

रघुवंशम्

महाकवि-कालिदासप्रणीतम्

अन्वय-वाच्यपरिवर्त्तन-सङ्गिनाथकृतटोका-प्रयोजनोप-सरसार्थ-
विविधपौराणिकवृत्तान्त-वङ्गानुवाद हिन्दो भाषानुवाद-
विस्तृतभूमिका अन्य अर्थित विषय-विस्तृत सूचिपत्र-
काव्याद्यपरीक्षाप्रश्नादिसमेतम्

अध्यपक—

श्रीमद्गुरुनाथ-विद्यानिधि-भट्टाचार्य्येण

सम्पादितम् ।

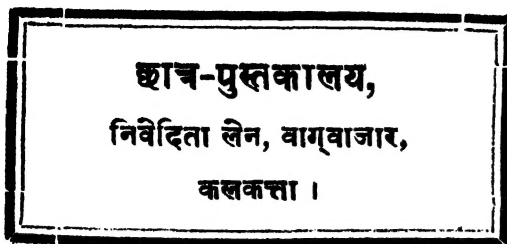
कलिकाता—निवेदिता लेनस्थित संस्कृत विद्यालयात्

श्रीजानकीनाथ काव्यतीर्थ भट्टाचार्य्येण

प्रकाशितम् ।

१३३२ वङ्गाब्दे तृतीया छत्तिः ।

पुस्तक मिलनेका पता—

टेलिग्राम “अध्यापक” कलिकाता ।

श्रुतिस्मृति पुराणादि काव्य व्याकरणानिभोः ।

लभ्यन्ते न्याय्यमूल्येन परीक्षा प्रार्थ्यते सताम् ॥

मुखविलास :—श्रीजानकीनाथ काव्यतीर्थ एण्ड ब्रादर्स ।

PRINTED BY—H. K. GHOSH,
AT THE RUDRA PRINTING WORKS.
7, Gour Mohan Mukherjee Street.
CALCUTTA.

भूमिका ।

(कविकथा)

इह खलु जगति गोर्वाणवाणीविरचितानि यावन्ति सन्ति महाकाव्यानि, तेषु कविकुलशिरोमणेस्तत्रभवतः कालिदासस्य पौथूषवर्षिलेखनीप्रसृतं रघुवंशाख्यं महाकाव्यमेव परमरमणीयमिति काव्यरसाग्नतचेतसां मनोविणामखण्डनीयो वादः । कविरयं कुमारसम्भवमेवदूतऋतुसंहारप्रभृतौनि काव्यानि अभिज्ञानशकुन्तल-मालविकाग्निमित्र-विक्रमोर्वशीयप्रभृतौनि च रूपकानि तथापराणि च बहुविधानि छन्दःकाव्यकथादीनि विरचितवान्, तेषु तावदेका रघुवंशीया कथास्माभिः कविकथोपन्यासपुरःसरं प्रबन्धे ऽस्मिन्नवतार्यते ।

असाधारणकवित्वशक्तिप्रभावेणायं महाकविर्निखिलसङ्गदयङ्गदयाकाशे समुदितो विमलकिरणसुधासूतिरिवानृतप्रवाहेण • जगदिदमाकोकितयति वर्त्तमानेऽपि समये । किन्तु नितरां परितापकरमिदं यदयं कविकुलचूडामणिः कदा कुत्र जन्मना कमन्वयमलमकरोत्, को वा स महात्मा य ईदृगतुलनीयगुणं तनयमाससादेत्यादि कविविषयकवृत्तान्तो नितान्तदुर्लभ इति । किन्तु जानीमहे रत्नान्वेषिणां गाढतरतिमिरमयनौरनिधौ निमज्जनमिव तस्य चरितवर्णनमिदानीमस्माकं विफलतामिष्यति, तथापि विविधकिंवदन्तीमनुसरन्तो वुयमिदानीं यथायथमाकलयिष्यामस्तदमलमिति वृत्तम् ।

एवं किल समनुश्रूयते—आसीत् गौडाधिपतेः परमा विदुषो कन्या विद्यावती नाम । सा खलु काले विवाहार्थमौटगङ्गोचकार—“यः किल विद्यया मां पराजिष्यते, स एव मे पाणी ग्रहीष्यतीति ।” अथ श्रुत्वा तस्याः शपथवचनं नानादिग्देशतः पण्डितकेसरिणः समागत्य तथा सह विविधशास्त्रतर्कमवतारुयामासुः, किन्तु किं ब्रूमः ? क्रमेण सर्व एव तथा राजनन्दिन्या पराजिता नितरां विषेदुः । अथ भ्रष्टसम्मानास्ते सर्वं समूय प्रगल्भा भूपतितनयां सन्तापयितुमनसः केन च महाभूर्खण सह तस्याः पाणिग्रहं सम्पादयतुं यतन्ते स्म, अपिच सामान्यस्त्रीजनतः पराजयमाप्नुवन्तस्ते नितान्तशुद्धदयाः स्वावासं न जग्मुः, केवलं केनोपायेन

तादृशं महासूखं संग्राहयिष्याम इत्यं विचिन्तयन्तः पथः पर्यटन्ति स्म । अथ ते गते बहुतिथे काले स्वाधिष्ठानेन आनन्दाया वृक्षशाखाया मूलदेशं क्लान्तमेकं ब्रह्माणकुमारमपश्यन्, पण्डितास्तु तथाविधं ब्रह्माणकुमारं दृष्ट्वा मनोरथसिद्धिदूरवर्तिनीं मन्यमानास्तमाहुः—
“भो भोः कुमार ! वृक्षादवतर ।” यः खलु वाक्यमपि सम्यगुच्चारयितुं न शक्नोति, स पण्डितानां परिश्रद्धां भारतीं कथमवगन्तुमर्हति ? यातु, ततस्तु अतिमहता कष्टेन तं वृक्षादवतार्य स्वाभिज्ञापम-
कथयन् ।

ललनालाभकथया काष्ठप्रतिकृतिरपि बाह्य प्रसारयति, का कथा चेतना-
वतां मानवानां ? महासूखोऽपि ब्राह्मणतनयः कन्यालाभं विशेषतो राज-
कन्याप्राप्तिं श्रुत्वा तेषामित्यमनुगतोऽभूत्—यत्ते पण्डिता यादृशमेवानुष्ठान-
मवलम्बितुमुपदिष्टवन्तः स सूखं स्थाविधमेवाङ्कोचकार । ततः पण्डिता
अकथयन्—“भोः वयं त्वां नोत्वा राजसभां गमिष्यामः, त्वया तु तत्र
मौनिना भूयतां, यदा अस्माकं शास्त्रोयाः कथाः भवेयुः, राजकन्यापि
तर्कमवतारयिष्यति, तदा त्वमुभयोरन्तरं हृद्गारेणास्मत्पक्षं समर्थयि-
ष्यसि । ब्राह्मणकुमारोऽपि “मया तथाविधमेव कर्त्तव्यम्” इत्यङ्गीकृत्य
पण्डितैः सह राजधानीं गतवान् । ततः पण्डिताः तेन सार्धं राजसभां
गत्वा अघोषयन्—“असावस्माकं मौनो गुरुः । वयं राजनन्दिन्या सह
शास्त्रवादे कुर्याम । अथ यदि कदाचित् शास्त्रवादे प्रमादः सञ्जायते,
तदा मौनो गुरुरसौ हृद्गारेण तं निराकरिष्यतीति ।” अथ पुनः
शास्त्रवादे प्रवृत्ते विधिवशात् पण्डितानां प्रमादात्तौ कपटगुरोर्हृद्गारशब्दः
पपात । अथानुरूपं वरमलप्रमाना गतप्राययौवना राजनन्दिनो तथा-
विधं पण्डितमवलोक्य तद्गुरोः पाण्डित्यं बहुमन्यमाना तमेव पुनः
परोक्षितुकामा तमङ्गुलोदयमदर्शयत्, सः सूखः कपटगुरुः कालिदासो-
ऽचिन्तयत्—अहं सूखं इति मामवज्ञाय राजनन्दिनो दण्डविधानसूचक-
मङ्गुलोदयमदर्शयत्, कालिदासस्तु प्रथममेकामङ्गुलीं दर्शयित्वा ततः पुन-
रङ्गुलोदयमेवाददर्शयत् । कालिदासस्तदीयचक्षुर्दृयनाशार्थं राजकन्याया
अङ्गुलीप्रदर्शनं मन्यमानः हृङ्गितेन उत्तरयत्—“यदि त्वमेकया अङ्गुल्या मे
नयनमेकं नाशयिष्यसि, तदा अहमपि अङ्गुलीद्वयेन ते लोचनद्वयं नाशयि-
ष्यामि ।” किन्तु राजनन्दिनो तदुविपरोतमवगतवतो । सा तु एकं द्विवेति
ब्रह्मणः स्वरूपं जिज्ञासमाना प्रथममेकामङ्गुलीं ततः पुनरङ्गुलोदय-
मदर्शयत्—इदानीं राजकुमारो कालिदासदर्शितमङ्गुलोदयम् दृष्ट्वा
“प्रकृतिपुरुषात्मकं ब्रह्म” इत्यवगतवतो । अथ सा तमशेषशास्त्र-
परदर्शिनं मत्वा तमेव स्नामित्वेनाशङ्कित, फलितकपटप्रवन्धाः

पण्डितासु पश्चात् कालिदासस्य मूर्खता व्यक्तीभविष्यतीति राजदण्डमिमांसा
ततः पलायिताः ।

अथ विद्यावती तद्दिन एव वरशय्यामधिशयानस्य स्वामिनो मूर्खत्व-
मवगम्य नितान्तविभ्रान्तमानसा सती पदाघातेन तमपसारितवती ।
सोऽपि पत्नीतः पदाघातं प्राप्य आत्महृत्यया विद्यावती-पदाघातदुःखावहं
जीवनं त्यक्तकामः सन् गभीरारण्यं गत्वा प्रथमं विद्याप्रदायिनीं
वाग्देवीमाराधयितुं यतते स्म । एकान्ततन्मयतयाराधनेन सा तस्य
प्रत्यक्षं गता, अकथयञ्च—वत्स ! वरं वृणुष्वेति । कालिदासोऽपि
विद्यालाभवरं प्रार्थितवान् । भगवती भारती तं “तथासु” इत्युक्त्वा
अन्तर्दधे ।

वरं दत्त्वा भारती यदा अन्तर्हर्तुमुपचक्रमे, तदासौ कालिदासः परि-
शुद्धया भाषया तां स्तोतुमारभे, किन्तु देव्यास्वरणकमलमपहाय वक्षः-
स्थलवर्णनमुपक्रममाणं तं प्रति क्रुद्धा देवी शशाप,—“रे दुर्बुध !
यतस्त्वया मञ्जरणारविन्दमपहाय अन्यदङ्गं वर्ण्यते, अतो मच्छापाद्
गणिकागृहे त्वं प्राणान् त्यक्ष्यसि । अपिच—देवदर्शनं कदाचित् न
विफलतामेति, शास्त्रज्ञानं ते अनन्यसाधारणं भविष्यति, किन्तु कस्या-
मपि परिश्रदि ते विद्यास्फूर्तिर्न भविष्यतीति । एतादृशभिश्च सोऽपि
असाधारणधीशक्तितया सममहाकविः केनापि न पराजितः, अपितु
केवलकौशलजालं विस्तूर्य राजसभागतान् दिग्विजयिनोऽपि पण्डितान्
स एव पराजितवान् ।

अनन्तरं लब्धवरः कालिदासः पुनः पत्नीसमोपमागत्य अग-
लितहारगृहाभ्यन्तरस्थां तामाञ्जुहाव, सापि अश्रद्धया भूर्खपतिं
न सम्बभाषे, अपि तु स्वरपरिचयेन स्वामिनं ज्ञात्वा गृहाभ्यन्तरस्थैव
तस्य प्रत्यागमनकारणमपृच्छत् । कालिदासोऽपि “अस्ति कश्चिद्
वाग्विशेषः” इत्यादिसंस्कृतवाक्येन तां पुनराहूतवान् । एतेनापि
यदासौ विद्यावती द्वारं न मोचितवती तदा स कालिदासः विविध-
संस्कृतवाक्येन निजपाण्डित्यं प्रत्यायय तां मुक्तकवाटामकरोत् । अपि
च क्रमेण “अस्ति” इति प्रथमवाक्येन “अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा”
इत्यादिभिः श्लोकैः सप्तदशसर्गात्मकं कुमारसम्भवं काव्यं “कश्चित्” इति
द्वितीयेन “कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा” इत्यादिभिः श्लोकैः मेघदूतं नाम
खण्डकाव्यं, “वाग्विशेषः” इति तृतीयेन च “वागर्थ्याविव सम्पृक्तौ”
इत्यादिभिः श्लोकैः जनविंशसर्गात्मकमिदं रघुवंशं नाम महाकाव्यं
प्रणीय पत्न्यै आवयामास । ततः क्रमेण च म ऋतुसंहार-मलोदय-
पुष्पवाणविलासश्रुतबोधहात्रिंशत्पुत्तलिकाशृङ्गारतिलकशृङ्गाराष्टकमाल-

विक्रान्तिमित्राभिज्ञान-शकुन्तलविक्रमोर्वशीप्रभृतोनुपादेयान् ग्रन्थान्
विरचय्य कविकुलेषु श्रेष्ठासनमधिकारः । तदयं श्लोकः सर्वत्रैव
प्रचलति—

“पुष्पेषु जाती नगरीषु काञ्ची नारोषु रत्ना नरपेषु रामः ।

नदीषु गङ्गा पुष्पेषु विश्वः काव्येषु माघः कविकालिदासः ॥”

इमा ग्रन्थाश्च बहुतराः सन्ति किंवदन्त्यः, किन्तु आधुनिकानामग्रह-
तया मन्थरवचनैरस्माभिर्न ताः सर्वा लोकेष्वनीयाः ।

या तु सा कथा । यस्य कवित्वसुधया जगदिदमभिविच्यते, भर्तृव-
चरित्रचित्रणे स्वभाववर्णने, सुमधुरच्छन्दोबन्धने च वास्वीकिमन्तरिक्ष
यस्य जगतीह द्वितीयो नास्ति, यः खलु गृहे गृहे आवासलघुदैवताधिया
पूज्यते, दुःखं पुनरेतत् स्मरणीयकोर्त्तस्वस्य कालिदासस्य जन्मसमय-
माकलयितुं न खलु वयं प्रभवामः । नासौ कालिदासो वर्तते नवास्ति
तादृग्विद्वज्जनबहुला उज्जयिनी नगरी, न च विराजति साम्प्रतं महाराजा-
धिराज उज्जयिनौपतिर्विक्रमादित्यः किन्तु अमरकविः कालिदासः
सर्वेषामेव हृदयमधिकुर्वाणः अद्यापि गृहे गृहे सम्पूज्यते ।

आसीत् पुरा विक्रमादित्यपालिताया उज्जयिन्याः सारस्वतकुञ्जे
विबुधभूयिष्ठा परिप्लुतः, तत्र च यानि नव रत्नानि आसन्, तेषामेकतमो
मनोविशिरोमणिः कालिदासः ।

तत्रायं श्लोकः ;—धन्वन्तरिचपकासरसिंहशङ्ख वेतालभट्टवटकरकालिदासाः ।

ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥

एतेषामपि रत्नानां मध्ये “ससेमिरा” “राजपुत्र चिरं जीव” “देहि
लज्जं ततो मे” “सो वा भवेन्न हि भवेदिति मे वितर्कः” इत्यादिभि-
रन्यैश्च मधुरसन्दर्भात्मकैः कौशलजालसमाकुलैः श्लोकैरप्यनुमीयते कालि-
दासस्य कवित्वचातुर्यम् ।

अस्य खलु महात्मन आविर्भावसमयनिर्णये बहवो मतभेदाः सन्ति ।
ग्रन्थबाहुल्यभयात् तेषां सारांश एव संक्षेपेण अत्रोद्ध्रियते ।

केचित् कलयन्ति यदुज्जयिनौपतेर्विक्रमादित्यस्य सभापण्डितोऽय-
मासीत् । अस्य राज्ञः “संवत्” नाम्नो वत्सरगणना प्रचलिता । इदानीं
ख्रिष्टीयदशाधिकोर्नवंश १८१० शताब्दो । संवत् संज्ञया तु १८६७
सप्तपञ्चाधिकोर्नवंशशताब्दो । अतः ख्रिष्टजन्मनः ५७ सप्तपञ्चाशद्वर्षात्
पूर्वं विक्रमादित्यस्य सत्ताकालः अतएव तदीयसभासत् कालिदासोऽपि
तात्कालिकः । मतमिदं प्रायेण सर्वेषामेव भारतवर्षीयसंस्कृतविद्यालया-
ध्यापकानां महीमहोपाध्यायपण्डितानाम् । अपरे वदन्ति—कालिदासः
ख्रिष्टीयद्वितीयशताब्द्यां आविर्भव्य, केचन प्रत्नतत्त्वविदो मन्यन्ते यत्—

महाकविरयं खृष्टीय-पञ्चमशताब्दीमनुजग्राह ज्ञप्तेति । अपरेषामभिमतं—यतः कालिदासो विक्रमादित्यस्य नरपतेर्नवरत्नसभायामेकतमं रत्नमासीदतोऽयं खृष्टीयषष्ठशताब्दोय इति । कथमिति चेदुच्यते—प्रसिद्ध-पण्डितः भाओदाजिः ब्रह्मगुप्तप्रणोत—“खण्डखाद्यस्य” टीकात आविष्कृतवान् यत्—नवरत्नानामेकतमं रत्नमाचार्यवराहः सप्ताधिकपञ्च-शत ५०७ शकाब्दे परलोकमियाय, अतएव शप्ताधिकपञ्चशत ५०७ शकाब्दं यावत् नवरत्नमासीदिति निश्चयः ।

अष्टसंमति ७८ खृष्टाब्दे राजा कनिष्कः सिंहासनमलंकुर्वाणः शकाब्द इति वर्षनाम प्रणिनाय, तदेवाधुना शकाब्द इति नाम्ना व्यपदिश्यते । सुतरां ५८५ (ख५;) वराहमरणकालः, नवरत्नकालस्य षष्ठशकाब्दत्वे कालिदासविलासकालोऽपि स एव स्वीकरणीयः । बहव एव प्रत्नतत्त्वविद एतत् खलु समर्थयन्ते । वस्तुतो महाकविकालिदासः सप्तशताब्द्याः प्रागाविर्भवूवेत्यत्र नास्ति संशयावकाशः—यतः कान्यकुब्जाधिपतिर्हर्ष-वर्धनः खृष्टीय-सप्ताधिकषष्ठ ६०७ शताब्द्यां सिंहासनमधिरूढः सन् प्रायश्चत्वारिंशदवत्सरान् साम्राज्यं शशाश । तदीयसभासत् कविवरो वाणभट्टः हर्षचरितस्य भूमिकायां कालिदासमित्यं प्रशंस । तद्यथा—

• “निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु ।

प्रोतिर्मधुरसार्द्रासु मञ्जरीष्विव जायते ॥” इति ।

कालिदासस्य सप्तम ७ शताब्द्याः पूर्वभाविर्भावस्य एषैव युक्तिः । अलं पक्षवितेन ? एतदालोचनाभारः समालोचनचतुरैः प्रत्नतत्त्वविद्विरैव बोद्धव्यः, वयमत्र साम्प्रतमुदासीना इति ।

(काव्यकथा)

अस्य खलु इतरैरतुलनीयात्मनो महाकाव्यस्य प्रथमतः रघुवंशस्य समाप्तिं यावत् सर्वाङ्गमेव सुरसमिति चाभिमतमेतदग्रन्यमधीयानानां काव्यरसिकानाम् । अस्य य एवांशः सम्यगालोच्यते, स एवाद्द्वितीयकवेः कालिदासस्य अलौकिकीं कवित्वशक्तिं विशेषेण विकाशयन् आलोचयितॄणां मनसि कामपि नवीननवीनामानन्दपरम्परासुजावयति ।

काव्यस्य जीवनं तावत् अतिमनोरमाणां चरितानां सृष्टिः, सृष्टानां पुनरमोषां देशकालावस्थामनुसृत्य समावेशः । अत्र च कवयितु-रलौकिकीं प्रतिभासृतेनापरो गरीयानुपायः । प्राकृतिकनियमानुसारेण ये व्यापाराः प्रतिदिनमेव घटन्ते, स्वभावसुलभता च येषां पूर्वघटितानां व्यापाराणाम्, तदनुयायिघटनानिवेशविषये कविना समवहितेन भवितव्यं, यतः स्वभावविरुद्धं वस्तु जनानां विरागं जनयति ; यदि पुनर्नैसर्गिकान् व्यापारान् कवयिता स्वप्रतिभासम्पदा स्वाभाविकादपि अधिकतरं मनोहरं वैचित्र्यमधुरञ्च निर्मातुं क्षमते, तस्य अनन्यसुलभा प्रतिभा सर्व्वथैव प्रशंसनीया । प्रकृतपक्षे तु स्वाभाविकविषयेषु वैचित्र्यं प्रदर्शयितुमक्षमे कवयितरि न राजन्ते प्रकृतकविजनसुलभगुणाः । यतः वैचित्र्यविहीनानां विदितपूर्वाणां विषयाणां पुनः साक्षात्कारेण जागतिकानां सामाजिकानाम् उपकारो वा आनन्दसन्दोहोद्बोधो न स्यात् । सम्यगसादितरसमपि यन्नाम काव्यं केषामपि नोपकुरुते तदुत्तमकाव्यमिति नाङ्गीकुर्वन्ति आचार्यपादाः । अतएव तत्रभवताम् ऋषीणाम् अनुशासनं—“निर्मेयं चरितं शुद्धं जगन्मङ्गलकारणं” मिति । तस्य पुनरुत्तमवस्तुनो बाहुल्येन उत्कर्षप्रतिपादनाय वैचित्र्यसम्पादनाय च प्रयोजनमनुसृत्यानुत्तमगुणप्रतिनायकसृष्टिर्नो दोषाय, प्रत्युत गुणायैव भवति ।

संस्कृतभाषया प्रणीतानां महाकाव्यानामवतंसं रघुवंशं प्रतिवर्ष-मयं नियमो विलसति लोकशिक्षोपयोगिनामुपदेशानां विलासैः परिपूर्ण-मादितोऽवसानं रघुवंशस्य ।

यथोऽंशुकलापशुक्लोकृतनिखिलाशः कविकुलामरः कालिदासो दिलीप-रघु-अज-दशरथादीनां वर्णनावसरे साधारणानावेदयत्, यत्—संसारे अविनश्वरं यशः समधिगम्य जिगमिषूणां त्यागस्वीकारः, वंशमुत्तम-यितुमभिलषतां ज्ञानादीनामधिगमः, परब्रह्मदयजिगीषूणां विनयः, विपुल-मङ्गलमधिगन्तुमनसां गुरुषु गरीयाननुरागः—तत् कार्यरसुखसाधन-

विधौ रमणीयोपाय इति । एवं सर्वथा धर्मप्रबलमतिना भवितव्यं, परहितसाधनप्रयोजनं निजप्राणविसर्जनमुक्ताहेन समाधेयं, गुरुणामनुशासनं सविश्वासं सानन्दं सोक्ताहं शिरसि धारणाय, पूज्यानां पूजाव्यतिक्रमः परममङ्गलमादधातीति । महाकविरितरदपि निवेशितवान् यत्—आत्मजललामभूतानां प्रजानां हृदयरञ्जनसमर्थ एव राजपदेनाभिधेयः । अभावत् नास्ति गरीयसो सम्पत्, सत्यादधिकतरो न विद्यते धर्मः,—सत्यपालनतत्परा महात्मा प्राणान् किञ्च प्राणाधिकं तनयमपि त्यक्तुं चक्षमे, पितृवाक्यरक्षणाय जगतामादशः पुत्रः सानन्दं राजसिंहासनं परित्यक्तुं प्रभवति, शक्नोति च पितॄणां हृत्सिंहाधनाय हिंस्रकुलसङ्कलम् परित्यक्तुं गन्तुम् । वर्त्तमाने गुरुणि कर्त्तव्यताज्ञाने स्वीयहृत्पिण्डं स्वहृत्सेनं हित्वा करणीतायाश्चरणेषु उपहारौकर्त्तुमिव समर्थयते कर्त्तव्यतारुणदीप्तौ जितेन्द्रियः । स्वाधीनचित्तानां भूदेवानां समक्षं प्रासादतलविलासिनो भूपतयः तथा पर्णकुटीरोदरशायिनो भिक्षोपजोविनस्तुल्यमूल्यं भजन्ते इति । इत्यमेव सन्भाव्यमानसामाजिकमङ्गलानामालोचनसहानां चरितादीनां समावेशविषये कृतालौकिकप्रतिभाविकाशः कालिदासस्तदीयमनर्घमनन्यसद्गुणसहोदरमसन्भाव्यं महाकाव्यं सकलकाव्यानामवतंसं रघुवंशं विरचय्य लोकानामतिमात्रमुपकारमानन्दमप्यात्मनि समुदपादयत् ।

अथ पुनर्यावन्तः कारणकलापा विपुलसमृद्धिशालिसाम्राज्यमपि उक्तादयन्तितर्मा, येन च सुवर्णमयोऽपि संसारः श्मशानभस्मत्वेन परिणम्यते, तादृशां तत्तद्विपरोतवस्तूनामपूर्वमवतारणं तदीयप्रियकाव्ये सविशेषमकरोत् ।

दोलिपादिदशरथान्तानां रघुवंशवर्णितनृपतीनां, दोलिपात् रघुः महत्तरः, रघोरजः, अजात् दशरथ इति क्रमेणैवातुलनीयगुणशालित्वं परिलक्ष्यते ; क्रमेणैव वर्द्धिता, सन्ततिशान्तिविधायिनो, राज्यसुखसुरधुनौ रामचन्द्रशासनसमये वेलाव्यापिनी आसीत् । अयोध्यासाम्राज्यगगने रामचन्द्रः पूर्णचन्द्र इव शुशुभे ; दोलिपतः क्रमेण परिवर्द्धिताभिरैकैकाभिः कलाभिः रामरूपः सर्वाङ्गसुन्दरो निर्लाञ्छनः पौर्णमासीसुधाकरः समुदियाय । सति पुनरस्ताचलचूडावलम्बिनि रामचन्द्ररजनोरञ्जने अयोध्यायां शुक्लपक्षस्य चिरावसानं संप्रप्तम् । अथ तत्र समुपस्थिता कृष्णप्रतिपत् परवर्त्तिनां नरपतीनाम् अधोपतनसूचिका ।

एकैकशः क्षीणासु कलासु, तत्र बभूव हि अग्निवर्णशासनदशायाम् अश्वतमसभीषणवपुषोऽभावसौमिशः शास्त्रतिकदुःखकराविर्भावः । हन्त यथैव क्रमिको वृद्धिस्तथैव क्रमिकः क्षयः । ईदृग्वैचित्र्यं कस्य कवेः

कुत्र काव्ये विलोक्यते ? शुभचर्णे वाणीविलासमानसः कालिदासः स्वीय-
कवित्ववोणाभङ्गारमकरोत् ! !

आदितः शेषं यावत् प्रतिपदमेव रघुवंशे प्रसादमाधुर्ययोगुणयोः समा-
वेशः । एवमेकमपि पदं महाकाव्येऽस्मिन् न निबद्धं, यत् परिवृष्टिं परि-
वृष्टिं वा सहते । या चोपमा अत्र कालिदाससुधाखनिलेखनीतो निरगमत्
तथैव उपमेयोपमानयोः साधर्म्यमायासमन्तरेण सद्यः प्रतिपत्तुमर्हन्ति
मन्दमतयोऽपि । कदाचिदपि केनचिदप्रसिद्धेन पदार्थेन समं न खलूप-
न्यस्तं सादृश्यम् । 'वागर्थाविव सम्पृक्तौ' इत्यादिकमारभ्य यं 'कश्चन श्लोकं
प्रति पातयामि दृष्टिं स एव हृद्यकाव्यतया सङ्गदयहृदयतलमधिकस्तु' प्रभवति
चिराय । अतः साधु खलु गौयते सामाजिकैः यत् "रघोः काव्यं पदे पदे" इति ।

केचन महोदयाः एवंविधपरमरमणीयं महाकाव्यमपि सावज्ञमवलोक-
यन्तः "रघुरपि काव्यं तदपि च पाठ्यं, तस्य च टीका सापि च
पाठ्या" इति असिकरचितं रघुवंशस्य अकिञ्चित्करतावादं व्याहरन्ति ;
संस्पृष्टबहुलशास्त्रास्ते शिक्षिता भवितुमप्यर्हन्ति, किन्तु तेषां नास्ति
सहानुभूतिः नो वा रसज्ञतेति वयं सुक्तकण्ठं वक्तुं शक्नुयामः ।

कालिदासस्तदीये रघुवंशेऽपरमप्येकतममुद्देश्यं सान्निध्यात्, यन्न
बभूव साधितं कुमारसम्भवे मेघदूते वा । कुमारसम्भवे केवलं हिमालय-
वर्णनं, किन्तु न विद्यते भारतीयानामपरेषां प्राकृतिकशोभाशालिनां नयन-
मनोहराणां प्रदेशानां वर्णनम् इत्येव महाकविः कुमारसम्भवात् परं मेघ-
दूतप्रणयनावसरे रामगिरिमारभ्य अलकां यावत् भारतवर्षस्योत्तरभागं
पयोधरपथनिर्देशच्छ्रुत्वा वर्णयामास । अतः परं रघुवंशे अयोध्यानगरीमारभ्य
दक्षिणसमुद्रमध्यवर्तिनीं लङ्कानगरीं यावत् दक्षिणभारतसौन्दर्यं समवर्ण-
यत् । वस्तुतः कविर्मघदूते तथा रघुवंशीयचतुर्थषष्ठत्रयोदशसर्गेषु समग्र-
भारतवर्षस्यैव मानचित्रमङ्कितमकरोत्, अदर्शयच्च यावत्तौ सुन्दरपदा-
र्थानां वर्णनया स्वीयदिगन्तव्यापिकल्पनायाश्चरमोत्कर्षम् । कालिदास-
मानसमानसे राजहंसीव हंसवाहना नरोननर्त्त, येन अस्य कवेः कवित्व-
पीयूषमधुराणि सर्वाण्येव वस्तूनि मनोरमाणि अनवद्यानि च । तदोयं
दृश्यकाव्यं आव्यकाव्यं वा सर्वाङ्गसुन्दरं सर्वोत्कृष्टम् । वयं स्पष्टया ब्रुवामो
यत् क्वचिदपि देशे कोऽपि कविर्महाकविकालिदास इव सकलेषु विषयेषु
समानगुणसम्पदुपेतो न बभूव, न वास्ति, न जानीमहे भविष्यति किं नषेति
च । तदीयाविर्भावेन भारतं गौरवान्वितं, तदीयविमलकवितालोकमालया
संस्कृतभाषा विशदोक्तता समञ्जिता च सर्वत्रैव देशेषु तस्य प्रतिभासम्यदा ।
इति ।

रघुवंशे वर्णनीयविषयाः ।

प्रथमसर्ग-

यन्त्रकर्त्तृदेवतानमस्कारः । कवेरहङ्कारपरिहारः । तत्प्रसङ्गे समासेन रघुवंशीयानां चरितवर्णनम् । वैवस्वतमनुवंशे दिलीपजन्म, तच्चरित्रवर्णनञ्च । पत्न्या सुदक्षिण्या सह दिलीपस्य वशिष्ठाश्रमगमनम् । वशिष्ठाश्रमवर्णनम् । प्रणते रात्रि ऋषेरनामयजिज्ञासा । अपत्यकामस्य दिलीपस्य वशिष्ठसमीपे पुत्रलाभप्रार्थना । दिलीपस्य पुत्रप्रतिबन्धकसुरभिशपञ्चवर्णनम् । तत्कथनसमये वनतो नन्दिन्याः शुभागमनम् । नन्दिनीमाहात्म्यवर्णनम् । नन्दिनीदर्शने दिलीपस्य भाविपुत्रलाभाशंसा । पातालावस्थितायाः सुरभेरदर्शनतया नन्दिनीं तत्प्रनिधिं विधाय वशिष्ठेन तदाराधनप्रकारकथनम् । दिलीपेन वशिष्ठादेशस्याङ्गीकारः । ब्रह्मचर्यावस्थितस्य राज्ञः मुनिकल्पितायां पर्णश्रययायां श्रयनम् । ततः निशावसाने तदोयशिष्याणां वेदाध्ययनध्वनिना दिलीपस्य निद्राभङ्गश्च ।

द्वितीयसर्ग—

प्रभाते दिलीपस्य पत्नीप्रतिग्राहितगन्धमाख्यायाः स्वेच्छानुगामिन्या नन्दिन्या अनुगमनम् । ततः कदाचित् कण्डूयनादिना, कदाचित् पानीयदानेन, कदाचित् दंशननिवारणेन, कदाचित् प्रत्युदगमनेन प्रत्युपवेशनेन च स्त्रैरचारिण्या नन्दिन्या शुश्रूषावर्णनम् । राज्ञो वनोपशोभादर्शनवर्णनम् । दिनावसाने नन्दिन्या सह राज्ञः पुनराश्रमप्रत्यावर्त्तनम् । तत्प्रसङ्गे पुनररण्यशोभावर्णनम् । सपत्नीकेन पार्थिवेन दोहावसाने न्यस्तवलिप्रदीपायाः नन्दिन्याः शुश्रूषणम् । इत्थं शुश्रूषापरायणस्य अतीतसप्तदिवसस्य राज्ञः अष्टमदिवसीयकथारम्भः । अथाष्टमदिवसे अनुचरस्य राज्ञो हृदयं जिज्ञासमानायाः नन्दिन्याः सिंहक्रमणवर्णनम् । सिंहं हन्तुकामस्य नृपतेर्भूजावष्टब्धता । नन्दिनोप्रदानेनात्मरक्षार्थं दिलीपं प्रति सिंहसमीपदेशः । तत्प्रत्याख्यानवर्णनम् । आत्मविनिमयेन नन्दिनीमुद्धर्तुकामं दिलीपं प्रति नन्दिन्याः प्रसन्नता । नृपतेः पुत्रवरप्राप्तिः । सिंहस्यान्तर्धानम् नृपमस्तके स्वर्गतः पुष्पवृष्टिः । “पत्रपुटे मदीयं दुग्धमुपभुङ्क्ष्व” इति राजानं प्रति नन्दिन्या आदेशः । एकान्तभक्तिप्रवणस्य राज्ञः “वत्सस्य पानान्ते होमविधि-

प्रयोजनावशिष्टं दुग्धं “पासगमि” इति नन्दिनीं प्रति प्रार्थना । नन्दिन्या सह राज्ञः पुनराश्रमप्रत्यावर्त्तनम् । गुरोः पत्न्याश्च समीपे राज्ञः नन्दिनी-प्रसन्नतावर्णनम् । वशिष्ठाज्ञया राज्ञो नन्दिनोदुग्धपानम् । ततः वशिष्ठस्य नन्दिन्याश्च प्रणामप्रदक्षिणानन्तरं नृपतेरयोध्यां प्रति प्रस्थानम् । सुदक्षिणाया गर्भधारणञ्च ।

तृतीयसर्ग—

सुदक्षिणाया दौहृदलक्षणवर्णनम् । पत्नीगर्भदर्शनेन राज्ञो मनः-प्रसादः । पुंसवनादिक्रियानुष्ठाने विविधगर्भपोषणसामग्रीप्रदाने च राज्ञश्चेष्टावर्णनम् । राज्ञः पुत्रोत्पत्तिः । पुत्रजन्मदृष्टितस्य राज्ञः धन-रत्नादिवितरणम् । राज्ञः पुत्रसुखदर्शनम् । तनयस्य जातकान्मादेरनु-ष्ठानम् । पुत्रस्य “रघुः” इति नामकरणम् । ततः उपनयनसंस्कारवर्णनम् । विद्याशिक्षा । रघोर्विवाहः । एकोनशतमखस्य राज्ञः पुनरश्वमेधोद्यमः । अश्वरक्षणे रघोर्नियोगः । अश्वचोरेण सुरराजिन सह रघोः समरः । समर-निपुणं रघुं प्रति इन्द्रस्य प्रसन्नता । अप्रत्यर्पणेनापि अश्वस्य इन्द्राज्ञया शताश्वमेधसमाप्तिवर्णनम् । रघोरभिषेकः । दिलीपस्य वानप्रस्थावलम्बनञ्च ॥

चतुर्थसर्ग—

रघोः प्रजापालनवर्णनम् । शरद्वसाने राज्ञो दिग्विजयोदयोगः । सैन्यं प्रति अभियानार्थमादेशप्रदानम् । युद्धयात्रा । रघोर्यात्राकाले लाज-वर्षणादिविविधशुभानुष्ठानम् । सेनासन्निवेशः । हिमवतः समुद्रोपकण्ठं यावत् समन्तात् सुहृद्वक्त्रकलम-उत्कलकलिक्रपाण्ड्यताम्रपर्णीपारसीक-यवन-हृणकाम्बोजप्राग्ज्योतिषकिरातादिजनपदजयवर्णनम् । सर्वस्वदक्षिण-विश्वजिद्यज्ञानुष्ठानम् । सत्त्वान्ते सचिवानुमोदनेन रघोः पुरप्रवेशः ।

पञ्चमसर्ग—

विश्वजिद्यज्ञे निःशेषविश्राणितकोषजातस्य राज्ञः समीपे लब्धविद्यस्य गुरुदक्षिणार्थिनः कौत्सस्य आगमनम् । वरतन्तुशिश्यस्य कौत्सस्य पूजादि-नातिथिसत्कारः । मुनेः कुशलजिज्ञासा । राज्ञः प्रशंसापूर्वककुशल-विज्ञप्तिः । गुरुदक्षिणाधनपरिमाणकथनम् । शरीरमात्रस्थितस्य नृपते-स्तादृग्धनदानाभावाचिन्तनम् । “रघुर्वंशौयतः प्रार्थी विमुखो भवति”

इति “परीवादनवाधतारः कदाचित् माभूत्” इति चिन्तयतो रघोः कुवेर-
जयोद्द्योगः ॥ वशिष्ठमन्त्रप्रभाषेण भीतस्य कुवेरस्य विनापि युद्धं तद्वधे
धनद्वष्टिः । कौत्साय तत्समस्तदाने रघोरादेशः । विगतकामस्य कौत्सस्य
शुद्धदक्षिणां विना धनग्रहणे अनिच्छा । उद्धवाहितयानेन तदनस्य सुने-
राश्रमे प्रेरणम् । पुत्रवरप्रदानानन्तरं कौत्सस्य स्वाश्रमं प्रति प्रस्थानम् ।
रंभुपत्नीगर्भधारणम् । रघोरनुरूपपुत्रप्राप्तिः । “अज” इति तस्य नाम-
करणम् । तस्य विद्याशिक्षा । विदर्भराजदुहितुरिन्दुमत्याः स्वयंवर-
वर्णनम् । ससैन्यस्य अजस्य स्वयंवरसभागमने उद्द्योगः । पथि करिरूप-
धारिणा गन्धर्वतनयेन प्रियंवदेन सह अजस्य युद्धम् । अजवाणनिहतस्य
तस्य श्रापमुक्तिः । अजस्य प्रियंवदतः सम्बोहननामकाजियास्त्रप्राप्तिः ।
अजस्य भोजराजधानोगमनम् । भोजराजधान्यां कदाचिन्निद्रागतस्य
अजस्य सूतभागधक्तस्तोत्रवर्णनम् । वन्दिकृतस्तोत्रेण व्यपगतनिद्रस्य
अजस्य स्वयंवरसभागमनम् ।

षष्ठसर्ग-

सभागतस्य अजस्य शोभावर्णनम् । अजस्य विक्रमदर्शने सभासदा-
मन्येषामवनीपालानामवस्था । स्वयंवरसभायामिन्दुमत्या आगमनवर्णनम् ।
अङ्गुलिचालनेन इन्दुमतीं प्रति सुनन्द्या “अयमोटक् वीर्यवान्, असावेता-
दृगुणयुतः” इति कार्तवीर्यप्रमुखाणाम् राजकुमाराणां “इमं वरय”
इत्यादिकोपदेशप्रदानम् । इन्दुमत्या अजसमीपगमनम् । “इयं मां वृणुते
किं न वा” इति अजस्य चित्तविक्षेपः । अन्यराजसमीपगमनकथने सुनन्दां
प्रति इन्दुमत्याः क्रोधः । अतिक्रान्तनिखिलावनीपालाया इन्दुमत्याः अजगले
वरमाख्यप्रदानम् । नवदम्पत्योस्तात्कालिकशोभावर्णनम् ।

सप्तमसर्ग-

भोजराजात्समभिधाहारेण अजस्य इन्दुमत्याः सह भोजपुर-
प्रवेशनम् । इन्दुमतोमलभमानानामन्येषां हतोद्यमानां राजकुमाराणां
स्वशिविरगमनम् । विविधोपचारप्रदानेन अन्तःपुरनारोणामजं प्रति
अनुरागप्रदर्शनम् । पुरोहितादिभिर्नवदम्पत्योस्तयोर्विवाहहोमानुष्ठानम् ।
अजस्य इन्दुमत्याः पाणिग्रहणम् । विविधोपायनप्रदानेन अजं प्रति विदर्भ-
पतेः शिष्टाचारदर्शनम् । गृहीतानुमतेरिन्दुमत्या सह अजस्य अयोध्यां प्रति
प्रस्थानम् । इन्दुमत्याः स्वयंवरे विमुखैर्महोपतिभिः सह अजस्य युद्धम् ।

गन्धर्वप्रदत्तेन सम्प्राप्तनास्त्रेण समरे नरपतीनां पराजयः । विजेतुरजस्य रघोः समीपागमनम् । अजविजयश्रवणेन रघोरानन्दप्रकाशः । अजस्याभिषेकः । सुमुखो रघोऽहस्याश्रमपरित्यागोदयोगश्च ।

अष्टमसर्गः -

निखिलपितृगुणविभूषितस्य अजस्य राज्यपालनवर्णनम् । युवराजस्य अजस्य पितृवर्णनगमननिषेधप्रार्थना । अजप्रार्थनेन रघोर्यामोर्षकण्ठे वासः । साग्निकस्य रघोः स्वर्गारोहणम् । श्रुतपितृमृत्योरजस्य शोकः । “मृतं प्रति शोको न प्रतिविधेय” इति अजमुद्दिश्य सचिवानामुपदेशप्रदानम् । नगरोपकण्ठे इन्दुमत्या सह अजस्य विहारः । वीरप्रसवित्प्राः इन्दुमत्याः पुत्रप्राप्तिः । “दशरथ” इति तस्य नामकरणम् । आकाशचारिणो देवर्षेर्नारद-हस्तात् मालापतनम् । तद्दर्शने इन्दुमत्याः संज्ञाविलोपः । इन्दुमतीमृत्युः । राज्ञो विलापः । यज्ञदीक्षितस्य वशिष्ठस्य शिष्यमुखे सान्त्वनांप्रदानप्रसङ्गेन तृणविन्दुशापविवरणवर्णनम् । इन्दुमत्याः प्रतिकृतिस्थापनेन राज्ञः शोकापनोदनम् । दशरथस्य राज्याभिषेकः । मुक्तिनिमित्तमजस्य प्रायोपवेशनावलम्बनम् । कृतप्राणत्यागस्य अजस्य स्वर्गप्राप्तिः । •

नवमसर्गः —

दशरथस्य राज्यरक्षणम् । दिग्विजयः । अयोध्याप्रत्यावर्त्तनम् । दशरथस्य बलवीर्यप्रशंसा । अश्वमेधानुष्ठानम् । “मृगया चललक्ष्मभेदज्ञानं जनयति” इति सचिवानुमोदनेन राज्ञो मृगयाशिक्षा । तत्प्रसङ्गे वन-विहारवर्णनम् । तदौद्यवनविहारप्रसङ्गेन वसन्तवर्णनम् । मृगया-वर्णनम् । मृगयामाचरतो दशरथस्य तमसातीरगमनम् । तमसातीरे गजवृंहणवत् कश्चित् शब्दं प्रति दशरथस्य शब्दभेदिवाणनिक्षेपः । अकस्मात् “हा तात !” इति क्रन्दनशब्दश्रवणम् । तत्समोपगतस्य दशरथस्य मुनि-कुमारदृशं नलाभः । तस्य परिचयजिज्ञासा । प्राप्तपरिचयस्य दशरथस्य तत्समभिव्याहारे तदौद्यपित्तोः समीपागमनम् । स्वकीयाज्ञानकृतकर्म्म-विज्ञप्तिः । दशरथं प्रति मुनेः पुत्रशोकप्राप्तिरूपशापप्रदानम् । तयोरन्व-दम्पत्योरन्वष्टिक्रियानुष्ठानानन्तरम् “अपुत्रस्य पुत्रप्राप्तिः” इति “शापं वरं वा” इति मन्यमानस्य दशरथस्य अयोध्याराजधान्यां प्रत्यावर्त्तनञ्च ।

दशमसर्गः

किञ्चिद्दूनायुतवत्सरराज्यपालनानन्तरम् ऋष्यशृङ्गेण दशरथस्य पुत्रेष्टि-
यागकरणम् । अत्रान्तरे रावणपौडितानां देवानां क्षीरोदशायिनो विष्णोः
समोपागमनम् । विष्णुस्तुतिः । देवान् प्रति विष्णोः प्रसन्नतावर्णनम् ।
राक्षसविनाशाय दशरथपुत्ररूपेण विष्णोरवताराङ्गीकारः । दशरथस्य
पुत्रेष्टियागसमापनान्ते चरुकरस्य दिव्यपुरुषस्याविर्भावः । कौशल्या-
कैकेयीभ्यां नृपपत्नीभ्यां यज्ञीयचरुप्रदानम् । विदितदशरथाभिप्रायाभ्यां
ताभ्यां पुनः सुमित्रायै स्वस्व चरोरंशप्रदानम् । चरुभक्षण्येन महिषीणां गर्भ-
सञ्चारः । तासां गर्भकालोनावस्थावर्णनम् । “शङ्खचक्रगदापद्मधारी
कश्चित् पुरुषस्तासां गर्भं रक्षति” इति महिषीणां स्वप्नदर्शनम् । दशरथ-
समीपे महिषीणां स्वप्रवृत्तान्तकथनम् । “कौशल्यातः रामः, कैकेयीतो
भरतः, एकस्याः सुमित्रायाः लक्ष्मणशत्रुघ्नौ” एवं क्रमेण चतुरंशेन
विष्णोराविर्भावः । तेषां रामादीनामाविर्भावेण राज्यस्य शुभलक्षण-
वर्णनम् । रामादीनां भ्रातृसौहार्दवर्णनञ्च ।

एकादशसर्गः—

विघ्नितयज्ञस्य विश्वामित्रस्य दशरथसमोपागमनम् । यज्ञरक्षार्थं विश्वा-
मित्रेण दशरथसमीपे रामस्य यज्ञभूमिगमनप्रार्थना । पितुरादेशाद् विश्वा-
मित्रेण सह रामलक्ष्मणयोर्गमनम् । विश्वामित्रात् रामलक्ष्मणयोः तारका-
शापवृत्तान्तश्रवणम्, बलातिबलाविद्याप्राप्तिश्च । ताडुकाबधः । राम-
लक्ष्मणयोर्मुनीनां सत्तशालागमनम् । मुनीनां पुनर्यज्ञारम्भः । राज्यसैः
पुनर्यज्ञविघ्नोत्पादनोदयोगः । रामास्त्रघातेन राज्यसंबधः । तयोः कार्यदर्शने
प्रोत्तिमतां मुनीनामभिनन्दनम् । विश्वामित्रेण सह रामलक्ष्मणयो-
र्मिथिलायज्ञभूमिगमनम् । पथि गौतमपत्न्याः अहलाया पाषाणमुक्तिः ।
हरधनुर्भङ्गः रामादीनां विवाहार्थं जनकेन दशरथसमीपे पुरोहित-
प्रेरणम् । दशरथस्य विदेहराजधानीप्राप्तिः । सौतोर्मिलाक्षशोदरी-
श्रुतकीर्त्तिभिः सह यथाक्रमं रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नानां परिणयः । पुत्रैः
पुत्रवधूभिश्च सह दशरथस्य अयोध्याप्रत्यावर्त्तनसमये पथि जामदग्न्य-
संरम्भः । जामदग्न्यपराभवः । दशरथस्य अयोध्यापुरप्रवेशनञ्च ।

द्वादशसर्गः—

जराशस्तस्य दशरथस्य रामाभिषेकाभिलाषः । क्रूरनिश्चयया
केकया दशरथसमीपे पूर्वप्रार्थितवरद्वयप्रार्थनम् । रामनिर्वासनम् । दश-

रथस्य मृत्युः राष्ट्रविप्लवशङ्कया नन्दियामतः सचिवैर्भरतस्थानयनम् । भरत-
विलापः । रामानयनार्थं भरतस्य चित्रकूटयात्रा । रामादेशेन भरतस्य
राज्यपालनम् । वनमटता रामचन्द्रेण सीताविप्रियकारिणः काकस्य निर्घा-
तनम् । विराधबधः । अगस्त्यादेशेन रामस्य पञ्चवटीगमनम् । पञ्चवट्यां
शूर्पनखासमागमः । रामप्रणयकाङ्क्षिण्याः शूर्पणखाया नासाकर्ण-
च्छेदनम् । खरदूषणाभ्यां सह रामस्य संग्रामः । तयोर्बधः । स्वर्ण-
मृगरूपधारिमारीचसहायेन रावणेन सीताहरणम् । सीतान्वेषणम् । दशरथ-
सखेन जटायुषा सह रामस्य साक्षात्कारः । रावणास्त्रघातेन मृतकल्या-
णजटायुषः सीतासंवादप्राप्तिः । गटायुषो जटायुषः अन्धेष्टिः । कबन्ध-
मुक्तिः । कबन्धोपदेशतः सुग्रीवेण सह रामस्य सख्यम् । बालिवधः ।
हनूमता सीतान्वेषणम् । हनूमतो लङ्कापुरीदर्शनम् । अक्षयराक्षसबधः ।
सीतादर्शनलाभः । सीतायै रामस्याभिज्ञानप्रदानम् । रावणपदाङ्गतस्य
विभीषणस्य रामपञ्चावलम्बनम् । सागरकूले रामस्य सेनासन्निवेशः ।
सेतुबन्धनम् । लङ्कावरोधः । रावणेन सह रामस्य युद्धारम्भः । इन्द्रेण
विमानप्रेरणम् । राक्षसमायाकल्पितराममस्तकदर्शने सीताविलापः ।
त्रिजटया तस्यः सात्वना । रामादीनां नागपाशबन्धनम् । गरुडागमनेन
तन्मुक्तिः । लक्ष्मणस्य शक्तिशैलम् । हनूमदानौतया सञ्जीवन्त्या पुनः
रामादीनां जीवनप्राप्तिः । कुम्भकर्णबधः । रावणबधः । सीताया अग्नि-
परीक्षा । राक्षसराजो विभीषणस्यभिषेकः । विमानस्य पुनस्त्रिदशालय-
गमनम् । सीताहनूमत्सुग्रीवविभीषणैः सह रामस्य अयोध्यायां प्रत्याव-
धर्तनञ्च ।

त्रयोदशसर्ग—

विमानारोहणेन प्रयातस्य रामस्य सीतासमीपे समुद्रविभूतिकीर्त्तनम् ।
अतिक्रान्तसमुद्रेण रामेण पुनः सीतायै विमानतो मुनोनामाश्रमप्रदर्शनम् ।
सीताहरणपथप्रदर्शनकथाच्छलेन तथा सह प्रकृतिशोभावरणं नम्रमुखः
विविधालापः । राममित्रस्य गुह्यस्य आवासदर्शनम् । सुमन्त्रविलापः ।
सरयूदर्शनम् । वशिष्ठप्रमुखेण सह भरतेन रामादीनां प्रत्युद्गमनम् ।
भरतसमीपे रामेण सुग्रीवादीनां परिचयप्रदानम् । भरतेन सुग्रीवादीना-
मभिनन्दनम् । भरतेन रामसीतयोस्वरणवन्दना । मन्दोभूतजवेन पुष्पकेण
रामादीनमयोध्यापवनगमनञ्च ।

चतुदशसर्ग—

ससीतयोरामलक्ष्मणयोर्मालसमीपे गमनम् । प्रणतयोस्तयोः कौश-
ल्यादीनामाशीर्वादप्रयोगः । सीतायाः खेदोक्तिः । शत्रूभिस्तस्याः परि-
सान्त्वनम् । रामाभिषेकः । अन्तःपुरनारीणां दर्शनकीर्त्तनादिना रामं
प्रति अनुरागप्रदर्शनम् । विभीषणादीनामातिथ्यवर्णनम् । सीतायाः स्वहस्त-
निर्मितपुरस्कारदानेन सुग्रीवादीनां स्वदेशगमनानुमोदनम् । रामाभिषेके
मातृणां प्रीतिः । रामस्य प्रजापालनम् । सीतायां गर्भोत्पत्तिः । गर्भपरिपुष्टि-
कामेन रामेण सीतायाः सृष्ट्वण्योजिज्ञासा । सीतायाः पुनस्तपोवनदर्शनाभि-
लाषविज्ञप्तिः । इत्यवसरे रावणपरिहृतायाः सीतायाः समन्ततो निन्द्या-
प्रचारः । विदितचरित्रेणापि रामचन्द्रेण प्रजाप्रीत्या पुनः सीतानिर्वासनम् ।
तपोवनदर्शनव्याजेन वाल्मीकेराश्रमे सीताया निर्वासनम् । सीताविलापः ।
समितकुशादीनाहरतो वाल्मीकेः सीतादर्शनम् । तेन सीतायाः सांत्वना ।
सीताया वाल्मीकेराश्रमगमनम् । वाल्मीकेरूपदेशेन सीताया आश्रमोचिता-
चारावलम्बनम् । रामेण सीतायाः प्रतिकृतिनिर्माणम् । अश्वमेधानुष्ठानञ्च ।

पञ्चदशसर्ग—

पृथिवीं शासतो रामचन्द्रस्य समीपे लवणपोडितानां तपस्विनां समा-
गमः । रामादेशेन लवणबधार्थं शत्रुघ्नस्य अभियानम् । मुनिभिर्लवण-
बधोपायकथनम् । युद्धयात्राप्रसङ्गेन शत्रुघ्नस्य वाल्मीकेराश्रमगमनम् ।
सीतायाः पुत्रजन्म । भ्रातृपुत्रजन्मश्रवणेन परमप्रोतस्य शत्रुघ्नस्य लवणपुरी-
गमनम् । लवणबधः । मधुपुरे लक्ष्मणस्य राज्यस्थापनम् । वाल्मीकिना
सीतापुत्रयोः “लवः कुशश्च” इति नामकरणम् । लवकुशयोः रामायण-
गानशिक्षा । शत्रुघ्नतनययोः शत्रुघातिसुवाह्वार्मथुराराज्ये अभिषेककथा ।
शत्रुघ्नस्य रामसमीपे गमनम् । रामप्रश्नेन विदितकुशलसंवादस्य शत्रुघ्नस्य
वाल्मीकेरादेशेन सीतायास्तनयजन्मगोपनम् । मृतपुत्रस्य कस्यचिद् विप्रस्य
रामसमीपागमनम् । “राज्ञोऽपचारेण ब्राह्मणतनयस्याकाले मृत्युः” इति
जानतो रामस्य तत्कारणानुसन्धानार्थं मरण्यगमनम् । रामस्य शूद्रकतपस्वि-
दर्शनम्, तस्य शिरश्छेदः । रामहस्तमृतस्य शूद्रकस्य मुक्तिः । ब्राह्मण-
तनयस्य जीवनप्राप्तिः । अश्वमेधार्थं यज्ञोपाश्वमोचनम् । यज्ञे निमग्नितानां
मुनिमहर्षीणामयोध्यागमनम् । यज्ञसभायां लवकुशाभ्यां रामायण-
गानम् । रामायणश्रवणेन जातसन्देहस्य रामस्य “कस्य कवेरियं कृतिः”
इति लवकुशयोः समीपे प्रश्नजिज्ञासा । “वाल्मीकेः कृतिः” इति राम-
समीपे तयोर्निवेदनम् । रामप्रदत्तपारितोषिकग्रहणे कुशलवयोरनिच्छा ।

सीतानयने वालोकेः समीपे रामस्याङ्गीकारः । सपुत्रसीताया रामसमीपा-
गमनम् । पुनरग्निपरोक्षार्थं सीतां प्रति रामस्य आदेशः । सीताया
वसुन्धरागर्भाश्रयणम् । युधाजिदादेशेन भरताय सिन्धुदेशप्रदानम् । भरतात्
गन्धर्वाणां पराजयः । भरतपुत्रयोस्तक्षकपुष्कलयोः तक्षपुष्कलस्याधिपत्य-
ग्रहणम् । लक्ष्मणतनययोरङ्गदचन्द्रकेत्वोः कारापथाधिपत्यनिर्वाचनम् ।
रामेण परलोकगतानां मातृणां आद्यानुष्ठानम् । मुनिवेशधारिणः कृतान्तस्य
रामसमीपागमनम् रामेण सह कृतान्तस्य रहस्यालापः । निषिद्धेऽपि
गृहे दुर्वाससः प्रवेशनम् । लक्ष्मणस्य स्वर्गारोहणम् । कुशलवयोः कुशलली-
शरावत्योः प्रतिष्ठा । अनुजैः सह रामस्य उत्तरपथप्रस्थानम् । अयोध्या-
वासिनां रामानुगमनम् । रामस्य स्वमूर्त्तौ प्रवेशश्च ।

षोडशसर्गः --

रामनिर्वाणानन्तरं कुशलवयो राज्यपालनम् । रात्रौ स्वप्रयोगे कुशस्य
दिव्यनारीदर्शनम् । तस्याः समीपे हीनप्रभस्य अयोध्यापुरस्य विविधा
मङ्गलश्रवणम् । वेदविद्ब्राह्मणसमीपे राज्ञः स्वप्रवृत्तान्तज्ञापनम् । ब्राह्मणा-
नामुपदेशेन कुशस्य पुनरयोध्यागमनम् । सौधादोनां संस्कारेण पुनरयो-
ध्यायाः संस्कारसाधनम् । देवालये विविधवलिप्रदानम्, कुशलवयोर्गमनेन
अयोध्याया विविधसमृद्धिसाधनम् । कुशविहारप्रसङ्गेन वसन्तवर्णनम् ।
कुशस्य जलकेलिवर्णनम् । जलकेलिसमये अगस्त्यप्रदत्तरत्नालङ्कारदर्शनम् ।
धोवरेण रत्नान्वेषणम् । अप्राप्तरत्नस्य नृपतेर्गृह्णास्त्रग्रहणम् । कुशास्त्र-
भोर्तेन कुमुदनागेन भगिन्या सह तस्मै आभरणप्रदानञ्च ।

सप्तदशसर्गः --

कुशस्य महिष्या कुमुदवत्या गर्भे अतिथेर्जन्म । कुशनृपस्य पञ्चत्वप्राप्तिः ।
कुमुदवत्याः पत्युरनुगमनम् । नक्षिवैरतिथे राज्याभिषेचनम् । बालनृपते-
रतिथे राज्यपालनम् ॥ अतिथेरश्वमेधानुष्ठानञ्च ।

अष्टादशसर्गः --

अतिथेरनन्तरं निषधतोऽग्निवर्णपर्यन्तं रघुवंशीयानां ये राजानो
राज्यमपालयन् संक्षेपेण तेषां चरितवर्णनम् ।

ऊनविंशसर्गः --

विलासिनः अग्निवर्णस्य राज्यपालनम् । तस्य व्यसनासन्निवर्णन-
प्रसङ्गेन विविधरतिवर्णनम् । राज्ञः क्षयरोगः तेन पञ्चत्वप्राप्तिः । अग्निवर्णस्य
महिष्या राज्यप्राप्तिश्च ।

निवेदनम् ।

जगदम्बाया विपुलानुग्रहेण महाकाव्यवरिष्ठं रघुवंशं मल्लिनाथकृत-
टोकया इतिवृत्तान्वय-प्रयोजनीय-सरलार्थ-वाच्यान्तरानुवाद-काव्याद्य-परीक्षा-
प्रश्नपत्र-रघुवंश-वर्णितविषयसूचिपत्रादिभिश्च समलङ्कृत्य नूतनमिव
प्रकाशितम् । ग्रन्थेऽस्मिन् विद्यार्थिनामुपकाराय कृतो गरीयान् परिश्रमः
विपुलश्च अर्थव्ययः । मत्सम्पादितेषु ग्रन्थान्तरेषु यादृशी प्रीतिर्विद्यार्थि-
नामत्रापि यदि प्रीतिस्तादृशी स्यात् तदैव परिश्रमोऽर्थव्ययश्च मम सफलतां
यास्यतीत्यलं विस्तरेणेति शम् ।

१३३२ वङ्गाब्दोदय-रथ-
द्वितीयायाम्

} चिराश्रव—सम्पादकस्य ।

*

*

*

*

*

*

*

*

तृतीय-संस्करणविज्ञप्तिः—

चराचरगुणेश्वरस्य करुणया श्रोमतां सहृदयानां ग्राहकमहाभागाना-
माशिषानुग्रहेणाबुक्कुल्येन च रघुवंशमहाकाव्यस्य तृतीयसंस्करणं प्रकाशित-
मिति परं प्रमोदस्थानम् ।

अलङ्करीयेन विधादृशासनेन प्रतिष्ठितमनोरथस्य मे ग्रन्थप्रकाशे
कालातिक्रमकृतमपराधं मर्षयन्तु कल्याणाभिनवेशिनो देववैभवं भावयन्तो
विद्यार्थिनः ।

संस्करणेऽस्मिन् परीक्षायां पाठ्यरूपेण निर्वाचितानामंशानां हिन्दीभाषया
कृतोऽनुवादः संयोजित इति तदभाषाविदां प्रकाममानुकूल्यं सम्पद्येत
इत्याशास्यते ।

अस्य ग्रन्थस्य संशोधनादिविषये शुभानुध्यायिनौ मे पण्डितवरः श्रीयुक्त-
भुवनमोहन काव्य-व्याकरण-सांख्यतीर्थ महोदयः सुहृद्वरः श्रीयुक्त गोविन्दचन्द्र
काव्यतीर्थमहोदयश्च विशेषेण साहायकं व्यधातामिति चिरस्मरणीयोऽयमुपकार
इति शम् ।

गुरुधाम निवेदिता स्तेन

कलिकाता ।

महाविषुवसंक्रान्तिः

वङ्गाब्द १३३२

आश्रव—

प्रकाशकः ।

সাহিত্য জগতে যুগান্তর ! জয়া বিজয়া টীকা প্রকাশ ।

অধ্যাপক গুরুনাথ বিদ্যানিধি মহাচার্য মহাশয় সম্মাদিত—

গবর্ণমেণ্ট কাব্য-দ্বিতীয়-পরীক্ষাপাঠ্য—

দশকুমারচরিত ও মালবিকাগ্নিমিত্রের

শৌভন সংস্করণ ।

“সটীকানুবাদ দশকুমারচরিত ।”

জয়ানান্দ্রী অতি বিস্তৃত প্রাঞ্জল টীকা,

টীকাকারের প্রতিজ্ঞা—

অসৌ টীকা জয়ানান্দ্রী নামব্যুৎপত্তিযোগতঃ ।

বিজিত্য সকলাং ব্যাখ্যাং ভূয়াদেব যশস্বিনী ॥

সরলার্থ, ভাবার্থ, অলঙ্কারনির্দেশ, পদসাধন, মূলানুযায়ী-

সরল বঙ্গানুবাদ, হিন্দোভাষানুবাদ, গ্রন্থসমালোচনা,

সংক্ষিপ্ত চরিত, কবিজীবনী গবর্ণমেণ্টপ্রস্রাবলী,

প্রমুতিসমেত ।

স্বর্ণখচিত কাপড়ে মনোহর বাঁধা—এক টাকা আট আনা

প্রতি শ্লোকের অবয়ব ! প্রতি শ্লোকের অপূর্ব ব্যাখ্যা !

প্রতি কথার সরল বঙ্গানুবাদ !!!

“সটীকানুবাদ মালবিকাগ্নিমিত্র ।”

বিজয়া টীকা—পরিচয় সুধী সমাজে দেওয়া নিঃপ্রয়োজন ।

“জ্ঞাতব্যোবিষয়ঃ কোঃপি ন তত্র পরিশিষ্যতে ।

তস্মান্নান্নাপি বিজয়া বিজয়েব ভবিষ্যতি ।

সেই বিজয়াটীকা, গ্রন্থ, প্রাঞ্জল বঙ্গানুবাদ, অলঙ্কারনির্ণয়,

ব্যাकरणমীমাंसा, ছন্দোনির্দেশ, নায়ক-নায়িকাদি সিদ্ধান্ত,

কবিকথা, কাব্যসমালোচনা, কালনির্ণয়, ঘটনাসম্বিবেশ,

পাত্রপরিচয়, রসনির্ধারণ প্রমুতি সমলঙ্কৃত ।

স্বর্ণখচিত কাপড়ে মনোহর বাঁধা—একটাকা আট আনা ।

আমরা আশা করিবা বলিতেছি—একপ সর্বাক্ষয়নর সর্বজন মনঃপূত দশকুমার-চরিত ও মালবিকাগ্নিমিত্র আজ পর্যন্ত আর প্রকাশিত হয় নাই । এই পুস্তক যিনিই একবার দেখিবেন তিনিই সানন্দচিত্তে হেয়ার উৎকর্ষ বিষয়ে সাক্ষ্য না দিয়া থাকিতে পারিবেন না । রূপাণ্মূলক অসংখ্য পুস্তকের সহিত মিলাইয়া দেখুন আমাদের কথাগুলি বর্ষে বর্ষে সত্য কি না ।

প্রাপ্তিস্থান :—

ছাত্র-পুস্তকালয়,

নিবেদিতা লেন, বাগ্‌বাজার কলিকাতা ।

অকারাদি বর্ণানুক্রমে রঘুবংশ-বর্ণিত দেশ ও পর্বতাদির প্রাচীন এবং আধুনিক নাম ।

অঙ্গ । বর্তমান নাম ভাগলপুর । উপীনের ভ্রাতা তিতিক্ষুর কুলোত্তর বলি । ঋষি দীর্ঘতম এই বলিপত্নীর গর্ভে—অঙ্গ, বঙ্গ, কলিঙ্গ’ স্বরূপ এবং পুত্র নামে পাঁচ পুত্র উৎপাদন করেন । জ্যেষ্ঠ অঙ্গ তদীয় নামানুসারে এই ‘অঙ্গ’ রাজ্য প্রতিষ্ঠা করেন । ইহার রাজধানী—চম্পানগর ।

অনুপদেশ ।—বিক্রান্তিরির পৃষ্ঠদেশে এই অনুপদেশ প্রতিষ্ঠিত । অনেকে অঙ্গমান করেন,—বর্তমান “মৌ” প্রদেশেরই নাম অনুপদেশ ।

অবন্তী ।—বর্তমান নাম—মালব বা মালওয়া । উজ্জয়িনী ইহার রাজধানী ।

উৎকল ।—বর্তমান নাম—উড়িষ্যা । চন্দ্রবংশীয় নৃপতি হুহ্যরের পুত্র উৎকল—কর্তৃক এই দেশ প্রতিষ্ঠিত এবং তদীয় নামে প্রসিদ্ধ ।

উসংবসকেত । জাতিবিশেষ ।

উত্তর-কোশলা ।—অযোধ্যা । অযোধ্যা মানবেন্দ্র মহাধারার পুণ্যতোয়া সরযুতীরে প্রতিষ্ঠিত । অযোধ্যায় ইক্ষ্বাকু প্রথমে রাজা হন । হিন্দুস্থানবাসীরা অন্তর্হীন বকারকে ‘ব’রূপে উচ্চারণ করেন, তাহার অযোধ্যা না কহিয়া অযোধ্যা কহিয়া থাকেন ; ক্রমে অযোধ্যাহ্মানে “আউথ” হইয়াছে ।

ঋক্ষবান্ ।—তাপী ও নর্মদানদীর মধ্যবর্তী বর্তমান গন্ডোয়ানা দেশস্থিত একটা প্রসিদ্ধ পর্বত । এই পর্বত হইতে নর্মদা নদী উদ্ভূত ।

কপিলা ।—সুবর্ণরেখা নদী ।

কলিঙ্গ ।—বর্তমান নাম সন্ধকার । রাজধানীর নাম ওয়ারঙ্গল । উৎকলের দক্ষিণ হইতে জ্বিড় পর্যন্ত সাগরোপকূলে এই দেশ বিস্তৃত জাভা বালী প্রভৃতি দ্বীপ-বাসিগণ ইহাকে কলিঙ্গও কহিয়া থাকে । ঋষি দীর্ঘতমার তনয় কলিঙ্গ নৃপ কর্তৃক কলিঙ্গরাজ্য প্রথম প্রতিষ্ঠিত ।

কামরূপ ।—আসাম প্রভৃতি ঐ কামরূপের অন্তর্গত ।

কাষোজ ।—বোখারার দক্ষিণাংশে পারোপমিশ পর্বতে ও তাহার উত্তরভূমিতে যে সকলস্থানে কাষোজজাতির বাস ছিল, ঐ সকল দেশই কাষোজনামে প্রসিদ্ধ ।

কাবেরী।—পশ্চিমঘাট পৰ্বত হইতে সমুদ্ভূত হইয়া এই নদী মহীশূররাজ্যে প্রবাহিত হইতেছে।

কারাপথ।—ভারতবর্ষের উত্তরে কেকয়দেশের নিকটবর্তীস্থান কারাপথনামে অভিহিত হয়।

কিরাত।—হিমালয়ের পূর্বভাগে বর্তমান সিকিমের পশ্চিমে যুদ্ধের পৰ্বতে কিরাত জাতির বসবাসহেতু এই স্থান কিরাতদেশ নামে কথিত।

কুশাবতী।—বর্তমান নাম—ঘারকা। বিজ্ঞাপৰ্বতের শিখরে রামতনয় কুশকর্তৃক কুশাবতী নগরী প্রতিষ্ঠিত হইয়াছিল। বহুঘরবিশিষ্ট বলিয়া ঘারকা এবং কুশপ্রতিষ্ঠিত বলিয়া এই নগরীর নাম কুশাবতী।

কেকয়।—পঞ্জাবের অন্তর্গত বিপাশানদীর কিয়দূরে এই দেশ অবস্থিত।

কেরল।—বর্তমান নাম—মালাবার বা কানারার। সহাদিখণ্ডে বর্ণিত হইয়াছে—পরশুরাম এইস্থানে পরশু নিক্ষেপ করেন। অহুমান—এইকল্পই লোকে এই স্থানকে পরশুক্লেত্রও কহিয়া থাকে।

ক্রথৈকশিক।—বর্তমান নাম বিদর; অধিক সম্ভব—বিদর্ভ হইতে এই বিদর নামের উৎপত্তি হইয়াছে। বর্তমান সময়ে কিরাত ও থান্দেশের অধিকাংশ স্থান এই দেশের সঙ্গে মিলিত হইয়াছে।

ক্রৌঞ্চপৰ্বত।—হিমালয়ের অংশবিশেষ।

গোকৰ্ণ।—সমুদ্রের উপকূলে বর্তমান তুলু প্রদেশের মধ্যে গোকৰ্ণ অবস্থিত।

গোদাবরী।—সহাদি পৰ্বত হইতে সমুদ্ভূত নদী; ইহার অপর নাম পূর্বগঙ্গা।

গোবর্দ্ধন।—কঙ্কের লীলাপৰ্বত গোবর্দ্ধন মথুরার পশ্চিমে ভারতপুররাজ্যে বিদ্যমান।

গৌরীশঙ্কর।—বর্তমান নাম—কোটগুরু। হিমালয়ের এই অংশে গৌরী তপস্তা করিয়াছিলেন।

চিত্রকূট।—বিজ্ঞাপৰ্বতের পূর্বাংশের নাম চিত্রকূট। বর্তমান বঙ্গলগণবাসীরা ইহাকে চিত্রকোট কহে।

ভরসানদী।—বর্তমান নাম তোঙ্গ, গরোয়ালদেশে প্রবাহিত। এই নদী ঋক—পৰ্বত হইতে সমুদ্ভূত।

তঙ্কশিলা।—বর্তমান নাম—তঙ্কশিলা। পঞ্জাবান্তর্গত বিতস্তা ও সিদ্ধনদীর মধ্যবর্তী নগরবিশেষ।

তাত্রপর্ণী।—বর্তমান টিনায়েলদেশে প্রবাহিত। এই নদী পশ্চিমঘাট অর্থাৎ বলয়পৰ্বত হইতে সমুদ্ভূত।

ত্রিকুটপর্বত ।—হুমেরুর দক্ষিণদিকস্থ পর্বতাংশের নাম ত্রিকুট । শৃঙ্গারবিশিষ্ট হইয়া ইহার এইরূপ নাম হইয়াছে । অনেকে অশ্রুমান করেন,—বর্তমান কিম্বদন্তি পর্বতই ত্রিকুট ।

দণ্ডকারণ্য ।—রামায়ণ প্রসিদ্ধ গোদাবরীর দক্ষিণতীরস্থিত কাননভূমি ইহাই রামায়ণের দণ্ডকারণ্য নামে বিখ্যাত । বর্তমানে এই প্রদেশসমূহকেই দাক্ষিণাত্য বলে ।

দক্ষুর ।—দাক্ষিণাত্যের মলয়পর্বত সন্নিহিত পর্বতবিশেষ ।

নন্দিগ্রাম ।—নিম্নদেশের শৃঙ্গবেরপুরের সন্নিহিত গ্রাম । ভরতের মাতুলালয় ।

নন্দদা ।—বর্তমান গান্ধোয়ানা হইতে এই নদী উদ্ভূত । অমরকোষে ইহা মেঘলকল্পকা, রেবা বা সোমোদ্ভবা বলিয়া বর্ণিত হইয়াছে ।

নাগপুর ।—বর্তমান গান্ধোয়ানা প্রদেশস্থিত বিবার নামে আখ্যাত ।

নৈমিষারণ্য ।—হিন্দুস্থানীদের ইহাকে নিম্বারণিষ বলে । বর্তমান কানপুরের পরপারের ঐশ্বর্য সাত ক্রোশ দূরে সরস্বতীতীরে এই নৈমিষারণ্য অবস্থিত । এখানে মিশ্র নামে একটি সরোবর আছে ।

পঞ্চবটী ।—বর্তমান নাম নাসিক । এই স্থানে লক্ষ্মণ শূর্ণগধার নাসিকাচ্ছেদন করেন, ঐ নাসা শব্দ হইতেই নাসিক নামের উৎপত্তি । টেলগুদেশ মধ্যে ইন্ডের স্বর্ণোদ্যান নামে পাঁচটা উদ্যান আছে ; উহাদের সমষ্টি হইতেই পঞ্চবটী নামের উৎপত্তি । এই পাঁচটা উদ্যান পরস্পর সন্নিহিত । নাম যথা—অমরারাম, কমরারাম, ক্ষীরারাম, ভীমারাম এবং জাকারাম ।

পঞ্চান্নর !—পঞ্চবটীর মধ্যস্থিত সরোবর । ঋষি শাতকর্ণির অভিধানে লতা ক্রমা প্রভৃতি অশ্রুপঞ্চক সরোবর রূপে পরিণত হয় ।

পম্পাসরোবর ।—ঋষ্যমুক পর্বত হইতে উদ্ভূত ।

পাটলীপুত্র ।—বর্তমান নাম—পাটনা বা আজিমাবাদ । পূর্বে মগধ রাজধানী কুম্ভাবতী বা পদ্মাবতী নামে প্রসিদ্ধ ছিল ।

পাণ্ডা ।—দণ্ডকারণ্যের অন্তর্গত পাণ্ডারাজ্য ।

পুন্ডলবতী ।—বর্তমান নাম অটক ।

প্রাগ্জ্যোতিষপুর ।—কামরূপ ।

মগধদেশ ।—বর্তমান নাম—দক্ষিণবেহার ।

মন্দরপর্বত ।—হুমেরুর দক্ষিণাংশ ।

মন্দাকিনী ।—ত্রিকুটপর্বত হইতে উদ্ভূত পূতঙ্গলা নদী ।

মধুপক্ষ ।—মধুরা ।

মলয়পৰ্বত।—পশ্চিমঘাটপৰ্বত। চন্দনের উৎপত্তিস্থান বলিয়া ইহার অপর নাম চন্দনাড়ি।

মহাকালপৰ্বত।—অবন্তীদেশের মধ্যস্থিত পৰ্বতভেদ। এইস্থানে মহাকাল নামে এক শিব আছেন।

মহেন্দ্র।—সপ্তকুলাচলের একটি পৰ্বত। বৰ্তমান উড়িষ্যা ও উত্তর সৰ্কার হইতে গান্ধারানা পর্যন্ত পৰ্বতশ্রেণীই মহেন্দ্র বলিয়া নিদ্বিষ্ট।

মালাবান্।—উত্তরভারতের পৰ্বতশ্রেণী।

মাহিষ্মতী নগরী।—বৰ্তমান নাম—চুলি মাহেশ্বরপুর। কার্ত্তবীৰ্য্যার্জুনের পূৰ্ব-পুৰুষ মহিষ্মান্ নরপতি এই নগরী প্রতিষ্ঠিত করেন। অনন্তর কার্ত্তবীৰ্য্যের সহস্রবাহু দ্বারা রক্ষিত হওয়ায় ইহার অপর নাম হইয়াছে—“সহস্রবাহুকাবন্তি”।

মিথিলা।—বৰ্তমান নাম জিহত। ইক্ষাকুতনয় মিথির নামানুসারে এই দেশের নাম মিথিলা হইয়াছে।

মুরলা।—কেরলদেশীয় নদী।

ষবন।—পাঠান, আরব, তুর্কী, পারসীক প্রভৃতি জাতিবিশেষ। এই জাতিসমূহে অনেক মতভেদ দৃষ্ট হয়।

রেবানদী।—নৰ্মদার নামান্তর।

লৌহিত্য।—ব্রহ্মপুত্র। হিমালয় হইতে সমুদ্ভূত।

বিশিখা।—বৰ্তমান নাম ভিল্লা। বেঙ্গা নদীতীরে অবস্থিত।

শরাবতী।—বৰ্তমান নাম—কইজাবাদ এইস্থান অযোধ্যার অন্তর্গত।

সিপ্রানদী।—মালবারের সারিখেঁ বিছাপির পশ্চিমাংশ।

শূরসেন।—বৰ্তমান মথুরানগর। রাজা শূরসেনের পুত্র উগ্রসেন, তৎপুত্র কংস

সপ্তকুলাচল।—(১) মহেন্দ্র (২) মলয় (৩) সহ্য (৪) ভক্তিমান্ (৫) ঋক্ষ (৬) বিষ্ণু এবং (৭) পারিপাত্র।

সহ্যপৰ্বত।—পশ্চিমঘাট পৰ্বতের উত্তরাংশের নাম—সহ্য।

হুক্ষ।—বছরাজোর পূর্বোত্তর অংশ। বৰ্তমান নাম—জিপুরা ও আরাকাশ প্রভৃতি।

হুণ।—ভারতবর্ষের উত্তরদিকস্থিত দেশবিশেষ।

टीकाकृतो मङ्गलाचरणम् ।

मातापितृभ्यां जगतो, नमो वामाद्वज्रं जानये ।
सद्योदक्षिणद्वक्पात-संकुचद्वामदृष्टये ॥ १
अन्तरायतिमिरोपशान्तये, शान्तपावनमचिन्त्यवैभवम् ।
तं त्वरं वपुषि कुञ्जरं मुखे, मन्महे किमपि तुन्दिलं महः ॥ २
शरणं करवाणि शर्मदं ते, चरणं वाणि चराचरोपजीव्यम् ।
करुणामसृणैः कटाक्षपातैः, कुरु मामम्ब कृतार्थसार्थवाहम् ॥ ३
वाणीं काणभुजीमजीगणदवाशासोच्च वैयासिकी-
मन्तस्तन्त्रमरंस्त पन्नगगवीगुम्फेषु चाजागरोत् ।
वाचामाकलयद्ब्रह्मस्यमखिलं यश्चाक्षपादस्फुरां,
लोकेऽभूद्यदुपपन्नमेव विदुषां सौजन्यजन्यं यशः ॥ ४
मल्लिनाथकविः सोऽयं, मन्दात्मानुजिवृक्षया ।
व्याचष्टे कालिदासीयं, काव्यत्रयमनाकुलम् ॥ ५
कालिदासगिरां सारं कालिदासः सरस्वती ।
चतुर्मुखोऽथवा साक्षाद्विदुर्नान्ये तु मादृशाः ॥ ६
तथापि दक्षिणावर्त्तनाथाद्यैः क्षुण्णवर्त्मसु ।
वयञ्च कालिदासोक्तिष्यवकाशं लभेमहि ॥ ७
भारती कालिदासस्य, दुर्व्याख्याविषमूच्छिता ।
एषा सञ्जीवनी टीका, तामद्योजीवयिष्यति ॥ ८
इहान्वयमुखेनैव, सर्व्वं व्याख्यायते मया ।
नामूलं लिख्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते ॥ ९

इह खलु सकलकविशिरोमणिः कालिदासः “काव्यं यशसेऽयंकृते,
व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये । सद्यःपरनिर्वृतये, कान्तासम्मिततयोपदेश-
युजे” इत्याद्यालङ्कारिकवचनप्रामाण्यात् काव्यस्यानेकश्रेयःसाधनतां
“काव्यालापांश्च वज्रयेत्” इत्यस्य निषेधशास्त्रस्यासत्काव्यविषयताञ्च
पश्यन्, रघुवंशाख्यं महाकाव्यं चिकीर्षुः, चिकीर्षितार्थाविघ्नपरिसमाप्ति
सम्प्रदायाविच्छेदलक्षणफलसाधनभूतविशिष्टदेवतानमस्कारस्य शिष्टाचार-
परिप्राप्तत्वात्, ‘आशीर्नामस्क्रियावस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्’ इत्याशीर्वा-
दाद्यन्यतमस्य प्रबन्धमुखलक्षणत्वात्, काव्यनिर्माणस्य विशिष्टशब्दार्थ-
प्रतिपत्तिमूलकत्वेन, विशिष्टशब्दार्थयोश्च “शब्दज्ञातमशेषन्तु धत्ते सर्वस्य
बल्लभा । अर्थरूपं यदखिलं धत्ते मुग्धेन्दुशेखरः ॥” इति वायुपुराण-
वचनबलेन पार्वतीपरमेश्वरायत्तदर्शनात्, तत्प्रतिपत्तिसया तावेवाभि-
वाद्यते—

সতীকান্বয়ানুবাদ—

রঘুবংশম্ ।

— ❦ —

প্রথমঃ সর্গঃ ।

বাগর্থ্যবিব সম্পৃক্তৌ বাগর্থপ্রতিপত্তয়ে ।

জগতঃ পিতরৌ বন্দে পার্বতীপরমেশ্বরৌ ॥১

অন্বয়ঃ । (অর্থঃ) বাগর্থপ্রতিপত্তয়ে বাগর্থ্যৌ ইব সম্পৃক্তৌ জগতঃ পিতরৌ পার্বতীপরমেশ্বরৌ বন্দে ॥
বাণ্যপরিবর্তনম্—(মত্যা) বন্দেতি ।

১। বাগর্থ্যবিত্তি । বাগর্থ্যবিত্ত্যেকং পদম্ ইবেন সহ নিত্যসমাসৌ
বিভক্ত্যলোপঃ পূর্বপদপ্রকৃতিস্বরত্বজ্ঞেতি বক্তব্যম্ । এবমন্যত্রাপি দ্রষ্টব্যম্ ।
বাগর্থ্যবিব শব্দার্থাবিব সম্পৃক্তৌ নিত্যসম্বদ্ধাবিত্ত্যর্থঃ নিত্যসম্বদ্ধয়োঃ
শব্দার্থয়োরুপমানত্বেনোপাদানাৎ । “নিত্যঃ শব্দার্থসম্বন্ধঃ” ইতি
মীমাंसকাঃ । জগতঃ লোকস্য পিতরৌ, মাता চ পিতা চ পিতরৌ ।
‘পিতা মাত্রে’তি দ্বন্দ্বৈকশেষঃ । “মাতাপিতরৌ পিতরৌ মাতরপিতরৌ প্রসু-
জনয়িতারৌ” ইত্যমরঃ । एतेन শব্দশিবयोঃ সর্বজগজ্জনকতয়া वैशिष्ट्य-
मिष्टार्थप्रतिपादनशक्तिः, परमकारुणिकत्वञ्च सूच्यते । पर्वतस्यापत्यं स्त्री-
पार्वती, तस्यापत्यमित्यण् “टिड्ढानञ्” इत्यादिना ङीप् । पार्वती च
परमेश्वरश्च पार्वतीपरमेश्वरौ, परमशब्दः सर्वोत्तमत्वद्योतनार्थः । मातुरभ्य-
र्हितत्वात् अल्पाक्षरत्वाच्च पार्वतीशब्दस्य पूर्वनिपातः । बागर्थप्रतिपत्तये
शब्दार्थयोः सम्यग्ज्ञानार्थं वन्दे अभिवाद्ये अहम् इति शेषः । अतोपमा-
लङ्कारः स्फुट एव । तथोक्तं—“स्वतः सिद्धेन भिन्नेन सम्पन्नेन च धर्मतः ।
साम्यमन्येन वर्ण्यस्य वाच्यं चेदेकगोपमे”ति । प्रायिकश्चोपमालङ्कारः
कालिदासोक्तकाव्यादौ । प्रथमं (बागर्थ्यौ) इति भूदेवताकस्य सर्वगुरोः
मगणस्य प्रयागात् शुभलाभः सूच्यते । तदुक्तं—“शुभदो मो भूमिमयः”
इति । वकारस्थासृत्ववीजत्वात् प्रचयगमनादिसिद्धिः ।

১ অনুবাদ । আমি শব্দ এবং অর্থের সম্যক্ জ্ঞানের নিমিত্ত শব্দ ও অর্থের জ্ঞান
নিত্যসম্বদ্ধ জগতের মাতাপিতা-স্বরূপ পার্বতীপরমেশ্বরের বন্দনা করি ॥

क्व सूर्य्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः ।

तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥ २

२ अः । सूर्य्यप्रभवः वंशः क्व, चाल्पविषया मे मतिः च क्व, (अहं) मोहात् उडुपेन दुस्तरं सागरं तितीर्षुः अस्मि ॥ वाच्य—तितीर्षुणा भूयते ।

२ । केति ।—सम्प्रति कविः स्वाहङ्कारं परिहरति—क्व सूर्य्येत्यादि-श्लोकद्वयेन । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम् “ऋदोरप् अकर्त्तरि च कारके संज्ञाया”मिति साधुः । सूर्य्यः प्रभवो यस्य स सूर्य्यप्रभवः वंशः क्व ? अल्पो विषयो ज्ञेयः अर्थो यस्याः सा मे मतिः प्रज्ञा च क्व ? द्वौ कशब्दौ महदन्तरं सूचयतः, सूर्य्यवंशमाकलयितुं न शक्नोमीत्यर्थः । तथाच तद्विषयप्रबन्धनिरूपणं दूरापास्तमिति भावः । तथाहि दुस्तरं “ईषद्दुःसुषु” इत्यादिना खलुप्रत्ययः । तरितुमशक्यम् सागरं मोहादज्ञानादुडुपेन प्लवेन भेलेन इति यावत् “उडुपन्तु प्लवः कोल” इत्यमरः । अथवा चर्माबिनद्धेन पानपात्रेण । “चर्माबिनद्धमुडुपं प्लवः काष्ठं करण्डवत्” इति सज्जनः । तितीर्षुः तरितुमिच्छुरस्मि भवामि । तरतेः सनन्तात् उप्रत्ययः । अल्पसाधनैरधिकारम्भो न सुकर इति भावः । इदञ्च वंशोत्कर्षकथनं स्वप्रबन्ध-महत्त्वार्थमेव । तदुक्तं “प्रतिपाद्यमहिम्ना च प्रबन्धो हि महत्तर” इति ॥

२ अनुवाद । कोथाग्र वा रूयामञ्जुत वंश ! आत्र कोथाग्र वा आमात्र अन्नवोधशक्ति-मन्त्रं वृद्धि ! आमि मोहवशतः डेलाद्वारा उडुपेन मांशत्र पात्र इहेते अडिनाथी इहेयाहि ।

मन्दः कवियशःप्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम् ।

प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्वाहुरिव वामनः ॥ ३

३ अः । अहं मन्दः (यतः) कवियशःप्रार्थी, (यतएव) प्रांशुलभ्ये फले लोभात् उद्वाहुः वामन इव उपहास्यतां गमिष्यामि ॥ वाच्य—मन्देन कवियशःप्रार्थीना उपहास्यता गमिष्यते । उद्वाहुना वामनेनेव ।

३ । मन्द इति ।—किञ्च मन्दो मूढः । “मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः स्युः” इत्यमरः । तथापि कवियशःप्रार्थी कवीनां यशः काव्यनिर्माणेन जातं यत् यशः तत्प्रार्थनाशीलः अहं, प्रांशुना उन्नतपुरुषेण लभ्ये प्राप्ये फले फलविषये लोभात् फलविषयात् लोभादित्यर्थः, उद्वाहुः उत् उन्नमितः बाहुर्येन सः फलग्रहणाय उच्छ्रितहस्तो वामनः खर्व्व इव । ‘खर्व्वो ह्रस्वश्च वामन’ इत्यमरः । उपहास्यताम् उपहासविषयताम् । ‘ऋहलोण्यत्’ इति ण्यत्प्रत्ययः । उपहासतेः सकर्मकत्वात् उपहास्यते यः तस्य भावः तां गमिष्यामि प्राप्स्यामि ॥

३ अनुवाद । आमि मूढ इहेयाऽ कविकुलेन वंशः प्रार्थना कत्रिहेहि, उडुपेन

लोडवन्तः उन्नत पुरुषमन्त्रा फलश्रुतिगार्थ उल्लोनितावांश्च वामन येरूप उपशान्तिम् हय,
आमाकेण मेहेरूपेण उपशान्त इहेते इहेते ॥

अथवा कृतवाग्द्वारे वंशेऽस्मिन् पूर्वसूरिभिः ।

मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्येवास्ति मे गतिः ॥ ४

४ अ. । अथवा पूर्वसूरिभिः कृतवाग्द्वारे अस्मिन् वंशे वज्रसमुत्कीर्णे मणौ सूत्रस्य इव मे गतिः
अस्ति ॥ वाच्य—गत्या भूयते ।

४ । मन्दश्चेत्तर्हि त्यज्यतामयमुद्योग इत्यत आह—अथवेति । अथवा
पक्षान्तरे पूर्वैः सूरिभिः कविभिः वाल्मीक्यादिभिः कृतवाग्द्वारे कृतं रामा-
यणादिप्रबन्धरूपा या वाक् सैव द्वारं प्रवेशो यस्य तस्मिन्, अस्मिन्, सूर्य-
प्रभवे वंशे कुले । • जन्मनैकलक्षणः सन्तानो वंशः । वज्रेण मणिवेधक-
सुचीविशेषेण । 'वज्रं त्वस्त्री कुलिशशस्त्रयोः मणिवेधे रत्नभेदे' इति केशवः ।
समुत्कीर्णे विद्धे मणौ रत्ने सूत्रस्येव मे मम गतिः सञ्चारोऽस्ति । वर्णनीये
रघुवंशे मम वाक् प्रसरोऽस्तीत्यर्थः ।

निर्गलितायः—मणिसावत् स्वभावतः कठिनः किन्तु तस्मिन् कृतच्छिद्रे सति यथा अतिकोमलस्यापि
सूत्रस्य तत्र प्रवेशः, तथा निरर्गतां दुष्यवेशेऽपि वाल्मीक्यादिकृतप्रवेशमार्गे रघुवंशे ममापि वाक् प्रसरोऽस्ति ।
वाल्मीक्यादिकृतां काव्यप्रणयनपद्धतिम् अनुसरन्नहं रघुवंशं वर्णयिष्यामि इति ॥

४ अनुवाद । • अथवा सूत्रं येषन वज्रद्वारा कृतच्छिद्रं वज्रमक्षेप्य अनाशांसे अथेव
कञ्चित् समर्थं हय, आमाकेण मेहेरूपेण आश्रितं पण्डितगण-पण्डित वाक्कुरूपं द्वारं निशान्ति एहे
रघुवंशे अथेव कञ्चित् समर्थं इहेव ॥

सोऽहमाजन्मशुद्धानामाफलोदयकर्मणाम् ।

आसमुद्रक्षितौ शानामानाकरथवर्त्मनाम् ॥ ५

यथाविधिहुताम्नोनां यथाकामार्चितार्थिनाम् ।

यथापराधदण्डानां यथाकालप्रबोधिनाम् ॥

त्यागाय सम्भृतार्थानां सत्याय मितभाषिणाम् ।

यशसे बिजिगोषूणां प्रजायै गृहमेधिनाम् ॥ ७

शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम् ।

बार्हिकी मुनिवृत्तौनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥ ८

रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्बिभबोऽपि सन् ।

तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रणोदितः ॥ ९

५—८ वः । सोऽहं तनुवाविभनोऽपि तदगुणैः कथं चान्यथापलाप प्रचोदितः सन् आजन्म-
शुद्धानाम् आफलोदयकर्षणाम् आसमुद्रचित्तीशानाम् आनाकरणवर्त्मनां यथाविधिहताग्नीनां यथा-
कामार्थितार्थिनां यथापराधदण्डानां यथाकालप्रबोधिनां त्यागाय सम्भृतार्थानां सत्याय मितभाषिणां
यशसे विजिगीषूणां प्रजायै गृहमेधिनां श्रेयसैऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयेषिणां वारुण्ये मुनिवृत्तीनां
योगेनाने तनुवर्णां रघुणाम् अन्यैः वक्ष्ये ॥ वाच्य—तेन मया अन्ययो वक्ष्यते तनुवाग्विभवेनापि
स ता प्रचोदितेन ।

५ । एवं रघुवंशे लब्धप्रवेशः कविरिति शेषः तद्वर्णनां प्रतिजानानः
सोऽहमित्यादिभिः पञ्चभिः श्लोकैः कुलकेनाह—सोऽहमिति । सोऽहं रघु-
णाम् अन्यैः वक्ष्ये इत्युत्तरेण सम्बन्धः, किंविधानां रघूणामित्यत्र उत्तराणि
विशेषणानि योज्यानि । आ जन्मनः जन्म आरभ्येत्यर्थः । “आङ्मर्यादा-
भिविध्यो” रित्यव्ययीभावः । तत आजन्म इति पदस्य शुद्धानाम् इत्यनेन
सुपसुपेति समासः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । आजन्मशुद्धानां निषेकादि-
(गर्भाधानादि) सर्वसंस्कारसम्पन्नानामित्यर्थः । आफलोदयम् आ फलसिद्धेः
कर्म येषां ते तथोक्ताः तेषां प्रारब्धान्तगामिनामित्यर्थः । आसमुद्रं क्षिते-
रीशानां सार्वभौमाणामित्यर्थः । आनाकं स्वर्गपथ्यन्तं रथवर्त्मं येषां ते तेषा-
मिन्द्रसहचारिणामित्यर्थः । अत्र सर्वत्र आङोऽभिविध्यर्थकत्वं द्रष्टव्यम्,
मर्यादार्थकत्वे जन्मादिषु शुद्ध भावप्रसङ्गः, अभिविध्यर्थकत्वे तु सर्वं निर्दोषं
स्यात् । ‘द्वाभ्यान्तु युग्मकं प्रोक्तं त्रिभिः स्यात्तु विशेषकं । कलापकं
चतुर्भिः स्यात् तद्वद् कुलकं स्मृतम् ॥’ इति कुलकादिलक्षणम् ।

६ । यथेत्यादि । विधिमनतिक्रम्य यथाविधि, यथा सादृश्ये” इत्य-
व्ययीभावः, तथा हुतशब्देन ‘सुपसुपे’ति समासः ; एवं यथाकामाच्चिन्तित्या-
दीनामपि द्रष्टव्यम् । यथाविधि हुता अग्नयो यैस्तेषां, यथाकामं अभि-
लाषमनतिक्रम्य अर्चितार्थिनां अर्चिताः सत्कृताः अर्थिनो याचका यैः
तेषाम् । यथापराधम् अपराधमनतिक्रम्य दण्डो येषां ते तेषां । यथाकालं
कालमनतिक्रम्य प्रबोधिनां प्रबोधनशीलानाम् । चतुर्भिर्विशेषणैर्देवतायज-
नातिथिसत्कारदण्डधरत्वप्रजापालनसमयजागरूकत्वादीनि विवक्षितानि ॥

७ । त्यागायेति ।—त्यागाय सत्पात्रे विनियोगस्त्यागो दानमित्यर्थः ।
“त्यागो विहापनं दान”मित्यमरः । तस्मै सम्भृतार्थानां सम्भृतः सञ्चितः
अर्थो धनं यैः तेषाम्, न तु दुर्व्यापाराय । सत्याय सत्यकथनाय ।
मितं परिमितं भाषन्ते ये तेषां मितभाषणशीलानां न तु पराभवाय ।
यशसे कीर्तये “यशः कीर्त्तिः समञ्ज्ञा चे” त्यमरः । विजिगीषूणां विजेतु-
मिच्छूनां न तु अर्थसंग्रहाय । प्रजायै सन्तानाय गृहमेधिनां दारपरिग्रह-
शीलानां, न तु कामोपभोगाय । अत्र त्यागायेत्यादिषु सर्वत्र “तादर्थ्ये
चतुर्थी” इत्यादिना समासविधानज्ञापकात् चतुर्थी । गृहैर्दारैर्मन्थन्ते स-

জচ্ছন্তে ইতি গৃহমেধিন: । 'দারেণ্বপি গৃহা' ইত্যমর: । 'জায়া চ গৃহিণী গৃহ'মিতি হল্যযুগ: । মেধু সঙ্গমে ইতি ধাতোর্ণিনি: । পমির্বিশেষণৈ: পৰোপকারিত্ব', সত্যবচনত্ব' যশ:পরত্ব', পিতৃণাং দারসংগ্রহদ্বারা পুত্রোৎপাদনে ঋণমুক্তত্বञ্চ বিবক্ষিতানি ॥

৮। শৈশব ইতি । শিশোর্ভাব: শৈশব: বাল্যম্ । প্রাণভৃজ্জাতি-ব্যবচনাঙ্গাৎ ইত্যজ্ প্রত্যয়: । 'শিশুত্ব' শৈশব' বাল্য' মিত্যমর: । তস্মিন্ বয়সি अभ्यस्तविद्यानाम् अभ्यस्ता: शिक्षिता विद्या यै: तेषाम्, एतेन ब्रह्मचर्याश्रমो विवक्षित: । यू नो भाव: यौवनं तारुण्यम् । युवादित्वादण् 'तारुण्यं यौवनं' सम' মিত্যমর: । তস্মিন্ বয়সি বিষয়ৈষিণাং বিষয়ান্ ইচ্ছন্তি যে তেষাম্ ভোগামিলাষিণাম্, एतेन गृहस्थाश्रमो विवक्षित: । वृद्धस्य भावो वार्द्धकं वृद्धत्वम् । 'द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च' इति वुञ् । 'वार्द्धकं' वृद्धसङ्घाते वृद्धत्वे वृद्धकर्मणीति विश्व: । तस्मिन् वार्द्धके वयसि मुनीनां वृत्तिरिव वृत्तिर्येषां तेषाम्, एतेन वानप्रस्थाश्रमो विवक्षित: । अन्ते शरीरत्यागकाले योगेन परमात्मध्यानेन, न तु रोगाद्यभिभवेन । योग: सन्नहनोपायध्यानसङ्गतियुक्तिषु' इत्यমর: । तनुं देहं त्यजन्तीति तनुत्य-जाम् देहत्यागिनाम् । कायो देह: क्लीवपुंसो: स्त्रियां मूर्त्तिस्तनुस्तनू'-रित্যমর: । "अन्येभ्योऽपि दृश्यते" इति क्तिप् । एतेन भिक्ष्याश्रमो विवक्षित:, तेन मोक्षलाभ: सूच्यते ॥

৯। রঘূণামিতি । সোঃ লব্ধপ্রবেশ: তনুবাগ্বিবম্বোঃপি স্বল্য-বাণীপ্রসরোঃপি সন্ তेषাং রঘূণাং গুণৈস্তদুগুণৈ: আজন্মশুদ্ধত্বাদিমি: কৰ্ত্তৃমি: কণ' মম শ্রোত্রমাগত্য চাপলায় চাপল' চপলকৰ্ম্ম অবিমৃশ্য-করণরূপ' কৰ্ত্তৃম্ । যুবাচিত্বাত্ কৰ্ম্মণ্যণ্, 'ক্রিয়ার্থোপপদস্যে'ত্যাদিনা চতুর্থী । প্রণোদিত: প্রেরিত: সন্ রঘূণাম্ অন্বয়' তদ্বিষয়প্রবন্ধ' বক্ষ্যে ॥ [চাপলায় প্রমোদিত: ইতি বল্লভ: তদুগুণৈ: তথা প্রমোদ' প্রাপিত: যথা চাপল' কৰ্ত্তৃ' প্রবৃ্ত্ত: সন্ বক্ষ্যে ইত্যর্থ: ॥]

৫ অনুবাদ । ষাঁহারা জন্ম হইতেই পুত্ৰ, ষাঁহারা অভিনবিত ফললাভ না হওয়া পর্যন্ত আরক্ৰ ক্রিয়ায় অনুষ্ঠানে ক্রান্ত হইতেন না, ষাঁহারা সমাগরা পৃথিবীর অধীভর ছিলেন, ষাঁহাদিগের ব্রথগতি স্বৰ্গলোকেও অপ্রতিহত ছিল; (৬) ষাঁহারা যথাবিধি অগ্নিতে আহুতি প্রদান করিতেন, ষাঁহারা অর্থীদিগের ইচ্ছানুরূপ ফলপ্রদানে কখনই পরাভূত হইতেন না, ষাঁহারা অপরাধীদিগের অপরাধানুরূপ শাস্তি বিধান করিতেন, ষাঁহারা যথোপায় রাজকর্ষ্যানুষ্ঠানে জাগরিত হইতেন; (৭) ষাঁহারা দানাদি সংক্রিয়ার ব্যয়ের অজ্ঞাই অর্থ সঞ্চয় করিতেন, ষাঁহারা সত্য কহিবার অনুরোধে সত্য মিতভাষী ছিলেন, ষাঁহারা যশোলাভের অজ্ঞাই দিগ্‌বিজয় করিতেন, ষাঁহারা বংশরক্ষা হেতুই দার-পরিগ্রহ করিতেন; (৮) ষাঁহাদিগের শৈশবকালেই সমস্ত বিদ্যা অভ্যস্ত হইত, ষাঁহাঃ।

योवने भोगं स्थावृत्तव करितेन, एवं वृद्धवयस्ये मुनिवृत्ति अवलम्बनं च शेष अवस्थां
योगबले देहतागं करितेन ; (२) आम्नि तादृशं गुणपरम्परा-विभूषितं रघुनिगेर
वन्धवलो कोर्धनं करिव । आमारं वागं विभव अहमेतत् रघुवंशीयनिगेरं गुणराशि
आमारं कर्णे प्रवणं करिष्यामि येन आमात्मेक एवै अविभूषकादौरं कारणे प्रवर्धितं
करितेहे ॥

तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति सदसद्वाक्तिहेतवः ।

हेमः संलक्ष्यते ह्यनौ विशुद्धिः श्यामिकापि वा ॥ १० ॥

१० अ. । सदसद्वाक्तिहेतवः सन्तः तं श्रोतुम् अर्हन्ति, (तथाहि) अथौ हेमः विशुद्धिः अपि वा
श्यामिका संलक्ष्यते ॥ वाच्य—मः सदमिः श्रोतुमर्हन्ते सदसद्व्यक्तिहेतुभिः, संलक्ष्यन्ति विशुद्धिं
श्यामिकामपि वा ।

१० । सम्यग्नि स्वप्रबन्धपरोक्षार्थं सतः (सज्जनान्) प्रार्थयते—तमिति ।
तं रघुवंशाख्यं प्रबन्धं सदसतोर्गुणदोषयोः व्यक्तेर्विचारस्य हेतवः कर्तारः
सन्तः साधवः श्रोतुमर्हन्ति । तथाहि—हेमो विशुद्धिः निर्दोषस्वरूपं
श्यामिकापि लोहान्तरसंसर्गात्मको दोषोऽपि वा अनौ संलक्ष्यते नान्यत्र,
तद्वत् अत्रापि सन्त एव गुणदोषविवेकाधिकारिणः, नान्ये इति भावः ।
[अत्रानुरूपश्लोकम्—“सन्तः परोक्ष्यान्यतरद्भजन्ते, मूढः परप्रत्ययनेय-
बुद्धिः ।” “उपदेशं विदुः शुद्धं सन्तस्तमुपदेशिनः । श्यामायते न युष्मासु
यः काञ्चनमिवानिषु ॥”]

१० अनुवाद । सदसद्विवेकज्ञानसम्पन्नं पण्डितराई येन आमारं एवै प्रवक्तुं प्रवणं
करेन, कारणं अग्निहेतुं स्वरूपं परोक्षितं अहमेतत् ताहारं विशुद्धिं वा (धार्मिक) विमिश्रतां
पञ्जिज्ञातं अहमेतत् ताहे ।

वैवस्वतो मनुर्नाम माननीया मनीषिणाम् ।

आसीन्महोक्षितामाद्यः प्रणवश्छन्दसामिव ॥ ११ ॥

११ अ. । मनीषिणां माननीयः वैवस्वतः नाम मनुः छन्दसां प्रणव इव महोक्षिताम् आद्यः
आसीत् ॥ वाच्य—वैवस्वतेन मनुना माननीयेन समुद्यत आद्येन प्रणवेनेव ।

११ । वण्यं बस्वरूपक्षिपति (प्रस्तौति)—वैवस्वत इति । मनसः
ईषिणो मनीषिणो धोराः विद्वांस इति यावत् । पृगोदरादित्वात् साधुः ।
तेषां माननीयः पूज्यः मनीषिणायित्यत्र कर्त्तरि षष्ठी । छन्दसां वेदानाम् ।
‘छन्दः पद्ये च वेदे चे’ति विश्वः । प्रणवः प्रणूयते संक्षेपतः स्तूयते अनेन
इति ओङ्कार इव, महो क्षयन्ति ईशते इति महोक्षितः क्षितीश्वराः
क्षिधातोरैश्वर्यार्थात् क्रिप् तुगागमश्च । क्षियन्ति इति लिपिकरप्रमाद-
जम् क्षयतेरेव ऐश्वर्यार्थत्वात्, न तु क्षियते ; अस्य वासगत्यर्थत्वात् । ।

तेषामाद्यः आदिभूतः विवस्वतः दृष्ट्यापत्यं पुमान् वैवस्वतो नाम
वैवस्वत इति प्रसिद्धो मनुरासीत् ॥

११ अश्वत्थ । पूर्वकाले मनस्विमयांके माननीय, मय नाट्य श्रुत्यादेवत्र एक गूढ
ह्रिणन ; वेदेन यथा येषु ७३३, तिनो मेहेकण किंतिपतिनिगेन यथा आदिभूत
ह्रिणन ॥

तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः ।

दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविष ॥ १२

१२ अः । शुद्धिमति तदन्वये शुद्धिमत्तरः दिलीप इति राजेन्दुः क्षीरनिधौ इन्दुः इव प्रसूतः ॥
वाच्य—प्रसूतं शुद्धिमत्तरं, दिलीपेन, राजेन्दुना इन्दुना ।

१२ । तदन्वय इति । शुद्धिरस्यास्तीति शुद्धिमान् तस्मिन् शुद्धिमति
तदन्वये तस्य मनोरन्वये वंशे । ‘अन्वयायोऽन्वयो वंशो गोत्राभाभिजनः कुलम्’
इति हलायुधः । अतिशयेन शुद्धिमत्तरः, ‘द्विवचनविभक्त्योप’ इत्या-
दिना तरप् । दिलीप इति प्रसिद्धः । राजा इन्दुरिव राजेन्दुः ‘राजश्रेष्ठः
[राजेन्द्रः इति वक्ष्यते]’ ‘उपमितं व्याघ्रादिभिः साधर्म्याप्रयोगे’ इति उपमित-
समासः । क्षीराणि निधीयन्ते अस्मिन्, क्षीरनिधौ इन्दुरिव प्रसूतः जातः ॥

१२ अश्वत्थ । मेहे पवित्र मयूषं दिनीपनाम पवित्रतर नमपतिश्रेष्ठ क्षीरमयूषे
मयूषेन आत्र मयूषं हरेत्रह्रिणन ।

व्यूढोरस्कौ वृषस्कन्धः शालप्रांशुर्महाभुजः ।

आत्मकर्मक्षमं देहं क्षात्रो धर्म इवाश्रितः ॥ १३

१३ अः । (स किञ्चित्) व्यूढोरस्कः वृषस्कन्धः शालप्रांशुः महाभुजः (अतएव) आत्म-
कर्मक्षमं देहम् आश्रितः क्षात्रः धर्मः इव (स्थितः) ॥ वाच्य—व्यूढोरस्के न वृषस्कन्धेन शाल-
प्रांशुना महाभुजेन, क्षात्रेण धर्मेण आश्रितेन ।

१३ । व्यूढेति । व्यूढेत्यादिभिः त्रिभिः श्लोकेर्दिलीपं विशिनष्टि ।
व्यूढं विपुलम् उरो वक्षःस्थलं यस्य सः व्यूढोरस्कः “उरःप्रभृतिभ्यः कः”
इति कः । “व्यूढं विपुलं भद्रं स्फारं समं वलिष्ठश्चे”ति यादवः । वृषस्य
स्कन्ध इव स्कन्धो यस्य सः । ‘सप्तम्युपमान’ इत्यादिना उत्तरपदलोपो
बहुव्रीहिः । शालो वृक्ष इव प्रांशुः उन्नतः शालप्रांशुः । “प्राकारवृक्षयोः
शालः शालः सर्जतरुः स्मृत” इति यादवः । ‘उन्नप्रांशुस्तोदयोच्छ्रिता-
स्तुङ्गे’ इत्यमरः । महाभुजो महान्तो भुजो यस्य सः महाबाहुः, आत्म-
कर्मक्षमं स्वस्थापारानुरूपं विपन्नत्राणादिसमर्थम् इति यावत् देहम् आश्रितः
प्राप्तः, क्षात्रः क्षत्रसम्बन्धो धर्म इव स्थितः ; मूर्तिमान् पराक्रम इव स्थित
इत्युपेक्षा । अनुरूपं—“क्षात्रो धर्मः श्रित इव तनुं ब्रह्मकोषस्य गुप्तये ।”

१३ अश्वत्थ । उाशत्र वरुःइन विनाग, वरुदेन वृषेन आत्र वृण, वाहवृण

આજીવનજિત હિલ એવં તિનિ જાનવૃક્ષેઝ શ્રાંચ ઉપ્રત હિલનન ; ઠાંશાકે નેથિનૈયે
બોધ હૈતેઝ યેન સ્વઃ વિનમ્રજાનકારી મૃતિમાન્ કલિગ્રથમ્ સ્વકાર્યકુળ શરીર પરિશ્વર
કરિત્તઃ પૃથિવૌતે પ્રાશ્નૃત્ત હૈયગ્રાહૈ ॥

સર્વ્વાતિરિક્તસારેણ સર્વ્વ-તેજોઽભિભાવિના ।

સ્થિતઃ સર્વોન્નતેનોર્વ્વીં ક્રાન્ત્વા મેરુરિવાત્મના ॥ ૧૪

૧૪ અ. : (પુનઃ કિન્નૂતઃ સઃ) સર્વ્વાતિરિક્તસારેણ સર્વ્વતેજોઽભિભાવિના સર્વોન્નતેન
આત્મના મેરુઃ ઇવ સર્વોં ક્રાન્ત્વા (આક્રમ્ય) સ્થિતઃ ॥ વાચ્ય—સ્થિતં મેરુરિવ ।

૧૪ । સર્વ્વાતિરિક્તેતિ । સર્વ્વાતિરિક્તસારેણ સર્વ્વેભ્યો ભૂતેભ્યઃ અતિ-
રિક્તઃ અધિકઃ સારો વલં યસ્ય તેન 'સારો વલે સ્થિરાંશે ચ' इत्यमरः ।
સર્વ્વાણિ ભૂતાનિ તેજસા અભિભવતીતિ સર્વ્વતેજોઽભિભાવો તેન, સર્વેભ્ય
ઉન્નતેન આત્મના શરીરેણ । 'આત્મા દેહે ધૃતૌ જોષે સ્વભાવે પરમાત્મનો'તિ
વિશ્વઃ । મેરુરિવ સર્વોં ક્રાન્ત્વા આક્રમ્ય સ્થિતઃ । મેરાવપિ વિશેષણાનિ
તુલ્યાનિ । 'અષ્ટાભિશ્ચ સુરેન્દ્રાણાં માત્રાભિર્નિર્મિત્તો નૃપઃ' । તસ્માદભિભવત્યેષ
સર્વ્વભૂતાનિ તેજસે"તિ મનુવચનાદ્રાજ્ઞઃ સર્વતેજોઽભિભાવિત્વં જ્ઞેયમ્ ॥

૧૪ અનુવાદ । તિનિ મર્ક્ષાપેક્ષા મુશ્કિલ મારવાન્, મરુત ભેદેઝ અભિભવકારી
એવં મર્ક્ષાશ્વત દેશ દારા ભૂમણ આક્રમ્ય કરિત્તઃ શિવિવર વેકર શ્રાંચ વિરાજ
કરિતેન ।

આકારસદૃશપ્રજ્ઞઃ પ્રજ્ઞયા સદૃશાગમઃ ।

આગમેઃ સદૃશારમ્ આરમ્ભસદૃશોદયઃ ॥ ૧૫

૧૫ અ. : (કિન્નૂતઃ) આકારસદૃશપ્રજ્ઞઃ પ્રજ્ઞયા સદૃશાગમઃ આગમેઃ સદૃશારમ્ આરમ્ભ-
સદૃશોદયઃ (આવીત્) ॥ વાચ્ય—પ્રજ્ઞેન, સદૃશાગમેન સદૃશારમ્બે ચ, સદૃશોદયેન ।

૧૫ । આકારેતિ । આકારેણ મૂર્ત્યા સદૃશૌ પ્રજ્ઞા યસ્ય સઃ, પ્રજ્ઞયા
સદૃશાગમઃ પ્રજ્ઞાનુરૂપશાસ્ત્રપરિશ્રમઃ, આગમેઃ સદૃશ આરમ્ભઃ કર્મ યસ્ય
સઃ તથોક્તઃ, આરમ્ભ્યતે इति આરમ્ભઃ કર્મ તત્સદૃશ ઉદયઃ ફલસિદ્ધિર્યસ્ય
સઃ તથોક્તઃ ।

૧૫ અનુવાદ । ઠાંશાંચ વેકર આકૃતિ, વૃદ્ધિ ઉત્પન્નકરૂપ ટીકુ હિલ ; વૃદ્ધિર અશૂરૂપ
જાણજાન હિલ ; જાણજાનમનૂં કર્યાશૂઠાન હિલ એવં કર્યાશૂઠાનેર અશૂરૂપ ફળજાહ
હૈતે ।

ભોમકાન્તેર્નૃપગુણૈઃ સ વભૂવોપજીવિનામ્ ।

અધૃષ્યશ્ચાભિગમ્યશ્ચ યાદોરત્નૈરિવાર્ણવઃ ॥ ૧૬

૧૬ અ. : સઃ ભોમકાન્તોઃ નૃપગુણૈઃ યાદોરત્નૈઃ અર્ણવ ઇવ ઉપજીવિનામ્ અધૃષ્યઃ અભિગમ્યઃ ચ
વભૂવઃ ॥ વાચ્ય...તેન વભૂવે (વોમુવે) અધૃષ્યશ્ચ અભિગમ્યેન અર્ણવેન ઇવ ।

૧૬ । ભોમેતિ । ભોમેઃ કાન્તેષ્વ નૃપગુણૈઃ રાજગુણૈઃ તેજઃપ્રતાપાદિભિઃ

कुलशीलदाक्षिणादिभिश्च सः दिलीपः उपजीविनाम् आश्रितानां यादोमिः
जलजोवैः । 'यादांसि जलजन्तवः' इत्यमरः । रत्नैश्च अणुव इव अष्टयः
अनभिभवनीयश्च अभिगम्य आश्रयणोयश्च बभूव ॥

१७ अश्ववाह । त्रिवर्ण जलजङ्गणैश्च अवस्थान हेतु मयूख यैरूप आभिगम्य नह
अथच उल्लिखित रत्नादिनाते येन गौरवर आभिगम्य इहेरा धातक, राजा द्विगौण
उल्लङ्घन शीघ्र त्रिवर्ण एवम् कमनीय राजकुल आश्रितगणैश्च अश्व ७ आभिगम्य हिनन ॥

रेखामात्रमपि क्षुणादामनोर्वत्समः परम् ।

न व्यतीयुः प्रजास्तस्य नियन्तुर्नैमिहत्यः ॥ १७

१७ अः । नियन्तुः तस्य नैमिहत्यः प्रजा आसनीः क्षुणात् वत्समः परं रेखामात्रमपि न व्यतीयुः ॥

वाच्य—व्यतीये प्रजाभिः नैमिहत्यभिः ।

१७। रेखामात्रमिति । नियन्तुः शिञ्जकस्य सारथेश्च तस्य दिलीपस्य
सम्बन्धिन्यः नेमानां चक्रधाराणां वृत्तिरिव वृत्तिर्व्यापारो यासां ताः
'चक्रधारा प्रधिर्नैमिः' इति यादवः । 'चक्र' रथाङ्गं तस्यान्ते नैमिः स्त्रो
स्यात् प्रधिः पुमान् इत्यमरः । प्रजाः, आ मनोः मनुमारभ्य इत्यभि-
विधिः, पदद्वयं चैतत् समासस्य विभाषितत्वात् । क्षुणात् अभ्यस्तात्
प्रहताश्च वत्समः आचारपद्धतेः अध्वनश्च परम् अधिकम् इतस्तत् इत्यर्थः ।
रेखा प्रमाणमस्त्विति रेखामात्रं रेखाप्रमाणम् ईषदपोत्यर्थः । 'प्रमाणे
द्वयसज्' इत्यादिना मात्रच्-प्रत्ययः । परशब्दविशेषणं चैतत् । न व्यतीयुः
न अतिक्रान्तवत्यः । कुशलसारथिषेयिता रथनेमय इव तस्य प्रजाः पूर्व-
क्षुण्मार्गं न जहुरिति भावः ॥

१९। अश्ववाह । स्निग्धं मारुति-चानित रथैश्च चक्र यैरूप अश्वनेमिश्च रेखायां
अतिक्रम्य कत्रे ना, मेहेरूप नासन-निपुण महाशक्ति द्विगौणैश्च नासनगुणे अजागण, मयूख
मन्त्रावधि अचलित, नीतिमार्ग अगुमात्र ७ अतिक्रम्य करित ना ॥

प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत् ।

सहस्रगुणमुत्सृष्टुमादत्ते हि रसं रविः ॥ १८

१८ अः । सः प्रजानां भूत्यर्थम् एव ताभ्यः बलिम् अग्रहीत्, (तथाहि) रविः सहस्रगुणम्
उत्सृष्टुं रसम् आदत्ते ॥ वाच्य—तेन बलिं रयाहि । आदीयते रसो रविषा ।

१८। प्रजानामिति । सः राजा प्रजानां भूत्ये अर्थाय, भूत्यर्थं
वृद्धार्थम् एव । अर्थेन सह नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च वक्तव्या, यद्वच-
क्रिया विशेषणश्चेतत् । ताभ्यः प्रजाभ्यो बलिं षष्ठांशरूपं करम् अग्रहीत् ।
'भागधेयः करो बलिः' इत्यमरः । तथाहि—रविः सहस्रं गुणा यस्मिन्
कर्माणि तत् यथा तथा सहस्रगुणं सहस्रधा उत्सृष्टुं दातुम् । उत्सृज-
न-

क्रियाविशेषणञ्चेत् । 'रसम् अम्बु आदत्ते गृह्णाति । 'रसो गन्धे रसे' स्वादे तिक्तादौ विषरोगयोः । शृङ्गारादौ द्रवे वीर्ये' देहधात्वम्बुपारदे' इति विश्वः ॥

१८ अनुवाद । তিনি অম্বাদিগের হিতসাধন নিমিত্তই তাহাদিগের নিকটে কন্যাগ্রহণ করিতেন ; শৃংগারের সহযোগে প্রতিদান করিবার নিমিত্তই রস গ্রহণ করিতা থাকেন ।

सेना परिच्छदस्तस्य द्वयमेवार्थसाधनम् ।

शास्त्रेष्वकुशिता बुद्धिमौर्वी धनुषि चातता ॥ १९

१९ अः । तस्य सेना परिच्छदः आसीत् शास्त्रेषु अकुशिता बुद्धिः धनुषि च चातता मौर्वी । द्वयमेव अर्थसाधनं (बभूव) ॥ वाच्य—सेनया परिच्छदेन अभूयत । द्वयेन अर्थसाधनेन । अकुशिता तथा बुद्ध्या । चाततया मौर्व्या ।

१९ । सम्प्रति बुद्धिशौर्यसम्पन्नस्य तस्य अर्थसाधनेषु परानपेक्षत्वंमाह वेनेति । तस्य राज्ञः सेना चतुरङ्गबलं, परिच्छाद्यते अनेनेति परिच्छदः उपकरणं बभूव ह्यत्रचामरादितुल्यमभूदित्यर्थः । 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' इति घप्रत्ययः । 'ह्लादेर्घेऽङ्गुपसर्गस्य' इति उपधाङ्गस्यः । अर्थस्य प्रयोजनस्य तु साधनं द्वयम् एव, शास्त्रेषु अकुशिता अव्याहता बुद्धिः । 'व्यापृता' इत्यपि पाठः । धनुषि आतता आरोपिता मौर्वी च । 'मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः' इत्यमरः । नीतिपुरःसरमेव तस्य शौर्यमभूदित्यर्थः ॥

१९ अनुवाद । চতুরঙ্গ বল কেবল তাঁহার ছত্রচামরাতির আর জাৰ্বীত উৎকর্ষণ মাত্র ছিল ; আত্ম ব্যতীতই তুষ্টি ও ধনুকে সংযোজিত ব্যা এই উভয় দ্বারা ই তাঁহার অস্ত্রোজ্ঞান সম্পন্ন হইত ॥

तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेक्षितस्य च ।

फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना इव ॥ २०

२० अः । संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेक्षितस्य च तस्य प्रारम्भाः प्राक्तनाः संस्कारा इव फलानुमेया (पासन्) वाच्य-फलानुमेयेः प्रारम्भैः संस्कारैः प्राक्तनैः अभूयत ।

२० । राज्यमूलं मन्त्रसंरक्षणं तस्यासीदित्याह—तस्येति । संवृतमन्त्रस्य गुप्तविचारस्य । 'वेदभेदे गुप्तवादे मन्त्रः' इत्यमरः । शोकहर्षादिसूचको भूकुटिमुखरागादिः आकारः, इक्षितं चेष्टितं हृदयगतविकारो वा । 'इक्षितं हृद्गतो भावो बहिराकार आकृतिः' इति सज्जनः । गूढे आकारेक्षिते यस्य स्वभावचापलात् भ्रमपरम्परया मुखरागादिलिङ्गैर्वा अदृश्यगामिमन्त्रस्य तस्य, प्रारभ्यन्ते इति प्रारम्भा' सामादुपपायप्रयोगाः, प्रागित्यव्ययेन पूर्व-जन्य उच्यते, तत्र भवाः प्राक्तना । 'सायं चिर' इत्यादिना टुल्यप्रत्ययः । संस्काराः पूर्वकर्मवासनाः इव फलेन कार्येण अनुमेयाः अनुमातुं योग्याः पासन् । अत्र याज्ञवल्करः,—'मन्त्रमूलं यतो राज्यमतो मन्त्रं सुरक्षितम् । कुर्ष्यात् यथा तत्र विदुः कर्मणामाफलोदयात्' इति ॥

२० अश्रुवाद । ठाँहार मङ्गला एव आकार हेङ्गित एतद् गृहं हिम वे, केहई ठाँहार
अश्रुगत भाव बुद्धिउते समर्थ हईत ना ; अतएव ठाँहार कार्याकलाप येन आङ्गन
मङ्गलान्नरं भाँर केवल कलदाग्राई अश्रुमेर हईत ॥

जुगोपात्मानमवस्तो भेजे धर्ममनातुरः ।

अगृध्नु राददे सोऽर्थमसक्तः सुखमन्वभूत् ॥ २१

२१ अः । सः अवस्थाः सन् आत्मानं जुगोप, अनातुरः सन् धर्मं भेजे, अगृध्नुः सन् धर्मम्
आददे, असक्तः सन् सुखम् अन्वभूत् । वाच्य—तेन अवस्थेन आत्मा जुगुपे, अनातुरेण धर्मः,
अगृध्नुना धर्मः, असक्तेन अन्वभावि ।

२१ । सम्प्रति सामाद्युपायान् विनैव आत्मारक्षादिकं कृतवान्
इत्याह—जुगोपेति । अवस्तः अभीतः सन् 'वस्तो भीरुभीरुक-भी[रु]लुक्ता'
इत्यमरः । आसोपाधिमन्तरेणैव त्रिवर्गसिद्धेः प्रथमसाधनत्वात् 'एव
आत्मानं शरीरं जुगोप । * रक्षितवान् इत्यर्थः । अनातुरः अरुन् एव धर्मं
सुकृतं भेजे अर्जितवानित्यर्थः । अगृध्नुः अगर्हणशील एव अर्थमाददे
स्वीकृतवान् । 'गृध्नुस्तु गर्हनः । लुब्धोऽभिलाषुकस्तृष्णक् समी लोलुप-
लोलुभा' इत्यमरः "वसिष्ठधिरुषिचिपिः क्तः" इति क्तप्रत्ययः । असक्तः
आसक्तिरहित एव सुखमन्वभूत् ।

२१ । तनि जीत ना हईश आश्रयका करिउतेन, कथ न हईश धर्मोपाङ्गन
करिउतेन, लोउहौन हईश अर्थमङ्गल करिउतेन एव आसक्तिन्य हईश विषय सुख
भोग करिउतेन ।

ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे ज्ञाघाविपर्ययः ।

गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव ॥ २२

२२ अः । ज्ञाने (सति) मौनं, शक्तौ (सत्यां) क्षमा, त्यागे (सति) ज्ञाघाविपर्ययः (अतएव)
तस्य गुणाः गुणानुबन्धित्वात् सप्रसवा इव (बभूवुः) ॥ वाच्य—मौनेन, क्षमया, ज्ञाघाविपर्ययेण,
गुणैः सप्रसवैः इव (अभूयत) ।

२२ । परस्परविरुद्धानामपि गुणानां तत्र साहचर्यभासीदित्याह—
ज्ञान इति । ज्ञाने परवृत्तान्तज्ञाने सत्यपि मौनं वाङ्मन्यमनं, यथाह
कामन्दकः—'नान्योपतापि वचनं मौनव्रतचरिण्युते ति शक्तौ प्रतीकार-
सामर्थ्येऽपि क्षमा अपकारसहनम् । अत्र चाणक्यः—'शक्तानां भूषणं
क्षमेति । त्यागे वितरणे सत्यपि ज्ञाघाया विकत्यनस्य विपर्ययः अभावः ।
अत्राह मनुः—'न दस्वा परिकौर्त्तये'दिति । इत्यं तस्य गुणाः ज्ञानादयः
गुणैर्विरुद्धैर्मानादिभिरनुबन्धित्वात् सहचारित्वात् सह प्रसवो जन्म येषां ते

* असत्यपि भवति त्रिवर्गस्य धर्मार्थकामस्य आद्यसाधनम् आत्मा अतः आत्मारक्षणम्
अपि न भवति ।

सप्रसवाः सोदरा इव अभूवन् । विरुद्धा अपि गुणास्तस्मिन् अविरोधेनैव स्थिता इत्यर्थः ।

निर्गलितार्थः—समावतः प्रथक्स्थानस्थितिशीला अपि ज्ञानमौनादयो गुणाः तदेवाधारवाह-
लोभात् सङ्गं वैरं तत्पूरिति ।

२२ । ज्ञानसङ्घेऽपि तानि शोनी हर्षेण धाकितेन, भक्तिमङ्घेऽपि तौहारा कथा हिन
एवः दानं करिष्या तानि कदाचि आश्रयाया करितेन ना । एहेकं पत्रम् विरोधो
ज्ञानमौनादि गुणसङ्घं महामन्त्रेण न्यात्र तौहारा शरीरे विज्ञाजमान हिन ।

अनाकृष्टस्य विषयैर्विद्यानां पारदृश्वनः ।

तस्य धर्मरतेरासीद्ब्रह्मत्वं जरसा विना ॥ २३

२३ अः । विषयैः अनाकृष्टस्य विद्यानां पारदृश्वनः धर्मरतेः तस्य जरसा विना ब्रह्मत्वं आसीत् ॥
वाच्य—ब्रह्मत्वेन अभूयत ।

२३ । द्विविधं ब्रह्मत्वं ज्ञानेन वयसा च, तत्र तस्य ज्ञानेन ब्रह्मत्वमाह—
अनाकृष्टस्येति । विषयैः शब्दादिभिः । 'रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया
अमा' इत्यमरः । अनाकृष्टस्य अवशोक्तस्य विद्यानां वेदवेदाङ्गादीनां पार-
दृश्वनः पारम् अन्तं दृष्टवतः । दृष्टेः कृषिप् । धर्मरतियस्य तस्य राज्ञः
जरसा जरया विना । 'विस्त्रसा जरा' इत्यमरः । 'षाङ्गदादिभ्योऽङ् इति
अङ् प्रत्ययः । 'जराया जरसन्यतरस्याम्' इति जरसादेशः । ब्रह्मत्वं वार्धक्यम्
आसीत् । तस्य युनोऽपि विषयवेराग्यादिज्ञानगुणसम्पत्त्या ज्ञानतो ब्रह्मत्व-
मासीदित्यर्थः । नाथसु चतुर्विधं ब्रह्मत्वमिति ज्ञात्वा 'अनाकृष्टस्य' इत्यादिना
विशेषणतयेण वेराग्यज्ञानशालब्रह्मत्वान्मुक्तानीत्युच्यते ।

निर्गलितार्थः—वैराग्यब्रह्मत्वं ज्ञानब्रह्मत्वं शीलत्वं वयोब्रह्मत्वेति चतुर्विधं ब्रह्मत्वम् । तस्य
पूर्वोक्तमेव द्विविधं ब्रह्मत्वं ज्ञातम् इति ।

२३ । शक्र, गङ्गा, रूप, रज प्रकृति विषयभोगे अवर्ण्यते, निश्चिन् विज्ञानं पौत्रदानीं,
धर्मशूत्रक राज्ञा निगोपेन जरा यातीतं ब्रह्म जगिष्याहिन ।

प्रजानां विनयाधानाद्रक्षणाद्भरणादपि ।

स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥ २४

२४ अः । विनयाधानात् रक्षणात् भरणादपि स प्रजानां पिता (आसीत्) तासां पितरः केवलं
जन्महेतवः । आसन् ॥ वाच्य—तेन पिता, पित्रभिः जन्महेतुभिः (अभूयत) ।

२४ । प्रजानामिति । प्रजायन्ते इति प्रजाः जनाः । 'उपसर्गे च
संज्ञायाम्' इति उपप्रत्ययः । 'प्रजा स्यात् सन्ततौ जने' इत्यमरः । तासां
विनयस्य शिक्षायाः आधानात् करणात् सम्भारप्रवर्तनात् इति यावत्
रक्षणात् भयहेतुभ्यः त्राणात्, आपन्निवारणात् इति यावत् । भरणात्
अन्नपानादिभिः पोषणादपि । अपि समुच्चये । सः राजा पिता अभूत् ।

तासां पितरसु जन्महेतवः जन्ममात्रकत्तारः केवलमुत्पादका एव अभूवन् । जननमात्र एव पितृणां व्यापारः, सदा शिञ्चारक्षणादिकन्तु स एव करो-
तीति तस्मिन् पितृत्वव्यपदेशः । आहुश्च, 'स पिता यस्तु पोषकः' इति ।

२४ । अजादिगणैश्च निष्काविधानं, रक्षण एव पोषणहेतू तस्मिन् तांशदिगणैश्च पिता
हिनेन, तांशदिगणैश्च पिताश्च रक्षणं व्यापारो हिनेन ।

स्थित्यै दण्डयतो दण्ड्यान् परिणेतुः प्रसूतये ।

अर्थकामौ तस्यास्तां धर्म एव मनौषिणः ॥ २५

२५ अः । स्थित्यै दण्ड्यान् दण्डयतः प्रसूतये परिणेतुः मनौषिणः तस्य अर्थकामौ अपि धर्म एव
आस्ताम् ॥ वाच्य—अर्थकामाभ्याम् (अभूवत) ।

२५ । स्थित्यै इति । दण्डम् अर्हन्तीति दण्ड्याः । 'दण्डादिभ्यो
यः' इति यप्रत्ययः । 'अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ।
अयमो महदाप्नोति नरकञ्चैव गच्छति ॥' इति शास्त्रवचनात् । तान्
दण्ड्यान् एव स्थित्यै लोकप्रतिष्ठायै दण्डयतः शिञ्चयतः प्रसूतये भक्तानाय
एव परिणेतुः दारान् परिगृह्यतः मनौषिणः विदुषः दोषघ्नस्य इति यावत् ।
'विद्वान् विपश्चिद् दोषघ्नः सन् सुधोः कोविदो बुधः । धीरो मनोवी'
इत्यमरः । तस्य दिलीपस्य अर्थकामौ अपि धर्म एव आस्तां जातौ ।
अस्तेर्लङ् । अर्थकामसाधनयोर्दण्डविवाहयोर्नीकस्थापनप्रजोत्पादनरूप-
धर्मार्थत्वेन अनुष्ठानात् अर्थकामावपि धर्मशेषनामापादयन् स राजा धर्मो-
त्तरोऽभूदित्यर्थः । आह च गौतमः,—'न पूर्वाङ्गमध्यन्दिनापराह्णानफलान्
कुर्यात्, यथाशक्ति धर्मार्थं क्रामेभ्यस्तेषु धर्मोत्तरः स्यात्' इति ।

निर्गलितार्थम्—न खल्वसौ सखा लोभोऽपहतचेताः सन् विप्रवादिभिरनुभूतमयथादर्शं प्रजासु
प्रयुज्य ताभ्यो धनसंयुक्तमकार्षीत् अतस्तस्य धनसंयुक्तो धर्मानुगत एवासीत् । दारपरिग्रहमपि
सन्तानोत्पादनार्थमेव कृतवानसौ न तु इन्द्रियवृत्तिं चरितार्थयितुम्, अतः परिणयोऽपि तस्य धर्म-
मूलक एव पुत्रोत्पादनेन पितृव्यशान्तिरिति तत् धर्मशास्त्रसम्मतमेव । तथाच "पुत्रार्थं क्रियते
भार्या पुत्रपिण्डप्रयोजनम् ।" इत्यादिधर्मशास्त्रम् ।

२६ । तस्मिन् उच्छृङ्खलतानिवाङ्गणैश्च अञ्च नगार्हदिगणैश्च नगं हिनेन (किञ्च अर्थ-
मन्त्रहेतुश्च अञ्च नह) । पूजनाडकाभ्यामहे तस्मिन् दारपरिग्रहं करिष्याहिनेन (हेहिनेन-
पञ्चोत्तरैश्च अञ्च नह) इत्यत्राः तस्मिन् मनोवी दिगौत्तरैश्च अर्थ एव कामं धर्मश्चरुणै
हरेश्चाहिनेन ।

दुदोह गां स यज्ञाय शस्याय मधवा दिवम् ।

सम्पद्दिनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम् ॥ २६

२६ अः । सः यज्ञाय गां, मधवा शस्याय दिवं दुदोह, उभौ सम्पद्दिनिमयेन भुवनद्वयं दधतुः ॥
वाच्य—तैत्तिरीयः, मधवता यज्ञः दुदोह । उभाभ्याम् दधे ।

२६। दुदोहेति सः राजा यज्ञाय यज्ञं कर्तुं गां भुवं दुदोह, करग्रहणेन रिक्तां चकार इत्यर्थः मघवा देवेन्द्रः शस्त्राय शस्त्रं वह्नियितुं दिवं स्वर्गं दुदोह, व्युलोकात् महीलोके वृष्टिसुत्यादयामास इत्यर्थः । 'क्रियार्थोपपदस्य' इत्यादिना यज्ञशस्याभ्यां चतुर्थी । एवमुभौ सम्पदः विनिमयेन परस्परमादानप्रतिदानाभ्यां भुवनद्वयं दधतुः पुपुषतुः । राजा यज्ञैरिन्द्रलोकम्, इन्द्रश्च उदकेन भूलोकं पुषीष इत्यर्थः । उक्तञ्च दण्ड-नीती—'राजा त्वर्थान् समाहृत्य कुर्यादिन्द्रमहोत्सवम् । प्रीणितो मेघ-वाहस्तु मङ्गतीं वृष्टिमावहेत् ।' इति ।

२७। तनि पृथिवी हहेते करग्रहणं करिषा हेहेतेर ज्जीतिर जज्ञ वृक्ष करिटेन एवम् हेहेते ज्जीत हहेषा मञ्जानि वृक्षेनैव निमित्तं वर्णं हहेते वात्रि वर्षणं करिटेन ; एहेक्रेण तीहारा उडनैर पञ्चमैरैव गम्पन् विनिमयं वारा उडन गोक पालनं करिटेन ।

न किलानुययुस्तस्य राजानो रक्षितुर्यशः ।

व्यावृत्ता यत्परस्त्रेभ्यः श्रुतौ तत्स्करता स्थिता ॥ २७

२७ अः । राजानः रक्षितुः तस्य यशः न अनुययुः किल, यत् [यस्मात्] तत्स्करता परस्त्रेभ्यः व्यावृत्ता [सती] श्रुतौ स्थिता ॥ व्याख—राजनिः अनुयये, तत्स्करतया व्यावृत्तया स्थितम् ।

२७। न किलेति । राजानः अन्ये नृपा रक्षितुः मयेभ्यस्मातुः तस्य राज्ञःयशः न अनुययुः किल न अनुचक्रुः खलुः । कुतः, यत् यस्मात् कारणात् तत्स्करता चोच्यं परस्त्रेभ्यः परधनेभ्यः स्वविषयभूतेभ्यः व्यावृत्ता सती ? श्रुतौ वाचकशब्दे स्थिता प्रवृत्ता । अपहर्षान्तराभावात् [अपहारिणस्योत्तरस्य अभावात्] तत्स्करशब्द एव अपहृत इत्यर्थः । अथवा 'अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति हि' इति न्यायेन शब्दे स्थिता स्फुरिता, न तु स्वरूपतोऽस्ति इत्यर्थः । [खपुष्यवभ्यासुतघोटकडिम्बवत् तत्स्करशब्दः तस्मिन् राजनि महीं शासति निरर्थक एव भासोदिति] ।

२७। अज्ञाञ्च नरपतिगण तीहारा यत्नेन अश्रुकरणं करिटेन समर्थं हन नाहे, कारणं तीहारा शान्तनयसमरे चोर्ध्वशक्तिर गेनम्राज हिन ना ; अतएव उडनता पञ्चमैरैव विव्रत हहेषा केवलं मङ्गमात्रेहै अवहित हिन ।

द्वेष्योऽपि सम्मतः शिष्टस्तस्मार्त्तस्य यथौषधम् ।

त्याज्यो दुष्टः प्रियोऽप्यासौदङ्गुलौवोरगक्षता ॥ २८

२८ अः । द्वेष्योऽपि शिष्टः मार्त्तस्य औषधं यथा तस्य सम्मतः आसौत, प्रियोऽपि दुष्टः उरग-क्षता अङ्गुलीव तस्य त्याज्य आसौत ॥ व्याख—द्वेष्येण शिष्टेन औषधेन सम्मतेन अभूयत । प्रियेण दुष्टेन, उरगक्षतया अङ्गुला इव त्याज्येन ।

२८। द्वेष्य इति । शिष्टः जनः द्वेष्यः शत्रुः अपि मार्त्तस्य रोगिणः औषधं

যথা ঐষধম্ ইব তস্য সম্মতঃ অনুমতঃ আশীত্, দুষ্টঃ জনঃ প্রিয়ঃ অপি
প্রোমাশ্চদৌভূতোঃপি ভরগচ্ছতা সর্পদৃষ্টা অঙ্কুলী ইব 'ছিন্মাদ্ বাহুমপি
দুষ্টমাঙ্গনঃ' ইতি ন্যায়াৎ । ত্যাজ্যঃ আশীত্ । তস্য শিষ্ট এব বস্তুঃ, দুষ্ট
এব শত্রুরিত্বর্থঃ ।

২৮। যেহা ব্যক্তি ও নিষ্টে ইহেলে, পৌড়িত ব্যক্তির নিকটে ঔষধের ন্যায় তাঁহার
নিকটে সমাদৃত ইহেত এবং প্রিয়ব্যক্তিও দুষ্টে ইহেলে মর্পদৃষ্টে অঙ্কুলীর ন্যায় তিনি
তাঁহাকে পরিত্যাগ করিতেন ।

তং বেধা বিদধে নূনং মহাভূতসমাধিনা ।

তথাহি সর্বং তস্যা সন্ পরার্থেকফলা গুণাঃ ॥ ২৬

২৬ অঃ। বেধা মহাভূতসমাধিনা তং বিদধে নূনং, তথাহি তস্য সর্বং গুণাঃ পরার্থেকফলা আসন্ ॥
বাচ্য—বেধসা সঃ, সর্বঃ গুণেঃ পরার্থেকফলৈঃ अभूयत ।

২৭। তস্য পরোপকারিত্বমাহ—তমিতি। বেধাঃ স্রষ্টা। 'স্রষ্টা প্রজাপতি-
বেধা' ইত্যমরঃ। তং দিলোপং, সমাধীয়তে অনেনেতি সমাধিঃ কারণসামগ্রী,
মহাভূতানাং যঃ সমাধিঃ তেন মহাভূতসমাধিনা, বিদধে সসর্জং নূনং ধ্রুবম্
ইত্যুপেক্ষা। তথাহি, তস্য রাজ্ঞঃ সর্বং গুণাঃ রূপরসাদিমহাভূতগুণবদেব
পরার্থঃ পরপ্রয়োজনম্ এব একং মুখ্যং ফলং যेषাং তে তথোক্তাঃ আসন্ ।
মহাভূতগুণোপমানেন কারণগুণাঃ কার্য্যে সঙ্কামন্তোতি ন্যায়ঃ সূচিতঃ ॥

২৮ নির্মলিতার্থঃ—চিত্তিজলবায়ুাকাশাঃ পঞ্চভূতানি, এষু চ শ্রেষ্ঠানি পর্বতজলধিসূর্য্যাদীন,
এতান্যেব মহাভূতানি কথ্যন্তে। বিধায়া হেস্তাভুতপাদাদিরেতানি পর্বতাদিরূপচিহ্নাদিমহাভূতানি
'নির্মলিতানি তৈরীপাদানৈর্মহাত্মা দিলৌপো নিরমাধি, যতঃ চিত্ত্যাদীন রূপরসগন্ধাদিগুণা ইব অস্ম
শ্রীত্বেষ্যাদিগুণাঃ কেবলং পরোপকারপ্রয়োজনকা আসন্ । তথাহি অযমাত্তেজনপরিব্রাণায় বলং ইধৌ,
সত্‌পাবনিনিয়োগায় ধনং সমগ্‌দ্বৌ, বিহজ্জনগৌরবায় বিদ্যামুপার্জ্জয়াস। অপরে তু জনাঃ
চিত্ত্বাদিভিরেব উপাদানৈর্নির্মলিতাঃ সন্তঃ পরার্থস্বার্থফলকগুণশালিনৌ ভবন্তি, অবশ্য ন তথা, অতোঃস্ব-
মহাভূতনির্মলীকোপাদানৈর্নির্মলীকোত্প্রে চরণং যুক্তমিতি ।

২৯। বিধাতা নিশ্চয়ই পঞ্চ মহাভূত নির্মাণের উপকরণ দ্বারা দিলৌপকে নির্মিত
করিয়াছিলেন; সেই কারণে তাঁহার গুণরাশি কেবল পরের উপকারের নিমিত্ত
নিয়োজিত ইহেত ।

স বেলাবপ্রবলয়াং পরিখীকৃতসাগরাম্ ।

অনন্যশাসনামুর্বা' শশাসৈকপুৰীমিব ॥ ৩০

৩০ অঃ। স বেলাবপ্রবলয়াং পরিখীকৃতসাগরাম্ অনন্যশাসনাম্ উর্বা' একপুৰীমিব শশাস ॥
বাচ্য—তেন বেলাবপ্রবলয়া পরিখীকৃতসাগরা অনন্যশাসনা উর্বা' একপুৰী ইব শশাসে ।

৩০। স ইতি। সঃ দিলৌপঃ, বেলাঃ সমুদ্রজলানি। 'বেলা কুলেঃপি

वारिधिः' इति विश्वः । ताः एव वप्रधलयाः प्राकारवेष्टनानि यस्याः ताम् । 'स्वाद्यो वप्र' मस्त्रियाम् । प्राकारो वरणः शालः प्राचीरं प्राप्ततो वृत्तिः' इत्यमरः । परितः खातं परिखा दुर्गवेष्टनं खातम् । 'खातं खेयन्तु परिखा' इत्यमरः । अन्येष्वपि दृश्यते इत्यत्र अपिशब्दात् खनेर्ङप्रत्ययः । अपरिखाः परिखा सम्पद्यमानाः कृताः परिखीकृताः मागराः यस्याः ताम् । अभूततद्भावे चिः । अविद्यमानम् अन्यस्य राज्ञः शासनं यस्याः ताम् अनन्य-शासनात् उर्वी' पृथ्वी' एकपुरोमिव शयान, अनायासेन शासितवान् इत्यर्थः ॥

७० । समुद्रतौर तौहार राज्ञोऽपि प्राकारवक्रप एव समुद्र परिहार नाय छिन् ; ईश्वर मध्ये अन्य कान राज्ञोऽपि प्रवृत्त छिन् ना ; छिन् पृथिवीर एकाधीश्वर इहेना मगध भूखण्ड एकटी पृथिवी नाय शासन करिग्राहिनेन ।

तस्य दक्षिण्यरूढेन नाम्ना मगधवंशजा ।

पत्नी सुदक्षिणेत्यासौदध्वरस्येव दक्षिणा ॥ ३१

३१ अ. । तस्य मगधवंशजा दक्षिण्यरूढेन नाम्ना (उपपत्तिता) सुदक्षिणा इति नाम्ना पत्नी अप्सरस्य दक्षिणा इव आसीत् ॥ वाच्य—दंश नया दक्षिणया इव सुदक्षिणिति नाम्ना पत्नी अभूयत ।

३१ । तस्येति । तस्य राज्ञः मगधवंशे जाता मगधवंशजा । 'सप्तम्यां जनेर्ङ' इति डप्रत्ययः । एतन्नाभिजात्यमुक्तम् । दक्षिण्यं परच्छन्दा-नुवर्त्तनम् । 'दक्षिणः सरलादारपरच्छन्दानुवर्त्तिषु' इति शाश्वतः । तेन रुढं प्रसिद्धं तेन नाम्ना अप्सरस्य यज्ञस्य दक्षिणा दक्षिणाख्या पत्नी इव सुदक्षिणा इति प्रसिद्धा पत्नी आसीत् । अत्र श्रुतिः,—'यज्ञो वे गन्धर्वस्तस्य दक्षिणा अप्सरस्य' इति । 'दक्षिणाया दक्षिण्यं नाम ऋत्विजो दक्षिण्यत्वं प्रापकत्वं ते दक्षन्ते दक्षिणां प्रतिगृह्य' इति च ॥

७१ । दक्षिणा येन वज्जेर पत्नी, तज्जग मगधवंशप्रभृता दशादाक्षिणादि मद्भुग-गणना सुदक्षिणा नामे तौहार एक मर्थकनाम मध्वर्षिणी छिनेन ।

कलत्रवन्तमात्मानमवरोधे महत्यपि ।

तथा मेने मनस्विन्या लक्ष्म्या च वसुधाधिपः ॥ ३२

३२ अ. । वसुधाधिपः महति अवरोधेऽपि मनस्विन्या तथा लक्ष्म्या च आत्मानं कलत्रवन्तं मेने ॥ वाच्य—वसुधाधिपेन आत्मा कलत्रवन्तं ।

३२ । कलत्रवन्तमिति । वसुधाधिपः अवरोधे अन्तपुरवर्गे महति सति अपि मनस्विन्या दृढचित्तया परिचित्तानुवृत्त्यादिनिर्वन्धमया इत्यर्थः, तथा सुदक्षिणया लक्ष्म्या च आत्मानं कलत्रवन्तं भार्यावन्तं मेने । 'कलत्र-त्रोणिभार्ययोः' इत्यमरः । वसुधाधिप इत्यनेन वसुधया चेति गम्यते ॥

७२ । वसुधाधिपति द्वितीयेर अन्यान्य अनेक अङ्गः पूवहारिणी मध्वर्षिणी धाकिनेन

मनस्विनौ शूद्रक्रिया एव राजनश्चै एहै उडन्न द्वात्राई तिमि आगनाटक कण्डवान् मने करितेन ।

तस्यामात्मानुरूपायामात्मजन्मसमुत्सुकः ।

विलम्बितफलैः कालं स निनाय मनोरथैः ॥ ३३

३३ अः । सः आत्मानुरूपायां तस्याम् आत्मजन्मसमुत्सुकः (सन्) विलम्बितफलैः मनोरथैः कालं निनाय ॥ वाच्य—तेन समुत्सुकेन कालः निन्ये ।

३३ । तस्यामिति । सः राजा आत्मानुरूपायां तस्याम् आत्मनः जन्म यस्य असौ आत्मजन्मा पुत्रः तस्मिन् समुत्सुकः यदा आत्मनः जन्मनि पुत्ररूपेण उत्पत्तौ समुत्सुकः सन् । 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इति श्रुतेः । विलम्बितं फलं मुत्तप्राप्तिकुपं येषां तैः मनोरथैः कदा मे पुत्रो भवेत् इत्याशाभिः कालं निनाय यापयामास ॥

३० । तिमि अन्नरूपा भञ्जौ शूद्रक्रियार गर्डु इहेते पूजनाते मयूत्सुक इहेन "कत मने मनोरथ पूर्ण इहेते" एहै छिछाते कानवापन करिते नागिनेन ।

सन्तानार्थाय विधये स्वभुजादवतारिता ।

तेन धूर्जगतो गुर्वी सचिवेषु निचिक्षिपे ॥ ३४

३४ अः । तेन सन्तानार्थाय विधये स्वभुजात् अवतारिता गुर्वी जगतो धूर् सचिवेषु निचिक्षिपे ॥ वाच्य—सः अवतारितां गुर्वीं धूर्म चिक्षिप ।

३४ । सन्तानेति । तेन दिलीपेन सन्तानः अर्थः प्रयोजनं यस्य तस्मै सन्तानार्थाय विधये अनुष्ठानाय स्वभुजात् अवतारिता अवरोपिता जगतः लोकस्य गुर्वी धूर् भारः सचिवेषु निचिक्षिपे निक्षिता ॥

३४ । तिमि पूजनांभन्नूकून् वतांशुष्टेन करिवार निमित्त इर्कह डूडार आपन इष्ट इहेते अवतारित करिवा मश्विष्टे न्यस्त करिनेन ।

अथाभ्यर्च्य विधातारं प्रयतौ पुत्रकाम्यया ।

तौ दम्पतौ वशिष्ठस्य गुरोर्जग्मतुराश्रमम् ॥ ३५

३५ अः । अथ प्रयतौ तौ दम्पतौ पुत्रकाम्यया विधातारं अभ्यर्च्य गुरोर्वशिष्ठस्य आश्रमं जग्मतुः ॥

वाच्य—प्रयताभ्यां ताभ्यां दम्पतिभ्याम् आश्रमः जग्मे ।

३५ । अथेति । अथ धुरोऽवतारानन्तरं पुत्रकाम्यया आत्मनः पुत्रेच्छया । काम्यञ्च इति पुत्रशब्दात् काम्यच्प्रत्ययः । 'अ प्रत्ययात्' इति पुत्र-काम्यटातोर्कारप्रत्ययः ततः टाप् । तथा तौ दम्पतौ जायापतौ । राज-दन्तादिषु जायाशब्दस्य दमिति निपातनात् साधु प्रयतौ पूतौ विधानारं

ব্রহ্মাণস্ম অর্থ্যর্থ । ‘স খলু পুস্তার্থিভিরুপাস্যন্তে’ ইতি মান্নিকাঃ । গুরোঃ
কুলগুরোঃ বশিষ্ঠস্য আশ্রমং জগমতুঃ পুস্তপ্রাপ্যুপায়াপেক্ষয়া ইতি শ্রেণঃ ॥

৩৫ । অনন্তর তাঁহারা জী-শুরুষে পুস্তনাভবাসনায় প্রজাপতির অভ্যর্থনা করিয়া
কুলগুরু বশিষ্ঠদেবের আশ্রমভিমুখে প্রস্থান করিলেন ।

স্নিগ্ধগম্ভীরনির্ঘোষমেকং স্যন্দনমাस्थितৌ ।

প্রাষ্টপেষ্ট্যং পয়োবাহং বিদ্যুদৈরাবতাবিব ॥ ৩৬

৩৬ অঃ । স্নিগ্ধগম্ভীরনির্ঘোষম্ একং স্যন্দনম্ আস্থিতৌ (অতএব) (স্নিগ্ধগম্ভীরনির্ঘোষং) প্রাষ্টপেষ্ট্যং
পয়োবাহম্ আস্থিতৌ বিদ্যুদৈরাবতৌ ইব (স্থিতৌ) ॥ বাচ্য—আস্থিতাভ্যাং বিদ্যুদৈরাবতাভ্যাম্ ।

৩৬ । স্নিগ্ধেতি-। স্নিগ্ধঃ মধুরঃ গম্ভীরঃ নির্ঘোষঃ যস্য তম্, একং স্যন্দনং
রথম্ । প্রাষ্টপিব ভবঃ প্রাষ্টপেষ্ট্যঃ । ‘প্রাষ্টপেষ্ট্য’ ইতি পেষ্ট্যপ্রত্যয়ঃ । তং
প্রাষ্টপেষ্ট্যং পয়োবাহং মেঘং বিদ্যুদৈরাবতৌ ইব আস্থিতৌ আকৃষ্টৌ জগমতুঃ ইতি
পূর্বোণ সম্বন্ধঃ । ইরাঃ আপঃ । ‘ইরা ভূবাক্সুরাপ্সু স্যাৎ’ ইত্যমরঃ ।
ইরাবান্ সমুদ্রঃ তব ভবঃ ইরাবতঃ অশ্রুমাৎকঃ । ‘ইরাবতাশ্রুমাৎকৈ-
রাবতাশ্রুভুজভাঃ’ ইত্যমরঃ । ‘অশ্রুমাৎকৈত্বাচ্চাশ্রুত্বাদশ্রুত্বাৎ’
ইতি ছৌরস্বামী । অতএব মেঘারোহণং বিদ্যুত্বাৎচর্য্যম্ ঘটতে । কিন্তু
বিদ্যুত ইরাবতসাহচর্যাংদেব ইরাবতৌ সন্না ইরাবতস্য স্ত্রী ইরাবতৌতি
ছৌরস্বামী । তস্মাত্ সুস্তুতং বিদ্যুদৈরাবতাবিবেতি । একরথারোহণোক্ত্যা
কার্য্যসিদ্ধিবীজং দম্পত্যোরত্যাগসৌমনসং সূচয়তি ।

৩৬ । বর্ষাকালীন জলধরে সমাক্রষ্ট বিদ্যুৎ ও ঐরাবতের ন্যায় তাঁহারা স্নিগ্ধ
গম্ভীর শব্দযুক্ত একই রথে আরোহণ করিয়া গমন করিতে লাগিলেন ।

মা ভূদাশ্রমপীড়ৈতি পরিমেয়পুরঃসরৌ ।

অনুভাববিশেষাত্ত সেনাপরিব্রতাবিব ॥ ৩৭

৩৭ অঃ । “মাভ্রমপীড়া মাভূত” ইতি (হৈতোঃ) পরিমেয়পুরঃসরৌ (কিলু) অনুভাববিশেষাত্ত
সেনাপরিব্রতৌ ইব (লব্ধ্যভাবৌ) ॥ বাচ্য—আশ্রমপীড়য়া মা ভূত ।—সরাস্যাং—পরিব্রতাভ্যাম্ ।

৩৭ । মা ভূদিতি । পুনঃ কিম্ভূতৌ দম্পতৌ ? আশ্রমপীড়া মা ভূত
মা অস্থিতি হৈতোঃ । ‘মাড়ি লুড্’ ইत्याশোর্য্যে লুড্ ‘ন মাড্যোগে’
ইত্যঙাগমনিষেধঃ । পরিমেয়পুরঃসরৌ পরিমিতপরিহারৌ, অনুভাববিশেষাত্ত,
তেজোবিশেষাত্ত, সেনাপরিব্রতৌ ইব স্থিতৌ ।

৩৭ । পাছে গুরুদেবের আশ্রমে কোন উপদ্রব ঘটে এই আশঙ্কায় তাঁহারা
পরিমিত পরিচারক সমভিবাঁহাৎ গমন করিলেন ; কিন্তু তাঁহাদের তেজঃ-
প্রভাবে বোধ হইতে লাগিল যেন তাঁহারা চতুরঙ্গী সেনা বেষ্টিত হইয়াই গমন
করিতেছেন ।

सेव्यमानौ सुखस्पर्शैः शालनिर्यासगन्धिभिः ।

पुष्परेणूत्किरेर्वातैराधूतवनराजिभिः ॥ ३८

३८ अः । (पुनः किञ्चूतौ)—शालनिर्यासगन्धिभिः पुष्परेणूत्किरैः आधूतवनराजिभिः अतएव सुखस्पर्शैः वातैः सेव्यमानौ ॥ वाच्य—सेव्यमानाभ्याम् ।

३८ । पुनः कथञ्चूतौ । सुखः शीतलत्वात् प्रियः स्पर्शो येषां तैः, शालनिर्यासगन्धिभिः सर्जतरुनिस्यन्दगन्धवद्भिः । ‘शालः सर्जतरुः स्मृतः’ इति शाश्वतः । उत्किरन्ति विक्षिपन्तीति उत्किराः । ‘इगुपध’—इत्यादिना किरतेः कप्रत्ययः । पुष्परेणूनामुत्किरास्तैः, आधूता मान्द्यादीषत्कम्पिता वनराजयो यैस्तैर्वातैः सेव्यमानौ ।

३९ । शालनिर्गामगन्धवाशौ ७ पूष्परेणूशुक्लं सुशम्भर्णं समीरणं वनराजिं मन्यन् मन्य कम्पितं करिष्यन् पश्चिमदिशि तं शालिगिरं सेवां करिष्येति वाग्वि ।

मनोऽभिरामाः शृण्वन्तौ रथनेमिस्वनोन्मुखैः ।

षड्जसंवादिनीः केका द्विधा भिन्नाः शिखण्डिभिः ॥ ३९

३९ अः । (पुनः कथञ्चूतौ)—रथनेमिस्वनोन्मुखैः शिखण्डिभिः द्विधा भिन्नाः षड्जसंवादिनीः (अतएव) मनोऽभिरामाः केकाः शृण्वन्तौ ॥ वाच्य—शृण्वदभ्याम् ।

३९ । रथनेमिस्वनोन्मुखैः मेघध्वनिशङ्कया उन्नमितमुखैरित्यर्थः । शिखण्डिभिर्मयूरैर्द्विधा भिन्नाः । शुद्धविकृतभेदेनाविष्कृतावस्थायां च्युता-च्युतभेदेन वा षड्जो द्विविधः, तस्मादृश्यात्केका अपि द्विधा भिन्ना इत्युच्यते । अत एवाह—षड्जसंवादिनीरिति । षड्भ्यः स्थानेभ्यो जातः—षड्जः । तदुक्तम्—“नासाकण्ठमुरस्तालुजिह्वादन्तांश्च संसृशन् । षड्भ्यः संजायते यस्मात्तस्मात् षड्ज इति स्मृतः ॥” स च तन्त्रीकण्ठजस्या स्वर-विशेषः । “निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः । पञ्चमश्चेत्यमी मम तन्त्रीकण्ठोत्थिताः स्वराः ॥” इत्यमरः । षड्जेन संवादिनोः सदृशोः । तदुक्तं मातङ्गेन—“षड्जं मयूरो वदति” इति । मनोभिरामाः मनसः प्रियाः । के मूर्ध्नि कायन्ति ध्वनन्तीति केकाः मयूरवाण्यः । “केका वाणी मयूरस्य” इत्यमरः । ताः केकाः शृण्वन्तौ । इति श्लोकार्थः ।

४० । रथचक्रैर गङ्गीरं वरं श्रवणे मेघगर्जनं त्रये उन्मुखं मयूरं -मयूरौगणैर स्त्री-पुरुष-भेदे द्विधा उच्चारितं ७ षड्जैर अन्नरूपं मेघैः केकावरं तं शालिगिरं श्रवणाभिरामं इदं शङ्खि ॥

परस्पराक्षिसादृश्यमदूरोज्झितवत्सु ।

मृगहन्त्रेषु पश्यन्तौ स्यन्दनावद्दृष्टिषु ॥ ४०

४० अ. । (पुनः किञ्च तौ) — अदूरोज्जितवर्त्मसु स्यन्दनावहट्टिषु मृगदन्धेषु परस्परवि-
सादृश्यं पश्यन्तौ ॥ वाच्य — पश्यदृष्ट्याम् ।

४० । विश्वम्भात् तपःप्रभावात् न हि अधिकबलं हीनबलं वाधते
इति विश्वासात् अदूरं समीपं यथा भवति यथोज्जितं वर्त्म यैस्तेषु ।
स्यन्दनावहट्टिषु स्यन्दने रथे भावज्ञा भासञ्जिता दृष्टिर्नेत्रं यैस्तेषु । 'दृग्-
दृष्टिनेत्रलोचनचक्षुर्नयनाम्बुकेक्षणाक्षीणि' इति हलायुधः । कौतुकवशा-
द्द्रयासक्तदृष्टिष्वित्यर्थः । मृगय मृगांश्च मृगाः । 'पुमान् स्त्रिया' इत्येकशेषः ।
तेषां हन्धेषु मिथेषु । 'स्तोपु' भौ प्रियुजं हन्धम् इत्यमरः । परस्परच्छां
सादृश्यं पश्यन्तौ । हन्धगद्वयमर्थ्याम्भौषु सुदक्षिणाक्षिसादृश्यं दिलोपः,
दिलीपाक्षिसादृश्यं च मृगेषु सुदक्षिणा इत्येवं विवेक्तव्यम् ।

४० । कोशां वा भृगुमिश्रं विशासवशतः रथेन प्रैति दृष्टिपातं करिष्या रहिन
एवं राजमण्यति तौशादेर नेत्रे पत्रमण्येन नेत्रमोदृष्ट्य मन्मथेन करिते करिते गमन
करिते नागिनेन ॥

श्रेणीवन्माहितन्वद्विरस्तम्भां तोरणस्रजम् ।

सारसैः कलनिज्जोदैः क्वचिदुन्नमिताननौ ॥ ४१

४१ अ. । (पुनः कथमनौ) — श्रेणीवन्मात् अस्तम्भां तोरणस्रजं विगन्वद्विरिव स्थितैः कल-
निज्जोदैः सारसैः क्वचित् उन्नमिताननौ ॥ वाच्य — उन्नमि नराभ्याम् ।

४१ । श्रेणीवन्मात् पंक्तिव्यवस्थितोऽस्तम्भमाश्रस्तम्भरहिताम् ।
तोरणं बहिर्द्वारम् । 'तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारम्' इत्यमरः । तत्र या स्रज-
विरच्यते तां तोरणस्रजं नितन्वद्विः कुर्वद्विरिवेत्यर्थः । उत्प्रेक्षाव्यञ्जकेव-
शब्दप्रयोगाभावेन गम्योत्प्रेक्ष्यम् । कलनिज्जोदैर्यत्तमधुरध्वनिभिः सारसैः
पंक्तिविशेषैः करणैः क्वचिदुन्नमिताननौ 'सारसो मैथुनो कामो गोनर्दः
पुष्कराङ्गयः' इति यादवः ।

४१ । कोशां वा भृगुमिश्रं कलमथनि करिष्या येन सुखशीनं तोरणमात्रा विस्तार
पूर्वकं श्रेणीवत् इहैवा आकाशमार्गे गमन करितेच्छित् । तौशारा उभये मेहै शोभा
मन्मथेन करिवार निमित्त कथन कथन मृगक उद्वेगन करिते नागिनेन ॥

पवनस्यानुकूलत्वात् प्रार्थनासिद्धिशंसिनः ।

रजोभिरसुरगोक्त्रैरस्यष्टालकवेष्टनौ ॥ ४२

४२ अ. । (पुनः कीदृशौ) — प्रार्थनासिद्धिशंसिनः पवनस्य अनुकूलत्वात् सुरगोक्त्रैः रजोभिः
अस्यष्टालकवेष्टनौ ॥ वाच्य — अस्यष्टालकवेष्टनाभ्याम् ।

४२ । प्रार्थनासिद्धिशंसिनः अनुकूलत्वादेव अनोरथविहि-सूचकस्य
पवनस्यानुकूलत्वादगन्तव्यदिगभिमुखत्वात् । सुरगोक्त्रैर् रजोभिरस्यष्टा

अलका देव्याः वेष्टनमुष्णीषं च राज्ञो ययोस्ती तथोक्तो । 'शिरसा वेष्टन-
शोभिना सुतः' (८१२) इति वक्ष्यति ।

४२ । तत्काले अतीक्ष्णिकृत्क अशूकल वायु प्रवाहित इहेतेछिन, अतराः
अशूरोत्थित धूलिपटल राज्ञर उक्तीय ७ महिषीर दूर्णकूडल स्पर्श करिते पात्रे नाहे ॥

सरसीधरविन्दानां वीचिविचोभशोतलम् ।

आमोदमुपजिघ्रन्तो स्निग्धामानुकारिणम् ॥ ४३

४३ अः । (पुनः किंविधा) — वीचिविचोभशोतलं स्निग्धामानुकारिणं सरसीषु अरविन्दानाम्
आमोदम् उपजिघ्रन्तो ॥ वाच्य — उपजिघ्रद्वाच्यम् ।

४३ । सरसीषु वीचिविचोभशोतलम् जर्मिसङ्घटनेन शोतलं,
स्निग्धामनुकर्तुं शीलमस्येति स्निग्धामानुकारिणम्, एतेन तयोरुत्-
कृष्टस्त्रोपसजातीयत्वमुक्तम् । अरविन्दानामामोदमुपजिघ्रन्तो घ्राणेन
गृह्णन्ती ।

४० । कोन शाने तीशारा मरोवरमरुधो विकसित उ०पक्रममूहेर तरङ्गमञ्जरीतल
शौरनिशामाशूकप पद्मगङ्ग आषाग करिते नाधिलेन ॥

ग्रामेष्वात्मविस्मृष्टेषु यूपचिह्नेषु यज्वनाम् ।

अमोघाः प्रतिगृह्णन्तावर्ध्यानुपदमाशिवः ॥ ४४

४४ अः । (पुनः किम्बुनो) — आत्मविस्मृष्टेषु यूपचिह्नेषु ग्रामेषु यज्वनाम् अमोघा आशिवः
अर्ध्यानुपदं प्रतिगृह्णन्तो ॥ वाच्य — प्रतिगृह्णन्ताम् ।

४४ । आत्मविस्मृष्टेषु खदत्तेषु । यूपानां नाम संस्कृतः पशुवन्धाय दाह-
विशेषः, यूप एव विज्ञानि येषां तेषु ग्रामेषु, अमोघाः सफलताः, यज्वनां
विधिनिष्ठवताम् । 'यज्वा तु विधिनिष्ठवान्' इत्यमरः । 'सुयजोर्दुनिप्'
इति दुर्निप्प्रत्ययः । आशिवः आशीर्वादान् । अर्घः पूजाविधिः । तदर्थं द्रव्य-
मर्घ्यं । 'पादार्घ्याभ्यां च' इति यत्प्रत्ययः । 'षट् तु त्रिविधमर्घ्यमर्घ्यार्थं पाद्यं
पादाय वारिणि' इत्यमरः । अर्घ्यस्थानुपदमन्वक्, अर्घ्यस्त्रोकारानन्तर-
मित्यर्थः । प्रतिगृह्णन्तो स्वीकुर्वन्तो । पदस्य पश्चादनुपदं पश्चादर्थव्ययी-
भावः । 'अन्वगन्त्वन्मनुगेऽनुपदं क्लोवमव्ययम्' इत्यमरः ।

४४ । कोथा ७ वा तीशारये अमद यूपचिह्नित ग्रामममूहे इहेते वाञ्छिकगण आंगमन
करिन्ना आनीक्षाद आश्राग करिलेन, राजमम्पति ७ अर्घ्याप्रदान पूर्वक तीशारदर अमोघ
आनीक्षाद अहण करिलेन ॥

हैयङ्गवीनमादाय घोषवृद्धानुपस्थितान् ।

नामधेयानि पृच्छन्तो वन्द्यानां मार्गशाखिनाम् ॥ ४५

৪৫ অ: । (পুন: কথ্যতী)—ইয়ঙ্কবীনম্ আদায় উপস্থিতান্ বোধকত্বান্ বচনানাং নাম-
শাখিনাং নামধেয়ানি পৃচ্ছন্তৌ ॥ বাচ্য—পৃচ্ছন্তাম্ ।

৪৫ । ছ্যস্তনগোদোহোজ্ঞবং ঘটং ইয়ঙ্কবীনম্ । ছ্য: পূর্বোক্তম্ভবম্ ।
'তচ্চ ইয়ঙ্কবীনং যদুদ্যোগোদোহোজ্ঞবং ঘটম্' ইত্যমর: । 'ইয়ঙ্কবীনং সংশা-
য়াম্' ইতি নিপাত: । তদ্ব্যবহৃতমাদায় উপস্থিতান্ বোধকত্বান্ 'বোধ
আধারপক্ষো যাত্' ইত্যমর: । বচনানাং মার্গশাখিনাং নামধেয়ানি
পৃচ্ছন্তৌ । 'দুচ্ছাচ্—' ইत्याদিদ্বা পৃচ্ছতেহি কথং কত্বম্ । কুলকম্ ।

৪৫ । তাঁহারা সন্তোষজনকত্বতত্ত্ব উপস্থিত বোধককিগকে পথিহিত বক্তব্য
মকলের নাম জিজ্ঞাসা করিতে করিতে গমন করিয়াছিলেন ॥

কাপ্যমিখ্যা তযোরাসৌদ্ ব্রজতো: শৃঙ্গবৈশ্যো: ।

হিমনির্মুক্তযোয়োগে চিত্রাচন্দ্রমসোরিব ॥ ৪৬

৪৬ অ: । হিমনির্মুক্তযো: চিত্রাচন্দ্রমসো: ইব যোগে শৃঙ্গবৈশ্যো: ব্রজতো: তযো: কাপি অমিখ্যা
আসৌত্ ॥ বাচ্য—কথা অমিখ্যা অমুখত ।

৪৬ । ব্রজতোর্গচ্ছতো: শৃঙ্গবৈশ্যোরুজ্জ্বলনেপথ্যগোস্তযো: সুদক্ষিণা-
দিলৌপযো: । হিমনির্মুক্তযো: চিত্রাচন্দ্রমসোরিব যোগে সতি কাপি অনি-
বাচ্যা অমিখ্যা শোভা আসৌত্ । 'অমিখ্যা নামশোভাযো:' ইত্যমর: ।
'সাত্বোপসর্গে' ইত্যঙ্প্রত্যয়: । চিত্রা নক্ষত্রবিশেষ: । শিশিরাপগমে
চৈত্র্যাং পৌর্ণমাस्याং চিত্রাপূর্ণচন্দ্রমসোরিবৈত্বর্থ: ।

৪৬ । শিশিরাপগমে চিত্রানক্ষত্রগত চন্দ্রমাত্র আশ্রয় বশিষ্ঠাশ্রমপ্রস্থিত পবিত্রবেশ-
ধারী সঙ্গীক রাজা দিলৌপের কি এক অপূর্ণ শোভা হইয়াছিল ॥

ততদ্ভূমিপতি: পত্নৈঃ দর্শয়ন্ প্রিয়দর্শন: ।

অপি লঙ্ঘিতমধ্বানং বুধে ন বুধোপম: ॥ ৪৭

৪৭ । স: বুধোপম: প্রিয়দর্শন: ভূমিপতি: ততত্ পত্নৈঃ দর্শয়ন্ লঙ্ঘিতম্ অপি অধ্বানং ন বুধে ॥
বাচ্য—বুধোপমেন প্রিয়দর্শনেন ভূমিপতিনা দর্শয়তা লঙ্ঘিত: অশ্বা ।

৪৭ । প্রিয় দর্শনং স্বকর্মকং যস্যাসৌ প্রিয়দর্শন:, দর্শনোয ইত্যর্থ: ভূমি-
পতি: পত্নৈঃ ততদ্ভূতং বস্তু দর্শয়ন্, লঙ্ঘিতমপি বাহিতমপি অধ্বানং ন
বুধে ন জ্ঞাতবান্ । বুধ: সৌম্য উরমা উপমানং যস্মেতি বিষয়: । ইদং
বিশেষণং তত্দ্দর্শয়ন্তিযুপযোগিতয়া এতস্য জ্ঞাতত্বমুচনার্থম্ ।

৪৭ । পণ্ডিতোপম প্রিয়দর্শন নৃপতি দিলৌপ স্বীয় মহিবীকে পথিহিত বক্তব্যত
প্রদর্শনে ব্যাসভুজিত হইয়া কত পথ অতিক্রম করিয়া আসিয়াছেন, তাহা বুঝিতে
পারিলেন না ॥

स दुष्प्रापयशाः प्रापदाश्रमं श्रान्तवाहनः ।

सायं संयमिनस्तस्य महर्षेर्महिषीसखः ॥ ४८

४८ अः । दुष्प्रापयशाः श्रान्तवाहनः महिषीसखः सः सायं संयमिनः तस्य महर्षे-
राश्रमं प्रापत् । वाच्य—दुष्प्रापयशसा श्रान्तवाहनेन महिषीसखेन तेन आश्रमः प्रापि ।

४८ । दुष्प्रापयशाः दुष्प्रापम् अन्यदुर्लभं यशो यस्य सः तथोक्तः,
श्रान्तवाहनो दूरीपगमनात् क्षान्तयुग्मः । महिष्याः सखा महिषीसखः ।
'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति टच्प्रत्ययः । सहायान्तरनिरपेक्ष इति भावः ।
स राजा सायं सायंकाले संयमिनो नियमवतस्तस्य महर्षेर्वशिष्ठस्य आश्रमं
प्रापत् प्राप । पुषादित्वाद्दृष्टम् ।

४८ । यशसौ मिलीतेन वाहनमगृह्णाति तस्य परित्रास्य हरेण पठितम् । अनन्तर,
मात्रमग्रे तस्मिन् महिषी सखिभ्यांशत्रे मेहे मःयशो मरुति वशिष्ठेन आश्रमे मनुपहित
हरेनेन ।

वनान्तरादुपावृत्तैः समित्कुशफलाहरैः ।

पूर्यमाणमदृश्याग्निप्रत्युद्यातैस्तपस्त्रिभिः ॥ ४९

४९ अः । (आश्रमं किञ्चिन्तम्) वनान्तरात् उपावृत्तैः समित्कुशफलाहरैः
अदृश्याग्निप्रत्युद्यातैः तपस्त्रिभिः पूर्यमाणम् ॥ वाच्य—पूर्यमाणः (आश्रमः) ।

४९ । तमाश्रमं विशिनष्टि—वनान्तरादन्यस्मादनादुपावृत्तैः प्रत्यावृत्तैः
समित्कुशफलाहरैः शीलं येषामिति समित्कुशफलाहराः
तैः । 'आडि ताच्छ्रुत्ये' इति हरतेराङ्पूर्वाद्च्प्रत्ययः । अदृश्यैर्दर्शना-
योग्यैरग्निभिर्वैतानिकैः प्रत्युद्याताः प्रत्युद्गताः तैस्तपस्त्रिभिः पूर्यमाणम् ।
'प्रोथ्यागच्छतामाहिताग्नीनाममन्यः प्रत्युद्यान्ति' इति श्रुतेः । यथाह—
'कामं पितरं प्रोषितवन्तं पुत्राः प्रत्याधावन्ति । एवमेतममन्यः प्रत्याधा-
वन्ति सशकलान्दारुनिवाहरन्' इति ।

४९ । उपविष्टः सन्, कुश ७ फलाहरणं करिष्यति वनादन्तरं हरेते अत्रावृत्त
हरेताते मेहे आश्रमं परिपूर्णं हरेता उठितम् । यस्मै हतान्नं अष्टुत्वात्वे शक्तिश
ताशक्तिगरे अष्टुत्वात्वेन करिते नाग्नितम् ।

आकौर्णमृषिपत्नीनामुटजहाररोधिभिः ।

अपत्यैरिव नौवारभागधेयोचितैर्मृगैः ॥ ५०

५० अः । (पुनः कथञ्चिन्तम्)—नौवारभागधेयोचितैः उटजहाररोधिभिः (अत एव)
मृषिपत्नीनाम् अपत्यैः इव मृगैः आकौर्णम् ॥ वाच्य—आकौर्णः (आश्रमः) ।

५० । नौवारणां भाग एव भागधेयः अंशः । 'रूपनामभागेभ्यो

ধেয়ঃ' ইতি বক্তব্যসূত্রাত্ স্বাভিধেয়ে ধ্যেয়প্রত্যয়ঃ । তস্যোচিতৈঃ, অতএব
 উটজানাং পৰ্ণশালানাং দ্বাররোধিभिर्द्वाररोधकैर्मृगैः ऋषिपत्नीनामपत्यैरिव
 आक्रोर्णं व्याप्तम् ।

৫০। যে আশ্রমে ঋষিপত্নীদিগের সন্তানশূন্য নৌবারধানের অংশভাগী, কুটীরদ্বার-
 প্রতিরোধী মৃগগণ কর্তৃক আক্রোণ ছিল ॥

সেকান্তে মুনিকন্যাভিস্তত্চণ্ডীজ্জিতবৃদ্ধকম্ ।

विश्वासाय विहङ्गानामालवालाम्बुपायिनाम् ॥ ৫১

৫১ অঃ । (পুনঃ কিংবিধম্)—আলবালাম্বুপায়িনাং বিহঙ্গানাং বিশ্বাসায় মুনি-
 কন্যাभिः सैकान्ते तत्तच्छणोज्जितवृद्धकम् ॥ वाच्य—तत्तच्छणोज्जितवृद्धकः (आश्रमः) ।

৫১। সেকান্তে বৃদ্ধমূলসেচনাবসানে মুনিকন্যাभिঃ সেক্তীभिঃ আল-
 বালেষু জলাধারপ্রদেশেষু यदम्बु तत्पायिनाम् । 'स्यादालवालमावाल-
 मावापः' इत्यमरः । विहङ्गानां पक्षिणां विश्वासाय विश्रम्भाय । 'समौ
 विश्वासविश्रम्भौ' इत्यमरः । तत्तच्छणे सैकच्छणे उज्झिता वृद्धका क्लृप्ता
 वृद्धा यस्मिन् तम् । क्लृप्तार्थं कप्रत्ययः ।

৫১। যে আশ্রমে আলবালাকলপাশী পক্ষিগণের বিশ্বাসের নিমিত্ত ঋষিকন্যাগণ
 বৃদ্ধমূলে জনসেচন করিয়াই তৎক্ষণাৎ স্থানান্তরে গমন করিতেছিলেন ॥

आतपात्ययसंचिप্তनौवारासु निषादिभिः ।

मृगैर्वर्तितरोमन्यमुटजाङ्गनभूमिषु ॥ ৫২

৫২ অঃ । (পুনঃ কৌটুশম্)—আতপাত্যয়সংচিপ্তনৌবারাসু উটজাঙ্গনভূমিষু
 निषादिभिर्मृगैः वर्तितरोमन्यम् ॥ वाच्य—वर्तितरोमन्यः (आश्रमः) ।

৫২। আতপাত্য্যয়ে অপগমে সতি সংচিপ্তা রাশীকৃত্য নৌবারাস্তৃণ-
 धान्यानि यासु तासु । 'नौवारास्तृणधान्यानि' इत्यमरः । उटजानां पर्ण-
 शालानामङ्गनभूमिषु चत्वरभागीषु । 'पर्णशालोत्तजोऽस्त्रियाम्' इति चामरः ।
 निषादिभिरुपविष्टैर्मृगैर्वर्तितो निषादितो रोमन्यश्चर्वितचर्वणं यस्मिन्ना
 श्रमे तम् ।

৫২। যে আশ্রমের অঙ্গন-ভূমিতে রোজশোষিত নৌবার-শত বেলাবসান-
 রাশীকৃত ইহঁরা পড়িয়া রহিয়াছে এবং তৎপার্শ্বে স্তম্ভশ্রান মৃগগণ রোমন্থ (চর্কিত-
 চর্কণ) করিতেছে ॥

अभ्युत्थिताग्निपिशुनैरतिथीनाश्रमोन्मृगान् ।

पुनानं पवनोद्धूतैर्ধूमैরাहुतिगन्धिभिः ॥ ৫৩

५३ अ. । (पुनः किञ्चुतम्) - अभ्युत्थिताग्निपिशुनैः आहुतिगन्धिभिः पवनोद्धूतैः धूमैः आश्रमोन्मुखान् अतिथौ पुनानम् ॥ वाच्य—पुनानः (आश्रमः) ।

५३ । अभ्युत्थिता; प्रज्वलिताः होमयोग्या इत्यर्थः । 'समिद्धेऽग्ना-
वाहुतोर्जुहोति' इति वचनात् । तेषामग्नीनां पिशुनैः सूचकैः पवनोद्धूतैः
आहुतिगन्धो येषामस्तोत्याहुतिगन्धिनः तैर्धूमैराश्रमोन्मुखान् अतिथौ
पुनानं परितोर्कुर्वाणम् । कुलकम् ।

५० । ये आश्रम, अर्जुनो होम-कृतान्तरिक, आहुतिगन्धपूर्व, पवनपत्रिगन्धित
धूमराणि द्वारा आश्रमोन्मुख अतिथिदिशेक पवित्रं करिष्ये ॥

अथ यन्तारमादिश्य धुर्यान् विश्रामयेति सः ।

तामवारोहयत् पत्नीं रथादवततार च ॥ ५४

५४ अ. । अथ सः 'धुर्यान् विश्रामय' इति यन्तारं आदिश्य तां पत्नीं रथात्
अवारोहयत् (स्वयं) अवततार च ॥ वाच्य—तेन सा पत्नी अवारोहयत्, अवतरे ।

५४ । अथाश्रमप्राप्त्यनन्तरं स राजा यन्तारं मारथिम्, धुरं वहन्तीति
धुर्याः युग्याः । 'धुरो यष्टकौ' इति यत्पत्ययः । 'पूर्वहेधुर्यं धीरेयधुरीणाः
सधुरन्धराः' इत्यमरः । धुर्यान् रथाश्चान् विश्रामय विनोतयमान् कुरु
इत्यादिश्य आज्ञाप्य तां पत्नीं रथादवाराहयत् अवतारितवान्, स्वयं च
अवततार । 'विश्रामय' इति ऋग्वेदे 'जनीजुप्—' इति मिच्छे
'मितां ऋषः' इति ऋषः । दीर्घपाठे 'मितां ऋषः' इति सूत्रे 'वा चित्त
विरागे' इत्यतो 'वा' इत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणादुक्तस्वाभाव-
इति वृत्तिकारः ।

५४ । अनन्तरं राजा विनोत, अर्जुनके विनोत कर्त्तव्यं निमित्तं मारथिक
आदेशं प्रदानपूर्वकं मरिचौके तथ श्चेते अवतारित करिष्ये; आपनिष्ठ अवतीर्ण
श्चेत्तेन ॥

तस्मै सभ्याः सभाय्याय गोप्त्रे गुप्ततमेन्द्रियाः ।

अर्हणामर्हते चक्रुर्मनयो नयचक्षुषे ॥ ५५

५५ अ. । सभ्याः गुप्ततमेन्द्रियाः मुनयः गोप्त्रे अर्हते नयचक्षुषे सभाय्याय तस्मै
अर्हणां चक्रुः ॥ वाच्य—सभ्यैः गुप्ततमेन्द्रियैः मुनिभिः अर्हणां चक्रुः ॥

५५ । सभायां साधवः सभ्याः । 'सभाया यः' इति यत्पत्ययः । गुप्त-
तमेन्द्रिया अत्यन्तनियमितेन्द्रिया मुनयः सभाय्याय गोप्त्रे रक्षकाय,
नयः शास्त्रमेव चक्षुस्तत्त्वावेदकं प्रमाणं यस्य तस्मै नयचक्षुषे, अतएव
अर्हते प्रशस्ताय पूज्यायेत्यर्थः । "अर्हः प्रशंसायाम्" इति शब्दप्रत्ययः ।

तस्मै राज्ञेऽर्हणां पूजां चक्रः । “पूजा नमस्यापचितिः सपर्यार्चाहणाः समाः” इत्यमरः ।

८८ । शिष्टोत्तरकृष्ण जिह्वेष्टिष्य तापमग्नं, लोकत्रयक माञ्जतवृक्ष मन्त्रिक नम्रपति द्विगोपत्र यथोचित अन्तर्धानं करिणेन ॥

विधेः सायन्तनस्यान्ते स ददर्श तपोनिधिम् ।

अन्वासितमरुन्धत्या स्वाहयेव हविर्भुजम् ॥ ५६

५६ अः । स सायन्तनस्य विधेरन्ते स्वाहया हविर्भुजमिव अरुन्धत्या अन्वासितं तपोनिधिं ददर्श ॥ वाच्य—तेन हविर्भुक् इव अन्वासितः तपोनिधिः दृष्टः ।

५६ । स राजा सायन्तनस्य सायम्भवस्य । “सायांचरम्”—” इत्यादिना व्युत्पत्त्यः । विधेर्जपहोमाद्यनुष्ठानस्य अन्ते अवसाने, अरुन्धत्या अन्वासितं पश्चादुपवेशनेन उपसेवितम् । कर्मणि क्तः, उपसर्गवशात् सकर्मकत्वम्, ‘अन्वास्थेनाम्’ इत्यादिवदुपपद्यते । तपोनिधिं वशिष्ठम्, स्वाहया स्वाहादेव्या । ‘अथाग्न्यायी स्वाहा च हुतभुक्प्रिया’ इत्यमरः । अन्वासितं हविर्भुजमिव ददर्श । ‘समित्पुष्पकुशान्यम्बुसृदन्नाक्षतपाणिकः । जपं होमं च कुर्व्याणो नाभिवाद्यो द्विजो भवेत् ।’ इत्यनुष्ठानस्य मध्ये अभिवादननिषेधाद्विधेरन्ते ददर्शेत्युक्तम् । अन्वासनं चात्र पतिव्रताधर्मत्वेनोक्तं न तु कर्माङ्गत्वेन विधेरन्त इति कर्मणः समास्यभिधानात्

८९ । अनन्तरं ग्रहर्षिः मांशकालोचितं जपशोभानि मगधं हरेण, यशोपति द्विगोप, वांशयुक्तं बहिर आत्र अरुक्कतीरं महितं एकामनोपविष्टं उपोषधं वनिष्ठमेवैकं मन्त्रमनं करिणेन ॥

तयोजगृहतुः पादान् राजा राज्ञी च मागधी ।

तौ गुरुगुरुपत्नी च प्रीत्या प्रतिननन्दतुः ॥ ५७

५७ अः । राजा मागधी राज्ञी च (उभौ) तयोः पादान् जगृहतुः । गुरुगुरुपत्नी च प्रीत्या तौ प्रतिननन्दतुः ॥ वाच्य—राज्ञा मागध्या राज्ञ्या च पादा जगृहरे । गुरुणा गुरुपत्न्या च तौ प्रतिननन्दते ।

५७ । मागधी मगधराजपुत्री राज्ञी सुदक्षिणा राजा च तयोः अरुन्धतीवशिष्टयोः पादाञ्जगृहतुः । ‘पादः पदङ्गुलशरणोऽस्त्रियाम्’ इत्यमरः । पादग्रहणमभिवादनम् । गुरुपत्नौ गुरुश्च कर्त्तारौ । सा च स च तौ सुदक्षिणा दिलीपौ कर्मभूतौ । प्रीत्या हर्षेण प्रतिननन्दतुः । आगोर्वादादिभिः सम्भावयांचक्रतुरित्यर्थः ।

८९ । अनन्तरं यशोपति द्विगोप एवः मेहे मगधराज-इति राज्ञी भूयस्विना उभय

শুষ্কপত্রীর চরণ বন্ধনা করিগেন, বশিষ্ঠ এবং অকুম্ভতীও প্রীতমনে তাঁহাদিগকে আশীর্বাদদ্বারা প্রত্যভিনন্দিত করিলেন ॥

तमातिथ्यक्रियाशान्तरथक्षोभपरिश्रमम् ।

पप्रच्छ कुशलं राज्ये राज्याश्चममुनिं मुनिः ॥ ५८

५८ अः । मुनिः आतिथ्यक्रियाशान्तरथदोभपरिश्रमं राज्याश्रममुनिं तं राज्ये
कुशलं पप्रच्छ ॥ वाच्य—मुनिना...परिश्रमः...मुनिः सः पप्रच्छ ।

५८। मुनिः, अतिथ्यर्थमातिथ्यम् । ‘अतिथेर्जाः’ इति जप्रत्ययः ।
आतिथ्यस्य क्रिया, तथा शान्तो रथक्षोभेण यः परिश्रमः स यस्य स तं
तथोक्तम् राज्यमेवाश्रमस्तत्र मुनिम्, मुनितुल्यमित्यर्थः । तं दिलोपं राज्ये
कुशलं प्रपच्छ । पृच्छतेस्तु द्विकर्मकत्वमित्युक्तम् । ‘यद्यपि राज्यशब्दः
पुरोहितादिष्वन्तर्गतत्वाद्वाजकर्मवचनः, तथाप्यत्र समाङ्गवचनः । ‘उपपन्नं
ननु शिवं समस्वङ्गेषु’ (१।६०) इत्युत्तरविरोधात् । तथाह मनुः—‘स्वाम्य-
मात्यपुरं राष्ट्रं कोशदण्डौ तथा सुहृत् । समैतानि समस्तानि लोके-
ऽस्मिन् राज्यमुच्यते’ इति । तत्र ‘ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमना-
मयम् । वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च’ ॥ इति मनुवचने
सत्यपि तस्य राज्ञो महानुभावत्वाद्ब्राह्मणोचितः कुशलप्रश्न एव कृत
इत्यनुसन्धेयम् । अतएवोक्तम् ‘राज्याश्रममुनिम्’ इति ।

৫৮। আতিথ্য-সংকার দ্বারা ঔহানিগের রথারোহণজনিত পঞ্চপর্যটন-ক্ৰেশ
অপনোদিত হইলে মহর্ষি বশিষ্ঠ রাজর্ষি দ্বিলাপকে রাজ্যের কুশল জিজ্ঞাসা করিলেন ॥

अथाथर्व्वनिधेस्तस्य विजितारिपुरः पुरः ।

अर्थ्यामर्थपतिर्वाचमाददे वदतां वरः ॥ ५६

५८ अ. । अथ विजितारिपुरः वदतां वरः अर्थपतिः अथर्वनिधिः तस्य पुरः अर्थ्यां
वाचम आददे ॥ वाच्य—पूरेण...वरेण अर्थपतिना अर्थ्या वाक् ।

५८ । अथ प्रश्नानन्तरं विजितारिपुरो विजितशत्रुनगरो वदतां वक्तॄणां वरः श्रेष्ठः । 'यतश्च निर्धारणम्' इति षष्ठा । अर्थपतिः राजा, अथर्वशी-
-ऽथर्ववेदस्य निधेस्तस्य मुनेः पुरः अग्रे, अर्थ्याम् अर्थादनपेताम् । 'धर्म-
-पथर्थन्यायादनपेते' इति यत्प्रत्ययः । वाचमाददे वक्तुमुपक्रान्तवानित्यर्थः ।
अथर्वनिधेरित्यनेन पुरोहितकृत्याभिज्ञत्वात् तत्कर्त्तृनिर्वाहकत्वं मुने-
-रस्तीति सूच्यते । यथाह कामन्दकः—'तस्यां च दण्डनीत्यां च कुशलः
-स्यात् पुरोहितः । अथर्वविहितं कुर्यान्नित्यं शान्तिकपौष्टिकम् ।' इति ।

১৯। অনন্তর সেই শত্রুপুত্রবিজয়ী বাগ্মিশ্রেষ্ঠ রাজা, অথর্ষবেদবেত্তা বশিষ্ঠদেবের নিকট অর্ঘ্যযুক্ত দক্ষ্যমাণ বাণ্য প্রয়োগ করিলেন ॥

उपपन्नं ननु शिवं सप्रस्वङ्गेषु यस्य मे ।

दैवीनां मानुषीणाञ्च प्रतिहर्ता त्वमापदाम् ॥ ६०

६० अः । मम सप्रसु अङ्गेषु शिवम् उपपन्नं ननु, यस्य मे त्वं दैवीनां मानुषीणाञ्च आपदां प्रतिहर्ता ॥ वाच्य — शिवेन उपपन्नेन । त्वया प्रतिहर्ता (भूयते) ।

६० । हे गुरो, सप्रस्वङ्गेषु स्वाभ्यमात्यादिषु । 'स्वाभ्यमात्यसुहृत् कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च । सप्ताङ्गानि' इत्यमरः । शिवं कुशलमुपपन्नं ननु युक्तमेव मन्त्रवधारणम् । 'प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु' इत्यमरः । कथमित्यत्राह यस्य मे दैवीनां देवेभ्य आगतानां दुर्भिक्षादीनां मानुषीणां मनुष्येभ्य आगतानां चोरभयादीनाम् । उभयत्रापि 'तत आगतः' इत्यण् । 'टिङ्गाणञ्'—इत्यादिना डीप् । आपदां व्यसनानां त्वं प्रतिहर्ता वारयितासि । अत्राह कामन्दकः—'हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरणं तथा । इति पञ्चविधं दैवं मानुषं व्यसनं ततः । आयुक्तकेभ्यश्चौरेभ्यः परेभ्यो राजवल्लभात् । पृथिवीपतिलोभाच्च नराणां पञ्चधा मतम्' इति ।

७० । (हे भगवन् !) यत्न आपनि आमारं देवौ एवः मातृशौ एहे उच्छ्रिय दिपद्वेष्ट एतिकारकर्तुः, त्वम आमारं मष्टाञ्च राक्षोश्च मर्काञ्चौ न मज्ज अवधारित ॥

तव मन्त्रकृतो मन्त्रे दूरात् प्रशमितारिभिः ।

प्रत्यादिश्यन्त इव मे दृष्टलक्ष्यभिदः शराः ॥ ६१

६१ अः । मन्त्रकृतस्तव दूरात् प्रशमितारिभिः मन्त्रैः मे दृष्टलक्ष्यभिदः शराः प्रत्यादिश्यन्ते इव ॥ वाच्य—लक्ष्यभिदभिः शरैः प्रत्यादिश्यन्ते ।

६१ । तव मानुषापत्प्रतीकारमाह—दूरात्परोक्ष एव प्रशमितारिभिः । मन्त्रान् कृतवान्मन्त्रकृत् । 'सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृजः' इति कृप् । तस्य मन्त्रकृतो मन्त्राणां स्रष्टुः प्रयातुर्वा तव मन्त्रैः कर्तृभिः दृष्टं प्रत्यक्षं यत्नक्ष्यं तन्मात्रं भिन्दन्तीति दृष्टलक्ष्यभिदा मे शराः प्रत्यादिश्यन्त इव । वयमेव समर्थाः किमेभिः पिष्टपेषकैरिति निराक्रियन्त इवेत्युत्प्रेक्षा । 'प्रत्यादेशा निराकृतिः' इत्यमरः । त्वन्मन्त्रसामर्थ्यादेव नः पौरुषं फलतीति भावः ।

७१ । आमारं शत्रुनिकृष्ट केवलं अत्राक्ष बक्ष्यभेदौ, किन्तु आपनारं उड्ढावित मज्ज-मकल पत्रोत्कृष्ट मज्ज क्षय करिषां थाके, अतएव आमारं शत्रुमूहं येन शकार्योद्ग अवमरं ना पाहेधोहे एक प्रकारं निःक्रिय रहेश्च रक्षिषोहे ॥

हविरावर्जितं होतस्त्वया विधिवदर्गिषु ।

हृष्टिर्भवति शस्यानामवग्रहविशोषणाम् ॥ ६२

६३ अ. । हे होतः, त्वया अग्निषु विधिवत् आवर्जितं हविः अवग्रहविशोषिणां शस्यानां वृष्टिर्भवति ॥ वाच्य—आवर्जितेन हविषा वृष्ट्या भूयते ।

६२ । सम्प्रति देविकापत्प्रतौकारमाह—हे होतः, त्वया विधिवद्गन्धिष्ववर्जितं प्रक्षिप्तं हविराज्यादिकं कलं अवग्रहा वर्षप्रतिबन्धः । अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे' इत्यज्प्रत्ययः । 'वृष्टिर्वर्षे तद्विघातेऽवग्राहवग्रहौ समौ' इत्यमरः । तेन विशोषिणां विशुष्यतां शस्यानां वृष्टिर्भवति । वृष्टिरूपेण शस्यान्युपजोवयतीति भावः । अत्र मनुः—'अग्नी दत्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्ऋतेरन्नं ततः प्रजाः' इति ।

७२ । हे भगवन् ! आपनि वेदोक्तविधानेन अग्निं येषु वृष्ट्यादिना अह्निं प्रदानं करिष्याथाकेन, तांशैश्च जन्धाराय परिणत इहेहा, आयात्र राज्ञो अनावृष्टिं निवृत्तनं परिशुक्लं शस्त्रं पुनश्चोवनं सम्पादनं करो ॥

पुरुषायुषजीविन्यो निरातङ्गा निरोतयः ।

यन्मदीयाः प्रजास्तस्य हेतुस्त्वद्ब्रह्मवर्चसम् ॥ ६३

६३ अ. । मदीयाः प्रजा निरातङ्गाः निरोतयः (सत्यः) यत् पुरुषायुषजोविन्यः भवन्ति त्वद्ब्रह्मवर्चसं तस्य हेतुः ॥ वाच्य—मदीयाभिः प्रजाभिः निरातङ्गानिः निरोतिभिः पुरुषायुषजोविनोभिः, त्वद्ब्रह्मवर्चसेन हेतुना भूयते ।

६३ । मदीयाः प्रजाः । आयुर्जीवितकालः, पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम्, वर्षगतमित्यर्थः । 'शतायुर्वै पुरुषः' इति श्रुतेः । 'अचतुर'—इत्यादि-सूत्रेणाच्प्रत्ययान्तो निपातः । पुरुषायुषं जीवन्तीति पुरुषायुषजोविन्यः । निरातङ्गा निर्भयाः । 'आतङ्को भयमाशङ्का' इति हलायुधः । निरोतयोऽतिवृष्ट्यादिरहिता इति यत्, तस्य सर्वस्य त्वद्ब्रह्मवर्चसं तत्र व्रताध्ययनसम्पत्तिरेव हेतुः । 'व्रताध्ययनसम्पत्तिरित्येतद्ब्रह्मवर्चसम्' इति हलायुधः । ब्रह्मणो वर्चो ब्रह्मवर्चसम् । 'ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसं' इत्यच्प्रत्ययः अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूर्षिकाः शलभाः शुकाः । अत्यासन्नाश्च राजानः पङ्केता इतयः स्मृताः ॥ इति कामन्दकः ।

७३ । (हे भगवन् !) आयात्र राज्ञो येषु निरातङ्क इहेहा अनावृष्टिं च अतिवृष्टिं प्रवृत्तिं देव-उपद्रवे पीडितं ना इहेहा शतवर्षं जीवितं आह, आपनारं एकान्तजङ्घं तांशैश्च एकशतं कारणं ।

त्वयैवं चिन्त्यमानस्य गुरुणा ब्रह्मयोनिना ।

सानुबन्धाः कथं न स्युः सम्पदो मे निरापदः ॥ ६४

६४ अ. । ब्रह्मयोनिना गुरुणा त्वया एवं चिन्त्यमानस्य अतएव निरापदो मे सम्पदः कथं न स्यात् ॥ वाच्य—भगवद्भिः सानुबन्धाभिः भूयते ।

६४ । ब्रह्मा यानिः कारणं यस्य तेन ब्रह्मपुत्रेण गुरुणा त्वया एव-
मुक्तप्रकारेण चिन्त्यमानस्य अनुध्यायमानस्य अतएव निरापदो व्यसन-
हीनस्य, मे मम सम्पदः सानुबन्धाः सानुस्यूतयः अविच्छिन्ना इति यावत्,
कथं न स्युः स्युरिवेत्यर्थः ।

७४ । भवाम्शु वक्ष्येति शुरु सधन एहेकरोप निधत आमात्र कूणन छिन्ना करिउ-
हेन, तथन आभि केनहे वा निरापद ना थाकिव ? एवम् आमात्र सम्पद केनहे वा
वागनशु ना इहेवे ?

किन्तु बध्वां तवैतस्यामदृष्टसदृशप्रजम् ।

न मामवति सद्योपा रत्नसूरपि मेदिनी ॥ ६५

६५ अ. । किन्तु तव एतस्यां बध्वाम् अदृष्टसदृशप्रजं मां सद्योपा रत्नसूरपि मेदिनी
न अवति ॥ वाच्य—रत्नस्या अपि सद्योपया मेदिन्या न अहम् अव्ये ।

६५ । सम्प्रत्यागमनप्रयोजनमाह—किन्तु तवैतस्यां बध्वां सुषायाम् ।
'बधूर्जाया सुषा चैव' इत्यमरः । अदृष्टा सदृशी अनुरूपा प्रजा येन तं
मां, सद्योपापि, रत्नानि स्यूत इति रत्नसूरपि । 'सत्सूद्विष'—इत्यादिना
क्लिप् । मेदिनी नावति न प्रीणाति । अवधातुः रक्षणगतिप्रोत्साहार्थेषू-
पदेशादत्र प्रीणने । रत्नसूरपोत्यनेन सर्वरत्नेभ्यः पुत्ररत्नमेव श्लाघ्यमिति
सूचितम् ।

७५ । किङ्क आपनात्र एहे वधू सुदक्षिणात्र गर्डे अशुरुप पूत्ररत्न नाड करिउ
पारिउतेहि ना वनिवाहे एहे सद्योपा धरिउको विविध रत्नथना इहेशां आमात्रक पत्रिउहे
करिउते पारिउतेहि ना ॥

नूनं मत्तः परं वंश्याः पिण्डविच्छेददर्शिनः ।

न प्रकामभुजः श्राद्धे स्वधासंग्रहतत्पराः ॥ ६६

६६ अ. । मत्तः परं पिण्डविच्छेददर्शिनः वंश्याः स्वधासंग्रहतत्पराः श्राद्धे न
प्रकामभुजः नूनम् ॥ वाच्य—दर्शिनः वंश्यैः तत्परैः प्रकामभुग्भिः (भूयते) ।

६६ । तदेव प्रतिपादयति—मत्तः परं मदनन्तरम् । 'पञ्चम्या-
स्तसिल्' । पिण्डविच्छेददर्शिनः पिण्डदानविच्छेदमुत्प्रेक्षमाणाः । वंशो-
द्भवा वंश्याः पितरः । स्वधेत्यव्ययं पित्रभोज्ये वर्तते, तस्याः संग्रहे तत्परा
आसक्ताः सन्तः श्राद्धे पित्रकर्मणि । 'पित्रदानं निवापः स्याच्छ्राद्धं तत्कर्म
श्राद्धतः' इत्यमरः । प्रकामभुजः पर्याप्तभोजिनो न भवन्ति नूनं सत्यम् ।
'कामं प्रकामं पर्याप्तम्' इत्यमरः । निर्धना ज्ञापनं कियदपि संगृह्य-
न्तीति भावः ।

७७। (पञ्चलोकगतं) पितृपुरुषग्रणं (आमारं सन्तानं इहेतेहे नो दिश्या) यदौघं कौवनावसाटेन पितृलोपं अवशुषावी आनिश, आककाले पर्याशु पत्रिमाणे भोजनं नो करिष्या तत्पत्रगतं सहितं आकौघं प्रवा मन्त्रं करिष्या त्राविहेतेन ॥

मत्परं दुर्लभं मत्वा नूनमावर्जितं मया ।

पयः पूर्वेः खनिःश्वासैः कवोष्णमुपभुज्यते ॥ ६७

६७ अः । पूर्वेः मया आवर्जितं पयः मत्परं दुर्लभं मत्वा खनिःश्वासैः कवोष्णम् उपभुज्यते नूनम् ॥ वाच्य—पूर्वे मुञ्चते ।

७७। मत्परं मदनन्तरम् । ‘अन्यारात्’—इत्यादिना पञ्चमो । दुर्लभं दुर्लभ्यं मत्वा मया आवर्जितं दत्तं पयः पूर्वेः पितृभिः खनिःश्वासैः दुःखजैः कवोष्णमीषदुष्णं यया तथा उपभुज्यते । नूनमिति तर्कः । कवोष्णमिति कुशब्दस्य कवादेशः । ‘कोष्णं’ कवोष्णं मन्दोष्णं कदुष्णं त्रिषु तद्वति इत्यमरः ॥

७९। आमारं मूत्रं पत्रं तर्पणोपकं द्रव्याणां इहेते, एहे भाविश्या त्राहारा मन्त्रमन्त्रं तर्पणं यौघं (हृःधमजुतं) निःशामं दारा जेवद्वक्तं करिष्या येन पानं करिहेतेन ॥

सोऽहमिज्या विशुद्धात्मा प्रजालोपनिमोलितः ।

प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोक इवाचलः ॥ ६८

६८ अः । इज्या विशुद्धात्मा प्रजालोपनिमोलितः सः अहं लोकालोकः अचल इव प्रकाशः अप्रकाशः च भवामि ॥ वाच्य—विशुद्धात्मना निमोलितेन तेन मया लोकालोकेन अचलेन इव प्रकाशेन अप्रकाशेन च भूयते ।

६८ । इज्या यागः । ‘ब्रजयजोर्भावे क्यप्’ इति क्यप् प्रत्ययः । तथा विशुद्धात्मा विशुद्धचेतनः प्रजालोपेन सन्तत्यभावेन निमोलितः कृतनिमोलनः सोऽहम् । लोकयत इति लोकः, न लोकयत इत्यलोकः, लोकसालोक-सात्र स्त इति लोकसासावलोकयेति वा लोकालोकसकृवालोऽचल इव । ‘लोकालोकसकृवालः’ इत्यमरः । प्रकाशत इति प्रकाशश्च देवर्णविमोचनात् । न प्रकाशत इत्यप्रकाशश्च पितृणाविमोचनात् । पचाद्यच् । अस्मीति शेषः । लोकालोकोऽप्यन्तः सूर्यसम्पर्काद्विस्तृतमव्याप्त्या च प्रकाशश्चाप्रकाशश्चेति मन्तव्यम् ॥

७८। आमि यज्याणि क्रिया मन्त्रादनं दारा पवित्राश्वा, किञ्च सन्तानाभावहेतुं विमुञ्चयन् इहेता लोकालोकं परस्परं त्राय एकवारं (जगतीतले) प्रकाशं पाहेतेहि, आमारं (अककावयमं निलयार्थं) विनीतं इहेता याहेतेहि ।

लोकान्तरमुखं पुण्यं तपोदानसमुद्भवम् ।

सन्ततिः शुद्धवंश्या हि परत्रेह च शर्मणे ॥ ६६

६६ अ. । तपोदानसमुद्भवं पुण्यं लोकान्तरमुखं शुद्धवंश्या सन्ततिः हि परत्र इह च शर्मणे भवति ॥ वाच्य—समुद्भवेन पुण्येन—सुखेन (भूयते) शुद्धवंश्या सन्त्या भूयते ।

६६ । ननु तपोदानादिसम्यक्स्य किमपत्यैरित्यत्राह—समुद्भवत्यस्मादिति समुद्भवः कारणम् । तपोदाने समुद्भवो यस्य तत्तपोदानसमुद्भवं यत्पुण्यं तल्लोकान्तरे परलोके सुखं सुखकरम् । शुद्धवंशे भवा शुद्धवंश्या सन्ततिर्हि परत्र परलोके इह च लोके शर्मणे सुखाय । 'शर्मणात-सुखानि च' इत्यमरः । भवतीति शेषः ॥

७० । (श्रुत्वाह !) तपोदानादिसमुद्भूतं पुण्यं (कवचं) लोकांस्तत्रैव प्रेषयित्वा कदाचिदपि ; किञ्च पवित्रकृत्वाऽपि गच्छति देहेनाकं अत्रेनाकं उभयं लोकेऽपि सुखेन कारणं देहेनाकं ॥

तथा हीनं विधातमां कथं पश्यन्न दूयसे ।

सित्तं स्वयमिव स्नेहाद्वन्ध्यमाश्रमवृत्तकम् ॥ ७०

७० अ. । विधातः ! तथा हीनं मां स्नेहात् स्वयं सित्तं वन्ध्यमाश्रमवृत्तकम् इव पश्यन् कथं न दूयसे ॥ वाच्य—पश्यता दूयते (लब्ध्वा) ।

७० । हे विधातः स्रष्टा, तथा सन्त्या हीनमनपत्यं माम्, स्नेहात् प्रेम्णा स्वयमेव सित्तं जनसेकेन वर्धितं वन्ध्यमफलम् । 'वन्ध्योऽफलोऽवकेशौ च' इत्यमरः आश्रमस्य वृत्तकं वृत्तपोतमिव । पश्यन् कथं न दूयसे न परितप्यसे ? विधातरित्यनेन समर्थोऽपुनपेक्षसे इति गम्यते ॥

१० । हे विधातः ! एतत्प्रकारं गच्छान् नात्ते वक्षित आयात्क, श्रेष्ठवर्णः शक्रोऽपि जगत्पतेः वारा मन्वर्कितं कनहीनं आश्रमवृत्तकं शान्ति अवलोकनं करिष्या आपनि दूयित इहेऽत्तेन नाकन ॥

असच्छपीडं भगवन्नृणामन्यमवेहि मे ।

अरुन्तुदमिवालानमनिर्वाणस्य दन्तिनः ॥ ७१

७१ अ. । भगवन् ! अनिर्वाणस्य दन्तिनः अरुन्तुदम् आलानम् इव मे अन्ताम् कृणुम् असच्छपीडम् अवेहि ॥ वाच्य—अवेधताम् ॥

७१ । हे भगवन्, मे मम अन्यमृणं पैष्टकमृणम्, अनिर्वाणस्य मज्जन-रहितस्य । 'निर्वाणं निर्वृतो मोक्षे विनाशि गजमज्जने' इति यादवः । दन्तिनो गजस्य । अरुर्मर्म्मं तुदतीत्यरुन्तुदं मर्म्मस्य क् । 'ब्रणोऽस्त्रियामो

र्ममरः' इति, 'अरुन्तुदसु मर्मसृक्' इति चामरः । 'विध्वरुषोसुदः' इति खड्गप्रत्ययः । 'अरुहि षट्—इत्यादिना सुमागमः । आलानं बन्धनस्तन्ध-
मिव । 'आलानं बन्धनस्तन्धे' इत्यमरः । असञ्चा सोढमशक्या पीडा
दुःखं यस्मिन् तत् अवेहि, दुःसहदुःखजनकं विद्वेत्यर्थः । 'निर्वाणोत्यान-
शयनानि त्रीणि गजकर्माणि' इति पालकाय्ये । 'ऋणं देवस्य यागेन
ऋषीणां पाठकर्मणा । सन्तत्या पितृलोकानां शोधयित्वा परिव्रजेत्' ॥

११ । हे भगवन् ! ज्ञानविरहित इत्यत्र भक्ते तन्मेष वक्त्रनखसु येषूप मर्मव्यतिनौ
सञ्चारं कारणं इहेषा धाक, जेहेकूप नैकक न्न आभारं दुर्बिषह पीडां कारणं इहेषा
उक्तिर्भावे ॥

तस्मान्मुच्ये यथा तात संविधातुं तथार्हसि ।

इच्छाकूणां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः ॥ ७२

७२ अ. । तात ! अहं यथा तस्मात् मुच्ये तथा संविधातुम् अर्हसि, तथाहि दुरापे इच्छाकूणां
अर्थे सिद्धयः त्वदधीनाः ॥ वाच्य—अस्मै ते लया सिद्धिभिः तदधीनाभिः ।

७२ । हे तात, तस्मात् पैतृकात् ऋणाद् यथा मुच्ये मुक्तो भवामि
कर्मकर्त्तरि लट् । तथा संविधातुं कर्त्तुमर्हसि । हि यस्मात् कारणात्
इच्छाकूणामिच्छाकुवन्श्यानाम् । तद्राजत्वाद बहुष्वणो लुक् । दुरापे
दुष्प्राप्येऽर्थे । सिद्धयस्त्वदधीनास्त्वदायत्ताः । इच्छाकूणामिति शेषे षष्ठी ।
'न लोक'—इत्यादिना कृत्योगे षष्ठोनिषेधात् ॥

१२ । हे भगवन् ! वाशते आमि जेहे षण्णाम्भूक्त इहेते पात्रि, आपनि जेहेकूप
उपाय ककन । हेकूववन्शीवगिगेर कोन विषय दुत्थापा इहेते ताहारं मण्णटेन
आपनारहे कर्मतावीन ॥

इति विज्ञापितो राज्ञा ध्यानस्तिमितलोचनः ।

क्षणमात्रमृषिस्तस्थौ सुप्तमीन इव क्रदः ॥ ७३

७३ अ. । राज्ञा इति विज्ञापितः ऋषिः ध्यानस्तिमितलोचनः सन् सुप्तमीनो क्रदः इव क्षणमात्रं
तस्थौ । वाच्य—विज्ञापितेन ऋषिणा स्तिमितलोचनेन सता सुप्तमीनेन क्रदेन इव तस्थौ ।

७३ । इति राज्ञा विज्ञापितः ऋषिर्ध्यानेन स्तिमिते लोचने यस्य सः
ध्यानस्तिमितलोचनो निश्चलाक्षः सन् क्षणमात्रं सुप्तमीनो क्रद इव तस्थौ ॥

१० । नरनाथ मिलीप एहेकूपे मण्णु निवेव्वन करिने पत्र, मरुर्षि वणिष्ठेषेव कण-
कां ध्याननिर्गोणितनेवे अशुभौन इत्थेन आंश अवशान करिने नात्रिनेन ।

सोऽपश्यत् प्रणिधानेन सन्ततः स्तम्भकारणम् ।

भावितात्मा भुवो भर्तुरर्थेन प्रत्यबोधयत् ॥ ७४

७४ अ. । भावितात्मा स प्रणिधानेन भुवो भर्तुः सन्ततेः स्तम्भकारणम् अपश्यत्, अथ एनं प्रत्यबोधयत् । वाच्य—भावितात्मना तेन अदृश्यत एष प्रत्यबोधयत ।

७४ । स सुनिः प्रणिधानेन चित्तैकाग्र्येण भावितात्मा शुद्धान्तःकरणः भुवो भर्तुर्नृपस्य सन्ततेः स्तम्भकारणं सन्तानप्रतिबन्धकारणम् अपश्यत् अथानन्तरमेनं नृपं प्रत्यबोधयत्, स्वदृष्टं ज्ञापितवानित्यर्थः । एनमिति 'गतिबुद्धि'—इत्यादिना अणिकर्तुः कर्मत्वम् ॥

१४ । सम्राधिनिवक्त्रेण विष्णुकात्या (मेहे महर्षि (श्रीश्च तपःश्रद्धावत्) महर्षिपति द्विजोपेयं ये कारणवन्तः सन्तानं हृतेतेहे ना, ताहा जानिते पारित्रिजेन, एवम् तत्समस्त तीर्थाक अवगत कराहेलेन ॥

पुरा शक्रमुपस्थाय तवावीं प्रति यास्यतः ।

आसीत् कल्पतरुच्छायामाश्रिता सुरभिः पथि ॥ ७५ ॥

७५ अ. । पुरा शक्रम् उपस्थाय ऊर्वीं प्रति यास्यतः तव पथि सुरभिः कल्पतरुच्छायाम् आश्रिता आसीत् ॥ वाच्य—सुरभ्या आश्रितया अभूयत ।

७५ । पुरा पूर्वं शक्रमिन्द्रमुपस्थाय संसेव्य ऊर्वीं प्रति भुवमुद्दिश्य यास्यतो गमिष्यतस्तव पथि कल्पतरुच्छायामाश्रिता सुरभिः कामधेनु-रासीत् । तत्र स्थितेत्यर्थः ॥

१५ । (हे वंश !) एकदा यथेन भूमि देवराजेश्वर उपासना कारणा (स्वर्गलोक-हृते) भूलोक अधिभूते आग्रयनं करितेहेलेन, मेहे समष्टे पथिमाधे (वरपथे) श्रुति कलत्रकृष्णं शिव आश्रित ग्रहण करिष्या अवस्थानं करितेहेलेन ॥

धर्मलोपभयाद्राज्ञीमृतस्नातामिमां स्मरन् ।

प्रदक्षिणक्रियाहर्षायां तस्यां त्वं साधु नाचरः ॥ ७६ ॥

७६ अ. । धर्मलोपभयात् इमां राज्ञीम् ऋतुस्नाताम् स्मरन् त्वं प्रदक्षिणक्रियाहर्षायां तस्यां साधु न आचरः । वाच्य—अचरता त्वया आचर्यत ।

७६ । ततः किमित्यत आह—धर्मलोपेति । ऋतुः पुष्पं, रज इति यावत् । 'ऋतुः स्त्रीकुसुमेऽपि च' इत्यमरः । ऋतुना निमित्तेन स्नाता-मिमां राज्ञीं सुदक्षिणां धर्मस्य ऋत्वभिगमनलक्षणस्य लोपाद् भ्रंशाद्-यद्भयं तस्मात् स्मरन् ध्यायन् । 'सुदक्ष' देवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम् । प्रदक्षिणानि कुर्वीत विज्ञातांश्च वनस्पतोन् ॥' इति शास्त्रात् प्रदक्षिणक्रिया-हर्षायां प्रदक्षिणकरणयोस्त्रयां तस्यां धेन्वां त्वं साधु प्रदक्षिणादिसत्कारं न आचरः नाचरितवानसि । व्यासक्ता हि विस्मरन्तीति भावः । ऋतु-कालाभिगमने मनुः—'ऋतुकालाभिगामी स्यात् स्वदारनिरतः सदा-

ইতি । অকরণে দোষমাহ পরাশরঃ—‘ঋতুস্মাতাং তু যা মার্ঘ্যাং স্বস্থঃ সন্নোপগচ্ছতি । বালগোপ্পাপরাধেন বিধ্ব্যতে নাত্র সংশয়ঃ ॥’ ইতি ।

৭৬। তুমি (সেই সময়ের) ঋতুস্মাতা! এই বধু স্মৃতিগোচক অরণ করিয়া, (ঋতু-কালে অভিগমন না করিলে) স্বামি-ধর্ম্য লোপ পাইবে, এই ভয়ে অর্দ্রাঙ্গাদি সংকার-যোগ্য। সেই স্মৃতিগোচর প্রতি ষষ্ঠাংগিত সন্ধান অদর্শন কর নাই ॥

অবজানাসি মাং যস্মাদতস্তু ন भविष्यति ।

মত্প্রসূতিমনারাধ্য প্রজেতি ত্বাং শশাপ সা ॥ ৩৩

৩৩ অঃ । যস্মাত্ মাং অবজানাসি অতঃ মত্প্রসূতিম্ অনারাধ্য তে প্রজা ন भविष्यति ইতি সা ত্বাং শশাপ ॥ বাচ্য—অহম্ অবজায়ে, প্রজয়া भविष्यতি (भविष্যতি) তথা ত্বং শ্রেয়ং ।

৩৩। যস্মাত্কারণান্মামবজানাসি তিরস্করোষি, অতঃ কারণান্মত্প্রসূতিমম সন্ততিমনারাধ্য অসেবয়িত্বা তে তব প্রজা ন भविष্যतीতি সা সুরমিস্ত্বাং শশাপ । ‘শপ আক্রোধে’ ॥

৭৭। এই নিমিত্ত সেই দেবদেব (কুক হইয়া) ‘আমাকে অবজা করিলে বলিয়া আমার সন্ততির আরাধনা না করিলে তোমার সন্ততি হইবে না’ এই অভিসম্পাত প্রদান করিরাছি।

স শাপো ন ত্বয়া রাজন্ ন চ সারথিনা শ্রুতঃ ।

নদত্যাকাশগঙ্গায়াঃ স্রোতসু হ্রাদিগ্গজৈ ॥ ৩৮

৩৮ অঃ । রাজন্ ! হ্রাদিগ্গজৈ আকাশগঙ্গায়াঃ স্রোতসি নদতি সতি স শাপঃ ত্বয়া ন শ্রুতঃ সারথিনা চ ন শ্রুতঃ ॥ বাচ্য—তং শাপং ত্বং ন শ্রুতবান্ । সারথিঃ চ ।

৩৮। কথং তদস্মাভিন্ন শ্রুতমিত্যাহ—স শাপ ইতি । হে রাজন্ ! স শাপস্বয়ং ন শ্রুতঃ । সারথিনা চ ন শ্রুতঃ । শু শ্রবণে । হেতুমাহ—কৌড়ার্থমাগতা হ্রাদমানো দান্ব উন্নতা দিগ্গজা যস্মিন্স্থথোক্তে আকাশগঙ্গায়া মন্দাকিন্যাঃ স্রোতসি প্রবাহে নদতি সতি ॥

৭৮। হে রাজন্ ! উচ্ছ্রাবণভাবে কৌড়োন্নত দিগ্গজগণদ্বারা বাহিতপ্রতি আকাশগঙ্গাপ্রবাহের (উচ্ছ্রাবণ) নিনাদবশতঃ সেই শাপ তোমার অথবা তোমার সারথির কর্ণগোচর হয় নাই ।

ইপ্সিতং তদবজ্ঞানাদ্বিদ্ধি মার্গলমাत्मनঃ ।

প্রতিবদ্বাতি হি শ্রেয়ঃ পূজ্যপূজ্যব্যতিক্রমঃ ॥ ৩৯

৩৯ অঃ । তদবজ্ঞানান্ আत्मনঃ ইপ্সিতং মার্গলং বিদ্ধি, হি (তথাহি) পূজ্যপূজ্যব্যতিক্রমঃ শ্রেয়ঃ প্রতিবদ্বাতি ॥ বাচ্য—বিদ্যতাম্....ব্যতিক্রমেণ প্রতিবদ্ব্যতি ।

७८ । अस्तु, प्रस्तुते किमायातमित्यत आह—ईप्सितमिति । तदव-
ज्ञानान्तस्था घेनोरबज्ञानादपमानादात्मनः स्वस्य आप्तुमिष्टमौप्सितं मनो-
रथम् । आप्नोतेः सन्नन्तात् क्तः, ईकारश्च । सार्गलं सप्रतिबन्धं, विद्धि
जानीहि । तथाहि—पूज्यपूजाया व्यतिक्रमोऽतिक्रमणं श्रेयः प्रतिबध्नाति ॥

१२ । हे वत्स ! मेहे सूत्रत्रिके अवज्ञा करिशाहिने वनिशा, तोमार अडीहे-
नाते विघ्न अग्निघाहे. जानिउ । देख, पूजा वाक्तिर पूजार् वात्तिकय हरेने हेहेनाधने
(एहेकण) विघ्न संघटित हरेशा थाके ॥

हविषे दौर्घसत्रस्य सा चेदानीं प्रचेतसः ।

भुजङ्गपिहितद्वारं पातालमधितिष्ठति ॥ ८०

८० अ. । सा न इदानीं दौर्घसत्रस्य प्रचेतसः हविषे भुजङ्गपिहितद्वारं पातालम् अधितिष्ठति ॥
वाच्य—तया हीयते ।

८० । तर्हि गत्वा तामाराधयामि, सा वा कथञ्चिदागमिष्यतीत्याशा
न कर्त्तव्येत्याह—हविषे इति । सा च सुरभिरिदानीं दौर्घं सत्रं चिर-
कालसाध्यो यागविशेषो यस्य तस्य प्रचेतसो हविषे दध्याज्यादिहविरर्थं
भुजङ्गपिहितद्वारं भुजङ्गावरुद्धद्वारं ततो दुष्प्रवेशं पातालमधितिष्ठति,
पाताले तिष्ठतीत्यर्थः । ‘अग्निशीङ्स्थासां कर्म इति कर्मत्वम् ॥

८० । मेहे सूत्रत्रि एकणे, अट्टेठा (वक्कण) ये दौर्घकालयागी यज्ज करितेहेन,
ताहार घुतादिर अभाव पूरणार्थं भुजङ्गवरुद्धद्वार पातालपूरे अवज्ञान करितेहेन ॥

सुतां तदौघां सुरभेः कृत्वा प्रतिनिधिं शुचिः ।

आराधय सपत्नीकः प्रीता कामदुघा हि सा ॥ ८१

८१ अ. । त्वं सपत्नीकः शुचिः सन् तदौघां सुरभेः सुतां प्रतिनिधिं कृत्वा आराधय, हि सा
प्रीता (सती) कामदुघा । वाच्य—त्वया सपत्नीकेन शुचिना तदौघा सुता प्रतिनिधिः आराध्यताम् ।
तया प्रीतया कामदुघया (भूयते) ।

८१ । तर्हि का गतिरित्यत आह—सुतामिति । तस्याः सुरभेरियं
तदौघा, तां सुतां सुरभेः प्रतिनिधिं कृत्वा, शुचिः शुद्धः । सह पत्न्या
वर्त्तत इति सपत्नीकः सन् । ‘नद्युतश्च’ इति कप्प्रत्ययः । आराधय । हि
यस्मात्कारणात् सा प्रीता तुष्टा सती, कामान्दोग्धोति कामदुघा भवति ।
‘दुहः कप् घञ्’ इति कप्प्रत्ययः, घादेशश्च ॥

८१ । तूमि ठांशर कञ्जाके ठांशर अतिनिधि करिशा आराधना कर ; हेनि
अगन्ना हरेने ठोमार मनोरथ पूर्ण हरेवे ॥

इति वादिन एवास्य होतुराहुतिसाधनम् ।

अनिन्द्या नन्दिनौ नाम धेनुरावहते वनात् ॥ ८२ ॥

८२ अ. । इति वादिन एव अस्य होतुः आहुतिसाधनं नन्दिनौ नाम अनिन्द्या धेनुः वनात् आवहते । वाच्य—साधनेन नन्दिन्या अनिन्द्या धेन्या ।

८२ । इति वादिनो वदत एव होतुर्हवनशीलस्य । 'हन्' इति हन्प्रत्ययः । अस्य मुनेराहुतीनां साधनं कारणम् । नन्दयतीति व्युत्पत्त्या नन्दिनौ नाम, अनिन्द्या अगर्ह्या प्रशस्ता धेनुर्वनादावहते प्रत्यागता । 'अव्याक्षिपो भविष्यत्याः कार्यसिद्धेर्हि लक्षणम् इति भावः ॥

८२ । एहे कथा वनिते वनिते होता वनिष्ठमेवेर होमसाधनौ सुप्रशस्ता नन्दिनौ-
नाम्नी धेनु वन इहेते अतारुत इहेतेन ॥

ललाटोदयमाभुग्नं पल्लवस्निग्धपाटला ।

विभ्रती प्रवेतरोमाङ्गं सम्यगेव शशिनं नवम् ॥ ८३ ॥

८३ अ.) (कीदृशी) पल्लवस्निग्धपाटला ललाटोदयम् आभुग्नं श्वेतरोमाङ्गं विभ्रती अत एव नवं शशिनं विभ्रती सम्यगेव स्थिता । वाच्य—पाटलया विभ्रत्या सम्यगा इव स्थितया । (आवहते)

८३ । सम्प्रति धेनुं विशिनष्टि—ललाटोदयमिति । पल्लववत् स्निग्धा चासौ पाटला च । सम्यगायामप्येतद्विशेषणं गोज्यम् । ललाटे उदयो यस्य स ललाटोदयः तम् आभुग्नमौषड्भक्तम् । 'आविद्धं कुटिलं भुग्नं वेक्षितं वक्रमित्यपि' इत्यमरः । 'उदितश्च' इति निष्ठातस्य नत्वम् । श्वेतरोमाण्येव अङ्गुस्तं विभ्रती, नवं शशिनं विभ्रती सम्यगेव स्थिता ॥

८३ । नवकिशलग्नमृगं सुशिशु पाटलवर्णा मेहे नन्दिनौ, ललाटेऽङ्गात् जेववत्
श्वेतवर्णं रोगराजि धारण करतः नवोदितं शशिकलाङ्गुलिता मङ्गादेवीरं ग्राह्यं शोभा
प्राप्त इहेसाहिनेन ॥

भुवं कोष्णेन कुण्डोष्ठी मेध्येनावभृथादपि ।

प्रस्र[स्त्र]विनाभिवर्षन्ती वत्सालोकप्रवर्त्तिना ॥ ८४ ॥

८४ अ. । (पुनः किञ्चिन्ता) कुण्डोष्ठी वत्सालोकप्रवर्त्तिना कोष्णेन अवभृथादपि मेध्येन प्रस्रवेन भुवं अभिवर्षन्ती ॥ वाच्य—कुण्डोष्ठा अभिवर्षन्त्या (आवहते) ।

८४ । कोष्णेन किञ्चिदुष्णेन । 'कवं चोष्णे' इति चकारात्कादेशः । अवभृथादपि अवभृतस्नानादपि मेध्येन पवित्रेण । 'पूतं पवित्रं मेध्यं च' इत्यमरः । वत्सालोकेन प्रदर्शनेन प्रवर्त्तिना प्रवहता प्रस्रवेन चोरा-

भिस्यन्दनेन भुवमभिवर्षन्तो सिञ्चन्तो । कुण्डमिव उधः आपीनं यस्याः
सा कुण्डोद्भो । 'जधस्तु क्लौवमापोनम्' इत्यमरः । 'जधसोऽनङ्' इत्य-
नङादेशः । 'बहुब्रोहेरुधसो ङोप्' इति ङोप् ।

८४ । त्रिंशुतूना मौदरस्तन इहेते औष वत्समर्शने कृत्रित वक्तास्तृन्नापेक्ष
परिवृत्त, जेवृक्ष द्रव्य प्रवाहे धरातल अभिषिक्त करिशास्त्रिनेन ॥

रजःकणैः खुरोद्धूतैः स्पृशद्भिर्गातमन्तिकात् ।

तौर्थाभिषेकजां शुद्धिमादधाना महीक्षितः ॥ ८५

८५ अ. । खुरोद्धूतैः अन्तिकात् गातं स्पृशद्भिः रजःकणैः महीक्षितः तौर्थाभिषेकजां शुद्धिम्
आदधाना ॥ वाच्य—आदधानया (आवहते) ।

७५ । खुरोद्धूतैरन्तिकात्ममोपे गातं स्पृशद्भिः । 'दुरान्तिकार्यभ्यो
द्वितीया च' इति चकारात् पञ्चमी । रजसां कणैः । महीं क्षियते ईष्टे
इति महीक्षित् तस्य । तौर्थाभिषेकेन जातां तौर्थाभिषेकजाम् शुद्धिम्,
आदधाना कुर्वाणा । एतेन वायव्यं स्नानमुक्तम् । उक्तं च मनुना—
आम्नेयं मस्मना स्नानमवगाह्यं तु वारुणम् । आपो हि छेति च ब्राह्मं
वायव्यं गोरजः स्मृतम् ॥ इति ॥

८६ । तीक्ष्णं खुराघाते उन्नतं रजोराशि, मयोपवर्द्धौ नरपतिं द्विलौपेन शत्रोरेव
मयज्ज इहेत, तीक्ष्णं तौर्थाभिषेकमभूतं परिवृत्ता सम्पादन करिशास्त्रिने ॥

तां पुण्यदर्शनां दृष्ट्वा निमित्तज्ञस्तपोनिधिः ।

याज्यमाशंसिताबन्ध्याप्रार्थनं पुनरब्रवीत् ॥ ८६

८६ अ. । निमित्तज्ञस्तपोनिधिः पुण्यदर्शनां तां दृष्ट्वा आशंसिताबन्ध्याप्रार्थनं याज्यं पुनः अब्रवीत् ॥
वाच्य—निधिना निमित्तज्ञेन—प्रार्थनः याज्यः शौच्यत ।

८६ । निमित्तज्ञः शकुनज्ञस्तपोनिधिर्विशिष्टः, पुण्यं दर्शनं यस्यास्तां
तां धेनुं दृष्ट्वा, आशंसितं मनोरथः । नपुंसके भावे क्तः । तत्राबन्ध्यां
सफलं प्रार्थनं यस्य स तम्, अबन्ध्यामनोरथमित्यर्थः याजयितुं योग्यं
याज्यं पार्थिवं, पुनरब्रवीत् ॥

८७ । शुभाशुभकारणवेदौ तपोधनं पूषादर्शनां नन्विनोके (जेहे मयजे मयुपस्थित
इहेते) देखिशा अतीष्टेसिद्धि अवधारित जानिशा, वक्ष्यामि नरपतिं द्विलौपके, वक्ष्यामि
वाक्यश्रुति वनिष्ठे नास्त्रिनेन ॥

अदूरवर्तिनीं सिद्धिं राजन् विगणयात्मनः ।

उपस्थितं कल्याणौ नाम्नि कीर्तित एव यत् ॥ ८७

৮০ অ:। হে রাজন্! আত্মন: সিদ্ধিঞ্চ অদূরবর্তিনৌ বিগণয়, যত্ নাশি কৌর্সিতৈ এব ইয়ং কল্যাণী উপস্থিতা ॥ বাচ্য—সিদ্ধি: অদূরবর্তিনৌ বিগণ্যতাম্ । অনয়া কল্যাণা উপস্থিতয়া (মূষতে) ।

৮১। হে রাজন্! আত্মন: কার্য্যস্য সিদ্ধিঞ্চ অদূরবর্তিনৌ শৌভ্রভাবিনৌ বিগণয় বিদ্ধি, যদ্যস্মাক্ষারণাত্ কল্যাণো মঙ্গলমূর্ত্তি: । ‘বহ্নাদিভ্যশ্চ’ ইতি ভোপ্ । ইয়ং ধেনু: নান্নি কৌর্সিতৈ কথিতৈ সতি এব উপস্থিতা ॥

৮১। যখন এই কল্যাণী (ধেনু) নাম করিতে করিতেই আসিগ্না উপস্থিত হইয়াছেন, তখন তোমার মনোরথসিদ্ধি নিকটবর্তিনী জানিও ॥

বন্যবৃদ্ধিরিমাং শশ্বদাত্মানুগমনেন গাম্ ।
বিদ্যামভ্যসনেনেব প্রসাদয়িতুমর্হসি ॥ ৮৮

৮৮ অ:। ত্বং বন্যবৃদ্ধি: সন্ শশ্বত্ আত্মানুগমনেন ইমাং গাম্ অভ্যসনেন বিদ্যামিব প্রসাদয়িতুং অর্হসি ॥ বাচ্য—বন্যবৃদ্ধিানাং লব্যা বিদ্যা ইয়ং গৌ: অর্হসি ।

৮৮। বনে ভবং বন্যং কন্দমূলাদিকং বৃদ্ধিরাহারো যস্য তথাভূত: সন্, ইমাং গাং, শশ্বত্ সদা, আ প্রসাদাদবিক্ষেপেদৈত্বর্থ: । আত্মনস্তব কর্ত্ত:, অনুগমনেন অনুসরণেন, অভ্যসনেন অনুষ্ঠাতুরভ্যাসেন বিদ্যামিব, প্রসাদয়িতুং প্রসঙ্গাং কৃতুং অর্হসি ॥

৮৮। তুমি কন্দমূলকাদি বনজাত সামগ্রী ভক্ষণপূর্ব্বক প্রসাদকাল পর্যন্ত অল্পকণ এই ধেনুর অনুগমন করিগ্না, অভ্যাস দ্বারা বিজ্ঞান জ্ঞান, ইহাঁকে প্রসন্ন করিতে চেষ্টা করিবে ॥

প্রস্থিতায়াং প্রতিষ্ঠেয়া: স্থিতায়াং স্থিতিমাচরে: ।
নিষস্যায়াং নিষৌদায়াং পৌতাম্ভসি পিবেরপ: ॥ ৮৯

৮৯। অস্যাং প্রস্থিতায়াং সত্যাং প্রতিষ্ঠেয়া:, স্থিতায়াং স্থিতিম্ আচরে:, নিষস্যায়াং নিষৌদ, পৌতাম্ভসি সত্যাম্ অপ: পিবে: । বাচ্য—প্রস্থীযেত, আচর্য্যেত, নিষদ্যতাম্ । আপ: পৌষের্ (লব্যা) ।

৮৯। অস্যাং নন্দিন্যাং, প্রস্থিতায়াং, প্রতিষ্ঠেয়া: প্রযোজি । ‘সমব-প্রবিভ্য: স্য:’ ইত্যাত্মনেপদম্ । স্থিতায়াং নিবৃত্তসংগতিকায়াং, স্থিতিমাচরে: স্থিতিং কুরু তিষ্ঠেত্বর্থ: । নিষস্যায়ামুপবিষ্টায়াং, নিষৌদ উপবিষ । বিধ্ব্যর্থো লোট্ । পৌতাম্ভো যযা তস্যাং পৌতাম্ভসি সত্যাম্, অপ: পিবে: পিবে ।

৮৯। ইনি গমন করিলে গমন করিবে, দণ্ডায়মান হইলে দণ্ডায়মান থাকিবে, উপবিষ্ট হইলে উপবেশন করিবে এবং জলপান করিলে জলপান করিবে ॥

বধূর্মম্বিতমতৌ চৈনামম্বিতামা-তপোবনাৎ ।
প্রযতা প্রাতরন্বेतু সাযং প্রত্যুজ্জৈদপি ॥ ৯০

६० अ. । वधूः भक्तिमती तथा प्रयता च सती चर्चिताम् एनाम् आतपोवनात् प्रातः चन्वेतु सायं प्रत्युद्गजेति ॥ वाच्य—भक्तिमत्वा वधा प्रयतया एवा चनीयताम्, प्रत्युद्गन्त्येत ।

६० । वधूरिति । वधूर्जाया च भक्तिमती प्रयता सती, गन्धादिभि-
रर्चितामिनां गां, प्रातः आ तपोवनात् । आङ् मर्यादायाम्, पदद्वयं चेतत् ।
अन्वेतु अनुगच्छतु । सायमपि प्रत्युद्गजेत् प्रत्युद्गच्छेत् । विध्यर्थे लिङ् ॥

२० । एहे वधू उक्तिशून्य इहेवा पवित्रपदेहे उक्ताःकरणे ईहीत्र अर्कन
करिवेन, एवम् उपावनेन जीपपशु उक्ताःकरणे अश्वगमन ७ गात्रंकरणे अत्रा-
गमन करिवेन ॥

इत्या-प्रसादादस्यास्त्वं परिचर्यापरो भव ।

अविघ्नमस्तु ते स्त्रियाः पितेव धुरि पुत्रिणाम् ॥ ६१

६१ अ. । त्वम् अस्याः आप्रसादात् इति परिचर्यापरः भव, ते अविघ्नम् अस्तु, पितेव पुत्रिणाम्
धुरि स्त्रियाः ॥ वाच्य—त्वया...परिच भूयताम् । अविघ्नेन भूयताम् । पित्रा इव स्वीयेत ।

६१ । इति अनेन प्रकारेण, त्वम् आप्रसादात्प्रसादपर्वन्तम् । ‘आङ्-
मर्यादाभिविध्योः’ इत्यस्य वैभाषिकत्वादसमासत्वम् । अस्या धेनोः, परि-
चर्यापरः शुश्रूषापरो भव । ते तव, अविघ्नं विघ्नस्याभावः अस्तु । ‘अव्ययं
विभक्ति—’ इत्यादिनार्थाभावेऽव्ययैभावः । पितेव, पुत्रिणां सत्पुत्र-
वताम् । प्रशंसायामिनृत्प्रत्ययः । धुरि अये, स्त्रियाः तिष्ठेः । आशीरर्थे
लिङ् । ‘एर्लिङि’ इत्याकारस्येकारादेशः । त्वत्सदृशो भवत्पुत्रोऽस्त्विति
भावः ॥

२० । एहेकणे यत्पिन ना हेनि अश्वगमन इन, उतपिन ईहीत्र देवाय निवृत्त
वाकिवे । तामात्र विघ्न प्रतीक इहेक । त्वमि अश्व पितार नात्र मन्त्रवन् वाक्क-
निर्गमन अश्वी इहेक ॥

तथेति प्रतिजयाह प्रीतिमान् सपरियहः ।

आदेशं देशकालज्ञः शिष्यः शासितुरानतः ॥ ६२

६२ अ. । सपरियहः ईशकालज्ञः शिष्यः प्रीतिमान् आनतश्च सन् शासितुः आदेशं तथेति
प्रतिजयाह ॥ वाच्य—प्रीतिमता...यद्वेद्य देशकालज्ञेन शिष्येण आनतेन आदेशः प्रतिजगृहे ।

६२ । देशकालज्ञः । देशः अग्निमन्त्रिभिः, कालः अग्निहोत्रावसान-
समयः, विशिष्टदेशकालोत्पन्नमार्गं ज्ञानमव्याहृतम् इति जानन्, अत एव
प्रीतिमान् शिष्यः अन्तेवासो राजा, सपरियहः सपत्नीकः । ‘पत्नीपरि-
जनादानमूलशपाः परियहाः’ इत्यमरः । आनतः विनयमन्त्रः सन्,
शासितुः गुरोः, आदेशम् आज्ञां, तथेति प्रतिजयाह स्वीचकार ॥

୨୨ । ଦେଶକାଳବେତ୍ତା ଶିବା ମନ୍ତ୍ରିକ ନରପତି, କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଓ ବିନୀତତାରେ ଶୁକ୍ରଦେବର ଆଚରଣ ଶ୍ରେଣୀଗାନେ ଚିହ୍ନିତ ହେଲେନ ।

ଅଥ ପ୍ରଦୋଷି ଦୋଷଜ୍ଞ: ସଂବେଶାୟ ବିଶାମ୍ପତିମ୍ ।

ସୁନୁ: ସୁନୂତବାକ୍ ସ୍ତପ୍ତୁର୍ବିସସର୍ଜ୍ଜୀର୍ଜ୍ଜିତସ୍ତ୍ରିୟମ୍ ॥ ୧୩

୧୩ ଷ: । ଅଥ ପ୍ରଦୋଷି ଦୋଷଜ୍ଞ: ସୁନୂତବାକ୍ ସ୍ତପ୍ତୁ: ଉର୍ଜ୍ଜିତସ୍ତ୍ରିୟ ବିଶାମ୍ପତି ସଂବେଶାୟ ବିସସର୍ଜ୍ଜ ॥
ବାକ୍ୟ—ଦୋଷଜ୍ଞେ...ବାକ୍ ସୁନୁବା...ସ୍ତ୍ରୀ...ପତି: ସ୍ତପ୍ତେ ।

୧୩ । ଅଥ ପ୍ରଦୋଷି ରାତ୍ରୀ, ଦୋଷଜ୍ଞ: ବିଦ୍ଵାନ୍ । ‘ବିଦ୍ଵାନ୍ ବିପଚ୍ଛିଦ୍ ଦୋଷଜ୍ଞ:’
ଇତ୍ୟମର: । ସୁନୂତବାକ୍ ସତ୍ୟପ୍ରିୟବାକ୍ । ‘ପ୍ରିୟଂ ସତ୍ୟସ୍ତ ସୁନୂତମ୍’ ଇତି
ହ୍ରାୟୁଷ: । ସ୍ତପ୍ତୁ: ସୁନୁ: ବ୍ରହ୍ମପୁତ୍ର: ମୁନି: । ଅନେନ ପ୍ରକୃତକାର୍ଯ୍ୟନିର୍ଘ୍ନାହକର୍ତ୍ତ୍ବ
ସୂଚୟତି । ଉର୍ଜ୍ଜିତସ୍ତ୍ରିୟଂ ବିଶାମ୍ପତିଂ ମନୁଜେଶ୍ଵରମ୍ । ‘ହୌ ବିଶୌ ବୈଶ୍ଵମନୁଜୌ’
ଇତ୍ୟମର: । ସଂବେଶାୟ ନିଦ୍ରାୟେ, ‘ସ୍ଥାସ୍ମିନ୍ନା ଶୟନଂ ସ୍ଥାପ: ସ୍ତପ୍ତ: ସଂବେଶ ଇତ୍ୟପି’
ଇତ୍ୟମର: । ବିସସର୍ଜ୍ଜ ଆତ୍ମାପୟାମାସ ॥

୨୩ । ଅନନ୍ତର ମାତ୍ରକାଳ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ, ବିଦ୍ଵାନ୍ ମତାବାସୀ ପ୍ରିୟତାମୀ ଉକ୍ତନନ୍ଦନ
ବିନିଷ୍ଠଦେବ, ଅକ୍ଷୟସୁଧ ନରପତି ଦ୍ଵିଗୁଣକେ ଧ୍ୟାନ କରିବାର ନିମିତ୍ତ ଆଚରଣ ଧ୍ୟାନ
କରିଲେନ ।

ସତ୍ୟାମପି ତପ:ସିଦ୍ଧୌ ନିୟମାପେକ୍ଷୟା ମୁନି: ।

କଲ୍ପବିତ୍ କଲ୍ପୟାମାସ ବନ୍ୟାମେବାସ୍ୟ ସଂବିଧାମ୍ ॥ ୧୪

୧୪ ଷ: । କଲ୍ପବିତ୍ ମୁନି: ତପ:ସିଦ୍ଧୌ ସତ୍ୟାମପି ନିୟମାପେକ୍ଷୟା ଅସ୍ୟ ବନ୍ୟାମେବ ସଂବିଧାଂ କଲ୍ପୟା-
ମାସ ॥ ବାକ୍ୟ—କଲ୍ପବିଦା ମୁନିନା ବନ୍ୟା ସଂବିଧା କଲ୍ପୟାମାସେ ।

୧୪ । କଲ୍ପବିତ୍ ବ୍ରତପ୍ରୟୋଗାଭିଜ୍ଞୌ ମୁନି:, ତପ:ସିଦ୍ଧୌ ସତ୍ୟାମପି ତପସା
ଏବ ରାଜଯୋଗ୍ୟାହାରସମ୍ପାଦନସାମର୍ଥ୍ୟେ ସତ୍ୟପି ଇତ୍ୟର୍ଥ: । ନିୟମାପେକ୍ଷୟା
ତଦାପ୍ରଭୃତ୍ୟେବ ବ୍ରତଚର୍ଯ୍ୟାପେକ୍ଷୟା, ଅସ୍ୟ ରାଜ୍ଞ: ବନ୍ୟାମେବ, ସଂବିଧୀୟତି ଅନୃଥେତି
ସଂବିଧାଂ କ୍ରୁଷାଦିଶୟନସାମଗ୍ରୀମ୍ । ‘ସ୍ମାତଶ୍ଚୌପସର୍ଗେ’ ଇତି କପ୍ରତ୍ୟୟ: । ‘ଅକର୍ତ୍ତ୍ବି
ଚ କାରକେ ସଂସ୍ରାୟାମ୍’ ଇତି କର୍ମାର୍ଥତ୍ଵମ୍ । କଲ୍ପୟାମାସ ସମ୍ପାଦୟାମାସ ॥

୨୪ । ଉତ୍ତନିଗ୍ରହାଦିବେତ୍ତା ମୁନିବର ତପ:ପ୍ରଭାବେ ରାଜତୋଗାବହୁକାତ ଆହରଣ
କରିବାର କ୍ଷମତା ଥାକିଲେଓ, ନିଗ୍ରହ-ପାଳନାହରୋପେ, ନରପତି ଦ୍ଵିଗୁଣେର ଆହାର ଓ
ଧ୍ୟାନେର ନିମିତ୍ତ, ବନଜାତ ମାମଶ୍ରୌର ଆରୋଜନ କରିବା ଦିଲେନ ।

নির্দিষ্টাং কুলপতিনা স পর্যশালা-
 মধ্যাস্থ প্রযতপরিগ্রহদ্বিতীয়ঃ ।
 তচ্ছিষ্যাধ্যয়ননিবেদিতাবসানাং
 সংবিষ্টঃ কুশশয়নে নিশাং নিনায় ॥ ১৫

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ वशिष्ठाश्रमाभिगमनो
 नाम प्रथमः सर्गः ॥ १

১৫ অঃ । প্রযতপরিগ্রহদ্বিতীয়ঃ সঃ কুলপতিনা নির্দিষ্টাং পর্যশালাম্ অধ্যাস্থ, কুশশয়নে সংবিষ্টঃ তচ্ছিষ্যাধ্যয়ননিবেদিতাবসানাং নিশাং নিনায় ॥ বাচ্য—দ্বিতীয়েন তেন সংবিষ্টেন বসানা নিশা নিযে ।

১৫ । সঃ রাজা, কুলপতিনা মুনিকুলেশ্বরেণ বশিষ্ঠেন, নির্দিষ্টাং পর্যশালাম্ অধ্যাস্থ অধিষ্ঠানং কৃत्वा ইত্যর্থঃ । ‘অধিশীলু’ ইत्यादिना आधारस्य कर्मत्वं, कर्मणि द्वितीया । प्रयतः नियतः परिग्रहः पत्नी द्वितीयः यस्येति सः तथोक्तः, कुशानां शयने संविष्टः सुप्तः सन्, तस्य वशिष्ठस्य शिष्याणाम् अध्ययनेन अपररात्रे वेदपाठेन निवेदितम् अवसानं यस्याः तां निशां, नিনाय गमयामास । अपररात्रे अध्ययने मनुः—‘निशान्ते न परिश्रान्तो ब्रह्माधोत्य पुनः स्वपेत्’ । ‘न चापररात्रमधोत्य पुनः स्वपेत्’ इति गौतमस्य । प्रहर्षिणो हृत्तमेतत् । तदुक्तम्—‘स्त्री श्री मस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम् ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकालाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया सञ्जीवनी-
 समाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे
 महाकाव्ये वशिष्ठाश्रमाभिगमनो नाम प्रथमः सर्गः ॥ १

১৫ । জনকর মধারাজ দিলীপ, পবিত্রচারিণী মহর্ষিগীর সমভিবাঁহারে, কুলেশ্বর নির্দিষ্টপর্ণলাগ্ন অবস্থান ও কুশর শয়ান শয়ন করিয়া রজনী সাগন করতঃ মুনিশিষ্য-
 যোগের পাঠাধ্যয়নময় অবগে রাজি শেষ হইয়াছে, জানিতে পারিলেন ॥

প্রথম সর্গ সমাপ্ত ॥

द्वितीयः सर्गः ।

—*—

अथ प्रजानामधिपः प्रभाते जायाप्रतियाहितगन्धमाख्याम् ।
वनाय पीतप्रतिबद्धवत्सां यशोधनो धेनुमृषिर्ममोच ॥ १

१ अन्वयः । अथ यशोधनः प्रजानाम् अधिपः प्रभाते जायाप्रतियाहितगन्धमाख्यां पीतप्रति-
बद्धवत्सां ऋषेर्धेनुं वनाय सुमोच ॥ वाच्य—अधिपेन यशोधनेन, प्रतियाहितगन्धमाख्यां पीतप्रति-
बद्धवत्सां धेनुमुमुच ।

आशासु राशीभवदङ्गवल्लीभासैव दासीकृतदुग्धसिन्धुम् ।
मन्दस्मितेर्निन्दितशारदेन्दुं वन्देऽरविन्दाननसुन्दरि ! त्वाम् ॥

१ । अथ निशानयनानन्तरं यशोधनः प्रजानाम् अधिपः प्रजेश्वरः
प्रभाते प्रातःकाले, जायया सुदक्षिण्या प्रतिघाहिते स्त्रीकारिते गन्धमाख्ये
यया सा जायाप्रतियाहितगन्धमाख्या तथोक्ता, पीतं पानम् अस्यास्तीति
पीतः पीतवानित्यर्थः । 'अथ आदिभ्योऽच्' इति अच्प्रत्ययः । 'पीता नावो
भुक्ता ब्राह्मणाः' इति महाभाष्ये दर्शनात् । पीतः प्रतिबद्धः वत्सः यस्याः
ताम् ऋषेर्धेनुं, वनाय वनं गन्तुम् । 'क्रियार्थोपपद' इत्यादिना चतुर्थी ।
सुमोच मुक्तवान् । जायापदसामर्थ्यात् सुदक्षिण्यायाः पुञ्जजननयोग्यत्वमनु-
सन्धेयम् । तथाहि श्रुतिः—'पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वेह सातरम् ।
तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते । तज्जाया जाया भवति यदस्यां
जायते पुनः' इति । यशोधन इत्यनेन पुञ्जवतां कीर्त्तिलोभात् [राजानर्हे
गोरक्षणे प्रवृत्त इति गम्यते । अस्मिन् सर्गे वृत्तमुपजातिः—'अनन्तरो-
दीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः' इति ॥

१ । अनन्तरं प्रातःकाले राज्ञौ स्वर्गाङ्गना गङ्गामाया द्वारा अविधेयं नन्विनीर
कर्त्तुं करिण, एवम् कृष्णानेन उदीयते वरुण मन्त्रे हृदये, अत्रात्रकक यन्माधन विनीप
ननप्रभनेन निमित्त मने धेनुके वक्त्रे हृदये मूक करिण दिनेन ।

तस्याः खुरन्यासपवित्रपांशुमपांशुलानां धुरि कीर्त्तनौया ।
मार्गं मनुष्येश्वरधर्मपत्नी श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत् ॥ २

२ अः । अपांशुलानां धुरि कीर्त्तनौया मनुष्येश्वरधर्मपत्नी खुरन्यासपवित्रपांशुं तस्याः मार्गं

स्मृतिः स्मृतेः अर्थमिव अन्वगच्छत् ॥ वाच्य—कौत्सनीयया—धर्मपत्रा.. पवित्रपाशुः मार्गः स्मृत्या
अर्थः अन्वगम्यत ।

२ । पांशवः दीपाः आसां सन्तोति पांशुलाः स्त्रैरिण्यः । 'स्त्रैरिणी
पांशुला' इत्यमरः । 'सिन्धादिस्यञ्च' इति लृच्प्रत्ययः । अपांशुलानां
पतिव्रतानां धुरि अथे कौत्सनीया परिगणनोया मनुष्येश्वरधर्मपत्नी, खुर-
न्यासैः पवित्राः पांशवः यस्य तम् । 'रेणुद्वयोः स्त्रियां धूलिः पांशुर्ना न
द्वयो रजः' इत्यमरः । तस्याः धेनोः मार्गं, स्मृतिः मन्वादिवाक्यं स्मृतेः वेद-
वाक्यस्य अर्थम् अभिवेयमिव, अन्वगच्छत् अनुसृतवतो । यथा स्मृतिः
श्रुतिश्रुत्यमेवार्थमनुसरति, तथा सापि गोखुरश्रुत्यमेव मार्गमनुसरति
इत्यर्थः । धर्मपत्नीत्यत्र अश्वघासादिवत् तादर्थ्यं शङ्खीसमासः प्रकृति-
विकाराभावात् । पांशुलपथप्रवृत्तावप्यपांशुलानामिति विरोधात्तद्वारो
ध्वन्यते ॥

२ । श्रुति ऐक्येन श्रुतिर अर्थेन अश्रुगामिनी, गेदेक्येन पतिव्रतानिर्गतर अश्रुगता
महाराज विनोपेन पत्नी राज्ञी श्रुतिगता. नन्दिनात्र श्रुत्यात्मीयत्वेन पतिव्रत श्रुतिश्रुत्य-
पथेन अश्रुगमन कतिशाह्निगेन ॥

निवर्त्य राजा दयितां दयालुस्तां सौरभेयौ सुरंभिर्यशोभिः ।
पयोधरीभूतचतुःसमुद्रां जुगोप गोरूपधरामिवोर्व्वीम् ॥ ३

१ अः । दयालुः यशोभिः सुरभिः राजा तां दयितां निवर्त्य सौरभेयौ पयोधरीभूतचतुः-
समुद्रां गोरूपधराम् उर्व्वीमिव जुगोप । वाच्य—दयालुना सुरभिणा राजा सौरभेयी...चतुःसमुद्रा
गोरूपधरा उर्व्वीं जुगोप ।

३ । दयालुः कारुणिकः । 'स्याद् दयालुः कारुणिकः' इत्यमरः ।
'स्युद्दिष्टि' इत्यादिना आलुच्प्रत्ययः । यशोभिः सुरभिः मनोज्ञः ।
'सुरभिः स्यान्नोच्चेऽपि' इति विश्वः । राजा तां दयितां निवर्त्य सौरभेयौ
कामधेनुसुतां नन्दिनोम् । धरन्तोति धराः, पचाद्यच् पयसां धराः
पयोधराः स्तनाः । 'स्तोस्तनाब्दौ पयोधरी' इत्यमरः । अपयोधराः
पयोधराः सम्प्रत्यमानाः पयोधरोभूताः । अभूततद्भावे चिः, 'जुगति-
प्रादयः' इति समासः । पयोधरोभूताश्चत्वारः समुद्रा यस्याः ताम् ।
अनेकमन्यपदार्थे इत्यनेकपदार्थग्रहणसामर्थ्यात् त्रिपदो बहुव्रीहिः ।
गोरूपधरामुर्व्वीमिव जुगोप ररक्ष, भूरक्षणप्रयत्नेनैव ररक्ष इति भावः ।
धेनुपथे पयसा दुग्धेन अधरोभूताश्चत्वारः समुद्रा यस्याः सा तद्योक्ता, दुग्ध-
तिरस्त्रतसागरामित्यर्थः ॥

७। वनःगौरवभण्डित कृपागवण राजा दिनोप, शीत पत्रो अश्विनादेक
अतिनिवृत्त करिषा चतुःसमुद्रपरोक्षरा गोरूपधारिणी पृथिवीर छात्र सेहै अश्विननिनी
ननिनी धेनुदेक (निवे) रक्षा करिते नागिनेन ।

व्रताय तेनानुचरेण धेनोर्न्यषेधि श्रेष्ठोऽप्यनुयायिवर्गः ।

न चान्यतस्तस्य शरीररक्षा स्ववैर्यगुप्ता हि मनोः प्रसूतिः॥४

४ अः । व्रताय धेनोः अनुचरेण तेन श्रेष्ठोऽपि अनुयायिवर्गः न्यषेधि, तस्य शरीररक्षा अन्यतः
न च, मनोः प्रसूतिः स्ववैर्यगुप्ता हि ॥ वाच्य—अनुचरः सः श्रेष्ठम् अनुयायिवर्गं न्यषेधौत, शरीर-
रक्षा, ...गुप्ता प्रसूत्या (भूयते) ।

४ । व्रताय-धेनोरनुचरेण न तु जीवनाय इति भावः । तेन दिलोपेन,
श्रेष्ठः अवशिष्टोऽपि अनुयायिवर्गः, अनुचरवर्गः न्यषेधि निवर्त्तितः । श्रेष्ठत्वं
सुदक्षिणापेक्षया । कथं तर्हि आत्मरक्षणम् ? अत आह—न चेति ।
तस्य दिलोपस्य शरीररक्षा च अन्यतः पुरुषान्तरात् न । कुतः ? हि
यस्मात् कारणात् मनोः । प्रसूयते इति प्रसूतिः सन्ततिः स्ववैर्यगुप्ता
स्ववैर्येणैव रक्षिता । न हि स्वनिर्वाहकस्य परापेक्षा इति भावः ॥

४ । उदतर निविष्ट ननिनीर अश्वगमनकागे राजा दिनोप, अविष्टे अश्वचरगणक
विनाश करिषा दिनेन । अहारा शरीररक्षार्थं अपरत्र माहाय अश्वजन हईत ना,
कारण मश्वरशौचरा शीत पराक्रमेहै आश्वरक्षा करिते समर्थ ।

आस्वादवद्भिः कवलैस्त्वणानां कण्डूयनेदंशनिवारणैश्च ।

अव्याहतैः स्वैरगतैः स तस्याः सम्राट् समाराधनतत्परोऽभूत्॥५

५ अः । सम्राट् सः आस्वादवद्भिः त्वणानां कवलैः कण्डूयनेः दंशनिवारणैः अव्याहतैः स्वैर-
गतैश्च तस्याः समाराधनतत्परः अभूत् ॥ वाच्य—सम्राजा तेन...तत्परेण अभावि ।

५ । सम्राट् मण्डलेश्वरः । 'येनेष्ट' राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः ।
शास्त्रि यथाज्ञया राज्ञः स सम्राट्' इत्यमरः । सः राजा आस्वादवद्भिः
रसवद्भिः स्वादयुक्तैरित्यर्थः, त्वणानां कवलैः आसैः । 'आससु कवलार्थकः'
इत्यमरः । कण्डूयनेः खर्जनेः दंशानां वनमल्लिकाणां निवारणः । 'दंशसु
वनमल्लिका' इत्यमरः । अव्याहतैः अप्रतिहतैः स्वैरगतैः स्वच्छन्दगमनेन
तस्याः धेन्वाः समाराधनतत्परः शृश्रूषासक्तः अभूत् । तदेव परं प्रधानं
यस्य इति तत्परः । 'तत्परौ प्रसितासक्तौ' इत्यमरः ॥

६ । मश्वरै दिनीप अश्वह कृप कवल (आस) अश्वान, शरीरकङ्कन ७
शरीरोगविष्टे मश्वरानि निवारण करतः ननिनीर अश्वगमने कोन प्रकार वाश
अश्वान ना करिषा अहारा सेवा करिषाहिनेन ।

स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयातां निषेदुषीमासनबन्धधोरः ।

जलाभिलाषी जलमाददानां ह्यायेव तां भूपतिरन्वगच्छत् ॥६॥

६ अः । भूपतिर्जां स्थितां सतीं स्थितः सन्, प्रयातां सतीम् उच्चलितः सन्, निषेदुषीं सतीं आसनबन्धधोरः सन्, जलम् आददानां सतीं जलाभिलाषी सन्, इत्थं ह्यायेव अन्वगच्छत् ॥ वाच्य—भूपतिना स्थितेन, उच्चलितेन, ... धीरेण, ... अभिलाषिना, ह्यायया सा अन्वगम्यत ।

६ । भूपतिः तां गां स्थितां सतीं स्थितः सन्, स्थितिः ऊर्ध्वावस्थानम् । प्रयातां प्रस्थितां सतीम् उच्चलितः प्रस्थितः सन्, निषेदुषीं निषण्णां सतीम् उपविष्टामित्यर्थः । 'भाषायां सदवसन्नुवः' इति कसुप्रत्ययः 'उगितश्च' इति ङीप् । आसनबन्धे उपवेशने धोरः स्थितः उपविष्टः सन् इत्यर्थः । जलम् आददानां पिबन्तीं जलाभिलाषी पिबन् इत्यर्थः इत्थं ह्याया इव अन्वगच्छत् अनुसृतवान् ॥

७ । नरपति द्वितीयः, मेहे धेनु नैडाहेले नैडाहेतेन, चण्डेले चण्डितेन, बजिले बजितेन, जलपानं करिले जलपानं करितेन, त्विनि एहेकूपे ह्यश्वारं ह्यारं तश्वारं अश्वसुरणं करिश्वहितेन ।

स न्यस्तचिह्नमपि राजलक्ष्मीं तेजोविशेषानुमितां दधानः ।

आसीदनाविष्कृतदानराजिरन्तर्मदावस्थ इव द्विपेन्द्रः ॥ ७ ॥

७ अः । न्यस्तचिह्नमपि तेजोविशेषानुमितां राजलक्ष्मीं दधानः सः (राजा) अनाविष्कृत-दानराजिः अन्तर्मदावस्थः द्विपेन्द्र इव आसीत् ॥ वाच्य—दधानेन तेन... दानराजिना... मदावस्थेन द्विपेन्द्रेण समुद्यत ।

७ । न्यस्तानि परिहृतानि चिह्नानि ह्यत्रचामरादीनि यस्याः तां तथाभूतामपि तेजोविशेषेण प्रभावातिशयेन अनुमितां 'सर्वथा राजा एवायं भवेत्' इति ऊहितं राजलक्ष्मीं दधानः सः राजा, अनाविष्कृतदान-राजिः बहिरप्रकटितमदरीखः अन्तर्गता मदावस्था यस्य सः अन्त-र्मदावस्थः, तथाभूतः द्विपेन्द्र इव आसीत् ॥

१ । नरपति, राजकीयं ह्यत्र चामरादि चिह्नं ग्रहितं इहेशां अतिशयं देवः प्रतापं राजलक्ष्मीरूपं बलिशं अश्वमितं इहेशं अश्वकटितमदराजिं अश्वसुरादिव हवींश्च ह्यारं शोभां गौहेते ह्येन ।

लताप्रतानोदग्रयितैः स कैशैरधिज्यधन्वा विचचार दाबम् ।

रक्षापदेषाम्नुनिहोमधेनोर्वन्यान् विनेष्यन्निव दृष्टसत्त्वान् ॥८॥

८ अः । लताप्रतानोदयधितैः केशैः (उपरक्षितः) अधिज्यधन्वा सः, मुनिहोमधेनोः रक्षा-
पदेशात् वन्यान् दुष्टसत्त्वान् विनेष्यन् इव दावं विचचार ॥ वाच्य—अधिज्यधन्वना तेन विने-
ष्यता दावः विचरे ।

८ । लतानां वल्लीनां प्रतानैः कुटिलतन्तुभिः उदयधिता उन्नमस्य
ग्रथिताः ये केशाः तैरुपलक्षितः । 'इत्यम्भूतलक्षणे इति तृतीया । सः
राजा अधिज्यम् आरोपितमौर्वीकं धनुर्यस्य सः अधिज्यधन्वा सन् ।
'धनुषश्च' इत्यनडादेशः । मुनिहोमधेनोः रक्षापदेशात् रक्षणव्याजात्
वन्यान् वने भवान् दुष्टसत्त्वान् दुष्टजन्तून् । 'द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री
तु जन्तुषु' इत्यमरः । विनेष्यन् शिक्षयिष्यन् इव दावं वनम् । 'वने च
वनवल्ली च दवो दव इहेष्यते' इति यादवः । विचचार वने चचार
इत्यर्थः । 'देशकालाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्' इति दावस्य
कर्मत्वम् ॥

८ । भूमिपति द्वितीयं लतामृद्हे केशं सकल आवृक्ष करिष्य भ्रातृमेन भ्र-
मःसोऽंगं करत भूनिर होमधेनू रक्षांर छले शिख्य वञ्ज कृष्णिगके भिक्षा दिांर
निमित्तहे येन बने बने लमण करितेछिलेन ।

विस्मृष्टपार्श्वानुचरस्य तस्य पार्श्वं द्रुमाः पाशभृता समस्य ।

उदीरयामासुरिवोन्मदानामालोकशब्दं वयसां विरावैः ॥६

९ अः । विस्मृष्टपार्श्वानुचरस्य पाशभृता समस्य तस्य पार्श्वं द्रुमाः उन्मदानां वयसां विरावैः
आलोकशब्दम् उदीरयामासुरिव ॥ वाच्य—पार्श्वं द्रुमैः आलोकशब्दः उदीरयामासे ।

९ । विस्मृष्टेत्यादिभिः षड्भिः श्लोकैः तस्य महामहिमतया द्रुमा-
दयोऽपि राजोपचारं चक्रुरित्याह विस्मृष्टेति । विस्मृष्टाः पार्श्वानुचराः
पार्श्ववर्त्तिनो जना येन तस्य, पाशभृता वरुणेन समस्य तुल्यस्य । 'प्रचेता
वरुणः पाशी' इत्यमरः । अनुभावोऽनेन सूचितः । तस्य राज्ञः पार्श्वं यो-
र्दुमाः, उन्मदानाम् उत्कटमदानां वयसां खगानाम् । 'खगवाल्यादिनो-
वयः' इत्यमरः । विरावैः शब्दैः, आलोकस्य शब्दं वाचकम् आलोक्य
इति शब्दं जयशब्दमित्यर्थः । 'आलोको जयशब्दः स्यात्' इति विश्वः ।
उदीरयामासुरिव अवदन्निव इत्युत्प्रेक्षा ॥

९ : अमृयात्रगणरहित वरुणमृदूणं महाराजं द्वितीयेन पार्श्वस्थितं इक्षु
सकल, शीघ्रं शीघ्रं मदीनाम् पक्षिगणैरं कृष्णछले येन तौहारां जय घोषणा
करितेछिल ।

मरुत्प्रयुक्ताश्च मरुत्सखाभं तमर्च्यमारादभिवर्त्तमानम् ।

अवाकिरन् बाललताः प्रसूनैराचारलाजैरिव पौरकन्याः ॥१०

१० अ. । मरुत्प्रयुक्ताः बाललताः आरात् अभिवर्त्तमानं मरुत्सखाभम् अर्थं तं प्रसूनेः पौरकन्या आचारलाजैरिव अवाकिरन् ॥ वाच्य—प्रयुक्ताभिः...लताभिः...कन्याभिः...सखाभिः अर्थः अभिवर्त्तमानः स अवाकीर्यते ।

१० । मरुत्प्रयुक्ताः वायुना प्रेरिताः बाललताः, आरात् समीपे अभिवर्त्तमानम् । 'आरात् दूरसमीपयोः' इत्यमरः । मरुतः वायोः सखा मरुत्सखः अग्निः स इव आभातीति मरुत्सखाभम् । 'आतश्चोपसर्गे' इति कप्रत्ययः । अर्थं 'पूज्यं', तं दिलीपं, प्रसूनेः पुष्यैः, पौरकन्याः पौरास ताः कन्याः आचारार्थैः लाजैः आचारलाजैः इव अवाकिरन्, तस्योपरि विस्मितवत्य इत्यर्थः । सखा हि सखायमागतमुपचरति इति भावः ॥

१० । राजधानीते लयणकाले पौरकशत्रा यैरूप मशाराज दिनौपेन मरुत्के लाज (६५) वर्षण करिषा मज्जनाचरण करित, वने लयणकाले अग्निम तेजस्यै पूजा सेहे दिनौप, पवनचालित लतासमूह इहेते पठित पुष्पराजि द्वारा शोभित इहेषा मज्जनाचरण-पूत इहेतेहिलेन । (येन पवनचालित वनलताः तीशर मज्जनविधानेन जगहे अनवत पुष्पताग करितेहिलेन) ।

धनुर्भृतोऽप्यस्य दयाद्र्भावमाख्यातमन्तः करणैर्विशङ्कैः ।

विलोकयन्ता वपुरापुराणां प्रकामविस्तारफलं हरिण्यः ॥ ११

११ अ. । धनुर्भृतोऽपि अस्य विशङ्कैः यन्तःकरणैः दयाद्र्भावमाख्यातं वपुः विलोकयन्ता हरिण्यः अन्ता प्रकामविस्तारफलम् आपुः ॥ वाच्य—विलोकयन्तोभिः हरिण्यैः आपे ।

११ । धनुर्भृतोऽपि अस्य राज्ञः, एतेन भयसम्भावना दर्शिता । तथापि विशङ्कैः निर्भीकैः अन्तःकरणैः कर्त्तृभिः, दयया कृपारसेन आर्द्रः भावः अभिप्रायः यस्य तत् दयाद्र्भावं तत् आख्यातं दयाद्र्भावमेतदित्याख्यातम् इत्यर्थः । 'भावः सत्त्वस्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजस्य' इत्यमरः । तथाविधं वपुः विलोकयन्त्यः हरिण्यः अन्ता प्रकामविस्तारस्य अत्यन्तविशालतायाः फलम् आपुः । 'विमलं कलुषीभवच्च चेतः कथयत्येव हितैषिणं रिपुञ्च' इति न्यायेन स्वान्तःकरणवृत्तिप्रामाण्यादेव विश्रब्धं ददृशुरित्यर्थः ॥

११ । मशाराज दिनौप धनुर्भृतौ इहेने अ तीशर विमुक्त अन्तःकरण श्रुति दयाद्र्भावयुक्त शरीर अन्तःकरण करिषा हरिणीगण शीघ्र नेद्वेन विशालतां फल अशुद्ध करिषाहिलेन ।

स कौचकैर्मरुतपूर्णरन्ध्रैः कूजद्विरापादितवंशकृत्यम् ।

शुश्राव कुक्षे षु यशः स्वमुच्चैरुद्गायमानं वनदेवताभिः ॥ १२

११ अ. । सः मारुतपूरुषः कूजङ्गिः कोचकैः आयादितवंशकृत्यं कुञ्जेषु वनदेवताभिः उद्गीय-
मानम् उच्चैः स्वं यशः शुश्राव ॥ वाच्य—तेन शुश्रूवे ।

१२ । सः दिलीपः मारुतैः पवनैः पूर्णानि रन्ध्राणि कीटपतङ्गादि-
कृतानि गत्ताः येषां तैः मारुतपूर्णरन्ध्रैः अत एव कूजङ्गिः खनङ्गिः कोचकैः
वेणुविशेषैः । 'वेणवः कोचकास्ते स्युर्यं खनन्धनिलोडताः' इत्यमरः ।
वंशः शुषिरवाद्यविशेषः । 'वंशादिकं तु शुषिरम्' इत्यमरः । आयादितं
सम्पादितं वंशस्य कृत्यं कार्यं यस्मिन् कर्मणि तत् तथा, कुञ्जेषु
लतागृहेषु । 'निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीवे लतादिपिहितोदरे' इत्यमरः ।
वनदेवताभिः उद्गीयमानम् उच्चैर्गीयमानं स्वं यशः शुश्राव अतवान् ॥

१२ । मशोवाकं मिनीप, वेणुवन्धनित्तरं रक्कुप्रविष्टे वायुशक्तं वनोवाहन
क्रिया निष्पन्नं हृष्टेन शीकिने, लतागृहवागिनौ वनदेवतागण कर्तृक उक्तेः अत्र गीत
शेषं यदानीं गीतं अत्र च कर्तव्यम् ।

पृक्तस्तुषारैर्गिरिनिर्भराणामनोकहाकम्पितपुष्पगन्धौ ।

तमातपक्लान्तमनातपवमाचारपूतं पवनः सिधेवे ॥ १३

१३ अ. । गिरिनिर्भराणां तुषारैः पृक्तः अनोकहाकम्पितपुष्पगन्धौ पवनः आचारपूतम् अनात-
पवम् आतपक्लान्तं तं सिधेवे ॥ वाच्य—पृक्तेन...पुष्पगन्धिना पवनेन,...पूतः अनातपवः आतपक्लान्तः
न सिधेवे ।

१३ । गिरिषु निर्भराणां वारिप्रवाहाणां 'वारिप्रवाहो निर्भरो भरः'
इत्यमरः । तुषारैः सीकरैः । 'तुषारो हिमसीकर' इति शाश्वतः । पृक्तः
सम्पृक्तः अनोकहानां वृक्षाणाम् आकम्पितानि ईषत्कम्पितानि पुष्पाणि
तेषां यो गन्धः सोऽस्यास्तीति अनोकहाकम्पितपुष्पगन्धौ ईषत्कम्पितः
पुष्पगन्धवान्, एवं शीतः मन्दः सुरभिः पवनः वायुः अनातपवः व्रतार्थं
परिहृतच्छत्रम् अतएव आतपक्लान्तम् आचारेण पूतं शुद्धं तं नृपं सिधेवे ।
आचारपूतत्वात् स राजा जगत्पावनस्यापि सेव्य आसीदिति भावः ॥

१३ । गिरिनिर्भरानौ-मृगद्वयं जलकणापरिवाहं, वृक्षमृगकम्पनभरीं पुष्पगन्ध-
पूर्णं वायुं (वृक्षाश्रुद्रोहं) ह्य विरहितं श्रेष्ठं विमुक्तं नरपतिर मेवां करिष्येति ।

शशाम वृष्ट्यापि विना दवाग्निरासौ द्विशेषा फलपुष्पवृद्धिः ।

ऊनं न सत्त्वेष्वधिको बबाधे तस्मिन् वनं गोप्तरि गाढमाने १४

१४ अ. । गोप्तरि तस्मिन् वनं गाढमाने वृष्ट्या विनापि दवाग्निः शशाम, फलपुष्पवृद्धिः विशेषा
आसीत्, सत्त्वेषु अधिकः ऊनं न बबाधे ॥ वाच्य—दवाग्निना मेरी, वृष्ट्या विशेषया अभूयत्,
अधिकेन ऊनः बबाधे ।

१४ । गोमरि तस्मिन् रात्रि, वनं गाहमानि प्रविशति सति, वृद्ध्या विना अपि दवाग्निः वनाग्निः । 'देवदावौ वनानले' इति हेमः । शशाम । फलानां पुष्पाणाञ्च वृद्धिः विशिष्यते इति विशेषा अतिशयिता आसीत् । कर्मार्थं घञ्प्रत्ययः । सत्त्वेषु जन्तुषु मध्ये । 'यतश्च निर्धारणम्' इति सप्तमी । अधिकः प्रबलः व्याघ्रादिः, जनं दुर्बलं हरिणादिकं, न बबाधे ॥

१४ । रक्ताकर्तु नरपतिं द्रौपि, मेहे अरण्ये अविष्टे इहेले, वर्षेण तिस्र दावानल (वनमहाश्च अग्नि) अशमित इहेषाहिन, फल, पुष्प अवृत्ति अतिशय वृद्धिप्राप्त इहेषाहिन एवम् वनश्च अवन जङ्गलं दुर्बल जङ्गलप्रेर उन्पौडने विव्रत इहेषाहिन ॥

सञ्चारपूतानि दिगन्तराणि कृत्वा दिनान्तेनिलयाय गन्तुम् ।

प्रचक्रमे पल्लवरागताम्ना प्रभा पतङ्गस्य मुनेश्च धेनुः ॥ १५

१५ अ. । पल्लवरागताम्ना पतङ्गस्य प्रभा मुनेर्धेनुश्च दिगन्तराणि सञ्चारपूतानि कृत्वा दिनान्तेनिलयाय गन्तुं प्रचक्रमे ॥ वाच्य—पल्लवरागतासया प्रमथा धेन्वा प्रचक्रमे ।

१५ । पल्लवस्य रागो वर्णः पल्लवरागः । 'रागोऽनुरक्तौ मात्सर्यं क्लेशादौ लोहितादिषु' इति शाश्वतः । स इव ताम्ना पल्लवरागताम्ना पतङ्गस्य सूर्यस्य प्रभा कान्तिः । 'पतङ्गः पक्षिसूर्ययोः' इति शाश्वतः । मुनेर्धेनुश्च दिगन्तराणि दिशामवकाशान् । 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्द्धिभेदतादर्थ्ये' इत्यमरः । सञ्चारेण पूतानि शुद्धानि कृत्वा दिनान्ते सायंकाले निलयाय अस्तमयाय धेनुपक्षे आलयाय च गन्तुं प्रचक्रमे ॥

१५ । नूतन पल्लवेष्वेव ग्राय तास्रार्ण सूर्योश्च अत्रा एवम् अविष्टेन नन्विनौ (उड्डग्रेहे) हेतुतः विचरणपूर्वकं दिक्मण्डलं पवित्रं करिष्ये । सायंमण्डले चौर्य चौर्य गृहाभिमुख-गमने अवृत्त इहेषाहिन ।

तां देवतापित्रतिथिक्रियार्थमन्वग्ययौ मध्यमलोकपालः ।

बभौ च सा तेन सतां मतेन श्रद्धेव साक्षाद्विधिनोपपन्ना ॥ १६

१६ अ. । मध्यमलोकपालः देवतापित्रतिथिक्रियार्थं ताम् अन्वग्ययौ, स च सतां मतेन तेन (राज्ञा) उपपन्ना सती, सतां मतेन विधिना उपपन्ना साक्षात् श्रद्धेव बभौ ॥ वाच्य—पालेन... क्रियार्थां सा अन्वग्ययौ, तथा उपपन्नया... श्रद्धया बभौ ।

१६ । मध्यमलोकपालः भूपालः, देवतापित्रतिथीनां क्रियाः याग-आहुदानानि ता एव अर्थः प्रयोजनं यस्याः तां धेनुम्, अन्वक् अनुपदं, ययौ । 'अन्वगन्वक्षमनुगोऽनुपदं क्लीवमव्ययम्' इत्यमरः । सतां मतेन सङ्गिर्मान्येन । 'गतिबुद्धि' इत्यादिना वर्त्तमाने क्तः, 'क्तस्य च वर्त्तमाने'

इति षष्ठी । तेन राज्ञा उपपन्ना, युक्ता सा धेनुः, सतां मतेन विधिना अनुष्ठानेन, उपपन्ना युक्ता साक्षात् प्रत्यक्षा अद्या आस्तिक्यबुद्धिरिव, बभौ च ॥

१७ । यर्थात्मोकादिपति द्विगोप, यज्ज, पित्रकृता ७ आतिथ्य क्रियां माधनकृता नमिनीय अग्नयन करिमेन एवमे हेतु माधुजनाकिठ महाराज कर्तृक अग्नयत इहेय विधियुक्त मूर्ध्निगती अकार शाय शोभा पाहेते नागिन ।

स पल्ललोत्तीर्णवराहयूथ-

न्यावासवृक्षोन्मुखवर्हिणानि ।

ययौ मृगाध्यासितशाद्वलानि

श्यामायमानानि वनानि पश्यन् ॥ १७

१७ अ. । सः पल्ललोत्तीर्णवराहयूथानि न्यावासवृक्षोन्मुखवर्हिणानि मृगाध्यासितशाद्वलानि श्यामायमानानि वनानि पश्यन् ययौ ॥ वाच्य—तेन पश्यता ययौ ।

१७ । सः राजा पल्ललेभ्यः अल्पजलाशयेभ्यः उत्तीर्णानि निर्गतानि वराहाणां यूथानि कुलानि येषु तानि, वर्हाणि एषां सन्तीति वर्हिणः मयूराः । 'मयूरो वर्हिणो वर्ही' इत्यमरः । फलवर्हाभ्यामिनचप्रत्ययो वक्तव्यः । न्यावासवृक्षाणाम् उन्मुखाः वर्हिणः येषु तानि, श्यामायमानानि वराहवर्हिणादिमलिनानि अश्यामानि श्यामानि भवन्तीति श्यामायमानानि । 'लोहितादिडाजभ्यः क्यङ्' इति क्यङ्प्रत्ययः । ततः 'वा क्यङ्' इत्यात्मनेपदे शानच् । मृगैः अध्यासिताः अधिष्ठिताः शाद्वलाः येषु तानि, शादाः शष्पाणि एषु देशेषु सन्तीति शाद्वलाः शष्पश्यामदेशाः । 'शाद्वलः शाद्वलरिति' इत्यमरः । 'शाद्वः कर्हमशष्पयोः' इति विश्वः । 'नडशादा-डङ्गलच्' इति डङ्गलच्प्रत्ययः । वनानि पश्यन् ययौ ॥

१८ । तानि अल्लजनाशय इहेते उथित वराहसमूहे वाथ, आवासगृहोन्मुख मयूर-समूहे समाकीर्ण, श्यामायमान. मृगपूर्ण शष्प प्रदेश शोभित वनराजि देखिते देखिते बाहेते नागिमेन ।

आपीनमारोहहनप्रयत्नाद् गृष्टिगुरुत्वाद्दुषो नरेन्द्रः ।

उभावलञ्चक्रतुरक्षिताभ्यां तपोवनावृत्तिपथं गताभ्याम् ॥ १८

१८ अ. । गृष्टिः नरेन्द्रस्य उभौ आपीनमारोहहनप्रयत्नात् दुषो गुरुत्वाच्च अक्षिताभ्यां गताभ्यां तपोवनावृत्तिपथम् अलञ्चक्रतः ॥ वाच्य—गृष्ट्या नरेन्द्रेण च उभाभ्यां वृत्तिपथः अलञ्चक्र ।

১৮। গৃষ্টিঃ সঙ্কত্ প্রসূতা গৌঃ । ‘গৃষ্টিঃ সঙ্কত্ প্রসূতা গৌঃ’ ইতি
হলাযুধঃ । নরেন্দ্রস্ব, উভৌ যথাক্রমম্, আপোনমুখঃ । ‘জঘন্তু ক্লীবমা-
পোনম্’ । ‘ইত্যমরঃ । আপোনস্য ভারোহহনে প্রযত্নাত্ প্রয়াসাত্ বপুশঃ গুরু-
ত্বাত্ আধিক্যচ্চ, অস্বিতাভ্যাং চারুভ্যাং গতাভ্যাং গমনাভ্যাং, তপোবনাত্
আবৃত্তেঃ পন্থাঃ তং তপোবনাবৃত্তিপথম্ । ‘ঋকপূঃ’ ইत्याদিদ্বা সমাসান্ভঃ
অপ্রত্যয়ঃ । অলস্চক্রতুঃ ভূষিতবন্তৌ ॥

১৮। একবার মাত্র অস্বিতা নন্দিনী দেখে শুভভার-বহননিবন্ধন প্রয়াসবশতঃ এবং
নরনাথ দিলীপ স্বীয় শরীরের গুরুত্ব প্রযুক্ত, মন্দ স্ব স্ব মনোহর গতি দ্বারা যে পথে
প্রত্যাবৃত্ত হইতেছিলেন সেইপথ অতি শোভাপূর্ণ করিয়াছিলেন ।

বশিষ্ঠধেনোরনুযায়িনং ত-

মাবর্ত্তমানং বনিতা বনান্নাত্ ।

পপৌ নিমেষালসপক্ষপঙ্ক্তি-

রূপোষিতাভ্যামিব লোচনাভ্যাম্ ॥ ১৯

১৯ অঃ । বশিষ্ঠধেনোঃ অনুযায়িনং বনান্নাত্ মাবর্ত্তমানং তং বনিতা নিমেষালসপক্ষপঙ্ক্তিঃ সতী
রূপোষিতাভ্যামিব লোচনাভ্যাং পপৌ ॥ বাচ্য—মাবর্ত্তমানঃ স বনিতয়া...পঙ্ক্ত্যা পপৌ ।

১৯। বশিষ্ঠধেনোরনুযায়িনম্ অনুচরং বনান্নাত্ মাবর্ত্তমানং প্রত্যা-
গতং তং দিলীপং, বনিতা সুদক্ষিণা, নিমেষেণ অলসামন্দা পক্ষমাং পঙ্ক্তিঃ
যস্ত্যাঃ সা নির্নিমেষা সতী ইত্যর্থঃ । লোচনাভ্যাং করুণাভ্যাম্ উপো-
ষিতাভ্যামিব উপবাসঃ ভোজননিবৃত্তিঃ তদ্বদভ্যামিব । বসতেঃ কৰ্ত্তরি-
ক্তাঃ । পপৌ । যথোপোষিতঃ অতিতৃষ্ণয়া জলমধিকং পিবতি তদ্বদতি-
তৃষ্ণয়া অধিকং ব্যলোকয়দিত্যর্থঃ ॥

১৯। রাজ্ঞী সূদক্ষিণা, বশিষ্ঠ-ধেনুর অনুসরণকারী বন হইতে অতিনিবৃত্ত রাজ্ঞী
দিলীপকে অনিমেষলোচনে নিরীক্ষণ করিতে লাগিলেন । বোধ হইল—রাজ্ঞী
সূদক্ষিণীর নয়নযুগল, যেন বহুকালের উপবাসের পর অত্যন্ত তৃষ্ণার সহিত রাজার
সৌন্দর্য্য-সুখা পান করিতেছে ।

পুরস্কৃতা বর্त्मনি পার্থিবেন প্রত্যুদ্গতা পার্ধ্বধর্ম্মপত্না ।

তদন্তরে সা বিররাজ ধেনুর্দিনন্দপামধ্যগতেব সম্ভ্যা ॥ ২০

২০ অঃ । বর্त्मনি পার্থিবেন পুরস্কৃতা পার্ধ্বধর্ম্মপত্না প্রত্যুদ্গতা সা ধেনুঃ তদন্তরে দিনন্দপা-
মধ্যগতা সম্ভ্যেব বিররাজ ॥ বাচ্য—পুরস্কৃতয়া প্রত্যুদ্গতয়া তয়া ধেনু...গতয়া সম্ভ্যয়া ইব...
বিরাজে ।

২০। বর্त्मনি পার্থিবেন পৃথিব্যা ঈশ্বরেণ । ‘তস্যেশ্বরঃ’ ইত্যজ-

प्रत्ययः । पुरस्कृता अग्रतः कृता धर्मस्य पत्नी धर्मार्थपत्नीत्यर्थः । अम्ब-
घासादिवत् तादर्थ्यं षष्ठीसमासः । पार्थिवस्य धर्मपत्नी तथा प्रत्युद्गता
सा धेनुः, तदन्तरे तयोर्दम्पत्योर्मध्ये, दिनचपयोः दिनरात्रयोः मध्यगता
सन्ध्या इव रराज ॥

२० । मेहे नन्दिनी धेनु तपोवने प्रतागमनकाले पक्षादसूत्रगकारौ राज्ञोर
एवम् अक्षगामिनी राज्ञौ सूत्रक्रियार मयागता इहेषां दिन एवम् राज्ञिर मयागता सकार
शत्रु शोभा पाहेतेहिनेन ।

प्रदक्षिणीकृत्य पयस्विनीं तां सुदक्षिणा साक्षतपात्रहस्ता ।

प्रणम्य चानर्चं विशालमस्त्राः शृङ्गान्तरं द्वारमिवार्थसिद्धेः ॥२१॥

२१ अ. । साक्षतपात्रहस्ता सुदक्षिणा पयस्विनीं तां प्रदक्षिणीकृत्य प्रणम्य च अर्थसिद्धेः द्वारमिव
अस्त्राः विशालं शृङ्गान्तरम् चानर्चं ॥ वाच्य—हस्तया सुदक्षिणया चानर्चं ।

२१ । अक्षतानां पात्रेण सह वर्त्तते इति साक्षतपात्री तौ हस्ती
यस्याः सा सुदक्षिणा. पयस्विनीं प्रशस्तक्षीरां तां धेनुं प्रदक्षिणीकृत्य
प्रणम्य च तस्याः धेन्वाः विशालं शृङ्गान्तरं शृङ्गमध्यम्, अर्थसिद्धेः कार्य-
सिद्धेः द्वारं प्रवेशमार्गमिव आनर्चं अर्चयामास । अर्चतेर्भौवादिकास्मिद् ॥

२१ । राज्ञौ सूत्रक्रिया अर्थपात्रहस्ते पञ्चशिनो नन्दिनीके प्रदक्षिणं च प्रणम्य
करिष्य कार्यामिद्विराश्वरूपं तांशोर विशालं शृङ्गमध्यं मयागतेन अर्चनं करिष्यहिनेन ।

वत्सोत्सुकापि स्तिमिता सपर्यां प्रत्यग्रहोत् सेति ननन्दतुस्तौ ।

भक्त्योपपन्नेषु हि तद्विधानां प्रसादचिह्नानि पुरःफलानि ॥२२॥

२२ अ. । सा वत्सोत्सुकापि स्तिमिता (सती) सपर्यां प्रत्यग्रहोत् इति (हेतोः) तौ ननन्दतुः,
(तथाहि) भक्त्या उपपन्नेषु तद्विधानां प्रसादचिह्नानि पुरःफलानि ॥ वाच्य—तया वत्सोत्सुकया
स्तिमितया सपर्यां प्रत्यगाहि, ताभ्यां ननन्दे । प्रसादचिह्नेः पुरःफलेः (भूयते) ।

२२ । सा धेनुः वत्सोत्सुकापि वत्से उत्कण्ठितापि स्तिमिता निश्चला
सती, सपर्यां पूजां प्रत्यग्रहोत् इति हेतोः तौ दम्पती ननन्दतुः । पूजा-
स्वीकारस्य आनन्दहेतुत्वमाह—भक्त्येति पूज्येषु अनुरागः भक्तिः, तथा
उपपन्नेषु युक्तेषु विषये, तद्विधानां तस्या धेन्वा विधा इव विधा प्रकारः येषां
तेषां महतामित्यर्थः । प्रसादस्य चिह्नानि लिङ्गानि पूजास्वीकारादीनि, पुरः-
फलानि पुरोगतानि प्रत्यासन्नानि फलानि येषां तानि हि । अविलम्बित-
फलसूचकलिङ्गदर्शनादानन्दो युज्यते इत्यर्थः ॥

२२ । नन्दिनी वत्सुकर निमित्त उद्देशक इहेषां शिरभावे राज्ञोर पूजाग्रहण

করিলেন দেখিয়া রাজা ও রাজ্ঞী উভয়েই আক্লান্নিত হইয়াছিলেন, যেহেতু অমরক-
জনগণের নিকটে, মহাশয়দিগের অমুগ্ধশিষ্ট কাঁধাশিষ্ট অদ্রবর্ষিষ্ট প্রকাশ করে ।

গুরোঃ সদারস্য নিপীড়্য পাদৌ

সমাপ্য সাম্ব্যচ্চ বিধিঁ দিলৌপঃ ।

দোহাবসানে পুনরেব দোগ্ধ্রৌ

মেজে ভুজোচ্ছিন্নরিপুর্নিষস্বাম্ ॥ ২৩

২৩ অঃ । ভুজোচ্ছিন্নরিপুঃ দিলৌপঃ সদারস্য গুরোঃ পাদৌ নিপীড়্য সাম্ব্য' বিধিঁ সমাপ্য চ
দোহাবসানে নিষস্বা' দোগ্ধ্রৌ পুনরেব মেজে ॥ বাচ্য—রিপুণা দিলৌপেন...নিষস্বা দোগ্ধ্রৌ মেজে ।

২৩ । ভুজোচ্ছিন্নরিপুর্দিলৌপঃ সদারস্য দারৈঃ অরুণত্যা সহ বর্ত্ত-
মানস্য গুরোঃ, উভয়োরপীত্বর্থঃ । 'ভার্য্যা জায়াথ পু' ভূম্নি দারাঃ' ইত্য-
মরঃ । পাদৌ নিপীড়্য অভিবন্য, সাম্ব্য' সম্ব্যয়াং বিহিত' বিধিমনুষ্ঠান'
চ সমাপ্য দোহাবসানে নিষস্বাম্ আসীনাং দোগ্ধ্রৌ দোহনশীলাম্ । 'ত্বন্'
ইতি ত্বন্প্রত্যয়ঃ । ধেনুমেব পুনঃ মেজে সেবিতবান্ । দোগ্ধ্রৌমিতি নিরুপ-
পদপ্রয়োগাত্ কামধেনুত্ব' গম্যতে ॥

২৩ । ভুজবলবিজিত-রিপু নরপতি দিলৌপ, গুরুদেব বনিষ্ঠ ও তদীয় পত্নীর চরণবন্দনা
এবং শাস্ত্রকালীন কৃত্য সমাপন করিয়া, দোহনের পরে- শয়ান। পয়ষিনী নন্দিনীর
সেবায় পুনর্বার নিশ্চু হইয়াছিলেন ।

তামন্তিকন্যস্তবলিপ্ৰদৌপামন্বাস্য গোপ্তা গৃহিণীসহায়ঃ ।

ক্রমেণ সুপ্তামনু সংবিশেষ সুপ্তোত্থিতাং প্রাতরনুদতিষ্ঠত্ ॥ ২৪

২৪ অঃ । গোপ্তা গৃহিণীসহায়ঃ অন্তিকন্যস্তবলিপ্ৰদৌপাং তাম্ অন্বাস্য ক্রমেণ সুপ্তাম্ অনু সংবিশেষ
প্রাতঃ সুপ্তোত্থিতাম্ অনু উদতিষ্ঠত্ ॥ বাচ্য—গোপ্তা...সহায়েন, অনুঃসংবিশেষ উদত্থীযত ।

২৪ ! গোপ্তা রক্ষকঃ, গৃহিণীসহায়ঃ পত্নীদ্বিতীয়ঃ সন্, উভাবপি
ইত্যর্থঃ । অন্তিকে ন্যস্তা বলয়ঃ প্রদৌপাশ্চ যस्याঃ তাং তথোক্তাং, তাং নিষস্বাং
ধেনুং, অন্বাস্য অনূপবিশ্য ক্রমেণ সুপ্তাম্ অনু অনন্তরং সংবিশেষ সুস্বাপ ।
প্রাতঃ সুপ্তোত্থিতামনু উদতিষ্ঠত্ উত্থিতবান্ । অত্র অনুশব্দেन ধেনুরাজ-
ব্যাপারয়োঃ পৌর্বাপর্য্যমুচ্যতে, ক্রমশব্দেन ধেনুব্যাপারামিতি অপৌনরুত্থয়ম্ ।
'কর্ম্মপ্রবচনীযশুক্তে' ইতি দ্বিতীয়া ॥

২৪ রক্ষাকর্ত্তা (রাখাল) রাজা দিলৌপ ও রাজ্ঞী স্নানকরা নন্দিনীর নিকটে প্রদীপ
এবং উপচার দ্বারা স্থাপন করিলেন । নন্দিনী নিদ্রিতা হইলে তাঁহারাও নিদ্রিত হইলেন
এবং প্রাতঃসময়ে নন্দিনী নিদ্রা হইতে উত্থিতা হইলে, তাঁহারাও উত্থিত হইলেন ।

इत्थं व्रतं धारयतः प्रजायं समं महिष्या महनीयकोर्त्तः ।

सप्त व्यतौयुस्त्रिगुणानि तस्य दिनानि दौनोद्धरणोचितस्य २५

२५ अ. । इत्थं प्रजायं महिष्या समं व्रतं धारयतः महनीयकोर्त्तः दौनोद्धरणो-
चितस्य तस्य त्रिगुणानि सप्त दिनानि व्यतौयुः ॥ वाच्य—त्रिगुणैः सप्तभिः दिनैः व्यतौये,

२५ । इत्यमनेन प्रकारेण, प्रजायं सन्तानाय महिष्या समम् अभि-
षिक्तपत्न्या सह । 'कृताभिषेका महिषी' इत्यमरः । व्रतं धारयतः मह-
नीया पूज्या कोर्त्तिर्यस्य तस्य, दौनानाम् उद्धरणं दैन्यविमोचनं तत्र
उचितस्य परिचितस्य तस्य नृपस्य, त्रयः गुणा आवृत्तयः येषां तानि त्रिगु-
णानि त्रिरावृत्तानि सप्त दिनानि एकविंशतिदिनानि व्यतौयुः (अतौतानि) ।

२४ । सौनवेयं विपद् वारुणं अत्राष्ट्रं अश्विनोन्नयनः नवगतिं शशिधोर महि-
स्योन्नतं निमित्तं ऐक्यं वृत्ताद्धरणं करिष्ये एकविंशति (एकू) दिनं अतिवाञ्छितं
करिष्येन ।

अन्यद्वारात्मानुचरस्य भावं जिज्ञासमाना मुनिहोमधेनुः ।

गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्पं गौरीगुरोर्गङ्गहर्मामिविवेश ॥ २६

२६ अ. । अन्येद्युः मुनिहोमधेनुः आत्मानुचरस्य भावं जिज्ञासमाना सती गङ्गाप्रपा-
तान्तविरूढशष्पं गौरीगुरोः गङ्गहर्मं आविवेश ॥ वाच्य—हेन्या...मानया...शष्पं
गङ्गहर्मं आविवेशि ।

२६ । अन्येद्युः अन्यस्मिन् दिने द्वाविंशे दिने । 'मयः परतुपरारि'
इत्यादिना निपातनादव्ययम् । 'अद्यात्ताङ्गाय पूर्वोऽङ्गोऽन्यादो पूर्वोत्तरा-
परात् । तथाधरान्यान्यतरतरात् पूर्वद्वारादयः' इत्यमरः । मुनिहोम-
धेनुः आत्मानुचरस्य भावम् अभिप्रायं दृढभक्तित्वम् । 'भावोऽभिप्राय
आशयः' इति यादवः । जिज्ञासमाना ज्ञातुमिच्छन्ती । 'ज्ञातुस्मृदृशां
सनः' इत्यात्मनेपदे शानच् । प्रपतति अस्मिन् इति प्रपातः पतनप्रदेशः,
गङ्गायाः प्रपातः, तस्य अन्ते समोपे विरूढानि जातानि शष्पाणि बाल-
लट्णानि यस्मिन् तत् । 'शष्पं बाललट्णं घासः' इत्यमरः । गौरीगुरोः पार्वती-
पितुः गङ्गहर्मं गुहाम् आविवेश ।

२७ । अनन्तरं शशिशिवसे मुनिः शशिशिवस्य नन्दिनो, आपनारं प्रति अश्वत्थ
महाशक्तिं शशिशिवेन करिष्ये भक्तिं, तां अवगतं शशिवारं निमित्तं, गङ्गां शशिवेन पतितं
जनधारारं समोपवर्तौ वागङ्गपूर्णप्रदत्त-शोभितं शशिवारं एकं गङ्गहर्मं प्रदत्तं
करिष्येन ।

सा दुष्प्रधर्षा मनसापि हिंसैरित्यद्रिशोभाप्रहितंक्षणेन ।

अलक्षिताभ्युत्पन्नो नृपेण प्रसह्य सिंहः किल तां चकर्ध ॥ २७

২৬ অঃ। সা হিংস্রৈঃ মনসাপি দুষ্মধৰ্মা ইতি (হিতোঃ) অদ্বিশোভাপ্রদ্বিতৈশ্চ যেন নৃপেণ অলঙ্ঘিতাভ্যুতপতনঃ সিংহঃ প্রসঙ্গ্য তাং চকৰ্ষ কিল ॥ বাচ্য—তয়া দুষ্মধৰ্মযা (ভূয়তে)...পতনে সিংহে সা চক্ৰে ॥

২৭। সা ধেনুঃ হিংস্রৈঃ ব্যাঘ্রাদিभिঃ মনসা অপি দুষ্মধৰ্মা দুর্ধৰ্মা ইতি হিতোঃ অদ্বিশোভায়াং প্রদ্বিতৈশ্চ যেন দত্তদৃষ্টিনা নৃপেণ, অলঙ্ঘিতম্ अभ्यু-
পতনম্ अभिमुख्येन उत्पतनं यस्य सः সিংহঃ, তাং ধেনুং প্রসঙ্গ্য হঠাৎ ।
'প্রসঙ্গ্য তু হঠার্থকম্' ইত্যমরঃ । চকৰ্ষ আচক্রাম, কিলেত্বলীকৈ ।

২৭। হিংস্র জন্তুরা আক্রমণ করা দূরত্ব কথা, মনেও সেই নম্বিনীর অনিষ্টচিন্তা করিতে পারে না, ইহা মনে করিয়া রাজা বিশ্বস্ত ক্রমে হিংস্রদের শোভা বর্ণন করিতে ছিলেন। এমন সময়ে এক সিংহ তাহার অজান্ততায় নম্বিনীর উপর পতিত হইয়া তাহাকে আক্রমণ করিল ।

তদীয়মাক্রন্দিতমার্চ্চসাধোগুহানিবদ্ধপ্রতিশব্দদৌৰ্ঘম্ ।

রশ্মিধ্বিবাধায় নগেন্দ্রসক্তাং নিবর্ত্তয়ামাস নৃপস্য দৃষ্টিম্ ॥২৮

২৮ অঃ। গুহানিবদ্ধপ্রতিশব্দদৌৰ্ঘং তদীয়ম্ আক্রন্দিতম্ আর্চ্চসাধোর্ঘপথ্য নগেন্দ্র-
সক্তাং দৃষ্টিং রশ্মিষু আদায়েব নিবর্ত্তয়ামাস । বাচ্য...দৌৰ্ঘ্যাং তদীয়েন আক্রন্দিতেন
...সক্তা দৃষ্টিঃ নিবর্ত্তয়ামাসি ।

২৮। গুহানিবদ্ধেন প্রতিশব্দেন প্রতিধ্বনিয়া দৌৰ্ঘং, তস্যা ইদং তদী-
য়ম্ আক্রন্দিতম্ আর্চ্চসাধোষণম্, আর্চ্চেষু আপন্নেষু সাধোঃ হিতকারিণঃ
নৃপস্য, নগেন্দ্রসক্তাং দৃষ্টিং রশ্মিষু প্রয়ত্বেষু । 'কিরণপ্রয়ত্বী রশ্মী' ইত্যমরঃ ।
আদায় ইব গৃহীত্বা ইব নিবর্ত্তয়ামাস ।

২৮। [যেক্রপ স্তম্ভি, ভিন্নপথগামী অস্ত্রের মুখস্থি আকর্ষণ করিয়া বনপূর্বক
তাহাকে গন্তব্যপথে আনয়ন করে ; সেইক্রপ] সেই ধেনুর গিরিগুহাযাণ্ড অগ্নিশয়
গন্তীর আর্দ্রনাশ, আর্দ্রজাগরণায়ণ ক্রিতিপতি দিলীপের পর্বতমোক্ষা বর্ণনে নির্বিশেষ
দৃষ্টিকে বনপূর্বক যেন রজ্জুতে আকর্ষণ করিয়া সেই দিকে ফিরাইয়াছিল ।

স পাটলায়াং গবি তস্থিবাঁসং ধনুর্ধরঃ কেশরিণাং দদর্শ ।

অধিত্যকায়ামিব ধাতুময়্যাং লোভ্রদ্রুমং সানুমতঃ প্রফুল্লম্ ২৯

২৯ অঃ। ধনুর্ধরঃ সঃ পাটলায়াং গবি তস্থিবাঁসং কেশরিণাং সানুমতঃ ধাতু-
ময়্যাম্ অধিত্যকায়াম্ (তস্থিবাঁসং) প্রফুল্লং লোভ্রদ্রুমমিব দদর্শ ॥ বাচ্য—ধনুর্ধরেণ
তেন...তস্থিবান্ কেশরী প্রফুল্লঃ লোভ্রদ্রুম ইব দদর্শি ।

২৯। ধনুর্ধরঃ সঃ নৃপঃ পাটলায়াং রক্তবর্ণায়াং গবি, তস্থিবাঁসং
স্থিতম্ । 'কসুশ' ইতি কসুপ্রত্যয়ঃ । কেশরিণাং সিংহং, সানুমতঃ অগ্রেঃ,
ধাতোঃ গৈরিকস্য বিকারঃ ধাতুময়ী তস্যাম্ অধিত্যকায়াম্ জহ্বমুমী ।

‘उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरुद्धमधित्यका’ इत्यमरः । ‘उपाधिभ्यां त्यक्-
नासन्नारुदयोः’ इति त्यक्प्रत्ययः । प्रफुल्लः विकसितः तम् । फुल्ल
विकसने इति धातोः पचाद्यच् । लोभाख्यं द्रुममिव ददर्श । प्रफुल्लतमिति
तकारपाठे जि फला विशरणे इति धातोः कर्त्तरि क्तः ‘उत्परस्यातः’
इत्युकारादेशः ।

२२ । धर्मकात्रो निगोप, पाटनवर्णा मेहे धेसूत्र उपरि पठित नवमान केशरशोभित
गुणैल्लके पर्वतेनै गैरिक्कयौ अधिकाकाय मयूद्धत अशुठित गुणाशोभित गोत्र वक्केर
जाय देविशालिनेन ।

ततो मृगेन्द्रस्य मृगेन्द्रगामी बधाय बध्यस्य शरं शरण्यः ।

जाताभिषङ्गो नृपतिर्निषङ्गादङ्गुमैच्छत् प्रसभोद्धृतारिः ३०

३० अ. । ततो मृगेन्द्रगामी शरण्यः प्रसभोद्धृतारिः नृपतिः जाताभिषङ्गः (सन्)
बध्यस्य मृगेन्द्रस्य बधाय निषङ्गात् शरम् उद्धर्त्तुम् ऐच्छत् ॥ वाच्य — मृगेन्द्रगामिना
शरण्येन जाताभिषङ्गेन नृपतिना प्रसभोद्धृतारिणा ऐष्यत ।

३० । ततः सिंहदर्शनानन्तरं, मृगेन्द्रगामी सिंहगामी, शरणं
रक्षणम् । ‘शरणं रक्षणे गृहे’ इति यादवः । ‘शरणं गृहहरक्षितोः’ इत्य-
मरः । शरणे साधुः शरण्यः । ‘तत्र साधुः’ इति यत्प्रत्ययः । प्रसभेन
बलात्कारेण उद्धृताः अरयः येन सः, नृपतिः राजा, जाताभिषङ्गः जात-
पराभवः सन् । ‘अभिषङ्गः पराभवः’ इत्यमरः । बध्यस्य बधार्हस्य ।
‘दण्डादिभ्यो यत्’ इति यत्प्रत्ययः । मृगेन्द्रस्य बधाय निषङ्गात् तूष्णीरात् ।
‘तूष्णीपासङ्गतूष्णीरनिषङ्गा इषुधिर्दयोः’ इत्यमरः । शरमुद्धर्त्तुमैच्छत् ।

३० । अनसुत्र सिंहरवः शौचग्राभी, भुजवनविजितरिपु, शत्रुणागतअतिपातक
हृपति, नन्दिनी धेसूत्रे एहेरूपे आक्रान्त इहेते देविशालि आंनानाके अवमानित भने
करिशा, मेहे सिंहर विनाशार्थं तूष्णीर इहेते बाण उल्लोचन करिहेतु अवृद्ध इहेनेन ।

वामेतरस्तस्य करः प्रहर्त्तुर्नखप्रभाभूषितकङ्कपत्रे ।

सक्ताङ्गुलिः सायकपुंख एव चित्रार्पितारम्भ इवावतस्ये ॥३१

३१ अ. । प्रहर्त्तुस्तस्य वामेतरः करः नखप्रभाभूषितकङ्कपत्रे सायकपुंखे एव
सक्ताङ्गुलिः सन् चित्रार्पितारम्भ इव अवतस्ये ॥ वाच्य — वामेतरेण सक्ताङ्गुलिना
चित्रार्पितारम्भेण इव अवतस्ये ।

३१ । प्रहर्त्तुस्तस्य वामेतरः दक्षिणः करः, नखप्रभाभिभूषितानि
विच्छुरितानि कङ्कस्य पत्रिविशेषस्य पत्राणि यस्य तस्मिन् । ‘कङ्कः पञ्च-

विशेषे स्यात् गुप्ताकारे युधिष्ठिरे' इति विश्वः । 'कङ्कसु कर्कटः' इति यादवः । सायकस्य पुङ्खे एव कर्त्तव्याख्ये मूलप्रदेशे । 'कर्त्तरीः पुङ्खे' इति यादवः । सक्ताङ्गुलिः सन् चित्रार्पितारम्भः चित्रलिखितशरोद्धरणो-
द्योग इव अवतस्थे ।

३१। नरपति, बाणक्षपण-मानसे येमन तूणीर इहेते बाण डेट्ठोलन करिटे अरुत्त इहेनेन, अमनि ताहारं दक्षिण हस्तेर अङ्गुलि, बाणेर मूलप्रदेशे सङ्गत्त इहेया गेन, दक्षिण हत्त, चित्रलिखित बाणोट्ठोलने अरुत्त हस्तेर छाय अल्लोवन्नाय रहिल । कङ्कत्त ताहारं नथकिरणे दूषित इहेन मात्त ।

बाहुप्रतिष्ठम्भविद्वज्जमन्युः मन्त्रौषधिरुद्धवीर्यः ।

राजा स्वतेजोभिरदह्यतान्तर्भागीव मन्त्रौषधिरुद्धवीर्यः ॥३२॥

३२ अः । बाहुप्रतिष्ठम्भविद्वज्जमन्युः राजा मन्त्रौषधिरुद्धवीर्यः भोगीव अभ्यर्षम् आगस्कृतम् अस्युशङ्गिः स्वतेजोभिः अन्तः अदह्यत ॥ वाच्य—...मन्युं राजानं...वीर्यं भोगिनमिव अस्युशङ्गिः स्वतेजांसि अदहन् ।

३२। बाह्वोः प्रतिष्ठम्भेन प्रतिबन्धेन । 'प्रतिबन्धः प्रतिष्ठम्भः' इत्य-
मरः । विद्वज्जमन्युः प्रवृद्धरोषः राजा, मन्त्रौषधिरुद्धवीर्यः प्रतिवृद्धशक्तिः
भोगी सर्प इव । 'भोगी राजभुजङ्गयोः' इति शाश्वतः । अभ्यर्षम्
अन्तिकम् । 'उपकृष्टान्तिकाभ्यर्णाभ्यया अप्यभितोऽव्ययम्' इत्यमरः ।
आगस्कृतम् अपराधकारिणम् अस्युशङ्गिः स्वतेजोभिः अन्तः अदह्यत ।
'अधिक्षेपाद्यसहनं तेजः प्राणान्येष्वपि' इति यादवः ।

३२। महाराज (अहेरूपे) बाहु प्रतिबद्ध हठेन अत्यन्त क्रूर इहेया डेट्ठिलेन
एवम् सत्रीणां गत अपराधैर ग्राह्य पर्याप्त मर्ण करिटे पारिजेनेन ना गनिशा मन्त्रौषधि-
रुद्धवीर्य मर्णेर छाय योय विजयमग्न अग्निटे दह्य इहेते नागिलेन ।

तमार्यगृह्यं निगृहीतधेनु-

मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम् ।

विस्माययन् विस्मितमात्मवृत्तौ

सिंहोरुसत्त्वं निजगाद सिंहः ॥३३॥

३३ अः । निगृहीतधेनुः सिंहः आर्यगृह्यं मनुवंशकेतुं सिंहोरुसत्त्वम्
आत्मवृत्तौ विस्मितं मनुष्यवाचा विस्माययन् निजगाद ॥ वाच्य—निगृहीतधेनुना
सिंहेन विस्माययता सः...केतुः विस्मितः...सत्त्वः...गृह्यः निजगद ।

३३। निगृहीता पीडिता धेनुर्येन सः सिंहः आर्याणां सतां गृह्यं
पचम् । 'पदास्त्रैरिवाद्यापक्षेषु च' इति क्वप् । मनुवंशस्य केतुं चिह्नं

केतुवत् व्यावर्त्तकम् । सिंह इव उरुसस्त्रं महाबलम् तम्, आत्मनः वृत्तौ बाहुस्तम्बररूपे व्यापारे, अभूतपूर्वत्वात् विस्मितम्, कर्त्तरि क्तः । तं दिलोपं मनुष्यवाचा करणेन पुनः विस्माययन् विस्मयमाश्चर्यं प्रापयन् निजगाद । 'स्मिङ् ईषद्वसने' इति धातोर्णिनि वृद्धौ आयादेशे शब्दप्रत्यये च सति विस्माययन्निति रूपं सिद्धम् । 'विस्मापयन्' इति पाठे पुगागम-मात्रं वक्तव्यं तच्च 'नित्यं स्मर्यतः' इति हेतुभयविवक्षायामेवेति । 'भौक्ष्यो-र्हेतुभये' इत्यात्मनेपदे विस्मापयमान इति स्यात्, तस्मात् मनुष्यवाचा विस्माययन्निति रूपं सिद्धम्, करणविवक्षायां न कश्चिद्दोषः ।

८७ नमिनीय निग्रहकारी मेढे केनो, बाह्यप्रतिष्ठेयकृप अङ्कतपूर्व व्यापार भर्त्तने विभित्तिष्ठ मायुजनपृष्ठित मिःविक्रम मनुष्यवत्कतु महीपति दिलोपक मनुष्य-वाक्य अधिकतर विभित्त कश्चिद वज्रित नागिन ।

अलं महीपाल तव श्रमेण प्रयुक्तमप्यस्त्वमितो वृथा स्यात् ।

न पादपोन्मूलनशक्ति रंहः शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य ॥ ३४

३४ अः । हे महीपाल ! तव श्रमेण अलम्, इतः प्रयुक्तमपि अस्त्वं वृथा स्यात्, मारुतस्य पादपोन्मूलनशक्ति रंहः शिलोच्चये न मूर्च्छति ॥ वाच्य—प्रयुक्तेनापि अस्त्रेण मूयते, ...शक्तिना रंहसा न मूर्च्छति ।

३४ । हे महीपाल ! तव श्रमेण अलं, साध्याभावात् श्रमो न कर्त्तव्य इत्यर्थः । अत्र गम्यमानसाधनक्रियापेक्षया श्रमस्य करणत्वात् द्वितीया । उक्तञ्च—'न्यासोदयोति न केवलं श्रयमाणैव क्रियानिमित्तं करणभावस्य, अपि तर्हि गम्यमानापि' इति । 'अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्' इत्यमरः । इतः अस्मिन् मयि । सार्वविभक्तिकस्तसिः । प्रयुक्तमपि अस्त्वं वृथा स्यात् । तथाहि पादपोन्मूलने शक्तिर्यस्य तत् तथोक्तं मारुतस्य रंहः वेगः शिलोच्चये पर्वते न मूर्च्छति न प्रसरति ।

३४ ! सिंह मनुष्यवत् मत्त वज्रिन, हे महीपाल ! वृथा केन क्रेश शौकार कर ! आगार उपर अस्त्र निकषण करिनेन ठाहा वार्थ इहेवे, केन ना, बाह्य वृक्ष उन्मूलने मयर्थ हय वटे, किन्तु पर्वत उन्पाटेने कृतकार्य इय ना ।

कैलासगौरं वृषमारुरुक्षोः

पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम् ।

अवेहि मां किङ्करमष्टमूर्त्तिः

कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम् ॥ ३५

३५ अ. । कैलासगौरं वृषम् आरुह्योः अष्टमूर्त्तः पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठं कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्तं किङ्करं माम् अवेहि ॥ वाच्य—अहं...पृष्ठः कुम्भोदरो नाम निकुम्भमित्तम् अष्टमूर्त्तः किङ्करः अवेयै ।

३५ । कैलास इव गौरः शुभ्रः तम् । 'चामोकरश्च शुम्भश्च गौरमाहुर्मनोषिणः' इति शाश्वतः । वृषं वृषभम् आरुह्योः आरोढुमिच्छोः, स्वस्योपरि पदं निक्षिप्य वृषमारोहतीत्यर्थः, अष्टौ मूर्त्तयो यस्य सः तस्य अष्टमूर्त्तः शिवस्य, पादार्पणं पादन्यासः तदेव अनुग्रहः प्रसादः तेन पूतं पृष्ठं यस्य तं तथोक्तं निकुम्भमित्तं कुम्भोदरं नाम किङ्करं माम् अवेहि विद्धि । 'पृथिवी सलिलं तेजो वायुराकाशमेव च । सूर्यान्नद्रमसौ सोमयाजौ चेत्यष्टमूर्त्तयः ।' इति यादवः ।

७८ । आनिष्ठ, —आग्नि अष्टेश्चि उगवान् शङ्करश्च किङ्कर एवम् निकुञ्जश्च शिव, आग्निश्च नाम कुञ्जोदर । उगवान् शङ्कर इति कविशः यथैव गृष्टेन पादद्वयेन शिवोऽपि कविशः कैलास परमेश्वर आग्निश्च शिव इत्येव आदेशः कविशः शिवः ।

अमुं पुरः पश्यसि देवदारुं

पुत्तौकृतोऽसौ वृषभध्वजेन ।

यो हेमकुम्भस्तननिःसृतानां

स्कन्दस्य मातुः पयसां रसज्ञः ॥ ३६

३६ अ. । पुरः अमुं देवदारुं पश्यसि ? असौ वृषभध्वजेन पुत्तौकृतः, यः स्कन्दस्य मातुः हेमकुम्भस्तननिःसृतानां पयसां रसज्ञः ॥ वाच्य—असौ देवदारुर्दृश्यते, वृषभध्वजः अमुं पुत्तौकृतवान्, येन रसज्ञेन भूयते ।

३६ । पुरः अद्यतः अमुं देवदारुं पश्यसि ? इति काकुः । असौ देवदारुः वृषभो ध्वजो यस्य सः तेन शिवेन पुत्तौकृतः पुत्तत्वेन स्वीकृतः । अभूततद्भावे चिः । यो देवदारुः स्कन्दस्य मातुः गौर्यां हेमः कुम्भः एव स्तनः तस्मात् निःसृतानां पयसामम्बूनां रसज्ञः स्वादज्ञः, स्कन्दपत्ने हेमकुम्भ इव स्तन इति विग्रहः पयसां क्षीराणाम् । 'पयः क्षीरं पयोऽम्बु च' इत्यमरः । स्कन्दसमानप्रेमास्पदमिति भावः ।

७९ । गच्छेत्तु ये देवदारुं वृक्षं पश्येत्तु ? अथैव वृषभश्च यथापेव उहातेन पूज्यते अथैव कविशोऽपि ; ये वृक्षं, इत्यनयो उवाचीन् उतमग्नं सर्वभूतं हरेते विनिश्चय इत्येवम् अग्नौ शिवोऽपि आग्निश्च उगवान् कविशः शिवः ।

काण्डूयमानेन कटं कदाचिद्वन्यादपेनोन्मथिता त्वगस्य ।

अथैनमद्रेस्तनया शुशोच सेनान्यमाखौढमिवासुरास्त्रैः ॥ ३७

३७ अः । कदाचित् कटं कण्डूयमानेन वन्यहिपेन अस्य त्वक् उन्मथिता, अथ अद्रैस्तनया असुरास्त्रैः आलौढं सेनान्यमिव एनं शुशोच ॥ वाच्य—कण्डूयमानः वन्यहिपः अस्य त्वक् उन्मथितवान्, तनयया आलौढः सेनानोः इव एष शुशुचे ।

३७ । कदाचित् कटं कपोलं कण्डूयमानेन कर्षता । ‘कण्डूदिभ्यो यक्’ इति यक्, ततः शानच् । वन्यहिपेन अस्य देवदारोः त्वक् उन्मथिता । अथ अद्रैस्तनया गौरी असुरास्त्रैः आलौढं क्षतं, सेनां नयतीति सेनानीः स्कन्दः । ‘पार्व्यतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीः’ इत्यमरः । ‘सत्सृष्टिष्व’ इत्यादिना क्तिप् । तमिव एनं देवदारुं शुशोच ।

३८ । एकदा एक वज्र इच्छी शङ्खश्च वर्षणं करिष्या ऐ देवनाकं वृक्षेण ह्यनं तुनिश केलिग्राहिणः ; तादातं नगैश्चनन्निनौ द्वर्गी, सेनापति काङ्क्षितेनैव असुरगणे कण्ड-
विकृतं पेशिषा वेषणं शोकं करिष्ये, ऐ वृक्षेण जङ्गलं मेहेनैव शोकं करिष्याहिनेन ।

तदाप्रभृत्येव वनहिपानां त्रासार्थमस्मिन्नहमद्रिकुक्षौ ।

व्यापारितः शूलभृता विधाय सिंहत्वमङ्गागतसत्त्ववृत्तिः ॥ ३८

३८ अः । तदाप्रभृत्येव वनहिपानां त्रासार्थं शूलभृता सिंहत्वम् अङ्गागतसत्त्ववृत्तिं विधाय अहम् अस्मिन् अद्रिकुक्षौ व्यापारितः ॥ वाच्य—शूलभृत् मां व्यापारितवान् ।

३८ । तदा तत्कालः प्रभृतिरादिर्यस्मिन् कर्मणि तत् तथा तदाप्रभृत्येव वनहिपानां त्रासार्थं भयार्थं शूलभृता शिवेन अङ्गं समीपम् आगता प्राप्ताः सत्त्वाः प्राणिनः वृत्तिर्यस्मिन् तत् । ‘अङ्गः समीपं उत्सङ्गे चिह्ने स्थानाप-
राधयोः’ इति केशवः । सिंहत्वं विधाय अस्मिन् अद्रिकुक्षौ गुहायाम् अहं व्यापारितः नियुक्तः ।

३८ । सेहै समय इहेतेहै उगवान् शूलपाणि वज्र गजगणके उग्र अगर्जन करिवार निमित्त एहै पक्षतुष्टाश मिष्टेहै आकारे आयाश निशुक्त करिष्याहेन ; आशि तांशर आमेनेन सन्नुथागत प्राणिनिगके उरुण करिष्या जीविका निर्वाह करि ।

तस्यालमेषा क्षुधितस्य तस्मै प्रदिष्टकाला परमेश्वरेण ।

उपस्थिता शोणितपारणा मे सुरहिषश्चान्द्रमसी सुधेव ॥ ३९

३९ अः । परमेश्वरेण प्रदिष्टकाला उपस्थिता एषा शोणितपारणा चान्द्रमसी सुधा सुरहिष इव, क्षुधितस्य मे तस्मै अलम् । वाच्य—प्रदिष्टकालया उपस्थितया एतया शोणितपारणया चान्द्रमस्या सुधया इव अलं (भूयते) ।

३९ । परमेश्वरेण प्रदिष्टः निर्दिष्टः कालः भोजनवेला यस्याः सा उपस्थिता प्राप्ता एषा गोरूपा शोणितपारणा रुधिरस्य व्रतान्तभोजनं, सुरहिषः राहोः चन्द्रमसः इयं चान्द्रमसी सुधा इव, क्षुधितस्य बुभुक्षितस्य

তস্য অজ্ঞাগতসংস্খত্বভেদে: মে মম সিংহস্য ত্বমৈব অলং পর্যাঙ্গা । 'নমঃ
স্বস্তি' ইत्याদিদা চতুর্থী ।

৩৯ । পরমেশ্বর শঙ্করের ইচ্ছায় এ সময় এই ধেমু আয়ারই ভোজনার্থ উপস্থিত
হইয়াছে । রাহু যেমন স্নানকরের স্নান পান করিয়া তৃপ্তিলাভ করে, আশিও তেমনি
এই স্নান সময় ইহার শোণিত পান করিয়া তৃপ্তিলাভ করিব ।

স ত্বং নিবর্তস্ব বিছায় লজ্জাং

গুরোর্মবান্ দর্শিতশিষ্যভক্তি: ।

শস্ত্রেণ রচ্য' যদশক্যরচ'

ন তদ্যশ: শস্ত্রভৃতাং চিণোতি ॥ ৪০

৪০ অ: । স ত্বং লজ্জাং বিছায় নিবর্তস্ব । মবান্ গুরো: দর্শিতশিষ্যভক্তি: । যত্
রচ্য' শস্ত্রেণ অশক্যরচ' তত্ শস্ত্রভৃতাং যশ: ন চিণোতি ॥ বাচ্য—তেন ত্বয়া
নিবর্ত্যতাং, মবতা...শিষ্যভক্ত্যা, যেন রচ্যে যা অশক্যরচ্যা (ভূয়তে) তেন ন চৌয়তে ।

৪০ । স: এবমুপায়শূন্য: ত্বং লজ্জাং বিছায় নিবর্তস্ব । মবান্ ত্বং
গুরো: দর্শিতা প্রকাশিতা শিষ্যস্য কৰ্ত্তব্য্যা ভক্তির্য়েন স: তথোক্ত: অসি ।
ননু গুরুধনং বিনষ্টস্য কথং তত্তমীপং গচ্চেয়ম্, অত আহ—শস্ত্রেণোতি ।
যত্ রচ্য' ধনং শস্ত্রেণ আয়ুধেন । 'শস্ত্রমায়ুধলোহয়ো:' ইত্যমর: । অশক্যা
রচ্যা यस্য তত্ অশক্যরচ' রচিতুমশক্যমিত্যর্থ: , তত্ রচ্য' নষ্টমপি শস্ত্র
ভৃতাং যশ: ন চিণোতি ন হিনস্তি । অশক্যার্থেবপ্রতিবিধানং ন দোষায়
ইতি ভাব: ।

৪০ । তুমি নিক্রপাশ; অতএব লজ্জা পরিত্যাগ করিয়া প্রতিনিবৃত্ত হও । তুমি
তোমার গুরুর প্রতি শিষ্যজন সমুচিত ভক্তি দেখাইয়াছ; যাঁহা শস্ত্র দ্বারা রক্ষা করি-
বার যোগ্য নহে, তাঁহা রক্ষা করিতে না পারিলে শস্ত্রধারীর বশোহানি হয় না ।

ইতি প্রগল্ভং পুরুষাধিরাজো মৃগাধিরাজস্য বচা নিশম্য
প্রত্যাহুতাস্ত্রা গিরিশপ্রভাবাদাত্মন্যবজ্রা শিথিলৌচকারঃ ৪১

৪১ অ: । পুরুষাধিরাজ: মৃগাধিরাজস্য ইতি প্রগল্ভং বচ: নিশম্য গিরিশ-
প্রভাবাত্ প্রত্যাহুতাস্ত্র: আত্মনি অবজ্রা শিথিলৌচকার ॥ বাচ্য—পুরুষাধিরাজেন
প্রত্যাহুতাস্ত্রেণ আত্মন্যবজ্রা শিথিলৌচকে ।

৪১ । পুরুষাণামধিরাজ: নৃপ: ইতি প্রগল্ভং মৃগাধিরাজস্য বচো
নিশম্য শ্রুত্বা গিরিশস্য ইশ্বরস্য প্রভাবাত্ প্রত্যাহুতাস্ত্র: কুণ্ঠিতাস্ত্র:
সনু আত্মনি বিষয়ে অবজ্রাম্ অপমানং শিথিলৌচকার তত্বাজ ইত্যর্থ: ।

भवन्नातोऽहमिति निर्वेदं न प्राप इत्यर्थः । समानेषु हि क्षयिष्याममभि-
मानो, न सर्वेश्वरं प्रति इति भावः

४१ । यशोराजं विनोप, मिश्रदेव एकाग्रं गौडकाग्रं वांकां ज्वलनं करिष्या यथन वृद्धिमेन,—
मिन्देवरे अछादेव कौशारं अत्र अतिष्ठ हृष्टोदेव, तथन कौशारं अछादिमानं मिथिन
हृष्टो अजिन ।

प्रत्यब्रवीच्चैनमिषुप्रयोगे तत्पूर्वभङ्गे वितथप्रयत्नः ।

जडोक्ततस्त्रास्वकवीक्षणो वचं मुमुक्षन्निव वक्षपाणिः॥४२

४२ अः । तत्पूर्वभङ्गे इषुप्रयोगे वितथप्रयत्नः वचं मुमुक्षन् तस्त्रास्वकवीक्षणेन जडोक्ततः वक्ष-
पाणिरिव स्थितः सन् एनं प्रत्यब्रवीत् ॥ वाच्य—वितथप्रयत्नेन मुमुक्षता—जडोक्ततेन वक्षपाणिना इव,
प्रलीच्यत एषः ।

४२ । स एव पूर्वः प्रथमः भङ्गः प्रतिबन्धः यस्य तस्मिन् तत्पूर्वभङ्गे
इषुप्रयोगे वितथप्रयत्नः विफलप्रयासः अतएव वचं कुलिशं मुमुक्षन्
मोक्तुमिच्छन् । अस्वकं लोचनम् । ‘हृग्दृष्टिनेत्रलोचनचक्षुर्नयनास्वके-
क्षणाक्षीणि’ इति हलायुधः । त्रोणि अस्वकानि यस्य सः तस्त्रास्वको हरः
तस्य वीक्षणेन जडोक्ततः निस्यन्दोक्ततः, वचं पाणौ यस्य सः वक्षपाणिः
इन्द्रः । ‘प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवत इति वक्तव्यम्’ इति पाठेः
सप्तम्यन्तस्योत्तरनिपातः । स इव स्थितो नृपः एनं मिहं प्रत्यब्रवीच्च ।
‘वाहुं सवचं’ शक्रस्य क्रुद्धस्यास्तम्भयत् प्रभुः इति महाभारते ॥

पौराणिकीवार्त्ता ।—पुरा किल सत्यमामया प्रार्थितो भगवान् वासुदेवः नन्दनकाननान् पारिजाते
जिष्ठश्चरिन्द्रियं समं युयुधे । तदानौ कृष्णं प्रति वचं मुमुक्षौ वासवे नारदेनोदितः पिनाकी तदन्तर-
भागत् रोषाद्विषितहृक्पातेन सवचं वक्षपाणिश्चसप्तमस्तम्भयत् इति ।

४२ । नरपति हेतुःपूर्वे आत्र कथनं नरपञ्चाने अकृतकार्यं इन नाहे; वक्ष-
पाणि हेतु वक्षनिष्केपे उद्यत हृष्टो जिनोऽनेन वृष्टिपाते वेगन उद्यत हृष्टोदितेन,
तिनि उ तदवह हृष्टो जेहे मिश्रदेव वनिते नागितेन ।

संरुद्धचेष्टस्य मृगेन्द्रं कामं ह्यस्य वचस्तद्यदहं विवक्षुः ।

अन्तर्गतं प्राणभृतां हि वेद सर्वं भवान् भावमतोऽभिधास्ये॥४३

४३ अः । हे मृगेन्द्र ! यत् वचः अहं विवक्षुः संरुद्धचेष्टस्य मे तत् वचः कामं ह्यस्य, हि (यतः)
भवान् प्राणभृताम् अन्तर्गतं सर्वं भावं वेद, (यतः) अहम् अभिधास्ये ॥ वाच्य—तेन वचसा ह्यस्येन
विवक्षुणा मया (सूयते) भवता अन्तर्गतः सर्वो भावः विद्यते, मया अभिधास्यते ।

४३ । सु मृगेन्द्र ! संरुद्धचेष्टस्य प्रतिबद्धव्यापारस्य मम तत् वचः
वाक्यं कामं ह्यस्य परिहसनीयम् । यद् वचः ‘स त्वं मदीयेण’ इत्यादिकम्
अहं विवक्षुः वक्तुमिच्छामि । तर्हि तूष्णीं स्वीयतामित्याशङ्क्य ईश्वर-

किङ्करत्वात् सर्वज्ञं त्वां प्रति न ह्यस्यमित्याह,—अन्तरिति । हि यतः भवान् प्राच्यन्ततामन्तर्गतं ह्यज्ञं वागवृत्तया वहिरप्रकाशितमेव सर्वं भावं वेद वेत्ति । 'विदो सटी वा' इति शलादेशः । अतः 'अहम् अभिधास्ये' वक्ष्यामि, वक्ष इति प्रकृतं कर्म सम्बध्यते । अन्ये त्वीदृश्वचनमाकर्ण्यसम्भावितार्थ-मेतदित्युपहसन्ति अतस्तु मौनमेव भूषणं, त्वं तु वाङ्मनसयोरैकविध एवायमिति जानासि, अतोऽभिधास्ये यद्वचोऽहं विवक्षुरित्यर्थः ॥

४० । हे गृध्र ! आमात्रं यत्नैः कथां त्रिकांशं करिणे निताड्ये हास्याजनकं हरेत्, कारणं अस्मि हतमस्मि वनिशं गौरकणं आह्वयमर्थं हरेत्वाहि, किञ्च आपनि आनित्रनेत्रं गमय यत्नोत्ताव ज्ञानिते पादत्रयं वनिशादे आगनात्कं ताशं वनितेहि ।

मान्यः स मे स्थावरजङ्गमानां सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः ।

गुरोरपीदं धनमाहिताग्नेर्नश्यत् पुरस्तादनुपेक्षणीयम् ॥४४

४४ । स्थावरजङ्गमानां सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः स मे मान्यः, पुरस्तात् नश्यत् आहिताग्नेः गुरोः इदं धनम् अपि अनुपेक्षणीयम् ॥ वाच्य—हेतुना तेन मान्येन (भूयते) अग्नेन नश्यता धनेन अनुपेक्षणीयेन भूयते ।

४४ । प्रत्यवहारः प्रलयः । स्थावराणां तरुशैलादीनां जङ्गमानां मनुष्यादीनां, सर्गस्थितिप्रत्यवहारेषु हेतुः स ईश्वरः मे मम मान्यः पूज्यः अलङ्कारशासन इत्यर्थः । शासनञ्च—'सिंहत्वमङ्गागतसत्त्ववृत्ति' इत्युक्त-रूपम् । तर्हि विस्मय्य गम्यतां कथं नेत्याह—गुरोरपीति । पुरस्तात् अग्रे नश्यदिदमाहिताग्नेर्गुरोः धनमपि गोरूपम् अनुपेक्षणीयम् । आहि-ताग्नेरिति विशेषणानुपेक्षाकारणं हविःसाधनत्वं सूचयति ॥

४४ । गमय विन्धेयं स्मृति-स्मृति-नामकाग्रे गेहे यहात्मेव आमात्रं शूरा, तथापि गाम्निक् शुक्रेणैव एवै गोधनौके नयनं गमके विनष्टे हरेत्ते प्रेषिता ताशं आमात्रं उद्रेका कत्रा उचितं नम्र ।

स त्वं मदीयेन शरीरवृत्तिं देहेन निर्वर्त्तयितुं प्रसीद ।

दिनावसानोत्सुकबालवत्सा विस्मय्यतां धेनुरियं महर्षेः ॥४५

४५ अ. । स त्वं मदीयेन देहेन शरीरवृत्तिं निर्वर्त्तयितुं प्रसीद, दिनावसानोत्सुकबालवत्सा महर्षेरियं धेनुः विस्मय्यताम् । वाच्य—तेन त्वया प्रसूयतां,—बालवत्साम् इमां धेनुं विस्मय ।

४५ । सः अङ्गागतसत्त्ववृत्तिः त्वं, मदीयेन देहेन शरीरस्य वृत्तिं जीवकं [जीविकां] निर्वर्त्तयितुं सम्पादयितुं प्रसीद । दिनावसाने उत्सुकः 'माता समागमिष्यति' इत्युत्कण्ठितः बालवत्सो यस्याः सा महर्षेरियं धेनुः विस्मय्यताम् ॥

४८ । अतएव आपनि अस्य हरेण आयात्र शरीर उक्तवात्र ॥ (अतएव)
जीविका निर्याह कथन एव महर्षि एव धेनुकेक छाडिषा मिडेन ; (पशुन, बडरे
वेनाबगान हरेते ईशत्र भिन्न वयनगै ईशत्र निमित्त तडरे उक्कठित हरेते ।

अथाभ्यकारं गिरिगङ्गराणां दंष्ट्रामयूखैः शकलानि कुर्वन् ।
भूयः स भूतेश्वरपार्श्ववर्त्ती किञ्चिद्विहस्यार्थपतिं वभाषे ॥ ४९ ॥

४९ अः । अथ भूतेश्वरपार्श्ववर्त्ती सः किञ्चित् विहस्य दंष्ट्रामयूखैः गिरिगङ्गराणाम् अभ्यकारं
शकलानि कुर्वन् अर्थपतिं भूयो वभाषे ॥ वाच्य—पार्श्ववर्त्तिनां तिन कुर्वता अर्थपतिः भूयो वभाषे ।

४९ । अथ भूतेश्वरस्य पार्श्ववर्त्ती अनुचरः सः सिंहः गिरिगङ्गराणां
गुह्यानाम् । 'देवखातविले गुह्या गङ्गरम्' इत्यमरः । अभ्यकारं ध्वान्तं
दंष्ट्रामयूखैः शकलानि खण्डानि कुर्वन् निरस्यन् इत्यर्थः किञ्चित् विहस्य
अर्थपतिं नृपं भूयो वभाषे । हासकारणम् 'अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन्'
इति वक्ष्यमाणं द्रष्टव्यम् ॥

४७ । अनन्तर गेहे गिरिगङ्गापौ भूतनाथेन पार्श्वेन जेवन् हाउ प्रूर्क वडरेअतात्र
गिरिगङ्गात्र अक्कात्र विच्छिन्न करिषा राजाके पुनराय कशिते नागिनेन ।

एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं

नवं वयः कान्तमिदं वपुश्च ।

अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन्

विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम् ॥ ४७ ॥

४७ अः । एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं, नवं वयः, इदं कान्तं वपुश्च (इत्येव) बहु अल्पस्य हेतोः
हातुम् इच्छन् त्वं विचारमूढः प्रतिभासि ॥ वाच्य—इच्छता त्वया विचारमूढेन प्रतिभायते ।

४७ । एकातपत्रम् एकच्छत्रं जगतः प्रभुत्वं स्वामित्वं नवं वयः
जीवनम्, इदं कान्तं रम्यं वपुश्च इत्येवं बहु अल्पस्य हेतोः अल्पेन कारणेन
अल्पफलाय इत्यर्थः । 'षष्ठी हेतुप्रयोगे' इति षष्ठी । हातुं त्वत्ताम् इच्छन्
त्वं, विचारे कार्याकार्यविमर्शे, मूढः, मूर्खः मे मम प्रतिभासि ॥

४७ । महाराज ! छत्रि तूछ कात्रणे, तोयात्र मयत्त पृथिवीर उगत्र एकाविगता,
नवीन योवन ७ सुन्दर शरीर परितागत्रे हेछा करिषा आयात्र निकट निताउ
निर्याधेन आत्र अजीवमान हरेतेछ ।

भूतानुक्कम्पा तव चेदियं गौ-

रेका भवेत् स्वस्तिमती त्वदन्ते ।

जीवन् पुनः शश्वदुपप्लवेभ्यः

प्रजाः प्रजानाथ पितेव पासि ॥ ४८

४८ अ. । तव भूतानुकम्पा चेत्, त्वदन्ते इयम् एका गौः स्वस्तिमती भवेत्, हे प्रजानाथ ! त्वं जीवन् पुनः पितेव प्रजाः उपप्लवेभ्यः शश्वत् पासि ॥ वाच्य—भूतानुकम्पया अनया (मूयते) एकया गवा स्वस्तिमत्वा भूयेत, जीवता पित्रा इव प्रजाः पायन्ते ।

४८ । तव भूतेषु अनुकम्पा कृपा चेत् । 'कृपा दयानुकम्पा स्यात्' इत्यमरः । कृपेव वृत्तंते चेदित्यर्थः । तर्हि त्वदन्ते तव नाशे सति इयम् एका गौः, स्वस्ति क्षेमम् अस्या अस्तीति स्वस्तिमती, भवेत् जीवेदित्यर्थः । 'स्वस्त्याशीः क्षेमपुण्यादौ' इत्यमरः । हे प्रजानाथ ! जीवन् पुनः पिता इव प्रजाः उपप्लवेभ्यः विप्लवेभ्यः शश्वत् सदा । 'पुनः सदार्ययोः शश्वत्' इत्यमरः । पासि रक्षसि । स्वप्राणव्ययेनैकधेनुरक्षणादवरं जीवितेनैव शश्वदखिलजगन्प्राणमित्यर्थः ॥

४८ । आत्र यदि तृप्ति जीवप्राणत्र अति क्षाणत्रयण इहेवा आत्र दिते हेष्वा कर, तेषां तेषां आत्राणाम् एकमात्रं येषुष्टौरे रक्षा पाशिवे; किञ्च हे प्रजानाथ ! तेषां आत्ररक्षा इहेन अतिदिन (असंख्य) लोकके विपत् इहेते उक्ता करिते पाशिवे ।

अथैकधेनोरपराधचण्डाद्-

गुरोः कृशानुप्रतिमाद्विभेषि ।

शक्योऽस्य मन्युर्भवता विनेतुं

गाः कोटिशः स्पर्शयता घटोद्भौः ॥ ४९

४९ अ. । अथ एकधेनोः अपराधचण्डात् कृशानुप्रतिमात् गुरोः विभेषि ? घटोद्भौः कोटिशः गाः स्पर्शयता भवता अस्य मन्युः विनेतुं शक्यः । वाच्य—भीयते (लया)...स्पर्शयन् भवान् मन्युं शक्त्यात् ।

४९ । न धर्मलोपादियं प्रवृत्तिः, किन्तु गुरुभयादित्यत आह—अथेति । अथेति पक्षान्तरे अथवा एका एव धेनुर्यस्य तस्मात् । अयं कोपकारणोपन्यास इति ज्ञेयम् । तत एव अपराधे गवोपेक्षालक्षणे सति चण्डात् अतिकोपनात् । 'चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः' इत्यमरः । अतएव कृशानुः प्रतिमा उपमा यस्य तस्मात् अग्निकल्पात् गुरोः विभेषि इति काकुः । 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इत्यपादानात् पञ्चमी । अल्पवित्तस्य धनहानिरतिदुःसहा इति भावः । अस्य गुरोः मन्युः क्रोधः । 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि' इत्यमरः । घटा इव ऊर्ध्वसि यासां गाः घटोद्भौः । 'ऊर्ध्वो-

‘नङ्’ इत्यनङादेशः, ‘बहुब्रीहिरुधसो ङोष्’ इति ङोष् । कोटिशः गाः स्पर्शयता प्रतिपादयता । ‘विश्रायनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम्’ इत्यमरः । भवता विनेतुम् अपनेतुं शक्यः ॥

४९ । तोमात्रं शृङ्गदेवैर एहै एकमात्रं देवै विनष्टे इहेने, मेहै अपत्राधे त्रिनि अत्राधे क्रोधे अत्रितुना इहेना उठिबेन ; यन्नि तच्छृङ्गे भौत इहेना धात्र, ताहा इहेने अति शौवर खनशानिनौ कोटि कोटि देवै दान करिना तूयि तौहार कोप शास्त्रि करिते पारिवे ।

तद्वत्त कल्याणपरम्पराणां भोक्तारमूर्जस्वल्मात्मदेहम् ।

महीतलस्पर्शनमात्रभिन्नसृङ्गं हि राज्यं पदमैन्द्रमाहुः ॥ ५० ॥

५० अ. । तत् कल्याणपरम्पराणां भोक्तारम् उर्जस्वलम् आत्मदेहं रत्नं, सृङ्गं तव राज्यं मही-
तलस्पर्शनमात्रभिन्नम् ऐन्द्रं पदम् आहुः ॥ वाच्य—भोक्ता उर्जस्वलः आत्मदेहः रत्नतां (लया)
उच्यते ।

५० । तत् तस्मात् कारणात् कल्याणपरम्पराणां भोक्तारम् । कर्मणि षष्ठी । उर्जो बलमस्यास्तीति उर्जस्वलम् । ‘ज्योत्स्नातमिस्त्रा’ इत्यादिना वलचप्रत्ययान्तो निपातः । आत्मदेहं रत्नं । ननु गामुपेक्ष्य आत्मदेहरत्नणे स्वर्गहानिः स्यात् नेत्याह—महीतलेति । सृङ्गं समृद्धं राज्यं महीतलस्पर्शनमात्रेण भूतलसम्बन्धमात्रेण भिन्नम् ऐन्द्रम् इन्द्रसम्बन्धि पदं स्थानम् आहुः, स्वर्गाच्च भिद्यते इत्यर्थः ॥

५० । अत्र एव, तोमात्रं विविधं सूत्रतोऽग्रेण कारणं वनिष्ठं एहै नूतनं शरीरं वक्ता कर । देव, तोमात्रं एहै मृक्कं राज्या इत्यपत्राधुना, इत्य अर्गे, आत्र तूयि महीतले, केवण एहै मात्रं विभिन्न ।

एतावदुक्ता विरते मृगेन्द्रे प्रतिस्वनेनास्य गुहागतेन ।

शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः प्रीत्या तमेवार्थमभाषतेव ५१

५१ । मृगेन्द्रे एतावत् उक्ता विरते सति शिलोच्चयोऽपि अस्य गुहागतेन प्रतिस्वनेन प्रीत्या
क्षितिपालम् तमेवार्थम् उच्चैः अभाषत इव ॥ वाच्य—शिलोच्चयेनापि स एवार्थः अभाष्यत ।

५१ । मृगेन्द्रे एतावत् उक्ता विरते सति, गुहागतेन अस्य सिंहस्य प्रतिस्वनेन शिलोच्चयः शैलोऽपि प्रीत्या तमेव अर्थं क्षितिपालं उच्चैरभाषत इव इत्युत्प्रेक्षा । भाषिरयं ब्रुविसमानार्थत्वात् द्विकर्मकः ब्रुवितु द्विकर्म-
केषु पठितः । तदुक्तम्—‘दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिच्चिचिआमुपयोगनिमित्तम-
पूर्वविधौ ब्रुविशासिगुणेन च यत् सचते तदकीर्त्तितमाचरितं कविना’ इति ॥

८१ । भृगोश्च एहं पर्याप्तं वनिशा क्कालं हईले, परसतठ येन तन्नभूमोन्न करिशा
 श्शरागत्त अतिक्षनि चारा उळ शक्के किडिपतिके मेहे वाका सुनाईन ।

निशम्य देवानुचरस्य वाचं

मनुष्यदेवः पुनरप्युवाच ।

धेन्वा तदध्यासितकातराच्या

निरीक्ष्यमाणः सुतरां दयालुः ॥ ५२

५२ अः । मनुष्यदेवः देवानुचरस्य वाचं निशम्य तदध्यासितकातराच्या धेन्वा निरीक्ष्यमाणः
 (अतएव) सुतरां दयालुः सन् पुनरपि उवाच ॥ वाच—मनुष्यदेवेन...निरीक्ष्यमाणेन...दयालुना
 (सता) ऊचे ।

५२ । देवानुचरस्य ईश्वरकिङ्करस्य सिंहस्य वाचं निशम्य मनुष्यदेवः
 राजा पुनरपि उवाच । किम्भूतः सन् ? तेन सिंहेन यत् अध्यासितं
 व्याक्रमणम् । नपुंसके भावे क्तः । तेन कातरे अक्षिणो यस्याः तथा ।
 'बहुब्रीहौ सकष्यच्छोः स्वाङ्गात् षच्'—इति षच् । 'षिदगौरादिभ्यश्च' इति
 ङीष् । किंवा वक्ष्यतीति भौत्यैवं स्थितया इत्यर्थः । धेन्वा निरीक्ष्यमाणः
 अतएव सुतरां दयालुः सन् । सुतरामित्यत्र 'दिवचनविभज्य' इत्यादिना
 सुशब्दात् तरप् "किमेतिङ्व्यय" इत्यादिना आम्प्रत्ययः 'तद्धितश्चासर्व-
 विभक्तिः' इत्यव्ययसंज्ञा ॥

८२ । सिंश् कर्डूक् आकांता मेहे शेश नन्निनो, मशाराक्क निगौपेत्त अति
 कातरपूडिपात्त करिते नाग्निनेन, मशाराक्क ताहाते अतिमाक्क मशार्द हईलेन एव
 मेहे देवाशूचर सिंशेह वाका अवण करिशा, पुनराक्क वनिनेन ।

क्षतात् किल त्रायत इत्युदयः क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रुढः ।

राज्येन किं तद्विपरीतवृत्तेः प्राणैरुपक्रोशमलौभसैर्वा ॥ ५३

५३ अः । क्षतात् त्रायते किल इति उदयः क्षत्रस्य शब्दः भुवनेषु रुढः, तद्विपरीतवृत्तेः राज्येन
 उपक्रोशमलौभसैः प्राणैर्वा किम् ? । वाच—उदयेण + शब्देन रुढेन, केन, (भूयते) ।

५३ । किमुवाचेत्याह—क्षतादिति । क्षणं हिंसायामिति धातोः
 सम्प्रदादित्वात् क्तिप्, 'गमादीनाम्' इति वक्तव्यादनुनासिकलोपे तुगागमे
 च क्षदिति रूपं सिद्धम्, क्षतः नाशात् त्रायते इति क्षत्रः । बुधोक्ति योग-
 विभागात् कः । तामेतां व्युत्पत्तिं कविरर्थतोऽनुक्रामति—क्षतादित्या-
 दिना । उदयः उन्नतः क्षत्रस्य क्षत्रवर्णस्य शब्दः वाचकः क्षत्रशब्द इत्यर्थः,
 क्षतात् त्रायते इति व्युत्पत्त्या भुवनेषु रुढः किल प्रसिद्धः खलु, नाश-

कर्णादिवत् केवलरुदः किन्तु पङ्कजादिवत् योगरुद इत्यर्थः । ततः किमित्यत आह—तस्य क्षत्रशब्दस्य विपरीतवृत्तेः विरुद्धव्यापारस्य क्षतस्त्राण-
मकुर्वन्; पुंसः राज्येन किम्? उपक्रोशमलीमसैः निन्दामलिनैः ।
'उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे' इत्यमरः । 'ज्योत्स्ना
तमिस्त्रा' इत्यादिना मलीमसशब्दो निपातितः । 'मलीमसं तु मलिनं
कच्चरं मलदूषितम्' इत्यमरः । तैः प्राणैर्वा किम्! निन्दितस्य सर्वं
व्यर्थमित्यर्थः । एतेन 'एकातपन्नम्' इत्यादिना श्लोकद्वयेनोक्तं प्रत्युक्त-
मिति वेदितव्यम् ॥

८० । विषद् दहेत्ते ये पत्रिजां कटत्र ताशट्कहे 'कविश्च' वटन; एहे अर्थेहे
'कविश्च' नाम जगत्ते विधात; आसि यदि तेहे 'कविश्च' नात्मेयहे विपत्रोत्त कार्पा
कत्र, छवे आमात्र ताकोहे वा कि काज ? आत्र एहे कनूषित औवटनेहे वा कि काज ?
कथं नु शक्योऽनुनयो महर्षेर्विश्राणनाञ्चान्यपयस्विनीनाम् ।
द्रुमामनूनां सुरभेरवेहि रुद्रौजसा तु प्रहृतं त्वयास्याम् ॥५४

५४ अ. । महर्षेः अनुनयश्च अन्यपयस्विनीनां विश्राणनात् कथं नु शक्यः, इमां सुरभेः अनूनाम्
अवेहि, तु त्वया रुद्रौजसा अस्यां प्रहृतम् ॥ वाच्य—अनुनयेन च शक्येन (भूयते) एषा अनूना
अवेयतां, त्वं प्रहृतवती ।

५४ । 'अथैकधेनोः' इत्यत्रोत्तरमाह—कथमिति । अनुनयः
क्रोधापनयः । चकारो वाकारार्थः । महर्षेरनुनयो वा । अन्यासां पय-
स्विनीनां दोग्ध्रीणां गवां विश्राणनात् दानात् । 'तत्रागो वितरणं दान-
मुत्सर्जनविसर्जने । विश्राणनं वितरणम्' इत्यमरः । कथं नु शक्यः ?
न शक्य ईतरर्थः । अत्र हेतुमाह—इमां गां सुरभेः कामधेनोः । 'पञ्चमी
विभक्तो' इति पञ्चमी । अनूनाम् अन्यूनान् अवेहि जानीहि । तर्हि
कथमस्याः परिभवोऽभूदितराह—रुद्रौजसेति । अस्यां गवि त्वया कर्त्ता
प्रहृतं, तु प्रहारात् । नपुंसके भावे क्तः । रुद्रौजसा ईश्वरसामर्थ्येन, न
तु स्वयमित्यर्थः । 'सप्तम्यधिकरणे च' इति सप्तमी ॥

८१ । आत्र पत्रिजिनौ अत्र धेनु मरुत दान करिग्राहे वा किन्नपे महर्षिर्न कोप-
नाहि करिटे पत्रिज ? आपनि जानिदेन—एहे धेनु मरुति अपेका नाना नहेन ;
आपनि केवन शिवेर अत्रावेहे ईशटके आक्रमण करिटे मर्थ हहेषाहेन ।

सेयं स्वदेष्टार्पणनिष्क्रयेण न्याय्या मया मोचयितुं भवत्तः ।
न पारणा स्याद्दिहता तवैवं भवेदलुप्तश्च मुनेः क्रियार्थः ॥५५

৫৫ অঃ । ময়া স্বদেহার্পণনিষ্কৃতি সা ইদং ভবন্তী মোচয়িতুং ন্যায্যা, এবং সতি তব পারণা বিহত্যা ন স্যাৎ, মুনেঃ ক্রিয়ার্থঃ অলুপ্তম্ ভবেৎ । বাচ্য—তথা অনয়া ন্যায্যম্ (মুখ্যতঃ) পারণা বিহত্যা ন মুখ্যতঃ । ক্রিয়াৰ্থেন অলুপ্তম্ মুখ্যতঃ ।

৫৬ । তর্হি কিং চিকীর্ষিতমিত্যাহ—সেয়মিতি । সা ইদম্ গৌঃ, ময়া । নিষ্কৃতিয়তে প্রত্যাঙ্কিত্যে অনেন পরম্ভোতমিতি নিষ্কৃতিঃ প্রতি-
শোধকম্ । ‘এরচ্’ ইতি অচ্-প্রত্যয়ঃ । স্বদেহার্পণমেব নিষ্কৃতিঃ; তেন
ভবন্তঃ ত্বন্তঃ । পশ্চম্যাস্তমিতি । মোচয়িতুং ন্যায্যা ন্যায়াদনপেতা
যুক্তোত্তরার্থঃ । ‘ধর্ম্মপথ্যর্থ’ ইত্যাদিনা যত্নপ্রত্যয়ঃ । এবং সতি তব পারণা
ভোজনং বিহত্যা ন স্যাৎ । মুনেঃ ক্রিয়া হোমাদিঃ স এব অর্থঃ প্রয়োজনং,
স চ অলুপ্তম্ ভবেৎ । স্বপ্রাণব্যয়েনাপি স্বামিগুরুধনং সংরক্ষ্যমিতি ভাবঃ ॥

৫৫ । অতএব দেহরূপ ব্রহ্মাদিগ্না আপনান্ন নিকটে ইহেতে ইহাৎক মোচন ক র
আপনার কর্তব্য ; ইহাৎক আপনান্ন পারণাত্তও বাধ্যত ইহেবে না, মহেশ্বর ধর্ম্মকর্ম্মও
অব্যাহত থাকিবে ।

ভবানপীড়ং পরবানবৈতি মহান্ হি যত্নস্তব দেবদারৌ ।

স্বাতুং নিযুক্তুর্ন হি শক্যমগ্রে বিনাশ্য রক্ষয়ং স্বয়মচ্যুতেন ৫৬

৫৬ অঃ । পরবান্-ভবানপি ইদম্ অবৈতি, হি (যতঃ) তব দেবদারৌ মহান্ যত্নঃ, রক্ষয়ং বিনাশ্য
স্বয়ম্ অচ্যুতেন, (সত্য) নিযুক্তুঃ অগ্রে স্বাতুং ন হি শক্যম্ ॥ বাচ্য—পরবতা ভবতা ইদম্ অবৈত্যাং,
মহতা যত্নেন (মুখ্যতঃ)...অচ্যুতঃ শক্ত্যুত্যাৎ ।

৫৬ । অত্র ভবানিব প্রমাণমিত্যাহ—ভবানিতি । পরবান্ স্বামি-
পরতন্মঃ ভবান্ অপি । ‘পরতন্মঃ পরাধীনঃ পরবান্ নাথবানপি’ ইত্যমরঃ ।
ইদং বক্ষ্যমাণম্ অবৈতি, ভবতা অনুভূয়তে এব ইত্যর্থঃ । ‘গ্রে প্রথমঃ’ ইতি
প্রথমপুরুষঃ । কিমিত্যত আহ—হি যত্নাত্ হেতৌ । ‘হি হেতাববধারণে’
ইত্যমরঃ । তব দেবদারৌ বিষয়ে মহান্ যত্নঃ মহতা যত্নেন রক্ষ্যতে ইত্যর্থঃ ।
ইদং শব্দোক্তমর্থং দর্শয়তি—স্বাতুমিতি । রক্ষ্যং বস্তু বিনাশ্য বিনাশং গম-
য়িত্বা স্বয়ম্ অচ্যুতেন অরণ্যে নিযুক্তেন ইতি শিষ্যঃ নিযুক্তুঃ স্বামিনঃ
অগ্রে স্বাতুং শক্যং ন হি ॥

৫৬ । আত্র, আপনিও পরের অধীন বলিয়াই ত গুরুতর বস্ত্রে এই দেবদার রক্ষা
করিতেছেন ; অতএব আপনি নিজেই ত বসিতে পারিতেছেন যে,—ভৃত্য অথুতর রক্ষ-
ণীয় বস্তুটা বিনষ্ট করিয়া অগ্নি অক্ষত শরীরে তাঁহার নিকটে উপস্থিত ইহেতে পারে না ।

কিমপ্যাংস্যস্তব চেন্মতোঃ

যশঃশরীরে ভব মে দয়ালুঃ ।

एकान्तविध्वंसिषु मद्भिधानां पिण्डेष्वनास्था खलु भौतिकेषु ॥ ५०

५० अः । किमपि अहं तव अहिंस्यः मतवन् तर्हि मे यशःशरीरे दयालुर्भव, मद्भिधानाम् एकान्त-
विध्वंसिषु भौतिकेषु पिण्डेषु अनास्था खलु ॥ वाच्य—मया अहिंसेन मतेन (भूयते), दयालुना भूयताम्,
अनास्थया (भूयते) ।

५० । सर्व्वथा चैतदप्रतिहार्यमित्याह,—किमिति । किमपि किंवा
अहं तव अहिंस्यः अवध्यः मतः चेत् तर्हि मे यश एव शरीरं तस्मिन् दयालुः
कारुणिकः भव । 'स्याद् दयालुः कारुणिकः' इत्यमरः । ननु मुख्यमुपेक्षा-
मुख्यशरीरे कोऽभिनिवेशः अत आह—एकान्तेति । मद्भिधानां मादृशानां
विवेकिनाम् एकान्तविध्वंसिषु अवश्यविनाशिषु भौतिकेषु पृथिव्यादिभूत-
विकारिषु पिण्डेषु शरीरेषु अनास्था खलु अनपेक्षा एव । 'आस्थात्वालम्बनास्था-
नयत्नापेक्षासु कथ्यते' इति विश्वः ॥

६१ । अथवा आग्नि आपनान्न अथवा यदि देशेहि आगनि ठिक कश्चि वाटकेन, उद्वे
कृपापूर्वक एहे ठोडिक देहद्वर पत्रिबर्धे आमात्र वनःचक्रण पत्रोत्र वल्ग ककन, बाणुन
वाकित्रा अथवा विनयत्र पक्कूडाथक एहे देहपिण्ड निडाउहे अकिकिरकत्र वने
कश्चि वाटके ।

सम्बन्धमाभाषणपूर्वमाहु-
वृत्तः स नौ सङ्गतयोर्वनान्ते ।
तद्भूतनाथानुग नार्हसि त्वं
सम्बन्धिनो मे प्रणयं विहन्तुम् ॥ ५८

५८ अः । सम्बन्धम् आभाषणपूर्वम् आहुः वनान्ते सङ्गतयोः नौ स वृत्तः, तम् हे भूतनाथानुग !
त्वं सम्बन्धिनो मे प्रणयं विहन्तुं नार्हसि ॥ वाच्य—सम्बन्धः आभाषणपूर्वः, तेन वृत्तः, त्वना
न अस्मिन्ते ।

५८ । लीलादर्दहमनुसरणीयोऽस्मीत्याह—सम्बन्धमिति । सम्बन्धं
सख्यम् आभाषणम् आलापः पूर्व्वं कारणं यस्य तम् आहुः । 'स्वादा-
भाषणमालापः' इत्यमरः । सः तादृक् सम्बन्धः वनान्ते सङ्गतयोः नौ आवयोः
वृत्तः जातः तत् ततः हितोः हे भूतनाथानुग ! शिवायुधर ! एतेन तस्मै
महत्त्वं सूचयति, अतएव सम्बन्धिनः मित्रस्य मे प्रणयं याच्जाम् । 'प्रणया-
स्वमी विश्वव्याघ्राग्रिमाषः' इत्यमरः । विहन्तुं न अर्हसि ॥

६८ । पत्रपत्र आनापत्र पत्रे वक्रव-नयक वयम्, देश पठितेवरा वनिवा वाटकेन ;

एहे वनमथा चात्रा उडेर त्रिजित दहेरा आनाग करार आनागेर मथा ने वहुष
बठिनाहे ; अतएव, हे निवाहउर । वहुष आर्चना विरन करा आनाग उठित
हय ना ।

तथेति गामुक्तवते दिलीपः सद्यः प्रतिष्ठन्मविमुक्तबाहुः ।

स न्यस्तशस्त्रो हरये स्वदेहमुपानयत् पिण्डमिवामिषस्य ॥५६॥

५६ अः । तथेति गाम् उक्तवते हरये सद्यः प्रतिष्ठन्मविमुक्तबाहुः स दिलीपः न्यस्तशस्त्रः सन्
स्वदेहम् अमिषस्य पिण्डमिव उपानयत् ॥ वाच्य—प्रतिष्ठन्मविमुक्तबाहुना तेन दिलीपेन न्यस्तशस्त्रेण
स्वदेहः पिण्ड इव उपानीयत ।

५६ । तथा इति गाम् उक्तवते हरये सिंहाय । 'कपौ सिंहे सुवर्णं
च वर्षे विष्णो हरिं विदुः' इति ग्राह्यतः । सद्यः तत्क्षणे प्रतिष्ठन्मात्
प्रतिबन्धात् विमुक्तो बाहुयस्य सः दिलीपः, न्यस्तशस्त्रः शस्त्रायुधः सन्,
स्वदेहम् अमिषस्य मांसस्य । 'पल्लं क्रव्यमामिषम्' इत्यमरः । 'पिण्डं'
कवल्म इव उपानयत् समर्पितवान् । एतेन निश्चिन्तस्वमुक्तम् ।

६० । निःश्रु 'उवाच वनिना शौकारं करिवांशजं राजारं अदकद वाह वरहेभ्युक्त
हरेन एव राजा नृजं पतिताग्नूर्ध्वं निवसेत् तूष्णं नाग्निं चैव शत्रुं चरणीनाकदम्ब
निःश्रु जगर्जन् करिष्ये उवाच दहेजेन ।

तस्मिन् क्षणे पालयितुः प्रजाना-

मुत्पश्यतः सिंहनिपातमुग्रम् ।

अवाङ्मुखोपरि पुष्पहृष्टिः

पपात विद्याधरहस्तमुक्ता ॥ ६० ॥

६० अः । तस्मिन् क्षणे सद्यः सिंहनिपातम् उत्पश्यतः अवाङ्मुखस्य प्रजानां पालयितुः उपरि
विद्याधरहस्तमुक्ता पुष्पहृष्टिः पपात ॥ वाच्य—हस्तमुक्तया पुष्पहृष्ट्या पति ।

६० । तस्मिन् क्षणे सद्यः सिंहनिपातम् उत्पश्यतः उत्प्रेक्षमाणस्य
तर्कयतः अवाङ्मुखस्य अधोमुखस्य । 'सगदावाङ्मध्यधोमुखः' इत्यमरः ।
प्रजानां पालयितुः राज्ञः उपरि उपरिष्ठात् । 'उपर्युपरिष्ठात्' इति निपातः ।
विद्याधराणां देवयोनिविशेषाणां हस्तैः मुक्ता पुष्पहृष्टिः पपात ॥

७० । निःश्रु अष्टमं भक्तश्रदानूर्ध्वं तीक्ष्णं उग्रेण पठितं दहेरेव, राजा एहे कारिषा
एक एकवारं निःश्रु अष्टिं पृष्टिगातूर्ध्वं देवेन अधोमुखं दहेरा उग्रेण दहेरेन,
अग्निं विद्याधरगण तीक्ष्णं मन्त्रेण पूजयिष्ये करिजेन ।

उत्तिष्ठ वत्सीत्यमुतायमानं
वचो निशम्योत्थितमुत्थितः सन् ।
ददर्श राजा जननीमिव स्नां
गमयतः प्रस्रविणीं न सिंहम् ॥ ६१

६१ अ. । राजा अमुतायमानम् उत्थितं 'हे वरस उत्तिष्ठ' इति वचः निशम्य उत्थितः सन्
अथतः प्रस्रविणीं गं स्नां जननीमिव ददर्श, सिंहं न (ददर्श) ॥ वाच्य—राजा 'उत्थीयतां'
उत्थितेन सता प्रस्रविणीं गीः जननीं इव ददृशे, सिंहः न ।

६१ । राजा, अमुतमिव आचरतीति अमुतायमानं तत् । 'उपमाना-
दाचारे' इति क्यच्, ततः शानच् । उत्थितम् उत्पन्नं हे वत्स ! 'उत्तिष्ठ' इति
वचः निशम्य श्रुत्वा उत्थितः सन् । अस्तेः शब्दप्रत्ययः । अथतः अथे
प्रस्रवः क्षीरस्रावः अस्ति यस्यः सा तां प्रस्रविणीं गं स्नां जननीम् इव
ददर्श, न सिंहं ददर्श ॥

७१ । अनन्तर 'उठे वरस' । एहे अश्रुतुणावाका उच्चारित दृष्टेते उन्निश। राजा
उत्थितेन, एवम् नेशितेन,—मेहे सिंह नाहे, आगनां जननीं स्नां मेहे नन्निनी धेइ
जाशर नश्रुवे रीफाहेश इत्यधारा करण करिउएछन ।

तं विस्मितं धेनुकवाच साधो
मायां मयोद्भाव्य परीक्षितोऽसि ।
ऋषिप्रभावान्मयि नान्तकोऽपि
प्रभुः प्रहर्षं किमुतान्यहिंसाः ॥ ६२

६२ अ. । विस्मितं तं धेनुः उवाच हे साधो । मया मायाम् उद्भाव्य परीक्षितोऽसि, ऋषिप्रभावात्
मयि अन्तकोऽपि प्रहर्षं न प्रभुः, अन्यहिंसाः किमुत ? ॥ वाच्य—विस्मितः स धेन्या उवाच, परीक्षितेन
भूयते, अन्तकोऽपि न प्रभुषा अन्यहिंसाः किं (भूयते)

६२ । विस्मितम् आश्चर्यं गतम् । कर्त्तरि क्तः । तं दिलोपं धेनुः
उवाच । किमित्यत्राह—साधो ! मया मायाम् उद्भाव्य कल्पयित्वा परी-
क्षितः असि । ऋषिप्रभावात् मयि अन्तकः यमः अपि प्रहर्षं न प्रभुः
न समर्थः अन्ये हिंसाः वातुकाः । 'शराश्चातुको हिंस्रः' इत्यमरः ।
'नमिकम्भि' इत्यादिना रप्रत्ययः । किमुत ? सुहु, न प्रभवः इति योज्यम् ।
'वक्त्रवत् सुहु, किमुत स्वत्यतीव च निर्भरः' इत्यमरः ॥

७२ । राजादेक विप्रशापत्र नेशित नन्निनी कश्चिन्नेन, हे गादश ! आवि बाबावात्रा

तोयांके पत्रोक्ता करिनाम ; महर्षिं अथावे वयं वयं आयांके शिष्यं करिष्ये पाद्रे
ना, मायांके शिष्यं अहं कथां चारं किं वनिव ।

भक्त्या गुरौ मय्यनुकम्पया च
प्रीतास्मि ते पुत्र वरं वृणीष्व ।
न केवलानां पयसां प्रसूति-
मवेहि मां कामदुघां प्रसन्नाम् ॥ ६३

६३ अः । हे पुत्र ! गुरोः भक्त्या मयि अनुकम्पया च ते प्रीतास्मि, वरं वृणीष्व, मां पयसां प्रसूतिं
न अवेहि, किन्तु प्रसन्नां कामदुघाम् अवेहि ॥ वाच्य—प्रीतया (भूयते) वरः त्रियतां अहं प्रसूतिः न
प्रसन्नां कामदुघां अवेये ।

६३ । हे पुत्र ! गुरौ भक्त्या मयि अनुकम्पया च ते तुभ्यं प्रीता
स्मि । 'क्रियाशङ्कणमपि कर्त्तव्यम् इति चतुर्थी' । वरं देवेभ्यो वरणीयम्
अर्थम् । 'देवाहते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबे मनाक्प्रिये' इत्यमरः । वृणीष्व
स्वीकुरु । तथाहि मां केवलानां पयसां प्रसूतिं न अवेहि न विहि, किन्तु
प्रसन्नां मां कामानां दोग्धीति कामदुघा, ताम् अवेहि । 'दुहःकप- घञ' इति
कप-प्रत्ययः ॥

७७ । तोयांके अत्र उक्तं किं आयांके अति अशुक्ला । नर्मणे आसि तोयांके अति
अशुक्ला दृशेहि ; वयं । वरं आर्चना कर ; जानि—आसि केवलं अहं अगविनौ नहि,
अशुक्ला दृशेहि मनोवांशां पूर्णं करिष्ये वाकि ।

ततः समानीय स मानिताथीं हस्तौ खड्गस्तार्जितवीरशब्दः ।
वंशस्य कर्त्तारमनन्तकीर्त्तिं सुदक्षिणायां तनयं ययाचे ॥ ६४

६४ अः । ततः मानिताथीं खड्गस्तार्जितवीरशब्दः स हस्तौ समानीय वंशस्य कर्त्तारम् अनन्त-
कीर्त्तिं तनयं सुदक्षिणायां ययाचे ॥ वाच्य—मानिताथिना खड्गस्तार्जितवीरशब्देन...तेन कर्त्ता
अनन्तकीर्त्तिः तनयः ययाचे ।

६४ । ततः मानिताथीं खड्गस्तार्जितो वीर इति शब्दो धीम सः ।
एतेनाहं दातृत्वं दैव्यराष्ट्रं चोक्तम् । सः राजा, हस्तौ समानीय
सन्धाय अस्त्राणि बद्धा इत्यर्थः, वंशस्य कर्त्तारं प्रवर्त्तयितारम्, अतएव रघु-
कुलमिति प्रसिद्धिः । अनन्तकीर्त्तिं स्थिरयशसं तनयं सुदक्षिणायां ययाचे ॥

७७ । विनि आर्चना पूजनं करिष्ये अर्चिर्गणके गन्तानिदं करिष्ये वाचने, विनि निज
पूजनेन 'वीर' वनिषा विधातुं दृशेहि, नहि राजा विनीतं कृताञ्जलिपूटे एव आर्चना
करिष्येन ये,— 'अपिनात्र भर्ते येन वयं वरं कप अनन्तकीर्त्तिं पूज्य अशुक्ला कर' ।

सन्तानकामाय तथेति कामं राक्षे प्रतिश्रुत्य पयस्विनी सा ।
दुग्धा पयः पत्रपुटे मदीयं पुत्रोपभुङ्क्ष्वेति तमादिदेश ॥ ६५

६५ अः । सा पयस्विनी सन्तानकामाय राक्षे कामं तथेति प्रतिश्रुत्य, हे पुत्र ! पत्रपुटे मदीयं पयो दुग्धं उपभुङ्क्ष्व इति तम् आदिदेश ॥ वाच्य—तया पयस्विन्या “उपभुङ्क्ष्वताम्” इति आदिदिशि ।

६५ । सा पयस्विनी गौः, सन्तानं कामयते इति सन्तानकामः ।
‘कर्मण्येष्टम्’ । तस्मै राक्षे, तथेति, कामयते इति कामो वरः । कर्मण्ये
ष्टम् प्रत्ययः । प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञाय ‘हे पुत्र ! मदीयं पयः पत्रपुटे पत्रनिर्मिते
पात्रे दुग्धं उपभुङ्क्ष्व पिब । ‘उपभुङ्क्ष्व’ इति वा पाठः । इति तम्
आदिदेश आज्ञापितवती ॥

६६ । अत्र शर्षो राक्षेणैक अतिनिमित्तं वरणात्न अतिष्ठत इहेरा, नेहे पयस्विनी येष्ट
नन्विनी उाश्टक आदेशन करिणन ;—हे पुत्र ! त्वमि पत्रपुटे आशर इष्टं पोशन
करिषी गान कर ।

वत्सस्य होमार्थविधेस्तु शेष-
मृषेरनुज्ञामधिगम्य मातः ! ।
शौधस्यमिच्छामि तवोपभोक्तुं
षष्ठांशमुर्व्या इव रक्षितायाः ॥ ६६

६६ अः । हे मातः ! ऋषेः अनुज्ञाम् अधिगम्य वत्सस्य होमार्थविधेस्तु शेषं तव शौधस्य रक्षितायाः
उर्व्याः षष्ठांशमिव उपभोक्तुम् इच्छामि ॥ वाच्य—इच्छते (मया) ।

६६ । हे मातः । वत्सस्य वत्सपीतस्य शेषं वत्सपीतावशिष्टमित्यर्थः होम
एव अर्थः तस्य विधिः अनुष्ठानं तस्य शेषं होमावशिष्टमित्यर्थः । तव
उपभोक्तुं भवम् शौधस्यम् शीरं । ‘शरीरावयवाश्च’ इति यत्प्रत्ययः । रक्षिताया
उर्व्याः षष्ठांशं षष्ठभागम् इव ऋषेरनुज्ञामधिगम्य उपभोक्तुम् इच्छामि ॥

७७ । राक्षी कश्चिन्नन,—अग्निं जननि ! आपनानां इष्टं अर्थे वत्स गान करिणन एव
एवरा इहर्विर होमकार्या अशुष्ठित इहेल, याश अरविष्टे धाकिदे, महर्विर आप्ता करि
वत्सगानित गृथिवीर वत्सगानित इष्टं आपि एाशहे उक्तन करिणन इहेल करि ।

द्वितीयं द्वितीयेन वशिष्ठधेनुर्विज्ञापिता प्रीततरा बभूव ।
तदन्विता हैमवताञ्च कुक्षेः प्रत्याययावाश्रममश्रमेण ॥ ६७

६७ अः । द्वितीयेन इत्यं विज्ञापिता वशिष्ठधेनुः प्रीततरा बभूव, तदन्विता च हैमवताञ्च कुक्षेः

अन्वये च 'वाचनं' प्रत्याययी ॥ वाचा—विज्ञापितया वशिष्ठस्यैवा प्रीततरया वक्ष्यते । तदन्वितया प्रत्याययी ।

६८ । इत्थं क्षितीशेन विज्ञापिता वशिष्ठस्य धेनुः प्रीततरा पूर्वं शुश्रूषया प्रीता सम्प्रति एनया विज्ञापनया प्रीततरा अतिसन्तुष्टा बभूव, तदन्विता तेन दिलीपेन अन्विता हैमवतात् हिमवत्सम्बन्धिनः कुलेः गुहायाः सकाशात् अन्वये च अनायासेन आश्रमं प्रत्याययी आगता च ॥

७१ । गृध्रीश्वर एवैकत्र निवेदनं करिणे, वशिष्ठस्यैव नन्विनी अधिकतरं क्षीत इहेनेन एव हिमानश्वस्वर इहेते वर्णिता इहेषा, राकारं अत्र अत्रैव उपाश्रयेन अत्राश्रयेन करिणेन ।

तस्याः प्रसन्नेन्दुमुखः प्रसादं गुरुर्नृपाणां गुरवे निवेद्य ।

प्रहर्षचिह्नानुमितं प्रियायै शशंस वाचा पुनरुक्तयेव ॥ ६८ ॥

६८ अः । प्रसन्नेन्दुमुखः नृपाणां गुरुः प्रहर्षचिह्नानुमितं तस्याः प्रसादं पुनरुक्तयेव वाचा गुरवे निवेद्य (प्रियायै शशंस ॥ वाचा—प्रसन्नेन्दुमुखेन—गुरवा—शशंसि ।

६८ । प्रसन्नेन्दुरिव सुखं यस्य सः नृपाणां गुरुः दिलीपः, प्रहर्षचिह्नैः सुखरागादिभिः अनुमितम् अङ्कितं तस्याः धेनोः प्रसादम् अनुग्रहं प्रहर्षचिह्नैरेव ज्ञातत्वात्, पुनरुक्तया एव वाचा गुरवे निवेद्य विज्ञाप्य, पश्चात् प्रियायै शशंस । कथितस्यैव कथनं पुनरुक्तिः, न चेह तदस्ति, किन्तु चिह्नैः कथितप्रायत्वात् पुनरुक्तयेव स्थितया इत्युत्प्रेक्षा ॥

७७ । आनन्देन वशिष्ठस्यैव श्रुत्वा निर्भयं अनादरं श्वरं उच्यते इहेषाहिनः, त्विनि उच्यते अत्रैव उच्यते प्रियतमागच्छी इह किं नात्र नन्विनी नैव अत्रैव उच्यते कथा वशिष्ठस्यैव तांश्वरं पुनरुक्तिं करिणेन ; केन ना तांश्वरं आनन्दस्यैव वशिष्ठस्यैव तांश्वरं नन्विनी वशिष्ठेन वशिष्ठस्यैव ।

स नन्दिनीस्तन्यमनिन्दितात्मा सदत्सलो वत्सहुतावशेषम् ।

पपौ वशिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः शुभं यशो मूर्त्तमिवातिदृष्टः ॥ ६९ ॥

६९ अः । अनन्दितात्मा सदत्सलः सः वशिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः वत्सहुतावशेषं नन्दिनीस्तन्यं यशं मूर्त्तं यशः इव अतिदृष्टः सन् पपौ ॥ वाचा—अनिन्दितात्मना सदत्सलेन तेन कृताभ्यनुज्ञेन वशिष्ठेन पपौ ।

६९ । अनन्दितात्मा अगर्हितस्तम्भावः सत्सु वत्सलः प्रेमवान् सद्वत्सलः । 'वत्सासाभ्यां कामबले' इति लक्षप्रत्ययः । वशिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः कृतानुमतिः सः राजा, वत्सस्य हुतस्य च अवशेषं 'पीतहुतावशिष्टं' नन्दिन्याः स्तन्यं क्षीरं शुभं मूर्त्तं परिच्छिन्नं यद्य इव, अतिदृष्टः सन् पपौ ॥

७७ । निर्जनकटाव जाधुवनवत्सन राज्ञा, महर्षिर्वा आटमणे २९८नत्र पानावनिष्टे ७ महर्षिर्वा शोवावनिष्टे नमिनीत्र उनाशुद्ध निताड आटमण महिष्ठ पान करिमेन ; बोध हरेण वेन तिमि हृष्टमणे वृद्धिमान चकोर उज वन उभटोत्र करिमेन ।

प्रातर्यथोक्तव्रतपारणान्ते

प्रास्थानिकं स्वस्थयनं प्रयुज्य ।

तौ दम्पती स्त्रां प्रति राजधानीं

प्रस्थापयामास वशी वशिष्ठः ॥ ७०

७० अ. । वशी वशीष्ठः प्रातः यथोक्तव्रतपारणान्ते प्रास्थानिकं स्वस्थयनं प्रयुज्य तौ दम्पती स्त्रां राजधानीं प्रति प्रस्थापयामास ॥ वाच्य—वशिना वशिष्ठेन तौ दम्पती प्रस्थापयामासते ।

७० । वशी वशिष्ठः प्रातः यथोक्तस्य पूर्वोक्तस्य व्रतस्य गोसेवारूपस्य अङ्गभूता या पारणा तस्य अन्ते प्रास्थानिकं प्रस्थानकाले भव'तत्कालोचितमित्यर्थः । 'कालाट्टक' इति उक्तप्रत्ययः । 'यथाकथञ्चित्' गुणे वृत्त्यापि काले वर्तमानात् तत्तत्प्रत्यय इष्यते इति वृत्तिकारः । ईयते प्राप्यते अनेनेति अयनं स्वस्थयनं शुभावहम् आशौर्वाद् प्रयुज्य तौ दम्पती स्त्रां राजधानीं पुरीं प्रति प्रस्थापयामास ॥

१३ । एहेकणे व्रतपारणा जयापन हरेण पत्रदिन आठःकाणे नश्यतेखिन्न महर्षि वनिष्टे, अष्टान कालेनपराश्री आनौर्कटन अत्रोत्र करिवा नेहे राजधानीतिके आपन-देव राजधानीते अत्रोत्रगवन सत्र अश्रयति निशङ्किमेन ।

प्रदक्षिणीकृत्य हुतं हुताशमनन्तरं भर्तुं रक्षन्वतीञ्च ।

धेनुं सवत्साञ्च नृपः प्रतस्थे सन्मङ्गलोदयतरप्रभावः ॥ ७१

७१ अ. । हुतः हुतं हुताम्, भर्तुः अमन्तरम् अरन्वतीञ्च, सवत्सां धेनुञ्च प्रदक्षिणीकृत्य सन्मङ्गलोदयतरप्रभावः सन् प्रतस्थे ॥ वाच्य—नृपेन...प्रभाविष्य प्रतस्थे ।

७१ । नृपः हुतं तर्पितम् । हुतमश्रातीति हुताशः अग्निः । 'कर्षण्य' तं भर्तुः सुनेः अमन्तरं प्रदक्षिणानन्तरमित्यर्थः । अरन्वतीञ्च सवत्सां धेनुञ्च प्रदक्षिणीकृत्य । प्रगतो दक्षिणं प्रदक्षिणम् । 'तिष्ठदगुप्रभृतीनि च' इत्यव्ययीभावः, ततः ध्रुवः अप्रदक्षिणं सम्याद्यमानं कृत्वा प्रदक्षिणीकृत्य, सन्निः मङ्गलैः प्रदक्षिणादिभिः मङ्गलाचारैः उदयतरप्रभावः सन् प्रतस्थे ॥

१३ । शोवाधि, वनिष्टेदेव, अश्रकडो एवः नवःगा नमिनीके अश्रकिण करिवा, महर्षाटमणे नःर्षाडिअडावमन्त्र हरेण महर्षाव विनीप, निज राजाव विदेक भवन करिवादिमेन ।

श्रीवामिरामध्वनिना रथेन स धर्मपत्नीसहितः सङ्घिष्णुः ।

यथावनुज्ञातमुखेन मार्गं स्वेनेव पूर्णेन मनोरथेन ॥ ७२

७२ अ. । धर्मपत्नीसहितः सङ्घिष्णुः सः श्रीवामिरामध्वनिना अनुज्ञातमुखेन रथेन (तादृशेन) पूर्णेन स्वेन मनोरथेन मार्गं ययौ । बाध—धर्मपत्नीसहितेन सङ्घिष्णुना तेन मार्गः यये ।

७२ । धर्मपत्नीसहितः सङ्घिष्णुः व्रतादिदुःखसङ्घनशीलः सः कृपः, श्रीवामिरामध्वनिना कर्णाज्ञादकरस्त्रनेन, अनुज्ञातः पाषाणादिप्रतिघातरहितः अतएव सुखयतीति सुखः तेन रथेन, स्वेन पूर्णेन सफलैः, मनोरथेन इव, मार्गं च ध्वनिना ययौ । मनोरथपक्षे—ध्वनिः श्रुतिः, अनुज्ञातः प्रतिबन्धनिवृत्तिः ॥

१२ । अथगहिम्, मेहे राजा धर्मपत्नीं सहितं व्रथे आत्रोहणं करिष्ये चमिनेन, व्रथं, अतिमधुरं नरकं चमिनेन जाग्रितं; बोधं दहेन येन त्विनि आपनावहे पूर्णं मनोरथे चङ्किता राहेतेहनेन; पथिमेधे व्रथं आवातांति व्रथे गतिते नकाजितं दहनाय तीक्ष्णं अति व्रथे प्रथनं करिनेन ।

तमाहितौत्सुक्यमदर्शनेन प्रजाः प्रजार्थव्रतकर्षिताङ्गम् ।

नेत्रैः पपुस्तृप्तिमनाप्नुवद्भिर्नवोदयं नाथमिवौषधीनाम् ॥ ७३ ॥

७३ अ. । प्रजास्तृप्तिम् अनाप्रुवद्भिः नेत्रैः अदर्शनेन आहितौत्सुक्यं प्रजार्थव्रतकर्षिताङ्गं नवोदयम् औषधीनां नाथमिव तं पपुः ॥ बाध—आहितौत्सुक्यः...कर्षिताङ्गः नवोदयः...नाथ इव सः प्रजामिः पपे ।

७३ । अदर्शनेन प्रवासनिमित्तेन आहितौत्सुक्यं जनितदर्शनोत्कण्ठं प्रजार्थेन सन्तानार्थेन व्रतेन नियमेन कर्षितं लघौज्जतम् अङ्गं यस्य तं नवोदयं नवाभ्युदयं प्रजाः तृप्तिम् अनाप्रुवद्भिः अतिगृध्रभुभिः नेत्रैः औषधीनां नाथं सोमम् इव तं राजानं पपुः अत्यास्त्रया ददृशुरित्यर्थः । चन्द्रपक्षे—अदर्शनं कलाक्षयनिमित्तं, प्रजार्थं लोकहितार्थं व्रतं देवताभ्यः कलादाननियमः । 'तच्च सोमं पपुर्देवाः पथ्यायेषामनुपूर्वशः' इति व्यासः । उदयः आविर्भावः, अन्यत् समानम् ॥

१० । अत्रात्र एतं दिनं तीक्ष्णं न। नेत्रिषां नेत्रिषां वरं नितां उद्दृक् हिम, एवञ्च तीक्ष्णं, पूजार्थं व्रतपाननङ्गमेन कौशले मेहे राजादेकं नवोदयितं (कौशले) चङ्कितां व्रतं व्रतं व्रतं नृकृतावे निरोक्ष्य करिष्ये नश्चनेन वृत्तिनाथन करिनेन जाग्रितं न।

पुरन्दरश्रीः पुरमुत्पताकं प्रविश्य पौरैरभिनन्द्यमानः ।

भुजे भुजङ्गेन्द्रसमानसारे भूयः स भूमेर्धुरमाससङ्घ ॥ ७४ ॥

७४. च. । पुरन्दरोः सः पौरैः अभिनन्द्यमानः उत्पन्नान् पुरं प्रविष्टः सुजनेन्द्रमात्रवद्विषये
भूमिर्भूः भूः भाववत् । वाच—पुरन्दरविद्या तेषां अभिनन्द्यमानैश्च भूः भूयः भाववत् ।

७४ । सुतः पुरीः असुराणां दारयतीति पुरन्दरः शक्रः । 'पुरं स्वर्गं पुरीं
ददितुं ददौ' इति सूत्रप्रत्ययः, 'वार्ययमपुरन्दरो च' इति सुमासलोपि
तिलः । तस्य श्रीरिव श्रीर्यस्य सः नृपः, पौरैरभिनन्द्यमानः, उत्पत्ताकम्
उत्पन्नमस्यम् । 'पताका वैनयन्ती स्वात् केतनं ध्वजमस्त्रियान्' इत्यनेन
पुरं प्रविष्टः भूमिर्भूः समानसारे तुल्यवत् । 'सरो वले स्थिरास्त्रि-
न्याये स्त्रीर्न करे त्रिषु' इत्यमरः । भुजे भूयः भूमिर्भूम् भाववत्
स्थापितवान् ॥

१४ । ईशकृष्ण ऐश्वर्यानां गेहे राजा, उन्नतगताकाशवीराणां परिक्रमाब्धित
नगरमयो अस्त्रमयैकं भूतवागीश्वर्यं अभिनन्दनं गच्छं कश्चिन्ना, वाङ्मयि तूष्णीं मञ्जि-
गन्धर्वं निर्गन्धर्वगणैः भूतवागीश्वर्यं धराधारां अश्नं कश्चिन्नेन ।

अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रेरिव द्यौः

सुरसरिदिव तेजो वज्रिनिष्पृतमैशम् ।

नरपतिकूलभूत्यै गर्भमाधत्त राज्ञी

सुरभिरभिनिविष्टं लोकपालानुभावैः ॥ ७५

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ वशिष्ठाश्रमाभिगमनो
नाम द्वितीयः सर्गः ॥ २

७५ च. । अथ द्यौः अनेनयनसमुत्थं ज्योतिरिव, सुरसरिदिव वज्रिनिष्पृतम् ऐशं तेजः इव,
राज्ञी नरपतिकूलभूत्यै सुरभिः लोकपालानुभावैः अभिनिविष्टं गर्भम् आधत्त ॥ वाच...दिव्या,
सुरसरिता राज्ञ्या अभिनिविष्टः गर्भः आधीयत ।

७५ । अथ द्यौः सुरवर्त्म । 'द्यौः स्वर्गसुरवर्त्मनोः' इति विश्वः ।
अत्रेः महर्षेः नयनयोः समुत्थम् उत्पन्नं नयनसमुत्थम् । 'आतसोपसर्गे' इति
कप्रत्ययः । ज्योतिरिव चन्द्रमिव इत्यर्थः । 'कृत्वेयः स्वादन्निनेत्रप्रसूतः'
इति हलादुधः । चन्द्रस्वादिनेषोद्भूतत्वमुक्तं हरिवंशे—नेत्राभ्यां वारि
सुस्त्राव दग्धा द्यौस्तयद् दिशः । तन्मर्भविधिना हृष्टा दिशो देव्या दधुस्तदा ।
समेत्य धारयामासुर्न च ताः समशक्तुवन् । स ताभ्यः सहसेवाद्य दिग्भ्यो
गर्भः प्रभाजितः । पपात भासयन् लोकान् शोतांशुः सर्वभावनः' इति ।
सुरसरिदिव नद्या वज्रिना निष्पृतं विधितम् । 'ज्योः शूङ्गुनासिके च'
इत्यनेन निष्पृतात् डीवतेर्बकारश्च जडः । 'सुखशुक्तास्त्रिनिष्पृताविचक्षिते-

রিতাঃ সমাঃ' ইত্যমরঃ । ঐশ তেজঃ স্কান্দমিব । অত্র রামায়ণম্,—
 'তৈ গত্বা পর্বতং রাম ! কৈলাসং ধাতুমক্ষিতম্ । অশ্বিনং নিযোজয়ামাসুঃ
 পুশ্যার্থং সৰ্ব্বদেবতাঃ । দেবকার্য্যমিদং দেব ! সমাধত্বল কুতাশন ! শৈল-
 পুশ্যাং মহাতীজো গঙ্গায়াং তেজ সত্বজ । দেবত্যাগাং প্রতিশ্রায় নৃপাংমণ্ডিত-
 পাবকঃ । গৰ্ভং ধারয় বৈ দেবি ! দেবতানামিদং প্রিয়ম্ । ইত্যেতদ্বচন-
 শ্রুত্বা দিব্যং রূপমধারয়ত্ । স তস্যা মহিমাং দৃষ্ট্বা সমন্তাদেবকৌষীথ ।
 সমন্বতসু তাং দেবীমভ্যসিদ্ধত পাবকঃ । সর্বস্বোতাশি পূৰ্ণানি নৃপন্য-
 রতুগন্ধান !' ইতি । রাজ্ঞো সুদক্ষিণা নরপতির্দিলোপত্র কুলভূম্বো বনন্তি-
 লক্ষণায়ৈ গুহমিঃ মহর্ষিঃ লোকপালানাং অনুभावৈঃ তৈজোমিঃ অমি-
 নিবিষ্টম্ অনুপ্রবিষ্টং গৰ্ভম্ আধত্ব দধৌ ইত্যর্থঃ । অত্র মনুঃ—'অষ্টানাং
 লোকপালানাং অপুর্ধারয়তি নৃপঃ' ইতি । অত্র আধতেত্যনেন স্বীকর্তৃক-
 ধারণমাত্রমুচ্যতে, তথা মন্বে চ দৃশ্যতে,—'যথৈয়ং পৃথিবী মচ্ছমুস্তানগৰ্ভ-
 মাদধে । एवं তং গৰ্ভমাধিহি দশমি মাসি সূতয়ে' ইত্যাম্বল্যায়নাগাং
 স্বীকৃতমন্বে স্বীকৃত্যপারধারণ আধানশব্দপ্রয়োগদর্শনাদিতি । মালিনী-
 বৃত্তমীতত্ । মদুস্তম্—'ননময়যযুতেয়ং মালিনী ভোমিল্লোকেঃ' ইতি
 লক্ষণাত্ ॥

ইতি শ্রীমহামহোপাধ্যায়কীলাচলমহাশয়সুরিবিবচিতয়া সঙ্কীৰ্ণনী-
 সমাখ্যয়া ব্যাখ্যয়া সমীতো মহাকাব্যশ্রোতাসিদ্ধাসক্ততৌ রঘুবংশে
 মহাকাব্যে নন্দিনীবরপ্রদানো নাম দ্বিতীয়ঃ সর্গঃ ॥ ২

১১। দিক্ যকল বেক্রপ অত্রিভূমির নেত্রবিনির্গত জ্যোতিকৈ (চন্দ্রমাকৈ)
 ধারণ করিয়াছিল, গঙ্গা বেক্রপ অগ্নি-পত্রিতাক্ত শিবভেজকে ধারণ করিয়াছিলেন,
 মহিষীও সেইরূপ অষ্ট লোকপালেরও হৃদেই তেজ তেজোময় রাজকুলের বননিন্দান
 গর্ভ ধারণ করিলেন ।

দ্বিতীয় সর্গ সমাপ্ত ॥

तृतीयः सर्गः ।

अथेष्मिन् भर्तृरुपस्थितोदयं

सखीजनोद्दीप्तचक्रीमुदीमुखम् ।

निदानमिच्छाकुकुलस्य सन्ततेः

सुदक्षिणा दीर्घदलक्षणं दधौ ॥ १

१ चः । अथ सुदक्षिणा उपस्थितोदयं भर्तुः ईक्षितं सखीजनोद्दीप्तचक्रीमुदीमुखम् इत्याहुः इत्यस्य सन्ततेः निदानं दीर्घदलक्षणं दधौ ॥ वाच्य — सुदक्षिणा दधे ।

उपाधिगम्योऽप्यनुपाधिगम्यः समावक्षोऽप्यसमावक्षोक्तः ।

भवोऽपि योऽमूदभवः शिवोऽयं जगत्पायादपि नः स पायात् ॥

१ । 'राज्ञी गर्भमावस्य' इत्युक्तं, सम्प्रति गर्भलक्षणानि वर्णयितुं प्रसीति, अथेति । अथ गर्भधारणानन्तरं सुदक्षिणा उपस्थितोदयं प्राप्तकार्त्त भर्तुः दिगीपस्य ईक्षितं मनोरथम् । भावे त्तः । पुनः सखीजनस्य उद्दीप्तचक्रीमुदीमुखं चन्द्रिकाप्रादुर्भावम् । यद्वा, कौमुदी नाम दोषोक्तव-
तिथिः । तदुक्तं भविष्योत्तरे,—'कौ मोदन्ते जना यस्यां तेनासी कौमुदी मता' इति । तस्याः सुखं प्रारभम् । अतएव केचित् 'कौमुदीमहम्' इति पाठं पठन्ति । इच्छाकुकुलस्य सन्ततेः अविच्छेदस्य निदानं मूल-
कारणम् । 'निदानत्वादिकारणम्' इत्यमरः । एवंविधं दीर्घदलक्षणं गर्भचिह्नं वक्ष्यमाणं दधौ । स्वहृदयेन गर्भहृदयेन च द्विहृदया गर्भिणी । यथाह वाग्भटः—'मातृजन्मस्य हृदयं मातुश्च हृदयश्च तत् । सम्बन्धं तेन गर्भिण्याः श्रेष्ठं अद्याभिमाननम् ।' इति । तत्सम्बन्धित्वाद्गर्भी दीर्घद-
मित्युच्यते, सा च तद्योगात् दीर्घदिनोति तदुक्तम् संयुते, 'द्विहृदयां नारी दीर्घदिनीमावस्यते' इति । अत्र दोर्घदलक्षणस्येक्षितत्वेन कौमुदी-
मुखत्वेन च निरूपणात् रूपकालङ्कारः । अस्मिन् सर्गे वंशस्थं वृत्तम्—
'जती तु वंशस्यमुदोरितं जरी' इति लक्षणात् ॥

२ । अनन्तरं अश्विनिं पतितं कलाशूत्रं मनोरथ-वक्रण, द्विक्रीडवत्पत्रं निदानवृत्तं, मयीगणैश्च नवनानक-विधायकं प्रकाशोशूत्रं चक्राणोक्तं अथवा लीलागणवत्तं कला-
गैर्लक्षणं धारितं करिणम् ।

शरीरसादादसमयभूषणा
मुखेन सालक्ष्यत लोभपाण्डुना ।
तनुप्रकाशेन विचयेतारका
प्रभातकल्पा शशिनेव शर्व्वरौ ॥ २

१ अः । शरीरसादात् असमयभूषणा लोभपाण्डुना मुखेन (उपलक्षिता) सा प्रभातकल्पा विचयेतारका तनुप्रकाशेन शशिना (उपलक्षिता) शर्व्वरौ इव (जनेः) कल्पयन्ते वाच्य — असमय-भूषणा तां प्रभातकल्पा विचयेतारका शर्व्वरौ इव (जनाः) कल्पयन् ।

२ । सम्प्रति क्षामताख्यं गर्भलक्षणं वर्णयति—शरीरेति । शरीरस्य सादात् कार्यात् असमयभूषणा परिमिताभरणा लोभपुण्ड्र इव पाण्डुना मुखेन उपलक्षिता सा सुदक्षिणा, विचयेताः मृग्याः तारकाः यस्यां सा तथोक्ता विरलनक्षत्रा इत्यर्थः । तनुप्रकाशेन अल्पकान्तिना शशिना उपलक्षिता ईषदसमाप्तप्रभाता प्रभातकल्पा प्रभातादीषदूना इत्यर्थः । 'तसिलादिश्चाक्षत्यसुचः' इति प्रभातशब्दस्य पुंल्लङ्घः । शर्व्वरौ रात्रिरिव चलच्छत, जनेरिति शेषः । शरीरसादादिगर्भलक्षणमाह वाम्भटः— 'क्षामता गरिमा कुक्षेर्मुच्छ्रां हृदिरोवकम् । जृम्भा प्रवेकः सदनं रोम-राश्याः प्रकाशनम्' इति ॥

२ । शरीरेण कृन्तावनतः राज्ञी सुनक्षिणा अनेन जनक आभरणं शशिने पात्रि-लेन ना, तौशरं मुखमण्डलं लोभपुण्ड्रं छात्रं पाण्डुवर्णं हरेण; तानि कतिनक्राजं मन्त्रं ७ कौणप्रतं ननादे शोभिता अर्थात्तान्श्री राजिन्नं छात्रं शोभतां पात्रेण नाभिवेन ।

तद्दाननं मृतसुरभिं क्षितौश्वरो
रहस्युपाप्राय न हस्तिमाययौ ।
करोव सित्तं पृषतैः पयोमुचां
शुचिव्यपाये वनराजिपल्लवम् ॥ ३

३ अः । क्षितौश्वरः रहसि मृतसुरभिं तद्दाननम् उपाप्राय हस्तिं न प्राययौ, (क इव) शुचिव्यपाये पयोमुचां पृषतैः सित्तं वनराजिपल्लवम् उपाप्राय करोव । वाच्य—क्षितौश्वरेण हस्तिं न प्राये, करिषा इव ।

३ । क्षितौश्वरः, रहसि मृतसुरभिं तद्दाननं सुगन्धिं तस्याः क्षाननं तद्दाननं सुदक्षिणामुखम् उपाप्राय, हस्तिं न प्राययौ । कः कमिव ? शुचिव्यपाये यौषावसाने । 'शुचिः शुद्धेऽनुपहते मृङ्गारापादयोः क्षितौ । यौषो वृत्तवर्द्धः

‘বিষ্ণুস্বয়ং ভবতঃস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ং’ ইতি বিষ্ণুঃ । পশুশূদ্রাণাং শ্রীমানাং ব্রহ্মতৈঃ
বিষ্ণুভিঃ । ‘স্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ং’ ইত্যমরঃ । সিন্ধুস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ং
পশুশূদ্রাণাং ভবতঃস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ং
স্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ং
স্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ং
স্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ং

৩। ঐশ্বর্যবশতঃ স্বেচ্ছাভাবিতঃ বনমধ্যস্থতী পশুশূদ্রাণাং ভবতঃস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ং
স্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ং
স্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ং

দ্বিৎ মনস্বানিব ভোজ্যতে ভুবং
দিগন্তবিশ্রান্তরথো হি তত্‌সুতঃ ।
অতোঃমিলাধি প্রথমং তথাবিধি
মনো ববন্যান্যরসান্ বিলঙ্ঘ্য সা ॥ ৪

৪ অঃ । তত্‌সুতৌ হি দিগন্তবিশ্রান্তরথঃ সন্ মনস্বান্ দ্বিৎস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ং
স্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ং
স্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ং

৪। দৌহদলক্ষণে মৃদুত্বগুণে হিত্বন্তরমুতপ্রেস্বতৈঃ—দ্বিৎস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ং
স্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ং
স্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ং
স্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ং
স্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ং

৪। ইহা যেমন স্বর্গরাজ্য ভোগ করেন, তাঁহার পুত্রও সেইরূপ বিষ্ণুস্বয়ংস্বয়ং
স্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ং
স্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ংস্বয়ং

ন মে জিয়া যংসতি কিঞ্চিদৌষ্মিতং
স্বভাবতৌ বস্তুষু কেষু মাগধী ।
ইতি স্ম পৃষ্ঠত্বনুবেলমাটতঃ
প্রিয়াসখীকুপ্তরকীর্ষীশ্রবরঃ ॥ ৫

५ अः । 'नामघी क्रिया किञ्चित् ईक्षित' मे न संसति, केषु वस्तुषु स्पृहावती इति अनुविलम्बम् आहतः उत्तरकोसलेश्वरः प्रियासखीः पृच्छति अ ॥ वाच्य—नामघ्या ईक्षितः न संसति । अन्वा-
यत्वा (भूयते) आहनेन...चरेष...सख्यः पृच्छति ।

५ । मगधस्य राज्ञः अपत्यं स्त्री मागधी सुदक्षिणा । 'ह्यजमगध-
कलिङ्गसुरमसादय' इत्यण्प्रत्ययः । क्रिया किञ्चित् किमपि ईक्षितम्
इष्टं मे मङ्गलं न संसति न आचष्टे, केषु वस्तुषु स्पृहावती इति अनुविलम्बम्
अनुविलम्बम् आहतः आहतवान्, कर्त्तरि क्तः । 'आहतौ सादराक्षितौ'
इत्यमरः । प्रियायाः सखीः सहचरोः उत्तरकोसलेश्वरः दिलीपः पृच्छति
अ पप्रच्छ । 'लट् खे' इत्यनेन भूताद्ये लट् । सखीनां विश्रम्भभूमित्वात्
इति भावः ॥

६ । "मगधराजानन्विनो लज्जान् आमांके मनोर कथं किङ्करी वनेन मां ; देहीर कि कि
ज्यो अतिरुचि ?" कोमलाक्षिपति राज्ञीर मथीगणेर निकट मर्त्यपाई ईश जिज्ञासा
करिठेन ।

उपेत्य सा दोहददुःखशीलतां

यदेव वने तदपश्यदाहतम् ।

न ह्यौष्टमस्य त्रिदिवेऽपि भूपते-

रभूदनासाद्यमधिज्यधन्वनः ॥ ६

६ अः । सा दोहददुःखशीलताम् उपेत्य यदेव वने, तत् आहतम् अपश्यत्, अधिज्यधन्वनः
अस्य मृपनेस्त्रिदिवेऽपि इष्टम् अनासाद्यं न अभूत् ॥ वाच्य—यथा वने....पश्यति, इष्टम्
अनासाद्यं न अभवि ।

६ । दोहदं गर्भिणीमनोरथः । 'दोहदं दोहदं अहा लालसच्च समं
अतम्' इति वृत्तायुधः । सा सुदक्षिणा, दोहदेन गर्भिणीमनोरथेन दुःख
शीलतां दुःखस्रभावताम् उपेत्य प्राप्य यत् वस्तु वने आचक्राह, तत्
आहतम् आनीतं भर्त्ता इति शेषः, अपश्यत् एव अलभत इत्यर्थः । कुतः ?
हि यज्मात् अस्य भूपतेः त्रिदिवे अपि स्वर्गे अपि इष्टं वस्तु अनासाद्यम्
अनवाप्यं न अभूत् । किं याचञया ? नेत्याह—अधिज्यधन्वन इति ।
न हि वीरपत्न्योनामलभ्यं नाम किञ्चिदस्ति इति भावः । अत्र वाग्मटः—
'पादशीयो विदाहोन्ते अहा च विविधात्मिका' इति । एतच्च पत्न्योमनो-
रथपूरणाकारणे दृष्टदोषमन्वयात् न तु राज्ञः प्रीतिकोखात् । तदुक्तम्—
'देयमप्यहितं तन्मै हिताय हितमप्यकम् । अहाविघाते गर्भस्य विव्रति-
चुरतिरेव वा ॥' अन्यत्र च, 'दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात्' इति ॥

৬। রাজী গর্ভনিবন্ধন কষ্টকর অবস্থা প্রাপ্ত হইয়া বেজবোর আঁকাজকা করিতেন, তখন তাহা সম্মুখে দেখিতে পাইতেন। কেননা আ-বুত্বখুর্দারী রাজা বর্গ হইতেও অতীষ্ট বস্ত্র আনিতে না পারিতেন, এমন নয়।

ক্রমেণ নিস্তীৰ্য্য চ দৌহদব্যথাং

প্রচীযমানাবয়বা ররাজ সা ।

পুরাণপত্রাপগমাৎ

লতীব সন্নদ্ধমনোচ্চপল্লবা ॥ ৩

৩। সা ক্রমেণ দৌহদব্যথাং নিস্তীৰ্য্য চ প্রচীযমানাবয়বা পুরাণপত্রাপগমাৎ অনন্তরং সন্নদ্ধমনোচ্চপল্লবা লতীব ররাজ ॥ বাচ্য—তথা...চবয়বথা...পল্লবযা লতয়া ইব রেজে।

৩। সা সুদক্ষিণা ক্রমেণ দৌহদব্যথাং নিস্তীৰ্য্য প্রচীযমানাবয়বা পুণ্যমাণ্যাবয়বা সতী পুরাণপত্রাণাম্ অপগমাৎ নাশাৎ অনন্তরং সন্ধ্যাঃ সন্ধ্যাতাঃ প্রত্যগ্রস্বাত্ মনোজ্ঞাঃ পল্লবা যস্মাঃ সা লতা ইব ররাজ ॥

৭। পুরাতন পত্র পরিভাগের পর অভিনব মনোজ্ঞ পল্লবযুক্ত লতার আশ্রয় রাজী সুদক্ষিণা, গর্ভবাতা অতিক্রান্ত হইলে পরিশুদ্ধনীর হইয়া শোভিত হইয়াছিল।

দিনেষু গচ্ছত্সু নিতান্তপীবরং

তদীয়মানৌলমুখং স্তনদ্বয়ম্ ।

তিরস্কার ভ্রমরাভিলীনযোঃ

সুজাতযোঃ পঙ্কজকোশযোঃ শ্রিয়ম্ ॥ ৮

৮। দিনেষু গচ্ছত্সু নিতান্তপীবরম্ অনৌলমুখং তদীয়ং স্তনদ্বয়ম্ ভ্রমরাভিলীনযোঃ সুজাতযোঃ পঙ্কজকোশযোঃ শ্রিয়ং তিরস্কার ॥ বাচ্য—তদীয়েন পীবরেণ...পুচ্ছেন স্তনদ্বয়েন যোঃ তিরস্কো ।

৮। লক্ষ্যমানারং বর্ণয়তি—দিনেষু। দিনেষু দৌহদদিবসেষু গচ্ছত্সু, নিতান্তপীবরম্ অতিসূক্ষ্মম্ আ সমন্তাৎ নীলে মুখে চুচুকৈ যস্মৈ তৎ তদীয়ং স্তনদ্বয়ং, ভ্রমরেঃভিলীনযোঃ অভিঘ্রাস্যোঃ সুজাতযোঃ সুন্দর্যোঃ পঙ্কজকোশযোঃ পদ্মসুকুল্যোঃ শ্রিয়ং তিরস্কার। অত্র বাগমটঃ—‘অক্কেষ্টা স্তানী’পীনী স্তেতান্তী লক্ষ্যচুচুকী’ ইতি ॥

৮। কিছুদিন অতিক্রান্ত হইলে তাহার হৃদয় স্তনদ্বয়ের অগ্রভাগ কৃষ্ণবর্ণ হইয়া ভ্রমরযুক্ত সুজাত পঙ্কজকোশকে শোভাকে পরাভব করিয়াছিল।

निधानमर्भामिव सागराख्यरां
 शमीमिवाभ्यन्तरलीनपावकाम् ।
 नदीमिवान्तःसलिलां सरस्वतीं
 नृपः ससत्त्वां महिषीममन्यत ॥ ६

६ अ. । नृपः ससत्त्वां महिषीं निधानमर्भां सागराख्यरामिव, अभ्यन्तरलीनपावकां शमीमिव,
 अन्तःसलिलाम् सरस्वतीम् नदीम् इव अमन्यत ॥ वाच्य—इदेष ससत्त्वा महिषी निधानमर्भा सागरा-
 ख्यरा...पावका शमी...अन्तःसलिला सरस्वती नदी इव अमन्यत ।

८ । नृपः ससत्त्वाम् आपससत्त्वां गर्भिणीमित्यर्थः । 'आपससत्त्वा
 स्वाद् गुर्वित्यन्तर्वक्तो च गर्भिणी' इत्यमरः । महिषीं निधानं निधिः गर्भं
 यस्याः तां सागराख्यरां समुद्रवसनां भूमिमिव इत्यर्थः । 'भूतधात्री रत्न-
 गर्भा विपुला सागराख्यरा' इति कोषः । अभ्यन्तरे लीनः पावकः यस्याः
 तां शमीम् इव । शमीतरो वञ्चिरस्ति इत्यत्र लिङ्गं शमीमर्भादङ्गिं जनय-
 तोति । अन्तःसलिलाम् अन्तर्गतजलां सरस्वतीं नदीं इव अमन्यत ।
 एतेन गर्भस्य भाग्यवत्त्वेनैजस्वित्वावनत्वानि विवक्षितानि ॥

२ । यशोव्रतं निनोप, गर्भवती महिषीकं देखिषा,—सागरवसना वरूयती येन
 निजगर्भे वरूयव्रतः करिषाहेन—सरस्वती नदी येन अन्तःसरे निर्गलजनप्रवाह धारण
 करिषाहेन—शमीनता येन अन्तःसरे गूढ अग्नि धारण करिषाहे—एवैकप ज्ञान
 करिणेन ।

प्रियानुरागस्य मनः समुन्नते-
 भुजार्जितानाञ्च दिगन्तसम्पदाम् ।
 यथाक्रमं पुंसवनादिकाः क्रिया
 धृतेश्च धीरः सदृशैर्व्यधत्त सः ॥ १०

१० अ. । धीरः सः प्रियानुरागस्य मनःसमुन्नते, भुजार्जितानां दिगन्तसम्पदाञ्च, धृतेश्च
 सदृशैः पुंसवनादिकाः क्रियाः यथाक्रमं व्यधत्त ॥ वाच्य—वरेण तेन सदृश व्यधीयत ।

१० । धीरः सः राजा, प्रियायाम् अनुरागस्य खेदस्य, मनसः समुन्नतेः
 प्रोदार्थस्य, भुजैर्भुजकलेन करेण वा अर्जितानां, न तु कर्मिण्यादिसा,
 दिगन्तेषु सम्पदां, धृतैः 'पुञ्जो मे भविष्यति' इति सन्तोषस्य । 'धृतिर्ग्रीष्म-
 न्तरे धेय्ये धारणाध्वरतुष्टिषु' इति विश्वः । सदृशैः अनुकूपाः, पुण्यम्
 सूर्यते अनेनेति पुंसवनं तत् आदि यासां ताः क्रियाः यथाक्रमं क्रममनति-
 क्रम्य व्यधत्त कृतवान् । आदिशब्देन अनवसाधनसोमन्तोषयने शृङ्खले ।

अत्र मासि द्वितीये तृतीये वा पुंसवनम् । यदाह—‘पुंसा नक्षत्रेष चन्द्रमा युक्तः स्यात्’ इति पारस्कारः । ‘चतुर्थेऽनवलोभनम्’ इति आश्वलायनः । ‘षष्ठेऽष्टमे वा सोमन्तः’ इति याज्ञवल्क्यः ॥

१० । अत्रोक्तं यति ऊंहात्र यत्पुत्रं अश्वराजं हिन, कश्चन यत्पुत्रं उनात्रका हिन, निजं पूजयन्ते त्विनि विगृह्णन्ते यत् सन्तः अधिकं करिष्याहिनेन एव पूज्यं इहेषाहे वनिषा ऊंहात्र यत्पुत्रं आश्वलायन इहेषाहिन, तेन सकलं अश्वराजं यथात्माह करिष्या वीरं यथात्माह विनीतं यद्विषीतं पूजयन्तं विनिषा सकलं सन्तं करिष्यन्तं ।

सुरेन्द्रमात्राश्रितगर्भगौरवात्

प्रयत्नमुक्तासनया गृहागतः ।

तथोपचाराञ्चलिखिन्नहस्तया

ननन्द पारिप्लवनेत्रया नृपः ॥ ११

११ पः । गृहागती नृपः सुरेन्द्रमात्राश्रितगर्भगौरवात् प्रयत्नमुक्तासनया उपचाराञ्चलिखिन्नहस्तया पारिप्लवनेत्रया तथा ननन्द ॥ वाच्य—गृहागतेन नृपेण ननन्दे ।

११ । गृहागतः नृपः सुरेन्द्राणां लोकपालानां मात्राभिः अश्रैः आश्रितस्व अनुप्रविष्टस्व गर्भस्व गौरवात् प्रयत्नेन मुक्तासनया आसनादुत्थितया इत्यर्थः । उपचारस्व अञ्जली अञ्जलीकरणे लिखिन्नहस्तया, पारिप्लवनेत्रया तरलाञ्छया । ‘चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे’ इत्यमरः । तथा सुदक्षिण्या ननन्द । ‘सुरेन्द्रमात्राश्रित’ इत्यत्र मनुः,—‘अष्टाभिश्च सुरेन्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो नृपः’ इति ॥

११ । यथात्राजं राज्ञीरं यन्तिरे उपस्थित इहेने, लोकपालाग्रपेयं अश्वराजं गतेन अश्वराजं भावयन्तः आगन्तुं हाडिषा उठिते राज्ञीरं कष्टे वीर्य इहेने, अश्वराजं अश्वराजं अश्वराजं करिष्यते इह इहेषाहिनि अश्वराजं इहेषा पठित, कष्ट इहेषा हिन हिन करिष्यते, उक्तं (नृपः पूज्यं अश्वराजं आश्वलायन) राज्ञीरं अश्वराजं आश्वलायन इहेषाहिनि ।

कुमारभृत्याकुशलेरनुष्ठिते

भिषग्भिराप्तैरथ गर्भभर्म्हणि ।

पतिः प्रतीतः प्रसवोगमुखीं प्रियां

ददर्श काले दिवसवन्नितामिव ॥ १२

१२ पः । कुमारभृत्याकुशलेः आश्वः भिषगभिः गर्भभर्म्हणि अनुष्ठिते (सति) पतिः प्रतीतः काले प्रसवोगमुखीं प्रियां ददर्श दिवसवन्नितामिव ॥ वाच्य—पतिः प्रतीतेन—उन्मुखीं प्रियां ददर्श ।

१२ । अथ कुमारश्चत्वा बालचिकित्सा । 'संज्ञायां समजनीषद' इत्यादिना क्वप् । तस्यां कुशलैः कृतिभिः 'कृती कुशलः' इत्यमरः । आर्तैः हितैः भिषग्भिः वैद्यैः । 'भिषग्वैद्यौ चिकित्सकौ' इत्यमरः । गर्भस्य भर्त्रेण भरणे । 'भरणे पोषणे भर्त्रे' इति हेमः । 'भृतिर्भर्त्रे' इति शाश्वतः । भृजो मनिच्प्रत्ययः । गर्भकर्त्रेण्येति पाठे गर्भाधानप्रतीता-बौचित्यमङ्गः । अनुष्ठिते कृते सति, काले दशमे मासि, अन्यत्र ग्रीष्मा-वसाने, प्रसवस्य गर्भमोचनस्य, उन्मुखीम् आसन्नप्रसवमित्यर्थः । 'स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने' इत्यमरः । प्रियां भार्याम् । अबभ्राणि अस्याः सञ्जातानि अबभ्रिता ताम् । तदस्य सञ्जातं 'तारकादिभ्यः इतच्' इति इतच्प्रत्ययः । दिवमिव, पतिः भर्ता प्रतीतः हृष्टः सन् । 'स्थीते हृष्टे प्रतीतः' इत्यमरः । ददर्श दृष्टवान् ।

१२ । विश्व निष्ठितिकेनानिगूण चिकित्सकगण कर्तुं गर्भपोषणव्यापारं सम्पादित इहेन, राजा मष्टेक्ष्मन्त्रे शत्रां पठन्नाम्न्येन येषमशूक आकांक्षन्त्रे ज्ञाय महिषौक आगन्-थमवा बुधिते पात्रिगेन ।

यहैस्ततः पञ्चभिरुच्चसंश्रयै-

रसूर्यगैः सूचितभाग्यसम्पदम् ।

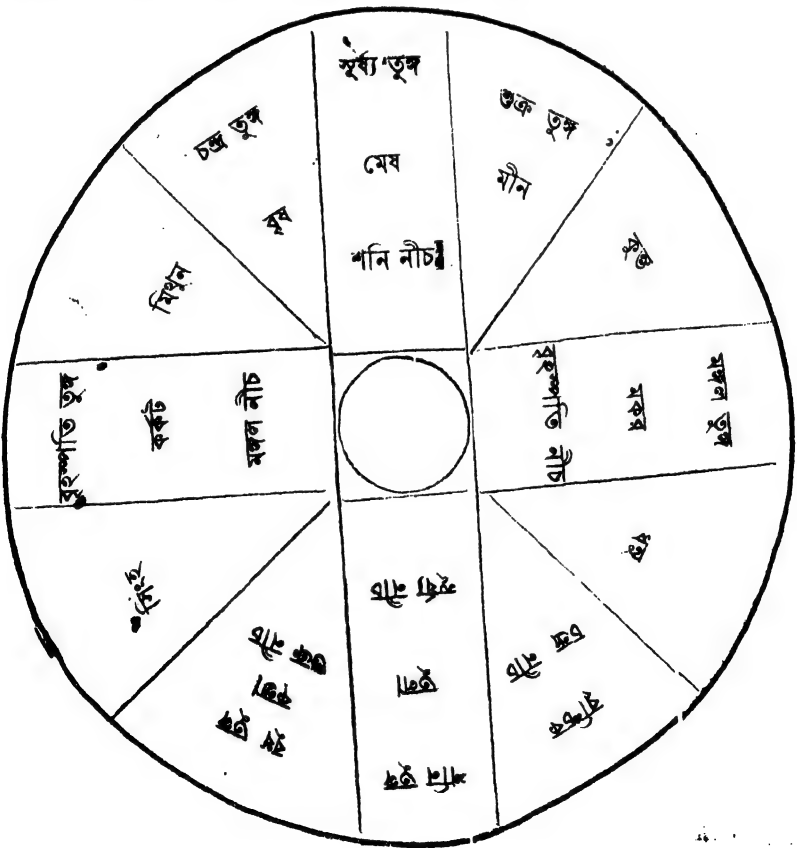
असूत पुत्रं समये शचीसमा

त्रिसाधना शक्तिरिवार्थमक्षयम् ॥ १३

१३ शः । ततः शचीसमा (राज्ञी), समये उच्चसंश्रयैः असूर्यगैः पञ्चभिः ग्रहैः सूचितभाग्य-सम्पदं पुत्रं त्रिसाधना शक्तिः अक्षयम् अर्थमिव असूत । वाच्य—शचीसमा...भाग्यसम्पत् पुत्रः त्रिसाधनया शक्त्या अक्षयः अर्थः इव असूयत ।

१३ । ततः शच्या इन्द्राख्या समा । 'पुलोमजा शचीन्द्राणी' इत्यमरः । सा सुदक्षिणा, समये प्रसूतिकाले सति, दशमे मासि इत्यर्थः । 'दशमे मासि जायते' इति श्रुतेः । उच्चसंश्रयैः उच्चसंस्थैः तुङ्गस्थानगैः, असूर्यगैः अन-स्तमितैः कैश्चित् यथासम्भवं पञ्चभिः ग्रहैः सूचिता भाग्यसम्पद् यस्य तं, त्रीणि प्रभावमन्त्रोत्साहात्मकानि साधनानि उत्पादकानि यस्याः सा त्रि-साधना शक्तिः । 'शक्तयस्त्रिस्तः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः' इत्यमरः । अक्षयम् अर्थम् इव असूत । षूङ्प्राणिगर्भविमोचने इत्यात्मनेपदिषु पठ्यते तस्माद्वातोः कर्त्तरि लङ् । अत्रेदमनुसन्धेयम्,—'अजवृषभशृगाङ्गनाकुलोरा भववणिजौ च दिवाकरादितुङ्गाः । दशशिखिमनुयुक्तिथीन्द्रियांशैस्त्रिनवका-विंशतिभिश्च तेऽस्तनीचाः' इति । सूर्यादीनां सप्तानां ग्रहाणां निवृषभमादयो

राशयः श्लोकोक्तक्रमविशिष्टाः उच्चस्थानानि, स्वस्तुङ्गापेक्षया समस्तस्थानानि च नीचानि, तत्रोच्चेष्वपि दशमादयो राशिर्त्रिंशंशः यथाक्रमम् उच्चेषु परमोच्चा नीचेषु परमनीचा इति जातकश्लोकार्थः । अनांशस्त्रिंशो भागः । यथाह नारदः—‘त्रिंशद्भागान्नामकं लग्नम्’ इति । सूर्यप्रत्यासत्तिग्रहाणाम-स्तमयो नाम । तदुक्तं लघुजातके—‘रविणास्तमयो योगो वियोगस्तूदयो भवेत्’ इति । ते च खोच्चस्थाः फलान्ति नास्तगा नापि नोचगाः । तदुक्तं राजसृगाङ्के—‘खोच्चे पूर्णं स्वर्णकोर्धं सुहृदमे पादं विड्मेऽस्य’ शुभं खेचरेन्द्रः । नीचस्थायी नास्तगो वा न किञ्चित् पादं नूनं स्वत्रिकोणे ददाति’ इति । तदिदमाह कविः—उच्चसंश्रयेरसूर्यगैरिति च । एवं सति यस्य जन्मकाले रविप्रभृतयः पञ्चग्रहाः खोच्चस्थाः स एव तुङ्गी भवति । तदुक्तं कूटस्थीये—सुखिनः प्रकृष्टकार्या राजप्रतिरूपकाश्च राजानः । एक-दिन्निचतुर्भिर्जायन्तेऽतः परं दिव्या’ इति तदिदमाह पञ्चभिरिति ॥

১০। বেষ্রণ প্রভাব উৎসাহ ও যত্ন—এই জিনাধনা শক্তি অকল্পনাম্ এইব
করে, শটীমুখী রাজমহিষীও সেইরূপ বধাকালে পুত্র প্রসব করিলেন; জন্মকালে
পৌচলি গ্রহ, উল্কাধানে ও সূর্য্য হইতে সূর্য্য উদিত থাকায় এই পুত্রের ভাবো সৌভাগ্য-
সম্পন্ন স্থিতি হইয়াছিল। [বানিচক্ৰ দেখ]।

দিশঃ প্রসেদুর্মরুতো ববুঃ সুখাঃ

প্রদক্ষিণাচ্চিহ্নবিরগ্নিরাদেদে ।

বভূব সৰ্ব্ব শুমশংসি তত্ক্ষণ

भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम् ॥ ১৪

১৪ অঃ। তত্ক্ষণং দিশঃ প্রসেদুঃ, মরুতঃ সুখাঃ ববুঃ, অগ্নিঃ প্রদক্ষিণাচ্চিহ্নঃ হবিঃ আদেদে, ইত্যং
সৰ্বং শুমশংসি বভূব, তথাহি তাদৃশাং ভবঃ লোকাভ্যুদয়ায় (ভবতি) ॥ বাচ্য—দিগ্ভিঃ প্রসেদে,
মৰুতঃ সুখঃ ববু, অগ্নিনা আদেদে সৰ্ব্বো যমশংসিনা বভূবে, ভবেন (ভূয়তে) ।

১৪। তত্ক্ষণং তক্ষিন্ ক্ষণে। ‘কালোধ্বনোরত্যন্তসংযোগে’ ইতি দ্বিতীয়া।
দিশঃ প্রসেদুঃ প্রসন্না বভূবুঃ মরুতো বাতাঃ সুখাঃ মনোহরাঃ ববুঃ। অগ্নিঃ
প্রদক্ষিণাচ্চিহ্নঃ সন, হবিঃ আদেদে স্বৌচকার। ইত্যং সৰ্বং শুমশংসি
শুমসূচকং বভূব। তথাহি,—তাদৃশাং রঘুপ্রকারাণাম্, ভবঃ জন্ম,
লোকাভ্যুদয়ায় ভবতি ইতি শेषঃ, ততো দেবা অপি সন্তুষ্টা ইত্যর্থঃ ॥

১৪। কুমারের জন্মযাজ্ঞই দিক্ মকন নির্ম্মণ হইল, সূর্য্যধর বায়ু বহিতে নাগ্নিল,
হোমোদ্ধি বক্ষিণমুখগামিনী শিখা দ্বারা ঘূতাহতি গ্রহণ করিলেন; এইরূপে মকনই
শুভমুচক লক্ষণ দৃষ্ট হইল, যেহেতু তাদৃশ ব্যক্তির জন্মজাত পৃথিবীর হিতের জন্মই
হইয়া থাকে।

अरिष्टशय्यां परितो विसारिणा

सुजन्मनस्तस्य निजेन तेजसा ।

निशीथदीपाः सहसा हतत्विषो

बभूवुरालेख्यसमर्पिता इव ॥ ১৫

১৫ অঃ। অরিষ্টশয্যাং পরিতো বিসারিণা সুজন্মনস্তস্য নিজেন তেজসা সহসা হতলিষো নিশীথ-
দীপাঃ আলিখ্যসমর্পিতা ইব বভূবুঃ ॥ বাচ্য—হতলিষ্ভিঃ নিশীথদীপৈঃ—সমর্পিতৈঃ ইব বভূবে ।

১৫। ‘অরিষ্টং সূতিকাগৃহম্’ ইত্যমরঃ। অরিষ্টে সূতিকাগৃহে শয্যাং
তস্য পরিতঃ অমিতঃ। ‘অমিতঃপরিতঃসময়ানিকষাছাপ্রতিযোগেণ
হৃষ্যতে’ ইতি দ্বিতীয়া। বিসারিণা, সুজন্মনঃ শোভনোত্পত্তেঃ ‘জমুর্জনন-

जन्मानि जनिस्तृप्तिरुद्भवः' इत्यमरः । तस्य शिशोः निजिन नैसर्गिकेण तेजसा सहसा हतत्विषः क्षीणकान्तयः । निशीथदोषा अर्द्धरात्रप्रदोषाः 'अर्द्धरात्रनिशीथौ द्वौ' इत्यमरः । आलेख्यसमर्पिताः चित्रार्पिताः इव बभूवुः । निशीथशब्दो दोषानां प्रमाधिक्यसम्भावनार्थः ॥

१८ । जेहे शून्यत्र निष्ठत्र आभाविक तेल्लोत्राणि श्रुतिकाग्रहस्थित मय्यात्र त्रिभित्तक विवृत्त हरेश्च पङ्काय निमीथकालेन निष्ठन दीपावनी, तन्नीत्र तेल्ले महना कौण्ठ्यत्त हरेश्च येन त्रिभार्पितेन त्राय पेशाहेत्त नागिन ।

जनाय शुद्धान्तचराय शंसते कुमारजन्मामृतसन्मिताक्षरम् ।
अदेयमासीत् त्रयमेव भूपतेः शशिप्रभं कृत्तमुभे च चामरे १६

१६ अः । भूपतेः अमृतसन्मिताक्षरं कुमारजन्म शंसते, शुद्धान्तचराय जनाय शशिप्रभं कवम् उभे चामरे च त्रयमेव अदेयम् आसीत् । वाचा—त्रयेण एव अदेयेन अमृततः, शशिप्रभेण हरेण उभाभ्यां चामराभ्यां (अमृततः) ।

१६ । भूपतेः दिलीपस्य अमृतसन्मिताक्षरम् अमृतसमानाक्षरम् । 'सरूपसमसन्मिताः' इत्याह दण्डी । कुमारजन्म पुत्रोत्पत्तिं शंसते कथयते शुद्धान्तचराय अन्तःपुरचारिणे जनाय त्रयम् एव अदेयम् आसीत् । किं तत् ? शशिप्रभम् उज्ज्वलं कृत्रम्, उभे चामरे च कृत्रादीनां राज्ञः प्रधानाङ्गत्वात् इति भावः ॥

१७ । अस्तःपुत्रचारौ ये वाक्कि शंङ्गाटक जेहे अमृतमधुर पुत्रजन्मसंवादि कुनाईन, तांशोक केवज तेल्लेन त्राय अशुक्लज राजक्षत्त एव त्रिभयत्त एहे तिन वत्त त्रिन्न त्रिभार् आत्र किहूहे अपेय हिन ना ।

निवातपद्मस्तिमितेन चक्षुषा

नृपस्य कान्तं पिवतः सुताननम् ।

महोदधेः पूर इवेन्दुदर्शनाद्-

गुरुः प्रहर्षः प्रबभूव नात्मनि ॥ १७

१७ अः । निवातपद्मस्तिमितेन चक्षुषा कान्तं सुताननं पिवतो नृपस्य गुरुः प्रहर्षः इन्दुदर्शनात् । महोदधेः पूर इव आत्मनि न प्रबभूव । वाचा—गुरुणा प्रहर्षेण पूरेण इव न प्रबभूव ।

१७ । निवातः निर्वातप्रदेशः । 'निवातावाश्रयावातौ' इत्यमरः । तत्र यत् पद्मं तद्वत् स्तिमितेन निःसन्देन चक्षुषा नेत्रेण, कान्तं सुन्दरं सुताननं पुच्छमुखं पिवतः दृष्ट्या पश्यतः नृपस्य गुरुः उत्काटः प्रहर्षः कर्त्ता इन्दुदर्शनाद् गुरुः महोदधेः पूरः जलोद्यः इव आत्मानि शरीरे न प्रबभूव

स्यात् न शशाक, अन्तर्न माति स्म इति यावत् । न ह्यस्याधारे अधिकं
मीयते इति भावः । यद्वा हर्षः आत्मनि स्वस्मिन् विषये न प्रबभूव,
आत्मानं नियन्तुं न शशाक, किन्तु वह्निर्निर्जगाम इत्यर्थः ॥

११ । राजा वायुशूत्र इत्येवमित्यत्र पश्येत् तत्र निष्कलनेत्येवमेव पूजयित्वा दर्शनं
करिष्येति नाश्रितेन ; चक्षुर्दर्शने जनशिरः प्रवाहं येष्वपि कृणुं ह्यपि हेतुः उच्छेदः, तौ शिरः
अग्रे आनयन्ते ते हेतुः शिरः ह्यपि हेतुः उच्छेदः ।

स जातकर्म्मण्यखिले तपस्विना तपोवनादेत्य पुरोधसा कृते ।

दिलीपसूनुर्मणिराकरोद्भवः प्रयुक्तसंस्कार इवाधिकं बभौ ॥ १८

१८ । सः दिलीपसूनुः तपस्विना पुरोधसा तपोवनात् एव अखिले जातकर्म्मणि कृते (सति)
प्रयुक्तसंस्कारः आकरोद्भवः मणिरिव अधिकं बभौ ॥ वाच्य—तेन दिलीपसूनुना—संस्कारेण—भवेन
मणिना इव बभौ ।

१८ । सः दिलीपसूनुः, तपस्विना पुरोधसा पुरोहितेन । ‘पुरोधस्तु
पुरोहितः’ इत्यमरः । वशिष्ठेन । तपस्वित्वात् तदनुष्ठितं कर्म्म सवीर्यं
स्यात् इति भावः । तपोवनात् एव आगत्य अखिले समग्रे जातकर्म्मणि
जातस्य कर्त्तव्यसंस्कारविशिष्टे कृते सति, प्रयुक्तः संस्कारः शरणोक्ते खनादिः
यस्य सः तथोक्तः आकरोद्भवः खनिप्रभवः । ‘खनिः स्त्रियांमाकरः स्यात्’
इत्यमरः । मणिः इव अधिकं बभौ वशिष्ठमन्त्रप्रभावात् तेजिष्ठोऽभूत्
इत्यर्थः । अत्र मनुः—‘प्राङ्नाभिर्वर्जनात् पुंसो जातकर्म्म विधौयते’ इति ॥

१८ । तपोवनात् तत्र पुरोहितेन वनिष्ठेनैव कर्त्तुं शक्यं जातकर्म्म मन्त्र इत्येव,
तेनैव निजोक्त्या, नाश्रित्य वात्रा परिकृतं वनिष्ठात् मणिरिव अतिशयं शोभा
पादेते नाश्रितेन ।

सुखश्रवा मङ्गलतूर्य्यनिस्त्रनाः

प्रमोदनृत्यैः सह वारयोषिताम् ।

न केवलं सद्गानि मागधौपतेः

पथि व्यजृम्भन्त दिवौकसामपि ॥ १९

१९ । सुखश्रवाः मङ्गलतूर्य्यनिस्त्रनाः वारयोषितां प्रमोदनृत्यैः सह मागधौपतेः सद्गानि केवलं न,
दिवौकसां पथि व्यजृम्भन्त । वाच्य—सुखश्रवैः—निस्त्रनैः व्यजृम्भन्त ।

१९ । सुखः सुखकरः श्रवः श्रवणं येषां ते सुखश्रवाः श्रुतिसुखा
इत्यर्थः । मङ्गलतूर्य्यनिस्त्रनाः मङ्गलवाद्यध्वनयः, वारयोषितां वेश्यानाम् ।
‘वारय्यौ गणिका वेश्या रूपाजीवा’ इत्यमरः । प्रमोदनृत्यैः हर्षनर्तनैः

सह मागधीपतेः दिलीपस्य मङ्गानि केवलं गृहे एव न व्यज्जन्त, किन्तु
स्योः शोकः येषां ते दिवौकसः, देवाः पृषोदरादित्वात् साधुः । तेषां पथि
आकाशेऽपि व्यज्जन्त । तस्य देवाग्रत्वात् देवोपकारित्वाच्च देवदुन्दुभयो-
ऽपि नेदुरिति भावः ।

१९ । केवलं सूक्ष्मिणापतिं विनोपेन भवनेनैव श्रुतिमधुरं मङ्गलवाञ्छं च तांश्वर
मङ्गलं मङ्गलं वाराङ्गनागपेन आनन्दनूतं हरेतेहिन एवम नरे, ए मङ्गलेन अङ्गना
आकाशपथेऽपि प्रकाशं पाह्येहिन ।

न संयतस्तस्य बभूव रक्षितु-
र्विसर्जयेद् यं सुतजन्म हर्षितः ।

ऋणाभिधानात् स्वयमेव केवलं

तदा पितृणां सुमुचे स बन्धनात् ॥ २०

२० अः । रक्षितुस्तस्य (कश्चित्) संयतो न बभूव, (सः) सुतजन्म हर्षितः (सन्) यं विसर्जयेत्
स तदा पितृणाम् ऋणाभिधानात् बन्धनात् केवलं स्वयमेव सुमुचे ॥ वाचा—संयतेन न बभूव,
सुतजन्म हर्षितेन यः विसर्जयेत् । तेन सुमुचे ।

२० । रक्षितुः सम्यक्पालनशीलस्य तस्य दिलीपस्य, अतएव चौराद्य-
भावात् संयतः बद्धः न बभूव अभूत् । किं तेनात् आह—विसर्जयेदिति ।
सुतजन्मना हर्षितः तोषितः सन् सः यं बद्धं विसर्जयेत् विमोचयेत् । किन्तु
सः राजा तदा पितृणाम् ऋणाभिधानात् बन्धनात् केवलम् एकं यथा तथा
स्वयम् एव एक एव इत्यर्थः । 'केवलः कृत्स्न एकश्च केवलस्यावधोरितः'
इति शाश्वतः । सुमुचे । कर्मकर्त्तरि लिट् । स्वयमेव मुक्त इत्यर्थः ।
अस्मिन्नर्थे—'एष वा अन्वृणो यः पुच्छी' इति श्रुतिः प्रमाणम् ॥

२० । अङ्गनागक राजा विनोपेन राज्या एवम केहरे कांराङ्गक हिन ना,
वांशटकं तनि प्रुज्जन्मनिष्ठ आनन्दं वरुन हरेते मोचनं करिदेन ; तनि केवल
आगनिहे आगनाटकं पित्रुलोकेन अङ्गनाग वरुन हरेते मुक्तं मनेन करिदेन ।

श्रुतस्य यायादयमन्तमर्भक-

स्तथा परेषां युधि चेति पार्थिवः ।

अवेक्ष्य धातोर्गमनार्थमर्थवि-

ञ्चकार नाम्ना रघुमात्मसम्भवम् ॥ २१

२१ अः । अर्थवित् पार्थिवः अयम् अर्भकः श्रुतस्य अन्तं यायात्, तथा युधि परेषाम् अन्तं (यायात्)
इति धातोः गमनार्थम् अवेक्ष्य आत्मसम्भवं नाम्ना रघुं चकार ॥ वाचा—अर्थविदा पार्थिवेन, अनेन
अर्भकेन अन्तः यायेत इति आत्मसम्भवः रघुः, चक्र ।

୨୧ । ଅର୍ଥବିତ୍ ଶବ୍ଦାର୍ଥସ୍ତଃ ପାର୍ଥିବଃ ପୃଥିବୀଶ୍ଚରଃ ଦିଲୀପଃ, ଅୟମ୍
ଅର୍ଭକଃ ବାଳକଃ ଯୁତସ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ରସ୍ୟ ଅନ୍ତଃ ପାରଂ ଯାଯାତୁ, ତଥା ଯୁଧି ପରୀକ୍ଷାଂ
ଶତ୍ରୁଣାମ୍ ଅନ୍ତଃ ପାରସ୍ତ ଯାଯାତୁ ଯାତୁଂ ଶକ୍ତୁଯାଦିତ୍ୟର୍ଥଃ । ‘ଅକ୍ତି ଲିଙ୍ ଚ’
इति शब्दार्थे लिङ् । इति हेतोः धातोः ‘अधि वधि लधि गत्यर्थाः’ इति
लधिधातोः गमनाख्यम् अर्थम् अर्थविश्वात् अवेक्ष्य आलोच्य आत्मसम्भवं
पुत्रं नाम्ना रघुं चकार । ‘लङ्घिष्वङ्घोर्नलोपश्च’ इत्युप्रत्यये ‘बालमूललघुल-
मङ्गुलीनां वा लो रत्वमापद्यते’ इति वैकल्पिके रेफादेशे रघुरिति रूपं
सिद्धम् । अत्र शङ्कः—‘अशौचे तु व्यतिक्रान्ते नामकार्थं विधीयते’ इति ॥

୨୧ । ଏହି ବାଳକ ଗୋଟିଏ ଓ ଅଗ୍ରାଜି-ମାଗନ୍ତର ମାଗନ୍ତମାନେ ହେତେ ବୁଦ୍ଧିବା ଶାସ୍ତ୍ରବିତ୍
ଦିଲୀପ ଗଣସାହସ୍ର ଗମନାର୍ଥ ଜାନିବା ଶୁଭେନ ନାମ ଗଘୁ ଗାଧିଲେନ ।

पितुः प्रयत्नात् स समयसम्पदः शुभैः शरीरावयवैर्दिने दिने ।
पुपोष वृद्धिं हरिदश्वदीधितेरनुप्रवेशादिव बालचन्द्रमाः । २२

୨୧ କ. । ସ ସମୟସମ୍ପଦଃ ପିତୁଃ ପ୍ରୟତ୍ନାତ୍ ଶୁଭୈଃ ଶରୀରାବୟବୈଃ ହରିଦଶ୍ଵଦୀଧିତୈଃ ଅନୁପ୍ରବେଶାତ୍ ବାଳ-
ଚନ୍ଦ୍ରମା ଇବ ଦିନେ ଦିନେ ବୃଦ୍ଧିଂ ପୁପୋଷ ॥ ବାଘ୍ୟ—ତେନ... ଚନ୍ଦ୍ରମା ଇବ ବୃଦ୍ଧିଃ ପୁପୁଷେ ।

୨୨ । ସଃ ରଘୁଃ ସମୟସମ୍ପଦଃ ପୂର୍ଣ୍ଣଲକ୍ଷ୍ମୀକସ୍ୟ, ପିତୁଃ ଦିଲୀପସ୍ୟ ପ୍ରୟ-
ତ୍ନାତ୍, ଶୁଭୈଃ ମନୋହରୈଃ ଶରୀରାବୟବୈଃ ହରିଦଶ୍ଵଦୀଧିତୈଃ ସୂର୍ଯ୍ୟରଶ୍ମେଃ ‘ଭାସ୍ବଦ-
ବିବସ୍ବତ୍ସମାଶ୍ଵହରିଦଶ୍ଵୋଷ୍ଣରଶ୍ମୟଃ’ ଇତ୍ୟମରଃ । ଅନୁପ୍ରବେଶାତ୍ ବାଳଚନ୍ଦ୍ରମାଃ
ଇବ ଦିନେ ଦିନେ ପ୍ରତିଦିନମ୍ । ‘ନିତ୍ୟବୋଷ୍ୟୋଃ’ ଇତି ହିବ୍ବଚନମ୍ । ବୃଦ୍ଧିଂ
ପୁପୋଷ । ଅଥ ବରାହସଂହିତାବଚନମ୍,—‘ସଲିଳମୟେ ଶଶିନି ରବିର୍ଦୀଧିତयो
ମୂର୍ଚ୍ଛିତାସ୍ତମୋ ନୈଶମ୍ । ଲପ୍ୟନ୍ତି ଦର୍ପଣୋଦରନିହିତା ଇବ ମନ୍ଦିର-
ସ୍ଥାନ୍ତଃ ।’ ଇତି ।

୨୨ । ଚକ୍ରପଥେ ଅର୍ଥାଗ୍ରନ୍ଥିର ଐବେଶ ହେତୁ ଉତ୍ତମାନ୍ତେ ନୂତନ ଚକ୍ରମାନ୍ତ କଳେବର ସେବନ
ଦିନ ଦିନ ବୃଦ୍ଧି ପାହେତେ ଥାଏ, ତତ୍ତ୍ଵେନ ଶେଷ ଶତ୍ରୁ ଗମନାଗ୍ରମ ଅଥ ମକଳଓ ମର୍ଦ୍ଦମାନ୍ତପୃଷ୍ଠ
ମିତ୍ରାନ୍ତ ଐବେଶ ଦିନ ଦିନ ବୃଦ୍ଧି ପାହେତେ ଲାଗିନ ।

उमावषाङ्गौ शरजन्मना यथा

यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ ।

तथा नृपः सा च सुतेन मागधी

ननन्दतुस्तत्सदृଶेन तत्सମौ ॥ ୨୩

୨୩ କ. । ଉମାବଷାଂଗୌ ଶରଜନ୍ମନା ଯଥା ଶଚୀପୁରନ୍ଦରୌ ଜୟନ୍ତେନ ଯଥା (ନନନ୍ଦତୁଃ) ତଥା ତତ୍ତ୍ଵମୌ
ସା ମାଗଧୀ ନୃପସ୍ୟ ଶଚୀ ତତ୍ତ୍ଵସଦୃଶେନ ସୁତେନ ନନନ୍ଦତୁଃ ॥ ବାଘ୍ୟ—ଉମାବଷାଂଗାଭ୍ୟାଂ ଶଚୀପୁରନ୍ଦରାଭ୍ୟାଂ
ତତ୍ତ୍ଵମାଭ୍ୟାଂ ମାଗଧୀାଂ ନୃପତିନା ଓ ଉମାଭ୍ୟାଂ ନନନ୍ଦେ ।

२३ । उमाहृषाङ्गी पार्वतीवृषभध्वजौ शरजन्मना कार्त्तिकेयेन ।
'कार्त्तिकेयो महासेनः शरजन्मा षडाननः' इत्यमरः । यथा ननन्दतुः,
शचोपुरन्दरी जयन्तेन पाकशासनिना । 'जयन्तः पाकशासनिः' इत्यमरः ।
यथा ननन्दतुः, तथा तत्समो ताभ्याम् उमाहृषाङ्गाभ्यां शचोपुरन्दराभ्यां च
समो समानो सा मागधो नृपश्च तत्तद्दृशेन ताभ्यां कुमारजयन्ताभ्यां
सदृशेन सुतेन ननन्दतुः । मागधो प्राक् व्याख्याता ॥

पौराणिकी वार्ता । पुरा किल शैलसुता शिवतेजो बोट, सचमा वज्री निचिसेप, असावप्यशक्त-
मन्त्रजो गङ्गायां निचिपवान्, सापि तथाऽशक्ता शरवणे निचिपवन्तो, ततः षडाननो जन्म लेभे इति ।

२७ । इत्थीं च निव वेवने कार्त्तिकेयक गार्हेरा एवः मठी च रेख एवम जगद्धक गार्हेरा, जाननिउ
इहेराहिनेन ; उठरेयतिम् नृपकिणी च दिनीग, तावुन मेहे पूत्रक गार्हेरा उठरेन जाननिउ इहेनेन ।

रथाङ्गनाम्नोरिव भावबन्धनं बभूव यत् प्रेम परस्परश्रयम् ।
विभक्तमप्येकसुतेन तत् तयोः परस्परस्योपरि पर्य्यचोयत ॥२४

२४ अः । रथाङ्गनाम्नोरिव तयोः भावबन्धनं यत् प्रेम बभूव तत् एकसुतेन विभक्तमपि
परस्परस्योपरि पर्य्यचोयत ॥ वाचा—भावबन्धनेन अथैव येन प्रेम्णा बभूव, तेन विभक्तेनापि
पर्य्यचोयत ।

२४ । रथाङ्गनाम्नी च रथाङ्गनामा च रथाङ्गनामानौ चक्रवाकौ ।
'पुमान् स्त्रियाम्' इत्येकशेषः । तयोरिव, तयोर्दम्पत्योः, भावबन्धनं हृदया-
कर्षकं परस्परश्रयम् अन्योन्यविषयं यत् प्रेम बभूव, तत् एकेन केवलेन
ताभ्यां अन्येन वा । 'एके मुख्यान्यकेवलाः' इत्यमरः । सुतेन विभक्त-
मपि कृतविभागमपि परस्परस्योपरि पर्य्यचोयत वदधे । कर्मकर्त्तरि
लिट् । अक्रान्तिमत्वात् स्वयमेव उपचितमित्यर्थः । यदेकाधारं वस्तु
तदाधारद्वये विभज्यमानं होयते, अत्र तु तयोः प्रागैकैककर्त्तृकमैकैक-
विषयं प्रेम, सम्प्रति द्वितीयविषयलाभेऽपि नाहोयत प्रत्युत उपचितमेव
अभूदिति भावः ॥

२४ । उवाच धात्रा प्रथमोदितं वचो
ययौ तदीयामवलम्बा चाङ्गुलिम् ।
अभूच्च नमः प्रणिपातशिष्या
पितुर्मुदं तेन ततान सोऽर्भकः ॥ २५

२५ अ. । सः अर्भकः धात्रा प्रथमोदितं वचः उवाच (इति यत्), तदीयाम् अङ्गुलिम् च व-
ल्लभ्या ययौ (इति यत्) प्रणिपातश्चिच्छया नमः अभूत् (इति च यत्) तेन पितुस्तुदं ततान ॥
वाच्य—तेन अर्भकेन ज्ञेयं, यये, नमो च अभ्यावि, तुद तेने ।

२५ । सः अर्भकः शिशुः । 'पोतः पाकोऽर्भको डिभ्यः पृथुकः शावकः
शिशुः' इत्यमरः । धात्रा उपमात्रा । 'धात्रौ जनन्यामलको वसुमत्युप-
माद्वधु' इति विश्वः । प्रथमम् उदितम् उपदिष्टं वचः उवाच, तदीयाम्
अङ्गुलिम् अवलम्ब्या ययौ च, प्रणिपातस्य शिच्छया उपदेशेन नमः अभूत्
च, इति यत्, तेन पितुः सुदं ततान ॥

२६ । विनोत्तमनमने निष्ठे यथन शब्जोक्तं अथवाकाङ्क्षितं वाक्यं अशुक्लं कर्त्तव्यं कथा
वर्जितः ; शब्जोक्तं अशुक्लं अवलम्बनं कर्त्तव्यं ईष्टि एव उक्तं अविनाशितं अशुक्लं कर्त्तव्यं अशुक्लं इष्टं,
उपन उनीतं गितां नष्टां विनोत्तमनमने अविनाशितं वर्जितं इष्टं ।

तमङ्गमारोप्य शरीरयोगजैः सुखैर्निषिञ्चन्तमिवाऽमृतं त्वचि ।
उपान्तसम्बोलितलोचनोऽनृपश्चिरात् सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ ॥२६॥

२६ अ. । शरीरयोगजैः सुखैः त्वचि अमृतं निषिञ्चन्तमिव तम् अङ्गम् आरोप्य उपान्तसम्बोलित-
लोचनः (सन्) नृपः चिरात् सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ ॥ वाच्य—लोचनेन नृपेण रसज्ञता यये ।

२६ । शरीरयोगजैः सुखैः त्वचि त्वगिन्द्रिये अमृतं निषिञ्चन्तं
वर्धन्तम् इव, तं पुत्रम् अङ्गम् आरोप्य, सुदाविर्भावात् उपान्तयोः प्रान्तयोः
सम्बोलितलोचनः सन् नृपः, चिरात् सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ । रसः स्वादः ॥

२७ । राजा वधमने निष्ठे निष्ठे नष्टेन, उनीतं शब्जोक्तं अथवाकाङ्क्षितं वाक्यं अशुक्लं कर्त्तव्यं कथा
वर्जितः ; शब्जोक्तं अशुक्लं अवलम्बनं कर्त्तव्यं ईष्टि एव उक्तं अविनाशितं अशुक्लं कर्त्तव्यं अशुक्लं इष्टं,
उपन उनीतं गितां नष्टां विनोत्तमनमने अविनाशितं वर्जितं इष्टं ।

अमंस्त चानेन परार्द्धाजन्मना
स्थितेरभेत्ता स्थितिमन्तमन्वयम् ।
स्वमूर्त्तिभेदेन गुणायवर्त्तिना
पतिः प्रजानामिव सर्गमात्मनः ॥ २७

२७ अ. । स्थितिः अभेत्ता (सः) परार्द्धाजन्मना गुणायवर्त्तिना स्वमूर्त्तिभेदेन चानेन आत्मनः
अन्वयम् (स्थितिः अभेत्ता) प्रजानां पतिः परार्द्धाजन्मना गुणायवर्त्तिना स्वमूर्त्तिभेदेन (विष्णुना)
आत्मनः सर्गमिव स्थितिमन्तम् अमंस्त ॥ वाच्य—अभेत्ता अन्वयः पतिः सर्ग इव स्थितिमान् अमानि ।

२७ । स्थितः अभेत्ता मर्यादापालकः सः नृपः, परार्द्धाजन्मना उत्-
कृष्टजन्मना अनेन रघुणा, अन्वयं वंशं प्रजानां पतिः, ब्रह्मा, गुणाः सत्त्वा-

दयः तेषु प्रयेण मुख्येन सत्त्वेन वर्तते व्याप्रियते इति गुणाश्रावर्त्तो तेन, स्वस्य मूर्त्तिभेदेन अवतारविशेषेण विष्णुना, आत्मनः सर्गं सृष्टिम् इव स्थितिमन्तं प्रतिष्ठावन्तम् अमंस्तं मन्यते स्म, मन्यन्तरनुदात्तत्वात् इट्-प्रतिषेधः । अत्र उपमानोपमेययोरितरेतरविशेषणानौतरेतरत्र योज्यानि । तत्र, रघुपत्ने गुणाः विद्याविनयादयः । 'गुणोऽप्रधाने रूपादौ मौर्त्यां सृरे वृकोदरे । स्तब्धे सत्त्वादिसन्ध्यादिविद्यादि-हरितादिषु ॥' इति विश्वः । शेषं सुगमम् ॥

२१ । चरुण अक्षगति व्रका, आगनांर अग्नर वृद्धि मयङ्गनांर विरूके पाहिरा बीर सृष्टिके हात्री वलिरा छान करिवाहिलेन, चरुण वर्षावागानक अक्षानांर विलोपठ मेहे अग्ना पूजक लोठ करिरा आगन वरुके हात्री वलिरा छान करिठे नागिलेन ।

स वृत्तचूलस्रलकाकपक्षकै-
रमात्पुष्पैः सवयोभिरन्वितः ।
लिपेर्यथावद्वहणेन वाङ्मयं
नदीमुखेनेव समुद्रमाविशत् ॥ २८

२८ अः । वृत्तचूलः सः चलकाकपक्षकैः सवयोभिः अमात्पुष्पैः अन्वितः सन् लिपेः यथावत् वद्वहणेन वाङ्मयं (कश्चित् मकरादिः) नदीमुखेन समुद्रमिव आविशत् ॥ वाङ्मयं—वृत्तचूलेन तेन अन्वितेन वाङ्मयः समुद्र इव आविश्यत ।

२८ । 'चूडा कार्या द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः । प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्त्तव्या श्रुतिचोदनात् ॥' इति मनुस्मरणात् तृतीये वर्षे वृत्तचूलः निष्पन्नचूडाकार्या सन् । उल्लयोरभेदः । सः रघुः । 'प्राप्ते तु पञ्चमे वर्षे विद्यारम्भश्च कारयेत्' इति वचनात् पञ्चमे वर्षे चलकाकपक्षकैः चञ्चल-शिखण्डकैः । 'वालानां तु शिखा प्रोक्ता काकपक्षः शिखण्डकः' इति हलायुधः । सवयोभिः स्निग्धैः । 'स्निग्धो वयस्यः सवयाः' इत्यमरः । अमात्पुष्पैः अन्वितः सन् लिपेः पञ्चाशद्वर्णात्मिकायाः मातृकायाः यथा-वद्वहणेन सम्यक् बाधेन उपायभूतेन, वाङ्मयं शब्दजातं, तस्याः मुखं द्वारम् । 'मुखं तु वदने मुखारम्भे द्वाराभ्युपाययोः' इति यादवः । तेन कश्चित् मकरादिः समुद्रमिव, आविशत् प्रविष्टः भ्रातवानित्यर्थः ॥

२७ । शक्रान्तर रघुर हृडाकांरि मन्नापिठ हरेले, तनि ठकन निधावात्रो नमवन्नक अवाठय पूजकनेर गरिष्ठ मिनिठ हरेरा, नदीमुखवात्रा मागरे अवेनेर छात्र पक्षान् वर्षवाला निष्का करिरा, ताहारहे योगे नक्षत्राक्षरुण मन्त्रे अवेन करिराहिलेन ।

अथोपनीतं विधिवद्विपश्चितो
 विनिन्युरेनं गुरवो गुरुप्रियम् ।
 अवन्ध्ययत्नाश्च बभूवरत्न ते
 क्रिया हि वस्तुपहिता प्रसौदति ॥ २६

२६ अ॥ अथ विपश्चितो गुरवः विधिवत् उपनीतं गुरुप्रियम् एनं विनिन्युः, ते अत्र अवन्ध्य-
 यत्नाश्च बभूवुः, क्रिया हि वस्तुपहिता प्रसौदति ॥ वाच्य—विपश्चिन्निः गुरुभिः उपनीतः गुरुप्रियः
 एवः विनिन्युः, ते...यत्नाः, बभूवुः, क्रियया वस्तुपहितया प्रसूयते ॥

२८ । 'गर्भाष्टमिष्टे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् । गर्भादिकादग्रे राज्ञो
 गर्भाच्च द्वादशे विशः ॥' इति मनुस्मरणात् अथ गर्भैकादशे अष्टे विधि-
 वत् उपनीतं गुरुप्रियम् एनं रघुः विपश्चितः विद्वांसः गुरवः विनिन्युः
 शिञ्चितवन्तः । ते गुरवः, अत्र अस्मिन् रघौ, अवन्ध्ययत्नाश्च बभूवुः । तथाहि,
 क्रिया शिक्षा । 'क्रिया तु निष्कृती शिक्षा चिकित्सीपायकर्मसु' इति
 यादवः । वस्तुनि पात्रभूते उपहिता प्रयुक्ता प्रसौदति फलति । 'क्रिया
 हि द्रव्यं विनयति नाद्रव्यम्', इति कौटिल्यः ॥

२७ । अनन्तरं रघुः उपनायनं सम्पन्नं होतुं उपश्रित आचार्यगणं नेष्टुं उक्तमन्वयं रघुकं यथाविधि
 वेदादि-विद्यां शिक्षां शिष्येण शिष्येण, रघुरूपं पात्रे उपाधेयं यत्नं सकलं होतुं, यत्नेन संपाद्यते चेष्टे।
 अत्रूक्तं होतुं ने चेष्टे। कलवतीहै इहै। वाक्ये ।

धियः समग्रैः स गुणैरुदारधीः
 क्रमाच्चतस्रश्चतुरर्णवोपमाः ।
 ततार विद्याः पवनातिपातिभि-
 र्दिशो हरिर्द्विर्हरितामिवेश्वरः ॥ ३०

३० अ॥ उदारधीः सः धियः समग्रैः गुणैः चतुरर्णवोपमाः चतस्रो विद्याः हरिताम् ईश्वरः
 पवनातिपातिभिः हरिर्द्विः चतुरर्णवोपमाश्चतस्रो दिश इव क्रमात् ततार ॥ वाच्य—उदारधिया
 तेन...ईश्वरेण तेने ।

३० । अत्र कामन्दकः—'शुश्रूषा अवणश्चैव ग्रहणं धारणं तथा ।
 ऊहापोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धौगुणाः ॥' इति, 'ग्राम्योच्चिकी त्रयी
 वार्त्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती । एता विद्याश्चतस्रस्तु लोकसंस्थितिहेतवः' ॥
 इति च । उदारधीः उत्कृष्टबुद्धिः सः रघुः, समग्रैः धियो गुणैः, चत्वारः
 अर्चवाः उपमा यासां ताः चतुरर्णवोपमाः । 'तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे
 च' इति उत्तरपदसमासः । चतस्रः विद्याः हरितां दिशाम् ईश्वरः सूर्यः

पथनातिपातिभिः हरिभिः निजाश्वैः । 'हरित् ककुभि वर्णे च तृणवाजि-
विशेषयोः' इति विश्वः । चतस्रो दिश इव, क्रमात् ततार । चतुर्थो-
पमत्वं दिशामपि द्रष्टव्यम् ॥

७० । येनन, नृशयैव नवन इहेते अधिक वेगयुक्त निज अथ सकलेन वात्रां छात्रिणि निज अधिकन
करेन, उक्तन अथन शीघ्रि-सम्पन्न रघू शीघ्र सवश बुद्धिनिष्ठित्वात्, छात्रिणि मागरेन कृता छात्रिणि विष्ठा
(आशीकिकी, जहो, वाडीं ७ मञ्जुनीति) ज्ञेय अधावन करिजेन वनिशा मने इहेल ।

त्वचं स मेध्यां परिधाय रौरवी-
मशिक्षताऽस्त्वं पितुरेव मन्त्रवत् ।
न केवलं तद्गुरुरेकपार्थिवः
क्षितावभूदेकधनुर्धरोऽपि सः ॥ ३१

३१ अः । स मेध्याम् रौरवीं त्वचं परिधाय मन्त्रवत् अस्त्वं पितुरेव अशिक्षत, तद्गुरुः एक-
पार्थिवः केवलं नाभूत्, किन्तु क्षितौ सः एकधनुर्धरोऽपि अभूत् ॥ वाच्य—तेन अशिक्षत, तद्गुरुणा
एकपार्थिवेन न तेन एकधनुर्धरेणापि अभावि ।

३१ । सः रघुः 'काष्णं रौरववास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः । वसो-
रन्नातुपूर्व्येण श्राणक्षौमादिकानि च ॥' इति मनुस्मरणात् मेध्यां शुद्धां रौरवीं
रुक्मसम्बन्धिनीम् 'रुक्महाकृष्णसारः' इति यादवः । त्वचं चर्मा परिधाय
वसित्वा, मन्त्रवत् समन्त्रकम् अस्त्रम् आग्नेयादिकं पितुरेव उपाध्यायात्
अशिक्षत अभ्यस्तवान् । 'आख्यातोपयोगे' इत्युपादानसंज्ञा । पितुरेव
इत्यवधारणमुपपादयति—नेति । तद्गुरुः एकः अद्वितीयः पार्थिवः
केवलं पृथिवीश्वरः एव न अभूत्, किन्तु क्षितौ सः दक्षिणः एकः धनुर्धरः
अपि अभूत् ॥

७१ । त्विनि पृथिव्य रक्तयुगेन चर्मा परिधान करिशा पिडात्र निकटेहे सम्पन्न अयु सकल निष्का करिहे
मागिजेन ; केनना, ताहात्र पिडा केवल पृथिवीर अविछोत्र अवीचर इहेलन, एमेन नटेर ; त्विनि पृथिवीहे
अविछोत्र अवीचर इहेलन ।

महोक्षतां वत्सतरः स्पृशन्निव
द्विपेन्द्रभावं कलभः श्रयन्निव ।
रघुः क्रमाद्यौवनभिन्नशैशवः
पुपोष गाम्भीर्यमनोहरं वपुः ॥ ३२

३२ अः । रघुः क्रमात् यौवनभिन्नशैशवः महोक्षतां स्पृशन् वत्सतर इव, द्विपेन्द्रभावं श्रयन्

कलभ इव, गाभीर्यमनोहरं वपुः पुपोष ॥ वाचा—रघुना...मेषधेन स्यूयता वल्लतरेव इव ययता कलमेन इव...पुपोष ।

३२ । रघुः क्रमात् यौवनेन भिन्नशैशवः निरस्तशिशुभावः सन्, महान् उच्छा महोच्चः महर्षभः । 'अचतुरः' आदिसूत्रेण निपातनात् अकारान्तत्वम् । तस्य भावः तत्ता, तां स्पृशन् गच्छन् वल्लतरः दम्यः इव । 'दम्य वल्लतरो समौ' इत्यमरः । द्विपेन्द्रभावं महागजत्वं अयन् व्रजन् कलभः करिपोतः इव गाभीर्येण अचापलेन मनोहरं वपुः पुपोष ॥

७२ । वनजत्र (बाहूत्र) धेनव जले अक।७ इत्यत्र आकारे परिणत इति, 'इतिभावक धेनव जले अक।७ इत्यत्र आकारे परिणत इति, नैमनवके जले करिषा वपुः यौवने उल्लङ्घ्य इहेन, ऊहारा नरीरं७ तेभ्यो मनोहरं गाभीर्यपूर्ण आकारे परिणत इहेन ।

अथास्य गोदानविधेरनन्तरं

विवाहदीक्षां निरवर्त्तयद्गुरुः ।

नरेन्द्रकन्यास्तमवाप्य सत्पतिं

तमोनुदं दक्षसुता ब्रूवावभुः ॥ ३३

३२ अः । गुरुः अस्य गोदानविधेः अनन्तरं विवाहदीक्षां निरवर्त्तयत्, नरेन्द्रकन्याः तं दक्षसुताः तमोनुदमिव सत्पतिम् अवाप्य आबभुः ॥ वाचा—गुरुणा विवाहदीक्षा निरवर्त्तयत्, नरेन्द्रकन्याभिः दक्षसुताभिः आबभे ।

३३ । गौर्नादित्ये बलीवर्दे क्रतुभेदार्थमेदयोः । स्त्री तु स्याद्विश्वि भारत्या भूमौ च सुरभावपि । पुंस्त्रियोः स्वर्गवज्जम्बूरश्मिदृग्वाणलोमसु ॥' इति केशवः । गावः लोमानि केशाः दाप्यन्ते खण्डान्ते अस्मिन् इति व्युत्पत्त्या गोदानं नाम ब्राह्मणादीनां षोडशादिषु वर्षेषु कर्त्तव्यं केशान्ताख्यं कर्त्तव्यते । तदुक्तं मनुना—'केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधेयते । राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्वाधिके ततः ।' इति । अथ गुरुः पिता । 'गुरुर्गोपतिपितादौ' इत्यमरः । अस्य गोदानविधेः अनन्तरं विवाहदीक्षां निरवर्त्तयत् कृतवानित्यर्थः । अथ नरेन्द्रकन्याः तं रघुं, दक्षस्य सुताः रोहिण्यादयः तमोनुदं चन्द्रम् इव । 'तमोनुदोऽग्निचन्द्रार्काः' इति विश्वः । सत्पतिम् अवाप्य आबभुः । रघुरपि तमोनुत् । अत्र मनुः—'वेदानधोत्य वेदो वा वेदं वापि यथाक्रमम् । अविष्णुतज्जज्ञचर्यौ ऋहस्यान्ममविशेत्' इति ॥

७७ । वनजत्र ऊहारा गौर्गाव (वर्षा९ केनाह-गर्गात्र) सम्पन्न इहेन वनजति ऊहारा विवाह कार्वा

सम्पन्नं करिजेन ; बाणकडां तापुन लोकाङ्गः पांगरात्री मण्डपि नाड करिजेन, बाण इहेन येन मोहिनी
अवृत्ति मकज्जण, अककाररात्री छज्जनाक पडि नाड करिजा मोडा मोहेतेहेन ।

युवा युगव्यायतबाहुःसलः

कपाटवक्षाः परिणद्धकन्धरः ।

वपुःप्रकर्षादजयद्गुरुं रघु-

स्तथापि नौचैर्विनयाददृश्यत ॥ ३४

३४ अः । युवा युगव्यायतबाहुः अंसलः कपाटवक्षाः परिणद्धकन्धरः रघुः वपुःप्रकर्षात् गुरुम्
अजयत्, तथापि विनयात् (सः) नौचैः अदृश्यत (लोकैः) । वाच्य—यूना... बाहुना अंसलेन...
वल्लभा... कन्धरेण रघुना गुरुः अजीयत, तथापि नौचैरपश्यन् (लोकाः) ।

३४ । सम्प्रति यौवराज्ययोग्यतामाह—युवेति । युवा, युगो नाम
युवस्कन्धगः सच्छिद्रप्राप्तो यानाङ्गभूतो दासविशेषः । 'यानाङ्ग' युगः
पुंसि युगं युग्मे कृतादिषु इत्यमरः । युगवत् व्यायतौ दीर्घौ बाहु यस्य
सः, असौ अस्य स्तः इति अंसलः वलवान् । मांसलश्चेति वृत्तिकारः ।
'बलवान् मांसलोऽंसलः' इत्यमरः । 'वत्सांसाभ्यां कामबले' इति लघुप्रत्ययः ।
कपाटवक्षाः परिणद्धकन्धरः । विशालग्रीवः । 'परिणाहो' विशालता
इत्यमरः । रघुः वपुषः प्रकर्षात् आधिकात् यौवनकृतात् गुरुं पितरम्
अजयत्, तथापि विनयात् नम्रत्वेन नौचैः अल्पकः अदृश्यत । अनौदृत्यञ्च
विवक्षितम् ॥

३४ । युवक त्रपुत्र बाहुगुल युगवेतेव (कोशालेन) आंग शूर्प, अककर श्रुति, वकःरुन कपाटेन
आंग श्रुतञ्च, एवः जीवादेन शूर्पगुल ; तिमि एहे मकन नात्रोक्तिक उक्तेर्वे पिताकैव गत्राङ्क
करिजेन, तथापि विनयतेन तीराकैव होटेहे वेवाहेत ।

ततः प्रजानां चिरमात्मना धृतां

नितान्तगुर्वीं लघयिष्यता धुरम् ।

निसर्गसंस्कारविनीत इत्यसौ

नृपेण चक्रे युवराजशब्दभाक् ॥ ३५

३५ अः । ततः आत्मना चिरं धृतां नितान्तगुर्वीं प्रजानां धुरं लघयिष्यता नृपेण असौ निसर्ग-
संस्कारविनीत इति युवराजशब्दभाक् चक्रे ॥ वाच्य—लघयिष्यन् नृपः अहम्... विनीत... भागं
चकार ।

३५ । सम्प्रति तस्य यौवराज्यमाह—तत इति । ततः आत्मना चिरं

धृतां नितान्तगुर्वीम् 'वोतो गुणवचनात्' इति डौप् । प्रजानां धुरं पालनप्रयासं लघयिष्यता लघुं करिष्यता । 'तत् करोति तदाचष्टे' इति लघुशब्दात् णिच्, ततो 'लुटः सहा' इति शब्दप्रत्ययः । नृपेण दिलोपेन, असौ रघुः निमर्गेण स्वभावेन संस्कारेण शास्त्राभ्यासजनित-वासनया च विनीतः नम्रः इति हेतोः 'युवराजः' इति शब्दं भजतीति तथोक्तः । 'भजोक्तिः' इति णिवप्रत्ययः । चक्रे कृतः । द्विविधो विनयः स्वाभाविकः कृत्रिमश्च इति कौटिल्यः । तदुभयसम्पन्नत्वात् पुनः युवराजं चकार इत्यर्थः । अत्र कामन्दकः,—'विनयोपग्रहान् भूयै कुर्वीत नृपतिः सुतान् । अविनीतकुमारं हि कुलमाशु विशोध्यते । विनीतमौरसं पुनः यौवराज्येऽभिप्रेचयेत् ।' इति ॥

७८ । अनन्तरं महाराजं मिलीप, दहकालं दृष्ट्वा ये उत्कृष्टतरं अस्त्रांगलनभारं वहन् करिष्येदित्येन, तांशं नाशय करिष्येदं ईच्छां बभूव युवराजपतेः अतिविष्टं करिष्येन ; केननां बभूव उभयं आगमात् यत्तांशं न नाशितासन्नमित् अतिशयं उत्तमं उत्कृष्टं नाशं करिष्येदित्येन ।

नरेन्द्रमूलायतनादनन्तरं

तदास्पदं श्रीयुवराजसंज्ञितम् ।

अगच्छदंशेन गुणाभिलाषिणी

नवावतारं कमलादिवोत्पलम् ॥ ३६

३६ अ. । गुणाभिलाषिणी (राजाश्रया) श्रीः नरेन्द्रमूलायतनात् अनन्तरं युवराजसंज्ञितं तदा-स्पदं (पद्माश्रया श्रीः) कमलात् नवावतारम् उत्पलमित् अंशेन अगच्छत् ॥ वाच्य—लाघिष्या श्रिया...संज्ञितः तदास्पदं अगम्यत ।

३६ । गुणान् विनयादीन् सौरभ्यादींश्च अभिलष्यतीति गुणाभिलाषिणी श्रीः राजलक्ष्मीः पद्माश्रया च नरेन्द्रः दिलोप एव मूलायतनं प्रधानस्थानं तस्मात् अपादानात् अनन्तरं सन्निहितं, युवराजः इति संज्ञा अस्य सञ्जाता युवराजसंज्ञितम् । तारकादित्वात् इतच्प्रत्ययः । आत्मनः पदं स्थानम् आस्यदम् 'आस्यदं प्रतिष्ठायाम्' इति निपातः । सः रघुः इति आस्यदं तदास्पदं, कमलात् चिरोत्पन्नात् नवावतारम् अचिरोत्पन्नम् उत्पलम् इव, अंशेन अगच्छत् । स्त्रियो हि यूनि रज्यन्ते इति भावः ॥

७९ । लक्ष्मी (पद्मा) येनपुनः पूर्णविकसितं पत्रं दृष्ट्वा येन क्रमेण क्रमेण उत्कृष्टतरिष्ठं नव विकसितं पत्रं आश्रयं करेन, अर्पाश्रयिणी राजलक्ष्मीः नरेन्द्रकालं दृष्ट्वा येन क्रमेण क्रमेण उत्कृष्टतरिष्ठं नरेन्द्र युवराजं बभूव उत्तमं उत्तमं पत्रं करिष्येदं नाशित्येन ।

विभावसुः सारथिनेव वायुना

घनव्यपायेन गभस्तिमानिव ।

बभूव तेनातितरां सुदुःसहः

कटप्रभेदेन करीव पार्थिवः ॥३७

३७ अः । सारथिना वायुना विभावसुरिव, सारथिना घनव्यपायेन गभस्तिमानिव, सारथिना कटप्रभेदेन करीव, पार्थिवः सारथिना तेन (सुतेन) अतितरां सुदुःसहो बभूव ॥ वाच्य—विभावसुना...गभस्तिमता करिणा इव पार्थिवेन सुदुःसहेन ब[ली]भूवे ।

३७ । सारथिना सहायभूतेन । एतद्विशेषणमुत्तरवाक्येष्वपि अनु-
षङ्गनीयम् । वायुना विभावसुः वज्रिः इव । सूर्यवज्रो विभावसु' इत्य-
मरः । घनव्यपायेन शरत्समयेन सारथिना गभस्तिमान् सूर्य' इव, कटः
गण्डः । 'गण्डः कटो मदो दानम्' इत्यमरः । तस्य प्रभेदः स्फुटनं मदोदय
इत्यर्थः । तेन करी इव, पार्थिवः दिलीपः तेन रघुणा अतितराम् अत्यन्तं
सुदुःसहः सुष्ठु असह्यः बभूव ॥

३७ । अत्रि षेकूप वायुर माशोषो, सूर्य षेकूप शरत्कालेन माशोषो, मातङ्ग
षेकूप गण्डेन हहेते करित मपथावार माशोषो, निताङ्ग छःमह तेज धारण करे,
राजांते सेहेकूप निज आञ्जक वषुव माशोषो अतोव छःमह तेज धारण करिमेन ।

नियुज्य तं होमतुरङ्गरक्षणे धनुर्धरं राजसुतैरनुद्रुतम् ।

अपूर्णमेकेन शतक्रतूपमः शतं क्रतूनामपविघ्नमाप सः ॥३८

३८ अः । शतक्रतूपमः सः राजसुतैः अनुद्रुतं धनुर्धरं तं होमतुरङ्गरक्षणे नियुज्य एकेन अपूर्ण-
क्रतूनां शतम् अपविघ्नम् आप ॥ वाच्य—शतक्रतूपमेन तेन आपे ।

३८ । शतक्रतुः इन्द्रः उपमा यस्य सः शतक्रतूपमः सः दिलीपः, 'शत'
वै तुल्या राजपुत्रा देवा आश्यापालाः' इत्यादिश्रुत्या । राजसुतैः अनुद्रुतम्
अनुगतं धनुर्धरं तं रघुं, होमतुरङ्गाणां रक्षणे नियुज्य, एकेन क्रतुना
अपूर्णम् एकोनं क्रतूनाम् अश्वमेधानां शतम् अपविघ्नम् अपगतविघ्नं यथा
तथा आप ॥

३८ । देवराजमपूण राजा दिलीप, राजकुमार कर्षक इन्द्रत इन्द्रकीरो वषुके
यज्ञाव रक्षणे नियुक्त करिषा निर्विघ्ने एकोनशत अश्वमेध यज्ञ मन्थान करिमेन ।

ततः परं तेन मखाय यज्वना तुरङ्गमुत्सृष्टमनर्गलं पुनः ।

धनुर्भूतामगत एव रक्षिणां जहार शक्रः किल गूढविग्रहः ॥३९

३८ अ. । ततः परं यज्वना तेन मखाय पुनः उत्सृष्टम् अनर्गलं तुरङ्गं शक्रः गूढविग्रहः सन् धनुर्भृतां रक्षिणाम् अग्रत एव जहार किल ॥ वाच्य—गूढविग्रहेण शक्रेण उत्सृष्टः अनर्गलः तुरङ्गः गच्छे ।

३९ । ततः परम् एकोनशतक्रतुप्राप्यनन्तरं यज्वना विधिनेष्टवता तेन दिलोपेन पुनः पुनरपि मखाय मखं कर्तुम् । 'क्रियार्थोपपदस्य' इत्यादिना चतुर्थी । उत्सृष्टं मुक्तम् अनर्गलम् अप्रतिबन्धम् अव्याहतस्वरगतिमित्यर्थः, 'अपर्यावर्त्तयन्तोऽश्वमनुचरन्ति' इति आपस्तम्बस्मरणात् । तुरङ्गं धनुर्भृतां रक्षिणां रक्षकाणाम् अग्रत एव शक्रः गूढविग्रहः सन् जहार किल । किल इति ऐतिह्ये ॥

३९ । उद्गमस्तत्र, यज्ञकार्ये लुप्तौ मेहे राक्षा, गुरुवाय यज्ञ करिषात्र जन्य यज्ञीय अथ मोचन करिणेन, अथ अवाधे चमिले, यज्ञीयौ वक्रकग्रेण सन्धुष इहेतेहे इह, अङ्गुलीकणे मेहे अथ इरण करिणेन ।

विषादलुप्तप्रतिपत्ति विस्मितं
कुमारसैन्यं सपदि स्थितञ्च तत् ।
वशिष्ठधेनुश्च यदृच्छयागता
श्रुतप्रभावा ददृशेऽथ नन्दिनी ॥४०॥

४० अ. । तत् कुमारसैन्यं सपदि विषादलुप्तप्रतिपत्ति विस्मितं (सत्) स्थितञ्च, अथ यदृच्छया आगता श्रुतप्रभावा नन्दिनी नाम वशिष्ठधेनुः ददृशे च ॥ वाच्य—कुमारसैन्येन = प्रतिपत्तिना विस्मितेन स्थितेन । श्रुतप्रभावाम् आगतां वशिष्ठधेनुं नन्दिनीं ददर्श (सैन्यः) ।

४० । तत् कुमारसैन्यं सेना सपदि । विषाद इष्टनाशकतो मनोभङ्गः, तदुक्तम्,—'विषादश्चेतसो भङ्ग उपायाभावनाशयोः' इति । तेन लुप्ता प्रतिपत्तिः कर्तव्यज्ञानं यस्य तत् यथोक्तं, विस्मितम् अश्वनाशस्य आकस्मिकत्वात् आश्चर्याविष्टं सत् स्थितं तस्यौ । अथ श्रुतप्रभावा यदृच्छया स्वेच्छया आगता, रघोः स्वप्रसादलब्धत्वात् अनुजिष्टत्वा इति भावः । नन्दिनी नाम वशिष्ठधेनुश्च ददृशे । द्वौ चकारावविलम्बसूचकौ" ॥

४० । राक्षसूयार वधुत्वेन विषादे इच्छा ९ विच्छा इहेषा वशिष्ठः ; उच्छा ९ मेहे विषातश्चक्राग वशिष्ठधेनु नन्दिनी यदृच्छाक्रमे उपाय आशिषः उपहित इहेनेन ।

तदङ्गनिस्यन्दजलेन लोचने प्रमृज्य पुण्येन पुरस्कृतः सताम्
अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनो बभूव भावेषु दिलोपनन्दनः ॥ ४१ ॥

४१ अ. । सतां पुरस्कृतः दिलोपनन्दनः पुण्येन तदङ्गनिस्यन्दजलेन लोचने प्रमृज्य अतीन्द्रियेषु भावेषु उपपन्नदर्शनो बभूव ॥ वाच्य—पुरस्कृतेन...नन्दनेन उपपन्नदर्शनेन ब[वो]भूवे ।

४१ । सतां पुरस्कृतः पूजितः दिलोपनन्दनः रघुः, पुण्येन तस्याः नन्दिन्याः यत् अङ्गं तस्य निस्सन्दः द्रव एव जनं सूत्रमित्यर्थः । तेन लोचने प्रमृज्य शोधयित्वा, अतोन्द्रियेषु इन्द्रियाणि अतिश्रान्तेषु । 'अथादयः क्रान्ताद्यर्थे' द्वितीयया' इति समानः, द्विगुप्राप्तापन्नानां पूर्वगतिसमाप्तेषु पर-वृत्तिङ्गताप्रतिषेधात् विशेष्यनिघ्नत्वम् । भावेषु अपि वस्तुषु उपपन्नदर्शनः सम्यक्सत्तात्कारशक्तिः बभूव ॥

४१ । माधुवनपूजितं मिनीपनन्दनं रघुः, तेनै नन्दिनीं अङ्गनिःशृतं वने निज-चक्षुः शब्दितं करिवाञ्च, ऐश्वर्येन अगोचरं परार्थमकलं दर्शने समर्थं दृष्टेन ।

स पूर्वतः पर्वतवक्षशातनं
ददर्श देवं नरदेवसम्भवः ।
पुनः पुनः सूतनिषिद्धचापलं
हरन्तमग्रवं रथरश्मिसंयतम् ॥ ४२

४२ अ. । सः नरदेवसम्भवः रथरश्मिसंयतं पुनः पुनः सूतनिषिद्धचापलम् अथ हरन्तं पर्वत-पक्षशातनं देवं पूर्वतः ददर्श ॥ वाचा—सम्भवेन, तेन हरन्...शातनः देवः दृष्टः ।

पौराणिकी वाचा—अथ ज्ञातयुगे पर्वताः पक्षिण इव सपत्ना आसन्, विचरन्ति आ च यथाकामं सर्वतो दिग्भ्यः, तत्तत्केषां विपुलविग्रहाणां शरीरवायुना यथेच्छं पतनेन च नितान्तमुपद्रुताः महर्षयः सुरसङ्घाद्यश्चोपतेः शरणमुपजग्मुः, तत्तत्केषां प्रियधिकौर्परिन्द्रः कुलिशेन शैलानां पक्षमशातयदिति ।

४२ । नरदेवसम्भवः सः रघुः पुनः पुनः सूतेन निषिद्धचापलं निवारितौहृत्यं रथस्य रश्मिभिः प्रयहैः । 'किरणप्रयत्नौ रश्मौ' इत्यमरः । संयतं बद्धम् अश्वं हरन्तं पर्वतपक्षाणां छेदकं देवम् इन्द्रं पूर्वतः पूर्वस्यां दिशि ददर्श ॥

४२ । तेनै मय्ये नृपतिपूज्यं रघुः, पर्यंतपक्षच्छेदकारौ देव प्ररम्भवत्के, रथरश्मि-मश्वत्स मारुति कर्षकं वारं वारं निवारितं चाक्ष्ण । तेनै वल्लोप घोटकं गृहेषां पूर्वमिके अहानं करिते देखिलेन ।

शतैस्तमच्छामनिमेषवृत्तिभि-
र्हरिं विदित्वा हरिभिश्च वाजिभिः ।
अवोचदेनं गगनस्पृशा रघुः
स्वरेण धीरेण निवर्त्तयन्निव ॥ ४३

४३ । रघुः अनिमेषवृत्तिभिः अस्त्रां शतैः, हरिभिः वाजिभिश्च तं हरिं विदित्वा एनं गगनस्पृशा धीरेण स्वरेण निवर्त्तयन्निव अवोचत् ॥ वाचा—रघुना निवर्त्तयता इव अवाच ।

४३ । रघुः तम् अश्वत्थारम् अनिमेषवृत्तिभिः निमेषव्यापारशून्यैः
अक्ष्णां शतैः हरिभिः हरिद्वयैः । 'हरिर्वाच्यवदाख्यातो हरित्कपिलवर्णयोः'
इति विश्वः । वाजिभिः अश्वैश्च हरिम् इन्द्रं विदित्वा । 'हरिर्वातार्क-
चन्द्रेन्द्रयमोपेन्द्रमरीचिषु' इति विश्वः । एनम् इन्द्रं गगनसृष्ट्या व्योम-
व्यापिना धीरेण गम्भीरेण स्वरेण ध्वनिना एव निवर्त्तयन् इव अवोचत् ॥

४३ । रघुः सैह अश्वपशुरीर स्पन्दशून्यं शतं शतं चक्रे । एतं तौशरं वरुणं अश्व-
मकल इतिवर्णं प्रेषित्वा, तौशरं हेतुं वलिना चिन्तिते पात्रिजेन एव गगनभेदो गतौ
अत्र तौशरं गगनेन वाया अग्रादेशं चयकितं करिषाहे येन एह कथा वलिजेन ।

मखांशभाजां प्रथमो मनौषिभि-
स्त्वमेव देवेन्द्र ! सदा निगद्यसे ।
अजस्रदीक्षाप्रयतस्य मद्गुरोः
क्रियाविघाताय कथं प्रवर्त्तसे ॥४४

४४ अ. । हे देवेन्द्र ! मनौषिभिस्त्वमेव मखांशभाजां प्रथमः सदा निगद्यसे, तथापि (त्वम्)
अजस्रदीक्षाप्रयतस्य मद्गुरोः क्रियाविघाताय कथं प्रवर्त्तसे ? ॥ वाचा—मनौषिणः त्वामेव प्रथमं
निगदन्ति, प्रवर्त्यते (त्वया) ।

४४ । हे देवेन्द्र ! मनौषिभिः त्वमेव मखांशभाजां प्रथमः सदा
निगद्यसे कथ्यसे, तथापि अजस्रदीक्षायां नित्यदीक्षायां, प्रयतस्य मद्गुरोः
क्रियाविघाताय क्रतुविघाताय, क्रियां विहन्तुमित्यर्थः । 'तुमर्थाच्च भाववचनात्'
इति चतुर्थी । कथं प्रवर्त्तसे ॥

४४ । अश्वगण आपनान्कं यज्जाःपठोकोपिगेर अश्वगणा वलिना निर्देष्टुं करिषाहेन,
आशरं पिता निरश्वरं यागनिरतं, आपनि किं अजस्रं तौशरं यज्जकार्थं विप्रं अग्राहेते
अश्वं इहेषाहेन ।

तिलोकनाथेन सदा मखद्विष-
स्त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा ।
स चेत् स्वयं कर्मसु धर्मचारिणां
त्वमन्तरायो भवसि च्युतो विधिः ॥ ४५

४५ अ. । तिलोकनाथेन दिव्यचक्षुषा त्वया मखद्विषः सदा नियम्याः ननु, स त्वं धर्मचारिणां
कर्मसु स्वयम् अन्तरायो भवसि चेत्, विधिग्रातः ॥ वाचा—तिलोकनाथः दिव्यचक्षुः त्वं मखद्विषः
नियच्छेः तेन त्वया अन्तरायेण भूयते, विधिना च्युतं (च्युतेन वा भूयते) ।

৪৫। ত্রয়াণাং লোকানাং নাথ: ত্রিলোকনাথ: । ‘তদ্বিতার্থ:’ ইत्याদিना उत्तरपदसमास: । तेन त्रैलोक्यनियामकेन दिव्यचक्षुषा अतीन्द्रियार्थदर्शिना त्वया मखद्विष: क्रतुविघातका: सदा नियम्या ननु शिष्या: खलु, स त्वं धर्मचारिणां कर्मसु क्रतुषु स्वयम् अन्तराय: विघ्न: भवसि चेत् विधि: अनुष्ठानं च्युत: क्षत:, लोके सत्कर्मकथैवास्तमियादित्यर्थ: ॥

৪৫। আপনি ত্রিলোকের নাথ ও দিব্যদৃষ্টিমণ্ডল; অন্য কেহ যজ্ঞের বাধাত করিলে আপনিই তাহাকে শাসন করিবেন; কিন্তু আপনিই যদি ধার্মিকগণের ধর্ম-কর্মের বাধাত করেন, তবে ধর্মের বিধান বিনষ্ট হইবে।

तदङ्गमयां मघवन् महाक्रतो-
रमुं तुरङ्गं प्रतिमोक्तुमर्हसि ।
पथः श्रुतेर्दर्शयितार ईश्वरा
मलीमसामाददते न पङ्कतिम् ॥ ४६

৪৬ অ:। হে মঘবন্! মহাক্রতো: অয়াম্ অঙ্গম্ অসুং তুরঙ্গং প্রতিমোক্তুম্ অর্হসি, শ্রুতে: পথ: দর্শয়িতার: ইশ্বর: মলীমসাং পঙ্কতিং ন আদদতে ॥ বাচ্য—অসৌ তুরঙ্গ: অক্ষতে (তয়া), দর্শ-
য়িতামি: ইশ্বরৈ: মলীমসাং পঙ্কতি: আদীযতে।

৪৬। হে মঘবন্! তত্ তস্মাত্ কারণাত্ মহাক্রতো: অশ্বমেধস্য অঙ্গ্যং অষ্টম্ অঙ্গং সাধনম্ অসুং তুরঙ্গং প্রতিমোক্তুং প্রতিদাতুম্ অর্হসি। তথাহি—শ্রুতে: পথ: দর্শয়িতার: সন্মার্গপ্রদর্শকা ইশ্বর: মহান্ত: মলী-
মসাং মলিনাং পঙ্কতিং মাগং ন আদদতে ন স্ত্রীকুর্বতে, অসন্মার্গং নাবলম্বন্তে ইত্যর্থ:। ‘মলীমসন্তু মলিনং কচ্ছরং মলদূষিতম্’ ইত্যমর: ॥

৪৬। অতএব, হে দেবেষ! মহাযজ্ঞের প্রধান অঙ্গ এই অশ্বটি প্রত্যর্পণ করা আপনাত উচিত; বেদমার্গপ্রদর্শক (ভবাদৃশ) মহাশাস্ত্রী কদাচ কলঙ্কিত পথে পদার্পণ করেন না।

इति प्रगल्भं रघुणा समीरितं
वचो निशम्याधिपतिर्दिवौकसाम् ।
निवर्त्तयामास रथं सविस्मयः
प्रचक्रमे च प्रतिवक्तुमुत्तरम् ॥ ४७

৪৭ অ:। দিবৌকসাম্ অধিপতি: রঘুণা সমীরিতম্ ইতি প্রগল্ভং বচ: নিশম্য সবিষ্ময়: (সন্) রথং নিবর্ত্তয়ামাস, চক্ষরং প্রতিবক্তুং প্রচক্রমে ॥ বাচ্য—অধিপতিনা, সবিষ্ময়েন রথ: নিবর্ত্তয়ামাসে।

৪৭। ইতি রঘুণা সমীরিতং প্রগল্ভং বচ: নিশম্য আকর্ষণ,

ଦିବୌକସଃ ଶ୍ଵର୍ଗୌକସଃ । ‘ଦିବଂ ଶ୍ଵର୍ଗେଽନ୍ତରୀକ୍ଷେ ଚ’ ଇତି ବିଷ୍ଣୁଃ । ତେଷାମ୍
ଅଧିପତିଃ ଦେବେନ୍ଦ୍ରଃ ରଘୁପ୍ରଭାବାତ୍ ସବିସ୍ମୟଃ ସନ୍ ରଥଂ ନିବର୍ତ୍ତୟାମାସ, ଉତ୍ତରଂ
ପ୍ରତିବକ୍ତୁଂ ପ୍ରଚକ୍ରେ ଚ ॥

୫୧ । ଦେବରାଜ ହେଉ, ରଘୁର ଗୁଣ ଦେହେ ମର୍ତ୍ତ୍ୟବାକ୍ୟ ଅବନ କରିସା, ମଦିଷ୍ଠସ୍ତେ ରଥ ଅତି-
ନିବୃତ୍ତ କରିଗେନ ଏବଂ ଠାଣୀର ବଥାର ଶ୍ରଦ୍ଧାଧର କରିତେ ଥିବୁତ୍ତ ହେଗେନ ।

ଯଦାତ୍ୟ ରାଜନ୍ୟକୁମାର ତତ୍ତଥା
ଯଶସ୍ତୁ ରଥ୍ୟଂ ପରତୋ ଯଶୋଧନୈଃ ।
ଜଗତ୍ପ୍ରକାଶଂ ତଦ୍ଦଶେଷମିଞ୍ଚୟା
ଭବଦ୍ଗୁରୁର୍ଲଙ୍ଘୟିତୁଂ ମମୋଦ୍ୟତଃ ॥ ୪୮ ॥

୪୮ ଅଃ । ହି ରାଜନ୍ୟକୁମାର ! ତ୍ଵମ୍ ଯତ୍ ଆତ୍ୟ, ତତ୍ ତଥା, ତୁ (କିନ୍ତୁ) ଯଶୋଧନୈଃ ଯଶଃ ପରତଃ
ରଥାମ୍, ଭବଦ୍ଗୁରୁଃ ଜଗତ୍ପ୍ରକାଶମ୍ ଅଶେଷଂ ମମ ତତ୍ (ଯଶଃ) ଇଞ୍ଚୟା ଲଙ୍ଘୟିତୁମ୍ ଉଦ୍ୟତଃ ॥ ବାଚ୍ୟ—
ତଥା ଉଚ୍ୟାତି, ତେନ ତଥା, ଯଶୋଧନାଃ ରଥେଷୁ, ଭବଦ୍ଗୁରୁଣା ଉଦ୍ୟତମ୍ ।

୪୯ । ହି ରାଜନ୍ୟକୁମାର ! ଚକ୍ରିୟକୁମାର ! ‘ମୁହୂର୍ତ୍ତାଭିଷିକ୍ତୋ ରାଜନ୍ୟୋ
ବାହୁଃ ଚକ୍ରିୟୋ ବିରାଟଃ’ ଇତ୍ୟମରଃ । ଯତ୍ ବାକ୍ୟମ୍ ଆତ୍ୟ ବ୍ରବୀଷି । ‘ସ୍ତ୍ରୁବଃ
ପଞ୍ଚାନାମ୍’ ଇତ୍ୟାଦିନା ଆହାଦେଶଃ । ତତ୍ ତଥା ସତ୍ୟଂ, କିନ୍ତୁ ଯଶୋଧନୈଃ ଅସ୍ମା-
ଦ୍ଵଶୈଃ ପରତଃ ଶତ୍ରୁତଃ ଯଶଃ ରକ୍ଷାମ୍ । ତତଃ କିମତ ଆହ—ଭବଦ୍ଗୁରୁଃ ତ୍ଵତ୍ପିତା
ଜଗତ୍ପ୍ରକାଶଂ ଲୋକପ୍ରସିଦ୍ଧମ୍ ଅଶେଷଂ ସର୍ବଂ ମମ ତତ୍ ଯଶଃ, ଇଞ୍ଚୟା ଯାଗେନ,
ଲଙ୍ଘୟିତୁଂ ଶିରଃକ୍ରାନ୍ତୁମ୍ ଉଦ୍ୟତଃ ଉଦ୍ୟକ୍ତଃ ॥

୫୦ । ହେ ଅକ୍ରିୟକୁମାର ! ତୁମି ଯାହା ବାଣିନେ ଠାଣୀ ମତା, କିନ୍ତୁ ସତ୍ତ୍ଵେ ଯାହାମେର
ମର୍ତ୍ତ୍ୟ, ଠାଣୀରା ଦେହେ ସତ୍ତ୍ଵେ ଲଙ୍ଘୟିତେ ଅବଶ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମା କରିସା ଥାକେନ ; ଆମାର ବିଷବିଷାତ
ମର୍ତ୍ତ୍ୟ ସତ୍ତ୍ଵେ ତୋମାର ମିତା ସଞ୍ଜବାରା ଅତିକ୍ରମ କରିତେ ଥିବୁତ୍ତ ହେସାହେନ ।

ହ୍ଵରିର୍ଯଥୈକଃ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଃ ସ୍ମୃତୋ
ମହେଶ୍ଵରସ୍ତ୍ୟ ସ୍ଵକ୍ ଏବ ନାପରଃ ।
ତଥା ବିଦୁର୍ମାଂ ମୁନୟଃ ଶତକ୍ରତୁଂ
ଦ୍ଵିତୀୟଗାମୀ ନ ହି ଶବ୍ଦଃ ଏଷ ନଃ ॥ ୪୯ ॥

୫୧ ଅଃ । ଯଥା ହରିଃ ଏକଃ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଃ ଶୂନ୍ୟଃ, ବାସ୍ତବ୍ୟ ଏବ ମହେଶ୍ଵରଃ ଶୂନ୍ୟଃ, ଅପରଃ ନ, ତଥା
ମୁନୟଃ ମାଂ ଶତକ୍ରତୁଂ ବିଦୁଃ, ନଃ ଏଷଃ ଶବ୍ଦଃ ଦ୍ଵିତୀୟଗାମୀ ନ ହି ॥ ବାଚ୍ୟ—ହରିଣା ଏକେନ ପୁରୁଷୋତ୍ତମେନ
ଅତେନ, ବାସ୍ତବ୍ୟେଣ ଏବ ମହେଶ୍ଵରେଣ ଅତେନ (ଧୃୟତେ) ଅପରେଣ ନ, ମୁନିଭିଃ ଅହଂ ଶତକ୍ରତୁଃ ବିଦ୍ୟେ, ଏତେନ
ଶବ୍ଦେନ ଦ୍ଵିତୀୟଗାମିନା ନ ହି (ଧୃୟତେ) ॥

୫୨ । କିଂ ତଦ୍ୟଶଃ ଇତ୍ୟାହ—ହରିରिति । ପୁରୁଷେଷୁ ଉତ୍ତମଃ ଇତି

सप्तमीसमासः 'न निर्धारणे' इति षष्ठीसमासनिषेधात्, कर्मधारये तु 'सम्बन्धपरमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः' इति उत्तमपुरुष इति स्यात् । यथा हरिः विष्णुः एक एव पुरुषोत्तमः स्मृतः, यथाच त्र्यम्बकः शिव एव महेश्वरः स्मृतः, न अपरः अपरः, पुमान् न, तथा मां सुनयः शतक्रतुं विदुः विदन्ति । 'विदो लटो वा' इति मेर्जुसादेशः, नः अस्माकं हरिहरयोः मम च इत्यर्थः, एषः त्रितयः अपि शब्दः द्वितीयगामी न हि । द्वितीयाप्रकरणे गमिगम्यादीनामुपसंख्यानात् समासः ॥

४० । येन एकमात्रं नामात्रं 'शृङ्गशाल्य' नामे कौर्त्तित, येन द्विगोऽनरे 'महेश्वर' नामे विष्णुः, अपरं केश नरः ; नरैकं केवलं आभिरे एकमात्रं शतक्रतुं नामे अभिहितं इहेषां शक्तिः । आमादेर ए नाम आर विद्योय शक्तिः एवम कर्त्तिते पात्रे ना ।

अतोऽयमश्वः कपिलानुकारिणा

पितुस्त्वदीयस्य मयापहारितः ।

अलं प्रयत्नेन तवात्र मा निधाः

पदं पदव्यां सगरस्य सन्ततेः ॥५०॥

५० अः । अतः त्वदीयस्य पितुः अयम् अश्वः कपिलानुकारिणा मया अपहारितः, तव अत्र प्रयत्नेन अलम्, सगरस्य सन्ततेः पदव्यां पदं मा निधाः ॥ वाच्य—इममश्वं कपिलानुकारी अहम् अपहारितवान्, मा निधायि (लया) ।

५० । यतः अहमेव शतक्रतुः अतः त्वदीयस्य पितुः अयं शततमः अश्वः कपिलानुकारिणा कपिलमुनितुल्येन मया अपहारितः अपहृतः । अपहारित इति स्वार्थे णिच् । तव अत्र अश्वे प्रयत्नेन अलं प्रयत्नः माकारि इत्यर्थः । निषेध्यस्य निषेधं प्रति करणत्वात् द्वितीया । सगरस्य राज्ञः सन्ततेः सन्तानस्य पदव्यां पदं मा निधाः न निधेहि । निपूर्वाद्धाङ्धातोर्लुङ्, 'न माङ्योगे' इत्यङ्गागमप्रतिषेधः । महदास्तन्दनं ते विनाशमूलं भवेदिति भावः ॥

पौराणिकौ वार्ताः—पुरा किल शतान्नमेधेन यष्टुमिच्छता सूर्यवंशसम्भवेन प्रथितनाम्ना भूपतिना समरेण यथाविधि यज्ञीयमश्वसुतसृष्टमवलोक्य स्वाधिकारच्युतिशङ्कया यशस्विन्युत्पादयितुमिन्द्रश्चक्रेन तमश्वमपन्नहारः । अपहृत्य च तं पातालतलवासिनो भगवदपरसूक्तज्ञत्वभवतो ध्यानमग्नस्य कपिलस्याग्निं संररञ्च । इतस्तावदश्वरचक्रेः षष्टिसहस्रसंख्यकैः सगरसुतेः समन्तादन्विष्यालब्धवद्भिः क्रमेण पातालतलमुपगत्य । तत्राश्वमवलोकयन्तः समिहिताश्वमं महर्षिं कपिलमेव मोहेनाश्वचोरोऽयमिति निश्चिन्तानाः क्रोधेन तं प्रहर्षुमुद्यतवन्तः । अथ भगवानभोचशक्तिः कपिलसामुद्रतान् प्रहर्षुमुद्यतान् दृष्ट्वा क्रोधकषायितनयनवर्जिना भञ्जीचकार इति ।

६० । अतएव आदि कपिलमूनिर गृहोक्ताशुभाशौ इहेषां तयोः प्रितार एहे अशौ इवण करिषाहि ; ठुमि इहे अश मोचन करिठे चेहे करिषा मग्न-मज्जनपणं पणं पणार्पणं करिठ ना ।

ततः प्रहस्यापमयः पुरन्दरं
पुनर्बभाषे तुरगस्य रक्षिता ।
गृहाण शस्त्रं यदि सर्गं एष ते
न खल्वनिर्जित्य रघुं कृती भवान् ॥५१

५१ अः । ततस्तुरगस्य रक्षिता प्रहस्य अपमयः (सन्) पुरन्दरं पुनर्बभाषे, यदि ते एषः सर्गः तदा शस्त्रं गृहाण, भवान् रघुम् अनिर्जित्य कृती न खलु ॥ वाच्य—रक्षिता अपमयेन पुरन्दरः बभाषे, पतेन संगेण (भूयते), गृह्यतां (तया), भवता कृतिना न (भूयते) ।

५१ । ततः तुरगस्य रक्षिता रघुः प्रहस्य प्रहसं कृत्वा, अपमयः निर्भीकः सन्, पुनः पुरन्दरं बभाषे । किमिति—हे देवेन्द्र ! यदि एषः अश्वामोचनरूपः ते तव सर्गः निश्चयः । 'सर्गः स्वभावनिर्माक्षनिश्चयाध्याय-सृष्टिषु' इत्यमरः । तर्हि शस्त्रं गृहाण, भवान् रघुं माम् अनिर्जित्य, कृतमनेनेति कृती कृतकृत्यः न खलु । 'इष्टादिभ्यश्च' इति इतिप्रत्ययः । रघुमित्यनेन आत्मनो दुर्जयत्वं सूचितम् ॥

६१ । अनन्तर तेहे अश्वरक्षक निर्भीक रघुः, इष्ट करिषा पुनराशु इष्टके कहिमेन, आगनात्र यदि एकरुपे मकर इष्ट, एवे अश्व ग्रहण करुन, रघुक एष ना करिषा आपनि कणाठ कृतकार्य इहेठे पारिवेन ना ।

स एवमुक्त्वा मघवन्तमुन्मुखः
करिष्यमाणः सशरं शरासनम् ।
अतिष्ठदालीढविशेषशोभिना
वपुःप्रकर्षेण विडम्बितेश्वरः ॥५२

५२ अः । सः उन्मुखः (सन्) मघवन्तम् एवम् उक्त्वा शरासनं सशरं करिष्यमाणः आलीढविशेष-शोभिना वपुःप्रकर्षेण विडम्बितेश्वरः (सन्) अतिष्ठत् ॥ वाच्य—तेन उन्मुखेन करिष्यमाणेन...विडम्बिते-श्वरेण अस्वीयत ।

५२ । सः रघुः उन्मुखः सन् मघवन्तम् इन्द्रम् एवम् उक्त्वा शरासनं चापं सशरं करिष्यमाणः, आलीढेन आलीढाख्येन स्थानभेदेन विशेष-शोभिना अतिशयशोभिना वपुःप्रकर्षेण देहौघत्वेन, विडम्बितेश्वरः अनु-सृतपिनाको सन् अतिष्ठत् । आलीढलक्षणमाह यादवः—'स्थानानि

धन्विनां पञ्च तत्र वेद्याखमस्त्रियाम् । त्रिवितस्त्रान्तरो पादौ मण्डलं
तोरेणाकृति । अन्वर्थं स्यात् समपदमालीढन्तु ततोऽग्रतः । दक्षिणे
वाममाकुञ्च्य प्रत्यालीढं विपर्ययः' इति ॥

६२। त्रिभिः ऐन्द्रके एवै कथां वनिता, उक्त्वैव नत्रागने नत्र-मन्त्राने अङ्गुष्ठ इहेनेन ; उाशत्र
पक्षिणपद मयूथे अनात्रित एवै रात्रपद मन्त्रात् । आङ्गुष्ठ उ विनाश देह आत्रित इहेने, नमे इहेने येन
नमः यहात्वेन विगूण देह आत्रित कत्रिना वैकाशिशहेन ।

रघोरवष्टम्भमयेन पत्निषा
हृदि क्षतो गोत्रभिदप्यमर्षणः ।
नवाम्बुदानीकमुहूर्त्तलाञ्छने
धनुष्यमोघं समधत्त सायकम् ॥ ५३

५३ अः । अवष्टम्भमयेन पत्निषा हृदि क्षतः अमर्षणः गोत्रभिदपि नवाम्बुदानीकमुहूर्त्तलाञ्छने
धनुषि अमोघं सायकं समधत्त ॥ वाच्य—क्षतेन अमर्षणेन गोत्रभिदा अमोघः सायकः समधीयत ।

५३ । रघोः अवष्टम्भमयेन स्तम्भरूपेण । अवष्टम्भः सुवर्णं च
स्तम्भप्रारम्भयोरपि' इति विश्वः । पत्निषा वाणेन हृदि हृदये क्षतः विश्वः
अतएव अमर्षणः असहनः क्रुद्ध इत्यर्थः । गोत्रमित् इन्द्रः अपि । सम्भावनीये
चोरेऽपि गो त्रः क्षौणीधरे मतः' इति विश्वः । नवाम्बुदानाम् अनीकस्य
वृन्दस्य मुहूर्त्तं क्षणमात्रं लाञ्छने चिह्नभूते धनुषि, दिव्ये धनुषीत्यर्थः ।
अमोघम् अवस्थां सायकं वाणं समधत्त संहितवान् ॥

६०। नैमल्लेखकात्रो ऐन्द्रके वपुत्र वृद्धमपूत्र रात्रात्रात्र क्रमत्र आहृष्ट इहेना क्रोत्रे अशोर कृडेनेन , एवै
नरोन यवयगात्र कणककत्रात्रात्रात्र उतोत्र नत्रागने अवार्थ नत्र मन्त्राने कत्रिनेन ।

दिलीपसूनीः स वृहद्भुजान्तरं
प्रविश्य भौमासुरशोनितोचितः ।
पपावनाखादितपूर्वमाश्रुगः
कुतूहलेनेव मनुष्यशोणितम् ॥ ५४

५४ अः । भौमासुरशोणितोचितः आश्रुगः दिलीपसूनीः वृहत् सुजान्तरं प्रविश्य अनाखादितपूर्वः
मनुष्यशोणितं कुतूहलेनेव पपो ॥ वाच्य—शोचितोचितेन आश्रुगेन तेन पपे ।

५४ । भौमानां भयङ्कराणाम् असुराणां शोणिते रुधिरि उचितः

परिचितः सः इन्द्रमुक्तः आशुगः सायकः दिलीपसूनोः रघोः वृहत् विशालं
भुजान्तरं वज्रः प्रविश्य, अनाखादितपूर्वं पूर्वम् अनाखादितम् । सुपसुपेति
समासः । मनुष्यशोणितं कुतूहलेन इव पथौ ॥

६८ । तबन उग्रकर अश्रुगणैर क्रथित्रपीने छिन्नाङ्ग, मेहे देवबाल-नामक, विजोगनमनेन विनाम
वक्रःहले एवेन क्रथित्रा येन कुतूहल वगतः अनाखानिडपूर्व नरक्रथिर पीन क्रथिते नागिन ।

हरः कुमारोऽपि कुमारविक्रमः
सुरद्विपास्फालनकर्कशाङ्गुलौ ।
भुजे शचीपत्रविशेषकाङ्क्षिते
खनामचिह्नं निचखान सायकम् ॥ ५५

५५ अ. । कुमारविक्रमः कुमारोऽपि सुरद्विपास्फालनकर्कशाङ्गुलौ शचीपत्रविशेषकाङ्क्षिते हरेशुजे
खनामचिह्नं सायकं निचखान ॥ वाच्य—कुमारविक्रमेण कुमारैषापि खनामचिह्नः सायकः निचखे ।

५५ । कुमारस्य स्कन्दस्य विक्रम इव विक्रमो यस्य सः तथोक्तः ।
'सप्तम्युपमानपूर्वस्य' इत्यादिना समासः । कुमारः रघुरपि, सुरद्विपस्य
ऐरावतस्य आस्फालनेन कर्कशा अङ्गुलयो यस्य सः तस्मिन्, शच्याः पत्रविशेषकैः
अङ्क्षिते शचीपत्रविशेषकाङ्क्षिते हरः इन्द्रस्य भुजे, खनामचिह्नं खनामाङ्क्षितं
सायकं, निचखान निखातवान् । निष्कण्टकराज्यमाप्तस्यायं * महानभिभव
इति भावः ॥

६९ । देवहृत्तो जेडावटक आघात क्रथित्रा शोहर अङ्गुलि मकले कङ्गागडिग्राह्ये, एवर मरीकरो
शोहते मडा पाठा आक्रिषा मिश्राहेन, डेल्लर मेहे इष्टे, काल्हिदेउर आर पत्राकाङ्क्ष त्रयूष वनामाङ्क्षित
एकपी वान विह्व क्रथिनेन ।

जहार चान्येन मयूरपत्त्रिणा शरेण शक्रस्य महाशनिध्वजम् ।
चुकोप तस्मै स भृशं सुरश्रियः प्रसह्य केशव्यपरोपणादिव ५६

५६ अ. । सः (रघुः) अन्येन मयूरपत्रिणा शरेण शक्रस्य महाशनिध्वजं जहार च, सः इन्द्रः
सुरश्रियः प्रसह्य केशव्यपरोपणादिव तस्मै भृशं चुकोप ॥ वाच्य—महाशनिध्वजः शक्रः, (रघुणा) तेन
इन्द्रेण चुकोपे ।

५६ । अन्येन मयूरपत्रिणा मयूरपत्रवता शरेण शक्रस्य इन्द्रस्य महा-
शनिध्वजं महान्तम् अशनिरूपं ध्वजं जहार चिच्छेद च । सः शक्रः,
सुरश्रियः प्रसह्य बलात्कृत्य केशानां व्यपरोपणात् अवतारणात् छेदनात्

* "निष्कण्टकराज्ये तस्यार्थं महानभिभवः" इत्यपि पाठो दृश्यते ।

ইব তস্মৈ রঘবে মৃগম্ অত্যর্থং চুকোপ, তং হন্তুমিষেপ ইত্যর্থঃ । 'ক্লৃধ-দৃহ'
ইত্যাदिना सम्प्रदानात् चतुर्थी ॥

৫৬। রঘু ময়ূরগজে শোভিত আর একটি বাণবারা ইন্দ্রের রথস্থ বজ্রচিহ্নিত একাঙ ধ্বজ কাটির
কেলিগেন ; বনপূর্বক দেবকুলত্রাজনস্বীর বেশচ্ছেদন করিলে ইন্দ্রের বেক্স জোঁধ হই, রথের ধ্বজচ্ছেদন
করাই রথের উপর সেইরূপ জোঁধ জন্মিল ।

तयोरुपान्तस्थितसिद्धसैनिकं गरुत्मदाशौविषभीमदर्शनैः ।

बभूव युद्धं तुमुलं जयैषिणो रधोमुखैरुद्धं मुखैश्च पत्रिभिः ॥ ५७

৫৭ অ: । জযৈষিণো: তযো: গরুত্মদাশৌবিষভীমদর্শনৈ: অধোমুখৈ: উর্দ্ধমুখৈ: চ পত্রিभि: উপান-
স্থিতসিদ্ধসৈনিকং তুমুলং যুদ্ধং বভূব ॥ বাচ্য—সৈনিকেন তুমুলেন যুদ্ধেন বভূবে ।

৫৭। জযৈষিণো: অন্যোন্যজয়াকাঙ্ক্ষিণো: তযো: ইন্দ্ররঘু: গরুত্মন্ত:
পক্ষবন্ত: । 'গরুত্মন্তচ্চুদা: পত্রম্' ইত্যমর: । আশৌবিষা: আশিষি
দংষ্ট্রায়াং বিধং যেষাং তে আশৌবিষা: সর্পা: । পৃষোদরাদিৎবাৎ সাধু: । স্ত্রী
ত্বাশৌর্জিতাশংসাহিৎদংষ্ট্রয়ো:, ইত্যমর: । তে ইব ভীমদর্শনা: সপত্না: সর্পা: ইব
দ্রষ্টৃণাং ভয়াবহা ইত্যর্থ: । তৈ: অধোমুখৈ: উর্দ্ধমুখৈশ্চ, ধান্বনো রূপর্যধো-
দেশাবস্থিতত্বাদিতি ভাব: । পত্রিभि: বাণৈ:, উপান্তস্থিতা: .তটস্থা: সিদ্ধা:
দেবা: ইন্দ্রস্য, সৈনিকাশ্চ রঘো: যস্মিন্ তৎ তথোক্তং তুমুলং সঙ্কুলং যুদ্ধং
বভূব ॥

৫৭। উভয়েই গরুত্মন্তক জয় করিতে কৃতকর্ম হওয়ার তাঁহাদের মধ্যে তুমুল সংগ্রাম উপস্থিত
হইল ; পক্ষবন্ত শরসমূহ যেন পক্ষধর সর্পনিকরের স্তায় ভীষণ আকারে উৎকে ও নিম্নে ছুটিতে লাগিল ;
ইন্দ্রপক্ষীয় সিদ্ধগণ ও রঘুপক্ষীয় সৈনিকেরা বিক্রমাপন্ন হইয়া, দেখিতে লাগিলেন ।

अतिप्रबन्धप्रहितास्त्रहृष्टिभि-

स्तमाश्रयं दुष्प्रसहस्य तेजसः ।

शशाक निर्वापयितुं न वासवः

स्वतश्च্যुतं वज्रमिवाद्विरम्बुदः ॥ ५८

৫৮ অ: । বাসব: অতিপ্রবন্ধ্যপ্রহিতাস্ত্রহৃষ্টিभि: দুষ্প্রসহস্য তেজস: আশ্রয়ং স্বতশ্চ্যুতং তন্ম অম্বুদ:
(অতিপ্রবন্ধ্যপ্রহিতাभि:) অহ্নি: দুষ্প্রসহস্য তেজস: আশ্রয়ং স্বতশ্চ্যুতং বজ্রমিব নির্বাপয়িতুং ন শশাক
বাচ্য—বাসবেন অম্বু দেব ন শকৈ ।

৫৮। বাসব: অতিপ্রবন্ধ্যেন অতিসাতত্বেন প্রহিতাभि: প্রযুক্তাभि:
অস্ত্রহৃষ্টিभि:, দুষ্প্রসহস্য দু:খেণ প্রসঙ্ঘাতে ইতি দুষ্প্রসহস্. তস্য দু:খেণ

ଅପ୍ୟସହସ୍ୟ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ତେଜସଃ ପ୍ରତାପସ୍ୟ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟଂ ତଂ ରଘୁମ୍ । ଅସ୍ମଦ୍ ଅଗ୍ନିଃ
 ଶ୍ଵତଃ ସୁଗତଂ ନିର୍ଗତଂ ବଞ୍ଚିତ୍ଵ ଇବ ନିର୍ବ୍ୟାପୟିତୁଂ ନ ଶକ୍ୟାକ । ରଘୋରପି ଲୋକ-
 ପାଳାତ୍ମକସ୍ୟ ଇନ୍ଦ୍ରାଂଶସଂଭବତ୍ବାଦିତି ଭାବଃ ॥

୧୮ । ସେଫ, ଅବିଜ୍ଞାତ ବାରି ବୁଝି କରିବାଓ ବେନ ସେଫ ହୈତେ ନିଃସୃତ ବଞ୍ଚାଗ୍ନିକେ ନିର୍ବାପିତ
 କରିତେ ପାତ୍ରେନା, ମେହେନ ହେଲ ଅବିଜ୍ଞାତ ଅବୁଝି କରିବାଓ ବୀର ଅଂଶ ହୈତେ ଉତ୍ତମେ ଦୁଃସହ ତେଲେର ଆଧାର
 ବସୁକେ ନିରତ କରିତେ ପାରିଲେନ ନା ।

ତତଃ ପ୍ରକୋଷ୍ଠେ ହରିଚନ୍ଦନାଞ୍ଜିତେ
 ପ୍ରମଥ୍ୟମାନାର୍ଣ୍ଣବଧୀରନାଦିନୌମ୍ ।
 ରଘୁଃ ଶଶାଞ୍ଜାଞ୍ଜମୁଖେନ ପତ୍ରିଣା
 ଶରାସନଜ୍ୟାମଲୁନାଦ୍‌ବିଢ଼ୌଜସଃ ॥ ୫୯

୫୯ ଅ. । ତତଃ ରଘୁଃ ହରିଚନ୍ଦନାଞ୍ଜିତେ ପ୍ରକୋଷ୍ଠେ ପ୍ରମଥ୍ୟମାନାର୍ଣ୍ଣବଧୀରନାଦିନୌମ୍ ବିଢ଼ୌଜସଃ ଶରାସନଜ୍ୟା
 ଶଶାଞ୍ଜାଞ୍ଜମୁଖେନ ପତ୍ରିଣା ଅଲୁନାତ୍ ॥ ବାଚ୍ୟ—ରଘୁ ଣା ନାଦିନୌ ଶରାସନଜ୍ୟା ଅଲୁପ୍ତତ ।

୫୯ । ତତୋ ରଘୁଃ, ହରିଚନ୍ଦନାଞ୍ଜିତେ ପ୍ରକୋଷ୍ଠେ ମଣିବନ୍ଧେ ପ୍ରମଥ୍ୟମାନାର୍ଣ୍ଣବ-
 ଧୀରନାଦିନୌ ପ୍ରମଥ୍ୟମାନାର୍ଣ୍ଣବ ଇବ ଧୌରଂ ଗର୍ଭୀରଂ ନଦତୀତି ତାଂ ତଥୋକ୍ତାମ୍ ।
 ବେଷିଷ୍ଠି ବ୍ୟାପ୍ରୋତୀତି ବିଟ୍‌ଫ୍ୟାପକମ୍ ଭୋଜୋ ଯସ୍ୟ ସଃ ବିଢ଼ୌଜସଃ ଇନ୍ଦ୍ରସ୍ୟ ।
 ପୃଷୋଦରାଦିତ୍ବାତ୍‌ ସାଧୁ । ଶରାସନଜ୍ୟାଂ ଧନୁର୍ମୌର୍ବ୍ବୀ, ଶଶାଞ୍ଜସ୍ୟ ଅର୍ଦ୍ଧଃ ଶ୍ଵଞ୍ଚଃ
 ଇବ ମୁଖଂ ଫଳଂ ଯସ୍ୟ ତେନ ପତ୍ରିଣା, ଅଲୁନାତ୍‌ ଅଚ୍ଛିନ୍ନତ୍ ॥

୬୦ । ଅନନ୍ତର ରଘୁ, ଡେଇଁ ହରିଚନ୍ଦନ ଚର୍ଚ୍ଚିତ ଅନିବଚନାନ୍ତେ ଅର୍ଦ୍ଧଞ୍ଜାଞ୍ଜିତ ବାଣ ନିକ୍ଷେପ କରିବା ସହନ-
 କାଳେ ଆଜ୍ଞାପ୍ତିତ ମୟୁକ୍ତ ମୟୁକ୍ତ ଗଢ଼ିବନାବି ତତୋ ବସୁକେର ଶ୍ଵଞ୍ଚ ହେବନ କରିବା ଲିଲେନ ।

ସ ଚାପମୁତ୍‌ସୃଜ୍ୟ ବିପ୍ରହସମତ୍ସରଃ ପ୍ରଣାଶନାୟ ପ୍ରବଳସ୍ୟ ବିଦ୍ଵିଷଃ ।
 ମହୌଗ୍ରପକ୍ଷ୍ୟପରୋପଞ୍ଚିତଂ ସ୍ଫୁରତ୍‌ପ୍ରଭାମଞ୍ଜଳମ୍‌ସ୍ତ୍ରମାଦଦେ ॥ ୬୦

୬୦ ଅ. । ବିପ୍ରହସମତ୍ସରଃ ସ ଚାପମ୍‌ ଉତ୍‌ସୃଜ୍ୟ ପ୍ରବଳସ୍ୟ ବିଦ୍ଵିଷଃ ପ୍ରଣାଶନାୟ ମହୌଗ୍ରପକ୍ଷ୍ୟପରୋପଞ୍ଚିତମ୍
 ସ୍ଫୁରତ୍‌ପ୍ରଭାମଞ୍ଜଳମ୍‌ ଅସ୍ତ୍ରମ୍‌ ଆଦଦେ ॥ ବାଚ୍ୟ—ବିପ୍ରହସମତ୍ସରେଫ ତେନ ଆଦଦେ ।

୬୦ । ବିପ୍ରହସମତ୍ସରଃ ପ୍ରହସବୈରଃ ସଃ ଇନ୍ଦ୍ରଃ ଚାପମ୍‌ ଉତ୍‌ସୃଜ୍ୟ ପ୍ରବଳସ୍ୟ ବିଦ୍ଵିଷଃ
 ଶତ୍ରୋଃ ପ୍ରଣାଶନାୟ ବଧାୟ, ମହୌ ଧାରୟନ୍ତୀତି ମହୌଗ୍ରାଃ ପର୍ବତାଃ । ମୂଳବିଭୁ-
 ଜାଦିତ୍ବାତ୍‌ କପ୍ରଥୟଃ । ତେଷାଂ ପକ୍ଷ୍ୟପରୋପଞ୍ଚେ ପକ୍ଷ୍ୟଚ୍ଛେଦେ ଉଚିତଂ, ସ୍ଫୁରତ୍‌ସ୍ଫୁଭା-
 ମଞ୍ଜଳମ୍‌ ଅସ୍ତ୍ରଂ ବଜ୍ରାୟୁଧମ୍‌ ଆଦଦେ ଜଗାହ ॥

୬୦ । ଡେଇଁ ଅଧିକତର ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନା ସ୍ଫୁ ପତ୍ରିଜାଗ କରିଲେନ ଏବଂ ବନ୍ଦୁବା ପର୍ବତଗଣେର ମଞ୍ଜୁ ଚୁର୍ଣ୍ଣ କରିବାହିଲେନ
 ଏବଂ ମଞ୍ଜୁର ମଂହାତ୍ମେର ଶ୍ଵଞ୍ଚ ମେହେ ଉକ୍ତିପ୍ରକାଶ-ମୟୁକ୍ତାଗିତ ବଞ୍ଚା ଶ୍ଵଞ୍ଚ କରିଲେନ ।

रघुभृशं वचसि तेन ताडितः
पपात भूमौ सह सैनिकाश्रुभिः ।
निमेषमात्रादवधूय तद्व्यथां
सहोत्थितः सैनिकहर्षनिःस्वनैः ॥ ६१

६१ अ. । रघुस्तेन भृशं वचसि ताडितः सन् सैनिकाश्रुभिः सह भूमौ पपात, निमेषमात्रात् तद्व्यथाम् अवधूय सैनिकहर्षनिःस्वनैः सह उत्थितः ॥ वाच्य—रघुणा ताडितेन पते, उत्थितम् ।

६१ । रघुः तेन वज्रेण भृशम् अत्यर्थं वचसि ताडितः आहतः सन्, सैनिकानाम् अश्रुभिः सह भूमौ पपात, तस्मिन् पतिते ते रुददुःखार्थः । निमेषमात्रात् तद्व्यथां दुःखम् अवधूय तिरस्कृत्य, सैनिकानां हर्षेण ये निस्वनाः क्षोडाः तैः सह उत्थितश्च, तस्मिन् उत्थिते हर्षात् सिंहनादान् चक्रुः इत्यर्थः ॥

७१ । रघुः ईक्षानिक्रिष्टं वज्रं विषम वेगे वक्त्रे पतितं हृष्टग्राह्यं, सैन्यागणैश्च अक्षय्यान्तरं सहितं कृतमे पतितं हर्षेण, तं नि आवाह्य निमेषमात्रेणैव सैन्ये वज्रावातेन वेपना दूतं करिष्या उठिष्या दौडाह्येन, सज्जं सज्जं ताह्यं सज्जं ताह्यं आनन्दे वज्रस्वनि करिष्या उठिष्या ।

तथापि शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे विपक्षभावे चिरमस्य तस्युषः ।
तुतोष वीर्यातिशयेन वृत्रहा पदं हि सर्व्वत्र गुणैर्निधीयते ६२

६२ अ. । तथापि शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे विपक्षभावे चिरं तस्युषः अस्य वीर्यातिशयेन इवहा तुतोष, तथाहि गुणैः सर्व्वत्र पदं निधीयते ॥ वाच्य—इवहा तुतोषे गुणाः पदं निदधति ।

६२ । तथापि वज्रपातेऽपि शस्त्राणाम् आयुधानां व्यवहारेण व्यापारेण निष्ठुरे क्रूरे विपक्षभावे शात्रवे चिरं तस्युषः स्थितवतः अस्य रघोः वीर्यातिशयेन, वृत्रं हतवान् इति वृत्रहा । 'ब्रह्मभूणवृत्रेषु क्षिप्' इति क्षिप् । तुतोष । स्वयं वीर एव वीरं जानातीति भावः । कथं शत्रोः सन्तोषः ? अत आह—गुणैः सर्व्वत्र शत्रूमित्रोदासीनेषु पदम् अङ्घ्रिः निधीयते, गुणैः सर्व्वत्र संक्रम्यते इत्यर्थः । गुणाः शत्रून् अपि आवर्जयन्तीति भावः ॥

७२ । रघुः वज्रपतितं वज्रं विषम वेगे वक्त्रे पतितं हृष्टग्राह्यं, सैन्यागणैश्च अक्षय्यान्तरं सहितं कृतमे पतितं हर्षेण ना, ईक्ष ताह्यं एतादृशं अक्षय्यान्तरं वीर्यं वर्णने सज्जं हर्षेण केन ना, ७१ सर्व्वत्रैव आपन व्यतिर्भावापन करिष्या वाक् ।

असङ्गमद्विष्वपि सारवत्तया

न मे त्वदन्येन विसोढमायुधम् ।

अवेहि मां प्रीतमृते तुरङ्गमात्

किमिच्छसौति स्फुटमाह वासवः ॥ ६२

६२ अः । सारवत्तया अद्विष्वपि असङ्गं मे आयुधं त्वदन्येन न विसोढम्, मां प्रीतम् अवेहि, तुरङ्गमात् ऋते किम् इच्छसि इति वासवः स्फुटम् आह ॥ वाचा—त्वदन्यः न विसोढशान् अहं प्रीतः अवेधे (लया) इष्यते इति वासवेन उच्यते ।

६३ । सारवत्तया अद्विषु अपि असङ्गम् अप्रतिबन्धं मे आयुधं वक्ष्यं त्वदन्येन न विसोढम्, अतः मां प्रीतं सन्तुष्टम् अवेहि, तुरङ्गमात् ऋते तुरङ्गं वर्जयित्वा । 'अन्यारादितरर्त्तं' इति पञ्चमी । किम् इच्छसि, इति स्फुटं वासवः आह, तुरङ्गमात् अन्यत् अदेयं नास्तीति भावः ॥

७० । “वाङ्मित्रं तेषु, पञ्चतेजो अतिशुभं ह्यत्र न । आनात्र मेहे रज्जुं तूष्णिं त्रिभुजं आत्र केह मशु कत्रिते जमर्षं ह्यत्र नाहे, आमि हेहाते निताङ्गं मल्ले हरेणाम् । तूष्णि आनात्र निकटे तुरङ्गमं त्रिभुजं अशु कोन अतोहेवलु आर्षना कत्र, हेल्ल एहे कथां त्रयूकं अष्टोत्तरं वलिनेन ।

ततो निषङ्गादसमग्रमुद्धृतं सुवर्णपुङ्खद्युतिरञ्जिताङ्गुलिम् ।

नरेन्द्रसूनुः प्रतिसंहरन्निषुं प्रियंवदः प्रत्यवदत् सुरेश्वरम् ॥ ६४

६४ अः । ततः नरेन्द्रसूनुः निषङ्गात् असमग्रं उद्धृतं सुवर्णपुङ्खद्युतिरञ्जिताङ्गुलिम् इषुं प्रति-संहरन् प्रियंवदं सुरेश्वरं प्रत्यवदत् ॥ वाचा—नरेन्द्रसूनुना प्रतिसंहरता प्रियंवदः सुरेश्वरः प्रत्योद्यतः ।

६४ । ततः निषङ्गात् तूष्णीरात् असमग्रं यथा तथा उद्धृतं सुवर्ण-पुङ्खद्युतिभिः रञ्जिताः अङ्गुलयः येन तम् इषुं प्रतिसंहरन् निवर्त्तयन्, 'नाप्रहरन्तं प्रहरेत्' इति निषेधादिति भावः । प्रियं वदतीति प्रियंवदः । 'प्रियवशी वदः खच्' इति खच् प्रत्ययः, 'अरुर्हिष' इत्यादिना सुमागमः । नरेन्द्रसूनुः रघुः सुरेश्वरं प्रत्यवदत् न तु प्राहरदिति भावः ॥

७४ । त्राकसुमित्रं त्रयू, तूष्णीं हरेतेक एकौ वाप बाहिरं कत्रितेजिनेन त्राहारां द्युवर्षवर्षपुष्पेन अत्रात्र तूष्णीं अत्रुलि रञ्जितं हरेतेहिन ; त्रिभि मेहे वाप पुनत्रात्र तूष्णीं ह्यपन कत्रिना मिहे वाकेज देवत्राकके कहरिनेन ।

अमोच्यमश्वं यदि मन्यसे प्रभो !

ततः समाप्ते विधिनैव कर्मणि ।

अजस्रदीक्षाप्रयतः स मदगुरुः क्रतोरशेषेण फलेन युज्यताम् ॥ ६५

६५ अः । हे प्रभो ! यदि अश्वम् अमोचां मन्यसे ततः अजस्रदीक्षाप्रयतः सः मदगुरुः विधिना कर्मणि समाप्ते क्रतोः अशेषेण फलेन युज्यताम् ॥ वाचा—अश्वः अमोचाः—मन्यते (लघा) प्रयतं तं मदगुरुं युक् ।

६५ । हे प्रभो ! इन्द्र ! अश्वम् अमोचां मन्यसे यदि, ततः तर्हि अजस्रदीक्षायां प्रयतः सः मदगुरुः मम पिता विधिना एव कर्मणि समाप्ते सति क्रतोः यत् फलं तेन फलेन अशेषेण कृत्स्नेन युज्यतां युक्तः अस्तु । अश्वमेधफललाभे किमश्वेन इति भावः ॥

७६ । हे अट्टो ! यदि वज्रोत्तमं अथवा एकाग्रं आपनां पत्रितां नो न इव, तां हरेण अजस्रवज्र-कार्त्तव्यं वीर्यं योऽपि पितृदेव यथाविधि एवैव सज्जं समापनं करिष्ये (वेदमूर्ध्नि कल पाठेन, तां हरेण मेवैव कल प्रदानं करेण ।

यथा च वृत्तान्तमिमं सदोगत- स्त्रिलोचनैकांशतया दुरासदः । तवैवं सन्दे शहराद्विशाम्पतिः शृणोति लोके श ! तथा विधौयताम् ॥ ६६

६६ अः । सदोगतः त्रिलोचनैकांशतया दुरासदः सः विशांपतिः यथा इमं वृत्तान्तं तव एव सन्दे शहरात् शृणोति च हे लोके श ! तथा विधौयताम् ॥ वाचा—सदोगतेन दुरासदेन तेन विशांपतिना यथा एवः वृत्तान्तः शृणते तथा विदधातु ।

६६ । सदोगतः सदोगृहं गतः त्रिलोचनस्य ईश्वरस्य एकांशतया अष्टानाम् अन्यतममूर्त्तिं त्वात् दुरासदः अस्मादृष्टैः दुष्प्रापः विशांपतिः, यथा इमं वृत्तान्तं तव सन्दे शहरात् वार्त्ताहरात् एव शृणोति च, लोके श ! इन्द्र ! तथा विधौयताम् ॥ ६६

७७ । पत्रिवत्पत्रिवेष्टितं योऽपि पितृदेव यज्जे वृत्तं हरेण अष्टवर्षं अष्टवर्षं वृत्तिं एवैव करिष्ये मातरं लोकेन अनभिज्ञं हरेण हरेण, आपनां निजेन वार्त्ताहरात् यथा हरेण तं एवैव मातरं लोकेन, तां हरेण उपायं विधानं करेण ।

तथेति कामं प्रतिशुश्रुवान् रघोर्यथागतं मातलिसारथिर्यथौ॥ नृपस्य नातिप्रमनाः सदोगृहं मुदक्षिणासूनुरपिन्यवर्त्तत ॥ ७७

७७ अः । मातलिसारथिः रघोः कामं तथेति प्रतिशुश्रुवान् यथागतं यथौ । मुदक्षिणासूनुरपि

नातिप्रमनाः सन् नृपस्य सदो गृहं (प्रति) न्यवर्त्तत ॥ वाच्य—मातलिसारथिना प्रतिश्रुयता, यथे,
नातिप्रमनां सुदक्षिणासूनुना न्यवर्त्तत ।

६७ । मातलिसारथिः इन्द्रः रघोः सम्बन्धिनं कामं मनोरथं तथेति
तथास्त्विति प्रतिश्रुयवान् । 'भाषायां सदवसश्रुवः, इति कसुप्रत्ययः । यथा-
गतं यथौ, सुदक्षिणासूनुः रघुः अपि नातिप्रमनाः विजयलाभे अपि अश्व-
नाशात् न अतोव तृष्टः सन् । नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः ।
नृपस्य सदो गृहं प्रति न्यवर्त्तत ॥

७१ । आतलिगारथि नेहे ईह्य 'तथांश्च रलिगार रघून् आर्धनांश्च अतिष्ठत इहेन' यथाहोने अहान
करिणेन ; अगिरे शृगकिपार पूज रघून् अनतिअश्रुमिच्छे राक्षसतांश्च अद्यागमन करिणेन ।

तमभ्यनन्दत् प्रथमं प्रबोधितः
प्रजेश्वरः शासनहारिणा हरेः ।
परामृशन् हर्षजडेन पाणिना
तदीयमङ्गं कुलिशब्रणाङ्कितम् ॥ ६८

६८ जः । हरेः शासनहारिणा प्रथमं प्रबोधितः प्रजेश्वरः हर्षजडेन पाणिना कुलिशब्रणाङ्कितं
तदीयम् अङ्गं परामृशन् तम् अभ्यनन्दत् ॥ वाच्य—प्रबोधितेन प्रजेश्वरेण परामृशता सः अभ्यनन्दत ।

६८ । हरेरिन्द्रस्य शासनहारिणा पुरुषेण प्रथमं प्रबोधितः ज्ञापितः,
वृत्तान्तमिति शेषः । प्रजेश्वरः दिलीपः हर्षजडेन हर्षशिशिरेण पाणिना,
कुलिशब्रणाङ्कितं तस्य रघोः इदं तदीयम् अङ्गं शरीरं, परामृशन् सन् तं
रघुम् अभ्यनन्दत् ॥

७८ । अद्यानांश्च मिनींश्च ईडिगृहेहे ईह्य' अत्रित वाडीधरेश्वर मूथे मयस्य वृत्तांश्च अवगत इहेनाहिलेन ;
जिनि पूजके अतिनमित करिग तांश्च नञ्कृत मन्त्रेण शत वृत्ताहेते नागिलेन आननेन उदीर हस्य
अवन इहेन ।

इति क्षितौशो नवतिं नवाधिकां
महाक्रतूनां महनौयशासनः ।
समारुरुक्षुर्दिवमायुषः क्षये
ततान सोपानपरम्परामिव ॥ ६९

६९ अः । महनौयशासनः क्षितौशः आयुषः क्षये दिवम् आरुरुक्षुः सन् इति नवाधिकां महाक्रतूनां
नवतिं सोपानपरम्परामिव ततान ॥ वाच्य—शासनेन क्षितौशेन आरुरुक्षुणा नवाधिका नवतिः
...परम्परा इव तेने ।

६८ । महनीयशासनः पूजनीयाश्चः क्षितौशः, इति अनेन प्रकारेण ।
'इति हेतुप्रकरणप्रकर्षादिसमाप्तिषु' इत्यमरः, महाक्रतूनाम् अस्त्रमेधानां
नवभिरधिकां नवतिम् एकोनशतम्, आयुषः क्षये सति, दिवं स्वर्गम् समा-
वृत्तः आरोढुमिच्छुः, सोपानाङ्गं परम्परां पङ्क्तिम् इव ततान ॥

७२ । वीशर आष्ठा मर्कटे भूविभ, मेहे भूशेखर प्रीतिग, अहेकणे नवनवति
महास्र मन्पादन करिगेन, येन तिमि औवनोष्ठे शर्गे आद्रोहण करिवार जङ्ग (मेहे
यज्जगन्मन्पादन) मोपानपङ्क्ति निर्माण करिवाहिगेन ।

अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूनवे

नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणम् ।

मुनिवनतरुच्छायां देव्या तथा सह शिश्रिये

गलितवयसामिच्छाकूषामिदं हि कुलव्रतम् ॥ ७०

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ रघुराज्याभिषेको नाम द्वितीयः सर्गः

७० अ. । अथ विषयव्यावृत्तात्मा सः यूने सूनवे नृपतिककुदं सितातपवारणं यथाविधि दत्त्वा तथा
देव्या सह मुनिवनतरुच्छायां शिश्रिये, तथाहि गलितवयसाम् इच्छाकूषाम् इदं कुलव्रतम् ॥ वाच—
विषयव्यावृत्तात्मना तेन...तरुच्छाया शिश्रिये, अनेन कुलव्रतेन (भूयते) ।

७० । अर्थ विषयेभ्यः व्यावृत्तात्मा निवृत्तचित्तः सः दिलीपः, यथा-
विधि यथाशास्त्रं यूने सूनवे नृपतिककुदं राजचिह्नम् । 'ककुद्दत् ककुदं
अष्टे वृषाङ्गे राजलक्ष्मणि' इति विश्वः । सितातपवारणं श्वेतच्छदं दत्त्वा
तथा देव्या सुदक्षिणया सह मुनिवनतरोः छायां शिश्रिये श्रितवान्, वान
प्रस्थाश्रमं स्वीकृतवानित्यर्थः । तथाहि गलितवयसां वृद्धानाम्, इच्छाकू-
षाम् इच्छाकीर्णोद्वापत्यानाम् तद्वाजसंज्ञकत्वादणो लुक् । इदं वनगमनं
कुलव्रतम् । देव्या सहेत्यनेन सपत्नीकवानप्रस्थाश्रमपक्ष उक्तः । तथाच
याज्ञवल्क्यः—'सुतविन्ध्यस्तपत्नीकः तथा वानुगतो वनम् । वाणप्रस्थो
ब्रह्मचारी साग्निः सोपासनो ब्रजेत् ।' इति । हरिणीव्रतमेतत् । तदुक्तम्—
'नसमरसला गः षड्वेदेह्यैरिणी मता' । इति ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमङ्गिनाथसूरिविरचितया सञ्जीवनी-

समाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे

महाकाव्ये रघुराज्याभिषेको नाम द्वितीयः सर्गः ॥ १८ ॥

१० । अनन्तर तिमि माग्नात्रिक विषय इहेते मन्पूर्णरूपे निवृत्त इहेश, यूना
भूज वृष्टक यथाविधि राजाङ्गि श्वेतच्छद अर्पान करिश, महिषीर महित उपावन-उत्तर
होश आर्षण करिगेन ; केनना, हेकां कूवशीर-वृक् नृपतिगणेन हेहाहे कूगवत ।

द्वितीयः सर्गः समाप्तः ॥

चतुर्थः सर्गः ।

—(*)—

स राज्यं गुरुणा दत्तं प्रतिपद्याधिकं बभौ ।

दिनान्ते निहितं तेजः सवित्रेव हुताशनः ॥ २

१ अः । स गुरुणा दत्तं राज्यं प्रतिपद्य दिनान्ते सवित्रा निहितं तेजः (प्रतिपद्य) हुताशनः
इव अधिकं बभौ ॥ वाच्य—तेन हुताशनेन इव बभौ ।

शारदा शारदाम्भोज-वदना वदनाम्बुजे ।

सर्वदा सर्वदास्माकं सन्निधिं सन्निधिं क्रियात् ॥

१ । सः रघुः, गुरुणा पित्रा दत्तं राज्यं राज्ञः कर्म प्रजा-परिपालना-
त्मकम् । पुरोहितादित्वाद्यक् । प्रतिपद्य प्राप्य, दिनान्ते सायंकाले
सवित्रा सूर्येण निहितं तेजः प्रतिपद्य, हुताशनः अग्निः इव अधिकं बभौ
'सौरं तेजः सायमग्निं संक्रमते । आदित्यो वा अस्तं यन् अग्निमनु-
प्रविशति । अग्निं वा आदित्यः सायं प्रविशति' इत्यादिश्रुतिः प्रमाणम् ॥

२ । अग्निं येषन सायंकालेन सूर्यः कर्तृक स्थापितं तेजः प्राप्तं इहेषा अधिकतरं
प्राप्नोति इह । तेनानि रघुः पित्रा कर्तृक प्राप्तं सायंकाले प्राप्तं इहेषा अधिकतरं प्राप्नोति
इहेतेन । (शाल्वे कथितं आहं येष—सूर्यादेव अस्तं याहेवारं मयम् निजं तेजः अग्निं
यथेति त्राशिशोः) ।

दिलीपानन्तरं राज्ये तं निशम्य प्रतिष्ठितम् ।

पूर्वं प्रधूमितो राज्ञां हृदयेऽग्निरिवोत्थितः ॥ २

२ अः । दिलीपानन्तरं तं राज्यं प्रतिष्ठितं निशम्य राज्ञां हृदये पूर्वं प्रधूमितः अग्निः उत्थितः
इव । वाच्य—प्रधूमितेन अग्निना उत्थितम् ।

२ । दिलीपानन्तरं, राज्ये प्रतिष्ठितम् अवस्थितं तं रघुं निशम्य,
आकर्ण्य पूर्वं दिलीपशासनकाले राज्ञां हृदये प्रकर्षेण धूमोऽस्य सञ्जातः
प्रधूमितः अग्निः सन्तापान्निः उत्थितः इव प्रज्वलितः इव पूर्वभ्योऽधिक-
सन्तापोऽभूत् इत्यर्थः । राजकर्तृकस्यापि निशमनस्याङ्गी उपचारात्
समानकर्तृकत्वविरोध इति ॥

२ । पूर्वं इहेते विपक्षं राजमण्डलेन दृष्टेन येष सञ्जाताग्निं धूमवानि उत्थितानि
करिष्येहि, दिलीपेन परं रघुं निशमनेन वनिष्याहेन अनिषा, तेनैव सञ्जाताग्निं धू धू
करिष्या अनिषा उत्थितम् ।

पुरुहूतध्वजस्येव तस्योन्नयनपङ्क्तयः ।

नवाभ्युत्थानदर्शिन्यो ननन्दुः सप्रजाः प्रजाः ॥३॥

३ अः । पुरुहूतध्वजस्येव तस्य नवाभ्युत्थानदर्शिन्यः उन्नयनपङ्क्तयः सप्रजाः प्रजाः ननन्दुः ॥
वाच्य—...दर्शिनोभिः उन्नयनपङ्क्तिभिः सप्रजाभिः ननन्दे ।

३ । पुरुहूतध्वजः इन्द्रध्वजः । स किंन राजभिर्दृष्टार्थं पूज्यते
इत्युक्तं भविष्योत्तरे—“एवं यः कुरुते यात्रामिन्द्रकेतोयुधिष्ठिर । पर्जन्यः
कामवर्षी स्यात् तस्य राज्ये न संशयः ॥” इति । “चतुरस्रं ध्वजाकारं
राजद्वारे प्रतिष्ठितम् । आहुः शक्रध्वजं नाम पौरलोकसुखावहम् ॥” पुरु-
हूतध्वजस्य इव तस्य रघोः नवम् अभ्युत्थानम् अभ्युन्नतिम् अभ्युदयश्च
पश्यन्तीति नवाभ्युत्थानदर्शिन्यः उत् जङ्घां प्रस्थिताः उन्नसिताश्च नयन-
पङ्क्तयः यासां ताः सप्रजाः ससन्तानाः प्रजाः जनाः । ‘प्रजा स्यात् सन्ततो
जनैः’ इत्युभयत्र अग्र्यमरः । ननन्दुः ॥

३ । येषम लोकं मकल उर्कनेजे इत्युक्तं अत्र अङ्गुष्ठान् पर्जन्यं करिष्या भूतकित
ह्य, तेभ्यो अङ्गुष्ठान् मखान् मखतिर महितं वृष्टुं अतिनव अङ्गुष्ठान् पर्जन्यं करिष्या
महेश्वान् भूतकित रहेन ।

सममेव समाक्रान्तं द्वयं हिरदगामिना ।

तेन सिंहासनं पित्रामखिलञ्च अरिमण्डलम् ॥ ४ ॥

४ अः । हिरदगामिना तेन सममेव द्वयं समाक्रान्तम्, पित्रां सिंहासनम् अखिलम् अरिमण्डलम् ॥
वाच्य—हिरदगामी सः समाक्रान्तवान् ।

४ । हिरद इव हिरदैश्च वा गच्छतीति हिरदगामिना । ‘कर्त्तर्युपमाने’
इति ‘सुप्रजातौ’ इति च णिनिः । तेन रघुणा समं युगपत् एव द्वयं
समाक्रान्तम् अधिष्ठितम् । किं तत् द्वयम् ? पितुरागतं पित्राम् । ‘पितु-
र्यत्’ इति यग्रत्ययः । सिंहासनम्, अखिलम् अरौणाम् मण्डलं राष्ट्रम् ॥

४ । गजग्रीवो (ह्यौत्र ग्रायं धीरं ७ उक्तं पदकेपपूर्वकं यिनि गगनं करेन ,
अक्षरा अक्षरककाले गजे आदेशं करिष्या यिनि नगरं प्रदक्षिणं करिष्याहेन) मेहे
रघु, एक जगदहे गैरुक्क गिशानं ७ त्रिभुवण आक्रमण करिष्येन ।

ह्यायामण्डललक्ष्येण तमदृष्ट्या किल स्वयम् ।

पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे साम्राज्यदीक्षितम् ॥ ५ ॥

५ अः । पद्मा स्वयम् अदृष्ट्या किल ह्यायामण्डललक्ष्येण पद्मातपत्रेण साम्राज्यदीक्षितं तं भेजे ।
पद्मयो अदृष्ट्या...दीक्षितः स भेजे ।

५। सिंहासनारोहणानन्तरं तस्य लक्ष्म्योसन्निधानमाह, छायेति । अत्र रघोस्तेजोविशेषेण स्वयं सन्निहितया लक्ष्म्या कृतधारणं कृतमित्युत्प्रेक्ष्यते । पद्मा लक्ष्मीः । 'लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला ओर्हरिप्रिया' इत्यमरः । स्वयम् अदृष्ट्या किल । किलेति सम्भावनायाम् । सती, छायामण्डललक्ष्येण कान्तिपुञ्जानुमेयेन न तु स्वरूपतो दृश्येन । छाया-मण्डलमित्यनेन अनाद्यपन्नानं लक्ष्यते । 'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रति-विम्बमनातपः' इत्युभयत्राप्यमरः । पद्मातपत्रेण पद्ममेव आतपत्रं तेन करणभूतेन, साम्राज्यदीक्षितं साम्राज्ये साम्राज्यकर्म्मणि मण्डलाधिपत्ये दीक्षितम्, अभिषिक्तं तं भेजे । अन्यथा कथमेतादृशो कान्तिसम्पत्तिरिति भावः ॥

६। सिंहासनारोहणं ब्रह्म अर्थापन्नं मेधिका-ज्ज्ञानं इहेते नागिनः, येन लक्ष्मीमेवौ नमः अर्पयतां चोक्तिः मार्कण्डेयपुराणे अभिषिक्तं मेहे ब्रह्म मण्डके पद्मं ह्य धारणं करिष्ये । तांश्च तदनां करिष्येतेन ।

परिकल्पितसान्निध्या काले काले च वन्दिषु ।

स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वती ॥ ६

६ अ. । सरस्वती च काले काले वन्दिषु परिकल्पितसान्निध्या सती अर्थ्याभिः स्तुतिभिः स्तुत्यं तम् उपतस्थे ॥ वाच्य—सरस्वत्या...सान्निध्यायां स्तुतिः स उपतस्थे ।

६। सम्प्रति सरस्वतीसान्निध्यमाह—परिकल्पितेति । सरस्वती च काले काले सर्वेषु अपि योग्यकालेषु । नित्यवीप्सयोः' इति वीप्सायां द्विवचनम् । वन्दिषु परिकल्पितसान्निध्या कृतसन्निधाना सती, स्तुत्यं स्तोत्रार्हं तं रघुम् अर्थ्याभिः अर्थात् अनपेताभिः । 'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' इति यमराजः । स्तुतिभिः स्तोत्रैः उपतस्थे देवताबुद्ध्या पूजितवती इत्यर्थः । देवतात्वञ्च 'ना विष्णुः पृथिवीपतिः' इति वा लोकपालात्मकत्वादेत्वनुसन्धेयम् । एवञ्च सति 'उपाह्वेवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणपथिषु' इति वक्तव्यादात्मनेपदं सिध्यति ॥

७। मन्त्रवतीं वक्तामयं देवतामयं कर्त्तुं आविर्भूता इहेता मन्त्रयुक्ता उच्येते अत्रान्वयौ चोक्तिः ब्रह्मं उच्यतेन ।

मनुप्रभृतिभिर्मन्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः ।

तथाप्यनन्यपूर्वव तस्मिन्नासीद् वसुधरा ॥ ७

७ अ. । वसुधरा मन्यैः मनुप्रभृतिभिः राजभिः भुक्ता यद्यपि, तथापि तस्मिन् अन्यपूर्वव आसीत् ॥ वाच्य—वसुधरायां भुक्त्या अनन्यपूर्वया अभूयत ।

७। वसुधारा, मनुप्रभृतिभिः मन्वादिभिः मान्यैः पुण्यैः राजभिः भुक्ता यद्यपि भुक्तेव इत्यर्थः । यद्यपि इत्यवधारणे । ‘अप्यर्थे यदि वार्थे स्यात् यद्यपीति केशवः । तथापि तस्मिन् रात्रि, अन्यः पूर्वः यस्याः सा अन्यपूर्वा, अन्यपूर्वा न भवतीति अनन्यपूर्वा अनन्योपभुक्तेव आसीत् तत्प्रथमपतिकेवानुरक्तवतीत्यर्थः ॥

१। यदि७ वसुधौ, मनुप्रभृति मान्यैः राजभिः भुक्ता यद्यपि भुक्तेव इत्यर्थः । यद्यपि इत्यवधारणे । ‘अप्यर्थे यदि वार्थे स्यात् यद्यपीति केशवः । तथापि तस्मिन् रात्रि, अन्यः पूर्वः यस्याः सा अन्यपूर्वा, अन्यपूर्वा न भवतीति अनन्यपूर्वा अनन्योपभुक्तेव आसीत् तत्प्रथमपतिकेवानुरक्तवतीत्यर्थः ॥

स हि सर्वस्य लोकस्य युक्तदण्डतया मनः ।

आददे नातिशीतोष्णो नभस्त्रानिव दक्षिणः ॥ ८

८ अः । हि (यस्मात्) स युक्तदण्डतया सर्वस्य लोकस्य मनः आददे, कश्चिन् नातिशीतोष्णः दक्षिणः नभस्त्रानिव ॥ वाच्य—तेन आददे, ...शीतोष्णं न न दक्षिणेन नभस्तथा इव ।

८। अत्र कारणमाह—स हीति । हि यस्मात् कारणात् स रघुः युक्तदण्डतया यथापराधदण्डतया सर्वस्य लोकस्य मन आददे जहार । क इव ? अतिशीतः अत्युष्णो वा न भवतीति नातिशीतोष्णः । नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । दक्षिणः दक्षिणदिग्भक्षः नभस्त्रान् वायुः इव मलयानिलः इव इत्यर्थः । युक्तदण्डतयेत्यत्र कामन्दकः,—‘उहं जयवि तोक्ष्णेन मृदुना परिभूयते । दण्डेन नृपतिस्तस्मात् युक्तदण्डः प्रश- स्यते ।’ इति ॥

८। येन वसुधैव कुटुम्बकम्, अत्राह नौतन वा अत्राह उहं ना इति, मकलन चिह्न इति कर, तेन त्विह अत्राह उहं वा अत्राह मृदु ना इति वार्थायां वा वार्थान् कर्तव्य, मकलन चिह्न इति करिणः ।

मन्दोत्कण्ठाः कृतास्तेन गुणाधिकतया गुरौ ।

फलैर्न सहकारस्य पुण्योद्गम इव प्रजाः ॥ ९

९ अः । तेन प्रजाः गुरौ सहकारस्य फलैर्न पुण्योद्गमे इव तज्जो गुणाधिकतया मन्दोत्कण्ठाः कृताः । वाच्य—सः प्रजाः फलं...कृतवान् ।

९। तेन रघुणा, प्रजाः, गुरौ दिलीपविषये, सहकारः अतिशीरभः चूतः । ‘आम्बुतो रसाब्जोऽसौ सहकारोऽतिशीरभः’ इत्यमरः । तस्य फलेन पुण्योद्गमे पुण्योदये इव, ततोऽपि गुणाधिकतया हेतुना मन्दोत्कण्ठाः अत्योत्कण्ठाः कृताः । गुणोत्तरस्य उत्तरो विषयः पूर्णं विस्मययतीति भावः ॥

୧ । ଚୂତତକ୍ରମ କଳ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେବ । ସେମାନେ ଲୋକେ ମନ ହେତେ ସୁକୃତମାନ ଅବର୍ଣ୍ଣନ-
ଜନିତ ଦ୍ଵଃଖେର ଲାଭବ କଟେ, ତେମାନେ ବସୁ, ମିତା ହେତେଓ ଅଧିକତର ଶୁଣନାମୌ ହେତାସ
ଅଜାବୁଲେର ହସସ ହେତେ ଦିଲୌପେର ଅବର୍ଣ୍ଣନ ଜନିତ ଲୋକେର ଲାଭବ କରୁଲେନ ।

ନୟବିଦ୍ଵିର୍ନବେ ରାଜ୍ଞି ସଦସଚ୍ଚୋପଦର୍ଶିତମ୍ ।

पूर्व एवाभवत् पक्षस्तस्मिन्नाभवदुत्तरः ॥ ୧୦

୧୦ ଅ: । ନୟବିଦ୍ଵି: ନବେ ରାଜ୍ଞି ସତ୍ ଅସଚ୍ଚ ଉପଦର୍ଶିତମ୍, ତସ୍ମିନ୍ ପୂର୍ବେ ଏବଂ ପକ୍ଷ: ଅଭବତ୍,
ଉତ୍ତରୋ ନ ଅଭବତ୍ । ବାଚ୍ୟ—ନୟବିଦ୍ଵି: ସତ୍ ଅସଚ୍ଚ ଉପଦର୍ଶିତବନ୍ତ:, ପୂର୍ବେ ପକ୍ଷେ ଅଭୂୟତ, ଉତ୍ତରେ ନ
ଅଭୂୟତ ।

୧୦ । ନୟବିଦ୍ଵି: ନୌତିଶାସ୍ତ୍ରଜ୍ଞେ: ନବେ ତସ୍ମିନ୍ ରାଜ୍ଞି ବିଷୟେ ତମଧିକ୍ଵାନ୍ତ
ଇତ୍ୟର୍ଥ:; ସତ୍ ଧର୍ମଯୁଦ୍ଧାଦିକମ୍ ଅସତ କୁଟ୍ଠଯୁଦ୍ଧାଦିକସ୍ତ ଉପଦର୍ଶିତମ୍ ତସ୍ମିନ୍
ରାଜ୍ଞି ପୂର୍ବ: ପକ୍ଷ: ଏବଂ ଅଭବତ୍ ସଂକ୍ରାନ୍ତ ଇତ୍ୟର୍ଥ: । ଉତ୍ତର: ପକ୍ଷ: ନ ଅଭବତ୍
ନ ସଂକ୍ରାନ୍ତ ଇତ୍ୟର୍ଥ: । ତତ୍ ସଦସତୋର୍ମଧ୍ୟେ ସଦେବାଭିମତମ୍, ନାସତ୍, ତଦୁଦ୍ଧାବନନ୍ତୁ
ଜ୍ଞାନାର୍ଥମେବ ଇତ୍ୟର୍ଥ: । ପକ୍ଷ: ସାଧନଯୋଗ୍ୟାର୍ଥ: । ‘ପକ୍ଷ: ପାର୍ଶ୍ଵ ଗତ୍ସାଧ୍ୟ-
ସହାୟବଳାଭିମୁଖେ’ ଇତି କେଶବ: ॥

୧୦ । ନୌତିଜ୍ଞ ମତ୍ତିବଗ୍ନ ମେହି ନୂତନ ନୂପତିକେ, ମରଳ ଓ କୁଟିଲ ଏହି ଉଭୟବିଧ ରାଜ-
ନୌତିରହି ଉପଦେଶ ଦିତେନ, କିନ୍ତୁ ତିନି ଅନ୍ୟମ ପକ୍ଷେ ଅବଲବନ କରିତେନ, ଦ୍ଵିତୀୟ ପକ୍ଷ
ଅବଲବନ କରିତେନ ନା ।

पञ्चानामपि भूतानामुत्कर्षं पुपुषुर्गुणाः ।

नवे तस्मिन्महीपाले सर्वं नवमिवाभवत् ॥ ୧୧

୧୧ ଅ: । ପଞ୍ଚାନାମପି ଭୂତାନାମ ଗୁଣା: ଉତ୍କର୍ଷେ ପୁପୁଷୁ: ତସ୍ମିନ୍ ନବେ ମହୀପାଳେ ସତି ସର୍ବେ ନୟମିବ
ଅଭବତ୍ ॥ ବାଚ୍ୟ—ଗୁଣ: ଉତ୍କର୍ଷ: ପୁପୁଷେ, ସର୍ବେ ନବେ ଇବ ଅଭୂୟତ ।

୧୧ । ପୃଥିବ୍ୟାଦୀନାଂ ପଞ୍ଚାନାଂ ଭୂତାନାମ୍ ଅପି ଗୁଣା: ଗନ୍ଧାଦୟ: ଉତ୍କର୍ଷମ୍
ଅତିଶୟ ପୁପୁଷୁ: । ଅତ୍ରୋତ୍ପ୍ରେକ୍ଷ୍ୟତେ—ତସ୍ମିନ୍ ରଘୌ ନାମ ନବେ ମହୀପାଳେ
ସତି, ସର୍ବେ ବସ୍ତୁଜାତମ୍ ନବମ୍ ଇବ ଅଭବତ୍ । ତଦେବ ଭୂତଜାତମିଦାନୀମପୂର୍ବ-
ଗୁଣଯୋଗାଦପୂର୍ବମିବାଭବଦିତି ଭାବ: ॥

୧୧ । ବସୁ ରାଜ୍ୟୋ ଅଭିଷିକ୍ତ ହେଲେ ପୃଥିବୀନାମି ପକ୍ଷଭୂତେର ଶୁଣମସ୍ତେ ଉତ୍କର୍ଷଲାଭ
କରିଗାନ୍ତି, ଅତଏବ ନୂତନ ରାଜାର ମସ୍ତେ ମକଳ ବସ୍ତୁ ହେ ଅଭିନବ ବଳିଶା ବୋଧ ହେତେ
ମାଗିଲ ।

यथा प्रह्लादनाच्चन्द्रः प्रतापान्तपमो यथा ।

तथैव सोऽभूद्व୍ୟର୍था राज्ञा प्रकृतिरञ्जनात् ॥ ୧୨

१२ अ. । यथा चन्द्रः प्रज्ञादनात् अन्वर्थः, यथा तपनः प्रतापात् अन्वर्थः, तथैव स राजा प्रकृति-
रञ्जनात् अन्वर्थः अभूत् ॥ वाच्य—यथा चन्द्रेण, तपनेन तथैव तेन राज्ञा अन्वर्थेन अभवि ।

१२ । यथा चन्दयति आज्ञादयतीति चन्द्रः इन्द्रुः । चदिधातोरौणा-
दिको रप्रत्ययः । प्रज्ञादनात् आज्ञादकरणात् अन्वर्थः अनुगतार्थनामकः
अभूत् । यथा च तपतीति तपनः सूर्यः । मद्यादित्वात् ल्यु प्रत्ययः ।
प्रतापात् सन्तापजननादित्यर्थः । तथैव सः राजा प्रकृतिरञ्जनात् अन्वर्थः
सार्थकराजशब्दः अभूत् । यद्यपि राजशब्दो राजतेर्दीप्त्यर्थात् कनिन्-
प्रत्ययान्तो न तु रञ्जेः, तथापि धातूनामनेकार्थत्वाद्रञ्जनाद्राजित्युक्तं
कविना ॥

१२ । आख्यासं विवरणं कराय छलेन वेमन 'छल' नाम सार्थकं इहेयाच्छे ; २२
तां विवरणं कराय वेक्रम उपनेन 'तपन' नाम सार्थकं इहेयाच्छे, तेमनि अकारञ्जन
कराय तैहार 'राजा' एहे नाम सार्थकं इहेन ।

कामं कर्णान्तविश्रान्ते विशाले तस्य लोचने ।

चक्षुष्मत्ता तु शास्त्रेण सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना ॥ १३

१३ अ. । तस्य विशाले लोचने कामं कर्णान्तविश्रान्ते, चक्षुष्मत्ता तु सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना शास्त्रेण
(अभूत्) ॥ वाच्य—विशालाभ्यां लोचनाभ्यां कर्णान्तविश्रान्ताभ्यां भूयते, चक्षुष्मत्तया अभवि ।

१३ । विशाले तस्य रघोः लोचने कामं कर्णान्तयोः विश्रान्ते कर्ण-
प्रान्तगते । चक्षुष्मत्ता तु चक्षुःफलं तु इत्यर्थः, सूक्ष्मान् कार्यार्थान् कर्तव्या-
र्थान् दर्शयति प्रकाशयतीति सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना शास्त्रेण एव । शास्त्रं
दृष्टिर्विवेकिनामिति भावः ॥

१० । तैहार अकार्षद्विष्टुत अविनाग लोचनदुग्धं हिल वटे, किङ्क शस्त्रकार्यार्थदर्शनी
शास्त्रज्ञान द्वाराहे तैहार अकृत दर्शनेल्लिख्यत कार्यं सम्पन्न इहेत ।

लब्धप्रशमनस्वस्थमथैनं समुपस्थिता ।

पार्थिवश्रीर्द्वितीयेव शरत् पङ्कजलक्षणा ॥ १४

१४ अ. । अथ लब्धप्रशमनस्वस्थम् एनं पङ्कजलक्षणा शरत् (पङ्कजलक्षणा) द्वितीया पार्थिव-
श्रीरिव समुपस्थिता । वाच्य—पङ्कजलक्षणा शरदा—स्वस्थः एष द्वितीयया पार्थिवश्रीया इव
समुपस्थितः ।

१४ । अथ लब्धस्य राज्यस्य प्रशमनेन परिपन्थिनाम् अनुरञ्जनप्रती-
काराभ्यां स्थिरीकरणेन स्वस्थं समाहितचित्तम् : एनं रघुं पङ्कजलक्षणा
पद्मचिह्ना । त्रियोऽपि विशेषणमेतत् । शरत्, द्वितीया पार्थिवश्रीः राज-
लक्ष्मीः इव, समुपस्थिता प्राप्ता । 'रक्षा पौरजनस्य देशनगरग्रामेषु गुप्ति-

स्तथा योधानामपि संग्रहोऽपि तुलया मानव्यवस्थापनम् । साम्यं लिङ्गिषु
दानवृत्तिकारणं त्यागः समानेऽर्चनं कार्याण्येव महीभुजां प्रशमनान्येतानि
राज्ये भवे' ॥

१४ । गर्तस्थ भ्रात्रे विराजमानं धाक्यां तिमिं शूद्रादिषु अवशानं करिष्येति चेन्न,
अथन जम्बूनं चरुं कानं, पञ्चलोकाय गच्छिष्येति चेन्न विभीषणं राजनश्चौरं त्रायं तौहिरं मेवाम
जम्बू उन्निहतं हरेण ।

निर्वृष्टलघुभिर्मघैर्मुक्तवर्त्मा सुदुःसहः ।

प्रतापस्तस्य भानोश्च युगपद्व्यानशे दिशः ॥ १५

१५ अः निर्वृष्टलघुभिर्मघैः मुक्तवर्त्मा सुदुःसहः तस्य भानोश्च प्रतापः युगपत् दिशः व्यानशे ॥
वाच्य—मुक्तवर्त्माना सुदुःसहेन प्रतापेन व्यानशेरे ।

१५ । निःशेषं वृष्टाः निर्वृष्टाः, कर्त्तरि क्तः । अतएव लघवः तैः मघैः
मुक्तवर्त्मा त्यक्तमार्गः अतएव सुदुःसहः तस्य रघोः भानोश्च प्रतापः पौरुषम्
आतपस्य । 'प्रतापी पौरुषातपी' इति यादवः । युगपत् दिशः व्यानशे व्याप ॥

१६ । उरुकांते निःशेषवितर्कं शूद्राणां एकांशं मयू जनशङ्कां कर्तुं गत
उन्निहतं हरेण, शूद्राणां एवमं रघुर अर्थातिहतं अथन शूद्रः सह अत्रानं निष्पन्नः
परिव्याप्तं हरेण ।

वार्षिकं संजहारेन्द्रो धनुर्जैत्रं रघुर्दधौ ।

प्रजार्थसाधने तौ हि पर्यायोद्यतकार्मुकौ ॥ १६

१६ अः । इन्द्रः वार्षिकं धनुः संजहार, रघुः जैत्रं धनुः दधौ, हि (यस्मात्) तौ प्रजार्थसाधने
पर्यायोद्यतकार्मुकौ (समूहवत्) । वाच्य—इन्द्रेण संजहरे रघुना दधे, ताभ्यां—कार्मुकाभ्यां (समूहे) ।

१६ । इन्द्रः वर्षासु भवं वार्षिकं वर्षानिमित्तमित्यर्थः । वर्षाभ्यष्टक्
इति ठक् प्रत्ययः । धनुः संजहार । रघुः, जैत्रं जयशीलम् । जैत्रशब्दात्
द्वन्द्वत्वात् 'प्रज्ञादिभ्यश्च' इति स्वार्थे अश् प्रत्ययः । धनुः दधौ, हि यस्मात्
तौ इन्द्ररघू प्रजानाम् अर्थस्य प्रयोजनस्य वृष्टिविजयलक्षणस्य साधनविषये
पर्यायेण उच्यते कार्मुकौ याभ्यां तौ पर्यायोद्यतकार्मुकौ । पर्यायोद्यम-
विश्वमौ इति पाठान्तरे पर्यायेण उच्यमः विश्वमस्य ययोः तौ पर्यायोद्यम-
विश्वमौ । द्वयोः पर्यायकरणादक्लेश इति भावः ॥

१७ । ईश्वरस्य वर्षाकालीनं निजं धनुः अपमार्जितं करिष्येति चेन्न एतदेकं रघुं जयन्ते ।
धनुः धारणं करिष्येति ; एकमना, तौहारा उल्लेखेन अजाग्रतस्य चित्तसाधनेन जम्बू पर्याय-
काले निजं निजं धनुः धारणं करिष्येति वाक्येन ।

पुण्डरीकातपत्रस्तं विकसत्काशचामरः ।

ऋतुर्विडम्बयामास न पुनः प्राप तच्छ्रियम् ॥ १७

१७ चः । पुण्डरीकातपत्रः विकसत्काशचामरः ऋतुः (पुण्डरीकातपत्रं विकसत्काशचामरं) तं विडम्बयामास, तच्छ्रियं पुनः न प्राप ॥ वाच्य...पत्रेण = चामरेण ऋतुना स विडम्बयामास, तच्छ्रीः न प्रापे ।

१७ । पुण्डरीकं सिताम्भोजम् एव आतपत्रं यस्य सः तथोक्तः । विकसन्ति काशानि काशाख्यदणकुसुमानि एव चामराणि यस्य सः । तथोक्तः ऋतुः शरदृतुः पुण्डरीकनिभातपत्रं काशनिभचामरं तं रघुं विडम्बयामास अनुचकार, तस्य रघोः श्रियं पुनः शोभां तु न प्राप । 'शोभासम्पत्तिपद्मासु लक्ष्मीः श्रीरिव दृश्यते' इति शाश्वतः ॥

१७ । चेतनपत्रकण ह्यत्र एवम् अङ्गुल कान्धूलपत्रकण चायत्र बात्रा इत्यादिभिरुक्तं अत्र, चेतनपत्रकण चात्र ब्राह्मण्येन एवम् अङ्गुल कान्धूलपत्रकण चायत्र इत्यादिभिरुक्तं अत्र अङ्गुलकण कविन वटे, किञ्च उद्देश्यं ब्राह्मण्यौ नात्र कविने पात्रिन ना ।

प्रसादसुमुखे तस्मिन् चन्द्रे च विशदप्रभे ।

तदा चक्षुष्मतां प्रीतिरासौत् समरसा हयोः ॥ १८

१८ चः । प्रसादसुमुखे तस्मिन् (रघौ) विशदप्रभे चन्द्रे च हयोः तदा चक्षुष्मतां प्रीतिः समरसा चासौत् ॥ वाच्य—प्रीत्या समरसया अभूयत ।

१८ । प्रसादेन सुमुखे तस्मिन् रघौ, विशदप्रभे निर्मलकान्तौ चन्द्रे च, हयोर्विषये तदा चक्षुष्मतां प्रीतिः अनुरागः समरसा समस्वादा तुल्यभोगा इति यावत् । 'रसो गन्धे रसः स्वादे' इति विश्वः । आसौत् ॥

१८ । अक्षयनयनविनिष्ठे वाक्त्रिभावेन उरुकायेन रघुवत् इत्यमरः मूर्धकांश्च ७ वारिषैश्च ननादेव निर्निर्गलनां प्रथमं कविना उक्तं अत्रानन्तरं उपदेशं कविनाहिन ।

हंसश्रेणोषु तारासु कुमुदवत्सु च वारिषु ।

विभूतयस्तदीयानां पर्यस्ता यशसामिव ॥ १९

१९ चः । हंसश्रेणोषु तारासु कुमुदवत्सु वारिषु च तदीयानां यशसां विभूतयः पर्यस्ता इव ॥ वाच्य—विभूतिभिः पर्यस्तामिव इव (मूयते) ।

१९ । हंसानां श्रेणोषु पङ्क्तिषु तारासु, मन्त्रेषु, कुमुदानि सन्ति येषु इति कुमुदवन्ति । 'कुमुदवान् कुमुदप्रायः' इत्यमरः । 'कुमुदनङ्घ्रितसेभ्यो ह्यमृतम्' इति मत्तुप् । तेषु कुमुदप्रायेषु इत्यर्थः, वारिषु च तदीयानां रघुसम्बन्धिनां यशसां विभूतयः सम्पदः पर्यस्ता इव प्रसारिताः किम् ? इति उत्तरेणा । अन्यथा कथमेषां धवलमेति भावः ॥

१२ । तौ शत्रु यन्त्राः प्रोक्ता इत्यर्थानां, नक्तप्रसङ्गे च कृष्णरत्नाङ्कितं मणिमयं पद्मं
विभुज इति शब्दः ।

इक्षुच्छायनिषादिन्यस्तस्य गोप्तुं गुणोदयम् ।

आकुमारकथोद्घातं शालिगोप्यो जगुर्ग्रथः ॥ २०

१० अ. । इक्षुच्छायनिषादिन्यः शालिगोप्यः गोप्तुं सस्य गुणोदयम् आकुमारकथोद्घातं ग्रथः जगुः ॥
वाच्य—इक्षुच्छायनिषादिनीभिः जगैः ।

२० । इक्षुणां छाया इक्षुच्छायम् । 'छाया बाहुल्ये' इति नपुंसक-
त्वम् । तत्र निषङ्गाः इक्षुच्छायनिषादिन्यः । स्त्रीलिङ्गपाठे इक्षोः छाया
इति विशङ्कः, अन्यथा बहुल्ये नपुंसकत्वप्रसङ्गात् । शालीन् गोपायन्ति
रक्षन्तीति शालिगोप्यः शस्यपालिकाः स्त्रियः । कर्मण्यण् 'ठिङ्गानञ्' इत्या-
दिना ङीप् । गोप्तुः रक्षकस्य तस्य रघोः गुणोदयः उदयः यस्य तत् गुणोदयं
गुणोत्पन्नम् आकुमारं कुमारात् आरभ्य कथोद्घातः कथारम्भः यस्य तत्
कुमारैरपि स्तूयमानमित्यर्थः यशः जगुः गायन्ति स्म । अथवा कुमारस्य
सतः रघोः याः कथाः इन्द्रविजयादयः तत आरभ्य आकुमारकथम् ।
तत्र अपि अभिविधौ अव्ययीभावः । आकुमारकथम् उद्घातः यस्मिन्
कर्मणि, गानक्रियाविशेषणमेतत् । 'स्यादभ्यादानमुद्घात आरम्भः' इत्यमरः ।
आकुमारकथोद्घातमिति पाठे कुमारस्य सतः तस्य कथाभिः चरितैः उद्घातं यत्
यशः तत् यशः आरभ्य यशो जगुरिति व्याख्येयम् ॥

२० । आनिषादत्रयणे निषङ्ग कृष्णरत्नाङ्कितं मणिमयं पद्मं, तत्रैव
मणिमयं पद्मं कृष्णरत्नाङ्कितं इति च कृतं इत्यतिशयोक्तिः कार्या मन्त्रेण गुणशान्ति
कविते मणिमयम् ।

प्रससादोदयादम्भः कुम्भयोर्नेर्महौजसः ।

रघोरभिभवाशङ्किं चुक्षुभे द्विषतां मनः ॥ २१

२१ अ. । महौजसः कुम्भयोर्नेः उदयात् अम्भः प्रससाद, महौजसो रघोः उदयात् अभिभवा-
शङ्किं द्विषतां मनः चुक्षुभे ॥ वाच्य—अम्भसा प्रसदि, अभिभवाशङ्किना मनसा चुक्षुभे ।

२१ । महौजसः कुम्भयोर्नेः अगस्त्यस्य । 'अगस्त्यः कुम्भसम्भवः'
इत्यमरः । उदयात् अम्भः प्रससाद प्रसन्नं बभूव, महौजसः रघोः उदयात्
अभिभवाशङ्किं द्विषतां मनः चुक्षुभे कालुष्यं प्राप । 'अगस्त्योदये जलानि
प्रसोदन्ति' इत्यागमः ॥

पौराणिको वार्ता—कदाचिदुर्वर्शा पश्यतीर्भगवन्निवारणयोर्निषिक्तं तेजः कुम्भे व्यपतत्, ततश्च
अगस्त्यः समुत्पन्न इत्यस्य कुम्भयोनित्वम् । इति ।

याभायै नोदयामास तं शक्तेः प्रथमं शरत् ॥ २४

२४ अः । सरितः गाधाः पथश्च आश्वानकईमान् कुर्वन्ती शरत् शक्तेः प्रथमं तं यात्रायै नोदया-
मास ॥ वाच्य—कुर्वन्त्या शरदा सः नोदयामासे ।

२४ । सरितः गाधाः सुप्रतराः कुर्वन्ती । पथः मार्गान्च आश्वान-
कईमान् शुष्कपङ्क्तान् कुर्वन्ती । 'संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः' इति श्यते-
निष्ठातस्व नत्वम् । शरत् शरदृतुः तं रघुं शक्तेः उत्साहशक्तेः प्रथमं प्राक्
यात्रायै दण्डयात्रायै नोदयामास प्रेरयामास । प्रभावमन्त्रशक्तिसम्पन्नस्य रघोः
शरत् स्वयमुत्साहमुत्पादयामास इत्यर्थः ॥

२४ । अत्र९ काल, नमो मकनके अग्न खज-विनिष्ठे ७ पथ मकनके कर्कशम् ७ करिषा
७९ नाशकं चारा ७९ उच्छिन्न इहेवात्र पूरुके रघुके शुद्धयात्राय अग्न ७ करिष ।

तस्मै सम्यक् हुतो वज्रिर्वाजिनोराजनाविधौ ।

प्रदक्षिणाच्चिर्व्याजेन हस्तेनेव जयं ददौ ॥ २५

२५ अः । वाजिनोराजनाविधौ सम्यक् हुतो वज्रिः प्रदक्षिणाच्चिर्व्याजेन हस्तेनेव तस्मै जयं ददौ ॥
वाच्य—हुतेन वज्रिना जयः ददे ।

२५ । वाजिनाम् अश्वानां नोराजनाविधौ नोराजनाख्ये शान्तिकर्मणि,
सम्यक् विधिवत् हुतः होमसमिद्धः वज्रिः प्रगता दक्षिणं प्रदक्षिणम् ।
तिष्ठद्गुभृतित्वादव्ययीभावः । प्रदक्षिणं या अर्चिः ज्वाली तस्या व्याजेन
हस्तेन हस्तेन इव तस्मै जयं ददौ । उक्तमाहवयात्रायाम्—'इहः प्रदक्षिण-
गतो हुतभुङ्क्तृपस्य धात्रीं समुद्रशनां वशगां करोति' इति । वाजिशङ्खं
गजादीनामपि उपलक्षणं तेषामपि नोराजनाविधानात् ॥

२५ । तिन अचण्वेन नोराजनाङ्गण शान्तिक कार्थे विधिपूर्वक अग्निष्ठे आहति
अंगान करिषेन शोभाति दक्षिणातिभूषी निधाविष्ठार पूर्वक ७ आहति अङ्ग करार मने
इहेन येन अग्निदेव निधाङ्गण इत्त चाराहे उहाके कश्च अश्वान करिषेन ।

स गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपाणिंरयान्वितः ।

षड्विधं बलमादाय प्रतस्थे दिग्जिगीषया ॥ २६

२६ अः । गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपाणिः अयान्वितः सः षड्विधं बलम् आदाय दिग्जिगीषया
प्रतस्थे ॥ वाच्य—गुप्तमूलप्रत्यन्तेन शुद्धपाणिना अयान्वितेन तेन प्रतस्थे ।

२६ । गुप्तौ मूलं स्वनिवासस्थानं प्रत्यन्तः प्रान्तदुर्गञ्च येन सः गुप्त-
मूलप्रत्यन्तः । शुद्धपाणिः सद्गुणपुष्टशत्रुः, सेनया रक्षितपृष्ठदेशो वा ।
अयान्वितः शुभदैवान्वितः । 'अयः शुभावहो विधिः' इत्यमरः । स रघुः,
षड्विधं मौलभृत्यादिरूपं बलं सैन्यम् । 'मौलं भृत्यः सुहृच्छ्रेणी द्विष-
दाटविकं बलम्' इति कोषः । आदाय, दिशां जिगीषया जेतुमिच्छया,
प्रतस्थे चचाक ॥

२७। राजा ब्रह्म निवासद्वर्गं च आसुद्वर्गं सकल वक्ता करिष्या पृष्ठं पङ्क्तं दृष्टे
आगनाटक निरापणं करतः अश्रुकृन् दैनव्यूह दृष्टेन वक्त्रविधं दैनव्यं समन्विताहारेन
निश्चिन्तय वागनाथं अहान करिमेन ।

अवाकिरन् वयोवृद्धास्तं लाजैः पौरयोषितः ।

पृषतैर्मन्दरोद्धूतैः क्षीरोर्मय इवाच्युतम् ॥ २७

२७ अः । वयोवृद्धा पौरयोषितः लाजैः तं क्षीरोर्मयः मन्दरोद्धूतैः पृषतैः अचातमिव अवाकिरन् ।
वाच्य—वयोवृद्धाभिः पौरयोषिभिः क्षीरोर्मभिः अचात इव सः अवाक्यत ।

२७। वयोवृद्धाः पौरयोषितः तं रघुं प्रयान्तम् लाजैः आचारलाजैः,
मन्दरोद्धूतैः पृषतैः विन्दुभिः क्षीरोर्मयः क्षीरसमुद्रोर्मयः अचातं विष्णुम् इव
अवाकिरन् पर्यक्षिपन् ।

२९। अरौपा पोदरकामिनौरा, (पांजाकांल) ठांशर उपर माच (१५) वर्षं
करिउ मागिमेन, उधन बोध दृष्टेन—येन क्षीरसागरत्रेण उदरमाणा, मन्दरगिरिष्वर्षण
वात्रा उरुक्षिपु वज्रकणामकल विस्मर उपर वर्षण करिउतेछ ।

स ययौ प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनवर्हिषा ।

अहितान्निलोद्धूतैस्तर्जयन्निव क्षेतुभिः ॥ २८

२८। प्राचीनवर्हिषा तुल्यः स अनिलोद्धूतैः क्षेतुभिः अहितान् तर्जयन्निव प्रथमं प्राचीं ययौ ॥
वाच्य—तुल्येन तेन तर्जयता प्राचीं ययौ ।

२८। प्राचीनवर्हिषा नाम कश्चिन्नहाराज इति केचित् । प्राचीनवर्हिः
इन्द्रः 'पञ्चान्यो मघवा वृषा हरिहयः प्राचीनवर्हिस्तथा' इति इन्द्रपर्यायेषु
हलायुधाभिधानात् । तेन तुल्यः सः रघुः अनिलेन अनुकूलवातेन उद्धूतैः
क्षेतुभिः ध्वजैः अहितान् रिपून् तर्जयन् इव भर्त्सयन् इव । तर्जिभर्त्स्यो-
रणदात्तेष्वेऽपि अक्षिडो हित्करणेनानुदात्तेष्वनिमित्तस्यात्मनेपदस्य
अनित्यत्वज्ञापनात् परस्मैपदं मिति वामनः । प्रथमं प्राचीं दिशंययौ ॥

२८। अश्रुकृन् विजयभाजो ब्रह्म अश्वमेधे पुरस्मिके वात्रा करिमेन; अश्रुकृन्
वाङ्मतेर ठांशर वक्त्र-पताका सकल कम्पित दृष्टेन बोध दृष्टेन—येन तन्नि मेदे
पताकावात्रा अश्वमेधेक उरुक्षिपु करिउते करिउते छणिवाछेन ।

रजोभिः स्यन्दनोद्धूतैर्गजैश्च घनसन्निभैः ।

भुवस्तलमिव व्योम कुर्वन् व्योमेव भूतलम् ॥ २९

२९ अः । (किं कुर्वन् ?) स्यन्दनोद्धूतैः रजोभिः घनसन्निभैः गजैश्च (यथाक्रमम्) व्योम
भूतलमिव भूतलञ्च व्योमेव कुर्वन् ॥ वाच्य—कुर्वता ।

२८ । किं कुर्वन् ? स्यन्दनोद्धूतैः रजोभिः घनसन्निभैः वर्णितः क्रियातः परिमाणतश्च मेघतुल्यैः गजैश्च यथाक्रमं व्योम आकाशं भुवः तल्लम् इव मृतलश्च व्योम इव कुर्वन् ययौ इति पूर्व्वेण सम्बन्धः ॥

२९ । त्विनि व्रथमकान्तेन उक्थित धुनिव्राणि धारा आकाशमण्डल मण्डल्य कौरवा येन आकाशकं कृतल एव मेघमानार छाद्य गजवृन्दं कृतल मयावृत्त करिवा येन कृतलक आकाशेन परिणत करिगेन ।

प्रतापोऽयं ततः शब्दः परागस्तदनन्तरम् ।

ययौ पश्चाद्रथादीति चतुस्त्वमेव सा चमूः ॥ ३०

३० अ. । अयं प्रतापः, ततः शब्दः, तदनन्तरं परागः, पश्चात् रथादि इति सा चमूः चतुस्त्वमेव ययौ ॥ वाच्य—प्रतापेन, शब्देन, परागेण रथादिना, तथा चमूः चतुस्त्वमेव इव ययौ ।

३० । अयं प्रतापः तेजोविशेषः । 'स प्रभावः प्रतापश्च यत्तेजः कोश-दण्डजम्' इत्यमरः । ततः शब्दः 'सेनाकलकलः, तदनन्तरं' परागः धूलिः, 'परागः पुष्परजसि धूलिस्त्रानीययोरपि' इति विश्वः । पश्चात् रथादि रथाश्वादिकं चतुरङ्गबलम् । रथानीकमिति पाठे इतिशब्दाध्याहारेण योज्यमिति इत्थं चतुस्त्वमेव चतुर्व्यूहा इव । 'स्त्वमेव प्रकाण्डे कार्याये विज्ञानादिषु पञ्चषु । नृपे समूहे व्यूहे च' इति हेमः । सा चमूः ययौ ॥

३० । मर्काद्ये अत्राप, उरुपक्षां मैन्यकानाह, तदनन्तरं धुनिव्राणि एव उरुपक्षां रथाणि चतुरङ्ग बल ; अहैकमे उद्धार गेहे मेना येन चरिवाग्रे विडङ्क हरेशारे चलिन ।

मरुपृष्ठान्युदम्भांसि नाव्याः सुप्रतरा नदीः ।

विपिनानि प्रकाशानि शक्तिमत्त्वाच्चकार सः ॥ ३१

३१ अ. । सः शक्तिमत्त्वात् मरुपृष्ठानि उदम्भांसि, नाव्याः नदीः सुप्रतराः, विपिनानि प्रकाशानि चकार ॥ वाच्य—तेन नद्यः चक्रिरे ।

३१ । सः रघुः शक्तिमत्त्वात् समर्थत्वात् मरुपृष्ठानि निर्जलस्थानानि । 'समानौ मरुधन्वानौ' इत्यमरः । उदम्भांसि उद्धूतजलानि चकार । नाव्याः नौभिस्तार्याः नदीः । 'नाव्यं त्रिलिङ्गं नौताय्ये' इत्यमरः । 'नौवयो-धर्मविषमूल' इत्यादिना यत्प्रत्ययः । सुप्रतराः सुखेन तार्याश्चकार, विपिनानि अरण्यानि । 'अटव्यरण्यं विपिनम्' इत्यमरः । प्रकाशानि निर्जलानि चकार । शत्रयुत्कर्षात् तस्यागम्यं किमपि नासीदिति भावः ॥

३१ । त्विनि शीघ्र शक्ति अत्रावे, मरुपृष्ठा इहेतु वल हेथित करिगेन ;

नोक। तत्र ये सकल नदी पारं इव। यहित न।, से सकल इत्थे उरधवांग। एवं
अत्रय सकल वृक्षान् करिनेन ।

स सेनां महतीं कर्षन् पूर्वसागरगामिनीम् ।
बभौ हरजटाभ्रष्टां गङ्गामिव भगीरथः ॥ ३२

३१ अः । महतीं सेनां पूर्वसागरगामिनीं कर्षन् सः हरजटाभ्रष्टां गङ्गां (पूर्वसागरगामिनीं
कर्षन्) भगीरथ इव बभौ ॥ वाचा—कर्षता तेन भगीरथेन इव बभौ ।

३२ । महतीं सेनां पूर्वसागरगामिनीं कर्षन् सः रघुः, हरस्य जटाभ्यः
भ्रष्टां गङ्गां कर्षन् । सापि पूर्वसागरगामिनी । भगीरथः इव बभौ ।
भगीरथो नाम कश्चित् कपिलदग्धानां सागराणां नप्ता तत्पावनाय हरकिरी-
टात् गङ्गा प्रवर्त्तयिता राजा, यत्सम्बन्धाद् गङ्गा च भागीरथीति गीयते ॥

३२ । तनि सेहै बिनाग सैस्य प्रवाह पूर्वसागरधर पिके परिष्ठाणित कराव
बोध इहेते नागिज पेन, हर-जटा इहेते पठित ग्रन्थके नईहा उगीरथ पूर्व
सागरधर अधिभूषे चजिशाछेन ।

त्याजितैः फलमुत्खातेर्भग्नैश्च बहुधा नृपैः ।

तस्यासौदुल्वणो मार्गः पादपैरिव दन्तिनः ॥ ३३

३१ अः । फलं त्याजितैः उत्खातैः बहुधा भग्नैश्च नृपैः पादपैः दन्तिन इव तस्य मार्गः उलुष
आसीत् ॥ वाचा—मार्गेण उल्वणेन अभूयत ।

३३ । फलं फले धने वीजे निष्पत्तौ भोगलाभयोः' इति केशवः ।
फलं लाभं वृक्षपक्षे प्रसवश्च, त्याजितैः । त्यजेष्वात् द्विकर्मकात्
अप्रधाने कर्मणि क्तः । उत्खातैः स्वपदात् त्याजितैः, अन्यत्र उत्पाटितैः ।
बहुधा भग्नैः रणे जितैः अन्यत्र छिन्नैः । नृपैः, पादपैः दन्तिनः गजस्य
इव, तस्य रधोः, मार्गः उल्वणः प्रकाशः आसीत् । प्रकाशं प्रकटं स्पष्टम्
उल्वणं विग्रहं स्फुटम् इति यादवः ॥

३३ । येमन इहो कोन वृक्षके फलशेन, कोनटोके उग्रुणित एवं कोन
वृक्षके छिन्न त्रिन्न कराव ताशर भ्रमनपथ निकटेक इव, तेमनि वधू कोन
वृक्षाके धनशेन, काशाके वृक्षाहृति एवं काशाके छिन्न त्रिन्न कराव, ताशर
भ्रमन पथ निकटेक इहेन ।

पौरस्थानेवमाक्रामन् तांस्तान् जनपदान् जयी ।

प्राप तालीवनश्याममुपकण्ठं महोदधेः ॥ ३४

३३ अ. । जयी (सः) पौरस्थान् तांस्तान् जनपदान् एवम् आक्रामन् तालीवनश्यामं महोदधेः
उपकण्ठं प्राप ॥ वाच्य—जयिना आक्रामता प्रापे ।

३४ । जयी जयनशीलः । 'जिष्टस्त्रिविधः' इत्यादिना इतिप्रत्ययः ।
सः रघुः एवं पुरो भवान् पौरस्थान् प्राच्यान् । 'दक्षिणापश्चात्पुरस्थ्यक'
इति त्यक्प्रत्ययः । तान् तान् सर्वानित्यर्थः । वीष्णयां द्विरुक्तिः । जन-
पदान् देशान् आक्रामन् तालीवनैः श्यामं महोदधेः उपकण्ठम् अन्तिकं
प्राप ॥

३४ । रघुजयो रघु, एहेरूपेण पूर्वसिद्धेन रघु राजायक पत्राक्षित करिण,
महागुरुदेव तालवन श्याम उपकण्ठे आगिया उपस्थित होइनेन ।

अनम्नाणां समुद्धर्तुस्मात् सिन्धुरयादिव ।

आत्मा संरक्षितः सुहृदैर्वृत्तिमाश्रित्य वैतसीम् ॥ ३५

३५ अ. । अनम्नाणां समुद्धर्तुः तस्मात् सिन्धुरयादिव सुहृदैः वैतसीं इत्तिमाश्रित्य आत्मा
संरक्षितः ॥ वाच्य—सुहृदा आत्मानं संरक्षितवन्तः ।

३५ । अनम्नाणाम् । कर्मणि षष्ठौ । समुद्धर्तुः उन्मूलयितुः तस्मात्
रघोः सकाशात् । 'भोत्रार्थानां भयहेतुः' इत्यपादानत्वात् प्रश्नमी । सिन्धुर-
यात् नदीवेगात् इव सुहृदैः सुहृद्देशीयैः । सुहृदादयः शब्दाः जनपदवचनाः
अज्ञियमाचक्षते । वैतसीं वैतससम्बन्धिनीं वृत्तिं प्रणतिमित्यर्थः । आश्रित्य,
आत्मा संरक्षितः । अत्र कौटिल्य—'बलीयसाभियुक्तो दुर्बलः सर्वत्रानुप्रणतो
वैतसधर्ममातिष्ठेत्' इति ॥

३५ । येनन वेउमजती मकज अवनत होइया नशौर ५५ होइते आश्रयक करे,
मेहेरूप सुहृदशौच राकारा अवनत होइया उठत राजपणेर उच्छेदकारी मेहे रघुर
हउ होइते आश्रयक करिन ।

वङ्गानुत्खाय तरसा नेता नौसाधनोद्यतान् ।

निचखान अयस्तस्मान् गङ्गास्त्रोतोऽन्तरेषु सः ॥ ३६

३६ अ. । नेता सः नौसाधनोद्यतान् वङ्गान् तरसा उत्खाय गङ्गास्त्रोतोऽन्तरेषु जयस्तस्मान्
निचखान ॥ वाच्य—नेता तेन जयस्तस्माः निचखिरे ।

३६ । नेता नायकः सः रघुः, नौभिः साधनैः उद्यतान् सज्जान् वङ्गान्
राज्यं, तरसा बलेन । 'तरसो बलरंहसौ' इति यादवः । उत्खाय उन्मूल्य
गङ्गायाः स्त्रोतसां प्रवाहणाम् अन्तरेषु द्वीपेषु जयस्तस्मान् निचखान
स्थापितवानित्यर्थः ॥

७७ । वक्रौत्र राजपुत्र रणतरो मञ्जित करिष्य शुद्ध अयुक्त हरेण, सेनानायक वधु निज वने भागिपत्रके उद्गूढ नत करिष्य। गङ्गाप्रवाहमध्यवर्ती वीप मकले जयवृद्ध-मशूह शपित करिणेत ।

आपादपद्मप्रणताः कलमा इव ते रघुम् ।

फलैः संवर्द्धयामामुरुत्खातप्रतिरोपिताः ॥ ३७

३७ अ. । उत्खातप्रतिरोपिताः आपादपद्मप्रणतास्तैः कलमा इव रघुं फलैः संवर्द्धयामासुः ॥
वाच्य—प्रतिरोपितैः...प्रणतैः तैः कलमैरिव रघुः संवर्द्धयामासुः ।

३७ । आपादपद्मम् अङ्घ्रिपद्मपर्यन्तं प्रणताः अत एव उत्खाताः पूर्वमुद्धृता अपि प्रतिरोपिताः पश्चात् स्थापिताः ते वङ्गाः, कलमा इव शालिविशेषा इव । 'शालयः कलमाद्याश्च षष्टिकाद्याश्च पुंस्यमी' इत्यमरः । तेषां आपादपद्मं पादपद्ममूलपर्यन्तं प्रणताः । 'पादो ब्रह्मतुरीयांशश्चैलप्रत्यन्तपर्वताः' इति विश्वः । उत्खातप्रतिरोपिताश्च । रघुं, फलैः धनैः, अन्यत्र शस्यैः, संवर्द्धयामासुः । 'फलं फले धने वाजि निष्पत्तौ भोगलाभयोः । शस्ये' इति केशवः ॥

७९ । बाह्येन चान्द्राञ्जलिके उठाईश पुनराय रोगण करिणेत, सेञ्जि वेयन कनठरे मूलदेश पर्वत नत हरेण मञ्जुमाने करे, तेमनि वक्रौत्र राजात्रा वधु कर्तृक अथमे उद्गूढ नत एवम् पक्षात् च च पदे शपित हठशाय, वधुत्र पादपद्मे नत हरेण अचूर धनमाने ठांशर मधुवर्कना करिण ।

स तीर्त्वा कपिशां सैन्यैर्बद्धद्विरदसेतुभिः ।

उत्कलादर्शितपथः कलिङ्गाभिमुखो ययौ ॥ ३८

३८ अ. । सः बद्धद्विरदसेतुभिः सैन्यैः कपिशां तीर्त्वा उत्कलादर्शितपथः कलिङ्गाभिमुखः सन् ययौ ॥ वाच्य—तेन—दर्शितपथेन कलिङ्गाभिमुखेन ययौ ।

३८ । सः रघुः, बद्धा द्विरदा एव सेतवो यैः तैः सैन्यैः, कपिशां नाम नदीम् 'करमा' इति केचित् पठन्ति । तीर्त्वा, उत्कलैः राजभिः आदर्शित-पथः सन्दर्शितमार्गः सन् कलिङ्गाभिमुखः ययौ ॥

७८ । गेगञ्ज वधु, सेतूर आकारे शपित निज हस्तिलेगीर उपर दिश कपिशा नदी पार हरेण उद्गूढवागौमिनेन दर्शितपथे कलिङ्गदेशाभिमुखे चलिणेत ।

स प्रतापं महेन्द्रस्य मूर्ध्नि तीक्ष्णं न्यवेशयत् ।

अङ्गुशं द्विरदस्यैव यन्ता गम्भीरवेदिनः ॥ ३९

३९ अ. । सः महेन्द्रस्य मूर्ध्नि तीक्ष्णं प्रतापं यन्ता गम्भीरवेदिनो द्विरदस्य (मूर्ध्नि) तीक्ष्णमङ्गुशमिव न्यवेशयत् ॥ वाच्य—तेन तीक्ष्णः प्रतापः यन्ता अङ्गुश इव न्यवेशयत् ।

३८ । सः रघुः, महेन्द्रस्य कुलपर्वतविशेषस्य । 'महेन्द्रो मलयः सङ्घः शक्तिमानृक्षपर्वतः । विन्ध्यस्य पारियात्रस्य समते कुलपर्वताः ।' इति विष्णुपुराणात् । मूर्ध्नि तौच्छां दुःसहं प्रतापं यन्ता सारथिः गम्भीर-वेदिनः हिरदस्य गजविशेषस्य मूर्ध्नि तौच्छां निशितम् अक्षुण्णम् इव, न्यवेशयत् निक्षिप्तवान् । 'त्वग्भेदाच्छोणितस्त्रावाभ्यांसस्य क्रथनादपि । आत्मानं यो न जानाति तस्य गम्भीरवेदिता ।' इति राजपुत्रीये । 'चिर-कालेन यो वेत्ति शिष्टां परिचितामपि । गम्भीरवेदी विज्ञेयः स गजो गजवेदिभिः ॥' इति मृगचर्माये ॥

८२ । माहृत येन गञ्जौरवेदी ह्यौर मृत्तक अक्षुण्ण (लोहार डाङ्ग) अवैशित कत्रे, गेहेक्षणं तनिष्ठ मरेण्य पर्श्वेतर मृत्तक निज मृत्तक अताग निवेनित कन्निनेन ।

प्रतिजग्राह कालिङ्गस्तमस्त्रैर्गजसाधनः ।

पक्षच्छेदोद्यतं शक्रं शिलावर्षीव पर्वतः ॥ ४०

४० अः । गजसाधनः सन् कालिङ्गः अस्त्रैस्तं पक्षच्छेदोद्यतं शक्रं शिलावर्षी पर्वत इव प्रति-जग्राह ॥ वाच्य—गजसाधनेन कालिङ्गेन सः पक्षच्छेदोद्यतः शक्रः शिलावर्षिणा पर्वतेन इव प्रतिजग्राह ।

४० । गजसाधनः सन् कालिङ्गः कलिङ्गानां राजा । 'ह्यज्जम्गध-कलिङ्ग' इत्यादिना अण्प्रत्ययः । अस्त्रैः आयुधैः तं रघुं, पक्षाणां छेदे उद्यतम् उद्युक्तं शक्रम् शिलावर्षी पर्वत इव प्रतिजग्राह प्रत्यभियुक्तवान् ॥

४० । कलिङ्गराज गजाराहो गेञ्ज गहेषा अक्षुण्णपूर्वक तद्वीर आक्रमणेन अतिरोध करिनेन, तथेन बोध इहेन येन पर्श्वत अक्षुण्णपूर्वक, पक्षच्छेदे मृत्तक हेक्षेत्र अतिरोध करिन ।

द्विषां विषद्य काकुत्स्थस्तत्र नाराचदुर्दिनम् ।

सन्मङ्गलस्नात इव प्रतिपेदे जयश्रियम् ॥ ४१

४१ अः । काकुत्स्थः तत्र द्विषां नाराचदुर्दिनं विषद्य सन्मङ्गलस्नात इव जयश्रियं प्रतिपेदे ॥ वाच्य—काकुत्स्थेन सन्मङ्गलस्नातेन जयश्रीः प्रतिपेदे ।

४१ । काकुत्स्थः रघुः, तत्र महेन्द्रादौ द्विषां नाराचदुर्दिनं नाराचानां वाणविशेषाणां दुर्दिनं, लक्षण्या वर्षमुच्यते, विषद्य सहिच्वा सत् यथाशास्त्रं मङ्गलस्नात इव विजयमङ्गलार्थम् अभिषिक्त इव जयश्रियं प्रतिपेदे प्राप । 'यत्तु सर्वोपभिक्षानं तन्माङ्गल्यमरोचकम्' इति यादवः ॥

४१ । काकुत्स्थं वृषु, महेश्वरपुत्रतन्त्रीं शङ्खनिर्गमं अश्ववर्षणं गच्छं कश्चिद्वा, येन यथांशं पवित्रं जलं प्राप्तां गच्छन्नातं हरेर्वाहं जगत्त्रिं गां कश्चिद्वाहेन ।

ताम्बूलानां दलैस्तत्र रचितापानभूमयः ।

नारिकेलसर्वं योधाः शात्रवश्च पपुर्यशः ॥ ४२

४१ अ. । तत्र योधाः रचितापानभूमयः ताम्बूलानां दलैः नारिकेलसर्वं शात्रवं यश्च पपुः ॥ वाच्य—योधैः रचितापानभूमिभिः नारिकेलसर्वः पपुः ।

४२ । तत्र महेंद्रादौ युध्यन्ते इति योधाः । पचाद्यच् । रचिताः कल्पिताः आपानभूमयः पानयोग्यप्रदेशाः यैः ते तथोक्ताः सन्तः नारिकेलसर्वं नारिकेलमद्यं ताम्बूलानां नामवस्त्रानां दलैः पपुः तत्र विजङ्गुरित्यर्थः । शात्रवं यश्च पपुः जङ्गुरित्यर्थः ॥

शात्रवं वा यश्च पपुः इत्यपि पाठः । अत्र पचे वा इति पदम् उपमाद्योतकं शात्रवं यश्च इव इत्यर्थः । आपसवपानेन यथेष्टाचरणं तेन च प्रतिपेदे जयत्रियम् इत्यायातम् । यश्च पानवर्षणान् कालिङ्गस्य कौर्त्तिः चिरायं गिलीनेति सुव्यक्तं प्रतीयते ।

४२ । ठांशं योकांशं मेष्टानं गान्धूनि रचनं कश्चिद्वा ताम्बूलपत्रभूटे नारिकेलं गच्छन्नातं शङ्खं पुत्रं यथांशं गच्छन्नातं कश्चिद्वा ।

गृहीतप्रतिमुक्तस्य स धर्मविजयी नृपः ।

श्रियं महेंद्रनाथस्य जहार न तु मेदिनीम् ॥ ४३

४३ अ. । धर्मविजयी स नृपः गृहीतप्रतिमुक्तस्य महेंद्रनाथस्य श्रियं जहार, मेदिनीम् न जहार ॥ वाच्य—धर्मविजयिना तेन श्रीः जङ्ग. मेदिनी तु न ।

४३ । धर्मविजयी धर्मार्थं विजयशीलः सः नृपः रघुः, गृहीतस्यासी प्रतिमुक्तः तस्य महेंद्रनाथस्य कालिङ्गस्य श्रियं जहार धर्मार्थमिति भावः । मेदिनीं तु न जहार शरणागतवात्स्यादिति भावः ॥

वक्त्रम् आह—राजा विविधः, धर्मविजयी, लोभविजयी असुरविजयी चेति । यः शत्रुं जित्वा तदीयां वृषप्रियं नीत्वा तं तत्पदे स्थापयति स धर्मविजयी, रघुः तथाविधः । यः शत्रुं विजित्वा तदीयां श्रियं मेदिनीं नीत्वा तं प्राणैः न विजोययति सः लोभविजयी । यश्च शत्रुं हत्वा तदीयां श्रियं मेदिनीं च गृह्णाति सः असुरविजयीति ।

४३ । धर्मविजयी मेहे राजा वृषु, महेश्वरपुत्रे अथमे वक्त्रे कश्चिद्वाहेन, गच्छन्नातं (ठांशं योकांशं) मेष्टानं गच्छन्नातं कश्चिद्वाहेन । तन्नि ठांशं गच्छन्नातं (ठांशं योकांशं) हरेण कश्चिद्वाहेन, किञ्च ठांशं अश्ववर्षणं हरेण कश्चिद्वाहेन ना ।

ततो विलासटेनैव फलवत्पूगमालिना ।

अगस्त्याचरितामाशमनाशास्यजयो ययौ ॥ ४४

४४ अ. । ततः अनाशास्त्रजयः (सन्) फलवत्पूगमालिना वेलातटेनैव अगस्त्याचरिताम् आशाम् ययौ । वाच्य—अनाशास्त्रजयेन अगस्त्याचरिता आशा ययौ ।

४४ । ततः प्राचौविजयानन्तरं फलवत्पूगमालिना फलितक्रमुक-
श्रेणीमता । ब्रौह्मादित्वात् इतिप्रत्ययः । वेलायाः समुद्रकूलस्य तटेन
उपान्तेनैव अगस्त्येन आचरिताम् आशां दक्षिणां दिशम् अनाशास्त्रजयः
अयत्नसिद्धत्वात् अप्रार्थनीयजयः सन् ययौ । ‘अगस्त्यो दक्षिणामाशा-
माश्रित्य नभसि स्थितः । वरुणस्यात्मजो योगी विन्ध्यवातापिमर्दनः ।’
इति ब्रह्मपुराणे ॥

४४ । जयलात अनाशास्त्रजयः वनिशां रघुः, जयलातेश्च जयः आत्र उःशुक ना हईशा,
कलशानी पूग (सुगारि) दृक्कलेशी द्वात्रा शोभित समुद्रकूल मिशाः-छनिगेन एव यं दिके
अगस्त्यानकलेश्च उदय हृ, मेरे दक्षिणदिके यात्रा करिगेन ।

स सैन्यपरिभोगेण गजदानसुगन्धिना ।

कावेरीं सरितां पत्युः शङ्कनीयामिवाकरोत् ॥४५॥

४५ अ. । सः गजदानसुगन्धिना सैन्यपरिभोगेण कावेरीं सरितां पत्युः शङ्कनीयामिव अकरोत् ।
वाच्य—तेन कावेरी शङ्कनीया इव अक्रियत ।

४५ । सः रघुः, गजानां दानेन मदेन, सुगन्धिना सुरभिगन्धिना ।
‘गन्धस्य’ इत्यादिना इकारादेशः समामान्तः । यद्यपि गन्धस्येत्वे तदेकान्त-
अक्षरं कर्त्तव्यमिति नैसर्गिकगन्धविवक्षायामेव इकारादेशः, तथापि निर-
ङ्कुशाः कवयः । तथा माघकाव्ये—“ववुरयुकुक्षदगुच्छसुगन्धयः सततगा-
स्ततगानगिरोऽलिभिः ।” नैषधे च—“अपां हि ह्रमाय न वारिधारा स्वादुः
सुगन्धिः स्वदते तुषारा” इति । ‘न कर्मधारयान्त्वर्थीयः’ इति निषेधा-
दिनिप्रत्ययपक्षोऽपि जघन्य एव । सेनायां समवेताः सैन्याः । ‘सेनायां
समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते’ इत्यमरः । ‘सेनायां वा’ इति स्थ-
प्रत्ययः । तेषां परिभोगेण कावेरीं नाम सरितं सरितां पत्युः समुद्रस्य
शङ्कनीयां अविश्वसनीयामिव अकरोत् । सम्भोगलिङ्गदर्शनाद्भर्तृरविस्वासो
भवतीति भावः ॥

४६ । महाराज रघुः गजानकाले ज्ञाननिरत तद्वीर्ये हतिगणेशे सुगन्धि मलधारां ७
मेनांगणेशे गात्राङ्गुलपनज्जट्या कावेरीनदीं सुवासित हृद्यं गतिं मनुजैः मने
धेन ‘वीर्ये वनिता कावेरी वीर्ये हृद्यं गतिं मनुजैः’ एव आनन्दं ज्ञानादेश्चिह्नितम् ।

बलैरधुषितास्तस्य विजिगीषार्गताध्वनः ।

मारीचोद्भ्रान्तहारीता मल्लयाद्रेरुपत्यकाः ॥४६॥

४६ अ. । विजिगीषोः गताध्वनस्तस्य (रघोः) बलैः मारीचोद्दधानहारीताः मलयद्वेः उप-
त्यकाः अध्युषिताः ॥ वाच्य—बलानि अध्युषितानि ।

४६ । विजिगीषोः विजेतुमिच्छोः गताध्वनः तस्य रघोः बलैः सैन्यैः ।
'बलं शक्तिर्बलं सैन्यम्' इति यादवः । मारीचेषु मरीचवनेषु उद्दधान्ताः
परिभ्रान्ताः हारीताः पक्षिविशेषाः यासु ताः । 'तेषां विशेषा हारीतो
मद्गुः कारण्डवः पुवः' इत्यमरः । मलयद्वेः उपत्यकाः आसन्नभूमयः ।
'उपत्यकाद्वेरासन्ना भूमिरुद्धुमधित्यका' इत्यमरः । 'उपाधिभ्यां त्यकन्'
इत्यादिना त्यकन्प्रत्ययः । अध्युषिताः उपत्यकासूषितमित्यर्थः । 'उपान्व-
ध्वाङ्सः' इति कर्मत्वम् ॥

४७ । अनन्तरं विजयच्छू मेहे रघुवत् सेनागणं किञ्चनपथं अतिक्रम्य कश्चिन्न मारीच-
वने विहरणकारी शत्रोत्तनायकं विश्वकर्मां मलयपर्वततटं उपत्यकां आसिन्नं कच्छकां
वाजं कश्चिच्छिन्नं ।

समञ्चुरश्वक्षानामेलानामुत्पतिष्ठावः ।

तुल्यगन्धिषु मत्तेभकटेषु फलरेणवः ॥ ४७

४७ अ. । अश्वक्षानाम् एलानाम् उत्पतिष्ठावः फलरेणवः तुल्यगन्धिषु मत्तेभकटेषु ससञ्चः ॥
वाच्य—उत्पतिष्ठाभिः फलरेणभिः ससञ्चः ।

४७ । अश्वैः क्षुक्षानाम् एलानाम् एलालतानाम् उत्पतिष्ठावः उत्-
पतनशीलाः । 'अलं क्षुक्ष' इत्यादिना इण्युच्प्रत्ययः । फलरेणवः फल-
रजांसि तुल्यगन्धिषु समानगन्धिषु । सर्व्वधनीतिवदिन्यन्तो बहुव्रीहिः
मत्तेभानां कटेषु ससञ्चः सत्ताः । 'गजगण्डे कटीकटी' इति कोषः ॥

४९ । तथाश्च एनामता मरुत अश्वपदं वात्रा विद्वन्निष्ठं हृष्टं वा, ए मरुतमूहं धूम्रं
वात्र हृष्टं हृष्टं वात्रा वात्राभ्युत्तरे उडिश्वा उडिश्वा तदूना गङ्ग-विनिष्ठे मरु हृष्टिगणेशं गङ्गहृष्टे
गिश्वा मरुतमूहं हृष्टं ।

भोगिवेष्टनमार्गेषु चन्दनानां समर्पितम् ।

नास्त्रसत् करिणां यैवं त्रिपदीच्छेदिनामपि ॥ ४८

४८ अ. । चन्दनानां भोगिवेष्टनमार्गेषु समर्पितं त्रिपदीच्छेदिनामपि करिणां यैवं नास्त्रसत् ॥
वाच्य—समर्पितेन यैवेण अस्त्रसिद्धे ।

४८ । चन्दनानां चन्दनद्रुमाणां भोगिवेष्टनमार्गेषु सर्पवेष्टनात् निष्प्रेषु
समर्पितं सञ्चितं त्रिपदीच्छेदिनां पादशृङ्खलच्छेदकानामपि । 'त्रिपदी
पादवन्धनम्' इति यादवः । करिणां, ग्रीवासु भवं यैवं कण्ठवन्धनम् ।
'ग्रीवाभ्योऽण्' इति अण्प्रत्ययः । नास्त्रसत् न स्त्रसामभूत् । 'युग्मो
लुङि' इति परस्मैपदे पुषादित्वात् अङ्, 'अनिदिताम्' इति नकारलोपः ॥

४८ । सर्पशृङ्गेण वेष्टेन द्वात्रा उथाकारं चम्पनवृत्तेन ग्राह्यं र्वाजं पङ्क्तिवाहिनः,
सहै सकलं र्वाजे हस्तिशृङ्गेण कर्ध्वरश्च वक्त्रेन कराशः, तांशो एतन्नं भूषणं हरेण ये, हस्तीनां
पञ्चशृङ्गं हिमं करिष्ठे सकलं हरेजेण सहै सकलं वक्त्रेन भुजिष्ठे पारिजितं न ।

दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि ।

तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विषेहिरे ॥ ४९

४९ अ. । दक्षिणस्यां दिशि रवेरपि तेजः मन्दायते, तस्यामेव पाण्ड्या रघोः प्रतापं न विषेहिरे ॥
वाच्य—तेजसा मन्दायते, पाण्ड्याः न प्रतापः विषेहिरे ।

४९ । दक्षिणस्यां दिशि रवेः अपि तेजः मन्दायते मन्दं भवति ।
लोहितादित्वात् कषयप्रत्ययः 'वा कषयः' इत्यात्मनेपदम् । दक्षिणायने
तेजोमान्धादिति भावः । तस्यामेव दिशि पाण्ड्याः पाण्डूनां जनपदानां
राजानः पाण्ड्याः । पाण्डोर्यण्वक्तव्यः । रघोः प्रतापं न विषेहिरे न
सोढवन्तः । सूर्यविजयिनोऽपि विजितवानिति नायकस्य (अन्यनायकस्य
रघोः) महाशक्त्यो गम्यते ॥

४९ । दक्षिणायने सूर्योत्तरं तेजः क्षीणं हरेत्तांशं, किञ्च त्रयं दक्षिणवृत्तेन ग्रसनं
करिष्ठे, पाण्डूदेवोऽपि भूषितांशं तांशं हरेत्तं गच्छ करिष्ठे पारिजितं न ।

ताम्रपर्णीसमेतस्य मुक्तासारं महोदधेः ।

ते निपत्य ददुस्तस्मै यशः स्वमिव सञ्चितम् ॥ ५०

५० अ. । ते ताम्रपर्णीसमेतस्य महोदधेः सम्बन्धि सञ्चितं मुक्तासारं स्वं (सञ्चितं) यश इव तस्मै
निपत्य ददुः ॥ वाच्य—तैः ददे ।

५० । ते पाण्ड्याः ताम्रपर्ण्यां नद्यां समेतस्य सङ्गतस्य महोदधेः
सम्बन्धि सञ्चितं मुक्तासारं मौक्तिकवरम् । 'सारो बले स्थिरांशे च न्याय्यं'
क्ली 'वरे त्रिषु' इत्यमरः । स्वं स्वकोयं सञ्चितं यश इव तस्मै रघवे निपत्य
प्रणिपत्य ददुः । यशसः शुभ्रत्वादौपम्यम् । ताम्रपर्णीसङ्गमे मौक्तिकोत्-
पत्तिरिति प्रसिद्धम् ॥

५० । तांशं त्रयं चरणे अग्निपातपूर्वकं तांशं तांशं ताम्रपर्णी नदीमण्डलं यश-
मण्डलं उद्गृह्य भूषां सकलं अग्नौ करिष्ठं देन आपनादेव सकलं यशोवाहिने अग्नौ
करिष्ठं ।

स निर्विश्य यथाकामं तटेष्वालौनचन्दनौ ।

स्तर्णाविव दिशस्तस्याः शैलो मलयददरौ ॥ ५१

असद्यविक्रमः सच्चं दूरान्मुक्तमुदन्वता ।

नितम्बमिव मेदिन्याः स्रस्तांशुकमलङ्घयत् ॥ ५२

५१, ५२ अः । असद्यविक्रमः सः तटेषु आलीनचन्दनौ तस्याः दिशः स्तनौ इव स्थितौ मलयददुरौ शैली यथाकामं निर्विश्य उदन्वता दूरान्मुक्तं स्रस्तांशुकं मेदिन्या नितम्बमिव स्थितं सद्यम् (पर्वतम्) अलङ्घयत् । वाच्य—असद्यविक्रमेण तेन मुक्तः स्रस्तांशुकः नितम्ब इव अलङ्घयत् ।

५१ । युग्ममेतत् । असद्यविक्रमः सः रघुः, तटेषु सानुषु आलीन-चन्दनौ व्याप्तचन्दनदुमौ । ‘गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीचन्दनोऽस्त्रियाम्’ इत्यमरः । स्तनपत्रे प्रान्तेषु व्याप्तचन्दनानुलेपौ तस्याः दक्षिणस्याः दिशः स्तनौ इव स्थितौ मलयददुरौ नाम शैली यथाकामं यथेच्छं निर्विश्य उप-भुज्य । ‘नि’ शो भूतिभोगयोः’ इत्यमरः । उदकानि अस्त्र सन्तीति उदन्वान् उदधिः । ‘उदन्वानुदधौ च’ इति निपातः । उदन्वता दूरात् मुक्तं दूरतः त्यक्तम् । ‘स्तोकांतिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन’ इति समासः । ‘पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः’ इत्यलुक् । स्रस्तांशुकं नितम्बम् इव स्थितं सद्यं सद्याद्रिम् अलङ्घयत् प्राप्तः अतिक्रान्तो वा ॥

५१ : तटदेशेन चन्दन वारां परिव्याप्तं, दक्षिणदिक्कं स्तनद्वयेन शायं शोभमानं, मलयं च दक्षिणं नामकं शैलद्वयं यथेच्छं उपभोगं करिष्यति इत्यमर-विक्रमशायी रघुः, क्रमेण मलयपर्वतं आतिक्रम्य करिष्यति ; मग्नं दूरे मग्नं यावत् तत्र मलयपर्वतं पृथिवीं वनानां श्रुतिं निवृत्त्येतत् शायं अलङ्घयत् इत्येव ।

तस्यानीकैर्विसर्पद्विरपरान्तजयोद्यतैः ।

रामास्त्रोत्सारितोऽप्यासीत् सञ्चलन् इवार्णवः ॥ ५३

५३ अः । अपरान्तजयोद्यतैः विसर्पिणः अनीकैः अर्णवः रामास्त्रोत्सारितोऽपि सञ्चलन् इव आसीत् । वाच्य—अर्णवेन रामास्त्रोत्सारितेन सञ्चलनेन इव अभूयत् ।

५३ । सम्प्रति प्रतीचीं दिशमभिययावित्याह, तस्येति । अपरान्तानां पाशात्तानां जये उद्यतैः उद्युक्तैः । ‘अपरान्तास्तु पाशात्तानां च सूर्य-रिकादयः’ इति यादवः । विसर्पिणः गच्छन्तिः तस्य रघोः अनीकैः सैन्यैः । ‘अनीकं तु रणे सैन्ये’ इति विश्वः । अर्णवः रामस्य जामदग्न्यस्य अस्त्रैः उत्सारितः परिसारितः अपि सञ्चलन् इव आसीत् । सैन्यं द्वितीयोऽर्णव इव अदृश्यत इति भावः ॥

५३ । मेहे गैरुप्रवाहं यत्र पाशात्तानां मलयं जयं करिते करिते पश्चिमा-भिमुखं गच्छति, तत्र वीथिं हरेत्, मग्नं पत्रपत्राभ्यां वापे दूरे अपगम्यति इत्येव वृत्तिः, आचारं मलयपर्वते आसिद्धं मग्नं हरेत्वाह ।

भयोत्सृष्टविभूषाणां तेन केरलयोषिताम् ।

अलकेषु चमूरेणसूर्णप्रतिनिधौकृतः ॥ ५४

५४ अः । तेन भयोत्सृष्टविभूषाणां केरलयोषिताम् अलकेषु चमूरेणः सूर्णप्रतिनिधौकृतः ।
वाच्यं सः चमूरेण — प्रतिनिधौकृतवान् ।

५४ । तेन रघुणा भयेन उत्सृष्टविभूषाणां परिहृतभूषणानां केरल-
योषितां केरलाङ्गनानाम् अलकेषु चमूरेणः सेनारजः चूर्णस्य कुङ्कुमादि-
रजसः प्रतिनिधौकृतः एतेन योषितां पलायनं चमूनाञ्च तदनुधावनं
ध्वन्यते ॥

६० । केरलदेशेन काश्मिनीनां रघुमैत्रेय आश्रमनकनिष्ठं तत्रैव वेशभूषां छाङ्गि-
पलायिते नागिनः । मैत्र-समुत्थितं धूलिं केरलाङ्गनागणैः चूर्णकृत्स्नं पतितं हठधारा
रघुं सैव धूलिं वारां ताहापेन अनकावनीह कृत्स्नाणि चूर्णैः अभावं पूरं करिणम्,
एदेकं मदनं हठेन ।

मुरलामारुतोद्धूतमगमत् कैतकं रजः ।

तद्योधवारवाणानामयत्नपटवासताम् ॥ ५५

५५ अः । मुरलामारुतोद्धूतं कैतकं रजः तद्योधवारवाणानाम् अयत्नपटवासतामगमत् ॥
वाच्यं—मुरलामारुतोद्धूतेन कैतकेन रजसा...पटवासता अभामि ।

५५ । मुरला नाम केरलदेशेषु काचित् नदी । मुरवोति केचित्
पठन्ति । तस्याः मारुतेन उद्धूतम् उत्थापितं कैतकं कैतकीसम्बन्धि रजः
तद्योधवारवाणानां रघुभटकञ्चुकानाम् । 'कञ्चुको वारवाणोऽस्त्री' इत्य-
मरः । अयत्नपटवासताम् अयत्नसिद्धवस्त्रवासनाद्रव्यत्वम् अगमत् ।
'पिष्टातः पटवासकः' इत्यमरः ॥

६४ । केतकीपुष्पैः त्रेण सकल मुरगानामौर-पवनहिक्काणे विकीर्णं हरेत्, रघु-
मैत्रेयं ग्राहयित्वा कञ्चुकं मण्डपं हठधारा, ताहापेन अयत्नकं पटवासैः कार्यां सम्पन्नं
करिणम् । (पटवासं गच्छत्येव चूर्णं, यद्वात्रा वस्त्रं श्रवणितं ह्य) ।

अभ्यभूयत वाहानां चरतां गात्रशिञ्जितैः ।

वर्ष्मभिः पवनोद्धूतराजतालौवनध्वनिः ॥ ५६

५६ अः । चरतां वाहानां गात्रशिञ्जितैः वर्ष्मभिः पवनोद्धूतराजतालौवनध्वनिः अभ्यभूयत ।
वाच्यं—गात्रशिञ्जितानि वर्ष्मणि तालवन्धनम् अभ्यभवन् ।

५६ । चरतां गच्छतां वाहानां वाजिनाम् । 'वाजिवाहार्वागन्धर्व-
हयसैन्यवसतयः' इत्यमरः । गात्रशिञ्जितैः गात्रेषु शब्दायमानैः । कर्त्तरि
क्तः । 'गात्रसञ्जितैः' इति वा पाठः । सञ्जतेष्वन्तात् कर्मणि क्तः ।

वर्षभिः कवचैः बाह्यानां गात्रशिञ्जितैः गात्रध्वनिभिरित्यर्थः । “मर्मरः” इति पाठे मर्मरः मर्मरायमाणः इति ध्वनेर्विशेषणम् । पवनेन उद्धूतानां कम्पितानां राजतालीवनानां ध्वनिः अभ्यभूयत तिरस्कृतः ॥

६७ । गमनकाले अश्वगणत्र गात्राद्विद्ध वस्त्रमकण इहेते निर्गत वनवानां शयनानां पवनसंशानित जालवनेन मर्मरमक टाकिना गेन ।

खर्जूरौस्कन्धनहानां मदोद्गारमुगन्धिषु ।

कटेषु करिणां पेतुः पुन्नागेभ्यः शिलीमुखाः ॥५०॥

५० । खर्जूरौस्कन्धनहानां करिणां मदोद्गारमुगन्धिषु कटेषु पुन्नागेभ्यः शिलीमुखाः पेतुः ॥ वाच्य—शिलीमुखैः पेतुः ॥

५० । खर्जूरौणां तण्डुलमविशेषाणाम् । “खर्जूरः केतको ताली” खर्जूरौ च तण्डुलमाः इत्यमरः । स्कन्धेषु प्रकाण्डेषु । ‘अस्त्रो प्रकाण्डः स्कन्धः स्यात् मूलाच्छाखावधेस्तरोः’ इत्यमरः । नहानां बहानां करिणां मदोद्गारेण मदस्त्रावेण मुगन्धिषु । ‘गन्धस्य’ इत्यादिना इकारः । कटेषु गण्डेषु पुन्नागेभ्यः नागकेशरेभ्यः पुन्नागपुष्पाणि विहाय । ल्यब्लोपि पञ्चमी । शिलीमुखाः अलयः पेतुः । ‘अलिवाणो शिलीमुखा’ इत्यमरः । ततोऽपि सौगन्ध्यातिशयादिति भावः ॥

६१ । अनिवृत्तं पूमागं पूष्णं तागं करिणां खर्जूरं वृक्षेन शकपट्टेन वक् इतिगणत्र मर्मशाना-श्रवणित गण्डश्ले आशित्रा वसिते नागिन ।

अवकाशं किलोदन्वान् रामायाभ्यर्थितो ददौ ।

अपरान्तमहीपालव्याजेन रघवे करम् ॥५८॥

५८ अः । उदन्वान् रामाय अभ्यर्थितः (सन्) अवकाशं ददौ किल, रघवे तु अपरान्तमहीपालव्याजेन करं ददौ ॥ वाच्य—उदन्वता अभ्यर्थितेन (सता) अवकाशः ददे, करः ददे ।

५८ । उदन्वान् उदधिः रामाय जामदग्न्याय अभ्यर्थितः याचितः सन् अवकाशं स्थानं ददौ किल । किलेति प्रसिद्धौ । रघवे तु अपरान्त-महीपालव्याजेन करं बलिं ददौ । ‘बलिहस्तांशवः कराः’ इत्यमरः । अपरान्ताणां समुद्रमध्यदेशवर्त्तित्वात् तैर्दत्ते करे समुद्रदत्तलोपचारः । करदानञ्च मौल्या, न तु याञ्जयेति रामाद्रघोः स्वार्थः ॥

अत्र पौराणिकी वार्ता—पुरा किल चन्द्रियगण सृमकेतुर्भगवान् परशुरामः शङ्करदर्शकुठाराद्यैश्च निर्जितां सप्तशगरचुम्बितां पृथ्वीं महर्षये कश्यपाय ददौ । ततः सः स्वदत्तायां तस्यां वासस्थानुचितत्वात् शान्तरसमीपं गत्वा कियत् स्थानं प्रापितवान्, लब्ध्वा च तत् निर्मित-पर्वशालायां सुवास इति ॥

৫৮। সমুদ্র পরশুরামের প্রার্থনামুসারেই তাঁহাকে বাসস্থান দিরাছিল, কিন্তু সেই সমুদ্র পাশ্চাত্য নরপতিগণের ব্যপদেশে রঘুকে কন্য প্রদান করিল।

মস্বেভরদনোক্তীর্ণব্যক্তবিক্রমলক্ষণম্ ।

ত্রিকূটমেব তত্রোজ্জৈর্জয়স্তম্ভ' চকার সঃ ॥৫৮

৫৮। তত্র সঃ মস্বেভরদনোক্তীর্ণব্যক্তবিক্রমলক্ষণং ত্রিকূটমেব তত্রোজ্জৈর্জয়স্তম্ভ' চকার ॥ বাচ্য—
তেন...লক্ষণঃ ত্রিকূট এব জয়স্তম্ভঃ চক্রে ।

৫৮। তত্র সঃ রঘুঃ, মস্তানাম্ ইমানাং রদনোক্তীর্ণানি দস্তদন্তানি
এব। ভাবে স্তম্ভঃ। ব্যক্তানি স্কুটানি বিক্রমলক্ষণানি পরাক্রমচিহ্নানি
বিজয়বর্ণাধলিস্থানানি যস্মিন্ তং তদ্ব্যক্তং ত্রিকূটম্ এব তত্রোজ্জৈর্জয়স্তম্ভ'
চকার। গাঢ়দন্তপহারস্বিকূটোদ্ভিরেবোক্তীর্ণবর্ণ্যস্তম্ভ' ইব রঘোজ্জৈর্জয়স্তম্ভো
স্মৃদিতার্থঃ ॥

৫৯। তথাকার ত্রিকূট পর্বতের গায়ে তাঁহার মত ভক্তিগণের দস্তাদন্তের চিহ্ন-
সকল, প্রস্তর-খোদিত বিক্রম-বর্ণনাশূচক অক্ষরসকলের দ্বারা শোভিত হওয়ায়, মনে
হইল—তিনি যেন ত্রিকূট পর্বতকে নিজ অশস্ত্ররূপ করিলেন।

পারসীকাস্ততো জৈতু' প্রতস্থ্যে স্থলবর্ম'না ।

ইন্দ্রিয়াখ্যানিব রিপূ'স্তত্বজ্ঞানেন সংযমী ॥৫৯

৫৯। ততঃ সংযমী (সঃ) তত্বজ্ঞানেন ইন্দ্রিয়াখ্যান্ রিপূ'নিব পারসীকান্ জৈতু' স্থলবর্ম'না
প্রতস্থ্যে ॥ বাচ্য—সংযমিনা প্রতস্থ্যে ।

৫৯। ততঃ সঃ রঘুঃ, সংযমী যোগী, তত্বজ্ঞানেন ইন্দ্রিয়াখ্যান্ ইন্দ্রিয়-
নামকান্ রিপূ'ন ইব পারসীকান্ রাজ্ঞঃ জৈতু' স্থলবর্ম'না প্রতস্থ্যে, ন তু
নেদিষ্টে নাপি জলপথে, সমুদ্রযানস্য নিষিদ্ধত্বাদিত্যি ভাবঃ ॥

৬০। অনন্তর, সংযমী ব্যক্তি যেমন রিপুগণকে জয় করিবার জন্য তত্ত্বজ্ঞান
অবলম্বন করেন, রঘুও তেমনি পারসীকগণকে জয় করিবার জন্য স্থলপথে অগ্রসর
হইলেন।

যবনৌমুখপদ্মানাং সেহৈ মধুমদং ন সঃ ।

বালাতপমিবাভানামকালজলদৌদয়ঃ ॥৬০

৬০। সঃ যবনৌমুখপদ্মানাং মধুমদং ন সেহৈ, (কিমি ?) অকালজলদৌদয়ঃ অভানানাং বালাতপ-
মিবা ॥ বাচ্য—তেন মধুমদঃ ন সেহৈ, অকালজলদৌদয়েন বালাতপ ইব।

৬০। সঃ রঘুঃ, যবনীনাম্ যবনস্রোণাম্। 'জাতিরস্রোবিষয়াদ্যো-
পধাত্' ইতি ভোষ্। মুখানি পদ্মানি ইব মুখপদ্মানি, উপমিতসমাসঃ,

तेषां मधुना मध्येन यः मदः मदरागः । कार्यकारणभावयोरभेदेन निर्देशः ।
तं न सेहे । कमिव ? अकाले प्रातृङ् व्यतिरिक्ते काले जलदोदयः प्रायेण
प्रातृषि पञ्चविंशत्यस्याप्रसक्तत्वात् अजानां सम्बन्धिनं बालातपम् इव ।

७० । येन अकस्मात् येन उठिना पञ्चमकणेर उपर निपतित बाणस्याप्रडाके
बिलुप्त करे, तेमनि रघु वरनौतगेर मूषपत्रेय मशपानजनित (आरु) प्रडाके
बिलुप्त करिनेन । (अर्थात् रघुव शक्ते पति पूव प्रकृति विनष्टे इष्टां वरनौतिगेर
मशपान निवृत्त ह्येन) ।

संग्रामस्तुमुलस्तस्य पाश्चात्यैरश्वसाधनैः ।

शार्ङ्गकूजितविज्ञेयप्रतियोधे रजस्यभूत् ॥६२॥

६२ अः । तस्य अश्वसाधनैः पाश्चात्यैः (सह) रजसि शार्ङ्गकूजितविज्ञेयप्रतियोधे सति तुमुलः
संग्रामः अभूत् ॥ वाच्य—तुमुलेन संग्रामेण अभावि ।

६२ । तस्य रघोः, अश्वसाधनैः वाजिसैन्यैः । 'साधनं सिद्धिसैन्ययोः'
इति हैमः । पश्चाद्भवेः पाश्चात्यैः यवनेः सह । 'दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्' ।
सहार्थे ढृतोया । शृङ्गाणां विकाराः शार्ङ्गाणि धनूंषि तेषां कूजितैः शब्दैः ।
'शार्ङ्गं पुनर्धनुषि शार्ङ्गिणः । जये च शृङ्गविहितं चापेऽप्याह विशेषतः ॥'
इति केशवः । अथवा शार्ङ्गैः शृङ्गसम्बन्धिभिः कूजितैः विज्ञेयाः अनुमेयाः
प्रतियोधा प्रतिभटाः यस्मिन् तस्मिन् रजसि तुमुलः संग्रामः सङ्कुलं युद्धम्
अभूत् । 'तुमुलं रणसङ्कुलं' इत्यमरः ॥

७२ अर्थादोहौ पांशता वनगणेर सहित रघुव भौषण मशपान बाणि तथन
रणक्षेत्रे एत अधिक धुनि उठिन ये, केवन कोदण्टकार द्वारा विपक्षनेना चेना
शहेते नागिन ।

भस्त्रापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलेर्महौम् ।

तस्तार सरघाव्याप्तैः स चौद्रपटलैरिव ॥६३॥

६३ अः । सः भस्त्रापवर्जितैः श्मश्रुलेः तेषां शिरोभिः सरघाव्याप्तैः चौद्रपटलैरिव महौ तस्तार ॥
वाच्य—तेन महौ तस्तार ।

६३ । सः रघुः, भस्त्रापवर्जितैः वाणविशेषकृतैः । 'सुहोदलफलो
भस्त्रः' इति यादवः । श्मश्रुलेः प्रहृष्टमुखरोमवद्भिः । 'सिन्धादिभ्यश्च' इति
लच्प्रत्ययः । तेषां पाश्चात्यानां शिरोभिः, सरघाभिः मधुमक्षिकाभिः
व्याप्तैः । 'सरघा मधुमक्षिका' इत्यमरः । कुद्राः सरघाः । 'कुद्रा व्यङ्गा
नटो वेङ्गा सरघा कण्टकारिका' इत्यमरः । कुद्राभिः कृतानि चौद्राणि

मधूनि । 'मधु क्षौद्रं माक्षिकादि' इत्यमरः । 'क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादज्'
इति संज्ञायामञ्प्रत्ययः । तेषां पटलैः सञ्चयेः इव । 'पटलं तिलके
नेत्ररोगे कुण्डसि सञ्चये । पटिके परिवारे च' इति हैमः । महीं तस्तार
आच्छादयामास ॥

७७ । त्रिभिः भङ्गनामक अस्त्रं द्वारां यवनगणैश्च मूञ्छं क्षिप्रं करिष्यां कृतम आच्छादय करि-
णैः, एवै सकलं अस्त्रं यवनमूञ्छं मधुमक्षिकागूर्णं मधुच्छेदकं शत्रुं अशुद्धं इहेन ।

अपनीतशिरस्त्राणाः शेषास्तं शरणं ययुः ।

प्रणिपातप्रतीकारः संरम्भो हि महात्मनाम् ॥६४॥

६४ अः । शेषाः अपनीतशिरस्त्राणाः तं शरणं ययुः, हि (तथाहि)—महात्मनां संरम्भः प्रणिपात-
प्रतीकारः (भवति) ॥ वाच्य...शेषैः...शिरस्त्राणैः, सः शरणं यये । संरम्भेन प्रणिपातप्रतीकारेण
(भूयते) ।

६४ । शेषाः कृतावशिष्टाः, अपनीतशिरस्त्राणाः अपसारितशोर्षण्याः
सन्तः । 'शोर्षकम् । शोर्षण्यञ्च शिरस्त्रे' इत्यमरः । शरणागतलक्ष-
मेतत् । तं रघुं शरणं ययुः । तथाहि—महात्मनां संरम्भः कोपः । 'संरम्भः
सन्धौ कोपे' इति विश्वः । प्रणिपातः प्रणतिरेव प्रतीकारः यस्य सः ।
महतां परकीयमौहत्यमेवासङ्घं न तु जीवितमिति भावः ॥

७७ । इतावन्निष्ठे यवनैः शिरस्त्रान् अपनीत (नागेश्वर) करिष्यां तौ शत्रुं गद-
नशरणं इहेन, कारणं प्रणिपातहे महाशक्तिगणैः कोपनास्तित्तिर उपायः ।

विनयन्ते स्म तद्योधा मधुभिर्विजयश्रमम् ।

आस्त्रोर्णाजिनरत्नासु द्राक्षाबलयभूमिषु ॥६५॥

६५ अः । तद्योधाः आस्त्रोर्णाजिनरत्नासु द्राक्षाबलयभूमिषु मधुभिः विजयश्रमं विनयन्ते स्म ॥
वाच्य—तद्योधैः विजयश्रमः विनीयते स्म ।

६५ । तस्य रघोः, योधाः भटाः, आस्त्रोर्णानि अजिनरत्नानि चर्म-
श्रेष्ठानि यासु तासु द्राक्षाबलयानां भूमिषु । 'मृद्वौका गोस्तनौ द्राक्षा
स्त्राक्षौ मधुरवेति च' इत्यमरः । मधुभिः द्राक्षाफलप्रकृतिकैर्मद्यैः, विजय
श्रमं युद्धखेदं, विनयन्ते स्म अपनीतवन्तः । 'कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि'
इत्यात्मनेपदम् । 'लट् स्ते' इति भूतार्थे लट् ॥

७८ । तौ शत्रुं गैरुगणं आकाशतापरिवेष्टितं भूमिषु उक्तेषु चर्माग्नं विवृतं करिष्या
मृताग्नौर्लक्षं युद्धमभिनितं परिश्रमं पूर्य करिष्ये नागिन ।

ततः प्रतस्थे कौवेरीं भास्वानिव रघुर्दिशम् ।
शरैरुसैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव ॥६६॥

६६ अ. । ततो रघुः भास्वानिव शरैः उसैरिव उदीच्यान् रसानिव उद्धरिष्यन् कौवेरीं दिशं प्रतस्थे ॥ वाच्य—रघुषा भास्वता इव उद्धरिष्यता कौवेरीं दिक् प्रतस्थे ।

६६ । ततः रघुः, भास्वान् सूर्यः इव, शरैः वाणैः, उसैः किरणैः इव । ‘किरणोऽस्त्रमयखांशुगभस्तिष्ठणिष्ठण्ययः’ इत्यमरः । उदीच्याम् उदग्भवान् नृपान्, रसान् उदकानि इव उद्धरिष्यन्, कौवेरीं कुबेरसम्बन्धिनीं दिशम् उदीचीं प्रतस्थे । अनेकेनेवशब्दे नेयमुपमा । यथाह दण्डो—‘एकानेकेवशब्दत्वात् सा वाक्यार्थोपमा द्विधा’ इति ॥

७७ । अनन्तर, सूर्या वेमन किरण द्वारा पृथिवीवर रस आकर्षण करिवार अष्ट उडवात्रण अवलम्बन करेन, मेहेरूप रघूँ शर द्वारा उडवरिकस्थित नृपतिगणके उन्नतित करिवार अष्ट उडवात्रिभूत्वे बाढा करिनेन ।

विनीताध्वश्रमास्तस्य सिन्धुतीरविचेष्टनैः ।

दुधुवुर्बाजिनः स्तम्भान् लग्नकुङ्कुमकेसरान् ॥६७॥

६७ अ. । सिन्धुतीरविचेष्टनैः विनीताध्वश्रमाः तस्य बाजिनः लग्नकुङ्कुमकेसरान् स्तम्भान् दुधुवुः ॥ वाच्य—विनीताध्वश्रमैः बाजिभिः... के सराः स्तम्भाः दुधुविरै ।

६७ । सिन्धुनाम काश्मोरदेशेषु कश्चिन्नदविशेषः । ‘देशे नदविशेषेऽस्यो सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्’ इत्यमरः । सिन्धोः तीरे विचेष्टनैः अङ्गपरिवर्त्तनैः विनीताध्वश्रमाः, तस्य रघोः बाजिनः अश्वान्, लग्नाः कुङ्कुमकेसराः कुङ्कुमकुसुमकिञ्चल्काः येषां तान्, यथा लग्नकुङ्कुमाः केसराः सटाः येषां तान् । ‘अथ कुङ्कुमम् । काश्मोरजम्’ इत्यमरः । ‘केसरो नागकेसरे । सुरङ्गसिंहयोः स्तम्भकेशेषु वकुलद्रुमे । पुन्नागवृत्ते किञ्चल्ले स्यात्’ इति हैमः । स्तम्भान् कायान् । ‘स्तम्भः प्रकाण्डे कायेऽसि विज्ञानादिषु पञ्चसु । नृपि समूहे व्यङ्ग्ये च’ इति हैमः । दुधुवः कम्पयन्ति स्म ॥

७९ । तांशर अश्वगण काश्मोरदेशे प्रवाहित सिन्धुनदीतीरे गाढावनूत्तन द्वारा गणश्रम दूर करिना तांशर तीरजात कुङ्कुमरजोर्जित केशरयुक्त ककल्लेन विकम्पित करिते नागिन ।

तत्र ह्यणाबरोधानां भर्तृषु व्यक्तविक्रमम् ।

कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टितम् ॥६८॥

६८ अः । तत्र भर्तृषु व्यक्तविक्रमं रघुचेष्टितं ज्ञातरोषाणां कपोलपाटलादिषु बभूव ॥ वाच्य—
व्यक्तविक्रमेण रघुचेष्टितेन...देशिना बभूव ।

६८ । तत्र उदीच्यां दिशि, भर्तृषु व्यक्तविक्रमं भर्तृवधेन स्फुटपरा-
क्रममित्यर्थः । रघुचेष्टितं रघुव्यापारः, ज्ञातः जनपदाख्याः क्षत्रियाः
तेषाम् अवरोधाः अन्तःपुरस्त्रियः तानां कपोलेषु पाटलस्य पाटलिम्नः
ताडनादिकृतावस्थस्य आदेशि उपदेशकं बभूव । अथवा पाटलः आदेशो
आदिष्टो यस्य तत् बभूव, स्वयं लेख्यायते इत्यर्थः ॥

७८ । उद्यमपक्षे ज्ञातरोषाणां प्रक्रमणं उद्यमं तत्र एकपक्षे विक्रमं अक्षेपं करिणेन
ये, ताहाप्तेन अन्तःपुरवासिनी पद्मिनी (पत्तिमोदके कपोलेन कर्त्तव्यं करिणी) निज
निज कपोलपक्षे रक्तवर्णं करिण ।

काम्बोजाः समरे सोढुं तस्य वीर्यमनौश्वराः ।

गजालानपरिक्लिष्टैरक्षोटेः सार्द्धमानताः ॥ ६९

६९ अः । काम्बोजाः समरे तस्य वीर्यं सोढुम् अनौश्वराः सन्तः गजालानपरिक्लिष्टैः अक्षोटेः
सार्द्धम् मानताः ॥ वाच्य—काम्बोजैः अनौश्वरैः मानतैः (भूयते) ।

६९ । काम्बोजाः राजानः, समरे तस्य रघोः वीर्यं प्रभावम् । 'वीर्यं
तेजःप्रभावयोः' इति हेमः । सोढुम् अनौश्वराः असक्ताः "सन्तः, गजानाम्
अलानं बन्धनम् । भावे ल्युटि 'विभाषा लीयतेः' इत्यात्वम् । तेन परि-
क्लिष्टैः परिश्रुतैः अक्षोटेः लक्षविशेषैः सार्द्धम् मानताः ।

७९ । काश्चाज्जलौघं राजानां युक्ते रघुर्वीर्यं मष्ट करिते पारिज न । ; रघुर्व
हस्तिमकल वीक्षितं राधां तदाकारं अक्षोटे वृक्षमकल (आध्वरोष्टे गांछ) येमन
नत हरेन्नाहिल, ताहारांउ मेहेरूप नत हरेन्ना पडिल ।

तेषां सदश्वभूयिष्ठास्तुङ्गा द्रविणराशयः ।

उपदा विविधः शश्वत् नोत्सकाः कोशलेश्वरम् ॥ ७०

७० अः । तेषां सदश्वभूयिष्ठाः तुङ्गा द्रविणराशयः एव उपदा शश्वत् कोशलेश्वरं विविधः,
उत्सकाः न (विविधः) ॥ वाच्य—सदश्वभूयिष्ठः तुङ्गैः द्रविणराशिभिः उपदेः कोशलेश्वरः विविधे,
न उत्सवैः ।

७० । तेषां काम्बोजानां, सन्निः अश्वैः भूयिष्ठाः बहुलाः तुङ्गाः द्रवि-
णानां हिरण्यानाम् । 'हिरण्यं द्रविणं युज्यते' इत्यमरः । राशयः एव
उपदाः उपायनानि । 'उपायनमुपगच्छमुपहारस्तथोपदा' इत्यमरः ।
कोशलेश्वरं कोशलदेशाधिपतिं तं रघुं, शश्वत् असक्तत् विविधः । 'सुहुः

पुनः पुनः शश्वदभीष्टमसक्तस्वमाः' इत्यमरः । तथापि उत्प्रेक्षाः गर्वासु न विविशुः, सत्यपि गर्वकारणे न जगर्व इत्यर्थः ॥

१० । तांशदेर (कापोलनपतिगणेर) अनेउ उ९कृष्ट अश्वरुह सुवर्गगङ्गापूर्ण उपहार निरुद्ध, तांशर निकटे उपस्थित इहेन वटे, किन्तु रघुर मने अहङ्कार अवेन करिते पात्रे नाहे ।

ततो गौरीगुरुं शैलमारुरोहाश्वसाधनः ।

वर्धयन्निव तत्कूटानुद्धूतैर्धातुरेषुभिः ॥ ७१

७१ अ. । ततः अश्वसाधनः सन् (सः) गौरीगुरुं शैलम् उद्धूतैः धातुरेषुभिः तत्कूटान् वर्धयन्निव आरुरोह । वाच्य—अश्वसाधनेन वर्धयता इव गौरीगुरुः शैलः आरुरोह ।

७१ । ततः अनन्तरम् अश्वसाधनः सन्, गौर्याः गुरुं पितरं शैलं हिमवन्तम्, उद्धूतैः अश्वखुरोद्धूतैः धातूनां गैरिकादीनां रेषुभिः तत्कूटान् तस्य शृङ्गाणि । 'कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्' इत्यमरः । वर्धयन् इव आरुरोह । सत्यतद्बुलिदर्शनाद्गिरिशिखरद्विभ्रमो जायते इति भावः ॥

१० । अनन्तर रघु अश्वारोही सेनापतिगण हिमाचले आरोहण करिनेन ; तत्रता गैरिकादीनां शत्रु अश्वखुरे विदलित ७ शृङ्गाकारे गङ्गामण्डले उचित इन्द्राग्न ज्ञान इहेन येन हिमाचलेन शृङ्गमाला वृद्धि पाहेउछे ।

शशंस तुल्यसत्त्वानां सैन्यघोषेऽप्यसम्भ्रमम् ।

गुहाशयानां सिंहानां परिव्रज्यावलोकितम् ॥ ७२

७२ अ. । तुल्यसत्त्वानां गुहाशयानां सिंहानां परिव्रज्यावलोकितं सैन्यघोषेऽपि असंभ्रमं शशंस ॥ वाच्य—परिव्रज्यावलोकितेन शशंसे ।

७२ । तुल्यसत्त्वानां सैन्येः समानबलानां गुहासु शिरते इति गुहाशयाः तेषाम् । 'अधिकरणे श्रुतेः' इत्यच्प्रत्ययः । 'दरी तु कन्दरो वा स्त्री देवस्त्रातविले गुहा' इत्यमरः । सिंहाणां इरीषाम् । 'सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो इर्यश्चः केशरी हरिः' इत्यमरः । सम्बन्धि परिव्रज्या पराव्रज्या अवलोकितं शयित्वेव शीवाभङ्गेनावलोकनं कर्तुं सैन्यघोषे सेनाकलकले सम्भ्रमकारणे सत्यपि असम्भ्रमम् अन्तःक्षोभविरहितम् । नञः प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि समास इच्छते । शशंस कथयामास, सैन्येभ्य इत्यर्थाद्भव्यते । वाञ्छाचेष्टितमेव मनोवृत्तेरनुमापकमिति भावः । असम्भ्रान्तत्वे हेतुः तुल्यसत्त्वानामिति । न हि समबलः समबलाद्भिरेतीति भावः ॥

१२ । ठूनावलनाणी अश्वानां गिरिशिखर गैरिकादीनां रेषुनिगाउ तीत इहेन ना, केवल वाउ किन्नाहेन गैरे निके ताकाहेन पेशिन ।

ભૂર્જેષુ મર્મરોમૂતાઃ કૌષ્ઠકધ્વનિદેતવઃ ।

ગજ્ઞાશૌકરિણો માર્ગે મરુતસ્તં સિધેવિરે ॥ ૭૩

૭૩ અ. ૧. ભૂર્જેષુ મર્મરોમૂતાઃ કૌષ્ઠકધ્વનિદેતવઃ ગજ્ઞાશૌકરિણિઃ મરુતઃ માર્ગે તં સિધેવિરે ॥
વાચ્ય—મર્મરોમૂતાઃ કૌષ્ઠકધ્વનિદેતુમિઃ ગજ્ઞાશૌકરિણઃ મરુદ્ભિઃ સ સિધેવે ।

૭૩. ભૂર્જેષુ ભૂર્જપત્રેષુ । ‘ભૂર્જપત્રો મુજો મૂર્જો મૃદુલક ચર્મિકા મતા’ इति यादवः । ‘મર્મરઃ શુષ્કપર્ણધ્વનિઃ । ‘મર્મરઃ શુષ્કપર્ણાનામ્’ इति यादवः । अथच शुक्तादिशब्दवदगुणिनि वर्तते, प्रयोज्यते च—‘मर्मर-रगुरुधूपगन्धिभिः’ इति, अतः मर्मररोमूताः मर्मरशब्दवन्तो भूता इत्यर्थः । કૌષ્ઠકાનાં વેણુવિશિષ્ટાણાં ધ્વનિદેતવઃ શ્રોત્રસુષ્પાશ્ચ इति भावः । ગજ્ઞાશૌકરિણઃ શ્રોતલા इत्यर्थः । મરુતઃ વાતાઃ માર્ગે તં સિધેવિરે ॥

૧૧૭ । ભૂર્જપત્ર-મધો અમ્ અમ્ મર્મ ૭ વર્ષનાં હિલ્લે (વૌનાર ગ્રામ મધુર મર્મ ઉચિત કરિશ એવં ભાગીરથૌર જનકનામકન મર્મનાલિત કરિશ, મગીરન હિમાલય-પર્વે રણુક સેવા કરિતે નાગિન ।

વિશશ્વમુર્નમેરુણાં હાયાસ્રધ્યાસ્ય સૈનિકાઃ ।

દૃષદો વાસિતોત્સજ્ઞા નિષસામૃગનાભિભિઃ ॥ ૭૪

૭૪ અ. ૧. સૈનિકાઃ નમેરુણાં હાયાસુ નિષસામૃગનાભિભિઃ વાસિતોત્સજ્ઞાઃ દૃષદઃ અધ્યાસ્ય વિશશ્વસુઃ ॥ વાચ્ય—સૈનિકૈઃ વિશશ્વમે ।

૭૪ । સૈનિકાઃ સેનાયાં સમવેતાઃ । પ્રાગ્ દ્વિતીયઠકત્ત્વયઃ । નમેરુણાં સુરપુત્રાગાનાં હાયાસુ નિષસાનાં દૃષદુપવિષ્ટાનાં મૃગાણાં કસ્તૂરીમૃગાણાં નાભિભિઃ વાસિતોત્સજ્ઞાઃ સુરભિતતલાઃ દૃષદઃ શિલાઃ, અધ્યાસ્ય અધિષ્ઠાય । ‘અધિશોહસ્યાસાં કર્મ’ इति कर्म । દૃષત્સુ અધિરુદ્ધ इत्यर्थः । વિશશ્વસુઃ વિશ્વાન્તાઃ ।

૧૧૮ । ઠાંશર ડેમગળ, નમેરુવૃક્ષનાં હાયાં મૃગગળનાં અવશાનદેહુ મૃગનાભિગતે સ્વાસિત મિનાતલે વનિશ વિશ્વામ કરિતે નાગિન ।

સરલાસક્તમાતન્નયૈવેયસ્ફુરિતત્વિષઃ ।

આસન્નોષધયો નેતુર્નક્તમક્ષેદ્દૌપિકાઃ ॥ ૭૫

૭૫ અ. ૧. સરલાસક્તમાતન્નયૈવેયસ્ફુરિતત્વિષઃ ઔષધયઃ નક્તૌ નેતુઃ અક્ષેદ્દૌપિકા આસન્ ॥
વાચ્ય—સ્ફુરિતત્વિષ્ઠિઃ ઔષધિભિઃ અક્ષેદ્દૌપિકાભિઃ અમૃયત ।

૭૫ । સરલેષુ દેવદારવિશેષેષુ આસક્તાનિ યાનિ માતૃકાનાં ગજાનાં

ग्रीवासु भवानि ग्रैवेयाणि कण्ठशृङ्खलानि । 'ग्रीवाभ्योऽण् च' इति चकारात् टञ्प्रत्ययः । तेषु स्फुरितत्विषः प्रतिफलितभासः ओषधयः ज्वलन्तः ज्योतिर्लताविशेषाः, नक्तं रात्रौ, नेतुः नायकस्य रघोः, अस्नेहदीपिका तैलनिरपेक्षाः प्रदीपाः आसन् ॥

१६। उर्वधिमकल, राजिकाने देवदाक्रवृक्षे वक्क गात्रश्वेर कर्ण्डू शृङ्खले निज क्षोतिः अतिकलित करिषा दिना देउलेई सेनानायक रघुर अदीपेव काया करिण ।

तस्योत्सृष्टनिवासेषु कण्ठरज्जुक्षतत्वचः ।

गजवर्ष्मं किरातेभ्यः शशंसुर्देवदारवः ॥ ७६

७६ अः । तस्य उत्सृष्टनिवासेषु कण्ठरज्जुक्षतत्वचः देवदारवः किरातेभ्यः गजवर्ष्मं शशंसुः ॥ वाच्य—क्षतत्वग्भिः देवदारभिः शशंसे ॥

७६। तस्य रघोः, उत्सृष्टेषु उज्झितेषु निवासेषु सेनानिवेशेषु कण्ठ-रज्जुभिः गजघ्नैः क्षताः निष्पिष्टाः त्वचः येषां ते देवदारवः, किरातेभ्यः वनचरेभ्यः गजानां वर्ष्मं प्रमाणम् 'वर्ष्मं देहप्रमाणयो' इत्यमरः । शशंसुः कथितवन्तः । देवदारु-स्तन्धत्वक्क्षतेर्गजानामौन्नत्यमनुमीयते इत्यर्थः ॥

१७। रघू ये सकल स्थान हईते शिविर ठुगिषा छणिगेन, सेई सकल स्थानेर देवदाक्रवृक्षेर गात्रे उहावर हस्तिगणेर कर्ण्डूखूर धर्षणचिह्न नेदिषा किरातगण हस्तिगणेर उक्कता बुझिते पारिण ।

तत्र जन्मं रघोर्घोरं पर्वतीयैर्गणैरभूत् ।

नाराचक्षे पण्णीयाश्मनिष्ये घोरपतितानलम् ॥ ७७

७७ अः । तत्र रघोः पर्वतीयैः गणैः सह नाराचक्षे पण्णीयाश्मनिष्ये घोरपतितानलम् । तत्र रघोः जन्मं अभूत् ॥ वाच्य—पतितानलेन घोरं जन्मेन अभवि ॥

७७। तत्र हिमाद्रौ, रघोः, पर्वते भवैः पर्वतीयैः । 'पर्वताच्च' इति छप्रत्ययः । गणैः उत्सवसङ्केताख्यैः सप्तभिः । गणाननुत्सवसङ्केतानजयत् सप्त पाण्डवः' इति महाभारते । नाराचानां वाणविशेषाणां क्षेपणीयानां भिन्दिपालानाम् अश्मनाच्च निष्ये षेण सङ्घर्षेण उत्पतिताः अनलाः यस्मिन् तत् तथोक्तम् । 'क्षेपणीयो भिन्दिपालः खड्गो दीर्घो महाफलः' इति यादवः । घोरं भीमं, जन्मं युद्धम् अभूत्, युद्धमायोधनं जन्मम् इत्यमरः ॥

११। पर्वतवासी उत्सवसङ्केतादि सप्तगणेर सहित सेईह्मल रघुर ठुगल युक्क हईन ; सेई युक्के नाराच उ भिन्दिपाल अङ्कित अङ्ग उ शिलाथङ्ग सकलेर परस्पर संघर्षेण अग्निफूनिज निर्गत हईते लागिण ।

शरैरुत्सवसङ्केतान् स कृत्वा विरतोत्सवान् ।

जयोदाहरणं बाह्योर्गापयामास किन्नरान् ॥ ७८

७८ अ. । स शरैः उत्सवसङ्केतान् विरतोत्सवान् कृत्वा किन्नरान् बाह्योः जयो-
दाहरणं गापयामास ॥ वाच्य—तेन किन्नराः गापयामासिरे ।

७८ । सः रघुः, शरैः वाणैः, उत्सवसङ्केतान् नाम गणान् विरतोत्सवान्
कृत्वा, जित्वा इत्यर्थः । किन्नरान् बाह्योः स्वभुजयोः जयोदाहरणं जय
ख्यापकं प्रबन्धविशेषं गापयामास । 'मतिबुद्धि—' इत्यादिना किन्नराणां
कर्तृत्वम् ।

उदाहरण-लक्षणमुक्तं शास्त्रकारेण, यथा—“येन केनापि कालेन गद्यपद्यसम-
न्वितम् । जयत्युपक्रमं मालिन्यादिग्रामविचित्रितम् । तदुदाहरणं नाम विभक्त्य-
द्याल्लस्युतम् ॥”

१८ । शत्रुसमूहं शारा उन्मूलयन्नेतदङ्गणके निरुन्मूलय (पत्राजित) करिष्य, किन्नरगणके
तिनि शकौत्र दूकवीर्येण करगणेन निमोहित करिष्येन ।

परस्परं विज्ञातस्ते उपायनपाणिषु ।

राज्ञा हिमवतः सारो राज्ञः सारो हिमाद्रिणा ॥ ७९

७९ अ. । तेषु उपायनपाणिषु परस्परं राज्ञा हिमवतः सारो विज्ञातः,
हिमाद्रिणा च राज्ञः सारो विज्ञातः ॥ वाच्य—परस्परं राज्ञा सारं विज्ञातवान्,
हिमाद्रिश्च सारं विज्ञातवान् ॥

७९ । तेषु गणेषु उपायनयुक्ताः पाणयः येषां तेषु सत्सु परस्परं
अन्योन्यं राज्ञा हिमवतः सारः धनरूपः विज्ञातः, हिमाद्रिणा अपि राज्ञः
सारः बलरूपः विज्ञातः । एतेन तत्रत्यवस्तूनामनर्थत्वं गणानामभूत-
पूर्वैश्च पराजय इति ध्वन्यते ॥

१२ । तेनैव सकल पार्श्वतीक्ष्णैः उपलोकनं लक्ष्यं त्रयुक्तं निकटे उपलब्धं
हृष्टेन, महोत्साहं त्रयु, हिमालयेन कतद्वत् ऐश्वर्यं तांशं वृक्षिते पारिष्येन, हिमालयेन
त्रयुक्तं कतद्वत् वीर्यं तांशं जानिते पारिष्येन ।

तत्राक्षोभ्यं यशोराशिं निवेश्यावरोह सः ।

पौलस्त्यतुलितस्याद्रे रादधान इव ह्रियम् ॥ ८०

८० अ. । सः तत्र अक्षोभ्यं यशोराशिं निवेश्य पौलस्त्यतुलितस्य अद्रेः ह्रियम्
आदधान इव अवरोह ॥ वाच्य—तेन आदधानेन इव अवरोह ॥

८० । सः रघुः, तत्र हिमाद्री, अक्षोभ्यम् अष्टम्यं यशोराशिं निवेश्य
निधाय पौलस्त्येन रावणेन तुलितस्य चालितस्य अद्रेः कैलासस्य ह्रियम्
आदधानः जनयन् इव अवरोह अवततार, कैलासमगत्वेव प्रतिनिवृत्त
इत्यर्थः । न हि शूराः परेण पराजितमभियुज्यन्ते इति भावः ॥

पौराणिकी कथा ।—एकदा रावणो मद्गर्वात् कैलासपर्वतमुत्तोलयामास ; तत्र प्राक् प्रणयकलहकुपिता पार्वती सती सन्नस्ता शिवं खयं समालिलिङ्ग ; अमुनयं विना प्रियाशोकोपशमने रावण एव कारणमिति मत्वा महादेवः सातिशयं प्रीतो वनवेत्यादिपौराणिकी वार्ता अनुसन्धेया ॥

८० । ब्रह्म, शिवालये अक्षयकीर्तिं त्रिभिर्वा अवतरण करिण्येन । रावणकर्तृक उद्भोनिष्ठ कैलासपर्वतके त्रिनि पत्रितागं कविश्रीं येन ताशके वज्रा दिश्या आगिमेन ।

चकम्पे तीर्णलौहित्ये तस्मिन् प्राग्ज्योतिषेश्वरः ।

तद्गजालानतां प्राप्तेः सह कालागुरुदुःखैः ॥ ८१

८१ अः । तस्मिन् तीर्णलौहित्ये सति प्राग्ज्योतिषेश्वरः तद्गजालानतां प्राप्तेः कालागुरुदुःखैः सह चकम्पे ॥ वाच्य—प्राग्ज्योतिषेश्वरेण चकम्पे ।

८१ । तस्मिन् रघो तीर्थो लोहित्यो नाम नदो येन तस्मिन् तीर्थलौहित्ये सति, प्राग्ज्योतिषाणां जनपदानाम् ईश्वरः तस्य रघोः गजानाम् आलानतां प्राप्तेः कालागुरुदुःखैः कृष्णागुरुदुःखैः सह चकम्पे कम्पितवान् ॥

८१ । त्रिनि लोहित्य (ब्रह्मपुत्र नदी) पारं हरेण पत्र, तीर्थं इतिगणनं कर्तुं शक्नुमः । अक्षय्येण येन तथोक्तं कालागुरुदुःखजनकं कम्पितं हरेते नागिन, प्राग्ज्योतिषेश्वरेण अधीश्वरं तेनैव (ब्रह्म भयं) कम्पितं हरेण्येन ।

न प्रसेहे स रुद्धार्कमधारावर्षदुर्दिनम्

रथवर्त्मरजोऽप्यस्य कुत एव पताकिनीम् ॥ ८२

८२ अः । सः रुद्धार्कम् अधारावर्षदुर्दिनम् अस्य रथवर्त्मरजोऽपि न प्रसेहे, पताकिनीं कुत एव प्रसेहे ॥ वाच्य—तेन न प्रसेहे, पताकिनीं प्रसेहे ॥

८२ । सः प्राग्ज्योतिषेश्वरः, रुद्धार्कम् आहतसूर्यम्, अधारावर्षश्च तत् दुर्दिनञ्च धारावृष्टिं विना दुर्दिनोभूतम् अस्य रघोः रथवर्त्मरजः अपि न प्रसेहे, पताकिनीं सेनां कुत एव प्रसेहे ? न कुतोऽपीत्यर्थः ॥

८२ । ब्रह्म तैमल्येन अतापं गृह्य करं दूरे थाकुक, प्राग्ज्योतिषेश्वरं त्रिभुवनं शूलिनां दर्शनेनैव तस्य अधीश्वरं हरेण्येन । केनना, तेनैव शूलिनां विना वर्षणेनैव मेघाच्छ्रुतं दुर्दिनेन आद्यं सूर्यामण्डलं ताकिना फेनिनां छिन्न ।

तमीशः कामरूपाणामत्याखण्डलविक्रमम् ।

भेजं भिन्नकटैर्नागैरन्यानुपरोध यैः ॥ ८३

८३ अः । कामरूपाणाम् ईशः अत्याखण्डलविक्रमं तं भिन्नकटैर्नागैः भेजे, यैः अन्यानु उपरोध ॥ वाच्य—ईशेन...विक्रमः सः भेजे, अन्ये उपरोधधरे ॥

૮૩ । કામરૂપાણાં નામ દેશાનામ્ ફૈશઃ, અત્યાલ્પલવિક્રમમ્
અતોન્દ્રપરાક્લમં તં રઘુઃ, ભિન્નાઃ સ્ત્રવન્મદાઃ કટાઃ ગણ્ઢાઃ યેષાં તૈઃ નાગેઃ
ગજૈઃ સાધનેઃ મેજી, નાગાન્ દત્ત્વા શરણં ગત ઇત્યર્થઃ । કીદૃશૈર્નાગૈઃ ?
યૈઃ અન્યાન્ રઘુવ્યતિરિક્તાન્ નૃપાન્ ઉપરોધ પરાસ્તવાન્ । શૂરાણામપિ
શૂરો રઘુઃ ઇતિ ભાવઃ ॥

૮૩ । કામરૂપેશ્વરે વે મકમ મદમહ માહજર પ્રતાપે અઞ્જાં રાજાકે
આક્રમણ કરિત્વેન, એકાદ્ય મેજે મકલ માહજ ઉપશરે વિશા સ્ત્રવન્મદિક્ષી રઘુવ
નરનાંપર દર્શન ।

કામરૂપેશ્વરસ્તસ્ય હેમપીઠાધિદેવતામ્ ।

રત્નપુષ્પોપહારેણ ક્ષાયામાનર્ચ્વ પાદયોઃ ॥ ૮૪

૮૪ અઃ । કામરૂપેશ્વરઃ હેમપીઠાધિદેવતાં તસ્ય પાદયોશ્ચાર્યા રત્નપુષ્પોપહારેણ
આનર્ચ્વ ॥ વાચ્ય—કામરૂપેશ્વરેણ હેમપીઠાધિદેવતા પાદયોશ્ચાર્યા આનર્ચ્વ ॥

૮૪ । કામરૂપેશ્વરઃ હેમપીઠસ્ય અધિદેવતાં તસ્ય રઘોઃ પાદયોઃ
કનકમયપાદપીઠયાપિનીં કાન્તિં રત્નાનિ એવ પુષ્પાણિ તેષામ્ ઉપહારેણ
સમર્પણેન, આનર્ચ્વ અર્ચયામાસ ॥

૮૪ । કામરૂપેશ્વર, સ્વર્ગમય પાદપીઠેર અધિદેવો દેવતાશ્ચરણ તદૌષ્ઠ ઉપહારાકે
રત્નરૂપ પુષ્પોપહારે પૂજા કરિત્વેન ।

હૃતિ જિત્વા દિશો જિજ્ઞાન્યર્વર્તત રથોદ્ધતમ્ ।

રજો વિશ્રામયન્ રાજ્ઞાં કૃત્તશૂન્યેષુ મૌલિષુ ॥

૮૫ અઃ । જિજ્ઞાઃ (સઃ) ઇતિ દિશો જિત્વા રથોદ્ધતં રજઃ રાજ્ઞાં કૃત્તશૂન્યેષુ
મૌલિષુ વિશ્રામયન્ ન્યર્વર્તત ॥ વાચ્ય—જિજ્ઞાના વિશ્રામયતા ન્યર્વર્તત ॥

૮૫ । જિજ્ઞાઃ જયશીલઃ । ‘ગ્લાજિસ્યશ્ચ ગ્સઃ’ ઇતિ ગ્સુ પ્રત્યયઃ ।
સઃ રઘુઃ, ઇતિ ઇત્યં દિશઃ જિત્વા, રથૈઃ ઉદ્ધૂતં રજઃ, કૃત્તશૂન્યેષુ, રઘોરેક-
ચ્છત્રકત્વાદિતિ ભાવઃ । રાજ્ઞાં મૌલિષુ કિરીટેષુ । ‘મૌલિઃ કિરીટે
ધમ્બિલે ચૂડાકણ્ઠે લિમ્બૈર્જે’ ઇતિ હૈમઃ । વિશ્રામયન્ સંક્રામયન્નિત્યર્થઃ
ન્યર્વર્તત નિવૃત્તઃ ॥

૮૫ । વિજયી રઘુ, એક્રુપે વિશિષ્ટ કરિશ વિજિત રાજગણેર હૃતશૂન્ય મૂકુટે
રથોપિત ધુનિજાલ સ્થાપિત કરિતે કરિતે પ્રતાપમન કરિત્વેન ।

સ વિશ્વજિતમાજહ્રે યજ્ઞં સર્વ્વસ્વદક્ષિણમ્ ।

આદાનં હિ વિસર્ગાય સતાં વારિમુચામિવ ॥ ૮૬

৮৬ অঃ । সঃ সর্বস্বদক্ষিণং বিশ্বজিতং যজ্ঞম্ আজহ্নে, সতাং বারিসুচামিষ আদানং বিসর্গায় হি ॥ বাচ্য—তেন সর্বস্বদক্ষিণঃ বিশ্বজিতু যজ্ঞঃ আজহ্নে, আদানেন (ভূযতি) ॥

৮৬ । সঃ রঘুঃ, সর্বস্বং দক্ষিণা যস্য তং সর্বস্বদক্ষিণম্ । ‘বিশ্বজিতু সর্বস্বদক্ষিণঃ’ ইতি শ্রুতিঃ । বিশ্বজিতং নাম যজ্ঞম্ আজহ্নে আরম্ভে কৃতवान् ইত্যর্থঃ । যুক্ত্যেতদিত্যাহ—সতাং সাধুনাং, বারিসুচাং মেধানাম্ ইব, আদানম্ অর্জনং বিসর্গায় ত্যাগায় হি, পাত্রবিনিয়োগায় ইত্যর্থঃ ॥

৮৬ । রঘু, বিশ্বজিৎ নামক মহাবল্লভর অনুরোধে করিষ্য, দক্ষিণাধিকার সর্বস্ব দান করিলেন ; কারণ মেঘ যেমন বর্ষণের অল্প বারি সঞ্চয় করে, সাধুবাও সেইরূপ দানের অল্পই ধনসঞ্চয় করিষ্য থাকেন ।

সত্ৰান্তে সচিবসখঃ পুরস্ক্রিয়াभि-

গুर्वीभिः शमितपराजयव्यलीकान् ।

काकुत्स्थश्चिरविरहोत्সুকাवरोধান্

राजन्यान् स्वपुरनिवृत्तयेऽनुमेने ॥ ৮৭

৮৭ অঃ । কাকুত্স্থঃ, সত্ৰান্তে যজ্ঞান্তে । ‘সত্ৰমাচ্ছাদনে যজ্ঞে সত্ৰাদানে ধনে’পি চ’ ইত্যমরঃ । সচিবানাম্ অমাত্যানাং সখা ইতি সচিব-সখঃ সন্ । ‘সচিবোভূতকে’সমাত্যে’ ইতি হৈমঃ । তেষামত্যন্তানুসরণাচ্ছোতনাত্ম্য রাজ্ঞঃ সখিত্বব্যপদেশঃ । ‘রাজাহঃসখিভ্যশ্চ’ ইতি টচ্ । গুর্বীभिः মহতীभिঃ । ‘গুরুর্মহত্যাঙ্কুরসে পিতাদৌ ধর্মদেগকে’ ইতি হৈমঃ । পুরস্ক্রিয়াभिঃ পূজাभिঃ শমিতং পরাজয়েন ব্যলীকং দুঃখং বৈলক্ষ্যং বা যेषাং তান্ । ‘দুঃখে বৈলক্ষ্যে ব্যলোকম্’ ইতি यादवः । চিরবিরহেণ উৎসুকাঃ চরকণ্ঠিতাঃ অবরোধাঃ অন্তঃপুরাঙ্কনা যेषাং তান্, রাজ্ঞঃ অপত্যানি রাজন্যাঃ স্ত্রিয়াঃ তান্ । ‘রাজশ্বশুরাদ্ যত্’ ইতি অপত্যার্থে যত্পত্যয়ঃ । ‘মূর্ছাभिষিক্তো রাজন্যো বাহুজঃ স্ত্রিয়ো বিরাট্’ ইত্যমরঃ । স্বপুরং প্রতি নিবৃत्तये প্রতিগমনায় অনুমেনে অনুজ্ঞাতवान् । প্রহর্ষিণী হৃৎতমেতৎ, তদুক্তম্ -‘ম্রৌ জৌ গস্তিদশয়তিঃ প্রহর্ষিণীযম্’ ইতি ॥

৮৭ । যজ্ঞ সঙ্গাপ্ত হইলে, তৎকাল বংশধর রঘু, মহাবল্লভের সহযোগে অশেষ সম্মান প্রদর্শনপূর্বক পরাজিত রাজগণের পরাভবজনিত মনঃক্ষোভ নিবারণ করিলেন ; সেই রাজগণের দীর্ঘকাল অদর্শনে তাঁহাদের অন্তঃপুরবাসিনী পত্নীরা নিত্য কাতর হইয়া-

৮৭ । যজ্ঞ সঙ্গাপ্ত হইলে, তৎকাল বংশধর রঘু, মহাবল্লভের সহযোগে অশেষ সম্মান প্রদর্শনপূর্বক পরাজিত রাজগণের পরাভবজনিত মনঃক্ষোভ নিবারণ করিলেন ; সেই রাজগণের দীর্ঘকাল অদর্শনে তাঁহাদের অন্তঃপুরবাসিনী পত্নীরা নিত্য কাতর হইয়া-

ହିମେନ; ଅତଏବ ତିନି ମେଢ଼ି-ରାଜଗଣକେ ଏ ଏ ରାଜଧାନୀରେ କିନ୍ତୁ ସାହିତେ ଅଭ୍ୟୁକ୍ତି
ପ୍ରଦାନ କରିଲେନ ।

ତେ ରେବାଧ୍ବଜକୁଳିଶାତପତ୍ରଚିହ୍ନଂ

ସମ୍ରାଜସ୍ବରଣୟୁଗଂ ପ୍ରସାଦଲଭ୍ୟମ୍ ।

ପ୍ରସ୍ଥାନପ୍ରଣତିଭିରଙ୍ଗୁଲୀଷୁ ଚକ୍ରଂ

ମୌଳିସକ୍ଚ୍ୟୁତମକରନ୍ଦରେଣୁଗୌରମ୍ ॥ ୮୮

इति श्रीमहाकविकालिदासकृतौ रघुवंशे चतुर्थः सर्गः ।

୮୮ ଋ: । ତେ ରେବାଧ୍ବଜକୁଳିଶାତପତ୍ରଚିହ୍ନଂ, ପ୍ରସାଦଲଭ୍ୟଂ ସମ୍ରାଜ: ଚରଣୟୁଗମ
ଅଙ୍ଗୁଲୀଷୁ ପ୍ରସ୍ଥାନପ୍ରଣତିଭି: ମୌଳିସକ୍ଚ୍ୟୁତମକରନ୍ଦରେଣୁଗୌରଂ ଚକ୍ରଂ: ॥ ବାଚ୍ୟ- ତେ: ...
ଚିହ୍ନଂ ପ୍ରସାଦଲଭ୍ୟଂ ଚରଣୟୁଗଂ ଗୌରଂ ଚକ୍ରଂ ॥

୮୮ । ତେ ରାଜାନ: ରେବା: ଏବ ଧ୍ବଜାସ୍ବ କୁଳିଶାନି ଚ ଶାତପତ୍ରାଣି ଚ
ଧ୍ବଜାଦ୍ବାକାରରେବା ଇତ୍ୟର୍ଥ:; ତାନି ଚିହ୍ନାନି ଯସ୍ବ ତତ୍ ତଥୋକ୍ତଂ, ପ୍ରସାଦେଽିବ
ଲଭ୍ୟଂ ପ୍ରସାଦଲଭ୍ୟଂ ସମ୍ରାଜ: ସାର୍ବଭୌମସ୍ବ ରଘୋ: ଚରଣୟୁଗଂ, ପ୍ରସ୍ଥାନେ ପ୍ରୟାଣ-
ସମୟେ ଯା: ପ୍ରଣତୟ: ନମସ୍କାରା: ତାଭି: କରଣେ: ଅଙ୍ଗୁଲୀଷୁ, ମୌଳିଷୁ କେଶ-
ବନ୍ଧନିଷୁ ଯା: ସ୍ବଜ: ମାଲ୍ୟାନି ତାଭ୍ୟସ୍ତ୍ରୁତେ: ମକରନ୍ଦେ: ପୁଷ୍ପରସେ: । ‘ମକରନ୍ଦ:
ପୁଷ୍ପରସ:’ ଇତ୍ୟମର: । ରେଣୁଭି: ପରାଗେଷ୍ବ । ‘ପରାଗ: ସୁମନୋରଜ:’ ଇତ୍ୟମର: ।
ଗୌରଂ ଗୌରବର୍ଣ୍ଣଂ ଚକ୍ରଂ: । ଉତ୍ତମୁକ୍ତଂ ପ୍ରାକ୍ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया सञ्जीवनी-

समाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे

महाकाव्ये रघुदिग्विजयो नाम चतुर्थः सर्गः ॥

୮୮ । ରାଜଗଣ, ଶ୍ବର ଶ୍ବଜ, ବଞ୍ଜ ଓ ଛତ୍ବେର ବେଶ୍ୟ ଅଞ୍ଜିତ, ପ୍ରମାଦ-ଲଭ୍ୟ ଚରଣୟୁଗଳେ
ବିମାନ୍ୟକାଳେ ଶ୍ରାନ୍ତ ହେତେ ନାଗିଲେନ; ତତ୍କାଳେ ଠାଣୀଦେବ ମତ୍ତକଞ୍ଚିତ ମୁଖମାଳା ହେତେ
ନକ୍ରବନ୍ଧ ଓ ପରାଗ ପତିତ ହେତୁ ମହାରାଜେର ଚରଣୟୁଗଳ ସୁରଞ୍ଜିତ କରିଲ ।

पञ्चमः सर्गः ।

तमध्वरे विश्वजिति क्षितीशं
निःशेषविश्राणितकोषजातम् ।
उपात्तविद्यो गुरुदक्षिणार्थी
कौत्सः प्रपेदे वरतन्तुशिष्यः ॥ १

१ अः । विश्वजिति अध्वरे निःशेषविश्राणितकोषजातं तं क्षितीशम् उपात्त-
विद्यो वरतन्तुशिष्यः कौत्सः गुरुदक्षिणार्थी प्रपेदे ॥ वाच्य—कोषजातः सः क्षितीशः
उपात्तविद्यो न वरतन्तुशिष्यो गुरुदक्षिणार्थिना कौत्सेन प्रपेदे ॥

इन्दीवरदलश्याममिन्दिरामन्दकन्दलम् ।

वन्दारैर्जनमन्दारं वन्देऽहं यदुनन्दनम् ॥

१ । विश्वजिति विश्वजिन्नाम्नि अध्वरे यज्ञे । 'यज्ञः सवोऽध्वरो
यागः' इत्यमरः । निःशेषं विश्राणितं दत्तम् । 'अथ दाने' चुरादिः ।
कोषाणाम् अर्थराशीनां जातं समूहः येन तं तद्योक्तम् । कोषोऽस्त्री
कुट्मले खड्गपिधानेऽर्थो घटिव्ययोः' इत्यमरः । 'जातं जनिसमूहयोः' इति
शाश्वतः । एतेन कौत्सस्यानवसरप्राप्तिं सूचयति । तं क्षितीशं रघुम्,
उपात्तविद्यः लब्धविद्यः वरतन्तोः शिष्यः कौत्सः । 'नृत्थन्धक' इत्यण्
इजोऽपवादः । गुरुदक्षिणार्थी । 'पुष्करादिभ्यो देशे' इत्यत्र 'अर्थाच्चा-
सन्निहिते तदन्ताच्च' इतोनिः अप्रत्याख्येय इति भावः । प्रपेदे प्राप ।
अस्मिन् सर्गे प्रायो वृत्तमुपजातिः । तल्लक्षणम्—'स्यादिन्द्रवजा यदि तौ
जगौ गः' । 'उपेन्द्रवजा जतजास्ततो गौ' । 'अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ
पादौ यदीयावुपजातयस्ताः' । इति ॥

२ । पृथ्वीधरं त्रयं, निश्चिन्तं यच्छे दानं करिष्यां सर्वंश्च निःशेषितं करिष्ये परं,
वयं तच्छं मुनिं शिष्यं कोऽस्य, श्रुतं निकटे विश्रान्तिं करिष्यां श्रुतदक्षिणा-मन्त्राद्वर
निमित्तं तांशं निकटे उपस्थितं इहेनेन ।

स मृन्मये वीतहिरण्मयत्वात् पात्रे निधायार्घमनर्घशैलः ।
श्रुतप्रकाशं यशसा प्रकाशः प्रत्य्ज्जगामातिथिमातिथेयः ॥२

২ অঃ । অনর্ঘশীলঃ যশসা প্রকাশঃ আতিথেয়ঃ সঃ বীতহিরণ্ময়ত্বাৎ স্তম্ভযে
পাত্রে অর্ঘ্য নিধায় শ্রুতপ্রকাশম্ অতিথিং প্রতুজ্জগাম ॥ বাচ্য...অনর্ঘশীলেন
প্রকাশেন আতিথেয়েন তেন প্রতুজ্জগমে ॥

২ । অনর্ঘশীলঃ অমূল্যস্বभावঃ অসাধারণস্বभाव ইত্যর্থঃ । ‘মূল্যে
পূজাবিধাবর্ঘঃ’ ইতি ‘শীলং স্বभावे सद्वृत्ते’ ইতি চ অমরশাস্ত্রতী ।
যশসা কীৰ্ত্ত্যা, প্রকাশতে ইতি প্রকাশঃ । পচাঘচ্ । অতিথিষু সাধুঃ
আতিথেয়ঃ । ‘পথ্যতিথিবসতিস্বপতেডজ্’ ইতি টজ্ । সঃ রঘুঃ, হিরণ্ময়
বিকারঃ হিরণ্ময়ম্ । ‘দাণ্ডিনায়ন’ ইत्याদিসূত্রেণ নিপাতঃ । বীত-
হিরণ্ময়ত্বাৎ অপগতসুবর্ণপাত্ত্বাৎ । যজ্ঞস্য সর্বস্বদক্ষিণকত্বাদিতি
भावঃ । স্তম্ভযে স্তম্ভিকারে পাত্রে অর্ঘ্যার্থমিদম্ অর্ঘ্যম্ । ‘পাদার্ঘ্যম্ভাচ্’
ইতি যত্ । পূজার্থং দ্রব্যং নিধায়, শ্রুতেন শাস্ত্রেণ প্রকাশং প্রসিদ্ধং, শ্রুতে
ইতি শ্রুতং বেদশাস্ত্রম্ । ‘শ্রুতং শাস্ত্রাবধৃতयोः’ ইত্যমরঃ । অতিথিম্
অভ্যাগতং কীৰ্ত্তম্ । ‘অতিথির্না স্তম্ভাগতে’ ইত্যমরঃ । প্রতুজ্জগাম ॥

২ । অনিন্দ্যভাব অতিথিসংকল্পপত্রাঙ্গণ বনশ্চী বধু, অর্ঘ্যপাত্রের অভাবে যুগপৎ
অর্ঘ্যস্থাপনপূর্বক বনবিজ্ঞান নকলিষ্টে সেই অতিথি কোশের প্রত্যঙ্গন কবিত্বেন ।

তমর্চয়িত্বা বিধিবদ্বিধিভ্রস্তপোধনং মানধনায়য়ায়ী ।

विशाम्पतिर्विष्टरभाजमारात् कृताञ्जलिः कृत्यविंदित्यु वाच ॥ ३

৩ অঃ । বিধিভ্রঃ মানধনায়য়ায়ী কৃত্যবিত্ বিশাম্পতিঃ কৃতাঙ্জলিঃ সন্ আরাৎ
বিষ্টরভাজং তং তপোধনং বিধিবৎ অর্চয়িত্বা ইত্যুবাচ ॥ বাচ্য—বিধিভ্রেন...যাঘিনা
কৃত্যবিদা বিশাম্পতিনা কৃতাঙ্জলিনা ऊचे ॥

৩ । বিধিভ্রঃ শাস্ত্রভ্রঃ অকরণে প্রত্যবাগমৌরুতিত্বার্থঃ । মানধনানাম্
অয়য়ায়ী অয়েসরঃ অপয়শোমৌরুতিত্বার্থঃ । কৃত্যবিত্ কার্য্যভ্রঃ, ‘আগমন-
প্রয়োজনমবশ্যং প্রষ্টব্যম্’ ইতি কৃত্যবিত্ বিশাম্পতিঃ মনুজেশ্বরঃ । ‘দ্বৌ
বিধৌ বৈশ্বমনুজৌ’ ইত্যমরঃ । বিষ্টরভাজম্ আসনগতম্ উপবিষ্টমিত্বার্থঃ ।
‘বিষ্টরো বিটপীদর্ভমুষ্টিঃ পীঠাঘ্যমাসনম্’ ইত্যমরঃ । ‘ব্রহ্মাসনযৌবিষ্টরঃ’
ইতি নিপাতঃ । তং তপোধনং বিধিবৎ বিধ্বং যথাশাস্ত্রমিত্বার্থঃ । ‘তদর্হম্’
ইতি বতিপ্রত্যয়ঃ । অর্চয়িত্বা আরাৎ সমীপে । ‘আরাড্ দূরসমীপयोः’
ইত্যমরঃ । কৃতাঙ্জলিঃ সন্ ইতি বচ্যমাণপ্রকারেণ উবাচ ॥

৩ । যশোধনগণের অগ্রগণ্য, শীলজ্ঞ ও কার্য্যজ্ঞ বধু, যথাবিধানে তপোধনের
পূজা করিলেন এবং আসনপত্রগ্রহ করিলে, কৃতাঙ্জলিপূটে তাঁহাকে এইরূপ বলিলেন ।

अपाग्रणीर्मन्त्रकृतान्मृषीणां कुशग्रबुद्धे कुशली गुरुस्ते ।

यतस्त्वया ज्ञानमशेषमाप्तं लोकीन चैतन्यमिवोष्णारश्मेः ॥ ४

४ अः । हे कुशाग्रबुद्धे ! मन्त्रकृतान् ऋषीणाम् अग्रणीः ते गुरुः कुशली अपि ? यतस्त्वया अशेषं ज्ञानं लोकेन उष्णरश्मेर्यैतन्मिव आसम् ॥ वाच्य—अग्रण्या गुरुणा कुशलिना (भूयते) लोक इव त्वम् आसवान् ।

४ । हे कुशाग्रबुद्धे ! सूक्ष्मबुद्धे ! 'कुशाग्रोयमतिः प्रोक्तः सूक्ष्मदर्शी' च यः पुमान् इति हलायुधः । मन्त्रकृतां मन्त्रस्मृष्टृणाम् । 'सुकर्मपापमन्त्र' इत्यादिना कृत्वा । ऋषीणाम् अग्रणीः श्रेष्ठः ते तव गुरुः, कुशली अपि ? हेमवान् किम् ! अपि प्रश्ने । 'गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासम्भावनास्वपि' इत्यमरः । यतः यस्मात् गुरोः सकाशात् त्वया अशेषं ज्ञानं, लोकेन उष्णरश्मेः सूर्यात् चैतन्मं प्रबोध इव, आसं स्वीकृतम् ॥

४ । हे सूक्ष्मबुद्धे ! औपनिषद् धेयमर्थः इहेते षष्ठ्या नाड करे, षष्ठ्या अपिनि शीश इहेते मयस्य ज्ञान नाड करिशाहेन, मेहे मज्जप्रपेता अविशगपेन अग्रगणा उरशोश्च शृङ्गः इव कूणने आहेन त ? ।

कायेन वाचा मनसापि शश्वत् यत् संभृतं वासवधैर्यं लोपि ।
आपाद्यते न व्ययमन्तरायैः कच्चिन्महर्षेस्त्रिविधं तपस्तत् ॥५॥

५ अः । कायेन वाचा मनसापि वासवधैर्यं लोपि यत् शश्वत् संभृतं (भवति), महर्षेः त्रिविधं तत् तपः अनरायैः व्ययं न आपाद्यते कश्चित् ? ॥ वाच्य—...लोपिना येन संभृतेन (भूयते) त्रिविधेन तपसा व्ययः न आपाद्यते ।

५ । कायेन उपवासादिकृच्छ्रचान्द्रायणादिना वाचा, वेदपाठेन, मनसा गायत्रीजपादिना, कायेन वाचा मनसापि कारणेन वासवस्य इन्द्रस्य धैर्यम् लुप्ततीति वासवधैर्यलोपि स्वपदापहारशङ्काजनकमित्यर्थः । यत् तपः शश्वत् असंज्ञत् । 'सुहुः पुनःपुनः शश्वदभौच्छामसंज्ञत्समाः' इत्यमरः । संभृतं सञ्चितं, महर्षेः वरतन्तोः त्रिविधं वाङ्मनःकायजं तत् तपः अन्तरायैः विघ्नैः इन्द्रप्रेरिताप्सरःशापैः व्ययं नाशं न आपाद्यते । कश्चित् ? न नीयते किम् ? 'कश्चित् कामप्रवेदने' इत्यमरः ॥

५ । महर्षि निरुद्धर शत्रौव वाक्य ओ मन धात्रा धे तपःमकस्य करिशाहेन, शीशं प्रभावे ऐल्लकेओ अशौर इहेते इय, तीशं मेहे त्रिविध तपञ्चा कोनओ विप्र धात्रा नहे इहेतेहे ना त ? ।

आधारबन्धप्रमुखैः प्रयत्नैः संवर्द्धितानां सुतनिर्विशेषम् ।
कच्चिन्न वायादिरुपप्लवो वः श्रमच्छिदामाश्रमपादपानाम् ॥६॥

६ अः । आधारबन्धप्रमुखैः प्रयत्नैः सुतनिर्विशेषं संवर्द्धितानां श्रमच्छिदां वः आश्रमपादपानां वायादिः उपप्लवः न कश्चित् ॥ वाच्य—वायादिना उपप्लवेन न (भूयते) ।

৬। আধারবন্ধপ্রসুত্বৈঃ আলবালনিষ্ঠাণাদিभिः प्रयत्नैः उपायैः ।
'आधार आलबालऽम्बु बन्धे ऽधिकरणे ऽपि च' इति विश्वः । सुतेभ्यः निर्गतः
विशेषः अतिशयः यस्मिन् कर्मणि तत् तथा संवर्द्धितानां अमच्छिदां वः
आश्रमपादपानां वायुादिः आदिशब्दाद् दावानलादिरूपप्लवो बाधकः न
कश्चित् । नास्ति किम् ? ॥

৬। আধারবন্ধের আলবাল নিষ্ঠাণ প্রভৃতি অম্বু পরম্পরায় গুহনির্কীর্ণেষু পরি-
বর্তিত, অশ্রুপাতরী, আশ্রয়তরুগণ বায়ুদাবানলাদি উপপ্লবে উৎপীড়িত হয় নাই ত ? ।

क्रियानिमित्तेष्वपि वत्सलत्वादभग्नकामा मुनिभिः कुशेषु ।
तदङ्कशय्याच्युतनाभिनाला कश्चिन्मृगीणामनघा प्रसूतिः ॥७

৩ অঃ । ক্রিয়ানিমিত্তেষুপি কুশেষু মুনিभिঃ বৎসলত্বাৎ অমগ্নকামা তদঙ্কশয়্যাচ্যুতনাभिनाला मृगीणां
प्रसूतिः अनघा कश्चित् ॥ বাচ্য—অমগ্নকাময়া...নাभिनालया प्रसूत्या अनघया (भूयते) ॥

৩। ক্রিয়ানিমিত্তেষু অপি অনুষ্ঠানসাধনেষু অপি কুশেষু মুনিभिः
বৎসলত্বাৎ মৃগস্নেহাৎ অমগ্নকামা অপ্রতিহতেচ্ছা, তেষাং মুনীনাং অঙ্কা
এব শয়্যাঃ তাম্ চ্যুতানি নাभिनालानि यस्याः सा तथोक्ताः, मृगीणां
प्रसूतिः, सन्तिः, अनघा अव्यसना कश्चित् ? अनपायिनो किम् ? इत्यर्थः ।
'दुःखै नोव्यसनेष्वघम्' इति यादवः । ते हि व्यालभयाद्दशरात्रमङ्के एव
धारयन्ति ॥

৭। যজ্ঞৌগ্র কুশ ভক্ষণ করিতে গেলেও, মুনিগণ বাঃমলাবশতঃ যাঃশব্দের ভোজন-
ক্ষার বাঃবাৎ করেন না এবং যাঃশব্দের নাভিহিত নাড়ী মুনিগণের কোড়শয্যাতেই
স্থানিত হয়, সেই সকল মৃগশিশুর কুশল ত ? ।

निर्वर्त्यते यैर्नियमाभिषेको
येभ्यো निवापाञ्चलयः पितृणाम् ।
तान्युच्छ्रष्टाङ्कितसैकताभि
शिवानि वस्तीर्थजलानि कश्चित् ॥ ८

৮ অঃ । যৈঃ নিয়মাभिषেকঃ নির্বর্ত্যতে, যেভ্যঃ পিতৃণাং নিবাपाञ्चलयः (নির্বর্ত্যতে) উচ্ছ্রষ্টাঙ্কিত-
সৈকতানি তানি বস্তীর্থজলানি শিবানি কश्चित্ ? ॥ বাচ্য—নিয়মাभिषেকম্...অঙ্কলীন্ নিবর্ত্যন্তি)
(भवन्तः)...সৈকতৈঃ তৈঃ তীর্থজলৈঃ শিবৈঃ (भूयते) ॥

৮। যৈঃ তীর্থজলৈঃ, নিয়মাभिषেকঃ নিত্যস্নানাদিঃ নির্বর্ত্যতে নিষ্পা-
দ্যতে । যেভ্যঃ জলৈভ্যঃ উচ্ছ্রুত ইতি শेषঃ । পিতৃণাম্ অগ্নিষ্বাত্তাদোনাং
নিবাपाञ्चलयः तर्पणाञ्चलयः । 'पितृदानं निवापः स्यात्' इत्यमरः

निर्वर्त्यन्ते । उच्छानां प्रकीर्णोद्धृतधान्यानां षष्ठैः षष्ठभागैः पालकत्वात् राजग्राह्यैः अङ्कितानि सैकतानि पुलिनानि येषां तानि तथोक्तानि, वः युष्माकं तानि तोर्यजलानि, शिवानि भद्राणि कश्चित् ? अनुपपन्नानि किम् ? इत्यर्थः । 'उच्छो धान्यांशकादानं कणिशाद्यर्जनं शिलम्' इति यादवः । 'शष्ठाष्ट-माभ्यां अच्' ; इति षष्ठशब्दाद् भागार्थे अच्प्रत्ययः । अतएवापूरणार्थत्वात् 'पूरणगुण' इत्यादिना न षष्ठोसमासप्रतिषेधः । सिकताः येषु सन्ति सैकतानि । 'सिकताशर्कराभ्यां च' इति अण्प्रत्ययः ॥

८ ॥ बांशवारः आपनापेन नितामनं ७ पित्रुगणैः उर्ध्वार्धं वनाङ्गनि एवान्नं मन्त्र इव, एवम् बांशं पुलिने आपनांशं उद्धृष्टाङ्गैः षष्ठभागं (रात्रिकोष्णे) करकूपे निक्षेप करिषा शाकैः, आपनापेन मेहे तोर्यजनेन कोनं ७ दिव्यं घटे नाहे ७ ।

नौवारपाकादि कडङ्गरीयैरामृश्यते जानपदैर्न कश्चित् ।

कालोपपन्नातिथिकल्पभागं वन्यं शरीरस्थितिसाधनं वः ॥६

६ । कालोपपन्नातिथिकल्पाभागं वन्यं वः शरीरस्थितिसाधनं नौवारपाकादि जानपदैः कडङ्गरीयैः न आमृश्यते कश्चित् ? ॥ वाच्य—जानपदाः कडङ्गरीयाः न आमर्शन्ति ।

६ । कालेषु ग्रीष्मकालेषु, उपपन्नानाम् आगतानाम् अतिथीनां, कल्पाः भागाः यस्य तत् तथोक्तं, वने भवं वन्यं शरीरस्थितेः जीवितस्य साधनं वः युष्माकम् । पच्यते इति पाकः फलं धान्यमिति यावत् । नौवारपाकादि । आदिशब्दाच्छ्यामाकादिधान्यसंग्रहः । जनपदेभ्यः आगतैः जानपदैः । 'तत आगतः' इत्यण् । कडङ्गरीयैः कडङ्गरं वृषम् अर्हन्तीति कडङ्गरीयाः । 'कडङ्गरो वृषं ह्रौवे धान्यत्वचि तुषः पुमान्' इत्यमरः । 'कडङ्गरदक्षिणाच्छ्व' इति छप्रत्ययः । तैः गोमहिषादिभिः नामृश्यते कश्चित् ? न भक्षयते किम् ? इत्यर्थः ॥

७ । ये बांशानि वारा वथाकाले अभागत अतिथिगणैः मन्त्रं निरूह इव, एवम् बांशं आपनापेन शरीररक्षणं उपाय, मन्त्राङ्गैः एवम् कडङ्गरीया आदिना मेहे मन्त्र वना नौवारानि धान्यं उच्छेप करे न ७ ।

अपि प्रसन्नेन महर्षिणा त्वं समग्विनीयानुमतो गृहाय ।

कालो ह्ययं संक्रमितुं द्वितीयं सर्वोपकारक्षममाश्रमं ते ॥१०

१० अः । त्वं महर्षिणा प्रसन्नेन सता सम्यक् विनीय गृहाय अनुमतः अपि ? हि (यस्मात्) ते सर्वोपकारक्षमम् आश्रमं संक्रमितुम् अयं कालः ॥ वाच्य—त्वया अनुमतेन, अनेन कालेन (सूयते) ।

१० । किञ्च । त्वं प्रसन्नेन सता महर्षिणा सम्यक् विनीय शिष्यत्वा विद्यामुपदिश्य इत्यर्थः गृहाय गृहस्थाश्रमं प्रवेष्टुम् । 'क्रियार्थोपपद'—

ଇତ୍ୟାଦିନା ଚତୁର୍ଥୀ । ଅନୁମତଃ ଅପି ? ଅନୁଜ୍ଞାତଃ କିମ୍ ? ହି ଯଜ୍ଞାତ୍, ତେ ତବ, ସର୍ବେଷାମ୍ ଆଶ୍ରମାଣାଂ ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟବାନପ୍ରସ୍ଥୟତୀନାମ୍ ଉପକାରେ ଜ୍ଞମଂ ଶକ୍ତମ୍ । ‘ଜ୍ଞମଂ ଶକ୍ତେ ହିତେ ତ୍ରିଷୁ’ ଇत्यମରଃ । ଦ୍ଵିତୀୟମ୍ ଆଶ୍ରମଂ ଗାହଂସ୍ୟାଂ, ସଂକ୍ରାମିତୁଂ ପ୍ରାପ୍ତୁମ୍, ଅୟଂ କାଳଃ । ବିଦ୍ୟାଗ୍ରହଣାନନ୍ତର୍ଯ୍ୟାତ୍ ତସ୍ୟ ଇତି ଭାବଃ । ‘କାଳସମୟ-ବେଳାସ୍ତୁ ତୁମୁନ୍’ ଇତି ତୁମୁନ୍ । ସର୍ବୋପକାରଜ୍ଞମିତ୍ୟତ୍ର ମନୁଃ—‘ଯଥା ମାତର-ମାନ୍ସିତ୍ୟ ସର୍ବେ ଜୀବନ୍ତି ଜନ୍ତବଃ । ଚର୍ତ୍ତନ୍ତେ ଗୃହିଣସ୍ତଦ୍ଵାତ୍ ଆନ୍ସିତ୍ୟେତର ଆଶ୍ରମାଃ ॥’ ଇତି ॥

୧୦ । ଯଦ୍ଵିଧି, ଶ୍ରୀମଦ୍ବ୍ରହ୍ମସମିତ୍ୟେ ସଂସ୍ଥାପିତ ବିଦ୍ୟାମାନମୂର୍ଖକ ଆପନାକେ ଗୃହଶ୍ରୀତିଗ୍ରମେନ ଆଜ୍ଞା ନିଷାଢ୍ଵେନ ଓ ? କାରଣ, ମନ୍ତ୍ରଣେର ଉପକାରମାନବୋଗ୍ରା ଗୃହଶ୍ରୀତିମେ ଶ୍ରବେଣ କରିବାର ହେଉଛି ଆପନାର ଉପସ୍ଥୁକ ମସ୍ତକ ।

ତବାହଂତୋ ନାଭିଗମେନ ତ୍ଵମଂ
ମନୋ ନିଯୋଗକ୍ରିୟାୟୋତ୍ସୁକଂ ମେ ।
ଆପ୍ୟାଜ୍ଞାୟା ଶାସିତୁରାତ୍ମନା ବା
ପ୍ରାପ୍ତୋଽସି ସମ୍ଭାବୟିତୁଂ ବନାନ୍ମାମ୍ ୧୧

୧୧ ଅଃ । ଅହଂତସ୍ତବ ଅଭିଗମେନ ମେ ମନଃ ନ ତ୍ଵମଂ, କିନ୍ତୁ ନିଯୋଗକ୍ରିୟାୟା ଉତ୍ସୁକମ୍, ଶାସିତୁଃ ଆଜ୍ଞାୟା ଅପି ଆତ୍ମନା ବା ମାଂ ସମ୍ଭାବୟିତୁଂ ବନାତ୍ ପ୍ରାପ୍ତୋଽସି ॥ ପାଞ୍ଚ—ମନସା ନ ତ୍ଵମେ ନ, ଉତ୍ସୁକେନ, ଉପସ୍ଥୁକେନ ଭବତା ପ୍ରାପ୍ତେନ ଭୁଞ୍ଜିତେ ।

୧୧ । କୁଶଳମସ୍ତ୍ରଂ ବିଧାୟାଗମନପ୍ରୟୋଜନମସ୍ତ୍ରଂ ଚିକିତ୍ସୁଂ ରାହ—ତବେତି । ଅହଂତଃ ପୂର୍ବସ୍ୟ ପ୍ରଶସ୍ତସ୍ୟ । ‘ଅହଂତଃ ପ୍ରଶଂସାୟାମ୍’ ଇତି ଶବ୍ଦପ୍ରତ୍ୟୟଃ । ତବ ଅଭିଗମନେନ ଆଗମନମାତ୍ରେଣ ମେ ମନଃ ନ ତ୍ଵମଂ ନ ତୁଫଂ, କିନ୍ତୁ, ନିଯୋଗକ୍ରିୟାୟା ଆଜ୍ଞାକାରଣେନ ଉତ୍ସୁକଂ ସୋକ୍ଷ୍ମଗତମ୍ । ‘ଦୃଷ୍ଟାର୍ଥାଦ୍ଧ୍ୟୁକ୍ତ ଉତ୍ସୁକଃ’ ଇत्यମରଃ । ‘ପ୍ରସିତୋତ୍ସୁକାଭ୍ୟାଂ ତତୀୟା ଚ’ ଇତି ସମସ୍ୟର୍ଥେ ତତୀୟା । ‘ଶାସିତୁଃ ଗୁରୋଃ ଆଜ୍ଞାୟା, ଅପି ଆତ୍ମନା ଶ୍ଵତୋ ବା । ‘ପ୍ରକୃତ୍ୟାଦିଭ୍ୟ ଉପସଂଖ୍ୟାନମ୍’ ଇତି ତତୀୟା । ମାଂ ସମ୍ଭାବୟିତୁଂ ବନାତ୍ ପ୍ରାପ୍ତୋଽସି ? ଗୁର୍ବର୍ଥଂ ଶ୍ଵାର୍ଥଂ ବା ଆଗମନମ୍ ? ଇତ୍ୟର୍ଥଃ ॥

୧୧ । ଉବାସନ ମୁକ୍ତା ବାକ୍ସିର କେବଳ ମାତ୍ର ଆଗମନେ ଆମାର ମନ ପରିତ୍ରାଣ ହେଉଥିବେ ନା, ଆପନାର କୌଣସି ଆଦେଶ ମାନନ କରିବେ ଉପସ୍ଥୁକ ହେଉଥିବେ; ଆପନି କି ଶୁଦ୍ଧ-ସେବେର ଆଜ୍ଞାୟା, ନା ଅତଃଶ୍ରବଣ ହେଉଛି କୌଣସି ଭାରାପଣ କରିବା ଆମାକେ କୃତାର୍ଥ କରିବାର ଜ୍ଞାନ ବନ ହେଉଥିବେ ଆଗମନ କରିବାହେନ ? ।

ଇତ୍ୟର୍ଥପାତ୍ରାନୁମିତସ୍ୟସ୍ୟ ରଘୋରୁଦାରାମପି ଗାଂ ନିଶମ୍ୟ ।
ସ୍ଵାର୍ଥୋପପତ୍ତିଂ ପ୍ରତି ଦୁର୍ବଳାଶ୍ରୟମିତ୍ୟବୋଚଦ୍ଵରତନ୍ତୁଶିଷ୍ୟଃ ॥୧୨

११ अः । अर्घ्यपावानुमितव्ययस्य रघोः इति उदारामपि गां निशम्य वरतन्तुशिष्यः स्वार्थोपपत्तिं प्रति दुर्बलाशः (सन्) तम् इति अवोचत् ॥ वाच्य—वरतन्तुशिष्येण दुर्बलाशेन स अवोचत् ।

१२ । अर्घ्यपात्रेण मृन्मयेन अनुमितः व्ययः सर्वस्वत्यागः यस्य तस्य रघोः, इति उक्तप्रकाराम् उदाराम् औदार्ययुक्ताम् अपि गां वाचं, 'मनोनियोग-क्रिययोत्सुकं मे' इत्येवंरूपाम् । 'स्वर्गेषु पशुवाग्बन्धदिङ्नेत्रवृणभूजले । लक्ष्मणदृष्ट्योः स्त्रियां पुंसि गोः' इत्यमरः । निशम्य श्रुत्वा, वरतन्तुशिष्यः कौत्सः स्वार्थोपपत्तिं स्वकार्यसिद्धिं प्रति दुर्बलाशः सन्, मृन्मयपात्रदर्शनात् शिथिलमनोरथः सन्, तं रघुम् इति वक्ष्यमाणप्रकारेण अवोचत् ॥

१२ । वरतन्तु-शिष्यः (को०२३), मृन्मय अर्घ्यपात्रं दर्शनेनैव रघुं ये मर्कटस्य दानं करिष्याद्वेन इति वृत्तिरेव पारिशिष्टिनेन, एवञ्च त्विनि रघून् तादृशं उदारवत्ताकाशवत् १७ अङ्गिनाम निक्षिपिष्ये इत्यां इहेषा, ऊहादेक एहे कथा वनिटनेन ।

सर्वत्र नो वार्त्तमवेहि राजन्

नाथे कुतस्त्वय्यशुभं प्रजानाम् ।

सूर्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः

कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रा ॥१३॥

१३ अः । हे राजन् ! नः सर्वत्र वार्त्तम् अवेहि, त्वयि नाथे सति प्रजानाम् अशुभं कुतः, सूर्ये तपति सति तमिस्रा लोकस्य दृष्टेः आवरणाय कथं कल्पेत ॥ वाच्य—अवेद्यतां (त्वया) अशुभेन तमिस्रया कल्पेत ।

१३ । हे राजन् ! त्वं, सर्वत्र नः अस्माकं वार्त्तं स्वास्थ्यम् अवेहि जानीहि 'वार्त्तं वलुन्यरोगे च' इत्यमरः । 'वार्त्तं पाठवमारोग्यं भव्यं स्वास्थ्यमनामयम्' इति यादवः । न चेत्तदाश्चर्यमित्याह—नाथ इति । त्वयि नाथे ईश्वरे सति प्रजानाम् अशुभं दुःखं कुतः ? तथाहि—अर्थान्तरं न्यस्यति सूर्य इत्यादिना । सूर्ये तपति प्रकाशमाने सति, तमिस्रा तमस्ततिः । 'तमिस्रं तिमिरं' रोगे तमिस्रा तु तमस्तती । कृष्णपक्षनिशायां च' इति विश्वः । 'तमिस्रम्' इति पाठे तमिस्रं तिमिरम् 'तमिस्रं तिमिरं तमः' इत्यमरः । लोकस्य जनस्य । 'लोकसु भुवने जने' इत्यमरः । दृष्टेः आवरणाय कथं कल्पेत ? दृष्टिमावरितुं नालमित्यर्थः । कृपेरलमर्थत्वात् तदयोगे 'नमःस्वस्ति' इत्यादिना चतुर्थी । अलमिति पर्यात्यर्थग्रहणमिति भगवान् भाष्यकारः । कल्पेत सम्पद्येत इत्यर्थः, क्लृपि सम्पद्यमाने चतुर्थीति वक्तव्यात् ॥

१३ । यशोव्रज ! मकल विश्वेष्टे आशापेन यजनं जानिष्येन ; आपनि अपीष्येन

ଧାକିତେ ଥିବା ମକଲେର ଅସଞ୍ଜେର ମନ୍ତାବନା କୋଥାସ ? ଅର୍ଥାତ୍ତେବ ଅକାଳୀନ ଧାକିତେ
ଅନ୍ଧକାର କି ଜୋତେର ଗୁଠି ଆଘ୍ରେ କରିତେ ପାରେ ? ।

ଭକ୍ତି: ପ୍ରତୀକ୍ଷେଷୁ କୁଳୋଚିତା ତେ
ପୂର୍ବ୍ବାନ୍ ମହାଭାଗ ତଥାତିଶେଷେ ।
ବ୍ୟତୀତକାଳସ୍ତ୍ବହମଭ୍ୟୁପେତ-
ସ୍ତ୍ବାର୍ଥିଭାବାଦିତି ମେ ବିଷାଦ: ॥ ୧୪

୧୪ ଅ: । ହି ମହାଭାଗ ! ପ୍ରତୀକ୍ଷେଷୁ ଭକ୍ତି: ତେ କୁଳୋଚିତା, (ତମ୍) ତଥା ପୂର୍ବ୍ବାନ୍ ଅତିଶେଷେ ଅହନ୍ତ
ବ୍ୟତୀତକାଳ: ସନ୍ ଅସିଭାବାନ୍ ତ୍ବାମ୍ ଅଭ୍ୟୁପେତ: ଇତି ମେ ବିଷାଦ: ॥ ବାଚ୍ୟ—ଭକ୍ତ୍ୟା କୁଳୋଚିତୟା (ଭୁଯତେ)
ପୂର୍ବ୍ବ ଅତିଶୟନ୍ତେ (ତଥା) ମୟା ବ୍ୟତୀତକାଳେନ ଅଭ୍ୟୁପେତେନ ଇତି ମେ ବିଷାଦେନ (ଭୁଯତେ) ।

୧୪ । ‘ତବାହତ:’ ଇତ୍ୟାଦିନୋକ୍ତଂ ଯତ୍ ତସ୍ମିନ୍ ଚିତ୍ରମିତ୍ୟାହ—ଭକ୍ତିରାଦିତି ।
ପ୍ରତୀକ୍ଷେଷୁ ପୂର୍ବ୍ବେଷୁ । ‘ପୂର୍ବ୍ବ: ପ୍ରତୀକ୍ଷ:’ ଇତ୍ୟମର: । ଭକ୍ତି: ଅନୁରାଗବିଶେଷ:, ତେ
ତସ୍ମିନ୍ କୁଳୋଚିତା କୁଳାଭ୍ୟୁତ୍ଥା । ‘ଅଭ୍ୟୁତ୍ଥୋଽପ୍ୟୁଚିତ’ ନ୍ୟାୟମ୍’ ଇତି ଯାଦବ: ।
ହି ମହାଭାଗ ! ସାର୍ବଭୌମ ! ତଥା ଭକ୍ତ୍ୟା ପୂର୍ବ୍ବାନ୍ ଅତିଶେଷେ ଅତିବର୍ତ୍ତସେ । କିନ୍ତୁ,
ସର୍ବତ୍ର ବାର୍ତ୍ତା ଚେତ୍ ତର୍ହି କଥଂ ଖେଦଶ୍ଚିନ୍ନ ଇବ ଦୃଶ୍ୟସେ ? ଅତ ଆହ—
ବ୍ୟତୀତେତି । ଅହଂ ବ୍ୟତୀତକାଳ: ଅତିକ୍ରାନ୍ତକାଳ: ସନ୍, ଅର୍ଥିଭାବାତ୍ ତ୍ବାମ୍
ଅଭ୍ୟୁପେତ:, ଇତି ମେ ବିଷାଦ: ॥

୧୫ । ମୁକ୍ତାଗଣେର ଶ୍ରୀତି ଭକ୍ତିଶ୍ରବଣେ ଆପନାମେର କୁଳବ୍ରତ; ହେ ମହାଭାଗ । ଏ ଦିବସେ
ଆପନି ଆପନାର ମୂର୍ଖମୂଢ଼ସମ୍ବଳକେଠ ଅତିକ୍ରମ କରିବାଛେନ; କିନ୍ତୁ ଆମି ଏହି ଅନଗସେ
ଆପନାର ନିକଟେ ଅର୍ଥେ ହେଶା ଆମିସାଛି, ଆସାର ଏହିଯାଉ ଦ୍ର:ବ ।

ଶରୀରମାତ୍ରେଣ ନରେନ୍ଦ୍ର ତିଷ୍ଠନ୍ନାଭାସି ତୀର୍ଥପ୍ରତିପାଦିତର୍ହି: ।
ଆରଣ୍ୟକୋପାତ୍ତଫଳପ୍ରସୂତି: ସ୍ତମ୍ଭେନ ନୀବାରଂ ବ୍ରାବାବଶିଷ୍ଠ: ॥ ୧୫

୧୫ ଅ: । ହି ନରେନ୍ଦ୍ର ! ତୀର୍ଥପ୍ରତିପାଦିତର୍ହି: ଶରୀରମାତ୍ରେଣ ତିଷ୍ଠନ୍ (ତମ୍) ଆରଣ୍ୟକୋପାତ୍ତଫଳ-
ପ୍ରସୂତି: ସ୍ତମ୍ଭେନ ବ୍ରାବାବଶିଷ୍ଠ: ନୀବାରଂ ବ୍ରାଭାସି ॥ ବାଚ୍ୟ—ପାଦିତର୍ହିନା ତିଷ୍ଠତା...ପ୍ରସୂତିନା ବ୍ରାବାବଶିଷ୍ଠେନ
ନୀବାରଣେ ବ୍ରାଭାସତେ ।

୧୫ । ହି ନରେନ୍ଦ୍ର ! ତୀର୍ଥେ ସତ୍ୟାତ୍ରେ ପ୍ରତିପାଦିତା ଦତ୍ତା ଋଦ୍ଧି: ଯେନ ସ: ତଥୋକ୍ତ: ।
‘ଯୋନୀ ଜଳାବତୀରେ ଚ ମନ୍ତ୍ରାଦ୍ୟଷ୍ଟାଦଶସ୍ତପି । ପୁଣ୍ୟଚେତ୍ରେ ତଥା ପାତ୍ରେ ତୀର୍ଥେ
ସ୍ବାହର୍ଷନ୍ନେଷ୍ପି’ । ଇତି ହଳାୟୁଧ: । ଶରୀରମାତ୍ରେଣ ତିଷ୍ଠନ୍, ଆରଣ୍ୟକା:
ଅରଣ୍ୟେ ଭବା: ମନୁଷ୍ୟା: ସୁନିମ୍ନସ୍ତା: । ‘ଅରଣ୍ୟାନ୍ମନୁଷ୍ୟେ’ ଇତି ବୁଞ୍ଜସ୍ବତ୍ୟୟ: , ତୈ:
ଉପାତ୍ତା ଫଳମ୍ ଏବ ପ୍ରସୂତିର୍ଯସ୍ତେ ସ: ସ୍ତମ୍ଭେନ କାଣ୍ଡେନ ବ୍ରାବାବଶିଷ୍ଠ: । ପ୍ରକୃତ୍ୟା
ଦିତ୍ବାତ୍ ତୃତୀୟା । ନୀବାରଂ ବ୍ରାଭାସି ଶୋଭସେ ॥

१५ । हे नरेन्द्र ! आपनार केवल नेहमात्र अवशिष्ट आछे, आर सकल मन्-
पात्रे दान करिवाछेन । अरपावागौरा नौवात्रेर मयष्ट मष्ट छयन करिने, ताहा
येमन मष्टमात्रेई अवशिष्ट थाके, मरुत दान करिवा आपनिओ नेहैरूप अवहान
करिनेछेन ।

स्थाने भवानेकनराधिपः सन्
अकिञ्चनत्वं मखजं व्यनक्ति ।
पर्यायपीतस्य सुरैर्हिमांशोः
कलाक्षयः स्नाघातरो हि वृद्धेः ॥ १६

१६ अ । भवान् एकनराधिपः सन् मखजम् अकिञ्चनत्वं व्यनक्ति स्थाने, तथाहि सुरैः पर्याय-
पीतस्य हिमांशोः कलाक्षयः वृद्धेः स्नाघातरो ॥ वाचा—भवता एकनराधिपेन सता व्यन्यते, कलाक्षयेण
स्नाघातरेण (भूयते) ।

१६ । भवान् एकनराधिपः सार्वभौमः सन्, मखजं मखजन्, न विन्यते
चिञ्चन यस्य इति अकिञ्चनः । मयूरव्यंसकादित्वात् तत्पुरुषः । तस्य
भावः तत्त्वं निर्धनत्वं व्यनक्ति प्रकटयति स्थाने युक्तम् । ‘युक्ते हि साम्प्रतं
स्थाने’ इत्यमरः । तथाहि—सुरैर्देवैः पर्यायेण क्रमेण पीतस्य हिमांशोः
कलाक्षयः वृद्धेः उपचयात्, स्नाघातरो हि वरः खलु । ‘मणिः शानोत्तीढः
समरविजयी हतिनिहती, मदक्षोणो नागः शरदि सरितः श्यानपुलिनाः ।
कलाशेषश्चन्द्रः सुरतमृदिता बालवनिता, तनिम्ना शोभन्ते गलितविभवाश्चार्येषु
वृषाः’ ॥ इति भावः । अत्र कामन्दकः—‘धर्मार्थं क्षीणकोषस्य क्षीणत्वमपि
शोभते । सुरैः पीतावशेषस्य कृष्णपक्षे विधोरिव ॥’ इति ॥

१७ । आपनि पृथिवीर अधिष्ठौष अधीश्वर इहेषा यछे मरुत दानपूर्वक ये
निधनता प्रीष्ट इहेषाछेन, ताहा आपनार उपयुक्तै इहेषाछे ; देवतारा छेय्यर एक
एक कला करिवा पर्यायक्रमे पान कराव छेय्यार ये दान इह, ताहा ताहार वृद्धि
अपेक्षा अन्तर्गमनौघ ।

तदन्यतस्तावदनन्यकार्यो
गुर्वर्थमाहर्तुमहं यतिष्ये ।
स्वस्थस्तु ते निर्गलिताम्बुगर्भं
शरद्वनं नार्दति चातकोऽपि ॥ १७

१७ अ । तत् तावत् अनन्यकार्यः सन् अहम् अन्यतः गुर्वर्थम् आहर्तुं यतिष्ये, ते स्तस्मिन्
चातकोऽपि निर्गलिताम्बुगर्भं शरद्वनं न अर्दति ॥ वाचा—अनन्यकार्येण मया यतिष्यते, भूयतां,
चातकेनापि... अम्बुगर्भः शरद्वनः न अर्दति ।

१७। तत् तस्मात् तावत् अनन्यकार्यः । 'यावत् तावच्च साकल्ये-
ऽवधौ मानेऽवधारणे' इति विश्वः । प्रयोजनान्तररहितः अहम्, अन्यतः
वदान्यान्तरात् गुर्वर्थं गुरुधनम् आहर्त्तुम् अर्जयितुं यतिष्ये उद्योक्षे, ते
तुभ्यं स्वस्ति शुभमस्तु । 'नमःस्वस्ति' इत्यादिना चतुर्थी । तथाहि—
चातकोऽपि, 'धरणीपतितं तोयं चातकानां रुजाकरम्' इति हेतोः, अनन्य-
गतिकोऽपि इत्यर्थः । निर्गलितः अम्बु एव गर्भः यस्य तं शरद्धनं न अर्दति
न याचते । 'अर्दं गतौ याचने च' इति धातुः 'याचनार्थे' रणेऽर्द्धनम् इति
यादवः ॥

१९। आभारं अत्र कोन अशोकन नाहे, अतएव आभि अना आत्र काशत्र निकट
इहेते शुक्रप्रकिर्णार्थं अर्धमंश्रं करिते चेष्टे करिव ? आपनार मन्त्र इहेक, वर्षणे
पूनागर्भ मन्त्रकागौन मेषेर निकट छाउकउ वारिआर्धना करे ना ।

एतावदुक्ता प्रतियातुकामं
शिष्यं महर्षेर्नृपतिर्निषिध्य ।
किं वस्तु विद्वन् गुरवे प्रदेयं
त्वया कियद्वेति तमन्वयुङ्क्त ॥ १८

१८ अः । एतावत् उक्ता प्रतियातुकामं तं महर्षेः शिष्यं निषिध्य नृपतिः, हे विद्वन् ! त्वया
गुरवे प्रदेयं किं वस्तु कियद्वा, इत्यन्वयुङ्क्त ॥ वाचा—नृपतिना प्रदेयेन कियता वस्तुना (भूयते)
इति अन्वयुच्यते ।

१८ । एतावत् वाक्यम् उक्ता प्रतियातुं कामः यस्य तं प्रतियातुकामं
गन्तुकामम् । 'तुम् काममनसोरपि' इति मकारलोपः । महर्षेः वरतन्तोः
शिष्यं कौत्सं, नृपतिः रघुः, निषिध्य निवार्य, हे विद्वन् ! त्वया गुरवे प्रदेयं
वस्तु किं किमात्मकं, कियत् किंपरिमाणं वा ? इत्येवं तं कौत्सम् अन्व-
युङ्क्त अपृच्छत् । 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इत्यमरः ॥

१८ । वरतन्तु निरा कोशम एहे कथा वनिष्ठा म्रमनामात इहेने राजा
ठाशत्र म्रमने बाधा निष्ठा जिज्ञासा करिनेन हे विद्वन् ! आपनार शुक्रके कि त्वया
मिते इहेवे एवम ताशत्र परिमाणे वा कत ? ।

ततो यथावद्विहिताध्वराय तस्मै स्मयावेशविवर्जिताय ।
वर्णाश्रमाणां गुरवे स वर्णो विचक्षणः प्रस्तुतमाचचक्षे ॥ १९

१९ अः । ततो यथावत् विहिताध्वराय स्मयावेशविवर्जिताय वर्णाश्रमाणां गुरवे तस्मै (रघवे)
विचक्षणः वर्णो सः (कौत्सः) प्रस्तुतम् आचचक्षे ॥ वाचा—विचक्षणेन वर्णिना तेन आचचक्षे ।

१८ । ततः यथावत् यथाहम् । अर्हर्षिं वतिः । विद्विताध्वराय विधिवत् अनुष्ठितयज्ञाय सदाचाराय इत्यर्थः । स्यावेशत्रिवर्जिताय गर्वाभिनिवेशशून्याय अनुष्ठिताय इत्यर्थः । वर्णानां ब्राह्मणादीनाम् आश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनाञ्च गुरवे नियामकाय । 'वर्णाः स्यूत्राब्रह्मणादयः' इति 'ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्चतुष्टयः' । 'आश्रमोऽस्त्वो' इति च अमरः । सर्वकार्यनिर्वाहकाय इत्यर्थः । तस्मै रघवे, विचक्षणः विद्वान् वर्णां ब्रह्मचारी । 'वर्णिनो ब्रह्मचारिणः' इत्यमरः । 'वर्णाद् ब्रह्मचारिणि' इति इतिप्रत्ययः । सः कौत्सः, प्रस्तुतं प्रकृतम् आचचत् ॥

१९ । अतः परं मेहे विद्वान् ब्रह्मचारी कोऽपि, अश्वात्रविश्रित यथाविधि यजेन्न अश्वानकात्री एव वर्ण उ आश्रम मकनेन रक्क नृगतिके अकृत कथा निवेदन करिते नात्रिनेन ।

समाप्तविद्येन मया महर्षि-
विज्ञापितोऽभूद्गुरुदक्षिणायै ।
स मे चिरायस्त्वलितोपचारां
तां भक्तिमेवागणयत् पुरस्तात् ॥ २० ॥

२० अ. । समाप्तविद्येन मया महर्षिः गुरुदक्षिणायै विज्ञापितः अभूत् । स च चिराय स्त्वलितोपचारां तां मे भक्तिं पुरस्तात् अगणयत्, यदा स च चिराय स्त्वलितोपचारां मे भक्तिं पुरस्तात् तानेव अगणयत् ॥ वाच्य—महर्षिणा विज्ञापितेन अभावि, तेन स्त्वलितोपचारा सा भक्तिः अगण्यत ॥

२० । समाप्तविद्येन मया, महर्षिः गुरुदक्षिणायै गुरुदक्षिणास्वीकारार्थं, विज्ञापितः अभूत् । स च गुरुः, चिराय स्त्वलितोपचारां तां दुष्करां मे भक्तिम् एव पुरस्तात् प्रथमम् अगणयत् संख्यातवान् । 'भक्त्यैव सन्तुष्टः, किं दक्षिणया' इत्युक्तवानित्यर्थः । अथवा भक्तिम् एव तां दक्षिणाम् अगणयत् इति योज्यम् ॥

२० । आभि अथाग्रन समाग्रन करिशा, महर्षिके अकृतकृष्णिनि दिवार आर्थना करिने, आभि वे भक्ति द्वात्र बह्निनि अविनिमित्तं तावे तीशर मेवा करिशाहिनाम, तिमि अथमतः आमात्र मेहे भक्तिरेहे (पर्याप्त) अकृतकृष्णिनि वनिशा गण्य करिनेन ।

निर्वन्धसञ्जातरुषार्थकार्श्यमचिन्तयित्वा गुरुणाहमुक्तः ।
वित्तस्य विद्यापरिसंख्यया मे कोटोऽथतस्रो दश चाहरेति ॥ २१ ॥

२१ अ. । निर्बन्धसञ्ज्ञातरुषा गुरुणा अर्थकार्यम् अचिन्तयित्वा अहं 'वित्तस्य चतस्रः दश च कोटीः मे आहर' इति विद्यापरिसंख्यया उक्तः ॥ वाच्य—निर्बन्धसञ्ज्ञातरुर् गुरुः मां कोट्यः आत्रि-
यन्माम् इति उक्तवान् ॥

२१ । निर्बन्धेन प्रार्थनातिशयेन सञ्ज्ञातरुषा सञ्ज्ञातक्रोधेन गुरुणा, अर्थकार्यं दारिद्र्यम् अचिन्तयित्वा अविचार्य, अहं वित्तस्य धनस्य चतस्रः दश च कोटीः चतुर्दश कोटीः मे मध्यम् आहर आनय इति विद्यापरिसंख्यया विद्यापरिसंख्यानुसारेणैव उक्तः । अत मनुः—'अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा शास्त्रविस्तरः । पुराणं धर्मशास्त्रञ्च विद्या ह्येता-
श्चतुर्दश ।' इति ॥

२१ । अनन्तर आग्नि तीर्थांके शुरुदक्षिणा विद्यार निमित्त निरुद्ध आनाहेन त्रिनि
कृते इहेन आग्नि शक्तिरा विवेचना ना करिष्ये कश्चिन्नेन—तुमिं येन आग्नि निकटे
चतुर्दश विद्या शिक्का करिष्याह, तेमनि (मेहे मन्थाशुगारे) चतुर्दश कोटी अर्थमूला
आग्नि आनिवा १७ ।

सोऽहं सपर्याविधिभाजनेन मत्वा भवन्तं प्रभुशब्दशेषम् ।

अभ्युत्सहे सम्प्रति नोपरोडुमल्पेतरत्वाच्छ्रुतनिष्क्रयस्य ॥२२

२२ अ. । सोऽहं सपर्याविधिभाजनेन भवन्तं प्रभुशब्दशेषं मत्वा श्रुतनिष्क्रयस्य अल्पेतरत्वात्
सम्प्रति उपरोडुम् न अभ्युत्सहे ॥ वाच्य—तेन मया अभ्युत्सह्यते ।

२२ । सः अहं, सपर्याविधिभाजनेन अर्घ्यपात्रेण भवन्तं, प्रभुशब्द
एव शेषो यस्य तं मत्वा, निःस्वं निश्चित्य इत्यर्थः । श्रुतनिष्क्रयस्य विद्या-
मूलस्य अल्पेतरत्वात् अतिमहत्त्वात् सम्प्रति उपरोडुं निर्बन्धुं न
अभ्युत्सहे ॥

२२ । किञ्च मल्लति आग्नि उवदोश्च अर्घ्यापात्र दर्शनेहे वृत्तिशक्ति मे, एकमे आपनार
'अत्र' एहे नागमात्रेहे अवनिष्टे आह, आग्नि शुरुदक्षिणां गांशां नहः ; अतएव मे
विद्ये आपनारक आग्नि अश्वरोध करिते पात्रितेहि ना ।

इत्थं द्विजेन द्विजराजकान्तिरावेदितो वेदविदां वरेण ।

एनोनिवृत्तेन्द्रियवृत्तिरेनं जगाद भूयो जगदेकनाथः ॥ २३

२३ अ. । द्विजराजकान्तिः एनोनिवृत्तेन्द्रियवृत्तिः जगदेकनाथः (रघुः) वेदविदां वरेण द्विजेन
इत्थम् आवेदितः एनं भूयो जगाद ॥ वाच्य—...कान्तिना...वृत्तिना...नाथेन आवेदितेन एषः जगदे ।

२३ । द्विजराजकान्तिः चन्द्रकान्तिः । 'द्विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः
अपाकरः' इत्यमरः । 'तस्मात् सोमो राजा नो ब्राह्मणानाम्' इति श्रुतेः ।
द्विजराजकान्तित्वेनार्थावाप्तिवैराग्यं वारयति । एनसः पापात् निवृत्ता

इन्द्रियवृत्तिः यस्य सः जगदेकनाथः रघुः, वेदविदां वरेण श्रेष्ठेन कौतुकेन
इत्यम् आवेदितः सन् एनं कौत्सं भूयः पुनः जगाद ॥

२७ । वेदछगणैश्च अग्रगण्यं तेनैवाङ्गण एवैकं रजिरेण, छल्लुल्य रूपवान्,
जितेन्द्रिय, पृथिवीर असौश्रम, मशत्राक त्रयू, ऊँशकै पुनत्राश्च रजिरेण ।

गुर्वर्थमर्थी श्रुतपारदृष्ट्वा रघोः सकाशादनवाप्य कामम् ।

गतो वदान्यान्तरमित्ययं मे मा भूत् परीवादनवावतारः ॥२४

२४ अः श्रुतपारदृष्ट्वा गुर्वर्थम् अर्थी रघोः सकाशात् कामम् अनवाप्य वदान्यान्तरं गतः,
इत्ययं मे परीवादनवावतारः मा भूत् ॥ वाच्य—श्रुतपारदृष्ट्वा अर्थिना वदान्यान्तरं गतं, अनेन
परीवादनवावतारेण मा भावि ।

२४ । श्रुतस्य पारं दृष्टवान् श्रुतपारदृष्ट्वा । ‘दृष्टेः क्वनिप्’ इति
क्वनिप् । गुर्वर्थं गुरुदक्षिणार्थं यथा तथा, अर्थी याचकः । विशेषणद्वयेनापि
अस्याप्रत्याख्येयत्वमाह । रघोः सकाशात् कामं मनोरथम् अनवाप्य
अप्राप्य वदान्यान्तरं दात्रन्तरं गतः । ‘सुर्वदान्यसूललक्ष्यदानशौक्या
बहुप्रदे’ इत्यमरः । इत्येवंरूपः अयं परीवादस्य अपवादस्य नवः नूतनः
प्रथमः अवतारः आंविर्भावः, मे मा भूत् मा अस्तु । रघोरिति स्वनाम-
ग्रहणं सम्भावितत्वद्योतनार्थम् । तथाच—‘सम्भावितस्य चाकीर्त्ति-
मरणादतिरिच्यते’ इति भावः ॥

२४ । शीतलं वाङ्मय, त्रयुत्र निकटे श्रुतपारदृष्ट्वा आश्रितान् आश्रितान्, विरु-
मनोत्रय दृष्ट्वा अत्र तात्रात्र निकटे गगन करिषाहेन, एव नूतन अपवाद येन आश्रित
नामे ना त्रटे ।

स त्वं प्रशस्ते महिते मदीये

वसंश्चतुर्थोऽग्निरिवान्यगारे ।

द्विवाण्यहान्यहमि सोढुमहन्

यावद्व्यते साधयितुं त्वदर्थम् ॥२५

२५ अः । स त्वं महिते प्रशस्ते मदीये अन्यगारे चतुर्थः अग्निरिव वसन् द्विवाणि अहानि सोढुम्
अहमि, हे अहन् ! त्वदर्थं यावत् व्यते ॥ वाच्य—नेन त्वया चतुर्थेन अग्निना इव वसता, अहन्ते,
यत्यते, मया ।

२५ । सः त्वं, महिते । पूजिते प्रशस्ते प्रसिद्धे मदीये अन्यगारे
त्रेताग्निशालायां, चतुर्थः अग्निः इव, वसन् द्विवाणि हे त्रीणि वा अहानि
दिनानि । ‘संख्यग्राथ्यासन्नाद्राधिकसंख्याः संख्येये’ इति बहुव्रीहिः ।

‘ବହୁବ୍ରୀହୀ ସହେୟେ ଉଜ୍ବହୁଗଣାତ୍’ इति ङच् । सोढम् भर्हसि, हे भर्हन् । मान्य ! तदर्थं तव प्रयोजनम् साधयितुं, यावत् यते यतिष्ये । ‘यावत् पुरानिपातयोर्लोट्’ इति भविष्यदर्थं लट् ॥

୨୯ । हे भर्ह ! आपनि आमार पୂତ ଓ ଅନ୍ୟ ଶୈଶ୍ୟାଣୀୟ ଚତୁର୍ଥ ଅଗ୍ନିର ଗ୍ରାସ ଅବସ୍ଥିତି କରିବା ଦ୍ଵାରା ତୁମ୍ଭେ ତିନି ଦିନର ଅପେକ୍ଷା କରୁନ, ଆମି ହେତୁମଧ୍ୟେ ଉଦୟର ଅଭିନାସ ପୂର୍ଣ୍ଣ କରିବାର ଚେଷ୍ଟା କରିଥେछି ।

तथेति तस्यावितथं प्रतीतः प्रत्यग्रहोत् सङ्गरमयजन्मा ।

गामात्तसारां रघुरप्यवेक्ष्य निष्क्रष्टुमर्थं चकमे कुवेरात् ॥ ୨୬ ॥

୨୬ ଅ । ଅଯଜନ୍ମା ପ୍ରତୀତଃ ସନ୍ ତସ୍ୟ ଅବିତଥଂ ସଞ୍ଜରଂ ତଥେତି ପ୍ରତ୍ୟଗ୍ରହୋତ୍, ରଘୁରପି ତାମ୍ ଆତ୍ତସାରାମ୍ ଅବେଷ୍ୟ କୁବିରାତ୍ ଅର୍ଥମ୍ ନିଷ୍କ୍ରଷ୍ଟଂ ଚକମେ ॥ ବାଚ୍ୟ—ଅଯଜନ୍ମା ପ୍ରତୀତେନ ଅବିତଥଃ ସଞ୍ଜରଃ ପ୍ରତ୍ୟଗ୍ରହାତ୍, ରଘୁଷା ଅପି ଚକମେ ।

୨୬ । ଅଯଜନ୍ମା ବ୍ରାହ୍ମଣଃ ପ୍ରତୀତଃ ପ୍ରୀତଃ ସନ୍, ତସ୍ୟ ରଘୋଃ ଅବିତଥଂ ଅସୋଘଂ ସଞ୍ଜରଂ ପ୍ରତିଜ୍ଞାମ୍ । ‘ଅଥ ପ୍ରତିଜ୍ଞାଜିସଂବିଦାପତ୍ତୁ ସଞ୍ଜରଃ’ इत्यमरः । ‘तां गिरम्’ इति केचित् पठन्ति । तथा इति प्रत्यग्रहोत् । रघुः अपि गां भूमिम् आत्तसारां गृहीतधनाम् अवेक्ष्य, कुवेरात् ‘अर्थं’ निष्क्रष्टुम् आहर्तुं ‘चकमे’ इयेष ॥

୨୭ । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଆନନ୍ଦିତ ହେଉ ‘ତଥାଞ୍ଜ’ ବନିଷ୍ଠା ରଘୁର ମେଝେ ଅମୋଷ ଅତିଛା-ବାଟକ୍ୟ ଶ୍ରୀକାର କରିଲେନ; ଏହିକେ ରଘୁ ପୃଥିବୀର ମଧ୍ୟରୁ ଧନ ନିଃକ୍ଷେପ କରିବାହେନ, ଦେବିଷ୍ଠା କୁବେରର ନିକଟେ ହେତେ ଅର୍ଥ ମଂଗ୍ରହ କରିତେ ମଂଗ୍ର କରିଲେନ ।

वशिष्ठमन्त्रोच्चणजात् प्रभावाद्‌उदन्वदाकाशमहୱିଧरेषु ।

मरुत्सखस्येव बलाहकस्य गर्ताविजघ्ने न हि तद्रथस्य ॥ ୨୭ ॥

୨୭ ଅ । ବଶିଷ୍ଠମନ୍ତ୍ରୋଚ୍ଚଣଜାତ୍ ପ୍ରଭାବାତ୍ ଉଦନ୍ବଦାକାଶମହୱିଧରେଷୁ ମରୁତସଖସ୍ୟ ବଳାହକର୍ସ୍ବ ସ ତଦ୍ରଥସ୍ୟ ଗତିର୍ନ ହି ବିଜଘ୍ନେ (କେନଚିଦିତି ଶିଷଃ) ॥ ବାଚ୍ୟ—ଗତିଂ ନ ବିଜଘ୍ନାନ (କାଶିତ୍) ।

୨୭ । ବଶିଷ୍ଠସ୍ୟ ଯତ୍ ମନ୍ତ୍ରେଣ ଉଚ୍ଚଣମ୍ ଅଭିମନ୍ତ୍ର୍ୟ ମୋଚ୍ଚଣଂ ତସ୍ମାତ୍ ପ୍ରଭାବାତ୍ ସାମର୍ଥ୍ୟାତ୍ ହେତୋଃ, ଉଦନ୍ବଦାକାଶମହୱିଧରେଷୁ ଉଦନ୍ବତି ଉଦଧୌ ଆକାଶେ ମହୱିଧରେଷୁ ବା, ମରୁତସଖସ୍ୟ । ମରୁତଃ ସତ୍ତ୍ଵା इति तत्पुरुषः बहु-ब्रौह्मी समासान्ताभावात् । ततो वायुसहायस्येति लभ्यते । वारीणां बलाहकः बलाहकः । पृषोदरादित्वात् साधुः । तस्य इव मेघस्य इव, तद्रथस्य गतिः सञ्चारः न विजघ्ने न विहता हि ॥

୨୮ । ବଶିଷ୍ଠମେବେତ୍ତ ମଧ୍ୟପୂତ ଅଭିଷେକ ଅର୍ଚ୍ଚାଦେ, ବାୟୁଜାଗିତ ମେବେତ୍ତ ଗ୍ରାସି । ରଘୁର ରଘ, କି ମଧ୍ୟେ, କି ଆକାଶେ, କି ମର୍ତ୍ତ୍ୟେ, କୋପାଂ ଅତିହତ ହେତ ନା ।

अथाधिशिष्ये प्रयतः प्रदोषे रथं रघुः कल्पितशस्त्रगर्भम् ।

सामन्तसम्भावनयैव धीरः कैलासनाथं तरसा जिगीषुः ॥ २८

२८ अः । अथ प्रदोषे प्रयतः धीरः रघुः सामन्तसम्भावनया एव कैलासनाथम् तरसा जिगीषुः कल्पितशस्त्रगर्भं रथम् अधिशिष्ये ॥ वाच्य—प्रयतेन रघुणा धीरेण जिगीषुणा...गर्भः रथः अधिशिष्ये ।

२८ । अथ प्रदोषे रजनौमुखे, तत्काले यानाघिरोहणविधानात् । प्रयतः धीरः रघुः, सामन्तात् भवः सामन्तः, राजमात्रम् इति सम्भावनया एव कैलासनाथं कुवेरं तरसा बलेन जिगीषुः जेतुमिच्छुः सन् कल्पितं सज्जितं शस्त्रं गर्भे यस्य तं रथम् अधिशिष्ये, रथे शयितवानित्यर्थः ॥ 'अधिशिष्योऽस्यासौ कर्म' इति कर्मत्वम् ॥

२८ । अनन्तरं अवाङ्मनसि रघुः, कुवेरके मायाञ्च मायकेन शस्त्रेण कश्चित् वनपूर्वकं कथं कश्चित् आनाथं, राजांश्च पूर्व दिवस आदौ-मग्नये मन्त्रतश्चित् सज्जितं अवाङ्मनसिपूर्वं वेषं भग्नं कश्चित् ।

प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै

सविस्मयाः कोषगृहे नियुक्ताः ।

हिरण्मयीं कोषगृहस्य मध्ये

वृष्टिं शशंसुः पतिता नभस्तः ॥ २९

२९ अः । प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै कोषगृहे नियुक्ताः सविस्मयाः सन्तः कोषगृहस्य मध्ये नभस्तः पतितां हिरण्मयीं वृष्टिं शशंसुः ॥ वाच्य—नियुक्तैः सविस्मयैः पतिता हिरण्मयी वृष्टिः शशंसि ।

२९ । प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै रघवे, कोषगृहे नियुक्ताः अधि-
कृताः भाण्डारिकाः, सविस्मयाः सन्तः कोषगृहस्य मध्ये नभस्तः नभसः ।
पञ्चम्यास्तसिल्पत्ययः । पतितां हिरण्मयीं सुवर्णमयीम् । 'दाण्डिनायन'
इत्यादिना निपातनात् साधुः । वृष्टिं शशंसुः कथयामासुः ॥

२९ । उद्दिष्टं राजा कश्चित् कावेर्ये कावेर्यकेन आग्निना सविस्मये मन्त्रादि-
निल—धनाग्रात् आकाशं हरेते सर्वं वृष्टिं हरेत् ।

तं भूपतिर्भासुरहेमराशिं लब्धं कुवेरादभियास्यमानात् ।

दिदेश कौत्माय समस्तमेव पादं सुमेरोरिव वज्रभिन्नम् ॥ ३०

३० अः । भूपतिः अभियास्यमानात् कुवेरात् लब्धं वज्रभिन्नं सुमेरोः पादमिव (स्थितं) तं भासुरहेमराशिं समस्तमेव कौत्माय दिदेश ॥ वाच्य—भूपतिना, लब्धः वज्रभिन्नः पाद इव स भासुर-
हेमराशिः समस्तः दिदिशे ।

३० । भूपतिः रघुः, अभियास्यमानात् अभिगमिष्यमाणात् कुबेरात्, लब्धं, वक्ष्येण कुलिशेन भिन्नं सुमेरोः पादं प्रत्यन्तपर्वतम् इव, स्थितम् । 'पादाः प्रत्यन्तपर्वताः' इत्यमरः । 'शृङ्गं सुमेरोः' इति क्वचित् पाठः । तं भास्वरं भास्वरम् । 'भस्त्रभासमिदां घुरच्' इति घुरच् । हेमराशिं समस्तं क्षत्तुमेव कौत्साय दिदेश ददौ, न तु चतुर्दशकोटिमात्रमित्येव-कारार्थः ॥

३० । रघुः, वाशंर अतिकूल युक्ताङ्गिनायो हरेर्ब्राह्मणेन, मेरे कूबेरेश्वर निकट हरेते आशु, वक्ष्यामि यत्कृत शूरेण परितेन अत्रास्तुपर्वतवत् शीघ्रकृत समुत्पन्न मन्त्र शूरेणै कोमलक दान करिणेन ।

जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ हावपभूतामभिनन्द्यसत्त्वौ ।

गुरुप्रदेयाधिकनिःस्पृहोऽर्थी नृपोऽर्थिकामादधिकप्रदश्च ॥ ३१

३१ अ. । तौ द्वौ अपि साकेतनिवासिनो जनस्य अभिनन्द्यसत्त्वौ अभूताम्, गुरुप्रदेयाधिकनिःस्पृहः अर्थी, अर्थिकामात् अधिकप्रदो नृपश्च । वाचा—ताभ्यां हाभ्यां...सत्त्वाभ्याम् अभावि, निस्पृहण अर्थिना...प्रदेन नृपेण ।

३१ । तौ अर्थिदातारौ द्वौ अपि, साकेतनिवासिनः अयोध्यावासिनः । 'साकेतः स्यादयोध्यायां कोशला (कोसला) नन्दिनो च सा' इति यादवः । जनस्य अभिनन्द्यसत्त्वौ सुख्यवसायौ अभूताम् । 'द्रव्यासुख्यवसायेषु सत्त्वमस्त्रौ तु जन्तुषु' इत्यमरः । कौ द्वौ ? गुरुप्रदेयात् अधिके अतिरिक्त-द्रव्ये निस्पृहः अर्थी, अर्थिकामात् अर्थिमनोरगात् अधिकं प्रददातीति तथोक्तः । "प्रेदाश्च" इति कप्रत्ययः । नृपश्च ॥

३१ । वाचक कोसल शूरेणिको अपेक्षा अधिक अश्वे अनिष्कृक एवम् राजा ठीशके अर्थनाधिक धनदाने अशुद्ध, एहे मेदिनी अयोध्यावासो जनगण ठीशकेर उच्चतमरे चरितेन अश्वना करिते नाशिल ।

अथोष्ट्रवामौशतवाहितार्थं प्रजिष्वरं प्रीतमना महर्षिः ।

स्पृशन् करेणानतपूर्वकायं संप्रस्थितो वाचमुवाच कौत्सः ॥ ३२

३२ अ. । प्रीतमनाः महर्षिः कौत्सः संप्रस्थितः सन् उष्ट्रवामौशतवाहितार्थम् आनतपूर्वकायं प्रजिष्वरं करेण स्पृशन् वाचम् उवाच ॥ वाचा—प्रीतमना महर्षिणा कौत्सेन संप्रस्थितेन स्पृशता वाक् ऊच ।

३२ । अथ, प्रीतमनाः महर्षिः कौत्सः संप्रस्थितः प्रस्थास्यमानः सन् । 'आशंसायां भूतवच्च' इति भविष्यदर्थे क्तः । उष्ट्राणां क्रमेणकानां वामोनां

वडवानाच्च शनैः वाहितार्थं प्रापितधनम् आगतपूर्वकायं विनयनस्त्र-
मित्यर्थः । प्रजेश्वरं रघुं करेण स्मृशन् वाचम् उवाच ॥

०२ । अःपरं राज्ञा, वरु उद्धे ७ घोटकी चारा मेहे समस्त सुवर्ण प्रेरणपूर्वक
अश्वानाम्नुष कोणसेर चरणे आनतमस्तके अंगाम करिगेन, कोणसे ७ उक्ताणे
मूलकिउद्धमये तीहाके कर चारा स्पर्ण करिगा एउ कथा वनिगेन ।

किमत्र चित्तं यदि कामसूभू-

वृत्ते स्थितस्याधिपतेः प्रजानाम् ।

अचिन्तनीयस्तु तव प्रभावो

मनोषितं द्यौरपि येन दुग्धा ॥ ३३

३३ अ. । वृत्ते स्थितस्य प्रजानाम् अधिपतेः भूः कामसूर्यदि अत्र किं चित्तम्, किन्तु तव प्रभावः
अचिन्तनीयः, येन द्यौरपि मनोषितं दुग्धा । वाचा—भूषा कामस्या केन चित्तेण, प्रभावेण अचिन्त-
नीयेन (भूयते) यः दिवमपि मनोषितं दुग्धवान् ।

३३ । वृत्ते स्थितस्य । 'न्यायेनार्जनमर्थस्य वर्धनं पालनं तथा ।
सत्यात्वे प्रतिपत्तिश्च राजवृत्तं चतुर्विधम् ।' इति कामन्दकः । तस्मिन् वृत्ते
स्थितस्य प्रजानाम् अधिपतेः नृपस्य, भूः, कामान् सूते इति कामसूः यदि ।
'सत्सूक्ष्मद्रुह' इत्यादिना किप् । अत्र कामप्रसवने किं चित्तं न चित्त-
मित्यर्थः । किन्तु तव प्रभावः महिमा अचिन्तनीयः । येन त्वया द्यौः
अपि मनोषितम् अभिलषितं दुग्धा । दुहेर्द्विकर्मकत्वादप्रधाने कर्मणि
क्तः । 'प्रधानकर्मण्यारब्धे लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् । अप्रधाने दुहादीनां
ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः ॥' इति स्मरणात् ॥

०३ । यशराज ! राजवृत्तेर अतिपालक नरपतिगणेर निकटे प्रथितो ये अडीष्टे
कनकाग्निनौ हरेदेन, देश आकर्षा नहे ; किन्तु आपनात्र अडाव अछिन्नौत्र, आपनि
वर्ग हरेतेउ अछिलविउ द्रवा आशु हरेगेन ।

आशास्वमन्यत् पुनरुक्तभूतं श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते ।

पुत्रं लभस्वात्मगुणानुरूपं भवन्तमौडं भवतः पितेव ॥ ३४

४ अ. । सर्वाणि श्रेयांसि अधिजग्मुः, ते अन्यत् आशास्व पुनरुक्तभूतम्, किन्तु ईशं भवन्तं
भवतः पितेव आत्मगुणानुरूपं पुत्रं लभस्व ॥ वाचा—अन्येन आशास्वेन...भूतेन (भूयते) ईशः
भवान् पिता आत्मगुणः पुत्रः लभ्यताम् ।

३४ । सर्वाणि श्रेयांसि शुभानि अधिजग्मुः प्राप्तवतः ते तव, अन्यत्
पुत्रातिरिक्तम् आशास्वम् आशीःसाध्यम् आशंसनोयं वा पुनरुक्तभूतं सर्वं

सिद्धमित्यर्थः । किन्तु ईदृशं सुखं भवन्तं भवतः पिता इव, आत्मगुणा-
नुरूपं त्वया तुल्यगुणमित्यर्थः, पुनश्च लाभस्व प्राप्तुं हि ॥

७४ । आपनि समस्त मोक्षाग्राहे नाड करिषाहेन, अतएव आनीर्क्षात् करि ये, उवदोत्र पिता वेषरूप उवापूष
नाया पूज नाड करिषाहेन, आपनि० मेहेरूप आपनारहे दुना शुभवान् पूज नाड
करन ।

इत्थं प्रयुज्याशिषमग्रजन्मा

राज्ञे प्रतीयाय गुरोः सकाशम् ।

राजापि लेभे सुतमाशु तस्मा-

दालोकमर्कादिव जीवलोकः ॥ ३५

३५ अ. । अग्रजन्मा इत्थं राज्ञे आशिषं प्रयुज्य गुरोः सकाशम् प्रतीयाय, राजापि जीवलोकः
अर्कात् आलोकमिव तस्मात् आशु सुतं लेभे । वाच्य—अग्रजन्मना प्रतीये, राजापि जीवलोकं
आलोक इव सुतः लेभे ।

३५ । अग्रजन्मा ब्राह्मणः । 'अग्रजन्मा द्विजश्रेष्ठे भ्रातरि ब्रह्मणि
स्मृतः' इति विश्वः । इत्थं राज्ञे आशिषं प्रयुज्य दत्त्वा गुरोः सकाशं समीपं
प्रतीयाय प्राप । राजा अपि जीवलोकः जीवसमूहः । 'जीवः प्राणिनि
गोच्यते' इति विश्वः । अर्कात् आलोकं प्रकाशम् इव, 'चेतन्यम्' इति पाठे
ज्ञानम् इव, तस्मात् ऋषेः आशु सुतं लेभे प्राप ॥

७५ । ब्राह्मण, राजाके एहेरूप आनीर्क्षात् करिषां शुक्रर निकटे प्रत्याग्रसन
करिगेन । जीवलोक वेषन श्र्याप्रभावे आलोक नाड करे, राजा० वेषनि मेहे
आनीर्क्षाप्रभावे अचिरे पूजनाड करिगेन ।

ब्राह्मे मुहूर्त्ते किल तस्य देवो

कुमारकल्पं सुषुवे कुमारम् ।

अतः पिता ब्रह्मण एव नाम्ना

तमात्मजन्मानमजं चकार ॥ ३६

३६ अ. । तस्य देवो ब्राह्मे मुहूर्त्ते किल कुमारकल्पं कुमारं सुषुवे, अतः पिता ब्रह्मणः एव
नाम्ना तम् आत्मजन्मानम् अजं चकार ॥ वाच्य—देवा कुमारकल्पः कुमारः सुषुवे, पिता स
आत्मजन्मा अजः चकार ।

३६ । तस्य रघोः, देवो महिषी, ब्राह्मे । 'तस्येद'मित्यण्, ब्रह्मदेवताके
अभिजिन्नामके मुहूर्त्ते किल ईदृशं असमाप्तं कुमारं कुमारकल्पं स्कन्द-

सदृशम् । 'ईषदसमाप्तौ' इत्यादिना कल्पप्रत्ययः । कुमारं पुत्रं सुषुवे । 'कुमारो बालको स्तन्दे' इति विश्वः । अतो ब्राह्ममुहूर्त्तोत्पन्नत्वात् पिता रघुः, ब्रह्मणः विधेरेव, नाम्ना तम् आत्मजम्भानं पुत्रम् भजम् भजनामकं चकार । 'भजो हरो हरे कामे विधौ छागे रघोःसुते' इति विश्वः ॥

७७ । मरिचो वाक्च मुहूर्त्तं कार्त्तिकेन मृगं एकं पूषं अस्य कर्मिणः ; एते कारणे मन्त्राणि त्रयं उक्ताः नामाशुनात्र पूषेन नाम 'वज्र' शक्तिराहित्येन ।

रूपं तदोजस्रि तदेव वीर्यं
तदेव नैसर्गिकमुन्नतत्वम् ।
न कारणात् स्वादिभिदे कुमारः
प्रवर्त्तितो दीप इव प्रदीपात् ॥ ३७

३६ अः । ओजस्रि रूपं तदेव, वीर्यं तदेव, नैसर्गिकम् उन्नतत्वं तदेव, कुमारः प्रवर्त्तितः दीपः प्रदीपादिव, स्मात् कारणात् न विभिदे ॥ वाच्य—ओजस्रिना तेन रूपेण तेन वीर्येण नैसर्गिकेन उन्नतत्वेन तेन (भूयते) कुमारेण प्रवर्त्तितेन दीपेन न विभिदे ।

३७ । ओजस्रि तेजस्रि बलिष्ठं वा । 'ओजस्तेजसि धातूनाम् अवष्टम्भ-प्रकाशयोः । ओजो बले च दीप्तौ च' इति विश्वः । रूपं वपुः । 'अथ रूपं नपुंसकम् । स्वभावात्तत्तिसौन्दर्यवपुषि श्लोकशब्दयोः' इति विश्वः । तत् एव पैलकम् एव, वीर्यं शीर्यं, तत् एव, नैसर्गिकं स्वाभाविकम् उन्नतत्वं तत् एव तादृशमेव इत्यर्थः । कुमारः बालकः, प्रवर्त्तितः उत्पादितः दीपः प्रदीपात् स्योत्पादकदीपात् इव, स्वात् स्वकीयात् 'पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा' इति स्माद्धावो वैकल्पिकः । कारणात् जनकात् न विभिदे भिन्नो नाभूत्, सर्व्वात्मना तादृश एवाभूदित्यर्थः ॥

७८ । कुमारं अज्जेन अवसर, उज्ज्वलिता, शौर्यावता ७ वाचाविक अणुवता, मरुत्वात् त्रयैरे अशुक्लं हरेत्वाहित, अजित अयोग हरेते अजानित अयोगेन छात्र जनक हरेते अज्जेन किङ्कवाज गार्थक्य लक्षित हरेते न ।

उपात्तविद्यं विधिवद्गुरुभा-
स्तं यौवनोद्भेदविशेषकान्तम् ।
श्रीः साभिलाषापि गुरोरनुज्ञां
धीरेव कन्या पितुराचकाङ्क्ष ॥ ३८

३८ अः । गुरुभ्यः विधिवत् उपात्तविद्यं यौवनोद्भेदविशेषकान्तं तमजं (प्रसिद्धं) साभिलाषापि

श्रीः धीरा कन्या पितुरिव गुरोः अनुग्रामं आचकाङ्क्ष ॥ वाच—सामिलाषया श्रिया धीरया कन्याया अनुग्रामं आचकाङ्क्षे ।

३८ । गुरुभ्यः विधिवत् यथाशास्त्रम् उपात्तविषयं लब्धविषयम् । यौवनस्य उन्नेदात् आविर्भावात् हेतोः विशेषेण कान्तं सौम्यं तम् अजं प्रति सामिलाषा अपि श्रीः धीरा स्थिरा उन्नतचित्ता । 'स्थिरा चित्तोन्नतिर्या तु तद्वैर्यमिति संज्ञितम्' इति भूपालः । कन्या पितुः इव, गुरोः अनुग्रामं आचकाङ्क्ष इयेष । यौवराज्यार्हाऽभूदित्यर्थः । अनुज्ञाशब्दात् पित्रपारतन्त्र्यमुपमासामर्थ्यात् पाणिग्रहणयोग्यता च ध्वन्यते ॥

३८ । कुमारं अथ आचार्यगणैः निकटे यथाविधि विद्याभ्यासं करिष्येति एवम् नववर्षीयस्योत्पत्तेः अनुरक्तं कञ्चिद्व्यवहारं करिष्येति । उत्पन्नस्य कञ्चिद्व्यवहारं कञ्चिद्व्यवहारं करिष्येति अथ पित्राः अनुग्रहेण अतोक्ता कन्ते, तेनैव राज्ञः शोभते उदाहरणं राज्ञः पत्रं करिष्येति अत्रिणां विधिः इति अत्र तत्र अनुग्रहेण अतोक्ता करिष्येति नास्ति ।

अथेश्वरेण क्रथकैशिकानां स्वयंवरायं स्वसुरिन्दुमत्याः ।

आप्तः कुमारानयनोत्सुकेन भोजेन दूतो रघवे विसृष्टः ॥ ३९

३९ अ. । अथ स्वसुः इन्दुमत्याः स्वयंवरायं कुमारानयनोत्सुकेन क्रथकैशिकानाम् ईश्वरेण भोजेन आप्तो दूतः रघवे विसृष्टः ॥ वाच... उत्सुकः ईश्वरः भोजः आप्तः दूतः विसृष्टवान् ।

३९ । अथ स्वसुः भगिन्याः इन्दुमत्याः स्वयंवरायं कुमारस्य अजस्य आनयने उत्सुकेन क्रथकैशिकानां विदर्भदेशानाम् ईश्वरेण स्वामिना भोजेन राज्ञा आप्तः हितः दूतः रघवे विसृष्टः प्रेषितः । क्रियामात्रयोगेऽपि चतुर्थी ॥

३९ । अनन्तरं अत्रिणो ईश्वरपुत्रेण अजस्यस्य अजस्य विदर्भदेशं भोजं, राज्ञः पत्रं अत्रिणः आनयने अनुग्रहेण इति तत्र निकटे विषयं वृत्तं अत्रिणः करिष्येति ।

तं श्लाघ्यसम्बन्धमसौ विचिन्त्य दारक्रियायोग्यदशञ्च पुत्रम् ।
प्रस्थापयामास ससैन्यमेनमृद्धां विदर्भाधिपराजधानीम् ॥ ४०

४० अ. । असौ तं श्लाघ्यसम्बन्धं पुत्रं दारक्रियायोग्यदशञ्च विचिन्त्य ससैन्यम् एनम् अत्रिणां विदर्भाधिपराजधानीं प्रस्थापयामास ॥ वाच—अनुना ससैन्यः एवः प्रस्थापयामास ।

४० । असौ रघुः, तं भोजं श्लाघ्यसम्बन्धम् अनुमानत्वादिगुणयोगात् स्तुत्ययोग्यसम्बन्धं, विचिन्त्य विचार्य, पुत्रं च दारक्रियायोग्यदशं विवाहयोग्यवयसं विचिन्त्य, ससैन्यम् एनं पुत्रम् अत्रिणां ससैन्यं विदर्भाधिपस्य भोजस्य राजधानीं पुरीं प्रस्थापयामास । धीयतेऽस्मामिति धानी । 'करणाधिकरणयोश्च' इति अधिकरणे ल्युट्प्रत्ययः । राज्ञां धानीति विग्रहः ॥

৪০। ভোক্তাভ্যেব সঙ্কট ভাষণে সখ্যক হাণন করা গৌরবেই বিবরণ এবং পুণ্ড্রক বিবাহযোগ্য বয়স প্রাপ্ত হইয়াছে, এই সকল বিবেচনা করিয়া মহারাজ রত্ন কুমার অজকে সঙ্গে লইয়া দ্বন্দ্বযুদ্ধ বিপদ নির্গমে প্রেরণ করিলেন :

তস্যোপকার্য্যারচিতোপচারা বন্যে তারা জানপদোপদাभिः ।
মার্গে নিবাसा मनुजेन्द्रसूनोर्बभूवुरुद्यानविहारकल्पाः ॥ ৪১

৪১ অঃ । উপকার্য্যারচিতোপচারা: জানপদোপদাभि: বন্যে তারা: তস্য মনুজেন্দ্র সুনো: মার্গে নিবাসা: উদ্যানবিহারকল্যা বভূবু: ॥ বাচ্য—রচিতোপচারৈ: বন্যে তরৈ: নিবাসৈ:....কল্যৈ: বভূবৈ: ।

৪১। উপকার্য্যাসু রাজযোগ্যে পটভবনাदिषु । ‘সৌধোঃস্ত্রী রাজ-সদনসুপকার্য্যোপকারিকা’ ইতি অমরবচনব্যাখ্যানে চৌরস্বামী-উপ-ক্রিয়তে উপকরোতি বা পটমণ্ডপাদি রাজসদনমিতি । রচিতা: উপচারা: শ্রয়নাदय: যेषু তে তথোক্তা:, জানপদানাং জনপদেभ्य: আগতানাং উপদাभि: উপায়নৈ: বন্যা: বনে भवा: ইতরে যेषাং তে বন্যে তারা: অবন্যা ইত্যর্থ: । ‘ন বহুক্রীড়ৌ’ ইতি সর্বনামসংজ্ঞানিষেধ: । তত্পুরুষে সর্বনামসংজ্ঞা দুর্ব্বারৈব । তস্য মনুজেন্দ্রসুনো: অজস্য মার্গে নিবাसा: বাসনিকা: উদ্যানানি আক্রীড়া: । ‘পুমানাক্রীড় উদ্যানম্’ ইত্যমর: । তানি এব ত্রিহারা: বিহার-স্থানানি তল্কালা: তল্লটশা ইত্যর্থ: । ইষদসমাশ্রিত্য কল্যপ্ প্রত্যয়: । বভূবু: ॥

৪১। পশ্চিমদেশ রাজকুমার অজের বিজ্ঞানবদান সকল, রাজযোগ্য পটভবন (উঁচু) পটাদি জয়সম্ভার এবং প্রাচীর লোকগণের প্রাপ্ত বিবিধ উপহারে সমাচ্ছন্ন হওনার, বহু বেশ বলিয়া বোধ হইল না; পত্রক উপবনস্থিত বিশার-ভবনের দ্বারা বোধ হইতে লাগিল ।

स नर्मदारोधसि शीकराद्रै-
र्मरुद्धिरानर्त्ति'तनक्तमाले ।
निवेशयामास विलङ्घिताध्वा
ज्ञान' रजोधूसरकेतु सैन्यम् ॥ ৪২

৪২ অঃ । বিলঙ্ঘিতাধ্বা স: অজ: শীকরাদ্রৈ: মর্মরুদ্ধি: আনর্त्তিতনক্তমালৈ নর্মদারোধসি জ্ঞান' রজোধূসরকেতু সৈন্য' নিবেশয়ামাস ॥ বাচ্য—বিলঙ্ঘিতাধ্বনা তেন অজে নিবেশয়ামাসি ।

৪২। বিলঙ্ঘিতাধ্বা অতিক্রান্তমার্গ: স: অজ:, শীকরাদ্রৈ: শীতলৈ-রিত্যর্থ: । মর্মরুদ্ধি: বাতৈ: আনর্त्তিতা: কম্পিতা: নক্তমালা: চিরবিদ্বাখ্য-বৃক্ষশ্রেণী: । চিরবিল্বো নক্তমাল: করজস্ব করপ্লকে' ইত্যমর: । যক্ষিন্

तस्मिन् निवेशाच्चै इत्यर्थः । नर्मदायाः रोधसि रेवायाः तीरे क्लान्तं श्रान्तं
रजोभिः घूसराः केतवः ध्वजाः यस्य तत् सैव निवेशयामास ॥

४२ । एहेनपे गथ अडिक्कम करिअ। क्कांर अज्ज, गगिअनोकर-गम्पू ल मयोरपठत्तरे ईयं सकलित
करअक वृक्कपात्रा। शोडित नर्गवा। नरीठटे शुनिधूमर अज्जपात्री क्कांर मनागपके विआयेअ अज्ज गगिअनित
करिअम ।

अथोपदिष्टाद्भ्रमरैर्धमद्भिः-

प्राक्सूचितान्तःसलिलप्रवेशः ।

निर्धौतदानामलगण्डभित्ति-

र्वन्यः सरित्तो गज उन्ममज्ज ॥ ४३

४३ अ. । अथ उपदिष्टात् भ्रमरैः धमरैः प्राक्सूचितान्तःसलिलप्रवेशः निर्धौतदानामलगण्ड-
भित्तिः वन्यो गजः सरित्तः उन्ममज्ज ॥ वाच्य—सलिलप्रवेशेन...गण्डभित्तिना वर्धयेन गजेन उन्ममज्जे ।

४३ । अथ उपदिष्टात् जड्डम् । उपय्युपरिष्टादिति निपातः । भ्रमद्भिः
मदलोभादिति भावः । भ्रमरैः प्राक् उन्मज्जनात् पूर्वं सूचितः स्थापितः
अन्तःसलिले प्रवेशः यस्य सः तथोक्तः, निर्धौतदाने चालितमदे अतएव
अमले गण्डभित्तौ यस्य सः तथोक्तः । 'दानंगजमदे त्यागे' इति शाश्वतः ।
प्रशस्तौ गण्डौ गण्डभित्तौ । 'प्रशंसावचनैश्च' इति समासः । भित्तिशब्दः
प्रशस्तार्थः । तथाच गणरत्नमहोदधौ—'मतल्लिकोद्धमित्राः स्युः प्रकाण्डस्थल-
भित्तयः' इति । भित्तिः प्रदेशो वा । भित्तिः प्रदेशे कुण्डेऽपि' इति विश्वः ।
निर्धौतदानेन अमला गण्डभित्तिः यस्य इति वा । वन्यः गजः, सरित्तः
नर्मदायाः सकाशात् । पञ्चम्यास्तसिलप्रत्ययः । उन्ममज्ज उल्लिखितः ॥

४३ । मेई मयूर सहना एक वज्ज हत्ती नरीगठ हहेत्त उथित हहेन ; मयवात्रि गम्पूक्कण पोत्त हउवात्र
उत्तोर गठहल उथम निर्गल हहेवाहिल एव उथानेअ पुर्वे कलोगत्रि आगमान अमरमयूह मदगके आकुटे
हहेना कलमयो अवेअ करिअहिल ।

निःशेषविचालितधातुनापि वप्रक्रियामृच्चवतस्तटेषु ।

नौलोर्द्ध रेखाश्वलेन शंसन् दन्तद्वयेनाश्मविकुण्डितेन ॥ ४४

४४ अ. । (कथंभूतः ?) निःशेषविचालितधातुनापि नौलोर्द्ध रेखाश्वलेन अश्मविकुण्डितेन
दन्तद्वयेन मृच्चवतस्तटेषु वप्रक्रियां शंसन् ॥ वाच्य—शंसता ।

४४ । कथम्भूतो गजः ? निःशेषविचालितधातुना अपि धौतगैरिका-
दिना अपि नौलाभिः ऊर्द्धाभिः रेखाभिः तटाभिघातजनिताभिः श्वलेन

कर्तुरेण । 'चित् किर्णैरिक्त्वापशबलैताश्च कर्तुरे ।' इत्यमरः । अश्वभिः पाषाणैः विकुण्ठितेन कुण्ठोक्ततेन दन्तद्वयेन, ऋक्षवान् नाम कश्चित् तत्रस्थः पर्वतः तस्य तटेषु वप्रक्रियां वप्रक्रीडाम् उत्खातकेलिमित्यर्थः । 'उत्खातकेलिः शृङ्गाद्यैर्वप्रक्रीडा निगद्यते' इति शब्दार्णवः । शंसन् कथयन् सूचयन् इत्यर्थः । युग्मकम् ॥

४४ । वणिग् तांशान् पञ्चमः मूलम् गैत्रिकादि बाहु मण्णैरुत्तरेणोड इहेवाहिन, तथापि पर्शुतनाञ्च आघातनिबन्धनं मेहे पञ्चमः कृष्टिः ७ नीलवर्ण उक्त्वात्रैवाशोः अङ्कित बाकाः, मे ये शृङ्गवान् पर्शुतनाञ्च उटे वप्रक्रीडा करिषा बाक, तांशो अग्रित इहेतेहिन ।

संहारविज्ञेयपञ्चक्रियेण हस्तेन तीराभिमुखः सशब्दम् ।

बभौ स भिन्दन् वृहतस्तरङ्गान् वाय्यर्गलाभङ्ग इव प्रवृत्तः ॥ ४५ ॥

४५ अः । संहारविज्ञेयपञ्चक्रियेण हस्तेन सशब्दं वृहतस्तरङ्गान् भिन्दन् तीराभिमुखः स गजः वाय्यर्गलाभङ्गं प्रवृत्त इव बभौ ॥ वाचा—भिन्दता तीराभिमुखेन तेन गजेन प्रवृत्तेन इव बभौ ।

४५ । संहारविज्ञेययोः सङ्कोचनप्रसारणयोः लघुक्रियेण क्षिप्रव्यापारेण । 'लघुक्षिप्रमरं द्रुतम्' इत्यमरः । हस्तेन शृङ्गादण्डेन । 'हस्तो नक्षत्रभेदे स्यात् करेभकरयोरपि ।' इति विश्वः । सशब्दं सघोषं वृहतः तरङ्गान् भिन्दन् विदारयन् तीराभिमुखः स गजः, वारो गजबन्धनस्थानम् । 'वारी तु गजबन्धनी' इति यादवः । वाय्याः अर्गलायाः विष्कम्भस्य भङ्गे भञ्जने प्रवृत्त इव, बभौ ॥

४६ । से अङ्कितेने निज उडु मण्णैरुत्तरेण ७ अश्वान्पर्शुतनाञ्च अङ्कित उडु मण्णैः उडु करिषा येन निज वञ्चननालात्र अर्गला उडु करिषे अश्व इहेवा तीरात्रिभुजे आगिते नागिन ।

शैलोपमः शैवलमञ्जरीणां जालानि कर्षन्नु रसा स पश्चात् ।

पूर्वं तदुत्पीडितवारिराशिः सरित्प्रवाहस्तटमुत्ससर्प ॥ ४६ ॥

४६ अः । शैलोपमः सः शैवलमञ्जरीणां जालानि उरसा कर्षन् पश्चात् तटम् उत्ससर्प, पूर्वं तदुत्पीडितवारिराशिः सरित्प्रवाहः तटम् उत्ससर्प ॥ वाचा—शैलोपमेन तेन कर्षता उत्ससर्पे, वारिराशिना सरित्प्रवाहेण उत्ससर्पे ।

४६ । शैलोपमः सः गजः, शैवलमञ्जरीणां जालानि वृन्दानि उरसा कर्षन् पश्चात् तटम् उत्ससर्प । पूर्वं तेन गजेन उत्पीडितः नुन्नः वारिराशिः यस्य सः सरित्प्रवाहः तटम् उत्ससर्प ।

४७ । पर्शुतनाञ्च मेहे हञ्चो, वङ्कःत्रलेन मण्णैरुत्तरेण (अश्वान्पर्शुतनाञ्च) शैवलमञ्जरी मण्णैः आकर्षणं करिषे

कत्रिते तटेरे उभरे उठिन ; उदरे आकाननवेगे ताशत्र तटे उठिनार गृहेहे नदीअवादेर जननानि
उच्छ्रित इहेरा तट्टुनि भाविउ कत्रितहिन ।

तस्यैकनागस्य कपोलभित्त्योर्जलावगाहक्षणाभात्रशान्ता ।
वन्येतरानेकपददर्शनेन पुनर्दिदीपे मददुर्दिनश्रीः ॥ ४७

४७ अ. । तस्य एकनागस्य कपोलभित्त्योः जलावगाहक्षणाभात्रशान्ता मददुर्दिनश्रीः वन्येतरा-
नेकपददर्शनेन पुनः दिदीपे ॥ वाच्य—शान्तया...प्रिया...दिदीपे ।

४७ । तस्य एकनागस्य एकाकिनः गजस्य कपोलभित्त्योः जलावगाहं
क्षणाभात्र शान्ता निवृत्ता मददुर्दिनश्रीः मदवर्षलक्ष्मीः, वन्येतेरेषा ग्राम्याणाम्
अनेकपानां द्विपानां दर्शनेन पुनः दिदीपे ववृधे ॥

४७ । जनावनीहनेहडू मेहे अविओर हउर अमरु गउर मरुलधारा कनकान निगुछ इहेगेउ,
अल्लेगप्रधारुओ आभा हउविगके मेविवामाउ अवलवेगे अवाहित इहेन ।

सप्तच्छदचौरकटुप्रवाहमसह्यमाघ्राय मदं तदीयम् ।
विलङ्घिताधोरणातीव्रयत्नाः सेनागजेन्द्रा विमुखा बभूवुः ॥ ४८

४८ अ. । सप्तच्छदचौरकटुप्रवाहम् असह्यं तदीयं मदम् आघ्राय सेनागजेन्द्राः विलङ्घिताधोरण-
तीव्रयत्ना विमुखा बभूवुः ॥ वाच्य—सेनागजेन्द्रैः...यवैः विमुखैः बभूवै ।

४८ । सप्तच्छदस्य वृक्षविशेषस्य चौरवत् कटुः सुरभिः प्रवाहः प्रसारः
यस्य तम् । 'कटुतिक्तकषायास्तु सौरभ्येऽपि प्रकीर्त्तिताः' । इति यादवः ।
असह्यं तदीयं मदम् आघ्राय, सेनागजेन्द्राः, विलङ्घितः तिरस्कृतः आधोरणानां
हस्तिपकानां तोत्रः महान् यत्नः यैः ते तथोक्ताः सन्तः । 'आधोरणा हस्तिपका
हस्त्यारोहा निषादिनः' इत्यमरः । विमुखाः पराङ्मुखाः बभूवुः ॥

४८ । सप्तच्छदवृक्षेर चौरधारां श्राय अति उत्र उ अमरु उदो मरुल कवाओ कत्रिवामाउ, अल-
लेगप्रधारुओ महाकांर हउमकल माउउगनेर आगगा गउउ अविवाण इहेरा नानागिके छुटिउ नागिन ।

स क्षिन्नबन्धद्रुतयुग्यशून्यं भग्नाक्षपथ्यस्तरथं क्षणेन ।
रामापरित्राणविहस्तयोधं सेनानिवेशं तुमुलं चकार ॥ ४९

४९ अ. । सः क्षिन्नबन्धद्रुतयुग्यशून्यं भग्नाक्षपथ्यस्तरथं रामापरित्राणविहस्तयोधं सेनानिवेशं क्षणेन
तुमुलं चकार ॥ वाच्य—तेन...शून्य...रथः विहस्तयोधः सेनानिवेशः चक्र ।

४९ । सः गजः, क्षिन्नाः बन्धाः यैः ते क्षिन्नबन्धाः द्रुमाः पक्षायिताः

युगं वहन्तीति युग्याः बाहाः यस्मिन् सः चासौ शून्यश्च तं भग्नाः अक्षाः
रथावयवाः दारुविशेषाः । 'अक्षौ रथस्यावयवे पाशकेऽप्यक्षमिन्द्रियम्' इति
शाश्वतः । येषां ते भग्नाक्षाः अतएव पर्यस्ताः पतिताः रथाः यस्मिन्
तं, रामाणां स्त्रीणां परित्राणे संरक्षणे विहस्ताः व्याकुलाः । 'विहस्तव्याकुलो
समौ' इत्यमरः । योधाः यस्मिन् तं सेनानिवेशं शिविरं क्षणेन तुमुलं
सङ्कुलं चकार ॥

३२ । अवगण वक्ष्यन् द्विविधं करिष्ये । सेनानिवेश इहोऽत्र उच्यते गणितः ; युगकीलक
उग्र इत्यत्र त्रयं सकलं विच्छिन्नत्वात्वे पठितं इहोऽत्र गणितं एव । नैष्ठर्ग्यं अवलोक्यते त्रकार्थे व्याकूल
इति पठितः ; एतेनैव कथं कालमवाह्ये तेन ह्यसौ मयस्य सेनानिवेश आलोडितं करिष्ये केलिम् ।

तमापतन्तं नृपतेरवध्यो वन्यः करीति श्रुतवान् कुमारः ।
निवर्त्तयिष्यन् विशिखेन कुम्भे जघान नात्यायतकृष्टशार्ङ्गः ॥५०॥

५० अः । वन्यः करी नृपतेः अवध्य इति श्रुतवान् कुमारः आपतन्तं तं निवर्त्तयिष्यन् अतएव
नात्यायतकृष्टशार्ङ्गः सन् विशिखेन कुम्भे जघान ॥ वाचा—वन्येन करिणा अवध्येन (भूयते) श्रुत-
वता कुमारेण निवर्त्तयिष्यता...शार्ङ्गेण जघने ।

५० । नृपतेः राज्ञः वन्यः करी अवध्यः इति श्रुतवान् शास्त्रात् ज्ञातवान्
कुमारः आपतन्तम् अभिधावन्तं तं गजं निवर्त्तयिष्यन् नं तु प्रहरिष्यन्,
अतएव नातगायतम् अनतिदीर्घं यथा स्वात् । नञर्थस्य नञ्बन्धस्य सुप्सुपेति
समासः । कृष्टशार्ङ्गः ईषदाकृष्टचापः सन्, विशिखेन वाणेन कुम्भे जघान ।
अत्र चाक्षुषः—लक्ष्मीकामो युद्धादन्यत्र करिवधं न कुर्यात्, इयं हि श्रीर्
करिणः' इति । अतएव युद्धादन्यत्रेति द्योतनार्थमेव वन्यग्रहणं कृतम् ॥

३३ । वज्रगज राजगर्जनेन अवस्था जानिष्ये । कुम्भे अत्र तेन शब्देन इत्योके निवारणं करिष्यते उच्यते
नृपतेन शेषेण आकर्षणं करिष्ये । उच्यते कृष्टमपि एकं वागं विद्धं करिष्यते ।

स विह्वमात्रः किल नागरूपमुत्सृज्य तद्विस्मितसैन्यदृष्टः ।

स्फुरत्प्रभामण्डलमध्यवर्त्तिं कान्तं वपुर्व्योमचरं प्रपेदे ॥ ५१ ॥

५१ अः । स विह्वमात्रः किल नागरूपम् उत्सृज्य तद्विस्मितसैन्यदृष्टः सन् स्फुरत्प्रभामण्डल-
मध्यवर्त्तिकान्तं व्योमचरं वपुः प्रपेदे ॥ वाचा—सैन्यं विह्वमात्रेण...दृष्टं न...प्रपेदे ।

५१ । सः गजः, विह्वमात्रः ताडितमात्रः किल न तु प्रहृतः तथापि
नागरूपं गजशरीरम् उत्सृज्य, तेन वृत्तान्तेन विस्मितैः तद्विस्मितैः सैन्यैः
दृष्टः सन् स्फुरतः प्रभामण्डलस्य मध्यवर्त्तिं कान्तं मनोहरं व्योमचरं वपुः
प्रपेदे प्राप ॥

६१ । मेहे इती विष्क इहेवावाज गजमेह परिठानपूर्वक एतौष्ठ उदकावधने उडानित विवा
नगनविहात्री नत्रीर आष्ठ इहेन ; उ९काजे अकटेनङ्गन गविमरे उाही नर्नन रुत्रिटे नात्रिन ।

अथ प्रभावोपनतैः कुमारं कल्पद्रुमोत्थैरवकीर्त्यं पुष्पैः ।

उवाच वाग्मी दशनप्रभाभिः संवर्द्धितोरःस्थलतारहारः ॥ ५२

५२ अ. । अथ प्रभावोपनतैः कल्पद्रुमोत्थैः पुष्पैः कुमारम् अवकीर्त्य दशनप्रभाभिः संवर्द्धितोरः-
स्थलतारहारः वाग्मी (सः) उवाच ॥ वाचा—तारहारेण वाग्मिना ऊचे ।

५२ । अथ प्रभावेण उपनतैः प्राप्तेः कल्पद्रुमोत्थैः कल्पद्रुमोत्पन्नैः पुष्पैः
कुमारम् अजम् अवकीर्त्य अभिवृष्य दशनप्रभाभिः संवर्द्धिताः उरःस्थले ये
तारहाराः स्थूलमुक्ताहाराः ते येन सः तथोक्तः । वाचोऽस्य सन्तीति वाग्मी
वक्ता । 'वाचो ग्मिनिः ।' इति ग्मिनिः । सः पुरुषः उवाच ॥

६२ । अनङ्गत्र, मेहे द्रवत् । विवापुत्र, कुमार अजेर उेपर वयतावनक ककतन कुशववधपूर्वक,
नगनयतात्र वकःइलहित डूल मुक्ताहारेण मोष्ठि परिवर्द्धित ककत ककिते नात्रिनेन ।

मतङ्गशापादवलीपमूलादवाप्तवानस्मि मतङ्गजत्वम् ।

अवेहि गन्धर्वपतेस्तनूजं प्रियंवदं मां प्रियदर्शनस्य ॥ ५३

५३ अ. । अस्मि (अहं) अवलीपमूलात् मतङ्गशापात् मतङ्गजत्वम् अवाप्तवान्, मां प्रियदर्शनस्य
गन्धर्वपतेस्तनूजं प्रियंवदं (नाम) अवेहि ॥ वाचा—अवाप्तवता सूयते, अहं...तनूजः प्रियंवदः अवेये ।

५३ । अवलीपमूलात् गर्वहेतुकात् । अवलीपस्तु गर्वं स्थालेपने द्वेषणे-
ऽपि च' इति विश्वः । मतङ्गस्य मुनेः शापात् मतङ्गजत्वम् अवाप्तवान् अस्मि,
मां प्रियदर्शनस्य प्रियदर्शनाख्यस्य गन्धर्वपतेः गन्धर्वराजस्य तनूजं पुत्रम् ।
'स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः' इत्यमरः । 'तन्वादेर्वा' इत्तुङ् इति केचित् ।
'प्रियंवदं प्रियंवदाख्यम् अवेहि जानोहि । प्रियं वदतीति प्रियंवदः 'प्रियवश
वदः खच्' इति खच्प्रतायः ॥

पोराणिकी वार्ता ।—पुरा किल प्रियंवदाख्यः कश्चित् गन्धर्वः गर्वपरवशः मतङ्गमुनिम् अवज्ञातवान्,
तेन सञ्जातव्या त्वं मतङ्गजा भव इति अभिशापः प्रदत्त इति ॥

६३ । जानिनेन—जात्रि गन्धर्वराज अश्वत्थामेन नूज, आवात्र नात्र अश्वत्थम् । जात्रि गर्सववतः
वतङ्गमुनिर अत्रिनागे मातङ्गमेह आष्ठ इहेवाहिनात्र ।

स चानुनीतः प्रणतेन पञ्चा-

भ्यामहर्षिर्मृदुतामगच्छत् ।

ઉચ્ચાત્વમન્યાતપસમ્પ્રયાગાત્

શૈલ્યં હિ યત્ સા પ્રકૃતિર્જલસ્ય ॥ ૫૪

૫૪ અઃ । સઃ મહર્ષિઃ, પ્રણતેન મયા અનુનોતઃ સન્ પશાત્ શ્રદ્ધતામ્ અગચ્છત્ । તથાહિ—

ઉચ્ચાત્વમ્ અયાતપસંપ્રયોગાત્, શૈલ્યં યત્, સા પ્રકૃતિઃ ॥ વાચ્ય—તેન મહર્ષિણા અનુનોતેન શ્રદ્ધતા અગચ્છત ઉચ્ચાત્વેન શૈલ્યેન યેન તથા પ્રકૃત્યા (ભૂયતે) ।

૫૪ । સઃ મહર્ષિઃ પ્રણતેન મયા અનુનોતઃ સન્ પશાત્ શ્રદ્ધતાં શાન્તિમ્ અગચ્છત્ । તથાહિ—જતસ્ય ઉચ્ચાત્વમ્ અગ્નેઃ આતપસ્ય વા સમ્પ્રયોગાત્ સમ્પર્કાત્, ન તુ પ્રકૃત્યા ઉચ્ચાત્વં, યત્ શૈલ્યં સા પ્રકૃતિઃ સ્વભાવઃ । વિવેચ-પ્રાધાન્યાત્ ચેતિ સ્ત્રોતિફ્ફનિર્દેશઃ । મહર્ષીણાં શાન્તિરેવ સ્વભાવો ન ક્રોધ इत्यर्थः ॥

૯૪ । આગ્નિ ઔપત રહેલા અશ્વનય કરિતે, મહર્ષિ નાહ રહેલાહિતેન ; કારણ, તેજાહે જાગેર આંતરિક જીવ, ઉદાર ઉચ્છતા કેવળ અગ્નિ વા આંતરેજ મંત્રનાગ્રે વર્તિત થાતેક ।

इच्छाकुवंशप्रभवो यदा ते

भेत्यल्यजः कुम्भमयोमुखेन ।

संयोज्यसे स्वेन वपुर्महिम्ना

तदेत्यवोचत् स तपोनिधिमाम् ॥ ૫૫

૫૫ અઃ । ઇચ્છાકુવંશપ્રભવઃ અજઃ યદા તે કુમ્ભમ્ અયોમુખેન ભેત્યતિ, તદા (ત્વન્) સ્વેન વપુર્મહિમા સંયોજ્યસે इति सः तपोनिधिमाम् अवोचत् ॥ વાચ્ય—ઇચ્છાકુવંશપ્રભવૈષ અજેન કુમ્ભઃ ભેત્યતે, સંયોજ્યસે, इति तेन तपोनिधिना अवचि ।

૫૫ । ઇચ્છાકુવંશઃ પ્રભવો યસ્ય સઃ અજઃ, યદા તે કુમ્ભમ્ અયોમુખેન લોહાશ્રયે શરેણ ભેત્યતિ વિદારયિષ્યતિ તદા સ્વેન વપુષઃ મહિમ્ના પુનઃ સંયોજ્યસે સફ્લસ્યસે इति सः तपोनिधिः माम् अवोचत् ॥

૯૬ । તથન તેજે તપોનિધિ, આપાતેક એજે કથા વનિતેન—“હેચાકુવંશીય મહોપતિ જિનોપ-તનય અજ, લોહમુખ નર દ્વારા વથન તોયાર કુહાડેજ તેજ કરિતેન, તથન તુ મે પૂનરાગ્ર નિજ દિવા દેહ નાહ કરિતેવ ।”

सम्प्रोचितः सत्त्ववता त्वयाहं

शापाच्चिरप्रार्थितदर्शनेन ।

प्रतिप्रियं चेद्भवतो न कुर्यां

वृथा हि मे स्यात् स्वपदोपलब्धिः ॥ ૫૬

५६ अ. । चिरप्रार्थितदर्शनेन सत्त्ववता त्वया 'अहं' शपात् सम्बोधितः, (अहम्) भवतः प्रतिप्रियं न कुर्यां चेत् तदा मे स्वपदोपलब्धिः इवा स्यात् हि ॥ वाच्य...प्रार्थितदर्शनः सत्त्ववान् त्वं मां सम्बोधितवान्, प्रतिप्रियः न क्षियेत...उपलब्धिना भवेत् ।

५६ । चिरं प्रार्थितं दर्शनं सस्य तेन सत्त्ववता बलवता त्वया, अहं शपात् सम्बोधितः मोक्षं प्रापितः, भवतः प्रतिप्रियं प्रत्युपकारं न कुर्यां चेत्, मे स्वपदोपलब्धिः स्वस्थानप्राप्तिः । 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलज्जाद्भि-
वसुषु' इत्यमरः । इवा स्यात् हि । तदुक्तम्—'प्रतिकर्तुं ममज्ञस्य जीविता-
कारणं वरम्' इति ॥

६० । आमि बहूकान् वरिषां तेषामात्र दर्शनमात्रेण अतीक्ष्णं हिंसां, तूभि निज-
बोधां आमांके नाप हरेतेषु गुरुं करिणे ; किञ्च एकमेव आमि वरि तेषामात्र कोनऽ
अत्रापकात्र ना करि, तवे आमात्र एहे दिवा देहआलि वृथाहे इहेवे ।

सम्बोहनं नाम सखे ममास्त्रं प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रम् ।

गान्धर्वमादत्स्व यतः प्रयोक्तुर्न चारिहिंसा विजयश्च हस्ते ५७

५७ अ. । हे सखे ! प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रं गान्धर्वं सम्बोहनं नाम अस्त्रम् आदत्स्व, यतः
प्रयोक्तुः चारिहिंसा च न, विजयश्च हस्ते (भवति) ॥ वाच्य...आदीयतां (त्वया) चरिहिंसया
न, विजयेन (भवते) ।

५७ । हे सखे ! सखिगण्डेन समप्राणतोक्ता । यथोक्तम्—“अत्याग-
सङ्गो बन्धुः सदैवानुमतः सुहृत् । एकक्रियो भवेन्मित्रं समप्राणः सखा
मतः” ॥ इति । प्रयोगसंहारयोः विभक्तमन्त्रं गान्धर्वं गान्धर्वदेवताकं
सम्बोध्यते अनेन इति सम्बोहनं नाम मम अस्त्रम् आदत्स्व गृह्णाण, यतः
अस्त्रात् प्रयोक्तुः अस्त्रप्रयोगिणः अरिहिंसा न च, विजयश्च हस्ते हस्तगतः
विजयो भवतीत्यर्थः ॥

६१ । हे मधे ! तूभि आमात्र निकटे मत्सोहनं नामकं गोक्षर्त्त अस्त्रं ग्रहणं कर ;
एहे अस्त्रेण अत्रोगं उ अतिमहान् विषये पृथक् पृथक् मज्ज निर्दिष्टे आछे । एहे अस्त्रेण
अत्रावे हेमन् अत्रोगकर्ताक मज्जयथ करिते इय ना, अथत् जयगाठ हरेम थाके ।

अलं क्रिया मां प्रति यन्मुहूर्त्तं

दयापरोभूः प्रहरन्नपि त्वम् ।

तस्मादुपच्छन्दयति प्रयोज्यं

मयि त्वया न प्रतिषेधरौक्ष्यम् ॥ ५८

५८ अ. । मां प्रति क्रिया अलम्, यत् त्वं प्रहरन्नपि मुहूर्त्तं दयापरः अहम्, तस्मात् उपच्छन्द-

यति मवि त्वया प्रतिषेधरीत्यं न प्रयोक्तव्यम् ॥ वाच्य...त्वया प्रहरता अपि दयापरेण अभावि, त्वं न प्रयोजये ।

५८ । बधलज्जितः कथमस्त्रयहपरः स्वामिति चेत् तत्राह—अस्त्रमिति । किञ्च, मां प्रति क्रिया प्रहारनिमित्तया असम् । कुतः ? यत् यतः हेतोः त्वं मां प्रहरन् अपि सुहृत्तुं दयापरः क्षपालुः अभूः, तस्मात् उपच्छन्दयति प्रार्थयमाने मयि त्वया प्रतिषेधः परिहारः स एव रौध्यं, पादेष्वं तत् न प्रयोक्तव्यं न कर्त्तव्यम् ॥

५९ । मुहूर्त्तेन अञ्जं भूमि आमांके अक्षरं करिष्यामि आमांके अति प्रज्ञाने काशी करिष्यामि ; अतएव भूमि हेतु अक्षरेण लज्जित इहेतु ना, आशि तोगांर निकटे आर्षना करिष्येहि, भूमि कठिना इहेतु आमांके आर्षना उन्न करिष्यामि ना ।

तथेत्युपस्पृश्य पयः पवित्रं
सोमोद्भवायाः सरितो नृसोमः ।
उदङ्मुखः सोऽस्त्रविदस्त्रमन्त्रं
जयाह तस्मान्निगृहीतयापात् ॥ ५८

५८ अः । नृसोमः अस्त्रवित् सः तथेति सोमोद्भवायाः सरितः पवित्रं पयः उपस्पृश्य उदङ्मुखः सन् निगृहीतयापात् तस्मात् अस्त्रमन्त्रं जयाह ॥ वाच्य—नृसोमेन अस्त्रविदां तेन उदङ्मुखेन अस्त्रमन्त्रो जग्यहे ।

५९ । ना सोमः चन्द्र इव नृसोमः उपमितसमाहः । 'सोम शोषधि-चन्द्रयोः' इति शास्त्रतः । पुरुषश्चेष्ट इत्यर्थः । अस्त्रवित् अस्त्रज्ञः सः अत्रः तथेति, सोमः उद्भवः यस्याः सा तस्याः सोमोद्भवायाः सरितः नर्मदायाः । 'रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेखलकान्यका इत्यमरः । पवित्रं पयः उपस्पृश्य पीत्वा आचम्य इत्यर्थः । उदङ्मुखः सन्, निगृहीतयापात् निवर्त्तितयापात् उपकृतादित्यर्थः । तस्मात् प्रियंवदात् अस्त्रमन्त्रं जयाह ॥

६० । छत्रेण छात्रं गोमय, अज्जल, मेहे अक्ष 'तथाह' वनिता नर्मदायां पवित्रं जल आचमनपूर्वकं उद्धृताह इहेतु, नागभूत मेहे गङ्गाक्षरे निकटे अज्जल अक्षरेण करिष्येन ।

एवं तयोरध्वनि देवयोगादासेदुषोः सख्यमचिन्त्यहेतु ।

एको ययौ चैत्ररथप्रदेशान् सौराज्यरम्यानपरो विदर्भान् ॥ ६०

६० अः । एवम् अध्वनि देवयोगात् अचिन्त्यहेतु सख्यम् आसेदुषोः तयोः एकः चैत्ररथप्रदेशान्, अपरः सौराज्यरम्यानं विदर्भान् ययौ ॥ वाच्य—एकेन—प्रदेशाः अपरेण—रम्याः विदर्भा ययिरे ।

६० । एवम् अध्वनि मार्गे देवयोगात् देववशात् अचिन्त्यहेतु अनि-

ସାଧ୍ୟେତୁକଂ ସଂସ୍ଥାଂ ସଂସ୍ଥିତମ୍ । ‘ସଂସ୍ଥୂର୍ଯ୍ୟାଃ’ ଇତି ଯପ୍ରତ୍ୟୟଃ । ଆସେଦୁଷୋଃ
ପ୍ରାସବତୀଃ ତୟୋଃ ମଧ୍ୟେ ଏକଃ ଗନ୍ଧର୍ବଃ, ଚୈତ୍ରରଥସ୍ୟ କୁବେରୋଦ୍ୟାନସ୍ୟ ପ୍ରଦେଶାନ୍ ।
‘ସଂସ୍ଥୋଦ୍ୟାନ’ ଚୈତ୍ରରଥମ୍’ ଇତ୍ୟମରଃ । ଅପରଃ ଅଜ୍ରଃ, ସୌରାଜ୍ୟେନ ରାଜନ୍ବତ୍ତୟା
ରଞ୍ଜାନ୍ ବିଦର୍ଭାନ୍ ବିଦର୍ଭଦେଶାନ୍ ଯୟୌ ॥

୭୦ । ଏହିକ୍ରମେ ପଶ୍ଚିମଦିଗେ ମୈବାସୁଗ୍ରହେ ଠାହାମେର ଉତ୍ତରରେ ଅବିଷ୍ଟନୌର କାର୍ତ୍ତବୀ
ବହୁତା ମଂସଟିତ ହେଲ । ଅନନ୍ତର ଏକଜନ, କୁବେରର ଚୈତ୍ରରଥ ଉଦ୍ଧାନ ଭୂମିରେ ଏହାନ
କର୍ତ୍ତବ୍ୟେନ ଏବଂ ଅନ୍ତର କୁମାର ଅବ, ସ୍ତୁତ୍ୟମାନିତ ଗ୍ରମ୍ୟାସି ବିଦର୍ଭମେନ ଗମନ କର୍ତ୍ତବ୍ୟେନ ।

ତଂ ତସ୍ଥିବାସଂ ନଗରୋପକଣ୍ଠେ ତଦାଗମାରୁଦ୍ଧଗୁପ୍ରହର୍ଷଃ ।

ପ୍ରତ୍ୟୁଞ୍ଜଗାମ କ୍ରଥକୈଶିକେନ୍ଦ୍ରସ୍ତନ୍ଦ୍ରଂ ପ୍ରହସ୍ତୋର୍ଭିର୍ବିଘ୍ନିର୍ଭିର୍ଭିର୍ମାଲୀ ॥୬୧

୬୧ ଅଃ । ନଗରୋପକଣ୍ଠେ ତସ୍ଥିବାସଂ ତଂ ତଦାଗମାରୁଦ୍ଧଗୁପ୍ରହର୍ଷଃ କ୍ରଥକୈଶିକେନ୍ଦ୍ରଃ ପ୍ରହସ୍ତୋର୍ଭିଃ ଜର୍ଭି-
ର୍ମାଲୀ ଚନ୍ଦ୍ରମିବ ପ୍ରତ୍ୟୁଞ୍ଜଗାମ ॥ ବାଚ୍ୟ—ତସ୍ଥିବାନ୍ ସ...ପ୍ରହର୍ଷେ...କୈଶିକେନ୍ଦ୍ରେ ପ୍ରହସ୍ତୋର୍ଭିଃ ଜର୍ଭି-
ର୍ମାଲୀ ଚନ୍ଦ୍ର ଇବ ପ୍ରତ୍ୟୁଞ୍ଜଗାମ୍ ।

୬୧ । ନଗରସ୍ୟ ଉପକଣ୍ଠେ ସମୋପେ ତସ୍ଥିବାସଂ ସ୍ଥିତଂ ତମ୍ ଅଜଂ ତସ୍ୟ
ଅଜସ୍ୟ ସ୍ଥାଗମେନ ସ୍ଥାଗମନେନ ସ୍ଥାଗୁଦଃ ଉତ୍ପନ୍ନଃ ଗୁପ୍ତଃ ପ୍ରହର୍ଷଃ ଯସ୍ୟ ସଃ କ୍ରଥ-
କୈଶିକେନ୍ଦ୍ରଃ ବିଦର୍ଭରାଜଃ, ପ୍ରହସ୍ତୋର୍ଭିଃ ଜର୍ଭିର୍ମାଲୀ ସମୁଦ୍ରଃ ଚନ୍ଦ୍ରମ୍ ଇବ,
ପ୍ରତ୍ୟୁଞ୍ଜଗାମ ॥

୭୧ । ଅବ, ନଗରୋପକଣ୍ଠେ ଉପନୀତ ହେବା ତତ୍ତ୍ୱର ସ୍ଥାଗମନେ ଅନ୍ତର ମୁଳକିତ ଡୋକରାଜ
ଠାହାର ସ୍ତୁତ୍ୟମନ କର୍ତ୍ତବ୍ୟେନ; ଉଦ୍ଧାନ ବୋଧ ହେଲ—ବେନ, ମମୁଦ୍ ଉଦ୍ଧାନିତତରବହାର
ଫଳସ୍ୱାର ସ୍ତୁତ୍ୟମନ କର୍ତ୍ତବ୍ୟେନ ।

ପ୍ରବେଶ୍ୟ ଚୈନଂ ପୁରମସ୍ୟାୟୌ ନୌଚୈକ୍ଷଥୋପାଚରଦର୍ପିତସ୍ତ୍ରୀଃ ।

ମେନେ ଯଥା ତତ୍ର ଜନଃ ସମେତୋ ବୈଦର୍ଭମାଗନ୍ତୁମଜଂ ଗୃହେଶମ୍ ॥୬୨

୬୨ ଅଃ । ଏନମ୍ ଅସ୍ୟାୟୌ ସନ୍ ନୌଚୈଃ ପୁରଂ ପ୍ରବେଶ୍ୟ ଦର୍ପିତସ୍ତ୍ରୀଃ (ବୈଦର୍ଭଃ) ତଥା ଉପାଚରତ୍ ଯଥା
ସନ୍ ସମେତୋ ଜନଃ ବୈଦର୍ଭମ୍ ସାମନ୍ତମ୍, ଅଜଂ ଗୃହେଶଂ ମେନେ ॥ ବାଚ୍ୟ—ଅସ୍ୟାୟାନ୍ ଦର୍ପିତସ୍ତ୍ରୀ ଉପା-
ଚରତ୍, ସମେତେନ ଜନେନ ବୈଦର୍ଭଃ ସାମନ୍ତଃ ଅଜଃ ଗୃହେଶଂ ମେନେ ।

୬୨ । ଏନମ୍ ଅଜଂ ଅସ୍ୟାୟୌ ସେବାଧର୍ମେଣ ପୁରୋ ଗଞ୍ଜୁକ୍ଷିତ୍ୟର୍ଥଃ । ନୌଚୈଃ
ନନ୍ଦଃ ପୁରଂ ପ୍ରବେଶ୍ୟ ପ୍ରବେଶଂ କାରୟିତ୍ବା ମୌତ୍ୟା ଦର୍ପିତସ୍ତ୍ରୀଃ ତଥା ତେନ ପ୍ରକାରେଣ
ଉପାଚରତ୍ ଉପବସିତବାନ୍ ଯଥା ଯେନ ପ୍ରକାରେଣ ତତ୍ର ପୁରେ ସମେତଃ, ମିଳିତଃ ଜନଃ
ବୈଦର୍ଭଂ ଭୋଜମ୍ ସାମନ୍ତମ୍ ପ୍ରାସ୍ଥୁନିକଂ ମେନେ, ଅଜଂ ଗୃହେଶଂ ଗୃହପତିଂ ମେନେ ॥

୭୨ । ବିଦର୍ଭରାଜ ଡୋକ ଅନ୍ତର ଅନ୍ତେ ନନ୍ଦତାବେ ଗମନ କର୍ତ୍ତବ୍ୟା ଠାହାଟେ ନଗର-
ସଦ୍ୟା ଏବେନ କରାହେନେନ ଏବଂ ଐତମନେ ନିଜେର ଅନ୍ତର ଐତ୍ତୁତି ଉପଡୋଗା ବହୁ
ଏହାନମୁର୍ତ୍ତକ ଠାହାର ଏତାଦୂର୍ବ ପରିଚ୍ୟା କର୍ତ୍ତବ୍ୟେନ ଯେ, ଉପସ୍ଥିତ ବର୍ତ୍ତକେରା ତତ୍ତ୍ୱକାଳେ
ବିଦର୍ଭରାଜକେ ଆଗତକ ଏବଂ ଅବକେହି ଗୃହସାମୀ ବାସିନୀ ଅନ୍ତରାମନ କର୍ତ୍ତବ୍ୟେନ ନାଗିନ ।

तस्याधिकारपुरुषैः प्रणतैः प्रदिष्टां
प्राग्द्वारवेदिविनिवेशितपूर्णकुम्भाम् ।
रम्यां रघुप्रतिनिधिः स नवोपकार्य्यां
वाल्यात्परांमिव दशां मदनोऽध्यवास ॥ ६३

६३ अः । रघुप्रतिनिधिः सः प्रणतैः तस्य अधिकारपुरुषैः प्रदिष्टां प्राग्द्वारवेदिविनिवेशितपूर्ण-
कुम्भां रम्यां, नवोपकार्य्याम् मदनः वाल्यात् परां दशामिव अध्यवास ॥ वाच्य—प्रतिनिधिना तेन
प्रदिष्टा...कुम्भा रम्या...कार्य्या मदनेन परा दशा इव अध्यसे ।

६३ । रघुप्रतिनिधिः रघुकल्पः रघुतुल्य इत्यर्थः । उक्तञ्च दण्डिना
सादृश्यवाचकप्रस्तावे—‘कल्पदेशीयदेश्यादिः प्रत्यप्रतिनिधो अपि’ इति ॥
सः अत्रः प्रणतैः नमस्कृतबद्धिः । कर्त्तरि क्तः । तस्य भोजस्य अधिकारः
नियोग तस्य पुरुषैः, अधिकृतैरित्यर्थः । प्रदिष्टां निर्दिष्टां प्राग्द्वारस्य
वेद्यां विनिवेशितः प्रतिष्ठापितः पूर्णकुम्भः यस्याः तां, स्थापितमङ्गलकलसा-
मित्यर्थः । रम्यां रमणीयां, नवोपकार्य्यां नूतनं राजभवनम् । ‘उपकार्य्या
रात्रसङ्गन्युपचारवितेऽन्यवत्’ इति विश्वः । मदनः वाल्यात् परां शैशवात्
अनन्तरां दशाम् इव, यौवनमिव इत्यर्थः । अध्यवास अधिष्ठितवान्
तत्रोपितवानित्यर्थः । ‘उपान्वध्याङ् वसः’ इति कर्मत्वम् ॥

७० । अगत राजपुरुषगण, रघुप्रतिनिधि अकटे एक रमणीय अभिनव राजभवेन
नवेशा गेल, ताशर द्वारवेलेन मधुखिष्ट वेदिकान् पूर्णकुम्भ मञ्जित छिन ; तिन
तन्मथे अधिष्ठान करार मने ह्सेन येन कामदेव वाला अतिक्रम करिषा यौवनकाल
आश्र ह्सेनेन ।

तत्र स्वयंवरसमाहृतराजलोकं

कन्याललाम कमनीयमजस्र लिप्थोः ।

भावावबोधकलुषा दयितेव रात्रौ

निद्रा चिरेण नयनाभिमुखी बभूव ॥ ६४ ॥

६४ अः । तत्र स्वयंवरसमाहृतराजलोकं कमनीयं कन्याललाम लिप्थोः अजस्र, भावावबोध-
कलुषा दयितेव, निद्रा चिरेण नयनाभिमुखी बभूव ॥ वाच्य—...कलुषया दयितयानिद्रया...
सुख्या बभूवे ।

६४ । तत्र उपकार्य्यायां, स्वयंवरनिमित्तं समाहृतः संमेलितः राज-
लोकः येन तत्, कमनीयं स्पृष्टव्यं, कन्याललाम कन्यासु श्रेष्ठम् ।

‘কল্যামোঃস্বো কল্যামাপি প্রভাবে পুরুষে ধ্বজে । শ্রেষ্ঠভূষাণশ্চক্ৰপুচ্ছ-
চিক্কাশচিক্কাপু ॥’ ইতি যাদবঃ । লিপ্যোঃ লব্ধমিচ্ছোঃ । কামেঃ সনন্তাদু-
প্রত্যয়ঃ । অজস্ব ভাবাববোধে পুরুষস্য অমিপ্রায়পরিজ্ঞানে কলুষা অসমর্থা
দয়িতা ইব, রাত্রৌ নিদ্রা চিরেণ নয়নাভিভূষো বভূব । ‘রাজানং কামিনং
চৌরং প্রবিশন্তি প্রজাগরাঃ’ ইতি ভাবঃ । অমিসুখীশব্দো ভোজনতঃ
শ্রুন্তো বা ॥

৩৪ । পতিভ্রমরস্থিত অতিপ্রায় পরিজ্ঞানে অসমর্থা জ্যৈশ্বেন রাজিতে অতি-
বিলম্বে পতিঃ নিকটে আগিয়া উপস্থিত হই, স্বয়ংব্রতভার নানাবিগমেন্নীর বৃণতিবর্গের
আগমনের কারণ স্বরূপ সেই কজারত্ন গাণ্ডলিগ্নস্থ বিদর্ভনগরে অবস্থিত অজের নরনে
নিজাদেবীও সেইরূপ বিলম্বে আগিয়া উপস্থিত হইল ।

তং কৰ্ণভূষণানিপৌড়িতপীৱাংসং :

শয্যোত্তরচ্ছদবিমর্দক্ৰশাক্ষরাগম্ ।

সূতাৱমজাঃ সৱয়সঃ প্রথিতপ্রবোধং

প্রাবোধয়ন্তুশসি বাগ্‌মিরুদারবাচঃ ॥ ৬৫

৬৫ খঃ । কর্ণভূষণানিপৌড়িতপীৱাংসং শয্যোত্তরচ্ছদবিমর্দক্ৰশাক্ষরাগমং প্রথিতপ্রবোধং তং সৱয়সঃ
উদারবাচঃ সূতাৱমজাঃ বাগ্‌মিঃ শসি প্রাবোধয়ন্ ॥ বাচ্য—...পীৱাংসঃ...রাগঃ প্রথিতপ্রবোধঃ সঃ
সৱয়সিঃ উদারবাগ্‌মিঃ সূতাৱমজৈঃ প্রাবোধয়ত ।

৬৫ । কর্ণভূষণাভ্যাং নিপৌড়িতৌ পৌৱৌ পৌনৌ অসৌ যস্ম তং,
শয্যায়াঃ উত্তরচ্ছদস্য উপর্যাস্তরশব্দস্য বিমর্দেণ চর্ষণেন ক্রয়ঃ বিমলঃ
অক্ষরাগঃ যস্ম তং, নত্বক্রনাসক্রাদিতি ভাবঃ । প্রথিতপ্রবোধং প্রকটজ্ঞানং
তন্ম এনন্ম অজং, সৱয়সঃ সমানবয়স্কাঃ, উদারবাচঃ প্রগল্ভাগিরঃ,
সূতাৱমজাঃ বন্দিপুত্রাঃ, ‘বৈতাশিকাঃ’ ইতি বা পাঠঃ । ‘বৈতাশিকা বোধ-
কারাঃ’ ইত্যমরঃ । বাগ্‌মিঃ স্তুতিপাঠেঃ শসি প্রাবোধয়ন্ প্রবোধয়ামাসুঃ ॥

৬৫ । নিজাকালে কর্ণভূষণের গাঢ় রেখা তদীয় পৌৱ স্বরূপে অঙ্কিত হইল,
য্যার আন্তরগবজের সংসর্ষণে তদীয় অক্ষরাগ সৌন্দর্য হইল; উৎকালে তদীয়
সৱব্রত শুল্লিককর্ত্ত বৈতালিকপুঞ্জের সেই প্রজ্ঞাশালী শব্দকে ভতিবাক্যে আগবিত
করিতে গিল ।

রাত্রিগতা মতিমতাং বর মুচু শয্যাং

ধাচা দিধৈব ননু ধূর্জগতো বিমলতা ।

তামেকতস্তৱ বিমর্তি গুরুর্ধিনিদ্র-

স্তস্তা ভৱানপরধূর্য্যপদাৱলম্বৌ ॥ ৬৬

६६ चः । हे नतिमतां वर ! राशिः गता, श्रयां मुच, धावा जगतो धूः दिधिव विभक्ता, तव गुरुः विनिद्रः सन् तान् एकतो विभर्ति भवान् तस्याः अपरधुर्यपदावलम्बी ॥ वाच—रात्रा गतं, श्रया मुचतां (त्वया) धावा धुरं विभक्तवान्, गुरुणा विनिद्रे च विधत्ते, भवता...पदावलम्बिना (भूयतां) ।

६६ । हे मतिमतां वर ! निर्धारणे षष्ठो । रात्रिर्गता, श्रयां मुच विनिद्रो भव इत्यर्थः । विनिद्रत्वे फलमाह—धात्रेति । धात्रा ब्रह्मणा जगतो धूः भारः । 'धूः स्वादयानमुखे भारे' इति यादवः । दिधा एव द्वयोरेव इत्यर्थः । एवकारः द्वाभ्यामपि धार्यः । विभक्ता ननु विभज्य स्वापिता खलु । तत् किमत आह—तां धुरम् एकतः एककोटौ तव गुरुः पिता, विनिद्रः सन्, विभर्ति । तस्याः धुरः भवान्, धुरं वहतीति धुर्यः भारवाहो तस्य पदं वहन्नस्थानम् अपरं यत् धुर्यपदं तदवलम्बी ततो विनिद्रो भव इत्यर्थः । न ह्यभयवाङ्मन् एको वहतीति भावः ॥

७७ । तांशत्रा वणिग, —हे शूक्तिगणैर अग्रगणा ! त्रिभिः अत्रात इहेनाह, यथा आगं करुन ; विधाता श्रुतिवैर तत्र आपनारं नितांरं उ आपनारं उणरं येन वितागे शानित करिनाहेन ; आपनारं नितां नितांतागं करिना मेहे तांरंरं एकं शिक् वहन करितेहेन, एकणे आपनांक तांशत्रं अणरं शिक् वहन करिते इहेवे ।

निद्रावशेन भवताप्यनपेक्षमाणा

पर्युत्सुकत्वमबला निशि खण्डितेव ।

लक्ष्मोर्विनोदयति येन दिगन्तलम्बो

सोऽपि त्वदाननरुचिं विजहाति चन्द्रः ॥ ६७

६७ चः । निद्रावशेन भवता पर्युत्सुकत्वमपि निशि खण्डिता अवलंब अनपेक्षमाणा लक्ष्मीः येन विनोदयति स चन्द्रोऽपि दिगन्तलम्बो त्वदाननरुचिं विजहाति ॥ वाच—खण्डितया अवलंबा अनपेक्षमाणा लक्ष्म्या विनोयते, तेन चन्द्रे च दिगन्तलम्बिना त्वदाननरुचिः विजयीते ।

६७ । चन्द्रारविन्दराजवदनादयो लक्ष्मोर्निवासस्थानानोति प्रसिद्धि-
मान्निख्योत्ते । निद्रावशेन निद्राधोनेन स्मरन्तरासङ्गोऽत्र ध्वन्यते । भवता पर्युत्सुकत्वम् अपि त्वय्यनुरक्तत्वमपि इत्यर्थः । प्रसितोत्सुकाभ्यां द्वितीया च इति सप्तम्यर्थे द्वितीया । अपिशब्दस्त्वद्विषयानुरागस्यानुपेक्षत्व-
व्योतनार्थः । निशि खण्डिता भस्तरन्यासङ्गज्ञानकलुषिता अवला इव नायिका इव । 'ज्ञातेऽन्यासङ्ग-विह्वले खण्डितेर्षाकषायिता' इति दश-
रूपके । अनपेक्षमाणा अविचारयन्तो सता उपेक्षमाणा इत्यर्थः ॥
लक्ष्मीः, येन चन्द्रे च सह, त्वदाननसदृशत्वादिति भावः । विनोदयति विनोदं करोति । विनोदशब्दात् तत् करोति तदा वष्टे' इति षिव प्रत्ययः

সাহস্রদর্শনাদযো হি বিরহিণাং বিনোদস্থানানোতি ভাবঃ । স চন্দ্রোঽপি
দিগন্তলক্ষ্যো পশ্চিমাশাং গতঃ সন্, অস্তং গচ্ছন্তিত্বর্থঃ । অতএব ত্বদান-
নরুচিং বিজহাতি ত্বন্ধুপাদৃশ্যং ত্যজতোত্থয়ঃ । অতো নিদ্রাং বিহায় তাং
লক্ষ্যোমেনন্যশরণাং পরিগৃহাণ ইতি ভাবঃ । অথবা (‘জ্ঞানবেচ্ছমাণা,
ইতি পাঠে) নিদ্রাবশেন ভবতা পনবেচ্ছমাণা অনিরৌচ্ছমাণা । কৰ্ম্মাণি
শানচ্ । লক্ষ্যোঃ প্রযোজককৰ্ম্মী যেন চন্দ্রেণ প্রযোজ্যেন পথ্যুতসুকাৎ
ত্বদ্বিরহবেদনাম্ । ‘কালান্ধমত্বমৌতসুক্য’ মনস্তাপজ্বরাদিহত্ ইত্য-
লঙ্কারি । বিনোদয়তি নিরাসয়তোতি যোজনা । শিখং পূর্ববত্ অর্থোপ-
পত্তিমপশ্যন্তিমং পশ্চমুপৈচ্ছিষ্ট ॥

৬৭। আগনি নিশাকালে নিদ্রার অধীন হওয়াতে মন্থী আগনার প্রতি তাঁহার
একান্ত অমুরাগ উপেক্ষা করিয়াও খণ্ডিতা জ্বীর জ্বার যে চক্ষু বর্ণনে চিত্তবিনোদন
করিতেছিলেন সেই চক্ষুও এক্ষণে পশ্চিমবিগের আশুভাগ অবলম্বন করিয়া আগনার
বদন মাদৃশ পরিভাগ করিয়াছেন ।

তদ্বলগুনা যুগপদুন্মিষিতেন তাবত্

সদ্যঃ পরস্পরতুলামধিরোহতাং হে ।

প্রস্পন্দমানপরুপেতরতারমন্ত-

স্বচক্ষুস্তব প্রচলিতভ্রমরস্ব পদ্যম্ ॥ ৬৮

৬৮ অঃ । তত্ বাল্গুনা যুগপত্ তাবত্ উন্মিষিতেন হে (অপি) সদ্যঃ পরস্পরতুলাম্ অধিরোহ-
তাম্ (কে হে ?) অন্তঃপ্রস্পন্দমানপরুপেতরতারং তব স্বচক্ষুঃ অন্তঃপ্রচলিতভ্রমরং পদ্যম্ (ইতি হে) ॥
বাচ্য—হাস্যো পরস্পরতুলা অধিহস্ততে,...তারেণ স্বচক্ষুঃ...ভ্রমরেণ পদ্যেণ ।

৬৮ । তত্ তস্মাত্ লক্ষ্যোপরিগ্রহণাত্ বলগুনা মনোজ্ঞেন ‘বলগুস্থানে
মনোজ্ঞে’ ব বাল্গু ভাষিতমন্যবত্ ইতি বিশ্বঃ । যুগপত্ তাবত্ উন্মিষিতেন
যুগপদেব উন্মিষিতেন সদ্যঃ হে অপি পরস্পরতুলাম্ অন্যান্যসাহস্রম্ অধি-
রোহতাং প্রাপ্ততাম্ । প্রার্থনায়াং লোট্ । কে হে ? অন্তঃ প্রস্পন্দমানা
অলস্তো পরুপেতরা স্তিম্বা কনৌনিকা যস্য তত্ তথোক্তম্ । ‘তারকাঙ্কঃ
কনৌনিকা’ ইত্যমরঃ । তব স্বচক্ষুঃ, অন্তঃ প্রচলিতভ্রমর’ চলত্ভুজ্জং স্ব ।
যুগপদুন্মিষে সতি সম্মুখসাহস্রলাভ ইতি ভাবঃ ॥

৬৭। আগনি নয়ন উন্মোচন করিলেই চঞ্চল সূকোমল তারকার শোভিত ভবনীর
নয়ন, এবং অভ্যস্তরস্থিত চঞ্চল ভ্রমরে শোভিত পদ্ম, এই দুইটী মধুরভাবে বিকসিত
হইয়া তৎকণাৎ পরস্পরের মাদৃশ সম্পূর্ণরূপে লাভ করিলে ।

वृन्तात् श्लथं हरति पुष्पमनोकहानां
संसृज्यते सरसिजैरुणांशुभिन्नैः ।
स्वाभाविकं परगुणेन विभातवायुः
सौरभ्यमीप्सुरिव ते मुखमारुतस्य ॥ ६६

६६ अः । विभातवायुः ते मुखमारुतस्य स्वाभाविकं सौरभ्यं परगुणेन ईप्सुरिव अनोकहानाम् श्लथं पुष्पं वृन्तात् हरति, अरुणांशुभिन्नैः सरसिजैः संसृज्यते ॥ वाच्य—विभातवायुना ईप्सुना संसृज्यते, संसृज्यते ।

६६ । विभातवायुः प्रभातवायुः स्वाभाविकं नैसर्गिकं ते तव मुख-
मारुतस्य निश्वासपवनस्य सौरभ्यं तादृक् सौगन्ध्यमित्यर्थः । परगुणेन
अन्यदीयगुणेन सांक्रामिकगन्धेन इत्यर्थः । ईप्सुः आसुमिच्छुः इव ।
'आप्पृष्टधामीत्' इति ईकारादेशः । अनोकहानां वृक्षाणां श्लथं शिथिलं
पुष्पबन्धनात् । 'वृन्तं प्रसवबन्धनम्' इत्यमरः । हरति आदत्ते । अरुणांशु-
भिन्नैः अरुणकिरणोद्बोधितैः सरसि जातैः सरसिजैः कमलैः सह । 'तत्-
पुरुषे कति बहुलम्' इति सप्तम्या अलुक् । संसृज्यते सङ्गच्छते । सृजैर्देवा-
दिकात् कर्त्तरि लट् ॥

७० । त्वेनोदरेषु चापनां निधानाश्चरन् वातावरिकं च, त्वेनोदरेषु अस्मिन्
निकटं दृष्टेते नदेषु च दृष्टे रूपां आतःपरीक्षितं, तत्रास्मिन् वृक्षं दृष्टेते पठितं दृष्टम्
नकन इत्यत्र कर्त्तव्येति एवम् अस्मिन्दिने विरचितं गद्याद्वन्द्वे आनिष्टन
कर्त्तव्येति ।

ताम्रोदरेषु पतितं तरुपल्लवेषु
निधौतहारगुलिकाविशदं हिमाम्भः ।
आभाति लब्धपरभागतयाधरोष्ठे
लीलाम्मितं सदृशनाच्चिरिव त्वदीयम् ॥ ७०

७० अः । ताम्रोदरेषु तरुपल्लवेषु पतितं निधौतहारगुलिकाविशदं हिमाम्भः लब्धपरभागतया
अधरोष्ठे सदृशनाच्चिः त्वदीयं लीलास्मितमिव आभाति ॥ वाच्य—पतितेन...विशदेन हिमाम्भसा
सदृशनाच्चिषा त्वदीयेन लीलास्मितेन इव आभायते ।

७० । ताम्रोदरेषु अरुणाभ्यन्तरेषु तरुपल्लवेषु पतितं निधौता या हार-
गुलिका मुक्तामणयः तद्वत् विशदं हिमाम्भः लब्धपरभागतया लब्धोत्कर्ष-
तया । 'परभागो गुणोत्कर्ष' इति यादवः । अधरोष्ठे त्वदीयं सदृशनाच्चिः
दन्तकान्तिसहितं लीलास्मितम् इव आभाति शोभते ॥

୧୦ । ହୀରାନ୍ତ ନିର୍ଗଳ ମୁକ୍ତାର ଗ୍ରାସ ଥକ୍ଷ୍ଟ ଶିଶିରବିନ୍ଦୁଞ୍ଜନି, ଗଢ଼ଗର୍ଭ ଉତ୍ତମସ୍ତବେ
ମତିତ ହତଶାସ୍ତ୍ର ଅଧିକତର ଶୋଭା ସାରଣମୂର୍ତ୍ତକ, ସେନ ଆମନାର ଆଗ୍ରହ ଅଧରେ ବିକୀର୍ଣ୍ଣ
ବିନାଶସ୍ତର ମନ୍ଦହାତ୍ତେ ପ୍ରଥମ ବିଚାର କରିଥେଲେ ।

ଯାବତ୍ ପ୍ରତାପନିଧିରାକ୍ରମତେ ନ ଭାନୁ-

ରଞ୍ଜାୟ ତାବଦ୍‌ରୁଣେନ ତମୋ ନିରସ୍ତମ୍ ।

ଆଯୋଧନାଗ୍ରସରତାଂ ତ୍ବୟି ବୌର ଯାତେ

କିଂ ବା ରିପୁଂସ୍ତବ ଗୁରୁଃ ସ୍ବୟମୁଚ୍ଛିନନ୍ତି ॥ ୭୧

୭୧ ଅ । ପ୍ରତାପନିଧିଃ ଭାନୁଃ ଯାବତ୍ ନ ଆକ୍ରମତେ, ଅଞ୍ଜାୟ ଅରୁଣେନ ତାବତ୍ ତମୋ ନିରସ୍ତମ୍, ହି
ବୌର ! ତ୍ବୟି ଆଯୋଧନାଗ୍ରସରତାଂ ଯାତେ ସତି ତବ ଗୁରୁଃ ସ୍ବୟଂ ରିପୁନ୍ ଉଚ୍ଛିନନ୍ତି କିଂ ବା ॥ ବାସ୍ୟ—
ପ୍ରତାପନିଧିନା ଭାନୁନା ଆକ୍ରମ୍ୟତେ ଅରୁଣଃ ନିରସ୍ତବାନ୍, ଗୁରୁଣା ରିପବଃ ଉଚ୍ଛିନ୍ୟନ୍ତେ ।

୭୧ । ପ୍ରତାପନିଧିସ୍ତେ ଜୋନିଧିର୍ଭାଗ୍ୟାବଦ୍‌ନାକ୍ରମତେ ନୌଦ୍ରଚ୍ଛନ୍ତି । ‘ସାଞ୍ଜ-
ଉତ୍ତମନେ’ ଇତ୍ୟାତ୍ମନେପଦମ୍ । ତାବତ୍ ଭାନାବଶୁଦିତ ଏବେତ୍ସର୍ଥଃ । ଅଞ୍ଜାୟ
ଭଟିତି । ‘ଦ୍ରାଗ୍‌ଭଟିତ୍ୟଞ୍ଜସାଞ୍ଜାୟ’ ଇତ୍ୟମରଃ । ଅରୁଣେନାନୁରୁଣା ‘ସୁର-
ସୁତୋଽରୁଣୋଽରୁଣଃ’ ଇତ୍ୟମରଃ । ତମୋ ନିରସ୍ତମ୍ । ତଥାହି ହି ବୌର ! ତ୍ବୟି
ଆଯୋଧନେଷୁ ଯୁଦ୍ଧେଷୁ । ‘ଯୁଦ୍ଧମାଯୋଧନ’ ଜନ୍ୟମ୍’ ଇତ୍ୟମରଃ । ‘ଆଗ୍ରସରତାଂ ପୁରଃ-
ସରତାଂ ଯାତେ ସତି, ତବ ଗୁରୁଃ ପିତା ରିପୁନ୍ ସ୍ବୟମୁଚ୍ଛିନନ୍ତି କିଂ ବା ନୋଚ୍ଛି-
ନନ୍ତ୍ୟେବେତ୍ସର୍ଥଃ । ନ ଧନୁ ଯୋଗ୍ୟପୁତ୍ରନ୍ୟସ୍ତଭାରାଣାଂ ସ୍ବାମିନାଂ ସ୍ବୟଂ ବ୍ୟାପାରସ୍ବେଦ
ଈତି ଭାବଃ ।

୧୦ । ଉତ୍ତୋନିଧି ଧୂର୍ଯ୍ୟାଦେବ ଓଦିତ ନା ଇହିତେହି ଅରୁଣଦେବ ମମତ୍ତ ଅକ୍ଷକାର ମୁର
କରିବା ଧାତେନ ; ଅତଏବ, ହି ବୌର ! ଆମନି ମମରକ୍ଷେତ୍ରେ ଅଗ୍ରମର ଇହିଲେ ଆମନାର
ମିତାକେ କି ଆମ ଧକ୍ତ ମଂହାର କରିଥେ ଇହିବେ ? ।

ଶୟ୍ୟାଂ ଜହତ୍ୟୁଭୟପକ୍ଷବିନୀତନିଦ୍ରାଃ

ସ୍ତମ୍ବେରମା ମୁଖରଶୃଙ୍ଖଳକର୍ପିଣାସ୍ତେ ।

ଯେଷାଂ ବିଭାନ୍ତି ତରୁଣାରୁଣରାଗଯୋଗାଦ୍-

ଭିନ୍ନାଦ୍ରିଗୈରିକତଟା ଇବ ଦନ୍ତକୋଶାଃ ॥ ୭୨

୭୨ ଅ । ଉଭୟପକ୍ଷବିନୀତନିଦ୍ରାସ୍ତେ ସ୍ତମ୍ବେରମାଃ ମୁଖରଶୃଙ୍ଖଳକର୍ପିଣଃ (ସନ୍ତଃ) ଶୟ୍ୟାଂ ଜହତି, ଯେଷାଂ
ଦନ୍ତକୋଶାଃ ତରୁଣାରୁଣରାଗଯୋଗାତ୍ ଭିନ୍ନାଦ୍ରିଗୈରିକତଟା ଇବ ବିଭାନ୍ତି ॥ ବାସ୍ୟ—ନିଦ୍ରାଃ ଦିଃ=ସ୍ତମ୍ବେରମାଃ
କର୍ପିଣିଃ ଶୟ୍ୟାଂ ଜୀୟନ୍ତି, ଦନ୍ତକୋଶଃ...ତଟଃ ବିଭାସନ୍ତି ।

୭୨ । ଉଭାଭ୍ୟାଂ ପକ୍ଷାଭ୍ୟାଂ ପାର୍ଶ୍ବାଭ୍ୟାଂ ବିନୀତା ଅପଗତା ନିଦ୍ରା ଯେଷାଂ ତେ
ଉଭୟପକ୍ଷବିନୀତନିଦ୍ରାଃ । ଅତ ସମାସବିଷୟେ ଉଭୟଶବ୍ଦସ୍ଥାନି ଉଭୟଶବ୍ଦପ୍ରଯୋଗ

एव साधुरित्यनुसन्धेयम् । यथाह कैयटः—‘उभादुदात्तो नित्य’मिति नित्यग्रहणस्येदं प्रयोजनं वृत्तिविषये उभयशब्दस्य प्रयोगो मा भूत् । उभयशब्दस्यैव यथा स्यात् । उभयपुत्र इत्यादि भवति इति । मुखराष्ट्र-
त्यानचलनाच्छब्दायमानानि शृङ्खलानि निगडानि कर्षन्तीति तथोक्ताः, ते तव स्तम्बे रमन्ते इति स्तम्बरमा हस्तिनः । ‘स्तम्बकर्णयो रमिजपोः’ इत्यच्प्रत्ययः, ‘हस्तिस्त्वकयोः’ इति वक्तव्यात् ‘इभः स्तम्बेरमः पद्मो’ इत्यमरः । ‘तत्पुरुषे कृति बहुलम्’ इति सप्तम्या अलुक् । शय्यां जहति त्यजन्ति । येषां स्तम्बेरमाणां दन्ताः कोशा इव दन्तकोशाः दन्तकुट्टमखाः तरुणारुणरागयोगात् बालार्कारुणसम्पर्कात् हेतोः भिन्नाद्रिगैरिकतटा इव विमान्ति, धातुरक्ता इव भान्ति इत्यर्थः ॥

१२ । आपनान्न दृष्टिगण उच्चैर्गार्ध परिवर्तन पूर्वक निष्ठा ताग्न करिषा ग्राह्या-
थान कांजे वक्त्रनृधन आकर्षण करिडेहे, उशान्तिगैर दृष्टकोरक उच्च नृधनकिरण-
गर्भेताग्रे आरुत इवशान्न वार इहेडेहे येन उशारा पक्ष्मेतव गैरिक्कमय गाह्येन
उशान्न करिडेहे ।

दीर्घेष्वमौ नियमिताः पटमण्डपेषु

निद्रां विहाय वनजात वनायुदेश्याः ।

वक्तोष्मणा मलिनयन्ति पुरोगतानि

लेह्यानि सैन्धवशिलाशकलानि वाहाः ॥ ७३

७३ अः । हे वनजात ! दीर्घेषु पटमण्डपेषु नियमिताः वनायुदेश्याः अमौ वाहाः निद्रां विहा-
पुरोगतानि लेह्यानि सैन्धवशिलाशकलानि वक्तोष्मणा मलिनयन्ति ॥ वाचा—नियमितैः वनायुदेश्यं
अमौमिः वाहैः मलिनयन्ते ।

७३ । हे वनजात ! नीरजात ! ‘वनं नीरं वनं सत्त्वम्’ इति शाश्वतः । दीर्घेषु पटमण्डपेषु नियमिताः वक्त्राः वनायुदेश्याः वनायुदेश्ये भवाः । ‘पारसीका वनायुजाः’ प्रति हलायुधः । अमौ वाहाः अश्वाः निद्रां विहाय पुरोगतानि लेह्यानि आस्त्राद्यानि सैन्धवशिलाशकलानि । ‘सैन्धवोऽस्त्री सितशिवं माणिमन्यञ्च सिन्धुजे’ इत्यमरः । वक्तोष्मणा मलिनयन्ति मलिनानि कुर्वन्ति । उक्तञ्च सिद्धयोगसंयज्ञे—‘पूर्वाह्णकाले चाश्वानां प्रायशो लवणं हितम् । शूलमोहविवन्धनं लवणं सैन्धवं वरम् ॥’ इत्यादि ॥

१३ । हे कर्मलगाढन ! शूलैर्ष पटमण्डपे निरक वनायुदेश्येन ते सकल अश्व निष्ठा ताग्न करिषा अवलेहनाथं मन्त्रेण अश्वत पैनकवनिगाधक सकल मन्त्रेण वाण धारा यनिन करिडेहे

भवति विरलभक्तिर्ज्ञानपुष्पोपहारः
 स्वकिरणपरिवेषोद्भेदशून्याः प्रदीपाः ।
 अयमपि च गिरं नस्त्वत्प्रबोधप्रयुक्ता-
 मनुवदति शुक्ले मञ्जुवाक् पञ्जरस्थः ॥ ७४

७४ अः । ज्ञानपुष्पोपहारः विरलभक्तिः भवति, प्रदीपाः स्वकिरणपरिवेषोद्भेदशून्याः भवन्ति, अयं मञ्जुवाक् पञ्जरस्थः ते शुक्लः त्वत्प्रबोधप्रयुक्तां नः गिरम् अनुवदति च ॥ वाच्य—ज्ञानपुष्पोप-
 हारेण विरलभक्तिना भूयते, प्रदीपैः...शून्यैः भूयते, अनेन...पञ्जरस्थेन मञ्जुवाचा शुक्लेन...प्रयुक्ता गीः
 चनूयते ।

७४ । ज्ञानः पुष्पोपहारः पुष्पपूजा ज्ञानत्वादेव विरलभक्तिः विरल-
 रचनः भवति । प्रदीपाश्च स्वकिरणानां परिवेषस्य मण्डलस्य उद्भेदेन
 स्फुरणेन शून्या भवन्ति निस्तेजस्का भवन्तीत्यर्थः । अपि च अयं मञ्जु-
 वाक् मधुरवचनः पञ्जरस्थः ते तव शुक्लः त्वत्प्रबोधनिमित्ते प्रयुक्ताम् उच्चा-
 रितां नः अस्माकं गिरं वाणीम् अनुवदति अनुकृत्य वदतीत्यर्थः । इत्थं
 प्रभातलिङ्गानि वर्तन्ते अतः प्रबोद्धमिति ॥

१४ । उपहारक पुनश्च न कन ग्राने उ तांश्विगेत्र एहनपात्रिपाठो ब्रह्म
 हेशाछे, अतोप न कन निच्छेक हेशा अतांश्विउ हेशाछे, आत्र एहे पिअत्रश्चित
 मधुरडावो आपनार उक् आपनाके निज्जा हेशेते अवूक करिवार निमित्त आशादेर
 उकारित वाटकार अतिशयि करिउछे ।

इति विरचितवाग्भिर्वन्दिपुत्रैः कुमारः
 सपदि विगतनिद्रस्तल्पमुज्झाञ्चकार ।
 मदपटु निनदद्भिर्बोधितो राजहंसैः
 सुरगज इव गाङ्गं सैकतं सुप्रतीकः ॥ ७५

७५ अः । इति विरचितवाग्भिः वन्दिपुत्रैः विगतनिद्रः कुमारः सपदि तल्पम् उज्झाञ्चकार,
 (कथमिव ?) मदपटु निनदद्भिः बोधितः राजहंसैः सुप्रतीकः सुरगजः गाङ्गं सैकतमिव ॥ वाच्य—
 विगतनिद्रेण उज्झाञ्चकारे, बोधितेन सुप्रतीकेन सुरगजेन ।

७५ । इति इत्थं विरचितवाग्भिः वन्दिपुत्रैः वैतालिकैः । पुत्र-
 ग्रहणं समानवयस्कत्वद्योतनार्थम् । सपदि विगतनिद्रः कुमारः । 'तल्प'
 शय्यादृदारिषु' इत्यमरः । उज्झाञ्चकार विसर्जं । 'इजादेशश्च गुरुमतो-
 ऽनृच्छः' इत्याम्प्रत्ययः । कथमिव ? मदेन पटु मधुरं निनदद्भिः राज-
 हंसैः बोधितः सुप्रतीकाख्यः सुरगजः ईशानदिग्गजः, गङ्गायाः इदं गाङ्गं

সৈকতং পুলিনম্ ইব । 'তোয়োস্থিতং তত্ পুলিনং সৈকতং সিকতাময়ম্' ইত্য-
মর: । 'সিকতাশর্করাভ্যাং চ' ইত্যণ্ প্রত্যয়: । সুপ্রতীক্যবহুণং প্রায়শ:
কৈলাসবাসিনস্তস্য নিত্যং গঙ্গাতটবিহারসম্ভবাদিত্যনুসন্ধ্যৈম্ ॥

৭৫। যেদ্রুপ স্বপ্রভৌক নামক দেবদ্রুপী প্রভাতে ব্রাহ্মসঙ্গের আনন্দমধুর
কনকরবে আগ্রবিত ইহৈষা গঙ্গার পুলিনদেশে ইহাতে উল্লিখিত হয়, সেইরূপ বস্তুপুল্লগণের
স্বরচিত ভূতিবাংকো আগ্রবিত ইহৈষা ব্রাহ্মসঙ্গের অঙ্ক তৎক্ষণাৎ শব্দা ভাগ্য করিয়া
উঠিলেন ।

অথ বিধিমবসায়্য শাস্ত্রদৃষ্ট'
দিবসমুখোচিতমচ্ছিতাচ্চিপদ্মা ।
কুশলবিরচিতানুকূলবেশ:
চিত্তিপসমাজমগাত্ স্বয়ংবরস্থম্ ॥ ৩৬

ইতি শ্রীমহাকাবিকালিদাসকৃতৌ রঘুবংশে পঞ্চম: সর্গ: ।

৩৬ অ: । অথ অচ্চিতাচ্চিপদ্মা (স: কুমার:) শাস্ত্রদৃষ্ট' দিবসমুখোচিত' বিধিম্ অবসায়্য
কুশলবিরচিতানুকূলবেশ: স্বয়ংবরস্থ' চিত্তিপসমাজম্ অগাত্ ॥ বাচ্য—...পদবা...বেশেন স্বয়ংবরস্থ:
চিত্তিপসমাজ: অগাথি ।

৩৬। অথ উত্থানানন্তরম্ অচ্চিতানি চারুণি অচ্চিপদ্মাণি যস্য
স: অজ: শাস্ত্রে দৃষ্টম্ অবগতং দিবসমুখোচিতং প্রাত:কালোচিতং বিধিম্
অনুষ্ঠানম্ অবসায়্য সমাপ্য । স্যতৈর্ষ্যন্তাত্ ল্যপ্ । কুশলৈ: প্রসাধন-
দলৈ: বিরচিত: অনুকূল: স্বয়ংবরোচিত: বেশ: নেপথ্যং যস্য স: তথোক্ত: সন্
স্বয়ংবরস্থ' চিত্তিপসমাজং রাজসমূহম্ অগাত্ অগমত্ । 'ইণৌ গা
লুডি' ইতি গাদেশ: ॥ পুষ্পিতায়াহুতমেতত্ । তল্লক্ষণ'—'অযুজি নযুগরেফতো
যকারো যুজি চ নজৌ জরগাশ্চ পুষ্পিতায়া' ইতি ॥

ইতি শ্রীমহামহোপাধ্যায়কোলাচলমল্লিনাথসূরিরবিরচিতয়া সম্ভবনৌসমাখ্যয়া
ব্যাখ্যয়া সমেতো মহাকাবিশ্রীকালিদাসকৃতৌ রঘুবংশে
মহাকাব্যে অজস্বয়ংবরাভিগমনৌ নাম পঞ্চম: সর্গ: ॥ ৫

৭৬। অনন্তর, স্বপ্নর নশনপক্ষে শোভিত ব্রাহ্মসঙ্গের অঙ্ক, শাস্ত্রসঙ্গের প্রভ:
কৃত্য সমাপন করিয়া শূনিপুল ভূতাগণের সাঁশাঘো অভিযত বেগবিশ্রাণপূরক ব্রাহ্মস-
ঙ্গাকৌরব স্বয়ংবরগভায় প্রয়ন করিলেন ।

षष्ठः सर्गः ।

स तत्र मञ्चे षु मनोज्ञवेषान् सिंहासनस्थानुपचारवत्सु ।
वैमानिकानां सरुतामपश्यदाकृष्टलीलान्नरलोकपालान् ॥ १

१ अः । सः तत्र, उपचारवत्सु मञ्चेषु सिंहासनस्थान् मनोज्ञवेषान् वैमानिकानां मरुताम् आकृष्टलीलान् नरलोकपालान् अपश्यत् ॥

जाङ्गवी मूर्ध्नि पादे वा कालः कण्ठे वपुष्वथ ।

कामारिं कामतातं वा कञ्चिद्देवं भजामहे ॥

१ । सः अजः, तत्र स्थाने उपचारवत्सु राजोपचारवत्सु मञ्चेषु, सिंहासनस्थान् मनोज्ञवेषान् मनोहरनेपथ्यान् वैमानिकानां विमानै-
स्वरताम् । 'चरति' इति ठक्प्रत्ययः । मरुताम् अमराणाम् । 'मरुतौ
पवनामरौ' इत्यमरः । आकृष्टलीलान् गृहीतसौभाग्यान् आकृष्टम-
ल्लीलानित्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः । नरलोकं पालयन्तीति
नरलोकपालाः । कर्मण्यण्प्रत्ययः । तान् भूपालान् अपश्यत् । सर्ग-
ऽस्मिन्पञ्चातिः ॥

२ । वषट्कुमार अजः, तेनैव अश्वत्थमताय गिरि मेधिलेन,—राजयोगो उपकरणे
सूत्रकृत एकटि एकटि मण्डपे उपर जक एकस्थानि सिंहासनं स्थापित ; तेनैव सिंहासने
मनोहर वेषधारौ नृपतिगण उपविष्ट इहेषा, विमानाकृष्ट त्वेवगणैश्च नृपि शोभा धारण
करिष्याहेन ।

रतेर्गृहीतानुनयेन कामं प्रत्यर्पितस्वाङ्गमिवेश्वरेण ।

काकुत्स्थमालोकयतां नृपाणां मनो बभूवेन्दुमतीनिराशम् ॥ २

२ अः । रतेः गृहीतानुनयेन ईश्वरेण प्रत्यर्पितस्वाङ्गं कामम् इव काकुत्स्थम् मालोकयतां नृपाणां मनः इन्दुमतीनिराशं बभूव ॥

२ । 'रतिः स्मरप्रियायाश्च रागे तु सुरते स्मृता' इति विश्वः । रतेः
कामप्रियायाः गृहीतानुनयेन स्वीकृतप्रार्थनेन गृहीतरत्यनुनयेनेत्यर्थः ।
सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः । ईश्वरेण हरेण, प्रत्यर्पितस्वाङ्गं कामम्
इव स्थितं काकुत्स्थम् अजम्, मालोकयतां नृपाणां मनः इन्दुमती-
निराशं वदमीति स्यात् वभूव । इन्दुमती सत्यतिमेनम् विहाय नास्मान्
वरिष्यतीति निश्चिकुरित्यर्थः । सर्वातिशयसौन्दर्यमस्य इति भावः ॥

पौराणिकी वार्ता ।—पुरा किल हिमालयशिखरे उये तपसि स्थितस्य भगवतश्चन्द्रमौलिः समाधि-
भेदाय वासवेन कामः प्रेरितः, स च रत्या वसन्तेन च अनुगम्यमानः तत्र गत्वा उमासमर्चं हरवद्वल्ग्याः
धृष्टषि सखीद्वयं नाम साथकं समधत्त । ततस्तपोभङ्गात् जातकोपस्य पिपाकपाण्डित्यकृतौयनयनात्
सहसा निःसृतेन वक्रिणा स भस्मीभूतः । अथ कदाचित् शङ्करः रतिप्रार्थनया पुनरनङ्गमङ्गिनं
सम्पादितवानिति ।

२ । त्रितिस्रोत्रं सकृन्मन्त्रं अश्वमेधे मन्त्रे कर्तुं कर्तुं अर्थापिष्टमेव अनङ्गद्वयं
कृत्वा न मेहे कर्तुं शक्यं इति कुमारं अकरोत् निद्रां कर्तुं नृपतिगणैश्च मन ईन्मन्त्र-
नाम्न विवरे हतान् इहेन ।

वैदर्भनिर्दिष्टमसौ कुमारः क्लृप्तेन सोपानपथेन मञ्चम् ।
शिलाविभङ्गैर्मृगराजशावस्तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवारुरोह ॥ ३

३ अ. । असौ कुमारः वैदर्भनिर्दिष्टं मञ्चम्, क्लृप्तेन सोपानपथेन, शिलाविभङ्गैः मृगराजशावः
स्तुङ्गं नगोत्सङ्गम् इव आरुरोह ॥

३ । असौ कुमारः, वैदर्भेण भोजेन निर्दिष्टं प्रदर्शितं मञ्चं पर्यङ्कं,
क्लृप्तेन सुविहितेन सोपानपथेन मृगराजशावः सिंहपोतः । 'पोतः पाको-
ऽर्भको डिम्बः पृथुकः शावकः शिशुः' इत्यमरः । शिलानां विभङ्गैः भङ्गीभिः
स्तुङ्गम् उन्नतं नगोत्सङ्गं शैलायम् इव आरुरोह ॥

३ । सिंहाश्वकं वेषमन उपयुज्य परिनिजापन्नम्पराय पदक्षेपं करिष्या उक्तं त्रितिस्रोत्रं
आरोहणं करे, तेषमनि अत्र सूचितं सोपानपथे पदक्षेपं पूर्वकं विभङ्गैश्च-प्रदर्शितं
मञ्चे (मञ्चेपरिहितं सिंहासने) आरोहणं करिष्येन ।

परार्द्धावर्णास्तरणोपपन्नमासेदिवान् रत्नवदासनं सः ।

भूयिष्ठमासीदुपमेयकान्तिर्मयूरपृष्ठाश्रयिणा गुहेन ॥ ४

४ अ. । परार्द्धावर्णास्तरणोपपन्नं रत्नवत् आसनम् आसेदिवान् सः मयूरपृष्ठाश्रयिणा गुहेन
भूयिष्ठम् उपमेयकान्तिः आसीत् ॥

४ । परार्द्धाः अर्धाः वर्णाः नीलपीतादयः यस्य तेन आस्तरणेन कम्बला-
दिना उपपन्नं सङ्गतं रत्नखचितम् आसनं सिंहासनम् आसेदिवान्
अधिष्ठितवान् सः अजः, मयूरपृष्ठाश्रयिणा गुहेन सेनान्या सह । 'सेनानी-
रन्निभूगुहः' इत्यमरः । भूयिष्ठम् अत्यर्थम् उपमेयकान्तिः आसीत् ।
मयूरस्य विचित्ररूपत्वात् तत्साम्यं रत्नासनस्य तद्वारा च तदारूढयोर-
पोति भावः ॥

४ । अत्र अत्राङ्कटे नानावर्णरञ्जितं आस्तरणं शोभितं रत्नखचितं सिंहासने
उपवेशनं कराय, तीक्ष्णं शोभा, (अत्राङ्कटे विचित्रवर्णं शोभितं) मयूरपृष्ठं उपविष्टं
कार्तिकेयस्य शोभां गृहीतं वदन्तं गान्धर्वात् करिष्ये ।

तासु श्रिया राजपरम्परासु प्रभाविशेषोदयदुर्निरोच्यः ।

सहस्रधात्मा व्यरुचद्विभक्तः पयोमुचां पङ्क्तिषु विद्युतेव ॥५॥

५ अः । पयोमुचां पङ्क्तिषु विद्युता (सहस्रधा विभक्तः आत्मा इव) तासु राजपरम्परासु श्रिया सहस्रधा विभक्तः प्रभाविशेषोदयदुर्निरोच्यः आत्मा व्यरुचत् ॥

५ । तासु राजपरम्परासु, श्रिया लक्ष्म्या कर्त्रा, पयोमुचां मेघानां पङ्क्तिषु विद्युता इव, सहस्रधा विभक्तः, तरङ्गेषु तरणिरिव स्वयमेक एव प्रत्येकं संक्रामित इत्यर्थः । प्रभाविशेषस्य उदयेन आविर्भावेण, दुर्निरोच्यः दुर्दर्शनः आत्मा श्रियः स्वरूपं व्यरुचत् व्यद्योतिष्ट । 'द्युङ्गो लुङि' इति परस्मैपदं द्युतादित्वादङ् प्रत्ययः । तस्मिन् समये प्रत्येकं संक्रान्तलक्ष्मीकतया तेषां किमपि दुरासदं तेजः प्रादुरासीदित्यर्थः ॥

६ । विद्यायै यैरूपं गदस्य गदस्य वेषधत्ते गदस्य गदस्य तांशे विडक्त इहेषा णोडा पात्र, उज्ज्वलं मोक्षार्थेन अधिष्ठात्री लक्ष्मीमेवैव चक्रण (उरुकांशे) अष्टाविंशत्येव आविर्भावेन श्रितिरौक्य एव गेहे रौक्मिण्येन गदस्य विडक्त इहेषा णोडा पात्रेते नागिनि ।

तेषां महार्हासनसंस्थितानामुदारनेपथ्यभृतां स मध्ये ।

रराज धाम्ना रघुसूनुरेव कल्पद्रुमाणामिव पारिजातः ॥ ६ ॥

६ अः । महार्हासनसंस्थितानाम् उदारनेपथ्यभृतां तेषां मध्ये, कल्पद्रुमाणां मध्ये पारिजात इव सः रघुसूनुः, एव, धाम्ना रराज ॥

६ । महार्हासनसंस्थितानां अष्टसिंहासनस्थानाम् उदारनेपथ्यभृताम् उज्ज्वलवेषधारिणां तेषां राज्ञां मध्ये, कल्पद्रुमाणां मध्ये पारिजात इव सुरद्रुमविशेष इव । 'पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः । सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥' इत्यमरः । सः रघुसूनुः एव धाम्ना तेजसा रराज । भूम्नेति पाठे अतिशयेनेत्यर्थः । अत्र कल्पद्रुमशब्दः पञ्चान्यतमविशेषवचनः, उपकल्पयन्ति मनोरथानिति व्युत्पत्त्या सुरद्रुममात्रोपलक्षकतया प्रयुक्त इत्यनुसन्धेयम् । कस्या इति द्रुमाः कल्पद्रुमा इति विग्रहः ॥

७ । अत्र उरुकांशेन यथेयं येषाम् पारिजात अधिकतरं णोडा पात्र, महार्हा गिरिहासने उपविष्टे एव उरुकांशे वेषधत्तः अलङ्कृत गेहे अष्टाविंशत्येव रराज इत्येव यथेयं तेषां पञ्च वारा अधिकतरं णोडा पात्रेते नागिनेन ।

नेत्रव्रजाः पौरजनस्य तस्मिन्

विहाय सर्वान् नृपतीन् निपेतुः ।

मदोत्कटे रेचितपुष्पवृक्षा

गन्धद्विपे वन्य इव द्विरेफाः ॥ ७

७ अः । पौरजनस्य नेत्रव्रजाः सर्वान् नृपतीन् विहाय, रेचितपुष्पवृक्षाः द्विरेफाः वन्ये गन्धद्विपे इव तस्मिन् निपेतुः ॥

७ । पौरजनस्य नेत्रव्रजाः, सर्वान् नृपतीन् विहाय, तस्मिन् अजे निपेतुः, स एव सर्वोत्कर्षेण ददृशे इत्यर्थः । कथमिव ? मदोत्कटे मदेन लङ्घितगण्डे निर्भरमदे वा वन्ये गन्धद्विपे गन्धप्रधाने द्विपे गजे, रेचिताः रिक्तोक्ताः पुष्पाणां वृक्षाः यैः ते त्यक्तपुष्पवृक्षा इत्यर्थः । द्विरेफाः शृङ्गाः इव । द्विपस्य वन्यविशेषणं द्विरेफाणां पुष्पवृक्षत्यागसम्भावनार्थं कृतम् ॥

१ । अथर्ववेदे येन पुष्पवृक्षे पत्रितागं करिष्य, मन्त्रावौ वञ्च इच्छीत उपर निपतिता इव, पौरजनस्य नेत्रव्रजाः नृपतीन् विहाय उज्ज्वलमकलं नृपतिके पत्रितागं करिष्य कवच-मेव अजस्रं उपर निपतिता इहेन ।

अथ स्तुते वन्दिभिरन्वयज्ञैः सोमार्कवंश्ये नरदेवलोके ।

सञ्चारिते चागुरुसारयोनी धूपे समुत्सर्पति वैजयन्तोः ॥ ८

८ । अथेति, पुरेति, मनुष्येति च त्रिभिर्विशेषकम् । अथ अन्वयज्ञैः राजवंशाभिज्ञैः वन्दिभिः स्तुतिपाठकैः । 'वन्दिनः स्तुतिपाठकाः' इत्यमरः । सोमार्कवंश्ये सोमसूर्यवंशमवे नरदेवलोके राजसमूहे स्तुते सति, विवेक्षित्युत्तरेण सम्बन्धः, एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । सञ्चारिते समन्तात् प्रचारिते अगुरुसारः योनिः कारणं यस्य तस्मिन् धूपे च वैजयन्तोः पताकाः समुत्सर्पति सति अतिक्रम्य गच्छति सति ॥

८ । अनस्रं, राजस्य नेत्र वन्त्रविवरणे अजस्रं वन्त्रवृक्ष, उज्ज्वलं वन्त्रवृक्षोः नरपतिगणस्य वन्त्रवृक्षान् करिष्ये आरुह्य करिष्ये, अजस्रनिर्वाणं मन्त्रपत्रं धूपेन पुष्पाणि उज्ज्वलमेव अजस्रं उपर निपतिता इहेन ।

पुरोपकण्ठोपवनाश्रयाणां कलापिनामुद्धतनृत्यहेतौ ।

प्रध्मातशङ्के परितो दिगन्तांस्तूर्यस्वने मूर्च्छति मङ्गलार्थे ॥ ९

९ । किञ्च, पुरस्य उपकण्ठे समीपे उपवनानि आश्रयो येषां तेषां कलापिनां वर्द्धिणाम् उद्धतनृत्यहेतौ मेघध्वनिसादृश्यात् ताण्डवकारणे प्रध्माताः पूरिताः शङ्काः यत्र, तस्मिन् मङ्गलार्थं मङ्गलप्रयोजनके तूर्यस्वने वाद्यबोधे परितः सर्वतः दिगन्तान् मूर्च्छति व्यप्रवति सति ॥

৯। শব্দধ্বনির গহিত মাজলিক বাগ্ধ্বনি চতুর্দিক্ পরিবাষ্ট করিণে গেই
বান্ধাধ্বনি শুনিয়া মেঘধ্বনি লয়ে নগরপ্রাণবর্তী উদ্যানের মধুরগণ উন্নতভাবে নৃত্য
করিতে আরম্ভ করিল ।

মনুষ্যবাহ্যং চতুরস্রযানমধ্যাস্য কন্যা পরিবারশোমি ।

বিশেষ মম্বান্তররাজমার্গং পতিংবরা ক্লৃপ্তবিবাহবেষা ॥ ১০

৮, ৯, ১০ অঃ । অথ অন্যযজ্ঞৈঃ বন্দিभिः সীমাকংবংশে নরদেবলীকৌ স্তুতে (সতি) সম্ভারিতৈ
অগুদসারযোনৌ অূপে বৈজয়ন্তীঃ সমুত্ সপতি (সতি) পুরোপকণ্ঠোপবনায়নায়া কলাপিনাম্ চক্ৰত-
নৃত্যহিতৌ প্রধাতশতং মঙ্গলার্থে তু্য্যস্বনে পরিতঃ দিগন্তান্ মুচ্ছতি (সতি) ক্লৃপ্তবিবাহবেষা পতিংবরা
কন্যা মনুষ্যবাহ্যং পরিবারশোমি চতুরস্রযানম্ অধ্যাস্য মম্বান্তররাজমার্গং বিশেষ ॥

১০। পতিং বৃণোতিতি পতিংবরা স্বয়ংবরা । ‘অথ স্বয়ংবরা পতিংবরা
অ বর্যা চ’ ইত্যমরঃ । ‘সম্ভায়াং মৃত্যুজি’ ইত্যাदिना खचूप्रत्ययः ।
ক্লৃপ্তবিবাহবেষা কন্যা ইন্দুমতী, মনুষ্যৈঃ বান্ধ্যং পরিবারেণ পরিজনেन শোমি
‘চতুরস্রযানং’ চতুরস্রবাহনং শিবিকাম্ অধ্যাস্য আরুহ্য মম্বান্তরে মম্ব-
मध्ये यः राजमार्गः तं विशेष्ट ॥

১০। অশ্বংবরাবিনৌ রাজকন্ধ্য ইন্দুমতী বিবাহযোগ্য বেষে অঙ্গশ্চিত্তা ইইয়া,
পরিজনদেহিত মনুষ্যবাহ্য চতুষ্কোন শিবিকায় আরোহণ করিয়া, গেই সকল মঞ্চশ্রেণীর
মধ্যস্থিত রাজপথে প্রবেশ করিলেন ।

তস্মিন্ বিধানাতিশয়ে বিধাতুঃ কন্যাময়ে নেত্রশতৈকলক্ষ্যে ।

নিপেতুরন্তঃকরণৈর্নরেন্দ্রা দেহৈঃ স্থিতাঃ কেবলমাসনেষু ॥ ১১

১১ অঃ । নেত্রশতৈকলক্ষ্যে কন্যাময়ে তস্মিন্ বিধাতুঃ বিধানাতিশয়ে নরেন্দ্রা অন্তঃকরণৈঃ নিপেতুঃ
আসনেষু কেবলং দেহৈঃ স্থিতাঃ ॥

১১। নেত্রশতানাম্ একলক্ষ্যে একদৃশ্যে কন্যাময়ে কন্যারূপে তস্মিন্
বিধাতুঃ বিধানাতিশয়ে সৃষ্টিবিগ্ৰেণে নরেন্দ্রাঃ অন্তঃকরণৈঃ নিপেতুঃ, আসনেষু
দেহৈঃ কেবলং দেহৈরেব স্থিতাঃ, দেহানপি বিস্মৃত্য তত্রৈব দত্তচিত্তা বম্বুঃ
ইত্যর্থঃ । অন্তঃকরণকল্হকৈ নিপতনে নরেন্দ্রাণাং কর্তৃত্বব্যপদেশঃ আদরা-
তিশয়ার্থঃ ॥

১১। ইন্দুমতী তখন মত মত নেত্রের একমাত্র লক্ষ্য ইইলেন; বিধাতার
অন্যোক্তিকী সৃষ্টিরূপা সেই কন্ধ্যার উপর রাজগণের সমস্ত অন্তঃকরণ নিপতিত হইয়া,
তাঁহাদের শূন্য দেহমাত্র যেন শিংশামনে অবস্থিত রহিল ।

তাং প্রত্যভিব্যক্তমনোরথানাং মন্বীপতীনাং প্রণয়ায়তুল্যঃ ।

প্রবালশোভা ইব পাদপানাং শৃঙ্খারচেষ্টা বিবিধা বম্বুঃ ॥ ১২

१९ अः । तां प्रति अभिव्यक्तमनोरथानाम् मञ्चोपतीनां प्रणयाग्रदूतः विविधाः शृङ्गारचेष्टाः, पादपानां प्रवालशोभा इव बभूवुः ॥

१२ । ताम् इन्दुमतीं प्रति अभिव्यक्तमनोरथानां प्रकटाभिलाषाणां मञ्चोपतीनां राज्ञां, प्रणयाग्रदूतः । 'प्रणयः प्रार्थना प्रेम वा । प्रणयास्वामी । विश्वश्रयाच्चाप्रेमाणः' इत्यमरः । प्रणयेषु अग्रदूतः प्रथमदूतिकाः । प्रणय-प्रकाशकत्वसाम्यात् दूतीत्वव्यपदेशः । विविधाः शृङ्गारचेष्टाः शृङ्गारविकाराः पादपानां प्रवालशोभाः पल्लवसम्पद इव बभूवुः उत्पन्नाः । अत्र शृङ्गारलक्षणं रससुधाकरे—“विभावैरनुभावैश्च खोचितैर्व्यभिचारिभिः । नीता सदस्व-रस्यत्वं रतिः शृङ्गार उच्यते ॥” रतिः इच्छाविशेषः । तच्चोक्तं तत्रैव—‘यूनोरन्योन्यविषयस्यायिनोच्छा रतिः स्मृता’ इति । चेष्टाशब्देन तदनुभाव-विशेषा उच्यन्ते । तेषु तत्रैवोक्ताः—‘भावं मनोगतं साक्षात् स्वहेतुं व्यञ्जयन्ति ये । तेषुभावा इति ख्याता भ्रूविक्षेपस्मितादयः । ते चतुर्धा चित्तगात्रवाग्बुद्धारम्भसम्भवाः ॥’ इति । तत्र गात्रारम्भसम्भवान् चेष्टा-शब्दोक्ताननुभावान् कश्चिदित्यादिभिः श्लोकैर्वैच्यति शृङ्गाराभाससाधयम् एकत्रैव प्रतिपादनात् । तदुक्तम्—‘एकत्रैवानुरागश्चेत्तिर्य्यक्शब्दगतोऽपि वा । योषितां बहुशक्तिश्चेद्रसाभासस्त्रिधा मतः ॥’ इति ॥

१२ । मेहे ईश्वरतौर अति आसक्तिते राधाभिगेत शवधेरी अथमदूतीशका नानाविध विनास चेष्टे । वृक्ष सकलेन नवपल्लव-लोभात रात्र अकाश पाईशाहिल ।

कश्चित् कराभ्यामुपगूढनालमालोलपत्राभिहतद्विरेफम् ।
रजोभिरन्तःपरिवेषबन्धि लीलारविन्दं भ्रमयाञ्चकार ॥ १३

१३ अः । कश्चित् कराभ्याम् उपगूढनालम् मालोलपत्राभिहतद्विरेफम् रजोभिः अन्तःपरिवेष-बन्धि लीलारविन्दं भ्रमयाञ्चकार ॥

१३ । ‘शृङ्गारचेष्टा विविधा बभूवुः’, इत्युक्तं ता एव दर्शयति—कश्चि-दिति । कश्चित् राजा, कराभ्यां पाणिभ्याम् उपगूढनालं गृहीतनालम् मालोलैः चञ्चलैः पत्रैः अभिहताः ताडिताः द्विरेफाः भ्रमराः येन तत् तथोक्तं रजोभिः परागैः अन्तःपरिवेषं मण्डलं बध्नातीति अन्तःपरिवेष-बन्धि लीलारविन्दं भ्रमयाञ्चकार । करस्थलीलारविन्दवत् त्वयाहं भ्रम-यितव्य इति नृपाभिप्रायः । हस्तघूर्णकोऽयमपलक्षणक इति इन्दुमत्यभिप्रायः ॥

१३ । कोनउ राधा इह बात्रा लीला-पल्लव शत्रुन करिशा चुराहेते

নাগ্নিগেন; তখন চক্ৰ পদ্মপঙ্কেত আঘাতে ভষ্ম মকল তাক্রি়ত হইল এবং পদ্মের
অভ্যন্তরস্থ পত্রাংশসমূহ ঘূরিতে ঘূরিতে মণ্ডলাকার ধারণ করিল ।

বিস্বস্তমংসাৎপরো বিলাসী রত্নানুবিদ্বাঙ্গদকোটিলগ্নম্ ।

প্রালম্বমুত্কণ্ড যথাবকাশং নিনায় সাচৌক্যতচারুবক্তঃ ১৪

১৪ অ: । অপর: বিলাসী অংসাৎ বিস্বস্তং রত্নানুবিদ্বাঙ্গদকোটিলগ্নং প্রালম্বম্ উত্কণ্ডা সাচৌ-
ক্যতচারুবক্ত: (সন্) যথাবকাশং নিনায় ॥

১৪। বিলাসী বিলসনশীল: । ‘বৌ কণ্ঠলসকতগ্রস্গম্ভ:’ ইতি ঘিণুন্-
প্রথ্যয: । অপর: রাজা, অংসাৎ বিস্বস্তং রত্নানুবিদ্বম্ রত্নখচিতং যত্ন
অঙ্গদং কেয়ূরং তস্য কোটিলগ্নং প্রালম্বম্ ঋজুলম্বিনী স্ৰজম্ । ‘প্রালম্ব-
মৃজুলম্বি স্যাৎ কণ্ঠাত্’ ইত্যমর: । ‘প্রাবারম্’ ইতি পাঠে তু উত্তরীয়-
বস্ত্রম্ । উত্কণ্ড উদৃত্য সাচৌক্যতং তিৰ্য্যক্কৃতং চারু বক্তং যেন স: তথোক্ত:
সন্, যথাবকাশং স্বস্থানং নিনায় প্রাবারোত্বেপণচ্ছলেনাহং ত্বমিৎ
পরিরপ্স্যে ইতি নৃপাভিপ্রায়: । গোপনীয়ং কিচ্ছিদঙ্গেঽস্মি ততোঽয়ং প্রাপ্তপুত
ইতি হৃন্দুমত্যাভিপ্রায়: ।

১৪। কোন বিলাস-পরায়ণ রাজা উত্তোলনপূর্বক মুখমণ্ডল দ্বেষ বন্ধ করিয়া,
কণ্ড হইতে স্বলিত কেশুরের প্রান্তলয় মালা যথাস্থানে সজ্জবোধিত করিগেন ।

আকুচ্ছিতাশাঙ্ক লিনা ততোঽন্য: কিচ্ছিতসমাবর্জিতনেত্রশোভ: ।
তির্য্যগ্বিসংসর্পি নখপ্রমেণ পাদেন হৈমং বিলিলেখ পীঠম্ ॥ ১৫

১৫ অ: । তত: অন্য: কিচ্ছিতসমাবর্জিতনেত্রশোভ: (সন্) আকুচ্ছিতাশাঙ্ক লিনা তির্য্যগ্বিসংসর্পি-
নখপ্রমেণ পাদেন হৈমং পীঠম্ বিলিলেখ ।

১৫। তত: পূর্বোক্তাৎ অন্য: অপর: রাজা কিচ্ছিত সমাবর্জিতনেত্র-
শোভ: ইষদর্বাৎপাতিতনেত্রশোভ: সন্, আকুচ্ছিতা: আশুগ্না: আশাঙ্কুলয়ো
যস্য তেন তির্য্যগ্বিসংসর্পিণ্য: নখপ্রভা: যস্য তেন চ পাদেন, হৈমং হিরণ্যময়ং
পীঠং পাদপীঠং বিলিলেখ লিখিতবান্ । পাদাঙ্কুলীনাশাঙ্কুলেন ত্বং মত্-
সমীপমাগচ্ছ ইতি নৃপাভিপ্রায়: । ভূমিবিবিলেখকোঽয়মপলক্ষণক ইতি
হৃন্দুমত্যাশয়: । ভূমিবিবিলেখনন্তু লক্ষ্মীবিলাসহেতু: ॥

১৫। অপর কোনও রাজা, নয়নযুগল দ্বেষ অবনত ও পদাঙ্গুলির অগ্রভাগ
আকুঞ্চিত করিয়া, সেই পদাঙ্গুলির অগ্রভাগ দ্বারা স্বর্ণময় পাদপীঠে বিশিখন করিতে
নাগ্নিগেন এবং তদীয় পদাঙ্গুলির নখপ্রভা তির্য্যগ্ভাবে বিস্তৃত হইয়া পড়িল ।

নিবেশ্য বামং ভুজমাসনাঙ্ঘ্ৰে তত্‌সন্নিবেশাদধিকোন্নতাংস: ।

কশ্চিচ্ছিবৃদ্ধত্বিকমিভ্রহর: সুহৃৎসমাভাষণতত্পরোঽভূত্ ॥ ১৬

१६ अः । कश्चित् आसनाद्धं वामं भुजं निवेद्य, तत्तन्निवेशात् अधिकोन्नतांसः विवृत्तत्रिकमिन्न-
हारः (सन्) सुष्ठुसमाभाषणतत्परः अभूत् ॥

१६ । कश्चित् राजा वामं भुजम् आसनाद्धं सिंहासनैकदेशे निवेद्य
संस्थाप्य तत्सन्निवेशात् तस्य वामभुजस्य सन्निवेशात् संस्थापनात् अधिको-
न्नतः अंसः वामांस एव यस्य सः तथोक्तः सन्, विवृत्ते परावृत्ते त्रिके
त्रिकप्रदेशे भिन्नहारः लुण्ठितहारः सन् । 'पृष्ठवंशाधारे त्रिकम्' इत्यमरः ।
सुष्ठुत् समाभाषणतत्परः अभूत्, वामपार्श्ववर्त्तिनैव मित्रेण सम्भाषितुं प्रवृत्तः
इत्यर्थः । अतएव विवृत्तत्रिकत्वं घटते । त्वया वामाङ्गे निवेशितया सह
एवं वार्त्तां करिष्ये इति नृपाभिप्रायः । परं दृष्ट्वा पराङ्मुखोऽयं न कार्य-
कर्त्ता इति इन्दुमत्यभिप्रायः ॥

१७ । कानञ्च महीपान आसनार्द्धं वाग्वाहं शृङ्गनपूरकं पाशं श्रुतं मित्रेण गृहितं
आनापं करिष्ये नागिनेन, वाग्वाहं ऐक्यं मन्त्रापातं इत्युक्ते तौ शत्रुं वाग्वाहं
अपेक्षाकृतं उन्नतं दृष्ट्वा एव विदुर्जननवन्तः (ऐक्यं श्रुतिं वाग्वाहं) तौ शत्रुं
हारहृद्गतिं पृथ्वरथेन अधोभागे विनूढितं दृष्ट्वा नागिन ।

विलासिनौ विभ्रमदन्तपत्रमापाण्डुरं केतकवर्हमन्यः ।

प्रियानितम्बोचितसन्निवेशैर्विपाटयामास युवा नखाग्रैः ॥ १७

१७ अः । अन्यः युवा, प्रियानितम्बोचितसन्निवेशैः नखाग्रैः विलासिनौ विभ्रमदन्तपत्रम् आपाण्डुरं
केतकवर्हं विपाटयामास ॥

१७ । अन्यः युवा, विलासिन्याः प्रियायाः विभ्रमार्थं दन्तपत्रं दन्त-
पत्रभूतम् आपाण्डुरं केतकवर्हं केतकदलम् । 'दलेऽपि वर्हम्' इत्यमरः ।
प्रियानितम्बे उचितसन्निवेशैः अभ्यस्तनिक्षेपणैः नखाग्रैः विपाटयामास
विदारयामास । अहं तत्र नितम्बे एवं नखत्रणादीन् दास्यामि इति
नृपाशयः । दृष्ट्वा दकवत् पत्रपाटकोऽयमपलक्षणक इति इन्दुमत्याशयः ॥

१८ । कानञ्च युवा, प्रियतमं निषेधे शृङ्गनपूरकं नखाग्रं वाग्वाहं विनागिनौ
विनागार्थं कर्षयन् शृङ्गान् नखाग्रं पाण्डुरं केतकपत्रं हृत् करिष्ये नागिनेन ।

कुशेशयाताम्रतलेन कश्चित् करेण रेखाध्वजलाञ्छनेन ।

रत्नाङ्गुलीयप्रभयानुविद्वानुदीरयामास सलीलमच्चान् ॥ १८

१८ अः । कश्चित् कुशेशयाताम्रतलेन रेखाध्वजलाञ्छनेन करेण रत्नाङ्गुलीयप्रभया अनुविद्वान्
अच्चान् सलीलम् उदीरयामास ॥

१८ । कश्चित् राजा, कुशेशयं शतपत्रम् इव आताम्रं तलं यस्य तेन

‘टिङ्गाणञ्’ इत्यादिना डीप् । प्राक् प्रथमं कुमारीम् इन्दुमतीं मगधेश्वरस्य सन्निकर्षं समीपं नीत्वा, पुंस्त्वं पुंसां तुल्यम् । “तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः” इति वतिप्रत्ययः । अवदत् ॥

२० । अनन्तर, राजगणेश्वर कुलशौगाडिछा अग्रजः । अनन्तानाञ्चो वारणाजिका कुमारी ईश्वरभौके अथमे मगधराजेश्वर समीपे नदेशा गिरी शूकेश्वर आग्र वनिते नाग्रिन ।

असौ शरण्यः शरणोन्मुखानामगाधसत्त्वो मगधप्रतिष्ठः ।

राजा प्रजारञ्जनलब्धवर्णः परन्तपो नाम यथार्थनामा ॥ २१

२१ अ. । असौ शरणोन्मुखानां शरण्यः अगाधसत्त्वः, मगधप्रतिष्ठः प्रजारञ्जनलब्धवर्णः यथार्थ-
नामा परन्तपः नाम राजा ॥

२१ । असौ राजा, असाविति पुरोवर्त्तिनो निर्देशः, एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । शरणोन्मुखानां शरणार्थिनां शरण्यः ‘शरणे रक्षणे साधुः’ ‘तत्र सधौ’ इति यत्प्रत्ययः । ‘शरणं’ भवितुमर्हः शरण्य इति नाथनिकृत्तिर्निर्मूलैव । अगाधसत्त्वः गम्भीरस्वभावः ‘सत्त्वं’ गुणे पिशाचादौ बले द्रव्य-
स्वभावयोः’ इति विश्वः । मगधाः जनपदाः, तेषु प्रतिष्ठा आस्पदम् यस्य सः मगधप्रतिष्ठः । ‘प्रतिष्ठा कृत्यमास्पदम्’ इत्यमरः । प्रजारञ्जने लब्धवर्णः विच-
क्षणः । यद्वा प्रजारञ्जनेन लब्धोत्कर्षः, परान् शत्रून् तापयतीति परन्तपः परन्तपाख्यः । ‘द्विषत्परयोस्तापेः’ इति खच्प्रत्ययः । ‘खचि ऋस्वः’ इति ह्रस्वः, ‘अरुद्धिषदजन्तस्य मुम्’ इति मुमागमः । नामेति प्रसिद्धौ, यथार्थनामा शत्रुसन्तापनादिति भावः ॥

२१ । इति शरणोन्मुखानां आश्रयता, अति गम्भीरस्वभाव अकारणतः विचक्षण एवै राजा मगधराजेश्वर निशानेन अतिष्ठित, ईश्वर नाम परब्रह्मणः ; ‘परब्रह्मणः’ (अर्थात् अजन्ममन-
कारी) ए नामेति ईश्वरार्थकः ।

कामं नृपाः सन्तु सहस्रशोऽन्ये

राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम् ।

नक्षत्रताराग्रहसङ्कुलापि

ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः ॥ २२

२१ अ. । अन्ये सहस्रशः नृपाः कामं सन्तु, भूमिम् अनेन राजन्वतीम् आहुः । नक्षत्रताराग्रहसङ्कुलापि
अपि रात्रिः चन्द्रमसा एव ज्योतिष्मती भवति ॥

२२ । अन्ये नृपाः, कामं सहस्रशः सन्तु, भूमिम् अनेन राजन्वतीं

पुराङ्गनानां पाटलोपुराङ्गनानां नेत्रोत्सवं कुर्व । सर्वोत्तमानां तासामपि
दर्शनीया भविष्यस्योति भावः ॥ २४ ॥

२४ । এই ব্রতীয়া রাজা তোমার পাণিগ্রহণ করেন, যদি হৈশ তুমি ইচ্ছা কর, তবে
হৈশর রাজধানীতে অবধিকালে পুষ্পপুত্রবাগিনী রাজভবন-গবাঙ্ক-স্থিত কাশিনীগণের
নয়নানন্দ-বিশাধিনী হও ।

एवं तयोक्ते तमवेक्ष्य किञ्चिद्विस्त्रसिदूर्वाङ्गमधूकमाला ।

ऋजुप्रणामक्रিয়यैव तन्वी प्रत्यादिदेशৈনমभाषमाणा ॥ २५ ॥

২৫ অঃ । তথা (সুনন্দা) এবম্ উক্তে (সতি), তন্বী তম্ অবেষ্য, কিञ্চিद্বিস্ত্র-
সিদূর্বাঙ্গমালা অমাধমাণা (সতী) ঋজুপ্রণামক্রিয়য়া এব এনং প্রত্যাদিদেশ ॥

২৫ । एवं तया सुनन्दया उक्ते सति तं परन्तपम् अवेक्ष्य, किञ्चित्
विस्त्रसिनो दूर्वाङ्गा दूर्वाचिङ्गा मधूकमाला गुडपुष्पमाला यस्याः सा ।
'मधুके तु गुडपुष्पमधुदुमौ' इत्यमरः । वरणे शिथिलप्रयत्ना इति भावः ।
तन्वी इन्दुमतौ, एनं नृपम् अभाषमाणा ऋज्वा भावशून्यया प्रणामक्रियया
एव प्रत्यादिदेश परिजहार ॥

২৫ । সুন্দা এই কথা বলিলে, কুমারী ইন্দুমতী সেই রাজার দিকে দৃষ্টিপাত
করিয়া এবং কোনও কথা না বলিয়া, কেবল মত্তল (ভাবশূন্য) অণায় দ্বারাও তাঁহাকে
প্রত্যাহ্বান করিলেন ; অণয়কালে তদীয় পূর্বাঙ্গললাঙ্ঘিত মধুকপুষ্পমালা জেবৎ হেলিয়া
পড়িল ।

तां सैव वेत्तग्रहणे नियुक्ता राजान्तरं राजसुतां निनाय ।

समीरणोत्थैव तरङ्गलेखा पद्मान्तरं मानसराजहंसीम् ॥ २६ ॥

২৬ অঃ । বেতগ্রহণে নিযুক্তা সা (সুন্দা) এব সমীরণোক্তা तरङ्गलेखा मानसराजहंसी
पद्मान्तरम् इव, तां राजसुतां राजान्तरं निनाय ॥

২৬ । सा एव न अन्या चित्तव्रत्वादिति भावः । वेत्तग्रहणे नियुक्ता
दौवारिको सुनन्दा तां राजसुतां राजान्तरम् अन्यं राजानं निनाय ।
नयतिर्द्विकर्मकः । कथमिव ? समीरणोत्था वातोत्पन्ना तरङ्गलेखा
जम्भिपङ्क्तिः मानसे सरसि या राजहंसी तां पद्मान्तरमिव ॥

২৬ । পবনান্ধলিত তরঙ্গমালা যেরূপ মানসস্রোতব্রহ্মিত রাজহংসীকে এক পদ্ম
হইতে অল্প পদ্মের নিকট লইয়া যায়; সেইরূপ সেই দ্বারপালিকা সুন্দা, রাজকুমারীকে
সেই রাজার নিকট হইতে অল্প রাজার নিকট লইয়া গেল ।

जगाद् चैनामयमङ्गनाथः

सुराङ्गनाप्रार्थितयौवनश्रीः ।

विनोतनागः किल सूत्रकारै-

रैन्द्रं पदं भूमिगतोऽपि भुङ्क्ते ॥ २७

२७ अः । (सुनन्दा) एनाम् (इन्दुमतीम्) जगाद च, सुराङ्गनाप्रार्थितयौवनश्रोः सूत्रकारैः
विनोतनागः किल अथम् अङ्गनाथः भूमिगतः (सन्) अपि ऐन्द्रं पदं भुङ्क्ते ॥

२७ । एनाम् इन्दुमतीं जगाद । किमिति ? अयम् अङ्गनाथः
अङ्गदेशाधीश्वरः, सुराङ्गनाभिः प्रार्थिता कामिता यौवनश्रोयस्य सः
तद्योक्तः । पुरा किल एनमिन्द्रसाहाय्यार्थमिन्द्रपुरगामिनम् अकामयन्त
अप्सरस इति प्रसिद्धिः । किञ्च सूत्रकारैः गजशास्त्रकृद्भिः पालकादिभि-
र्महर्षिभिः विनोतनागः शिञ्चितगजः । किलेति ऐतिह्ये । अतएव भूमि
गतः अपि ऐन्द्रं पदम् ऐश्वर्यं भुङ्क्ते, भूलीक एव स्वर्गसुखमनुभवतीत्यर्थः ।
गजाप्सरोदेवर्षिसेव्यत्वम् ऐन्द्रपदशब्दार्थः । पुरा किल कुतश्चिच्छाप-
कारणात् भुवमवतोर्णं दिग्गजवर्गमालोक्य स्वयमशक्तैरिन्द्राभ्यनुज्ञया
आनीतेर्देवर्षिभिः प्रणीतेन शास्त्रेण गजान् वशीकृत्य भुवि सम्प्रदायं प्रावर्त्त-
यदिति कथा गीयते ॥

२९ । सूनन्दा ऐन्दुमतीक वनिन, — ऐनि, अश्वमेधेन अधीश्वर, अश्वकामिनीश्रीः
ईश्वर यौवनश्री प्रार्थना करिषा थाकेन ; गजपालनशास्त्रकारौ पाणक प्रकृति वेवर्षिगण
कर्षक ईश्वर इष्टिमकन मिञ्जित इहेशाछे, ऐनि जूनाके थाकिश्रीः ऐश्वर ऐश्वर्य
तोष करिठेछेन ।

अनेन पर्यासयताशुविन्दून्

मुक्ताफलस्थूलतमान् स्तनेषु ।

प्रत्यर्पिताः शत्रुविलासिनीना-

मुन्मुच्य सूत्रेण विनैव हाराः ॥ २८

२८ अः । अनेन शत्रुविलासिनीनां स्तनेषु मुक्ताफलस्थूलतमान् अशुविन्दून् पर्यासयता (सता),
मुन्मुच्य, सूत्रेण विना हाराः प्रत्यर्पिता इव ॥

२८ । शत्रुविलासिनीनां स्तनेषु मुक्ताफलस्थूलतमान् अशुविन्दून् ।
'अस्त्रमशुषि शान्ति' इति विश्वः । पर्यासयता प्रस्तारयता मर्तव्यधा-
दिति भावः । अनेन अङ्गनाथेन उन्मुच्य आक्षिप्य सूत्रेण विना हारा
एव प्रत्यर्पिताः । अविच्छिन्नाशुविन्दुप्रवर्त्तनादुत्सृज्यहारापणमेव कृत-
मिवेत्युत्प्रेक्षा गम्यते ॥

२८ । ऐहे राजा (अङ्गनाथ), अश्वकामिनीश्वरेश्वर कर्षेश्वर ऐश्वरानपूर्वक, शास्त्रेण

तमेन मूर्त्ताय श्राव्यं दूततय अश्वत्थिन् मरुतम गीतित कर्त्ता, तेन विना श्रद्धे क्षणित
मूर्त्ताशैव गूढतय अर्पण करिषाहेन ।

निसर्गभिन्नास्पदमेकसंस्थ-

मस्मिन् द्वयं श्रीश्च सरस्वती च ।

कान्त्या गिरा सुनृतया च योग्या

त्वमेव कान्त्याणि तयोस्तृतीया ॥ २६

२६ अ. । श्रीः च सरस्वती च (एतत्) द्वयम् निसर्गभिन्नास्पदम् (अपि) अस्मिन् (द्वये) एक-
संस्थं (भवति) हे कान्त्याणि ! कान्त्याः सुनृतया गिरा च योग्या त्वम् एव तयोः तृतीया (भव) ॥

२७ । निसर्गेति । निसर्गतः भिन्नास्पदं भिन्नाश्रयं सहावस्थान-
विरोधीत्यर्थः । श्रीश्च सरस्वती च इति द्वयम् अस्मिन् अङ्गनाथे एकत्र
संस्था स्थितिर्यस्य तत् एकसंस्थम्, उभयमिह सङ्गतमित्यर्थः । हे कान्त्याणि !
'बह्वादिभ्यश्च' इति ङीष् । कान्त्या सुनृतया सत्यप्रियया गिरा च योग्या
संसर्गाहं त्वम् एव तयोः श्रीसरस्वत्योः तृतीया । समानगुणयोर्युग्मयो-
र्दाम्पत्यं युज्यत एव इति भावः । दक्षिणनायकत्वस्यास्य ध्वन्यते । तदु-
क्तम्—'तुल्योऽनेकत्र दक्षिणः' इति ॥

२८ । नक्षी ७ मयशती यडावतः भिन्नज्ञानवाजिनो हरेन ७ हेईरं निकटे एकत्र वाग
करितेहेन ; अग्नि कान्ताणि ! मोन्दर्यो ७ मनुडवाको तूमिहे एहे वाकांर वांगा ;
अतएव तूमि (हेईरं कान्तांर करिषा) नक्षी ७ मयशतीर तृतीया मपश्री २७ ।

अथाङ्गराजादवतार्य्य चक्षु-

र्याहीति जन्यामवदत् कुमारी ।

नासौ न कान्त्यो न च वेद सम्यग्-

द्रष्टुं न सा भिन्नरुचिर्हि लोकाः ॥ ३०

३० अ. । अथ कुमारी अङ्गराजात् चक्षुः अवतार्य्य, याहि इति जन्याम् अवदत् । अवी
(अङ्गराजः) कान्त्यः न, (इति) सा इन्दुमतो च द्रष्टुं सम्यक् न वेद इति न, (किन्तु) लोकाः
भिन्नरुचिः हि ॥

३१ । अथ कुमारी अङ्गराजात् चक्षुः अवतार्य्य अपनोय इत्यर्थः ।
जन्यां मातृसखीं सुनन्दां याहि गच्छ इति अवदत् । 'यातेति जन्या-
नवदत्' इति पाठे जनीं बधूं बहन्तीति जन्याः बधूबन्धवः तान् यात
गच्छत इति अवदत् । 'जन्या मातृसखीमुदोः ।' 'जन्यो वरबधूनाति-
प्रियतुल्यहितेऽपि च' इति पञ्चदशे विज्ञः । अथवा जन्याः बधूबन्धवाः ।

‘भृत्यश्चापि नवोदयायाः’ इति केशवः । सञ्जायाः जन्या इति यत्प्रत्ययान्तो निदातः । यदत्राह वृत्तिकारः—‘जनौ बधू’ वहन्तीति जन्याः जामातुर्वयस्याः’ इति, यच्चाभरः,—‘जन्याः स्निग्धाः वरस्य ये’ इति । तत्सर्वमुपलक्षणार्थमित्यविरोधः । न चायमङ्गराजनिषेधो दृश्यदोषान्नापि द्रष्टुः दोषादित्याह—नेत्यादिना । असौ अङ्गराजः, काम्यः कमनीयः न इति न, किन्तु काम्य एवेत्यर्थः । सा कुमारी च सम्यक् द्रष्टुं न वेद इति न, वेद इत्यर्थः । किन्तु लोकः जनः भिन्नरुचिः हि, रुचिरमपि किञ्चित् कस्मैचिन्न रोचते किं कुर्मो न हीच्छा नियन्तुं शक्यत इति भावः ॥

७० । अनन्तरं, राजननिनौ अङ्गराजं पिक् इहेते चक्कु फिन्नाइशे मात्तुमथी स्नन्नाट्कं वनिनेन,—‘८१’ । मेहे अङ्गराजं ये कश्नोश्च छिनेन ना, एमन नट्ठ, हेन्मूगतीं ये मोनर्या वूत्तिते पारितेन ना, तांशो नट्ठे ; तवे लोकं प्रकलेन रुचिं वतावतहे भिन्नं भिन्नं इहेन्ना थाट्क ।

ततः परं दुष्प्रसहं द्विषद्भिर्नृपं नियुक्ता प्रतिहारभूमौ ।

निदर्शयामास विशेषदृश्यमिन्दुं नवोत्थानमिवेन्दुमत्यै ॥ ३१

३१ अः । ततः, प्रतिहारभूमौ नियुक्ता (सुनन्दा), द्विषद्भिः दुष्प्रसहं विशेषदृश्यं परं नृपं नवोत्थानम् इन्दुम् इव, इन्दुमत्यै निदर्शयामास ॥

३१ । ततः अनन्तरं प्रतिहारभूमौ द्वारदेशे नियुक्ता दीवारिकी । ‘स्त्री द्वार्हारं प्रतोहारः’ इत्यभरः । द्विषद्भिः शत्रुभिः दुष्प्रसहं दुःसहं शूरमित्यर्थः, विशेषेण दृश्यं दर्शनोद्यं रूपवन्तमित्यर्थः । परम् अन्यम् नृपं नवोत्थानं नवोदयम् इन्दुम् इव इन्दुमत्यै निदर्शयामास ॥

७१ । अनन्तरं, द्वारपाणिका स्नन्ना हेन्मूगतीं नट्ठोपिठं चक्केन त्रासं वतीव प्रश्नोश्च शक्विमर्कं अञ्च एकं त्थानं मेथाहेनेन ।

अवन्तिनाथोऽयमुदयबाहुर्विशालवक्षास्तनुवृत्तमध्यः ।

आरोप्य चक्रभ्रममुष्णतेजास्त्वष्ट्रेव यत्नोल्लिखितो विभाति ॥ ३२

३२ अः । उदयबाहुः विशालवक्षाः तनुवृत्तमध्यः अयम् अवन्तिनाथः, त्वष्टा चक्रभ्रमम् आरोप्य यत्नोल्लिखितः उष्णतेजा इव विभाति ॥

३२ । उदयबाहुः दीर्घबाहुः विशालवक्षाः तनुवृत्तमध्यः कृशवर्तुलमध्यः अयं राजा अवन्तिनाथः अवन्तिदेशाधीश्वरः, त्वष्टा विश्वकर्मणा । भक्तुं स्तेजोविगमसहमानया दुहित्वा संज्ञादेव्या प्रार्थितेन इति शेषः । चक्रभ्रमं चक्राकारम् शस्त्रोत्तेजनयन्त्रम् । ‘भ्रमोऽम्बुनिर्गमे भ्रान्तौ कुन्दास्थे शिल्पियन्त्रकै’ इति विश्वः । आरोप्य यत्नेन उल्लिखितः उष्णतेजाः

सुखं इव विभाति । अत्र मार्कण्डेयः, 'विश्वकर्मा त्वनुज्ञातः शाकद्वीपे विवस्वता । भ्रममारोप्य तत्तेजः शान्तायोपचक्रमे ॥' इति ॥

७२ । (सूनन्दा वलिल) — हेनि अवल्लिददेशेन अधोवर्ध; ईशान् वायव्येन शूर्पौषं वक्रःश्ले विमान, कटिःपक्ष कौण ७ वहुजाकार । विश्वकर्मा शूर्पादेवक चक्राकार भागवद्धे आत्रोपित करिशा धर्षण करिले तौशान् वेगन शोभा इहेशाछिन, हेनि ७ नेईरूप शोभा पाईछेछेन ।

अस्य प्रयाणेषु समग्रशक्तेरग्रेसरैर्वाजिभिरुत्थितानि ।

कुर्वन्ति सामन्तशिखामणौनां प्रभाप्ररोहास्तमयं रजांसि ॥३३॥

३३ अः । समग्रशक्तेः अस्य प्रयाणेषु, अग्रेसरैः वाजिभिः उत्थितानि रजांसि, सामन्तशिखा मणौनां प्रभाप्ररोहास्तमयं कुर्वन्ति ॥

३३ । समग्रशक्तेः शक्तित्रयसम्पन्नस्य अस्य अवन्तिनाथस्य प्रयाणेषु जैत्रयात्रासु, अग्रेसरैः वाजिभिः अश्वैः उत्थितानि रजांसि, सामन्तानां समन्तात् भवानां राज्ञां ये शिखामणयः चूडामणयः तेषां प्रभाप्ररोहास्तमयं तेजोऽङ्कुरनाशं कुर्वन्ति । नासोरैरेवास्व शत्रवः पराजीयन्ते इति भावः ॥

७३ । प्रभावप्रवृत्ति शक्तित्रयसम्पन्न एहे राज्ञान् युद्धयात्राकाले अश्वगामौ अश्वगणेरं खुट्टेराथित धूलिराशि सामन्त राजगणेरं चूडामणिश्च प्रभार अङ्कुर पर्यास्त विनूथ करिशा थाके ।

असौ महाकालनिकेतनस्य

वसन्नदूरे किल चन्द्रमौलिः ।

तमिस्रपक्षेऽपि सह प्रियाभि-

ज्योत्स्नावतो निर्विशति प्रदोषान् ॥ ३४ ॥

३४ अः । असौ महाकालनिकेतनस्य चन्द्रमौलिः अदूरे वसन् (सन्) तमिस्रपक्षे अपि प्रियाभिः सह ज्योत्स्नावतः प्रदोषान् निर्विशति ॥

३४ । असौ अवन्तिनाथः, महाकालं नाम स्थानविशेषः तदेव निकेतनं स्थानं यस्य तस्य चन्द्रमौलिः ईश्वरस्य अदूरे समीपे वसन्, अत एव हेतोः तमिस्रपक्षे कृष्णपक्षे अपि प्रियाभिः सह ज्योत्स्नावतः प्रदोषान् रात्रीः निर्विशति अनुभवति किल, नित्यज्योत्स्नाविहारत्वमेतस्यैव नान्यस्य इति भावः ॥

७४ । एहे राजा महाकालनामक स्थाने प्रतिष्ठित चन्द्रशेखर महादेववर अदूरे वास कराते कुरुपक्षे ७ प्रियतमागणेरं सहित ज्योत्स्नामयी रात्रि उपलोग करेन ।

अनेन यूना सह पार्थिवेन रम्भोरु कच्चिन्मनसो रुचिस्ते ।
सिप्रातरङ्गानिलकम्पितासु विहर्तुमुद्यानपरम्परासु ॥ ३५

३५ अ. । (६) रम्भोरु ! अनेन यूना पार्थिवेन सह सिप्रातरङ्गानिलकम्पितासु उद्यानपरम्परासु विहर्तुं ते मनसः रुचिः कश्चित् ? ।

३५ । रम्भे कदलीस्तम्भौ इव ऊरू यस्याः सा रम्भोरुः तस्याः सम्बो-
धनं हे रम्भोरु ? । 'ऊरूत्तरपदादौपम्ये' इत्युङ्प्रत्ययः, नदीत्वाद ऋलः ।
यूना अनेन पार्थिवेन सह सिप्रा नाम तत्रत्या नदी तस्याः तरङ्गाणाम्
अनिलेन कम्पितासु उद्यानानां परम्परासु पङ्क्तिषु विहर्तुं ते तव मनसः
रुचिः कश्चित् ? स्पृहास्ति किमित्यर्थः । 'अभिष्वङ्गे स्पृहायाश्च गभस्ती
च रुचिः स्त्रियाम्' इत्यमरः ॥

३६ । अग्निं रज्ज्वाङ्ग । एहे धोवनमम्पन्न अवस्तिपतिर गहिउ मिश्रानमौर उरको-
षित मौतजमौरन-मक्षानिउ उछान मकले विशार करिउते तोमार मने माध हन्न कि ?
तस्मिन्नभिद्योतितबन्धुपद्मे प्रतापसंशोषितशत्रुपङ्के ।

बबन्ध सा नोत्तमसौकुमार्या कुमुदती भानुमतीव भावम् ३८

३६ अ. । उत्तमसौकुमार्या सा, कुमुदती भानुमति इव, अभिद्योतितबन्धुपद्मे प्रतापसंशोषित-
शत्रुपङ्के तस्मिन् भावं न बबन्ध ॥

३६ । उत्तमसौकुमार्या उत्कृष्टाङ्गमार्दवा सा इन्दुमती, अभिद्योति-
तानि उल्लसितानि बन्धव एव पद्मानि येन तस्मिन्, प्रतापेन तेजसा संशो-
षिताः शत्रव एव पङ्काः कर्दमा येन तस्मिन् अवन्तिनाथे । कुमुदती ।
कुमुदनेन उवेतसेभ्यो ङमत्तुप् इति ङमत्तुप्प्रत्ययः । भानुमति अश्रुमति
इव भावं चित्तं न बबन्ध, न तत्रानुरागमकरोदित्यर्थः । बन्धूनां पङ्केन
शत्रूणां पङ्कत्वेन च रूपणं राज्ञः सूर्यसाम्यार्थम् ॥

३७ । बद्धरूप कयलदलेन उन्नम । एवः शक्ररूप पञ्चविंशोदक मेहे विवाकर
मण्ण अवस्तिनाथेर गहिउ, अनोकि र मोकूमाधामम्पन्ना, कूश्विनोमण्णो हेन्मती अणव-
वक्कने निरुत्ता हहेलेन ।

तामग्रतस्तामरसान्तराभा-

मनूपराजस्य गुणैरनूनाम् ।

विधाय सृष्टिं ललितां विधातु-

र्जगाद भूयः सुदतीं सुनन्दा ॥ ३७

१७ अः । सुनन्दा, तामरसान्तराभां गुणैः अनूनां विधातुः ललितां सृष्टिं तां सुदतीम् अनूप-
राजस्य अग्रतः विधाय भूयः जगाद ॥

३७ । सुनन्दा, तामरसान्तराभां पद्मोदरतुल्यकान्तिं कनकगौरी-
मित्यर्थः । गुणैः अनूनाम् अधिकामित्यर्थः । शोभनाः दन्ताः यस्याः सा
सुदती । 'वयसि दन्तस्य दद्व' इति दत्तादेशः, 'उगितश्च' इति ङोप् ।
तां प्रकृतां प्रसिद्धां वा निधातुः ललितां सृष्टिं मधुरनिर्माणां स्त्रिय-
मित्यर्थः । अनुगता आपो येषु ते अनूपाः नाम देशाः । 'ऋक्पूरद्वज्जू-
पथामानच्चे' इत्यप्रत्ययः समासान्तः 'ऊदनोर्देशे' इत्यूदादेशः । तेषां
राज्ञः अनूपराजस्य अग्रतः विधाय व्यवस्थाप्य भूयः पुनः जगाद ॥

७१ । अनन्तरं सुनन्दा, पद्मगर्जितं श्राव्य कमनोष कान्ति, सर्वशुभांगकृतं, दिशांतरं
अपूर्व सृष्टि, सप्तती मेहे ईन्द्रमतीके अनूपराजस्य मभीपे उपनौत कश्चिद्वा बलिग ।

संग्रामनिर्विष्टसहस्रबाहु-

रष्टादशहोपनिखातयूपः ।

अनन्यसाधारणराजशब्दो

बभूव योगी किल कार्त्तवीर्य्यः ॥ ३८

३८ अः । संग्रामनिर्विष्टसहस्रबाहुः अष्टादशहोपनिखातयूपः अनन्यसाधारणराजशब्दः योगी
कार्त्तवीर्य्यः बभूव किल ॥

३८ । संग्रामेषु युद्धेषु निर्विष्टः अनुभूताः सहस्रं बाहुवः यस्य सः
तथोक्तः युद्धादन्यत्र द्विभुज एव दृश्यते इत्यर्थः । अष्टादशसु होपेषु
निखाताः स्थापिताः यूपा येन सः तथोक्तः । सर्वक्रतुयाजी सार्वभौमश्चेति
भावः । जरायुजादिसर्वभूतरञ्जनात् अनन्यसाधारणो राजशब्दो यस्य सः
तथोक्तः, योगी ब्रह्मविद्यानित्यर्थः । स किल भगवतो दत्तात्रेयालम्बयोग
इति प्रसिद्धिः । कृतवीर्य्यस्य अपत्यं पुमान् कार्त्तवीर्य्यः नाम राजा बभूव
किल इति । अयञ्चास्य महिमा सर्वोऽपि दत्तात्रेयवरप्रसादलब्ध इति
भारते दृश्यते ॥

७८ । पूर्वकाले कार्त्तवीर्य्य नाम्ने एक योगी छिन्नेन, युद्ध समये रीशार सहस्र
बाहु बहिर्गत इहेतः ; तानि अष्टोदश होपे निज यच्छेत्त यूप ७ अस्त्रेण लुप्त श्वापन
करिष्यच्छिन्नेन ; लोकाश्वरञ्जन वांशं तानि अनश्वलत वंशमल आशु इहेत्वाछिन्नेन ।

अकार्य्यचिन्तासमकालमेव प्रादुर्भवञ्चापधरः पुरस्तात् ।

अन्तःशरीरेष्वपि यः प्रजानां प्रत्यादिदेशाविनयं विमेता ॥ ३९

३६ अ. । विनेता यः, अकार्यचिन्तासमकालम् एव चापधरः (सन्) पुरस्तात् प्रादुर्भवन् प्रजानाम् अन्तःशरीरेषु अपि अविनयं प्रत्यादिदेश ।

३८ । विनेता शिञ्जकः यः कार्त्तवीर्यः अकार्यस्य असत्कार्यस्य चिन्तायाः, अहं चौर्यादिकं करिष्यामीति बुद्ध्याः समकालम् एककालम् एव यथा तथा पुरस्तात् अग्रे चापधरः प्रादुर्भवन् सन्, प्रजानाम् जनानाम् । 'प्रजा स्यात् सन्ततौ जने' इत्यमरः । अन्तःशरीरेषु अन्तःकरणेषु । शरीर-शब्देन इन्द्रियं लक्ष्यते । अविनयमपि प्रत्यादिदेश मानसापराधमपि निवारयामास इत्यर्थः । अन्ये तु वाक्कायापराधमात्रप्रतिकर्तार इति भावः ॥

३९ । अङ्गादपि मनः कान्ठं पापशुद्धिं उदयं इहेवाग्नां मेहे लोकनिषष्ठः कार्त्तवीर्यो उल्कागन्धर्वधारणपूरुषक उभश्चित् इहेवा ताशानिगेर क्षमयगत् पापेन्रगत् मगन करिडेन ।

ज्याबन्धनिस्पन्दभुजेन यस्य विनिश्चसद्वक्त्रपरम्परेण ।

कारागृहे निर्जितवासवेन लङ्केश्वरेणोषितमा प्रसादात् ॥ ४० ॥

४० अ. । ज्याबन्धनिस्पन्दभुजेन विनिश्चसद्वक्त्रपरम्परेण निर्जितवासवेन लङ्केश्वरेण आ प्रसादात् यस्य कारागृहे उषितम् ॥

४० । ज्यायाः मौर्याः बन्धेन बन्धनेन निस्पन्दाः निश्चेष्टाः भुजाः यस्य तेन, विनिश्चसतौ ज्याबन्धोपरोधात् दीर्घं निश्चसती वक्त्रपरम्परा दशमुखो यस्य तेन, निर्जितवासवेन इन्द्रविजयिना । अत्रेन्द्रादयोऽप्यनेन जितप्राया एवेति भावः । लङ्केश्वरेण दशास्येन यस्य कार्त्तवीर्यस्य कारागृहे बन्धनागारे । 'कारा स्याद्वन्धनालये' इत्यमरः । आ प्रसादात् अनुग्रहपर्यन्तम् उषितं स्थितम् । नपुंसके भावे क्तः । एतत्प्रसाद एव तस्य मोक्षोपायो न तु क्षान्तिमिति भावः ॥

पौराणिको वार्ता ।—एकदा नारीसखः स्वमुत्रबलवद्धे नर्मदा स्रोतसि जलकेलिनिरतः कार्त्तवीर्यः दिम्बिजयनिर्गतेन रावणेन अभियुक्तः सन् तं जितवासवं जित्वा बद्धा च ज्या-बन्धेन कारागृहे निषिद्धः । रावणस्य तस्य आ प्रसादात् कारागारे उवासेति ।

४० । वांसवविजयौ लङ्केश्वरं ये कार्त्तवीर्येण धनुःकेन जग्रा वक्त्रेन निस्पन्दशुष्ठ इहेवा ममवदने घन घन दीर्घनिर्वासं परिभ्यागं करिते करिते तीक्ष्णं (कार्त्तवीर्येण) मञ्जोत्पाङ्गपानेन पथ्यत् कारागारे वांसं करिष्याहिमेन ।

तस्यान्वये भूपतिरेष जातः प्रतीप इत्यागमवृद्धसेवो ।

येन श्रियः संश्रयदोषरूढं स्वभावलोलेत्ययशः प्रसृष्टम् ॥ ४१ ॥

४१ अ. । आगमवृद्धसेवो प्रतीप इति एषः भूपतिः तस्य अन्वये जातः । येन अयः संश्रयदोषहृत् स्वभावलोला इति अयशः प्रमृष्टम् ॥

४१ । आगमवृद्धसेवो श्रुतवृद्धसेवो प्रतीप इति एषात इति शेषः । एषः भूपतिः, तस्य कार्त्तवीर्यस्य अन्वये वंशे जातः । येन प्रतीपेन संश्रयस्य आश्रयस्य पुंसः दोषैः व्यसनादिभिः हृदम् उत्पन्नं अयः सम्बन्धि स्वभावलोला प्रकृतिचञ्चला इत्येवंरूपम् अयशः दुष्कोर्त्तिः प्रमृष्टं निरस्तम् । दुष्टाश्रयत्यागगोलायाः अयः प्रकृतिचापलप्रवादो मूढजनपरिकल्पित इत्यर्थः । अयन्तु दोषराहित्याच्च कदाचिदपि त्यज्येत इति भावः ॥

४१ । मेहे कार्त्तवीर्येण दशरथ वेदज्ञ पण्डितसेवापरायण प्रतीप नामक एहे राज्ञा कर्मग्रहण करिष्याहेन । 'लक्ष्मी शब्दवर्तुलं हकना' कूटापि शिर धाकेन ना, आश्रयप्राप्त समुत्पन्न एहे अपश्यन हेनिहे प्रतीकृत करिष्याहेन ।

आयोधने कृष्णगतिं सहायमवाप यः क्षत्रियकालरात्रिम् ।

धारां शितां रामपरश्वधस्य सम्भावयत्युत्पलपत्रसाराम् ॥ ४२

४२ अ. । यः आयोधने कृष्णगतिं सहायम् अवाप्य क्षत्रियकालरात्रिं रामपरश्वधस्य शितां धाराम् उत्पलपत्रसारां सम्भावयति ॥

४२ । यः प्रतीपः, आयोधने युद्धे कृष्णगतिं कृष्णवर्त्मानम् अग्निं सहायम् अवाप्य क्षत्रियाणां कालरात्रिं संहाररात्रिमित्यर्थः । रामपरश्वधस्य जामदग्न्यपरशोः 'हयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः' इत्यमरः । शितां तीक्ष्णां धारां सुखम् । 'खड्गादीनाञ्च निशितमुखे धारा प्रकीर्त्तिता' इति विश्वः । उत्पलपत्रस्य सार इव सारो यस्याः तां तथाभूतां सम्भावयति मन्यते । एतन्नगरजिगीषयागतान् रिपून् स्वयमेव धन्यामोति भगवता वैश्वानरेण दत्तवरोऽयं राजा । "दह्यन्ते च तथागताः शत्रवः" इति । "नीलस्य राज्ञो दुहिता वभूरातोवशोभना । साऽग्निहोत्रमुपातिष्ठद्वेोधनाय पितुः सदा ॥" इत्यादिकञ्च महाभारतीय सभापर्वण्यनुसन्धेयम् ।

४२ । यिनि युद्धकाले अग्निदेवत माश्रांय नाड करिषा पत्रपत्राग्रेण मेहे ऋद्धिप्रकृन्-कालरात्रिविरूप सूतीक पत्रपत्राकारेण पत्रपत्रेण शान्न अग्रात्र अग्नि करिषा धाकेन ।

अस्याङ्गलक्ष्मीर्भव दीर्घवाहो-

माहीधतीवप्रनितम्बकाञ्चीम् ।

प्रासादजालैर्जलवेणिरम्यां

रेवां यदि प्रेक्षितुमस्ति कामः ॥ ४३

४३ अः । माहीशतीवप्रनितम्बकाक्षीं जलवेणिरम्यां रेवां प्रासादजालैः प्रेक्षितुं यदि (ति) कामः अस्ति, दीर्घबाहोः अस्य अङ्गलक्ष्मीः भव ॥

४३ । दीर्घबाहोः अस्य प्रतोपस्य अङ्गलक्ष्मीः भव, एनं तृणीष्वेत्यर्थः, चनिनायं विष्णुतुल्य इति ध्वन्यते । माहीशती नाम अस्य नगरी तस्याः सप्तः प्राकारः एव नितम्बः तस्य काक्षीं रसनाभूवां जलानां वेण्याः प्रवाहेण वम्याम् । 'ओघः प्रवाहो वेणी च' इति हलायुधः । रेवां नर्मदा प्रासादजालैः गवाक्षैः । 'जालं समूह आनायो गवाक्षक्षारकावपि' इत्यमरः । प्रेक्षितुं कामः इच्छा अस्ति यदि ॥

४३ । यदि तूमि श्यामादगवाक्ष हरेत् माहीशती नगरीं आकाशकूप निःसृपेत् तेषां प्रकाशं मलिनप्रवाहमग्रीवां रसनामौके प्रेक्षेत् इच्छा कर, तांश्च हरेत् तूमि एव दीर्घबाहो राज्ञां अङ्गलक्ष्मी हव ।

तस्याः प्रकामं प्रियदर्शनोऽपि न स क्षितीशो रुचये बभूव ।

शरत्प्रमृष्टाम्बुधरोपरोधः शशीव पर्याप्तकलो नलिन्याः ॥ ४४

४४ अः । शरत्प्रमृष्टाम्बुधरोपरोधः पर्याप्तकलः शशी नलिन्याः इव सः क्षितीशः प्रकामं प्रियदर्शनः अपि तस्याः रुचये न बभूव ॥

४४ । प्रकामं प्रियं प्रीतिकरं दर्शनं यस्य सः अपि दर्शनोयोऽपीत्यर्थः । सः क्षितीशः, शरदा प्रमृष्टाम्बुधरोपरोधः निरस्तमेघावरणः पर्याप्तकलः पूर्णकलः शशी नलिन्या इव तस्याः इन्दुमत्याः रुचये न बभूव, क्वचिन्नाजोजनदित्यर्थः । लोको भिन्नरुचिरिति भावः ॥

४४ । शेषावन्ननिशुद्ध आरग्री पूर्णकल येषम अग्रीनौ कटिकर इव ना, तेषमनि गेहे राजा अतिमग्न प्रियदर्शनं हरेत् ७ ईन्दुमतीं कटिकर हरेत् तेषमनि ना ।

सा शूरसेनाधिपतिं सुप्रेणमुद्दिश्य लोकान्तरगीतकीर्तिम् ।

आचारशुद्धोभयवंशदीपं शुद्धान्तराद्या जगदे कुमारी ॥ ४५

४५ अः ॥ लोकान्तरगीतकीर्तिम् आचारशुद्धोभयवंशदीपं शूरसेनाधिपतिं सुप्रेणमुद्दिश्य, शुद्धान्तराद्या सा कुमारी जगदे ॥

४५ । लोकान्तरे स्वर्गादौ अपि गीतकीर्तिम्, आचारेण शुद्धयोः उभयोः वंशयोः मातापितृकुलयोः दीपं प्रकाशकम् । उभयवंशेश्वरीभयपक्षव-

निर्वाहः । शूसेनानां देशानाम् अधिपतिं सुषेणं नाम नृपतिम् उद्दिश्य
अभिसन्धाय शुद्धान्तरिक्षा अन्तःपुरपालिकया । कर्मण्यण्, 'टिङ्गाण्यञ्'
इति डीप् । सा कुमारो जगदे ॥

४८ । अर्गलोकं यं शत्रुं यं कौर्क्षित इहैवा थाके, यिनि मदीनारभू, उड्डम
वशेन (प्रिङ्कुलेन ७ माङ्कुलेन) दीपयकप, सेहै शूसेननाधिपति अस्वणके देवाइशा
अस्तुःपुत्ररक्षिका अनन्ता राक्षकुमात्रीके वनिन ।

नीपान्वयः पार्थिव एष यज्वा गुणैर्यमाश्रित्य परस्परेण ।

सिद्धाश्रमं शान्तमिवेत्यसत्त्वै नैसर्गिकोऽप्युत्सृजे विरोधः ॥ ४६ ॥

४६ अ. । यज्वा यथः पार्थिवः नीपान्वयः शान्तं सिद्धाश्रमम् एव सत्त्वैरिव
गुणैः यम् आश्रित्य परस्परेण नैसर्गिकः अपि विरोधः उत्सृजे ॥

४६ । यज्वा विधिवदिष्टवान् । 'सुयजोङ्' निप्' इति ङ् निप्प्रत्ययः ।
एषः पार्थिवः, नीपो नाम अन्वयोऽस्येति नीपान्वयः नीपवंशजः । यं
सुषेणम् आश्रित्य गुणैः ज्ञानमौनादिभिः शान्तं प्रसन्नं सिद्धाश्रमम् ऋष्या-
श्रमम् एव प्राप्य, सत्त्वैः गजसिंहादिभिः प्राणिभिरिव, नैसर्गिकः स्वाभा-
विकः परस्परेण विरोधः उत्सृजे त्यक्तः ॥

४७ । हेनि नीपनरेशीय राक्षः ; हेनि यथाविधि रागयज्ज्वर अङ्गुष्ठान करिशा थाकेम ।
अङ्गुगं येमन शीखरमाप्सद सिद्धाश्रमे वाग करतः पदम्पः रर अति श्वाभाविक वैवन्नभाव
पत्रिताग करिशा थाके, तेमनि ज्ञान, मोन, शक्ति, कया प्रज्जुति पदम्पः विद्रोही
अङ्गजकल ईशके आश्रय करिशा पदम्पः विद्रोह पत्रिताग करिशाछे ।

यस्यात्मगेहे नयनाभिरामा कान्तिर्हिमांशोरिव सन्निविष्टा ।

हर्म्यायसंरूढतृणाङ्कुरेषु तेजोऽविषह्यं रिपुमन्दिरेषु ॥ ४७ ॥

४७ अ. । हिमांशोः इव नयनाभिरामा कान्तिः यस्य आत्मगेहे सन्निविष्टा,
अविषह्यं तेजः (तु) हर्म्यायसंरूढतृणाङ्कुरेषु रिपुमन्दिरेषु ॥ (सन्निविष्टम्)

७ । हिमांशोः कान्तिः चन्द्रकिरण इव नयनयोः अभिरामा यस्य
सुषेणस्य कान्तिः शोभा आत्मगेहे स्वभवने सन्निविष्टा संक्रान्ता । अविषह्यं
विसोढमशक्यं तेजः प्रतापस्तु हर्म्यायेषु धनिकमन्दिरप्रान्तेषु । 'हर्म्यादि
धनिनां वासः' इत्यमरः । रूढाः तृणाङ्कुराः येषां तेषु शून्येषु इत्यर्थः ।
रिपुमन्दिरेषु शत्रुनगरेषु । 'मन्दिरं नगरे गृहे' इति विश्वः । सन्निविष्टम् ।
स्वजनाह्लादको विषन्तपक्ष इति भावः ॥

४९ । हेनि निज तवने अस्वाङ्गुय श्वाय नयनानन्दनाशिनी काष्ठि विडार करिशा

थाकेन, किञ्च ईश्वर अग्रे तत्र त्रिभुवनत्रय इत्यावनौत्र अत्रात्रात्र उल्लास उल्लास
मकल अकलं गीत ॥

यस्यावरोधस्तनचन्दनानां प्रक्षालनाद्वारिविहारकाले ।

कलिन्दकन्या मथुरां गतापि गङ्गोर्मिसंसक्तजलेव भाति॥४८

४८ अः । यस्य वारिविहारकाले, अवरोधस्तनचन्दनानां प्रक्षालनात्, मथुरां
गता अपि कलिन्दकन्या, गङ्गोर्मिसंसक्तजला इव भाति ॥

४८ । यस्य सुषेणस्य वारिविहारकाले जलक्रीडासमये अवरोधानाम्
अन्तःपुराङ्गनानां स्तनेषु चन्दनानां मलयजानां प्रक्षालनात् हेतोः, कलिन्दः
नाम शैलः तत्कन्या यमुना । 'कालिन्दो सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा'
इत्यमरः । मथुरा नाम अस्य राज्ञः नगरी तां गता अपि, गङ्गाया विप्र-
कृष्टापौत्र्यर्थः । मथुरायां गङ्गाऽभावं सूचयत्यपिशब्दः । कालिन्दोतीरे
मथुरा लवणासुरवधकाले शत्रुने निर्मास्यत इति वक्ष्यति तत्कथमधुना
मथुरासम्भव इति चिन्त्यम् । मथुरा मथुरापुरोति शब्दभेदः । गङ्गायाः
भागौरथाः ऊर्ध्वभिः संसक्तजला इव भाति धवलचन्दनसंसर्गात् प्रयागा-
दभ्यन्तारप्यत गङ्गासङ्गतेव भातीत्यर्थः । 'सितासिते हि गङ्गायमुने' इति
चण्डापथः ॥

४८ । जनविहारकाले एते राज्ञां अन्तःपुरकामिनौगणेर सुनचिञ्चितं चम्पनाश्लेपम
धोत करत्रि, यमूनान्तौ शत्रुत्रि अवाहित इहेलेण जान इय येन, यमूनार जन अन्त-
अवाहेर महित मिलित इहेला मोडा पाहेउछे ।

तस्तेन ताक्षार्त्तिकल कालियेन मणिं विसृष्टं यमुनौकसा यः ।

वक्षःस्थलव्यापिरुचं दधानः सकौस्तुभं ह्येपयतीव कृष्णम् ॥ ४९

४९ अः । यः ताक्षार्त्तात् तस्तेन यमुनौकसा कालियेन विसृष्टं किल वक्षःस्थलव्या-
पिरुचं मणिं दधानः (सन्) सकौस्तुभं कृष्णं ह्येपयति इव ॥

४९ । ताक्षार्त्तात् गरुडात् तस्तेन, यमुना ओकः स्थानं यस्य तेन
कालियेन नाम नागेन, विसृष्टं किल अभयदाननिष्क्रयत्वेन दत्तं, किलेति
एतिह्ये, वक्षःस्थलव्यापिरुचं मणिं दधानः यः सुषेणः सकौस्तुभं कृष्णं
विष्णुं ह्येपयति इव ब्रीडयति इव, 'आर्त्तिको' इत्यादिना पुगागमः ।
कौस्तुभमणेरप्युत्कृष्टोऽस्य मणिरिति भावः

४९ । गरुडतयेन तीत यमूनारामौ कालिय नाग ईश्वर निकटे अत्रगता
करिषा अङ्गुपकारत्रय रूप ईशाके ये मणि नाम करिषाहेन, ताश्वर अत्रात्र ईश्वर मन्त्र

वक्रःशूल आलोकिता इहेवाछे एवम् मेहे मणि धारण करिष्या हेनि कोखउधारी विमृष्टकउ
वेन लज्जा दिउछेन ।

सम्भाव्य भर्तारममुं युवानं मृदुप्रबालोत्तरपुष्पशय्ये ।

वृन्दावने चैत्ररथादनूने निर्विश्यतां सुन्दरि । यौवनश्रीः ॥५०॥

५० अः । सुन्दरि ! अमुं युवानं भर्तारं सभाय मृदुप्रबालोत्तरपुष्पशय्ये
चैत्ररथात् अनूने वृन्दावने यौवनश्रीः निर्विश्यताम् ॥

५० । युवानम् अमुं भर्तारं सम्भाव्य मत्वा पतित्वेनाङ्गीकृत्य इत्यर्थः ।
‘मृदुप्रबालोत्तरा’ उपरिप्रस्तारितकोमलपल्लवा पुष्पशय्या यस्मिन् तत्
तस्मिन्, चैत्ररथात् कुवेरोद्यानात् अनूने वृन्दावने वृन्दावननामके उद्याने,
हे सुन्दरि ! यौवनश्रीः यौवनफलं निर्विश्यतां भुज्यताम् ॥

६० । हे सुन्दरि ! तूमि एते युवाके पठित्वे वरण करिष्या, कुवेरेश्वर चैत्ररथ तूला
वृन्दावन नामक उद्याने कोमल पल्लवास्तुरणमण्डित पुष्पशय्याय निज यौवनशोभाके
दर्शितार्थ कर ।

अध्यास्य चाम्भःपृष्ठतोक्षितानि

शैलेयगन्धीनि शिलातलानि ।

कलापिनां प्रावृषि पश्य नृत्यं

कान्तासु गोवर्द्धनकन्दरासु ॥ ५१ ॥

५१ अः । कान्तासु गोवर्द्धनकन्दरासु, अम्भःपृष्ठतोक्षितानि शैलेयगन्धीनि शिला-
तलानि अध्यास्य, प्रावृषि कलापिनां नृत्यं पश्य ॥

५१ । किञ्च, प्रावृषि वर्षासु कान्तासु गोवर्द्धनस्य अद्रेः कन्दरासु
दरोषु । ‘दरो तु कन्दरो वा स्त्री’ इत्यमरः । अम्भसः पृष्ठतैः विन्दुभिः
उक्षितानि सिक्तानि शिलायां भवं शैलेयम् । ‘शिलाजतु च शैलेयम्’ इति
यादवः । यद्वा, शिलापुष्पादयः ओषधिविशेषः । ‘कालानुपसार्यवृष्ट्या-
श्मपुष्पशीतशिवानि तु । शैलेयम्’ इत्यमरः । ‘शिलाया दः’ इत्यत्र शिलाया
इति योगविभागादिवाच्यं द्रष्टव्यम् । तद्गन्धर्वान्त शैलेयगन्धीनि शिला-
तलानि अध्यास्य अधिष्ठाय कलापिनां वर्हिषां नृत्यं पश्य ॥

६१ । एतद् वर्षाकाले गोवर्द्धनशिरसि रमणीय कन्दरे जलविमृष्टि शैलेयगन्ध-
युक्त शिलातले पुष्पवर्षण करिष्या मयूरगणैश्च नृत्य दर्शन कर ।

नृपं तमावर्त्तमनोज्ञनाभिः सा व्यत्यगादन्यबधूर्भवित्री ।

महीधरं मार्गवशादुपेतं स्रोतोवहा सागरगामिनीव ॥ ५२ ॥

५२ अः । आवर्त्तमनोज्ञनाभिः अथर्वधूः भवित्री सा सागरगामिनी स्त्रोतोवहा मार्गवशात् उपेतं महीधरम् इव, तं नृपं व्यत्यगात् ॥

५२ । 'स्यादावर्त्तोऽश्वसां श्रमम्' इत्यमरः । आवर्त्तमनोज्ञा नाभिर्यस्याः सा, इदञ्च नदीसाम्यार्थमुक्तम् । अन्यवधूः अन्यपत्नी भवित्री भाविनी सा कुमारी, तं नृपं, सागरगामिनी सागरं गन्त्री स्त्रोतोवहा नदी मार्गवशात् उपेतं प्राप्तं महीधरं पर्वतम् इव, व्यत्यगात् अतोत्य गता ॥

६२ । आवर्त्तकृप मनोश्च नाभि वारा षोडशिता, सागरगामिनी स्त्रोतवती वैकृप पथिमथा अवस्थित पर्वतके अतिक्रम करिष्य सागराभिमुखे चलिष्य वाय, सैकृप अत्र वःनत्र भाविनी पत्नी, आवर्त्तवत् मनोश्च नाभिसम्पन्ना ईन्मूत्रो सैकृप त्राकाके अतिक्रम करिष्य श्रमन करिष्येन ।

अथाङ्गदास्त्रिष्टभुजं भुजिष्या हेमाङ्गदं नाम कलिङ्गनाथम् ।

आसेदुषीं सादितशत्रुपक्षं बालामबालेन्दुमुखीं बभाषे ॥५३॥

५३ अः । अथ भुजिष्या अङ्गदास्त्रिष्टभुजं सादितशत्रुपक्षं हेमाङ्गदं नाम कलिङ्गनाथम् आसेदुषीम् अबालेन्दुमुखीं बालां बभाषे ॥

५३ । अथ भुजिष्या किङ्करी सुनन्दा । 'भुजिष्या किङ्करी मता' इति हलायुधः । अङ्गदास्त्रिष्टभुजं केयूरनखबाहुं सादितशत्रुपक्षं विनाशितशत्रुवर्गं हेमाङ्गदं नाम कलिङ्गनाथम् आसेदुषीम् आसन्नाम् अबालेन्दुमुखीं पूर्णेन्दुमुखीं बालाम् इन्दुमतीं बभाषे ॥

६० । अनश्वर किङ्करी सुनन्ता, अश्वदमनकृत उज्जसम्पन्न, विपक्षपक्ष-विनाशन, कलिङ्गदेशाधिपति हेमाश्वर नामक संपन्न मन्त्रिषामे ईन्मूत्रो ईन्मूत्रोत्तेक नष्टेन गिष्य वनिष ।

असौ महेन्द्राद्रिसमानसारः पतिर्महेन्द्रस्य महीदधेश्च ।

यस्य क्षरत्सैन्यगजच्छलेन यात्रासु यातीव पुरो महेन्द्रः ॥५४॥

५४ अः । महेन्द्राद्रिसमानसारः असौ महेन्द्रस्य महीदधेश्च पतिः, यस्य यात्रासु क्षरत्सैन्यगजच्छलेन महेन्द्रः पुरः याति इव ॥

५ । महेन्द्रादेः समानसारः तुल्यसत्त्वः असौ हेमाङ्गदः, महेन्द्रस्य नाम कुलपर्वतस्य महीदधेश्च पतिः स्वामी । महेन्द्रमहीदधो एवास्य गिरिजलदुर्गे इति भावः । यस्य यात्रासु क्षरतां मदस्त्राविणां सैन्यगजानां छलेन महेन्द्रः महेन्द्राद्रिः पुरः अग्रे याति इव ; अद्रिकल्प्या अस्य गजा इत्यर्थः ॥

६४ । महेन्द्रगर्कट इव आश्रयं गीतम्पन्न एहं रात्रिः । महेन्द्रगर्कट ७ महीमांशेन
अधीनः । ईश्वरं युक्तं जाकोने महीमांशे महेन्द्रे नेन मतस्यादौ गर्कटेन व्यापनं अत्र
अत्र गमनं करिष्ये शोचनम् ।

ज्याघातरेखे सुभुजो भुजाभ्यां विभर्त्ति यस्यापभृतां पुरोगः ।

रिपुश्रियां साङ्गनवाप्यसेके वन्द्योक्ततानामिव पङ्कती द्वे ॥ ५५ ॥

५५ अः । सुभुजः चापभृतां पुरोगः यः भुजाभ्यां वन्द्योक्ततानां रिपुश्रियां साङ्ग-
नवाप्यसेके पङ्कती इव द्वे ज्याघातरेखे विभर्त्ति ॥

५५ । सुभुजः चापभृतां पुरोगः धनुर्धराद्येसरः यः वन्द्योक्ततानां
प्रगृहीतानाम् । 'प्रग्रहाप्रग्रहो वन्द्याम्' इत्यमरः । रिपुश्रियां साङ्गनो
वाप्यसेकः ययोस्ते कञ्जलमिश्राशुसिक्ते इत्यर्थः । पङ्कती इव द्वे ज्याघातानां
मोर्वीक्षिणानां रेखे राजो भुजाभ्यां विभर्त्ति । द्विवचनात् सव्यसाचित्वं
गम्यते । रिपुश्रियां भुजाभ्यामेवाहरणात् तद्वतरेखयोस्तत्पङ्कतित्वेनोत्प्रेक्षा,
तयोः श्यामत्वात् साङ्गनाशुसेकोक्तिः ॥

६६ । मन्त्रोक्तं कृष्णगुणानां धनुर्धराद्येसरः एहं कृष्णं योयं कृष्णं येन विपक्ष-
गन्धो कञ्जलमिश्राशुसिक्ते पङ्कतिवत् इव आश्रयं ईश्वरं जाकोने नेन गीतम्
कश्चिच्छोचनम् ।

यमात्मनः सङ्गनि सन्निकृष्टो मन्द्रध्वनित्याजितयामतूर्यः ।

प्रासादवातायनदृश्यवीचिः प्रबोधयत्यर्णव एव सुप्तम् ॥ ५६ ॥

५६ अः । यमात्मनः सङ्गनि सुप्तं यं सन्निकृष्टः प्रासादवातायनदृश्यवीचिः
मन्द्रध्वनित्याजितयामतूर्यः अर्णवः एव प्रबोधयति ॥

५६ । यमात्मनः सङ्गनि सुप्तं यं हेमाङ्गदं, सन्निकृष्टः समोपस्थः अतएव
प्रासादवातायनैः दृश्यवीचिः मन्द्रेण गम्भीरेण । 'मन्द्रस्तु गम्भीरे'
इत्यमरः । ध्वनिना त्याजितं विवर्जितं यामस्य तूर्यं प्रहारावसानसूचकं
वाच्यं येन सः तथोक्तः । 'हौ यामप्रहरो समौ' इत्यमरः । अर्णवः एव
प्रबोधयति । अर्णवस्यैव तूर्यकार्यकारित्वात् तद्वैयर्थ्यमित्यर्थः । समुद्रस्य
अपि सेव्यः किमन्येषामिति भावः ॥

६७ । वाश्वरं तत्रजगतां ईश्वरं आसाद गीतम् इहैते पृष्ठे इव, सेहं सन्निहित
मनुष्ये, यकोय मनने निद्रित एहं रात्रादेक आठःकाले गतीरं कल कल शब्दे आग्निरित
करे, ईश्वरं आसादिवारं कञ्ज अहंरावसानस्यैव कृष्णान्तरि अशोचन इव ना ।

अनेन सार्द्धं विहराम्बुराशेस्तीरेषु तालीवनमर्मरेषु ।

द्वीपान्तरानीतलवङ्गपुष्पैरपाकृतखेदलवा मरुद्भिः ॥ ५७ ॥

५७ अः । तालीवनमर्मरेषु अम्बराग्रेः तीरेषु, द्वीपान्तरानीतलवङ्गपुष्पैः मरुद्भिः अपाकृतस्त्रेदलवा (सती) अनेन सार्द्धं विहर ॥

५७ । अनेन राज्ञा सार्द्धं तालीवनेः मर्मरेषु ध्वनत्सु । 'अथ मर्मरः । स्वनिते वस्त्रपर्णानाम्' इत्यमरवचनात् गुणपरस्यापि मर्मर-शब्दस्य गुणपरत्वं प्रयोगादवसेयम् । अम्बराग्रेः समुद्रस्य तीरेषु द्वीपान्तरेभ्यः आनीतानि लवङ्गपुष्पाणि देवकुसुमानि यैः तैः । 'लवङ्गं देव-कुसुमम्' इत्यमरः । मरुद्भिः वातैः अपाकृताः प्रशमिताः स्त्रेदस्य लवाः बिन्दवः यस्याः सा तथाभूवा सती, विहर क्रीड ॥

५९ । त्वमि एषे नृपतिर महितं तालीवनेन मर्मरशब्दयुक्तं गागरीतीरे विशत्रं कुरु, तथात्र द्वीपाक्षर इहेते लवङ्गपुष्पमोत्रवशांसी मगरीरं तेषां च अमरिन्सू मरुत अपनोदनं करिष्ये ।

प्रलोभितापाकृतिलोभनीया विदर्भराजावरजा तथैवम् ।

तस्मादपावर्त्तत दूरकृष्टा नीत्येव लक्ष्मीः प्रतिकूलदैवात् ॥ ५८

५८ अः । आकृतिलोभनीया विदर्भराजावरजा तथा (सुनन्द्या) एवं प्रलोभिता अपि, नीत्या दूरकृष्टा लक्ष्मीः प्रतिकूलदैवात् (पुंसः) इव तस्मात् अपावर्त्तत ॥

५८ । आकृत्या रूपेण लोभनीया आकर्षणीया न तु वर्णनमात्रेण इत्यर्थः । विदर्भराजावरजा भोजानुजा इन्दुमती, तथा सुनन्द्या एवं प्रलोभिता अपि प्रणोदिता अपि, नीत्या पुरुषकारेण दूरकृष्टा दूरमानौता लक्ष्मीः प्रतिकूलं देवं यस्य तस्मात् पुंस इव, तस्मात् हेमाङ्गदात् अगावर्त्तत प्रतिनिवृत्ता ॥

५८ । येषमन भांगलक्ष्मी प्रकृतकार द्वारा बहूद्वर इहेते आकृष्टे इहेलेण, अतिकूल दैव प्रकृषेय निकट इहेते अपमृत् इहेया थाकेन, मेहेरूप सुनन्दा कर्तृक प्रलोभित-इहेलेण प्रलोभनजनक रूपसम्पन्ना विमर्द्धराजाशुजा मेहे राज्ञां निकट इहेते अत्रा-वर्त्तनं करिष्येन ।

अथोरगाख्यस्य पुरस्य नाथं

दौवारिकी देवसरूपमेत्य ।

इतश्चकोराक्षि विलोकयेति

पूर्वानुशिष्टां निजगाद भोज्याम् ॥ ५९

५९ अः । अथ दौवारिकी (सुनन्दा) देवसरूपम् उरगाख्यस्य पुरस्य नाथम् एव, 'चकोराक्षि, इतः विलोकय' इति पूर्वानुशिष्टां भोज्यां निजगाद ॥

५८ । अथ द्वारे नियुक्ता दीवारिकौ सुनन्दा । 'तत्र नियुक्तः' इति ठक्प्रत्ययः । 'द्वारादीनाञ्च' इति औ-आगमः । आकारेण देवसरूपं देव-तुल्यम् उरगाख्यस्य पुरस्य पाण्ड्यदेशे कान्यकुब्जतौरवर्त्तिनागपुरस्य नाथम् एव प्राप्य, हे चकोराक्षि ! इतो विलोकय इति पूर्वानुश्रितां पूर्वमुक्तां भोजस्य राक्षः गोत्रापत्यं स्त्रियं भोज्याम् इन्दुमतोम् । 'कौद्यादिभ्यश्च' इत्यत्र भोज्यात् क्षत्रियादित्युपसंख्यानात् थङ्प्रत्ययः, 'यङ्स्याप्' इति आप् । निजगाद इतो विलोकयेति पूर्वमुक्ता पञ्चादित्यर्थं निजगादेत्यर्थः ॥

६० । अनन्तर, द्वारपालिका इत्यस्या पदोपपत्तिं नागपुराधिपतिर निकट आनिष्ठा लोकावकाशे वनिज, "अत्रि ठकोरलोचने ! एमिटेक ठांशिया मेव !" इति वनिजा ने (गविष्ठात्रे) कश्चित् लाजिन ।

**पाण्डोयमंसापितलम्बहारः क्लृप्ताङ्गरागो हरिचन्दनेन ।
आभाति बालातपरक्तसानुः सनिर्भरोद्गार इवाद्रिराजः ॥६०**

६० अ. । अंसापितलम्बहारः हरिचन्दनेन क्लृप्ताङ्गरागः अयं पाण्ड्यः, बालातपरक्तसानुः सनिर्भरोद्गारः अद्रिराज इव आभाति ॥

६० । अंसयोः अपि ताः, लम्बन्ते इति लम्बाः हाराः यस्य सः, हरि-चन्दनेन गोशोर्षास्थेन चन्दनेन । 'तैलपर्णिकगोशोर्षं हरिवन्दनमस्त्रियाम्' इत्यमरः । क्लृप्ताङ्गरागः सिद्धानुलेपनः अयं पाण्डूनां जनपदानां राजा पाण्ड्यः ॥ 'पाण्डोर्जनपदशब्दात् क्षत्रियात् ङण्वक्तव्यः' इति ङण्प्रत्ययः । तस्य राजन्यपत्यवदिति वचनात् । बालातपेन रक्ताः अरुणाः मानवः यस्य सः सनिर्भरोद्गारः प्रवाहस्यन्दनमहितः । 'वारिप्रवाहो निर्भरो भ्रूः' इत्यमरः । अद्रिराज इव आभाति ॥

६० । এই পাণ্ডোয়মংসাধিপতি, ক্লৃপেণে লম্বমান হার ধারণ এবং হরিচন্দনে ধারণ করিয়া বসিয়া নিরঞ্জনধারমণ্ডিত, তরুণতপনপ্রসূত মাংসযুক্ত ত্রিবিধাভূষণে সজ্জা পাণ্ডোয়রাজেন ।

**विन्ध्यस्य संस्तम्भयिता महाद्रे निःशेषपीतोऽज्झितसिन्धु राजः ।
प्रौत्थाश्वमेधावभृथाद्रं मूर्त्तेः सौस्त्रातिको यस्य भवत्यगस्त्यः ॥६१**

६१ अ. । महाद्रेः विन्ध्यस्य संस्तम्भयिता निःशेषपीतोऽज्झितसिन्धुराजः अगस्त्यः प्रौत्थाश्वमेधावभृथाद्रं मूर्त्तेः यस्य सौस्त्रातिकः भवति ॥

६१ । विन्ध्यस्य नाम्नः महाद्रेः तपनमार्ग निरोधाय वर्धमानस्य इति शेषः । संस्तम्भयिता निवारयिता, निःशेषं पीतः उज्झितः पुनस्त्यक्तः सिन्धु-राजः समुद्रः येन सः अगस्त्यः, अश्वमेधस्य अवभृथे दोहान्ते कर्मणि ।

‘दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञः’ इत्यमरः । आर्द्रमूर्तः स्नातस्य इत्यर्थः । यस्य पाण्डुरस्य प्रोक्ष्या स्नेहेन, न तु दक्षिण्येन, सुस्नातं पृच्छतीति सीक्षातिकः भवति । ‘पृच्छती सुस्नातादिभ्यः’ इत्युपसंख्यानान् ठक् ॥

पौराणिकी वार्ता — पुरा किल विष्यगुरुभगवान् अगस्त्य इन्द्रादिसुरगणैः प्रार्थितः सन् सूर्य-
गर्भनिरोधाय वञ्चितवपुषः विष्यगिरिः समीपमाजगाम, प्रणमाम तं गुरुं विष्यः ; कुम्भयोनिस्तु
“मम प्रत्वावर्त्तनं यावत् तमेतदवस्थ एव तिष्ठ” इत्युक्त्वा अपुनर्निवृत्तये दक्षिणाशमाश्रितवान् ।

७१ । विनि विद्याग्निरिव अतिवृद्धिं निवारणं करिष्याद्विघ्नेन, विनि गभूतके निःशेष-
रूपेण पानं करिष्या आचारं उन्मत्तं करिष्याद्विघ्नेन, मेहे अग्नस्तु, एहे रात्रौ अन्धमेव यज्जालेन
ज्ञानं करिष्या उन्मिने, श्रीतिवन्तः ऐश्वर्यं तु तन्नामैव विषयं विद्यायां करिष्या वाक्येन ।

अस्त्रं हरादाप्तवता दुरापं येनेन्द्रलोकावजयय दृप्तः ।

पुरा जनस्थानविमर्दशङ्को सन्धाय लङ्काधिपतिः प्रतस्थे ॥ ६२

६२ अ. । पुरा जनस्थानविमर्दशङ्को दृप्तः लङ्काधिपतिः हरात् दुरापम् अस्त्रम् प्राप्तवता
येन सन्धाय, इन्द्रलोकावजयय प्रतस्थे ॥

६२ । पुरा पूर्वम् जनस्थानस्य खरालयस्य विमर्दशङ्को दृप्तः उद्धतः
लङ्काधिपतिः रावणः, दुरापं दुर्लभम् अस्त्रं ब्रह्मशिरोनामकं, हरात् प्राप्तवता
येन पाण्डुरेन सन्धाय इन्द्रलोकावजयाय इन्द्रलोकं जेतुं प्रतस्थे । इन्द्र-
विजयिनो रावणस्यापि विजेता इत्यर्थः ॥

७२ । इति महादेवैव निर्गुणं ब्रह्मनिरोधनायकं पूजितं अत्र नात्र करिष्याद्विघ्नेन ; मेहे
अग्न्युत्पादे जनहानेन उन्मिने ज्ञानं यथा शक्तिं रावणो अत्र ऐश्वर्यं गृह्णति न किं करिष्या
नक्तोऽत्रैन्द्रलोकं जयं करिष्येति शिष्टाद्विघ्नेन ।

अनेन पाणौ विधिवद्गृहीते महाकुलीनेन महीव गुर्वी ।

रत्नानुविष्टार्णवमेखलाया दिशः सपत्नी भव दक्षिणस्याः ॥ ६३

६३ अ. । महाकुलीनेन अनेन पाणौ विधिवत् गृहीते (सति) त्वम्, गुर्वी मही इव रत्नानु-
विष्टार्णवमेखलायाः दक्षिणस्याः दिशः सपत्नी भव ॥

६३ । महाकुलीनेन महाकुले जातेन । ‘महाकुलादङ्खुजौ’ इति
खज्प्रत्ययः । अनेन पाण्डुरेन पाणौ त्वदीये विधिवत् यथाशास्त्रं गृहीते
सति, गुर्वी गुरुः । ‘वोतो गुणवचनात्’ इति ङीष् । मही इव, रत्नैः
अनुविष्टः व्याप्तः अर्णव एव मेखला यस्याः तस्याः । इदं विशेषणं मन्त्रा-
मिन्दुमत्याश्च योज्यम् । दक्षिणस्याः दिशः सपत्नी भव । अनेन पत्न्यान्तराभावा
ध्वन्यते ॥

৩৩। মহাবংশমুক্ত এই রাজার মহিমা বিধানাঙ্গনারে পরিণীতা হইয়া ভূমিও
মহতী মহীর ভাষ্য, রত্নাকর-মেধনা দক্ষিণদিকের মণ্ডী হও ।

**তাম্বূলবল্লীপরিণতপূগাস্থে লালতালিঙ্কিতচন্দনাসু ।
তমালপত্রাস্তরণাসু রনু' প্রসীদ শশ্বলমলয়স্থলীষু ॥৬৪**

৬৪ অ:। তাম্বূলবল্লীপরিণতপূগাসু লালতালিঙ্কিতচন্দনাসু তমালপত্রাস্তরণাসু মলয়স্থলীষু
শশ্বল রনু' প্রসীদ ॥

৬৪। তাম্বূলবল্লীমি: নাগবল্লীমি: পরিণত: পরিবত: পূগা: ক্রমুকা:
য়াসু তাসু । 'তাম্বূলবল্লী তাম্বূলী নাগবল্ল্যপি' ইতি, 'ঘোষা তু পূগ:
ক্রমুক: ইতি চ' অমর: । লালতামি: আলিঙ্কিতা: চন্দনা: মলয়জা:
য়াসু তাসু । 'গন্ধসারো মলয়জো মদ্রশীষ্বন্দনোঽস্থিয়াম্' ইত্যমর: ।
তমালস্য তাপিচ্ছস্য পত্রাণি এব আস্তরণানি যাসু তাসু । 'কাল-
স্কন্ধস্তমাল: স্যাৎ তাপিচ্ছাঽপি' ইত্যমর: । মলয়স্থলীষু শশ্বল মুহু:
সদা বা রনু' প্রসীদ অনুকূলা ভব ॥

৩৪। ভূমি তাহ্মূলবল্লীপরিণতপূগাস্থে লালতালিঙ্কিত-চন্দনাসু-
শোভিত তমালপত্রাস্তরণাকৌ মলয়পর্বত প্রদেশে নিরন্তর বিহার করিতে সম্মতা হও ।

**ইন্দীবরশ্চামতনুর্নৃপোঽসৌ ত্ব' রোচনাগৌরশরীরয়ষ্টি: ।
অন্যোন্যশোভাপরিবৃদ্ধয়ে বাং যোগস্তড়িত্তোয়দয়োরিবাস্তু ॥৬৫**

৬৫ অ:। অসৌ নৃপ: ইন্দীবরশ্চামতনু:, ত্ব' রোচনাগৌরশরীরয়ষ্টি: ; (অতএব) তড়িত্তোয়দয়ো:
ইব, বাং যোগ: অন্যোন্যশোভাপরিবৃদ্ধয়ে অস্তু ॥

৬৫। অসৌ নৃপ:, ইন্দীবরশ্চামতনু:, ত্ব' রোচনা গো-রোচনা ইব গৌরো
শরীরয়ষ্টি: যস্যা: সা, তত: তড়িত্তোয়দয়ো: বিদ্যুন্মঘয়ো: ইব বাং যুগযো:
যোগ: সমাগম: অন্যোন্যশোভায়া: পরিবৃদ্ধয়ে অস্তু ॥

৩৫। এই রাজা নীলগন্ধের ভাষ্য ভাষকলেনবর এবং ভূমিও গো-রোচনার ভাষ্য
গো-রাকৌ; বিষ্ণুও যেষের সমাগয়ের ভাষ্য ভোমাদেবের উভয়ের সম্মিলন পদ্যপত্রের
শোভা বৃদ্ধির নিমিত্ত হউক ।

**স্বসুবির্দর্ভাধিপতেস্তদীযো লেভেঽন্তরং চেতসি নোপদেশ: ।
দিবাঙ্করাদর্শনবদ্ধকোশি নচত্বনাথাংশুরিবারবিন্দে ॥৬৬**

৬৬ অ:। দিবাঙ্করাদর্শনবদ্ধকোশি অরবিন্দে নচত্বনাথাংশ: ইব, তদীয: উপদেশ: বিদর্ভা-
ধিপতে: অসু: চেতসি অন্তরং ন লেভে ॥

৬৬। বিদর্ভাধিপতে: ভোজস্য অসু: ইন্দুমত্যা: চেতসি তদীয: সুনন্দা-

सम्बन्धो उपदेशः वाक्यं दिवाकरस्य अदर्शनेन बद्धकोशे मुकुलिते परविन्दे
नक्षत्रनाथांशः चन्द्रकिरणः इव अन्तरम् अवकाशं न लेभे ॥

७७ । अर्धरात्रि अर्धरात्रेण युजित पश्चिम गतो येन चन्द्रकिरणे अन्तरं करिष्ये पात्रे
ना, तेन विपरीतदिशि नो ईक्ष्यतीति कथ्यते अन्तरं उपदेशे अत्रिष्टे इहेन ना ।

सञ्चारिणी दीपशिखेव रात्रौ यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा ।
नरेन्द्रमार्गादृ इव प्रपेदे विवर्णभावं स स भूमिपालः ॥६७

६७ अः । पतिंवरा सा, रात्रौ सञ्चारिणी दीपशिखा इव, यं यं व्यतीयाय, सः सः भूमिपालः
नरेन्द्रमार्गादृ इव विवर्णभावं प्रपेदे ॥

६७ । पतिंवरा सा इन्दुमती, रात्रौ सञ्चारिणी दीपशिखा इव, यं यं
भूपालं व्यतीयाय अतीत्य गता, सः सः भूमिपालः स सर्व्व इतरर्थः । 'नित्य-
वीक्ष्योः' इति वीक्ष्यायां द्विवचनम् । नरेन्द्रमार्गं राजपथे अष्टाव्यः गृह-
भेदः इव । 'स्यादृष्टः क्षीममस्तियाम्' इतरमरः । विवर्णभावं विच्छाय-
त्वम् अदृष्टु तमोहतत्वं प्रपेदे ॥

७१ । रात्रिकाले राजपथे केचिद् प्रदीप लेशा गेले तेन प्रदीपात्मिक राज-
पथेन ये ये अट्टालिका छाड़ाइया याव, तेन तेन अट्टालिका येन अक्षकारे निगद्य
हन्, तेन तेन अक्षकारे ईक्ष्यतीति ये ये राजाके अतिक्रम करिषा गेलेन, तेन
तेन राजाके उःधाक्कारे निगद्य इहेन ।

तस्यां रघोः सूनुरुपस्थितायां
वृणीत मां नेति समाकुलोऽभूत् ।
वामेतरः संशयमस्य बाहुः
केयूरबन्धोच्छसितैर्नुनोद ॥६८

६८ अः । तस्याम् उपस्थितायां रघोः सूनुः, 'मां वृणीत न वा' इति समाकुलः अभूत्, वामेतरः
बाहुः केयूरबन्धोच्छसितैः अस्य संशयं नुनोद ॥

६८ । तस्याम् इन्दुमत्याम् उपस्थितायाम् आसन्नायां सतरां रघोः
सूनुः अजः, 'मां वृणीत न वा' इति समाकुलः संशयितः अभूत् । अथ
अस्य अजस्य वामेतरः वामात् इतरः दक्षिणः बाहुः केयूरं बध्यते अत्र इति
केयूरबन्धः अङ्गदस्थानं तस्य उच्छसितैः स्फुरणैः संशयं नुनोद ॥

७८ । ईक्ष्यतीति समीपवर्तिनी इहेन, रघुकुमार अत्र,—हेन आमाके वरन
करिवेन किना, अहे आमाकाय बाकुल इहेनेन ; किञ्च उक्तौ दक्षिण बाह्वे केयूर-
बद्धस्थानं वारंवारं स्पन्धित इहेन उद्धार ते मन्त्रं दूत करिष ।

तं प्राप्य सर्वावयवानवद्यं
व्यावर्त्ततान्योपगमात् कुमारौ ।
न हि प्रफुल्लं सहकारमेत्य
वृक्षान्तरं काङ्क्षति षट्पदालौ ॥६६

६६ अः । कुमारौ सर्वावयवानवद्यं तं प्राप्य अन्योपगमात् व्यावर्त्तत, हि षट्पदालौ प्रफुल्लं सहकारम् एत्य, वृक्षान्तरं न काङ्क्षति ॥

६६ । कुमारौ, सर्वेषु अवयवेषु अनवद्यम् अदोषम् तम् अजं प्राप्य अन्योपगमात् राजान्तरोपगमात् व्यावर्त्तत निवृत्ता । तथाहि—षट्पदालौ शृङ्गावलिः, प्रफुल्लतीति प्रफुल्लं विकसितं पुष्पितमित्यर्थः । प्रपूर्वात् फुल्लतेः पचाद्यच्, फलतेस्तु प्रफुल्लतमिति पठितव्यम्, 'अनुपसर्गात्' इति निषेधादिति उभयथापि न कदाचिदनुपपत्तिरित्युक्तं प्राक् । सहकारं चूत-विशेषम् एत्य । 'आम्रश्चूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः' इत्यमरः । वृक्षान्तरं न काङ्क्षति । न हि सर्वोत्कृष्टवस्तुलाभेऽपि वस्त्वन्तरस्याभिलाषः स्वादित्यर्थः ।

७० । राजकूमारो हेमूयतौ अर्द्धाङ्गस्यत्र वधुकूमारके पादौषा अत्र राजान्न निकटं भ्रमन करिते काङ्क्ष हरेत्जनः ; कारण—विकसितं फूलतत्त्वे पादौषा अत्रवराणि आत्र अत्र वृक्षेन कायना करे न ।

तस्मिन् समावेशितचित्तवृत्तिमिन्दुप्रभामिन्दुमतीमवेक्ष्य ।
प्रचक्रमे वक्तुमनुक्रमज्ञा सविस्तरं वाक्यमिदं सुनन्दा ॥७०

७० अः । अनुक्रमज्ञा सुनन्दा, इन्दुप्रभाम् इन्दुमतीं तस्मिन् समावेशितचित्तवृत्तिम् अवेक्ष्य, सविस्तरम् इदं वाक्यं वक्तुं प्रचक्रमे ॥

७० । तस्मिन् अजे समावेशिता संक्रामिता चित्तवृत्तिः यथा ताम्, इन्दोः प्रभा इव प्रभा यस्याः ताम्, आङ्गादकत्वादिन्दुसाम्यम् । इन्दु-मतीम् अवेक्ष्य अनुक्रमज्ञा वाक्यपौर्वापर्याभिज्ञा सुनन्दा, इ वक्ष्यमाणं सविस्तरं सप्रपञ्चम् । 'प्रथमे वावशब्दे' इति घञो निषेधात् 'ऋदोरप्' इत्यप्प्रत्ययः । 'विस्तरो विग्रहो व्यासः स च शब्दस्य विस्तरः' इत्यमरः । वाक्यं वक्तुं प्रचक्रमे ॥

१० । वचनविज्ञानकृत्रा इत्यन्ता, छन्दस्र आत्र अङ्गानागिनौ हेमूयतौके उद्दिष्टौ निविष्टौ च । देविषा, गविषात्र एवैकत्र वनिते आत्रञ्च करिणः ;—

१२ । ये ककुद्ग्रहं शुक्लमये महावृषक्रणौ महोत्थेन गृहे आरोहणं करिष्यान् वि-
भूतिं लीलां अश्वकवचपुष्पकं वाणं चारां अश्वनागौगणैश्च प्रपुङ्गवे (देवधरा चठेनार)
पञ्चवचनांश्च करिष्यादित्येन ।

ऐरावतास्फालनविस्मयं यः सङ्घट्टयन्नङ्गदमङ्गदेन ।

उपेयुषः स्वामपि मूर्त्तिं मग्न्यामर्द्धासनं गोत्रभिदोऽधितष्ठौ ॥७३॥

७३ अ. । यः ऐरावतास्फालनविस्मयम् अङ्गदम् अङ्गदेन संघट्टयन् स्वाम् अग्रां मूर्त्तिम्
उपेयुषः अपि गोत्रभिदः अर्द्धासनम् अधितष्ठौ ॥

७३ । यः ककुत्स्थः, ऐरावतस्य स्वर्गजस्य आस्फालनेन ताडनेन
विस्मयं शिथिलम् अङ्गदम् ऐन्द्रम् अङ्गदेन स्वकोयेन सङ्घट्टयन् सङ्घट्टयन्,
स्वाम् अग्रां श्रेष्ठां मूर्त्तिम् उपेयुषः अपि प्राप्तस्य अपि गोत्रभिदः इन्द्रस्य
अर्द्धम् आसनस्य अर्द्धासनम् । अर्द्धं नपुंसकमिति समासः । अधितष्ठौ
अधिष्ठितवान् । 'स्यादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य' इति अभ्यासेन व्यवायेऽपि
पत्वम् । न केवलं महोत्तरूपधारिण एव तस्य ककुदमरुहत् किन्तु निज-
रूपधारिणोऽपि इन्द्रस्वाङ्गासनमित्यपिशब्दार्थः । अथवा, अर्द्धासनमपी-
त्यपेरन्वयः ॥

१३ । ऐश्व, आभासिक विद्यामूर्तिं परिग्रहं करिष्ये । ये ककुद्ग्रहं, चौर अक्षरं चारां
ऐरावतइच्छिन्नानेन प्रथोद्धृत ऐश्वइच्छिन्नं केशुर मन्वर्षणं करिष्यां तांश्वर महित
एकागनेन उन्नयेचन करिष्येन ।

जातः कुले तस्य किलोरुकोर्त्तिः कुलप्रदीपो नृपतिर्दिलीपः ।

अतिष्ठदेकोनशतक्रतुत्वे शक्राभ्यसूयाविनिवृत्तये यः ॥७४॥

७४ अ. । उरुकोर्त्तिः कुलप्रदीपः नृपतिः दिलीपः तस्य कुले जातः, यः शक्राभ्यसूयाविनिवृत्तये
एकोनशतक्रतुत्वे अतिष्ठत् ॥

७४ । उरुकोर्त्तिः महायशः कुलप्रदीपः वंशप्रदीपः दिलीपः
नृपतिः तस्य ककुत्स्थस्य कुले जातः किल । यः दिलीपः शक्राभ्यसूया-
विनिवृत्तये, न त्वशक्त्या इति भावः । एकेन जनाः शतं क्रतवो यस्य सः
एकोनशतक्रतुः तस्य भावे तत्त्वे अतिष्ठत्, इन्द्रप्रीतये शततमं क्रतुमवशे-
वितवानित्यर्थः ॥

१४ । महायशसौ इल्लयकोप राजा विजोप मेहे ककुद्ग्रहं नृपतिश्च वरुदेन अश्वग्रहणं
करिष्यादित्येन । विनि एकोनशतं अश्वमेधं यज्ञं करिष्या, डेत्थेन अश्वं । परिश्वेत्येन अश्वं
अश्वमेधेन शतमश्वं पूर्णं करिष्येन नाहे ।

তস্মিন্ মহীং শাসতি বাণিনীনাং
নিদ্রাং বিহারার্হপথে গতানাম্ ।
বাতোঽপি নাস্ত্র'সয়দংশুকানি
কৌ লম্বয়েদাহরণায় হস্তম্ ॥৩৫

৩৫ অ: । তস্মিন্ মহীং শাসতি (সতি), বিহারার্হপথে নিদ্রাং গতানাং বাণিনীনাম্ অংশুকানি
বাত: অপি ন অস্ত্র'সয়ত্, আহরণায় ক: হস্ত' লম্বয়েত্ ॥

৩৫ । যস্মিন্ দিলীপে মহীং শাসতি সতি, বিহরত্যগ্রেতি বিহার:
কৌড়াস্থান', তস্মৈ অর্হপথে নিদ্রাং গতানাং বাণিনীনাং মত্তাঙ্কনানাম্ ।
'বাণিনী নত্'কৌ মত্তা বিদগ্ধবনিতাসু চ' ইতি বিশ্ব: । 'বাণিন্যৌ
নত্'কৌমত্' ইত্যমরশ্চ । অংশুকানি বস্ত্রাণি বাত: অপি ন অস্ত্র'সয়ত্
ন অকম্পয়ত্, আহরণায় অপহৃত্তু' ক: হস্ত' লম্বয়েত্ । তস্মৈ আশ্রা-
সিদ্ধত্বাদকুতৌভয়সম্ভারা: প্রজা ইত্যর্থ: । অর্হপথৌ পন্থাশ্চেতি বিষয়:,
সমপ্রবিভাগে প্রমাণাভাবাত্ নৈকদেশিসমাস: ॥

৭৫ । মেই বিনৌপের শাপনকালে যত বারবিশ্বজিতনৌগণ বিহারস্থানের অর্হপথে
নিদ্রিত। ইহেই পুঁডিলে, অশ্ব পবনদেবও তাহাদের প্রাজবস্ত্র কম্পিত করিতে নাহন
করিতেন না। কাহার সাধা যে তাহাদের অশ্ব ইহেতে কোন বস্তু অপহরণ করিবার
অন্ত ইচ্ছাশ্রবণ করে ? ।

পুত্রৌ রঘুস্তস্য পদং প্রশাস্তি
মহাক্রতোর্বিশ্বজিত: প্রযোক্তা ।
চতুর্দিগাবর্জিতসম্ভৃতাং যৌ
মৃত্যুত্যাগশেষামকরোদ্ভিভূতিম্ ॥৩৬

৩৬ অ: । বিশ্বজিত: মহাক্রতো: প্রযোক্তা তস্য দিলীপস্য পুত্র: রঘু: পদং প্রশাস্তি, য: চতুর্দিগা-
বর্জিতসম্ভৃতাং বিভূতি' মৃত্যুত্যাগশেষাম্ অকরোত্ ॥

৩৬ । বিশ্বজিত: নাম মহাক্রতো: প্রযোক্তা অনুষ্ঠাতা তস্মৈ দিলীপস্য
পুত্র: রঘু:, পদং পৈতম্ এষ প্রশাস্তি পালয়তি । য: রঘু:, চতুর্দিক: দিগ্ভয়া:
আবর্জিতা প্রাক্ততা সম্ভৃতা সম্যগ্বর্জিতা চ যা তাং চতুর্দিগাবর্জিতসম্ভৃতাং
বিভূতি' সম্পদং, মৃত্যুত্যাগম্ এষ শেষ: যস্মা: তাম্ অকরোত্, বিশ্বজিদ্ভয়ানগস্য
সর্বস্বদক্ষিণকত্বাদিত্যর্থ: ॥

৭৬ । মেই বিনৌপের পুত্র, বিশ্বজিতের অশ্রুভাঙা অশ্ব একদে পৈতৃক রাজ্যকা

भासन करिष्येहैन; तनि उक्त महाशब्द सम्पादनानुसर चतुर्दश इहेते मन्त्रावत ७
सम्बद्धित समस्त धनराशि दान करिष्ये मृगपात्रमात्र अवशिष्टे रात्रिश्राद्धिनेन ।

आरूढमद्रोनुदधीन् वितौर्णं
भुजङ्गमानां वसतिं प्रविष्टम् ।
ऊर्ध्वं गतं यस्य न चानुबन्धि
यशः परिच्छेत्तुमियत्तयालम् ॥ ७७

७७ अः । आरूढम् आरूढम्, उदधीन् वितौर्णम्, भुजङ्गमानां वसतिं प्रविष्टम्, ऊर्ध्वं गतम्, अनु-
बन्धि च यस्य यशः इत्येतया परिच्छेत्तुं न शक्यम् ॥

७७ । किञ्च, अद्रोन् आरूढम्, उदधीन् वितौर्णम् अवगाढं सकल-
भूगोलव्यापकमित्यर्थः । भुजङ्गमानां वसतिं पातालं प्रविष्टम्, ऊर्ध्वं स्वर्गा-
दिकं गतं व्याप्तम् इत्यर्थः सर्वदिग्गव्यापोत्यर्थः । अनुबन्धाति इति अनुबन्धि
च अविच्छेदिकालत्रयव्यापकञ्च इत्यर्थः । अतएव एवम्भूतं यस्य यशः इय-
त्तया देशतः कालतो वा केनचित् मानेन परिच्छेत्तुं न अलं न शक्यम् ।

७७ । अत्र रात्रिश्राद्धिनि पक्षेऽपि आराधनं, मृगपात्रं अवगाहनं, नागलोका-
न्तरेण एवम्भूतानां गमनं करिष्येह । तन्मित्रं अनन्तकालशायी वनेन ईश्वरा करिष्ये
केशे मन्त्रार्थ इत्यर्थः ।

असौ कुमारस्तमजोऽनुजात-
स्त्रिविष्टपस्येव पतिं जयन्तः ।
गुर्वीं धुरं यो भुवनस्य पित्रा
धुर्य्येण दम्यः सदृशं विभर्त्ति ॥ ७८

७८ अः । असौ कुमारः अजः, जयन्तः त्रिविष्टपस्य पतिम् इव तम् अनुजातः, यः दम्यः अपि
भुवनस्य गुर्वीं धुरं धुर्य्येण पिता सदृशं विभर्त्ति ।

७८ । असौ अजात्यः कुमारः, त्रिविष्टपस्य स्वर्गस्य पतिम् इन्द्रं
जयन्तः इव । 'जयन्तः पाकशासनिः' इत्यमरः । तं रघुम् अनुजातः,
तस्माज्जात इत्यर्थः । तज्जातोऽपि तदनुजातो भवति जन्यजनकयोरा-
नन्तर्यात् । 'गत्यर्थार्कर्मकश्चिद्वशीङ्स्यासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च' इति
क्तः । सोपसृष्टत्वात् सकर्मकत्वम् । आह चात्रैव सूत्रे वृत्तिकारः—
'श्रुषादयः सोपसृष्टाः सकर्मका भवन्ति' इति । दम्यः शिक्षणीयावस्थः
यः अजः, गुर्वीं भुवनस्य धुरं धुर्य्येण धुरन्धरेण चिरनिरुद्धेन पित्रा सदृशं

তুল্যং যথা তথা বিমত্তি । যথা কশ্চিদ্বত্সতরোপি ধূর্য্যেণ মহীক্ষেণ সমং
বহতীতু্যপমালঙ্কারো ধ্বন্যতে । ‘দম্যবত্সতরৌ সমৌ’ ইত্যমরঃ ।

৭৮। যেমন জিহবেবধর হইতে অল্প, তেমনি সেই রঘু হইতে এই রাবকুমার
অল্প অল্প লাভ করিয়াছেন । ইহার এখনও শিকারীভাৱে যোগ্য বসন ; তথাপি ইনি
ধূরধর শিকার সহিত তুল্যরূপে শুকতর মাঝাঝা ভাব বহন করিতেছেন ।

কুলেিন কান্ত্যা বয়সা নবেন গুণৈশ্চ তৈস্তেৰ্বিনয়প্রধানৈঃ ।

ত্বমাत्मनस्तुल्यমমং বৃণীष্ব রত্নং সমাগচ্ছতু কাञ्चनेन ॥ ৩৫

৩৫ পঃ । কুলেিন, কান্ত্যা, নবেন বয়সা, বিনয়প্রধানৈঃ তৈঃ তৈঃ গুণৈঃ আत्मনঃ তুল্যম্ অমং ত্বং
বৃণীষ্ব, রত্নং কাञ्চনেन (সঙ্ক) সমাগচ্ছতু ।

৩৫। কুলেিন, কান্ত্যা লাভণ্যেয, নবেন বয়সা যৌবনেন, বিনয়ঃ প্রধানং
যেবাং তৈস্তৈঃ গুণৈঃ শ্রুতশীলাদিমিশ্চ আत्मনঃ তুল্যং স্বানুরূপম্ অমম্ অজং
ত্বং বৃণীষ্ব । কিং বহুনা ? রত্নং কাञ্চনেন সমাগচ্ছতু সঙ্কচ্ছতাং ।
প্রার্থনায়াং লোট্ । রত্নকাञ্চনয়োরিবাত্যন্তানুরূপত্বাদ্যুবয়ৌঃ সমাগমঃ
প্রার্থ্যতে ইত্যর্থঃ ।

৭৯। কৌমোদিন্য, মোক্ষার্থ্য, নবদেবতেন এবং বিনয়শক্তি গুণশ্রীয়ে ইনি তোমার
অল্পরূপে বস ; তুমি ইহাটক বরণ কর ;—মনি, কাঞ্চনেন সহিত মিলিত হউক ।

ততঃ সুনন্দাवचनावसाने लज्जां तनूकृत्य नरेन्द्रकन्या ।

दृष्ट्वा प्रसादामलया कुमारं प्रत्यग्रहीत् संवरणसज्जेव ॥ ৮০

৮০ পঃ । ততঃ সুমন্দাবচনাবসানে নরেन्द्रকন্যা লজ্জাং তনূকৃত্য প্রসাদামলয়া দৃষ্ট্যা
সংবরণসজ্জা ইব কুমারং প্রত্যগ্রহীত্ ॥

৮০। ততঃ সুমন্দাবচনস্য অবসানে অন্তে নরেन्द्रকন্যা ইন্দুমতী
লজ্জাং তনূকৃত্য সঙ্কোচ্য প্রসাदेन মনঃপ্রসাदेन অমলয়া প্রসন্নয়া দৃষ্ট্যা
সংবরণস্য লজ্জা স্বয়ংবরণার্থলজ্জা ইব কুমারম্ অজম্ প্রত্যগ্রহীত্
স্বীচকার । সম্যক্ সানুরাগমপশ্যদিত্যর্থঃ ।

৮০। জনহর, সুনন্দার কথাঃশ্রবণে রাবকুমারী ইন্দুমতী লজ্জা পরিত্যাগ করিয়া
মাঝাঝ বরণভাৱে নাগ অর্পণার্থকুল দৃষ্টিগোচর হইয়া অজক বরণ করিলেন ।

सा यूनि तस्मिन्नभिलाषबन्धं

शशाक शालीनतया न वक्तुम् ।

रोमाञ्चलक्ष्येण स गात्रयष्टिं भित्त्वा निराक्रामदरालक्ष्येभ्यः ॥ ८१

८१ अः । सा तस्मिन् यूनि अभिलाषबन्धं शालीनतया वक्तुं न शशाक, सः रोमाञ्चलक्ष्येण अरात्रक्ष्येः गात्रयष्टिं भित्त्वा निराक्रामत् ।

८१ । सा कुमारी यूनि तस्मिन् अजे अभिलाषबन्धम् अनुरागप्रस्थं शालीनतया अधृष्टतया । 'स्यादधृष्टस्तु शालीनः' इत्यमरः । 'शालीन-
कौपिने अधृष्टाकार्ययोः' इति निपातः । वक्तुं न शशाक, तथापि अराल-
क्ष्येभ्यः सः अभिलाषबन्धः रोमाञ्चलक्ष्येण पुलकव्याजेन । 'व्याजोऽपदेशो
लक्ष्यञ्च' इत्यमरः । गात्रयष्टिं भित्त्वा निराक्रामत् । सात्त्विकाविर्भाव-
लिङ्गेन प्रकाशित इत्यर्थः ।

८१ । कुमारी, जेहे युवकेन अति दुष्टेन ग्राह्य अशूरागं वणिङ् मञ्जारायणः इत्यादि
अकाशं करिते पात्रिगेन नो, किञ्च जेहे अशूरागं शुकनौ हेमूयतीरं गीतं देव करिषा
ब्रामीककण अकाशित हरेण ।

तथागतायां परिहासपूर्वं सखीं सखीं वेत्तभृदाबभाषि । आर्य्ये ब्रजामोऽन्यत इत्यथैनां बधूरसूयाकुटिलं ददर्श ॥ ८२

८२ अः । तस्यां तथागतायां (सख्यां), सखीं वेत्तभृत् (सुनन्दा) परिहासपूर्वम् आबभाषे,
आर्य्ये ! अन्यतः ब्रजामः इति, बधूः असूयाकुटिलम् एनां ददर्श ॥

८२ । सख्याम् इन्दुमव्यां तथागतायां तथाभूतायां दृष्टानुरागायां
'सत्यामित्यर्थः' । सखी सहचरी । 'सख्यशिष्वीति भाषायाम्' इति निपा-
तनात् ङीप् । वेत्तभृत् सुनन्दा, हे आर्य्ये ! पूज्ये ! अन्यत्त अन्यं प्रति
ब्रजामः इति परिहासपूर्वम् आबभाषे । अथ बधूः इन्दुमती एनां सुनन्दाम्
असूयाया रोषेण कुटिलं ददर्श । अन्यगमनस्यासह्यत्वादित्यर्थः ।

८२ । मृच्छरो वेत्तभृत्सखी सुनन्दा, मयौक उग्रवहापनं पेशिषा मृच्छरापमूर्खक
वणिज्, — आर्य्ये ! छन, अन्य ब्रजामं निकटे गमन करि । तारा सुनिश हेमूयती
सुनन्दां मिक रोषेण कुटिलं कटोक्पात करिगेन ।

सा चूर्णगौरं रघुनन्दनस्य धात्रीकराभ्यां करभोपमोदः । आसन्नयामास यथाप्रदेशं कण्ठे गुणं मूर्त्तमिवानुरागम् ॥ ८३

८३ अः । सा करभोपमोदः धात्रीकराभ्यां, रघुनन्दनस्य कण्ठे यथाप्रदेशं चूर्णगौरं गुणं, मूर्त्तम्
अनुरागम् इव, आसन्नयामास ॥

८३ । करभः करप्रदेशविशेषः । 'मणिबन्धादाकनिष्ठ' करस्य करभो वहिः' इत्यमरः । करभः उपमा ययोः तौ ऊरू यस्याः सा करभोपमोरूः । 'ऊरुत्तरपदादौपम्ये' इत्यूङ्प्रत्ययः । सा कुमारी, चूर्णेन मङ्गलचूर्णेन गौरं लोहितं गुणं स्रजं, मूर्त्तं मूर्त्तिमन्तम् अनुरागम् इव, धात्याः उपमातुः सुनन्दायाः कराम्यां रघुनन्दनस्य अजस्य कण्ठे यथाप्रदेशं यथास्थानम् आसञ्जयामास, आसक्तं कारयामास, न तु स्वयमाससञ्ज, अनौचित्यात् ।

८७ । करलोपम उरुशृङ्गमन्त्रा इन्मृषती वाजोइष्ट वात्रा रघुनन्दन आसत्र कण्ठे यथास्थाने मूर्त्तिमान् अपूराण्डे नात्र मङ्गलचूर्णं शोभितं वाग्य मन्त्रवैभक्तिं करिष्यति मितेन ।

तथा स्रजा मङ्गलपुष्पमय्या विशालवक्षःस्थललम्बया सः ।

अमंस्त कण्ठार्पितबाहुपाशां विदर्भराजावरजां वरेण्यः ॥ ८४

८४ । वरेण्यः सः विशालवक्षःस्थललम्बया मङ्गलपुष्पमय्या तथा स्रजा, विदर्भराजावरजां कण्ठार्पितबाहुपाशाम् अमंस्त ।

८४ । वरेण्यः वरणीयः उत्कृष्टः, वृत्र एण्यः । 'सः अजः मङ्गलपुष्पमय्या मधूकादिकुसुममय्या विशालवक्षःस्थले लम्बया लम्बमानया तथा प्रकृतया स्रजा विदर्भराजावरजाम् इन्दुमतीं कण्ठार्पितौ बाहु एव पाशौ यया ताम् अमंस्त मन्यतेर्लुङ् । बाहुपाशकल्पसुखमन्वभूदित्यर्थः ।

८४ । वरणीय अथ विमान वक्रःश्रुते लक्ष्मणा मङ्गलपूज्यवर्जिता मेहे माता कण्ठे शोभन करिष्यति छान करिष्येन, येन विदर्भराजाशुद्धा इन्मृषती माताकूप बाहुपाशेन तांशत्र कण्ठेन आनिजन करिष्येत्तेन ।

शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तं
जलनिधिमनुरूपं जङ्गुकन्यावतीर्णा ।

इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः

श्रवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवव्रुः ॥ ८५

८५ अः । तत्र समगुणयोगप्रीतयः पौराः, "इयं मेघमुक्ता" शशिनम् उपगता कौमुदी, अनुरूपं जलनिधिम् अवतीर्णा जङ्गुकन्या" इति नृपाणां श्रवणकटु एकवाक्यं विवव्रुः ।

८५ । तत्र स्वयम्बरे समगुणयोः तुल्यगुणयोः इन्दुमतीरघुनन्दनयोः योगेन प्रीतिः येषां ते समगुणयोगप्रीतयः पौराः पुरे भवा जनाः, इयम् अजसङ्गता इन्दुमती, मेघैः मुक्तं शशिनं शरच्चन्द्रम् उपगता कौमुदी, अनु-

रूपं सदृशं जलनिधिम् अवतीर्णा प्रविष्टा जह्नु कन्या भागीरथी, तत्सदृशी
इत्यर्थः, इत्येवं नृपाणां श्रवणयोः कटु परुषम् एकम् अविसंवादि वाक्यम्
एकवाक्यं विबन्धुः । मालिनीवृत्तमेतत् लक्षणन्तूक्तं प्राक् ।

८८ । परम्परं तुलाशुभमन्त्रं मेहे वन-वधूः सन्निभेन आनन्दिता हृष्टा पौन्रगण
एहेक्षणं वणिजे नागिनः—येन छत्रिका येषु छत्रयात्र सङ्घितं मिश्रितं हृष्टेन ; येन
गणा अश्रुक्षणे पति मयूखेन सङ्घितं मयूखेन हृष्टेन ; एहे मकल कथा अपर नृपतिगणेश
कर्णे अडाल ६० वोध हृष्टेन ।

प्रमुदितवरपद्ममेकतस्तत्

क्षितिपतिमण्डलमन्यतो वितानम् ।

उषसि सर इव प्रफुल्लपद्मं

कुमुदवनप्रतिपन्ननिद्रमासीत् ॥ ८६

इति श्रीमहाकविकालिदासकृतौ रघुवंशे षष्ठः सर्गः ॥ ६

८६ अः । एकतः प्रमुदितवरपद्मम्, अन्यतः वितानं तत् क्षितिपतिमण्डलम्, उषसि प्रफुल्लपद्मं
कुमुदवनप्रतिपन्ननिद्रं सर इव आसीत् ॥

८६ । एकतः एकतः प्रमुदितः हृष्टः वरस्य जामातुः पक्षः वर्गः यस्य
तत्-तथोक्तम्, अन्यतोऽन्यत्र वितानं शून्यं, भग्नाशत्वादप्रहृष्टमित्यर्थः, तत्
क्षितिपतिमण्डलम्, उषसि प्रभाते प्रफुल्लपद्मं कुमुदवनेन प्रतिपन्ननिद्रं
प्राप्तनिमीलनं सरः इव सरस्तुल्यम् आसीत् । पुष्पिताग्रा वृत्तमेतत्,
लक्षणन्तूक्तं प्राक् ।

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया सञ्जीवनी-

समाख्यया व्याख्यया समेतो महाकवि श्रीकालिदासकृतौ

रघुवंशे महाकाव्ये स्वयंवरवर्णनो नाम षष्ठः सर्गः ॥ ६

८७ । मेहे शत्रुवर सङ्घार एक दिने ६० वर्षप्रफुल्ल वरगणैश्च गण, अना दिने ७० वर्षप्रफुल्ल
विषमवर्णनं राजमणौ ;—वोध हृष्टेन येन अडाते मयूखेन एव एक दिने प्रफुल्ल पद्मवन
एव अना दिने मृजित कुमुदवन रहितं ।

वर्ध सर्ग समाप्त ॥ ७

सप्तमः सर्गः ।

अथोपयन्ता सदृशेन युक्तां स्कन्देन साक्षादिव देवसेनाम् ।

स्वसारमादाय विदर्भनाथः पुरप्रवेशाभिमुखो बभूव ॥ १

१ अः । अथ, सदृशेन उपयन्ता युक्तां, स्कन्देन साक्षात् देवसेनाम् इव, स्वसारम् आदाय, विदर्भनाथः पुरप्रवेशाभिमुखः बभूव ॥

भजेमहि निपीयैकं मुहुरन्यं पयोधरम् ।

मार्गन्तं बालमालोष्याश्वासयन्तौ हि दम्पती ॥

१ । अथ विदर्भनाथो भोजः सदृशेनोपयन्ता वरेण युक्ताम् । अतएव साक्षात् प्रत्यक्षम् । 'साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोः' इत्यमरः । स्कन्देन युक्तां देवसेनामिव । देवसेना नाम देवपुत्री स्कन्दपत्नी तामिव स्थितां स्वसारं भगिनीमिन्दुमतीमादाय गृहीत्वा पुरप्रवेशाभिमुखो बभूव । उपजातिवृत्तं सर्गेऽस्मिन् प्रायः ।

१ । अनङ्गत्र विमर्जभक्ति, माक्रा९ कार्तिकेयस्य महित (देवसेना) नारायण अङ्गुल्य वरेण महित मङ्गुली भगिनी हेमूयतीक लक्ष्मी नगराभिमुखे गमन करिणम् ।

सेनानिवेशान् पृथिवीक्षितोऽपि जग्मुर्विभातग्रहमन्दभासः ।

भोज्यां प्रति व्यर्थमनोरथत्वादूपेषु वेशेषु च साभ्यसूयाः ॥ २

२ अः । पृथिवीक्षितः अपि, भोज्यां प्रति व्यर्थमनोरथत्वात् विभातग्रहमन्दभासः रूपेषु वेशेषु च साभ्यसूयाः (सन्तः) सेनानिवेशान् जग्मुः ॥

२ । भोजस्थ राज्ञो गोत्रापत्यं स्त्री भोज्या । तामिन्दुमतीं प्रति व्यर्थमनोरथत्वात् रूपेषु आकृतिषु वेशेषु नेपथ्येषु च साभ्यसूया वृथेति निन्दन्तः । किञ्च, विभाते प्रातःकाले ये ग्रहाश्चन्द्रादयस्त इव मन्दभासः क्षीणकान्तयः पृथिवीक्षितो नृपा अपि सेनानिवेशान् शिविराणि जग्मुः ॥

२ । एतद्विक महोपासकगणः (भोजनन्विनीमा) देवार्थमनोरथ इवोपाते अत्र रूपेण वेदमन्त्र निम्ना करिष्ये अन्तातकालेन अङ्गुल्य नारायणान्तादेव शिविरं अन्तागमन करिणम् ।

सान्निध्ययोगात्किल तत्र शच्याः

स्वयंवरक्षोभकृतामभावः ।

काकुत्स्थमुद्दिश्य समत्सरोऽपि

शशाम तेन क्षितिपाललोकः ॥ ३

३ अः । तत्र शच्याः सान्निध्ययोगात् स्वयंवरक्षोभकृत्याम् अभावः किल, तेन काकुत्स्थम् उद्दिश्य समत्सरः अपि क्षितिपाललोकः शशाम ॥

३ । ननु कुद्वाश्चेदयुध्यन्तां तताह - सान्निध्येति । तत्र स्वयंवरक्षेत्रे शच्या इन्द्राण्याः । सन्निधिरेव सान्निध्यम् । तस्य योगात्सद्भावाद्धेतोः स्वयंवरस्थ क्षोभकृतां विघ्नकारिणामभावः किल । किलेति स्वयंवरविघातकाः शच्या विनाश्यन्त इत्यागमसूचनार्थम् । तेन हेतुना काकुत्स्थमजमुद्दिश्य समत्सरोऽपि सवैरोऽपि क्षितिपाललोकः शशाम नाक्षुभ्यत् ॥

३ । अत्र स्वयंवरक्षेत्रे सान्निध्ययोगात् स्वयंवरक्षेत्रे शच्या इन्द्राण्याः । सन्निधिरेव सान्निध्यम् । तस्य योगात्सद्भावाद्धेतोः स्वयंवरस्थ क्षोभकृतां विघ्नकारिणामभावः किल । किलेति स्वयंवरविघातकाः शच्या विनाश्यन्त इत्यागमसूचनार्थम् । तेन हेतुना काकुत्स्थमजमुद्दिश्य समत्सरोऽपि सवैरोऽपि क्षितिपाललोकः शशाम नाक्षुभ्यत् ॥

तावत्प्रकीर्णाभिनवोपचार-

मिन्द्रायुधद्योतिततोरणाङ्गम् ।

वरः स बध्वा सह राजमार्गं

प्राप ध्वजच्छायनिवारितोष्णम् ॥ ४

४ अः । सः वरः बध्वा सह तौवत्प्रकीर्णाभिनवोपचारम्, इन्द्रायुधद्योतिततोरणाङ्गम् ध्वज-
च्छायनिवारितोष्णम् राजमार्गं प्राप ॥

४ । 'यावत्तावच्च साकल्ये' इत्यमरः । तौवत्प्रकीर्णाः साकल्येन प्रसारिता अभिनवा नूतना उपचाराः पुष्पप्रकारादयो यस्य तं तथोक्तम् । इन्द्रायुधानोव द्योतितानि प्रकाशितानि तोरणानि अङ्काश्चिह्नानि यस्य तम् । ध्वजानां छाया ध्वजच्छायम् । 'छाया बाहुल्ये' इति नपुंसकत्वम् । तेन निवारित उष्ण आतपो यत्र तं तथा राजमार्गं स वरो वोढा बध्वा सह प्राप विवेश ।

४ । तत्र न आश्रितः वरः सहितः यागा अर्पितः विविध उपचारे श्रुणादितः, महत्त
हेतुवत्तः सपुत्र नैष्ठिकतः तोरणविनिर्दिष्टे, पताकाच्छाया निवारिततोरणे अङ्कगण्ये उपनीत
हरेलेन ।

ततस्तदालोकनतत्पराणां

सौधेषु चामीकरजालवत्सु ।

বভূবুরিত্যং পুরসুন্দরীণাং

ত্য়ক্তান্যকার্য্যাণি বিবেচিতানি ॥ ৫

৫ অ: । তত: চামীকরজালবত্সু সৌধেষু তদালোকনতত্পরাণাং পুরসুন্দরীণাং ইত্যং ত্য়ক্তান্যকার্য্যাণি বিবেচিতানি বভূবু: ॥

৫ । তত: তদনন্তরং, চামীকরজালবত্সু সৌবর্ণগবাশ্বযুক্তেষু সৌধেষু তস্য অজস্য আলোকে তত্পরাণাম্ আসক্তানাং পুরসুন্দরীণাম্ ইত্যং বক্ষ্য-
মাণপ্রকারাণি ত্য়ক্তানি অন্যকার্য্যাণি কেশবন্ধনাदीনি যেষু তানি বিবে-
চিতানি ব্যাপারা: বভূবু: ॥

৫ । অনন্তর বরপর্শনোৎসুক পুরসুন্দরীণাং হেম-গবাশ্ব-জমনক্কট প্রাণাদনমুদে
অনন্যকারী হইয়া নক্ষ্যমাণরূপে রূপতা প্রকাশ করিতে লাগিলেন ।

আলোকমার্গং সহসা ব্রজন্ত্যা

কদাচিদুদ্বৈষ্টনবান্তমাল্য: ।

বন্ধুং ন সম্ভাবিত এব তাবত্

করেণ রুদ্ধোঽপি চ কেশপাশ: ॥ ৬

৬ অ: । সহসা আলোকমার্গং ব্রজন্ত্যা কদাচিত্ উদ্বৈষ্টনবান্তমাল্য: কেশপাশ: করেণ রুদ্ধ: অপি তাবত্ বন্ধুং ন সম্ভাবিত এব ॥

৬ । তান্যেবাহ পঞ্চমি: শ্লোকৈ: —আলোকেতি । সহসা আলোকমার্গং
গবাশ্বপথং ব্রজন্ত্যা কদাচিত্ কামিন্যা উদ্বৈষ্টনবান্তমাল্য: উদ্বৈষ্টন: দ্রুত-
গতিবশাৎ উন্মুক্তবন্ধন: অতএব বান্তমাল্য: বন্ধবিশ্লেষণে উদ্বীর্ণমাল্য:
করেণ রুদ্ধ: গৃহীত: অপি চ কেশপাশ: কেশকলাপ: । ‘পাশ: পক্ষশ্চ হস্তশ্চ
কলাপার্থা: কচাত্ পরে’ ইত্যমর: । তাবত্ আলোকমার্গপ্রাপ্তিপৰ্য্যন্তং
বন্ধুং বন্ধনার্থং ন সম্ভাবিত: ন চিন্তিত এব ।

৬ । কোনও মহিলা গবাশ্ব পরিধানে ক্ষুণ্ণভাবে গমন করিবার কালে কবরীবন্ধন
উন্মুক্ত ও তাহা হইতে মালাপাশ স্থগিত হইলেও হস্তদ্বারা অবরুদ্ধ রাখিল এবং তাহা
বন্ধন করিবার বিষয়ে চিন্তা না করিয়াই চলিলেন ।

প্রসাধিকালম্ভিতময়পাদমাল্যিয কাচিদৃদ্বরাগমেব ।

উত্সৃষ্টলীলাগতিরাগবাচ্ছাদলক্তকাঙ্ক্ষাং পদবীং ততান ॥ ৩

৩ অ: । কাচিৎ, প্রসাধিকালম্ভিতং দ্বরাগম্ এব ময়পাদম্ মাল্যিয উত্সৃষ্টলীলাগতি: (সতী)
আগবাচ্ছাদ ললিতকাঙ্ক্ষাং পদবীং ততান ॥

७। काचित् प्रसाधिकया अलङ्कृता आलम्बितं रञ्जनार्थं धृतं, द्रव-
रागम् एव आर्द्रालक्तकम् एव, अग्रश्चासौ पादश्च इति अग्रपादः इति कर्म-
धारयसमासः । 'हस्ताग्राग्रहस्तादयो गुणगुणिनोर्भेदाभेदाभ्याम्' इति
घामनः । तम्, आक्षिप्य आकृष्य, उत्सृष्टलोलागतिः त्यक्तमन्दगमना
सती, आ गवाक्षात् गवाक्षपर्यन्तं, पदवीं पन्थानम्, अलक्तकाङ्कां लाक्षाराम-
चिह्नां, ततान विस्तारयामास ॥

१। कोनः काचिनौ वेशविनाशकारिणौ कश्चुड आर्द्र अलक्तकरञ्जित उग्र
आकर्षण करिषा, विनाशगति परितागपूर्वक गवाक्षपथ पर्याप्त नाकारञ्जित पदचिह्न
विस्तार करिणेन ।

विलोचनं दक्षिणमञ्जनेन सम्भाव्य तद्वञ्चितवामनेन ।

तथैव वातायनसन्निकर्षं ययौ शलाकामपरा वहन्ती ॥ ८

८ अः । अपरा दक्षिणं विलोचनम् अञ्जनेन सम्भाव्य, तद्वञ्चितवामनेन (सती) तथा एव
शलाकां वहन्ती (सती), वातायनसन्निकर्षं ययौ ॥

८। अपरा स्त्री दक्षिणं विलोचनम् अञ्जनेन सम्भाव्य अलङ्कृत्य
सम्भ्रमादिति भावः । तद्वञ्चितं तेन अञ्जनेन वर्जितं वामनेन यस्याः सा
सती, तथैव शलाकाम् अञ्जनतूलिकां वहन्ती सती, वातायनसन्निकर्षं
गवाक्षसमीपं ययौ । दक्षिणग्रहणं सम्भ्रमात् व्युत्क्रमकरणद्योतनार्थम्,
'सत्यं हि पूर्वं मनुष्या अञ्जते' इति श्रुतेः ॥

८। कोन शुक्लश्री दक्षिणग्रहण अञ्जनयुक्त ओ वायनेन अञ्जनभूया करिषा, कङ्कण-
शलाका ग्रहणपूर्वक तेनैव अवस्थातेनैव वातायनसन्निकर्षाने ग्रसन करिणेन ।

जालान्तरप्रेषितदृष्टिरन्या प्रस्थानभिन्ना न बबन्ध नीवीम् ।

नाभिप्रविष्टाभरणप्रभेण हस्तेन तस्यावलम्बा वासः ॥ ९

९ अः । अन्या जालान्तरप्रेषितदृष्टिः (सती), प्रस्थानभिन्ना नीवीं न बबन्ध, नाभिप्रविष्टाभरण-
प्रभेण, हस्तेन वासः अवलम्ब्य तस्यै ॥

९। अन्या स्त्री, जालान्तरप्रेषितदृष्टिः गवाक्षमध्यप्रेषितदृष्टिः सती,
प्रस्थानेन गमनेन भिन्नां त्रुटितां नीवीं वसनग्रन्थिम् । 'नीवीं परिपणे ग्रन्थौ
स्त्रीणां जघनवाससि' इति विश्वः । न बबन्ध, किन्तु नाभिप्रविष्टा
आभरणानां कङ्कुणादीनां प्रभा यस्य तेन । प्रभैव नाभेराभरणमभूदिति
भावः । हस्तेन वासः अवलम्ब्य गृहीत्वा तस्यै ॥

२। कोन भाचिनौ गवाक्षे दृष्टदृष्टि ईश्वरा गभभवेगे अगितनीवी वक्षन करिणेन

११ अः । ताः नार्यः राक्षसं दृष्टिभिः आपिबन्त्यः (सत्यः), विषयान्तराणि न जग्मुः (तथाहि)
आसां शेषेन्द्रियवृत्तिः सर्वात्मना चक्षुः प्रविष्टा इव ॥

१२ । ताः नार्यः, रघोरपत्यं राघवम् अजम् । तस्यापत्यमित्यण-
प्रत्ययः । दृष्टिभिः आपिबन्त्यः अतितृष्णया पश्यन्त्यः विषयान्तराणि
अन्यान् विषयान् न जग्मुः न विविदुरित्यर्थः । तथाहि, आसां नारीणां
शेषेन्द्रियवृत्तिः चक्षुर्व्यतिरिक्तश्रोत्रादीन्द्रियव्यापारः सर्वात्मना स्वरूप-
कात्स्न्येन चक्षुः प्रविष्टा इव श्रोत्रादीनि इन्द्रियाणि स्वातन्त्र्येण ग्रहणाशक्तेः
चक्षुरेव प्रविश्य कौतुकात् स्वयमप्येनम् उपलभन्ते किमु, अन्यथा स्वस्व-
विषयाधिगमः किं न स्यादिति भावः ॥

१२ । मेहे काशिनौगण एतद्गच्छति इहैशं अष्टकं निरोक्षणं करिष्ये गतिगणन ।
तांशाम्भ्यः अन्यानां ऐन्द्रियवृत्ति मरण एव न संशयोऽपि एकमात्रं नश्यनमेषाहे अनिष्टे
इहैशं हि ।

स्थाने वृता भूपतिभिः परोक्षैः

स्वयंवरं साधुमसंस्त भोज्या ।

पद्मेव नारायणमन्यथासौ

लभेत कान्तं कथमात्मतुल्यम् ॥ १३

१३ अः । भोज्या, परोक्षैः भूपतिभिः वृता अपि, साधुं स्वयंवरम् अमंस्त स्थाने, अन्यथा असौ
पद्मा नारायणम् इव आत्मतुल्यं कान्तं कथं लभेत ॥

१३ । 'शृण्वन् कथाः' इति वक्ष्यति ताः कथयति - स्थाने इत्यादिभि-
स्त्रिभिः । भोज्या इन्दुमती, परोक्षैः अदृष्टैः भूपतिभिः वृता ममैवेयमिति
प्रार्थिता अपि स्वयंवरम् एव साधुं हितम् अमंस्त मेने, न तु परोक्षमेव
कञ्चित् प्रार्थकं वद्रे, स्थाने युक्तमेतत् । 'युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने' इत्यमरः ।
कुतः ? अन्यथा स्वयंवराभावे असौ इन्दुमती पद्मस्या अस्तीति पद्मा
लक्ष्मीः । 'अर्शादिभ्योऽच्' इत्यच्प्रत्ययः । नारायणम् इव आत्मतुल्यं
स्वानुरूपं कान्तं पतिं कथं लभेत न लभेत एव सदसद्विवेकासौक्य्यादिति
भावः ॥

१३ । वृत्तान्तं पद्मम् । कहिंते गतिगणन—डोवनन्निनौ ईन्मडो गतिगणन
अनेकं वृत्तिं कर्तुं प्रार्थितं इहैशं ये वदन्त्यः शिक्कां खानं करिष्याहिमन, तां
वृत्तिं कर्तुं इहैशं हि ; ननु तां लक्ष्मीं येषां नारायणं नात्र करिष्याहिमन, तेन मेहेकं
अनुरूपं पतिनां कर्तुं न स्यात् इहैशं ?

परस्पररेण स्पृहणीयशोभं

न चेदिदं द्वन्द्वमयोजयिष्यत् ।

अस्मिन् द्वये रूपविधानयत्नः

पत्युः प्रजानां वितथोऽभविष्यत् ॥ १४

१४ अः । स्पृहणीयशोभम् इदं द्वन्द्वं चेत् परस्पररेण न अयोजयिष्यत्, (तर्हि) अस्मिन् द्वये प्रजानां पत्युः रूपविधानयत्नः वितथः अभविष्यत् ॥

१४ । स्पृहणीयशोभं सर्वाशास्यसौन्दर्यम् इदं द्वन्द्वं मिथुनम् । 'द्वन्द्वं रहस्य—' इत्यादिना निपातः । परस्पररेण न योजयिष्यत् चेत् न योजयेत् यदि, तर्हि प्रजानां पत्युः विधातुः अस्मिन् द्वये द्वन्द्वे रूपविधानयत्नः सौन्दर्यनिर्माणप्रयासः वितथः विफलः अभविष्यत् एतादृशानुरूपस्त्रीपुंसा-न्तराभावादिति भावः । 'लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्ता'विति लृङ् । 'कुतश्चित् कारणवैगुण्यात् क्रियाया अनभिनिष्पत्तिः क्रियातिपत्तिः' इति वृत्तिकारः ॥

१४ । अजापति इति स्मृणीय मोक्षार्थानीतो एहे मन्त्रोऽयं मन्त्रोऽयं न कश्चित्, ताशः इहेन तांशः वरवयुते अजापतिरूपं निष्कृतं इहेत ।

रतिस्मरौ नूनमिमावभूतां राज्ञां सहस्रेषु तथाहि बाला ।

गतेयमात्मप्रतिरूपमेव मनो हि जन्मान्तरसङ्गतिज्ञम् ॥ १५

१५ अः । इमौ नूनं रतिस्मरौ अभूताम्, तथाहि, इयं बाला राज्ञां सहस्रेषु आत्मप्रतिरूपम् एव गता, मनः हि जन्मान्तरसङ्गतिज्ञम् ॥

१५ । रतिस्मरौ यौ नित्यसहचरौ इत्यभिप्रायः नूनं तौ एव इयञ्च अयञ्च इमौ दम्पती अभूताम् एतद्रूपेण उत्पन्नौ । कुतः ? तथाहि, इयं बाला राज्ञां सहस्रेषु राजसहस्रमध्ये सत्यपि व्यत्यासकारणे इति भावः । आत्मप्रतिरूपं स्वतुल्यम् एव । 'तुल्यसङ्काशनीकाशप्रकाशप्रतिरूपकाः' इति दण्डो । गता प्राप्ता । तदपि कथं जातमत आह—हि यस्मात् मनः जन्मान्तरसङ्गतिज्ञं भवति । तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञाभावेऽपि वासनाविशेषवशादनुभूतार्थेषु मनःप्रवृत्तिरस्तीत्युक्तं, जन्मान्तरसाहचर्यमिवात्र प्रवर्तकमिति भावः ॥

१६ । एहे इहे जन निष्कृतं इति ७ अनकृतं इहेतेन ; ननुवा एहे वागिका महेश्वराजगणयोः किङ्कणे आद्याशुक्रं पति निरुद्धं कश्चिन्महेतेन ? मनः, अवयवे इहे इत्युक्तं मन्त्रकं अवगतं वाक्ये ।

दृष्ट्यङ्गताः पौरवधूमुखेभ्यः

शृण्वन् कथाः श्रोत्रसुखाः कुमारः ।

उद्भासितं मङ्गलसंविधाभिः

सम्बन्धिनः सद्यः समाससाद ॥ १६

१६। कुमारः, पौरवधूसुखेभ्यः उद्गताः श्रोत्रसुखाः इति कथाः शृण्वन् (सन्) मङ्गलसंविधाभिः
उद्भासितं सम्बन्धिनः सद्यः समाससाद ॥

१६। इति 'स्थाने वृता' इत्याद्युक्तप्रकारेण पौरवधूसुखेभ्यः उद्गता
उत्पन्नाः श्रोत्रयोः सुखाः मधुराः । सुखराज्यो विशेष्यनिघ्नः । 'पापपुण्य-
सुखादि च' इत्यमरः । कथाः गिरः शृण्वन् कुमारः अजः मङ्गलसंविधाभिः
मङ्गलरचनाभिः उद्भासितं शोभितं सम्बन्धिनः कन्यादायिनः सद्यः गृहं
समाससाद प्राप ॥

१७। राजकुमारः अजः पौरवधूमुखेभ्यः उद्गताः श्रोत्रसुखाः इति कथाः शृण्वन् (सन्) मङ्गलसंविधाभिः
उद्भासितं सम्बन्धिनः सद्यः समाससाद ॥

ततोऽवतीर्य्याशु करेणुकायाः स कामरूपेश्वरदत्तहस्तः ।

वैदर्भनिर्दिष्टमथो विवेश नारौमनांसौव चतुष्कमन्तः ॥ १७

१७। ततः सः कामरूपेश्वरदत्तहस्तः (सन्) पाशु करेणुकायाः अवतीर्य्य अथो वैदर्भ-
निर्दिष्टम् अन्तश्चतुष्कं नारौमनांसि इव विवेश ॥

१७। ततः अनन्तरं करेणुकायाः हस्तिन्याः सकाशात् आशु शीघ्रम्
अवतीर्य्य कामरूपेश्वरे दत्तः हस्तः येन सः अजः, अथो अनन्तरं वैदर्भ
निर्दिष्टं प्रदर्शितम् अन्तश्चतुष्कं चत्वरं नारीणां मनांसि इव विवेश ॥

१८। ततः अनन्तरं करेणुकायाः हस्तिन्याः सकाशात् आशु शीघ्रम्
अवतीर्य्य कामरूपेश्वरे दत्तः हस्तः येन सः अजः, अथो अनन्तरं वैदर्भ
निर्दिष्टं प्रदर्शितम् अन्तश्चतुष्कं चत्वरं नारीणां मनांसि इव विवेश ॥

महार्हसिंहासनसंस्थितोऽसौ सरत्नमघं मधुपर्कमिश्रम् ।

भोजोपनीतञ्च दुकूलयुग्मं जग्राह सार्द्धं वनिताकटाक्षैः ॥ १८

१८। महार्हसिंहासनसंस्थितः असौ अजः, भोजेन उपनीतं
रत्नैः सहितं सरत्नं मधुपर्कमिश्रम् अर्घ्यं पूजासाधनद्रव्यं दुकूलयोः
क्षौमयोः युग्मञ्च वनिताकटाक्षैः अन्यस्त्रीणाम् अपाङ्गदर्शनैः सादृजग्राह
गृहीतवान् ॥

१८। महार्हसिंहासने संस्थितः असौ अजः, भोजेन उपनीतं
रत्नैः सहितं सरत्नं मधुपर्कमिश्रम् अर्घ्यं पूजासाधनद्रव्यं दुकूलयोः
क्षौमयोः युग्मञ्च वनिताकटाक्षैः अन्यस्त्रीणाम् अपाङ्गदर्शनैः सादृजग्राह
गृहीतवान् ॥

१८ । तथैव अत्र बहूनां मिश्रणान्न आशौन इहेषां भोजनार्थं यथावत् मधुपर्कमिश्रितं
नरपुत्र अर्थात् ७ युग्मं वस्त्रं ग्रहणं करिष्ये । तथैव पूजकानि नौगणं तैश्च अति कठोरं
निरूपणं करिष्ये नागिण ।

दुकूलवासाः स बधूसमीपं निन्ये विनीतैरवरोधरक्षैः ।

वेलासकाशं स्फुटफेनराजिनैरुदन्वानिव चन्द्रपादैः ॥ १९

१९ अः । दुकूलवासाः सः विनीतैः अवरोधरक्षैः बधूसमीपं, स्फुटफेनराजिः उदन्वान् नवैः
चन्द्रपादैः वेलासकाशम् इव निन्ये ॥

१९ । दुकूलवासाः सः अजः, विनीतैः नम्रैः अवरोधरक्षैः अन्तःपुरा-
धिकृतैः बधूसमीपं निन्ये । तत्र दृष्टान्तः—स्फुटफेनराजिः उदन्वान्
समुद्रः नवैः नूतनैः चन्द्रपादैः चन्द्रकिरणैः वेलायाः सकाशं समीपम् इव ।
पूर्णदृष्टान्तोऽयम् ॥

१९ । चैत्रपक्षे नवम्यां तत्र चन्द्रकिरणं कनकाक्षिविराजितं साग्निकं तेषामग्निधाने
नृपेण यथा, तत्रापि अत्रः पूजकानि विनीतं पूजयन् कौमुद्युगल-परिहितं अत्रैकं वधु
हेतुमती मन्त्रिणान् नृपेण गेण ।

तन्नाञ्चितो भोजपतेः पुरोधा

हुत्वाग्निमाज्यादिभिरग्निकल्पः ।

तमेव चाधाय विवाहसाक्ष्ये

बधूवरौ सङ्गमयाञ्चकार ॥ २०

२० अः । तत्र अञ्चितः अग्निः कल्पः भोजपतेः पुरोधाः, आज्यादिभिः अग्निं हुत्वा, तम् एव
विवाहसाक्ष्ये आधाय च, बधूवरौ सङ्गमयाञ्चकार ॥

२० । तत्र सञ्चिन्तः अञ्चितः पूजितः अग्निकल्पः अग्नितुल्यः भोजपतेः
भोजदेशाधीश्वरस्य पुरोधाः पुरोहितः । पुरोधास्तु पुरोहितः इत्यमरः ।
आज्यादिभिः द्रव्यैः अग्निं हुत्वा तम् एव च अग्निं विवाहसाक्ष्ये आधाय
साक्षिणं कृत्वा इत्यर्थः । बधूवरौ सङ्गमयाञ्चकार योजयामास ॥

२० । मेहेषान् भोजयति कर्तुं मस्कृतं, अनलज्वा दीप्तिमान् पुरोहितं वृत्तानि
वाग्निं कृतान्नेन आहृत्य प्रदानपूर्वकं अग्निकहे विवाहमाकरोत् स्थापनं करिष्ये । मन्त्रातिक्रमं
एकदा मन्त्राञ्चितं करिष्ये ।

हस्तेन हस्तं परिगृह्य बध्वाः स राजसूनुः सुतरां चकाशे ।

अनन्तराशोकलताप्रबालं प्राप्येव दूतः प्रतिपञ्चवेन ॥ २१

১১ অঃ । সঃ রাজসূনুঃ, হৃস্টেন বধ্বাঃ হৃস্টং পরিগৃহ্য, অনন্তরাযাশোকলতাপ্রবালং প্রতিপল্লবেন প্রাপ্য চূতঃ ইব সুতরাং চকাশে ॥

২১ । সঃ রাজসূনুঃ হৃস্টেন স্বকীয়েন বধ্বাঃ হৃস্টং পরিগৃহ্য, অনন্তরাযাঃ সন্নিহিতাযাঃ অশোকলতায়্যাঃ প্রবালং পল্লবং প্রতিপল্লবেন স্বকীয়েন প্রাপ্য চূতঃ আশ্রয়ঃ ইব, সুতরাং চকাশে ॥

২১ । মহাকবি পাদপে যেমন যৌর পল্লববান্ধা সন্নিহিত অশোকলতায় পল্লবে সজত হইয়া সন্নিহিত হইয়া, রাজসূনু অর্থাৎ যৌর হৃদয়' বধূর হৃদয়গ্রন্থ করিয়া সেইরূপ অনির্দোষের শোভা প্রাপ্ত হইলেন ।

আসীদ্বরঃ কণ্টকিতপ্রকোষ্ঠঃ স্খিন্নাঙ্গুলিঃ সংবৃত্তে কুমারী ।
বৃতিস্তথোঃ পাণিসমাগমেণ সমং বিমুক্তো মনোভবস্য ॥২২

২২ অঃ । বরঃ কণ্টকিতপ্রকোষ্ঠঃ আসীত, কুমারী স্খিন্নাঙ্গুলিঃ সংবৃত্তে, পাণিসমাগমেণ মনোভবস্য বৃতিঃ তথোঃ সমং বিমুক্তা ইব ॥

২২ । বরঃ কণ্টকিতঃ পুলকিতঃ প্রকোষ্ঠঃ यस্য সঃ আসীত । 'সূচ্যগ্রে ধ্বজশতী চ রোমহর্ষে চ কণ্টকঃ' ইত্যমরঃ । কুমারী স্খিন্নাঙ্গুলিঃ সংবৃত্তে বধূব । অতোত্প্রেক্ষ্যতে পাণিসমাগমেণ পাণয়োঃ সংস্পর্শেন কৰ্তা তথোঃ বধূবরথোঃ মনোভবস্য বৃতিঃ স্থিতিঃ সমং বিমুক্তা ইব সমীকৃতেব ইত্যর্থঃ । প্রাক্সিদ্ধস্যায়নুরাগসাম্যস্য সম্প্রতি তৎকার্য্যদর্শনাৎ পাণির্স্পর্শকৃত্ত্ব-মুত্প্রেক্ষ্যতে । অত্র বাত্‌স্যাযনঃ,—'কন্যা তু প্রথমসমাগমে স্খিন্নাঙ্গুলিঃ স্খিন্না-মুলী চ ভবতি পুরুষস্তু রোমাশ্চিত্তো ভবতি এমিরনযোর্ভাৎ পরীক্ষেত' ইতি । স্ত্রীপুরুষয়োঃ স্বেদরোমাশ্চাভিধানং সাত্ত্বিকমাত্মোপলক্ষণং । ন তু প্রতিনিয়মো বিবক্ষিতঃ এমিরিতি বহুবচনসামর্থ্যাৎ । সাত্ত্বিকা যথা—“স্তম্ভঃ স্বেদোঽথ রোমাশ্চঃ স্বরভঙ্গোঽথ বেপথুঃ । বৈবর্ণ্যমশ্রু প্রলয় ইত্যষ্টৌ সাত্ত্বিকাস্থ-স্মৃতাঃ ॥” एवं সতি কুমারসাম্ভবে, 'রোমোদ্রমঃ প্রাদুরমুদুমায়াঃ স্খিন্নাঙ্গুলিঃ পুঙ্গবকেতুরাসীত' ইতি ব্যুতক্রমবচনং ন দোষাথেতি । তস্মিন্ দ্বয়ে তত্ক্ষণমাत्मবৃতিঃ সমং বিমুক্তো মনোভবেন' ইতি অপরাধস্য পাঠান্তরে প্যাখ্যানান্তরম্—তস্মিন্ দ্বয়ে মিথুনে তত্ক্ষণম্ আत्मবৃতিঃ সাত্ত্বিকো-দয়রূপা বৃতিঃ মনোভবেন কামেন সমং তুল্যং বিমুক্তা ইব পৃথক্ কৃতা ইব ॥

২২ । বধূর করম্পর্শে বরেন অকোষ্ঠদেশে পুলকিত হইল এবং বরেন করম্পর্শে নৈবিক্রমবিনোদ অঙ্গুলী সকল বিকৃত্ত্বৈবকালে আঁজ হইতে লাগিল । তখন এই পরস্পর করম্পর্শে যেন কামদেবের সাত্ত্বিকভাবের আবির্ভাবরূপ ব্যাধিরূপে সেই বর মনোভব সমভাবে বিভক্ত করিয়া দিল ।

तथोरपाङ्गप्रतिसारितानि
क्रियासमापत्तिनिवर्त्तितानि ।
क्लृप्तान्तराणामानशिर मनीषा-
मन्योन्यलोलानि विलोचनानि ॥ २३

२३ अ. । अपाङ्गप्रतिसारितानि क्रियासमापत्तिनिवर्त्तितानि मन्योन्यलोलानि तयोः विलोचनानि मनोघ्नां क्लृप्तान्तराणामानशिर मनीषा ॥

२३ । अपाङ्गेषु नेत्रप्रान्तेषु प्रतिसारितानि प्रवर्त्तितानि क्रियोः निरीक्षणलक्षणयोः समापत्त्या यदृच्छासङ्गत्या निवर्त्तितानि प्रत्याकृष्टानि अन्योन्यस्मिन् लोलानि सतृणानि । 'लोलश्चलसतृणयोः' इत्यमरः । तयोः दम्पत्योः विलोचनानि दृष्टयः मनोघ्नां रम्यां हिया निमित्तेन यन्त्रणां सङ्कोचम् आनशिर प्रापुः ॥

२० । टीकाकारः पत्रम्पत्र दर्शनं निमित्तं मृदुलं दृष्टिं अपाङ्गप्रान्ते अगारितं च यदृच्छाक्रमे निमित्तं इहेन पत्रं अमनि निवर्त्तितं इहेन मञ्जावनिष्ठं एकं मनोहरं वञ्चनां व्याप्तं इहेन ।

प्रदक्षिणप्रक्रमणात् कृशानोरुदक्षिं षष्ठन्मिथुनं चकाशे ।
मेरोरुपान्तेष्विव वर्त्तमानमन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम् ॥ २४

२४ अ. । उदक्षिं षः कृशानोः प्रदक्षिणप्रक्रमणात् तत् मिथुनम् सुमेरोः उपान्तेषु वर्त्तमानम् अन्योन्यसंसक्तम् अहस्त्रियामम् इव चकाशे ॥

४४ । तत् मिथुनम् उदक्षिं षः उन्नतज्वालस्य कृशानोः वह्नेः प्रदक्षिण-
प्रक्रमणात् प्रदक्षिणीकरणात्, मेरोः उपान्तेषु समीपेषु वर्त्तमानम्
आवर्त्तमानं मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वदित्यर्थः । अन्योन्यसंसक्तं परस्परसङ्गतं,
मिथुनस्थाप्येतद्विशेषणम्, अहश्च त्रियामा च अहस्त्रियामं रात्रिन्दिवम् इव ।
समाहारे द्वन्द्वं कवज्जावः । चकाशे दिदीपे ॥

२४ । मेहे मण्डो, उताउनिष्ठ इतापनके अक्षिणं करिवारं काले, अथैकं पक्ष्मतेर उताउते ७९ अक्षिणकारी, पत्रम्पत्र मन्त्रं विनयायिनौत्र नाश पोतमान इहेन ।

नितम्बगुर्वी गुरुणा प्रयुक्ता
बधूर्विधाट्वप्रतिमेन तेन ।
चकार सा मत्तचकोरनेत्रा
लज्जावती लाजविसर्गमम्नौ ॥ २५

২৫ অঃ । নিতম্বগুর্ভী মতচ্কোরনেত্রা লজ্জাবতী সা বিধাতপ্রতিমে ন তেন গুরুণা
প্রযুক্তা (সতী) অগ্নৌ লাজবিসর্গং চকার ॥

২৬ । নিতম্বেন গুর্ভী অলঘৌ । ‘দুর্ভেরালঘুনৌর্গুর্ভী’ ইতি শাস্বতঃ ।
বিধাতপ্রতিমে ব্রহ্মতুল্যে ন তেন গুরুণা যাজকে ন, প্রযুক্তা জুড়ুধৌতি নিযুক্তা
মত্চকোরস্য ইব নেত্রে যস্যঃ সা লজ্জাবতী সা বধূঃ, অগ্নৌ লাজবিসর্গং
চকার ॥

২৬ । অনন্তর ব্রহ্মচকারনম্রনা, নিবিড়নিভা, লজ্জাবতী ইন্দ্রমণী বিধাতপ্রতিমে
সেই পুরোহিতের অশ্রুতাজুসারে অনলে লাজবিসর্গ নিষ্কেশ করিলেন ।

হবিঃশমীপল্লবলাজগম্বী পুণ্যঃ কৃশানোরুদিয়ায় ধূমঃ ।

কপোলসংসর্পির্শিখঃ স তস্যা মুহূর্ত্তকর্ণোৎপলতাং প্রপেদে ॥২৬

২৬ অঃ । হবিঃশমীপল্লবলাজগম্বী পুণ্যঃ ধূমঃ কৃশানোঃ উদিয়ায়, সঃ তস্যাঃ
কপোলসংসর্পির্শিখঃ (সন) মুহূর্ত্তং কর্ণোৎপলতাং প্রপেদে ॥

২৬ । হবিষঃ আন্যাদেঃ শমীপল্লবানাং লাজানাঞ্চ গম্বঃ অস্মাস্তীতি
হবিঃশমীপল্লবলাজগম্বী । ‘শমীপল্লবমিশ্রান্ লাজান্ অঞ্জলিনা বপতি’
ইতি কাत्याয়নঃ । পুণ্যঃ ধূমঃ কৃশানোঃ পাবকাৎ উদিয়ায় চম্বতঃ ।
কপোলযোঃ সংসর্পিণৌ প্রসরণশীলা শিখা यस্য সঃ তথোক্তঃ সঃ ধূমঃ তস্যাঃ
বধ্বাঃ মুহূর্ত্তং কর্ণোৎপলতাং প্রপেদে ॥

২৬ । সেই অনল হইতে ঘূত, শমীপল্লব ও লাজগন্ধযুক্ত পবিত্র ধূম উত্থিত হইয়া
বধূর কপোলদেশে শিখাসংস্পর্গপূর্ব্বক মুহূর্ত্তকালের জন্য কর্ণোৎপলের ঠায় স্ফোভিত
হইল ।

তদঞ্জনক্লেদসমাকুলান্ প্রম্ভানবীজাঙ্কুরকর্ণপূরম্ ।

বধূমুখং পাটলগण्डलेखमाचारধূমগ্রহণাদ্ভবমূ ॥ ২৭

২৭ অঃ । আচারধূমগ্রহণাত্ তন্ বধূমুখম্ অঞ্জনক্লেদসমাকুলান্ প্রম্ভানবী-
জাঙ্কুরকর্ণপূরং পাটলগण्डलेखম্ ভবমূ ॥

২৭ । তন্ বধূমুখম্ আচারেণ প্রাপ্যাত্ ধূমগ্রহণাত্ অঞ্জনস্য ক্লেদঃ
অঞ্জনক্লেদঃ অঞ্জলিমিশ্রবাষ্পোদকমিত্যর্থঃ । তেন সমাকুলান্ প্রম্ভানঃ
বীজাঙ্কুরঃ যবাঙ্কুরঃ এব কর্ণপূরঃ অবতংসঃ यस্য তন্ পাটলगण्डलेखম্
অরুণगण्डस्थलম্ ভবমূ ॥

২৭ । আচারার্থে পরিগৃহীত ধূমপ্রভাবে তদীয় মুখমণ্ডলশোভা যবাঙ্কুরের কর্ণপূর
অত্যন্ত স্নান ও গণ্ডস্থল পাটলবর্ণ হইয়া উঠিল এবং নগ্ননয়নগুলি অঞ্জনমিশ্রিত বাষ্প-
বিস্মৃতে আকুল হইতে লাগিল ।

तौ स्नातकैर्बन्धुमता च राज्ञा

पुरन्धिभिश्च क्रमशः प्रयुक्तम् ।

कन्याकुमारौ कनकासनस्था-

वार्द्राक्षितारोपणमन्वभूताम् ॥ २८

२८ अः । कनकासनस्थौ तौ कन्याकुमारौ स्नातकैः बन्धुमता राज्ञा पुरन्धिभिः च क्रमशः प्रयुक्तम् वार्द्राक्षितारोपणम् अन्वभूताम् ॥

२८ । कनकासनस्थौ तौ कन्याकुमारौ स्नातकैः गृहस्थविशेषैः । 'स्नातकस्वाङ्गतो व्रती' इत्यमरः । बन्धुमता बन्धुपुरःसरेण इत्यर्थः । राज्ञा च पुरन्धिभिः पतिपुत्रवतीभिर्नारोभिश्च क्रमशः प्रयुक्तं स्नातकादीनां पूर्वपूर्ववैशिष्ट्यात् क्रमेण कृतम् वार्द्राक्षितानाम् आरोपणम् अन्वभूताम् अनुभूतवन्तौ ॥

२८ । अनन्तर स्नातकगण, बन्धुजनसह भोजव्राज्ये ७ पुरमश्लिङ्गण स्वर्णनिर्माणानां शिल्पि वरवधूके आर्द्र आतिथतद्गुणवारा यथाक्रमे आशीर्वाद करिनेन ।

इति स्वसुभोजकुलप्रदीपः सम्पाद्य पाणिग्रहणं स राजा ।

महीपतीनां पृथग्गर्हणार्थं समादिदेशाधिकृतानधिश्चीः ॥ २९

२९ अः । अधिश्चीः भोजकुलप्रदीपः सः राजा, इति स्वसुः पाणिग्रहणं सम्पाद्य, महीपतीनां पृथक्गर्हणार्थम् अधिकृतान् समादिदेश ॥

२९ । अधिश्चीः अधिकसम्पन्नः भोजकुलप्रदीपः सः राजा, इति स्वसुः इन्दुमत्याः पाणिग्रहणं विवाहं सम्पाद्य कारयित्वा महीपतीनां राज्ञां पृथक् एकैकशः गर्हणार्थं पूजार्थं अधिकृतान् अधिकारिणः समादिदेश आज्ञापयामास ॥

२९ । मन्त्रशिक्षाणी भोजवशप्रदीप विपठपति एहैकपे भगिनीर विवाहकाः सम्पादन करिषा मगर्गत राजश्ववर्गके पृथक् पृथक्कृते मङ्कार करिवार निशित अन्तर-निशिते आदेश करिनेन ।

लिङ्गैर्मुदः संवृतविक्रियास्ते हृदाः प्रसन्ना इव गूढनक्राः ।

वैदर्भमामन्त्राय ययुस्तदीयां प्रत्यर्पा पूजामुपदाच्छलेन ॥ ३०

३० अः । मुदः लिङ्गैः संवृतविक्रियाः गूढनक्राः प्रसन्नाः हृदाः इव (स्थिताः) ते वैदर्भम् आमन्त्राय उपदाच्छलेन तदीयां पूजां प्रत्यर्प्य ययुः ॥

३० । मुदः सन्तोषस्य लिङ्गैः चिह्नैः कपटहासादिभिः संवृतविक्रियाः

निगूहितमत्सराः अतएव प्रसन्नाः वह्निर्निर्मलाः गूढनक्ताः अन्तर्लीनघ्राहाः
क्रदा इव स्थिताः ते नृपाः, वैदर्भं भोजम् आमन्त्र्या आपृच्छ्य तदोर्वा
वैदर्भीयां पूजाम् उपदाच्छलेन उपायनमिषेण प्रत्यर्प्य ययुः गतवन्तः ॥

७० । सेहै भूपानवर्ग, निर्वनजनपरिपूर्ण, अथऽ षष्ठ्यभावे विरगणकारी कूडीर-
ममाकीर्ण इत्येव श्राव, बाहिर मन्त्रोचिह्न प्रेषाडिशा, अन्तर्गत क्लेश गौपनपूर्वक
भोजनार्थप्रसन्न प्रत्यमन्त्रा उपायनकनकलेन उपायनकरी प्रार्थना करिशा विदारग्रहण
करिनेन ।

स राजलोकः कृतपूर्वसंवित्, -दारभसिद्धौ समयोपलभ्यम् ।
आदास्यमानः प्रमदामिषं त, -दावृत्य पन्थानमजस्य तस्यौ ॥ ३१

३१ अः । आरभसिद्धौ कृतपूर्वसंवित् सः राजलोकः, समयोपलभ्यं तत् प्रम-
दामिषम् आदास्यमानः (सन्), अजस्य पन्थानम् आवृत्य तस्यौ ॥

३१ । आरभसिद्धौ कार्यसिद्धौ विषये पूर्वं कृता कृतपूर्वा सुप्सुपेति
समासः । कृतपूर्वा संवित् सङ्केतः मागीवरोधरूपः उपायः येन सः
तथोक्तः । 'संवित् युद्धे प्रतिज्ञायां सङ्केताचारनामसु' इति केशवः । सः
राजलोकः समयोपलभ्यम् अजप्रस्थानकाले लभ्यं तदा तस्यैकाकित्वादिति
भावः । 'समरोपलभ्यम्' इति पाठे युद्धसाध्यमित्यर्थः । तत् प्रमदा एव
आमिषं भोग्यवस्तु । 'आमिषं त्वस्त्रियां मांसे तथा स्याद्भोग्यवस्तुनि' इति
केशवः । आदास्यमानः ग्रहीष्यमाणः सन् अजस्य पन्थानम् आवृत्य
अवरोध्य तस्यौ ॥

७१ । सेहै राजगण कार्यसिद्धि विषये पूर्वसं पत्रपत्र मन्त्रित करिशा अज-
प्रत्यागमनमग्नये लब्ध सेहै प्रमदार्थ उपायार्थ मागीवीर नाड-कामनाय उपाय पथ
अवरोधपूर्वक अवस्थान करिते लागिनेन ।

भर्तापि तावत् क्रथकैशिकानामनुष्ठितानन्तरजाविवाहः ।

सत्त्वानुरूपपाहरणीकृतश्रीः प्रास्थापयद्राघवमन्वगाच्च ॥ ३२

३२ अः । तावत् अनुष्ठितानन्तरजाविवाहः क्रथकैशिकानां भर्ता अपि, सत्त्वा-
नुरूपपाहरणीकृतश्रीः (सन्) राघवं प्रास्थापयत् अन्वगात् च ॥

३२ । अनुष्ठितः सम्पादितः अनन्तरजायाः अनुजायाः विवाहः येन
सः तथोक्तः क्रथकैशिकानां देशानां भर्ता स्वामी भोजः, अपि तावत् तदा
सत्त्वानुरूपम् उत्साहानुरूपं यथा तथा आ समन्तात् । अनेनानियत-
वस्तुदानमित्यर्थः । हरणं कन्यायै देयं धनम् । 'यौतुकादि तु यद्देयं
सदायो हरणञ्च तत्' इत्यमरः । अहरणं हरणीकृता श्रीः येन तथोक्तः

সন্ রাঘবম্ অজং প্রাস্থাযত্ প্রস্থাযিতবান্ স্রযম্ অন্বগাত্ অনু-
জগাম চ ॥

৩২। এদিকে বিদর্ভধিপতিও কনিষ্ঠা ভগিনীর বিবাহ-ব্যাপার নিরীক্ষা করিয়া যৌৱ
উৎসাহলুপ্তক যৌতুকাদি প্রদানপূর্ব্বক অল্পকৈ বিদায় দিলেন এবং নিজেরও তাঁহার
অশ্রুগগন করিলেন ।

তিস্রস্থিলোকীপ্রথিতেন সার্ব্ভমজেন মার্গে বসতীরুষিত্বা ।

তস্মাদপাবর্ত্তত কুণ্ডিনেশঃ পর্বাথ্যয়ে সোম ইবোণারশ্মেঃ ॥৩৩

৩৩ অঃ । কুণ্ডিনেশঃ মার্গে ত্রিলোকপ্রথিতেন অজেন সার্ব্ভ' তিস্রঃ বসতীঃ
উষিত্বা, পর্বাথ্যয়ে সোমঃ উষারশ্মেঃ ইব তস্মাত্ অপাবর্ত্তত ॥

৩৩। কুণ্ডিন' বিদর্ভনগরং তস্য ইশঃ ভোজঃ, ত্রিষু লোকেষু প্রথিতেন
অজেন সার্ব্ভ' মার্গে পথি তিস্রঃ বসতীঃ রাত্রীঃ উষিত্বা । 'বসতী রাত্রি-
বেশ্মনোঃ' ইত্যমরঃ । 'কালাদ্বনোরত্যন্তসংযোগে' ইতি দ্বিতীয়া । পর্বাথ্যয়ে
দর্শান্তে উষারশ্মেঃ সূর্যাৎ সোমঃ চন্দ্রঃ ইব, তস্মাত্ অজাত্ অপাবর্ত্তত,
তং বিসৃজ্য নিবৃত্ত ইত্যর্থঃ ॥

৩৩। বিদর্ভধিপতি, ত্রিলোকবিশ্বাত অজের সহিত পথে ত্রিরাত্র বাস করিয়া
অব্রাবত্যাগমে চক্রে যেমন সূর্যের নিকট হইতে প্রতিনিবৃত্ত হয়, সেইরূপ তাঁহার নিকট
হইতে প্রত্যাবর্ত্তন করিলেন ।

প্রমন্যবঃ প্রাগপি কোশলেন্দ্রে প্রত্যেকমাত্তস্বতয়া বभूवुः ।

অতো নৃপাশ্চক্ষমিরে সমেতাঃ স্বীরত্নলাভং ন তদাত্মজস্য ॥৩৪

৩৪ অঃ । নৃপাঃ, প্রত্যেকম্ আত্মস্বতয়া প্রাক্ অপি কোশলেন্দ্রে প্রমন্যবঃ বभूवुः,
অতঃ সমেতাঃ (সন্তঃ) তদাত্মজস্য স্বীরত্নলাভং ন চক্ষমিরে ॥

৩৪। নৃপাঃ রাজানঃ, প্রাক্ অপি প্রত্যেকম্ আত্মস্বতয়া দিগ্বিজয়ে
গৃহীতধনত্বেন কোশলেন্দ্রে রঘৌ প্রমন্যবঃ রুদ্রবৈরা বभूवुः, অতঃ হেতৌঃ
সমেতাঃ সঙ্কতাঃ সন্তঃ তদাত্মজস্য রঘুসূনৌঃ স্বীরত্নলাভং ন চক্ষমিরে
ন বেছিরে ॥

৩৪। রাজগণ প্রত্যেকের পূর্ব্বক রঘুসূর্য্য হস্তপ্রাপ্তে বিধেবাগ্নি ছিলেন,
সুতরাং এক্ষণে তাঁহারা মিলিত হইয়া তৎপুত্র অজের জয়প্রলাভ সহ্য করিতে
পারিলেন না ।

তমুদ্বহন্ত' পথি ভোজকন্যাং রুরোধ রাজন্যগণাঃ স দৃশ্যঃ ।

বলিপদিষ্টাং শ্রিয়মাদদানং ত্বৈবিক্রমং পাদমিবেन्द्रশত্ ॥৩৫

३५ अः । दृप्तः सः राजन्यगणः भोजकन्याम् उदहृत् तं बलिप्रदिष्टां श्रियम्
आददानं तैर्विक्रमं पादम् इन्द्रशत्रुः इव, पथि रुरोध ।

३५ । दृप्तः उदृतः सः राजन्यगणः राजसङ्घातः भोजकन्याम् उदहृत्
नयन्तं तम् अजं, बलिना वैरोचनिना प्रदिष्टां दत्तां श्रियम् आददानं
स्त्रीकुर्वाणं त्रिविक्रमस्य इमं तैर्विक्रमं पादम् इन्द्रशत्रुः प्रह्लाद इव, पथि
रुरोध । तथाच वामनपुराणे,—“विरोचनविरोधेऽपि प्रह्लादः प्राप्तानं स्मरन् ।
विष्णोस्तु क्रममाणस्य पादाभ्योजं रुरोध ह ।” इति ॥

३६ । अल्लाप वेगमन वनिधनतु मण्डपग्रहणप्रवृत्त वामनदेवस्य चरण अवरोध
कश्चिदाहिलेन, उक्त ब्राह्मणवर्गः ईन्दुमती-आनयनकारौ अजके सेहैरूप पथिवधो
अवरोध करिगेन ।

तस्याः स रक्षार्थमनल्पयोध=

मादिश्य पित्रां सचिवं कुमारः ।

प्रत्यग्रहीत् पार्थिववाहिनीं तां

भागीरथीं शोण इवोत्तरङ्गः ॥ ३६ .

३६ अः । सः कुमारः तस्याः रक्षार्थम् अनल्पयोधं, पित्रां सचिवम् आदिश्य
उत्तरङ्गः शोणः भागीरथीम् इव, तां पार्थिववाहिनीं प्रत्यग्रहीत् ॥

३६ । सः कुमारः अजः, तस्याः इन्दुमत्याः रक्षार्थम् अनल्पयोधं बहु-
भटं पितुरागतं पितरम् आश्रमिन्यर्थः । सचिवम् आदिश्य आज्ञाप्य, तां
पार्थिववाहिनीं राजसेनाम् । ‘ध्वजिनी वाहिनी सेना’ इत्यमरः । भागी-
रथीम् उत्तरङ्गः शोणः शोणाख्यः नद इव, प्रत्यग्रहीत् अभियुक्तवान् ॥

३७ । उडाल तुरगमालासङ्गल शोणनद वेक्रप भागीरथीक आक्रमण करिवाहिल,
सेहैरूप कुमार अज पितृमित्राक बहुमन्थक सेना मनडिवाशरे ईन्दुमतीर त्रकार्थ
निवृत्त करिवा, सेहै समवेत ब्राह्मण आक्रमण करिगेन ।

पत्तिः पदातिं रथिनं रथेशस्तुरङ्गसादी तुरगाधिरुद्धम् ।

यन्ता गजस्याभ्यपतद्गजस्थं तुल्यप्रतिद्वन्द्वं बभूव युद्धम् ॥ ३७

३७ अः । पत्तिः पदातिम्, रथेशः रथिनम्, तुरङ्गसादी तुरगाधिरुद्धम्, गजस्या
यन्ता गजस्थम् अभ्यपतत्, तुल्यप्रतिद्वन्द्वं युद्धं बभूव ॥

३७ । पत्तिः पादचारः घोडा, पदातिं पादचारम् अभ्यपतत् । पादा-
भ्याम् अततोति पदातिः । ‘पादस्य पद’ इत्यादिना पदादेशः । ‘पदाति-
पत्तिपदगपादातिकपदाजयः’ इत्यमरः । रथेशः रथिकः रथिनं रथारोह

ଅଭ୍ୟପତତ୍, ତୁରଙ୍ଗସାଦୀ ଅଶ୍ବାରୋହଃ ତୁରଗାଧିରୁଢ଼ମ୍ ଅଶ୍ବାରୋହମ୍ ଅଭ୍ୟପତତ୍ ।
'ରଥିନଃ ସ୍ୟନ୍ଦନାରୋହା ଅଶ୍ବାରୋହାସ୍ତୁ ସାଦିନଃ' ଇତ୍ୟମରଃ । ଗଜସ୍ୟ ଯନ୍ତା
ହସ୍ତାଗାରୋହଃ ଗଜସ୍ୟ ପୁରୁଷମ୍ ଅଭ୍ୟପତତ୍, ଇତ୍ୟମ୍ ଅନେନ ପ୍ରକାରେଣ ତୁଲ୍ୟପ୍ରତିହନ୍ତି
ଏକଜାତୀୟପ୍ରତିଭଠଂ ଯୁଢ଼ଂ ବଭୂବ । ଅନ୍ୟୋନ୍ୟଂ ହନ୍ଦ୍ କଲହୋଽସ୍ତ୍ୟେଷାମିତି
ପ୍ରତିହନ୍ଦିନଃ ଧୌଧାଃ । 'ହନ୍ଦ୍' କଲହଯୁଗମ୍ ଯୋଃ' ଇତ୍ୟମରଃ ॥

୭୧ । ଅନନ୍ତର ପଦାତି ପଦାତିର ମହିତ, ବ୍ରଥୀ ବ୍ରଥୀର ମହିତ, ଅସ୍ବାତ୍ରୋଶୀ ଅସ୍ବାତ୍ରୋଶୀର
ମହିତ ଏବଂ ଗଜାତ୍ରୋଶୀ ଗଜାତ୍ରୋଶୀର ମହିତ ଯୁକ୍ତେ ଉକ୍ତ ହେଲେ ; ଅତଏବ ତୁଳାପ୍ରତି-
ହନ୍ତିତାତ୍ପର୍ୟାୟେ ଯୁକ୍ତ ଚଳିତେ ଲାଗିଲ ।

ନଦତ୍ସୁ ତୃତ୍ୟେଷ୍ବିଭାବ୍ୟବାଚୋ ନୋଦୀରୟନ୍ତି ସ୍ମ କୁଳୋପଦେଶାନ୍ ।

ବାଣାକ୍ତରୈବ ପରସ୍ପରସ୍ୟ ନାମୋର୍ଜିତଂ ଚାପଭୃତଃ ଶ୍ରୀଂସୁଃ ॥ ୩୮

୩୮ ଅଃ । ଚାପଭୃତଃ ତୃତ୍ୟେଷୁ ନଦତ୍ସୁ (ସତ୍ସୁ) ଅବିଭାବ୍ୟବାଚଃ (ସନ୍ତଃ) କୁଳୋପଦେ-
ଶାନ୍ ନ ଉଦୀରୟନ୍ତି ସ୍ମ, ପରସ୍ପରସ୍ୟ ଉର୍ଜିତଂ ନାମ ବାଣାକ୍ତରୈଃ ଶ୍ରୀଂସୁଃ ॥

୩୮ । ତୃତ୍ୟେଷୁ ନଦତ୍ସୁ ସତ୍ସୁ ଅବିଭାବ୍ୟବାଚଃ ଅନବଧାର୍ଯ୍ୟାଗିରଃ ଚାପ-
ଭୃତଃ ସାମୁଦ୍ଧାଃ କୁଳମୁପଦିଷ୍ଠ୍ୟତେ ପ୍ରତ୍ୟାପ୍ୟତେ ଯେ ତେ କୁଳୋପଦେଶାଃ ତାନ୍ କୁଳ-
ନାମାନି ନ ଉଦୀରୟନ୍ତି ସ୍ମ ନ ଉଚ୍ଚାରୟାମାସୁଃ, ଶ୍ରୋତୁମଶକ୍ୟତ୍ବାହାଚୋ
ନାବ୍ରୁବନ୍ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । କିନ୍ତୁ ବାଣାକ୍ତରୈଃ ବାଣେଷୁ ଲିଖିତାକ୍ତରୈଃ ଶ୍ରୀଂସୁଃ ପରସ୍ପରସ୍ୟ
ଅନ୍ୟୋନ୍ୟସ୍ୟ ଉର୍ଜିତଂ ପ୍ରତ୍ୟାତଂ ନାମ ଶ୍ରୀଂସୁଃ ଉଚୁଃ ॥

୩୮ । ଧର୍ମଦ୍ବିଗଳନ, ଦୂର୍ଯ୍ୟାସନିପ୍ରଭାବେ ପରସ୍ପରର କଥା ବୁଝିତେ ଅସମର୍ଥ ହେଉଥିବେ
ଅଥା କୁଳର ନାମୋଚ୍ଚେତ ନା କରିବା କେବଳ ଅବଲିଖିତ ଅକ୍ଷରାବଳୀ ଦ୍ବାରା ପରସ୍ପରର
ପ୍ରକାଶ ନାମ ଜାନାହିତେ ଲାଗିଲ ।

ଉତ୍ଥାପିତଃ ସଂଯତି ରେଞ୍ଚୁରଶ୍ବରୈଃ ସାନ୍ଦ୍ରୀକୃତଃ ସ୍ୟନ୍ଦନବଂଶଚକ୍ରୈଃ ।

ବିସ୍ତାରିତଃ କୁଞ୍ଜରକର୍ଣ୍ଣତାଲୈର୍ନେତ୍ରକ୍ରମେଣୋପରୂପ ସୂର୍ଯ୍ୟମ୍ ॥ ୩୯

୩୯ । ସଂଯତି, ଅର୍ଥେଃ ଉତ୍ଥାପିତଃ, ସାନ୍ଦ୍ରୀକୃତଃ, କୁଞ୍ଜରକର୍ଣ୍ଣତାଲୈଃ
ବିସ୍ତାରିତଃ, ରେଞ୍ଚୁଃ ନେତ୍ରକ୍ରମେଣ ସୂର୍ଯ୍ୟମ୍ ଉପରୂପ ॥

୩୯ । ସଂଯତି ସଂଗ୍ରାମେ ଅଶ୍ବେଽୁତ୍ଥାପିତଃ, ସ୍ୟନ୍ଦନବଂଶାନାଂ ରଥସମୂହାନାଂ
ଚକ୍ରୈଃ ରଥାଞ୍ଜୁଃ ସାନ୍ଦ୍ରୀକୃତଃ ସନ୍ନୀକୃତଃ । 'ବଂଶଃ ପୃଷ୍ଠାସ୍ଥି ଗେହୋର୍ଦ୍ଧ୍ବାକାଞ୍ଚେ ବେଣୀ
ଗଣେ କୁଳେ' ଇତି କେଶବଃ । କୁଞ୍ଜରକର୍ଣ୍ଣାନାଂ ତାଲଃ ଡାକ୍ତରୀଃ ବିସ୍ତାରିତଃ
ପ୍ରସାରିତଃ, ରେଞ୍ଚୁଃ ନେତ୍ରକ୍ରମେଣ ଅଶୁକପରିପାଟ୍ୟା ଅଶୁକମିବ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ ।
'ସ୍ୟାଞ୍ଜାଂଶୁକଯୋନେତ୍ରମ୍' ଇତି 'କ୍ରମୋଽଞ୍ଜୁ' ପରିପାଟ୍ୟାଂ ଚ' ଇତି କେଶବଃ । ସୂର୍ଯ୍ୟମ୍
ଉପରୂପ ଆଚ୍ଛାଦୟାମାସ ॥

७९। रणशून्य अश्वध्वजद्वारा उद्विग्न धूलिपट्टेन, रथचक्रमग्नं द्वारा घनीकृतं च इष्टि-
गणेर कर्णमङ्गलानद्वारा अग्निरित इहेन चक्रात्तपेर आग्नेय्यादेवके आच्छादितं कर्त्तव्यं ।

मत्स्यध्वजा वायुवशाद्विदीर्णै-

मुखैः प्रवृद्धध्वजिनोरजांसि ।

बभुः पिवन्तः परमार्थमत्स्याः

पर्याविलानोव नवोदकानि ॥ ४०

४० अः । मत्स्यध्वजाः, वायुवशात् विदीर्णैः मुखैः प्रवृद्धध्वजिनोरजांसि पिवन्तः
(सन्तः) पर्याविलानि नवोदकानि पिवन्तः परमार्थमत्स्याः इव बभुः ॥

४० । वायुवशात् विदीर्णैः विवृतैः मुखैः प्रवृद्धानि ध्वजिनोरजांसि
सैन्यरेणून् पिवन्तः गृह्णन्तः मत्स्यध्वजाः मत्स्याकाराः ध्वजाः, पर्या-
विलानि परितः कलुषाणि नवोदकानि पिवन्तः परमार्थमस्याः इव बभुः
भान्ति स्म ॥

४० । मत्स्याकारं ध्वजमग्नं वायुभरे वित्तौर्गम्य इहेन जैमिन्मथितं धूलिं पानं
करोतः वर्षाकालीनं नूतनं अक्षिणं जन-पान-अवृत्तं अकृतं मत्स्याग्रं आग्नेय्यं आग्नेय्यं
गात्रिणं ।

रथो रथाङ्गध्वनिना विजज्ञे विलोलघण्टाकणितेन नागः ।

स्वभर्तृनामग्रहणाद्बभूव सान्द्रे रजस्यात्मपरावबोधः ॥ ४१

४१ अः । सान्द्रे रजसि, रथाङ्गध्वनिना रथः विजज्ञे, विलोलघण्टाकणितेन
नागः विजज्ञे, स्वभर्तृनामग्रहणात् आत्मपरावबोधः बभूव ॥

४१ । सान्द्रे प्रवृद्धे रजसि रथः रथाङ्गध्वनिना चक्रस्वनेन विजज्ञे
ज्ञातः । नागः हस्ती विलोलानां घण्टानां कणितेन नादेन विजज्ञे ।
आत्मपरावबोधः स्वपरविवेकः योधानामिति शेषः । स्वभर्तृणां स्व-
स्वामिनां नामग्रहणात् नामोच्चारणात् बभूव, रजोऽन्धतया सर्वे स्व
परञ्च शब्दादेवानुमाय प्रजङ्गुरित्यर्थः ॥

४१ । धूलिजालं धनीकृतं इहेन, चक्रं चर्यत्रात्कृतं रथ एतत् आलोडितं चक्राग्र
शले इष्टी अनुमितं इहेन ; सेनागणं च च यानां नागांश्चर्यत्रात् आग्नेय्यं वृक्ष
गहेन ।

आवृण्वतो लोचनमार्गभाजौ रजोऽन्धकारस्य विजृम्भितस्य ।

शस्त्रक्षताश्चद्विपवीरजन्मा बालारुणोऽभूदुधिरप्रवाहः ॥ ४२

৪২ অঃ । শৈলচ্ছতান্বদ্বিপবীরজন্মা রুধিরপ্রবাহঃ, আজৌ লোচনমার্গম্ আট-
ণ্বতঃ বিজৃম্বিতস্য রজোঽন্বকারস্য বালারুণঃ अभूत् ॥

১২ । লোচনমার্গম্ আটণ্বতঃ দৃষ্টিপথম্ উপরুন্মতঃ আজৌ যুদ্ধে
বিজৃম্বিতস্য ব্যাসস্য রজ এব অন্বকারং তস্য, শলচ্ছতৈরভ্যঃ অশ্লদ্বিপবীরেভ্যঃ
জন্ম यस্য সঃ তথোক্তঃ রুধিরপ্রবাহঃ, বালারুণঃ বালার্কঃ अभूत् ।
'अरुणो भास्करेऽपि स्यात्' इत्यमरः । बालविशेषणं रुधिरसावर्ण्यार्थम् ॥

৪২ । সমরক্ষেত্রে শত্রুচ্ছিন্ন অশ্ব, হস্তী ও বোদ্ধৃগণের দেহ-নির্গত রুধির-প্রবাহ,
সেই দৃষ্টিপথক্রোশী চতুর্দিশ্ভাগে রজাক্রকারে তখন তখনমদ্রম্ অরুণিত হইতে লাগিল ।

স ছিন্নমূলঃ ক্ষতজেন রেণুস্তস্যোপরিষ্টাৎ পবনাবধূতঃ ।

অঙ্গারশিখস্য হুতাশনস্য পূর্বোत्थিতো ধূম ইবাবभाषि ॥ ৪৩

৪৩ অঃ । ক্ষতজেন ছিন্নমূলঃ সঃ রেণুঃ, তস্য উপরিষ্টাৎ পবনাবধূতঃ (সন্)
অঙ্গারশিখস্য হুতাশনস্য পূর্বোत्थিতঃ ধূম ইব আবभाषে ॥

৪৩ । ক্ষতজেন রুধিরেণ ছিন্নমূলঃ ত্যাজিতমূলসম্বন্ধ ইত্যর্থঃ
তস্য ক্ষতজস্য উপরিষ্টাৎ পবনাবধূতঃ বাতাহতঃ সঃ রেণুঃ অঙ্গার-
শিখস্য হুতাশনস্য অগ্নেঃ পূর্বোत्थিতঃ ধূম ইব, আবभाषে দিদীপে ॥

৪৩ । ধূলিপটল সেই শোণিত কর্কট ছিন্নমূল ও তদুপরিষ্ঠাগে বায়ুভরে সঞ্চারিত
হইয়া অঙ্গারাবশিষ্টে হুতাননের পূর্বোৎথিত ধূমের আশ্রয় শোভা পাইতে লাগিল ।

प्रहारमूर्च्छापगमे रथस्था

यन्तु नुपालभ्य निवर्त्तिताश्वान् ।

यैः सादिता लक्षितपूर्वकेतू-

स्तानेव सामर्षतया निजघ्नः ॥ ৪৪

৪৪ অঃ । রথস্থাঃ প্রহারমূচ্ছাপগমে, নিবর্ত্তিতাশ্বান্ যন্তুন্ উপালভ্য, যৈঃ
সাদিताঃ লক্ষিতপূর্বকেতুন্ তান্ এব সামর্ষতয়া নিজঘ্নঃ ॥

৪৪ । রথস্থাঃ রথিনঃ, প্রহারেণ যা মূচ্ছা তস্যা অপগমে সতি ।
'मूर्च्छितानामन्यत्र नोत्वा संरक्षणं सारथिधर्मः' इति कृत्वा निवर्त्तिता
श्वान् यन्तुन् सारथीन् उपालभ्य असाधु कृतम् इत्यधिच्छिष्य, पूर्वयैः स्वयं
सादिताः हताः लक्षितपूर्वकेतून् पूर्वदृष्टैः केतुभिः प्रत्यभिज्ञातानित्यर्थः,
तानेव सामर्षतया सकोपत्वेन हेतुना निजघ्नः प्रजह्यः ॥

৪৪ । পূর্বে সারথিগণ রথোদিগকে অশ্রাবজনিত বেদনায় মূচ্ছিত দেখিয়া অশ্ব
সকলকে রণক্ষেত্রে হইতে অপসারিত করিয়াছিল, অধুনা তাহারা মূচ্ছাপগমে লক্ষ-

मरुत इहेवा मातृभिर्निग्रेके त्रिज्ज्वारपूर्वक पूर्वपृष्ठे भृङ्गाकाष्ठिके अर्द्धाभिर्ग्रेत्र मरुतान्
भाहेवा कोपठते ताशानिग्रेके अशान् करिते नागिन ।

अपार्द्धमार्गे परवाणलूना

धनुर्भृतां हस्तवतां पृषत्काः ।

सम्प्रापुरेवात्मजवानुवृत्ता

पूर्वार्द्धभागैः फलिभिः शरव्यम् ॥ ४५

४५ अ. । हस्तवतां धनुर्भृतां पृषत्काः अर्द्धमार्गे परवाणलूना अपि, आत्मजवा-
नुवृत्ता फलिभिः पूर्वार्द्धभागैः शरव्यम् एव संप्रापुः ॥

४५ । अर्द्धमासौ मार्गश्च तस्मिन् अर्द्धमार्गे परेषां वाणैः लूनाः क्षिप्ताः
अपि हस्तवतां कृतहस्तानां धनुर्भृतां पृषत्काः शराः आत्मजवानुवृत्त्या
स्ववेगानुबन्धेन हेतुना फलिभिः लोहवाणवद्भिः । 'शस्यवाणाग्रयोः फलम्'
इति विश्वः । पूर्वार्द्धभागैः, शृणातीति शरः तस्मै हितं शरव्यं लक्ष्यम् ।
'लग्नादिभ्यो यत्' इति यत्प्रत्ययः । 'लक्ष' लक्ष्यं शरव्यञ्च' इत्यमरः ।
सम्प्रापुरेव न तु मध्ये पतिता इत्यर्थः ॥

४६ । किञ्चक्र मरुतैर्गणैर्वा नागमकल अर्द्धपणे विपकवाणे छिन्न इहेवा ७ अर्द्धग-
अर्द्धादेन मोहकलकयुक्त पूर्वार्द्धभागवात्रा मरुतान् उपग्रेहे पठित इहेते नागिन ।

आधोरणानां गजसन्निपाते

शिरांसि चक्रैर्निशितैः क्षुराग्रैः ।

हृतान्यपि श्येननखाग्रकोटि-

व्यासक्तकेशानि चिरेण पेतुः ॥ ४६

४६ अ. । गजसन्निपाते, निशितैः क्षुराग्रैः चक्रैः हृतानि अपि आधोरणानां
शिरांसि श्येननखाग्रकोटिआसक्तकेशानि (सन्ति) चिरेण पेतुः ॥

४६ । गजसन्निपाते गजयुद्धे निशितैः अतएव क्षुराग्रैः क्षुरस्य अग्रमिदं
अग्रं येषां तैः चक्रैः आयुधविशेषैः हृतानि क्षिप्तानि अपि श्येनानां पक्षि-
विशेषाणाम् । 'पक्षी श्येनः' इत्यमरः । नखाग्रकोटिषु व्यासक्ताः केशाः
येषां तानि आधोरणानां हस्त्यारोहणाम् । 'आधोरणा हस्तिपका
हस्त्यारोहा निषादिनः' इत्यमरः । शिरांसि चिरेण पेतुः पतितानि ।
शिरःपातात् प्रागेवारुह्य पश्चादुत्पततां पक्षिणां नखेषु केशसङ्गश्चिरपातहेतु-
रिति भावः ॥

४७। गजघृक्षे गजारोहिण्येन मलुकमभूत् क्राधाधडागवत् शोणितं चक्राद्धे द्विज
इहेनेऽप्येव शोणितं नखपक्षीर नखादेन मलम इव ग्राते विलम्बे भूमिते पतित
इहेनाद्विल ।

प्रहृतां न जघान भूयः प्रतिप्रहाराक्षममश्वसादी ।

तुरङ्गमस्कन्धनिषण्णदेहं प्रत्याश्वसन्तं रिपुमाचकाङ्क्ष ॥ ४७

४७ अः । पूर्वम् प्रहृतां अश्वसादी, तुरङ्गमस्कन्धनिषण्णदेहं प्रतिप्रहाराक्षमं
रिपुं भूयः न जघान, प्रत्याश्वसन्तम् आचकाङ्क्ष ॥

४७। पूर्वं प्रथमं प्रहृतां अश्वसादी तौरङ्गिकः प्रतिप्रहारे अक्षमम्
अशक्तं तुरङ्गमस्कन्धे निषण्णदेहं मूर्च्छितमित्यर्थः । रिपुं भूयः न जघान
पुनः न प्रजहार, किन्तु प्रत्याश्वसन्तं पुनः उज्जीवन्तम् आचकाङ्क्ष ।
'नायुधव्यसनं प्राप्तं नासं नातिपरिजतम्' इति निषेधादिति भावः ॥

४७। अश्वारोही योका श्रीर अश्वारोहेण प्रतिपक्षके अश्वपृष्ठे मूर्च्छितं च प्रति-
प्रहारे अक्षमं देहिना ताहाके आत्र अश्वार करिण ना ; अत्रात तनौय मज्जालाड-
कालेन अपेक्षा करिते नागिन ।

तनुत्यजां वर्मभृतां विकोशैर्बृहत्सु दन्तेष्वसिभिः पतद्भिः ।

उद्यन्तमग्निं शमयास्वभूवर्गजा विविग्नाः करशीकरेण ॥ ४८

४८ अः । तनुत्यजां वर्मभृतां (सम्बन्धिभिः) बृहत्सु दन्तेषु पतद्भिः विकोशैः
अग्निभिः उद्यन्तम् अग्निम् विविग्नाः गजाः करशीकरेण शमयास्वभूवः ॥

४८। तनुत्यजां तनुषु निस्पृहाणामित्यर्थः । वर्मभृतां कवचिनां
सम्बन्धिभिः बृहत्सु दन्तेषु पतद्भिः । अतएव विकोशैः पिधानात् उद्धृतैः ।
'कोशोऽस्त्री कुडमले खड्गपिधाने' इत्यमरः । असिभिः खड्गैः उद्यन्तम्
उद्यतम् अग्निं विविग्नाः भीताः गजाः करशीकरेण शुण्डादण्डजलकणेन
शमयास्वभूवः शान्तं चक्रुः ॥

४८ शरीररक्षा निष्पृह, वर्मभारी वीरगणैर कोशनिर्माणित अग्निर आघाते
हृष्टी मकलेन विनाश मलु उहेते अग्नि निर्गत इहेन ; गजगण ताहाते जीत इहेन
उद्यन्तिः नृप जनपारा मेहे अग्नि निर्माण करिते नागिन ।

शिलीमुखोरक्तशिरःफलाढ्या

च्युतैः शिरस्त्रैश्चपकोत्तरेव ।

रणक्षितिः शोणितमद्यकुल्या

रराज मृत्योरिव पानभूमिः ॥ ४९

४६ अः । शिलीमुखोत्कृष्टशिरःफलाद्या, च्युतैः शिरस्त्रैः चषकोत्तरा इव, शोणितमद्यकुल्या रणक्षितिः, नृत्योः पानभूमिः इव रराज ॥

४८ । शिलीमुखैः वाणैः उत्कृष्टानि शिरांसि एव फलानि तेः चाद्याः सम्पन्नाः । च्युतैः शिरांसि त्रायन्ते इति शिरस्त्राणि शोषण्यानि । 'शोषण्यश्च शिरस्त्रे च' इत्यमरः । तैः चषकोत्तरा चषकः पानपात्रम् उत्तरं यस्यां सा इव । 'चषकोऽस्त्री पानपात्रम्' इत्यमरः । शोणितानि एव मद्यं तस्य कुल्याः प्रवाहाः यस्यां सा । 'कुल्याया कृत्रिमा सरित्' इत्यमरः । रणक्षितिः युद्धभूमिः नृत्योः पानभूमिः इव रराज ॥

४९ । अत्रनिकरक्षिष्य मत्तकमकल कलश्चक्रप, पठित निरन्तरागमग्रह पानपात्र-
श्चक्रप एतत् क्रक्षिष्यान्ना मत्तक एवाश्चक्रप कश्चित् इत्युक्ते मेहे मत्तकश्चक्रप वपन्नाश्चक्रप
पानभूमिश्च शोणित शोणित कश्चित् ।

उपान्तयोर्निष्कृषितं विहङ्गैराक्षिप्य तेभ्यः पिशितप्रियापि ।
केयूरकोटिचततालुदेशा शिवा भुजच्छेदमपाचकार ॥ ५० ॥

५० अः । विहङ्गैः उपान्तयोः निष्कृषितं भुजच्छेदम् तेभ्यः आक्षिप्य, पिशित-
प्रिया अपि शिवा, केयूरकोटिचततालुदेशा (सती) अपाचकार ॥

५० । उपान्तयोः प्रान्तयोः विहङ्गैः पक्षिभिः निष्कृषितं खण्डितम् ।
'इणनिष्ठायाम्' इतोडागमः । 'भुजच्छेदं भुजखण्डं' तेभ्यः विहङ्गैः
आक्षिप्य आक्षिप्य पिशितप्रिया मांसप्रिया अपि शिवा क्रोद्धौ । 'शिवः
कोलः शिवा क्रोद्धौ' इति विश्वः । केयूरकोट्या अङ्गदामेण क्षतस्तालु-
देशो यस्याः सा सती अपाचकार अपसारयामास । किरतेः करोतेर्वा लिट् ॥

६० । शृगानो, उक्तगणानूप पक्षिमृग कर्कट आद्युक्ते मत्तकश्चक्रप एकश्चक्रप इव
ताशदेव निकट इहेते काङ्गिशा नृशशा वृक्षः मांसप्रिया इहेता मेहे इत्युक्ते कश्चित्
देव अथवाग वृक्षा तानुपान्त कृत विहङ्ग इत्युक्ते उक्तगणानो उक्त पक्षिभाग कश्चित् ।

कश्चिद्विषत्खड्गद्वतोत्तमाङ्गः सद्यो विमानप्रभुतामुपेत्य ।
वामाङ्गसंसक्तसुराङ्गनः खं नृत्यत् कबन्धं समरे ददर्श ॥ ५१ ॥

५१ अः । विषत्खड्गद्वतोत्तमाङ्गः कश्चित् सद्यः विमानप्रभुतामुपेत्य वामा-
ङ्गसंसक्तसुराङ्गनः (सन्), समरे नृत्यत् खं कबन्धं ददर्श ॥

५१ । विषतः खड्गेन द्वतोत्तमाङ्गः द्विजशिराः कश्चित् वीरः सद्यः
विमानप्रभुतां विमानाधिपत्यं देवत्वमित्यर्थः । उपेत्य प्राप्य वामाङ्ग-
संसक्ता सव्योत्सङ्गसङ्गिनी सुराङ्गना यस्य सः तथोक्तः सन् समरे नृत्यत्
खं निजं कबन्धम् विशिरस्तं कलेवरं ददर्श । 'कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमप-
मृष्टं कलेवरम्' इत्यमरः ॥

৫১। কোন বীর বিপক্ষজ্ঞাৰাতে ছিন্নমস্তক হইবামাত্র দেবদত্তপুৰুষক স্ত্রী-
জনাকে বামাঙ্গজ্ঞিনী করিয়া স্ত্রী মস্তকহীন দেহকে সমরাজনে নৃত্য করিতে দেখিতে
লাগিল ।

অন্যোऽন্যসূতোন্মথনাদভূতাং

তাবৈব সূতৌ রথিনৌ চ কৌচিত্ ।

ব্যস্বৌ গদাভ্যায়তসম্প্রহারৌ

ভগ্নায়ুধৌ বাহুবিমর্দনিষ্ঠৌ ॥ ৫২

৫২ অঃ । কৌচিত্ অন্যোऽন্যসূতোন্মথনাৎ তৌ এব সূতৌ রথিনৌ চ অমূতাং
যনৌ (সন্তৌ) গদাভ্যায়তসম্প্রহারৌ (অমূতাং) ভগ্নায়ুধৌ (সন্তৌ) বাহুবিমর্দনিষ্ঠৌ
(অমূতাং) ॥

৫২। কৌচিত্ বোরী অন্যোন্মথস্য সূতযোঃ সারথ্যোঃ উন্মথনাৎ নিধনাৎ
তৌ এব সূতৌ রথিনৌ চ যোদ্ধারৌ চ অমূতাং, তৌ এব ব্যস্বৌ নষ্টাশ্বৌ সন্তৌ
গদাভ্যায়তঃ দৌৰ্ঘঃ সম্প্রহারঃ যুদ্ধং যযৌঃ তৌ অমূতাং ততঃ ভগ্নায়ুধৌ
ভগ্নগদৌ সন্তৌ বাহুবিমর্দেন নিষ্ঠা নাশঃ যযৌঃ তৌ অমূতাং । 'নিষ্ঠা
নিষ্কলিনাশান্তা' ইত্যমরঃ ॥

৫২। কোন বীরদ্বয় পরস্পরের মাত্রাধি বিনষ্ট হইলে মিজেরাই মাত্রাধি ও স্ত্রীর
কাঁড়া করিল; পরে রথের অশ্ব নিহত হইলে বহুকণ গদাযুদ্ধ করিল; শেষে গদা ভগ্ন
হইলে পরস্পর বাহুযুদ্ধে বিনাশপ্রাপ্ত হইল ।

পরস্পরেণ ক্ষতযোঃ প্রহর্তী-

কৃত্জান্নবায়ুঃ সমকালমেব ।

অমর্ত্যমভাবৈঃপি কথোচ্ছিদাসী-

দৈকাম্বরঃপ্রার্থিতযোৰ্বিবাদঃ ॥ ৫৩

৫৩ অঃ । পরস্পরেণ ক্ষতযোঃ সমকালম্ এব উক্ত্জান্নবায়ুঃ কথোচ্ছিত্ প্রহর্তীঃ
দৈকাম্বরঃপ্রার্থিতযোঃ (সন্তোঃ), অমর্ত্যমভাবে অপি বিবাদঃ আসীত্ ॥

৫৩। পরস্পরেণ অন্যোন্মথ্য ক্ষতযোঃ ক্ষততন্ম্বোঃ সমকালম্ এককালং
যথা তথা উক্ত্জান্নবায়ুঃ যুগপদুহ্তপ্রাণযোঃ একা এব অমরঃ প্রার্থিতা
যাভ্যাং তযোঃ একাম্বরঃপ্রার্থিতযোঃ প্রার্থিতেকাম্বরসোরিত্যর্থঃ । 'বাহুজিতান্ধা
দ্বিধু' ইতি পরনিপাতঃ । অথবা, একস্যাম্ অসরসি প্রার্থিতং প্রার্থনা যযৌঃ
ইতি বিব্রহঃ । 'স্ত্রীয়াং বহুবচসরসঃ' ইতি বহুত্বাভিধানং প্রাথিকম্ ।
কথোচ্ছিত্ প্রহর্তীঃ যোধ্যোঃ অমর্ত্যমভাবে অপি দেবত্বে অপি বিবাদঃ কলঙ্কঃ
আসীত্ । একামিষাভিলাষো হি মহদৈরবীজমিতি ভাবঃ ॥

६७। कानं वीरवध पत्रपत्रेण अस्त्रेण आहतं वृषपांशुं गच्छ इति अत्र वृषपांशुं कत्रिणेन उल्लेखे एकं अश्वनालांशुं इति पत्रपत्रेण विनाशं कर्तितं नास्ति ।

व्यूहवभौ तावितरेतरस्माद्भङ्गं जयश्चापतुरव्यवस्थम् ।

पश्चात्पुरोमारुतयोः प्रवृद्धौ पर्यायवृत्त्येव महार्णवोर्ध्वी ॥५४

५४ अः। पश्चात्पुरोमारुतयोः पर्यायवृत्त्या प्रवृद्धौ महार्णवोर्ध्वी इव, तौ उभौ व्यूहौ इतरेतरस्मात् व्यवस्थं भङ्गं जयं च आपतुः ॥

५४। तौ उभौ व्यूहौ सेनासङ्घातौ । 'व्यूहस्तु बलविन्यासः' इत्यमरः पश्चात् पुरश्च यौ मारुतौ तयोः पर्यायवृत्त्या क्रमवृत्त्या प्रवृद्धौ महार्णवोर्ध्वी इव इतरेतरस्मात् अन्योन्यस्मात् अव्यवस्थं व्यवस्थारहितम् अनियतं जयं भङ्गम् पराजयं च आपतुः प्राप्तवन्तौ ।

६८। महार्णवेन उदङ्ग वेगेन पश्चात् वृषपांशुं वायुवेगप्रभावे पर्यायक्रमेण उन्नतं वृषपांशुं अवनतं इति धातुः, सेनारूपेण मेहे वाह्यमेषां कथनं कानं पक्षे अत्र कथनं कानं पक्षे पराजयं इति नास्ति ।

परेण भग्नेऽपि बले महौजाः यथावजः प्रत्यरिसैन्यमेव ।

धूमो निवर्त्येत समीरणेन यतरतु कक्षस्तत एव वक्त्रिः ॥५५

५५ अः। बले परेण भग्ने अपि, महौजाः अजः प्रत्यरिसैन्यम् एव ययौ, समीरणेन धूमः निवर्त्येत, वक्त्रिः तु यतः कक्षः, तत एव ॥

५५। बले स्वसैन्ये परेण परबलेन भग्ने अपि महौजाः महाबलः अजः अरिसैन्यं प्रति एव ययौ । तथाहि—समीरणेन वायुना धूमः निवर्त्येत कक्षादपसार्येत । वर्त्ततेर्णन्तात् कर्मणि सम्भावनायां लिङ् । वक्त्रिस्तु यतः यत्र कक्षः तृणम् 'कक्षौ तु तृणवीरधौ' इत्यमरः । तत एव तत्रैव प्रवर्त्तते इति शेषः । सार्वविभक्तिकस्तसिः ॥

६९। शत्रुसैन्यं कर्षकं निजसैन्यं पराशुशीकृतं इति लोकोक्तं महोदधेः अत्र शत्रुसैन्यं कर्षकं निजसैन्यं शत्रुसैन्येन शत्रुसैन्येन । शत्रुसैन्यं शत्रुसैन्येन अश्वनालांशुं कर्तितं नास्ति वक्त्रिः, किञ्च अत्र किञ्चिदेव शत्रुसैन्येन शत्रुसैन्येन, उहा उग्रशक्तिः सन्ध्या धातुः ।

रथौ निषङ्गौ कवची धनुष्मान् दृप्तः स राजन्यकमेकवीरः ।

निवारयामास महावराहः कल्पजयोद्धृत्तमिवार्णवाम्भः ॥५६

५६ अः। रथौ निषङ्गौ कवची धनुष्मान् दृप्तः एकवीरः सः, महावराहः कल्पजयोद्धृत्तम् अर्णवाम्भः इव राजन्यकं निवारयामास ॥

५६। रथौ रथारूढः, निषङ्गौ तूष्णीरवान् । 'तूष्णीपासङ्गतूष्णीरनिषङ्गा

इषुधिर्हयोः इत्यमरः । कवचो वर्मधरः, धनुषान् धनुर्धरः दृष्टः रणदृष्टः एकवीरः असहायशूरः सः अजः, राजन्यकं राजसमूहकम् । 'गोत्रोच्च'— इत्यादिना वज्रप्रत्ययः । महावराहः वराहावतारो विष्णुः, कल्पक्षये कल्पाप्तकाले उद्धृतम् उद्धेलम् अर्णवान्धः इव निवारयामास ॥

६७ । यैरूप महावराह प्रलयकाले महाभागदेव उच्छलित मलिनदेव निवारण करिष्यच्छिनन, सेहैरूप सेहै तूणीरवन, वर्यधारी, धनुर्धर अज दयाशोहण पूरक एकाकीहै विपक्षदुपानवृत्तनर आक्रमण निवारण करिष्यच्छिनन ।

स दक्षिणं तूष्णमुखेन वामं

व्यापारयन् हस्तमलक्ष्यताजौ ।

आकर्ण्य कृष्टा सक्तदस्य योद्धु-

मौर्वीव वाणान् सुषुवे रिपुघ्नान् ॥ ५७

५७ अः । स दक्षिणं हस्तं तूष्णमुखेन वामं व्यापारयन् (सन्) अलक्ष्यत, अस्य योद्धुः सक्तत् आकर्ण्य कृष्टा मौर्वी रिपुघ्नान् वाणान् सुषुवे इव ॥

५७ । सः अजः, अजो संग्रामे दक्षिणं हस्तं तूष्णमुखेन निष्फणविव-
रेण वामम् अतिसुन्दरम् । 'वामं सव्ये प्रतोये च द्रविणे चातिसुन्दरे' इति विश्वः । व्यापारयन् अलक्ष्यत, शरसन्धानादयस्तु दुर्लक्ष्यता इत्यर्थः । सक्तत् आकर्ण्य कृष्टा योद्धुः अस्य अजस्य मौर्वी ज्या, रिपून् व्रत्नोति रिपुघ्नाः तान् 'अमनुष्यकर्तृके च' इति टक्प्रत्ययः । वाणान् सुषुवे इव, इत्युत्प्रेक्षा ॥

६१ । युद्धकाले तौ शर धार्मिककर तूणीरमुखे सुन्दररूप गलन्य रक्षिष्यछे हेहाहै लक्षित हहेत, किछु ठनि वे कथन शरमकान वा शरप्रयोग करितेन तौ श काशरउ लका हहेत ना । सेहै बौरेन शरामन-का येन एकवारमात्र आकर्ण आकृष्टे हहेता निरखर त्रिपुनाशकर शरनिकर असव करिते नागिन ।

स रोषदष्टाधिकलोहितोष्ठैर्व्यक्तोर्द्धरेखा भ्रुकुटीर्बहद्भिः ।

तैस्तारगां भस्मनिकृत्तकण्ठैर्हुङ्कारगर्भैर्द्विषतां शिरोभिः ॥ ५८

५८ अः । सः रोषदष्टाधिकलोहितोष्ठैः व्यक्तोर्द्धरेखाः भ्रुकुटीः पद्भ्यः भस्मनिकृत्तकण्ठैः हुङ्कारगर्भैः द्विषतां शिरोभिः गां तस्तार ॥

५८ । सः अजः रोषेण दष्टाः अतएव अधिकलोहिताः चोष्ठाः येषां तानि ते व्यक्ता ऊर्द्धा रेखा यासां ताः भ्रुकुटीः भ्रूमङ्गान् बहद्भिः भस्मनि-
कृत्ताः वाणविशेषच्छिन्नाः कण्ठाः येषां ते हुङ्कारगर्भैः सङ्कुटारैः ऋग्वृद्धि-
रित्यर्थः । द्विषतां शिरोभिः गां भूमिं तस्तार छादयामास ॥

७८। ठाँहार उन्नाच्छे हिम विच्छिन्न विभक्तगच्छेन क्रोधदष्टे नोहितवर्ण उड्डगुट सम्पन्न सूर्पाष्टेनक्ति उर्कत्रयाशानी ऊकूटिकूटिग शक्तमस्तके भूमितन समाच्छिन्न इहेन । त्रिनि एमनहे किप्रश्लेष्ठ तांशदेन मस्तक छेदन करिते नागिनेन ये, हिमसूक्ष्मे हृकारमय उच्छात्रित इहेते नागिन ।

सर्वैर्बलाङ्गैर्दिरदप्रधानैः सर्वायुधैः कङ्कटभेदिभिश्च ।

सर्वप्रयत्नेन च भूमिपालास्तस्मिन् प्रजङ्घयुधि सर्व एव ॥५६

५६ अः । युधि सर्वे एव भूमिपालाः दिरदप्रधानैः सर्वैः बलाङ्गैः, कङ्कटभेदिभिः सर्वायुधैः, सर्वप्रयत्नेन च, तस्मिन् प्रजङ्घः ।

५८ । दिरदप्रधानैः गजमुखैः सर्वैः बलाङ्गैः सेनाङ्गैः । 'हस्त्यश्चरथपादांत सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयम्' इत्यमरः । कङ्कटभेदिभिः कवचभेदिभिः । 'उर-
श्चदः कङ्कटकोऽजगरः कवचोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । सर्वायुधैश्च । वाद्य-
बलमुक्त्वा आन्तरमाह -सर्वप्रयत्नेन च सर्वे एव भूमिपालाः युधि तस्मिन्
अजि प्रजङ्घः तं प्रजङ्घु रित्यर्थः । सर्वत्र सर्वकारकशक्तिसम्भवात् कर्मणो-
ऽप्यधिकरणविवक्षायां सप्तमी । तदुक्तम्—'अनेकशक्तियुक्तस्य विश्वस्यानेक-
कर्मणः । सर्वदा सर्वथाभावात् क्वचित् किञ्चिद् विवक्ष्यते' इति ॥

७९ । भूपानगण मन्त्राजनेन मर्कप्रयत्ने अक्षेय प्रति विरमप्रधानं चक्रमवल ७
विविध वर्णाङ्कनक आयुध सकल प्रयोग कश्चित नागिन ।

सोऽस्त्रव्रजैश्चक्ररथः परेषां ध्वजाग्रमात्रेण बभूव लक्ष्मः ।

नीहारमग्नो दिनपूर्वभागः किञ्चित्प्रकाशेन विवस्वतेव ॥६०

६० अः । परेषाम् अस्त्रव्रजैः चक्ररथः सः अजः, नीहारमग्नः दिनपूर्वभागः
किञ्चित्प्रकाशेन विवस्वता इव ध्वजाग्रमात्रेण लक्ष्मः बभूव ॥

६० । परेषां द्विषाम् अस्त्रव्रजैः चक्ररथः सः अजः, नीहारैः हिमेः
मग्नः दिनपूर्वभागः प्रातःकालः किञ्चित्प्रकाशेन ईषलक्ष्मणेन विवस्वता
इव, ध्वजाग्रमात्रेण लक्ष्मः बभूव, ध्वजाग्रमात्रेण किञ्चित्प्रकाशेन स्म इत्यर्थः ॥

७० । अक्षेय रथ शक्तगण निक्षिप्य अहमभूते समाच्छिन्न उड्डगुटे केनल उड्डार
शक्तमात्र देया पाठेते नागिन ; शूर्यानेन अन्नमात्र प्रकाशित इहेन नीहारनिमग्न प्रभात
मन्त्रेण शान्ति उन्काते त्रिनि शोभा पाठेते नागिन ।

प्रियंवदात् प्राप्तमसौ कुमारः प्रायुङ्क्त राजस्वधिराजसूनुः ।

गाम्बर्धमस्त्रं कुसुमास्त्रकान्तः प्रस्थापनं स्वप्ननिवृत्तलौल्यः ॥६१

६१ अः । स्वपुनित्तलौल्यः कुसुमास्त्रकान्तः अधिराजसूनुः असौ कुमारः ।
प्रियंवदात् प्राप्तं प्रस्थापनं गान्धर्वम् अस्त्रं प्रायुङ्क्त ॥

६१ । अधिराजसूनुः महाराजपुत्रः कुसुमास्त्रकान्तः मदनसुन्दरः
स्वपुनित्तलौल्यः स्वप्नविह्वलः जागरूक इत्यर्थः असौ कुमारः अजः ।
प्रियंवदात् पूर्वोक्तात् गान्धर्वात् प्राप्तं गान्धर्वं गान्धर्वदेवताकम् । 'सास्त्र
देवता' इत्यण् । प्रस्थापयतीति प्रस्थापनं निद्राजनकम् अस्त्रं राजसु
प्रायुङ्क्त प्रयुक्तवान् ॥

७१ । अनसुत्र निरसुत्र आंगरुक कमनीयकमेवम अधिराजसूनुः अस्त्रं, अत्रः वन
गच्छति इहेतु आशु मेहे निद्रागोधन गच्छति अत्र नृपतिगणैव अति अशोभ कत्रिणेन ।

ततो धनुष्कर्षणमूढहस्तमेकांसपर्यस्तशिरस्त्रजालम् ।

तस्थौ ध्वजस्तम्भनिषण्णदेहं निद्राविधेयं नरदेवसैन्यम् ॥ ६२

६२ अः । ततः धनुष्कर्षणमूढहस्तम् एकांसपर्यस्तशिरस्त्रजालं ध्वजस्तम्भनिषण्ण-
देहं नरदेवसैन्यं निद्राविधेयं (सत्) तस्थौ ।

६२ । ततः धनुष्कर्षणे चापकर्षणे मूढहस्तम् अव्यापृतहस्तम् एक-
स्मिन् अंसे पर्यस्तं स्रस्तं शिरस्त्राणां शीर्षणानां जलं समूहः यस्य तत्
ध्वजस्तम्भेषु निषण्णः अवष्टब्धः देहा यस्य तत् नरदेवानां राज्ञां सेना एव
सैन्यम् । चातुर्वर्ण्यदित्वात् स्वार्थे अजप्रत्ययः । निद्राविधेयं निद्रा-
प्रतन्त्रं तस्थौ ॥

७२ । तथेन मेहे अत्र अभावे मेहेन नृपालगण निद्राय अतिवृत्त इहेन, ईशापर
करनिकर आत्र अत्रागन आकर्षणे मगर्गे इहेनो एवम निद्रागणमूढ हस्तमेन पतिव
इहेन । तांशत्रा अत्रकृष्ट अनलवन करिषा निद्रा गाहेत नागिन ।

ततः प्रियोपात्तरसेऽधरोष्ठे निवेश्य दधौ जलजं कुमारः ।

तेन स्वहस्तार्जितमेकवीरः पिवन् यशो मूर्त्तिमिवावभासे ॥ ६३

६३ अः । ततः कुमारः, प्रियोपात्तरसे अधरोष्ठे जलजं निवेश्य दधौ, तेन एक-
वीरः (सः कुमारः) स्वहस्तार्जितं मूर्त्तिं यशः पिवन् इव आवभासे ॥

६३ । ततः कुमारः अजः, प्रियया इन्दुमन्या उपात्तरसे आस्त्रादित-
माधुर्ये अतिस्नाय्ये इति भावः । अधरोष्ठे जलजं शङ्खं निवेश्य । जलजं
शङ्खपद्मयोः इति विश्वः । दधौ मुखमारुतेन पूरयामास, तेनौष्ठनिविष्टेन
शङ्खेन एकवीरः सः, स्वहस्तार्जितं मूर्त्तिं मूर्त्तिमत् यशः पिवन् इव
आवभासे, यशसः शुभ्रत्वादिति भावः ॥

৬৩। অনন্তর রাজকুমার অজ প্রিন্সপীতরস বীর অধরাঠে শত্ৰু রাধিরা মুখ-
মাকতে পূরিত করিতে লাগিলেন ; তখন বোধ হইল যেন, অকিতোর বীর বহুতাক্ষিত
মুষ্টিমৎ বণ পান করিতেছেন ।

শঙ্কস্বনাভিজ্ঞতয়া নিবৃত্তা-

স্নং সন্নশত্ৰুং দদৃশু: স্বযোধা: ।

নিমীলিতানামিব পঙ্কজানাং

मध्ये स्फुरन्तं प्रतिমাशশাঙ্কम् ॥ ৬৪

৬৪ অ: । স্বযোধা: শঙ্কস্বনাভিজ্ঞতয়া নিবৃত্তা: (সন্ন:) নিমীলিতানাং পঙ্কজানাং মধ্যে স্ফুরন্তং
প্রতিমাশশাঙ্কম্ ইব, সন্নশত্ৰুং তং দদৃশু: ।

৬৪। শংকস্বনস্য অজশংকস্বনে: অভিজ্ঞতয়া প্রত্যভিজ্ঞাতত্বাৎ নিবৃত্তা:
প্রাক্ পলায়্য সম্প্রতি প্রত্যাগতা: স্বযোধা: আত্মনো ভট্টা: সন্নশত্ৰুং নিদ্রাণ-
শত্ৰুং তম্ অজং, নিমীলিতানাং মুকুলিতানাং পঙ্কজানাং মধ্যে স্ফুরন্তং, প্রতিমা
চাসৌ শশাঙ্কশ্চ তং প্রতিমাশশাঙ্কং প্রতিবিম্বচন্দ্রম্ ইব, দদৃশু: ॥

৬৪। তাঁহার সেনাগণ স্বরপরিচয়ে তাঁহারই শঙ্কস্বনি হইতেছে বুঝিতে পারিয়া
তথায় প্রত্যাগমনপূর্বক দেখিল ;—যুবরাজ অজ নিদ্রিত শঙ্কগগনমধ্যে মুকুলিত কমলদল
মধ্যগত বারিপ্রতিবিম্বিত শশাঙ্কের আশ্রমোভা পাইতেছেন ।

সশোণিতৈস্তেন শিলীমুখাগ্রৈর্নিক্ষেপিতা: কেতুশ্চ পার্শ্ববানাম্ ।

যশো হৃতং সম্প্রতি রাঘবেণ ন জীবিতং ব: ক্লপয়েতি বর্ণা: ॥৬৫

৬৫ অ: । ‘সম্প্রতি রাঘবেণ ব: যশ: হৃতম্ ক্লপয়া জীবিতং ন হৃতম্’—ইতি বর্ণা: ; তেন স-
শোণিতৈ: শিলীমুখাগ্রৈ: পার্শ্ববানাং কেতুশ্চ নিক্ষেপিতা: ॥

৬৫। সম্প্রতি রাঘবেণ রঘুপুত্রেণ পূর্বং রঘুনা ইতি ভাব: । হে রাজান: !
ব: যুष्माकं যশ: হৃতং, জীবিতং তু ক্লপয়া ন হৃতং, ন ত্বশক্ত্যা ইতি ভাব: ।
ইত্যেবং রূপা বর্ণা: এতদর্থপ্রতিপাদকং বাধ্যমিত্যর্থ: । সশোণিতৈ: শোণিত-
দিগ্ধৈ: শিলীমুখাগ্রৈ: বাণাগ্রৈ: সাধনৈ: তেন অজেন প্রযোজককর্ত্তা পার্শ্ববানাং
রাজাং কেতুশ্চ ধ্বজস্তম্ভেষু নিক্ষেপিতা: প্রযোজ্যৈরন্যৈর্নিক্ষেপিতা: লেখিতা
ইত্যর্থ: । ক্ষিপতেপর্যন্তাত্ম কর্ম্মণি ক্ত: ॥

৬৫। অত:পর তিনি শোণিতশিলা শরাস্ত্রদ্বারা নৃপতিগণের কেতুতে “হে ভূপাল-
গণ! রঘুতনয় তোমাদিগের যশোরাশি অপহরণ করিলেন, কিন্তু রঘাপ্রবণ হইয়া
জীবননাশ করিলেন না” এই বর্ণ করেকটী সন্নিবেশিত করিলেন ।

स चापकोटीनिहितैकबाहुः शिरस्त्रनिष्कर्षणभिन्नमौलिः ।

ललाटबद्धश्रमवारिविन्दुर्भीतां प्रियामेत्य वचो बभाषे ॥६६॥

६६ अ. । चापकोटीनिहितैकबाहुः शिरस्त्रनिष्कर्षणभिन्नमौलिः ललाटबद्धश्रमवारिविन्दुः सः भीतां प्रियाम् एतत् वचः बभाषे ॥

६६ । चापकोट्यां निहितः एकबाहुर्येन सः शिरस्त्रस्य निष्कर्षणेन अप-
नयनेन भिन्नमौलिः श्रुत्यकेशबन्धः । 'चूडा किरीट' केशाश्च संयता मौलय-
स्त्रयः' इत्यमरः । ललाटे बद्धाः श्रमवारिविन्दवः यस्य सः अजः, भीतां
प्रियाम् इन्दुमतीम् एतत् आसाद्य वचः बभाषे ॥

७७ । युद्धप्रयेन उद्दिष्टा ललाटेऽप्येव कहेते शिरसि निगलित इहेते नागिन, एवम्
निवृत्त्या अपनोत इव शत्रु केशवन्धनं निश्चिन इहेते गेन । अनन्तरं त्विनि निडात डीरा
हेन्नुषडी-मन्निधानेन गमनं करिष्ये काशूटेकर कोटिःमयेन एकद्वी इच्छन्तः शान्तपूर्वक
वर्गिते नागिनेन ।

इतः परानर्भकहार्यशस्त्रान् वैदर्भिं पश्यानुमता मयासि ।

एवंविधेनाहवचेष्टितेन त्वं प्रार्थ्यसे हस्तगता ममैभिः ॥६७॥

६७ अ. । वैदर्भिं ! इतः अर्भकहार्यशस्त्रान् परान् पश्यः मया अनुमता अस्मि, एभिः एवंविधेन
आहवचेष्टितेन, मम हस्तगता त्वं प्रार्थ्यसे ॥

६७ । हे वैदर्भि ! इन्दुमति ! इतः इदानीम् अर्भकहार्यशस्त्रान् बालका-
पहार्यायुधान् परान् शलून् पश्य, मया अनुमता अस्मि, द्रष्टुमिति शेषः ।
एभिः नृपैः एवंविधेन निद्रारूपेण आहवचेष्टितेन रणकर्मणा मम हस्तगता
हस्तगतवत् दुर्ग्रहा इत्यर्थः, त्वं प्रार्थ्यसे अपजिहीर्ष्यसे इत्यर्थः । एवंविधे-
नेत्यत्र स्वहस्तनिर्देशेन सोपहासमुवाचेति द्रष्टव्यम् ॥

७९ । ए विपर्द्धराजननिनि । आभि अश्रुमति करितेहि,—तुमि एहे त्रिपुगनेन
एति नेवनात कर, एकने हेहाभिः गेव निरुते इहेते एरुती वागटेक कोटिग्रा
गहेते गारे । आत्र किना हेहात्राहे एहेकर ममरकोनने आमात्र इच्छ इहेते तोंशाटक
नात करिते एवुत्त इहेहाहिग ।

तस्याः प्रतिद्वन्द्विभवाद्विषादात् सद्यो विमुक्तं मुखमावभासे
निःश्वासबाष्पापगमात् प्रपन्नः प्रसादमात्मीयभिवात्मदर्शः ॥६८॥

६८ अ. । प्रतिद्वन्द्विभवात् विषादात् सद्यः विमुक्तं तस्याः मुखम्, निःश्वासबाष्पापगमात् आत्मीयं
प्रसादं प्रपन्नः आत्मदर्शः इव, आवभासे ॥

६८ । प्रतिद्वन्द्विभवात् रिपुत्थात् विषादात् दैन्यात् सद्यः विमुक्तं

तस्याः मुखं निःश्वासस्य यः वाण्यः उष्मा । 'वाण्यो नेत्रजलोष्मणोः' इति विश्वः । तस्य अपगमात् हेतोः आत्मीयं प्रसादं नैर्मल्यं प्रपन्नः प्राप्तः आत्मा स्वरूपं दृश्यते अनेनेति आत्मदर्शः दर्पणः इव, आवभासे ॥

७८ । निष्प्राणवान् अजगत् इहेनेन दर्पणेन देवक्यं चोत्र निर्वर्णकम् । अग्निगच्छित इव, विपक्षोक्तिनिष्ठ विद्याप्रभूत इहेन । ईश्वरमूर्तौ प्रपन्नमगत् एतन्न निर्वर्णकं वाक्त्रिणं कर्त्तव्यम् ।

दृष्टापि सा क्रीविजिता न साक्षाद्-

वाग्भिः सखीनां प्रियमभ्यनन्दत् ।

स्थली नवान्मःपृषताभिवृष्टा

मयूरकैकाभिरिवाभवन्दम् ॥६६

६६ प. । सा इन्दुमती दृष्टा अपि क्रीविजिता (सती) साक्षात् न, (किन्तु) नवान्मःपृषताभिरिवाभवन्दम् । सखीनां वाग्भिः प्रियम् अभ्यनन्दत् ॥

६६ । सा इन्दुमती दृष्टा अपि पत्युः पौरुषेण प्रमुदिता अपि हिया विजिता यतः अतः प्रियम् अजम् साक्षात् स्वयं न अभ्यनन्दत् न प्रशंसं, किन्तु नवैः अम्मःपृषतैः पयोविन्दुभिः अभिवृष्टा अभिषिक्ता स्थली अकृत्रिमा भूमिः । 'जनपदकुण्डगोणस्थल' इत्यादिना अकृत्रिमार्थे ङीप् । 'अन्नघृन्द' मेघसङ्घं मयूरकैकाभिः इव, सखीनां वाग्भिः अभ्यनन्दत् ॥

७९ । उ९काले ईश्वरमूर्ते शक्तिं शर्वभूतकृता इहेनेन गच्छावगतः दिव्यतमं अवकं अतिनिष्ठ करिष्ये मय्या इहेनेन न । नव गनिगविन् वाक्त्रिणं अतिविष्ठ वनहनी वेधन मयूत्रेण केकात्रवे मेघमयूत्रेण अतिनिष्ठ कट, त्रिणिष्ठ एतन्न मयूत्रेण मयूत्रेण वाक्त्रिणं अतिनिष्ठ करिष्येन ।

इति शिरसि स वामं पादमाधाय राज्ञा-

मुद्वहद्वदनवद्यां तामवद्यादपेतः ।

रथतुरगरजोभिस्तस्य रुक्मालकाप्रा

समरविजयलक्ष्मीः सैव मूर्त्ता बभूव ॥७०

७० प. । अवद्यात् अपेतः स इति राज्ञा शिरसि वामं पादम् आधाय, अवनद्यां ताम् उद्वहन् रथतुरगरजोभिः रुक्मालकाप्रा सा एव तस्य मूर्त्ता समरविजयलक्ष्मीः बभूव ॥

७० । न उद्यते न उच्यते इति अवद्यः गह्यम् । 'अवद्यपण्य'— इत्यादिना निपातः । 'कुपूयकुत्सितावद्यल्लेखगर्हाणकाः समाः' इत्यमरः । तस्मात्

अपेतः निर्दोष इत्यर्थः । स अजः, इति राक्षां शिरसि वामं पादम् आधाय, अनवद्याम् अदोषाम् ताम् इन्दुमतीम् उद्वहत् उपानयत्, आत्मसाधकार इत्यर्थः । अयमर्थः 'तमुद्वहन्तं पथि भोजकन्याम्' इत्यत्र न शिष्टः । तस्य भजस्य रथतुरगाणां रजोभिः रूक्षाणि पक्षाणि अलकाप्राणि यस्याः सा, इन्दुमती एव मूर्त्ता मूर्त्तिमती समरविजयलक्ष्मीः बभूव । एतल्लोभादन्यः को विजयलक्ष्मीलाभ इत्यर्थः ॥

१० । एहेरुग अनिम्ननोश्च वृषाञ्च अज राक्षादिगैश्च मण्डके वामपदे अर्पणं करिष्ये अनिम्ननोश्च हेम्भुमण्डके रथे गह्वरे गमनं करिष्ये रथेन अथक्करोमिच्छेत् क्षीपणेन वारं हेम्भुमण्डोश्च अलकजालं कुरु हहेशे गेन ; उरुकाटं त्रिभिरे येन अक्षेत्रं मुक्तिमण्डो विजयं लब्धो हहेगेन ।

प्रथमपरिगतार्थस्तं रघुः सन्निवृत्तं

विजयिनमभिनन्द्य श्लाघ्यजायासमेतम् ।

तदुपहितकुटुम्बः शान्तिमार्गीत्सुकोऽभू-

न्न हि सति कुलधुर्य्ये सूर्य्यवंश्या गृहाय ॥७१॥

इति श्रीमहाकविकालिदासकृतौ रघुवंशे अजपाणिग्रहणो नाम सप्तमः सर्गः ॥

७१ अ. । प्रथमपरिगतार्थः रघुः, सन्निवृत्तं विजयिनं श्लाघ्यजायासमेतं तम् अभिनन्द्य, तदुपहित कुटुम्बः (सन्) शान्तिमार्गीत्सुकः अभूत्, हि कुलधुर्य्ये सति, सूर्य्यवंश्या गृहाय न ।

७१ । प्रथमम् अजगमनात् प्राक् एव परिगतः ज्ञातः अर्थः विवाह-विजयरूपः येन सः प्रथमपरिगतार्थः रघुः, विजयिनं विजययुक्तं श्लाघ्य-जायासमेतं सन्निवृत्तं प्रत्यागतं तम् अजम् अभिनन्द्य तस्मिन् अजे उपहित-कुटुम्बः सन्, 'सुतविन्यस्तपत्नीकः' इति याज्ञवल्क्यस्मरणादिति भावः । शान्तिमार्गं मोक्षमार्गं उत्सुकः अभूत् । तथाहि—कुलधुर्य्ये कुलधुरन्धरे सति सूर्य्यवंश्याः गृहाय गृहस्थाश्रमाय न भवन्ति ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया सञ्जीवनीसमा-

ख्यया व्याख्यया समेतौ महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महा-

काव्ये अजपाणिग्रहणो नाम सप्तमः सर्गः ॥७॥

११ । ए णिके महाराज वषु, अक्षेत्रं अजगात् ७ विवाहवृद्धात् पूर्व्वेहे अवगतं हहेशाहिरुग ; एकणे ठाहाके विजयो ७ श्लाघनोश्च आश्वारं महितं आगिते देवित्रा ठाहाके अतिनमनं करिगेन एवः पदे निजं आर्याय रक्षणं तारं वषु उगेरं वृद्धं करिष्ये मुक्तिपथेन पथिकं हहेगेन । येहेतुं पूर्व्वं कूलभारवहनं समर्थं हहेगेन पूर्वा-वर्णोत्तरेण गृहस्थाश्रमे अवधानं करेन न ।

अष्टमः सर्गः ।

अथ तस्य विवाहकौतुकं ललितं विभ्रत एव पार्थिवः ।

वसुधामपि हस्तगामिनीमकरोदिन्दुमतीमिवापराम् ॥१॥

१ अः । अथ पार्थिवः ललितं विवाहकौतुकं विभ्रत एव तस्य अपराम् इन्दुमतीम् इव वसुधाम् अपि हस्तगामिनीम् अकरोत् ॥

हेरम्बमवलम्बेऽहं यस्मिन् पातालकेलिषु ।

दन्ते नोदस्यति क्षौणीं विश्राम्यन्ति फणीश्वराः ॥

१ । अथ पार्थिवः रघुः, ललितं सुभगं विवाहकौतुकं विवाहमङ्गलं विवाहहस्तसूत्रं वा विभ्रत एव धारयत एव । 'कौतुकं मङ्गले हर्षे हस्त-सूत्रं कुतूहले' इति शाश्वतः । तस्य अजस्य अपराम् इन्दुमतीम् इव वसुधाम् अपि हस्तगामिनीम् अकरोत् । अस्मिन् सर्गे वियोगिनी वृत्तम् ।

१ । अनन्तरं रघुः, विवाहसूत्रधारो श्रीमन्मन्त्र आश्रय कत्रे विडोश हेमन्मन्त्रोऽत्र अवनौकः ७ वानं करिनेन ।

दुरितैरपि कर्तुमात्मसात् प्रयतन्ते नृपसूनवो हि यत् ।

तदुपस्थितमग्रहीदजः पितुराज्ञेति न भोगतृष्णया ॥२॥

२ अः । नृपसूनवः यत् दुरितैः अपि आत्मसात् कर्तुं प्रयतन्ते हि, अजः उपस्थितं तत् 'पितुराज्ञा' इति अग्रहीत् भोगतृष्णया (तु) न ॥

२ । नृपसूनवः राजपुत्राः, यत् राज्यं दुरितैः अपि विषप्रयोगादि-निषिद्धोपायैः अपि आत्मसात् स्वाधीनम् । 'तदधीनवचने' इति सातिप्रत्ययः । कर्तुं प्रयतन्ते हि प्रवर्तन्ते एव इत्यर्थः । हिशब्दोऽवधारणे । हि हेताव-वधारणे' इत्यमरः । उपस्थितं प्राप्तं तत् राज्यम् अजः, पितुराज्ञेति हेतोः अग्रहीत् स्वीचकार, भोगतृष्णया तु न अग्रहीत् ॥

२ । अज्ञातं नृपतनयस्य विविध इकार्याकाराः ७ वे राज्ञा आश्रयान् करिनेन मन्त्रेण हन, सुवराज अज भोगतृष्णां वनीड्ड ना इहेन पिताम आत्मनगोत्रदेवे नेहे राज्ञा अतिग्रह करिनेन ।

५ अः । प्रजाः नवेश्वरं तम् निवृत्तयौवनम् रघुमेव चमत्मान, हि सः तस्य वैश्वाम् श्रियं न प्रतिपेदे (किन्तु) सकलान् गुणान् अपि ॥

५ । प्रजाः नवेश्वरं तम् अजम्, निवृत्तयौवनं प्रत्यावृत्तयौवनं रघुम् अमन्यन्त, न किञ्चिद्भेदकमस्तीत्यर्थः । कुतः ? हि यस्मात् सः अजः, तस्य रघोः, केवलाम् एकां श्रियं न प्रतिपेदे किन्तु सकलान् गुणान् शौर्य-
दाक्षिण्यादीन् अपि प्रतिपेदे अतस्तद्गुणयोगात् तद्बुद्धियुक्तेत्यर्थः ॥

६ । अजाग्रत नवीन राजा एक देव अजाग्रतधोवन वषु वनिशहे विवेचन करिते नागिन ; वस्तुतः केवल राजा नह, अत्र शान्तोय पैतृकपुत्र अधिकाशे हरेराहितेन ।

अधिकं शुशुभे शुभंयुना हितयेन हयमेव सङ्गतम् ।

पदमृद्धमजेन पैतृकं विनयेनास्य नवस्य यौवनम् ॥६॥

६ अः । हयम् एव शुभंयुना हितयेन सङ्गतम् (सत्) अधिकं शुशुभे, पैतृकम् मृद्धम् अजेन, अस्य नयं यौवनम् विनयेन च ॥

६ । हयम् एव शुभंयुना शुभवता । 'शुभंयुस्तु शुभान्वितः' इत्यमरः । 'अहंशुभयोयुस्' इति युस्प्रत्ययः । द्वितयेन सङ्गतं युतं सत् अधिकं शुशुभे । किं केनेत्याह—पदमिति । पैतृकं पितुरागतम् । 'ऋतष्ट्रज' इति ठञ्प्रत्ययः । 'ऋद्धं समृद्धं' पदं राज्यम् अजेन अस्य अजस्य नवं यौवनं विनयेन इन्द्रियजयेन च ॥

७ । उत्तरकाले मृद्धिमत्पुत्र पैतृक पुत्र कलागतवान् अ.जः मरित एव उत्तर कालेन यौवन विनयेन मरित पुत्रस्य मरित इहेरा अधिकतर शोभापात्र करिण ।

सद्यं बुभुजे महाभुजः सहसाद्वेगमियं व्रजेदिति ।

अचिरोपनतां स मेदिनीं नवपाणिग्रहणां बधूमिव ॥७॥

७ अः । महाभुजः स अचिरोपनताम् मेदिनीम् नवपाणिग्रहणाम् बधूमिव सहसा इयम् सहेगम् व्रजेत् इति सद्यम् बुभुजे ॥

७ । महाभुजः सः अजः, अचिरोपनतां नवोपगतां मेदिनीं भुवं नवं पाणिग्रहणं विवाहः यस्याः ताम् नवोदां बधूम् इव, सहसा बलात्कारेण जेत । 'सहो बलं सहामार्गः' इत्यमरः । इयं मेदिनी बधू वा उद्वेगं भयम् व्रजेत् इति हेतोः सद्यं सकृपं बुभुजे भुक्तवान् । 'भुजोऽनवने' इत्यात्मनेपदम् ॥

८ । अचिरादां मेदिनी वन अकाल करिणे प.रह मरुता उद्वेजिता हन, एवम् महाभुज अज नवपाणि वधुव आत्र उद्वेक मममममम भाग करिते नागितेन ।

अहमेव मतो महीपतेरिति सर्वः प्रकृतिष्वचिन्तयत् ।

उद्धेरिव निम्नगाशतेष्वभवन्नास्य विमानना क्वचित् ॥८

८ अः । प्रकृतिषु सर्वः 'अहम् एव महीपतेः मतः' इति अचिन्तयत्, उद्धेः निम्नगाशतेषु इव यस्य क्वचित् अपि विमानना न अभवत् ॥

८ । प्रकृतिषु प्रजासु मध्ये सर्वः जनः । अथवा प्रकृतिष्वित्यस्याहमित्य-
नेनान्वयः, व्यवधानन्तु सहायम् । सर्वोऽपि जनः प्रकृतिषु अहमेव महीपतेः
मतः महीपतिना मन्यमानः । 'मतिषु द्विपूजार्थेभ्यश्च' इति वर्त्तमाने कः,
'कस्य च वर्त्तमाने' इति षष्ठो । इति अचिन्तयत् अमन्यत । उद्धेः
निम्नगाशतेषु इव, अस्य नृपस्य कर्तुः कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्त्तरि
षष्ठो । क्वचित् अपि जनविषये विमानना अवगणना तिरस्कारः न अभवत्
यतो न कश्चिदवमन्यते अतः सर्वोऽप्यहमेवास्य मत इत्यमन्यत इत्यर्थः ।

८ । नत नत नदी गिरि गिणित इहेगेण जागन्न येमन काशोरण एति
कणाठ अवज्जा अशर्पन करे नो, उज्जाण अज्ज कान अकार अवमानना करितेन ना;
एज्ज "आमिहे मन्नाराजेन अत्रिणा" अकृदिपूजयथा मकण्ठे हेहं मनेन करित ।

न खरो न च भूयसा मृदुः पवमानः पृथिवीरुहानिव ।

स पुरस्कृतमध्यमक्रमो नमयामास नृपाननुद्धरन् ॥९

९ अः । सः भूयसा खरः नः (भूयसा) मृदुः च न, पुरस्कृतमध्यमक्रमः (सन्) पवमानः
पृथिवीरुहानिव नृपान् अनुद्धरन् नमयामास ॥

९ । सः नृपः, भूयसा बाहुल्येन खरः तीक्ष्णः न भूयसा मृदुः अति-
मृदुः अपि न, किन्तु पुरस्कृतमध्यमक्रमः सन्, मध्यमपरिपाटीमवलम्ब्य
इत्यर्थः । पवमानः वायुः पृथिवीरुहान् तरुन् इव नृपान् अनुद्धरन् अनुत्पा-
टयन् एव नमयामास । अत्र कामन्दकः - 'मृदुश्चेदवमन्येत तीक्ष्णादुद्ध्रियते
जनः । तीक्ष्णश्चैव मृदुश्चैव प्रजानां स च सम्मतः ।' इति ॥

९ । तीक्ष्ण शब्दात् मातृशब्देन उक्तं वा निताड मृदु हित ना, तानि एतद्वृत्तयश्च
महाभाग अवलम्बन करिष्याहिमेन; नातिशयन नातिमृदु पवन येमन पावन-रत्न
उक्तं नित ना करिष्याहे अवलम्बित करे, तानि उ उज्जाण नृपगणके वत्त आनयन
करिष्याहिमेन ।

अथ बौद्ध रघुः प्रतिष्ठितं प्रकृतिष्वात्मजमात्मवत्तया ।

विषयेषु, विनाशधर्मसु त्रिदिवस्थेष्वपि निःस्पृहोऽभवत् ॥१०

१० अः । अथ रघुः आत्मजम् आत्मवत्तया प्रकृतितु प्रतिष्ठितम् बौद्धा विनाशधर्मसु निदिष्टस्तेषु
अपि विषयेषु निःस्पृहः अभवत् ॥

१०। अथ रघुः आत्मजं पुत्रम् आत्मवत्तया निर्विकारमनस्कतया
इत्यर्थः। 'उदयादिष्विकृतिर्मानसः सत्त्वमुच्यते। आत्मवान् सत्त्ववानुक्तः'
इत्युत्पलमालायाम्। प्रकृतिषु भ्रमात्यादिषु प्रतिष्ठितं रुक्मूलं वीक्ष्य
भ्रात्वा विनाशः धर्मा येषां तेषु विनाशधर्मास्तु अनित्येष्वित्यर्थः। 'धर्माद-
निच् केवलात्' इत्यनिच्प्रत्ययः समासान्तः। त्रिदिवस्थेषु स्वर्गस्थेषु अपि
विषयेषु शब्दादिषु निःस्पृहः निर्गतच्छः अभवत् ॥

১০। রাজা রঘু আশ্রয় অন্ধকে নির্বিকার চিত্তবাসনতঃ প্রজ্ঞাবর্গের অনুসঙ্গতাজন দেখিয়া
বিনাশধর্মশীল স্বর্গের বিষয়েও নিঃস্পৃহ হইলেন।

गुणवत्सुतरोपितश्रियः परिणामे हि दिलोपवंशजाः ।
पद्वौ तरुवलकवाससां प्रयताः संयमिनां प्रपेदिरे ॥ ११

११ चः । द्वितीयवंशजाः परिणामि गुणवत्सुतरोपितश्रियः प्रयताः (च) (सनः) तदवस्थ-
वासस्थां संयमिनाम् पदवौम् प्रपेदिरे हि ॥

११। कुलधर्मस्वायमेवेत्याह—गुणवदिति । दिलोपर्वशजाः परिणामि
वार्द्धके गुणवत्सुतेषु रोपितश्रियः स्थापितलक्ष्मीकाः प्रयतासु सन्तः तद्व-
द्वस्त्वानि एव वासांसि येषां तेषां संयमिनां यतोनां पदवीं प्रपेदिरे यस्मात्
तस्मादस्मादपीदमुचितमित्यर्थः ॥

১১। দিলীপবাংশের রাজগণ শেষ জীবনে গুণবান তনয়ের উপর সমস্ত সম্পদ হস্তান্তর করিয়া সংযতচিত্তে উদ্ধারকল্যাণ সংগ্রহী মুনিষিগণের পদবী অমরনয়ন করিয়া থাকেন।

तमरत्नसमाश्रयोन्मुखं शिरसा वेष्टनशोभिना सुतः ।
पितरं प्रणिपत्य पादयोरपरित्यागमयाचतात्मनः ॥ १२

१२ अ. । अरथासमायुधोऽखं पितरं तं सुतः वेष्टनबोभिना शिरसा पादयोः प्रणिपत्य आत्मनः
अपरित्याजन् अवाचत ॥

१२। अरण्यासमाश्रयोन्मुखं वनवासोद्युक्तं पितरं तं रघुं, सुतः
अजः, वैष्टनशोभिना उष्णोष्मनोद्धरेण शिरसा पादयोः प्रणिपत्य आत्मनः
अपरित्यागम् अयाचत, मां परित्यज्य न गन्तव्यमिति प्रार्थितवानित्यर्थः ॥

১২। পিতাকে বনগমনে উদ্বিগ্ন দেখিয়া অল্প উকীষশোভিত মন্তকধারা তাহার চরণে প্রণিপাতপূর্বক কহিলেন,—“পিতঃ! আপনি আমাকে পরিত্যাগ করিরা গমন করিবেন না।”

रघुरश्रुमुखस्य तस्य तत् कृतवानौष्पितमात्मजप्रियः ।

न तु सर्प इव त्वचं पुनः प्रतिपेदे व्यपवर्जितां श्रियम् ॥ १३

१३ । आत्मजप्रियः रघुः अश्रुमुखस्य अजस्य तत् ईक्षितं कृतवान् तु सर्पः त्वचमिव, व्यप-
वर्जिताम् श्रियम् पुनः न प्रतिपेदे ॥

१३ । आत्मजप्रियः पुत्रवत्सलः रघुः, अश्रूणि मुखे यस्य तस्य अश्रु-
मुखस्य अजस्य तत् अपरित्यागरूपम् ईक्षितम् अभिलषितं कृतवान्, किन्तु
सर्पः त्वचम् इव, व्यपवर्जितां त्यक्तां श्रियं पुनः न प्रतिपेदे न प्राप ॥

१० । पूज्यवत्सल इव वान्प्रोक्तलोचन आञ्जल्य अक्षेत्र आर्चनार्थं मण्डप इहेलेन वटे, किञ्च डूज्य
वत्सलं पत्रिञ्जलं निर्दोषं पूवर्त्तनं दर्शनं करं ना, त्रिनिष्ठ उरुगण पत्रिञ्जलं त्राव्यगणं अक्षेत्रं दर्शनं
करिहेलेन ना ।

स किलाश्रममन्थमाश्रितो निवसन्नावसथे पुराद्वहिः ।

समुपास्यत पुत्रभोग्यया स्त्रुषयेवाविकृतेन्द्रियः श्रिया ॥ १४

१४ अः । सः अन्यम् आश्रमम् आश्रितः पुराद्वहिः आवसथे निवसन् अविकृतेन्द्रियः (सन्)
स्त्रुषया इव पुत्रभोग्यया श्रिया समुपास्यत किल ॥

१४ । सः रघुः, किल अन्यम् आश्रमं प्रव्रज्याम् आश्रितः पुरात्
नगरात् वहिः आवसथे स्थाने निवसन्, अविकृतेन्द्रियः जितेन्द्रियः सन्
इत्यर्थः । अतएव स्त्रुषया इव बध्वा इव, पुत्रभोग्यया न तु स्वभोग्यया
श्रिया समुपास्यत श्रुश्रूषितः । जितेन्द्रियस्य तस्य स्त्रुषयेव श्रियापि पुष्प-
फलोदकाक्षरणादिश्रुश्रूषाव्यतिरेकेण न किञ्चिदपेक्षितमासीदित्यर्थः । अत्र
यद्यपि 'ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति' इति श्रुतेः 'आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः
प्रव्रजेद् गृह्णात्' इति मनुस्मरणात् 'मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लङ्घ-
धारणम् । बाहुजातो रूजातानामयं धर्मो न विद्यते' इति निषेधाच्च
ब्राह्मणस्यैव प्रव्रज्या, न क्षत्रियादेरित्याहुः, तथापि यदहरेव विरजेत्
'तदहरेव प्रव्रजेत् इत्यादिश्रुतेस्त्रैवर्णिकसाधारण्यात् 'त्रयाणां वर्णानां वेद-
मधीत्य चत्वार आश्रमाः' इति सूत्रकारवचनात् 'ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि
वैश्यो वा प्रव्रजेद् गृह्णात्' इति स्मरणात् 'मुखजानामयं धर्मो वैष्णवं लिङ्ग-
धारणम् । बाहुजातो रूजातानां त्रिदण्डं न विधीयते ॥' इति निषेधस्य
त्रिदण्डविषयत्वदर्शनाच्च कुत्रचिद्ब्राह्मणपदस्योपलक्षणमाचक्षाणाः केचित्
त्रैवर्णिकाधिकारं प्रतिपेदिरे । तथा सति 'स किलाश्रममन्थमाश्रितः'
इति अत्रापि कविनाप्ययमेव पक्षो विवक्षित इति प्रतीतः । अन्यथा

वानप्रस्थानमतया व्याख्याते 'विदधे विधिमस्य नैष्ठिकं यतिभिः साङ्गं-
मनन्मिमन्मिचित्' इति वक्ष्यमाणेनानन्मिसंस्कारेण विरोधः स्यात् अन्नि-
संस्काररहितस्य वानप्रस्थस्यैवाभावात् इत्यलं प्रासङ्गिकेन ॥

१४ । अनन्तर लिङ्गलिङ्गं तत् अत्रका।अत्रपूर्वकं आत्मेन बहिर्भागे, एकहाने अवधानं कर्त्तुं
नाशिन, उरुकात्मे पुनर्भागे। अन्निमन्मिचित् अत्र उरुकात्मे अत्र कर्त्तुं नाशिन ।

प्रथमस्थितपूर्वपार्थिवं कुलमभ्युद्यतनूतनेश्वरम् ।

नभसा निभृतेन्दुना तुलामुदिताकेण समारोह तत् ॥ १५

१५ अः । प्रथमस्थितपूर्वपार्थिवम् अभ्युद्यतनूतनेश्वरम् तत् कुलं निभृतेन्दुना उदिताकेण नभसा
तुलाम् समारोह ॥

१५ । प्रथमे स्थितः पूर्वपार्थिवः रघुर्यस्य तत् अभ्युद्यतः अभ्युदितः
नूतनेश्वरः अजः यस्य तत् प्रसिद्धं कुलम्, निभृतेन्दुना अस्तमयासन्नचन्द्रेण
उदिताकेण प्रकटितसूर्येण नभसा तुलां सादृश्यम् आरुह प्राप । न च
तुलामित्यत्र 'तुल्यार्थः' इत्यादिना प्रतिषेधस्तृतीयायाः, तस्य सादृश्याच्च-
तुलाशब्दविषयत्वात् 'कृणास्य तुला नास्ति' इति प्रयोगात् अस्य च सादृश्य-
वाचित्वात् ।

१६ । उपरानीतं यथा एव अत्रान्वयानुषङ्गं उक्तवत्तुलं तत्रा नदीवत्तुलं यत्तुलं मोक्षोपायं कर्त्तुं,
नाशिनकारणो पूर्वकं तत्रा तत् ३७ उ नवाद्यापनानी अत्र कर्त्तुं सैव तत्रात्तुलं उक्तं मोक्षो ५ इतिहासिन ।

यतिपार्थिवलिङ्गधारिणौ ददृशाते रघुराघवौ जनैः ।

अपवर्गमहोदयार्थयोर्भुवमंशाविव धर्मयोगतौ ॥ १६

१६ अः । यति-पार्थिव-लिङ्गधारिणौ रघुराघवौ अपवर्गमहोदयार्थयोः धर्मयोः भुवं गतौ अंशौ
इव जनैः ददृशाते ॥

१६ । यतिः भिक्षुः, पार्थिवः राजा, तयोः लिङ्गधारिणौ रघुराघवौ
रघुतत्सुतौ अपवर्गमहोदयार्थयोः मोक्षाभ्युदयफलयोः धर्मयोः निवर्त्तक-
प्रवर्त्तकरूपयोरित्यर्थः । भुवं गतौ भूलोकम् अवतोरौ अंशौ इव जनैः
ददृशाते दृष्टौ ॥

१७ । सैव तद्विलक्षणतरो तत् एव नृपजननम्पत्र उरुपुत्र अत्र एव उरुपुत्रे येन उरुपुत्रे अवतोर
अपवर्गं ७ मोक्षापनं मोक्षनक्षत्रं धर्मोपनं अत्र वलिना मोक्षे निरोक्षणं कर्त्तुं नाशिन ।

अजिताधिगमाय मन्त्रिभिर्युजे नीतिविशारदैरजः ।

अनपायिपदोपलब्धये रघुराप्तैः समियाय योगिभिः ॥ १७

१७ अः । अजः अजिताधिगमाय नीतिविशारदैः मन्त्रिभिः युयुजे, रघुः अपि अनपायिपदीप-
लब्धये प्राप्तैः योगिभिः समियाय ॥

१७ । अजः अजिताधिगमाय अजितपदलाभाय नीतिविशारदैः
नीतिज्ञैः मन्त्रिभिः युयुजे सङ्गतः, रघुरपि अनपायिपदस्य उपलब्धये मोक्ष-
पदस्य प्राप्तये यथार्थदर्शिनः यथार्थवादिनश्च आप्ताः तैः योगिभिः समियाय
सङ्गतः । उभयत्राप्युपायचिन्तार्थमिति शेषः ॥

१९ । अनन्तर अज, अनधिकृत राजासमूह अधिकार करिष्यति कञ्च नीतिविशारद मन्त्रिगणसह एव
मन्त्रिगणसहो वत् उच्यते नो योनिगणसह विनित इहेजेन ।

नृपतिः प्रकृतौरवेक्षितुं व्यवहारासनमाददे युवा ।

परिचेतुमुपांशु धारणां कुशपूतं प्रवयास्तु विष्टरम् ॥ १८

१८ अः । युवा नृपतिः प्रकृतौः अवेक्षितुम् व्यवहारासनम् आददे, प्रवयाः (नृपतिः) तु
धारणां परिचेतुम् उपांशु कुशपूतम् विष्टरम् (आददे) ॥

१८ । युवा नृपतिः अजः प्रकृतौः प्रजाः कार्यार्थिनीः अवेक्षितुं दुष्टा
दुष्टपरिज्ञानार्थमित्यर्थः । व्यवहारासनं धर्मासनम् आददे स्वीचकार ।
प्रवयाः स्थविरः नृपतिः रघुस्तु । 'प्रवयाः स्थविरो वृद्धः' इत्यमरः । धारणां
चित्तस्थैकाग्रतां परिचेतुम् अभ्यसितुम् उपांशु विजने । 'उपांशु विजने
प्रोक्तम्' इति हलायुधः । कुशैः पूतं विष्टरम् आसनम् आददे । 'यमादि-
गुणसंयुक्ते मनसः स्थितिरात्मनि । धारणा प्रोच्यते सन्निर्योगशास्त्र-
विशारदैः ॥' इति वशिष्ठः ॥

१९ । युवाञ्च अज अजापिनेन अकुति परिछानेन कञ्च विचारमण्डले धर्मासन एव इह नृपति
नृपतिश्च एकत्रात्मनोपनि कञ्च गृह कृणासन ग्रहण करिजेन ।

अनयत् प्रभुशक्तिसम्पदा वशमेको नृपतीननन्तरान् ।

अपरः प्रणिधानयोग्यया मरुतः पञ्च शरीरगोचरान् ॥ १९

१९ । एकः अनन्तरान् नृपतीन् प्रभुशक्तिसम्पदा वशम् अनयत्, अपरः प्रणिधानयोग्यया
शरीरगोचरान् पञ्च मरुतः वशम् अनयत् ॥

१९ । एकः अन्यतरः, अज इत्यर्थः । अनन्तरान् स्वभूम्यनन्तरान्
नृपतीन् यातव्यपाणिग्रहादीन् प्रभुशक्तिसम्पदा कोशदण्डमहिम्ना वशं

स्वायत्तताम् अनयत् । 'कोशो दण्डो बलञ्चैव प्रभुशक्तिः प्रकीर्त्तिता ।'
इति मिताचारायाम् । अपरः रघुः, प्रणिधानयोग्यया समाध्यभ्यासेन ।
शरीरगोचरान् देहाश्रयान् पञ्च मरुतः प्राणादीन् वशम् अनयत् । 'प्राणो-
ऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः । शरीरस्थाः', इत्यमरः ॥

१७ । एकजन अङ्गुलिप्रमाणेन मन्त्रितं नृपतिपुण्येन कञ्चित् अङ्गुलं हरेत्तेन, अग्रे वाङ्मि
मन्त्रिणि अङ्गान् वाङ्मि मन्त्रितं नृपतिपुण्येन कञ्चित् अङ्गुलं हरेत्तेन ।

अकरोदचिरेश्वरः क्षितौ द्विषदारम्भफलानि भस्मसात् ।
इतरो दहने स्वकर्मणां ववृते ज्ञानमयेन वज्रिना ॥ २०

२० अ. । अचिरेश्वरः क्षितौ द्विषदारम्भफलानि भस्मसात् अकरोत्, इतरः ज्ञानमयेन वज्रिना
स्वकर्मणां दहने ववृते ॥

२० । अचिरेश्वरः अजः, क्षितौ द्विषताम् आरम्भाः कर्माणि तेषां
फलानि भस्मसात् अकरोत् कार्त्तुं क्षेत्रेण भस्मीकृतवान् । 'विभाषा साति
कार्त्तुं क्षेत्र' इति सातिप्रत्ययः । इतरः रघुः ज्ञानमयेन तत्त्वज्ञानप्रसुरेण
वज्रिना पावकेन करणेन स्वकर्मणां भवबोजभूतानां दहने भस्मीकरणे
ववृते स्वकर्माणि दधुं प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्
कुर्वतेऽङ्गुलं' इति गोतावचनात् ॥

२० । नव नृपति कितितमन्त्रितं अङ्गुलिपुण्येन सकल कर्मफलं विकलं कञ्चित्वाङ्गुलं ; एवम् अङ्गु-
लं अङ्गुलिपुण्येन अङ्गुलिपुण्येन कर्मफलं कञ्चित् अङ्गुलं हरेत्तेन ।

पणवन्धमुखान् गुणानजः षडुपायुङ्क्त समीक्ष्य तत्फलम् ।
रघुरप्यजयद्गुणत्रयं प्रकृतिस्थं समलोष्टकाञ्चनः ॥ २१

२१ अ. । अजः पणवन्धमुखान् षड्गुणान् तत्फलं समीक्ष्य उपायुङ्क्त, समलोष्टकाञ्चनः रघुः
अपि गुणत्रयम् प्रकृतिस्थम् अजयत् ॥

२१ । 'पणवन्धः सन्धिः' इति कौटिल्यः । अजः पणवन्धमुखान्
सन्ध्यादीन् षड्गुणान् 'सन्धिर्ना विग्रहो यानमासनं हौधमाश्रयः । षड्-
गुणाः' इत्यमरः । तत्फलं तेषां गुणानां फलं समीक्ष्य आलोच्य देशकाल-
पात्रादिकमनतिक्रम्य उपायुङ्क्त फलिष्यन्तमेव गुणं प्रायुङ्क्त इत्यर्थः ।
'प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु' इत्यात्मनेपदम् । समं तुल्यतया भावितं लोष्टं
मृत्पिण्डः काञ्चनं सुवर्णञ्च यस्य सः समलोष्टकाञ्चनः निःस्पृह इत्यर्थः ।
'लोष्टानि लेष्टवः पुंसि' इत्यमरः । रघुः अपि गुणत्रयं सत्त्वादिकम् । 'गुणाः

सत्त्वं रजस्तमः' इत्यमरः । प्रकृतौ साम्यावस्थायामिव तिष्ठतीति प्रकृतिस्थं पुनर्विकारशून्यं यथा तथा भजयत् ॥

२१ । अत्र कर्माश्रयत्वात्पूर्वकं सकृद्विग्रहं अकृतिं हस्तगतं अत्रागतं कर्तिते जातिनेन एव तेषु वृक्षिण्डुं च स्वर्णं मन्मथं च विकारशून्यं हरेण तत्र रक्तः च तत्रः एते चतुर्गुणकं पञ्चाक्षितं कर्तिते अशुभं हरेणेत्येव ।

न नवः प्रभुराफलोदयात् स्थिरकर्मा विरराम कर्मणः ।

न च योगविधेर्नवेतरः स्थिरधौरा परमात्मदर्शनात् ॥ २२

२१ अः । स्थिरकर्मा नवः प्रभुः आ फलोदयात् कर्मणः न विरराम, स्थिरधौः नवेतरः आ परमात्मदर्शनात् योगविधेः न विरराम ॥

२२ । स्थिरकर्मा आफलोदयकर्मकारी नवः प्रभुः भजः, आफलोदयात् फलसिद्धिपथ्यन्तं कर्मणः आरम्भात् न विरराम न निवृत्तः । 'लुगुष्पाविरामप्रमादार्थानामुपसंस्थानम्' इत्यपादानात् पञ्चमी । 'व्याङ्-परिभ्यो रमः' इति परस्मैपदम् । स्थिरधौः निश्चलचित्तः नवेतरः रघुश्च आ परमात्मदर्शनात् परमात्मसाक्षात्कारपथ्यन्तं योगविधेः ऐक्यानुसन्धानात् विरराम ।

२२ । कार्यादकं नवो न त्रांका अत्र, कर्मसिद्धिपथ्यं कार्या हरेते विवृतं हरेतेन ना । विश्वं च तेषु पञ्चाक्षितं वर्णनं ना हरेता अत्र चोपनिषत्तु हरेते निवृत्तं हरेतेन ना ।

इति शत्रुषु चेन्द्रियेषु च प्रतिषिद्धप्रसरेषु जायतौ ।

प्रसितावुदयापवर्गयोरुभयौ सिद्धिमुभाववापतुः ॥ २३

२३ अः । इति प्रतिषिद्धप्रसरेषु शत्रुषु च इन्द्रियेषु च जायतौ उदयापवर्गयोः प्रसितौ उभौ उभयौ सिद्धिम् अवापतुः ॥

२३ । इति एवं प्रतिषिद्धः प्रसरः स्वार्थप्रवृत्तिः येषां तेषु शत्रुषु च इन्द्रियेषु च जायतौ अप्रमत्तौ उदयापवर्गयोः अभ्युदयमोक्षयोः प्रसितौ आसतौ । 'तत्परे प्रसितासतौ' इत्यमरः । उभौ अजरधू उभयौ द्विविधाम् अभ्युदयमोक्षरूपाम् । 'उमादुदात्तौ नित्यम्' इति तयप प्रत्ययस्यायजादेशः, 'टिङ्' इति ङीप् । सिद्धिं फलम् अवापतुः उभौ उभे सिद्धौ यथासंख्यम् अवापतुः इत्यर्थः ॥

२३ । एतेनैव त्रांका अत्रागतं च अपवर्णनात् निवृत्तं आगतं हरेता मत्तं च इत्यत्र निवृत्तं अति मत्तं मत्तं त्रिनेन एव उद्देशेन चोपनिषत्तु निवृत्तपूर्वकं अतिरिक्तं इत्यर्थं सिद्धिमात्रं कर्तितेन ।

अथ काश्चिदजव्यपेक्षया गमयित्वा समदर्शनः समाः ।

तमसः परमापदव्ययं पुरुषं योगसमाधिना रघुः ॥ २४

२४ अ. । अथ रघुः समदर्शनः (सन्) अजव्यपेक्षया काश्चित् समाः गमयित्वा योगसमाधिना अव्ययम् तमसः परम् पुरुषम् आपत् ॥

२४ । अथ रघुः, समदर्शनः सर्वभूतेषु समदृष्टिः सन्, अजव्यपेक्षया अजाकाङ्क्षानुरोधेन काश्चित् समाः कतिचित् वर्षाणि । 'समा वर्षे' समं तुल्यम्' इति विश्वः । गमयित्वा नीत्वा, योगसमाधिना ऐक्यानुसन्धानेन 'संयोगो योग इत्युक्तो जीवात्मपरमात्मनोः' इति वशिष्ठः । अव्ययम् अविनाशिनं तमसः परम् अविद्यायाः परं मायातीतमित्यर्थः । पुरुषं परमात्मानम् आपत् प्राप सायुज्यं प्राप्त इत्यर्थः ॥

२४ । अनन्तरं सर्वदृष्टेः समदर्शनो रघुः, तनुरेव असूत्रोऽथ एतद्वैकल्ये कतिपयं वदन्तरं अतिराहितं कत्रिणा योयं ७ समाधिबले गेहे अविनाशो मायातीतं अवाप्य परमपुरुषं परमात्मात्मेकं आत्तं इहेत्येव ।

श्रुतदेहविसर्जनः पितृश्चिरमश्रूणि विमुच्य राघवः ।

विदधे विधिमस्य नैष्ठिकं यतिभिः सार्द्धमनग्निमग्निचित् २५

२५ अ. । अपिचित् राघवः पितुः श्रुतदेहविसर्जनः (सन्) चिरम् अश्रूणि विमुच्य अस्य अनग्निं नैष्ठिकम् विधिम् यतिभिः सार्द्धं विदधे ॥

२५ । अग्निचित् अग्निं चितवान् आहितवान् । 'अग्नी चैः' इति क्षिप्प्रत्ययः । राघवः अजः पितुः श्रुतदेहविसर्जनः आकर्णितपितृतनुत्यागः सन्, चिरम् अश्रूणि वाष्पान् विमुच्य विसृज्य अस्य पितुः अनग्निम् अग्नि-संस्काररहितमित्यर्थः नैष्ठिकं निश्ठायां अन्ते भवं विधिम् आचारम् अन्त्येष्टिं यतिभिः सद्ग्रासिभिः सार्द्धं सह विदधे चक्रो । अनग्निं विधिमित्यत्र शौनकः—'सर्वसङ्गनिवृत्तस्य ध्यानयोगरतस्य च । न तस्य देहनं कार्य्यं' नैव पिण्डोदकक्रिया । निदध्यात् प्रणवेनैव विले भिक्षोः कलेवरम् । प्रोक्षणं खननश्चैव सर्वं तेनैव कारयेत् ॥' इति ॥

२५ । सांख्यिकं त्रयूक्तमत्र अत्र, पितात्र उग्रतात्र संवाप्यवले वदन्तं अत्र अत्यवर्धनं कत्रिजेन एव समाधिबले आत्ततत्त्वं याद्विन्नं अत्रिगदकात्र विधिं जावित्रा सद्ग्रासिपत्रेव साक्षात् ७ त्रीनं अत्रोदकक्रिया मन्त्रात्र कत्रिजेन ।

अकरोत् स तदौहृदैहिकं पितृभक्त्या पितृकार्य्यकल्पवित् ।

न हि तेन पथा तनुत्यजस्तनयावर्जितपिण्डकाङ्क्षिणः ॥ २६

२६ अः । पितृकार्यकल्पवित् सः पितृभक्त्या तदोच्चदैहिकम् अकरोत् तेन पथा तनुव्यजः तनया-
वर्जितपिण्डकाङ्क्षिणः न हि ॥

२६ । पितृकार्यस्य तातश्राद्धस्य कल्पवित् विधानज्ञः सः अजः,
पितृभक्त्या पितरि प्रेम्णा करणेन, न पितुः परलोकसुखापेक्षया, मुक्तत्वादिति
भावः । तस्य रघोः और्ध्वदैहिकं देहादूर्ध्वं भवतीति । 'ऊर्ध्वं देहाच्च'
इति वक्तव्यात् ठक्प्रत्ययः, अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । तत् तिलोदक-
पिण्डदानादिकम् अकरोत् । ननु कथं भक्तिरेव, श्राद्धादिकल्पप्रेक्षापि
कस्मान्नाभूदित्याशङ्क्याह न हीति । तेन पथा योगरूपेण मार्गेण तनुव्यजः
शरीरत्यागिनः पुरुषाः तनयेन आवर्जितं दत्तं पिण्डं काङ्क्षन्तीति तथोक्ताः न
हि भवन्ति ॥

२७ । यदिच योन्नरले तनुजागकात्रो महाज्ञानं पूज्यमद्य गिष्ठेन आकाङ्क्षा करेन ना, उवाणि
आविधानल अज गिष्ठेन वनतः गिष्ठेन ठेक् दैहिकक्रिया सम्पन्न करिजेन ।

स परार्द्धगतेरशोच्यतां पितुरुद्दिश्य सदर्थवेदिभिः ।

शमिताधिरधिज्यकामु'कः कृतवानप्रतिशासनं जगत् ॥ २७

२७ अः । परार्द्धगतेः पितुः अशोच्यताम् उद्दिश्य सदर्थवेदिभिः शमिताधिः सः अधिज्यकामु'कः
(सन्) जगत् अप्रतिशासनं कृतवान् ॥

२७ । परार्द्धगतेः प्रशस्तगतेः प्राप्तमोक्षस्य पितुः अशोच्यताम् अशो-
चनीयत्वम् उद्दिश्य अभिसन्धाय, शोको न कर्त्तव्य इत्युपदिश्य इत्यर्थः । सदर्थ-
वेदिभिः परमार्थज्ञैः विद्वद्भिः शमिताधिः निवारितमनोव्यथः । 'पु'स्याधि-
र्मानसो व्यथा' इत्यमरः । सः अजः, अधिज्यकामु'कः अधिज्यम् आरोपित-
मौर्वीकं कामु'कं यस्य सः तथोक्तः सन्, जगत् कर्मभूतम् अप्रतिशासनं
द्वितीयाच्चारहितम् आत्मान्नाविधेयमित्यर्थः । कृतवान् चकार ॥

२९ । महाज्ञानं अज बुद्धिग्रांथं पितात्र उद्देशेन लोकं कर्त्ता विधेयं नष्ट, देहा अन्वयानं करिष्य
उद्भवर्त्तो वृषगर्भेन माहात्म्ये चोर मनःकठे दूरोद्धूत करिजेन एवमं नरागनेन जा आत्रोगणं करिष्यं ननु
अनं आगनात्र नागनेन अत्रोत्त आनिजेन ।

क्षितिरिन्दुमती च भामिनी पतिमासाद्य तमग्रापौरुषम् ।

प्रथमा बहुरत्नसूरभूदपरा वीरमज्जोजनत् सुतम् ॥ २८

२८ अः । क्षितिः भामिनी इन्दुमती च अग्रापौरुषं तम् पतिम् आसाद्य प्रथमा बहुरत्नसूरः अमृत,
अपरा वीरं सुतमज्जोजनत् ॥

२८ । क्षितिः मही, भामिनी कामिनी इन्दुमती च 'भामिनी

कामिनो च' इति हलायुधः । अग्रापौरुषं महापराक्रमम् उत्कृष्टभोग-
शक्तिञ्च तम् अजं पतिम् आसाद्य तत्र प्रथमा चितिः बहूनि रत्नानि श्रेष्ठ-
वस्तूनि सृते इति बहुरत्नसूः अभूत् । 'रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि' इत्यमरः ।
अपरा इन्दुमती वीरं सुतम् अजोजनत् जनयति स्म । जायतेषी' लुङि
रूपम् सङ्कोक्त्या सादृश्यमुच्यते ॥

२८ । वज्रमती ७ इन्दुमती मेहे अवन पञ्चाक्रम अक्षके पति आदेशा एकवन
रत्नप्रसविनी ७ अपरजन वीरप्रसविनी इहेलेन ।

दशरश्मिशतोपमद्व्युतिं यशसा दिक्षु दशस्वपि श्रुतम् ।

दशपूर्वरथं यमाख्यया दशकण्ठारिगुरुं विदुर्वुधाः ॥ २९

२९ अः । बुधाः दशरश्मिशतोपमद्व्युतिम् यशसा दशसु अपि दिक्षु श्रुतं
दशकण्ठारिगुरुं यम् आख्याया दशपूर्वरथं विदुः ॥

२९ । किं नामकोऽसावत आह—दश रश्मिशतानि यस्य सः दश-
रश्मिशतः सूर्यः सः उपमा यस्याः सा दशरश्मिशतोपमा व्युतिर्यस्य तं
यशसा करणेन दशसु अपि दिक्षु आशासु श्रुतं प्रसिद्धं दशकण्ठारिः
रावणारिः रामस्य गुरुं पितरं यं सुतम् आख्यया नाम्ना दशपूर्वः दशशब्द-
पूर्वः रथः रथशब्दः तं दशरथमित्यर्थः । बुधा विद्वांसः विदुः विदन्ति ।
'विदो लटो वा' इति भिर्जुसादेशः ॥

२९ । इन्दुमती वे वीरपूष प्रसव करिग्राहिलेन, तनि, दशककारि रामेन पिता
इहेग्राहिलेन, तनि दशमहस्य सूर्येन ग्राह्य द्वातिसम्पन्न एव तौशार यशःप्रभाव दशमिदके
प्रथित इहेग्राहिलेन ; 'रथ'शब्देन पूर्व 'दश'शब्द योग करिलेन याहा इव, पण्डितगण
ताहाके मेहे "दशरथ" नामे अभिहित करिग्राहिलेन ।

ऋषिदेवगणस्वधाभुजां श्रुतयागप्रसवैः स पार्थिवः ।

अनृणात्वमुपेयिवान् बभौ परिधेर्मुक्त इवोष्णादीधितिः ॥ ३०

३० अः । श्रुतयागप्रसवैः ऋषिदेवगणस्वधाभुजाम् अनृणात्वम् उपेयिवान् सः
पार्थिवः परिधेः मुक्तः उष्णादीधितिः इव बभौ ।

३० । श्रुतयागप्रसवैः अध्ययनयज्ञसन्तानैः करणैः यथासंख्यमृषीणां
देवगणानामिन्द्रादीनां स्वधाभुजां पितृणाम् अनृणात्वम् ऋणविमुक्तत्वम्
उपेयिवान् प्राप्तवान् । 'एष वा अनृणो यः पुत्रो यज्वा ब्रह्मचारी वा'
इति श्रुतेः । सः पार्थिवः अजः परिधेः परिवेशात् । 'परिवेशसु परिधिः'
इत्यमरः । मुक्तः निर्गतः (कर्म्मकर्त्ता) उष्णादीधितिः सूर्य इव, बभौ
दिदीपे इत्युपमा ॥

৩০। মহীশূর অজ অধায়নদ্বারা ঋষিগণের, যজ্ঞানুষ্ঠানদ্বারা দেবগণের এবং পুত্রোৎপাদনদ্বারা পিতৃগণের ঋণ হঠেতে মুক্ত হইয়া পরিস্ফুটিত রবির আশ্রয় শোভমান হইলেন।

বলমার্চ্চভয়োপশান্তয়ে বিদুষাং সত্কৃত্যে বহুশ্রুতম্ ।

বসু তস্য বিমোর্ন কেবলং গুণবত্তাপি পরপ্রয়ोजना ॥ ৩১

৩১ অঃ। তস্য বিমোঃ বলম্ আর্চ্চভয়োপশান্তয়ে, বহুশ্রুতম্ বিদুষাম্ সত্কৃত্যে, (অতঃ) কেবলং বসু ন, গুণবত্তাপি পরপ্রয়ोजना (অভূত) ॥

৩১। তস্য বিমোঃ অজস্য কেবলং বসু ধনম্ এব পরপ্রয়জনং পরোপকারকং ন অভূত কিন্তু গুণবত্তাপি গুণবত্বমপি পরপ্রয়ोजना পরেধাম্ অর্থেষাং প্রয়জনং যস্য সা বিধেয়াংশত্বেন প্রাধান্যাদ্গুণবত্তায়া বিশেষণম্, বসু ইত্যত্র তুহনীয়ম্। (পরপ্রয়জনমিতি পদমিত্যর্থঃ, তস্ব প্রদর্শিতম্) তথাহি—বলং পৌরুষম্ আর্চ্চানাম্ আপন্নানাং ভয়স্য উপশান্তয়ে নিবারণায়, ন তু স্বার্থে পরপোড়নায় বা। বহু ভূরি শ্রুতং বিদ্যা বিদুষাং সত্কৃত্যে সত্কারায় ন তূত্বেকায বভূব, তস্য ধনং পরোপযোগীতি কিং বক্তব্যম্ বলশ্রুতাদয়োঃপি গুণাঃ পরোপযোগিণ ইত্যর্থঃ ॥

৩১। মহারাজ অজের বল বিপন্নদিগের রক্ষণার্থ এবং প্রভূত শাস্ত্রচর্চা মনীষিগণের সম্মাননার্থ হইয়াছিল। অতএব তাঁহার বিভবই যে কেবল পরোপকারের নিমিত্ত ছিল এক্ষণ নহে তাঁহার সকল গুণই পরপ্রয়োজনসাধক ছিল।

স কদাচিদবেচিতপ্রজঃ সহ দেব্যা বিজহার সুপ্রজাঃ ।

নগরোপবনে শচীসখো মরুতাং পালয়িত্যেব নন্দনে ॥ ৩২

৩২ অঃ। অবৈচিত্রপ্রজঃ সুপ্রজাঃ সঃ কদাচিত্ দেব্যা সহ নগরোপবনে নন্দনে শচীসখা মরুতাং পালয়িতা ইব বিজহার ॥

৩২। অবৈচিত্রপ্রজঃ অকুতোভয়ত্বেনানুসংহিতপ্রজাঃ। ‘নিত্যমসিচ্ প্রজামেধযোঃ’ ইতি অসিচ্ প্রত্যয়ঃ। ন কেবলং স্ত্রৈণ ইতি ভাবঃ। শোভনা প্রজা যস্য অসৌ সুপ্রজাঃ সুপুত্রবান্ পুত্রন্যস্তম্ভার ইতি ভাবঃ। সঃ অজঃ, কদাচিত্ দেব্যা মহিষ্যা ইন্দুমত্যা সহ নগরোপবনে, নন্দনে নন্দনাখ্যে অমরাবত্ব্যপকয়হবনে শচীসখাঃ শশ্যা সহ ইত্যর্থঃ। মরুতাং দেবানাং পালয়িতা ইন্দু ইব, বিজহার চিক্রৌড় ॥

৩২। সুরপতি যেরূপ শচীদেবীর সমভিবাশারে নন্দনকাননে বিহার করিয়া থাকেন, তজ্জগ সেই সুপুত্রক প্রজারজন মহারাজ অজ একদা মহিষী ইন্দুমতীর সহিত রাজধানীর নিকটে উপবন বিহারে গমন করিয়াছিলেন।

अथ रोधसि दक्षिणोदधेः श्रितगोकर्णं निक्षेपतमीश्वरम् ।

उपवीणयितुं ययौ रवेरुदगावृत्तिपथेन नारदः ॥ ३३

३३ अः । अथ दक्षिणोदधेः रोधसि श्रितगोकर्णं निक्षेपतम् ईश्वरम् उपवीणयितुम् नारदः रवेः उदगावृत्तिपथेन ययौ ॥

३३ । अथ दक्षिणस्य उदधेः समुद्रस्य रोधसि तोरे श्रितगोकर्णं निक्षेपतमधिष्ठितगोकर्णाख्यस्थानम् ईश्वरं शिवम् उपवीणयितुं वीणाया उप समोपे गातुम् 'सत्यापपात्र इत्यादिना वीणाशब्दादुपगानार्थं णिच्प्रत्ययः, ततस्तुमुन् । नारदः देवर्षिः रवेः सूर्यस्य उदगावृत्तिपथेन उदीचः उत्तरस्या दिशः आवृत्तिः निवर्त्तनं तस्याः पन्थाः गतिप्रकारः तेन । यथा रविः उत्तरस्या दिशः व्यावृत्त्य दक्षिणायनमार्गं गच्छति, तथा ययौ । ['उदगावृत्तिपथेन' इति वल्लभसम्मतः पाठः स च अस्मद्देशे शोयपुस्तके दृश्यते, तस्यैवं व्याख्या,—रवेः सम्बन्धिना उदगावृत्तेः पन्थाः तेन उदगावृत्तिपथेन आकाशमार्गेण ययौ जगाम ।] सूर्योपमानेन अस्य अतितेजस्वमुच्यते ॥

३३ । तथेन देवर्षिं नारदं दक्षिणसागरेण तीरवर्ती गोकर्णनामकं नगरे अतिष्ठित महापर्वते वीणावादनधारा आवाहना करार मानसे दक्षिणाग्रं समये श्रुत्यामेव वैरूपं उद्भूतमिदं इहेते दक्षिणमिदं गमनं करारं, उद्भूतं उद्भूतमिदं इहेते दक्षिणमिदं याहेतेहिननम् ।

कुसुमैर्यथितामपार्थिवैः स्रजमातोद्यशिरोनिवेशिताम् ।

अहरत् किल तस्य वेगवानधिवासस्पृहयेव मारुतः ॥ ३४

३४ अः । अपार्थिवैः कुसुमैः यथिताम् तस्य आतोद्यशिरोनिवेशिताम् स्रजम् वेगवान् मारुतः अधिवासस्पृहया इव अहरत् किल ॥

३४ । अपार्थिवैः अभीमैः दिव्यैरित्यर्थः । कुसुमैः यथितां रचितां तस्य नारदस्य आतोद्यस्य वाद्यस्य वीणायाः शिरसि अग्रे निवेशिताम् । 'चतुर्विधमिदं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकम्' इत्यमरः । स्रजं मालां वेगवान् मारुतः, अधिवासे वासनायां स्पृहया इव स्रजां स्नातुं संस्कारु-मित्यर्थः । 'संस्कारो गन्धमाख्याद्यैः स्यात् तदधिवासनम्' इत्यमरः । अहरत् किल, किलेत्येतिह्ये ॥

३४ । सेहै वीणां अग्रभागे शर्गां कुशमधारां अथितं पुष्पमालां स्रजिवेनितं हिन पवनं निजे सेहै मालां सौरभे सौरभित इहेवां निमिडहै येन अति वेगे आसिना तां हिन करिण ।

भ्रमरैः कुसुमानुसारिभिः परिकीर्णां परिवादिनीं मुनेः ।

दृष्ट्वा पवनावलेपजं स्रजतीं वाष्पमिवाञ्जनाविलम् ॥ २५

३५ अः । कुसुमानुसारिभिः भ्रमरैः परिकीर्णां मुनेः परिवादिनि पवनावलेपकम्
अञ्जनाविलम् वाष्पम्, सृजती इव ददृशे ॥

३५ । कुसुमानुसारिभिः पुष्पानुयायिभिः भ्रमरैः अलिभिः परिकीर्णां
व्याप्ता मुनेर्नारदस्य परिवादिनी वीणा । 'वीणा तु वल्लकी । विपञ्ची
सा तु तन्त्रोभिः सप्तभिः परिवादिनी' इत्यमरः । पवनस्य वायोः अवलेपः
अधिकेपः तज्जम् अञ्जनेन कज्जलेन आविलं कलुषं वाष्पम् अशु सृजती
सृजती इव ददृशे दृष्टा । भ्रमराणां साञ्जनवाष्पविन्दुसादृश्यं विवक्षितम्
परिभूताः स्त्रियोऽपि हि रुदन्ति इति भावः । 'वा नपुंसकस्य' इति वर्त्त-
माने 'आच्छीनद्योर्नुम्' इति नुम्बिकल्पः ॥

३६ । अलिकूल सेहे मानात्र अमुरग करिते छिल, तथेन बोध हईल—येन
मर्षिन्न वीणावत् पवनकृत एहे पराडवद्दःथे अञ्जन मनिन अक्षविन्दू विमर्ज्जन करितेछे ।

अभिभूय विभूतिमार्त्तवीं मधुगन्धातिशयेन वीरुधाम् ।

नृपतेरमरस्त्रगाप सा दयितोरुस्तनकोटिसुस्थितिम् ॥ ३६

३६ अः । सा अमरसक मधुगन्धातिशयेन वीरुधाम् आर्त्तवीं विभूतिम् अभिभूय
नृपतेः दयितोरुस्तनकोटिसुस्थितिम् आप ॥

३६ । सा अमरस्त्रक् दिव्यमाला मधुगन्धयोः मकरन्दसौरभयोः-
अतिशयेन आधिक्येन वीरुधं लतानाम् । 'लता प्रतानिनी वीरुत्' इत्य-
मरः । ऋतोः प्राप्तम् आर्त्तवीम् ऋतुसम्बन्धिनीं विभूतिं समृद्धिम् अभि-
भूय तिरस्कृत्य नृपतेः अजस्य दयितायाः इन्दुमत्याः उर्वीः विशालयोः
स्तनयोः ये कोटौ चूचुकी तयोः सुस्थितिं गोप्यस्थाने पतितत्वात् प्रशस्त
स्थानम् आप प्राप्ता ॥

३७ । अतःपर सेहे सूत्रकूशमाला मकरन्द ७ मोरभेदत्र आतिशयानिवक्त्रन उभ-
वनहित लतावनौत्र ऋतुसङ्गत सम्पत्तिके पराडूत करिशा अजश्रित्तमा हेन्दुमतीत्र
खनाग्रभागे पतित हईल ।

क्षणमात्रसखीं सुजातयोः स्तनयोस्तामवलोक्य विह्वला ।

निमिमिल नरोत्तमप्रिया हृतचन्द्रा तमसेव कौमुदी ॥ ३७

३७ अः । सुजातयोः स्तनयोः क्षणमात्रसखीम् तां सजम् अवलोक्य विह्वला
नरोत्तमप्रिया तमसा हृतचन्द्रा कौमुदी इव निमिमिल ॥

३७ । सुजातयोः सज्जनानोः सुन्दरयोरित्यर्थः । स्तनयोः क्षणमात्र-
सखीं सखीमिव स्थिताम् । सुजातत्वसाधर्म्यात्सजः स्तनसखीत्वमिति
भावः । तां सजम् अवलोक्य ईषदृष्ट्या विह्वला परवशा नरोत्तमप्रिया
इन्दुमती, तमसा राहुणा । 'तमसु राहुः स्वर्भानुः' इत्यमरः । हृतचन्द्रा

कौमुदी चन्द्रिका इव, निमिमोल मुमोह ममार इत्यर्थः । 'निमोलो दोर्घनिद्रा च' इति हलायुधः । कौमुद्या निमोलनं प्रतिसंहारः ॥

७१ । अहिषी चौर्यं सुशोभनं पुनरुपशान्तं कणमशान्तं जयी जेहे मांला अवलोकनं कनिशं एकांशं विस्वना एवमं शोभयंछं छल्लर छल्लिकारं शान्तं निमीनितं हहेनेन ।

वपुषा करणोज्झितेन सा निपतन्ती पतिमप्यपातयत् ।

ननु तैलनिषेकविन्दुना सहदीपार्चिरुपैति मेदिनीम् ॥ ३८

३८ अः । सा करणोज्झितेन वपुषा निपतन्ती पतिम् अपि अपातयत्, दीपार्चिः तैलनिषेकविन्दुना सह मेदिनीम् उपैति ननु ॥

३८ । करणैः इन्द्रियैः उज्झितेन मुक्तेन । 'करणं साधकतमं क्षेत्र-गात्रेन्द्रियेष्वपि' इत्यमरः । वपुषा निपतन्ती सा इन्दुमती पतिम् अजम् अपि अपातयत् पातयति स्म । तथाहि, निषिच्यते निषेकः तैलस्य निषेकः तैलनिषेकः क्षरतैलमित्यर्थः । तस्य विन्दुना सह दीपार्चिः दीपकाला मेदिनीं सुवम् उपैति ननु उपेत्येव । नन्ववधारणे । 'प्रश्नावधारणा-नुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु' इत्यमरः । इन्दुमत्या दीपार्चिरुपमानम् अजम् तैलविन्दुः तत एव तस्या जीवितसमाप्तिस्तस्य जीवितशेषश्च सूच्यते ॥

७८ । ईन्दुमती तत्कृणां छेत्तुंशुं ओ छुत्तले निपतिता इहेना पतिके ओ पातितं करिनेन ; दीपमिथा क्वचित् तैलविन्दुव सहिते छुत्तले पतित इहेना थाके ।

उभयोरपि पार्श्ववर्तिनां तुमुलेनार्त्तरवेण वेजिताः ।

विहगाः कमलाकरालयाः समदुःखा इव तत्र चुक्रुशुः ॥ ३९

३९ अः । उभयोः पार्श्ववर्तिनाम् तुमुलेन आर्त्तरवेण वेजिताः कमलाकरालया विहगा अपि तत्र समदुःखा इव चुक्रुशुः ॥

३९ । उभयोः दम्पत्योः पार्श्ववर्तिनां परिजनानां तुमुलेन सङ्कुलेन आर्त्तरवेण कर्णस्वनेन वेजिताः भीताः कमलाकरालयाः सरःस्थिताः विहगाः हंसादयः अपि, तत्र उपवने समदुःखाः इव तत्पार्श्ववर्तिनां समान-शोका इव चुक्रुशुः क्रोशन्ति स्म ।

७९ । उदरने तांशान्नं उदरन्नं पार्श्वस्थितं पत्रिचारकेशां मूककृष्णं द्रोघनं करिते नागिन । ए तुमुल आर्त्तरवेण मन्त्रोवद्विद्धं हसं मारमप्रवृत्तिं पक्षिगणं येन मन्त्रवेदनायं वाधित इहेना छीत्तारं करिते नागिन ।

नृपतेर्व्यजनादिभिस्तमो ननुदे सा तु तथैव संस्थिता ।

प्रतिकारविधानमायुषः सति शेषे हि फलाय कल्पते ॥ ४०

४० अः । नृपतेः तमः व्यजनादिभिः नृमुदे सा तु तथा एव स्थिता, हि प्रतिकारविधानम् आयुषः शेषे सति फलाय कल्पते ॥

४० । नृपतेः अजस्य तमः अज्ञानं, व्यजनाभिः साधनेः नृमुदे अप-
सारितम् आदिशब्देन जलसेककर्पूरचोदादयो गृह्यन्ते । सा तु इन्दुमती
तु तथैव तदवस्था एव संस्थिता मृता । तथाहि—प्रतिकारविधानं चिकित्सा
आयुषः जीवितकालस्य शेषे अवशेषे सति विद्यमाने । 'आयुर्जीवितकालो
न' इत्यमरः । फलाय सिद्धये कल्पते, आरोग्याय भवति नान्यथा ।
नृपतेरायुःशेषसङ्गावात् प्रतीकारस्य साफल्यं तस्यास्तु तदभावाद्देफल-
मित्यर्थः ॥

४० । अनन्तर राजनाभि दात्रां कुशवाय महाशङ्ख अक्षर मोह अपनीत इहेन
किञ्च ईन्मती मेहे अचेतन अवस्थाइ रहिलेन । प्रमायू अविष्टे धाकिनेइ प्रति-
कारच्छे मरण इय ।

प्रतियोजयितव्यवल्ग्वकीसमवस्थामथ सत्त्वविप्लवात् ।

स निनाय नितान्तवत्सलः परिगृह्योचितमङ्गमङ्गनाम् ॥ ४१

४१ अः । अथ नितान्तवत्सलः सः सत्त्वविप्लवात् प्रतियोजयितव्यवल्ग्वकीसम-
वस्थाम् अङ्गनाम् परिगृह्य उचितम् अङ्गम् निनाय ॥

४१ । अथ सत्त्वस्य चैतन्यस्य विप्लवात् विनाशात् हेतोः । 'द्रव्या-
सुव्यवसायेषु सत्त्वम्' इत्यमरः । प्रतियोजयितव्या तन्त्रोभिः योजनीया न
तु योजिततन्त्रोत्थः । या वल्ग्वकी वीणा तस्याः समा अवस्था दशा यस्याः
ताम् अङ्गनां वनितां, नितान्तवत्सलः अतिप्रेमवान् सः अजः, परिगृह्य
हस्ताभ्यां गृहीत्वा, उचितं परिचितम् अङ्गमुत्सङ्गं निनाय नीतवान् ।
वल्ग्वकीपक्षे तु सत्त्वम् तन्त्रोणामवष्टम्भकः शलाकाविशेषः ॥

४१ । अनन्तर मेहे ललनावत्सल नत्रपति ईन्मतीत्र चित्रपत्रिचित निक्ष अक्ष
तञ्जीयोखनीश वीणात्र शाय ईन्मतीके तूनिशा नहेलेन ।

पतिरङ्गनिषस्रया तथा करणापायविभिन्नवर्णया ।

समलक्ष्यात विभ्रदाविलां मृगलेखामुषसौव चन्द्रमाः ॥ ४२

४२ अः । पतिः करणापायविभिन्नवर्णया अङ्गनिषस्रया तथा उषसि आविकाम
मृगलेखाम् विभ्रच्चन्द्रमा इव समलक्ष्यात ॥

४२ । पतिः अजः, अङ्गनिषस्रया उत्सङ्गस्थितया करणानाम्
इन्द्रियाणामपायेन अपगमेन हेतुना विभिन्नवर्णया विच्छाद्यया तथा

वनितया, उषसि प्रातःकाले आविलां मलिनाम् मृगलेखां लाञ्छनं मृग-
रेखारूपं विभ्रत् धारयन् चन्द्रमाः इव, समलक्ष्यत अदृश्यत इत्युपमा ॥

४२। तथैनं नम्रपति निज कोण्डे सैव जीविजगन्ना मनिनवर्णा ईनूयतीक
शत्रुण करिषा उषाकाले मनिन मृगरेखाधारौ निशाकरत्र तूना लक्षित इहेत नागिनेन ।

विललाप स वाष्पगद्गदं सहजामप्यपहाय धीरताम् ।

अभितप्तमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिषु ॥ ४३

४३ अः । सः सहजाम अपि धीरताम् अपहाय वाष्पगद्गदं विललाप, अयः
अपि अभितप्तं (सत्) मार्दवं भजते शरीरिषु का एव कथा ॥

४३। सः अजः, सहजां स्वाभाविकीम् अपि धीरतां धैर्यम् अपहाय
वाष्पेण कण्ठगतेन गद्गदं विशेषाक्षरं यथा तथा ध्वनिमात्रानुकारि-
गद्गदशब्दैर्विललाप परिदेवितवान् 'विलापः परिदेवनम्' इत्यमरः ।
अभितप्तम् अग्निना सन्तप्तम् अयः लौहम् अपि अचेतनमपि इति भावः
मार्दवं मृदुत्वं भजते प्राप्नोति शरीरिषु देह्यु चेतनेषु शोकादिना अभि-
सन्तप्तेषु इति शेषः, विषये का एव कथा सन्दिग्धनिर्णयरूपा का वार्त्ता
अनुक्तसिद्धमित्यर्थः सन्दिग्धे न्यायः प्रवर्तते । प्रतप्तेषु अर्धेयप्राप्ति-
सन्देहो नास्त्येव इत्यर्थः ।

४०। ईनूयतीक विग्रहे तांशत्र आभाविक धैर्या दूरीकृत इहेन । तनि वाष्प-
गलपकण्ठे रोदन करिते नागिनेन ; अतीरीमिगेत्र कथा दूत्र थाकूक, लोहं मसुष्ट
इहेने मृदुता आशु इहेना थारक ।

कुसुमान्यपि गात्रसङ्गमात् प्रभवन्त्यायुरपोहितं यदि ।

नभविष्यति हन्त साधनं किमिवान्यत् प्रहरिष्यतो विधेः ॥ ४४

४४ अः । कुसुमानि अपि गात्रसङ्गमात् आयुः अपोहितुम् प्रभवन्ति यदि हन्त
प्रहरिष्यतः विधेः अन्यत् किम् इव साधनम् न भविष्यति ॥

४४। कुसुमानि पुष्पाणि अपि । अपिशब्दो नितान्तमार्दवद्योत-
नार्थः । गात्रसङ्गमात् देहसंसर्गात् तौत्राभिघातादित्यर्थः । आयुः
अपोहितुम् अपहृत्तुं प्रभवन्ति यदि । हन्त विषादे । 'हन्त हर्षेऽनुकम्पायां
वाक्यारभविषादयो' रित्यमरः । प्रहरिष्यतः हन्तुमिच्छतो विधेर्देवस्य
अन्यत् कुसुमातिरिक्तं किम् इव वस्तु । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे कोट्टश-
मित्यर्थः । साधनं प्रहारसाधनं न भविष्यति सर्वमपि साधनं भविष्यत्येव
इत्यर्थः ।

৪৪। হ্যত্র! যদি কুশলমণ্ড শরীরে সঞ্চিত হইয়া প্রাণবিনাশ করিতে সমর্থ হইল, তবে বিধি সংহার করিতে হেঁচ। করিলে কোন্ বস্তুদ্বারা হৈ বা সংহার করিতে না পারেন ।

অথবা মৃদু বস্তু, হিंसিতুং মৃদুনৈবারমতে প্রজান্তকঃ ।

হিমসেকবিপত্তিরত্র মে নলিনী পূর্বনিদর্শনং মতা ॥ ৪৫

৪৫ অঃ। অথবা প্রজান্তকঃ মৃদু বস্তু মৃদুনা এব হিंसিতুং আরমভে, অত্র হিমসেকবিপত্তিঃ নলিনী মে পূর্বনিদর্শনম্ মতা ॥

৪৫। অথবা প্ৰজান্তকঃ কালঃ, মৃদু কৌমলং বস্তু মৃদুনা এব বস্তুনা হিंसিতুং হন্তুং আরমভে উপক্রমতে। অত্রার্থে হিমসেকেন তুষারনিষ্পন্দেন বিপত্তিঃ মৃত্যুঃ যত্যাঃ সা নলিনী, মে পূর্ব প্রথমং নিদর্শনম্ উদাহরণং মতা। দ্বিতীয়ং নিদর্শনং পুষ্পমৃত্যুরিন্দুমতীতি ভাবঃ।

৫৫। অথবা কৃতান্ত কৌমল বস্তুদ্বারা হৈ কৌমল বস্তু সংহার করিয়া থাকেন। ইহা প্রথম উদাহরণ—কমলিনী, যেহেতু উহা শিশিরবিন্দুপাতে বিনষ্ট হইয়া থাকে।

স্বগিয়ং যদি জীবিতাপহা হৃদয়ে কিং নিহিতা ন হন্তি মাম্ ।

বিষমপ্যমৃতং কচিদ্ধবেদমৃতং বা বিষমোশ্বরেচ্ছয়া ॥ ৪৬

৪৬ অঃ। ইয়ম্ সন্ ক যদি জীবিতাপহা, হৃদয়ে নিহিতা (সতী) মাং কিং ন হন্তি, ইশ্বরেচ্ছয়া কচিৎ বিষম্ অপি অমৃতং ভবেৎ (কচিৎ) অমৃতং বা বিষম্ (ভবেৎ) ॥

৪৬। ইয়ং সন্ ক জীবিতম্ অপহন্তীতি জীবিতাপহা যদি, হৃদয়ে বসতি 'হৃদয়ং বসতি স্বান্তে' ইত্যমরঃ। নিহিতা অর্পিতা সতী, মাং কিং ন হন্তি। ইশ্বরেচ্ছয়া কচিৎ প্রদেশে বিষমপি অমৃতং ভবেৎ কচিৎ অমৃতং বা বিপং ভবেৎ। দৈবমেবাত্র কারণমিত্যর্থঃ ॥

৪৬। যদি এই পারিজাতমালাই প্রিয়তমার প্রাণনাশ করিল, তবে আমিও এই মালাকে হৃদয়ে স্থাপন করিতেছি, আমাকে কেন বিনাশ করিতেছে না? ইশ্বরের অভিপ্রায়ে বিষও কখন অমৃত হয়, অমৃতও কখন বিষ হয়।

অথবা মম ভাগ্যবিপ্লবাদশনিঃ কল্পিত এষ বেধসা ।

যদনেন তরুণং পাতিতঃ ক্ষপিতা তদ্বিটপাশ্রিতা লতা ॥ ৪৭

৪৭ অঃ। অথবা মম ভাগ্যবিপ্লবাত্ বেধসা এষঃ অশনিঃ কল্পিতঃ, যত্ অনেন তরুঃ ন পাতিতঃ তদ্বিটপাশ্রিতা লতা ক্ষপিতা ॥

৪৭। অথবা মম ভাগ্যস্ব বিপ্লবাত্ বিপর্যয়াত্ এষঃ সন্ ক ইত্যর্থঃ। বিধেয়প্রাধান্যাত্ পুংলিঙ্গনির্দেশঃ। বেধসা বিধাতা অশনিঃ বৈদ্যুতোঃ স্নিঃ। কল্পিতঃ। [অপূর্বঃ কৃত ইত্যভিসন্ধিঃ।] 'দম্বোলিরশনির্দ্বয়োঃ' ইত্য-

मरः । अपूवत्वमेव स्पष्टयति—यत् यस्मात् अनेन पुरोवत्ति ना अपि अशनिना पुष्पाशनिना इत्यर्थः [प्रसिद्धाशनिना इव] तदः तदस्थानीयः स्वयम् एव [अहमित्यर्थः] न पातितः किन्तु तस्य तरोः विटपाश्रिता लता, मदाश्रिता इन्दुमतीत्यर्थः । क्षपिता नाशिता ॥

४१। अथवा आमात्रे अदृष्टेनाय विधाता ईशोके एदेकम् अपूर्वम् वक्ष्य करिष्य निर्माण करिष्याहेन ये, ईशवात्रा वृक्ष निर्मातुत इहेन ना किञ्च ताहार नाथातुत नताति विनष्टे हटेन ।

‘कृतवत्यसि नावधीरणामपराद्धेऽपि यदा चिरं मयि ।

कथमेकपदे निरागसं जनमाभाष्यमिमं न मन्यसे ॥४८

४८ अः । यदा मयि चिरम् अपराद्धेऽपि अवधीरणां न कृतवती असि (तत्) कथम् एकपदे निरागसम् इमं जनम् आभाष्यं न मन्यसे ॥

४८ । मयि चिरं भूरिशः अपराद्धे अपि अपराधं कृतवत्यपि । राधेः कर्त्तरि क्तः । यदा यस्मात् हेतोः, यदेति हेत्वर्थः । ‘स्वरादौ पठ्यते यदेति हेतौ’ इति गणव्याख्यानात् अवधीरणाम् अवज्ञां न कृतवती असि न अकार्षीः । तत् कथम् एकपदे तत्क्षणे । ‘स्यात् तत्क्षणे एकपदम्’ इति विश्वः । निरागसं नितरामनपराधम् इमं जनम् इममिति आत्मनिर्देशः । मामित्यर्थः आभाष्यं सम्भाष्यं न मन्यसे न चिन्तयसि ।

४८ । अत्रितये ! पूर्वे आमि वात्र वात्र अणवाध करिष्येन तूनि आमादेक कथनं अवज्ञा कर नाहे, किञ्च एकपदे आमि तामात्र निकट किञ्चरे अणवाध करि नाहे, तथापि तूनि कि निमित्त आमादेक मत्तावगणेशा मने करितेह ना ।

ध्रुवमस्मि शठः शुचिस्मिते विदितः कैतववत्स नस्तव ।

परलोकमसन्निवृत्तये यदनापृच्छ गतासि मामितः ॥४९

४९ अः । हे शुचिस्मिते, शठः कैतववत्सलः तव ध्रुवं विदितः अस्मि, यत् माम् अनापृच्छ अस्मिन्नवृत्तये इतः परलोकं गता असि ॥

४९ । हे शुचिस्मिते ! शठः गूढविप्रियकारी कैतवेन कपटेन वत्सलः कैतवस्निग्ध इति ध्रुवं सत्यं तव विदितः त्वया विज्ञातः अस्मि । ‘मतिबुद्धि’ इत्यादिना कर्त्तरि क्तः, कस्य च वत्तमाने’ इति कर्त्तरि षष्ठो । कुतः ? यत् यस्मात् माम् अनापृच्छ अनामन्त्य इतः अस्मान् लोकात् परलोकम् अस्मिन्नवृत्तये अपुनरावृत्तये गता असि ।

४९ । अस्मि ध्रुवदर्शनिन । आमादेक केन कथा ना वगिषाहे छिन्नकाणेत्र वक्ष्य

અહાન હરેતે ગરજાતેક અહાન કરિને ? નિષ્કરે રૂચિનામ—હુમિ આમાતેક નંઠે ઓ
કપટપ્રગણી રનિયા ધાનિતે ।

**દયિતાં यदि तावदन्वगाद्विनिवृत्तं किमिदं तथा विना ।
सहतां हतजीवितं मम प्रबलमात्मकृतेन वेदनाम् ॥૫૦**

૫૦ અ. : । હદં મમ હતજીવિતં તાવત્ દયિતામ્ અન્વગાત્ યદિ, (તર્હિ) તથા વિના કિં વિનિવૃત્તમ્
અતએ આત્મકૃતેન પ્રબલાં વેદનાં સહતામ્ ॥

૫૦ । હદં મમ હતજીવિતં કુત્સિતં જીવિતં તાવદાદૌ દયિતામિન્દુ-
મતીમન્વગાત્ અન્વગચ્છત્ યદિ અન્વગાદેવ । યદ્યત્તાવધારણે । પૂર્વં
મૂચ્છિતત્વાદિતિ ભાવઃ । તર્હિ તથા દયિતયા વિના કિં કિમર્થં વિનિવૃત્તં
પ્રત્યાગતમ્ । પ્રત્યાગમનં ન યુક્તમિત્યર્થઃ । અતએ આત્મકૃતેન સ્વદુઃસ્વેષ્ટિ-
તેન નિવૃત્તરૂપેણ પ્રબલામધિકાં વેદનાં દુઃસ્વં સહતાં ક્ષમતામ્ । સ્વયં કૃતા-
પરાધેષુ સહિષ્ણુતૈવ શરણમિતિ ભાવઃ ॥

રે મજ્જીવન ! યાં તુહે ઔચિત્યાર અશ્વગમન કરિશાહિનિ, તએ આવાર ટાશાતેક
ગરિયાગ કરિશા કિલજ ઔચાગમન કરિનિ ? એકુળ એહે આચકુઠ ટૂંઝર વિરહચણી
ગજ કર ।

सुरतश्चमसम्भृतो मुखे ध्रियते स्वेदलवोद्गमोऽपि ते ।

अथ चास्तमिता त्वमात्मना धिगिमां देहभृतामसारताम्॥૫૧

૫૧ । સુરતશ્ચમસમ્ભૃતઃ સ્વેદલવોદ્ગમઃ અપિ તે મુખે ધ્રિયતે અથચ ત્વમ્ આત્મના અસમ્ કૃતા (અતઃ)
દેહમૃતામ્ રસામ્ અસારતાં ધિક્ ॥

૫૧ । સુરતશ્રમેણ સમ્ભૃતઃ જનિતઃ સ્વેદલવોદ્ગમોઽપિ તે તવ મુખે ધ્રિયતે
વર્તતે । અથચ ત્વમાત્મના સ્વરૂપેણ અસ્તં નાશમિતા પ્રાપ્તા । અતઃ
કારણાદેહમૃતાં પ્રાણિનામિમાં પ્રત્યક્ષામસારતામસ્થિરતાં ધિક્ ॥

૫૧ । ઔચિત્યે ! એનઓ તોમાર મૂઠે મહોગશ્રમજનિત વર્ષજલવિન્નુ રહિશાહિ,
કેહુ કેમિતયોહે હુમિ અશ્વઃ ઔચાગમ્ હરેશાહિ ! અતએ મેહોમિગેર એકુળ અસારતાર
ધિક્ !

मनसापि न विप्रियं मया कृतपूर्वं तव किं जहासि माम् ।

ननु शब्दपतिः क्षितेरहं त्वयि मे भावनिबन्धना रतिः ॥૫૨

૫૨ અ. : । મયા મનસા અપિ તવ વિપ્રિયં ન કૃતપૂર્વં, માં કિં જહાસિ નનુ ? અહં ક્ષિતેઃ શબ્દપતિઃ
ભાવનિબન્ધના મે રતિઃ (તુ) લયિ (અસિ) ॥

૫૨ । આત્મનિ કૈતવવત્સલત્વં શઠત્વઞ્ચ ઇન્દુમત્યભિપ્રાયેણૈવ યત્

आरोपितं तत् अधुना निषेधयति—मनसेति । मया मनसापि तव विप्रियं न कृतपूर्वम् पूर्वं न कृतमित्यर्थः । सुप्सुपेति समासः । किं केन निमित्तेन मां जहासि त्यजसि । ननु मेदिनीपतिस्त्वम् अतः कथं विप्रियं नाशङ्कनीयम् इत्याह—ननु प्रिये, अहं क्षितेः शब्दपतिः शब्दतः एव पतिः न त्वर्थत इत्यर्थः । [पालयिता प्रियश्च पतिः, अतः मेदिन्याः शब्दशक्त्या पतित्वं नार्थशक्त्या इत्याशयः । तर्हि कुत्र तवार्थतः पतित्वमित्याशङ्काह] भावनिबन्धना अभिप्रायनिबन्धना स्वभावहेतुका न तु बाह्यकरणाश्रया मे रतिः प्रेम तु त्वय्येव अस्तीति शेषः । [शठनायको हि एकत्र बद्धभावः अन्यत्र दर्शितवहिरनुरागो गूढं विप्रियमाचरति । अहन्तु अकृतदारा न्तरपरिग्रहः कथं शठः स्यामिति ?] ॥

६२ । आमि पूर्वैर् ननेऽ तोमात्रं केन अस्मिन् आचरणं करि नाहे, तव आमाटकं तुमि किञ्च परिठागं करितेह ? मेव आमि वस्त्रमतीरं पति नाममात्रं, किञ्च तोमात्रं उपरिगरे आमात्रं आचरिक् अश्रुवागं निवहं इहेशङ्गि ।

कुसुमोत्खचितान् बलीभृतश्चलयन् भृङ्गरुचस्तवालकान् ।

करभोरु ! करोति मारुतस्त्वदुपावर्त्तनशङ्कि मे मनः ॥ ५३

५३ अ. । हे करभोरु ! मायतः कुसुमोत्खचितान् बलीभृतः भृङ्गरुचः तव चलकान् चलयन् (मनः) मे मनः त्वदुपावर्त्तनशङ्कि करोति ॥

५३ । कुसुमैरुत्खचितानुत्कर्षेण रचितान् बलीभृतो भङ्गीयुक्तान् कुटिलानित्यर्थः । भृङ्गरुचो नीलान् तवालकान् चलयन् कम्पयन् मारुतः, हे करभोरु ! करभसदृशोरु ! 'मणिबन्धादाकनिष्ठं' करस्य करभो बहिः' इत्यमरः । मे मनस्त्वदुपावर्त्तनशङ्कि तव पुनरागमने शङ्कावत्करोति । त्वदुज्जीवने शङ्कां सम्भावनामिति यावत् । कारयतोत्यर्थः ॥

६० । अग्निं करभोरु ! मग्नौ रात्रौ कृष्णमग्नौ कृतं लभ्यते तुला कृष्णवर्णं कुटिलं अनकावगौ कल्पितं करिष्ये तुमि येन पुनर्जीवित इहेशङ्गि एकरूपं आमा आमात्रं अग्नौ हेरा विरुद्धेह ।

तदपोहितमर्हसि प्रिये प्रतिबोधेन विषादमाशु मे ।

ज्वलितेन गुहागतं तमस्तुहिनाद्रेरिव नक्तमोषधिः ॥ ५४

५४ अ. । हे प्रिये ! तत् आशु प्रतिबोधेन मे विषादं, नक्तम् मोषधिः ज्वलितेन गुहिनाद्रेः गुहागतं तमः इव अपोहितम् अर्हसि ॥

५४ । हे प्रिये ! तत्तत्सात्कारणात् आशु मे विषादं दुःखम् । नक्तं रात्रौ-

বোধধিস্টৃণজ্যোতিরাক্ষ্যা লতা জ্বলিতেন প্রকাশেন তুহিনাদ্রেহিমাচলস্য
গুহাগতং তমঃ অন্ধকারমিব প্রতিবোধেন জ্ঞানেনাপোহিতুং নিরসিতুমর্হসি ॥

৪৪। অতএব, হে শত্রুভ্যে ! রজনৌষাগে প্রজ্জ্বলিত ওষধি সফল যেহেতু হিম-
গিরিস্ফোর অন্ধকার দূর করে, তজ্ঞান অবিদ্যেতে উজ্জ্বলিত করিবে। আশার যেনে বিশ্বাস
দূর করা তোমার উচিত হইতেছে ।

ইদমুচ্ছ্বসিতালকং মুখং তব विश्रान्तकथं दुनोति माम् ।

निशि सुप्तमिवैकপङ्कजं विरताभ्यन्तरषट्पदस्वनम् ॥ ৫৫ ॥

৫৫ অঃ । ইদম্ উচ্ছ্বসিতালকং বিশ্রান্তকথং তব মুখং নিশি সুপ্তং বিরতাভ্যন্তরষট্‌পদস্বনম্ এক-
পঙ্কজম্ ইব মাং দুনোতি ॥

৫৫। ইদমুচ্ছ্বসিতালকং চলিতচূর্ণাকুন্তলং বিশ্রান্তকথং নিবৃত্তসংলাপং
তব মুখং নিশি রাত্রৌ সুপ্তং নিমীলিতং বিরতঃ অভ্যন্তরাণামন্তর্বর্ত্তি-
নাং ষট্‌পদানাং স্বনো যত্র তত্, নিঃশব্দভৃঙ্গমিত্যর্থঃ । একপঙ্কজম্ অদ্বিতীয়ং
পদ্মমিব, মাং দুনোতি পরিতাপয়তি ॥

৫৫। তোমার মুখমণ্ডলে অলকজাল বায়ুর্জ্বলিত হইতেছে, কিন্তু বাক্য
একবারে বিশ্রান্তকথ করিয়াছে ; এক্ষণে উহা নিশাকালে মুকুণ্ডিত এবং অভ্যন্তরে
লম্বরক্ষনিশ্চ পঙ্কজের স্তায় আশাকে নিঃশব্দ মস্তক করিতেছে ।

शशिनं पुनरेति शर्वरी दयिता द्वन्द्वचरं पतत्रिणम् ।

इति तौ विरहान्तरक्षमौ कथमत्यन्तगता न मां दहे: ॥ ৫৬ ॥

৫৬ অঃ । শর্বরী শশিনং, দয়িতা দ্বন্দ্বচরং পতত্রিণং পুনঃ পতি ইতি তৌ বিরহান্तरक्षমৌ, শত-
গতা (ত্বন) মাং কথং ন দহে: ॥

৫৬। শর্বরী রাত্রিঃ শশিনং চন্দ্রং পুনরেতি প্রাপ্নোতি । দ্বন্দ্বীভূয়
চরতোতি দ্বন্দ্বচরঃ । তং পতত্রিণং চক্রবাকং দয়িতা চক্রবাকী পুনরেতি ।
ইতি হেতোঃ তৌ চন্দ্রচক্রবাকৌ বিরহান্तरक्षমৌ বিরহাবধিসহৌ । 'অন্তর-
মবকাশাবধিপরিত্রানান্তর্দ্বিবেদতাদ্যর্থ্যে' ইত্যমরঃ । অত্যন্তগতা পুনরাবৃন্তি
রহিতা ত্বং তু কথং ন মাং দহে: ন সন্তাপয়ে: অপি তু দহেবেত্যর্থঃ ॥

৫৬। রজনৌ চক্রবাকৈ এবং চক্রবাকী মস্তক চক্রবাককে পুনঃ পুনঃ প্রাপ্ত হইয়া
বাক্য, অতএব চক্রবাক ও চক্রবাক বিরহ যন্ত্রণা সহ করিতে পারে ; কিন্তু তুমি পুনঃ
কিঁরিয়া আসিলে না, অতএব তোমার বিরহ আশাকে দগ্ধ করিতে না কেন ?

नवपल्लवसंस्तरेऽपि ते मृदु दूयेत यदङ्गमर्पितम् ।

तदिदं विषद्विष्यते कथं वद वामोरु चित्ताध्विरोहणम् ॥ ৫৭ ॥

५३ अः । हे व मोहः नवपल्लवसंस्तरे अपि अर्पितं मृदु ते तव यत् अङ्गं दूयेत तत् इदं चिता-
धिरोहणं कथं विषद्विष्यते वद ॥

५७ । नवपल्लवसंस्तरे नूतनप्रबालास्तरणेऽपि अर्पितं स्थापित मृदु ते
तव यदङ्गं शरीरं दूयेत परितप्तं भवेत् । वामौ सुन्दरौ ऊरू यस्याः सा
हे वामोह ! 'वामं स्यात् सुन्दरे सव्ये' इति केशवः । 'संहितशफलक्षण -'
इत्यादिगोड्प्रत्ययः । तदिदमङ्गं चितायाः काष्ठसञ्चयस्य अधिरोहणं कथं
विषद्विष्यते वद ॥

५९ । हे वामोह ! त्वोमात्रं ये कोमल कलवर रुडिनवपल्लववर्जित शशाङ्ग मधन
करिषा वेमना असूतव करिषत, वन—एकएन सेहै नरौर किरकएन चिआराइणकएन मख
करिषेव ? ।

द्वयमप्रतिबोधशायिनौ रशना त्वां प्रथमा रहःसखी ।

गतिविभ्रमसादनोरवा न शुचा नानुमृतेव लक्ष्यते ॥५८

५८ अः । इयं प्रथमा रहःसखी गतिविभ्रमसादनोरवा रशना अप्रतिबोधशायिनौ त्वां शुचा
अनुमृता इव न लक्ष्यते न ॥

५८ । इयं प्रथमा आद्या रहःसखी, सुरतसमयेऽप्यनुयानादिति भावः ।
गतिविभ्रमसादेन नोरवा विलासोपरमेण निःशब्दा रशना मेखला अप्रति-
बोधम् अपुनरुद्धोधं यथा तथा शायिनीम् मृतामित्यर्थः । त्वामनु त्वया
सह तृतीयार्थ इत्यनुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयत्वेन द्वितीया । शुचा शोकेन
मृतेव न लक्ष्यते इति न, लक्ष्यत एवेत्यर्थः । सम्भाव्यनिषेधनिवृत्तनाय
द्वौ प्रतिषेधौ ॥

६८ । एहे रशना सुकल-रज्जु असूशायिनौ इहेषा त्वोमात्रं रक्षयिष्ये इहेषाङ्गिल, एकएन
तेऽमात्रं मोरुनिडा मरुतेन विनामगमनेन विनामे नौरव इहेषा शोक असूशूरार शाय
परिगणित इहेतेछे न कि ?

कलमन्यभृतासु भाषितं कलहंसौषु मदालसं गतम् ।

पृषतीषु विलीलमौक्षितं पवनाधूतलतासु विभ्रमाः ॥५९

त्रिदिवोत्सुकयाप्यवेक्ष्य मां निहिताः सत्यममो गुणास्त्वया ।

विरहे तव मे गुरुव्यथं हृदयं न त्ववलम्बितुं क्षमाः ॥६०

५९—६० अः । अन्यभृतासु कलं भाषितं, कलहंसौषु मदालसं गतं, पृषतीषु विलीलम् औक्षितं,
पवनाधूतलतासु विभ्रमः, अमो गुणाः त्रिदिवोत्सुकया अपि त्वया माम् अवेक्ष्य सत्यं निहिताः (किन्तु)
तव विरहे गुरुव्यथं मे हृदयं न त्ववलम्बितुं न क्षमाः ॥

५६-६० । युग्मम् । उभयोरेकान्वयः । अन्यभूतासु कोकिलासु कलं मधुरं भाषितं भाषणम् । कलहंसोषु विशिष्टहंसीषु मदालसं मन्थरं गतं गमनम् । पृषतीषु हरिणीषु विलोलमीक्षितं चञ्चला दृष्टिः । पवनेन वायुना आधूतलतासु ईषकम्पितलतासु विभ्रमा विलासाः । इत्यमी पूर्वोक्ताः कलभाषणादयो गुणाः । एषु कोकिलादिस्थानेष्विति शेषः । त्रिदिवोत्सुकयापीह जीवन्त्येव स्वर्गं प्रति प्रस्थितयापि त्वया मामवेक्ष्य विरहासहं विचाप्यं सत्यं निहिताः मत्प्राणधारणोपायतया स्थापिता इत्यर्थः । तव विरहे गुरुव्यथमतिदुःखं मे हृदयं मनः अवलम्बितुं स्थापयितुं न क्षमाः न शक्ताः । ते तु त्वत्संगम एव सुखकारिणः, नान्यथा । प्रत्युत प्राणानपहरन्तीति भावः ॥

६०-७० । शिष्टे ! तृप्ति मृगलोकागमने एकाञ्च उन्मुख इहेन आमात्र क्लेश निरागमनस्य कोकिले मधुराभाषणं, राक्षसश्रीमदो मधुरगतिः, हरिणीगणे चञ्चलदृष्टिः एवं पवनकम्पित लताङ्गले हावभाव रात्रिषु गिराह ; किञ्च तेषामत्र विरहे निराकरणं बाधाय बाधित आमात्र ए क्लेश ए सकल वारा वैधर्माधारणे समर्थ इहेतेह न ।

मिथुनं परिकल्पितं त्वया सहकारः फलिनौ च नन्विमौ ।
अविधाय विवाहसत्क्रियामनयोगम्यत इत्यसाम्प्रतम् ॥६१॥

६१ अ. । ननु सहकारः फलिनौ च इमौ त्वया मिथुनम् परिकल्पितम् अनयोर्विवाहसत्क्रियाम् अविधाय गम्यते इति असाम्प्रतम् ॥

६१ । ननु हे प्रिये ! सहकारश्चूतविशेषः फलिनौ प्रियङ्गुलता च इमौ त्वया मिथुनं परिकल्पितं मिथुनत्वेनाभ्यमानि । अनयोः फलिनोसहकारयोर्विवाहसत्क्रियां विवाहमङ्गलमविधाय अकृत्वा गम्यते इत्यसाम्प्रतमयुक्तम् । मातृहीनानां न किञ्चित् सुखमस्तीति भावः ॥

७० । शिष्टे ! एहे सहकारं तत्र ७ त्रिष्वङ्गुलताके तृप्ति पतिगङ्गो करिष्य निरव एकरूप मङ्गल करिष्याहिले, किञ्च एकगणे ऐश्वर्येण विवाहसङ्कारं समाधानं ना करिष्य अहम् करिष्ये, ऐहा तेषामत्र निताञ्च अशुचिः कार्यं इहेतेह ।

कुसुमं कृतदोहदस्त्वया यदशोकोऽयमुदीरयिष्यति ।
अलकाभरणं कथं नु तत्तव नेष्यामि निवापमाल्यताम् ॥६२॥

६२ अ. । त्वया कृतदोहदः अयम् अशोकः यत् कुसुमम् उदीरयिष्यति, तव अलकाभरणं तत् कथं निवापमाल्यतां नेष्यामि ॥

६२ । वृक्षादिपोषकं दोहदम् । त्वया कृतं दोहदं पादताडनरूपं यस्य सोऽयमशोको यत् कुसुममुदीरयिष्यति प्रसविष्यते, तवालकाना-

ମାଭରଣମାଭରଣଭୂତଂ ତତ୍କୁସୁମଂ କଥଂ ନୁ କେନ ପ୍ରକାରେଣ ନିବାପମାଲ୍ୟତାଂ ଦାହା-
ଞ୍ଜଳିରର୍ପଣାଂ ନେଷ୍ୟାମି । 'ନିବାପଃ ପିତୃଦାନଂ ସ୍ଥାତ୍' ଇତ୍ୟମରଃ ॥

୭୨ । ତୁମି ଏହି ଅଳୋକତରୁଣ ଗୁଣାଳୟ ଇନ୍ଦ୍ରୀୟ କଣ୍ଠ ଦୋହନ ଶ୍ରଦ୍ଧାମାନ କରିବାହିତ ।
ଏକମେ ଏହି ବିକସିତଗୁଣ ତୋମାର ଅଳକଜାଲର ଅଳଙ୍କାରରୂପେ ଶ୍ରଦ୍ଧାମାନ ନା କରିବା
ଓକିନ୍ଦେହିକ କାର୍ଯ୍ୟ କିରୂପେ ନିଷିଦ୍ଧାଦିତ କରିବ ?

ସ୍ମରତେବ ସମ୍ପଦ୍ନୁପୁରଂ ଚରଣାନୁଗ୍ରହମନ୍ୟଦୁର୍ଲଭମ୍ ।

ଅମୁନା କୁସୁମାଶ୍ରୁବର୍ଷିଣା ତ୍ବମଶୋକେନ ମୁଗାତି ଶୋଚ୍ୟସେ ॥୬୩

୬୩ ଅ. । ହେ ମୁଗାତି ! ଅନ୍ୟଦୁର୍ଲଭଂ ସମ୍ପଦ୍ନୁପୁରଂ ଚରଣାନୁଗ୍ରହଂ ସ୍ମରତା ଇବ ଅମୁନା ଅଶୋକେନ କୁସୁମାଶ୍ରୁ-
ବର୍ଷିଣା ତ୍ବଂ ଶୋଚ୍ୟସେ ॥

୬୩ । ଅନ୍ୟଦୁର୍ଲଭଂ ଦୁଃସ୍ରାପଂ କିନ୍ତୁ ସ୍ମରତଂ ସ୍ମରତଂ ସ୍ମରତଂ । ସମ୍ପଦ୍ନୁପୁରଂ ଧ୍ବନିଯୁକ୍ତଂ
ନୁପୁରଂ ମଞ୍ଜିରଂ ଯସ୍ୟ ତଂ ଚରଣାନୁଗ୍ରହଂ ପାଦେନ ତାଢ଼ନରୂପଂ ସ୍ମରତେବ ଚିନ୍ତୟତେବ
କୁସୁମାନ୍ୟେବ ଅଶ୍ରୁଣି ତଦ୍ବର୍ଷିଣା ଅମୁନା ପୁରୋର୍ଦ୍ଧ୍ବତୀନା ଅଶୋକେନ, ହେ ମୁଗାତି !
'ଅଢ଼ଗାତକଣ୍ଠେଭ୍ୟଶ୍ଚ' ଇତି ବକ୍ତବ୍ୟାତ୍ ଡିଓ । ତ୍ବଂ ଶୋଚ୍ୟସେ ॥

୭୦ । ସ୍ମରାମି ! ଏକମେ ଏହି ଅଳୋକତରୁଣ ଅଶ୍ରୁରୁ ଦୁର୍ଲଭ ନୁପୁରବସୁଧିତ ତୋମାର
ମହାସାତରୂପ ଅଶ୍ରୁରୁ ଅଗ୍ରଣ କରିବାହି ଯେନ ନିରନ୍ତର କୁସୁମାଶ୍ରୁ ବର୍ଷଣପୂର୍ବକ ତୋମାର ନିମିତ୍ତ
ଶୋକଅବସ୍ଥା କରିତେହି ।

ତବ ନିଃସ୍ବସିତାନୁକାରିଭିର୍ବକୁଳୈର୍ଦ୍ଧଂ ଚିତାଂ ସମଂ ମୟା ।

ଅସମାପ୍ୟ ବିଳାସମେଖଳାଂ କିମିଦଂ କିନ୍ନରକଣ୍ଠି ସୁପ୍ୟତେ ॥୬୪

୬୪ ଅ. । ହେ କିନ୍ନରକଣ୍ଠି, ତବ ନିଃସ୍ବସିତାନୁକାରିଭିଃ ବକୁଳୈର୍ଦ୍ଧଂ ସମଂ ଚର୍ଦ୍ଧଂ ଚିତାଂ ବିଳାସ-
ମେଖଳାମ୍ ଅସମାପ୍ୟ (ତଥା) କିମିଦଂ ସୁପ୍ୟତେ ॥

୬୪ । ତବ ନିଃସ୍ବସିତାନୁକାରିଭିର୍ବକୁଳୈର୍ବକୁଳକୁସୁମୈର୍ଦ୍ଧଂ ସମଂ ସାଢ଼ମ୍
ଅର୍ଦ୍ଧଂ ଚିତାମ୍ ଅର୍ଦ୍ଧଂ ଯଥା ତଥା ଚିତାଂ ଚିତାଂ ବିଳାସମେଖଳାମ୍ ଅସମାପ୍ୟ ଅପୂର-
ୟିତ୍ବା । କିନ୍ନରସ୍ୟ ଦେବଯୋନିବିଶେଷସ୍ୟ କଣ୍ଠ ଇବ କଣ୍ଠୋ ଯସ୍ୟାସ୍ତତ୍ସଂବୁଦ୍ଧିଃ
ହେ କିନ୍ନରକଣ୍ଠ ! 'ଅଢ଼ଗାତକଣ୍ଠେଭ୍ୟଶ୍ଚ' ଇତି ଡିଓ । କିମିଦଂ ସୁପ୍ୟତେ
ନିଦ୍ରା କ୍ରିୟତେ । 'ବଚ୍ଛିତ୍ସବି' ଇତ୍ୟାଦିନା ସଂପ୍ରସାରଣମ୍ । ଅନୁଚିତମିଦଂ
ସ୍ବପନମିତ୍ୟର୍ଥଃ ॥

୭୪ । ଅଗ୍ନି କିନ୍ନରକଣ୍ଠନାମିନି ! ତୋମାର ନିଃସ୍ବସିତର ଶ୍ରାବ୍ୟ ଶୁଣକି ବକୁଳଗୁଣର ଶ୍ରାବ୍ୟ
ତୁମି ଆମାର ଶୁଣି ଯେ ଏହି ବିଳାସଗ୍ରଣନା ଅକ୍ଷିତନା କରିବାହି, ତାହା ମଂଜୁର୍ନା କରିବା
କିକଣ୍ଠ ନିଞ୍ଜାତିତ୍ତ ହେଲେ ? ।

कहणाविमुखेन मृत्युना

हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥ ६७

६७ अः । (लनेव) गृहिणी सचिवः, मिथः सखी, ललिते कलाविधौ प्रियशिष्या, (अत एव) कहणाविमुखेन मृत्युना त्वां हरता मे किं न हृतं वद ॥

६७ । त्वमेव गृहिणी दाराः । अनेन सर्वं कुटुम्बं त्वदाश्रयमिति भावः । सचिवो बुद्धिसहायो मन्त्री । सर्वो हितोपदेशस्त्वदायत्त इत्यनेनोच्यते । मिथो रहसि सखी नर्मसचिवः । अनेन सर्वोपभोगस्त्वदाश्रय इति प्रकटितम् । ललिते मनोहरे कलाविधौ वादित्रादिचतुःषष्टिकलाप्रयोगे प्रियशिष्या । प्रियत्वं प्राज्ञत्वादित्यभिसन्धिः । सर्वानन्दोऽनेन त्वन्निबन्धन इत्युद्घाटितम् । अतस्त्वां तत्समष्टिरूपां हरता अत एव कहणाविमुखेन कृपाशून्येन मृत्युना मे मत्सम्बन्धि किं वस्तु न हृतं वद । सर्वमपि हृतमित्यर्थः ॥

७१ । अश्रुत्वा । तूष्णि आमात्र गृहिणी, मञ्जी, रहस्यमयी एवम् मन्त्रादिव नृताङ्गीति अर्चिता कलागात्रे अश्रुतिश्रिया ; वन पथि, निर्दिष्ट कृताञ्जलि त्रयोमास्य हरण कविता आमात्र किं ना अपहरण करिण ।

मदिराक्षि मदाननार्पितं मधु पीत्वा रसवत् कथं नु मे ।

अनुपास्यसि वाष्पदूषितं परलोकोपनतं जलाञ्जलिम् ॥ ६८

६८ अः । हे मदिराक्षि, मदाननार्पितं रसवत् मधु पीत्वा परलोकोपनतं मे वाष्पदूषितं जलाञ्जलिं कथं नु अनुपास्यसि ॥

६८ । माद्यत्यनयेति मदिरा लोकप्रसिद्धा, तथापि 'नायो' मदिरलोचनाः' इत्यादिप्रयोगदर्शनान्माद्यत्याभ्यामिति मदिरा अक्षिणी यस्यास्तत्संबुद्धिः हे मदिराक्षि ! मदाननेनार्पितं रसवत् स्वादुतरं मधु मद्यं पीत्वा वाष्पदूषितमश्रुतसं परलोकोपनतं परलोकप्राप्तं मे जलाञ्जलिं तिलोदकाञ्जलिं कथं नु अनु अनन्तरं पास्यसि तदनन्तरमिदमनर्हमित्यर्थः । यथाह भट्टमल्लः—'अनुपानं हिमजलं यवगोधूमनिर्मितं । दक्षि मद्ये विषे द्राक्षे पिष्टे मिष्टमयेऽपि च ॥' इति । तच्चैव युज्यते ॥ इदं तूष्णं लोकान्तरोपयोगि-कृत्यायुर्वेदवरोधात् कथमनुपास्यसीति भावः ॥

७८ । हे मदिरलोचना । तूष्णि आमात्र मूषममर्षितं मूषाश्च मद्यं पानं करिष्या एकत्रैकिकरण मन्त्रमन्त्र लोकांशरोपनोत् अश्रुजगद्विषित जलाञ्जलि अश्रुपानं करिष्ये ? ।

विभवेऽपि सति त्वया विना सुखमेतावदजस्य गण्यताम् ।

अहृतस्य विलीभनान्तरैर्मम सर्व्वे विषयास्त्वदाश्रयाः ॥ ६९

६८ अ. । विभवे सति अपि त्वया विना अजस्य एतावन् (एव) सुखं गण्यताम्, विलोभनान्तरेः
अद्वयस्य मम सर्वे विषयाः त्वदाश्रयाः हि ॥

६९ । विभवे ऐश्वर्ये सत्यपि त्वया विना अजस्य एतावदेव सुखं
गण्यताम् । यावत्त्वया सह भुक्तं ततोऽन्यं न किञ्चिद्विष्यतीत्यर्थः । कुतः
विलोभनान्तरेऽद्वयस्यानाकृष्टस्य मम सर्वे विषया भोगादयस्त्वदाश्रयास्त्वद-
धीनाः । त्वां विना मे न किञ्चिद्रोचत इत्यर्थः ।

७० । ऐश्वर्यासाक्षरं त्वया वातिरेक एवै पर्याप्तं अक्षरं सूत्राङ्गं पर्यावर्तित
ह्येव, अत्र कोनरूपं अलोभनं आश्रयं अत्र आश्रयं करितं प्रीतिरेव । आश्रय
आश्रयं न कलं विषयं त्वोभावे अशौन ।

विलपन्निति कोसलाधिपः करुणार्थप्रथितं प्रियां प्रति ।

अकरोत् पृथिवीरुहानपि सुतशाखारसवाष्पदूषितान् ॥ ७० ॥

७० अ. । कोसलाधिपः प्रियां प्रति इति करुणार्थप्रथितं विलपन् पृथिवीरुहानपि सुतशाखा-
रसवाष्पदूषितान् अकरोत् ॥

७० । कोसलाधिपोऽज इति करुणः शोकरसः स एवार्थस्तेन प्रथितं
सम्बद्धं यथा तथा प्रियां प्रति इन्दुमतीमुद्दिश्य विलपन् पृथिवीरुहान् वृक्षा-
नपि सुताः शाखारसा मकरन्दा एव वाष्पास्तैर्दूषितान् अकरोत् । अचेतनान-
प्यरोदयदित्यर्थः ।

७० । कोसलाधिपति अज प्रियं इन्दुमतीं निमित्तं एवै प्रकारं करुणरस-
संयुक्तं विनाशं करिष्या एतत्तु पादपङ्क्तिके ७ निर्णायकं मकरन्दरूपं अक्षरं अशौन
कराहेहाहिलेन ।

अथ तस्य कथञ्चिदद्भुतः स्वजनस्तामपनीय मुन्दरीम् ।

विससर्ज तदन्यमण्डनामनलायागुरुचन्दनैर्धसे ॥ ७१ ॥

७१ अ. । अथ स्वजनः तस्य अद्भुतः कथञ्चित् अपनीय तदन्यमण्डनां तां मुन्दरीम् अगुरुचन्दनै-
र्धसे अनलाय विससर्ज ॥

७१ । अथ स्वजनो बन्धुवर्गस्तस्याजस्याङ्कत उत्सङ्गात् कथञ्चिदपनीय,
तद्विषयकुसुममेवान्त्यं मण्डनमलङ्कारो यस्यास्तां तां मुन्दरीम् अगुरुणि
चन्दनान्येधांसीन्धनानि यस्य तस्मै अनलाया नये विससर्ज विसृष्टवान् ।
'क्रियाग्रहणमपि कर्तुं श्रम्' इति क्रियामात्रप्रयोगे सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी ।

७१ । अनश्वरं वक्रवर्गं अङ्कितं ७८ अक्षरं क्रोडं इहेते मेहे रमणीयं अपनयन-
पूरकं अशौष्टिक्रियाकालोचितं मण्डनं मण्डितं करिष्या अश्वरुच्यनकाष्ठेन अश्विते
विमर्ज्जनं करिष्येन ।

प्रमदामनुसंस्थितः शुचा
नृपतिः सन्निति वाच्यदर्शनात् ।
न चकार शरीरमग्निसात्
सह देव्या न तु जीविताश्रया ॥ ७२

७२ अ. । नृपतिः 'सन् (अपि) युवा प्रमदाम् अनु रंस्थितः' इति वाच्यदर्शनात् देशा सङ्ग-
शरीरम् अप्रिसात् न अकरोत् तु जीषिताशया न ॥

७२ । नृपतिरजः, 'सन्नपि विद्वानपि शुचा शोकेन प्रमदामनु प्रमदया सह संस्थितो मृतः' इति वाच्यदर्शनाभिन्दादर्शनात् देव्या इन्दुमत्या सह शरीरमग्निमात् अग्नाग्धीनं न चकार । 'तद्धीनवचने' इति सातिप्रत्ययः । जीविताशया प्राणेच्छया तु नेति ।

৭২। 'অজ সুপণ্ডিত হইয়াও রমণীর শোকে আকুল হইয়া তাহার সহমৃত হইলেন, এই লোক-নিষ্ঠাত্বেরেই ভূপতি মহিষীর সহিত এক চিত্তানলে দেহ দগ্ধ করিলেন না, নচেৎ জীবনের আশায় তিনি দেহরক্ষা করেন নাই।

अथ तेन दशाहृतः परे गुणशेषामुपदिश्य भामिनीम् ।
विदुषा विधयो महर्द्धयः पुर एवोपवने समापिताः ॥ ७३

७१ अः । अथ विदुषा तेन गुणशेषां भामिनीम् उपदिश्य दशाङ्गतः परे महर्षयः विधयः पुरः
उपवने एव समापिताः ॥

७३। अथ विदुषा शास्त्रज्ञेन तेनाजेन । गुणा रूपादय एव शेषा यस्यास्तां गुणशेषां भामिनीमिन्दुमतोमुपदिश्य उद्दिश्य । दशानामह्नां समाहारो दशाहः । 'तद्विताय'—इत्यादिना समासः । समाहारस्य एकत्वादेकवचनम् । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति टच् । 'रात्राह्नाहाः पुंसि' इति पुंवत् । ततस्तसिल् । तस्मादशाहतः परे ऊङ् । क्तं व्या महर्द्धयो महासमृद्धयो विधयः क्रियाः, पुरः पुढ्या उपवने उद्याने एव समापिताः सम्पूर्णमनुष्ठिताः 'दशाहतः' इत्यत्र 'विप्रः शुष्येदशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः' इति मनुवचनविरोधो नाशङ्कनीयः । तस्य निर्गुणक्षत्त्रियविषयत्वात् । गुणवत्क्षत्रियस्य तु दशाहेन शुद्धिमाह पराशरः—'क्षत्त्रियस्तु दशाहेन स्वधमनिरतः शचिः' इति । सूचयतेऽस्यापि गुणवत्त्वं विदुषेत्यनेन ॥

৭২। অতঃপর দশদিবস অতীত হইলে পর সেই পরমপণ্ডিত নরপতি গুণমাত্রা-
বশেবা শ্রিয়তম। ইন্দুমতীর-উদ্দেশে সেই উপবনমধ্যেই মহাসমারোহে শ্রাদ্ধাদিক্রিয়া-
কলাপ নির্বাহ করিলেন।

स विवेश पुरीं तथा विना क्षणदापायशशाङ्कदर्शनः ।

परिवाहमिवावलाकयन् स्वशुचः पौरबधूमुखाश्रुषु ॥ ७४

७४ अः । तथा विना क्षणदापायशशाङ्कदर्शनः सः पौरबधूमुखाश्रुषु स्वशुचः परिवाहम् इव अवलाकयन् पुरीं विवेश ॥

७४ । तथा इन्दुमत्या विना । क्षणदाया रात्रेरपायेऽपगमे यः शशाङ्क-
श्चन्द्रः स इव दृश्यत इति क्षणदापायशशाङ्कदर्शनः । प्रातःकालिकचन्द्र
इव दृश्यमान इत्यर्थः । दृश्यत इति कर्मार्थे ल्युट् । सोऽजः पौरबधू-
मुखाश्रुषु स्वशुचः स्वशोकस्य परिवाहं जलोच्छ्वासमिवावलाकयन् । 'जलो-
च्छ्वासाः परीवाहाः' इत्यमरः । खदुःखपूरातिशयमिव पश्यन् पुरीं विवेश ।
बधूग्रहणात्तस्यामिन्दुमत्यां सख्याभिमानादजसमानदुःखसूचकपरिवाहोक्ति-
निर्वहति ।

१४ । अत्रेति श्रेष्ठमौर विरहे अभातकालीनं अश्वत्थेन छात्रं क्रीणकाष्ठि इहेरा
पूरत्रमणीगणेर वाप्पाकूललोचने शौर्यं शोकसागरत्रेण उच्छ्वासं अवलाकनं करिग्रहे येन
अस्तुःपूत्रे अवेषं करिनेन ।

अथ तं सवनाय दीक्षितः

प्रणिधानाद्गुरुराश्रमस्थितः ।

अभिषङ्गजडं विजज्ञिवा-

निति शिष्येण किलान्वबोधयत् ॥ ७५

७५ । अथ सवनाय दीक्षितः गुरुः आश्रमस्थितः (सन्) तम् अभिषङ्गजडं प्रणिधानात्
विजज्ञिवां न इति शिष्येण अन्वबोधयत् किल ॥

७५ । अथ सवनाय यागाय दीक्षितो गुरुर्वशिष्ठ आश्रमे स्वकीयाश्रमे
स्थितः सन् । तमजमभिषङ्गजडं दुःखमोहितं प्रणिधानात् चित्तैकाग्र्यात्
विजज्ञिवान् ज्ञातवान् । 'कसुश्च' इति कसुप्रत्ययः । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण
शिष्येण अन्वबोधयत् किल । बुधेण्यन्तात् णिचि लङ् ।

१६ । अनन्तरं यच्छे शौकित कुलशुक्लं वनिष्ठं, शौर्यं आश्रमे अवस्थानं करिग्रहे
योगवले मशारां अजके महर्षिर्गोलाके कातरं अवगतं इहेरा अयोधप्रधानार्थ
एकं निवाके धेनुरा करिनेन ।

असमाप्तविधिर्यतो मुनिस्तत्र विद्वानपि तापकारणम् ।

न भवन्तमुपस्थितः स्वयं प्रकृतौ स्थापयितुं पथञ्च गतम् ॥ ७६

७६ । यतः मुनिः वसमाप्तविधिः (ततः) तव तापकारणं विद्वान् अपि पथश्रुतं भवन्तं प्रकृतौ स्थापयितुम् स्वयं न उपस्थितः ॥

७६ । वशिष्ठशिष्य आह—यतो हेतोर्मुनिरसमाप्तविधिरसमाप्तकृतुस्ततस्तव तापकारणं दुःखहेतु कललनाशरूपं विद्वान् जानन्नपि । ‘विदेः शतुर्वसुः’ इति वस्वादेशः । ‘न लोक’—इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । पथश्रुतं स्वभावाद् भ्रष्टं भवन्तं प्रकृतौ स्वभावे स्थापयितुम् । समाश्वासयितुमित्यर्थः । स्वयं नोपस्थितो नागतः ।

१७ । मूर्ध्निःशया भूपतिर निकटे उपस्थित इहेहा कश्चिन्नमः—महाबाह ! मूर्ध्निःशयं यत्नं समापन इह नाहे, एकञ्च त्विनि आपन्नान्नं मङ्गलं कावण अवगत इह ग्राह आपन्नात्क आशु करिवार निमित्तं श्वः उपनौत इहेत पात्रलेन न ।

मयि तस्य सुवृत्त वर्त्तते लघुसन्देशपदा सरस्वती ।

शृणु विश्रुतसत्त्वसारं तां हृदि चेनामुपधातुमर्हसि ॥ ७७

७७ अः । हे सुवृत्त, लघुसन्देशपदा तस्य सरस्वती मयि वर्त्तते, हे विश्रुतसत्त्वसार, तां शृणु एनां हृदि उपधातुं च अर्हसि ॥

७७ । हे सुवृत्त ! सदाचार ! संदिश्यत इति सन्देशः सन्देश्व्यर्थः तस्य पदानि वाचकानि लघूनि संक्षिप्तानि सन्देशपदानि यस्यां सा लघुसन्देशपदा तस्य मुनेः सरस्वती वाक् मयि वर्त्तते । हे विश्रुतसत्त्वसार ! प्रख्यातधैर्यातिशय ! तां सरस्वतीं शृणु । एनां वाचं हृदि उपधातुं धर्तुं चार्हसि ॥

११ । हे प्रोत्तरित ! आभि उाशर मर्कश्च उपदेष्टव्यं वहन करिष्य आनिग्राहि । हे मनोविभक्त ! आपनि ताहा अवण करणं ओ रुद्रश्च धावण करिष्य राथून ।

पुरुषस्य पदेष्वजन्मनः समतीतं च भवच्च भावि च ।

स हि निष्प्रतिघेन चक्षुषा त्रितयं ज्ञानमयेन पश्यति ॥ ७८

७८ अः । अजन्मनः पुरुषस्य पदेषु समतीतञ्च यत् भवच्च भावि च इति) त्रितयं सः निष्प्रतिघेन ज्ञानमयेन चक्षुषा पश्यति हि ॥

७८ । वक्ष्यमाणार्थानुगुणं मुनेः सर्वज्ञत्वं तावदाह—पुरुषस्येति । अजन्मनः पुरुषस्य पुराणपुरुषस्य भगवत्स्त्रिविक्रमस्य पदेषु विक्रमेषु । त्रिभुवनेष्वपीत्यर्थः । समतीतं भूतञ्च भवद्वत्तमानञ्च भावि भविष्यच्चेति त्रितयं स मुनिर्निष्प्रतिघेन अप्रतिबन्धेन ज्ञानमयेन चक्षुषा ज्ञानदृष्ट्या पश्यति हि । अतस्तदुक्तिषु न संशयितव्यमित्यर्थः ॥

१८ । मूर्ध्नि ज्ञाननवनशारा अनानिपूष्य त्रिविक्रमैर विक्रमज्ञान एहे जित्वाक-मधो दूत, त्रिविष्ट ७ वर्षमान एहे त्रिविष्ट विषयई अवायातेत वर्णन करितेहेन ।

चरतः किल दुश्चरं तपस्तृणविन्दोः परिशङ्कितः पुरा ।

प्रजिघाय समाधिमेदिनीं हरिरस्मै हरिणीं सुराङ्गनाम् ॥७६

७६ अ. । पुरा दुश्चरं तपश्चरतः तृणविन्दोः परिशङ्कितः हरिः समाधिमेदिनीं हरिणीं सुराङ्गनाम् अस्मै प्रजिघाय ॥

७६ । पुरा किल दुश्चरं तीव्रं तपश्चरतस्तृणविन्दोस्तृणविन्दुनामकात् कस्मात् ऋषेः परिशङ्कितो भीतः । कर्त्तरि क्तः । 'भीतार्थानां मयहेतुः' इत्यपादानात्पञ्चमी । हरिरिन्द्रः समाधिमेदिनीं तपोविघातिनीं हरिणीं नाम सुराङ्गनामस्मै तृणविन्दवे प्रजिघाय प्रेरितवान् ॥

७७ । गुरुं देवराज हेतु तृणविन्दुनामकं कान् एकं चरितं कठोरं तपश्चरन्नेन निताञ्जलं भवविश्वं हरेत् । तं शत्रुं शान्त्यर्थं हरिणीं नाम्नां एकं शत्रुनामकं तं शत्रुं निकटे पाठेतिहासिनेन ।

स तपःप्रतिबन्धमन्युना प्रमुखाविष्कृतचारुविभ्रमाम् ।

अशपद्भव मानुषीति तां शमवेलाप्रलयोर्मिणा भुवि ॥ ८०

८० अ. । सः समवेलाप्रलयोर्मिणा तपःप्रतिबन्धमन्युना प्रमुखाविष्कृतचारुविभ्रमां तां "भुवि मानुषी भव" इति अशपत् ॥

८० । स मुनिः । शमः शान्तिरेव वेला मर्यादा तस्याः प्रलयोर्मिणा प्रलयकालतरङ्गेण । शमविघातकेनेत्यर्थः । 'अवध्यम्बु विकृतौ वेला काल-मर्यादयोरपि' इत्यमरः । तपसः प्रतिबन्धेन विघ्नेन यो मन्युः क्रोधः तेन हेतुना । प्रमुखे अत्रे आविष्कृतचारुविभ्रमां प्रकाशितमनोहरविलासां तां हरिणीं भुवि भूमेः मानुषी मनुष्यस्त्री भव इत्यशपत् शशाप ॥

८० । मेहे शत्रुनामकं तृणविन्दुं मर्षितं निकटे उपस्थितं हरेत् । मनोहरं शवभाव एकाग्रपूरकं तपश्चरन्नेन निताञ्जलं भवविश्वं हरेत् । तं शत्रुं शान्त्यर्थं हरिणीं नाम्नां एकं शत्रुनामकं तं शत्रुं निकटे पाठेतिहासिनेन ।

भगवन् परवानयं जनः प्रतिकूलाचरितं क्षमस्व मे ।

इति चोपनतां क्षितिस्मृशं कृतवाना सुरपुष्पदर्शनात् ॥ ८१

८१ अ. । हे भगवन्, अयं जनः परवान्, मे प्रतिकूलाचरितं क्षमस्व इति उपनतां च ताम् आ सुरपुष्पदर्शनात् क्षितिस्मृशं कृतवान् ॥

८१ । हे भगवन् ! महर्षे ! अयं जनः, परोऽस्यास्तीति स्वामित्वेन परवान् पराधीनः । अयमित्यात्मनिर्देशः । अहं पराधीन इत्यर्थः । मे

मम प्रतिकूलाचरितमपराधं क्षमस्वेत्यनेन प्रकारेणोपनतां शरणागतं च हरिणोम् आ सुरपुष्पदर्शनात् सुरपुष्पदर्शनपदर्थन्तम् । क्षितिं स्पृशतीति क्षितिस्पृक् तां क्षितिस्पृशं मानुषीं कृतवानकरोत् । दिव्यपुष्पदर्शनं शापावधिरित्यनुगृहीतवानित्यर्थः ॥

८१। एतन् इतिगौ शरणागतो हरेश्च कश्चिन्—उग्रवन् ! आमि पराधीनः, अतएव आपनि आश्रय एव आर्त्तकृपाचरण अपराध क्षमा करुण । त्वन् महर्षिं श्रवकूक्ष्म दर्शनं पर्याप्तं तांशरं पृथिवींते अवस्थान निरूपण करिष्यामि द्वाष्टिनेन ।

क्रथकैशिकवंशसम्भवा तव भूत्वा महिषौ चिराय सा ।

उपलब्धवती दिवश्च्युतं विवशा शापनिवृत्तिकारणम् ॥ ८२

८२ अः । क्रथकैशिकवंशसम्भवा सा तव महिषौ भूत्वा चिराय दिवः च्युतं शापनिवृत्तिकारणम् उपलब्धवती विवशा (अभूत्) ॥

८२। क्रथकैशिकानां राज्ञां वंशे सम्भवो यस्याः सा हरिणी तव महिषी अमिषिका स्त्री । 'कृताभिपेका महिषी' इत्यमरः । भूत्वा चिराय दिवः स्वर्गाच्च्युतं पतितं शापनिवृत्तिकारणं सुरपुष्परूपम् उपलब्धवती विवशा अभूदिति शेषः, मृतेत्यर्थः ॥

८२। सैव श्रवणना इतिगौ क्रथकैशिकवंशे जन्मग्रहण करिष्यामि आपनां महिषो हरेश्चाष्टिनेन, हेमानीः बहकालपरे सैव आपविमोचनेन निमानकृत नडोमकुल-परिलुष्टे दिवाकूक्ष्म दर्शन करिष्यामि मानवोदेह परित्याग करिष्यामि ।

तदलं तदपायचिन्तया विपदुत्पत्तिमतामुपस्थिता ।

वसुधेयमवेक्ष्यतां त्वया वसुमत्या हि नृपाः कलत्रिणः ॥ ८३

८३ अः । तत् तदपायचिन्तया चलम् । उत्पत्तिमतां विपत्तं उपस्थिता । त्वया इयम् वसुधा अवेक्ष्यतां, हि नृपाः वसुमत्या कलत्रिणः ॥

८३। तत्तस्मात्तस्या अपायचिन्तया अलम् । तस्या मरणं न चिन्त्यमित्यर्थः । निषेधक्रियां प्रति करणत्वाच्चिन्तयेति तृतीया । कुतो न चिन्त्यमत आह—उत्पत्तिमतां जन्मवतां विपद्विपत्तिरूपस्थिता सिद्धा । जातस्य हि ध्रुवो मृत्युरित्यर्थः । तथापि कलत्ररहितस्य किं जीवितेन । तत्राह—त्वयेयं वसुधा भूमिरवेक्ष्यतां पाल्यताम् । हि यस्मान्नृपा वसुमत्या पृथिव्या कलत्रिणः कलत्रवन्तः । अबो न शोचितव्यमित्यर्थः ॥

८०। अतएव एकत्र तांशरं मृद्वारं कृत्वा चित्तां कदा निश्चल, जन्मग्रहण करिष्यामि मृद्वारं हरेवे हेम निःसंशय । महाराज ! आपनि पृथिवीं पावनं करुण, नम्रपतिवर्ग एव वसुमती चाराहे बलजवान् हरेश्च थाकेन ।

उदये मदवाच्यमुज्झता श्रुतमाविष्कृतमात्मवत्त्वया ।
मनसस्तदुपस्थिते ज्वरे पुनरक्लीवतया प्रकाशयताम् ॥ ८४

८४ अः । उदये मदवाच्यम् उज्झता त्वया यत् आत्मवत् स्मृतम् आविष्कृतं तत् मनसः ज्वरे समुपस्थिते अक्लीवतया पुनः प्रकाशयताम् ॥

८४ । उदयेऽभ्युदये सति मदेन यद्वाच्यं निन्दादुःखं तदुज्झता परि-
हरता सत्यपि मदहेतावमाद्यता त्वया यदात्मवदध्यात्मप्रचुरं श्रुतं शास्त्रम् ।
तज्जनितं ज्ञानमिति यावत् । आविष्कृतं प्रकाशितम् । तत् श्रुतं मनसो ज्वरे
सन्तापे उपस्थिते प्राप्ते ऽक्लीवतया धैर्येण लिङ्गेन पुनः प्रकाशयताम् । विदुषा
सर्वाषु अवस्थासु अपि धीरेण भवितव्यमित्यर्थः ॥

८४ । आपनि अङ्गान्तरं मग्नये गच्छन्ति तं कानिचित् पाठेन हरेः अतिरुद्ध-
चित्ततां प्रदर्शयितुं शब्दज्ञानं प्रकाशं करिष्यामहेन । अथन एहे शोकमग्नये वैराग्यं
अवलम्बनं करिष्यां पुनरात्र महे शब्दज्ञानेन प्रकाशं करुन ।

रुदता कुत एव सा पुनर्भवता नानुमृतापि लभ्यते ।
परलोकजुषां स्वकर्मभिर्गतयो भिन्नपथा हि देहिनाम् ॥ ८५

८५ अः । भवता रुदता (सता) सा कुत एव लभ्यते, अनुमृता अपि पुनः नः परलोकजुषां
देहिनां गतयः स्वकर्मभिः भिन्नपथाः हि ॥

८५ । इतोऽपि न रोदितव्यमित्याह—रुदता भवता सा कुत एव लभ्यते,
न लभ्यत एव । अनुम्रियत इत्यनुमृत्, कृप् । तेनानुमृतानुसृतवतापि
भवता पुनः न लभ्यते । कथं न लभ्यते इत्याह—परलोकजुषां लोकान्तरभाजां
देहिनाम् । गम्यन्त इति गतयो गम्यस्थानानि स्वकर्मभिः पूर्वचरितपुण्य-
पापैर्भिन्नपथाः पृथक्कृतमार्गा हि । परत्वापि स्वस्वकर्मानुरूपफलभोगाय
भिन्नदेहगमनाञ्च मृतेनापि लभ्यत इत्यर्थः ॥

८५ । आपनि (रात्रि- काले) आनं (काशान्तरं) गच्छितौक पाठेन कस्यचिद् हरेः
चित्ततां प्रदर्शयितुं शब्दज्ञानं प्रकाशं करिष्यामहेन । अथन एहे शोकमग्नये वैराग्यं
अवलम्बनं करिष्यां पुनरात्र महे शब्दज्ञानेन प्रकाशं करुन ।

अपशोकमनाः कुटुम्बिनोमनुगृह्णीष्व निवापदत्तिभिः ।
स्वजनाश्च किलातिसन्ततं दहति प्रेतमिति प्रचक्षते ॥ ८६

८६ अः । अपशोकमनाः (सन्) निवापदत्तिभिः कुटुम्बिनीम् अनुगृह्णीष्व, अतिसन्ततं स्वजनाश्च
प्रेतम् दहति इति प्रचक्षते किल ॥

८६ । किन्तु अपशोकमना निर्दुःखचित्तः सन् कुटुम्बिनीं पत्नीं

নিষাপদন্তিभिঃ পিণ্ডোদকাদিদানৈরনুগৃহীষ্ব । তপয়েত্যথ: । অন্যথা
দোষমাহ—অতিসন্ততমবিচ্ছিন্নং স্বজনানাং বন্ধুনাম্ । ‘বন্ধুস্বস্বজনা:
সমাঃ’ ইত্যমর: । অশ্রু কতৃ প্রেতং মৃতং দহতীতি প্রচক্ষতে মন্বাদয়: কিল ।
অত্র যাজ্ঞবল্ক্য:—শ্লেষ্মাশ্রু বন্ধুভির্মুক্তং প্রেতো ভুঙ্কো যতোঽবশ: । অতো
ন রোদিতশ্চ হি ক্রিয়া: কাৰ্য্যা: স্বশক্তি: ॥’ ইতি ॥

৮৬। অতএব এক্ষণে আপনি লোক পরিত্যাগপূর্ব্বক জলনিগুণি শয়ান করি।
মহর্ষিণীৰ প্রতি অশ্রুগ্ৰহ প্রকাশ করুন, বুঝি আর বোধন করিবেন না; বনৌষিগণ বলিয়া
থাকেন যে, বন্ধুবর্গের অজস্র নিপাতিত অশ্রুগ্ৰন মৃত ব্যক্তিকে সজ্ঞাপিত করে ।

মরণং প্রকৃতি: শরীরিণাং বিকৃতির্জীবিতমুচ্যতে বুধে: ।

জ্ঞানমপ্যবতিষ্ঠতে শ্বসন্ যদি জন্তুর্ননু লামবানসৌ ॥ ৮৭

৮৭ অ: । শরীরিণাং মরণং প্রকৃতি: জীবিতং বিকৃতি: (ইতি) বুধে: উচ্যতে জন্তু: জ্ঞানম্ অপি
শ্বসন্ অবতিষ্ঠতে যদি, অসৌ লামবান্ ননু ॥

৮৭। শরীরিণাং মরণং প্রকৃতি: স্বभाव: । ধ্রুবমিত্যর্থ: । জীবিতং
বিকৃতির্যাদ্বচ্ছিকং বুধৈরুচ্যতে । एवं স্থিতে জন্তু: প্রাণী क्षणमपि । अत्यन्त-
संयोगे द्वितीया । श्वसन् जीवन् अवतिष्ठते यद्यसौ क्षणजीवी लामवान्
ननु । जीवने यथालाभं सन्तोष्यम् अलभ्यलाभात् । मरणे तु न शोचि-
तव्यम् अस्य स्वाभाव्यादिति भाव: ॥

৮৭। পণ্ডিতগণ বলেন, প্রাণীদিগের মরণই প্রকৃতি, জীবনেই বিকৃতি, জীব শরীর
ধারণ করিয়া যদি ক্ষণকালও অস্থান করে, উহাই তাহার পরম লাভ ।

অবগচ্ছতি মূঢ়চেতন: প্রিয়নাশং হৃদি শল্যমর্পিতম্ ॥

স্থিরধীস্তু তদেব মন্যতে কুশলদ্বারতয়া সমুদ্ভূতম্ ॥ ৮৮

৮৮ অ: । মূঢ়চেতন: প্রিয়নাশং হৃদি অর্পিতং শল্যম্ অবগচ্ছতি স্থিরধী: । তু তৎ এব কুশলদ্বার-
তয়া সমুদ্ভূতং মন্যতে ॥

৮৮। মূঢ়চেতনো ভ্রান্তবুদ্ধি: প্রিয়নাশম্ ইষ্টনাশং হৃদি অর্পিতং নিখাতং
শল্যং শঙ্কুমবগচ্ছতি মন্যতে । স্থিরধীর্বিদ্বাংস্তু তদেব শল্যং সমুদ্ভূতম্
উত্থাতং মন্যতে । প্রিয়নাশে সতীতি শেখ: । কুত: । কুশলদ্বারতয়া
প্রিয়নাশস্য মোক্ষোপায়তয়েত্যর্থ: । বিপর্যলাভবিনাশযোৰ্যথাক্রমং হিতা-
হিতসাধনত্বাভিমান: পামরাণাম্ । বিপরীতন্তু বিপরিত্যমিতি भाव: ॥

৮৮। মূঢ় ব্যক্তিরাই প্রিয়জনের বিশেষ অঙ্গের জন্য মনে করে; কিন্তু স্থিরবুদ্ধি
ব্যক্তিরা প্রিয়বিনাশকে মুক্তি দ্বারা বোধে উদ্বাহকে প্রবলনিষ্ঠিত লোকের উদ্বাহ বিবেচনা
করিয়া থাকেন ।

स्वशरीरशरीरिणावपि श्रुतसंयोगविपर्ययौ यदा ।

विरहः किमिवानुतापयेद्दद वाह्यैर्विषयैर्विपश्चितम् ॥ ८६

८६ अ. । यदा स्वशरीरशरीरिणौ अपि श्रुतसंयोगविपर्ययौ, तदा वाह्यैः विषयैः विरहः विपश्चितं किम् इव अनुतापयेत् वद ॥

८६ । स्वस्य शरीरशरीरिणौ देहात्मानावपि यदा यतः श्रुतौ श्रुत्यव-
गतौ संयोगविपर्ययौ संयोगवियोगौ ययोस्तौ तथोक्तौ । तदा वाह्यैर्विषयैः
पुत्रमित्तकलत्रादिभिर्विरहो विपश्चितं विद्वांसं किमिवानुतापयेत्तुं वद । न
किञ्चिदित्यर्थः । अथवा स्वशब्दस्य शरीरेणैव सम्बन्धः ॥

८७ । यथन शीघ्रं देहेश्वर मङ्गित आश्वास एकवारं मन्त्रागं पुनरागं विद्वांसं इहेन्द्रा
शोक, तथन वल्लुन क्षेपि, पुत्रकलत्र अङ्गित वाह्यैर्विषयैर्विरह विद्वान् वाङ्मन कि
मिच्छि अङ्गुष्ठ कविष ? ।

न पृथग्जनवच्छुचो वशं वशिनामुत्तम गन्तुमर्हसि ।

द्रुमसानुमतां किमन्तरं यदि वायौ द्वितयेऽपि ते चलाः ॥ ८७

८७ अ. । हे वशिनामुत्तम ! पृथग्जनवत् शुचः वशं गन्तुं न अर्हसि द्रुमसानुमतां किम् अन्तरम् ?
यदि वायौ (सति) द्वितये अपि ते चलाः ॥

८७ । हे वशिनामुत्तम ! जितेन्द्रियवयम् ! पृथग्जनवत्पामरजन-
वच्छुचः शोकस्य वशं गन्तुं नार्हसि । तथाहि—द्रुमसानुमतां तद-
शिलरिणां किमन्तरं को विशेषः ? वायौ सति द्वितयेऽपि द्विप्रकारा
अपि । 'प्रथमचरम'—इत्यादिना जसि विभाषया सर्वनामसंज्ञा । ते
द्रुमसानुमन्तश्चलाश्चञ्चला यदि । सानुमतामपि चलेन द्रुमवत्तेषामप्य-
चलसंज्ञा न स्यादित्यर्थः ॥

८८ । हे शरीर । मङ्गित शोकेश्वर शीघ्रं शोकेश्वर वशीकृत इहेन्द्रा आपनां
निताञ्छ अङ्गुष्ठित । यनि वाता (वाह्य) उपस्थित इहेन्द्रा गुरुं उ पक्षित उ इहेन्द्रा विचिन्तित
इह, तत्र एव इहेन्द्रा वल्लुन अङ्गुष्ठ कि ?

स तथेति विनेतुरुदारमतेः

प्रतिगृह्य वचो विससर्ज मुनिम् ।

तदलब्धपदं हृदि शोकघने

प्रतियातमिवान्तिकमस्य गुरोः ॥ ८८

८८ अ. । सः उदारमतेः विनेतुः (गुरोः) वचः तथा इति प्रतिगृह्य मुनिं विससर्ज (कित्)
तत् शोकघने अस्य हृदि अलब्धपदं (सत्) गुरोः अन्तिकं प्रतियातम् इव ॥

६१ । सोऽत्रः उदारमतेर्विनेतुर्गुरोर्वशिष्टस्य वचस्तच्छिष्यमुखेरितं तथेति । प्रतिपद्य अङ्गीकृत्य मुनिं वशिष्टशिष्यं विससर्ज प्रेषयामास । किन्तु तद्वचः शोकवने दुःखसाधेऽस्य अजस्य हृदि अलव्यपदमप्राप्तावकाशं सत् गुरोर्वशिष्टस्यान्तिकं प्रतिपातमिव प्रतिनिवृत्तं किमु इत्युत्प्रेक्षा । तोटकवृत्तमेतत्—‘इह तोटकमम्बुधिसैः प्रथितम्’ इति तल्लक्षणम् ॥

२१ । महाराज अज, उदारमति कृपणक वशिष्ठेन प्रकृत उपादेन ‘ये आत्मा’ वशिष्ठा अङ्ग करिषा उदौव निष्ठाके विदाय निगेन । किञ्च मोके वनोच्छ्रुत अङ्गपदे मेई वाका ज्ञानलादे अंनमर्थ इहेषा येन पुनवाय मेई कृपणक वशिष्ठेन निकटेहे अत्तागमन करिण ।

तेनाष्टौ परिगमिताः समाः कथञ्चिद्-
बालत्वादवितथसूनुतेन सूनोः ।
सादृश्यप्रतिकृतिदर्शनैः प्रियायाः
स्वप्नेषु क्षणिकसमागमोत्सवैश्च ॥ ६२

६२ अः । अवितथसूनुतेन तेन सूनोः बालत्वात् प्रियायाः सादृश्यप्रतिकृतिदर्शनैः स्वप्नेषु क्षणिक-
समागमोत्सवैश्च कथञ्चित् अष्टौ समाः परिगमिताः ॥

६२ । अवितथं यथार्थं सूनुतं प्रियवचनं यस्य तेन अजेन । सूनोः पुत्रस्य बालत्वात्, राज्याक्षमत्वादित्यर्थः । प्रियायाः इन्दुमत्याः सादृश्यं वस्त्वन्तरगतमाकारसाम्यं, प्रतिकृतिं चित्रं, तयोर्दर्शनैः स्वप्नेषु क्षणिकाः क्षणभङ्गुरा ये समागमोत्सवास्तैश्च । कथञ्चित् कृच्छ्रेण अष्टौ समा वत्सराः । ‘संवत्सरो वत्सरोऽद्वौ हायनोऽस्त्री शरत् समाः’ इत्यमरः । परिगमिताः भक्तिवाहिताः । उक्तं च—‘वियोगावस्थासु प्रियजनसदृशानुभवनं ततश्चित्रं कर्म स्वपनसमये दर्शनमपि । तदङ्गस्पृष्टानामुपगतवतां स्पर्शनमपि प्रतीकारः कामव्यथितमनसां कोऽपि कथितः ॥’ इति । प्रकृते सादृश्यादिव्रित्याभिधाना तदङ्गस्पृष्टपदार्थस्पृष्टेरप्युपलक्षणम् । प्रहर्षिणीवृत्तमेतत् ॥

२२ । अनश्वर मठा प्रियदातो अज आश्रय दशरथेन वाद्य अवष्टाहेतु राजाजाव-
बहने तादृश क्रमता जग्न्य नाई वशिष्ठा शिष्यरमार मादृश उ प्रतिकृति दर्शने एवम्
श्रद्धावहाय तन्मह कणिक मिलनश्वेन आश्वरत्नेन अतिकटे आटे वत्सव अतिवाहित
करिणन ।

तस्य प्रसन्न हृदयं किल शोकशङ्कुः
म्लक्षप्ररोह इव सौधतलं बिभेद ।

प्राणान्तहेतुमपि तं भिषजामसाध्यं
लाभं प्रियानुगमने त्वरया स मेने ॥ ६४

६३ अ. । शोकशङ्कुः तस्य हृदयं प्रक्षप्ररोहः सौधतलम् इव प्रसह्य विभेदः, स प्राणान्तहेतुम् अपि भिषजाम् असाध्यं तं प्रियानुगमने त्वरया लाभं मेने ॥

६३ । शोक एव शङ्कुः कीलः । 'शङ्कुः कीले शिवेऽस्त्रे च' इति विश्वः । तस्याजस्य हृदयम् । प्लक्षप्ररोहः सौधतलमिव । प्रसह्य बलात् किल विभेदः । सोऽजः प्राणान्तहेतुं मरणकारणमपि भिषजामसाध्य-मप्रतिसमाधेयं तं शोकशङ्कुं 'रोगपर्यवसितं' प्रियाया अनुगमने त्वरयोत्-कण्ठया लाभं मेने । तद्विरहस्यातिदुःसहत्वात् तत्प्राप्तिकारणं मरणमेव वरमित्यमन्यतेत्यर्थः ॥

२७ । पदेर वटवृक्षे वेषम मोक्षतल भेद करिषा थाक, तत्पुन मेहे शोकशङ्कु-बलपूर्वकं तीक्ष्ण रूपेण विरोध करिष । मेहे शोकशङ्कु चिकित्सकगणेर असाध्य एव प्राणान्तहेतु इहेनेण अश्रितभार अनुगमननिमित्त उन्मूर्छाश्रयुक्त तिमि अतीव बलिष्ठ विवेचना करिषेन ।

सम्यग्विनीतमथ वर्महरं कुमार-
मादिश्य रक्षणविधौ विधिवत्प्रजानाम् ।
रोगोपसृष्टतनुदुर्वसतिं मुमुक्षुः
प्रायोपवेशनमतिर्नृपतिर्बभूव ॥ ६४

६४ अ. । अथ नृपतिः सम्यग्विनीतं वर्महरं कुमारं प्रजानां रक्षणविधौ विधिवत् आदिश्य रोगोपसृष्टतनुदुर्वसतिं मुमुक्षुः प्रायोपवेशनमतिः बभूव ॥

६४ । अथ नृपतिरजः सम्यग्विनीतं 'निसर्गसंस्काराभ्यां विनयवन्तं' वर्म हरतीति वर्महरः कवचधारणाहवयस्कः । 'वयसि च' इत्यच्-प्रत्ययः । तं कुमारं दशरथं प्रजानां रक्षणविधौ राज्ये विधिवद्विध्यहर्मं यथाशास्त्र-मित्यर्थः 'तदहम्' इति वतिप्रत्ययः । आदिश्य निपुज्य रोगोपोपसृष्टाया व्याप्तायास्तनोः शरीरस्य दुर्वसतिं दुःखावस्थितिं मुमुक्षुर्जिहासुः सन् । प्रायोपवेशनेऽनशनावस्थाने मतिर्यस्य स बभूव । 'प्रायश्चानशने मृत्यौ तुल्यबाहुल्ययोरपि' इति विश्वः । अत्र पुराणवचनम्—'समासक्तो भवेद्यस्तु पातकैर्महदादिभिः । दुश्चिकित्स्यैर्महारोगैः पोडितो वा भवेत्तु यः ॥ स्वयं देहविनाशस्य काले प्राप्ते महामतिः । आब्राह्मणं वा स्वर्गादिमहाफल-जिगीषया ॥ प्रविशेज्ज्वलनं दीप्तं कुर्याद्वनशनं तथा । पनेषामधिकारो-

ऽस्ति नान्येषां सर्वजन्तुषु । नराणामथ नारीणां सर्ववर्णेषु सर्वदा ॥' इति ।
अनयोर्वसन्ततिलकाच्छन्दः । तल्लक्षणं— 'उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ
गः' इति ॥

२४ । अनसुत्र नरगति अज मर्कथा विनीत वर्मधारणक्रम आश्रय मन्त्रगतक यथा-
विधि ब्राह्मणालने निवृत्त करिषा कथशत्रौरे औदनधारणेर कष्ट निवारण कामनाय
आशोपवेष्टन उत अवगन्तन करिजेन ।

तीर्थे तीथय्यतिकरमवे जङ्गुकन्यासरयो-

देहत्यागादमरगणनालेख्यमासाद्य सद्यः ।

पूर्वाकाराधिकचतुरया सङ्गतः कान्तयासौ

लीलागारेष्वरमत पुनर्नन्दनाभ्यन्तरेषु ॥ ६५

इति श्रीमहाकविकालिदासकृतौ रघुवंशे अजविलापो नामाष्टमः सर्गः ॥ ८

६५ अः । असौ जङ्गुकन्यासरयोः तीर्थे तीथय्यतिकरमवे तीर्थे देहत्यागात् सद्यः अमरगणनालेख्य-
मासाद्य पूर्वाकाराधिकचतुरया कान्तया सङ्गतः नन्दनाभ्यन्तरेषु लीलागारेषु पुनः अरमत ॥

६५ । असौ अजः जङ्गुकन्यासरयोस्तोयानां जलानां व्यतिकरेण सम्भेदेन
भवे तीर्थे गङ्गासरयूसङ्गमे देहत्यागात् सद्य एव अमरगणनायां लेख्यं लेखनम् ।
'तयोरेव कृत्यक्तल्लथाः' इति भावार्थे ण्यत्प्रत्ययः । आसाद्य प्राप्य ।
पूर्वसादाकारादधिकतरा रण्यस्यास्तया कान्तया रमण्या सङ्गतः सन्,
नन्दनस्येन्द्रोद्यानस्य अभ्यन्तरेष्वन्तर्बत्तिं पुं लीलागारेषु क्रीडाभवनेषु पुनररमत ।
'यथाकथञ्चित्तीर्थेऽस्मिन् देहत्यागं करोति यः । तस्यात्मघानदोषो न
प्राप्नुयादीप्सितान्यपि ॥' इति स्कान्दे । मन्दाक्रान्ताच्छन्दः । तल्लक्षणम्—
'मन्दाक्रान्ता जलधिषड्गैर्मो भनौ तौ गुरु चेत्' इति ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथमूरिविरचितया सञ्जीवनी-

समाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे

महाकाव्ये अजविलापो नाम अष्टमः सर्गः ॥ ८

२६ । अज गण मरु ननौर मन्त्रमसु त तीर्थे कलनर परिव्राग करिषा तन्त्रणां
अर्गशाखा अमर वलिषा परिगणित इष्टेन ७ प्रसीपकाय अधिकतर मोक्षशास्त्रिनी
रमणीय सहित मिलित इष्टेन नन्दनकाननेन अभासुरश्च क्रीडागृहे पुनराय विशद करिते
नागिलेन ।

नवमः सर्गः ।

पितुरनन्तरमुत्तरकोशलान् समधिगम्य समाधिजितेन्द्रियः ।
दशरथः प्रशशास महारथो यमवतामवताञ्च धुरि स्थितः ॥१॥

१ अः । समाधिजितेन्द्रियः अवतां यमवताञ्च धुरि स्थितः महारथः दशरथः पितुः अनन्तरम्
उत्तरकोशलान् समधिगम्य प्रशशास ॥

एकलोचनमेकाङ्घ्रं साढ् लोचनमन्यतः ।

नीलाङ्घ्रं नीलकण्ठाङ्घ्रं महः किमपि मन्महे ॥

१ । समाधिना संयमेन जितेन्द्रियः । 'समाधिर्नियमे ध्याने' इति
कोषः । यमवतां संयमिनामवतां रक्षतां राज्ञां च धुरि अग्रे स्थितो महा-
रथः । 'एको दश सहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम् । शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च
स महारथ उच्यते ॥' इति । दशरथः पितुरनन्तरमुत्तरकोशलान् जन-
पदान् समधिगम्य प्रशशास । अत्र मनुः—'क्षत्रियस्य परो धर्मः प्रजानां
परिपालनम् ।' इति । द्रुतविलम्बितमेतद्वृत्तं, तल्लक्षणं—'द्रुतविलम्बितमाह
नभौ भरौ' इति ॥

१ । समाधिर्वाङ्गे क्लिष्टहृत्त्रिभुज, मन्मथो ऽ प्रतिपादकदिग्गज अक्षौ महारथ महारथ,
पितारं लोकेश्वरगगनैर पत्र उल्लङ्घयन् अधिकारपूजक शासन करिष्ठ नागिनेन ।

अधिगतं विधिवद्यदपालयत्प्रकृतिमण्डलमात्मकुलोचितम् ।

अभवदस्य ततो गुणवत्तरं सनगरं नगरभ्रूकरौजसः ॥ २ ॥

२ अः । अधिगतम् आत्मकुलोचितं स नगरं प्रकृतिमण्डलं यत् विधिवत् अपालयत्, ततः नग-
रभ्रूकरौजसः अस्य गुणवत्तरम् अभवत् ॥

२ । अधिगतं प्राप्तमात्मकुलोचितं स्वकुलागतं सनगरं नगरजनसहितं
प्रकृतिमण्डलं जानपदमण्डलम् । अत्र प्रकृतिशब्देन प्रजामात्रवाचिना
नगरशब्दयोगाद्गोबलीवर्दन्यायेन जानपदमात्रमुच्यते । यद्यस्माद्विधि-
वद्यथाशास्त्रमपालयत् । ततो हेतोः । रन्ध्रं करोतीति रन्ध्रकरः । रन्ध्र-
हेतुरित्यर्थः । 'कृत्रा हेतुताच्छील्यानुलोभ्येव' इति टप्रत्ययः । नगस्य
रन्ध्रकरो नगरभ्रूकरः कुमारः । 'कुमारः क्रौञ्चदारणः' इत्यमरः । तदौ-
जसस्तत्तुल्यबलस्यास्य दशरथस्य गुणवत्तरमभवत् । तत्पौरजानपदमण्डलं
तस्मिन्नतीवासक्तमभूदित्यर्थः ॥

२ । कार्तिकेयतुल्या तेजस्यो राज्ञा दशरथं पौत्रं पुरं च अजान्मरुतौक हस्तगतं करिष्या यथाविधि प्रतिपालनं करिष्येति शक्तिं प्रकृत्यैव तैश्चैव प्रति एकांशं अमरुतं हृद्रेण उठिण ।

उभयमेव वदन्ति मनीषिणः समयवर्षितया कृतकर्मणाम् ।

बलनिषूदनमर्थपतिञ्च तं श्रमनुदं मनुदगडधरान्वयम् ॥ ३

३ अ. । मनीषिणः बलनिषूदनं मनुदगडधरान्वयम् अर्थपतिं च (इति) उभयम् एव समग्र-
वर्षितया कृतकर्मणां श्रमनुदं वदन्ति ॥

३ । मनस ईषिणो मनीषिणो विद्वांसः । पृषोदरादित्वात् साधुः । बलनिषूदनमिन्द्रम् । दण्डस्य धरो राजा मनुरिति यो दण्डधरः स एवान्वयः कूटस्थो यस्य तमर्थपतिं दशरथं ज्ञेत्युभयमेव । समयेऽवसरे जलं धनं च वर्षतीति समयवर्षी, तस्य भावः समयवर्षिता तथा हेतुना, कृतकर्मणां स्वकमकारिणाम् । नुदतीति नुदम् । 'इगुपधजाप्रोकिरः कः' इति कप्रत्ययः । श्रमस्य नुदं श्रमनुदम् । क्विन्तत्वे नपुंसकलिङ्गेन उभयशब्देन सामानाधिकरण्यं न स्यात् । इति वदन्ति ॥

० । मरुदर*मरुत राज्ञा दशरथ एव त्विन्द्रमर्षं हृत्वा यथाकालेन अर्थं च वारिवर्षनं करिष्येति वशिष्ठा मनीषिण उठरकटे अकार्यामिरुत वाक्किण्वेन अभिपन्ननकां वशिष्ठा अभिहितं करिष्येति ।

जनपदे न गदः पदमादधावभिभवः कुत एव सपत्नजः ।

क्षितिर्भूत् फलवत्यजनन्दने शमरतेऽमरतेजसि पार्थिवे ॥ ४

४ अ. । शमरते अमरतेजसि अजनन्दने पार्थिवे (मति) जनपदे गदः पदं न आदधौ, सपत्नजः अभिभवः कुतः एव क्षितिः फलवती अभूत् ॥

४ । शमरते शान्तिपरेऽमरतेजस्यजनन्दने दशरथे पार्थिवे पृथिव्या ईश्वरे सति । 'तस्येश्वरः' इत्यणप्रत्ययः । जनपदे देशे गदो व्याधिः । 'उपतापरोगव्याधिगदामयाः' इत्यमरः । पदं नादधौ नात्रकामेत्यर्थः । सपत्नजः शत्रुजन्योऽभिभवः कुत एव, असम्भावित इवेत्यर्थः । क्षितिः फलवत्यभूच्च ॥

४ । अमरपराक्रम्य अशोचिष्ठ अजायज राज्ञा दशरथेन राजाशाननकाले विप्लुक्तं पत्रावत त एवैव कथा, अजनपदमथा व्याधिं च अदधेनात्र करिष्येति समर्थ इत्यनाद एव वक्ष्यतीति अत्र कथयतीति इहेषाह्विल ।

दशदिगन्तजिता रघुणा यथा श्रियमपुण्यदजेन ततः परम् ।

तमधिगम्य तथैव पुनर्बभौ न न महीनमहीनपराक्रमम् ॥ ५

५ अ. । सहो दशदिगन्तजिता रघुणा ततः परम् अर्जुन (च) यथा श्रियम् अपुष्यत् तथैव
अहीनपराक्रमं तम् इदम् अधिगम्य पुनः न वभौ (इति) न ॥

५ । महो दशदिगन्ताञ्जितवानिति दशदिगन्तजित् । तेन रघुणा यथा
श्रियं कान्तिमपुष्यत् । ततः परं रघोरनन्तरमर्जेन च यथा श्रियमपुष्यत्
तथैवाहीनपराक्रमं न हीनः पराक्रमो यस्य तमन्यूनपराक्रमं तं दशरथम्
इदं स्वामिनमधिगम्य पुनर्न वभाविति न, वभावेत्यर्थः । द्वौ नञौ प्रकृत-
मर्थं गमयतः ॥

६ । विप्रविष्टयो रघु-ए-१२ उदमस्तत्र मधोराज अक्षर राजांकात् । पृथिवी येषूप
शोभित इष्टेन्द्रादित्य, एतन्नेन अतुल्यपराक्रम राजा मन्त्रप्रेष करणत इष्टेन्द्रा-७ उदमपदे शोभित
शौर्य कर्म ।

समतया वसुवृष्टिविसर्जनैर्नियमनादसताञ्च नराधिपः ।

अनुययौ यमपुण्यजनेश्वरौ सवरुणावरुणाग्रसरं रुचा ॥ ६

६ अ. । नराधिपः समतया वसुवृष्टिविसर्जनेः असतां नियमनात् च सवरुणौ यमपुण्यजनेश्वरौ
अनुययौ, रुचा अरुणाग्रसरम् अनुययौ ॥

६ । नराधिपो दशरथः समतया समवर्त्ति त्वेन । मध्यस्थत्वेनेत्यर्थः ।
वसुवृष्टेर्धनवृष्टेर्विसर्जनेः असतां दुष्टानां नियमनान्निग्रहाच्च । सवरुणौ
वरुणसहितौ यमपुण्यजनेश्वरौ यमकुवेरौ यमकुवेरवरुणान् यथासंख्यमनुययौ
अनुचकार । रुचा तेजसा अरुणाग्रसरमरुणसारथिं सूर्यमनुययौ ॥

७ । नरपति मन्त्रं यकुलेन प्रतिमानदृष्टि विवरण करिष्य कृताञ्जल, धनवृष्टि
श्राव कृतवदेव, अमाधुमिषेव निशब्दे वरुणेश्वर एवः काञ्चित् दिवाकरेश्वर अश्वकरण
करिष्याच्छिणेन ।

न मृगयाभिरतिर्न दुरोदरं न च शशिप्रतिमाभरणं मधु ।

तमुदयाय न वा नवयौवना प्रियतमा यतमानमपाहरत् ॥ ७

७ अ. । उदयाय यतमानं तं मृगयाभिरतिः न, दुरोदरं न शशिप्रतिमाभरणं मधु च न नव-
यौवना प्रियतमा वा न अपाहरत् ॥

७ । तस्य व्यसनासक्तिर्नासोदित्याह नेति । उदयाय यतमान-
मभ्युदयार्थं व्याप्रियमाणं तं दशरथं, मृगयाभिरतिराखेटव्यसनं नापाहरत्
नाचकर्ण । 'आक्षोदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम्' इत्यमरः ।
दुष्टमा समन्तादुदरमस्येति । दुरोदरं द्यूतं च नापाहरत् । 'दुरोदरो
द्यूतकारे पणो द्यूते दुरोदरम्' इत्यमरः । शशिनः प्रतिमा प्रतिविम्बमा-
भरणं यस्य तन्मधु नापाहरत् । नेति पदच्छेदः, वाशब्दः समुच्चये । नव-

यौवना नवं नूतनं यौवनं तारुण्यं यस्यास्तादृशी प्रियतमा स्त्री वा नापा-
ह्वरत् । जातावेकवचनम् । अत्र मनुः—‘पानमक्षः स्त्रियश्चेति मृगया
च यथाक्रमम् । एतत्कृष्टतमं विद्याच्चतुस्कं कामजं गणैः ।’ इति ॥

१ । एहे क्लृप इति वचनं विविधं अङ्गप्रयत्नादेव वदन्तान् छिद्यन्, तथान्
मृगशार्ङ्गरागं, दृढकोडां, छलप्रतिमपादेन द्विजं मत्ता एव नवयौवनां दम्पती तौहारां नन
आकर्षणं करिते समर्थं ह्य नार्हे ।

न क्लृपणा प्रभवत्यपि वासवे न वितथा परिहासकथास्वपि ।

न च सपत्नजनेष्वपि तेन वा-गपरुषा परुषाक्षरमीरिता ॥८॥

८ अः । तेन प्रभवति (सति) वासवे अपि क्लृपणा वाक् न ईरिता, परिहासकथास्
अपि वितथा वाक् न ईरिता अपरुषा (तेन) सपत्नजनेषु अपि परुषाक्षरं वाक्
न ईरिता ॥

८ । तेन राज्ञा, प्रभवति प्रभौ सति वासवेऽपि क्लृपणा दोषा वाक् न
ईरिता नोक्ता । परिहासकथास्वपि वितथा अनृता वाक् न ईरिता ।
किञ्च अपरुषा रोष शून्येन तेन सपत्नजनेष्वपि शत्रु जनेष्वपि परुषाक्षरं
निष्ठुराक्षरं यथा तथा वाक् न ईरिता । किमुतान्यत्रेति सर्वत्रापिशब्दार्थः ।
किन्त्वदोषा सत्या मधुरैव वागुक्तेति फलितार्थः ॥

८ । विदशाधिपति इह्य प्रभू इहेल्ले राजा दम्पत्यौ तौहारां मिकटं मौनवाक्यं
उक्त्वा करितेन ना, तिनं प्रतिहासच्छलेन कथनं कथनं मिथ्याकथां कश्चित्तेन ना एतं
अश्वं त्रौवशूचं हठवशं शक्रं प्रति पुरुषभाषणं करितेन ना ।

उदयमस्तमयञ्च रघूद्वहा—

दुभयमानशिरं वसुधाधिपाः ।

स हि निदेशमलङ्घयतामभूत्

सुहृदयोहृदयः प्रतिगर्जताम् ॥९॥

९ अः । वसुधाधिपाः रघूद्वहात् उदयम् अस्तमयञ्च उभयम् आनशिरं, हि
सः निदेशम् अलङ्घयतां सुहृत्, प्रतिगर्जताम् अयोहृदयः अभूत् ॥

९ । वसुधाधिपा राजानः, उहृद्वहोत्युहृद्वहो नायकः । पचाद्यच् ।
रघूणासुहृद्वहो रघुनायकः । तस्माद्रघुनायकादुदयं वृद्धिम् अस्तमयं नाशं च
इत्युभयमानशिरं लेभिरे । कुतः, हि यस्मात् स दशरथः निदेशमाज्ञा-
मलङ्घयताम् । शोभनं हृदयमस्येति सुहृन्मित्रमभूत् । ‘सुहृद्द्वहौ मित्रा
मित्रयो’ रिति निपातः । प्रतिगर्जतां प्रतिस्पर्द्धिनाम्, अय इव हृदयं यस्य
इत्ययोहृदयः कठिनचित्तोऽभूत् । आज्ञाकारिणो रक्षति, अन्याभारयति
इत्यर्थः ॥

२। तनि निमेषपाननकात्रीनिगेर सूक्ष्मं ७ अतिकूलाचरणकारिगणेर भक्त
कठिनहृदय इहेया उठिलेन एवमे हे रघुकुलशेष्ठ ममरथ इहेते अद्याञ्च महीपानगण
उन्नति अवनति उडवई नात करिते नागिलेन ।

अजयदेकरथेन स मेदिनीमुदधिनेमिमधिन्यशरासनः ।

जयमघोषयदस्य तु केवलं गजवती जवतीव्रह्मया चमूः ॥१०

१० अः । अधिन्यशरासनः सः एकरथेन उदधिनेमिं मेदिनीम् अजयत्
गजवती जवतीव्रह्मया चमूः अस्य केवलं जयम् अघोषयत् ॥

१० । अधिन्यशरासनः स दशरथः उदधिनेमिं समुद्रवेष्टनां मेदिनी-
मिकरथेनाजयत्, स्वयमेकरथेनाजेषोदित्यर्थः । गजवती गजयुक्ता जवेन
तोत्रा जवाधिका ह्या यस्याः सा चमूस्तु अस्य नृपस्य केवलं जयमघोषयद
प्रथयत् । स्वयमेकवीरस्य चमूरुपकरणमात्रमिति भावः ॥

१० । अनन्तर ममरथ राजा, शरासने आराधना करिष्य मांगराक्षसा धरित्रीके अथ
करिष्य अथ बहिर्गत इहेनेन ; तत्काले गज ७ वेगगामी अश्वसम्पन्न दैम्यममूह केवल
आहार अघोषणा करिते नागिल ।

अवनिमेकरथेन वरूथिना जितवतः किल तस्य धनुर्भृतः ।

विजयदुन्दुभितां ययुरर्णवा घनरवा नरवाहनसम्पदः ॥११

११ अः । वरूथिना एकरथेन अवनिं जितवतः धनुर्भृतः नरवाहनसम्पदः तस्य
घनरवाः अर्णवाः विजयदुन्दुभितां ययुः किल ॥

११ । वरूथिना गुप्तिमता । 'वरूथो रथगुप्त्या तिरोधत्ते रथस्थितिम्'
इति सज्जनः । एकरथेन अद्वितीयरथेन अवनिं जितवतो धनुर्भृतो नर-
वाहनसम्पदः कुवेरतुल्यश्रीकस्य तस्य दशरथस्य घनरवा मेघसमघोषा
अर्णवाः, विजयदुन्दुभितां ययुः किल । अर्णवान्तविजयोत्यर्थः ॥

११ । तनि वरूथयूक्त एकरथे मेदिनी अथ करिलेन, तथन अर्णवच्छूड्य कूबेर-
मदृश मशूक्षिणी मेहे विजयी धनुर्कारी राजा ममरथेर घनरव विजयदुन्दुभिन्न कार्या
करिल ।

शमितपक्षबलः शतकोटिना शिखरिणां कुलिशेन पुरन्दरः ।

स शरवृष्टिमुचा धनुषा द्विषां स्वनवता नवतामरसाननः ॥१२

१२ अः । पुरन्दरः शतकोटिना कुलिशेन शिखरिणां शमितपक्षबलः नवतामर-
साननः सः शरवृष्टिमुचा स्वनवता धनुषा द्विषां शमितपक्षबलः ॥

१२ । पुरन्दर इन्द्रः शतकोटिना शतास्त्रिणा कुलिशेन वज्रेण शिख-
रिणां पर्वतानां शमितपक्षबलः विनाशितपक्षसारः । नवतामरसाननो
नवपङ्कजाननः । 'पङ्केरुह'तामरसम्' इत्यमरः । स दशरथः शरवृष्टि-
मुचा स्वनवता धनुषा द्विषां शमितो नाशितः पक्षः सहायो बलं च येन स
तथोक्तः । 'पक्षः सहायेऽपि' इत्यमरः ॥

११ । भूतान्तर शतकोटि कूटिन कुलिशद्वारा अर्क्षत गकलेन अक्षबल छेदन करिशा-
छिलेन । नवपङ्कजमूला स्वनवतदन पक्षवर्धन शरवर्धन महाश्वन शवासन द्वारा शङ्कगलेन
वज्र विनाश करिशाछिलेन ।

चरणयोर्नखरागसमृद्धिभि

मुकुटरत्नमरीचिभिरस्पृशन् ।

नृपतयः शतशो मरुतो यथा

शतमखं तमखण्डितपौरुषम् ॥ १३

१३ अः । शतशः नृपतयः अखण्डितपौरुषं तं मरुतः । शतमखं यथा नखरागेण
समृद्धिभिः मुकुटरत्नमरीचिभिः चरणयोः अस्पृशन् ॥

१२ । शतशो नृपतयः, अखण्डितपौरुषं तं दशरथम् । मरुतो देवाः,
शतमखं यथा शतक्रतुमिव । नखरागेण चरणनखकान्था समृद्धिभिः
सम्पादितर्द्धिभिर्मुकुटरत्नमरीचिभिः चरणयोरस्पृशन् । तं प्रणेशुरित्यर्थः ॥

१० । देवराज वैक्राण देवराज ईश्वर निकट अगत इन, उज्ज्वल शतमख नृपति
मेहे अविच्छिन्नपौरुष राजा पक्षवर्धन चरणे अगत हईल । मेहे अगायकाले
तांशर चरणवृणलेन नभनश्वद्वारा वृणलेन किरीटेनिहित वज्रवाजिर किरणच्छां मधिक
उद्घामित हईश पड़िल ।

निवृत्ते स महार्णवरोधसः सचिवकारितबालमुताञ्जलीन् ।

समनुकम्पा सपत्नपरिश्राननलकानलकानवमां पुरीम् ॥ १४

१४ अः । सः सचिवकारितबालमुताञ्जलीन् अनलकान् सपत्नपरिश्रान् समनु-
कम्पा अलकानवमां पुरीं (प्रति) महार्णवरोधसः निवृत्ते ॥

१४ । स दशरथः, सचिवैः सम्पयोजितैः कारिता बालमुतानामञ्ज-
लयो यैस्तान् । स्वयमसम्भुखागतानित्यर्थः । अनलकान् हतभर्तृकतया
अलकसंस्कारशून्यान् सपत्नपरिश्रान् शत्रुपत्नोः । 'पत्नीपरिजनादानमूल-
शापाः परिश्रवाः' इत्यमरः । समनुकम्पा अनुगृह्य अलकाजयमाम्

अलकानगरात् अन्यूनां पुरिमयोध्यां प्रति महार्णवानां रोधसः पर्यन्तान् निवृत्ते । शरणागतवत्सल इति भावः ॥

१४ । राजा दशरथ कर्तृक वेमकल महीपति निहत इहेयाछिल, तांहादेर अनक-
संस्कारशृङ्ग महिलारा सचिवगणसमन्विताशारे च च शिशुसन्तान दिगङ्के तांहादेर निकटे
प्रेरण करिन; बाणकेरा आसिग्रा अमातागणेर आदेशाशृङ्गारे बद्धाञ्जलि इहेया राजा
दशरथेर निकटे दण्डायमान इहेले तिमि तांहादेर प्रति निरतिशय अलूकम्पाप्रदर्शन-
पूर्वक सेठे सांगरेर उपकूल इहेले कुनेर नगरीसमूह अवोधाग्र प्रतागमन करिगेन ।

उपगतोऽपि च मण्डलनाभितामनुदितान्यसितातपवारणः ।

श्रियमवेक्ष्य स रन्ध्रचलामभूदनलसोऽनलसोमसमद्युतिः ॥१५॥

१५ अः । अनुदितान्यसितातपवारणः अनलसोमसमद्युतिः सः मण्डलनाभितां
च उपगतोऽपि श्रियम् अवेक्ष्य अनलसः अभूत् ॥

१५ । अनुदितमनुच्छिन्नमन्यत् स्वच्छत्वातिरिक्तं सितातपवारणं
श्वेतच्छत्रं यस्य सः । अनलसोमयोरग्निचन्द्रयोः समे द्युती तेजःकान्ती
यस्य स तथोक्तः । श्रियं लक्ष्मीं रन्ध्रेऽन्यायालस्यादिरूपे क्लृप्ते चला चञ्चला
मवेक्ष्य अवलोक्य । ओर्हि केनचिन्निषेण पुमांसं परिहरति । स दशरथो
मण्डलस्य नाभितां द्वादशराजमण्डलस्य प्रधानमहोपतित्वमुपगतोऽपि
चक्रवर्त्ती सन्नपोत्यर्थः । ‘अथ नाभिस्तु जन्तुर्ज्ञे यस्य संज्ञा प्रतारिका ।
रथचक्रस्य मध्यस्थपिण्डिकायां च ना पुनः ॥ आद्यचक्रियभेदे तु मनो-
सुख्यमहोपतौ ॥’ इति केशवः । अनलसोऽप्रमत्तोऽभूत् । ‘अजितमस्ति
नृपास्यदम्’ इति पाठान्तरे अजितं नृपास्यदमस्तोति बुद्ध्या अनलसोऽप्रमत्तो
ऽभूत् । विजितनिखिलजितव्योऽपि पुनर्जितव्यान्तरवानिव जागरूक एवा
वतिष्ठते इत्यर्थः । द्वादशराजमण्डलं तु कामन्दकेनोक्तम्—‘अरिर्मित्र-
मरेर्मित्रं मित्रमित्रमतःपरम् । तथारिमित्रमित्रं च विजिगीषोः पुरः-
सराः ॥ पाणिं ग्राहस्ततः पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरम् । आसारावनयोश्चैव
विजिगीषोस्तु पृष्ठतः ॥ अरेख विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यग्नन्तरः । अनु-
ग्रहे संहतयोः समर्थो व्यस्तयोर्बधे ॥ मण्डलाद्वह्निरेतेषामुदासिनो बला-
धिकः । अनुग्रहे संहतानां व्यस्तानां च बधे प्रभुः ॥ इति । अरि-
मित्रादयः पञ्च, विजिगीषोः पुरःसराः पाणिं ग्राह्याक्रन्दपाणिं ग्राहा-
साराक्रन्दासारा इति पृष्ठतश्चत्वारः, मध्यमोदासिनो द्वौ, विजि-
गीषुरेकाः, इत्येवं द्वादशराजमण्डलम् । तत्रोदासीनमध्यमोत्तरश्चक्रवर्त्ती
दशरथश्च तादृगिति तात्पर्यार्थः ॥

১৫। এইরূপে অনলতুলা তেজস্বী চক্ষুসদৃশ শ্রিগদর্শন সেই রাজা দশরথ পৃথিবীকে একচ্ছত্রা করিলেন এবং স্বয়ং চক্রবর্তী হইয়াও ভগবতী কমলাকে ঘূর্ণিত প্রভৃতি উপদ্রব বশতঃ চক্ষুনা বৈশিষ্ট্য এককালে নিব্বলন হইলেন ।

তমপহায় ককুত্স্থকুলোদ্ভবং পুরুষমাत्मभवञ्च পতিব্রতা ।

নৃপতিমন্যমসেবত দেবতা সকমলা কমলাঘবমর্থিষু ॥ ১৬

১৬ অঃ। পতিব্রতা সকমলা দেবতা অর্থিষু অলাঘবং ককুত্স্থকুলোদ্ভবং তম্ আत्मমবে পুরুষম্ অপহায় অন্যং ক নৃপতিম্ অসেবত ॥

১৬। পত্নী ব্রতং নিয়মো যস্যাঃ সা পতিব্রতা সকমলা কমলহস্তা দেবতা লক্ষ্মীঃ অর্থিষু বিপথেলাঘবং লঘুত্বরহিতম্, অপরাড্ মুখমিত্যর্থঃ ককুত্স্থকুলোদ্ভবং তং দশরথমাत्मমবং পুরুষং বিষ্ণুং চ অপহায় ত্যক্তা। অন্যং কং নৃপতিমসেবত, কমপি নাসেবত ইত্যর্থঃ। বিষ্ণাৱিব বিষ্ণুতুল্যে তস্মিন্নপি স্ত্রীঃ স্থিরাভূদিত্যর্থঃ ॥

১৬। পদ্মহস্তা পতিব্রতা দেবী লক্ষ্মী যেরূপ বিষ্ণুকে পরিত্যাগ করেন না, তদ্রূপ রাজলক্ষ্মীও সেই কুকুত্স্থকুলোদ্ভব বিষয়ে অপরাধে বদাশ দশরথকে পরিত্যাগ করিয়া অত্র নৃপতির ভজনা করিলেন না।

তমলভন্ত পতিং পতিদেবতাঃ

শিখরিণামিব সাগরমাপগাঃ ।

মগধকৌশলকৈকয়শাসিনাং

দুহিতরোহিতরোপিতমার্গাণাম্ ॥ ১৭

১৭ অঃ। পতিদেবতা মগধকৌশলকৈকয়শাসিনাং দুহিতরঃ অহিতরোপিতমার্গাণাং তং শিখরিণাং দুহিতরঃ আপগাঃ সাগরমিব পতিম্ অলভন্ত ॥

১৭। পতিরিব দেবতা যাসাং তাঃ পতিদেবতাঃ পতিব্রতাঃ। মগধাশ্চ কৌশলাশ্চ কৈকয়াশ্চ তান্ জনপদান্ শাসতীতি তচ্ছাসিনঃ তेषাং রাজ্ঞাং দুহিতরঃ পুত্রাঃ সুমিত্রাকৌশল্যাকৈক্য ইত্যর্থঃ। অত্র ক্রমো ন বিবক্ষিতঃ অহিতরোপিতমার্গাণাং শত্ননিখাতশরং 'কদম্বমার্গাণশরাঃ' ইত্যমরঃ। তং 'দশরথ' শিখরিণাং জ্ঞাভূতাং দুহিতরঃ। আ সমন্তাদপগচ্ছন্তীতি। অথবা। 'আপিন অপ্ সুস্বন্ধিনা বেগেন গচ্ছন্তোত্যাপগাঃ' ইতি ছোরস্বামী। ন্যথঃ সাগরমিব পতিং ভক্তারমলভন্ত প্রাপুঃ ॥

১৭। নদীনিচয় যেরূপ জননিধিকে আশ্রয় করে, তদ্রূপ মগধ, কোশল ও কৈকয়-

देशीय प्रतिपन्नराजा राजनन्दिनी स्मिता, कोशला ७ केकयी—शक्तिविनाशक्य वाण-
जम्भन् राजा पञ्चरथके पतिव्रता इहेनेन ।

प्रियतमाभिरसौ तिसृभिर्बभौ

तिसृभिरेव भुवं सह शक्तिभिः ।

उपगतो विनिनीषुरिव प्रजा

हरिहयोऽरिहयोगविचक्षणः ॥ १८

१८ अः । अरिहयोगविचक्षणः असौ दशरथः तिसृभिः प्रियतमाभिः सह प्रजाः
विनिनीषुः तिसृभिः शक्तिभिः भुवम् उपगतः हरिहयः इन्द्र इव बभौ ॥

१८ । अरीन् व्रन्तोत्यरिहणो रिपुघ्नाः । हन्तेः क्तिप् । ब्रह्मभ्रूष-
वृत्रेषु क्तिप् इति नियमस्य प्रायिकत्वात् । तथाह न्यासकारः—‘प्रायिका-
चायं नियमः । क्वचिदन्यस्मिन्नप्यपदे दृश्यते ।’ मधुहा । ‘प्रायिकत्वं
च वक्ष्यमाणस्य बहुलग्रहणस्य पुरस्तादपकर्षात्प्रत्यते’ इति । तेषु योगेषु
उपायेषु विचक्षणः दक्षः ‘योगः सन्नहनोपायध्यानसङ्गतियुक्तिषु’ इत्यमरः ।
इन्द्रेऽपि योज्यमेतत् । असौ दशरथस्तिसृभिः प्रियतमाभिः सह । प्रजा
विनिनीषुर्वितेतुमिच्छुस्तिसृभिः शक्तिभिः प्रभुमन्त्रोत्साहशक्तिभिरेव सह
भूवमुपगतो हरिहय इन्द्र इव बभौ ॥

१८ । शक्तिविनाशक्ये राजा पञ्चरथ देशे मरुद्विर्गौत्रशके नाभ करिशा निव्रतिभ्य
शोभित इहेनेन । तथन गने इहेन येन विमशपति प्रजापामननिमित्त उ९गाह
प्रवृत्ति शक्तिव्यग्नमव्रित इहेना भूतले अवतीर्ण इहेनेन ।

स किल संयुगमूर्ध्नि सहायतां मघवतः प्रतिपद्य महारथः ।

स्वभुजवीर्यमगापयदुच्छ्रितं सुरवधूरवधूतभयाः शरैः ॥ १९

१९ अः । महारथः सः संयुगमूर्ध्नि मघवतः सहायतां प्रतिपद्य शरैः
अवधूतभयाः सुरवधूः उच्छ्रितं स्वभुजवीर्यम् अगापयत् किल ॥

१९ । महारथः स दशरथः संयुगमूर्ध्नि । रणाङ्गने मघवत इन्द्रस्य
सहायतां प्रतिपद्य प्राप्य शरैरवधूतभया निवर्त्तितवासाः सुरवधूः उच्छ्रितं
स्वभुजवीर्यम् अगापयत् किल खलु । गायतः शब्दकर्मत्वात् ‘गतिवुद्धि’—
इत्यादिना सुरवधूनामपि कर्मत्वम् ॥

१९ । अनन्तर महारथ राजा पञ्चरथ मग्नशक्त्येन सुरवाजेन महाशक्ति करिशा शर-
निकरवासा सुरवधुनिर्गण भय दूर करिणे उ९गात्रा उ९कक९ उ९नीय दूजवीर्य कीर्तन
करिशाहिलेन ।

কৃতুশু তেন বিসর্জিতমৌলিনা ভুজমমাহৃতদিগ্বসুনা কৃতাঃ ।
কনকযূপসমুচ্ছ্রয়শোভিনো বিতমসা তমশাসরযূতটাঃ ॥ ২০
অজিনদণ্ডভৃতং কুশমেখলাং যতগিরং মৃগশৃঙ্গপরিগ্রহাম্ ।
অধিবসং স্তনুমধ্বরদৌচিতামসমভাসমভাসযদৌশ্বরঃ ॥ ২১

২০—২১ অঃ । কৃতুশু বিসর্জিতমৌলিনা ভুজমমাহৃতদিগ্বসুনা বিতমসা তেন
তমশাসরযূতটাঃ কনকযূপসমুচ্ছ্রয়শোভিনঃ কৃতাঃ ॥ ইশ্বরঃ অজিনদণ্ডভৃত
কুশমেখলাং যতগিরং মৃগশৃঙ্গপরিগ্রহাম্ অধ্বরদৌচিতাং তনুং দাশরথীম্ অধিবসন্
অসমভাসম্ অভাসযত্ ॥

২০—২১ । কৃতুশু অশ্বমেধেযু বিসর্জিতমৌলিনা অবরোপিতকিরীটে ন ।
'যাবদ্যজ্ঞমধ্বর্যুং রাজা ভবতি' ইতি রাজশিষ্টত্বাগবিধানাদিত্যভিপ্রায়ঃ
'মৌলীঃ কিরীটে ধম্মিলে' ইতি বিশ্বেঃ । ভুজসমাহৃতদিগ্বসুনা ভুজার্জিত-
দিগন্তসম্পদা । অনেন চত্বিযস্য বিজিতত্বমুক্তং নিয়মার্জিতধনত্বং সদ-
বিনিয়োগকারিত্বঞ্চ সূচ্যতে । বিতমসা তমোগুণরহিতেন তেন, দশরথেন ।
তমসা চ সরযুস্ব নদৌ । তয়স্তটা কনকযূপানাং সমুচ্ছ্রয়েণ সমুদ্রমণেন
শোভিনঃ কৃতাঃ । কনকময়ত্বঞ্চ যূপানাং শোভার্থং বিধ্ব্যভাবাত্ । 'হেম-
যূপসু শোভিকঃ' ইতি যাদবঃ ॥ ইশ্বরো ভগবানষ্টমূর্ত্তিরজিতং কৃষ্ণাজিনং
দণ্ডমৌদুস্বরং বিমর্চীতি তামজিনদণ্ডভৃতম্ । 'কৃষ্ণাজিনং দৌচ্যতি ।
মৌদুস্বরং দৌচিতদণ্ডং যজমানায় প্রযচ্ছতি' ইতি বচনাৎ । কুশময়ী
মেখলা যस्याস্তাং কুশমেখলাং শরময়ী মৌলী বা মেখলা । তয়া যজ-
মানং দৌচ্যতীতি বিধানাত্ । প্রকৃতে কুশগ্রহণং কচিৎপ্রতিনিধিदर्শনাৎ
কৃতম্ । যতগিরং বাচ্যমসাম । 'বাচং যচ্ছতি' ইতি শ্রুতেঃ । মৃগশৃঙ্গং
পরিগ্রহঃ কণ্ডুয়নসাধনং যस्याস্তাম্ । 'কৃষ্ণবিপ্রাণয়া কণ্ডুয়তে' ইতি
শ্রুতেঃ । অধ্বরদৌচিতাং সংস্কারবিশেষযুক্তাং তনুং দাশরথীমধিবসন্নধি-
তিষ্ঠন সন্ । অসমা ভাসো দৌশ্ব্যো যস্মিন্ কর্মণি তদ্যথা তথা ।
অভাসযজ্ঞাসয়তি স্ম ॥

২০—২১ । তমোগুণরহিত সেই রাজা, ভুজবীণাশ্রভায়ে দিগ্দিগন্ত হইতে ধন
আহরণ করিয়া অশ্বমেধযজ্ঞের অনুষ্ঠান করিলেন । তদীয় অনুষ্ঠান কনকময় সজ্জায়
রূপে তমসা ও সরযুর তটে উপলব্ধি হইল । তিনি সজ্জনৈকিত্ব হইয়া যথাবিধি
কিরীটে উল্লোচন ও মৌনাবলম্বনপূর্ব্বক কৃষ্ণসারঙ্গ্য, উৎসব দণ্ড, কুশময়ী মেখলা ও
মৃগশৃঙ্গ ধারণ করিলেন । ভগবান্ চন্দ্রমৌলি সেই যজ্ঞে দশরথের শরীরে অধিষ্ঠিত
হইয়া কনকময় অতিশয় শোভাবর্ধন করিলেন ।

अवभृथप्रयतो नियतेन्द्रियः सुरसमाजसमाक्रमणोचितः ।

नमयति स्म स केवलमुन्नतं वनमुचे नमुचेररये शिरः ॥ २२

२२ अ. । अवभृथप्रयतः नियतेन्द्रियः सुरसमाजसमाक्रमणोचितः सः उन्नतं शिरः वनमुचे नमुचेः अरये केवलं नमयति स्म ॥

२२ । अवभृथेन प्रयतो नियतेन्द्रियः सुरसमाजसमाक्रमणोचितः देवसभाधिष्ठानार्हः स दशरथ उन्नतं शिरो वनमुचे जलवर्षिणे । 'जलं नोरं वनं सत्त्वम्' इति शाश्वतः । नमुचेररये केवलमिन्द्रायैव नमयति स्म । न कस्मैचिदन्यस्मै मानुषायेत्यर्थः ॥

२२ । रक्षाभुजानेन विसृक्तपद्मे निरुत्थितेन्द्रियेण देवसभायां उपवेशनेन शोभा मेहे राज्ञा प्रशस्तं, केवलं मलिनवर्षी नमुचिष्येन हेच्छेन्न निकटेहे शीघ्रं उन्नतमस्तकं अवनतं करिष्येन ।

असक्तदेकरथेन तरस्विना

हरिहयागसरेण धनुर्भृता ।

दिनकराभिमुखा रणरेणवी

रुधिरं रुधिरेण सुरद्विषाम् ॥ २३

२३ अ. । एक रथेन तरस्विना हरिहयागसरेण धनुर्भृता दिनकराभिमुखाः रणरेणवीः सुरद्विषां रुधिरेण असक्तं रुधिरं ॥

२३ । एकरथेनादितोयरथेन तरस्विना बलवता हरिहयस्येन्द्रस्या-
गसरेण धनुर्भृता दशरथेन असक्तहृदो दिनकरस्याभिमुखाः अभिमुख-
स्थिता इत्यर्थः । रणरेणवीः सुरद्विषां दैत्यानां रुधिरेण रुधिरं निवारिताः ॥

२३ । त्रिभिर्लक्षेण महाबलपराक्रम शत्रुघ्नशत्रो राज्ञा युद्धे सूत्रराज्येण अश्व-
वर्ती इहेन अश्वरगणेन रुधिरप्रवाहे उज्ज्वलेन युद्धक्षेत्रेण ध्वजान् बह्वारं निवारितं
करिष्याद्विषेन ।

अथ समाववृते कुमुमैर्नवैस्तमिव सेवितुमेकनराधिपम् ।

यमकुवेरजलेश्वरवज्रिणां समधुरं मधुरञ्चितविक्रमम् ॥ २४

२४ अ. । अथ मधुः यमकुवेरजलेश्वरवज्रिणां समधुरम् अञ्चितविक्रमम् एक-
नराधिपं तं सेवितुम् इव नवैः कुमुमैः (उपलक्षितः सन्) समाववृते ॥

२४ । अथ यमकुवेरजलेश्वरवज्रिणां धर्मराजधनदवक्तृणामरेन्द्राणां
समाभारो यस्य स समधुरः । माध्यस्थवितरणसंनियमनैस्त्वय्यस्तुत्यक्तं

इत्यर्थः । 'ऋक पूर' इत्यादिना समासान्तोऽचप्रत्ययः । तं समधुरम् ।
अश्वितविक्रमं पूजितपराक्रममेकनराधिपं तं दशरथं सेवितुमिव मधुर्वसन्तः ।
'अथ पुष्परसे मधु । दैत्ये चैत्रे वसन्ते च मधुः' इति विश्वः । नवैः
कुसुमैरुपलक्षितः सन् समावृत्ते समागतः । 'रिक्तहस्तेन नोपेयात् राजानं'
देवतां गुरुम्' इति वचनात् पुष्पसमेतो राजानं सेवितुमागत इत्यर्थः ॥

२४ । अनन्तरं वनम्—माधव, नान, निधमन, जेवर्षा अष्टुडिउते धर्मराज, कृत्वर,
वक्त्र ७ देवराजैर गमकक पूजितपराक्रम मन्त्राष्टे पञ्चमके उक्त्वा करिवारं कञ्चै
मेन अतिनव कृत्वरमृष्ट विरगित करिषा आविर्भूत इहेन ।

जिगमिषुधेनदाध्युषितां दिशं
रथयुजा परिवर्त्तितवाहनः ।
दिनमुखानि रविर्हिमनिग्रहै-
र्विमलयन् मलयन्नगमत्यजत् ॥ २५

२५ अ. । धनदाध्युषितां दिशं जिगमिषुः रथयुजा परिवर्त्तितवाहनः रविः हिमनिग्रहैः
दिनमुखानि विमलयन् (सन्) मलयं नगम् अत्यजत् ॥

२५ । धनदाध्युषितां कुबेराधिष्ठितां दिशं जिगमिषुगन्तुमिच्छुः ।
रथयुजा सारथिना अरुणेन परिवर्त्तितवाहनो निवर्त्तिताश्वो रविः ।
हिमस्य निग्रहैर्निराकरणे दिनमुखानि प्रभातानि विमलयन् विशदयन् ।
मलयं नगं मलयाचलम् अत्यजत् । दक्षिणां दिशमत्याचीदित्यर्थः ॥

२६ । दिनकर उड्वरदिग्रन्थनेच्छू इहेन मारथि अरुणेन माहादेशा वषाथ पत्रिगर्हित
करिषा वनगर्तेन पत्रिताग करिणेन, उरु काले तूषारजाल निराकृत इवशाथ अभात-
काल अतिर्षण इहेन ।

कुसुमजन्म ततो नवपल्लवा-
स्तदनु षट्पदकोकिलकूजितम् ।
इति यथाक्रममाविरभून्मधु-
द्रुमवतीमवतीर्य वनस्थलीम् ॥ २५

२६ अ. । (आदी) कुसुमजन्म, ततः नवपल्लवाः, तदनु षट्पदकोकिलकूजितम् इति यथाक्रमं
द्रुमवतीं वनस्थलीम् अवतीर्य मधुः आविरभूत् ॥

२६ । आदी कुसुमजन्म । ततो नवपल्लवाः । तदनु । 'अनुलक्षणं'

इति कर्मप्रवचनीयत्वात् द्वितीया । यथासंख्यं तदुभयानन्तरं षट्पदानां
कोक्किलानाञ्च कूजितम् । इत्येवमकारेण यथाक्रमं क्रममनतिक्रम्य द्रुम-
वतीं द्रुमभूयिष्ठां वनस्थलीमवतीर्य मधुर्वसन्त आविरभूत् । केषाञ्चिद्-
द्रुमाणां पल्लवप्राथम्यात् केषाञ्चित् कुसुमप्राथम्याच्चोक्तक्रमस्य दृष्टिविरोधः ॥

२७। अथये कूश्मन्धकन विकसित, तावपत्र नवपल्लववर्ण विनिर्गत, उशनसश्च
अग्निकन ७ कोकिलकुलेन कूजन इहेते नागिन । एहेकप भावपवनवर्ण वन-
इमोते वनस्य अवतीर इहेत अयावक्रमे निष्ठ चिरु अकान करिहेत नागिन ।

नयगुणोपचितामिव भूपतेः

सदुपकारफलां श्रियमर्थिनः ।

अभिययुः सरसो मधुसम्भृतां

कमलिनौमलिनोरपतन्निणः ॥ २७

२७ अः । नयगुणोपचितां सदुपकारफलां भूपतेः श्रियम् अर्थिनः इव मधुसम्भृतां सरसः कम-
लिनौम् अलिनोरपतन्निणः अभिययुः ॥

२७। नयो नोतिरेव गुणः, तेन । अथवा नयेन गुणैः शौर्यादिभिश्च
उपचिताम् । संतामुपकारः फलं यस्यास्तां सदुपकारफलां भूपतेर्दशरथस्य
श्रियमर्थिन इव । मधुना वसन्तेन सम्भृतां सम्यक् पुष्टां सरसः सम्बन्धिनीं
कमलिनीं पद्मिनौम् अलिनोरपतन्निणः । अलयो भृङ्गाः । नीरपतन्निणी
जलपतन्निणी हंसादयश्च । अभिययुः ॥

२९। उशन अर्थिजन येवन राक्ष । पवनपत्रेन नौतिशुभ-परिवर्द्धित पद्मोपकारकना
मन्मथके आशु इहेते नागिन, एहेकप मधुकर, इम ७ नागमश्रुति खनचर विश्वमन्मथ
वनस्यअतिपातिता कमिनोके नाउ करिण ।

कुसुममेव न केवलमार्त्तवं

नवमशोक्तरोः स्मरदौपनम् ।

किसलयप्रसवोऽपि विलासिनां

मदयिता दयिताश्रवणार्पितः ॥ २८

२८ अः । मार्त्तवं नवम् अशोक्तरोः केवलं कुसुमम् एव स्मरदौपनं न, विलासिनां मदयिता
दयिताश्रवणार्पितः किसलयप्रसवः अपि (स्मरदौपनः) (अभूत्) ॥

२८। 'ऋतुरस्र' प्राप्त आर्त्तवम् । ऋतोरण् इत्यण् । नवं प्रत्यय-
मशोक्तरोः केवलं कुसुममेव स्मरदौपनमुद्दीपनं न । किन्तु विलासिनां

मदयिता मदजनको दयिताश्रवणापितः किसलयप्रसवोऽपि पल्लवस्तानो-
ऽपि स्मरदीपनोऽभवत् ॥

२७। केवल वसन्तकालमग्रेण अशोक कूश्मंडे ये लोकेषु काशोकोपक इहेन
एवम नह, उद्धार नवः जवठ रमणौगपेन कर्षधुगनेन अनकादकपे अर्पित हहेन
विनामौगिके एकांठ उग्रत करिषा तुनिज ।

विरचिता मधुनोपवनश्रिया-
मभिनवा इव पत्रविशेषकाः ।
मधुलिहां मधुदानविशारदाः
कुरवका रवकारणां ययुः ॥ २६

२६ अः। मधुना विरचिता उपवनश्रियाम् अभिनवाः पत्रविशेषकाः इव (स्थिताः) मधुदान-
विशारदाः कुरवकाः मधुलिहां रवकारणां ययुः ॥

२६। मधुना वसन्तेन विरचिता उपवनश्रियामभिनवाः । पत्र-
विशेषकाः पत्ररचना इव स्थिता मधूनां मकरन्दानां दाने विशारदास्तुराः
कुरवकास्तुरावो मधुलिहां मधुपानां रवकारणां ययुः । मृङ्गाः कुरवकाणां
मधूनि पोत्वा जगुरित्यर्थः । दानशीण्डानर्थिजनाः सुवन्तोति भावः ।

२७। कुरवक कूश्म विकसित इहेते थाकिने वेष इहेन—एन वसुहरे उपवन
नकोर नूतन पत्र रचना करिषा निषाहे । एकांठे ये मधुपानविशारद कुरवकेर
मधुपान करिषाहे मधुकरेरा शुन् शुन् रवे गान करिहेत प्रवृत्त इहेन ।

सुवदनावदनासवसम्भृतस्तदनुवादिगुणः कुसुमोद्गमः ।
मधुकरैरकरोन्मधुलीलुपैर्वकुलमाकुलमायतपङ्क्तिभिः ॥ ३०

३० अः। सुवदनावदनासवसम्भृतः तदनुवादिगुणः कुसुमोद्गमः मधुलीलुपैः आयतपङ्क्तिभिः
मधुकरैः वकुलम् आकुलम् अकरोत् ॥

३०। सुवदनावदनासवेन कान्तामुखमयेन सम्भृतो जनितः ।
तत्तस्य दोहदमिति प्रसिद्धिः तस्यासवस्यानुवादो सदृशो गुणो यस्य तदनु-
वादिगुणः कुसुमोद्गमः कर्त्ता । मधुलीलुपैरायतपङ्क्तिभिर्दीर्घपङ्क्तिभिः
मधुकरैर्मधुपैः करणीः । वकुलं वकुलवृक्षमाकुलमकरोत् ॥

३०। काशिनो कुनेन मधुमदे वकुल कूश्म विकसित इहेने नेहे कूश्मपत्र आसव-
पकेर अकुरव करिज । तथन मधुपाननोन्प मधुकरेरा शोर्ष शोर्षक इहेन
वकुलवृक्षे निठांठ आकुल करिषा तुनिज ।

ଉପହିତ' ଶିଶିରାପଗମନ୍ତ୍ରୀୟା ମୁକୁଳଜାଲମଶୋଭତେ କିଂଶୁକେ ।
ପ୍ରଣୟିନୀବ ନଖଚ୍ଚତମଘଟନମ୍ ପ୍ରମଦୟା ମଦୟାପିତଳଜ୍ଜୟା ॥୩୧

୩୧ ଷ: । ଶିଶିରାପଗମନ୍ତ୍ରୀୟା କିଂଶୁକେ ଉପହିତ' ମୁକୁଳଜାଲମ୍ ମଦୟାପିତଳଜ୍ଜୟା ପ୍ରମଦୟା ପ୍ରଣୟିନି (ଉପହିତ') ନଖଚ୍ଚତମଘଟନମ୍ ଇବ ଅଶୋଭତ ॥

୩୧ । ଶିଶିରାପଗମନ୍ତ୍ରୀୟା ବସନ୍ତଲକ୍ଷ୍ମୀୟା କିଂଶୁକେ ପଳାଶପତ୍ରାନ୍ ।
'ପଳାଶ: କିଂଶୁକ: ପର୍ଣ୍ଣ:' ଇତ୍ୟମର: । 'ଉପହିତ' ଚର୍ଚ୍ଚା ମୁକୁଳଜାଲ କୁଟୁମ୍ବ-
ସଂହୃତି: । ମଦେନ ଯାପିତଳଜ୍ଜୟା ଅପସାରିତତ୍ରୟା ପ୍ରମଦୟା ପ୍ରଣୟିନି ପ୍ରିୟତମେ
ଉପହିତ' ନଖଚ୍ଚତମେବ ମଘଟନମ୍ ତଦିବ । ଅଶୋଭତ ॥

୩୧ । ଯଥୁପାନେ ଯଥା ଓ ଗଞ୍ଜାଶୈଳା କାସିନୀ କର୍ତ୍ତୃକ ଶ୍ରୀମତ ଶ୍ରୀମତ୍ରୀୟା ନବକଠେର
ଆସ ଦମନ୍ତନାମ୍ କର୍ତ୍ତୃକ କିଂଶୁକାୟା ଅସମିତ କୁଶମସ୍ତୁ ଶୋଭିତ ଇତ୍ୟେ ଗାଗିନ ।

ବ୍ରଣଗୁରୁପ୍ରମଦାଧରଦୁ:ସହ
ଜଘନନିର୍ବିଷୟୀକୃତମେଖଲମ୍ ।
ନ ଖଲୁ ତାବଦଶିଷମପୋହିତୁ'
ରବିରଲମ୍ ବିରଲମ୍ କୃତବାନ୍ ହିମମ୍ ॥୩୨

୩୨ ଷ: । ରବି: ବ୍ରଣଗୁରୁପ୍ରମଦାଧରଦୁ:ସହ ଜଘନନିର୍ବିଷୟୀକୃତମେଖଲମ୍ ହିମମ୍ ତାବତ୍ ଅଶିଷମ୍ ଅପୋହିତୁ'
ନ ଖଲ (କିନ୍ତୁ) ବିରଲମ୍ କୃତବାନ୍ ॥

୩୨ । ବ୍ରଣେନ୍ତତ୍ତତ୍ତେ ଦୁର୍ଧରୈ: ପ୍ରମଦାନାମଧରୈରଧରୋଽପ୍ତେ:ସହ ହିମସ୍ତ୍ୟା ବ୍ୟଥା-
କରତ୍ବାଦମହ୍ୟମ୍ । ଜଘନେଷୁ ନିର୍ବିଷୟୀକୃତା ନିରବକାଶୀକୃତା ମେଖଲା ଯେନ
ତତ୍ । ଶ୍ରୀତ୍ୟାତ୍ୟାଜିତମେଖଲମିତ୍ୟର୍ଥ: । ଏବଂଭୂତ' ହିମମ୍ ରବିସ୍ତାବତ୍ ଆ
ବସନ୍ତାଦଶିଷ' ନି:ଶେଷ' ଯଥା ତଥା ଅପୋହିତୁ' ନିରସିତୁ' ନାଲମ୍ ଖଲୁ ନ ଶକ୍ତୋ
ହି । କିନ୍ତୁ ବିରଲମ୍ କୃତବାନ୍ସ୍ତନୁଚକାର ॥

୩୨ । ଶ୍ରୀମତ୍ରୀୟାୟା ଅପୋହିତେ ଅପୋହିତେ ଶ୍ରୀମତ୍ରୀୟାୟା ଶ୍ରୀମତ୍ରୀୟାୟା ଶ୍ରୀମତ୍ରୀୟାୟା ଶ୍ରୀମତ୍ରୀୟାୟା
ଏବଂ ଶ୍ରୀମତ୍ରୀୟାୟା ଅପୋହିତେ ଅପୋହିତେ ଶ୍ରୀମତ୍ରୀୟାୟା ଶ୍ରୀମତ୍ରୀୟାୟା ଶ୍ରୀମତ୍ରୀୟାୟା
ଶ୍ରୀମତ୍ରୀୟାୟା ଶ୍ରୀମତ୍ରୀୟାୟା ଶ୍ରୀମତ୍ରୀୟାୟା ଶ୍ରୀମତ୍ରୀୟାୟା ଶ୍ରୀମତ୍ରୀୟାୟା ଶ୍ରୀମତ୍ରୀୟାୟା
ଶ୍ରୀମତ୍ରୀୟାୟା ଶ୍ରୀମତ୍ରୀୟାୟା ଶ୍ରୀମତ୍ରୀୟାୟା ଶ୍ରୀମତ୍ରୀୟାୟା ଶ୍ରୀମତ୍ରୀୟାୟା ଶ୍ରୀମତ୍ରୀୟାୟା

ଅଭିନୟାନ୍ ପରିଚେତୁମିବୋଦ୍ୟତା
ମଲୟମାରୁତକମ୍ପିତପଲ୍ଲବା ।
ଅମଦୟତ୍ ସହକାରଳତା ମନ:
ସକଳିକା କଳିକାମଜିତାମପି ॥ ୩୩

३२ अः । अभिनयान् परिचेतुम् उद्यता इव (स्थिता) मलयमारुतकम्पितवल्गवा सकलिका सहकारलता कलिकामजिताम् अपि मनः अमदयत् ॥

३३ । अत्र चूतलताया नत्त'कोसमाधिरभिधीयते । अभिनयानर्थ-
व्यञ्जकान् व्यापारान् 'व्यञ्जकाभिनयौ समौ' इत्यमरः । परिचेतुमभ्य-
सितमुद्यतेव स्थिता । कुतः, मलयमारुतेन कम्पितपङ्गवा । पङ्गवशब्देन
हस्तो गम्यते । सकलिका सकोरका । 'कलिका कोरकः पुमान्' इत्य-
मरः । सहकारलता । कलिः कलहो द्वेष उच्यते । 'कलिः स्यात्कलहे
शूरे कलिरन्वयुगे युधि' इति विश्वः । कामो रागः, तज्जितामपि जित-
रागद्वेषाणामपीत्यर्थः । मनः अमदयत् ॥

३४ । कुसुमानां श्लेषोक्तिः सहकारलता मलयमारुत-
कम्पितवल्गवा पङ्गवशब्देन कम्पित
कविषा एतेन अतिनिर अत्रागच्छन्ते रागद्वेषद्वौन वाक्किगणेर मन उन्नत कविषा भुजिन ।

प्रथममन्यभृताभिरुदीरिताः

प्रविरला इव मुग्धबधूकथाः ।

सुरभिगन्धिषु शुश्रुविरे गिरः

कुसुमितासु मिता वनराजिषु ॥ ३४

३४ अः । सुरभिगन्धिषु कुसुमितासु वनराजिषु अन्यस्यताभिः प्रथमम् उदीरिताः मिताः गिरः
प्रविरलाः मुग्धबधूकथाः इव शुश्रुविरे ॥

३४ । सुरभिर्गन्धो यासां तासु सुरभिगन्धिषु । 'गन्धस्य'—इत्यादि-
नेकारः । कुसुमानां आसां सञ्जातानि कुसुमिताः । तासु वनराजिषु वन-
पङ्क्तिषु । अन्यभृताभिः कोकिलाभिः प्रथमं प्रारम्भेषु उदीरिता उक्ता
अतएव मिताः परिमिता गिर आलापाः । प्रविरला मौग्ध्यात् स्तोकोक्ता
मुग्धबधूनां कथा वाच इव । शुश्रुविरे श्रुता इति भावः ॥

३४ । कृष्णमश्वं विकसित इहेन मोरते वनराजि आधोमिषित इहेन ; ३४
मुग्धबधू विव्रनवाटोर आर कोकिलाणां अतिगोचर इहेन नात्रिन ।

श्रुतिसुखभ्रमरस्वनगौतयः

कुसुमकोमलदन्तरुचो बभुः ।

उपवनान्तलताः पवनाहतैः

किसलयैः सलयैरिव पाणिभिः ॥ ३५

২৪ অঃ । স্তুতিসুখভ্রমরস্বনগীতযঃ কুসুমকোমলদন্তরূচঃ উপবনান্নলতাঃ পবনাহুতৈঃ কিসলয়ৈঃ সলয়ৈঃ পাণিभिः इव बभुः ॥

২৫ । স্তুতিসুখাঃ কৰ্ণমধুরা ভ্রমরস্বনা এব গীতযো যাসাং তাঃ । কুসুমান্যেব কোমলা দন্তরূচো দন্তকান্তযো যাসাং তাঃ । অনেন সস্মিতত্বং বিবক্ষিতম্ উপবনান্নলতাঃ পবনোহুতৈঃ কম্পিতৈঃ কিসলয়ৈঃ সলয়ৈঃ সাভিনয়ৈঃ । লয়শব্দেণ লয়ানুগতোঃ ভিনযো লক্ষ্যতে উপবনান্তে পবনাহুতৈ-
রিতি সক্রিয়ত্বাभिधानাत् । পাণিभिरिव बभुः । অনেন লতানাং নৰ্ত্তকী-
সাম্যং গম্যতে ॥

৩৫ । উপবনস্থ লতাশব্দেণ কিসলয় পবনশিল্পোনে বিচলিত হইয়া নৰ্ত্তকী-
গণের লক্ষ্য হইতেছে আশ্রয় স্থানোভিত হইল ; কুসুমকণ জুহাদের কোমলদণ্ডের
আশ্রয় এবং মধুকরনিকরের অতিস্থকর বাক্যবাক্য মকীতের আশ্রয় অশ্রুত হইতে
লাগিল ।

ললিতবিভ্রমবন্যবিচक्षणं

সুরभिगन्धपराजितकेसरम् ।

पतिषु निर्विविशुर्मधुमङ्गनाः

स्मरसखं रसखण्डनवर्जितम् ॥ ২৬

২৬ অঃ । অঙ্গনাঃ ললিতবিভ্রমবন্যবিচक्षणং সুরभिगन्धपराजितकेसरं स्मरसखं मधुं पतिषु रसखण्डनवर्जितं निर्विविशुः ॥

২৬ । অঙ্গনা ললিতবিভ্রমবন্যবিচक्षणং মধুরবিলাসঘটনাপটুতরং,
সুরभिणा मनोहरेण गन्धेन पराजितकेसरं निर्जितवकुलपुष्पम् । ‘অথ
কেসরে বকুলঃ’ ইত্যমরঃ । স্মরস্য সখাযং স্মরসখম্ । স্মরোহোপকম্
ইত্যর্থঃ । মধুং মদ্যম্ । ‘অর্ধর্চাঃ পুংসি চ’ ইতি পুংলিङ्গता । উক্তম্—
‘মকরন্দস্য মদ্যস্য মালিক্যাপি বাচকঃ । অর্ধর্চাদিগণে পাঠাৎ পুং-
পুংসকয়োর্মধঃ ॥’ ইতি পতিषু বিষয়ে रसखण्डनवर्जितमनुरागभङ्गरहितं
यथा तथा निर्विविशुः । পরস্মরানুরাগপূর্বকং পতিभिঃ সহ पपुरित्यर्थः ॥

৩৬ । রমণীগণ মনোহর হাবভাববর্ধক এবং অনলোদ্ধোপনের প্রধান সহায় যত
যত শিথিলতায় সহিত অস্ত্রাগভরে পান করিতে লাগিল । ঐ মণ্ডের মনোহর গন্ধ
বকুলকুসুমের গন্ধ নির্ধ্বিত হইয়া গেল ।

शुशुभिरे स्मितचारुतराननाः

स्त्रिय इव श्लथशिक्षितमेखलाः ।

विकचतामरसा गृहदीर्घिका

मदकलोदकलोलविहङ्गमाः ॥ ३७

३७ अः । विकचतामरसाः मदकलोदकलोलविहङ्गमाः गृहदीर्घिकाः स्निग्धस्निग्धतराङ्गमाः शुभशिक्षितमेखलाः स्त्रिय इव शुशुभिरे ॥

३७ । विकचतामरसा विकसितकमलाः । मदेन कला अव्यक्तमधुरं ध्वनन्त उदकलोलविहङ्गमा जलप्रियपक्षिणो हंसादयो यासु ता मदकलोदकलोलविहङ्गमा गृहेषु दीर्घिका वापाः । स्मितेन चारुतराङ्गाननानि यासां ताः । श्लथाः शिक्षिता मुखरा मेखला यासां ताः । शिक्षितेति कर्त्तरि क्तः । स्त्रिय इव । शुशुभिरे ॥

३७ । गृहदीर्घिका मकल विकसित कमलानेन शोभित इत्येव, इत्येव मीरमममृह जलमत्र पक्षिणश्च अवाक्य मधुर चर मशकारे उद्देश्य नौरे विशार कश्चित् नागिन ; उद्देश्येन दीर्घिका मकल येन शिक्षित मशमशान मेखलाङ्गमे विहङ्गित श्रितानना वसनी- गणेर श्राव वसनीय इत्येव उद्देश्य ।

उपययौ तनुतां मधुखण्डिता हिमकरोदयपाण्डुमुखच्छविः ।

सदृशमिष्टसमागमनिर्वृतिं वनितयानितया रजनौबधूः ॥ ३८

३८ अः । मधुखण्डिता हिमकरोदयपाण्डुमुखच्छविः रजनौबधूः इति समागमनिर्वृतिम् अनितया वनितया सदृशं तनुताम् उपययौ ॥

३८ । मधुना मधुसमयेन खण्डिता क्लृप्तं गमिता । क्षीयन्ते खलु उत्तरा- यणे रात्रयः । खण्डिताख्या नायिका च ध्वन्यते । हिमकरोदयेन चन्द्रो- दयेन पाण्डुमुखस्य प्रदोषस्य वक्त्रस्य च छविर्यस्याः सा रजन्येव बधूः, इष्ट- समागमनिर्वृतिं प्रियसङ्गमसुखमनितया अप्राप्तया । 'इष्टं गतौ' इति भातोः कर्त्तरि क्तः । वनितया सदृशं तुल्यं तनुतां न्यूनां काश्चिं चोपययौ ॥

३८ । श्रिय-समागमस्येव वक्षित वसनीय श्राव वसनीयजनौबधू एकाक कृपा इत्येव गेन एव मशमशरे उद्देश्य उद्देश्य मशकाश्च पाण्डुवर्ण धारण करिण ।

अपतुषारतया विषदप्रभैः सुरतसङ्गपरिश्रमनोदिभिः ।

कुसुमचापमतेजयदंशुभिर्हिमकरो मकरोर्जितक्षेतनम् ॥ ३९

३९ अः । हिमकरः अपतुषारतया विषदप्रभैः सुरतसङ्गपरिश्रमनोदिभिः अंशुभिः मकरोर्जित- क्षेतनं कुसुमचापम् अतेजयत् ॥

३९ । हिमकरश्चन्द्रः । अपतुषारतया अपगतनोहारतया विषद- प्रभैर्निर्मलकान्तिभिः सुरतसङ्गपरिश्रमनोदिभिः सुरतसङ्गखेदहारिभिः

अंशुभिः किरणैः । मकरोर्जितकेतनम् । मकरेणोर्जितं केतनं ध्वजो यस्य तम् । लब्धावकाशत्वादुच्छ्रितध्वजमित्यर्थः । कुसुमचापं कामम् अतेज-
यत् अशातयत् । 'तिज निशाने' इति धातोर्ण्यन्ताल्लङ् । सहकारि-
त्वाभात् कामोऽपि तीक्ष्णोऽभूदित्यर्थः ॥

७२ । श्विकर नौहारविवरहे निर्गमकास्त्रि इहेन एवः श्रवणलक्षणानादक किरण-
जान विद्यार करिशा अनन्तर कूश्मन्तरके उल्लेखित करिशा कृत्तिन ।

**हुतहुताशनदीप्ति वनश्रियः प्रतिनिधिः कनकाभरणस्य यत् ।
युवतयः कुसुमं दधुराहितं तदलके दलकीशरपेशलम् ॥ ४०**

४० अः । हुतहुताशनदीप्ति यत् कुसुमं वनश्रियः कनकाभरणस्य प्रतिनिधिः अभूत्, दलेषु
केसरेषु च पेशलम् आहितं यत् युवतयः अलके दधुः ॥

४० । हुतहुताशनदीप्ति आज्यादिप्रज्वलिताग्निप्रभं यत् कुसुमं
कर्णिकारमित्यर्थः । वनश्रिय उपवनलक्षणाः कनकाभरणस्य प्रतिनिधिः
अभूदिति शेषः । दलेषु केसरेषु च पेशलं सुकुमारपत्रं किञ्चलकमित्यर्थः ।
आहितं, प्रियेरिति शेषः । तत्कुसुमं युवतयः अलके कुन्तले दधुः ॥

४० । कान्तिनौगण उपवननक्षत्रौ चर्माणकात्वेन अतिनिश्चित, हुताहतिप्रज्वलित
हुताशनैर आश्रित उल्लेखन, कामगणन ७ केशरगणन श्रियतमप्रपञ्च; कूश्मन्तर, कर्णिकार
कूश्मन्तरके श्रितिवर्णित करिषे नाश्रित ।

अलिभिरञ्जनविन्दुमनोहरैः

कुसुमपङ्क्तिनिपातिभिरङ्कितः ।

न खलु शोभयति स्म वनस्थलीं

न तिलकस्तिलकः प्रमदामिव ॥ ४१

४१ अः । अञ्जनविन्दुमनोहरैः कुसुमपङ्क्तिनिपातिभिः अलिभिः अङ्कितः तिलकः वनस्थलीं
तिलकः प्रमदाम् इव न शोभयति स्म (इति) न ॥

४१ । अञ्जनविन्दुमनोहरैः कञ्जलकर्णं सुन्दरैः । कुसुमपङ्क्तिषु निप-
तन्ति ये तैः अलिभिरङ्कितश्चिह्नितस्तिलकः श्रीमास्मानहन्तः । 'तिलकः
क्षुरकः श्रीमान्' इत्यमरः । वनस्थलीम् । तिलको विशेषकः । 'तमाल-
पत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् । द्वितीयश्च तुरीयश्च न स्त्रियान्' इत्य-
मरः । प्रमदामिव न शोभयति स्मेति न खलु अपि त्वशोभयदेवेत्यर्थः ।
'लट् स्म' इति स्मशब्दयोगात् भूतार्थं लट् ॥

४१ । तिलककृष्ण अञ्जनागणके येष्वपि श्रुताडित करे, एतन्न अञ्जनविन्दुमनोहर

મધુકરવૃન્ન તિલકવૃક્ષેષ્વ શૂળેષ્વ ઉપર ઉપવેશન કરિત્ત્વા વનશૃંગીર અધિકતર ષોઢા મંદર્શિત કરિત્ત્વ ।

અમદયન્મધુગન્ધસનાથયા

કિસલયાધરસજ્જતયા મનઃ ।

કુસુમસમ્ભૃતયા નવમલ્લિકા

સ્મિતરુચા તરુચારુવિલાસિની ॥ ૪૨

૪૨ અ. । તરુચારુવિલાસિની નવમલ્લિકા મધુગન્ધસનાથયા કિસલયાધરસજ્જતયા કુસુમસમ્ભૃતયા સ્મિતરુચા મનઃ અમદયત્ ॥

૪૨ । તરુચારુવિલાસિની તરોઃ પુંસશ્ચ ચારુવિલાસિની નવમલ્લિકા સપ્તલાઘ્યા લતા । ‘સપ્તલા નવમલ્લિકા’ इत्यमरः । મધુની મકરન્દસ્ય મદ્યસ્ય ચ ગન્ધેન સનાથયા ગન્ધપ્રધાનયેત્યર્થઃ । કિસલયમેવાધરસ્તત્ત્વ સજ્જતયા પ્રસૂતરાગયેત્યર્થઃ । કુસુમૈઃ સમ્ભૃતયા સમ્પાદિતયા કુસુમરૂપયા इत्यर्थः । સ્મિતરુચા હાસકાન્ત્યા મનઃ પશ્યતામિતિ શેષઃ । અમદયત્ ॥

૪૨ । તરુગણેર મનોહારિણી વિલાસિની નવમલ્લિકા મધુગન્ધાદિમિત કુશ્મસન્ધારે વિકૃષિત હરેન્ના કિસલયાધરે નિપતિત હાસ્યાકાન્તિચ્છટાગ્ર યેન મધિકર્મણેર ઠિહ્ન હરણ કરિતે ગાગિત્ત્વ ।

અરુણરાગનિષેધિભિરંશુકૈઃ શ્રવણલબ્ધપદૈશ્ચ યવાહ્નુરૈઃ ।

પરમ્ભૃતાવિરુતૈશ્ચ વિલાસિનઃ સ્મરબલૈરબલૈકરસાઃ કૃતાઃ ॥ ૪૩

૪૩ અ. । વિલાસિનઃ અરુણરાગનિષેધિભિઃ ચંશુકૈઃ શ્રવણલબ્ધપદૈઃ યવાહ્નુરૈશ્ચ પરમ્ભૃતાવિરુતૈઃ અસ્મરબલૈઃ અબલૈકરસાઃ કૃતાઃ ॥

૪૩ । વિલાસિનઃ વિલસનશીલાઃ પુરુષાઃ । ‘વૌ કષલસ’— इत्यादिना धिनुण् प्रत्ययः । અરુણસ્યાનૂ રોઃ રાગમારુણ્યં નિષેધન્તિ તિરસ્કુર્વન્તીતિ અરુણરાગનિષેધિનઃ તૈઃ કુસુમ્ભાદિરઞ્જનાત્ત્સદૃશૈરિત્યર્થઃ । ‘તમન્વેત્યનુ-બધ્નાતિ તચ્છીલં તન્નિષેધતિ । તસ્યેવાનુકરોતીતિ શબ્દાઃ સાદૃશ્ય-વાચકાઃ ॥’ इति दण्डी । અંશુકૈઃ અમ્બરૈઃ, શ્રવણેષુ કર્ણેષુ લબ્ધપદૈઃ નિષેધિતૈરિત્યર્થઃ । યવાહ્નુરૈશ્ચ પરમ્ભૃતાવિરુતૈઃ કોકિલાકૂજિતૈશ્ચ इत्येतैः स्मरबलैः कामसैन्यैः । અબલાસ્વેક એવ રસો રાગો યેપાં તે અબલૈકરસાઃ સ્ત્રીપરતગતાઃ કૃતાઃ ॥

૪૦ । અરુણરાગગ્રસ્થિત વસન, કર્ણાર્પિત યવાહ્નુ એવઃ કોકિલકૂળેર મધુશ્રાગાન— એહે મકલ મગ્ધટેમોના વિલાસીનિગેર મન રમણીગણેર એકાન્ત અધીન કરિત્ત્વા તૂંતલ ।

उपचितावयवा शुचिभिः कणै-

रलिकदम्बकयोगमुपेयुषी ।

सदृशकान्तिरलक्ष्यत मञ्जरी

तिलकजालकजालकमौक्तिकैः ॥ ४४

४४ अ. । शुचिभिः कणैः उपचितावयवा अलिकदम्बकयोगम् उपेयुषी तिलकजा मञ्जरी अलक-
जालकमौक्तिकैः सदृशकान्तिः अलक्ष्यत ॥

४४ । शुचिभिः शुभ्रैः कणैः रजोभिः उपचितावयवा पुष्टावयवा ।
अलिकदम्बकयोगमुपेयुषी प्राप्ता तिलकजा तिलकवृक्षोत्था मञ्जरी अलकेषु
यज्जालकमाभरणविशेषस्तस्मिन्मौक्तिकैः सदृशकान्तिः अलक्ष्यत । भृङ्ग-
सङ्गिनी शुभ्रा तिलकमञ्जरी नीलालकसक्तमुक्ताजालमिव अलक्ष्यतेति
वाक्यार्थः ॥

४३ । उन्नपरागपरिपूर्व मधुकर्ममाकर्ष तिलकमञ्जरी—महिनाकुण्ठेन अनकार्पित
अनकारेण भूतमानां न्याय शोभा पाहेते नागिन ।

ध्वजपटं मदनस्य धनुर्भृतश्छविकरं मुखचूर्णमृतुश्रियः ।

कुसुमकेशररेणुमल्लिखिताः सपवनोपवनोत्थितमन्वयुः ॥ ४५

४५ अ. । अल्लिखिता धनुर्भृतः मदनस्य ध्वजपटम् ऋतुश्रियः छविकरं मुखचूर्णं सपवनं पवनी-
त्यतरेणुम् अन्वयुः ॥

४५ । अल्लिखिताः पटपदनिवहाः, धनुर्भृतो धानुष्कस्य मदनस्य
कामस्य ध्वजपटं पताकाभूतम् ऋतुश्रियो वसन्तलक्ष्म्याश्छविकरं शोभा-
करं मुखचूर्णं मुखालङ्कारचूर्णभूतं, सपवनोपवनोत्थितं सपवनं पवनेन
सहितं यदुपवनं तस्मिन्नुत्थितम् । कुसुमानां केसरेषु किञ्चलकेषु यो रेणु-
स्तम् । अन्वयुः अन्वगच्छन् । यातेलङ् ॥

४६ । मधुकर्मण धनुर्भृतं मदनस्य पताकाश्रयण वसन्तलक्ष्म्यो वदनशोभा सम्प्राप्तन-
कात्रो कूक्ष्यादिचूर्णमप्युपेयुषी इत्येते उच्यन्ते कूक्ष्यमग्रेण अश्रुमग्रेण करिण ।

अनुभवन् नवदोलमृतूत्सवं पटुरपि प्रियकण्ठजिघृक्षया ।

अनयदासनरज्जुपरिग्रहे भुजलतां जङ्गतामवलाजनः ॥ ४६

४६ अ. । नवदोलम् ऋतूत्सवम् अनुभवन् अवलाजनः पटुः अपि प्रियकण्ठजिघृक्षया आसनरज्जु-
परिग्रहे भुजलतां जङ्गताम् अनयत् ॥

४६ । नवा दोला प्रेङ्क्षा यस्मिन् तं नवदोलमृतूत्सवं वसन्तोत्सवम्

अनुभवन् अबलाजनः पटुरपि निपुणोऽपि प्रियकण्ठस्य जिघृक्षया ग्रहीतु-
मालिङ्गितुमिच्छया आसनरज्जुपरिग्रहे पीठरज्जुग्रहणे भुजलतां बाहुलतां
जडतां शैथिल्यम् । डलयोरभेदः । अनयत् । दोलाक्रीडासु पतनभय-
नादितकेन प्रियकण्ठमाश्लिष्यदित्यर्थः ॥

४७ । अवगांगण दोलाक्रोशनिष्पन्न इहेनेऽ वगञ्जवत्तित दोलाग्र आन्दोलनश्च
असुखं नमः शिरःकर्षणनिवर्तने नम्रश्च इहेन दोलागनेन रज्जुग्रहणे बाहुलता
निमित्तं करिष्याद्दिन ।

त्यजत मानमलं वत विग्रहैर्न पुनरेति गतं चतुरं वयः ।

परभृताभिरितीव निवेदिते स्मरमते रमते स्म बधूजनः ॥४७॥

४७ अः । वत ! मानं त्यजत विग्रहैः अलं गतं चतुरं वयः पुनः न एति इति स्मरमते पर-
भृताभिः निवेदिते (सति) इव बधूजनः रमते अ ।

४७ । वतेत्यामन्त्रणे । 'खेदानुकम्पासन्तोषविस्मयामन्त्रणे वत' इत्य-
मरः । वत अङ्गनाः मानं कोपं त्यजत । तदुक्तं— 'स्त्रीणामीर्ष्याकृतः
कोपो मानोऽन्यासङ्गिनि प्रिये' इति । विग्रहैर्विरोधैरलम् । विग्रहो न
कार्य इत्यर्थः । गतमतीतं चतुरमुपभोगक्षमं वयो यौवनं पुनर्नैति न
आगच्छति इत्येवंरूपे स्मरमते स्मराभिप्राये । नपुंसके भावे क्तः । पर-
भृताभिः कोकिलाभिर्निवेदिते सतीव बधूजनो रमते स्म रेमे । कोकिला
कोकिलाकूजितोद्दीपितस्मरः स्त्रीजनः कामशासनभयादिवोच्छ्रङ्खलम-
खेलदित्यर्थः ॥

४९ । "हे मानिनौगण ! मानं परिहारं कर, तथा दण्डं करिष्यामि ; एहे उग-
ङ्गाङ्गकर्म शोचन अतीत इहेन आत्र निरिवेन ।" कोकिलगण मनोऽवेन एहेकर्म
अति धीरं शृङ्गारं करिष्यामि येन रमणौघं विशदं करिष्यामि आत्रस्तु करिष्यामि ।

अथ यथासुखमात्तवमुत्सवं समनुभूय विलासवतीसखः ।

नरपतिश्च क्लृप्ते मृगयारतिं स मधुमन्मधुमन्मथसन्निभः ॥४८॥

४८ अः । अथ मधुमन्मधुमन्मथसन्निभः नरपतिः विलासवतीसखः (सन्) आत्तवम् उत्सवं
यथासुखं समनुभूय मृगयारतिं चकमे ॥

४८ । अथानन्तरम् । मधुं मथ्नातीति मधुमद्विष्णुः । सम्पदादि-
त्वात् क्तिप् । मधुर्वसन्तः । मथ्नातीति मथः । पचाद्यच् । मनसो मथो
मन्मथः कामः । तेषां सन्निभः सदृशो मधुमन्मधुमन्मथसन्निभः स नरपति-
दृशरथो विलासवतीसखश्चोसहचरः सन् । ऋतुः प्राप्तोऽस्यात्तवः । तम्

সমাসঃ । স রাজা, অশ্বকুরোদ্ধতরেণু মির্গগনং' বিতানং' তুচ্ছমসদ্বিব
অকরোৎ । গগনং' নালক্ষ্যতেত্যর্থঃ । 'বিতানং' তুচ্ছমন্দ্যোঃ' ইতি বিশ্বঃ ।
অথবা সবিতানমিত্যেকং পদম্ । সবিতানমুল্লোচসহিতমিবা করোৎ ।
'অল্লী বিতানমুল্লোচঃ' ইত্যমরঃ ॥

৪০ । রাজা শৃগলাসীমা কাণে বনবিশারোচিৎ বেশভূষা রচন । কত্রিগলন এবং
বীষ বিপুল ক্রুদ্ধবলেণ শরাসন সংস্থাপন করিলা অশ্বকুরোশিৎ ধূলিজালে গগনমণ্ডল
আচ্ছাদিত করিলা চনিগেনন ।

প্রথিতমৌলিরসৌ বনমালয়া তরুপলাশসবর্ণং তনুচ্ছদঃ ।

তুরগবল্লানচঞ্চলকুণ্ডলৌ বিরুচ্যে রুচ্যেষ্টিতভূমিষু ॥৫১

৫১ অঃ । বনমালয়া প্রথিতমৌলিঃ তরুপলাশসবর্ণং তনুচ্ছদঃ তুরগবল্লানচঞ্চলকুণ্ডলঃ অমৌ রুচ-
্যেষ্টিতভূমিষু বিরুচ্যে ॥

৫১ । বনমালয়া বনপুষ্পস্বজা প্রথিতমৌলির্ধ্বদ্রুম্মিল্লঃ । তরুণাং
পলাশৈঃ পল্লৈঃ সবর্ণাঃ সমানস্তনুচ্ছদৌ বর্ম্মং যস্য স তথ্যোক্তঃ । ইদঞ্চ
বর্ম্মণঃ পলাশসাবর্ণ্যামিধানং মৃগাदीনাং বিশ্বাসার্থম্ । তুরগস্য বল্লানেন
গতিবিশেষণ চঞ্চলকুণ্ডলোঃসৌ দশরথ্যো রুচ্যেষ্টিতভূমিষু বিশেষৈশ্চৈষ্টিতাশ্চরিতা
যা ভূময়স্তাসু বিরুচ্যে বিদিত্যুতে ॥

৪১ । অশ্বকুর তিনি বনমালায় কেশমালা বন্ধন এবং পল্লবসমবর্ণ বর্ষদ্বারা শরীর
আবৃত্ত করিগেলন । অশ্বক প্লুতগতিবিবন্ধন তাঁহার শ্রবণকুণ্ডল আচ্ছাদিত হইল ।
রাজা এইরূপ শোভা ধারণ করিলা কুরুমুণ্ডের প্রচারভূমিতে বিচরণ করিতে লাগিগেলন ।

তনুলতাভিনিবেশিতবিঘ্না ভ্রমরসংক্রমিতৈচ্ছননয়নৈঃ ।

দৃষ্ণুশ্বনি তং বনদেবতাঃ সুনয়নং নয়নন্দিতকোশলম্ ॥৫২

৫২ অঃ । তনুলতাভিনিবেশিতবিঘ্নাঃ ভ্রমরসংক্রমিতৈচ্ছননয়নৈঃ বনদেবতাঃ সুনয়নং নয়নন্দিত-
কোশলং তম্ অশ্বনি দৃষ্ণুঃ ॥

৫২ । তনুযু লতাসু ভিনিবেশিতবিঘ্নাঃ সংক্রমিতদেহাঃ ভ্রমরেণু
সংক্রমিতা ইক্ষণবৃত্ত্যো দৃগ্ধ্যাপারা যাসাং তা বনদেবতাঃ, সুনয়নং সুলোচনং
নয়ন নীত্বা নন্দিতাস্তোষিতাঃ কোশলা যেন তং দশরথম্ অশ্বনি দৃষ্ণুঃ ।
প্রসঙ্গপাवनतया तं देवता अपि गूढवृत्त्या दृष्णुरित्यर्थः ॥

৪২ । তখন বনদেবতার শৃঙ্গ লতাঙ্কালে কলবর ভিনিবেশিত এবং ভূকগলে নয়ন
সমর্পণ করিলা নীতিগুণে কোশলবাসী প্রজাগণের মনোরঞ্জনকারী শ্লোচন অলনমন
রাজা বনপ্রথকে নিরীক্ষণ করিতে লাগিগেলন ।

শ্বগণিবাগুরিকৈঃ প্রথমাস্থিতং ব্যপগতানলদস্য বিবেশ সঃ ।

স্থিরতুরঙ্গমভূমি নিপানবন্-মৃগবয়োগবযোপচিতং বনম্ ॥৫২

৫২ অঃ । সঃ শ্বগণিবাগুরিকৈঃ প্রথমাস্থিতং ব্যপগতানলদস্য স্থিরতুরঙ্গমভূমিনিপানবন্ মৃগ-
বযো গবযোপচিতং বনং বিবেশ ॥

৫২ । স দশরথঃ, শূনাং গণঃ স এষামস্তুতি শ্বগণিনঃ শ্বগ্ৰাহিণঃ
তৈঃ, বাগুরা মৃগবন্ধ্যনরজ্জুঃ । ‘বাগুরা মৃগবন্ধ্যনী’ ইত্যমরঃ । তয়া চর-
ন্তীতি বাগুরিকা জালিকাঃ । ‘চরতি’ ইতি ঠক্ প্রত্যয়ঃ । ‘দ্বৌ বাগুরিক-
জালিকৌ’ ইত্যমরঃ । তৈশ্চ প্রথমমাস্থিতমধিষ্টিতম্ । ব্যপগতা অনলা
দাবান্নযো দস্যবস্তস্কারাশ্চ যস্মাৎ তথোক্তম্ । ‘দস্যুতস্কারমোষকাঃ’ ইত্য-
মরঃ । ‘কার্যেদ্বনবিশোধনমাদৌ মাতুরন্তিকমপি প্রব্রবিশুঃ । আস-
শস্ত্রানুগতঃ প্রবিশেদ্বা সঙ্কটে চ গহনে চ ন তিষ্ঠেৎ ॥’ ইতি কামন্দকঃ ।
স্থিতা দ্বদ্ধা পঙ্কাদিরহিতা তুরঙ্গমযোগ্যা ভূমির্যস্য তত্ । নিপানবদাহব
যুক্তম্ । ‘আহাবস্তু নিপানং স্যাদুপকূপজলাশয়ে’ ইত্যমরঃ । মৃগৈঃ
হরিণাদিभिঃ বযোभिঃ পক্ষিभिঃ গবযৈঃ গোসদৃশৈঃ অরণ্যপশুবিশেষৈশ্চ উপ-
চিতং সমৃদ্ধং বনং বিবেশ প্রবিষ্টবান্ ॥

৫৩ । অথমে লক্ষ্যে লক্ষ্যগণ কুক্কুরদল সমভিবাংহাং বনমধ্যে প্রবেশ করিল,
তারপর তিনি সেই কানন অনল ও দশভাঙ্গুত জালিকা ওয়ায় প্রবেশ করিলেন ।
সেই বনে অশ্বগণের গমনোপযোগী স্পষ্ট ভূমি ও কূপ বিদ্যমান ছিল এবং মৃগ পক্ষী
গবয় প্রভৃতি লক্ষ্যগণও বিচরণ করিত ।

অথ নভস্য ইব ত্রিদশায়ুধং কনকপিঙ্কতড়িঙ্গ,ণসংযুতম্ ।

ধনুরধিজ্যমনাধিরুপাদদে নরবরো রবরোষিতক্ৰেশরৌ ॥ ৫৪

৫৪ অঃ । অথ নভাধিঃ রবরোষিতক্ৰেশরৌ নরবরঃ কনকপিঙ্কতড়িঙ্গ,ণসংযুতং ত্রিদশায়ুধং নভস্য
ইব অধিন্যং ধনুঃ উপাদদে ॥

৫৪ । অথ অনাধির্মনোব্যথারহিতো নরবরো নরশ্রেষ্ঠঃ । রবেণ ধনু-
ষ্টঙ্করেণ রোষিতাঃ কেसरिणः সিंहा येन स राजा । कनकमिव पिङ्गः
पिशङ्गो यस्तडिदेव गुणो मौर्वी तेन संयुतं त्रिदशायुधमिन्द्रचापं नभस्यो
भाद्रपदमास इव । ‘स्युन’ भस्यप्रौष्ठपदभाद्रभाद्रपदाः समाः’ इत्यमरः ।
अधिज्यमधिगतमौर्वीकं धनुः उपाददे जग्राह ॥

৫৪ । অনন্তর ভাদ্রমাস যেমন কনক ও পিঙ্কপ্রভা সৌদামিনীকূপ সৌন্দর্য্যের
ইচ্ছাশ্রু ধারণ করে, তজ্জন নরবর দশরথও অক্লমানে সৌন্দর্য্য আরাগণপূর্ব্বক শরাসন
ধারণ করিলেন । তখন সেই শরাসনের ঠিকারক্বে কেশরীরা সতিশয় সৌন্দর্য্যে ইহল

तस्य स्तनप्रणयिभिर्मुहुरेणशवै-

व्याह्न्यमानहरिणीगमनं पुरस्तात् ।

आविर्बभूव कुशगर्भमुखं मृगाणां

यूथं तदयसरगर्वितकृष्णसारम् ॥ ५५

५५ अः । स्तनप्रणयिभिः एणशवैः मुहुः व्याह्न्यमानहरिणीगमनं कुशगर्भमुखं तदयसर-
गर्वितकृष्णसारं मृगाणां यूथं तस्य पुरस्तात् आविर्बभूव ॥

५५ । स्तनप्रणयिभिः स्तनपायिभिः एणशवैः हरिणशिशुभिः ।
'पृथुकः शावकः शिशुः' इत्यमरः । मुहुर्व्याह्न्यमानं तद्वत्सलतया तद्वमनानु-
सारेण मुहुमुहुः प्रतिषिध्यमानं हरिणीणां गमनं गतिर्यस्य तत् । कुशा-
गर्भे येषां तानि मुखानि यस्य तत् कुशगर्भमुखम् । तस्य यूथस्य अग्रेसरः
पुरःसरो गर्वितो दूतश्च कृष्णसारो यस्य तत् मृगाणां यूथं कुलम् । 'स-
जातीयैः कुलं यूथं तिरश्चां पुत्रपुंसकम्' इत्यमरः । तस्य दशरथस्य पुर-
स्तादग्रे आविर्बभूव । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥

६६ । एहे मग्न एक मृगयुध कूककल चर्कण करिते करिते ठांशर मग्नयुध
उपस्थित इहेन । मग्नसिद्ध कूककार मृगगण ये युधर अग्रे अग्रे गमन करितेछिन
एव इतिनिष्ठरा लुब्धगानाभिगाये मृगोगणेर गमने बाध कम्पाहेते नागिन ।

तत् प्रार्थितं जवनवाजिगतेन राज्ञा

तूणीमुखोद्धृतशरेण विशीर्णपङ्क्ति ।

श्यामीचकार वनमाकुलदृष्टिपातै-

र्वातेरितोत्पलदलप्रकरैरिवाद्रैः ॥ ५६

५६ अः । जवनवाजिगतेन तूणीमुखोद्धृतशरेण राज्ञा प्रार्थितं विशीर्णपङ्क्ति तत् मग्नयुधम्
आद्रैः आकुलदृष्टिपातैः वातेरितोत्पलदलप्रकरैः इव वनं श्यामीचकार ॥

५६ । जवनो जवशीलः । 'जुचक्रम्य'— इत्यादिना जुच् प्रत्ययः । 'तरस्वी
त्वरितो वेगी प्रजवी जवनो जवः' इत्यमरः । तं वाजिनमश्वं गतेन आरू-
ढेन । तूणी इषुधिः । 'बह्वादिभ्यश्च' इति स्त्रियां ङीप् । तस्या मुखात्
विवरात् उद्धृतशरेण राज्ञा प्रार्थितमभियातम् । 'याच्छायाभियाने च
प्रार्थना कथ्यते धुधैः' इति केशवः । अतएव विशीर्णा पङ्क्तिः सन्धीभावो
यस्य तत् । मृगयूथं कर्तुं । आद्रैर्भयादश्रुसिक्तैः आकुला भयचकिता ये
दृष्टिपातास्तैः । वातेरितोत्पलदलप्रकरैः पवनकम्पितेन्दीवरदलदृन्दैरिव ।
वनं श्यामीचकार ॥

୧୬ । ତଦ୍ଦର୍ଶନେ ରାଜା ତୁମ୍ଭର ହୈତେ ମର ଓକୃତ କରିବା ବେଗବାଣୀ ଅର୍ଥମାହାତ୍ୟା ଓହାମେର ଅଭିମୁଖେ ଧାବିତ ହେଲେନ । ତখন ମେହେ ଧଳାଟେ ଯୁଗମେର ମୟୂରମଙ୍ଗଳାମିତ ବାରିମିତ୍ତ ଓହମେରମେର ଆମ ମାକୁଳମୁଷ୍ଟିମାତେ ବନଭୁମି ଆମବର୍ଗ ହେବା ମେଲ ।

ଲକ୍ଷ୍ୟୋକ୍ତସ୍ୟ हरिणस्य हरिप्रभावः

प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीं व्यवधाय देहम् ।

आकर्णकृष्टमपि कामितया स धन्वी

वाणं कृपामृदुमनाः प्रतिसञ्जहार ॥ ୫୭

୫୭ ଅ. । ହରିପ୍ରଭାବଃ ଧନ୍ବୋଃ ସଃ ଲକ୍ଷ୍ୟୋକ୍ତସ୍ୟ ହରିଣସ୍ୟ ଦେହଂ ବ୍ୟବଧାୟ ସ୍ଥିତାଂ ସହଚରୀମ୍ ପ୍ରେକ୍ଷ୍ୟ କାମିତୟା କୃପାମୃଦୁମନାଃ (ସନ୍) ଆକର୍ଣ୍ଣକୃଷ୍ଟମ୍ ଅପି ବାଣଂ ପ୍ରତିସଞ୍ଜହାର ॥

୫୭ । ହରିରିନ୍ଦ୍ରୋ ବିଷ୍ଣୁର୍ବା, ତସ୍ୟ ଇବ ପ୍ରଭାବଃ ସାମର୍ଥ୍ୟଂ ଯସ୍ୟ ସ ତଥୋକ୍ତଃ । ଧନ୍ବୋ ଧନୁଃମାନଂ ସ ନୃପଃ । ଲକ୍ଷ୍ୟୋକ୍ତସ୍ୟ ଦେହମିଷ୍ଟସ୍ୟ ହରିଣସ୍ୟ ଶ୍ବପ୍ରେୟସୋ ଦେହଂ ବ୍ୟବଧାୟ ଅନୁରାଗାତ୍ ଅନ୍ତର୍ଧାୟ ସ୍ଥିତାମ୍ । ସହ ଚରତୀତି ସହଚରୀ । ପଚାଦ୍ଧି ଚରତେଷ୍ଟିତ୍ବକରଣାତ୍ ଡୀପ୍ । ଯଥାହ ବାମନଃ -- ‘ଅନୁଚରୀତି ଚରେଷ୍ଟି-
ଚ୍ଚାତ୍’ ଇତି । ତାଂ ସହଚରୀଂ ହରିଣୀଂ ପ୍ରେକ୍ଷ୍ୟ କାମିତୟା ଶ୍ବୟଂ କାମୁକତ୍ବାତ୍ । କୃପାମୃଦୁମନାଃ କରୁଣାଦ୍ରଂଚିତଃ ସନ୍, ଆକର୍ଣ୍ଣକୃଷ୍ଟମପି ଦୁଃପ୍ରତିସଂହରମପି ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ବାଣଂ ପ୍ରତିସଞ୍ଜହାର, ନୈପୁଣ୍ୟାଦିତ୍ୟର୍ଥଃ । ନୈପୁଣ୍ୟନ୍ତୁ ଧନ୍ବୋତି ଅନେନ ଗମ୍ୟତେ ॥

୧୭ । ଅନନ୍ତର ହେକ୍ତୁଆବଦନାମୀ ମହୀମତି ମନବ୍ରଥ, ମନାମନ ଧାରଣପୁର୍କିକ ଏକଟି ହରିଣକେ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିଲେନ, ତখন ଓହାର ଅସ୍ତ୍ରମହତ୍ରୀ ହରିଣୀ ଆମ ଅସ୍ତ୍ରତମେର ମରୀର ବାବଧାନ କରିବା ସନ୍ଧ୍ୟାରେ ମାଡ଼ାଇଲ, ଥେମାଛୁରାଗୀ ରାଜା ତଦ୍ଦର୍ଶନେ କରୁଣବ୍ରମେ ଏକାକ୍ଷ ଆମ୍ଭୁତ ହେ: । ଆକର୍ଣ୍ଣକୃଷ୍ଟେର ପ୍ରତିମଂହାର କରିଲେନ ।

तस्यापरेष्वपि मृगेषु शरान् मुमुक्षोः

कर्णान्तमेत्य विभिदे निविडोऽपि मुष्टिः ।

त्वासातिमात्रचटुलैः स्मरतः सुनेत्रैः

प्रौढप्रियानयनविभ्रमचेष्टितानि ॥ ୫୮

୫୮ ଅ. । ତ୍ବାସାତିମାତ୍ରଚଟୁଲୈଃ ସୁନେତ୍ରୈଃ ପ୍ରୌଢ଼ପ୍ରିୟାନୟନବିଭ୍ରମଚେଷ୍ଟିତାନି ସ୍ମରତଃ ଅପରେଷୁ ଅପି ମୃଗେଷୁ ଶରାନ୍ ମୁମୁକ୍ଷୋଃ ତସ୍ୟ ନିବିଡ଼ଃ ଆପି ମୁଷ୍ଟିଃ କର୍ଣ୍ଣାନ୍ତମ୍ ଏବ୍ୟ ବିଭିଦେ ॥

୫୮ । ତ୍ବାସାତ୍ ଭୟାତ୍ ଅତିମାତ୍ରଚଟୁଲୈଃ ଅତ୍ୟନ୍ତଚଞ୍ଚଳୈଃ ସୁନେତ୍ରୈଃ ପ୍ରୌଢ଼-
ପ୍ରିୟାନୟନବିଭ୍ରମଚେଷ୍ଟିତାନି ପ୍ରଗଲ୍ଭକାନ୍ତାବିଲୋଚନବିଲାସବ୍ୟାପାରାନ୍, ସାହ-
ସ୍ୟାତ୍ ସ୍ମରତଃ । ଅପରେଷ୍ବପି ମୃଗେଷୁ ଶରାନ୍ ମୁମୁକ୍ଷୋର୍ମୋକ୍ତୁମିଚ୍ଛୋଃ ତସ୍ୟ ନୃପସ୍ୟ

निविडो दृढोऽपि मुष्टिः कर्णान्तमेत्य प्राप्य विभिदे । स्वयमेव भिद्यते
स्म । भिदेः कर्मकर्तारि लिट् । कामिनस्तस्य प्रियाविभ्रमस्मृतजनि-
कपातिरेकात् मुष्टिभेदः, न त्वनैपुण्यादिति तात्पर्यार्थः ॥

५८ । तदनन्तरं त्रिभिः अञ्जाञ्च हरिणशृङ्गेण त्रिभिः बाणनिकेपेण अञ्जनाचो दृष्टेन,
किञ्च उद्भातेन त्रिभिः उरलं पोतनं अदनाकनं अञ्जनाञ्च पनितारं गेखविद्यनं त्रिभिः अञ्जना
च उद्भाते कर्णोपाञ्च पर्याञ्च आकृष्टे अष्टौ मुष्टिः शिथिलं दृष्ट्वा गेख ।

उत्तस्थुषः सपदि पल्लवपङ्कमध्या-

न्मुस्ताप्ररोहकबलावयवानुकीर्णम् ।

जग्राह च द्रुतवराहकुलस्य मार्गं

सुव्यक्तमाद्र्पदपङ्क्तिभिरायताभिः ॥ ५९

५९ अः । सः मुस्ताप्ररोहकबलावयवानुकीर्णम् आयताभिः आद्र्पदपङ्क्तिभिः
सुव्यक्तं सपदि पल्लवपङ्कमध्यात् उत्तस्थुषः द्रुतवराहकुलस्य मार्गं जग्राह ॥

५९ । स नृपः । मुस्ताप्ररोहकाणां मुस्ताङ्कुराणां कबलायासाः, तेषाम्
अवयवैः अमविवृतमुखम्भंशिमिः शकलैरनुकीर्णं व्याप्तम् । आयताभिः
दीर्घाभिः आद्र्पदपङ्क्तिभिः सुव्यक्तम् । सपदि पल्लवपङ्कमध्यादुत्तस्थुषः
उत्थितस्य द्रुतवराहकुलस्य पलायितवराहयुथस्य मार्गं जग्राह अनुससार ॥

६० । अतः परं नृपवर उरलं पोतनं पञ्चलपङ्कमध्या दृष्टेते उपितं कृतत्वेने पलायमान
वराह-युथेन अस्मिन् आद्र्पदपङ्क्तिं जग्राह करिष्यो उद्भातेन अल्लस्यन करिनेन । त्रिभिः
आञ्जनाञ्च पनितारं गेखविद्यनं त्रिभिः अञ्जनाञ्च उद्भातेन कर्णोपाञ्च पर्याञ्च
आकृष्टे अष्टौ मुष्टिः शिथिलं दृष्ट्वा गेख ।

तं वाहनादवनतोत्तरकायमीष-

द्विध्यन्तमुद्धृतसटाः प्रतिहन्त मीषुः ।

नात्मानमस्य विविदुः सहसा वराहा

वृक्षेषु विद्धमिषुभिर्जघनाश्रयेषु ॥ ६०

६० अः । वराहाः उद्धृतसटाः (सन्तः) वाहनात् ईषत् अवनतोत्तरकायं विध्यन्तं
तं प्रतिहन्तुम् ईषुः । अस्य इषुभिः सहसा जघनाश्रयेषु वृक्षेषु विद्धम् आत्मानं न
विविदुः ॥

६० । वराहाः, वाहनात् अश्वात् ईषदवनतोत्तरकायं किञ्चिदान्त-
पूर्वकायं विध्यन्तं प्रहरन्तं तं नृपम् । उद्धृतसटा उद्धृतकेसराः सन्तः ।
'सटा जटाकेसरयोः' इति केशवः । प्रतिहन्तुमीषुः प्रतिहर्तुमीच्छन् । अस्य

নৃপস্য হৃষুভিঃ সহসা জঘনানামাশ্রয়েষু অবষ্টম্বেষু বৃদ্ধেষু বিহ্বলাম্মানং ন
বিবিদুঃ । এতেন বরাহাণাং মনস্বিত্বং নৃপস্য হস্তলাঘবং চোক্তম্ ॥

৬০। তিনি স্বীয় বাহন অশ্ব হইতে উত্তরকার কক্ষিঃ অবনত করিয়া শরশার
বরাহগণকে বিদ্ধ করিতে প্রবৃত্ত হইলেন, তখন সেই বরাহেরাও সটীকান উন্মোচিত
করিয়া তাঁহার বিনাশসাধনে উদ্যুক্ত হইল, কিন্তু রাজা এমনই বাণক্ষেপণনিপুণ যে,
বৃক্ষের সহিত তাহাদের জঘনদেশে দিক হইয়াছে, উহা তাহারা জানিতে পারিল না ।

তেনাभिघातरभसस्य विकृष्य पत्नी

वन्यस्य नेत्रविवरे महिषस्य मुक्तः ।

निर्भिद्य विग्रहमশোणितलिप्तपुङ्ख-

स्तं पातयाम्प्रथममास পপাত পশ্চাত্ ॥ ৬১

৬১ অঃ । তেন অভিঘাतरभसस्य वन्यस्य महिषस्य नेत्रविवरे विकृष्य मुक्तः पत्नी
विग्रहं निर्भिद्य अशोणितलिप्तपुङ्खः (सन्) तं प्रथमं पातयामास स्वयं पश्चात् पपात ॥

৬১ । অভিঘাते रभस औत्सुक्यं यस्य तस्य अभिघ्नन्तुमुद्यतस्य
इत्यर्थः । वन्यस्य वने भवस्य महिषस्य नेत्रविवरे नेत्रमध्ये तेन नृपेण
विकृष्य आकृष्य मुक्तः पत्नी शरो विग्रहं महिषदेहं निर्भिद्य विदार्य ।
शोणितलिप्तो न भवतीत्यशोणितलिप्तः पुङ्खो यस्य स तथोक्तः सन्, तं
महिषं प्रथमं पातयामास, स्वयं पश्चात्पपात । ‘क्षञ्चानुपयुज्यते लिटि’
इत्यत्रानुशब्दस्य व्यवहितविपर्यस्तप्रयोगनिवृत्त्यर्थत्वात् ‘पातयां प्रथममास’
इत्यप्रयोग इति पाणिनीयाः । यथाह वार्त्तिककारः—‘विपर्यासनिवृ-
त्त्यर्थं व्यवहितनिवृत्त्यर्थञ्च’ इति ॥

৬০। অনন্তর এক বশ মহিষ তাঁহাকে প্রহার করিতে প্রবৃত্ত হইলে তিনি শরাসন
আকর্ষণপূর্বক তাহার নেত্রবিবরে একটা শর নিক্ষেপ করিলেন ; নিক্ষিপ্ত শর এতই
ক্ষমবলে গমন করিল যে, উহা মহিষদেহ ভেদ করিয়া শোণিতলিপ্ত না হইয়াই
প্রাথমিক মহিষকে পাতিত করিল এবং তৎপশ্চাৎ স্বয়ং পতিত হইল ।

प्रायो विषाणपरिमोक्षलघूत्तमाङ्गान्

खड्गान् चकार नृपतिर्निश्चितैः क्षुरप्रैः ।

शृङ्गं स दृप्तविनयाधिकृतः परेषा-

मत्युच्छ्रितं न ममृषে न तु दीर्घमायुः ॥ ৬২

৬২ অঃ । নৃপতিঃ নিশ্চিতৈঃ ক্ষুরপ্রৈঃ খড্গান্ প্রায়ঃ বিষাণপরিমোক্ষলঘূত্তমা-
ঙ্গান্ চকার । দৃপ্তবিনয়াধিকৃতঃ স পরেষাম্ অত্যুচ্ছ্রিত শৃঙ্গং ন মমৃষে তু (কিন্তু)
দীর্ঘম্ আয়ুঃ ন মমৃষে ইতি ন ॥

६२ । नृपतिः निशितैः क्षुरप्रैः शरविशेषैः खड्गान् खड्गाख्यान् मृगान् ।
'गण्डके खड्गखड्गिनौ' इत्यमरः । प्रायो बाहुव्येन विषाणपरिमोक्षेण मृङ्ग-
भङ्गेन लघूनि अगुरुणि उत्तमाङ्गानि शिरांसि येषां तांश्चकार न त्ववधीत्
इत्यर्थः । कुतः ? दृष्टविनयाधिकृतो दृष्टनिग्रहनिग्रहः स राजा, परेषां प्रति-
कूलानामत्युच्छितमुन्नतं मृङ्गं विषाणं प्राधान्यञ्च । 'मृङ्गं प्राधान्यसान्त्वोष'
इत्यमरः । न ममृषे न सेहे । दोषमायुर्जोवितकालम् । 'आयुर्जोवित-
कालो ना' इत्यमरः । न ममृषे इति न किन्तु ममृष एवेत्यर्थः ॥

७० । छष्टिनिग्रहनिग्रह नरवर दशरथ शक्तिं क्षुरप्रं अश्वत्थं गङ्गादिपैत्रं यज्ञा-
कृतिं शूरा उरगटिनं करिष्यो उद्देशेन मञ्जुकडारं लघू करिष्यो दिनेन, किय आन विनाश
करिनेन ना ; केनना त्विनि त्रिपुङ्गवेन प्राधान्ये मञ्जु करिनेन पारिनेन ना, पञ्च
दोषजीवनेन विरोधी छिनेन ना ।

व्याघ्रानभौरभिमुखोत्पतितान् गुहाभाः

फुल्लासनाग्रविटपानिव वायुरङ्गणान् ।

शिखाविशेषलघुहस्ततया निमेषा-

तूणीचकार शरपूरितवक्त्ररन्ध्रान् ॥ ६३

६३ अः । अभोः धन्वी सः गुहाभाः अभिमुखोत्पतितान् वायुरङ्गणान् फुल्लास-
नाग्रविटपान् इव (शितान्) शरपूरितरन्ध्रवक्त्रान् शिखाविशेषलघुहस्ततया निमेषात्
तूणीचकार ॥

६३ । अभोः निर्भीकः स धन्वी गुहाभ्योऽभिमुखमुत्पतितान् । वायुना
रुग्णान् भग्णान् । फुल्ला विकसिताः । 'अनुपसर्गात् फल्लचीवल्लशोल्लाघाः'
इति निष्ठातकारस्य लत्वनिपातः । ये असनस्य सर्जवृक्षस्य 'सर्जकासन-
बन्धूकपुष्पप्रियकजीवकाः' इत्यमरः । अग्रविटपास्तानिव स्थितान् इषुधि-
भूतानित्यर्थः । व्याघ्राणां चित्ररूपत्वादुपमाने फुल्लविशेषणम् । शरैः पूरि-
तानि वक्त्ररन्ध्राणि येषां तान् व्याघ्रान् । शिखाविशेषेण अभ्यासातिशयेन
लघुहस्ततया क्षिप्रहस्ततया निमेषात् तूणीचकार तूणं शरैः पूरितवान्
इत्यर्थः ॥

७० । भयहीनं तूणितं दशरथं सविधेयं अभासनिवकनं किञ्चिद्वृत्ता प्रदर्शनपूर्वकं
अङ्गुलिं मर्ज्जितकरं वायुवृत्तं शीघ्राक्षेत्रं ज्ञायं गिरिपुत्रं उद्देशेन अभिप्रायगतं शार्ङ्गं लघवेन
वदनविवरं शरनिकरे परितुल्यं करिष्यो फेबिनेन ।

निर्घातोयैः कुञ्जलीनान् जिघांसु-

ज्यानिर्घोषैः क्षोभयामास सिंहान् ।

নূনং তেষামভ্যাসূয়াপরোঃ

দীর্ঘ্যোদগ্রে রাজশব্দে মৃগেণ ॥ ৬৪

৬৪ অঃ । কল্পলীলান্ সিংহান্ জিঘাংসুঃ নির্ঘাতোঃ জ্যানির্ঘোঃ; চৌভয়ামাস । তেষাং বীর্ঘ্যোদগ্রে মৃগেণ রাজশব্দে অভ্যাসূয়াপরঃ, अभूत् नूनम् ॥

৬৪ । কুঞ্জেষু লীনান্ । ‘নিকুঞ্জকুঞ্জৌ বা ক্লীবে লতাদিপিহিতোদরে’ ইত্যমরঃ । সিংহান্ জিঘাংসুঃ হন্তুমিচ্ছুঃ । নির্ঘাতো ব্যোমোল্লিত শ্রীত-
পাতিকঃ শব্দবিশেষঃ, तद्दुष्टैः रौद्रैः ज्यानिर्घोषैः मौर्वीशब्दैः চৌভয়ামাস ।
অত্রোত্প্রে ক্ষতে—তেষাং সিংহানাং সম্বন্ধিনি বীর্ঘ্যেণ উদগ্রে উন্নতে মৃগেণ বিধে-
য়ৌ রাজশব্দঃ তস্মিন্ अभ्यसूयापरः अभूत् नूनम् । অন্যথা কথমেতান-
ন্বিষ্য হন্যাদিত্যর্থঃ । ‘মৃগাণাম্’ ইতি পাঠে সমাসে গুণভূতত্বাদ্রাজশব্দেন
সম্বন্দ্যো দুর্ঘটঃ । শালিনী বৃক্ষম্—‘শালিন্যুক্তা মতৌ তণৌ গোঃ’ অমরঃ
ইতি লক্ষণম্ ॥

৬৩ । অনন্তর তিনি নিকুঞ্জশায়ী কেশরীদিগের বিনাশবাসনায বজ্রধনুরে শাণ্ড
অভিভীষণ জ্যানির্ঘনদ্বারা তাঁরাগিকে সংক্ষেপিত করিতে লাগিলেন; তখন মনে
হইল, যেন তিনি সকল পশুঅপেক্ষা অধিকবলশালী সিংহের উন্নত মৃগরাজ-
পদবীতে জেগাঘিড় হইয়াছেন ।

তান্ হত্বা গজকুলবদ্ধতীব্রবৈরান্

কাকুতস্থ্যঃ কুটিলনখায়লগ্নমুক্তান্ ।

আত্মানং রণকৃতকর্মণাং গজানাং

মানৃণাং গতমিবা মার্গণৈরমস্ত ॥ ৬৫

৬৫ অঃ । কাকুতস্থ্যঃ গজকুলবদ্ধতীব্রবৈরান্ কুটিলনখায়লগ্নমুক্তান্ তান্ হত্বা
আত্মানং রণকৃতকর্মণাং গজানাম্ আনৃণ্যৈঃ মার্গণৈঃ গতম্ ইব অমস্ত ॥

৬৫ । কাকুতস্থ্যো দশরথঃ, গজকুলেষু বদ্ধং তীব্রং বরং যৈস্তান্
কুটিলেষু নখাঘ্রেণ লগ্না মৃত্তা গজকুম্মমৌক্তিকানি যेषাং তান্ সিংহান্
হত্বা, আত্মানং রণেষু কৃতকর্মণাং কৃতোপকারাণাং গজানাম্ আনৃণ্যমনৃণ্যত্বং
মার্গণৈঃ শরৈঃ । ‘মার্গণৌ যাচকে শরে’ ইতি বিশ্বঃ । গতং প্রাপ্তবন্তমিবা
অমস্ত মেনে ॥

৬৫ । কাকুৎস্থকুলভিনক রাজা, বক্রনখাঘ্রে সংলগ্নমৌক্তিক করিকূলের চিরব্রিধ
সেই কেশরীসকলকে শরদ্বারা সংহার করিয়া সংগ্রামভূমির সহায় করিগণের নিকট
আপনাকে শরণস্বত্ব করিলেন ।

চমরান্ পরিতঃ প্রবর্চিতাশ্বঃ

কচিদাকর্ণা বিক্লষ্টভক্তবর্ষী ।

নৃপতীন্য তান্ বিযোজ্য সদ্যঃ

সিতবালব্যজনৈর্জগাম শান্তিम् ॥ ৬৬

৬৬ অঃ । কচিৎ চমরান্ পরিতঃ প্রবর্চিতাশ্বঃ; আকর্ণা বিক্লষ্টভক্তবর্ষী সঃ
নৃপতীন্ ইব তান্ সিতবালব্যজনৈঃ বিযোজ্য সদ্যঃ শান্তি' জগাম ॥

৬৬। কচিৎ চমরান্ পরিতঃ । 'অভিতঃ পরিতঃ সময়া'—ইত্যাदिना
द्वितीया । प्रवर्चिताश्वः प्रधाविताश्वः, आकर्णाविक्लष्टभक्तान् इषुविशेषान्
वर्षतीति तथोक्तः स नृपः, नृपतीन्य तान् चमरान् सितबालव्यजनैः शुभ्र-
चामरैः वियोज्य विरहय्य सद्यः शान्तिं जगाम । शूराणां परकीयमैश्वर्य-
मेवासङ्घं न तु जीवितमिति भावः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥

৬৬। কোন স্থানে তিনি চমরীমুগগণের প্রতি অভিবেগে অশ্বসঞ্চালন করিলেন
এবং আকর্ণ রূপে শর ও ভক্তাস্রবর্ষণে বিক্লিষ্ট রাজগণের শাস্তি উদ্দেশ্যে এক শ্বেতাচামর-
বিরহিত করিয়া অবিলম্বে শান্তি প্রাপ্ত হইলেন ।

অপি তুরগসমীপাদুত্পতন্তং ময়ূরং

ন স রুচিরকলাপং বাণলক্ষ্যীচকার ।

সপদি গতমনস্কশ্চিত্তমাল্যানুকীর্ণে

রতিবিগলিতবন্ধে কেশপাশে প্রিয়ায়াঃ ॥ ৬৭

৬৭ অঃ । সঃ তুরগসমীপাৎ উত্পতন্তম্ অপি রুচিরকলাপং ময়ূরং চিত্রমাল্যা-
নুকীর্ণে রতিবিগলিতবন্ধে প্রিয়ায়াঃ কেশপাশে সপদি গতমনস্কঃ ন বাণলক্ষ্যী-
চকার ॥

৬৭। স নৃপসুরগসমীপাদুত্পতন্তমপি । সুপ্রহরমপ্যেতদ্ব্যর্থঃ ন রুচির-
কলাপং ভাসুরবর্হম্ । মছ্যামতিশয়েন রীতীতি ময়ূরো বর্হী । শৃষোদরাদি-
ত্বাৎ সাধুঃ । তং চিত্রেণ মাণ্যে ন অনুকীর্ণে রতৌ বিগলিতবন্ধে প্রিয়ায়াঃ
কেশপাশে সপদি গতমনস্কঃ প্রবৃত্তচিহ্নঃ । 'উরঃপ্রমুতিভ্যঃ কপ্' ইতি
কপ্প্রত্যয়ঃ । ন বাণলক্ষ্যীচকার ন প্রজহারেত্যর্থঃ ॥

৬৭। কোথায়ও বা কতকগুলি ময়ূর তাঁহার অশ্বের সম্মুখে উড়েছিল ইহেত নাগিন,
কিছু উদ্দেশ্যে গুরুদর্শনে সুরতসময়ে আবুল্লাশিত্রয়কন বিক্লিষ্টশালাভূষিত প্রিয়-
তমাগণের কেশপাশে সহস্রা শ্রুতিপাথে উদ্ভিত হওয়ায় রাজা এই সূচ্যবর্ণ ময়ূরদিগের
প্রতি আর বাণ নিক্ষেপ করিলেন না ।

तस्य कर्कशविहारसम्भवं स्वेदमाननविलम्बजालकम् ।

आचचाम सतुषारशीकरो भिन्नपल्लवपुटो वनानिलः ॥ ६८

६८ अः । सतुषारशीकरः भिन्नपल्लवपुटः वनानिलः, कर्कशविहारसम्भवम् आननविलम्बजालक तस्य स्वेदम् आचचाम ॥

६८ । कर्कशविहारादतिव्यायामात् सम्भवो यस्य तम् । आनने विलम्बजालकं बद्धकदम्बकं तस्य नृपस्य स्वेदम् । सतुषारशीकरः शिशिरा-
म्बकणसहितः । भिन्ना निर्दलिताः पल्लवानां पुटाः कोशा येन सः वना-
निलः आचचाम जहारेत्यर्थः । रघोदत्ता वृत्तमेतत् ॥

७७ । तूषारशीकरनील वनसमौत्रण पादपसमूहेन पल्लवपुटे भेद करिष्य नृपतिर
अतिशब्द मृगशान्ति वदनमङ्गलं स्वेदविन् अपनोदित करिण ।

इति विस्मृतान्यकरणीयमात्मनः

सचिवावलम्बितधुरं धराधिपम् ।

परिवृद्धरागमनुबन्धसेवया

मृगया जहार चतुरेव कामिनी ॥ ६९

६९ अः । इति आत्मनः विस्मृतान्यकरणीयं सचिवावलम्बितधुरम् अनुबन्धसेवया
परिवृद्धरागं धराधिपं मृगया चतुरा कामिनी इव जहार ॥

६९ । इति पूर्वोक्तप्रकारेणात्मनो विस्मृतमन्यत् करणीयं कार्यं येन
तम् । विस्मृतान्यकार्यान्तरमित्यर्थः 'ऋक्पूरव्यूः पथामानच्चे' इति समा-
सान्तोऽच्प्रत्ययः । अनुबन्धसेवया सन्ततसेवया परिवृद्धो रागो यस्य तं
धराधिपम् । मृग्यन्ते यस्यां मृगा इति मृगया । 'परिचर्यापरिसर्या-
मृगयाटाटादीनामुपसंख्यानम्' इति सप्रत्ययान्तो निपातः । चतुरा
विदग्धा कामिनीव, जहार आचकर्ष । 'न जातु कामः कामानामुप-
भोगेन शान्ति । इविषा कृष्णवर्त्मैव भूय एवाभिवर्द्धते ॥' इति भावः ॥

७७ । एतेरूपे राजा पथवत् सचिवगणैर अति राजाञ्चर समर्पण एव कर्णान्तर
विश्रवणपूर्वक निरञ्ज मृगशान्ति पृष्ठरूपे वक्राङ्गाराग इहेलन ; तथन मृगशा येन चतुरा
रमणैर शान्ति शान्ति मन आकर्षण करिष्य केलि ।

स ललितकुसुमप्रबालशयां

ज्वलितमहौषधिदीपिकासनायाम् ।

नरपतिरतिवाहयाम्बभूव

ऋचिदसमेतपरिच्छदस्त्रियामाम् ॥ ७०

७० अः । सः ललितकुसुमप्रवालश्रेयां ज्वलितमहौषधिदौपिकासनायां त्रियामां क्वचित् अलमेतपरिच्छदः (सन्) अतिवाहयाम्बभूव ॥

७० । स नरपतिः । ललितानि कुसुमानि प्रवालानि पद्मवानि शय्या यस्यां ताम् । ज्वलिताभिर्महौषधिभिरेव दौपिकाभिः सनायां तत्-प्रधानामित्यर्थः । त्रियामां रात्रिं क्वचिदसमेतपरिच्छदः परिहृतपरिजनः सन्नित्यर्थः । अतिवाहयाम्बभूव गमयामास । पुष्पिताया वृत्तम् ॥

१० । अनन्तरं परिजनविरहितं नृपतिं कोणस्थले सूकोमलं पद्मव ७ पुष्पश्रीं विरचितं शय्याय शयनं करिष्ये प्रज्जलितं महौषधिरूपं दौपिकानोके रञ्जनो अतिवाहितं करिष्येनेन ।

उषसि स गजयूथकर्णतालैः

पटुपटहृध्वनिभिर्विनीतनिद्रः ।

अरमत मधुराणि तत्र शृण्वन्

विहगविकूजितवन्दिमङ्गलानि ॥ ७१

७१ अः । उषसि पटुपटहृध्वनिभिः गजयूथकर्णतालैः विनीतनिद्रः स तत्र मधुराणि विहगविकूजितवन्दिमङ्गलानि शृण्वन् अरमत ॥

७१ । उषसि प्रातः पटूनां पटहानामिव ध्वनिर्येषां तैः गजयूथानां कर्णैरेव तालैः वाद्यप्रभेदैः विनीतनिद्रः स नृपस्तत्र वने मधुराणि विहगानां विहङ्गानां विकूजितान्येव वन्दिनां मङ्गलानि मङ्गलगीतानि शृण्वन् अरमत ॥

११ । अतःपश्च रात्रिं प्रभातं २३ हरे पटुशब्दकृत्या गजयूथैश्च कर्णोत्फालनशब्दैर्विगतनिद्रं नृपतिं वैतालिकमिगेन मङ्गलगीतिरं श्राव्यं सूक्ष्मधुरं विशङ्कमकूजनं श्रवणं करिष्ये करिष्ये तेनैव रमणीयं वने विशारं करिष्ये लागिलेन ।

अथ जातु रुरोर्गृहीतवर्त्मा विपिने पार्श्वचरैरलक्ष्यमाणः ।

अमफेनमुच्चा तपस्विगाढां तमसां प्राप नदीं तुरङ्गमेण ॥ ७२

७२ अः । अथ जातु रुरोर्गृहीतवर्त्मा विपिने पार्श्वचरैः अलक्ष्यमाणः अमफेनमुच्चा तुरङ्गमेण तपस्विगाढां तमसां नदीं प्राप ॥

७२ । अथ जातु कदादित् रुरोर्गृह्य गच्छ गृहीतवर्त्मा स्त्रीकृतकरुमार्गः, विपिने वने पार्श्वचरैः अलक्ष्यमाणः, तुरगदेगादित्यर्थः । अमेण फेन-मुच्चा सफेनं स्विद्यतेत्यर्थः । तुरङ्गमेण तपस्विभिः गाढामवगाढां तमसां नाम नदीं सरितं प्राप ॥

৭২। অনন্তর নরপতি দশরথ ককশূন্যে পথানুসরণ করিয়া তুরগের গতিবগ
বশতঃ অনুচরবর্গের অনাক্ষিপ্তরূপে গমনবনমধ্যস্থ তপস্বিনসেবিত তমশানদীসমীপে
উপস্থিত হইলেন, তখন মাতিশয় ক্লান্ত অশ্বের মুখ হইতে ফেন উদ্গীর্ণ হইতে লাগিল।

কুম্ভপূরণমভবঃ পটুরুচ্চৈরুচ্চচার নিনদোঃ স্মসি তস্যাঃ ।

তত্র স দ্বিরদৃষ্টং হিতশঙ্কী শব্দপাতিনমিষুং বিসসজ্জং ॥ ৩৩

৩৩ অঃ। তস্যাঃ স্মসি কুম্ভপূরণমভবঃ পটুঃ উচ্চৈঃ নিনদঃ উচ্চচার। তত্র সঃ
দ্বিরদৃষ্টং হিতশঙ্কী (সন্) শব্দপাতিনম্ ইষুং বিসসজ্জং ॥

৩৩। তস্যাঃ স্মসি কুম্ভপূরণেন ভব উত্থিতঃ। পচাশ্বচ্
পটর্মধুরঃ উচ্চৈর্গম্মীরো নিনদো ধ্বনিকুচ্চচার উদিতায়া। তত্র নিনদে স
নৃপঃ। দ্বিরদৃষ্টং হিতং শঙ্কত ইতি দ্বিরদৃষ্টং হিতশঙ্কী সন্। শব্দে ন শব্দা-
নুসারেণ পততীতি শব্দপাতিনম্ ইষুং বাণং বিসসজ্জং। স্বাগতা বৃহত্তম ॥

৭৩। তখন সেই তমশা হইতে কুম্ভপূরণসম্বৃত এক মধুর গম্মীর রব উত্থিত হইল,
তিনি ঐ শব্দকে গজবহিত মনে করিয়া সেই শব্দানুসারে একটা শব্দভেদী শর
নিষ্ক্ষেপ করিলেন।

নৃপতেঃ প্রতিষিদ্ধমেব তত্ কৃতবান্ পঙ্ক্তিরথোবিলঙ্ঘ্য যত্ ।

অপথে পদমর্পয়ন্তি হি শ্রুতবন্তোঃপি রজোনিমিলিতাঃ ॥ ৩৪

৩৪ অঃ। তত্ নৃপতেঃ প্রতিষিদ্ধম্ এব যত্ পঙ্ক্তিরথঃ বিলঙ্ঘ্য কৃতবান্। শ্রুত-
বন্তঃ অপি রজোনিমীলিতাঃ (সন্তঃ) অপথে পদম্ অর্পয়ন্তি হি ॥

৩৪। তৎকর্ম নৃপতেঃ প্রতিষিদ্ধমেব, যদেতৎ কর্ম গজবহ-
রূপং পঙ্ক্তিরথো দশরথো বিলঙ্ঘ্য ‘লঙ্ঘ্যকামো যুদ্ধাদন্যত্র করিবধ-
ন কুর্য্যাত্’ ইতি শাস্ত্রমুলঙ্ঘ্য কৃতবান্। ননু বিদুষস্তস্য কথমীদৃগ্বিচেষ্টিত-
মত আহ—অপথ ইতি। শ্রুতবন্তোঃপি বিদ্বাংসোঃপি রজোনিমীলিতা রজো-
গুণাবতাঃ সন্তঃ। ন পন্থা ইত্যপথম্। ‘পথো বিভাষা’ ইতি বা সমা-
সান্তঃ। ‘অপথং নপুংসকম্’ ইতি নপুংসকত্বম্ ‘অপন্থাস্থপথং তুখ্যম্’
ইত্যমরঃ। তস্মিন্ অপথে অমার্গে পদমর্পয়ন্তি নিষ্পিন্ন্তি হি প্রবর্তন্ত-
ইত্যর্থঃ। দৈতালীযং বৃহত্তম ॥

৭৪। বহুগজ বধ করা রাজারিগের পক্ষে শাস্ত্রে নিষিদ্ধ, কিন্তু তিনি যে সেই
শাস্ত্র উল্লঙ্ঘন করিলেন, তাহাতে আর আশ্চর্য্য কি? কেননা জ্ঞানিগণও রজোবলে
বিমলিন হইলে কুপথে পদার্পণ করিয়া থাকেন।

হা তাত্তিতি ক্রন্দিতমাकर्ण্য বিषম্

সস্যান্বিষ্যন্ বেতসগূড়ং প্রভবং সঃ ।

शल्यप्रोतं प्रेक्षा सकुम्भं मुनिपुत्रं तापादन्तःशल्य इवासीत् क्षितिपोऽपि ॥७५॥

७५ अः । हे तात ! इति क्रन्दितम् आकर्ण्य विषमः (सन्) तस्य वेतसगुदं प्रभवम् अन्विष्यन् शल्यप्रोतं सकुम्भं मुनिपुत्रं प्रेक्षा क्षितिपः अपि तापात् अन्तःशल्य इव आसीत् ॥

७५ । हा इति आर्त्तौ । तातो जनकः । 'हा विषादशुगार्त्तिषु' इति । 'तातसु जनकः पिता' इति चामरः । हा तातेति क्रन्दितं क्रोधनमाकर्ण्य, विषमो भग्नोत्साहः सन् । तस्य क्रन्दितस्य वेतसैः गुदं छ्वम् । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम् । तमन्विष्यन् शल्येन शरेण स्यूतम् । 'शल्यं शङ्खौ शरे वंशे' इति विश्वः । सकुम्भं मुनिपुत्रं प्रेक्ष्य स क्षितिपोऽपि तापात् दुःखादन्तःशल्यं यस्य सः अन्तःशला इव आसीत् । मत्तमयूरवृत्तम् ॥

१६ । अनन्तर शरभरोपी शर निक्षिप्त इहेवामात्र उग्रमात्र मेहे वेतसकुम्भमथा इहेवे अकम्पात् "हा तात ।" ऐहक एकाः क्रान्तयनि उच्यते इहेव, तच्छरणे मादित्य विमल नृपति मेहे क्रान्तकारण आश्रयण कश्चिन्नेन, एव दक्षिणेन,—शरविद्ध एकाः शक्तिमात्र कलमोत्र उपर पडिमा ग्रहिणाछेन । उद्वर्गने तनिउ येन श्वमे शलाविद्ध हहेनेन ।

तेनावतीर्य तुरगात्प्रथितान्वयेन
पृष्ठान्वयः स जलकुम्भनिषण्णदेहः ।
तस्मै द्विजेतरतपस्विसुतं स्वलङ्घि-
रात्मानमक्षरपदैः कथयाम्बभूव ॥७६॥

७६ अः । प्रथितान्वयेन तेन तुरगात् अवतीर्य पृष्ठान्वयः जलकुम्भनिषण्णदेहः सः तस्मै स्वलङ्घिः अक्षरपदैः आत्मानं द्विजेतरतपस्विसुतं कथयाम्बभूव ॥

७६ । प्रथितान्वयेन प्रख्यातवंशेन । एतेन पापभीरुत्वं सूचितम् । तेन राज्ञा तुरगादवतीर्य पृष्ठान्वयो ब्रह्महत्याशङ्कया पृष्ठकुलः, जलकुम्भ-निषण्णदेहः स मुनिपुत्रः तस्मै राज्ञे स्वलङ्घिः अशक्तिवशात् अर्द्धाच्चारितैः इत्यर्थः । अक्षरप्रायैः पदैः अक्षरपदैः आत्मानं द्विजेतरस्यासी तपस्विसुतश्च तं द्विजेतरतपस्विसुतं कथयाम्बभूव । न तावन्नैवर्णिक एवाहमस्मि किन्तु कारणः । 'वैश्याक्तु कारणः शूद्रायाम्' इति याज्ञवल्क्याः । कुतो ब्रह्महत्या इत्यर्थः । तथाच रामायणे—'ब्रह्महतप्राकृतं पापं हृदयादपनोयताम् । न द्विजातिरहं राजन् मा भूत्ते मनसो व्यथा ॥ शूद्रायामस्मि वैश्येन जातो जनपदाधिप ॥' इति ॥

१७ । तथन विधातवन्मसूत नृपतिं पशरथ अविगच्छे अथ इहेते अवतत्रेण करिष्यां मेहे कनो
मन्पू ज्ञेयश्च वसिष्ठोऽत्र वंशपरिचरं जिज्ञासां करिष्ये त्विनि तथन अलिङ्गयकोऽहैरूपं आक्षिपन्निच्छन्निधानं
करिष्ये ॥—रे राजन् । आनि मूलागच्छ जातं ७ वैरागागमैरं पूज ।

तच्चोदितश्च तमनुद्धृतशल्यमेव
पित्रोः सकाशमवसन्नदृशोर्निनाय ।
ताभ्यां तथागतमुपेत्य तमेकपुत्र-
मज्ञानतः स्वचरितं नृपतिः शशंस ॥७७

७७ अ. । सः नृपतिः तच्चोदितः (सन्) अनुद्धृतशल्यमेव तम् अवसन्नदृशोः पित्रोः सकाशं
निनाय, तथागतम् एकपुत्रं तम् उपेत्य ताभ्याम् अज्ञानतः, स्वचरितं शशंस च ॥

७७ । तच्चोदितस्तेन पुत्रेण चोदितः 'पितृसमीपं' प्रापय' इत्युक्तः स
नृपतिः, अनुद्धृतशल्यम् अनुत्पाटितगरमेव तं मुनिपुत्रम् अवसन्नदृशोः
नष्टचक्षुषोः अन्धयोरित्यर्थः, पित्रोः मानापित्रोः 'पिता माता' इत्येकशेषः ।
सकाशं समीपं निनाय । इदञ्च रामायणविरुद्धम् । तत्र—'अथाहमेक-
स्तं देशं नीत्वा तौ भृशदुःखितौ । अस्यशयमहं पुत्रं तं मुनिं सह
भार्यया ॥' इति नदीतीरे एव मृतं पुत्रं प्रति पितोरानयनाभिधानात् ।
तथागतं वेतसगूढम् । एकश्चासौ पुत्रश्च एकपुत्रस्तम् । एकग्रहणं पित्रो-
रनन्यगतिकत्वसूचनार्थम् । तं मुनिपुत्रमुपेत्य सन्निकष्टं गत्वा अज्ञानतः
करिभ्रान्त्या स्वचरितं स्वकृतं ताभ्यां मातापितृभ्याम् । क्रियाग्रहणाच्चतुर्थी ।
शशंस कथितवान् ॥

११ । राजा मेहे वसिष्ठोऽत्र कर्तुं एहैरूपं अलिङ्गित इहेतां तीक्ष्णं मनामोचनं नां करिष्यामि उदीरं अत्र
पितामहोऽत्र निकटं तीक्ष्णं लहेतां गेनेन एव तीक्ष्णोऽत्र मेहे एहैरूपं पूज्यं त्रेदुशीं दणां ७ अज्ञान-
वन्तः चौर इहैरूपं काहिनीं निवेदनं करिष्ये ॥

तौ दम्पती बहु विलप्य शिशोः प्रहर्त्ता
शल्यं निखातमुदहारयतामुरस्तः ।
सोऽभूत्परासुरथ भूमिपतिं शशाप
हस्तार्पितैर्नयनवारिभिरेव वृद्धः ॥७८
दिष्टान्तमाप्स्यति भवानपि पुत्रशोका-
दन्त्ये वयस्यहमिवेति तमुक्तवन्तम् ।

आक्रान्तपूर्वमिव मुक्तविषं भुजङ्गं
 प्रोवाच कोशलपतिः प्रथमापराद्धः ॥७६
 शापोऽप्यदृष्टतनयाननपद्मशोभे
 सानुग्रहे भगवता मयि पातितोऽयम् ।
 कृष्यां दहन्नपि खलु क्षितिमिन्धनेद्धो
 वीजप्ररोहजननीं ज्वलनः करोति ॥८०

७८ अ. । तौ दम्पती बहु विलप्य शिशोः उरस्तः निखातं शल्यम् प्रहर्त्ता उदहारयतां, सः परासुः अभूत् । अथ वृद्धः हस्तापितैः नयनवारिभिः एव भूमिपतिं शशाप ॥

७९ अ. । (हे राजन् !) 'भवान् अपि अन्ये वयसि अहम् इव पुत्रशोकात् दिष्टान्तम् आप्स्यति' इति उक्तवन्तम् आक्रान्तपूर्वं तं मुक्तविषं भुजङ्गम् इव (स्थितं) प्रथमापराद्धः कोशलपतिः प्रोवाच ॥

८० अ. । भगवता अदृष्टतनयाननपद्मशोभे मयि पातितः अयं शापः अपि सानुग्रहः । इन्धनेद्धः ज्वलनः कृष्यां क्षितिं दहन् अपि वीजप्ररोहजननीं करोति ॥

७८ । तौ जाया च पतिश्च दम्पती । राजदन्तादिषु जायाशब्दस्य दम्भावो जम्भावश्च विकल्पेन निपातितः । 'दम्पती जम्पती जायापती भार्यापती च तौ' इत्यमरः । बहु विलप्य भूरि परिदेव्य । 'विलापः परिदेवनम्' इत्यमरः । शिशोः उरस्तः वक्षसः । 'पञ्चम्यास्तसिल्' । निखातं शल्यं शरं प्रहर्त्ता राज्ञा उदहारयताम् उच्चारयामासत् । स शिशुः परासुर्गतप्राणोऽभूत् । अथ वृद्धः, हस्तापितैः नयनवारिभिरेव शापदानस्य जलपूर्वकत्वात्तैरेव भूमिपतिं शशाप ॥

७९ । हे राजन् ! भवानप्यन्ये वयसि अहमिव पुत्रशोकात् दिष्टान्तं कालावसानं मरणमित्यर्थः । 'दिष्टः काले च दैवे स्यात्' इति विश्वः । आप्स्यति प्राप्स्यति इत्युक्तवन्तम् । आक्रान्तः पदाहतः पूर्वम् आक्रान्तपूर्वः । सुपसुपेति समासः । तं प्रथममपकृतमित्यर्थः । मुक्तविषम् अपकारात् पश्चादुत्पद्यविषं भुजङ्गमिव स्थितं तं वृद्धं प्रति प्रथमापराद्धः प्रथमापराधो । कर्त्तरि क्तः । इदञ्च सङ्गेन कारणमुक्तम् । कोशलपतिः दशरथः शापदानात् पश्चादपि एनं मुनिं प्रोवाच ॥

८० । अदृष्टा तनयाननपद्मशोभा येन तस्मिन्पुत्रके मयि भगवता पातितः । वञ्चप्रायत्वात् पातित इत्युक्तम् 'अयं पुत्रशोकात् म्रियताम्' इत्येवंरूपः शापोऽपि सानुग्रहः । वृद्धकुमारोवरन्यायेन इष्टावाप्तेरन्तरीयकत्वात् स उपकार एव । निग्राहकस्याप्यनुग्राहकत्वमर्थान्तरन्यासेन ग्राह—कृष्यामिति । इन्धनैः काष्ठैः इक्षुः प्रज्वलितः ज्वलनोऽग्निः कृष्यां

কর্ণণাহ্ম। ‘ঋতুপদাচ্ছাকৃপি চৃতঃ’ ইতি কথ্য। ‘স্বিতি’ দৃষ্টমপি
বীজপ্রদোহাণাং বীজাঙ্কুরাণাং জননোমুত্পাদনক্ষমাং কৰোতি।

৭৮—৮০। তখন তাপসদম্পত্যী এই নির্দারক কথা শ্রবণ করিয়া বহুক্ষণ রোদন করিলেন এবং
শিশুর গ্রহণ সেই রাজাকে শিশুর বক্ষঃস্থল হইতে বাণমোচন করিতে অনুমতি দিলেন। রাজা যেমন
বাণ মোচন করিলেন, অমনি ঋষিতনয়ও প্রাণ পরিত্যাগ করিলেন। বৃদ্ধ তাপসও তখন হস্তধারা
নেত্রবারি গ্রহণ করিয়া তদ্বারা ভূপতিকে অভিশাপ প্রদান করিলেন। “হে রাজন্! তুমিও আমার ছার
অস্ত্রমদনায় পূত্রশোকে শত্রুর পরিত্যাগ করিবে।” এইরূপে অভিশপ্ত কৃতাপরাধ কোশলাধিপতি দশরথ,
পদাহত মুক্তবিশ বিষধরের ছার তাঁহাকে কহিলেন। “ভগবন্! এইরূপ অভিশাপ প্রদান করিয়া আমাকে
আজ অগ্নিশ্রীতই করিলেন, কেননা আমি অত্যাধি পুত্রমুখপন্ন সম্বর্শন করি নাই। প্রজ্বলিত হস্তাশন
যেমন কাষ্ঠাদিবারা কর্ষণোপযুক্ত ভূমিকে দগ্ধ করিয়াও তাহার শস্ত্রোৎপাদিকাপত্তির বৃদ্ধি করিয়া দেয়,
আপনার অভিশাপও আমার পক্ষে তদ্রূপ বরং বৃদ্ধিই হইল।”

इत्यङ्गते गतघ्नः किमयं विधत्तां
वध्यस्तवेत्यभिहितो वसुधाधिपेन ।
एधान् हुताशनवतः स मुनिर्ययाचे
पुत्रं परामुमनुगन्तुमनाः सदारः ॥८१॥

৮১ অঃ। ইত্যঙ্গতে (সতি) বসুধাধিপেণ গতঘ্নঃ তব বধ্যঃ অয়ং কিং বিধতাম্ ইতি অভিহিতঃ
স মুনিঃ সদারঃ পরাম্ পুত্রমনুগন্তুমনাঃ (সন্)। হুতাশনবতঃ এধান্ যযাচে ॥

৮১। ইত্যঙ্গতে প্রবৃত্তে সতি। বসুধাধিপেণ রাজা, গতঘ্নঃ নিষ্করুণঃ
হন্তৃত্বান্নিষ্কৃপ ইত্যর্থঃ। অতএব তব বধ্যো বদ্যাহীঃ জন্মঃ। অয়মিতি
রাজ্যো নির্বেদাদনাদরেণ স্বাভ্যনির্দেশঃ। কিং বিধতামিত্যভিহিত উক্তঃ,
ময়া কিং বিধেয়মিতি বিজ্ঞাপিত ইত্যর্থঃ। সঃ মুনিঃ সদারঃ সমাখ্যঃ পরাসুং
গতাসুং পুত্রমনুগন্তুং মনো यस्य सोऽनुगन्तुमनाः সন্। ‘তুং কামমনসো-
রপি’ ইতি মকারলোপঃ। হুতাশনবতঃ সাগ্নোনেধান্ কাষ্ঠানি যযাচে। ন
চ অন্নাভ্যঘাতদোষঃ। ‘অনুষ্ঠানাসমর্থস্য বানপ্রস্থস্য জ্যেষ্ঠতঃ। শৃগ-
ব্জিজলসম্পাতৈর্মরণং প্রবিধোযতে।’ ইত্যুক্তে ॥

৮১। অনন্তর শাপগ্রস্ত বসুধাধিপ দশরথ মুনিকে নিবেদন করিলেন,—এই বধা করণাধীন
আপনাদেয় কি হিতানুষ্ঠান করিবে আদেশ করুন।” তখন সপত্নীক মুনি পুত্রের সহিত চিত্তারোহণ-
মানসে রাজাকে বলিলেন,—‘আমাদিগের লক্ষ প্রজ্বলিত কাষ্ঠরাশি প্রস্তুত কর।’

प्राप्तानुगः सपदि शासनमस्य राजा
सम्पाद्य पातकविलुप्तमृतिर्निवृत्तः ।
अन्तर्निविष्टपदमात्मविनाशहेतुं
शापं दधञ्ज्वलनमौर्वमिवाम्बुराशिः ॥ ८२

इति श्रीमहाकविकालिदासकृतौ रघुवंशे मृगयावर्णनं नाम

नवमः सर्गः ॥ ८

८१ अः । प्राप्तानुगः राजा सपदि अस्य शासनं सम्पाद्य पातकविलुप्तमृतिः (सन्) अन्तर्निविष्ट-
पदम् आत्मविनाशहेतुं शापम् अम्बुराशिः और्वं ज्वलनम् इव दधन् निवृत्तः ॥

८२ । प्राप्तानुगः प्राप्तानुचरो राजा सपदि अस्य मुनेः शासनं काष्ठ-
सम्भारणरूपं प्रागेकोऽपि सम्प्रति प्राप्तानुचरत्वात् सम्पाद्य पातकेन मुनि-
बधरूपेण विलुप्तमृतिः नष्टोत्साहः सन् । अन्तर्निविष्टपदमन्तर्लम्बस्थानम्
आत्मविनाशहेतुं शापम् । अम्बुराशिरोर्वं ज्वलनं वडवानलमिव । 'और्वस्तु
वाडवो वडवानलः' इत्यमरः । दधदधृतवान् सन्, निवृत्तः यनादिति शेषः ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकीलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया सञ्जीवनी-
समाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे
महाकाव्ये दशरथमृगयावर्णनं नाम नवमः सर्गः ॥ ८

४२ । अनन्तर राजा अष्टवक्रगणेश साहाये ७९९११९ ठाहार छिठा अश्रुत करिषा विद्या मुनिउन्नत-वध-
कनिष्ठ पाणे उद्गोऽसाह हईषा राजधानी अडिमुत्ते अडारुक्त हईलेन एव वडवानल येमन सांगरगर्भे
सतत एगोठ बाके, उद्गुण आत्मविनाशकर सेई अविनाप ठाहार अष्टःकरणे वृत्तरूपे निविष्टे हईषा रहिल

नवम सर्ग समाप्त ॥७

दशमः सर्गः ।

पृथिवीं शासतस्तस्य पाकशासनतेजसः ।

किञ्चिदूनमनूनर्हः शरदामयुतं ययौ ॥१

न चोपलेभे पूर्वेषामृणनिर्मोक्षसाधनम् ।

सुताभिधानं स ज्योतिः सद्यः शोकतमोऽपहम् ॥२

१ अ. । पाकशासनतेजसः पृथिवीं शासतः अनूनर्हः तस्य किञ्चित् ऊनं शरदाम् अयुतं ययौ ॥

२ अ. । सः पूर्वेषाम् ऋणनिर्मोक्षसाधनं सद्यः शोकतमोऽपहं सुताभिधानं ज्योतिः न च उपलेभे ॥

आशंसे नित्यमानन्दं रामनामकथामृतम् ।

सद्भिः स्वश्रवणैर्नित्यं पयं पापं प्रणोदितुम् ॥

१ । पृथिवीं शासतः पालयतः पाकशासनतेजस इन्द्रवर्चसः । अनूनर्हं महासमृद्धस्तस्य दशरथस्य किञ्चिदूनमोषत् न्यूनं शरदां वत्सराणाम् । 'स्यादृती वत्सरे शरत्' इत्यमरः । अयुतं दशसहस्रं ययौ । 'एकदश-शतसहस्राण्ययुतं लक्षं तथा प्रयुतम् । कोट्यर्धदश पञ्च स्थानात् स्थानं दशगुणं स्यात् ॥' इत्यार्यभट्टः । इदञ्च मुनिशापात् परं वेदितव्यं न तु जननात् । 'षष्टिवर्षसहस्राणि जातस्य मम कौशिक ! दुःखेनोत्पादित-स्त्रायं न रामं नेतुमर्हसि ॥' इति रामायणविरोधात् । नाप्यभिषेकात् परं तस्यापि 'सम्यग्विनोतमथ वर्महरं कुमारमादिश्य रक्षणविधौ विधिवत् प्रजानाम्' इति कौमारानुष्ठितत्वाभिधानात् स एव विरोध इति ॥

२ । स दशरथः पूर्वेषां पितॄणाम् ऋणनिर्मोक्षसाधनम् । 'एष वा अनृणो यः पुत्रो' इति श्रुतेः । पितॄणाम् ऋणविमुक्तिकारणम् । सद्यः शोक एव तमस्तदपहन्तीति शोकतमोऽपहम् । अत्राभयङ्कर इति वदुप-पदेऽपि तदन्तविधिमाश्रित्य 'अपक्लेशतमसोः' इति उग्रप्रत्ययः । सुताभि-धानं सुताख्यं ज्योतिः न उपलेभे न प्राप च ॥

१—२ । शङ्खतूला विजयशाली अङ्गुलमश्रुतिप्रमाणं नम्रगतिं ममरथं पृथिवीपालने निरतं धाकिम् । किङ्क-कम् अमृतवत्स्रं अतिराहितं करिनेन । किञ्च तानि एते श्लोकाश्च ममरथोऽपि पिङ्गलेन अथश्रुतिसाधनवत्तम-शोकाकारविनानो पूजलोचिःलाते मयर्षं हरेलेन ना ।

अतिष्ठत्प्रत्ययापेक्षसन्ततिः स चिरं नृपः ।
प्राङ्मन्यादनभिव्यक्तरत्नोत्पत्तिरिवार्णवः ॥३॥

३ अः । प्रत्ययापेक्षसन्ततिः स नृपः मन्यात् प्राक् अनभिव्यक्तरत्नोत्पत्तिः अर्णवः इव चिरम् अतिष्ठत् ॥

३ । प्रत्ययं हेतुमपेक्षत इति प्रत्ययापेक्षा सन्ततिर्यस्य स तथोक्तः ।
'प्रत्ययोऽधौनशपथज्ञानविश्वामहेतुषु' इत्यमरः । स नृपः । मन्यात् प्राक्
मन्यनात् पूर्वमनभिव्यक्ता अदृष्टा रत्नोत्पत्तिर्यस्य सोऽर्णव इव । चिरमतिष्ठत् ।
सामग्र्यभावात् विलम्बी न तु वस्यत्वादिति भावः ॥

७ । त्रिभिः सङ्घाननां कानि हेतुविशेषनापेक्षं क्षान्तिरा मन्त्रेण पूर्वे अनकिञ्चनं वृत्तं कर्तव्यं ज्ञानं
कानातिगां कर्तव्यं नागिनन ।

ऋष्यशृङ्गादयस्तस्य सन्तः सन्तानकाङ्क्षिणः ।
आरेभिरे जितात्मानः पुत्त्रायामिष्टिमृत्वजः ॥४॥

४ अः । जितात्मानः ऋष्यशृङ्गादयः ऋत्वजः सन्तः सन्तानकाङ्क्षिणः तस्य पुत्त्रायाम् इष्टिम्
आरेभिरे ॥

४ । ऋष्यशृङ्गादयः । ऋष्यशृङ्गे नाम कश्चिदपिः । तदादयः । ऋतुम्
ऋतौ वा यजन्तौति ऋत्वजो याज्ञिकाः । ऋत्विग्दधृक्—इत्यादिना
क्रियन्तो निपातः । जितात्मानो जितान्तःकरणाः सन्तः, सन्तानकाङ्क्षिणः
पुत्रार्थिनस्तस्य दशरथस्य पुत्रोयां पुत्रनिमित्तम् । 'पुत्राच्छ च' इति
छः प्रत्ययः । इष्टिं यागमारेभिरे प्रचक्रमिरे ॥

७ । उभयसुत्रं क्रियेत्तन्त्रं अथान्त्रं अत्रुति कश्चिदपि न मेहे सङ्घानार्थं नरपतिर आर्थनां पूज्येष्टि वल्लेन
अशुभेन कर्तव्येन ।

तस्मिन्नवसरे देवाः पौलस्त्योपप्लुता हरिम् ।
अभिजग्मुर्निदाघार्ताश्छायावृक्षमिवाध्वगाः ॥ ५ ॥

५ अः । तस्मिन् अवसरे देवाः पौलस्त्योपप्लुताः (सन्तः) अध्वगाः निदाघार्ताः (सन्तः)
छायावृक्षम् इव हरिम् अभिजग्मुः ॥

५ । तस्मिन्नवसरे पुत्रकामेष्टिप्रवृत्तिसमये देवाः । पौलस्त्यस्य गोत्रा-
पत्यं पुमान् पौलस्त्यो रावणः । तेनोपप्लुताः पोडिताः सन्तः । निदाघार्ता
धर्मातुराः । अध्वानं गच्छन्तीत्यध्वगाः पात्याः । 'अन्तात्यन्ताध्वदूरपार-
सर्वानन्तेषु डः' इति उप्रत्ययः । छायाप्रधानं वृक्षं छायावृक्षमिव । शाक-
पार्थिवादित्वात् समासः । हरिं विष्णुमभिजग्मुः ॥

৫। ইত্যবসরে নিম্নোক্তপাঠিত পথিকগণ যেন ছাত্রাবস্থায় তত্ত্বল আশ্রয় করিয়া থাকে, তৎপন্ন গোলভ্যনন্দন ব্রাহ্মসভায় রাবণকর্তৃক নিম্নোক্ত ভ্রমণে নারায়ণসমীপে গমন করিলেন ।

ते च प्रापुरुदन्वन्तं बुबुधे चादिपूरुषः ।

अव्याक्षेपो भविष्यन्त्याः कार्यसिद्धेर्हि लक्षणम् ॥ ६

৬ অঃ । তে চ উদন্বন্ত' প্রাপুঃ আদিপুরুষস্য বুবুধে । অব্যাক্ষেপঃ ভবিষ্যন্ত্যাঃ কার্যসিদ্ধে-
লক্ষণ' হি ॥

৬। তে দেবাস্ব উদন্বন্ত' সমুদ্রম্ । 'উদন্বানুদধৌ চ' ইতি নিপাতঃ ।
প্রাপুঃ । আদিপুরুষো বিষ্ণুস্য বুবুধে । যোগনিদ্রাং জহাবিত্যর্থঃ । গমন-
প্রতিবোধয়োরবিলম্বার্থোঁ চকারৌ । তথাহি—অব্যাক্ষেপো গম্যস্যাব্যাসক্তঃ
অবিলম্ব ইতি যাবত্ ভবিষ্যন্ত্যাঃ কার্যসিদ্ধে'লক্ষণ' লিঙ্গ' হি । উক্তাস্ব—
'অনন্যপরতা চাস্য কার্যসিদ্ধেসু লক্ষণম্' ইতি ॥

৩। ভ্রমণেও সাগরতীরে উপনীত হইলেন, ভগবান্ আমিনুরূপ বিষ্ণুও যোগনিদ্রা পরিত্যাগ করিলেন ।
কার্যসিদ্ধার্থে গম্যজনের অবিলম্বে সমাগমই তাঁহাে কার্যসিদ্ধির শুভলক্ষণ, সন্দেহ নাই ।

भोगिभोगासनासीनं ददृशुस्तं दिवौकसः ।

तत्फणामण्डलोदर्चिर्मणिद्योतितविग्रहम् ॥ ७

৩ অঃ । দিবৌকসঃ ভোগিভোগাসনাসীন' তত্ফণামণ্ডলোদর্চির্মণিद्यোতিতবিগ্রহ' ত' দদৃশুঃ ॥

৩। দীর্ঘাকো যেষাং তে দিবৌকসো দেবাঃ । পৃষোদরাদিত্বাৎ সাধুঃ ।
যদ্বা দিবশব্দোদন্তোদ্যস্তি । তথাচ বুধচরিতে—'ন শোভতে তেন হি
নো বিনা পুরং মরুত্বতা বৃত্তবধে যথা দিবম্' ইতি । তত্র 'দিবু ক্রীড়াদৌ'
ইতি ধাতোঃ 'ইগুপধ'—ইতি কঃ । দিবমোক এষামিতি বিগ্রহঃ । ভোগিনঃ
শেষস্য ভোগঃ শরীরম্ । 'ভোগঃ সুখে স্ত্র্যাদিভূতাবহেষ ফণকায়যোঃ' ইত্যমরঃ ।
স এবাসনং সিংহাসনং তত্র আসীনমুপবিষ্টম্ । আসেঃ শানচ্ । 'ইদাসঃ'
ইতীকারাদেশঃ । তস্য ভোগিনঃ ফণামণ্ডলে যে উদর্চিষ উদ্রুময়ো মণয়-
স্বৌদ্যোতিতবিগ্রহং তং বিষ্ণুং দদৃশুঃ ॥

৭। দেবগণ ও ঋষিগণ উপস্থিত হইতে দেখিলেন,—নারায়ণ অনন্তনাগের দেহশাখায় শরীর গ্রহণাভ্যে
এবং সেই নাগের কণাশঙ্কলহ রণিসমূহের কিরণজালে তাঁহার কলেবর সম্মানিত হইতেছে ।

শ্রিয়ঃ পদ্মনিপস্বায়াঃ সৌমান্তরিতমেবলৈ ।

অঙ্কে নিচ্ছিন্নচরণমাস্তৌর্ণকরপল্লবে ॥ ৮

৮ অঃ । পদ্মনিপস্বায়াঃ শ্রিয়ঃ সৌমান্তরিতমেবলৈ আস্তৌর্ণকরপল্লবে অঙ্কে নিচ্ছিন্নচরণম্ ॥

৮ । কৌটুশং বিষ্ণুশ্চ ? পদ্মে নিপস্বায়া উপবিষ্টায়াঃ শ্রিয়ঃ সৌমান্তরিতা দৃকুন্মথ্যবহিতা মেবলা যস্য তস্মিন্ । আস্তৌর্ণৌ করপল্লবৌ পাণিপল্লবৌ যস্মিন্ । বিশেষণদ্বয়েনাপি চরণয়োঃ সৌকুমার্যাৎ কটিমেল্লাস্মর্গাসহত্বং সূচ্যতে । তস্মিন্ অঙ্কে নিচ্ছিন্নৌ চরণৌ যেন তম্ ॥

৮ । কয়লাগনা লক্ষ্মীদেবী দৃকুন্মথ্যবহিতা মেবলা (কটৌ আভরণ) আবৃত করিলা অঙ্কতলে পাণিপল্লব সন্নিবেশিত করতঃ তদুপরি তাঁহার চরণদ্বয় ধারণ করিলা বহিঃপ্রাচীন ।

প্রবৃদ্ধপুণ্ডরৌকাচং বালাতপনিভাংশুকম্ ।

দিবসং শারদমিব প্রারম্ভসুখদর্শনম্ ॥ ৯

৯ অঃ । প্রবৃদ্ধপুণ্ডরৌকাচং বালাতপনিভাংশুকং প্রারম্ভসুখদর্শনং শারদং দিবসম্ ইব ॥

৯ । পুনঃ কৌটুশম্ ? প্রবৃদ্ধে বিকমিতে পুণ্ডরৌকে ইব অক্ষিপণৌ যস্য তম্ । দিবসে তু পুণ্ডরৌকমেবাচ্চি যস্যেতি বিয়হঃ । বালাতপনিভমশুকং যস্য তম্, পৌতাঙ্কধরমিত্যর্থঃ । অন্যত্র বালাতপব্যাজাংশুকমিত্যর্থঃ । ‘নিভো ব্যাজসদৃশ্যোঃ’ ইতি বিশ্বঃ । প্রকটঃ আরম্ভো যোগো যेषাং তে প্রারম্ভা যোগিনঃ, তेषাং সুখদর্শনম্ । অন্যত্র প্রারম্ভে প্রাদৌ সুখদর্শনং শারদং শরতৃষ্মদ্ব্যভিনং দিবসমিব স্থিতম্ ॥

৯ । সেই বিকমিতপুণ্ডরৌকনয়ন তরুণ আভরণতুল্য পৌতরসন নারায়ণ শরৎকালীন প্রভাতকালের স্থায় একান্ত সুদর্শন হইয়াছিলেন ।

প্রভানুলিপশ্রীবত্সং লক্ষ্মীবিভ্রমদর্পণম্ ।

কৌস্তুভাখ্যমপাং সারং বিভ্রাণং বৃহতোরসা ॥ ১০

১০ অঃ । প্রভানুলিপশ্রীবত্সং লক্ষ্মীবিভ্রমদর্পণং কৌস্তুভাখ্যম্ অপাং সারং বৃহতা উরসা বিভ্রাণম্ ॥

১০ । পুনঃ কিংবিধম্ ? প্রভয়া অনুলিপসমনুরঞ্জিতং শ্রীবত্সং নাম লাঙ্ঘনং যস্য তং লক্ষ্মীয়া বিভ্রমদর্পণম্, কৌস্তুভ ইত্যাক্ষা যস্য তম্ অপাং সমুদ্রাণাং সারং স্থিরাং যম্, অক্ষয়মণিমিত্যর্থঃ । বৃহতা উরসা বিভ্রাণম্ ॥

১০ । বাহার প্রভঃশব্দে অমূরঞ্জিত হইয়া শ্রীবৎসচিহ্ন সমুজ্জ্বল হইয়াছে, কয়লাং বিলাসদর্পণবরূপ, সমুদ্রের সারভূত সেই কোমলভরণ ভদ্রীয়া বিশাল বক্ষঃস্থলে বিবাহ করিতেছে ।

बाहुभिर्विंटपाकारैर्दिव्याभरणभूषितैः ।

आविर्भूतमपां मध्ये पारिजातमिवापरम् ॥ ११

११ अ. । विटपाकारैः दिव्याभरणभूषितैः बाहुभिः (उपलक्षितम्) अपां मध्ये आविर्भूतम् अपरपारिजातम् इव (स्थितम्) ॥

११ । विटपाकारैः शाखाकारैः दिव्याभरणभूषितैः बाहुभिरुपलक्षितम् । अतएव अपां सैन्धवोनां मध्ये आविर्भूतमपरं द्वितीयं पारिजातमिव स्थितम् ॥

११ । तौशार शाखामृगं दीर्घं बाहुतूष्णं दिवाउरणं भूषितं, तौशारेकं पेशिना बोध इहेन येन, अपरं एकटी पारिजातवृक्षं समुद्रमधो आविर्भूतं इहेनाह ।

दैत्यस्त्रीगण्डलेखानां मदरागविलोपिभिः ।

हेतिभिश्चेतनावद्भिरुदोरितजयस्वनम् ॥ १२

१२ अ. । दैत्यस्त्रीगण्डलेखानां मदरागविलोपिभिः चेतनावद्भिः हेतिभिः उदोरितजयस्वनम् ॥

१२ । दैत्यस्त्रीगण्डलेखानाम् असुराङ्गनागण्डस्थलानां यो मदरागस्तं विलुम्पन्ति हरन्ताति मदरागविलोपिभिः. तं । चेतनावद्भिः सजीवैः हेतिभिः सुदर्शनादिभिः शस्त्रैः । 'रवेरर्चिश्च शास्त्रञ्च वज्रिजाला च हेतयः' इत्यमरः । उदोरितजयस्वनम् । जयशब्दमुद्बोधयन्तोभिः मूर्त्तिमतोभिः अस्त्रदेवताभिरुपास्यमानमित्यर्थः ॥

१२ । अश्वत्थमवीक्षणैः शङ्खज इहेतु बाह्याः मदरागैः विलोपनाधनं करिष्या-
हिन, जेहे महेतुन सुदर्शनप्रभृति शस्त्रेण तौशार अश्वत्थि उक्तरणं करिष्येहे ।

मुक्तशेषविरोधेन कुलिशव्रणलक्षणा ।

उपस्थितं प्राञ्जलिना विनोतेन गरुत्मता ॥ १३

१३ अ. । मुक्तशेषविरोधेन कुलिशव्रणलक्षणा विनोतेन प्राञ्जलिना गरुत्मता उपस्थितम् ॥

१३ । मुक्तो भगवत्सन्निधानात् त्यक्तः शेषेण अहोश्चरेण सह विरोधः सहजमपि वैरं येन तेन । कुलिशव्रणा अमृताहरणकाले इन्द्रयुद्धे ये वज्रप्रहारास्त एव लक्ष्माणि यस्य सः तेन । प्रवह्नाञ्जलिः येन तेन प्राञ्जलिना । प्रवह्नाञ्जलिनेत्यर्थः । विनोतेन अनुदतेन गरुत्मता उपस्थितम् उपासितम् । पुरा किल तेन विष्णुना मातलिप्रायितेन भगवता तद्दृष्टि-
गुणकेश्याः पत्युः कस्यचित् सर्पस्य गरुडादभयदाने कृते स्वविपचरक्षण-
शुभितं पवित्रार्जं त्वहादाहं त्वता बलाक्य इति गर्वितं स्ववामतर्जनीभारे-

येव भङ्क्षा भगवान् विनिनायेति महाभारतीयां कथां सूचयति विनीतेन
इत्यनेन ।

१७ । कूनिशकतपेह थंराज गुरुड वाशुकिर महित महकदेवर परिशार करिया
रुठांजलिपूटे ठांशर निकटे दण्डायमान रहियाछे ।

योगनिद्रान्तविशदैः पावनैरवलोकनेः ।

भृग्वादीननुगृह्णन्तं सौखशायनिकानृषीन् ॥ १४

१४ अ. । योगनिद्रान्तविशदैः पावनेः अवलोकनेः सौखशायनिकान् भृग्वादीन् नृषीन् अनु-
गृह्णन्तम् ॥

१४ । योगो मनसो विषयान्तरव्यावृत्तिः । तद्र पा या निद्रा तस्या
अन्ते अवसाने विशदैः प्रसन्नैः पावनेः शोधनैरवलोकनेः सुखशायनं पृच्छ-
न्तीति सौखशायनिकास्तान् । 'पृच्छतो सुस्नातादिभ्यः' इत्युपसंख्यानानृक-
प्रत्ययः । भृग्वादीन् नृषीन् अनुगृह्णन्तम् ।

१४ । योगनिद्राया अवसाने तस्यै जिनोकपति तदीय सुखशयनबिच्छाश् महर्षि
हृषप्रभृतिके पूत दृष्टि द्वारा अनुगृहीत करितेछेन ।

प्रणिपत्य सुरास्तस्मै शमयित्वे सुरद्विषाम् ।

अथैनं तुष्टुवः स्तुत्यवाङ्मनसगोचरम् ॥ १५

१५ अ. । अथ सुराः सुरद्विषां शमयित्वे तस्मै (विष्णवे) प्रणिपत्य अवाङ्मनसगोचरं स्तुत्यम्
एनं तुष्टुवः ॥

१५ । अथ दर्शनानन्तरं सुराः सुरद्विषामसुराणां शमयित्वे विनाश-
काय तस्मै विष्णवे प्रणिपत्य स्तुत्यं स्तावाहम् । 'एतिसुशास्त्रदृजुषः क्वप्'
इति क्वप्प्रत्ययः । वाक् च मनस वाङ्मनसे । 'अचतुर'—इत्यच्प्रत्य-
यान्तो निपातः । तयोर्मावरो विषया न भवतोत्यवाङ्मनसगोचरः ।
तमेनं विष्णुं तुष्टुवः अस्तुवन् ॥

१५ । अनन्तर सुरगण असुरविनाशकारी वाक्यमनेन अर्गोचर जगत्पूजा सेहै
श्रविके अणिपातपूर्वक स्तुत करिते लागिलेन ।

नमो विश्वसृजे पूर्वं विश्वं तदनु बिभ्रते ।

अथ विश्वस्य संहर्त्रे तुभ्यं देधा स्थितात्मने ॥ १६

१६ अ. । पूर्वं विश्वसृजे तदनु विश्वं बिभ्रते अथ विश्वस्य संहर्त्रे देधा स्थितात्मने तुभ्यं नमः ॥

१६ । पूर्वमादौ विश्वसृजे विश्वस्रष्ट्रे, तदनु सर्गानन्तरं विश्वं बिभ्रते

পুষ্যতে, অথ বিশ্বস্য সংহর্তে, एवं तेषां सृष्टिस्थितिसंहारकालेन স্থিত
প্রাক্ষা স্বরূপং यस্য তস্মৈ ব্রহ্মবিষ্ণুহরাক্ষনে তুভ্যং নমঃ ॥

১৬। আপনি প্রথমে ব্রহ্মদেহ ধারণ করিয়া এই বিশ্ব সৃষ্টি করিয়াছেন, পরে
আপনিই বিষ্ণুরূপে পালন করেন, তখনস্বয়ং ব্রহ্মরূপে আপনিই হেহার সংহার করিয়া
থাকেন, অতএব এই মূর্ত্তিবিশ্বরূপী আপনাকে নমস্কার ।

रसान्तराण्येकरसं यथा दिव्यं पयोऽश्नुते ।

देशे देशे गुणेष्वेवमवस्थास्त्वमवিক्रियः ॥ ১৩

১৩ অঃ । একরসং দিব্যং পয়ঃ দেশে দেশে রসান্তরাণি যথা অশ্নতে एवम् অবিক্রিয়ঃ ত্বং গুণে
পবনঃ (অশ্বশ্বে) ॥

১৩। নমু কূটস্থস্য কথং তৈরূষ্যমিত্যাশঙ্ক্য সৌপাদিকমিত্যাহ—
রসান্তরাণ্যেতি । একরসং মধুরৈকরসং দিব্যং ভবং দিব্যং পয়ঃ বর্ষাদিকং, দেশে
দেশে জলগাদিদেশে, অন্যান্ রসান্তরাণি লবণাদোনি যথা অশ্নতে
প্রাপ্নোতি । एवমবিক্রিয়া নির্বিকারঃ একরূপ ইত্যর্থঃ । ত্বং গুণে
পবনঃ স্রষ্টৃত্বাদিরূপাঃ অশ্বশ্বে ॥

১৭। একরূপ মধুরাদ্বাদি বা বাহি যেমন দেশভেদে ভিন্নবাদি হয়, তরূপ আপনি
বস্তু নির্বিকার হইয়াও সম্বাদি গুণভেদে সৃষ্টিস্থিতিপ্রত্যয়ের কৰ্ত্তা ব্রহ্মাদি তিন প্রকার
মূর্ত্তি পরিগ্রহ করিয়াছেন ।

अमेयो मितलोकस्त्वमनर्थो प्रार्थनावहः ।

अजितो जिष्णुरत्यन्तमन्यक्तो व्यक्तकारणम् ॥ ১৮

১৮ অঃ । হে দেব ! ত্বম্ অমেয়ঃ মিতলোকঃ অনর্থো প্রার্থনাবহঃ অজিতঃ জিষ্ণুঃ অত্যন্তম্
অন্যক্তঃ ব্যক্তকারণম্ ॥

১৮। হে দেব ! ত্বম্ অমেয়ো লোকৈরিত্যন্য ন পরিচ্ছেদ্যঃ । মিতলোকঃ
পরিচ্ছিন্নলোকঃ । অনর্থো নিঃসূহঃ । প্রার্থনাত্যাগবহঃ । পদাঘাতঃ ।
প্রার্থনানামাবহঃ কামদঃ । অজিতঃ অন্যন জিতঃ । জিষ্ণুর্জয়শালঃ ।
অত্যন্তমন্যক্তো অতিসূক্ষ্মরূপঃ । ব্যক্তস্য স্থূলরূপস্য কারণম্ ॥

১৮। হে ভগবন ! কেহই আপনার পরিমাণ নিরূপণ বা ইয়ত্তাবারা পরিচ্ছেদ
করিতে পারে না, আপনিই কেবল অখিল জগতের পরিচ্ছেদ করিতে সক্ষম । আপনার
কোন বিষয়েই প্রার্থনা নাই এবং আপনিই সকলের অভ্যুত্থান বিতরণ করিয়া
থাকেন । আপনি জয়শীল, আপনাকে কেহ পরাজয় করিতে পারে না ; আপনি
অব্যক্ত হইয়াও এই অখিলজগতের ব্যক্ত মূল কারণরূপে বিরাজমান ।

হৃদয়স্থমনাসন্নমকামং ত্বাং তপস্বিনম্ ।

দয়ালুমনবস্পৃষ্টং পুরাণমজরং বিদুঃ ॥ ১৮

১৮ বঃ । ত্বাং হৃদয়স্থম্ মনাসন্নম্ মকামং তপস্বিনং দয়ালুম্ মনবস্পৃষ্টং পুরাণম্ মজরং বিদুঃ ॥

১৮ । হে দেব ! ত্বাং হৃদয়স্থং সর্বান্তর্যামিতয়া, নিত্যসন্নিহিতং তথাপ্যনাসন্নমগম্যরূপত্বাৎ প্রকটম্ বিদুঃ । সন্নিহিতস্যপি বিপ্রকটত্ব-
মিতি বিরোধঃ । তথা মকামম্ । ন কামোঃ মিলাষোঃ স্য তং, পরিপূর্ণ-
ত্বাচ্চিঃস্পৃহত্বাচ্চ নিষ্কামম্ । তথাহি—তপস্বিনং প্রযত্নতপোযুক্তং বিদুঃ ।
যো নিষ্কামঃ স কথং তপঃ কুরুত ইতি বিরোধঃ । পরিহারস্তু ঋষিরূপেণ
দুস্তরং তপস্তপ্যতে । দয়ালুং পরদুঃখাপহরণপরং তথাপ্যনবস্পৃষ্টং নিত্যা-
নন্দস্বরূপত্বাদদুঃখিনং বিদুঃ । ‘মঘে দুরিতদুঃখয়োঃ’ ইতি বিশ্বঃ ।
দয়ালুরদুঃখো চেতি বিরোধঃ । ‘ইর্ষ্যাং চেষ্টায়াং ত্বসন্তুঃ’ ক্রোধনো নিত্য-
শঙ্কিতঃ । পরমাত্ম্যোপজীবো চ ষড়্ভেদে নিত্যদুঃখিতাঃ ॥’ ইতি মহাভারতে ।
পুরাণম্ মনাদিম্ মজরং নিবিকারত্বাদমজরং বিদুঃ । চিরন্তনং ন জীর্ণত
ইতি বিরোধালঙ্কারঃ । স্তম্ভম্—‘মামাসত্বে বিরোধস্য বিরোধালঙ্কৃতির্মতা’
ইতি । বিরোধেন তালৌকিকমজমিত্বং ব্যজ্যতে ॥

১৯ । হে দেব ! আপনি সতত স্বপ্নে হইয়াও অত্যন্ত দূরে অবস্থান করিতেছেন,
আপনি স্বপ্নে নিদ্রা, তথাপি নিরন্তর তপস্যার অঙ্গুষ্ঠান করিয়া থাকেন । আপনি
মর্যাদা, পাণ্ডিত্যবিশিষ্ট, অজর এবং পুরাণপুঙ্খ বলিয়া অভিহিত হন ।

সর্বজ্ঞস্বমবিজ্ঞাতঃ সর্বযোনিঃ স্বমাत्मभूः ।

সর্বপ্রভুরনৌশস্বমে কস্বং সর্বরূপভাক্ ॥ ২০

২০ বঃ । ত্বং সর্বজ্ঞঃ সবিজ্ঞাতঃ । ত্বং সর্বযোনিঃ সাত্মভূঃ । ত্বং সর্বপ্রভুঃ সনৌশঃ । ত্বম্ একঃ
সর্বরূপভাক্ ॥

২০ । ত্বং সর্বং জানাতীতি সর্বজ্ঞঃ । ‘ইগুপধ’—ইতি কপ্রত্যয়ঃ ।
সবিজ্ঞাতঃ ন কেনাপি বিজ্ঞাত ইত্যর্থঃ । ত্বং সর্বস্য যানিঃ কারণম্ । ত্বম্
সাত্মন এব ভবতো সাত্মভূঃ । ন তে ক্ষিত্বিকারণমস্ত্যর্থঃ । ত্বং সর্বস্য
প্রভুঃ । ত্বমনৌশঃ । ত্বমেকঃ সর্বরূপভাক্ ত্বমেক এব সর্বাঙ্গনা
বর্ষসে ইত্যর্থঃ ॥

২০ । আপনি সর্বজ্ঞ, কিন্তু আপনাকে কেহ জানিতে পারে না, আপনি অবিজ্ঞ
কারণের নির্বাণকর্তা, অথচ আপনি স্বপ্নে ; আপনি সকলের প্রভু, আপনীর প্রভু কেহ
নাই এবং আপনি এক হইয়াও বিশ্বব্রহ্মাণ্ডরূপে অবস্থান করিতেছেন ।

सप्तसामोपगीतं त्वां सप्तार्णवजले शयम् ।

सप्तार्चिर्मुखमाचख्युः सप्तलोकैकसंश्रयम् ॥ २१

२१ अ. । त्वां सप्तसामोपगीतं सप्तार्णवजले शयं सप्तार्चिर्मुखं सप्तलोकैकसंश्रयम् आचख्युः ॥

२१ । हे देव ! त्वां सप्तभिः सामभिः रथन्तरादिभिरुपगीतम् । 'तद्वितार्थ' — इत्युत्तरपदमसामः । सप्तानामर्णवानां जलं सप्तार्णवजलम् । पूर्ववत्समः । तत्र श्रुते यः स सप्तार्णवजले शयः तम् । 'शयवासना-
विश्वकालात्' इत्यलुक् । सप्तार्चिर्मुखं यस्य तम् । 'अग्निमुखा वै देवाः'
इति श्रुतेः । सप्तानां लोकानां भूर्भुवःस्वरादौ नामिकसंश्रयम् । एवम्भूतम्
आचख्युः ॥

२१ । मधु मासवेदे आपनां महिना कौडित इहेरा थाटक, मधु मधु आपनां
मधुनैव, नोदक आपनादक मधुनिवातान् वरुणं एव मधुवदेन आपनां वनिना
कीर्तन करे ।

चतुर्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्थाश्चतुर्युगाः ।

चतुर्वर्णमयो लोकस्त्वत्तः सर्वं चतुर्मुखात् ॥ २२

२२ अ. । चतुर्वर्गफलं ज्ञानं चतुर्युगाः कालावस्थाः लोकश्चतुर्वर्णमयः (इति) सर्वं चतुर्मुखात्
त्वत्तः (ज्ञातम्) ॥

२२ । चतुर्णां धर्मार्थकाममोक्षाणां वर्गश्चतुर्वर्गः । 'त्रिवर्गो
धर्मार्थकामार्थश्चतुर्वर्गः समीचकैः' इत्यमरः । तत्फलकं यज्ज्ञानम् । चत्वारि
युगानि कृतत्रेतादीनि यासु ताश्चतुर्युगाः कालावस्थाः कालपरिमाणम् ।
चत्वारो वर्णाः प्रकृता उच्यन्ते यस्मिन्निति चतुर्वर्णमयः चातुर्वर्ण्यप्रचुर
इत्यर्थः । तत्प्रकृतववने सयट् । 'तद्वितार्थ' — इत्यादिना तद्वितार्थे विषये
तत्पुरुषः । स लोकः । इत्येवंरूपं सर्वं चतुर्मुखाच्चतुर्मुखरूपिणस्त्वत्तः,
ज्ञातमिति शेषः । 'इदं सर्वमदृशं यदिदं किञ्चित्' इति श्रुतेः ॥

२२ । धर्म अर्थ काम मोक्ष चतुर्वर्गकनयत्र ज्ञान, मठादेवतादि युगचतुष्टय अर्चि
कालपरिमाण एव त्राकणादि चतुर्वर्गमत्र लोकमकन - चतुर्मुखश्चतुर्मुख आपना इहेदेहे
मधुमूढ इहेदेहे ।

अभ्यासनिगृहीतेन मनसा हृदयाश्रयम् ।

ज्योतिर्मयं विविच्यन्ति योगिनस्त्वां विमुक्तये ॥ २३

२३ अ. । योगिनः अभ्यासनिगृहीतेन मनसा हृदयाश्रयं ज्योतिर्मयं त्वां विमुक्तये विविच्यन्ति ॥

२३ । अभ्यासेन निगृहीतं विषयान्तरेभ्यो निवर्त्तितम् । तेन मनसा

योगिनो हृदयाश्रयं हृत्पद्मस्थं ज्योतिर्मयं त्वां विमुक्तये मोक्षार्थं विचिन्वन्ति
अन्विष्यन्ति ध्यायन्तीत्यर्थः ॥

२३। योगिगणं मोक्षकामनां अर्थासवभोक्तृ मन दात्रा अन्तराशांके विषयांस्तत्र
इहेते विनिवर्तितं करिष्यां यदिह ज्योतिर्गन्ध आगनांरहे ध्यानं करिष्यां थाकेन ।

अजस्य गृह्णतो जन्म निरोहस्य हतद्विषः ।

स्वपतो जागरूकस्य याथाार्थं वेद कस्तव ॥ २४

२४ अः । कः अजस्य जन्म गृह्णतः निरोहस्य हतद्विषः स्वपतः जागरूकस्य तव याथाार्थं वेद ॥

२४। न जायत इत्यजः । 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति उपलब्धः । तस्य
अजस्य जन्मशून्यस्यापि जन्म गृह्णतः मत्स्यादिरूपेण जायमानस्य । निरो-
हस्य चेष्टारहितस्यापि हतद्विषः शत्रुघातिनः, जागरूकस्य सर्वसाक्षितया
नित्यप्रबुद्धस्यापि स्वपतः योगनिद्रामनुभवतः । इह' विरुद्धचेष्टस्य तव
याथाार्थं का वेद वेत्ति । 'विदो लटो वा' इति नलादेशः ॥

२४। आपनि अज इहेष्टां अज परिग्रहं करेन, निरोह इहेष्टां शत्रुघनां
करिष्यां थाकेन ; योगनिद्रां आश्रयं करिष्यां आपनि मत्त जागरूक, अतएव के
आगनां तत्र विवित इहेते समर्थः ।

शब्दादीन् विषयान् भोक्तुं चरितुं दुश्चरं तपः ।

पर्याप्तोऽसि प्रजाः पातुमौदासीन्येन वर्त्तितुम् ॥ २५

२५ अः । शब्दादीन् विषयान् भोक्तुं दुश्चरं तपः चरितुं प्रजाः पातुमौदासीन्येन वर्त्तितुं
पर्याप्तः असि ॥

२५। किञ्च कृष्णादिरूपेण शब्दादीन् विषयान् भोक्तुम् । नरनारायणादि-
रूपेण दुश्चरं तपश्चरितुम् । तथा दैत्यमर्दनेन प्रजाः पातुम् । औदासी-
न्येन ताटस्थ्येन वर्त्तितुञ्च पर्याप्तः समर्थः असि । भोगतपसोः पालनौ-
दासीन्ययोश्च परस्परविरुद्धयोराचरणे त्वदन्यः कः समर्थ इत्यर्थः ॥

२५। उदासीनभावे अवस्थित इहेष्टा आपनिहे क्रावमादि विषयभेद, ग, इ*करं तप-
करण एव अजपांलन करिते मन्त्रम् ।

बहुधाप्यागमैर्भिन्नाः पन्थानः सिद्धिहेतवः ।

त्वय्येव निपतन्त्योषा जाह्नवीया द्रवार्णवे ॥ २६

२६ अः । आगमैः बहुधा भिन्नाः अपि सिद्धिहेतवः पन्थानः जाह्नवीयाः ओषा अर्णवे इव त्वयि
प३ पतन्ति ॥

२६ । आगमेऽप्यौसाख्यादिभिर्दर्शनैर्बहुधा भिन्ना अपि सिद्धिहेतवः पुरुषार्थसाधकाः पन्थान उपायाः । जाह्नव्या इमे जाह्नवोया गाह्वाः । 'वृषच्छः' इति कप्रत्ययः । ओघाः प्रवाहाः । ते अपि आगमेरागतिभिः बहुधा भिन्नाः सिद्धिहेतवश्च । अर्थवे इव, त्यय्येव निपतन्ति प्रविशन्ति । येन केनापि रूपेण त्वामिवोपयान्तोत्यर्थः । यथाहुराचार्याः—'किं बहुना, कारवोऽपि विश्वकर्मोत्युपासते' इति ॥

२७ । ईतन्ततः प्रवहमानं जारुबीजनं येषमनं जनधिते मिलितं ह्य, तज्जग आगमादिनां निक्षिपथं बहवां कार्त्तिकं इहेलेण आपनारं सर्ववापिबहेहू उहा आपनाते निपतित इहेसाहे ।

त्वय्यावेशितचित्तानां त्वत्समर्पितकर्मणाम् ।

गतिस्त्वं वीतरागाणामभूयः सन्निवृत्तये ॥ २७

२७ अः । त्वयि आवेशितचित्तानां त्वत्समर्पितकर्मणां वीतरागाणामभूयः सन्निवृत्तये त्वं गतिः ॥

२७ । त्वयि आवेशितं निवेशितं चित्तं यैस्तेषाम् । तुभ्यं समर्पितानि कर्माणि यैस्तेषां 'मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । मामिवैषसि कौन्तेय प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥' इति भगवद्वचनात् । वीतरागाणां विरक्तानामभूयः सन्निवृत्तये अपुनरावृत्तये मोक्षायेत्यर्थः । त्वमेव गतिः साधनम् । 'तमेव विदित्वा तिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इति श्रुतेरित्यर्थः ॥

२८ । निश्चिन्त कर्मफलं समर्पणपूर्वकं वीतरागाणां आपनाते चित्तं निविष्टं करिषाहेन, एहे वीतरागां मन्मन्निगत्तेन प्रनर्ज्यन् निवृत्तिर आपनिहे एकमात्रं गति ।

प्रत्यक्षोऽप्यपरिच्छेद्या मद्भादिर्महिमा तव ।

आप्तवागनुमानाभ्यां साध्यं त्वां प्रति का कथा ॥ २८

२८ अः । तव मद्भादिः महिमा प्रत्यक्षः अपि अपरिच्छेद्यः आप्तवागनुमानाभ्यां साध्यं त्वां प्रति का कथा ॥

२८ । प्रत्यक्षः प्रत्यक्षप्रमाणगम्योऽपि तव मद्भादिः पृथिव्यादिर्महिमैश्वर्यमपरिच्छेद्यः इत्युक्त्या नावधार्यः । आप्तवाक् वेदः । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादिश्रुतेः, अनुमानं—स्वित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वाद्दृष्टवदित्यादिकम् । ताभ्यां साध्यं गम्य त्वां प्रति का कथा । प्रत्यक्षमपि त्वत्कृतं जगदपरिच्छेद्यम् । तत्कारणमप्रत्यक्षस्वमपरिच्छेद्य इति सिद्धं वक्तव्यमित्यर्थः ॥

২৮। পৃথিবী প্রভৃতি প্রভাক্ষ পরিদৃশ্যমান ভবনীয় গ্রন্থার্থেই যখন পরিচ্ছেদ করা যায় না, তখন বেদাদি আশ্রয় বাধ্য হইয়া অন্তঃসম্মত আপনাতঃ কথায় আর কি বলিব ?

কেবলং স্মরণেনৈব পুনাসি পুরুষং যতঃ ।

অনেন বৃত্তয়ঃ শ্রেয়া নিবেদিতফলাস্বয়ি ॥ ২৫

২৫ অঃ। অরণেণ কেবলং পুরুষং যতঃ পুনাসি ; অনেন এব ত্বয়ি শ্রেয়াঃ বৃত্তয়ঃ নিবেদিতফলাঃ ॥

২৬। স্মরণেণ কেবলং কৃত্যস্বয়ি। ‘কেবলঃ কৃত্যস্বয়ি একশ্চ’ ইতি শাস্বতঃ। পুরুষং স্মর্তারং জনং পুনাসি। যতঃ যদিত্যর্থঃ। অনেন স্মৃতিকাব্যার্থেণৈব ত্বয়ি ত্বদ্বিষয়ে যা অবশিষ্টা বৃত্তয়ো দর্শনস্পর্শনাদয়ো ব্যাপারাঃ, তা নিবেদিতফলা বিজ্ঞাপিতকাব্যার্থাঃ। তব স্মরণস্যেব এতৎ ফলং, দর্শনাদী-
নান্তু কিয়দ্বিতীয়াবধারয়াম ইতি ভাবঃ ॥

২৭। আপনাতঃ স্মরণমাত্র করিতেই আপনি যে পুরুষকে পবিত্র করিয়া থাকেন, ইহাতেই বেশ জানা যাচ্ছে যে, আপনাতঃ দর্শন প্রবণাদি অবশিষ্ট বৃত্তিসকল কি অনন্ত কল প্রসব করে।

উদধিরিব রত্নানি তেজাসীব বিবস্বতঃ ।

স্তুতিভ্যো ব্যতিরিচ্যন্তে দূরাণি চরিতানি তে ॥ ৩০

৩০ অঃ। উদধেঃ রত্নানি ইব, বিবস্বতঃ তেজাসি ইব দূরাণি তে চরিতাণি স্তুতিভ্যঃ ব্যতিরিচ্যন্তে ॥

৩১। উদধে রত্নানীব, বিবস্বতস্তুতেজাসীব, দূরাণি অবাঙ্মনসগোচ-
রাণি তে চরিতানি স্তুতিভ্যো ব্যতিরিচ্যন্তে, নিঃশেষং স্তুতুং ন শক্ষ্যন্ত-
ইত্যর্থঃ ॥

৩২। রত্নাকরের রত্নসমূহের আশ্রয়, মহত্যাশ্রয় অংশজালের আশ্রয় বা কামনের অগোচর আপনাতঃ অনন্ত মহিমা জড়িতাক্য দ্বারা বর্ণনা করা যায় না।

অনবাস্তমবাস্তব্যং ন তে কিञ্চন বিদ্যতে ।

লোকানুগ্রহ এদৈকো হেতুস্তে জন্মকর্মণোঃ ॥ ৩১

৩১ অঃ। তে অনবাস্তম্য অবাস্তব্যং কিञ্চন ন বিদ্যতে। একঃ লোকানুগ্রহঃ এব তে জন্মকর্মণোঃ হেতুঃ ॥

৩২। অনবাস্তম্য অবাস্তম্য অবাস্তব্যং প্রাস্তব্যং তে তব কিञ্চন কিञ্চি-
দপি ন বিদ্যতে, নিত্যপরিপূর্ণত্বাদিত্যে ভাবঃ। তর্হি কিং নিবন্ধনে জন্ম-
কর্মণোঃ ? তদাহ—লোকেতি। একঃ লোকানুগ্রহ এব তে তব জন্মকর্মণোঃ
হেতুঃ। পরমকারুণিকস্য তে পরার্থেব প্রবৃত্তিঃ, ন স্বার্থেত্যর্থঃ ॥

৩৩। আপনাতঃ প্রাণ বা অপ্ৰাণ্য কিছুই নাই, তবে যে আপনি জন্মপরিগ্রহ ও

कर्माचरणं करिष्येह, इहा के वन जाकेर अति अशुभं अमर्शनेन कञ्चै वृत्ति
हरेव ।

महिमानं यदुत्कीर्त्य तव संक्रियते वचः ।

श्रमेण तदशक्त्या वा न गुणानामियत्तया ॥ ३२

३२ अः । तव महिमानम् उत्कीर्त्य वचः यत् संक्रियते तत् श्रमेण अशक्त्या गुणानाम्
इयत्तया वा न ॥

३२ । तव महिमानमुत्कीर्त्य वचः संहियत इति यत्, तद्वचःसंहरणं
श्रमेण वाग्व्यापारश्रान्त्या, अशक्त्या कात्स्न्येन वक्तुमशक्यत्वाद्वा । गुणा-
नामियत्तया एतावन्मात्रतया न, तेषामानन्त्यादिति भावः ॥

३२ । आपनार माहात्मा कौर्त्तन शेष करिष्ये ये आमापेन वाकावमान हरेतेछे
अमन नरे, अत्रुत आपनार गुणकौर्त्तने अमार्थ अथवा परिश्रान्तिवशतरे वाक्यत्र
विश्रम हरेतेछे ।

इति प्रसादयामासुस्ते सुरास्तमधोक्षजम् ।

भूतार्थव्याहृतिः सा हि न स्तुतिः परमेष्ठिनः ॥ ३३

३३ अः । इति ते सुराः तम् अधोक्षजं प्रसादयामासुः । हि परमेष्ठिनः सा भूतार्थव्याहृतिः,
स्तुतिः न ॥

३३ । इति ते सुराः, तम् अधोभूतमक्षजमिन्द्रियजं ज्ञानं यस्मिन्
तमधोक्षजं विष्णुं प्रसादयामासुः प्रसन्नं चक्रुः । हि यस्मात् परमेष्ठिनः
सर्वोत्तमस्य तस्य देवस्य सा देवैः कृता भूतार्थव्याहृतिः भूतस्य सत्यस्या-
र्थस्य व्याहृतिरुक्तिः । 'युक्ते क्षमादायुते भूतम्' इत्यमरः । न स्तुतिर्न
प्रशंसामात्रम् । महान्तो हि यथाकथञ्चिन्न सुलभा इति भावः । परमे
स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी । 'परमे कित्' इत्युणादिसूत्रेण तिष्ठतेरिनिः ।
'तत्पुष्टये कृति बहुलम्' इति सप्तम्या अलुक् । 'स्थास्थिन्स्थूणाम्' इति
षक्तव्यात् षत्वम् ॥

३३ । सुरगण एहेक्षण वाक्य विज्ञाप करिष्ये हेजिज्ञातीत उगवान् विष्णुः क अमन्न
करिष्येन ; ए मव वाकावमौ निताउ अतिवाप नरे, यनतः उहा मेहे गत्रमेष्ठेय पक्के
अक्षप कथम ।

तस्मै कुशलसम्प्रश्रव्यञ्जितप्रोतये सुराः ।

भयमप्रलयोद्वेलादाचख्युर्नर्कतोदधेः ॥ ३४

३४ अः । सुराः कुशलसमग्रयञ्जितप्रीतये तसौ अप्रलयोदेलान् नैर्ऋतोदधिः भयम् आचक्षुः ॥

३४ । सुरा देवाः कुशलस्य सम्प्रश्नेन व्यञ्जिता प्रकटीकृता प्रीतियस्य तस्मै, लक्षितप्रसादायेत्यर्थः । अन्यथा अनवसरविज्ञप्तिमुखराणामिव निष्फला स्यादिति भावः । तस्मै विष्णवे अप्रलये प्रलयाभावेऽपुद्बुदलादुभय्यादात्, नैर्ऋतो राक्षसः, स एवोदधिः तस्मान्नयमाचक्षुः कथितवन्तः ॥

३४ । अनन्तर नागाश्च शृङ्गणैश्च कुशलं प्रश्नं विच्छासां करिणो तांशान् उद्यौष्यं प्रीतिं वृद्धिं प्राप्तिं कश्चिदेन, — उगवन् । राक्षसं क्रमं कश्चि अकारेण उद्घोषित इति शब्द आभवात् अत्राह भूत इति शब्दः ।

अथ वेलासमासन्नशैलरन्धानुनादिना ।

खरेणोवाच भगवान् परिभूतार्णवध्वनिः ॥ ३५

३५ अः । अथ भगवान् वेलासमासन्नशैलरन्धानुनादिना खरेण परिभूतार्णवध्वनिः (सन्) उवाच ॥

३५ । अथ वेलायामब्धिकूले समासन्नानां सन्निकृष्टानां शैलानां रन्ध्रेषु गह्वरेषु अनुनादिना प्रतिध्वनिमता खरेण परिभूतार्णवध्वनिः तिरस्कृत-समुद्रघोषः भगवानुवाच ॥

३५ । एतदन्तरं देवगणैश्च वाक्यावसाने मेहे अनादिपुरुषं उगवान् वेलाभूमिं मन्त्रिहितं जिज्ञिगृह्यन् अतिक्षितिं च मधुक्षिन्नादि पत्राभूतं करिणा अति गह्वरेष्वपि कश्चित् वागिनेन ।

पुराणस्य कवेस्तस्य वर्णस्थानसमीरिता ।

बभूव कृतसंस्कारा चरितार्थैव भारती ॥ ३६

३६ अः । पुराणस्य कवेः तस्य वर्णस्थानसमीरिता कृतसंस्कारा भारती चरितार्था एव बभूव ॥

३६ । पुराणस्य चिरन्तनस्य कवेस्तस्य भगवतो वर्णस्थानेषु उरः-कण्ठादिषु समीरिता सम्प्रगुच्चारिता, अतएव कृतः सम्पादितः संस्कारः साधुत्वस्पर्ष्टतादिप्रयत्नो यस्याः सा भारती वाणी चरितार्था कृतार्था बभूवैव । एवकारस्तु असम्भावनाविपरीतभावनावयुदासार्थः ॥

३६ । मेहे प्रवाणं कति विष्णुं वर्णोच्चारणस्थानं इहेते संस्कृतं विविक्तं भावित्वैनिःशृतं इहेता येन निःसन्धेइहे चरितार्थतां नाहं करिणः ।

बभौ सदशनज्योत्स्ना सा विभोर्वदनोद्गता ।

निर्यातशेषा चरणाद्गङ्गेवोर्द्ध्वं प्रवर्त्तिनौ ॥ ३७

३७ अः । विभोः वदनोद्गता सदशनज्योत्स्ना सा, चरणात् निर्यातशेषा ऊर्द्ध्वं प्रवर्त्तिनौ गङ्गा इव बभौ ॥

৩৭। বিম্বোঃ বিম্বোঃ বদনাৎ উদ্ধৃতা নিঃসৃতা সদশনজ্যোত্স্না দন্ত-
কান্তিসহিতা । ইদঞ্চ বিশেষণং ধাবল্যাতিশয়ার্থম্ । অতএব সা ভারতী
চরণাদঙ্ঘ্রে নিঃসৃতা চাসৌ শেপা চ নিঃসৃতাশেপা । নিঃসৃতাশিষ্টেত্যর্থঃ ।
'স্নিগ্ধাঃ পুংবত্'—ইত্যনুবর্ত্তি । 'পুংবত্কর্ম্মধারণ'—ইতি পুংবদ্ধাবঃ, নিঃসৃতা-
শব্দস্য যা নিঃসৃতা সাবশেষা সা গঙ্গেবেতি সামান্যধিকরণ্যনিবাহঃ ।
নিঃসৃতায়াঃ শেপেতি বিশেষে পুংবদ্ধাবো দুর্ঘট এব । উদ্ধৃৎ প্রবর্ত্তি নী উদ্ধ-
বাহিনী গঙ্গেব বমৌ । ইত্যুত্প্রেক্ষ ॥

৩৭। সেই বাণী বিষ্ণু বধন হইতে ধবলপঙ্কজাঙ্ঘ্রি সম্বিষ্ট হইয়া উচ্চারিত
হওয়ায় মনে হইল যেন তাঁহার চরণকমলবিগলিতাবিষ্টে গঙ্গাদেবী উদ্ধে গমন
করিতেছেন ।

জানৈ বো রক্ষসাক্রান্তাবনুভাবপরাক্রমৌ ।

অঙ্কিতানাং তমসেবোমৌ গুণৌ প্রথমমধ্যমৌ ॥ ৩৮

৩৮। রক্ষসা বঃ অনুভাবপরাক্রমৌ অঙ্কিতানাং প্রথমমধ্যমৌ উমৌ গুণৌ তমসা ইব আক্রান্তৌ জানৈ ॥

৩৮। হে দেবাঃ ! বো যুগ্মাক্রমঅনুভাবপরাক্রমৌ মহিমপুরুষকারৌ
রক্ষসা রাবণেন । অঙ্কিতানাং শরীরিণাং প্রথমমধ্যমৌ উমৌ গুণৌ সত্বরজসী
তমসেব তমোগুণেনেব আক্রান্তৌ জানৈ । বাক্যার্থঃ কৰ্ম্ম ॥

৩৮। ভগবান্ বনিনেন,—হে দেবগণ ! তমোগুণ যেমন জীবগণের মত ও রক্ষা-
গুণকে পরাভূত করে, তদ্রূপ রাক্ষস রাবণ যে তোমাদিগের প্রভাব ও পরাক্রম অভি-
ভূত করিতেছে, ইহা আমি বিদিত আছি ।

বিদিতং তপ্যমানঞ্চ তেন মে ভুবনত্রয়ম্ ।

অক্রামোপনতেনেব সাধোহৃদয়মেনসা ॥ ৩৯

৩৯। বিদিতং তপ্যমানঞ্চ তেন মে ভুবনত্রয়ম্ । অক্রামোপনতেনেব সাধোহৃদয়মেনসা ॥
বিদিতম্ ॥

৩৯। কিন্তু অক্রামেব অনিচ্ছয়া উপনতেন প্রমাদাদাগতেন এনসা
পাপেন সাধোঃ সজ্জনস্য হৃদয়মিব । তেন রক্ষসা তপ্যমানং সন্তপ্যমানম্ ।
তপের্মোবাৎকাত্ কৰ্ম্মণি শানচ্ । ভুবনত্রয়ঞ্চ মে বিদিতং ময়া জ্ঞায়ত-
ইত্যর্থঃ । 'মতিবুদ্ধি'—ইत्याদিদা বর্ত্তমানে কঃ । 'কস্য চ বর্ত্তমানে'
ইতি ষট্ঠী ॥

৩৯। অপরিচ্ছিত পাপ যেমন সজ্জনগণের অন্তরাবরণ পরিত্যক্ত করে, তদ্রূপ সেই
রাক্ষসের অত্যাচারে যে আমার এই ভুবন পঙ্ক হইতেছে ; তাহা আমি অবিনীত নহি ।

कार्येषु चैककार्यत्वादभ्यर्थीऽस्मि न वज्रिणा ।

स्वयमेव हि वातोऽग्नेः सारथ्यं प्रतिपद्यते ॥ ४०

४० अः । च (किञ्च) एककार्यत्वात् कार्येषु वज्रिणा न अभ्यर्थाः अस्मि । हि वातः स्वयम् एव अग्नेः सारथ्यं प्रतिपद्यते ॥

४० । किञ्च । एककार्यत्वादावयोः एककार्यकत्वाद्धेतोः, कार्येषु कर्त्तव्यार्थेषु विषयेषु वज्रिणा इन्द्रेण अभ्यर्थ्य इदं कुर्वीति प्रार्थनीयो नास्मि । तथाहि वातः स्वयमेवान्नेः सारथां साहाय्यं प्रतिपद्यते प्राप्नोति, न तु वह्निप्रार्थनया इत्येवकारार्थः । प्रेक्षावतां हि स्वार्थेषु स्वत एव प्रवृत्तिः, न तु परप्रार्थनया । स्वार्थश्चायं ममापीत्यर्थः ॥

४० । सूरराज हेल् एवर् आमि आशादेर उडयैरहे अवापाननक्रा एकरे कार्या ; ए विषयै हेल् एवर् आर्धना निष्प्राप्नोत्रन ; केनना वायु यशःहे अग्निर मशशता आश हरेरा वाकेन ।

स्वासिधारापरिहृतः कामं चक्रस्य तेन मे ।

स्थापितो दशमो मूर्द्धा लभ्यांश इव रक्षसा ॥ ४१

४१ अः । स्वासिधारापरिहृतः दशमः मूर्द्धा मे चक्रस्य कामं लभ्यांशः इव तेन रक्षसा स्थापितः ॥

४१ । पुरा किल त्रिपुरारिप्रीणनाय स्वशिरोऽसि छिन्दता दशकन्धरेण यद्दशमं शिरोऽवशेषितं तत् मच्चक्रार्थमित्याह स्वेति । स्वासिधारया स्वखड्गधाराया परिहृतः । अच्छिन्न इत्यर्थः । दशमो मूर्द्धा मे मम चक्रस्य कामं पदग्रासो लभ्यांशः प्राप्तव्यभाग इव तेन रक्षसा स्थापितः । तत् सर्वथा तमहं हनिष्यामीत्यर्थः ॥

४१ । दशानन उपशमराकाल श्रीय तैश्च असिधारा यशस्त नशतो मस्तक छेदन करिशहिल, एवर् उरकाकेहे येन तांशर अवशिष्टे दशम मस्तकतो आमार टकेर आंश अंश वनिश्रा राशिश्च मिशह ।

स्रष्टुर्वरातिसर्गात्तु मया तस्य दुरात्मनः ।

अत्यारूढं रिपोः सोढं चन्दनेनैव भोगिनः ॥ ४२

४२ अः । मया स्रष्टुः वरातिसर्गात् तु तस्य दुरात्मनः रिपोः अत्यारूढं चन्दनेनैव भोगिन इव सोढम् ॥

४२ । तर्हि किं प्रागुपेक्षितमत आह—स्रष्टुरिति । किन्तु स्रष्टुर्ब्रह्मणो वरातिसर्गात् वरदानाद्धेतोः । मया तस्य दुरात्मनः रिपोः रावणस्य अत्यारूढम् अत्यारोहणम् अतिवृद्धिरित्यर्थः । नपुंसके भावे क्तः । भोगिनः

સર્પસ્ય અત્યારૂઠં ચન્દનેનેવ સોદમ્ । ચન્દનદ્રુમસ્યાપિ તથા સહનં સ્તદ્ધુઃ
નિયતેરિતિ દ્રષ્ટવ્યમ્ ॥

૪૨ । ઇન્દ્રનગરક યજ્ઞે વિવિધરેણ વૌરતર અઘ્યાઘાત મજ્જ કટ્ટ, આમિઠ ઉજ્જ-
ઠતુર્રાનનેર વર ઘઘાવે ધ્રોણે મેરે દુરાચ્યા રાક્ષસગતિર ઉચ્ચાત મજ્જ કરિતેહિ ।

ધાતારં તપસા પ્રોતં યયાચે સ હિ રાક્ષસઃ ।

દૈવાત્સર્ગાદબધ્યત્વં મર્ત્વૈષ્વાસ્થાપરાડ્મુખઃ ॥ ૪૩

૪૩ અ. । હિ સઃ રાક્ષસઃ મર્ત્યેષુ આસ્થાપરાડ્મુખઃ (સન્) તપસા પ્રોતં ધાતારં દૈવાન્ સર્ગાન્
અબધ્યત્વં યયાચે ॥

૪૩ । સમ્પ્રતિ વરસ્વરૂપમાહ ધાતારમિતિ । સ રાક્ષસસ્તપસા પ્રોતં
સન્તુષ્ટં ધાતારં વ્રહ્માણમ્ । મર્ત્યેષુ વિપ્યે આસ્થાપરાડ્મુખ આદરવિમુખઃ
સન્, મર્ત્યાનિનાદૃત્યમ્ इत्यथઃ । દૈવાદૃષ્ટિધાત્ સર્ગાતિ દૈવસૃષ્ટૈરબધ્યત્વં
યયાચે હિ ॥

૪૦ । ઐ રાક્ષસ ધૌર ઉપજ્ઞાધારા એકાદેક મજ્જે કરિશા ઉજ્જારાદૃજુ મર્ઠાલોકે
અનાશવનતઃ ‘મેવર અવધા રહેવે’ એરે વર આર્થના કરે ।

સોઽહં દાશરથિભૂત્વા રણભૂમેર્વલિક્ષમમ્ ।

કરિષ્યામિ શરૈસ્તોક્ષ્ણૈસ્તચ્છિરઃકમલોચ્ચયમ્ ॥ ૪૪

૪૪ અ. । સઃ અહં દાશરથિઃ ભૂત્વા તચ્છિરઃકમલોચ્ચયં તોક્ષ્ણૈઃ શરૈઃ રણભૂમેઃ લલિક્ષમ કરિષ્યામિ ॥

૪૪ । તર્હિ કા ગતિરિત્યાશઙ્કા મનુષ્યાવતારેણ હનિષ્યામીત્યાહ—
સોઽહમિતિ । સોઽહમ્ દશરથસ્યાપત્યં પુમાન્ દાશરથિઃ । ‘અત ઇજ્ઞ’
इति इज्ઞપ્રત્યયઃ । રામો ભૂત્વા તોક્ષ્ણૈઃ શરૈઃ તસ્ય રાવણસ્ય શિરાંસ્થેવ
કમલાનિ તેષામુચ્ચયં રાશિં રણભૂમેઃ લલિક્ષમં પૂજાહં કરિષ્યામિ । પુષ્પ-
વિશદા હિ પૂજેતિ ભાવઃ ।

૪૪ । અતઃએવ આમિ રાજા મનરથેર પૂજકરૂપે અવતોર્વ રહેશા નાનિત ન. ધારા
તાશાર મજ્જક રૂપ કચળમળ હેમનપૂર્ણક મચરભૂમિર ઉપાશાર મિવ ।

અચિરાદ્યજ્વભિર્ભાગં કલ્પિતં વિધિવત્ પુનઃ ।

માયાવિભિરનાલોદમાદાસ્યધ્વે નિશાચરૈઃ ॥ ૪૫

૪૫ અ. । યજ્વભિઃ વિધિવત્ કલ્પિતં ભાગં માયાવિભિઃ નિશાચરૈઃ અનાલીદમ્ અચિરાન્ પુનઃ
આદાસ્યધ્વે ॥

૪૫ । હે દેવાઃ ! યજ્વભિર્યાજ્ઞિકૈઃ વિધિવત્ કલ્પિતમ્પ્રહતં ભાગં

হবির্ভাগং মায়াবিম্বি: মায়াবদ্বি: । ‘অস্মায়ামেঘাস্রজো বিনি:’ ইতি বিনি-
প্রত্যয়: । নিশাচরৈ রক্ষোভিরনালীড়ম্ অনাস্বাদি’ যথা তথা অচিরাত্
পুনরাদাস্বধ্বে প্রহীণ্যধ্বে ॥

৪৫। হে স্বরগণ! অজিহে তোমরা যাচ্ছিকগণকর্তৃক যথাবিধি প্রদত্ত স্ব স্ব
যজ্ঞভাগ গ্রহণ করিতে মমর্থ ইহেবে, মোশ্যবী নিশাচরগণ উহা কদাচ আশ্বাদন করিতে
পারিবে না।

বৈমানিকা: পুণ্যকৃতস্যজন্তু মরুতাং পথি ।

পুষ্পকালোকসঙ্ঘোমং মেঘাবরণতত্পরা: ॥ ৪৬

৪৫ অ:। মরুতাং পথি বৈমানিকা: মেঘাবরণ তত্পরা: পুণ্যকৃত: পুষ্পকালোকসঙ্ঘোমং ল্যজন্তু ॥

৪৬। মরুতাং দেবানাং পথি ব্যোম্নি বৈমানিকা বিমানৈশ্চরন্ত: ।
‘চরতি’ ইতি ঢকপ্রত্যয়: । মেঘাবরণতত্পরা: রাবণভয়াত্ মেঘেণ অন্ত-
র্দ্বানতত্পরা: পুণ্যকৃত: সুকৃতিন: পুষ্পকালোকেন যদৃচ্ছয়া রাবণবিমান-
দর্শনেন য: সঙ্ক্শোম: ভয়চকিতং তং ত্যজন্তু । ‘সঙ্ক্শোমো ভয়চকিতম্’
ইতি শব্দার্থব: ॥

৪৭। বিমানচোরী পূণ্যবান্ লোকগণ পথে রাবণের পূজ্যকরত্ব দর্শনে ভীত ইহেই
মেঘের অন্তরালে পলায়ন করিতেন, এক্ষণ তাঁহারা সে শঙ্কা পরিত্যাগ করুন।

মৌত্বধ্বে স্বর্গবন্দীনাং বৈশ্ববন্ধানদূষিতান্ ।

শাপযন্তিতপৌলস্ত্যবলাত্কারকচগ্রহৈ: ॥ ৪৮

৪৮ অ:। (হে দেবা: ! যুযস্ম) শাপযন্তিতপৌলস্ত্যবলাত্কারকচগ্রহৈ: অদূষিতান্ স্বর্গবন্দীনাং
বৈশ্ববন্ধান্ মৌত্বধ্বে ॥

৪৭। হে দেবা: ! যুযং শাপেন নলকুবরশাপেন যন্তিতা প্রতিবদ্ধা:
পৌলস্ত্যস্য রাবণস্য বলাত্কারেণ যে কচগ্রহা: কেশাকর্ষাস্তৈরদূষিতান্
অনুপহতান্ স্বর্গবন্দীনাং হতস্বর্গাঙ্গনানাং বৈশ্ববন্ধান্ মোক্ষ্যধ্বে । পুরা কিল
নলকুবরেণ আত্মানমমিসরন্ত্যা রম্ভায়া বলাত্কারেণ সম্মোগাত্ ক্রুদ্ধেন
দুরাত্মা রাবণ: শপ্ত:—“স্বীণাং বলাদ্রহণে মূর্ধ্বা তে শতধা ভবিষ্যতী”তি
ভারতীয়া কথানুসন্ধেয়া ॥

৪৮। নলকুবরের অচিন্তাপবনত: নিশাচর রাবণ বন্দীকৃত স্বাক্ষরনাগের
কেশকর্ষণ বলপূর্বক স্পর্শ করিতে পাবে নাহি, এক্ষণে তোমরা উহাদের সেই স্পর্শ-
শোষণে বৈশ্ববন্ধন উন্মোচন কর।

রাবণাবগ্রহক্লান্তমিতি বাগমৃতেন স: ।

অভিঘৃষ্য মরুতশস্যং কৃষ্ণামেঘাস্তিরোদধে ॥ ৪৯

४८ अ. । सः कृष्णमेघः रावणावयहकान्तं मरुतशस्यम् इति वागमृतेन अभिहृष्य तिरोदधे ॥

४८ । स कृष्णो विष्णुः स एव मेघो नीलमेघश्च । विश्रवसोऽपत्यं पुमानिति विग्रहे रावणः । विश्रवःशब्दाच्छिवादित्वादणि विश्रवसः 'विश्रवणरवणौ' इत्यन्तर्गणसूत्रेण विश्रवःशब्दस्य वृत्तिविषये रावणादेशे रावण इति सिद्धम् । स एवावग्रहो वर्णप्रतिबन्धः । तेन क्लान्तं म्लानं मरुतो देवा एव शस्यं तत् । इत्येवंरूपेण वागमृतेन वाक्सलिलेन । 'अमृतं यज्ञशेषे स्यात् पीयूषे सलिले घृते' इति विश्वः । अभिवृष्य अभि-
विच्य तिरोदधे अन्तदधे ॥

४८ । मेघकृतौ हरि उच्यते रावणकृण अनावृष्टिप्रभावे शुक्ल, शशकृण सूरवृत्तकं अतिशुक्लं करिष्य अशुश्रित इहेनेन ।

पुरुहूतप्रभृतयः सुरकार्यार्थितं सुराः ।

अंशैरनुययुर्विष्णुं पुष्पैर्वायुमिव द्रुमाः ॥ ४९

४९ अ. । पुरुहूतप्रभृतयः सुराः अंशैः सुरकार्यार्थितं विष्णुं द्रुमाः पुष्पैः वायुम् इव अनुययुः ॥

४९ । पुरुहूतप्रभृतय इन्द्राद्याः सुराः, सुरकार्ये रावणबधरूपे उद्यतं विष्णुम् अंशैर्मात्राभिः । द्रुमाः पुष्पैः स्वांशैर्वायुमिव । अनुययुः । सुग्रीवा-
दिरूपेण वानरयोनिषु जाता इत्यभिप्रायः ॥

४९ । उरुगणं यमन कूश्ममृक्षारं मग्नौशर्णेन अशुभ्रमणं कवे, उरुगणं हेतुानि मेवगणं य य अंशैर्मात्रेण अशुभ्रमणं-मात्रेणोशुभ्रं नाशर्णेन अशुभ्रमणं करिनेन ।

अथ तस्य विशाम्पत्युरन्ते काम्यस्य कर्मणः ।

पुरुषः प्रबभूवान्नेर्विस्मयेन सहत्विजाम् ॥ ५०

हेमपावगतं दोर्भ्यामादधानः पयश्चरुम् ।

अनुप्रवेशादाद्यस्य पुंसस्तेनापि दुर्बहम् ॥ ५१

५० अ. । अथ तस्य विशाम्पत्युः काम्यस्य कर्मणः अन्ते (कथितं) पुरुषः ऋत्विजां विस्मयेन सह अग्नेः प्रबभूव ॥

५१ अ. । आद्यस्य पुंसः अनुप्रवेशात् तेन अपि दुर्बहं हेमपावगतं पयश्चरुं दोर्भ्याम् आदधानः ॥

५० । अथ तस्य विशाम्पत्युर्दशरथस्य सम्वन्धिनः काम्यस्य कर्मणः पुत्रकामेष्टेरन्ते अवसाने अन्तेः पावकात् पुरुषः कश्चिद्विद्यः पुमान् ऋत्विजां विस्मयेन सह प्रबभूव प्रादुर्बभूव । तदाविर्भावात् तेषामपि विस्मयोऽभूदित्यर्थः ॥

৫১। তমেব পুরুষে বিশিনষ্টি—হেমপাত্রেতি । আশ্বস্ব পুংস: বিশ্ণো: অনুপ্রবেশাদধিষ্টানাহেতো: তেন দিব্যপুরুষেণাপি দুর্ব্বহম্ । চতুর্দশমুবনো-
দরস্য ভগবতো হরেঃতিগরীয়স্বাদবোদুম্ অশক্যম্ । হেমপাত্রগতং পয়সি
পকং চকং পয়স্করং পায়সান্নং তোম্যাদানো বহন । ‘অনল্যাপ্নি-
কল্পপক্কমোদনস্কর:’ ইতি যাত্নিকা: ॥

৫০—৫১। এদিকে রাজা দশরথের কামা পুত্রেষ্ট্রিষক্স স্মরণাঙ্কিত হইলে, এক
দিব্যপুরুষ, চক্ৰবধো আদিপুরুষ বিষ্ণুর আদিভাবহেতু অতিদুর্লভ স্বর্ণপাত্রাঙ্কিত পায়স-
চক্ৰ কল্পব্ধে ধারণ করিয়া হতাশনময়া হইতে উৎখিত হইলেন, তখন আদিগুণ তাঁহাকে
দেখিবামাত্র অভ্যন্তরীণ প্রকাশ করিলেন ।

প্রাজাপত্যোপনীতং তদন্নং প্রত্যগ্রহীন্নৃপ: ।

বৃষেব পয়সাং সারমাবিষ্কৃতমুদন্বতা ॥ ৫২

৫২ অ: । নৃপ: প্রাজাপত্যোপনীতং তৎ অন্নম্ উদন্বতা আবিষ্কৃত পয়সাং সারং
বৃষা ইব প্রত্যগ্রহীত ॥

৫২। নৃপো দশরথ: প্রাজাপত্যেন প্রাজাপতিসম্বন্ধিনা পুরুষেণ উপ-
নীতং, ন তু বশিষ্ঠেন । ‘প্রাজাপত্য’ নরং বিহি মাংসিহাভ্যাগতং নৃপ’ ইতি
রামায়ণাত্ । তদন্নং পায়সান্নম্ । উদন্বতা উদধিনা আবিষ্কৃতং প্রকাশিতং
পয়সাং সারমস্মৃতং বৃষা বাসব ইব । ‘বাসবো বৃহত্বা বৃষা’ ইত্যমর: ।
প্রত্যগ্রহীত স্বীচকার ॥

৫২। স্বরাজকঙ্ক সাগরোপস্থিত অমৃতপ্রহরের জায় রাজা দশরথও প্রজাপতি-
প্রেরিত দিব্যপুরুষ কঙ্ক আনীত সেট পায়সান্ন গ্রহণ করিলেন ।

অনেন কথিতা রাজ্ঞো গুণাস্তস্যান্যদুর্লভা: ।

প্রসূতিং চকমে তস্মিন্ স্ত্রৈলোক্যপ্রভবোঽপি যত্ ॥ ৫৩

৫৩ অ: । অনেন তস্য রাজ্ঞ: অন্যদুর্লভা: গুণা: কথিতা:, যত্ তৈলোক্যপ্রভব:
অপি তস্মিন্ প্রসূতিং চকমে ॥

৫৩। তস্য রাজ্ঞো দশরথস্য অন্যদুর্লভা অসাধারণা গুণা অনেন
কথিতা: ব্যাখ্যাতা: । যদ্যস্মাত্ তয়ো লোকা: ত্রৈলোক্যম্ । চাতুর্বর্ণ্যাং-
ত্বাত্ স্বার্থে ঐযজ্ । তস্য প্রভব: কারণং বিশ্ণুরপি তস্মিন্ রাশি প্রসূতিম্
উৎপত্তিং চকমে কামিতবান্ । ত্রিমুবনকারণস্যাপি কারণমিতি পরমা-
বধিগুণসমাস্রয় ইত্যর্থ: ॥

৫৩। ত্রিমুবনশষ্টিকারী স্বয়ং বিষ্ণু যে, রাজা দশরথের উন্নত জন্মগ্রহণ করিতে

অভিলাষ করিয়াছেন, ইহা দ্বারাষ্টে তাঁহার অনন্তদুঃখ ও গুণনিচয়ের পরিচয় পাওয়া যাইতেছে ।

স তেজো বৈষ্ণবং পল্লগোবিম্বেজ চরুসংজ্ঞিতম্ ।

দ্যাবাপৃথিব্যোঃ প্রত্যগ্রমহর্পতিরিবা তপম্ ॥ ৫৪

৫৪ অঃ । সঃ চরুসংজ্ঞিতং বৈষ্ণবং তেজঃ পরম্যোঃ অহর্পতিঃ প্রত্যগ্রম্ আতপং দ্যাবাপৃথিব্যোঃ ইব বিম্বেজ ॥

৫৪ । স নৃপঃ চরুসংজ্ঞা অস্য সজ্জাতা চরুসংজ্ঞিতম্ । বৈষ্ণবং তেজঃ পল্লগোঃ কৌসল্যাকৈকেয়্যোঃ । দ্যৌশ্চ পৃথিবী চ দ্যাবাপৃথিব্যৌ । ‘দিবশ্চ পৃথিব্যাম্’ ইতি চকারাত্ দিবশব্দস্য দ্যাবাদেশঃ । তয়োর্দ্যাবাপৃথিব্যোঃ অহ্নঃ পতিরহর্পতিঃ সঃ ‘অহরাदीনাং পত্যাदिषु वा रेफः’ इत्युपसंख्यानात् वैकल्पिको रेफस्य रेफादेशো विसर्गापवादः । प्रत्यग्रमातपं बालातपमिव विम्वेजे, विभज्य ददावित्यर्थः ॥

৫৪ । দিবাকর যেক্রপ সঃ ও মর্ভে তরুন করণ বিতরণ করেন, রাজা পল্লবও সেইক্রপ বিস্তৃতভোমর চরু কোসল্যা ও কৈকেয়ীকে বিভাগ করিয়া দিবে ।

অর্চিতা তস্য কৌসল্যা প্রিয়া কৈকয়বংশজা ।

অতঃ সম্ভাবিতাং তাভ্যাং সুমিত্রামৈচ্ছদীশ্বরঃ ॥ ৫৫

৫৫ অঃ । তস্য কৌসল্যা অর্চিতা, কৈকয়বংশজা প্রিয়া, অতঃ ইশ্বরঃ সুমিত্রাং তাভ্যাং সম্ভাবিতাম্ ऐच्छत् ॥

৫৫ । পল্লীত্রেয়ং সতি দ্বয়োরেবং বিভাগে কারণমাহ—অর্চিতীতি । তস্য রাজঃ । কৌ পৃথিব্যাং সলতি গচ্ছতীতি কৌসলঃ । ‘সল গতৌ’ । পচাখচ্ । কুশব্দস্য পৃষোদরাদিত্বাদৃগুণঃ । কৌসলস্য রাজ্ঞোঃপত্যং স্ত্রী কৌসল্যা । ‘যজ্ঞে কৌসল্যাজাদাজ্যজ্ঞ’ ইতি জ্যজ্ঞ । ‘যজ্ঞস্বাপ্’ ইতি স্বাপ্ । অতএব সূত্রে নির্দেশাত্ কৌসল্যব্দো দন্ত্যসকারমধ্যমঃ । অর্চিতা জ্যেষ্ঠা মান্যা । কৈকয়বংশজা কৈকেয়ী । প্রিয়া ইষ্টা । অতো হিতোরীশ্বরো ভর্ত্তা নৃপঃ সুমিত্রাং তাভ্যাং কৌসল্যাকৈকেয়ীভ্যাং সম্ভাবিতাং ভাগদানেন মানিতাম্ ऐच्छत् ইচ্ছতি স্ম । এবম্ সামান্যং তিস্রণাশ্চ ভাগপ্রাপণমিতি রাজ্ঞ উচিতত্বতা কৌশলশ্চ লভ্যত ॥

৫৫ । সেই মহীপতি প্রধানা মহিষী কোসল্যাকে অত্যন্ত সন্মান করিতেন এবং কৈকেয়ীর প্রতি তাঁহার অগাধ অমুরাগ ছিল ; এই জন্য তাঁহার ধারণা ছিল যে, কোসল্যা ও কৈকেয়ী স্ব স্ব অংশ ইহাতে সুমিত্রাকে চরু প্রদান করিবে ।

তে বহুত্বস্য চিত্তত্বে পল্লগৌ পত্যমুর্মহীজিতঃ ।

চরোরদ্ধাৰ্দ্ধভাগাভ্যাং তামযোজয়তামুমে ॥ ৫৬

५६ अः । बहुज्ञस्य महीक्षितः पत्युःचित्तज्ञे ते उभे पत्न्यौ चरोः अर्द्धार्द्ध-
भागाभ्यां ताम् अयोजयताम् ॥

५६ । बहुज्ञस्य सर्वज्ञस्य उचित्तज्ञस्येत्यर्थः । पत्युर्महीक्षितः क्षितो-
श्वरस्य । विशेषणद्वयेण राज्ञोऽनुसरणीयतामाह । चित्तज्ञे अभिप्रायज्ञे
ते उभे पत्न्यौ कौसल्याकैकेयी । चरोर्यावर्द्धभागी समभागी तयोर्यावर्द्धौ
तौ च तौ भागी च इति अर्द्धभागी एकदेशौ, ताभ्यामर्द्धार्द्धभागाभ्याम् ।
'प'स्यर्द्धोऽर्द्धं समेऽंशके' इत्यमरः । तां सुमित्राम् अयोजयतां युक्तां चक्रतुः ।
अयञ्च त्रिभागो न रामायणसंवादी, तत्र चरोरर्द्धं कौसल्यायै अवशिष्टार्द्धं
कैकेये शिष्टं पुनः सुमित्रायै इत्यभिधानात् । किन्तु पुराणान्तरसंवादी
द्रष्टव्यः । उक्तञ्च नारसिंहे—'ते पिण्डप्राशने काले सुमित्रायै महीपते ।
पिण्डाभ्यामल्पमल्पन्तु स्वभगिन्यै प्रयच्छतः ॥' इति । एवमन्यत्रापि
विरोधे पुराणान्तरात् समाधातव्यम् ॥

५७ । तथन कोमल । ७ दैकैकेशौ मर्त्यञ्च पतित्र एदैकप अभिप्राय जानिउ पतित्र
निश्च निश्च चरैत्र अर्द्धांश स्मिन्नादेक अशान कश्चिनेन ।

सा हि प्रणयवत्यासीत् सपत्नोरुभयोरपि ।

भ्रमरी वारणस्यैव मदनिखन्दरेखयोः ॥ ५७

५७ अः । सा उभयोः अपि सपत्न्योः भ्रमरी वारणस्य मदनिखन्दरेखयोः
इव प्रणयवती आसीत् हि ॥

५७ । न च एवं मत्यपि ईर्ष्या स्यादित्याह—सा हीति । सा सुमित्रा
उभयोरपि । समान एकः पतिर्ययोस्तयोः सपत्न्योः । 'नित्यं' सपत्न्यादिषु'
इति डोप् नकारादेशश्च । भ्रमरी मृङ्गाङ्गना वारणस्य गजस्य मदनिख-
न्दरेखयोरिव गण्डद्वयगतयोरिति भावः । प्रणयवती प्रेमवती आसीत् ।
सपत्न्योरिति अत्र समासान्तर्गतस्य पत्युरूपमानं वारणस्येति ॥

५८ । त्रयस्त्री वेत्तप मद्रसावी कश्चैत्र गण्डयुगले आसक्त इत्र, स्मिन्नादेक उद्गप
कोमला ७ दैकैकेशौ एदे उद्गप सपत्न्योत्र सातिभय अणयपात्रो इहेनेन ।

ताभिर्गर्भः प्रजाभूत्यै दध्रे देवांशसम्भवः ।

सौरीभिरिव नाडीभिरमृताख्याभिरम्भयः ॥ ५८

५८ अः । ताभिः प्रजाभूत्यै देवांशसम्भवः गर्भः सौरीभिः अमृताख्याभिः
नाडीभिः अम्भय इव दध्रे ॥

५८ । ताभिः कौसल्यादिभिः प्रजानां भूत्यै अभ्युदयाय । देवस्य
विष्णोरंशः सम्भवः कारणं यस्य स गर्भः । सूर्यस्य इमाः सौर्यः ताभिः

সৌরীভিঃ । ‘সূর্য্যতিষ’—ইত্যপ্ধায়কারস্য লোপঃ । অমৃতা ইত্যাখ্যা-
য়াসাং তাভিঃ । জলবহনসাম্যান্নাডৌভিরিব । নাডৌভিঃ বৃষ্টিবিসৰ্জ-
নীভিঃ দোধিতিভিঃ অর্থাৎ বিকারঃ অম্ময়ো জলময়ঃ গর্ভ ইব, দধে ধৃতঃ ।
জাতৌ একবচনম্ । গর্ভা দধিরে ইত্যর্থঃ । অত্র যাদবঃ—‘তাसां शतानि
चत्वारि रश्मीनां वृष्टिसर्जने । शतत्रयं हि मोऽसर्गं तावद्गर्भस्य सर्जने ॥
आनन्दाश्च हि मेध्याश्च भूतनाः पूतना इति । चतुःशतं वृष्टिवाहास्ताः
सर्वा अमृताः स्त्रियः ॥’ इति ॥

১৮। অনন্তর সূর্য্যের অমৃতনামক কিরণজাল দেখেন জলময় গর্ভ ধারণ করে,
রাজা দশরথের সেষে পত্নীভবণে উক্ত প্রজাগণের মঙ্গলার্থে দেবতারমণ্ডল গর্ভ ধারণ
করিলেন ।

সমমাপন্নসত্বাস্তা রেজুগাপাণ্ডুরলিখঃ ।

অন্তর্গতফলারম্ভাঃ শস্যানাং মিব সম্যদঃ ॥ ৫৬

৫৬ অঃ । সমম্ আপন্নসত্বাঃ আপাণ্ডুরলিখঃ তাঃ অন্তর্গতফলারম্ভাঃ
শস্যানাং সম্যদঃ ইব রেজুঃ ॥

৫৬। সমং যুগপৎ আপন্না গৃহীতাঃ সত্বাঃ প্রাণিনো যামিস্তা
আপন্নসত্বা গর্ভিণ্যঃ । ‘আপন্নসত্বা স্যাৎ গুর্বিষ্মন্তর্বতৌ চ গর্ভিণী’
ইত্যমরঃ । অতএব আপাণ্ডুরলিখঃ ইষৎ পাণ্ডুরবর্ণাঃ তা রাজপত্নাঃ ।
অন্তর্গতাঃ গুপ্তাঃ ফলারম্ভাঃ ফলপ্রাদুর্ভাবাঃ যাসাং তাঃ । শস্যানাং সম্যদ
ইব, রেজুঃ বহুঃ ॥

৫৭। সেই রাজগর্ভবীরা এককালে গর্ভধারণ করিলেন এবং তাঁহাদের মুখচ্ছবি
ক্রেম পাণ্ডুরণ ধারণ করিলেন তাঁহারা অন্তর্গতকল শস্যসম্পাদিত গ্রায় শোভা পাঠিতে
লাগিলেন ।

গুপ্তং দদৃশুঃ শ্রুতানং সর্বাঃ স্বপ্নে শু বামনৈঃ ।

জলজাসিগদাশার্দ্ধচক্রলাঙ্ঘিতমূর্ত্তিভিঃ ॥ ৫৭

৫৭ অঃ । সর্বাঃ স্বপ্নে শু জলজাসিগদাশার্দ্ধচক্রলাঙ্ঘিতমূর্ত্তিভিঃ বামনৈঃ
গুপ্তম্ অত্মানং দদৃশুঃ ॥

৫৭। সম্ভ্রতি তাসাং স্বপ্নদর্শনান্যাহ—গুপ্তমিতি । সর্বাস্তাঃ স্বপ্নে শু ।
জলজঃ শঙ্কঃ । জলজাসিগদাশার্দ্ধচক্রলাঙ্ঘিতা মূর্ত্তয়ো যेषাং তৈঃ বামনৈঃ
দৃষ্টেঃ পুরুষৈঃ গুপ্তং রক্ষিতমাত্মানং স্বরূপং দদৃশুঃ ॥

৬০। অনন্তর তাঁহারা স্বপ্নযোগে সন্দর্শন করিলেন—যেন কতিপয় বামনবিগ্রহধারী
(কুপ্) পুরুষ শঙ্খ, চক্র, গদা, খড়্গ ও কার্ম্মক ধারণ করিয়া তাঁহাদিগকে ব্রহ্মা করিতেছে ।

হিমপদপ্রভাজালং গগনে চ বিতন্বতা ।

উচ্ছান্তে স্য সুপর্ণে ন বেগাক্ষপয়োমুচা ॥ ৬১

६१ अ. । हेमपद्मप्रभाजालं वितन्वता वेगात्कण्टपयोमुखा सुपर्णेन गगने ताः उच्चान्ते स्म ॥

६१ । किञ्चेति चार्थः । हेमः सुवर्णस्य पद्माणां प्रभाजालं कान्ति-पुञ्जं वितन्वता विस्तारयता । वेगात्कण्टाः पयोमुखो मेघा येन तेन सुपर्णेन गतमता गरुडेन गगने ता उच्चान्ते स्म ऊढाः ॥

बिभ्रत्या कौस्तुभन्यासं स्तनान्तरविलम्बिनम् ।

पर्युपास्यन्त लक्ष्म्या च पद्मव्यजनहस्तया ॥ ६२

६२ अ. । स्तनान्तरविलम्बिनं कौस्तुभन्यासं बिभ्रत्या पद्मव्यजनहस्तया लक्ष्म्या च पर्युपास्यन्त ।

६२ । किञ्च । स्तनयोरन्तरे मध्ये विलम्बिनं लम्बमानम् । न्यस्यत इति न्यासः । कौस्तुभ एव न्यासस्तम् । पत्न्या न्यस्तम् । कौस्तुभमित्यर्थः । बिभ्रत्या पद्ममेव व्यजनं हस्ते यस्याः तथा लक्ष्म्या पर्युपास्यन्त उपासिताः ॥

कृताभिषेकैर्दिव्यायां त्रिस्रोतसि च सप्तभिः ।

ब्रह्मर्षिभिः परं ब्रह्म गृणद्भिरुपतस्थिरे ॥ ६३

६३ अ. । दिव्यायां त्रिस्रोतसि कृताभिषेकैः परं ब्रह्म गृणद्भिः सप्तभिः ब्रह्मर्षिभिः उपतस्थिरे ॥

६३ । किञ्च । दिवि भवायां दिव्यायां त्रिस्रोतसि आकाशगङ्गायां कृताभिषेकैः कृतावगाहैः । परं ब्रह्म वेदरहस्यं गृणद्भिः पठद्भिः सप्तभिः ब्रह्मर्षिभिः कश्यपप्रभृतिभिः उपतस्थिरे उपासाञ्चक्रिरे ॥

७१—७७ । ठांश्रा आरुढे दक्षिणेन,—पश्चिमाञ्च गङ्गा गङ्गान्तर्गते सुवर्णमयं पञ्च-
त्रया विहङ्गपुष्पकं महावेगे मेघजालं आकर्षणं करिष्यां ठांश्रिगके वहनं करिष्येह ।
नन्मोदेवौ नयमानं कोञ्जभूमिं सुनयनेन गच्छं करिष्यां पद्मं वाहनं करिष्येह करिष्येह
ठांश्रमेव गच्छं करिष्येह । सप्त ब्रह्मर्षिं स्वर्गगङ्गां अवगाहनं करिष्यां वेदमयं
उच्चारणपुष्पकं ठांश्रिमेव उपासनां करिष्येह ।

ताभ्यस्तथाविधान् स्वप्नान् श्रुत्वा प्रीतो हि पार्थिवः ।

मेने परार्धमात्मानं गुरुत्वेन जगद्गुरोः ॥ ६४

६४ अ. । पार्थिवः ताभ्यः तथाविधान् स्वप्नान् श्रुत्वा प्रीतः (सन्) आत्मानं जगद्गुरोः गुरुत्वेन परार्धम् मेने हि ॥

६४ । पार्थिवः दशरथः, ताभ्यः पत्नीभ्यः । 'आख्यातोपयोगे' इति अपादानत्वात् पञ्चमी । तथाविधान् उक्तप्रकारान् स्वप्नान् श्रुत्वा प्रीतः सन् । आत्मानं जगद्गुरोः विष्णोरपि गुरुत्वेन पितृत्वेन हेतुना परार्धं सर्वोत्कृष्टं मेने हि ॥

७४ । नृपति दशरथ पत्नीगणेर मूढे तथाविध सूत्रश्रृङ्खलांशु श्रवण करिष्या औत
इहेलेन एवम् अगणितो विस्मय जनकङ्कलाभ-निवर्तन आपनाके मातिसम श्रेष्ठ बलिना
मन करिलेन ।

विभक्तात्मा विभुस्तासामेकः कुक्षिष्वनेकधा ।

उवास प्रतिमाचन्द्रः प्रसन्नानामपामिव ॥ ६५

६५ अः । एकः विभुः तासां कुक्षिषु प्रसन्नानाम् अपां (कुक्षिषु) प्रतिमाचन्द्रः
इव अनेकधा विभक्तात्मा (सन्) उवास ॥

६५ । एकः एकरूपः विभुः विष्णुः तासां राजपत्नीनां कुक्षिषु गर्भेषु ।
प्रसन्नानां निर्मलानाम् अपां कुक्षिषु प्रतिमाचन्द्रः प्रतिविम्बचन्द्र इव ।
अनेकधा विभक्तात्मा सन् उवास ॥

७५ । निर्मल मलिन प्रतिविम्बित चन्द्रमार आश्रये अङ्घ्रिद्वये विभु विष्णु चारि
अश्रु विभक्त इहेना राजमहिषीगणेर कृष्णि मध्ये अनश्रुन करिते नागिलेन ।

अथाग्रामहिषी राज्ञः प्रसूतिसमये सती ।

पुत्रं तमोऽपहं लेभे नत्तं ज्योतिरिवौषधिः ॥ ६६

६६ अः । अथ राज्ञः सती अग्रामहिषी प्रसूतिसमये औषधिः नत्तं तमोऽपहं
ज्योतिः इव (तमोऽपहम्) पुत्रं लेभे ॥

६६ । अथ राज्ञो दशरथस्य सती पतिव्रता । अग्रामा चासी महिषी
च अग्रामहिषी कौसल्या, प्रसूतिसमये प्रसूतिकां लेभे, औषधिः नत्तं रात्रि-
समये तमोऽपहं लेभे तमोऽपहम् । 'अपे क्लेशतमसोः' इति उपनिषदः ।
ज्योतिरिव । तमोऽपहं तमोनाशकरं पुत्रं लेभे प्राप ॥

७६ । अनश्रुत रात्रिकाले औषधि लेभेन अक्रकारनाशक ज्योतिः प्राप्त करे,
अश्रुना महिषी पतिव्रताया कोसल्याऽ पूर्णमासे लेभेन एकं पुत्रं प्राप्त करिलेन ।

राम इत्यभिरामेण वपुषा तस्य चोदितः ।

नामधेयं गुरुचक्रे जगत्प्रथममङ्गलम् ॥ ६७

६७ अः । अभिरामेण वपुषा चोदितः गुरुः तस्य जगत्प्रथममङ्गलं राम इति
नामधेयं चक्रे ॥

६७ । अभिरामतेऽत्र इत्यभिरामं मनोहरम् । अधिकरणार्थं वपु-
प्रत्ययः । तेन वपुषा चोदितः प्रेरितो गुरुः पिता दशरथः, तस्य पुत्रस्य
जन्मनां प्रथमं मङ्गलं सुलक्षणं राम इति नामधेयं चक्रे । अभिरामत्वमेव
रामशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः ॥

৬৭। অনন্তর কুমারের সূকুমার শরীর শোভা দর্শন করিয়া পিতা দশরথ, অগতের আদিমজলভূত “শ্রীশ্রাম” নাম রাখিলেন।

রঘুবংশপ্রদীপেন তেনাপ্রতিমতেজসা ।

রচাঘটহগতা দীপাঃ প্রত্যাदिष्टा इवाभवन् ॥ ৬৮

৬৮ অঃ। রঘুবংশপ্রদীপেন অপ্রতিমতেজসা তেন রচাঘটহগতাঃ দীপাঃ প্রত্যা-
दिष्टাঃ ইব অভবন্ ॥

৬৮। রঘুবংশস্য প্রদীপেন প্রকাশকেন, অপ্রতিমতেজসা তেন রামেণ,
রচাঘটহগতাঃ সূতিকাঘটহগতা দীপাঃ প্রত্যাदिष्टাঃ প্রতিবদা ইব অভবন্ ।
মহাদীপসমৌপে অত্যাঃ স্ফুরন্তীতি ভাবঃ ॥

৬৮। তৎকালে সেই অমিততেজা রঘুবংশপ্রদীপের প্রভাৱ সূতিকাঘটহিত প্রদীপ
সকল নিম্নভা ইষ্টে গেল।

শয্যাগতেন রামেণ মাता शतोदरी बभौ ।

সৈকতাভ্যোজবলিনা জাঙ্ঘবীৱ শরত্কৃশা ॥ ৬৯

৬৯ অঃ। শাতোদরী মাता শয্যাগতেন রামেণ সৈকতাভ্যোজবলিনা শরত্কৃশা
জাঙ্ঘবী ইব বভৌ ॥

৬৯। শাতোদরী গর্ভমোচনাৎ কৃশোদরী মাता, শয্যাগতেন রামেণ
সৈকতে পুলিনে যঃ অভ্যোজবলিঃ পশ্যোপহারস্বেন শরদি কৃশা জাঙ্ঘবী
গঙ্গে ইব বভৌ ॥

৬৯। পূজ্যপ্রবানন্তর কোমলাদেবী সাতিশয় কৃশোদরী ইহেলেন, তখন রাম
উহার সন্নিহিত শয্যা শয়ান থাকায় মনে ইহাতে লাগিল যেন তিনি শৈকতপ্রদেশস্থ
কমল-উপহার দ্বারা অর্চিত শরৎকালীন কৃশাঙ্গী গঙ্গার গ্রাম শোভা পাইতেছেন।

কৈকেয়াস্তনযো জন্মে भरतो नाम शौलवान् ।

জনযিত্রীমলচ্ছক্রে যঃ প্রশ্রয় ইব শ্রিয়ম্ ॥ ৭০

৭০ অঃ। কৈকেয়া भरतो নাম শৌলবান্ তনয়ঃ জন্মে, যঃ প্রশ্রয়ঃ শ্রিয়ম্ ইব
জনযিত্রীম্ অলচ্ছক্রে ॥

৭০। কৈকেয়স্য রাজ্ঞোऽপত্যং স্ত্রী কৈকেয়ী। ‘তস্যা পত্যম্’ ইত্যপি
কৃতে ‘কৈকেয়মিত্রযুগলয়ানাং যাদৈরিয়ঃ’ ইতীয়াদেশঃ। তস্যা भरतो নাম
শৌলবান্ তনযো জন্মে জাতঃ। যঃ তনয়ঃ। প্রশ্রয়ো বিনয়ঃ শ্রিয়মিষ,
জনযিত্রী মাतरমলচ্ছক্রে ॥

৭০। অতঃপর কৈকেয়ী ইহাতে ভরত নামক এক সুশীল পুত্র জন্মগ্রহণ করিল।
সম্মত যেমন বিনয় দ্বারা প্রশোভিত হয়, কৈকেয়ীও এই তনুদ্বারা তদ্রূপ অলঙ্কৃত
ইহেলেন।

सुतो लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रा सुषुवे यमौ ।

सम्यगाराधिता विद्या प्रबोधविनयाविव ॥ ७१

७१ अः । सुमित्रा लक्ष्मणशत्रुघ्नौ यमौ सुतो सम्यगाराधिता विद्या प्रबोध-
विनयो इव सुषुवे ।

७१ । सुमित्रा, लक्ष्मणशत्रुघ्नौ नाम यमौ युग्मजातौ सुतो पुत्रौ,
सम्यगाराधिता स्वभ्यस्ता विद्या प्रबोधविनयो तत्त्वज्ञानेन्द्रियजयाविव,
सुषुवे ॥

११ । सुनिर्दिष्ट विद्या येषूप ज्ञानं विनश्यत् उन्मूलनं कर्तव्यं, उक्तं सुविद्याः
लक्षणं एवम् अत्रैव यमजं पूज्यं प्रभवति कश्चिन्न ।

निर्दोषमभवत् सर्वमाविष्कृतगुणं जगत् ।

अन्वगादिव हि स्वर्गो गां गतं पुरुषोत्तमम् ॥ ७२

७२ अः । सर्वं जगत् निर्दोषम् आविष्कृतगुणं च अभवत्, स्वर्गः हि गां गतं
पुरुषोत्तमम् अन्वगात् इव ॥

७२ । सर्वं जगद्भूलोको निर्दोषं दुर्भिक्षादिदोषरहितम् । आविष्कृत-
गुणं प्रकटीकृतारोग्यादिगुणञ्च अभवत् । अत्रोत्प्रेक्ष्यते—गां भुवं गतम्
अवतौर्णं पुरुषोत्तमं विष्णुं स्वर्गोऽप्यन्वगादिव । स्वर्गो हि गुणवान्निर्दोष-
स्तेत्यागमः । स्वर्गस्तुल्यमभूदित्यर्थः ।

१२ । तथैव अथिन् भूलोकं दुर्भिक्षादि दोषशून्यं इहेन एवम् आरोग्यादि निर्विष-
यं सम्पन्नं इहेन प्रकाशितं इहेते लागिल ; तथैव बोध इहेन येन, स्वर्गो अवतौर्णं
अवतौर्णं इहेन मेहे पुरुषोत्तमं नारायणं अश्रुगमनं कश्चिन्न ।

तस्योदये चतुर्मूर्त्तेः पौलस्त्यचकितेश्वराः ।

विरजस्कैर्नभस्त्रिदिश उच्छ्वसिता इव ॥ ७३

७३ अः । चतुर्मूर्त्तेः तस्य उदये (सति) पौलस्त्यचकितेश्वराः दिशः विरजस्कैः
नभस्त्रिदिशः उच्छ्वसिताः इव ॥

७३ । चतुर्मूर्त्तेः रामादिरूपेण चतूर्पस्य सतस्तस्य इरेरुदये सति ।
पौलस्त्यात् रावणात् चकिता भीता ईश्वरा नाथा इन्द्रादयो यासां ता दिश-
स्तस्य विरजस्कैरपधुलिभिर्नभस्त्रिदिशुभिः । मिषेण । उच्छ्वसिता इव ।
इत्युत्प्रेक्षा । श्वसेः कर्त्तरि क्तः । स्वनाथशरणलाभसन्तुष्टानां दिशा
सुच्छासवाता इव वाता ववुरित्यर्थः । चतुर्दिशीशरणं मूर्त्तिचतुष्टय-
प्रयोजनमिति भावः

৭৩ । রামপ্রভৃতি মূর্তিভূষণে সেই বিহু আবিভূত হইলে সমীরণ রঞ্জন হইয়া সঞ্চরণ করিতে লাগিল এবং রাবণভীত দিক্ সকল নিজ পতির আশ্রয় লাভে সমুদ্রে হইয়াই যেন নিশ্বাস পরিভাগ করিতে লাগিল ।

কৃশানুরপধুমত্বাৎ প্রসন্নত্বাৎ প্রভাকরঃ ।

রক্তোবিপ্রকৃতা বাস্তামপবিভ্রশুচাবিব ॥ ৩৪

৩৪ অঃ । রক্তোবিপ্রকৃতৌ কৃশানুঃ প্রভাকরঃ (চ) অপধুমত্বাৎ প্রসন্নত্বাৎ (চ) অপবিভ্রশুচৌ ইব আস্তাম্ ॥

৩৪ । রক্তসা রাবণেন বিপ্রকৃতৌ অপকৃতৌ পোড়িতাবিত্যর্থঃ । কৃশানু-
রক্তিঃ প্রভাকরঃ সূর্য্যশ্চ যথাসংখ্যমপধুমত্বাৎ প্রসন্নত্বাৎ চ অপবিভ্রশুচৌ
নিরস্তদুঃখাবিব আস্তাম্ অবতাম্ ॥

৭৪ । ইতান্ন ধূমশৌন এতৎ সূর্য্য স্প্রশন্ন ইহেনেন; ইহাতে বোধ হইল—
পূর্বে তাঁহারা যে রাবণকর্তৃক নিপোড়িত হইয়াছিলেন, এখন তাঁহাদের সেই
দুঃখ বিদূরিত হইল ।

দশাননকিরীটেভ্যস্তত্চণাং রাক্ষসশ্রিয়ঃ ।

মণিয্যাজেন পর্য্যস্তাঃ পৃথিব্যামশ্রুবিন্দবঃ ॥ ৩৫

৩৫ অঃ । তত্চণাং রাক্ষসশ্রিয়ঃ অশ্রুবিন্দবঃ দশাননকিরীটেভ্যঃ মণিয্যাজেন
পৃথিযাং পর্য্যস্তাঃ ॥

৩৫ । তত্চণাং তস্মিন্ চণে রামোত্পত্তিসময়ে রাক্ষসশ্রিয়োঽশ্রুবিন্দবঃ,
দশাননকিরীটেভ্যঃ মণীনাং ব্যাজেন মণিণা পৃথিব্যাং পর্য্যস্তাঃ পতিতাঃ ।
রামোদয়ে সতি তদ্ব্যস্য রাবণস্য কিরীটমণিম্ন'শলচণাং দুর্নিমিত্তম্
অভূদিত্যর্থঃ ॥

৭৫ । রাম জন্মিত হইলে তৎক্ষণাৎ দশাননের কিরীট হইতে রত্নচ্ছলে রাক্ষস
লক্ষীর অশ্রুবিম্ব জ্বলে পতিত হইল ।

পুত্রজন্মপ্রবেশ্যানাং তূর্য্যাণাং তস্য পুত্রিণঃ ।

আরম্ভ' প্রথমশ্চক্ৰুর্দেবদুন্দুভয়ো দিবি ॥ ৩৬

৩৬ অঃ । পুত্রিণঃ তস্য পুত্রজন্মপ্রবেশ্যানাং তূর্য্যাণাং প্রথমম্ আরম্ভ' দ্বি
দেবদুন্দুভয়ঃ চক্ৰুঃ ॥

৩৬ । পুত্রিণো জাতপুত্রস্য তস্য দশরথস্য পুত্রজন্মনি প্রবেশ্যানাং
প্রবেশয়িতব্যানাম্ বাদনীয়ানামিত্যর্থঃ । তূর্য্যাণাং বায়ানামারম্ভম্ উপক্রমং
প্রথমং দিবি দেবদুন্দুভয়শ্চক্ৰুঃ । সাচাত্ পিতৃদশরথাদপি দেবা অধিকং
প্রদৃষ্টা ইত্যর্থঃ ॥

१७ । नृपति दशरथेन पूज्यमानोऽपि तत्कालोचितं वस्त्रादिभिरभूषणैश्च
देवभूषणैश्चैव प्रथमं सम्पन्नं करिष्यामि ।

सन्तानकमयी वृष्टिर्भवने चास्य पेतुषी ।

सन्मङ्गलोपचाराणां सैवादिरचनाभवत् ॥ ७७

७७ अः । अस्य भवने सन्तानकमयी वृष्टिः च पेतुषी । सा एव सन्मङ्गलोप-
चाराणाम् आदिरचना अभवत् ॥

७७ । अस्य राज्ञो भवने सन्तानकानां कल्पवृक्षकुसुमानां विकारः
सन्तानकमयी वृष्टिश्च पेतुषी पपात 'कसुख' इति कसुप्रत्ययः । 'उगि-
तश्च' इति डोप् । सा वृष्टिरेव सन्तः पुत्रजन्मनि आवश्यका ये मङ्गलोप-
चारास्तेषाम् आदिरचना प्रथमक्रिया अभवत् ।

११ । तदीयं भवने ये पारिव्रात कूट्यगृष्टिं दृष्ट्वाहिल, प्रहोऽपडिनिदकन
उहाइ तत्कालोचितं नाग्निकं क्रियां आपिरचनां दृष्ट्वा ।

कुमाराः कृतसंस्कारास्ते धात्रीस्तन्यपायिनः ।

आनन्दे नायजेनेव समं ववृधिरे पितुः ॥ ७८

७८ अः । कृतसंस्काराः धात्रीस्तन्यपायिनः ते कुमाराः अयजेन इव पितुः
आनन्देन समं ववृधिरे ॥

७८ । कृताः संस्कारा जातकर्मादयो येषां ते । धात्र्येणाम् उपमातृणां
स्तन्यानि पयांसि पिवन्तीति तथोक्ताः । ते कुमाराः अग्रे जातेन
अयजेन ज्येष्ठेनेव स्थितेन पितुरानन्देन समं ववृधिरे । कुमारवृद्ध्या पिता
महान्तमानन्दमवापेत्यर्थः । कुमारजन्मनः प्रागेव जातत्वादयजत्वोक्तिः
आनन्दस्य ॥

१८ । जातकर्माणि संस्कारे नृपते कुमाराणां धात्रीं वृष्ट्यापानं करिष्यामि निम निम
शुक्तिप्राप्तं दृष्टेते नागिन एव तत्काले नृपतिं पूज्यमानं तत्कालोचितं वस्त्रादिभिरभूषणैश्च
देवभूषणैश्चैव प्रथमं सम्पन्नं करिष्यामि ।

स्वाभाविकं विनीतत्वं तेषां विनयकर्मणा ।

मुमूर्च्छं सहजं तेजो हविषेव हविर्भुजाम् ॥ ७९

७९ अः । तेषां स्वाभाविकं विनीतत्वं विनयकर्मणा हविर्भुजां सहजं तेजः
हविषा इव मुमूर्च्छं ॥

७९ । तेषां कुमाराणां सम्बन्धि स्वाभाविकं सहजं विनीतत्वं विनय-
कर्मणा शिष्यता । हविर्भुजाम् अग्नीनां सहजं तेजो हविषा आज्यादिकेनेव
मुमूर्च्छं ववृधे । निसर्गसंस्काराभ्यां विनीता इत्यर्थः ॥

१९। सूत क्षीरा लतामनेन यैरुप स्वाभाविक उदक परिबर्जित इव, उदक सन्निष्ठा
पाना कुमारगणैर नैसर्गिक विनोतनाय वर्जित इदंते नागिन ।

परस्पराविरुद्धास्ते तद्गघोरनघं कुलम् ।

अलमुद्योतयामासुर्देवारणामिवर्त्तवः ॥

२० अः । परस्पराविरुद्धाः ते तत् अनघं रघोः कुलम् ऋतवः देवारण्यम् इव
अलम् उद्योतयामासुः ॥

२०। परस्परमविरुद्धा अविरुद्धाः सौभ्रातृगुणवन्त इत्यर्थः । ते
कुमाराः तत्पसिद्धमनघं निष्पापं रघोः कुलम्, ऋतवो वसन्तादयः देवा-
रण्यां नन्दनमित्र, सहजविरोधानामपि ऋतूनां सहावस्थानसम्भावनायै
देवविशेषणम् । अलम् अत्यन्तमुद्योतयामासुः प्रकाशयामासुः । सौभ्रातृ-
वन्तः कुलभूषणायन्त इति भावः ॥

२०। परस्पर विरोधिष्वपि परिताप करिष्या वसन्तादि ऋतुगण येषम देवोद्यान
नन्दनकानन उद्भासित करे, लाडुलोहार्द्धिस्पर्श कुमारगण उदक निकल इषूक
अतास्त समूह्य करिष्येन ।

समानेऽपि हि सौभ्रात्रे यथोभौ रामलक्ष्मणौ ।

तथा भरतशत्रुघ्नौ प्रीत्या हन्वं बभूवतुः ॥ ८१

८१ अः । सौभ्रात्रे समाने अपि यथा उभौ रामलक्ष्मणौ तथा भरतशत्रुघ्नौ
प्रीत्या हन्वं बभूवतुः ॥

८१। शीमनाः स्निग्धा भ्रातरो येषां ते सुभ्रातरः । 'नद्युतश्च' इति
कण्, न भवति वन्दिते भ्रातुरिति निषेधात् । तेषां भावः सौभ्रातृ युवा-
दित्वाद्गण । तस्मिन् समाने चतुर्णां तुल्येऽपि यथा उभौ रामलक्ष्मणौ
प्रीत्या हन्वं बभूवतुः, तथा भरतशत्रुघ्नौ प्रीत्या हन्वं द्वौ द्वौ साहचर्येण
अभिव्यक्तौ बभूवतुः । 'हन्वं' रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमण्यज्ञपात्रयोगा-
भिव्यक्तिषु इत्यभिव्यक्तार्थे निपातः । क्वचित् कस्यचित् स्नेहो नाति-
रिच्यत इति भावः ।

८१। मेहे लाडुगणैर मद्यो परस्पर समान मोदाय थाकिने उ श्रुतिनिबद्धन
राम उ लक्ष्मण, भरत उ शत्रुघ्न परस्पर हृदयसहचर इहेनेन ।

तेषां द्वयोर्द्वयोरैक्यं विभिदे न कदाचन ।

यथा वायुविभावस्त्वोर्यथा चन्द्रसमुद्रयोः ॥ ८२

८२ अः । यथा चन्द्रसमुद्रयोः यथा वायुविभावस्त्वोः (तथा) तेषां मध्ये द्वयोः
द्वयोः ऐक्यं कदाचन न विभिदे ।

৮২ । তेषাং চতুর্णां মধ্যে দ্ব্যধীর্দ্ব্যধীঃ রামলক্ষ্মণযোঃ भरतशत्रुघ्नयो-
श्चेत्यर्थঃ । यथा वायुविभावस्त्र्योर्वातवज्जगोरिव । चन्द्रसमुद्भयोरिव च ।
ऐक्यमैकमत्वं कदाचन न बिभिदे । एककार्यत्वं समानमुखदुःखत्वञ्च
क्रमादुपमादयान्नभ्यते । सहजः सहकारो हि वज्रेर्वायुः । चन्द्रतृतीयो हि
वर्द्धते सिन्धुस्तत्त्वये च क्षीयत इति ।

৮২ । পরনের সঙ্গে অনলের এবং শত্রুঘ্নের সহিত সাংগতের ছায়া তাঁহাদের মধ্যে রাম
ও লক্ষ্মণ, ভরত ও শত্রুঘ্ন এই চারি হইকনের পরস্পর সাংগত্যা কদাচ অপত্রিত হয় নাই ।

ते प्रजानां प्रजानाथास्ते जसा प्रश्रयेण च ।

मनो जह्नु निदाघान्ते श्यामाभ्रा दिवसा इव । ॥ ८३ ॥

৮৩ অঃ । প্রজানাথাঃ তে তেজসা প্রশ্রয়েণ চ নিদাঘান্ते শ্যামাভ্রা দিবসাঃ ইব
প্রজানাং মনঃ জহ্নু : ॥

৮৩ । প্রজানাথাস্তু কুমারাঃ, তেজসা প্রভাবিণ প্রশ্রয়েণ বিনশ্বেন চ ।
নিদাঘান্ते গ्रीষ্মান্ते । শ্যামানি অস্মাণি মেঘা যेषাং তে শ্যামাভ্রাঃ ।
নাতিশীতোষ্ণা ইত্যর্থঃ দিবসা ইব প্রজানাং মনো জহ্নু : ॥

৮৩ । প্রাশ্রাবসানে নীলশেখাবৃত্ত দিবসের ছায়া মেঘে প্রজানান রাজ-কুমার-
গণ, উষ্ণ ও বিনয় বিভনে প্রজাবর্গের মনোরঞ্জন করিতে লাগিলেন ।

स चतुर्द्धा बभौ व्यस्तः प्रसवः पृथिवीपतेः ।

धर्मार्थकाममोक्षाणामवतार इवाङ्गवान् ॥ ८४ ॥

৮৪ অঃ । সঃ চতুর্দ্ধা ব্যস্তঃ প্রসবঃ (চতুর্দ্ধা) অঙ্গবান্ ধর্মার্থকাম-
মোক্ষাণাম্ অবতারঃ ইব বভৌ ॥

৮৪ । স চতুর্ধা । ‘সংস্থায়াং বিধায়ে ধা’ ইত্যনেন ধাপ্রত্যয়ঃ । ব্যস্তৌ
বিভক্তঃ পৃথিবীপতেঃ দশরথস্য প্রসবঃ সন্তানঃ । চতুর্ধা অঙ্গবান্ মूर्তি-
মান্ ধর্মার্থকামমোক্ষাণাম্ অবতার ইব বভৌ ॥

৮৪ । সেই নরপালপুত্রগণ যেন ধর্ম, অর্থ, কাম ও মোক্ষের মূর্তিমান্ অবতাররূপে
চতুর্দ্ধা বিভক্ত হইয়া শোভা পাইতে লাগিলেন ।

गुणैराराधयामासुस्ते गुरुं गुरुवत्सलाः ।

तमेव चतुरन्तेशं रत्नैरिव महार्णवाः ॥ ८५ ॥

৮৫ অঃ । গুরুবৎসলাঃ তে গুণৈঃ গুরুং মহার্ণবাঃ চতুরন্তেশাং তম্ যব রত্নৈঃ ইব
আরাধ্যামাসুঃ ॥

৮৫ । গুরুবৎসলাঃ পিতৃভক্তাস্তু কুমারাঃ গুণৈঃ বিনয়াদিभिঃ গুরুং

पितरम् । चतुर्णामस्तानां दिगस्तानामोशं चतुरन्तेशम् । 'तद्वितार्थ'—
इत्यादिनोत्तरपदसमासः । तं दशरथमेव महार्णवासत्वारो रत्नेरिव ।
आराधयामासुः आनन्दयामासुः ॥

८८ । अनन्तर महासागरचतुष्टयं यत्कृपं वक्रवर्तिं द्वात्रिंशं दशरथेन आराधनं
कृतं, शक्रवत्सलं कुमारगणं च तत्कृपं विनयादि शुभनिवृत्तार्थां भिक्षां गच्छाव उपापन
कृतिरिते नागिनेन ।

सुरगज इव दन्तैर्भग्नदैत्यासिधारै-

नय इव पणवन्धव्यक्तयोगैरुपायैः ।

हरिरिव युगदीर्घैर्दोर्भिर्भृशैस्तदीयैः

पतिरवनिपतीनां तैश्चकाशे चतुर्भिः ॥ ८६

इति श्रीमहाकविकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये श्रीरामावतारो नाम

दशमः सर्गः ॥ १०

८६ अः । भग्नदैत्यासिधारैः दन्तैः सुरगज इव पणवन्धव्यक्तयोगैः उपायैः नय इव
युगदीर्घैः दोर्भिः हरिः इव तदीयैः अश्रैः चतुर्भिः तैः अवनिपतीनां पतिः चकाशे ॥

८६ । भग्ना दैत्यानामसिधारा यैः तैः चतुर्भिर्दन्तैः सुरगज एरावत
इव । पणवन्धेन फलसिद्ध्या व्यक्तयोगैः अनुमितप्रयोगैः उपायैश्चतुर्भिः
सामादिभिः नयो नोतिरिव । युगवद्दीर्घैः चतुर्भिर्दोर्भिर्भृशैः हरिर्विष्णु-
रिव । तदीयैः हरिसम्बन्धिभिरंशैः अंशभूतैः चतुर्भिः तैः पुत्रैः अवनि-
पतीनां पतिः राजर जो दशरथश्चकाशे विदित्युते ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया सञ्ज्ञोवनी-

समाख्यया व्याख्यया समेतौ महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे

महाकाव्ये श्रीरामावतारो नाम दशमः सर्गः ॥ १०

८७ । दैत्यादिगणैः असिद्धौ दष्टचतुष्टयं द्वात्रिंशं एरावतं येन शोभितं ह्य,
कृपावन्धेन सागदि उपायचतुष्टये नीति येन शोभा पात्र, युगकाष्ठं सप्त वाहचतुष्टयं
द्वात्रिंशं विष्णु यत्कृपं शोभा धारणं कवेन, नारायणशरणसंयुतं आश्रयगणं द्वात्रिंशं राज्ञा
दशवत् तत्कृपं शोभितवान् दृष्टेन ।

एकादशः सर्गः ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

कौशिकेन स किल क्षितीश्वरो राममध्वरविघातशान्तये ।

काकपक्षधरमेत्य याचितस्तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते ॥१॥

१ अ. । सः क्षितीश्वरः कौशिकेन एव्य अध्वरविघातशान्तये काकपक्षधरं रामं याचितः किल । तेजसां वयः न समीक्ष्यते हि ॥ वाच्य—कौशिकः काकपक्षधरं रामं तं क्षितीश्वरं याचितवान् ॥

रामचन्द्रचरणारविन्दयोरन्तरङ्गचरभृङ्गलीलया ।

तत्र सन्ति हि रसासुतुर्विधास्तान् यथाकृचि सदैव निर्विशं ॥

१ । कौशिकेन कुशिकापत्येन विश्वामित्रेण, एव्य अध्यागत्य स क्षितीश्वरो दशरथः, अध्वरविघातशान्तये यज्ञविघ्नविध्वंसाय काकपक्षधरं बालकोचितशिखाधरम् । 'बालानान्तु शिखा प्रोक्ता काकपक्षः शिखण्डकः' इति हंलायुधः । रामं याचितः किल प्रार्थितः खलु । याचे द्विकर्मकादप्रधाने कर्मणि क्तः । 'अप्रधाने दुहादीनाम्' इति वचनात् । नायं बालाधिकार इत्याशङ्क्य आह—तेजसां तेजस्विनां वयो बाल्यादि न समीक्ष्यते हि । अप्रयोजकमित्यर्थः । अत्र सर्गे प्रायो रथोद्धता वृत्तम् । उक्तञ्च—'रात्रराविह रथोद्धता लगौ' इति ॥

२ । अनन्तरं कृत्स्नकृतं निष्ठाभिः राज्ञा दर्शयथं मन्त्रेण आग्रयणपूर्वकं यज्ञ-विघ्नोच्छिन्नं काकपक्षधरीकुमारं रात्रके आर्गनां कर्त्तव्यम् । (हेहा अग्रयण आर्गनां नष्टे) कनना, उच्छिन्नविघ्नं नष्टः कर्म पत्नीका कर्त्तव्य इति न ।

लक्ष्मणमपि लब्धवर्णभाक् तं दिदेश मुनये सलक्ष्मणम् ।

असुप्रणयिनां रघोः कुले न व्यहन्यत कदाचिदर्थिता ॥२॥

२ अ. । लब्धवर्णभाक् (सः) लक्ष्मणम् अपि सलक्ष्मणं तं मुनये दिदेश । असुप्रणयिनाम् अपि अर्थिता रघोः कुले कदाचित् न व्यहन्यत ॥ वाच्य—लब्धवर्णभाजा (तेन) सलक्ष्मणः, लक्ष्मणः, अपि सः मुनये दिदिष्टे ॥

२ । लब्धा वर्णाः प्रसिद्धयः यैस्ते लब्धवर्णा विचक्षणाः । 'लब्धवर्णा विचक्षणाः' इत्यमरः । तान् भजत इति लब्धवर्णभाक् विद्वत्सेवीत्यर्थः । स राजा लक्ष्मणमपि सलक्ष्मणं तं रामं मुनये दिदेश अतिसृष्टवान् । तथाहि—असुप्रणयिनां प्रार्थानामपि अर्थिता यादृशा रघोः कुले

कदाचिदपि न व्यहन्यत न विहता न विफलोक्ततेत्यर्थः । यैः अर्थिभ्यः प्राणा अपि समर्प्यन्ते तेषां पुत्रादित्यागो न विस्मयावह इति भावः ॥

२ । विष्णु नरपति बह्वर आत्रासक्त मलम्बन रामचन्द्रक सेहै भूनिवर विष्णु-
मिह्वर हस्त समर्पण करिनेन, कावण आनप्रार्थीराउ इगुवनीग्रगणेर निकटे कथनउ
पराग्रुथ श्रु ना ।

यावदादिशति पार्थिवस्तथोर्निर्गमाय पुरमार्गसंस्क्रियाम् ।

तावदाशु विदधे मरुत्सखैः सा सपुष्पजलवर्षिभिर्घनैः ॥ ३

३ अः । पार्थिवः तथोः निर्गमाय पुरमार्गसंस्क्रियां यावत् आदिशति तावत्
मरुत्सखैः सपुष्पजलवर्षिभिः घनैः सा आशु विदधे ॥ वाच्य—पार्थिवेन पुरमार्ग-
संस्क्रिया आदिश्यते, मरुत्सखाः सपुष्पजलवर्षिणो घनाः तां विदधरे ॥

३ । पार्थिवः पृथिवीश्वरः तथोः निर्गमाय निष्क्रमणाय पुरमार्ग-
संस्क्रियां ललिसन्मार्जनगन्धोदकसेचनपुष्पोपहाररूपसंस्कारं यावत् आदिशति
आज्ञापयति तावत् मरुत्सखैः वायुसखैः । अनेन धूलिसन्मार्जनं गम्यते ।
सपुष्पजलवर्षिभिः पुष्प सहितजलवर्षिभिः घनैः सा मार्गसंस्क्रिया आशु
विदधे विहिता । एतेन देवकार्यप्रवृत्तयोः देवानुकूल्यं सूचितम् ॥

७ । अनन्तर राजा যেমনি আশ্রয়স্থলের গমন ক্রম নগরপথের সংস্কার করিতে
আদেশ করিলেন, অমনি সমীক্ষণ ও মেঘসমূহ কুসুম এবং মলিনবর্ষণে পথ সংস্কার
করিত্তা গিল ।

तौ निदेशकरणोद्यतौ पितुर्धन्विनौ चरणयोर्निपेततुः ।

भूपतेरपि तयोः प्रवत्स्यतोर्नमयोरुपरि वाष्पविन्दवः ॥ ४

४ अः । निदेशकरणोद्यतौ धन्विनौ तौ पितुः चरणयोः निपेततुः । भूपतेः अपि
वाष्पविन्दवः प्रवत्स्यतोः नम्रयोः तयोः उपरि (निपेतुः) ॥ वाच्य—निदेशकरणोद्य-
ताभ्यां धन्विभ्यां ताभ्यां निपेत । वाष्पविन्दुभिः निपेत ॥

४ । निदेशकरणोद्यतौ पितामहाकरणोद्युक्ताौ धन्विनौ धनुष्मन्तौ तौ
कुमारौ पितुश्चरणयोः निपेततुः प्रणतौ इत्यर्थः । भूपतेरपि वाष्पविन्दवः
प्रवत्स्यतोः प्रवासं करिष्यतोः अतएव नम्रयोः । 'नमिकम्भि'—इति
रप्रत्ययः । तयोरुपरि निपेतुः पतिताः ॥

४ । পিতার আদেশ পাওনে উদ্যত ধনুর্দ্ধারী রাম ও লক্ষ্মণ যখনই পিতৃচরণে প্রণাম
করিলেন তখনই প্রবাসগমনোদ্যত বিনীত সেই তনয়দ্বয়ের উপর নৃপতির অক্ষবিন্দু
পতিত হইতে লাগিল ।

तौ पितुर्नयनजेन वारिणा किञ्चिदुक्षितशिखण्डकावभौ ।

धन्विनौ तमृषिमन्वगच्छतां पौरदृष्टिकृतमार्गतोरणौ ॥ ५

५ अ. । पितुः नयनजेन वारिणा किञ्चित् उक्षितशिखण्डकौ धन्विनौ तौ उभौ पौरदृष्टिकृतमार्गतोरणौ (सन्तौ) तम् ऋषिम् अन्वगच्छताम् ॥ वाच्य—किञ्चिदुक्षितशिखण्डकाभ्यां ताभ्याम् उभाभ्यां धन्विभ्यां पौरदृष्टिकृतमार्गतोरणाभ्यां स ऋषिः अन्वगम्यत ॥

५ । पितुर्नयनजेन वारिणा किञ्चिदुक्षितशिखण्डकौ ईषत्सिक्तचूडौ । 'शिखा चूडा शिखण्डः स्यात्' इत्यमरः । 'शेषाद्भिभाषा' इति कप्प्रत्ययः । धन्विनौ तौ उभौ, पौरदृष्टिभिः कृतानि मार्गतोरणानि सम्पाद्यानि कुवलयानि ययोस्तौ तथोक्तौ सङ्गो निरोक्ष्यमाणावित्यर्थः । तम् ऋषिम् अन्वगच्छताम् ॥

६ । जनकेन नयनजलेन श्रेयस-आश्रयित्य सैव धन्वकारो राम उ लक्षण भर्षि विश्वामित्रेन अन्वगमनं करिणेन, तथैव पौराण्यं तांशदिगेन एकदृष्टेति निरीक्षणं करितेन शकिले तांशदेन नयनपङ्क्तिं येन राजपथेन द्यौरेव द्वात्रयवप हरेत् ।

लक्ष्मणानुचरमेव राघवं

नेतुमैच्छद्विषिरित्यसौ नृपः ।

आशिषं प्रयुयुजे न वाहिनीं

सा हि रक्षणविधौ तयोः क्षमा ॥ ६

६ अ. । ऋषिः लक्ष्मणानुचरम् एव तं राघवं नेतुम् ऐच्छत् इति असौ नृपः आशिषं प्रयुयुजे । वाहिनीं न, हि सा (एव) तयोः रक्षणविधौ क्षमा ॥ वाच्य—ऋषिणा लक्ष्मणानुचरः राघवः नेतुम् ऐच्छत् । अमुना नृपेण आशीः प्रयुयुजे न वाहिनी ॥

६ । ऋषिर्लक्ष्मणानुचरमेव लक्ष्मणमात्रानुचरं तं राघवं नेतुमैच्छदिति हेतोरसौ नृपः आशिषं प्रयुयुजे प्रयुक्तवान् । वाहिनीं सेनां न प्रयुयुजे न प्रेषितवान् हि यस्मात् सा आशीरेव तयोः कुमारयोः रक्षणविधौ क्षमा यत्ता ॥

७ । सैव शशि विश्वामित्र एकमात्रं लक्षणं सहितं रामके लक्ष्मणं शशिवांशं जगुः अतिनाशं करिष्यादित्येन, एजगुः राजा केवलमात्रं आशीर्वादं प्रदानं करिणेन, वरुणार्थं सैवप्रदानं करिणेन ना ; येहेतुः, तांशं आशीर्वादं तांशदिगेन वरुणे समर्थं हरेत् ।

मातृवर्गचरणस्पृशौ मुनेस्तौ प्रपद्य पदवीं महौजसः ।

रेजतुर्गतिवशात् प्रवर्त्तिनौ भास्करस्य सधुमाधवाविव ॥ ७

७ अः । मातृवर्गचरणस्पृशौ तौ महौजसः मुनेः पदवीं प्रपद्य (महौजसः) भास्करस्य गति-
वशात् प्रवर्तिनौ मधुमाधवौ इव रेजतुः ॥ वाच्य—मातृवर्गचरणस्पृश्यां प्रवर्तिभ्यां मधुमाधवाभ्याम्
इव ताभ्यां रेजे ।

७ । मातृवर्गस्य चरणान् स्पृशत इति मातृवर्गचरणस्पृशौ कृतमातृ-
वर्गनमस्कारावित्यर्थः । 'स्पृशोऽनुदके किन्' इति किन्प्रत्ययः । तौ
महौजसः मुनेः पदवीं प्रपद्य । महौजसो भास्करस्य गतिवशात् मेषादि-
राशिसंक्रान्त्यनुसारात् प्रवर्तिनौ मधुमाधवाविव चैत्रवैशाखाविव रेजतुः ।
'फणाञ्च सप्तानाम्' इति वैकल्पिकावेत्वाभ्यासलोपौ । 'स्याच्चैत्रे चैत्रिकौ
मधुः' इति । 'वैशाखे माधवो राधः' इति च अमरः ॥

१ । रात्रिं च लक्ष्मण मातृगणेषु चरणवन्दनां करिष्यामहातेजवी मुनिश्च पञ्चाङ्ग पञ्चाङ्ग
गमन करिष्येन ; तत्र च तौ शत्रौ मेघादिनां मन्त्रकर्मणालेन दृष्टेयं प्रतिनिवर्तन
अवर्तमानं तेन च तेषां च मातृगणं शत्रुं शोभमानं दृष्टेयम् ।

वौचिलोलभुजयोस्तयोर्गतं शैशवाच्चपलमप्यशोभत ।

तोयदागम इवोद्भ्रामिद्ययोर्नामधेयसदृशं विचेष्टितम् ॥८॥

८ अः । वौचिलोलभुजयोः तयोः चपलम् अपि गतं शैशवात् तोयदागमे उद्भ्रामिद्ययोः नामधेय-
सदृशं विचेष्टितम् इव अशोभत ॥ वाच्य—गतेन चपलेन विचेष्टितेन नामधेयसदृशेन इव अशब्धत ।

८ । वौचिलोलभुजयोः तरङ्गचञ्चलबाह्वोः । इदं विशेषणं नदोप-
मानसिद्धार्थं वेदितव्यम् । तयोश्चपलं चञ्चलमपि गतं गतिः शैशवात्
हेतोः अशोभत । किमिव ? तोयदागमे वर्षासमये । उज्झति उदकमिति
उद्भ्राः, भिनत्ति कूलमिति भिद्यः । 'भिद्योद्भ्रा नदे' इति क्यवन्तौ निपा-
तितौ । उद्भ्रामिद्ययोः नदविशेषयोः नामधेयसदृशं नामानुरूपं विचेष्टित-
मिव । उदकोज्झनकूलभेदनरूपव्यापार इव समयोत्पन्नं चापलमपि शोभत
इति भावः ॥

९ । वर्षाकाले भिद्य उद्भ्रान्तप्रेर नाशोद्भ्रान्तं कूलोद्भ्रान्तं च कूलोद्भ्रान्तं येन च शोभा
गति, तेषां च निवर्तनं रात्रि एव लक्ष्मण गमन काले तौ शत्रौ तत्र तत्र शत्रुं चक्रेन बाह्व-
भूषणं उद्भ्रान्तं शोभितं दृष्टेयम् ।

तौ बलातिबलयोः प्रभावतो विद्ययोः पथि मुनिप्रदिष्टयोः ।

मम्लतुर्न मणिकुट्टिमोचितौ मातृपार्श्वपरिवर्तिनाविव ॥९॥

९ अः । मणिकुट्टिमोचितौ तौ मुनिप्रदिष्टयोः बलातिबलयोः विद्ययोः प्रभावतः मातृपार्श्व-
परिवर्तिनौ इव पथि न मम्लतुः ॥ वाच्य—मणिकुट्टिमोचिताभ्यां ताभ्यां मातृपार्श्वपरिवर्तिभ्यां
न मम्लं ॥

६। मणिकुट्टिमोचितौ मणिबद्धभूमिसञ्चारोचितौ तौ, मुनिप्रदिष्टयोः कौशिकेन उपदिष्टयोः बलातिबलयोः विद्ययोः बलातिबलाख्ययोः मन्त्रयोः प्रभावतः सामर्थ्यात् मातृपाश्वर्षपरिवर्त्तिनौ मातृसमीपवर्त्तिनौ इव पथि न ममृतुः । न म्लानौ इत्यर्थः । अत्र रामायणश्लोकः—‘क्षुत्पिपासे न ते राम भविष्येते नरोत्तम । बलामतिबलाञ्चैव पठतः पथि राघव ॥’ इति ॥

७। मणिमय चक्रवर्त्तिते विचरन्त्योऽग्रा राम उ नञ्जन महविश्रामतु वना उ उति-
वना नाभिक विद्यावृत्तेन अत्रावे दुर्गम पथगमने किङ्कमात्र कष्टे अश्रुतव करिणेन ना;
वन्नक्ष ठांशान्न भवेन हरेण येन, ठांशान्न जननोर आर्षेहे अवस्थान करिणेत्येन ।

पूर्ववृत्तकथितैः पुराविदः सानुजः पितृसखस्य राघवः ।

उद्यमान इव वाहनोचितः पादचारमपि न व्यभावयत् ॥१०॥

१० अः । वाहनोचितः सानुजः राघवः पुराविदः पितृसखस्य पूर्ववृत्तकथितैः उद्यमानः इव
पादचारम् अपि न व्यभावयत् ॥ वाच्य—वाहनोचितेन सानुजेन राघवेण उद्यमानेन इव, पाद-
चारोऽपि न व्यभावयत् ॥

१०। वाहनोचितः सानुजो राघवः । पुराविदः पूर्ववृत्ताभिज्ञस्य
पितृसखस्य मुनेः पूर्ववृत्तकथितैः पुरावृत्तकथाभिः उद्यमान इव वाहनेन
प्राप्यमाण इव । वहेर्धातोः कम्मणि शानच् । ‘उद्यमानः’ इत्यत्र दीर्घादिः
अपपाठः दीर्घप्राप्त्यभावात् । पादचारमपि न व्यभावयत् न ज्ञातवान् ॥

१०। वाहनोचितः सानुजो राघवः । पुराविदः पूर्ववृत्ताभिज्ञस्य
पितृसखस्य मुनेः पूर्ववृत्तकथितैः पुरावृत्तकथाभिः उद्यमान इव वाहनेन
प्राप्यमाण इव । वहेर्धातोः कम्मणि शानच् । ‘उद्यमानः’ इत्यत्र दीर्घादिः
अपपाठः दीर्घप्राप्त्यभावात् । पादचारमपि न व्यभावयत् न ज्ञातवान् ॥

तौ सरांसि रसवद्भिरम्बुभिः कूजितैः श्रुतिमुखैः पतत्त्रिणः ।

वायवः सुरभिपुष्परेणुभिः श्लायया च जलदाः सिषेविरे ॥११॥

११ अः । सरांसि रसवद्भिः अम्बुभिः, पतत्रिणः श्रुतिमुखैः कूजितैः वायवः सुरभिपुष्परेणुभिः
जलदाः च श्लायया तौ सिषेविरे ॥ वाच्य—सरोभिः पतत्रिभिः वायुभिः जलदैश्च तौ सिषेवाते ॥

११। तौ राघवौ कम्मभूतौ सरांसि कर्तृणि रसवद्भिः मधुरैः अम्बुभिः
सिषेविरे । पतत्त्रिणः पक्षिणः । सुखयन्तीति सुखानि । पचाद्यच् ।
श्रुतीनां सुखानि । तैः कूजितैः । वायवः सुरभिपुष्परेणुभिः जलदाः
श्लायया च । सिषेविरे इति सर्वत्र सम्बध्यते ॥

११। सरांसि रसवद्भिः अम्बुभिः, पतत्रिणः श्रुतिमुखैः कूजितैः वायवः सुरभिपुष्परेणुभिः
जलदाः च श्लायया तौ सिषेवाते ॥ वाच्य—सरोभिः पतत्रिभिः वायुभिः जलदैश्च तौ सिषेवाते ॥

नाम्भसां कमलशोभिनां तथा शाखिनाञ्च न परिश्रमच्छिदाम् ।
दर्शनेन लघुना यथा तयोः प्रीतिमापुरुभयोस्तपस्विनः ॥१२॥

१२ अः । तपस्विनः तयोः उभयोः लघुना दर्शनेन यथा प्रीतिम् आपुः कमलशोभिनाम् वाम्भसां दर्शनेन तथा न, परिश्रमच्छिदां शाखिनां दर्शनेन च तथा न (प्रीतिम् आपुः) ॥ वाच्य—तपस्विभिः प्रीतिरापे ॥

१२ । तप एषामस्तीति तपस्विनः । 'तपःसहस्राभ्यां विनिः' इति विनिप्रत्ययः । लघुना इष्टेन । 'त्रिष्विष्टेऽल्पे लघुः' इत्यमरः । तयोः उभयोः कम्भभूतयोः दर्शनेन यथा प्रीतिमापुः तथा कमलशोभिनाम् अम्भसां दर्शनेन न आपुः । परिश्रमच्छिदां शाखिनां दर्शनेन च न आपुः ॥

१२ । श्रिष्टदर्शनेन त्रयं ७ मन्त्रगतक मन्त्रार्थन करिष्या वनवासौ श्रविश्वं वा दृष्टं श्रौतिनाञ्च करिष्येन, कमलशोभिनाञ्च मणिम मकर किंवा जम्भापशोरी उन्नतिकर निरीक्षण करिष्याञ्च तौहारा तद्वत् मण्डोव नाञ्च करिष्ये पाठेन नाहे ।

स्थाणुदग्धवपुस्तपोवनं प्राप्य दाशरथिरात्तकामुं कः ।

वियहेण मदनस्य चारुणा सोऽभवत् प्रतिनिधिर्न कर्मणा ॥१३॥

१३ अः । सः आत्तकामुं कः दाशरथिः स्थाणुदग्धवपुषः मदनस्य तपोवनं प्राप्य चारुणा वियहेण प्रतिनिधिः अभवत्, कर्मणा न ॥ वाच्य—तेन आत्तकामुं केण दाशरथिना प्रतिनिधिना अभूयत् ॥

१३ । स आत्तकामुं कः । दशरथस्यापत्यं पुमान् दाशरथिः रामः । 'अत इज्' इतीज्प्रत्ययः । स्थाणुः हरः 'स्थाणुः कीले हरे स्थिरे' इति विश्वः । तेन दग्धवपुषो मदनस्य तपोवनं प्राप्य चारुणा विग्रहेण कायेन । 'विग्रहः समरे काये' इति विश्वः । प्रतिनिधिः प्रतिकृतिः सदृशः अभवत् कर्मणा न पुनः देहेन । मदनसुन्दर इति भावः ॥

पौराणिकी वार्त्ता ।—पुरा किल ताडकाधुरपौडितेन भगवता वासवेन चतुर्दध्यमानः कामः रतिदेव्या वसन्तेन च सह स्थाणुप्रस्थं गत्वा, मन्त्रायोगिनः शिवस्य समाधिसेवाय यतते स्म तेन स रोषाकण्ठितलोचनः शिवः भालनेत्रसमुद्भवेन वज्रिना तं भस्मोचकार इति ॥

१३ । धर्म्मकर्म शाश्वरथि त्रयं, हरकपाणिनलपदं मदनस्य उत्पत्तिवने उगच्छित हहेषा मनोहर अलकाञ्चि वाराहे अनजस्र अश्रुक्षण हहेलेन, किञ्च कार्यातः तौहारा मदन हहेलेन ना ।

तौ सुकेतुमुतया खिलौकृते

कौशिकाद्विदितशापया पथि ।

नित्यतुः स्थलनिवेशिताटनी

लीलयैव धनुषी अधिज्यताम् ॥ १४

१४ अः । कौशिकात् विदितशापया सुकेतुसुतया पथि खिलीकृते तौ स्थलनिवेशिताटनी धनुषी लीलया एव अधिज्यतां नित्यतुः ॥ वाच्य—ताभ्यां स्थलनिवेशिताटनीभ्यां धनुषी अधिज्यता नित्ये ॥

१४ । अत्र रामायणवचनम्—‘अगस्त्यः परमः क्रुद्धस्ताडकामभि-
शतवान् । पुरुषादी महायक्षी विहृता विहृतानना । इदं रूपमपाहाय
दारुणं रूपमस्तु ते ॥’ इति । तदेतत् आह—विदितशापयेति । कौशि-
कादाख्यातुः । ‘आख्यातोपयोगे’ इत्यपादानात् पञ्चमी । विदितशापया
सुकेतुसुतया ताडकया खिलीकृते पथि । खिलमग्रहतं स्थानम् इति
हलायुधः । तौ रामलक्ष्मणौ । स्थले निवेशिते अटनी धनुष्कोटी याभ्यां
तौ तथोक्तौ । (सन्तौ) ‘कोटिरस्याटनिः’ इत्यमरः । लीलयैव धनुषी । अधि-
कृते ज्ये मौर्वीयौ ययोस्ते अधिज्ये । ‘ज्या मौर्वीमातृभूमिषु’ इति विश्वः ।
तयोर्भावस्तत् तामधिज्यतां नित्यतुर्नीतवन्तौ । नयतेः द्विकर्मकः ॥

पौराणिकौ वार्ताः—पुरा जित्वा सुकेतुनामकस्य कस्यचित् यक्षस्य तनया धुन्दुदैत्यतनयेन सुन्देनो-
पयेन, अथ कदाचित् निहते स्वामिनि ब्रह्मवरद्वया सहस्रमनसिबलसम्पन्ना सा सुन्दपत्नी
अनन्ताश्विं धर्षयितुमुद्यता, तेन स अयिः—“पुरुषादी महायक्षी दारुणं रूपमस्तु ते ॥” इत्या-
दिकमभिप्रेतवान् ॥

१४ । अधिजापवन्तः राक्षसमहीरधारिणी शूकतूष्ठा ताडका पथ अवरोध
करिष्ये रक्षिषाहे, रामे उ लक्ष्मणे कृत्निकतनय विश्वामित्रेन निकटे ईहा जानिते
पाद्विशिष्टे लङ्घने धनुषे अग्रभागं स्थापित करिष्ये अवलीलाक्रमे तांशते गुणारोपण
करिष्येन ।

ज्यानिनादमथ गृह्णती तयोः

प्रादुरास बहुलक्षपाच्छविः ।

ताडका चलकपालकुण्डला

कालिक्षेव निविडा बलाकिनी ॥ १५

१५ अः । अथ तयोः ज्यानिनादं गृह्णती बहुलक्षपाच्छविः चलकपालकुण्डला ताडका निविडा
बलाकिनी कालिका इव प्रादुरास ॥ वाच्य—ज्यानिनादं गृह्णती, बहुलक्षपाच्छविः, चलकपाल-
कुण्डला, निविडया, बलाकिन्या, कालिकया, ताडकया प्रादुरासि ॥

१५ । अथ तयोज्यानिनादं गृह्णती जानती शृण्वतीत्यर्थः । बहुल-
क्षपाच्छविः कृष्णपक्षरात्रिवर्णा । ‘बहुलः कृष्णपक्षे च’ इति विश्वः । चले
कपाले एव कुण्डले यस्याः सा तथोक्ता ताडका । निविडा सान्द्रा

बलाकिनी बलाकावती । ब्रौह्मादिभ्यश्च' इतीनिः । कालिकेव घनाब-
लीव । कालिका योगिनीभेदे काल्पो' गौड्यां' घनाबली' इति विश्वः ।
प्रादुरास प्रादुर्बभूव ॥

१८ । अनष्टर कृष्णकोर उखनोर आग्र कृष्णर्ग ताडका तौहाएर आनिःवन
अवण करिअ कर्णवणवी नरकपानकूडन आत्माननपूरक वकपश्विनाडित निविड-
कान घनावनोर आग्र आविडूत इहेन ।

तीव्रवेगधुतमार्गवृक्षया प्रेतचीवरवसा स्वनोयया ।

अभ्यभावि भरतायजस्तया वात्ययेव पितृकाननोत्थया ॥ १६

१६ अः । तीव्रवेगधुतमार्गवृक्षया प्रेतचीवरवसा स्वनोयया तथा पितृकाननोत्थया वात्यया इव
भरतायजः अभ्यभावि ॥ वाच्य—तीव्रवेगधुतमार्गवृक्षा प्रेतचीवरवाः स्वनोया पितृकाननोत्था
वात्या इव सा भरतायजम् अभ्यभूत् ॥

१६ । तीव्रवेगेण धुताः कम्पिता मार्गवृक्षा यथा तथोक्तया । प्रेत-
चीवराणि वस्त इति प्रेतचीवरवाः तथा प्रेतचीवरवसा । वसतेराच्छादनार्थात्
किप् । स्वनेन सिंहनादेन उग्रया तथा ताडकया । पितृकानने श्मशाने
उत्था उत्पन्ना । 'आतश्चोपसर्गे' इत्युत्पूर्वात् तिष्ठतेः कर्त्तरि कप्रत्ययः ।
तथा वात्ययेव वातसमूहेनेव । 'पाशादिभ्यो यः' इति यः । भरताग्रजो
रामः अभ्यभावि अभिभूतः । कमणि लुङ् । तीव्रवेगेत्यादिविशेषणानि
वात्यायामपि योज्यानि ॥

१७ । तथन अततोवरपरिहित विरटेश्वरा ताडका तीव्रगतिवगे पविणार्चइ
उरु मरुन कम्पित करिअ आत्मानाडित बातांर आग्र रागअएक अडिडूत करिअ ।

उद्यतैकभुजयष्टिमायतीं

श्रोणिलम्बिपुरुषान्त्वमेखलाम् ।

तां विलोक्य वनिताबधे घृणां

पन्निषा सह मुमोच राघवः ॥ १७

१७ अः । राघवः उद्यतैकभुजयष्टिं श्रोणिलम्बिपुरुषान्त्वमेखलां ताम् आयतीं विलोक्य
पन्निषा सह वनिताबधे घृणां मुमोच ॥ वाच्य—राघवेण घृणा मुमुचे ॥

१७ । उद्यतोन्नमितैको भुज एव यष्टिः यस्याः ताम् । आयतीम्
आयान्तीम् । इणो धातोः शतरि 'उगितश्च' इति डीप् । श्रोणिलम्बिनी
पुरुषाणाम् अन्ताप्येव मेखला यस्याः ताम् । इति विशेषणद्वयेन अपि
आततायित्वं सूचितम् । अतएव तां विलोक्य राघवः वनिताबधे स्त्री-

बधनिमित्ते घृणां जुगुप्सां करुणां वा । 'जुगुप्साकरुणे घृणा' इत्यमरः । पत्त्रिणा इषुणा सह । 'पत्नीरोप इषुर्द्वयोः' इत्यमरः । मुमोच मुक्तवान् । आततायिबध्ने मनुः — 'आततायिनमायान्त' हन्यादेवाविचारयन् । जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत् ॥ नाततायिबध्ने दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ।' इति ॥

११। निउषण्णेषं गुरुष्वेण अन्ननिर्मित-मेथना-परिहिता उष्णत एक वाहकण वट्टिषाग्निगे ताडकाके आश्रयन करिते मेथिना राम एकमवधेहे नात्रोवधेन निमित्त घृणां उ चर परिचाग करितेन ।

यच्चकार विवरं शिलाघने ताडकोरसि स रामसायकः ।

अप्रविष्टविषयस्य रक्षसां द्वारतामगमदन्तकस्य तत् ॥ १८

१८ अः । सः रामसायकः शिलाघने ताडकोरसि यत् विवरं चकार तत् रक्षसाम् अप्रविष्ट-विषयस्य अन्तकस्य द्वारताम् अगमत् ॥ वाच्य — तेन रामसायकेन विवरं चक्रे । तेन द्वारता अगामि ॥

१८। सः रामसायकः शिलावद्घने सान्द्रे ताडकोरसि यद्विवरं रन्ध्रं चकार तद्विवरं रक्षसामप्रविष्टविषयस्य अप्रविष्टरक्षोदेशस्य इत्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः । 'विषयः स्यादिन्द्रियार्थे देशे जनपदेऽपि च' इति विश्वः । अन्तकस्य यमस्य द्वारतामगमत् । इयं प्रथमा रक्षोमृतिरिति भावः ॥

१८। सेहे रामनिकिण्ठं चर, शिलाकुला कठिन ताडकारं वकःश्वेन विक्रमहेन विह्वल करिष्ये दिन, तांहाहे येन रक्षसाकेन अवधेहेन राक्षसप्रदेशे अवधेन द्वार-चक्रण इहेन ।

वाणभिन्नहृदया निपेतुषी सा स्वकाननभुवं न केवलाम् ।

विष्टपत्रयपराजयस्थिरां रावणश्रियमपि व्यकम्पयत् ॥ १९

१९ अः । सा वाणभिन्नहृदया निपेतुषी सती केवलां स्वकाननभुवं न व्यकम्पयत् (किन्तु) विष्टपत्रयपराजयस्थिरां रावणश्रियम् अपि (व्यकम्पयत्) ॥ वाच्य — वाणभिन्नहृदया, निपेतुषी, तथा, केवला स्वकाननभुः न, विष्टपत्रयपराजयस्थिरा रावणश्रीः अपि व्यकम्पयत् ॥

१९। वाणभिन्नहृदया निपेतुषी निपतिता सती । 'कसुश्च' इति कसुप्रत्ययः । 'उगितश्च' इति डीप् । सा केवलाम् एकाम् । 'निर्णीते केवलत्वमिति । 'तिलिङ्गं त्वेककृतस्त्रयोः' इत्यमरः । स्वकाननभुवं न व्यकम्पयत् । किन्तु विष्टपत्रयस्य लोकत्रयस्य पराजयेन स्थिरां रावण-श्रियमपि व्यकम्पयत् । ताडकाबध्नवधनेन रावणस्यापि भयमुत्पन्नम् इति भावः ॥

१९। रामप्रेरे विनोर्गच्छतः। ताडकां गतमकाले केवलं ये ताडारं शीघ्रं वनं छूय कण्ठितं हृष्टाङ्गिणं एवमनं नटं, जिह्वाकविक्रमनिबद्धं वक्रमङ्गलं शीघ्रं शशिं विजयन्तीं विचलितां हृष्टाङ्गिणम् ।

राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी ।

गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेश्वसतिं जगाम सा ॥२०॥

२० अः। सा निशाचरी दुःसहेन राममन्मथशरेण हृदये ताडिता गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता (सती) जीवितेश्वसतिं जगाम ॥ वाच्य—ताडिताया गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिताया तथा निशाचर्या जीवितेश्वसतिः जग्मे ॥

२०। अत्र ताडिकाया अभिसारिकायाः समाधिरभिधीयते, सा निशासु चरतीति निशाचरी राक्षसी अभिसारिका च । दुःसहेन सोढुम् अशक्येन, राम एव मन्मथः । अन्यत्र अभिरामः मन्मथः । तस्य शरेण हृदये उरसि मनसि च । 'हृदयं मनउरसोः' इति विश्वः । ताडिता विद्धाङ्गा गन्धवद्रुधिरान्धि यत् रुधिरमसृक् तदेव चन्दनं तेन उक्षिता लिप्ता । अपरत्र गन्धवती सुगन्धिनी ये रुधिरचन्दने कुङ्कुमचन्दने ताभ्याम् उक्षिता । 'रुधिरं कुङ्कुमासृजोः' इति उभयत्रापि विश्वः । जीवितेशस्य अन्तकस्य प्राणेश्वरस्य च वसतिं जगाम ॥

२०। निशाचरो ताडिकां दुःसहं रामरूपं मन्मथप्रेरे वक्रः काले शङ्कतं हृष्टाङ्गं अङ्गं रुधिररूपं चन्दनं लेपनपूर्वकं वक्राङ्गं आवागच्छति गमनं करिणः ।

नैऋतं तन्नमथ मन्त्रवग्मुनेः

प्रापदस्त्रमवदानतोषितात् ।

ज्योतिरिन्धननिपाति भास्करात् ।

सूर्यकान्त इव ताडकान्तकः ॥२१॥

२१ अः। अथ ताडकान्तकः अवदानतोषितात् मुनेः नैऋतं तन्नमथ अन्नं सूर्यकान्तः भास्करात् इन्धननिपाति ज्योतिः इव प्रापत् ॥ वाच्य—ताडकान्तकेन सूर्यकान्तेन इव प्रापि ॥

२१। अथानन्तरं ताडकान्तको रामः । अवदानं पराक्रमः । 'पराक्रमोऽवदानं' स्यात् इति भागुरिः । तेन तोषितात् मुनेः । नैऋतान् राक्षसान् हन्तीति नैऋतं तन्नम् । 'अमनुष्यकर्तृके च' इति टक् । मन्त्रवत् मन्त्रयुक्तमन्त्रम् । सूर्यकान्तो मणिविशेषो भास्करात् । इन्धनानि निपातयति इति इन्धननिपाति काष्ठदाहकं ज्योतिरिव प्रापत् प्राप्तवान् ॥

২১। অনন্তর সূর্য্যকান্তমণি যেমন সূর্য্য হঠাৎ কাঠেরহনক্ষম তেজ প্রাপ্ত হইবে, তাড়কান্তক রামও তজ্জ্ঞান ভগ্নীর বিক্ষমপদনে খ্রীত মহর্ষি বিশ্বামিত্রের নিকটে নিগাচর-বিনাশকর মন্ত্রযুক্ত অস্ত্র লাভ করিলেন ।

বামনাশ্রমপদং ততঃ পরং পাবনং শ্রুতমৃগৈরুপেয়িভান্ ।

উন্মনাঃ প্রথমজন্মচেষ্টিতান্যস্মরণ্যপি বভূব রাঘবঃ ॥২২

২২ অঃ। ততঃ পরং পাবনং শ্রুতং পাবনং বামনাশ্রমপদম্ উপেয়িভান্ (সন্) প্রথমজন্ম-চেষ্টিতানি অস্মরন্ অপি উন্মনাঃ বভূব ॥ বাচ্য—উপেয়িষা উন্মনসা অস্মরতাপি রাঘবেণ বভূবে ॥

২২। ততঃ পরং রাঘবঃ । ঋগৈঃ কৌশিকাৎ আখ্যাতুঃ শ্রুতং পাবনং শোধনং বামনস্য স্বপূর্বাৱতারবিশেষস্য আশ্রমপদম্ উপেয়িভান্ উপগতঃ সন্ । ‘উপেয়িভাননাশ্বাননুচ্চানশ্চ’ ইতি নিপাতঃ । প্রথমজন্মচেষ্টিতানি রামবামনযোঃ প্ৰেক্ষাত্ স্মৃতিযোগ্যান্যপি রামস্য অজ্ঞানাবতারত্বেন সংস্কার-দৌৰ্বল্যাত্ অস্মরণ্যপি উন্মনা উত্ সুকৌ বভূব ॥

২২। অতঃপর রাম মহর্ষির মূখে ঐতপূর্ষ অতি পবিত্র বামনাশ্রমে গমন করিলেন; তথায় গিয়া তাঁহার পূর্ব্বজন্মকৃত অতিপথে উদিত না হওয়ায় এ দৃষ্ট উন্মনা হইয়া পড়িলেন ।

আসসাৎ মুনিরাत्मनस्तতঃ शिष्यवर्गपरिकल्पिताहंशम् ।

বহুপল্লবপুটাজ্জলিঙ্গমং দর্শনোন্মুখমৃগং তপোৱনম্ ॥২৩

২৩ অঃ। ততঃ মুনিঃ শিষ্যবর্গপরিকল্পিতাহংশং বহুপল্লবপুটাজ্জলিঙ্গমং দর্শনোন্মুখমৃগম্ আत्मনঃ তপোৱনম্ আসসাৎ ॥ বাচ্য—মুনিয়া আসিৎ ॥

২৩। ততো মুনিঃ । শিষ্যবর্গেণ পরিকল্পিতা সজ্জিতা অহুণা পূজাসামগ্ৰী যস্মিন্ তত্ তথোক্তম্ । বদ্ধাঃ পল্লবপুটা এব অঞ্জলয়ো যৈঃ তে তথাভূতা দ্ৰুমা যস্মিন্ তত্ তথোক্তম্ । দর্শনেন মুনির্দর্শনেন উন্মুখা মৃগা যস্মিন্ তত্ আत्मনঃ তপোৱনম্ আসসাৎ । एतेन विशेषणतयेण अतिथिसत्कारताच्छील्यविनयशान्तयः सूचिताः ॥

২৩। অনন্তর মহর্ষি বিশ্বামিত্র রাম লক্ষণ মহাশয় আশ্রমে উপস্থিত হইয়া দেখি-লেন, নিম্নগণ পূজার সামগ্রী প্রস্তুত করিয়া রাখিবার্থে, আশ্রম তরু সকল পল্লবপুষ্ট রূপে অঞ্জলি বন্ধন করিয়া অভ্যর্থনার্থ দণ্ডায়মান এবং দর্শনোন্মুখ মৃগগণ তাঁহাদের প্রতি অনিবেশলোচনে দৃষ্টিপাত করিতেছে ।

तत्र दौक्षितमृषिं ररक्षतु-

विघ्नतो दशरथात्मजौ शरैः ।

लोकमन्वतमसात् क्रमोदितौ

रश्मिभिः शशिदिवाकराविव ॥ २४

२४ अ. । तम दशरथात्मजौ शरैः विघ्नतः दीक्षितम् ऋषिं क्रमोदितौ शशिदिवाकरी रश्मिभिः
अन्वतमसात् लोकम् इव ररक्षतुः ॥ वाच्य—क्रमोदिताभ्यां शशिदिवाकराभ्यां अन्वतमसात् लोक इव,
दशरथात्मजाभ्यां दीक्षितः ऋषिः ररक्षे ॥

२४ । तत्र तपोवने दशरथात्मजौ दीक्षितं दीक्षासंस्कृतम् ऋषिं शरैः
विघ्नतो विघ्नेभ्यः । क्रमेण पट्यायेण रात्रिदिवसयोः उदितौ शशिदिवाकरी
रश्मिभिः अन्वतमसात् गाढध्वान्तात् । 'ध्वान्ते गाढेऽन्वतमसम्' इत्यमरः ।
'अवसमन्धेभ्यस्तमसः' इति समासान्तोऽच प्रत्ययः । लोकमिव ररक्षतुः
रक्षणप्रवृत्तौ अभूतामित्यर्थः ॥

२४ । पर्याप्तोन्नत स्थाने उन्नत स्थाने किमनमसुं वात्रा कृत्वा इहेते लोक
मन्वतमसात् कर्तन, उन्नत पत्रथायुज रात्रि उन्नत पत्रनिर्गत वात्रा यज्ञोक्तं पुन
गणक दिष्ट इहेते कर्त्ता कर्त्तनम् ।

वीक्ष्य वेदिमथ रक्तविन्दुभिर्वन्धुजीवपृथुभिः प्रदूषिताम् ।

सम्भ्रमोऽभवदपोढकर्मणा ऋत्विजां च्युतविकङ्कतस्रुचाम् ॥ २५

२५ अ. । अथ बन्धुजीवपृथुभिः रक्तविन्दुभिः प्रदूषितां वेदिं वीक्ष्य अपोढकर्मणां च्युतविकङ्कत-
स्रुचाम् ऋत्विजां सम्भ्रमः अभवत् ॥ वाच्य—सम्भ्रमेण अभूयत ॥

२५ । अथ बन्धुजीवपृथुभिः बन्धुजीवकुसुमस्थूलैः । 'रक्तकस्तु बन्धुको
बन्धुजीवकः' इत्यमरः । रक्तविन्दुभिः प्रदूषिताम् उपहतां वेदिं वीक्ष्य
अपोढकर्मणां त्यक्तव्यापाराणाम् । च्युता विकङ्कतस्रुचो येभ्यः तेषाम्
ऋत्विजां याजकानां सम्भ्रमः अभवत् । विकङ्कतग्रहणं खदिराद्युपलक्षणम् ।
स्रुगादीनां खदिरादिप्रकृतिकत्वात् । स्रुगादिपातस्य एव विकङ्कत-
प्रकृतिकत्वात् । 'विकङ्कतः स्रुचां वृक्षः' इत्यमरः । यद्वा स्रुङ्-
मात्रस्य विकङ्कतप्रकृतिकत्वमस्तु उभयत्रापि शास्त्रसम्भवात् । यथाह
भगवान् आपस्तम्बः—'खादिरस्रुचः पर्णमयीः जुहुयात् वैकङ्कतीः स्रुचो
वा' इति ॥

२५ । तत्रन वन्धुजीवपृथुभिः बन्धुजीवकुसुमस्थूलैः वात्रा यज्ञवतो पूषित इहेतेह
वेदिना वीक्ष्य गण यज्ञकार्या पत्रिताग कर्त्तनम् एवम् औचित्यतः औशापत्र इह इहेते
विकङ्कतनिर्मितं यज्ञोन्नत इहेत ।

उन्मुखः सपदि लक्ष्मणायजो वाणमाश्रयमुखात् समुद्धरन् ।

रक्षसां बलमपश्यदम्बरे गृध्रपक्षपवनेरितध्वजम् ॥ २६

२६ अः । सपदि लक्ष्मणाग्रजः आश्रयमुखात् वार्षं समुद्धरन् उन्मुखः अम्बरे गृध्रपक्षपवनेरित-
अजं रक्षसां बलम् अपश्यत् ॥ वाच्य—लक्ष्मणाग्रजेन वार्षं समुद्धरता उन्मुखेन गृह्यते ॥

२६ । सपदि लक्ष्मणाग्रजो रामः आश्रयमुखात् तूणीरमुखात् वार्षं समु-
द्धरन् उन्मुख ऊर्द्धं मुखः अम्बरे आकाशे । गृध्रपक्षपवनैः ईरिताः कम्पिता
ध्वजा यस्य तत् तथोक्तम् । रक्षसां दुर्निमित्तसूचनमेतत् । तदुक्तं शकुना-
ण्वे—‘आसन्नमृत्योर्निकटे चरन्ति गृध्रादयो मूर्द्धि गृहोर्द्ध्वा भागे’ इति । रक्षसां
बलमपश्यत् ॥

२७ । रक्षणाग्रज राम उन्मूलात् तूणीर इहेत वागग्रहणपूर्वक उर्द्धमुख इहेत
प्रेषितेन,—प्रवर्ष्यौ राक्षस सैः गण आकाशगत्ये विहरण करितेहेत एव गृध्रपक्ष-
पवनेर पक्षपवने उहेतैर ध्वजगता क मकल विकम्पित इहेतेहेत ।

तत्र यावधिपती मखद्विषां तौ शरव्यमकरोत् स नेतरान् ।
किं महोरगविसर्पिविक्रमो राजिलेषु गरुडः प्रवर्त्तते ॥२७

२७ अः । स (रामः) तत्र (बले) यौ मखद्विषाम् अधिपती तौ शरव्यम् अकरोत्, इतरान्
न । महोरगविसर्पिविक्रमः गरुडः राजिलेषु प्रवर्त्तते किम् ? ॥ वाच्य—तेन तौ शरव्यम् अक्रियेताम्
इतरे न (अक्रियन्त) ॥

२७ । स रामस्तत्र रक्षसां बले यौ मखद्विषामधिपती तौ सुबाहुमारीचौ
शरव्यं लक्ष्यम् अकरोत् । ‘वेध्यं लक्ष्यं शरव्यञ्च’ इति हलायुधः । इतरान्
अकरोत् । तथाहि—महोरगविसर्पिविक्रमो गरुडः गरुत्मान् राजिलेषु
जलव्यालेषु प्रवर्त्तते किम् ? न प्रवर्त्तते इत्यर्थः । ‘अलगर्दो जलव्यालः
समी राजिलडुण्डुभौ’ इत्यमरः ॥

२९ । अनन्तर तिनि यज्जलपक्षौ अग्रोण राक्षसक मकल ना करिषा अथमे ताहापेन
अधिपति मात्रौ ७ गृध्रपक्ष अति वाग निरूपण करिनेन, केनना, मशालुजमविनापक
थगनाप गरुड कषा ७ डूधुतेर अति योष विक्रम अकाश करन ना ।

सोऽस्त्रमुग्रजवमस्त्रकोविदः सन्दधे धनुषि वायुदैवतम् ।
तेन शैलगुरुमप्यपातयत् पाण्डुपत्रमिव ताडकामुतम् ॥२८

२८ अः । अस्त्रकोविदः सः उग्रजः वायुदैवतम् अस्त्रं धनुषि सन्दधे । तेन शैलगुरुम् अपि
ताडकामुतं पाण्डुपत्रम् इव अपातयत् ॥ वाच्य—अस्त्रकोविदेन सन्दधे, शैलगुरुः ताडकामुतः,
पाण्डुपत्रमिव अपातयत् ॥

२८ । अस्त्रकोविदः अस्त्रज्ञः स रामः, उग्रजवम् उत्कटजवं वायुदैवतं
यस्य तत् वायव्यमस्त्रं धनुषि सन्दधे संहितवान् । कर्त्तरि लिट् । तेन

अहरेण शैलवद्गुह्यमपि ताडकासुतं मारोचं, पाण्डुपत्रमिव परिणतपर्णमिव
इत्यर्थः । अपातयत् पातितवान् ॥

२८ । अज्जविष्ठाविनाशश्च राम तथन शरागणेन अति वेगवानो एक वायव्य अज्ज-
मकानपूर्वक पक्षित्तुला मारवान् ताडकाः नय मारोचके वृक्षेन परिणत पत्रेण ज्ञान
भूतमे पातित करिणेन ।

यः सुबाहु रिति राक्षसोऽपरस्तत्र तत्र विससर्प मायया ।
तं क्षुरप्रश्चकलीकृतं कृतौ पक्षिणां व्यभजदाश्रमाद्वहिः ॥२९

२९ अः । 'सुबाहुः' इति यः अपरः राक्षसः तत्र तत्र मायया विससर्प, क्षुरप्रश्चकलीकृतं तम्
कृतौ प्राप्तवान् वहिः पक्षिणाम् व्यभजत् ॥ वाच्य—सुबाहुना इति अपरेण राक्षसेन विससर्पे, कृतौ
क्षुरप्रश्चकलीकृतः स व्यभज्यत ॥

२९ । सुबाहु रिति यः अपरो राक्षसः तत्र तत्र मायया शम्बरविद्यया
विससर्प सञ्चचार । क्षुरप्रैः शकलीकृतं खण्डोक्तं तं सुबाहुः कृतौ कुशलो
रामः । 'कृतौ च कुशलः समौ' इत्यमरः । आश्रमात् वहिः पक्षिणां
पक्षिणाम् । 'पक्षिणौ शरपक्षिणौ' इत्यमरः । व्यभजत् विभज्य दत्तवान्
इत्यर्थः ॥

२९ । सुबाहु नामक ये एक अपर निशांश माराजाल विष्ठापूर्वक मेहे श्वातेन
विश्रम करिउछिन, रिपूभंशान्नक राम ताडाक कृत्रश्च अज्जवाता मंशान करिवा
आश्रमवर्द्धिदिगे विहङ्गमगणेन भक्तवार्थ विभाग करिवा करिणेन ।

इत्यपास्तमखविघ्नयोस्तयोः सांयुगौ नमभिनन्द्य विक्रमम् ।

ऋत्विजः कुलपतेर्यथाक्रमं वाग्यतस्य निरवर्त्तयन् क्रियाः ॥३०

३० अः । ऋत्विजः इति अपास्तमखविघ्नयोः तयोः सांयुगौ नम विक्रमम् अभिनन्द्य वाग्यतस्य
कुलपतेः क्रियाः यथाक्रमं निरवर्त्तयन् ॥ वाच्य—ऋत्विग्भिः क्रियाः निरवर्त्तयन् ॥

३० । इति अपास्तमखविघ्नयोः तयोः राघवयोः सांयुगे रणे साधुः
सांयुगीनः तम् । 'प्रतिजनादिभ्य खञ्' इति खञ्प्रत्ययः । 'सांयुगीनो
रणे साधुः' इत्यमरः । विक्रममभिनन्द्य, ऋत्विजो याज्ञिकाः । वाचि यतो
वाग्यतो मौनी तस्य कुलपतेः मुनिकुलेश्वरस्य क्रियाः क्रतुक्रियाः यथाक्रमं
निरवर्त्तयन् निष्पादितवन्तः ॥

३० । ऐहिकेणे मेहे यज्जविघ्न नाति करिणेन पत्र उपनिगण ताडाकेश्वर वृक्षविज्जेश्वर
प्रमंश करिउछे नागिणेन एवञ्च अदिगुण वाग्यत कूनपति विष्ठाविज्जेश्वर यज्जकार्य
यथाकृते मण्णन करिणेन ।

तौ प्रणामचलकाकपक्षकौ भ्रातराववभृथाप्लुतो मुनिः ।
आशिषामनुपदं समस्पृशद्दर्भपाटिततलेन पाणिना ॥ ३१

३१ अः । अवभृथाप्लुतः मुनिः प्रणामचलकाकपक्षकौ तौ भ्रातरौ आशिषामनुपदं दर्भपाटित-
तलेन पाणिना समस्पृशत् ॥ वाच्य — अवभृथाप्लुतेन मुनिना समस्पृश्येताम् ॥

३१ । अवभृथे दीक्षान्ते आप्लुतः स्नातो मुनिः । 'दीक्षान्तोऽवभृथो
यक्ते' इत्यमरः । प्रणामेन चलकाकपक्षकौ चञ्चलचूडौ तौ भ्रातरौ आशिषा-
मनुपदमन्वग्-दर्भपाटिततलेन कुशक्षतान्तःप्रदेशेन पवित्रेण इत्यर्थः । पाणिना
समस्पृशत् समस्पृष्टवान् । सन्तोषादिति भावः ॥

३१ । अनन्तर अवभृथान्ते मर्हसि विश्रामित्वा चलकाकपक्षकौ प्रणामेन
जातृवशक आनीक्षादि करिषा कुशक्षत पाणिना च तौ तौ शास्त्रेण शत्रौर्लभ करिषेन ।

तं न्यमन्त्रयत सम्भृतक्रतुर्मेथिलः स मिथिलां व्रजन् वशी ।
राघवावपि निनाय बिभ्रतौ तद्वनुःश्रवणजं कुतूहलम् ॥ ३२

३२ अः । सम्भृतक्रतुः मेथिलः तं न्यमन्त्रयत वशी सः मिथिलां व्रजन् तद्वनुःश्रवणजं कुतूहलं
बिभ्रतौ राघवौ अपि निनाय ॥ वाच्य — सम्भृतक्रतुना मेथिलेन स न्यमन्त्रयत । वशिना तेन मुनिना
मिथिलां व्रजता बिभ्रतौ राघवौ (मिथिलां) निन्याते ॥

३२ । सम्भृतक्रतुः सङ्कल्पितसम्भारः । मिथिलायां भवो मेथिलः
जनकः तं विश्वामित्रं न्यमन्त्रयत् आहूतवान् । वशी स मुनिः मिथिलां
जनकनगरीं व्रजन् तस्य जनकस्य यत् धनुः तत् श्रवणजं कुतूहलं बिभ्रतौ
राघवौ अपि निनाय नोतवान् ॥

३२ । उत्तरकाले वृद्धोक्तिः मिथिलाधिपतिः राजा जनकः तौ शास्त्रेण तौ शत्रौ वच्छे-
निमज्जन करिषाद्विषेन, तथैव तेनैव कृतं क्लृप्तं मुनिः, मिथिलायां गमनकाले धनुर्धनुःश्रवणे
कुतूहलादित्वा त्रयं वृद्धोक्तिः समन्वितायाः लक्षणाद्विषेन ।

तैः शिवेषु वसतिर्गताध्वभिः सायमाश्रमत रुष्यगृह्यत ।

येषु दीर्घतपसः परिग्रहो वासवच्छायाकलवतां ययौ ॥ ३३

३३ अः । गताध्वभिः तैः सायं शिवेषु आश्रमतरुषु वसतिः अग्रहस्तयेषु दीर्घतपसः पवित्रैः
वासवच्छायाकलवतां ययौ ॥ वाच्य — गताध्वान्ते वसतिम् अग्रहन् । परिग्रहेण वासवच्छा-
याकलवता ययौ ॥

३३ ! गताध्वभिः तैः त्रिभिः सायं शिवेषु रम्येषु आश्रमतरुषु वसतिः

स्थानम् अगृह्यत । येषु आश्रमतृषु दीर्घतपसो गौतमस्य परिग्रहः पत्नो ।
पत्नोपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः' इत्यमरः । अहल्येति यावत् ।
वासवस्य इन्द्रस्य क्षणकलत्वात् ययौ ॥

७७ । जनशत्रु तौहारी क्रमेण अनेक पंथं अधिक्रम्य करिष्या मांश्चमयेन दीर्घतपां
महर्षिं गोतृभ्यश्च त्रयणीय आश्रमउत्कृष्टेन अवधानं करिष्ये, एते आश्रमे गोतृभ्यश्च
अहं ॥ कर्णकागवाञ्च श्रुत्वात्वेन कर्णकाव आशु इहेषाहिलेन ।

प्रत्यपद्यत चिराय यत् पुनश्चारु गौतमबधूः शिलामयी ।

स्व' वपुः स किल किल्बिषच्छिदां रामपादरजसामनुग्रहः ३४

३४ अः । शिलामयी गौतमबधूः चारु स्व' वपुः चिराय पुनः यत् प्रत्यपद्यत, सः किल्बिषच्छिदां
रामपादरजसाम् अनुग्रहः किल ॥ वाच्य—शिलामय्या गौतमबध्वा यत् प्रत्यपद्यत तेन अनुग्रहेण
(अभूयत) ॥

३४ । शिलामयी भक्तृशापात् शिलात्वं प्राप्ता गौतमबधूः अहल्या
चारु स्व' वपुः चिराय पुनः प्रत्यपद्यत प्राप्तवती यत् । स किल्बिषच्छिदां
पापहारिणाम् । 'पापं किल्बिषकल्मषम्' इत्यमरः । रामपादरजसाम्
अनुग्रहः किल प्रसादः किलेति श्रूयते ॥

पौराणिकी वार्ता ।—पुरा किल भगवान् गौतमः कृष्टवेशिना इन्द्रेण सह स्वपत्न्या अहल्यायाः
व्यभिचारम् अवगम्य कोपेन तावत् 'शिलामयी भूत्वा अस्मिन्नेव तिष्ठ, यावत् रामपादस्पर्शेन स्व' वपुः
न प्राप्स्यसीति' शशाप ॥

७८ । शिलामयी गोतृभ्यश्च अहल्या बहुकालेन परं पुनरात्र ये शीघ्रं मनोऽहं
पूर्वदेह आशु इहेषाहिलेन, मे केवलं पापानां त्रयो रामपादधूलिं अनुग्रहः ।

राघवान्वितमुपस्थितं मुनिं तं निशम्य जनको जनेश्वरः ।

अर्थकामसहितं सपर्यया देहवद्धमिव धर्ममभ्यगात् ॥ ३५

३५ अः । जनकः जनेश्वरः राघवान्वितं तं मुनिम् उपस्थितं निशम्य अर्थकामसहितं देहवद्धं
धर्मम् इव सपर्यया अभ्यगात् ॥ वाच्य—जनेश्वरेण जनकेन, अर्थकामसहितः देहवद्धः धर्म इव
राघवान्वित उपस्थितः स मुनिः अभ्यासि ॥

३५ । राघवाभ्यामन्वितं युक्तमुपस्थितमागतं तं मुनिं जनको जनेश्वरो
निशम्य । अर्थकामाभ्यां सहितं देहवद्धं बद्धदेहम्, मूर्तिर्मन्तमित्यर्थः ।
वाहिताग्न्यादित्वात् साधुः । धर्ममिव । सपर्यया अभ्यगात् प्रत्युद्गतवान् ॥

७९ । प्रकान्ताथ जनक—राम उ जन्मसह महर्षि विष्वाशित आगमन करिष्याहेन
मुनिः अर्थश्रृणुपूर्वक अर्थ उ कामसहकृत मांकां धर्मैश्च त्राय तौहारी प्रकान्तागमन
करिष्येन ।

तौ विदेहनगरौ निवासिनां गां गताविव दिवः पुनर्वसू ।

मन्यते स्म पिवतां विलोचनैः पक्ष्मपातमपि वञ्चनां मनः ॥ ३६

३६ अ. । दिवः गां गतौ पुनर्वसू इव (स्थितौ) विलोचनैः पिवतां विदेहनगरौ निवासिनाम्
मनः पक्ष्मपातम् अपि वञ्चनां मन्यते अ ॥ वाच्य—मनसा पक्ष्मपातोऽपि वञ्चना मन्यते अ ॥

३६ । दिवः सुरवर्त्मनः आकाशात् । 'द्यौः स्वर्गसुरवर्त्मनोः' इति
विश्वः । गां भुवं गतौ । 'स्वर्गेषु पशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रवृणिभूजले । लक्ष्म-
दृष्ट्योः स्त्रियां पुंसि गौः' इत्यमरः । पुनर्वसू इव तन्नामकनक्षत्राधिदेवते
इव स्थितौ । तौ राघवौ विलोचनैः पिवताम् । अत्यास्थया पश्यताम्
इत्यर्थः । विदेहनगरी मिथिला । तन्निवासिनां मनः कर्तुं पक्ष्मपातं
निमेषमपि तद्दर्शनप्रतिबन्धकत्वात् वञ्चनां विडम्बनां मन्यते स्म मेने ।
'लद् स्' इति भूतार्थे लट् ॥

३७ । मिथिलावासीनां नरैर्दाम्पत्येन हरेते भूतलं अवतीर्णं पुनर्वसूदृश्यमप्यसौ
वातुवद्वक्त्रे सत्कृत्स्नमेव निरीक्षणं कर्तते नागिनः ; तथैव तां हारां चक्रे पञ्चपातं च येन
दर्शनवापात्रेण अतिवक्त्रं वलिनां मनः करिणः ।

यूपवत्यवसिते क्रियाविधौ कालवित् कुशिकवंशवर्द्धनः ।

राममिष्वसनदर्शनोत्सुकं मैथिलाय कथयाम्बभूव सः ॥ ३७

३७ अ. । यूपवति क्रियाविधौ अवसिते (सति) कालवित् कुशिकवंशवर्द्धनः सः रामम् इष्वसन-
दर्शनोत्सुकं मैथिलाय कथयाम्बभूव ॥ वाच्य—कालविदा कुशिकवंशवर्द्धनेन तेन इष्वसनदर्शनोत्सुकः
रामः मैथिलाय कथयाम्बभूव वा ॥

३७ । यूपवति क्रियाविधौ कर्मानुष्ठाने क्रतौ इत्यर्थः । अवसिते समाप्ते
सति, कालवित् अवसरज्ञः कुशिकवंशवर्द्धनः स मुनिः रामम् अस्यते
अनेन इति असनम् । इषूणाम् असनम् इष्वसनं चापः तस्य दर्शने उत्सुकं
मैथिलाय जनकाय कथयाम्बभूव कथितवान् ॥

३७ । अनसुत्रं राज्ञा जनकेन यूपचिह्नितं यागक्रिया सम्पन्नं हरेते कुशिकवंशवर्द्धन
कालविदं विश्वामित्रं सौ मिथिलापतिकं वलिनेन,—रामचन्द्र आपनारं शरासनं दर्शनेन
तत्र सातिशयं उ०२५५ हरेत्वाह्वनः ।

तस्य वीक्ष्य ललितं वपुः शिशोः

पार्थिवः प्रथितवंशजन्मनः ।

स्वं विचिन्त्य च धनुर्दुरानमं

पोडितो दुहितृशुल्कसंस्थया ॥ ३८

३८ अः । पार्थिवः प्रथितवंशजन्मनः शिशोः तस्य ललितं वपुः वीक्ष्य, स्व' दुरानमं धनुः विचिन्त्य च दुहितृशुल्कसंस्थया पीडितः ॥ वाच्य—दुहितृशुल्कसंस्था पार्थिवं पीडितवती ॥

३८ । पार्थिवो जनकः । प्रथितवंशे जन्म यस्य तथोक्तस्य । एतेन वरसम्पत्तिरुक्ता । शिशोः तस्य रामस्य ललितं कोमलं वपुः वीक्ष्य, स्व' स्वीकृत्य दुरानमम् आनमयितुम् अशक्यम् । नमेष्यन्तात् खलु । धनुर्विचिन्त्य च, दुहितृशुल्कं कन्यामूल्यं जामातृदेयम् । 'शुल्कं' घट्टादिदेये स्यात् जामातुबन्धकेऽपि च' इति विश्वः । तस्य धनुर्मङ्गरूपस्य संस्थया स्थित्या । 'संस्था स्थितौ शरे नाशे' इति विश्वः । पीडितो बाधितः । शिशुना रामेण दुष्करमिति दुःखित इति भावः ॥

अब्रवीच्च भगवन् मतङ्गजैर्यद्वृहद्भिरपि कर्म दुष्करम् ।
तत्र नाहमनुमन्तुमुत्सहे मोघवृत्ति कलभस्य चेष्टितम् ॥ ३९

३९ अः । अब्रवीच्च—हे भगवन् ! वृहद्भिः मतङ्गजैः अपि यत् कर्म दुष्करं तत्र कलभस्य मोघवृत्ति चेष्टितम् अनुमन्तुम् अहं न उक्तुः ॥ वाच्य—पार्थिवेन औचित्य । मया अनुमन्तुं न उक्तव्यम् ॥

३९ । अब्रवीच्च मुनिमिति शेषः । किमिति । हे भगवन् मुने ! वृहद्भिः मतङ्गजैः महागजैरपि दुष्करं यत् कर्म तत्र कर्मणि कलभस्य बालगजस्य । 'कलभः करिशावकः' इत्यमरः । मोघवृत्ति व्यर्थव्यापारं चेष्टितं साहसमनुमन्तुमहं नोत्सहे ॥

३८—३९ । विष्णोः वरं श्रुत्वा तेन शिशोः रामस्य ललितं वपुः वीक्ष्य, स्व' दुरानमं धनुः विचिन्त्य च दुहितृशुल्कसंस्थया पीडितः ॥ वाच्य—पार्थिवेन औचित्य । मया अनुमन्तुं न उक्तव्यम् ॥

ऋषिता हि बहवो नरेश्वरा-

स्तेन तात धनुषा धनुर्भृतः ।

ज्यानिघातकठिनत्वचो भुजान्

स्नान् विधूय धिगिति प्रतस्थिरे ॥ ४०

४० अः । हे तात ! तेन धनुषा बहवः धनुर्भृतः नरेश्वराः ऋषिताः हि ते ज्यानिघातकठिनत्वचः स्नान् भुजान् धिक् इति विधूय प्रतस्थिरे ॥ वाच्य—तत् धनुः बहून् धनुर्भृतः नरेश्वरान् ऋषिपतयः । वृहद्भिः धनुर्भृतिः नरेश्वरैः ऋषितैः प्रतस्थे ॥

४० । हे तात ! तेन धनुषा बहवो धनुर्भृतो नरेश्वराः हेपिता हियं प्रापिता हि । जिहतेर्धातोर्ण्यन्तात् कर्मणि क्तः । 'अस्ति' ही—

इत्यादिना पुगागमः । ते नरेश्वरा ज्यानिघातैः कटिनत्वचः स्वान् भुजान्
ध्रिगिति विधूय अवमत्य प्रतस्थिरे प्रस्थिताः ॥

४० । हे तात ! धर्मक्षेत्रौ अनेक वीर नरपति एवै धर्म निकटे लज्जाप्राप्त इहेरा
अत्र क्रावातकठिन दुःखप्लवे विकार निरा ग्रहण करिशाहेन ।

प्रत्युवाच तमृषिर्निशम्यतां सारतोऽयमथवा गिरा कृतम् ।
चाप एव भवतो भविष्यति व्यक्तशक्तिरशनिर्गिराविव ॥४१

४१ अ. । ऋषिः तं प्रत्युवाच—अयं सारतः निशम्यताम् अथवा गिरा कृतं गिरौ अशनिः इव
चापे एव भवतः व्यक्तशक्तिः भविष्यति ॥ वाच्य—ऋषिणा स प्रत्युचे । इमं निशमय । अशनिना
गिराविव चापे व्यक्तशक्तिना भविष्यति ॥

४१ । ऋषिस्तं प्रत्युवाच । किमिति ? अयं रामः सारतो बलेन
निशम्यतां श्रूयताम् । अथवा गिरा सारवर्णनया कृतमलम् । गीर्णं वक्तव्या
इत्यर्थः । 'युगपद्व्याप्तयोः कृतम्' इत्यमरः । अव्ययं चैतत् । 'कृतं निवारण-
निषेधयोः' इति गणव्याख्याने । गिरेति करणे तृतीया निषेधक्रियां प्रति
करणत्वात् । किन्तु अशनिः वज्रो गिरौ इव, चापे धनुष्येव भवतः तव
व्यक्तशक्तिः दृष्टसारो भविष्यति ॥

४१ । तथेन मुनि प्रकृत्यरे राजा जनकके कश्चिन्नेन,—इहारा वनेन विषय कौशल
करितेछि अरण करन ; अथवा वाक्य द्वारा इहारा परितरेन अशोकन नाई, परितपुष्टे
अशनिन आश्रय भवद्वारे एवै शरामनद्वाराई रामेन सारवत्ता प्रकाशित इडेक ।

एवमाप्तवचनात् स पौरुषं काकपक्षकधरेऽपि राघवे ।

श्रद्धे चिदशगोपमात्रके दाहशक्तिमिव कृष्णवर्त्मनि ॥४२

४२ अ. । सः एवमाप्तवचनात् काकपक्षकधरे अपि राघवे पौरुषं त्रिदशगोपमात्रके कृष्णवर्त्मनि
दाहशक्तिम् इव श्रद्धे ॥ वाच्य—तेन दाहशक्तिरिव पौरुषं श्रद्धे ॥

४२ । एवम् आप्तस्य मुनेर्वचनात् स जनकः काकपक्षकधरे बालेऽपि
राघवे पुरुषस्य कर्म पौरुषं पराक्रमम् । हायनान्तयुवादिभ्योऽण् इति
युवादित्वादण् । 'पौरुषं पुरुषस्योक्तं भावे कर्मणि तेजसि' इति विश्वः ।
त्रिदशगोप इन्द्रगोपकोटः प्रमाणमस्य त्रिदशगोपमात्रः । 'प्रमाणे द्वयसच्'—
इत्यादिना मात्रच प्रत्ययः । ततः स्वार्थे कप्रत्ययः । तस्मिन् कृष्णवर्त्मनि वहौ
दाहशक्तिमिव । श्रद्धे विश्वस्तवान् ॥

४२ । राजा महर्षि एवविष विषुक्त वाक्य अरण करिशा इहारागोपकोटनिमित्त
वस्तुतः दाहिका शक्तिर आश्रय काकपक्षक राघवेण पराक्रम सञ्चरण, इहा विधान
करिनेन ।

व्यादिदेश गणशोऽथ पार्श्वगान् कार्मुकाभिहरणाय मैथिलः ।
तैजसस्य धनुषः प्रवृत्तये तोयदानिव सहस्रलोचनः ॥ ४३

४३ अः । अथ मैथिलः कार्मुकाभिहरणाय पार्श्वगान् सहस्रलोचनः तैजसस्य धनुषः प्रवृत्तये तोयदानिव गणशः व्यादिदेश ॥ वाच्य—सहस्रलोचनेन तोयदा इव, मैथिलेन पार्श्वगाः व्यादिदिशिरे ॥

४३ । अथ मैथिलः पार्श्वगान् पुरुषान् कार्मुकाभिहरणाय कार्मुक-
मानेतुम् । 'तुमर्थाच्च'—इति चतुर्थी । सहस्रलोचनः इन्द्रः तैजसस्य
तैजोमयस्य धनुषः प्रवृत्तये आविर्भावाय तोयदान् मेघानिव गणान् गणान्
गणशः । 'संख्यैकवचनाच्च वीष्णायाम्' इति शस्प्रत्ययः । व्यादिदेश
प्रजिघाथ ॥

४० । अनसुत्र देवराजं येन शीघ्रं तेजोमयं शस्त्रं आविकारं अथ जनशत्रुनिर्गटे
आपन्नं करेन, उद्धनं विधिगणति जनकं पार्श्वरत्नगणे मेहे शस्त्रं आनयनं निमित्तं
अभ्युत्ति कर्त्तव्येन ।

तत्प्रसुप्तभुजगेन्द्रभीषणं वीक्ष्य दाशरथिराददे धनुः ।

विद्रुतक्रतुमृगानुसारिणं येन बाणमसृजदृषध्वजः ॥ ४४

४४ अः । दृषध्वजः येन विद्रुतक्रतुमृगानुसारिणं बाणम् असृजत्, दाशरथिः प्रसुप्तभुजगेन्द्र-
भीषणं तत् धनुः वीक्ष्य आददे । वाच्य—दाशरथिना आददे । दृषध्वजेन विद्रुतक्रतुमृगानुसारी
बाणः असृज्यत ॥

४४ । दाशरथिः रामः प्रसुप्तभुजगेन्द्र इव भीषणं भयङ्करं तदनुर्वीक्ष्य
आददे जग्राह । दृषो ध्वजः चिह्नं यस्य सः शिवः येन धनुषा, क्रतुरेव
मृगः, विद्रुतं पलायितं क्रतुमृगमनुसरति । ताच्छील्ये णिनिः । तं
विद्रुतक्रतुमृगानुसारिणं बाणमसृजत् सुमोच ॥

पौराणिकी वार्ता—पुरा किल सतीविरहकातरिणं भगवता वद्रेण दक्षस्य यज्ञं विध्वंसितुम्
उद्देशेन, तद्वयदा पिनाकपाणेः रोद्रीं मूर्त्तिम् अश्लोक्य भयेन यज्ञः स्वगुरुपमवलम्बा पलायितुमारभे,
तदासी वद्रेण पलायमानम् उद्दिश्य अनेन धनुषा बाणमसृजत् इति ।

४४ । उग्रवान् वृषक्षत्रं येष शत्राग्नं शत्रो मृगकपधारी पलायमानं यच्छेत् अति बाण
निरूपेण कर्त्तव्यमिति ; मन्त्रवत्तन्मयं शत्रं, निश्चितं उग्रशत्रुं वाशकृत् शत्रं अतिभीषणं
मेहे शत्राग्नं वर्धनं कर्त्तव्यं तादाशं दर्शनं कर्त्तव्येन ।

आततज्यमकरोत् स संसदा विस्मयस्तिमितनेत्रमौचितः ।

शैलसारमपि नातिथन्नतः पुष्पचापमिव पेशलं स्मरः ॥ ४५

৪৭। অনন্তর মিথিলাধিপতি, ক্ষত্রধনু-তপে রঘুকুলকুমার রামচন্দ্রের বল বিক্রম
দর্শন করিয়া ভূয়সী প্রশংসা করিলেন এবং তাঁহার নিকট ধর্মভঙ্গরূপ শুক (আমাতৃদেয়
কর্ত্তাশুক, পণ) [পোণ] স্থাপন করিয়া সাক্ষাৎ লক্ষ্মীরূপিণী অঘোনিজা তনয়া সীতা-
দেবীকে তাঁহার করে অর্পণ করিলেন।

मैथिलः सपदि सत्यसङ्गरो राघवाय तनयामयोनिजाम् ।

सन्निधौ द्युतिमतस्तपोनिधेरग्निसाक्षिक इवातिसृष्टवान् ॥४८

४८ वः । सत्यसङ्करः मैथिलः द्युतिमतः तपोनिधेः सन्निधौ अग्निसाक्षिक इव राक्षसाय अशो-
निजां तनयां सपदि अतिसृष्टवान् ॥ बाध्य - सत्यसङ्करेण मैथिलेन अग्निसाक्षिकेण इव अशोनिजा
तनया अतिसृष्टा ॥

४८। उक्तमेवार्थं सोपस्कारमाह—मैथिल इति । सत्यसङ्गरः सत्य-
प्रतिज्ञः । 'अथ प्रतिज्ञाजिज्ञासासंविदापत्सु सङ्गरः ।' इत्यमरः । मैथिलः
राघवाय अयोनिजां तनयाम् द्युतिमतस्तोजस्विनः तपोनिधेः कौशिकस्य
सन्निधौ । अग्निः साक्षो यस्य सः अग्निसाक्षिकः । 'शिवादिभाषा' इति
कपप्रत्ययः । स इव, सपदि अतिस्मृष्टवान् दत्तवान् ।

৪৮। সত্যপ্রতিজ্ঞ মিথিলাপতি জনক তৎক্ষণাৎ তেজোনিধি মহর্ষি বিশ্বামিত্রের সমক্ষে যেন সাক্ষাৎ অগ্নিকে সাক্ষী করিয়া অযোনিদ্রুত্বা তনুদ্বাকে রাখবের করে উৎসর্গ করিলেন।

प्राहिणोच्च महितं महाद्युतिः

कोसलाधिपतये पुरोधसम् ।

मृत्युभावि दुहितुः परिग्रहा-

द्विष्यतां कुलमिदं निमेरिति ॥ ४६

४६ अ. । मङ्गाद्युतिः (जनकः) 'इदं निमिः कुलं दुहितुः प्रतियद्वात् भृत्यभावि दिश्यताम्'
इति मङ्गितं पुरोधसं कोसलाधिपतये प्रादिषोत् अ ॥ वाच्य—मङ्गाद्युतिना मङ्गितः पुरोधाः प्राङ्गीयत,
दिश्यत ॥

४८ । महाद्युतिर्जनको महितं पूजितं पुरोधसं पुरोहितं कोसला-
धिपतये दशरथाय प्राहिणोत् प्रहितवांश्च । किमिति ? निमिर्नाम
जनकानां पूर्वजः कश्चित् । इदं निमिः कुलं दुहितुः सौतायाः परिग्रहात्
सुधात्वेन स्वीकारादेतोः । भृत्यस्य भावो भृत्यत्वं सोऽस्यास्तीति भृत्य-
भावि दिश्यताम अनुमन्यतामिति ॥

৪২। পরে প্রদীপ্তভেজা জনক, অযোধ্যাপতি রাজা দশরথসমীপে পুজিত পুরো-
হিতকে প্রেরণ করিলেন এবং তাঁহাকে এইরূপ নিবেদন করিলেন যে, “আপনি আমার
তনয়াকে পুত্রবধূরূপে গ্রহণ করিয়া এই নিমিত্তকে ভৃত্যভাবসম্পন্ন মনে করুন।”

অন্বিয়েষ সটর্শী স চ স্মৃণা

প্রাপ চৈনমনুকূলবাগ্‌হিজঃ ।

সদ্য এব মুকুতাং হি পচ্যতে

কল্যণচক্ষুফলধর্মি কাঙ্ক্ষিতম্ ॥৫০

৫০ অঃ । স চ সটর্শী স্মৃণাম্ অন্বিয়েষ, অনুকূলবাগ্‌ হিজঃ চ এনং প্রাপ । কল্যণচক্ষুফলধর্মি মুকুতাং কাঙ্ক্ষিতং সদ্যঃ এব পচ্যতে হি । বাচ্য—তেন। সটর্শী স্মৃণা অন্বিয়ে । অনুকূলবাচা হিজেন এব প্রাপি ॥

৫০ । সঃ দশরথস্য সটর্শীমনুরূপাং স্মৃণামন্বিয়েষ, রামবিবাহমাচ-
কাঙ্ক্ষ ইত্যর্থঃ । অনুকূলবাগ্‌ স্মৃণাসিদ্ধিরূপানুকূলার্থবাদৌ িজো জনক-
পুরোধায় এনং দশরথং প্রাপ । তথাহি—কল্যণচক্ষুফলস্য যো ধর্মঃ সদ্যঃ
পাকরূপঃ সোঃ স্যাস্তীতি কল্যণচক্ষুফলধর্মি । তৎ মুকুতাং পুণ্যকারিণাং
কাঙ্ক্ষিতং মনোরথঃ সদ্য এব পচ্যতে হি । কর্মকর্তরি লট্; স্বয়মেব
পাক্তং ভবতীত্যর্থঃ । ‘কর্মবৎ কর্মণা তুল্যক্রিয়ৈ’তি কর্মবজ্জায়াৎ ‘ভাব-
কর্মণোঃ’ ইत्याকনেপদম্ ॥

৫০ । তিনিও অকুণীশকুণী পুত্রবধু অবেষণ করিতেছিলেন, আশ অনুকূল-
বাহী সেই বিধি রাজার সমীপে উপস্থিত, অতএব বৃত্তিতে হইবে,—কল্পকোপন
কল যেমন সন্তাই পরিণত হয়, তজ্জন পুণ্যবান্ গোকের মনোরথ আপনা হইতেই সুসিদ্ধ
হইয়া থাকে ।

তস্য কল্যিতপুষ্কিয়াবিধিঃ শুশ্রুবান্‌ বচনময়জন্মনঃ ।

উচ্চচাল বলাভিস্বখো বশী সৈন্যরেণুমুপিতাকর্দৌধিতিঃ ॥৫১

৫১ অঃ । বলভিত্তস্বখঃ বশী কল্যিতপুষ্কিয়াবিধিঃ তস্য অয়জন্মনঃ । বচনং শুশ্রুবান্‌ সৈন্যরেণু-
মুপিতাকর্দৌধিতিঃ (সন্) উচ্চচাল । বাচ্য—বলভিত্তস্বখে বশীনা শুশ্রুবতা সৈন্যরেণুমুপিতাকর্-
দৌধিতিনা উচ্চৈ ॥

৫১ । বলভিত্তস্বখ ইন্দ্রসহচরঃ বশী স্বাধীনতাবান্‌ । ‘বশ প্রাপ্যত
তায়াম্‌’ ইতি বিশ্বে । কল্যিতপুষ্কিয়াবিধিঃ কৃতপূজাবিধিঃ তস্য অয়-
জন্মনো হিজস্য বচনং জনকেন সন্দিষ্ট শুশ্রুবান্‌ শ্রুতবান্‌ । শৃণোতিঃ
ক্রসুঃ । সৈন্যরেণুমুপিতাকর্দৌধিতিঃ সন্‌ উচ্চচাল প্রত্যয়ে ॥

৫১ । স্বরূপতির শিবসখা জিতেল্লি রাজা বশরথ সেই ব্রাহ্মণের বথোচিত পূজা
করিলেন এবং তাঁহার শ্রুত জনদের পরিণয় সংবাদ শ্রবণ করিয়া সৈন্যদের চরণদ্বারা
দ্বারা স্যামগুণ অবব্রোধপূর্বক মিথিলাভিশ্রুত গমন করিলেন ।

आससाद् मिथिलां स वेष्टयन् पौडितोपवनपादपां बलैः ।
प्रीतिरोधमसहिष्ट सा पुरौ स्त्रीव कान्तपरिभोगमायतम् ॥५२

५२ अः । स बलैः पौडितोपवनपादपां मिथिलां वेष्टयन् आससाद् । सा पुरौ स्त्रीव कान्तपरिभोगम् इव प्रीतिरोधम् असहिष्ट ॥ वाच्य—तेन वेष्टयता आसेद् । तथा पुण्या स्त्रिया आयतः कान्तपरिभोगः इव प्रीतिरोधः असहिष्ट ॥

५२ । स दशरथः बलैः सैन्यैः पौडितोपवनपादपां मिथिलां वेष्टयन् परिधोर्कुर्वन् आससाद् । सा पुरौ, स्त्री युवतिः आयतम् अतिप्रसक्तं कान्तपरिभोगं प्रियसम्भोगमिव, प्रीत्या रोधं प्रीतिरोधम् असहिष्ट सोढवती । रोषरोधं तु न सहत इति भावः ॥

५२ । अनसुत्र राज्ञा गैरगुण द्वारा मिथिलां प्रतिवेष्टेन करिष्ये तथात्र उपस्थित इहेतेन तौशत्र सैरगुण उपवनतकर पौडा उरपादन करिते नागिनः युवति-गुण येनन गौठत्र श्रियगल्लोग नष्ट करे, मिथिलापुत्रो लक्षण दणवावरोध नष्ट करिष्ये ब्रह्मि ।

तौ समेत्य समये स्थितावुभौ भूपती वरुणवासवोपमौ ।

कन्यकातनयकौतुकक्रियां स्वप्रभावसदृशीं वितेनतुः ॥५३

५३ अः । समये स्थितौ वरुणवासवोपमौ तौ भूपती समेत्य स्वप्रभावसदृशीं कन्यकातनयकौतुक-क्रियां वितेनतुः ॥ वाच्य—स्थिताभ्यां वरुणवासवोपमाभ्यां ताभ्याम् भूपतिभ्यां स्वप्रभावसदृशीं कन्यका-कौतुकक्रियां वितेन ।

५३ । समये स्थितौ आचारनिष्ठौ । 'समयाः शपथाचारकालसिद्धान्त-संविदः' इत्यमरः । वरुणवासवौ उपमा उपमानं ययोस्त्री तथोक्तौ । तावुभौ भूपती जनकदशरथौ समेत्य स्वप्रभावसदृशीम् आत्ममहिमामानुरूपां कन्यकानां सीतादीनां तनयानां रामादीनां च कौतुकक्रियां विवाहोत्सवं वितेनतुर्विस्मृतवन्तौ । तनोतेर्लिट् ॥

५० । तथेन वरुण उ वाजवह्ना मेहे भूपतिद्वयं यथागमये गत्रगत्रं जमवेत इहेन श श विडवाभूमात्रे कक्षापूजेत्रं परिगम्येदोऽनन गम्पादन करिनेन ।

पार्थिवीमुदवहद्रघूहहो लक्ष्मणस्तदनुजामथोर्मिलाम् ।

यौ तयोरवरजौ वरौजसौ तौ कुशध्वजसुते सुमध्यमे ॥५४

५४ अः । रघूहहः पार्थिवीम् उदवहन्, अथ लक्ष्मणः तदनुजाम् कर्मिलाम् (उदवहन्) यौ वरौजसौ तयोः अवरजौ तौ सुमध्यमे कुशध्वजसुते (उदवहताम्) ॥ वाच्य—रघूहहेन पार्थिवी, लक्ष्मणेन तदनुजा कर्मिला उदीक्षत । याभ्यां अवरजाभ्यां वरौजोभ्यां ताभ्यां उदीक्षेताम् ॥

५४ । उदवहतीत्युदवहः । पचाद्यच् । रघूणामुदवहो रघूदवहो रामः ।
 पृथिव्या अपत्यं स्त्री पार्थिवो । 'तस्यापत्यम्' इत्यणि 'टिड्ढा'—इति डोप् ।
 तां सीतामुदवहत् परिणीतवान् । अथ लक्ष्मणः तस्याः सीताया अनुजां
 जनकस्य श्रीरसीम् जर्मिलां उदवहत् । यौ वरौजसौ तयोः राम-
 लक्ष्मणयोः अवरजौ अनुजातौ भरतशत्रुघ्नौ तौ सुमध्यमे कुशध्वजस्य जन-
 कानुजस्य सुते कन्यके माण्डवीं श्रुतकौर्त्तिश्च उदवहताम् । नात्र व्युत्-
 क्रमविवाहदोषः—भिन्नोदरत्वात् । तदुक्तम्—'पितृव्यपुत्रे सापत्नेः पर-
 नारीसुतेषु च । विवाहाधानयज्ञादौ परिवेत्ताद्यदूषणम् ।' इति ।

५४ । अनन्तरं रघुवरं रामं, पृथिवीकृतं मोटाकं, लक्ष्मण उन्नीय कनिष्ठां जनकेन
 उन्नम्यजातं उर्ध्वगाढकं ५७९ मशोतेजसौ उन्नतं ७ शक्रं वशाक्रमे जनकाभूकं कुशध्वजेन
 ग्राह्यौ ७ अंतर्कोर्त्तिं नामैव कौणभया कञ्जाद्वयके विवाहं करिजेन ।

ते चतुर्थसङ्घितास्त्रयो बभूवुः सूनवो नवबधूपरिग्रहात् ।

सामदानविधिभेदविग्रहाः सिद्धिमन्त इव तस्य भूपतेः ॥ ५५

५५ अः । ते चतुर्थसङ्घिताः त्रयः सूनवः नवबधूपरिग्रहान् तस्य भूपतेः सिद्धिमन्तः सामदानविधि-
 भेदविग्रहाः इव बभूवुः । वाच्य—तेः चतुर्थसङ्घितैः विभिः सूनभिः सिद्धिमन्तः, सामदानविधिभेद-
 विग्रहेरिव बभूवुः ।

५५ । ते चतुर्थसङ्घितास्त्रयः चत्वार इत्यर्थः । वृत्तानुसारादेशमुक्तम् ।
 सूनवो नवबधूपरिग्रहात्, सिद्धिमन्तः फलसिद्धियुक्तास्तस्य भूपतेर्दशरथस्य
 सामदानविधिभेदविग्रहास्त्रय उपया इव बभूवुः । विधीयत इति विधिः,
 दानमेव विधिः । निग्रहो दण्डः । सूनूनामुपायैर्बधूनां सिद्धिभिश्चोपम्य-
 मित्यनुसन्धेयम् ॥

५५ । तत्र तेन गेहे ब्राह्मणनृपचतुष्टये, नवबधूपरिग्रहं नृपकन गिद्धिमन्तं ग्राह्यं दान-
 तेन ५७९ एहे चानि उन्नीयत्र ग्राह्यं शोभां पाहेते नागिजेन ।

ता नराधिपसुता नृप्रात्मजैस्ते च ताभिरगमन् कृतार्थताम् ।

सोऽभवद्वरबधूसमागमः प्रत्ययप्रकृतियोगसन्निभः ॥ ५६

५६ अः । ताः नराधिपसुताः नृपात्मजैः तैः च ताभिः कृतार्थताम् अगमन् । स वरबधूसमागमः
 प्रत्ययप्रकृतियोगसन्निभः अभवत् । वाच्य—ताभिः नराधिपसुताभिः नृपात्मजैः तैः (सूनैः) ताभिश्च
 कृतार्थता अगमि । तेन वरबधूसमागमेन प्रत्ययप्रकृतियोगसन्निभेन अभूत् ।

५६ । ता नराधिपसुता जनककन्यकाः नृपात्मजैः दशरथपुत्रैः कृता-
 र्थतां कुलशौलवयोरुपादिसाफल्यमगमन् । ते च ताभिस्तथा । किञ्च,

स वराणां बधूनां च समागमः प्रत्ययानां प्रकृतीनाञ्च योग इव । सन्निभा-
तीति सन्निभः अभवत् । पचाद्यच् । प्रत्ययाः समादयः येभ्यो विधीयन्ते
ताः प्रकृतयः । यथा प्रकृतिप्रत्यययोः सहैकार्यसाधनत्वं तद्वदत्रापि भावः ॥

६७ । राजनन्निनौगं राजपूजनिगंर महित मग्निगित हईशा पत्रपत्र चरित्रार्थता
नात करिनेन, फनतः तथेन मेहे वरवधूसमागम येन अत्रायप्रकृति-मन्त्रागेर श्रां
मोता पांशेते नाजिन ।

एवमात्तरतिरात्मसम्भवांस्तान् निवेश्य चतुरोऽपि तत्र सः ।

अध्वसु त्रिषु विष्टमैथिलः स्वां पुरीं दशरथो न्यवर्त्तत ॥५७॥

५७ अ. । एवम् आत्तरतिः सः दशरथः तान् चतुरः अपि आत्मसम्भवान् तव निवेश्य त्रिषु
अध्वसु (सत्सु) विष्टमैथिलः स्वां पुरीं न्यवर्त्तत । बाध्य—आत्तरतिना तेन दशरथेन विष्टमैथिलेन
स्वां पुरीं न्यवर्त्तत ॥

५७ । एवमात्तरतिः अनुरागवान् स दशरथः तान् चतुरोऽप्यात्म-
सम्भवान् पुत्रान् तत्र मिथिलायां निवेश्य विवाह्य । ‘निवेशः शिविरोद्वाह-
विन्यासेषु प्रकीर्त्तितः’ इति विश्वः । त्रिष्वध्वसु प्रयाणेषु सत्सु विष्ट-
मैथिलः सन् । स्वां पुरीं न्यवर्त्तत । उद्देश्यक्रियापेक्षया कर्मत्वं पुण्याः ॥

६९ । पूजवत्सल नृपति मन्त्रथ एहेकपे तनयगणेश पत्रिग्नकार्य निर्याह करिवा
श्रीर राजधानी अयोध्याविश्वे अत्रागमन करिनेन, मिथिलादिपति जनकः पितृ-
ज्येष्ठपथ पर्यास्त उद्देश्येन अत्रागमन करिवा राजा मन्त्रथेन निकट विनाश नईशा श्रीर
राजधानीदेउ अत्रागमन इहेनेन ।

तस्य जातु मरुतः प्रतीपगा

वर्त्मसु ध्वजतरुप्रमाथिनः ।

चिक्षिग्भृशतया वरूथिनी-

मुत्तटा इव नदीरयाः स्थलीम् ॥५८॥

५८ अ. । जातु वर्त्मसु ध्वजतरुप्रमाथिनः प्रतीपगाः मरुतः, मुत्तटा नदीरयाः स्थलीम् इव तस्य
वरूथिनीं भृशतया चिक्षिग् । बाध्य—मुत्तटेः नदीरयैः स्थलीव ध्वजतरुप्रमाथिभिः प्रतीपगैः मरुतिः,
वरूथिनी चिक्षिग् ॥

५८ । जातु कदाचिद्वर्त्मसु ध्वजा एव तरवस्तान् प्रमथन्ति ये ते
ध्वजतरुप्रमाथिनः, प्रतीपगाः प्रतिकूलगामिनो मरुतः । मुत्तटा नदीरयाः
स्थलीं अकृत्रिमभूमिमिव । ‘जानपदकुण्ड’—इत्यादिना छेप् । तस्य
वरूथिनीं सेनां भृशतया भृशं चिक्षिग्ः क्षिप्सन्ति स्म ।

୧୮ । ଅନନ୍ତର ନଦୀବେଗ ସେମନ ତୀରଭୂମି ଅତିକ୍ରମ କରିବା ବେଳାଭୂମି ନିମୌଡ଼ିତ
କରେ, ତତ୍ତ୍ୱମ୍ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତେ ଏକଦିନ ମହା ଏକ ଅତିକ୍ରମ ବାସ୍ତୁ ଉଦ୍ଧୃତ ହେବା ଧ୍ୱଞ୍ଜରୂପ ତତ୍ତ୍ୱମକଳ
ଓନ୍ମୁଦନପୂର୍ବକ ମହାବାଜ ମନରଥେ ମୈତ୍ରାଗ୍ରାମେକେ ଅତୀତ କ୍ରିତେ କରିତେ ନାଗିନ ।

ଲଞ୍ଚ୍ୟତେ ସ୍ମା ତଦନନ୍ତରଂ ରବିର୍ବହ୍ନିଭୌମଂ ପରିବେଶମଗଢ଼ଳଃ ।

ବୈନତ୍ୟଶମିତସ୍ୟ ଭୋଗିନୋ ଭୋଗବେଷ୍ଟିତ ଛୁବ ଚ୍ୟୁତୋ ମଣିଃ ॥ ୫୯

୫୯ ଅ. । ତଦନନ୍ତରଂ ବହ୍ନିଭୌମପରିବେଶମଗଢ଼ଳଃ ରବିଃ, ବୈନତ୍ୟଶମିତସ୍ୟ ଭୋଗିନଃ ଭୋଗବେଷ୍ଟିତଃ ଚ୍ୟୁତଃ
ମଣିଃ ଛୁବ ଲଞ୍ଚ୍ୟତେ ଅ । ବାଚ୍ୟ—ବହ୍ନିଭୌମପରିବେଶମଗଢ଼ଳଂ ବେଷ୍ଟିତଂ ଚ୍ୟୁତଂ ମଣିମିବ ରବିଂ ଲଞ୍ଚ୍ୟମ୍ବଳେ ଅ ।

୫୯ । ତଦନନ୍ତରଂ ପ୍ରତ୍ୟୋପପଦନାନନ୍ତରଂ, ବହ୍ନିଂ ଭୌମଂ ପରିବେଶସ୍ୟ ପରିଧି-
ମଗଢ଼ଳଂ ଯସ୍ୟ ସଃ । ‘ପରିବେଶସ୍ତୁ ପରିଧିରୂପସୂର୍ଯ୍ୟକମଗଢ଼ଳେ’ ଇତ୍ୟମରଃ । ରବିଃ,
ବୈନତ୍ୟଶମିତସ୍ୟ ଗହ୍ୱହୃତସ୍ୟ ଭୋଗିନଃ ସର୍ପସ୍ୟ ଭୋଗିନ କାଞ୍ଚିନ । ‘ଭୋଗଃ
ସୁଖେ ସ୍ତ୍ରୀାଦିଭୂତାବହେଷ୍ଟି ଫଳକାୟାଃ’ ଇତ୍ୟମରଃ । ବେଷ୍ଟିତଃ, ଚ୍ୟୁତଃ ଶିରୋଭ୍ରଷ୍ଟଃ
ମଞ୍ଚିରିବ, ଲଞ୍ଚ୍ୟତେ ଅ ॥

୬୦ । ତଦନନ୍ତର ଦିବାକର ଗହ୍ୱହୃଦିନାମିତ ମର୍ମେର ଫଳାବେଷ୍ଟିତ ଯଗିର ଗ୍ରାସ ଧ୍ୱଞ୍ଜକର
ପରିବେଶମଗଢ଼ଳେ ପରିବୃତ ହେବା ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହେତେ ନାଗିନେନ ।

ଶ୍ଯେନପଦ୍ମପରିଧୁସରାଲକାଃ ସାନ୍ଧ୍ୟାମେଘରୁଧିରାଢ଼ିବାସସଃ ।

ଅଢ଼ନା ଛୁବ ରଜସ୍ୱଳା ଦିଶୋ ନୋ ବଭୂବୁରବଲୋକନଚ୍ଚମାଃ ॥ ୬୦

୬୦ ଅ. । ଶ୍ଯେନପଦ୍ମପରିଧୁସରାଲକାଃ ସାନ୍ଧ୍ୟାମେଘରୁଧିରାଢ଼ିବାସସଃ ରଜସ୍ୱଳାଃ ଦିଶଃ (ରଜସ୍ୱଳାଃ)
ଅଢ଼ନା ଛୁବ ଅବଲୋକନଚ୍ଚମାଃ ନୋ ବଭୂବୁଃ ॥ ବାଚ୍ୟ—ଶ୍ଯେନପଦ୍ମପରିଧୁସରାଲକାମିଃ ସାନ୍ଧ୍ୟାମେଘରୁଧିରାଢ଼ି-
ବାସୋମିଃ ଦିଶାମିଃ ରଜସ୍ୱଳାମିଃ ଅଢ଼ନାମିରିବ ଅବଲୋକନଚ୍ଚମାମିଃ ନ ବଭୂବୁଃ ।

୬୦ । ଶ୍ଯେନପଦ୍ମୀ ଏବଂ ପରିଧୁସରା ଅଲକା ଯାସାଂ ତାସ୍ତଥୋକ୍ତାଃ । ସାନ୍ଧ୍ୟା-
ମେଘା ଏବଂ ରୁଧିରାଢ଼ିାଂ ବାସାଂସି ଯାସାଂ ତାସ୍ତଥୋକ୍ତାଃ । ରଜୋ ଧୂଲିରାସାମସ୍ତୀତି
ରଜସ୍ୱଳାଃ ‘ରଜଃକ୍ଷୟାସୁତିପରିଷଦୋ ବଳଚ୍’ ଇତି ବଳଚ୍ପ୍ରତ୍ୟୟଃ । ଦିଶଃ
ରଜସ୍ୱଳାଃ କୃତୁମତ୍ୟଃ ଅଢ଼ନା ଛୁବ । ‘ସ୍ଥାଢ଼ଜଃ ପୁଷ୍ପମାର୍ତ୍ତବମ୍’ ଇତ୍ୟମରଃ ।
ଅବଲୋକନଚ୍ଚମା ଦର୍ଶନାର୍ହା ନୋ ବଭୂବୁଃ । ଏକତ୍ରାଦୃଷ୍ଟଦୋଷାଦପରତ୍ର ଶାସ୍ତ୍ର-
ଦୋଷାଦିତି ବିଚ୍ଛେଦ୍ୟମ୍ । ଅତ୍ର ରଜୋଦୃଷ୍ଟିରୂପାତ ଉକ୍ତଃ ॥

୬୦ । ଦିଗ୍ଗଜନାଗମ ଶ୍ଯେନମର୍ମର ମର୍ମରୂପ ସୁମରର୍ବ ଅଳକା ଧାରଣ କରିନ, ଯକ୍ଷାକାଳିନ
ମେଘରୂପ ଗଢ଼ିବସନେ ଆବୃତ ହେବା ଏବଂ ଧୂଳିପଟେ ମୟାକୌର୍ବ ହେବା ରଜଃସ୍ୱଳାର ଗ୍ରାସ
ଦର୍ଶନେର ଆବୋଗୀ ହେବା ଗେନ ।

ଭାସ୍କରସ୍ତ ଦିଶମଧ୍ୟବାସ ଯାଂ ।

ତାଂ ଶ୍ରିତାଃ ପ୍ରତିଭୟଂ ବବାଶିରେ ।

क्षत्रशोणितपितृक्रियोचितं

चोदयन्ता इव भार्गवं शिवाः ॥ ६१

६१ अः भास्करः यां दिशम् अध्ववास च तां श्रिताः शिवाः क्षत्रशोणित-
क्रियोचितं भार्गवं चोदयन्तः इव प्रतिभयं ववाशिरे ॥ वाच्य भास्करेण या दिक्
अध्वघे श्रिताभिः शिवाभिः चोदयन्तीभिः ववाशे ॥

६१ । भास्करो यां दिशमध्ववास च यस्यां दिशि उषितः । 'उपान्व-
ध्वाङ्वासः इति कर्मत्वम् । तां दिशं श्रिताः शिवाः गोमायवः । 'स्त्रियां
शिवा भूरिमायगोमायुमृगधूर्त्तकाः' इत्यमरः । क्षत्रशोणितेन या पितृ-
क्रिया पितृतर्पणं तत्रोचितं परिचितं भार्गवं चोदयन्ता इव प्रतिभयं भय-
ङ्करं ववाशिरे रुवुः । 'वायु शब्दे' इति धातोर्लिट् । 'तिरस्त्रां वाशितं
रुतम्' इत्यमरः ॥

७१ । शृंगान्कूल सूर्याधिष्ठितपूर्व दिग्भाग आश्रय करिष्या ऋत्विग्शोणितद्वारा पितृ-
तर्पणकारी परब्रह्मके प्रेरण करिष्या अग्रहे येन धोरतत्राव करिते अर्पित इहेन ।

तत्प्रतीपपवनादिवैकृतं

प्रेक्ष्य शान्तिमधिकृत्य कृत्यवित् ।

अन्युङ्क्त गुरुमीश्वरः क्षितेः

स्वन्तमित्यलघयत् स तद्वायाम् ॥ ६२

६२ अः तत् प्रतीपपवनादिवैकृतं प्रेक्ष्य कृत्यवित् क्षितेः ईश्वरः शान्तिम्
सधिकृत्य गुरुम् अन्युङ्क्त । सः स्वन्तम् इति तद्वायाम् अलघयत् ॥ वाच्य—
कृत्यविदा ईश्वरेण गुरुः अन्युच्यत । तेन (गुरुणा) तद्वयथा अलघयत् ॥

६२ । तत् प्रतीपपवनादिवैकृतं दुर्निमित्तं प्रेक्ष्य कृत्यवित् कार्यक्ष-
क्षितेरीश्वरः शान्तिम् अनर्थनिवृत्तिमधिकृत्य उद्दिश्य गुरुं वशिष्ठम् अन्य-
युङ्क्त अपृच्छत् । 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इत्यमरः । स गुरुः स्वन्तं
शुभोदकं भावीति तस्य राक्षो व्यथामलघयत् लघूकृतवान् ॥

७२ । कार्यविद् क्षितीश्वर पशवथ आतकूल पवनादि श्निग्निष्ठ सकल मननन
करिष्या शांतिविधान अग्र कूलशुक्र वशिष्ठदेवके वनिगेन, तनिष्ठ तथन "मङ्गल इहेवे"
अहे कथा वनिगा राज्ञात्र मनोवेदना दूत्र करिगेन ।

तेजसः सपदि राशिरुत्थितः प्रादुरास किल वाहिनीमुखे ।

यः प्रमृज्या नयनानि सैनिकैर्लक्षणीयपुरुषाकृतिश्चिरात् ॥ ६३

६१ अ. । सपदि उत्थितः तेजसः राशिः वाहिनौमुखे प्रादुरास किल । यः सैनिकैः नयनानि प्रम्व्य चिरात् लक्ष्मणोद्यपुरुषाकृतिः (अभूत्) ॥ वाच्य—उत्थितेन राशिना येन लक्ष्मणोद्यपुरुषाकृतिना प्रादुरासे ॥

६२ । सपदि उत्थितः तेजसो राशिः वाहिनौमुखे सेनाये प्रादुरास किल खलु । यः सैनिकैर्नयनानि प्रम्व्य चिराल्लक्षणीया भावनीया पुरुषाकृतिः यस्य स तथोक्तः । अभूदिति शेषः ॥

७० । तथेन तेनैकगणैः समूहभागे महता एक तेषोरभि प्राश्रुत इहेन, तेनैकगण नयनमार्जनं करिष्ये दिति पाहेन, तेनै तेषोरभि येन एक दिवा प्रकृष्यतेन धारण करिष्याहे ।

पितृमंशमुपवीतलक्षणं मातृकञ्च धनुर्जितं दधत् ।

यः ससोम इव धर्मदौधितिः सद्विजिह्व इव चन्दनद्रुमः ॥६४

६४ अ. । यः पितृमं अंशम् उपवीतलक्षणं मातृकं च (अंशम्) ऊर्जितं धनुः दधत् (सन्) ससोमः धर्मदौधितिः इव सद्विजिह्वः चन्दनद्रुमः इव (स्थितः) ॥ वाच्य—येन दधता ससोमेन धर्मदौधितिना इव सद्विजिह्वेन चन्दनद्रुमेण इव भूयते ॥

६४ । उपवीतं लक्षणं चिह्नं यस्य तम् । पितुरयं पितृः । 'वायु ऋतुपित्रुषसो यत्' इति यत् प्रत्ययः । तम् अंशम् । धनुषा ऊर्जितम् । मातुरयं मातृकः । 'ऋतष्ठज्' इति ठज् प्रत्ययः । तम् अंशं च दधत् यो भार्गवः ससोमः चन्द्रयुक्तः । धर्मदौधितिः सूर्य इव सद्विजिह्वः ससर्पचन्दनद्रुम इव स्थितः ॥

७४ । तेनै प्रकृष्य तथेन शशधरयुक्तं भार्गव एव सर्पवेष्टितं चन्दनद्रुमं शीघ्रं तेनैकगणैः यच्छेदपवीतं ० मातृकञ्च तेषोरभि धनुः धारण करिष्ये शोभा पाहेत नागिमेन ।

येन रोषपरुषात्मनः पितुः शासने स्थितिभिदोऽपि तस्युषा वेपमानजननीशिरश्छिदा प्राग्जीयत घृणा ततो मही ॥६५

६५ अ. । येन रोषपरुषात्मनः स्थितिभिदोऽपि पितुः शासने तस्युषा वेपमानजननीशिरश्छिदा (सता) प्राक् घृणा अजीयत, ततः मही (अजीयत) ॥ वाच्य—यः तस्मिन् वेपमानजननीशिरश्छिद् घृणाम् अजयत्, महीम् (अजयत्) ॥

६५ । रोषपरुष आत्मा बुद्धिर्यस्य सः । 'आत्मा जीवो धृतिर्बुद्धिः' इत्यमरः । यस्य रोषपरुषात्मनः, स्थितिभिदोऽपि मर्यादालङ्घिनोऽपि पितुः शासने तस्युषा स्थितेन, वेपमानजननीशिरश्छिदा येन, प्राग्घृणा अजीयत, ततोऽनन्तरं मही अजीयत । मातृहन्तुः अक्षयधातुं कुतो लुपुप्सेति भावः ॥

पौराणिकी वार्ता ।—पुरा किल परशुरामजननी रेणुकादेवी जलमानेतुं नदीतीरं गतवती. तदानीं नद्यास्ते जभमानौ गन्धर्वदम्पती विलोक्य तस्याः मनसि मद्भान् विकारोऽजायत, ततः गृहप्रत्यागतां रेणुकामवलोक्य भगवान् जमदग्निः समाधियोगेन वृत्तान्तमिममवगच्छन् पत्न्याः शिरश्चेदनाय व्येष्टं तनयमादिदेश. स च तानृशं दुष्करं कर्म कर्त्तुं न स्वीकृतवान्, ततः पितुर्वचनगौरवात् कनीयान् परशुरामः तमादेशम् प्रतिपालयन् कुठाराघातेन जनन्याः शिरश्चिच्छेद इति ॥

अक्षवौजबलयेन निर्वभौ दक्षिणश्रवणसंस्थितेन यः ।

क्षत्रियान्तकरणैकविंशतेर्व्याजपूर्वगणनामिवोद्वहन् ॥ ६६

६६ अः । यः दक्षिणश्रवणसंस्थितेन अक्षवौजबलयेन क्षत्रियान्तकरणैकविंशतेः व्याजपूर्वगणनाम् उद्वहन् इव निर्वभौ ॥ वाच्य—येन उद्वहता इव निर्वभे ।

६६ । यो भार्गवः दक्षिणश्रवणे संस्थितेन अक्षवौजबलयेन अक्ष-मालया, क्षत्रियान्तकरणानां क्षत्रियबधानाम् एकविंशतिः एकविंशति-संख्यायाः व्याजः अक्षमालारूपः पूर्वी यस्यास्तां गणनाम् उद्वहन्निव निर्वभौ ॥

पौराणिकी वार्ता ।—पुरा किल हैहयवंशजः कार्त्तवीर्यार्जुनो निरागसं तापसं जमदग्निं निहृतवान्, तेन प्रवृत्तलितकोपवक्रिणा परशुरामेण क्षत्रकुलं भस्मीकर्त्तुम् एकविंशतिवारान् येते ॥

७१—७७ । शिनि द्रोषकषाग्रिष्ठ मर्षादानज्वनकात्रौ पितात्र आत्मश्रवणवर्द्धौ हृद्देशे कम्पितकलवरा जननीर शिरश्छेदनपूर्वकं प्रथमे घृणा एव पत्रे पृथिवी खग्न कश्चिन्नं छिन्नं, तानि येन दक्षिणकर्णे निहितं अक्रमानाकालेन एकविंशतिवारं कञ्चिद्वकून निर्मूलं करणैर गणनां बहून् करितेछेत् ।

तं पितुर्बन्धभवेन मन्युना राजवंशनिधनाय दीक्षितम् ।

बालसूनुरवलोक्य भार्गवं स्वां दशाञ्च विषसाद पार्थिवः ६७

६७ अः । बालसूनुः पार्थिवः भार्गवं पितुर्बन्धभवेन मन्युना राजवंशनिधनाय दीक्षितं स्वां दशाञ्च अवलोक्य विषसाद ॥ वाच्य—बालसूनुना पार्थिवेन विषेदे ॥

६७ । पितुर्जमदग्नेर्बन्धभवेन क्षत्रियकर्त्तृकबधोद्भवेन मन्युना कोपेन राजवंशानां निधनाय नाशार्थम् । 'निधनं स्यात् कुले नाशे' इति विश्वः । दीक्षितं प्रवृत्तमित्यर्थः । तं भार्गवं स्वां दशां च अवलोक्य बालाः सूनवो यस्य स पार्थिवो विषसाद । स्वस्य अतिदीर्घव्यात् शत्रोश्चातिक्रोधात् कान्दिशीकोऽभवदित्यर्थः ॥

७१ । नरपति दशरथ, पित्रुवधकृन्ति क्रोधे उद्वृष्टः ७ राजवंशविनाशे अत्रुष्ट परशुरामके सन्मर्शनं करिष्ये शत्रौ दोर्बला ७ सन्धानगर्भं शिष्टं एवै सकल मने करिष्ये निताञ्च विषम हृद्देशे पडिलेन ।

नाम राम इति तुल्यसात्मजं वर्त्तमानमहिते च दारुणे ।

हृदयमस्य भयदायि चाभवद्रत्नजातमिव हारसर्पयोः ॥ ६८

६८ अः । आत्मजे दारुणे अहिते च तुल्यं वर्त्तमानं राम इति नाम हारसर्पयोः रत्नजातम् इव अस्य हृदयं भयदायि च अभवत् ॥ वाच्य—हृदयेन भयदायिना हारसर्पयोः वर्त्तमानेन रत्नजातेन इव अभूयत ॥

६८ । आत्मजे पुत्रे दारुणे घोरे अहिते शत्रौ च तुल्यमविशेषेण वर्त्तमानं राम इति नाम, हारसर्पयोः वर्त्तमानं रत्नजातं रत्नजातिरिव । अस्य दशरथस्य हृदयं हृदयङ्गमं भयदायि भयङ्करं च अभवत् ॥

७४ । शीघ्रं तनयं ७ निदारुणं शत्रुं एवै उद्वेगवद्दे तुला 'राम' नाम्नां वेन तीक्ष्णं पक्षे गर्भं ७ कथंशतेन मूलग्रं बद्धेन शीघ्रं अतीव श्रौतिकरं ७ तद्वद्देन बोधं हरेते नागिन ।

अर्घ्यमर्घ्यमिति वादिनं नृपं सोऽनवेक्ष्य भरताग्रजो यतः ।

क्षत्रकोपदह्नार्चिषं ततः सन्दधे दृशमुदयतारकाम् ॥ ६९

६९ अः ॥ सः अर्घ्यम् अर्घ्यम् इति वादिनं नृपम् अनवेक्ष्य यतः भरताग्रजः ततः क्षत्रकोपदह्नार्चिषम् उदयतारकां दृशं सन्दधे ॥ वाच्य—तेन क्षत्रकोपदह्नार्चिषः उदयतारकां दृक् सन्दधे ॥

६९ । सः भार्गवः । 'अर्घ्यमर्घ्यम्' इति वादिनं नृपमनवेक्ष्य, यतः यत्र भरताग्रजः ततस्तत्र । 'इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति सार्वविभक्तिवास्तसिः । क्षत्रे क्षत्रकुले विषये यः कोपदह्नः रोषाग्निः तस्यार्चिषं ज्वालाभिव स्थिताम् । 'ज्वालाभासोर्नृपस्यर्चिः' इत्यमरः । उदया तारका कनौनिका यस्यास्ताम् । 'तारकाक्षः कनौनिका' इत्यमरः । दृशं सन्दधे ॥

७० । राज्ञां दशरथं अतिमात्रं दारुणं हरेत् 'अर्घ्यं अर्घ्यं' एवैकं वनिरेहेन, किञ्च पत्रशृङ्गां मेदिके दृष्टिपातं ना करिष्यां येषांनेन भवतांश्रुतां रामेन अवधानं करिष्ये-हिलेन, मेहे दिक्के अत्रिषकोपाननेन शिवाश्रुतां उदयतारकां दृक् च निष्कप करिष्येन ।

तेन कार्मुकनिषक्तमुष्टिना राघवो विगतभीः पुरोगतः ।

अङ्गुलीविवरचारिणं शरं कुर्वता निजगदे युयुत्सुना ॥ ७०

७० अः । तेन कार्मुकनिषक्तमुष्टिना शरम् अङ्गुलीविवरचारिणं कुर्वता युयुत्सुना (सता) विगतभीः पुरोगतः राघवः निजगदे ॥ वाच्य—कार्मुकनिषक्तमुष्टिः शरम् अङ्गुलीविवरचारिणं कुर्वन् युयुत्सुः स विगतभयं राघवं निजगाद ॥

७० । कार्मुकनिषक्तमुष्टिना युयुत्सुना योऽभिष्कृता, शरम् अङ्गुली-

विवरचारिणं क्लृप्ता, तेन भार्गवेण कर्त्रा । विगतभोः निर्भीकः सन्,
पुरोगतोऽग्रगतो राघवः निजगदे उक्तः । कर्मणि लिट् ॥

१० । अनन्तर गमनाभिन्नासौ परब्रह्म, एकमुष्टि शत्रुघ्नेन ओ अपरमुष्टिं अश्रुनिविवरे
वाग मन्त्राशन करिष्य मन्त्रागत निर्भीक ब्राम्हणेन वनिते वागिनेन ।

क्षत्रजातमपकारवैरि मे तन्निहत्य बहुशः शमं गतः ।

सुप्तसर्प इव दण्डघटनाद्रोषितोऽस्मि तव विक्रमश्रवात्॥७१

७१ अः । क्षत्रजातं मे अपकारवैरि, तत् बहुशः निहत्य शमं गतः (अस्मि)
(तथापि) दण्डघटनात् सुप्तसर्पः इव तव विक्रमश्रवात् रोषितः अस्मि ॥ वाच्य—मया
शमो गतः । सुप्तसर्पेण इव रोषितेन भूयते ॥

७१ । क्षत्रजातं क्षत्रजातिः मे अपकारिण पिष्टवधरूपेण वैरि द्वेषि ।
तत् क्षत्रजातं बहुशः एकविंशतिवारान् निहत्य, शमं गतोऽस्मि । तथापि—
सुप्तसर्पे दण्डघटनादिव तव विक्रमस्य श्रवात् आकर्णनात् रोषितः रोषं
प्रापितः अस्मि ॥

११ । क्षत्रिजजाति आमार पितृवधरूप अपकार करिष्य वैरौ इहेशाछे, आभि
उहादिगते एकविंशतिवार निनिपात करिष्य शान्तताव अवबोधन करिष्याछि, किञ्च
एकणे तोगार विक्रम देखिष्य दण्डघटित अश्रुष्ट मर्पेन गार रोषाविष्ट इहेशाछि ।

मैथिलस्य धनुरन्यपार्थिवैस्त्व' किलानमितपूर्वमक्षयोः ।

तन्निशम्य भवता समर्थये वीर्यशृङ्गमिव भग्नमात्मनः ॥७२

७२ अः । त्वम् अन्यपार्थिवैः अनमितपूर्वं मैथिलस्य धनुः अक्षयोः किल ।
तत् निशम्य भवता आत्मनः वीर्यशृङ्गं भग्नम् इव समर्थये ॥ वाच्य—त्वया धनुः
अक्षयत । मया समर्थ्यते ॥

७२ । अन्यैः पार्थिवैः अनमितपूर्वं पूर्वमनमितम् । सुप्तसुपेति-
समासः । अस्य मैथिलस्य धनुः त्वम् अक्षयोः क्षतवान् । किलेति
वार्त्तायाम् । 'वार्त्तासम्भाव्ययोः किल' इत्यमरः । तदनुभग्नं निशम्य
आकर्ण्य भवता आत्मनो मम वीर्यमेव शृङ्गं भग्नमिव समर्थये मन्ये ॥

१२ । पूर्वो अथ कोन राजा जनकन धनु आनत करिते मर्ष इत्य नाहे, किञ्च
उनिनाम, तूमि तांश अनानांशे तथ करिष्याछ, इशाते तोगाकर्षक आमार वीर्याश्रुते
येन तथ इहेशाछे मने करितेछि ।

अन्यदा जगति राम इत्ययं शब्द उच्चरित एव सामगात् ।

बीडमावहति मे स सम्प्रति व्यस्तवृत्तिरुदयोन्मुखे त्वयि॥७३

७३ अः । अन्यदा जगति रामः इति अर्थं शब्दः उच्चरितः (सन्) माम् एव अगात् । सम्प्रति त्वयि उदयोन्मुखे (सति) व्यस्तवृत्तिः सः (शब्दः) मे व्रीडम् आवहति ॥ वाच्य—रामेण इति अनेन शब्देन उच्चरितेन अहम् अगादिषि । व्यस्तवृत्तिना तेन व्रीडः ओह्यते ॥

७३ । अन्यदा अन्यस्मिन् काले, जगति राम इत्ययं शब्दः उच्चरितः सन् मामेव अगात् । सम्प्रति त्वयि उदयोन्मुखे सति, व्यस्तवृत्तिः विपरीतवृत्तिः अन्यगामीति यावत् । स शब्दो मे व्रीडमावहति लज्जां करोति ॥

१० । आरंभे पृथक्, —पृथक् 'राम' एव शब्दो उच्चारित इहेने कथंते एकमात्र आवाकहे दूषाहेतु, किञ्च एकमेव अत्रावयवान्नाथ तोबाते ए नाना विच्छेद इववात्र आवात्र लज्जावोध इहेतेहे ॥

बिभ्रतोऽस्त्रमचलेऽपाकुण्ठितं द्वौ रिपू मम मतौ समागसौ ।
धेनुवरसहरणाच्च हैहयस्त्वच्च कीर्त्तिमपहर्तुमुद्यतः ॥ ७४

७४ अः । अचले अकुण्ठितम् अस्त्रं बिभ्रतः मम द्वौ रिपू समागंसौ मतौ । धेनुवरसहरणाच्च हैहयः कीर्त्तिम् अपहर्तुम्, उद्यतः त्वच्च ॥ वाच्य—द्वौ रिपुभ्यां समागमोभ्यां मताभ्यां भूयते । त्वया उद्यतम् उद्यतेन भूयते वा ॥

७४ । अचले क्रीडाद्रावपि अकुण्ठितम् अस्त्रं बिभ्रतो मम द्वौ समागसौ तुल्यापराधौ रिपू मतौ । धेनोः पितृहोमधेनोर्वत्सस्य हरणाच्च तो-
हैहयः कात्तवैर्यस्य, कीर्त्तिमपहर्तुमुद्यत उद्युक्ताः त्वच्च । वत्सहरणे भारत-
श्लोकः—'प्रमत्तश्चाश्वमात्तस्य होमधेन्वास्ततो बलात् । जह्वार वत्सं क्रोशन्त्या बभञ्ज च महाद्रुमान् ॥' इति ॥

क्षत्रियान्तकरणोऽपि विक्रम-

स्तेन मामवति नाजिते त्वयि ।

पावकस्य महिमा स गण्यते

कक्षवज्ज्वलति सागरेऽपि यः ॥ ७५

७५ अः । तेन क्षत्रियान्तकरणः अपि विक्रमः त्वयि अजिते (सति) मां न अवति । पावकस्य महिमा सः गण्यते यः कक्षवत् सागरे अपि ज्वलति ॥ वाच्य—क्षत्रियान्तकवशेनापि विक्रमेण अहम् न अयि । तं महिमानं गणयति, येन अवल्यते ॥

७५ । तेन कारणेन । क्षियते येनासौ करणः क्षत्रियान्तस्य करणोऽपि विक्रमः त्वयि अजिते मां न अवति न प्रीणाति । तथाहि—पावकस्य अग्नेर्महिमा स गण्यते यः कक्षवत् कक्षे इव । 'तत्र तस्यैव' इति सप्तम्यर्थे वतिः । सागरेऽपि ज्वलति ॥

१४—१५ । होमधेनुहरणे हेहयवन्धज कार्त्तवीर्या एवः कीर्ति अपहरणे उग्रत
तुमि,—तोमरा उभयेहे तुल्यापराधी उ आशाय शक्र ; देव, आसि नैलभेदेण
अकूठ अत्रधारण करितेहि ; एकणे तुमि पराजित ना इहेने कृत्रिप्रवधनित पराक्रमे
औतिनाभ करिते पारितेहि ना । शुक्र तूनेर श्राय अनल वे, मागरेण अन्ननित
हर, ताहाहे अनलेर महिमा वनिश पत्रिगणित इहेना थाके ।

विद्धि चात्तबलमोजसा हरेरैश्वरं धनुरभाजि यत्त्वया ।

खातमूलमनिलो नदीरयैः पातयत्यपि मृदुस्तटद्रुमम् ॥ ७६

७६ अः । त्वया यत् ऐश्वरं धनुः अभाजि, (तत्) हरेः ओजसा आत्तबलं च
विद्धि । नदीरयैः खातमूलं तटद्रुमं मृदुः अपि अनिलः पातयति ॥ वाचा—त्वम्
अभाङ्घीः । विद्यताम् । खण्डमूलः वृक्षः अनिलेन पातयति ॥

७६ । किञ्च । ऐश्वरं धनुर्हरेर्विष्णोरोजसा बलेन आत्तबलं हत-
सारञ्च विद्धि । यद्धनुस्त्वया अभाजि अभञ्जि । ‘भञ्जेच्च चिणि’ इति
विभाषया नलोपः । तथाहि—नदीरयैः खातमूलम् अवदारितपादं तटद्रुमं
मृदुरप्यनिलः पातयति । ततः शिशुरपि रौद्रं धनुरभाङ्गमिति मा गर्वी-
रिति भावः ॥

१७ । तुमि वे हरधनुं भग्न करिशाछे, तांशर ममस्त मात्रे भगवान् नात्रायण हरण-
करिशाछिलेन ; तुमि हेहा निम्नग्रहे जानिउ—नगौवेगे वे वृक्षेर मूल जर्जरित इहेना
गिशाछे, भन्ममबीरण उ नेहेरूप तीरतक्र अनारासे पातित करिते पात्रे ।

तन्मदीयमिदमायुधं ज्यया सङ्गमय्य सशरं विकल्प्यताम् ।

तिष्ठतु प्रधनमेवमपाहं तुल्यबाहुतरसा जितस्त्वया ॥ ७७

७७ अः । तत् मदीयम् इदम् आयुधं ज्यया सङ्गमय्य सशरं विकल्प्यताम् । प्रधनं
तिष्ठतु । एवम् अपि अहं तुल्यबाहुतरसा त्वया जितः ॥ वाचा—विकर्षं (त्वम्)
प्रघनेन स्थीयताम् । तुल्यबाहुतराः त्व मां जितवान् ॥

७७ । तत् तस्मान्मदीयमिदम् आयुधं कार्मुकं ज्यया सङ्गमय्य
संयोज्य । ‘त्यपि लघुपूर्वात्’ इति णेरयादेशः । सशरं यथा तथा त्वया
विकल्प्यताम् । प्रधनं रणस्तिष्ठतु । प्रधनं तावदास्तामित्यर्थः । ‘प्रधनं
मारणे रणे’ इति विश्वः । एवमपि मद्भनुः कर्षणेऽप्यहं तुल्यबाहुतरसा
समबाहुबलेन । ‘तरसो बलरंजसी’ इत्यमरः । त्वया जितः ॥

कातरोऽसि यदि वोद्धतार्चिषा

तर्जितः परशुधारया मम ।

জ্যানিঘাতকঠিনাঙ্গুলির্হ'থা

বধ্যতামভয়যাচনাঞ্জলি: ॥ ৩৮

৩৮ অ: । যদি বা উদ্গতাচ্চিঁষা মম পরশুধারযা তর্জিত: কাतर: অসি, তথা-জ্যানিঘাতকঠিনাঙ্গুলি: অময়যাচনাঞ্জলি: বধ্যতাম ॥ বাচ্য-তর্জিতেন কাত্রেণ ভূয়তে । জ্যানিঘাতকঠিনাঙ্গুলিম্ অময়যাচনাঞ্জলি'বধান (তম্) ॥

৩৮ । যদি বা উদ্গতাচ্চিঁষা উদ্গতলিঁষা মম পরশুধারযা তর্জিত: কাতরো'সি ভোতো'সি । তথা জ্যানিঘাতেন কঠিনা অঙ্গুলয়ো यस्य স তথোক্ত: অময়যাচনাঞ্জলি: অময়প্রার্থনাঞ্জলি'বধ্যতাম্ । 'তৌ যুতাবজ্জলি: পুমান্' ইত্যমর: ।

৭৭-৭৮ । বাহ! হউক, এক্ষণে যুদ্ধে প্রয়োজন নাহি, তুমি এই বদৌর শরাসনে গুণারোপণ ও শরসংযুক্ত করিয়া আকর্ষণ কর, তবেই তোমাকে আমার তুলাবলশালী মনে করিয়া তোমার নিকটে পরাজয় স্বীকার করিব । অথবা যদি তুমি আমার প্রদীপ্ত পরশুধারার তর্জ্যে নিভাঙ্ক কাতর হইয়া থাক, তবে তথা আঘাতকরুণাঙ্গুলি করতল দ্বারা অঞ্জলিবন্ধনপূর্ব্বক আমার নিকটে অভয় প্রার্থনা কর ।

এবমুক্তবতি ভীমদর্শনে ভার্গবে স্মিতবিকম্পিতাধর: ।

তত্বনুর্ঘহণমেব রাঘব: প্রত্বপদ্যত সমর্থমুত্তরম্ ॥ ৩৯

৩৯ অ: । ভীমদর্শনে ভার্গবে এবম্ উক্তবতি (সতি) রাঘব: স্মিতবিকম্পিতাধর: (সন্)তত্বনুর্ঘহণম্, এব সমর্থম্, উত্তরং প্রত্বপদ্যত ॥ বাচ্য-রাঘবেণ স্মিতবিকম্পিতাধরেণ প্রত্বপাদি ।

৩৯ । ভীমদর্শনে ভার্গবে এবমুক্তবতি সতি, রাঘব: স্মিতেন হ্রাসেন বিকম্পিতাধর: সন্, তত্বনুর্ঘহণমেব সমর্থম্ উচিতমুত্তরং প্রত্বপদ্যত অঙ্কীচকার ॥

৭৯ । ভীমদর্শনে পরশুরাম এইরূপ বলিলে, জেবং হাংযুক্ত কম্পিতাধর নাম, সেই ধর্ম্মগ্রহণ দ্বারা তাঁহার বাক্যের যথোচিত উত্তর প্রদান করিলেন ।

পূর্ব'জন্মধনুষা সমাগত:

সৌ'তিমাবলঘুদর্শনো'ভবত্ ।

কৈবল্যো'পি সুভগো নবাম্বুদ:

কিং পুনস্বিদশচাপলাজ্জিত: ॥ ৮০

८० अः । पूर्वजन्मधनुषा समागतः सः अतिमात्रलघुदर्शनः अभवत् । नवाम्बुदः केवलः अपि सुभगः त्रिदशचापलाञ्छितः किं पुनः ॥ वाच्य—समागतेन अतिमात्र-लघुदर्शनेन तेन अभूयत । केवलेन नवाम्बुदेन सुभगेन (भूयते) त्रिदशचापलाञ्छितेन पुनः किम् ॥

८० । पूर्वजन्मनि नारायणावतारे यदनुस्तेन समागतः सङ्गतः सः रामः अतिमात्रम् अत्यन्तं लघुदर्शनः प्रियदर्शनः अभवत् । तथाहि—नवाम्बुदः केवलः रिक्तोऽपि सुभगः । त्रिदशचापेन इन्द्रधनुषा लाञ्छितः चिह्नितः किं पुनः । सुभग एवेति भावः ॥

८० । तथेन त्राम पूर्वजन्मधनुषः धनुषः धारण करिष्या मातिशय श्रियमन्त्रेण हरेणैक एके त नवजन्मधनुषे परम रमणीय हरेणा धात्के, ताहाते आवात्र हेखधनु मन्त्रित हरेणै उहा ये मधिक शोभित हरेवे, ताहा आत्र विचित्र कि ?

तेन भूमिनिहितैककोटि तत् कार्मुकञ्च बलिनाधिरोपितम् ।
निष्प्रभञ्च रिपुः रास भूभृतां धूमशेष इव धूमकेतनः ॥ ८१

८१ अः । बलिना तेन भूमिनिहितैककोटि तत् कार्मुकं च अधिरोपितम् । भूभृतां रिपुः च धूमशेषः धूमकेतनः इव निष्प्रभः आस ॥ वाच्य—स बली अधिरो-पितवान् । धूमशेषेण धूमकेतनेन निष्प्रभेण रिपुणा आसे ॥

८१ । बलिना तेन रामेण भूमिनिहिता एका कोटिर्यस्य तत् । कर्मणे भवतीति कार्मुकं धनुश्च । 'कर्मण उकज्' इत्युक्कज्प्रत्ययः । अधि-रोपितम् । भूभृतां रिपुर्भागवत् । धूमशेषः धूमकेतनः अग्निरिव, निष्प्रभो निस्तेजस्क आस बभूव । आसेति तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययं दोसार्थकस्यास्तेरूपं वा ॥

८१ । अनन्तर महाबलपराक्रम त्राम येमनि अवनीतले धनुष अग्रभाग निहित करिष्या गुणारोपण करिलेन, अमनि कखिरगणेर चित्ररिपू पराक्रम धूमरणिष्ठे अनलेन शाय अंभाहीन हरेषा पाडलेन ।

तावुभावपि परस्परस्थितौ

वर्द्धमानपरिहीनतेजसौ ।

पश्यति स्म जनता दिनात्यये

पार्वणौ शशिदिवाकराविव ॥ ८२

८२ अः । परस्परस्थितौ वर्द्धमानपरिहीनतेजसौ तौ उभौ अपि दिनात्यये पार्वणौ शशिदिवाकरौ इव जनता पश्यति स्म ॥ वाच्य—जनतया दृश्येते स्म ॥

८२ । परस्परस्थितौ अन्योन्याभियुक्तौ । वर्द्धमानश्च परिहीनश्चेति

ହୁହ୍ । ବର୍ତ୍ତମାନପରିସ୍ଥିତିରେ ତେଜସୀ ଯଯୋ: ତୌ ଓଭୌ ରାଘବଭାର୍ଗବୌ ଅପି,
 ଦିନାତ୍ୟୟେ ସାଧ୍ୟକାଳେ ପବଣି ଭବୌ ପାର୍ବଣୌ ଶଶିଦିବାକରୌ ଇବ । ଜନତା
 ଜନସମୂହ: । 'ସାମଜନବନ୍ଧ ସହାୟେଭ୍ୟସ୍ତତ୍' ଇତି ତତ୍ପ୍ରତ୍ୟୟ: । ପଞ୍ଚାତି
 କ୍ଷମ୍ ଅପଞ୍ଚାତ୍ । ଅତ୍ର ରାଘବସ୍ୟ ଶଶିନା ଭାର୍ଗବସ୍ୟ ଭାନୁନା ଔପମ୍ୟଂ ଦ୍ରୂଷ୍ୟମ୍ ॥

୧୨ । ମର୍ତ୍ତ୍ୟକ୍ରମଂ ଗୌ ପରମ୍ପରା ଅଭିଯୁକ୍ତେ ଦଶରାଜାନାଂ ବୀରସ୍ତ୍ରମ୍ଭେ ମଧ୍ୟା ବଢ଼ିତତେଜା
 ରାମସ୍ୟ ଓ ହୌବନ ପରଶୁରାମକେ ପର୍କକାଳିନ ଦିନାବସାନେ ଅସି-ଦିବାକରେଷ୍ଠ ଶାସ୍ତ୍ର ମନ୍ତ୍ରମାନ
 କରୁଥିଲେ ନାଗିନ ।

ତଂ କ୍ରପାନ୍ତୁରାଦେଽସ୍ମିନ୍ନା ଭାର୍ଗବଂ ରାଘବଃ ଶ୍ଵଳିତବୀର୍ଯ୍ୟମାତ୍ମନି ।

ଶ୍ଵଶ୍ଵ ସଂହିତମମୋଘମାଶୁଗଂ ବ୍ୟାଜହାର ହରସୁନୁସନ୍ନିଭଃ ॥ ୮୩

୮୩ ଅ: । ହରସୁନୁସନ୍ନିଭଃ କ୍ରପାନ୍ତୁରାଦେଽସ୍ମିନ୍ନା: ରାଘବଃ ଆତ୍ମନି ଶ୍ଵଳିତବୀର୍ଯ୍ୟଂ ତଂ ଭାର୍ଗବଂ
 ଶ୍ଵଂ ସଂହିତମ୍ ଅମୋଘମ୍ ଆଶୁଗଂ ଅଦେଽସ୍ମିନ୍ନା ବ୍ୟାଜହାର ॥ ବାଚ୍ୟ—ହରସୁନୁସନ୍ନିଭେନ
 କ୍ରପାନ୍ତୁରାଦେଽସ୍ମିନ୍ନା ରାଘବେଷ୍ଠ ବ୍ୟାଜହାର ॥

୮୩ । ହରସୁନୁସନ୍ନିଭଃ ଶ୍ଵଶ୍ଵସମଃ କ୍ରପାନ୍ତୁରାଦେଽସ୍ମିନ୍ନା: ରାଘବଃ, ଆତ୍ମନି ବିଷୟେ
 ଶ୍ଵଳିତବୀର୍ଯ୍ୟଂ କୁଞ୍ଚିତଶକ୍ତିଂ ତଂ ଭାର୍ଗବଂ ଶ୍ଵଂ ଶ୍ଵକୀର୍ଯ୍ୟଂ ସଂହିତମମୋଘମ୍ ଆଶୁଗଂ
 ବାସ୍ୟେଷ୍ଠ ଅଦେଽସ୍ମିନ୍ନା ବ୍ୟାଜହାର ବ୍ୟାଜହାର ॥

ନ ପ୍ରହୃତ୍ତୁମଳମସ୍ମିନ୍ନି ନିର୍ଦୟଂ

ବିପ୍ରଂ ହୃଦ୍ୟଭିଭବତ୍ୟପି ତ୍ଵୟି ।

ଶଂସ କିଂ ଗତିମନେନ ପତ୍ନିନା

ହନ୍ମି ଲୋକମୁତ ତେ ମହାର୍ଜିତମ୍ ॥ ୮୪

୮୪ ଅ: । ଅଭିଭବତି ଅପି ତ୍ଵୟି ବିପ୍ରଃ ଇତି (ହୈତୋ:) ନିର୍ଦୟଂ ପ୍ରହୃତ୍ତୁମ୍ ଅର୍ଥେନ ନ
 ଅସ୍ମିନ୍ନି । ଅନେନ ପତ୍ନିନା କିଂ ତେ ଗତିଂ ହନ୍ମି ? ଉତ ମହାର୍ଜିତଂ ଲୋକଂ ହନ୍ମି ? ଶଂସ ॥
 ବାଚ୍ୟ—ମୟା ନ ଭୁଞ୍ଜତେ । ମୟା ତେ ଗତିଃ ଉତ ମହାର୍ଜିତଂ ଲୋକଃ ହନ୍ୟତେ ॥
 ଶ୍ଵଶ୍ଵତାଂ (ତ୍ଵୟା)

୮୪ । ଅଭିଭବତ୍ୟପି ତ୍ଵୟି ବିପ୍ରଃ ଇତି ହୈତୋ: ନିର୍ଦୟଂ ପ୍ରହୃତ୍ତୁମ୍ ଅର୍ଥେନ
 ଅସ୍ମିନ୍ନି । କିନ୍ତୁ ଅନେନ ପତ୍ନିନା ଶ୍ଵଶ୍ଵତେ ତେ ଗତିଂ ଗମନଂ ହନ୍ମି, ଉତ
 ମହାର୍ଜିତଂ ଲୋକଂ ଶ୍ଵଶ୍ଵତେ ହନ୍ମି, ଶଂସ ବ୍ରୁହି ॥

୧୭—୧୮ । କୁମାରମୁଖେ ଦଶରାଜେନ ରାମ, ପରଶୁରାମକେ ଏକାନ୍ତ ହୌବନ ଓ ଶ୍ଵଶ୍ଵ
 ମହାଯୋଦ୍ଧା ଅନ୍ତରାୟାଦେଽସ୍ମିନ୍ନା କହିଲେନ,—ଆମାମି ଆମାକେ ଅଭିଭବ କରୁଥିଲେ ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣ
 ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଆମାକେ ନିର୍ଦ୍ଦୟରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରୁଥିଲେ ଇଚ୍ଛା କରୁ ନା, ଏଥନ ବଳୁନ, ସଂପରାଧିକାର
 ଏହି ବାଗଦାନୀ ଆମାନାର ଦେଶରାଜାତି ଅଥବା ଯଜ୍ଞାଦି ଶ୍ଵଶ୍ଵତେ ଅବସ୍ଥାପନ କରି ?

ପ୍ରତ୍ୟୁବାଚ ତତ୍ତ୍ଵପିତୃନଂ ତତ୍ତ୍ଵତ-

... ଶ୍ଵଶ୍ଵାଂ ନ ବେଦି ପୁରୁଷଂ ପୁରାତନମ୍ ।

गां गतस्य तव धाम वैष्णवं

कोपितो ह्यसि मया दिदृक्षुषा ॥ ८५

८५ अः । ऋषिः त (राम) प्रत्युवाच—तत्त्वतः त्वां पुरातनं पुरुषं न वेद्मि (इति) न । मया गां गतस्य तव वैष्णवं धाम दिदृक्षुषा (सता) कोपितः हि अस्मि ॥ वाच्य—ऋषिणा स प्रत्युचे, पुरातनः पुरुषस्त्व मया न विद्यसे न, कोपितेन भूयते ।

८५ । ऋषिर्भाष्यः तं रामं प्रत्युवाच । किमिति ? तत्त्वतः स्वरूपतः त्वां पुरातनं पुरुषं न वेद्मि इति न, किन्तु वेद्मि इत्यर्थः । किन्तु गां गतस्य भुवमवतीर्णस्य तव वैष्णवं धाम तेजो दिदृक्षुषा द्रष्टुमिच्छुना मया कोपितो ह्यसि ॥

८६ । तथेन अत्रातरे परब्रह्म रामरूपेण वनिनेन, — पूराणपुरुष वनिना यथार्थतः आमि आपनाके विमिश्र इहेते पानि नाहे एमन नहे, तवे आपनि छुतने अवतीर्ण इहेसाहेन, मल्लति आपनार वैस्ववतेज मन्मनमानसेहे एहेरूपेण आपनाके कोपित करिशाहि ।

भस्मसात् कृतवतः पितृद्विषः

पात्रसाक्ष वसुधां ससागराम् ।

आहितो जयविपर्ययोऽपि मे

स्नाघ एव परमेष्ठिना त्वया ॥ ८६

८६ अः । पितृद्विषः भस्मसात्, ससागरां वसुधां च पात्रसात् कृतवतो मे परमेष्ठिना त्वया आहितः जयविपर्ययः अपि स्नाघ एव ॥ वाच्य—आहितेन जयविपर्ययेण स्नाघेन भूयते ॥

८६ । पितृद्विषः पितृद्वैरिणो भस्मसात् कृतवतः कोपेन भस्मीकुर्वतः । 'विभाषा साति कातृक्षे' इति सातिप्रत्ययः । ससागरां वसुधां च पात्रसात् पात्राधीनं देयं कृतवतः । 'देये त्वा च' इति चकारात् सातिः । कृत-कृत्यस्य मे परमेष्ठिना परमपुरुषेण त्वया आहितः कृतो जयविपर्ययः पराजयोऽपि स्नाघ आशाश्च एव ॥

८७ । आमि पिछुदेवरिगणके उन्नमां ७ मसागरा धरिजीके पात्रमां करिशा कृतकृता इहेसाहि, आपनि मनातन परब्रह्म पूरुष, आपनि वे आमाके पराभव कारनेन, एरूपेण हेहा आमां पके अतीव श्लाघनीयहे इहेसाहे ।

तद्गतिं मतिमतां वरेप्सितां

पुण्यतीर्थगमनाय रक्ष मे ।

पौडयिष्यति न मां खिलीकृता

स्वर्गपङ्क्तिरभोगलोलुपम् ॥ ८७

८७ अः । तत् (हे) मतिमतां वर ! पुण्यतीर्थगमनाय ईप्सितां मे गतिं रक्ष । खिलीकृता स्वर्गपङ्क्तिः अभोगलोलुपं मां न पौडयिष्यति ॥ वाच्य—ईप्सिता मे गतिः रक्षताम् । अभोगलोलुपः अहं खिलीकृतया स्वर्गपङ्क्त्या न पौडयिष्ये ॥

८७ । तत् तस्मात् कारणात् हे मतिमतां वर ! पुण्यतीर्थगमनाय प्राप्तुमिष्टाम् ईप्सितां मे गतिं रक्ष पालय । किन्तु खिलीकृता दुर्गमीकृता अपि स्वर्गपङ्क्तिः अभोगलोलुपं भोगनिःस्पृहं मां न पौडयिष्यति, अतस्त्वामिव जह्नीत्यर्थः ॥

८९ । आमि भोगवाजनाय एकाग्रहे पत्राग्र्यं इहेराहि, अतएव शर्गपथ अवक्रुक् इहेरा आमात्र पत्तक पौडाजनक नह, किन्तु हे श्शीवत्र ! पूगातीर्थ गमनेन निमित्त आमात्र अजौष्टे श्शत्रगति वक्ता करुन ।

प्रत्यपद्यत तथेति राघवः प्राङ्मुखश्च विससर्ज सायकम् ।

भार्गवस्य सुकृतोऽपि सोऽभवत् स्वर्गमार्गपरिघो दुरत्ययः ॥ ८८

८८ अः । राघवः तथेति प्रत्यपद्यत प्राङ्मुखः (सन्) सायकं विससर्ज च । सः (सायकः) सुकृतः अपि भार्गवस्य दुरत्ययः स्वर्गमार्गपरिघः अभवत् ॥ वाच्य—राघवेन तथेति प्रत्यपद्यत । प्राङ्मुखेन सायको विसर्ज्यते । दुरत्ययेन स्वर्गमार्गपरिघेण अभूयत ॥

८८ । राघवः तथेति प्रत्यपद्यत अङ्गीकृतवान् । प्राङ्मुखः इन्द्रदिङ्मुखः सायकं विससर्ज च । स सायकः सुकृतोऽपि साधुकारिणोऽपि । करोतेः कृप् । भार्गवस्य दुरत्ययो दुरतिक्रमः स्वर्गमार्गस्य परिघः प्रतिबन्धः अभवत् ॥

८८ । राघव "तांशहे इडेक" वनिश तांशत्र वाटका अङ्गीकारपूर्वक पूर्वग्रथ इहेरा नत्र पत्रिताग करिणन ; उधन सेहे नत्र पूगावान् पत्रितागत्र इततिक्रम शर्गपथ अवक्रुक् करिण ।

राघवोऽपि चरणौ तपोनिधेः

क्षम्यतामिति वदन् समस्मृशत् ।

निर्जितेषु तरसा तरस्विनां

शत्रुषु प्रणतिरेव कीर्तये ॥ ८९

८९ अः । राघवः अपि क्षम्यताम् इति वदन् तपोनिधेः चरणौ समस्मृशत् ।

तरस्त्रिणां तरसा निर्जितेषु शत्रुषु प्रणतिः कीर्तये एव (भवति) ॥ वाच्य—राघ-
वेव वदता समसृष्ट्येताम् । प्रणत्या भूयते ॥

८८ । राघवोऽपि 'सम्यक्ताम्' इति वदन् तपोनिधेर्भागवत्स्य चरणी
समसृष्ट्यु प्रणनाम । तथाहि—तरस्त्रिणां बलवतां तरसा बलेन निर्जितेषु
शत्रुषु प्रणतिरेव कीर्तये भवतीति शेषः ॥

८९ । राघव उच्यते "कृपा कुरु" एव वनिष्ठा तपोनिधि मेहे पत्रशत्राघोर चरण-
द्वय स्पर्श कश्चिन्नेन । वाहवर्णराजित शक्र समौपे अंगत इव वा वीरगणैर
पक्षे कौर्षिब्रहे कथा, गच्छे नहि ।

राजसत्त्वमवधूय मातृकं पित्रामस्मि गमितः शमं यदा ।

नन्वनिन्दितफलो मम त्वया नियहोऽप्यायमनुग्रहीकृतः ॥ ९० ॥

९० अः । यदा मातृकं राजसत्त्वम् अवधूय पित्रां शमं गमितः अस्मि, तदा त्वया
मम अनिन्दितफलः अयं नियहः अपि अनुग्रहीकृतः ननु ॥ वाच्य—शमं गमितेन
मया भूयते । त्वम् अनिन्दितफलं नियहमपि इमम् अनुग्रहीकृतवान् ॥

९० । मातुरागतं मातृकं राजसत्त्वं रजोगुणप्रधानत्वम् अवधय पितु-
रागतं पित्रां शमं यदा गमितोऽस्मि । तदा त्वया मम अपिचितत्वात्
अनिन्दितम् अगर्हितं फलं स्वर्गहानिलक्षणं यस्य सोऽयं नियहः अपकारः
अपि अनुग्रहीकृतः ननु उपकारीकृतः खलु ॥

९० । पत्रशत्राघ वनिष्णेन,—हे राघ ! आपनि आमाके मातृसत्त्वकौय राजसिक
अकृति परिशर कराहेवा ये, पैतृक शक्तिगुण अवलम्बन कराहेवाहेन ; हेहाते
अनिन्दित फलजनक स्वर्गपथरोधकप एहे निग्रह आमांर पक्षे अनुग्रहस्वरूप हेहेवाहे ।

साधयाम्यहमविघ्नमस्तु ते

देवकार्यमुपपादयिष्यतः ।

ऊचिवानिति वचः सलक्ष्मणं

लक्ष्मणायजमृषिस्तिरोदधे ॥ ९१ ॥

९१ अः । अहं साधयामि । देवकार्यम् उपपादयिष्यतः ते अविघ्नम् अस्तु ।
सलक्ष्मणं लक्ष्मणायजम् इति वचः ऊचिवान् ऋषिः तिरोदधे ॥ वाच्य—मया
साधयते अविघ्नं न भूयताम् । ऊचुषा ऋषिणा तिरोदधे ॥

९१ । अहं साधयामि गच्छामि । देवकार्यमुपपादयिष्यतः सम्पाद-
यिष्यतस्ते अविघ्नमस्तु विघ्नाभावोऽस्तु । 'अव्ययं विभक्ति'—इत्यादिना
अर्थाभावे अव्ययीभावः । सह लक्ष्मणेन सलक्ष्मणं तम् । 'तेन सहति

তুস্বযোগী' ইতি বহুব্রীহিঃ । লক্ষ্মণাশ্রয়ং' রামম্ ইতি বচঃ সখিবান্
সক্তবান্ । ব্রূজঃ কসুঃ । ঋষিস্তিরোদধে অন্তর্দধে ॥

পৌরাণিকী বার্তা । পুরা কিল তপোবলদৃষ্টে ন দৃশ্যকন্ধরেণ পরিপীড়িতা; সীতা
দেবগণা; দ্বীরোদগ্ধাযিনো ভগবতো নারায়ণস্য শরণমাগত্য বিবিধৈঃ স্তবৈঃ তং তুচ্চুঃ,
তেন হি প্রসন্নঃ স ভগবান্ দেবাসুরৈরপি অবধ্যং তং নিশাচরং বিনাশয়িতুং নররূপেণ
ধরায়ামবততীর ইতি ॥

৯১ । হে রাঘব ! আপনি দেবকাণ্ডীসাধনের জন্তু এই ধরাধাতু অবতীর্ণ হইয়া-
ছেন, আপনার মঙ্গল হউক ; আমি চলিলাম, আমি পরকৃত্যম সলক্ষণ রামচন্দ্রকে
এই কথা বলিয়া অস্থিহিত হইলেন ।

তস্মিন্ গতে বিজয়িনং পরিরম্য রামং

স্নেহাদমন্যত পিতা পুনরেব জাতম্ ।

তস্যাভবত্ ক্షণশুচঃ পরিতোষলাভঃ

কচ্চাঙ্গিলঙ্কিততরোরিব বৃষ্টিপাতঃ ॥ ৯২

৯১ অঃ । তস্মিন্ গতে (সতি) পিতা বিজয়িনং রামং স্নেহাত্ পরিরম্য পুনঃ জাতম্
ইব অমন্যত । ক্షণশুচঃ তস্য পরিতোষলাভঃ কচ্চাঙ্গিলঙ্কিততরোঃ বৃষ্টিপাতঃ ইব
অভবত্ ॥ বাচ্য—পিতা পুনরেব জাতঃ (রামঃ) অমন্যত । বৃষ্টিপাতে ন ইব পরিতোষ-
লাভেণ অভূযত ॥

৯২ । তস্মিন্ ভাগবৎ গতে সতি, বিজয়িনং রামং পিতা স্নেহাত্ পরি-
রম্য আলিঙ্গ্য, পুনর্জাতমেব অমন্যত । ক্షণং শুগ্ যস্যেতি বিপ্রহঃ । ক্షণ-
শুচস্তস্য দশরথস্য পরিতোষলাভঃ সন্তোষপ্রাপ্তিঃ, কচ্চাঙ্গিনা দাবানলেন ।
'কচ্চঃ শুষ্ককামনবীরুধোঃ' ইতি বিশ্লেঃ । লঙ্কিতস্য অবিহতস্য তরোঃ বৃষ্টি-
পাতঃ ইব, অভবত্ ॥

৯২ । পরকৃত্যম প্রস্থান করিলে, পিতা দশরথ বিজয়ী রামকে আলিঙ্গন করিয়া,
স্নেহবশতঃ মনে করিলেন যেন রামচন্দ্রের পুনর্জন্মলাভ হইল এবং তিনি দাবানল সমা-
ক্রান্ত বৃক্ষের উপর বৃষ্টিপাতের দ্বারা ক্ষণস্থায়ী শৌকে পর পরিতোষ প্রাপ্ত হইলেন ।

অথ পথি গময়িত্বা ক্লৃপ্তরম্যোপকার্য্যে

কতিচিদ্‌বনিপালঃ শর্চ্‌বরৌঃ শর্চ্‌বকরপঃ ।

পুরমবিশদযোধাং মৈথিলীদর্শনীনাম্

কুবলয়িতগবাস্তাং লোচনৈরঙ্‌গনানাম্ ॥ ৯৩

ইতি শ্রীমহাকবিকালিদাসকৃতৌ রঘুবংশে সীতাপরিণয়ো নাম

एकादशः सर्गः ॥ ১১

६३ अ. । अथ शर्वकल्पः अवनिपालः क्लृप्तरन्ध्रोपकार्यं पथि कतिचित् शर्वरीः
गमयित्वा मैथिलीदर्शनीनाम् अङ्गनाम् लोचनैः कुवलयितगवाक्षाम् अयोध्यां
पुरम् अविशत् ॥ वाच्य—शर्वकल्पेन अवनिपालेन कुवलयितगवाक्षा अयोध्या
पूः अविश्यत ॥

६३ । अथ ईषदसमाप्तः शर्वः शर्वकल्पः । 'ईषदसमाप्ता'—इति
कल्पप्रत्ययः । अवनिपालः क्लृप्ता रम्या नवा उपकार्या यस्मिन् सः तस्मिन्
पथि कतिचित् शर्वरीः रात्रीः गमयित्वा मैथिलीदर्शनीनाम् अङ्गनाम्
लोचनैः कुवलयितानि येषां सञ्जातानि कुवलयिताः । 'तदस्य सञ्जातं
तारकादिभ्यः इतच्' इति इतच्प्रत्ययः । कुवलयिता गवाक्षा यस्यास्तां
पुरम् अयोध्याम् अविशत् प्रविष्टवान् ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया सञ्जीवनी-

समाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे

महाकाव्ये सीतापरिणयो नाम एकादशः सर्गः ॥ ११

२७ । अनन्तर शिवोपम अवनीपति दशरथ पथिमधो परिचारकगणकर्तृक विरचित
पटमण्डपे कयक रात्रि अतिवाहित करिग्रा निम्न राजधानी अयोध्यापुरे प्रवेश करि-
लेन । तथेन जनकनन्दिनीय मन्दर्शनमानसे पुनराग्रीगण गवाक्षविवरे दृष्टिनिकेप
कराय बोध हईल येन गवाक्षमकले कुवलयकुल विकसित हईया रहिग्राछे ।

एकादश सर्ग समाप्त ॥ ११

द्वादशः सर्गः

-:0:-

निर्विष्टविषयस्नेहः सः दशान्तमुपेयिवान् ।

आसीदासन्ननिर्वाणः प्रदीपार्चिरिवोषसि ॥ १

१ अः । निर्विष्टविषयस्नेहः दशान्तम् उपेयिवान् सः उषसि प्रदीपार्चिः इव आसन्ननिर्वाणः आसीत् । वाच्य—निर्विष्टविषयस्नेहेन उपेयुषा प्रदीपार्चिर्वा इव, आसन्ननिर्वाणेन तेन अभूयत ॥

वन्दामहे महोदण्डदोर्दण्डौ रघुनन्दनौ ॥

तेजोनिर्जितमार्त्तण्डमण्डलौ लोकनन्दनौ ॥

१ । स्नेहयन्ति प्रीणयन्ति पुरुषमिति स्नेहाः । पचाद्यच् । स्निह्यन्ति पुरुषा येषु इति वा स्नेहाः । अधिकरणार्थे घञ् । विषयाः शब्दादयः त एव स्नेहाः निर्विष्टा भुक्ता विषयस्नेहाः येन स तथोक्तः । “निर्वेशोभूतिभोगयो” इति विश्वः । दशा जीवनावस्था तस्य अन्तं वार्द्धक्यम् उपेयिवान् स दशरथः । उषसि प्रदीपार्चिरिव दीपज्वालेव । आसन्नं निर्वाणं मोक्षो यस्य सः तथोक्तः आसीत् । अर्चिःपक्षे तु विषयो देश आश्रयः भाजनमिति यावत् । ‘विषयः स्वादिन्द्रियार्थे देशे जनपदेऽपि च’ इति विश्वः । स्नेहः तैलादिः । ‘स्नेहस्तैलादिकरसे द्रवे स्यात् सौहृदेऽपि च’ इति विश्वः । दशा वर्त्तिका । ‘दशा वर्त्ताववस्थायाम्’ इति विश्वः । निर्वाणं विनाशः । ‘निर्वाणं निर्वृत्तौ मोक्षे विनाशे गजमञ्जने’ इति यादवः ॥

२ । उवाकालेन दीपनिधा येन पात्रस्थिते तेलेन च वर्ति निःशेषिते कत्रिण निर्यातायूथ ह्य, राज्ञी मन्त्रथो उक्तं आर्चिव विषयममता प्रवितागमूर्त्तक अस्त्रिम-मनात्र उभनोत ह्येश मारुत्याश्विं मग्नौपवडौ ह्येनेन ।

तं कर्णमूलमागत्य रामे श्रीन्यस्यतामिति ।

कैकेयीशङ्कयेवाह पलितच्छद्मना जरा ॥ २

२ अः । जरा कैकेयीशङ्कया इव पलितच्छद्मना कर्णमूलम् आगत्य, ‘रामे श्रीः न्यस्यताम्’ इति तम् आह ॥ वाच्य जराया “रामे श्री न्यस्यताम्” इति स उच्यते ॥

३ । जरा कैकेयीशङ्कयेव । पलितस्य केशादिशैलः स्य च्छद्मना मिषेण । ‘पलितं जरसा शैलः केशादौ’ इत्यमरः । कर्णमूलं कर्णोपकण्ठम् आगत्य रामे श्रीः राजलक्ष्मीः न्यस्यतां निधोयताम् इति तमाह ।

दशरथो वृक्षोऽहम् इति विचार्य रामस्य यौवराज्याभिषेकं चकार ह्येत्यर्थः ॥

२। अत्रा टेकटकरीउत्तर वाउ हरेत्रा वेन गनितछन्देन ठीरात्र कर्गशूने उभरित हरेत्रा “त्रागच्छक त्राजानन्तो अगान कत्र” एहे कथा वनिन ।

सा पौरान् पौरकान्तस्य रामस्याभ्युदयश्रुतिः ।
प्रत्येकं ह्लादयाञ्चक्रे कुल्येवोद्यानपादपान् ॥ ३

१ अः । पौरकान्तस्य रामस्य सा अभ्युदयश्रुतिः कुल्या उद्यानपादपान् इव पौरान् प्रत्येकं ह्लादयाञ्चक्रे ॥ वाचा—तया अभ्युदयश्रुत्या कुल्यया उद्यानपादपा इव पौराः (ह्लादयाञ्चक्रे) ॥

३। सा पौरकान्तस्य रामस्य अभ्युदयश्रुतिः अभिषेकवार्त्ता, कुल्या वृत्रिमा सरित् । ‘कुलयात्पा कृत्रिमा सरित्’ इत्यमरः । उद्यानपादपान् इव, पौरान् प्रत्येकं ह्लादयाञ्चक्रे ॥

७। अनउत्र अवाअत्र त्रागत्र त्राजाअत्रकवाडी शिवाषित हरेत्रे, कुत्रिज गत्रि९ वेकत्र उठानरित उरुगकगक अरुज कत्र, उरुज गत्रे अउरकवाडी अउरक पूववागिगगक गूलकित करिज ।

तस्याभिषेकसम्भारं कल्पितं क्रूरनिश्चया ।
दूषयामास कैकेयो शोकोष्णैः पार्थिवाश्रुभिः ॥ ४

४ अः । क्रूरनिश्चया कैकेयो तस्य कल्पितम् अभिषेकसम्भारं शोकोष्णैः पार्थिवाश्रुभिः दूषयामास ॥ वाचा—क्रूरनिश्चया कैकेया कल्पितः अभिषेकसम्भारः दूषयामासि ॥

४। क्रूरनिश्चया कैकेयो तस्य रामस्य कल्पितं सम्भृतम् अभिषेकस्य सम्भारम् उपकरणं शोकोष्णैः पार्थिवाश्रुभिः दूषयामास । खदुःखमूलैर्न राजशोकेन प्रतिबबन्धेत्यर्थः ॥

४। ऊरुवठावा टेकटकरी, त्रागच्छक अउरकनिमित्त गवाउठ जवागठात्र वरगठि वनत्रवेत्र गौकक गत्रवागिवात्रो कनूषित करिज ।

सा किलाश्र्वासिता चण्डी भर्त्ता तत् संश्रुतौ वरौ ।
उद्ववामेन्द्रसिक्ता भूर्विलमग्नाविवोरगौ ॥ ५

५ अः । सा चण्डी भर्त्ता आश्र्वासिता (सती) तत्संश्रुतौ वरौ इन्द्रसिक्ता भूः विलमग्री उरगी इव उद्ववाम किल ॥ वाचा—आश्र्वासितया तथा चण्ड्या इन्द्रसिक्तया भुवा उद्वववमति [उद्ववमति] ॥

५। चण्डी अतिकोपना । ‘चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः’ इत्यमरः । सा किल भर्त्ता आश्र्वासिता अनुनीता सती तेन भर्त्ता संश्रुतौ प्रतिज्ञातौ वरौ,

इन्द्रेण सिक्ता अभितृष्टा भूः विले वल्मीकादी मन्वी सरगौ इव । सहस्रस्र
सज्जगार ॥

८। कोपनवर्त्तावा ऐकदेशो गतिकर्तृक उद्गम आशंसित इहेन गूर्णवर्धितक वरुण वाष्पका
कर्मिण । वाष्प इहेन—वर्षाकालीन वेषधाराभिरु छुनि येन रन्नीकाग्निर विवर्तित नर्न इहेनै ईर्निवृत्त
कर्मिणश्चिन् ।

तथोश्चतुर्दशैकेन रामं प्रात्राजयत् समाः ।

द्वितीयेन सुतस्यैच्छद्वैधव्यैकफलां श्रियम् ॥ ६

६ अः । (सा) तयोः एकेन रामं चतुर्दश समाः प्रात्राजयत्, द्वितीयेन वैधव्यैकफलां सुतस्य
श्रियम् ऐच्छत् ॥ वाच्य—रामः प्रात्राजयत् । वैधव्यैकफला श्रीः ऐच्छत् ॥

६ । सा तयोः वरयोः मध्ये एकेन वरेण रामं चतुर्दशसमाः संवत्स-
रान् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । प्रात्राजयत् प्रावासयत् । द्वितीयेन वरेण
सुतस्य भरतस्य वैधव्यैकफलां स्ववैधव्यमात्रफलां न तूपभोगफलाम् इति भावः ।
श्रियमैच्छदियेष ॥

पौराणिकी वार्ता ।—अथ कदाचित् समरे असुरपराक्रममसहिष्णुमंघवा दशरथं साहाय्यार्थ-
मानन्त्यामास, वासवसखः सोऽपि राजा तदानीमिन्द्रप्रार्थनया असुरैः समं युयुधे, अश्विनिव समये
कैकेयी जयश्रियं लभमानमपि वाचविचिताङ्गं राजानं बहुशः शृगूषामासे, तेन परितप्तः स राजा तस्यै वी
वरी दातुमङ्गीचकार । किन्तु मन्वराप्रणोदिता क्रूरनियया कैकेयी समयमपेक्षमाणा तदानीं न
तद्वरदयमग्रहीत् । इदानीं स्वव्यावसरा कैकेयी एकेन रामस्य द्वादश समाः वनवासरूपमपरेण स्वतनयस्य
राज्यप्राप्तिरूपं वरदयं ययाच इति ॥

७ । तस्यै वरवस्त्रेण प्रथो एकजोते चतुर्धनवत्स्रत्रायेन वनवांन, विजोत्रजोते चोत्र वैवस्वाविशोक
अत्रोत्रत्रांजोत्रोत्रेण अजिनां कर्मिणम् ।

पित्रा दत्तां रुदन् रामः प्राङ्महीं प्रत्यपद्यत ।

पश्चाद्वनाय गच्छेति तदाज्ञां मुदितोऽग्रहीत् ॥ ७

७ अः । रामः रुदन् (सन्) प्राक् पित्रा दत्तां महीं प्रत्यपद्यत, पश्चात् वनाय गच्छ इति तत्
आज्ञाम् मुदितः (सन्) अग्रहीत् ॥ वाच्य—रामेण प्राक् दत्ता महीं रुदता प्रत्यपद्यत, गन्वताम् इति
आज्ञा अवाहि ॥

७ । रामः प्राक् पित्रा दत्तां महीं रुदन् प्रत्यपद्यत अङ्गीचकार ।
स्वत्यागदुःखादिति भावः । पश्चात् वनाय गच्छ इति एवंरूपां तदाज्ञां
पित्राज्ञां मुदितः अग्रहीत् पित्राज्ञाकरणलाभादिति भावः ॥

९ । राजा निज अधिकारं परिभोगं कर्मिणश्च वनिना त्रयं अथमतः त्रोग्यं कर्मिण कर्मिण
पिङ्गवत् पृथिवी अग्रं कर्मिणम्, गत्रे “वनमन कर्म” एव आत्मा तन्निर्वा हर्षवदकारे तदा अग्रं
कर्मिणम् ।

दधतो मङ्गलक्ष्मीं वसानस्य च वल्कले ।

ददृशुर्विस्मितास्तस्य मुखरागं समं जनाः ॥ ८

८ अः । मङ्गलक्ष्मीं दधतः वल्कले वसानस्य च तस्य समं मुखरागं जनाः विस्मिताः ददृशुः ॥
वाच्य—विस्मितैः जनैः मुखरागो ददृशे ॥

८ । मङ्गलक्ष्मीं दधतो वल्कले च वसानस्य आच्छादयतश्च तस्य
रामस्य समीकविधं मुखरागं मुखवर्णं जना विस्मिता ददृशुः । मुखदुःखयो-
र्विज्ञात इति भावः ॥

८ । राम यथन राज्यादिवेकलक्ष्म मङ्गलक्ष्मीं कोमलपुष्प एव च आवात्र यथन वनवासं विविधं वल्क-
लत्रिधानं करिज्जन, उभयं पुत्रवाञ्छितं उदाहर एकैकं मङ्गलं मङ्गलं करिष्ये विविधं दृष्टेयं हि ॥

स सीतालक्ष्मणसखः सत्याद्गुरुमलोपयन् ।

विवेश दण्डकारण्यं प्रत्येकञ्च सतां मनः ॥ ९

९ अः । सः गुरुं सत्यान् अलोपयन् सीतालक्ष्मणसखः (सन्) दण्डकारण्यं सतां मनः च प्रत्येकं
विवेश ॥ वाच्य—अलोपयता सीतालक्ष्मणसखेन तेन (रामेण) विविशे ॥

९ । स रामः गुरुं पितरं सत्यात् वरदानरूपात् अलोपयन् अभ्रं शयन्
सीतालक्ष्मणयोः सखेति विग्रहः । ताभ्यां सहितः सन् दण्डकारण्यं विवेश,
सतां मनश्च प्रत्येकं विवेश । पित्रभक्त्या सर्वं सन्तः सन्तुष्टा इति भावः ॥

९ । अनन्तरं राम पित्रुभ्यां गोमनस्य गोता उ गन्तव्यं दण्डकारण्यं अवेन करिज्जन, हेराट न न
हरेन—येन हेरात्रा अठ्यक माङ्गलिनं मनोमथो अविष्टे दृष्टेन ॥

राजापि तद्वियोगार्त्तः स्मृत्वा शापं स्वकर्मजम् ।

शरीरत्यागमात्रेण शुद्धिलाभममन्यत ॥ १०

१० अः । राजा अपि तद्वियोगार्त्तः (सन्) स्वकर्मजं शापं स्मृत्वा शरीरत्यागमात्रेण शुद्धिलाभम्
अमन्यत ॥ वाच्य—तद्वियोगार्त्तं न राजापि शुद्धिलाभः अमन्यत ॥

१० । तद्वियोगार्त्तः पुत्रवियोगदुःखितः राजा अपि स्वकर्मणा मुनि-
पुत्रवैधर्ष्येण जातः स्वकर्मजातः शापं पुत्रशोकजं मरणालोकं स्मृत्वा
शरीरत्यागमात्रेण देहत्यागेनैव शुद्धिलाभं प्रायश्चित्तम् अमन्यत । मृत
इत्यर्थः ॥

१० । पूजयित्वा कालत्रां राजा वनत्रये वृत्तिपूजयन्निबन्धनं चौरं कर्त्तव्यं अतिथीनां चरनपूर्त्तकं चतुरो गतितां कर्त्तव्यं चतुर्षु गतित्रां उचितं आश्रयितुं मत्वे कर्त्तव्यम् ।

विप्रोषितकुमारं तद्वाज्यमस्तमितेश्वरम् ।

रन्ध्रान्वेषणदक्षाणां द्विषामामिषतां ययौ ॥ ११

११ अ. । विप्रोषितकुमारम् अस्तमितेश्वरं तत् राज्यं रन्ध्रान्वेषणदक्षाणां द्विषाम् आमिषतां ययौ ॥ वाच्य—विप्रोषितकुमारेण अस्तमितेश्वरेण तेन राज्ये न आमिषता ययौ ॥

११ । विप्रोषिताः प्रवासंगताः कुमारा यस्मात् तथोक्तम् । अस्तमितो मृत ईश्वरो राजा यस्य तत्तथोक्तं तद्वाज्यं रन्ध्रान्वेषणदक्षाणां द्विषाम् आमिषतां भोग्यवस्तुतां ययौ । 'आमिष' भोग्यवस्तुनि इति केशवः ॥

११ । कुमाराणां वनत्रयेन एव राजा वनत्रये चतुरो गतितां कर्त्तव्यम्, तेनैव कोपनत्रायां येन विजयवर्गनिर्णयं विपुलपत्तेर अलोभमानो हरेण उच्यते ।

अथानाथाः प्रकृतयो मातृबन्धुनिवासिनम् ।

मौलैरानाययामासुर्भरतं स्तम्भिताश्रुभिः ॥ १२

१२ अ. । अथ अनाथाः प्रकृतयो मातृबन्धुनिवासिनं भरतं स्तम्भिताश्रुभिः मौलैः आनाययामासुः ॥ वाच्य—अनाथाभिः मातृबन्धुनिवासी भरतः आनाययामासुः ॥

१२ । अथ अनाथाः प्रकृतयोः अमातराः । 'प्रकृतिः सहजं योनाव-मातरं परमात्मनि' इति विश्वः । मातृबन्धुनिवासिनं भरतं स्तम्भिताश्रुभिः पिष्टमरणगुह्यर्थं मिति भावः । मौलैः आसुः सचिवैः आनाययामासुः आगमयाञ्चक्रुः ॥

१२ । अनन्तरं अङ्गुलीनं अनाथानां अक्षयवन्तपूर्वकं राजांश्च वृद्धां गोपनं कर्त्तव्यं नमर्थं एवैकं विषयं मतिवर्गं राजां मातृगणप्रवासीं उत्तरतः आनयनं कर्त्तव्यम् ।

श्रुत्वा तथाविधं मृत्युं कैकेयीतनयः पितुः ।

मातुर्न केवलं स्वस्याः श्रियोऽप्यासीत् पराङ्मुखः ॥ १३

१३ अ. । कैकेयीतनयः पितुः तथाविधं मृत्युं सुता स्वस्याः मातुः केवलं न (किन्तु) श्रियः अपि पराङ्मुखः आसीत् ॥ वाच्य—कैकेयीतनयेन पराङ्मुखः केवलं अभूयत ॥

१३ । कैकेयीतनयो भरतः पितुः तथाविधं स्वमातृमूलं मृत्युं मरणं श्रुत्वा स्वस्या मातुः केवलं मातुरेव पराङ्मुखः न, किन्तु श्रियः अपि पराङ्मुखः आसीत् ॥

१३ । कैकेयीतनयः उत्तरतः अनाथानां उग्रहृत् हरेण चौरं जननीं गोपनं निजानां

१६। स हि भरतः प्रथमजे अयजे तस्मिन् रामे अकृतश्चोपरिगृहे
सति स्वयं भुवः स्वीकरणादात्मानं परितारं मेने । 'परिवेत्तानुजोऽनहे

ज्यैष्ठे दारपरिग्रहात् इत्यमरः । भूपरिग्रहोऽपि दारपरिग्रहसम
इति भावः ॥

१७ । अश्वत्थं त्रिशूलं त्रिकालम्भी अश्वत्थं इत्येव लोभेनैव वदन्तः अश्वत्थं त्रिशूलं त्रिकालम्भी
आगमनं कश्चित्कालं त्रिशूलं गमनं कश्चित्कालम् ।

तमशक्यमपाक्रष्टं निदेशात् स्वर्गिणः पितुः ।

ययाचे पादुके पश्चात् कर्त्तुं राज्याधिदेवते ॥ १७

१७ अः । स्वर्गिणः पितुः निदेशात् अपाक्रष्टम् अशक्यं तं पश्चात् पादुके राज्याधिदेवते कर्त्तुं
ययाचे ॥ वाच्य—(तेन) अशक्यः स ययाचे ॥

१७ । स्वर्गिणः पितुर्निदेशात् अपाक्रष्टं निवर्त्तयितुमशक्यं तं रामं
पश्चाद्राज्याधिदेवते स्वामिन्यौ कर्त्तुं पादुके ययाचे ॥

१९ । किञ्च त्विन् वर्षगतं पितामहं आश्रित्य कश्चित्कालं नानाविधैः त्वयि त्रिशूलं त्रिकालम्भी
आगमनं कश्चित्कालं त्रिशूलं गमनं कश्चित्कालम् ।

स विसृष्टस्तथेत्युक्त्वा भ्रात्रा नवाविशत् पुरीम् ।

नन्दियामगतस्तस्य राज्यं न्यासमिवाभुनक् ॥ १८

१८ अः । सः भ्रात्रा तथा इति उक्त्वा विसृष्टः नन्दियामगतः (सन्) तस्य राज्ञा न्यासम् इव
अभुनक् ॥ वाच्य—भ्रात्रा विसृष्टेन तेन पुरीं नवाविशत्, नन्दियामगतेन (तेन) अभुनक्त ॥

१८ । स भरतः भ्रात्रा रामेण तथेत्युक्त्वा विसृष्टः सन् पुरीमयोध्यां
नवाविशदेव । किन्तु नन्दियामगतः सन् तस्य रामस्य राज्यं न्यासमिव
निष्प्रेषमिव अभुनक् अपालयन्, न तु उपभुक्तवानित्यर्थः । अन्यथा 'भुजो
ऽनघने' इत्यात्मनेपदप्रसङ्गः । भुजैर्लब्धः ॥

१९ । त्रिशूलं त्वयि त्रिशूलं त्रिकालम्भी अश्वत्थं इत्येव लोभेनैव वदन्तः अश्वत्थं त्रिशूलं त्रिकालम्भी
आगमनं कश्चित्कालं त्रिशूलं गमनं कश्चित्कालम् ।

दृढभक्तिरिति ज्येष्ठे राज्यदृष्ट्यापराङ्मुखः ।

मातुः पापस्य भरतः प्रायश्चित्तमिवाकरोत् ॥ १९

१९ अः । ज्येष्ठे दृढभक्तिः राज्यदृष्ट्यापराङ्मुखः भरतः इति (उक्तानुष्ठानेन) मातुः पापस्य
प्रायश्चित्तम् इव अकरोत् ॥ वाच्य—दृढभक्तिना राज्यादृष्ट्यापराङ्मुखेन, भरतेन अकियतम् ॥

१९ । ज्येष्ठे दृढभक्तिः राज्यदृष्ट्यापराङ्मुखो भरत इति पूर्वोक्ता-
नुष्ठानेन मातुः पापस्य प्रायश्चित्तं तदपनोदकं कर्म अकरोदिव । इत्युक्तं

प्रेक्षा । दृढभक्तिरित्यत्र दृढशब्दस्य 'स्त्रियाः पुं वत्-इत्यादिना पुं वद्भावो दुर्घटः । 'अप्रियादिषु' इति निषेधात् । भक्तिशब्दस्य प्रियादिषु पाठात् । अतो दृढं भक्तिरस्येति नपुंसकपूर्वपदो बहुव्रीहिरिति गणव्याख्याने दृढ-भक्तिरित्येवमादिषु पूर्वपदस्य नपुंसकस्य विवक्षितत्वात् सिद्धमिति समाधे-यम् । वृत्तिकारश्च—दीर्घनिवृत्तिमात्रपरो दृढभक्तिशब्दो लिङ्गविशेषस्य अनुपकारत्वात् स्त्रीत्वमविवक्षितमेव, तस्मादस्त्रीलिङ्गत्वात् दृढभक्तिशब्दस्यार्थं प्रयोग इत्यभिप्रायः । न्यासकारोऽप्येवम् । भोजराजस्तु—कर्मसाधनस्यैव भक्तिशब्दस्य प्रियादिपाठात् भवानोभक्तिरित्यादौ कर्मसाधनत्वात् पुं वद्भाव-प्रतिषेधः । दृढभक्तिरित्यादौ तु भावसाधनत्वात् पुं वद्भावसिद्धिः पूर्वपदस्य इत्याह ॥

१० । अथैकत्र अति दृढवृत्तिवन्तः उग्र उग्रोक्तः १-गत्रादुक्त इति । येन शीघ्रं जननीकृतं पापं न भविष्यति इति कथितं नागिनेन ।

रामोऽपि सह वैदेह्या वने वन्येन वर्त्तयन् ।

चचार सानुजः शान्तो वृद्धेष्वाकुव्रतं युवा ॥ २० ॥

२० अः । सानुजः शान्तः रामः अपि वैदेह्या सह वने वन्येन वर्त्तयन् युवा (एव) वृद्धेष्वाकुव्रतं चचार ॥ वाच्य—वर्त्तयता सानुजेन शान्तेन युवा रामेण चरे ॥

२० । सानुजः शान्तो रामोऽपि वैदेह्या सह वने वन्येन वनभवेन कन्दमुलादिना वर्त्तयन् वृत्तिं कुर्वन् जीवन् वृद्धेष्वाकुषां व्रतं वनवासः-कम् युवा यौवनस्य एव चचार ॥

२० । एषैक एषां वृत्तिं दायकं अशुभं लक्षणं एव । सानुजो महिष वनजातः वनशूल उक्तः । विनयापनपूर्वकं यौवनेनैव वृद्धे इव । कुर्वन् यौवनस्य उक्तं आचरणं कथितं नागिनेन ।

प्रभावस्तम्भितच्छायमाश्रितः स वनस्पतिम् ।

कदाचिद्वृक्षे सीतायाः शिंशुं किञ्चिदिव श्रमात् ॥ २१ ॥

२१ अः । सः कदाचित् प्रभावस्तम्भितच्छायं वनस्पतिम् आश्रितः (सन्) किञ्चित् श्रमात् इव सीतायाः वृक्षे शिंशुं ॥ वाच्य—आश्रितेन तेन शिंशुः ॥

२१ । स रामः कदाचित् प्रभावेण स्वमहिम्ना स्तम्भिता स्थिरीकृता छाया यस्य तं वनस्पतिमाश्रितः सन् किञ्चिदीषच्छ्रमादिव सीताया वृक्षे शिंशुं सुस्थाप ॥

ऐन्द्रिः किल नखैस्तस्या विददार स्तनौ द्विजः ।

प्रियोपभोगचिह्नेषु पौरोभाग्यमिवाचरन् ॥ २२

२१ अः । ऐन्द्रिः द्विजः तस्याः स्तनौ प्रियोपभोगचिह्नेषु पौरोभाग्यम् इव आचरन् नखैः विददार किल ॥ वाच्य—पौरोभाग्यमाचरता इव ऐन्द्रिया द्विजेन विदद्राते ॥

२२ । ऐन्द्रिः इन्द्रस्य पुत्रो द्विजः पक्षी काकः तस्याः सीतायाः स्तनौ प्रियस्य रामस्य उपभोगचिह्नेषु तत्कृतनखक्षतेषु इत्यर्थः । पुरोभागिनी दोषैकदग्निनः कर्म पौरोभाग्यम् । 'दोषैकदृक् पुरोभागी' इत्यमरः । दुःस्निष्टदोषघातम् आचरन् कुर्वन्निव नखैर्विददार विलिलेख । किल इति ऐतिह्ये ॥

२३—२२ । एक समय राम बाँधुकाकाने चिह्नित करिता येन जेवने आश्रितः उक्तने गीतां अकनवात्र भजन करिलेन । अहे समय अकनवात्रा वारन रामकृतनखचिह्नेषु पौरोभागी इहेगहे येन नख बाँधु गीतां उक्तने विनिरन करिन ।

तस्मिन्नास्यदृषीकास्त्रं रामो रामावबोधितः ।

आत्मानं मुमुचे तस्मादेकनेत्रव्ययेन सः ॥ २३

२३ अः । रामावबोधितः रामः तस्मिन् दृषीकास्त्रम् आसत् । सः एकनेत्रव्ययेन तस्मात् आत्मानं मुमुचे ॥ वाच्य—रामावबोधितेन रामेण आसि । तेन आत्मा मुमुचे ॥

२३ । रामया सीतया अवबोधितो रामः तस्मिन् काके दृषीकास्त्रं काशास्त्रम् । 'दृषीका काशमुच्यते' इति हलायुधः । आसत् अस्सतिस्म । 'असु अपे' इति धातोलुङ् । 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' इत्यङ्प्रत्ययः । 'अस्यतेत्युक्' इति श्रुगागमः । सः काकः एकनेत्रस्य व्ययेन दानेन तस्मात् अस्मात् आत्मानं मुमुचे मुक्तवान् । मुचेः कर्त्तरि लिट् 'धैनु' मुमोच' इतिवत् प्रयोगः ॥

२४ । राम गीतां अकनवात्रा विनिरन इहेग उक्तने काकेन अति श्रैविकात्र निक्कन करिलेन, काक उक्तने एकनीनात्र येन अर्जन करिता श्रैविकात्र इहेते बोवन त्रक करिन ।

रामस्त्वासन्नदेशत्वाद्भरतागमनं पुनः ।

आशङ्क्योत्सुकसारङ्गां चित्रकूटस्थलीं जही ॥ २४

२४ अः । रामः तु आसन्नदेशत्वात् पुनः भरतागमनम् आशङ्क्य उत्सुकसारङ्गां चित्रकूटस्थलीं जही ॥ वाच्य—रामेण उत्सुकसारङ्गां चित्रकूटस्थलीं जही ॥

२४ । रामसु आसन्नदेशत्वादेतोः पुनर्भरतागमनमाशङ्क्य उत्सुक-

সারঙ্গাম্ চক্ষুণ্ণিতহরিণাং চিত্রকূটস্থলীং জহৌ তত্ব্যাজ । আসন্নবাসৌ
দেশেষেতি বিয়হঃ ॥

২৪। অশোধ্যার অতিনিকটবর্তী বলিয়া ভরত পুনরায় তথায় আগমন করিতে
পারেন, এই আশঙ্কায় রাম চিত্রকূট পরিত্যাগ করিলেন, তখন তাঁহারে বিরহে তক্তা
বৃগগণ সাতিনয় উৎকণ্ঠিত হইল।

প্রযথাবাতিথেষু বসন্ ঋষিকুলেষু সঃ ।

দক্ষিণাং দিশমৃচ্চেষু বার্ষিকেষু বাহুস্করঃ ॥ ২৫

২৫ অঃ । সঃ বাতিথেষু ঋষিকুলেষু বার্ষিকেষু বাহুস্করঃ ইব বসন্ দক্ষিণাং দিশং প্রযয়ী ।
বাহু—বসতা বাহুস্করেণ ইব তেন রামেণ দক্ষিণা দিক্ প্রযয়ী ॥

২৫। সঃ রামঃ । অতিথিষু সাধুনি আতিথ্যানি । ‘পথ্যতিথিবসতি-
স্বপতের্ভজ্’ ইতি ঠজ্ প্রত্যয়ঃ । তেষু ঋষিকুলেষু ঋত্ব্যশ্রমেষু, ‘কুলং কুল্যে
গণে দেহে গেহে জনপদেষু’ ইতি হৈমঃ । বর্ষাসু ভবানি বার্ষিকাণি ।
‘বর্ষাভ্যষ্টক্’ ইতি ঠক্ প্রত্যয়ঃ । তেষু ঋত্বেষু নচত্রেষু রাশিষু বা বাহুস্কর
ইব বসন্ দক্ষিণাং দিশং প্রযয়ী ॥

২৫। দিবাকর যেরূপ জন্মঃ বর্ষাকালীন রাশিগণল সংক্রমণপূর্বক দক্ষিণদিকে
গমন করেন, রামও তজ্জপ অতিথিগণ ঋষিগণের আশ্রমে বিশ্রাম করিতে করিতে
দক্ষিণদিকে গমন করিতে লাগিলেন ।

বমৌ তমনুগচ্ছন্তী বিদেহাধিপতেঃ সুতা ।

প্রতিষিদ্ধাপি কৈকেয়্যা লক্ষ্মীরিব গুণোন্মুখী ॥ ২৬

২৬ অঃ । তম্ অনুগচ্ছন্তী বিদেহাধিপতেঃ সুতা কৈকেয়্যা প্রতিষিদ্ধা (অপি) গুণোন্মুখী লক্ষ্মীঃ
ইব বমৌ ॥ বাহু—গুণোন্মুখ্যা লক্ষ্মী ইব প্রতিষিদ্ধাপি অনুগচ্ছন্ত্যা সুতয়া বমৌ ॥

২৬। তং রামম্ অনুগচ্ছন্তী বিদেহাধিপতেঃ সুতা সীতা কৈকেয়্যা
প্রতিষিদ্ধা নিবারিতা অপি গুণোন্মুখী গুণোৎসুকা লক্ষ্মীঃ রাজলক্ষ্মীঃ
ইব বমৌ ॥

২৬। বিদেহরূপিতা সীতাকেই রামের অনুগমন করায় মনে হইল—রাজলক্ষ্মী
কৈকেয়ী কর্তৃক নিবারিতা হইয়াও যেন রামগণের পক্ষপাতিনী হইয়াই তাঁহার
অনুগমন করিতেছেন ।

অনসূয়াতিসৃষ্টেন পুণ্যগন্ধেন কামনম্ ।

সা চক্ষারাজ্জরাগেয়্য পুষ্পোচ্ছলিতপট্পদম্ ॥ ২৭

२७ अ. । सा अनन्यातिरुद्धेन पुण्यगन्धेन अङ्गरागेण काननं पुष्पोत्थितवट्पदं चकार ॥
वाच्य—तथा चक्रे ॥

२७। सा सीता अनसूयया अतिभार्यया अतिसूष्टेन दक्षेन पुण्य-
गन्धेन अङ्गरागेण काननं वनम् । पुण्येभ्य उच्चलिता निर्गताः षट्पदा
यस्मिन् तत् तथाभूतं चकार ॥

২৭। অত্রিপুরী অননুয়া সীতার অঙ্গরাগ রচনা করিলেন, ঐ অঙ্গরাগের পুণ্যগন্ধে কাননভূমি এতই আনন্দিত হইল যে, অলিকূল পুষ্প পরিত্যাগ করিয়া ইতস্ততঃ প্রধাবিত হইল।

सन्ध्याभक्तपिशस्तस्य विराधो नाम राक्षसः ।

अतिष्ठन्मार्गमावृत्य रामस्येन्दोर्विव ग्रहः ॥ २८

१८ अः । सन्धाभकपिशः विराधः नाम राक्षसः, यदः इन्द्रोः इव, तस्य रामस्य मार्गम् आहत्य प्रतिष्ठत ॥ वाच्य—सन्धाभकपिशेन विराधेन राक्षसेन गृहेण अखीयत ॥

२८। सन्ध्याभक्तपिण्डः विराधो नाम राजसः, ग्रहः राहुः इन्दोरिव,
तस्य रामस्य मार्गम् अध्वानम् आहृत्य प्रवक्ष्य्य अतिष्ठत् ॥

২৮। রাহু বৈক্রম মুখাকরের পথ অবরোধ করে, সন্ধ্যাকালীন মেঘবৎ কণিশবর্ণ
রাক্ষস বিরাধ তজ্রপ রামের পথ অবরোধ করিয়া দণ্ডায়মান হইল।

स जहार तयोर्मध्ये मैथिलीं लोकशोषणः ।

नभोनभस्ययोर्वृष्टिमवग्रह इवान्तरे ॥ २६

२५ अः । लोकशोधणः सः तयोः मध्ये मैथिलीं, नभोनभस्ययोः अन्तरे हृष्टिम् अवगृह्यः इव
अग्रार ॥ वाच्य—तेन लोकशोधणेन मैथिली, हृष्टिः अवगृह्येण इव जज्ञे ॥

२८ । लोकस्य शोषणः शोषकः स राक्षसः तयोः रामलक्ष्मणयोर्मध्ये
मैथिलीम् नमोनभस्ययोः आवणभाद्रपदयोरन्तरे मध्ये वृष्टिम् अवग्रहः
वर्षप्रतिबन्ध इव जह्वार । 'वृष्टिर्वर्षे' तद्विघातेऽवग्रहावग्रही समौ
इत्यमरः ॥

২৯। অবগ্রহ যেমন প্রাণ ও ভাস্কর্য্যাসের মধ্যবর্তী বৃষ্টি হরণ করে, তজ্জন গোক-
নাশক রাক্ষস বিরাধ, রাম লক্ষ্মণের মধ্যগত সীতাদেবীকে হরণ করিল।

तं विनिष्पिष्य काकुत्स्थौ पुरा दूषयति स्थूलौम् ।

गन्धेनाशुचिना चेति वसुधायां निवस्यतुः ॥३०॥

१० अ. । काकुत्स्थौ तं विनिर्णय्य पश्यन्तिना गर्भेन स्थलीं पुरा दूषयति ॥ इति वसुधायां
निषस्रतः च । वाच—काकुत्स्थस्याभ्यां निचक्षुः । तेन स्थलीं दूषयते ॥

३० । ककुत्स्थस्य गोत्रापत्ये पुमांसी काकुत्स्थौ रामलक्ष्मणौ तं विराधं विनिष्पिथ्य हत्वा, अशुचिना अपवित्रेण गन्धेन स्थलीमाश्रमभुवं पुरा दूषयति दूषयिष्यतीति हेतोः । 'यावत्पुरानिपातयोर्लट्' इति भविष्यदर्धे लट् । वसुधायां निचखतुः भूमौ खनित्वा निक्षिप्तवन्तौ च ॥

३० । तथेन त्राम उ नम्रण ये विराधक विनाश करिषा, उहाव गृध्रणेश्वर मृति-
गच्छे पाछे आश्रमपन दूषित इत्य, एहे आश्रमाय उहाक मृत्तिकाभक्षो शोषित
करिजेन ।

पञ्चवध्यां ततो रामः शासनात् कुम्भजन्मनः ।

अनपोदस्थितिस्तस्थौ विन्ध्याद्रिः प्रकृताविव ॥ ३१

३१ अः । ततः रामः कुम्भजन्मनः शासनात् पञ्चवध्यां विन्ध्याद्रिः प्रकृती इव अनपोदस्थितिः
(सन्) तस्थौ ॥ वाच्य—रामेण विन्ध्याद्रिणा अनपोदस्थितिना तस्थे ।

३१ । ततो रामः कुम्भजन्मनोऽगस्त्यस्य शासनात्, पञ्चानां वटानां समाहारः पञ्चवटी । 'तद्वितार्थ—इति तत्पुरुषः, 'संख्यापूर्वी द्विगुः' इति द्विगुसंज्ञायां 'द्विगोः' इति डीप् । 'द्विगुरेकवचनम्' इत्येकवचनम् । तस्यां पञ्चवटां विन्ध्याद्रिः प्रकृती बुद्धेः पूर्वावस्थायामिव, अनपोदस्थितिः अनतिक्रान्तमर्यादः तस्थौ ॥

३१ । अनन्तर महर्षि अगस्त्यर आदेशेन विकारपर्वत वक्षेप वर्कित ना इहेरा माया-
वहाय अवस्थित हिन, मर्यादावर्कक त्राम उक्षेप अगस्त्यर आदेशेन आर अग्रसर ना
इहेरा पक्षवटीते वास करिते नागिजेन ।

रावणावरजा तत्र राघवं मदनातुरा ।

अभिपेदे निदाघार्त्ता व्यालीव मलयद्रुमम् ॥ ३२

३२ अः । तत्र मदनातुरा रावणावरजा राघवं निदाघार्त्ता व्याली मलयद्रुमम् इव अभिपेदे ।
वाच्य—मदनातुरया रावणावरजया (शूर्पणखया) राघवः निदाघार्त्तया, व्याल्या मलयद्रुम इव
अभिपेदे ।

३२ । तत्र पञ्चवटां मदनातुरा रावणावरजा शूर्पणखा । 'पूर्व-
पदात् संज्ञायाम्' इति णत्वम् । राघवं निदाघार्त्ता घर्मतया व्याकुला
व्याली भुजङ्गी मलयद्रुमं चन्दनद्रुमम् इव अभिपेदे प्राप ॥

३२ । निदाघणीडिता भुजङ्गी येमन चन्दनद्रुमयोपे गमन कर, मर्यादाया
रावणावरजा शूर्पणखा उक्षेप एक समग्र रागछेत्र निकट गमन करिन ।

सा सौतासन्निधावेव तं वव्रे कथितान्वया ।

अत्यारूढो हि नारीणामकालज्ञो मनोभवः ॥ ३३

३३ अ. । सा सीतासन्निधौ एव कथितान्वया (सती) तं वव्रे । हि (तथाहि) अत्याहृतः नारीणां मनोभयः अकालज्ञः (भवति) । वाच्य—कथितान्वयया तथा स वव्रे । अकालज्ञेन मनोभवेन अत्याहृते न भूयते ।

३३ । सा शूर्पणखा सीतासन्निधावेव कथितान्वया कथितस्त्वधंशा सती तं रामं वव्रे हतवती । तथाहि—अत्याहृतोऽतिप्रहृष्टो नारीणां मनोभवः कामः कालज्ञोऽवसरज्ञो न भवतीत्यकालज्ञो हि ॥

३३ । मेहे निशाचरो आश्वपत्तिष्ठ प्रदानपूर्वकं गीताग्नौपेहे रामस्त्वहं विवाहार्थं वव्रे कव्रिण । कामिनौमित्रेण अतिमात्रवर्द्धितं कामपीडा कथनहे कानाकान विचारं कव्रिणेत पात्रे न ।

कलत्रवानहं वाले कनीयांसं भजस्व मे ।

इति रामो वृषस्यन्तीं वृषस्कन्धः शशास ताम् ॥ ३४

३४ अ. । वृषस्कन्धः रामः वृषस्यन्तीं तां (राक्षसीम्) 'हे वाले ! अहं कलत्रवान् मे कनीयांसं भजस्व' इति शशास । वाच्य—कलत्रवता वृषस्कन्धेन मया, (भूयते) त्वया कनीयान् भज्यतामिति रामेण सा वृषस्यन्ती शशासे ॥

३४ । वृषः पुमान् । 'वृषः स्यादासवे धर्मे सौरभये च शुक्ले । पुंराशिभेदयोः शुक्लां मूषकश्चैष्टयोरपि' इति विश्वः । वृषं पुरुषमात्मार्थमिच्छतीति वृषस्यन्ती कामुकी । 'वृषस्यन्तो च कामुकी' इत्यमरः । 'सुप आत्मनः क्वच' इति क्यच्प्रत्ययः, 'अश्वत्थीरवृषलवणानामात्मप्रौती क्वचि' इत्यसुगागमः, ततो लट्: शत्रादेशः, 'उगितश्च' इति ङीप् । श्लोकार्थस्तु—वृषस्कन्धो रामो वृषस्यन्तीं तां राक्षसीं 'हे वाले ! अहं कलत्रवान्, मे कनीयांसं कनिष्ठं भजस्व' इति शशास आज्ञापितवान् ॥

३४ । तथेन वृषहृक् रामः एहे कामुकी पूर्णवर्णादेक आत्मनः कव्रिणेत, - वात्रे ! आमात्रं पत्नी आच्छे, त्वमि आमात्रं कनिष्ठं नक्षत्रक उन्नना कव्र ।

ज्येष्ठाभिगमनात् पूर्व तेनाप्यनभिनन्दिता ।

सामुद्रामाश्रया भूयो नदीवोभयकूलभाक् ॥ ३५

३५ अ. । पूर्वं ज्येष्ठाभिगमनात् तेन (लक्षणेन) अपि अनभिनन्दिता सा भूयः रामाश्रया (सती) उभयकूलभाक् नदी इव अभूत् । वाच्य—अनभिनन्दितया रामाश्रयया तथा (राक्षसा) उभयकूलभाजा नद्या इव अभवि ॥

३५ । पूर्वं ज्येष्ठाभिगमनात् तेन लक्षणेनापि अनभिनन्दिता नाङ्गो-
क्षता भूयो रामाश्रया सा राक्षसी उभे कूले भजतीति उभयकूलभाक्

नदीव अभूत् । सा हि यातायाताभ्यां पर्यायेण कूलद्वयगामिनौ नदी-
सदृशौ अभूदित्यर्थः ॥

३१ । अनन्तरं शूर्पणखा मन्त्रगमनोपेयं गमनं करिणे, पूर्वेण चोर्ध्वेन निकटे विवाहार्थं
गमनं करिष्याहिणं वनिना, त्रिनिष्ठं उपाशङ्क्य अन्तर्गतं करिणेन ना, तत्रेण उल्लङ्घन-
गामिनौ नदीव भूतौ भूतौ पुनस्तौ त्रायैव निकटे गमनं करिण ।

संरम्भं मैथिलीहासः क्षणसौम्यां निनाय ताम् ।

निवातस्तिमितां वेलां चन्द्रोदय इवोदधेः ॥ ३६

३६ अः । मैथिलीहासः क्षणसौम्यां तां निवातस्तिमिताम् उदधेः वेलां चन्द्रोदयः इव संरम्भं
निनाय ॥ वाच्य—मैथिलीहासेन क्षणसौम्या सा, निवातस्तिमिता वेला चन्द्रोदयेन इव निम्ने ॥

३६ । मैथिलीहासः क्षणं सौम्यां सौम्याकारां तां राक्षसीं, निवातेन
स्तिमितां निखलागं उदधेर्वेलाम् अम्बुविक्रान्तिम् अम्बुपूरमित्यर्थः । 'अम्बु-
विक्रान्तिं वेला' इत्यमरः । चन्द्रोदय इव संरम्भं सङ्कोभं निनाय ।

३७ । तत्रेण एवै वानां शूर्पणेन गीतां ज्ञेयं शङ्क्य करिणेन, उल्लङ्घनेन गेहे कण-
काग्रेण अङ्गं योग्यशूर्पणखीं राक्षसीं प्रवनेन शङ्कावातावे निष्ठेन जनविजयराशिं
वेक्षणं चक्षुषा उल्लङ्घित इव उल्लङ्घनं विकृतभावस्थां हरेण ।

फलमस्योपाहासस्य सद्यः प्राप्तासि पश्य माम् ।

मृग्याः परिभवो व्याघ्रामित्यवेहि त्वया कृतम् ॥ ३७

इत्युक्त्वा मैथिलीं भर्तुरङ्गे निविशतीं भयात् ।

रूपं शूर्पणखा नाम्नः सदृशं प्रत्यपद्यत ॥ ३८

३७—३८ अः । अस्य उपहासस्य फलं सद्यः प्राप्तासि, मां पश्य, त्वया कृतं व्याघ्रं मृग्याः परि-
भवः इति अवेहि । भयात् भयः अङ्गे निविशतीं मैथिलीम् इत्युक्त्वा शूर्पणखा नाम्नः सदृशं रूपं
प्रत्यपद्यत । वाच्य—त्वया प्राप्तासि, अहं इदं (त्वया) व्याघ्रं मृग्याः परिभवः इति अवेधताम्
(त्वया) । शूर्पणखया ॥

३७ । श्लोकद्वयेनान्वयः । अस्य उपहासस्य फलं सद्यः सम्प्रत्येव
प्राप्तासि, मां पश्य, त्वया कृतं कृतमुपहासरूपं करणं व्याघ्रं विषये
मृग्याः कर्ताः परिभव इति अवेहि ॥

३८ । भयात् भर्तुरङ्गे निविशतीम् आलिङ्गन्तीं मैथिलीमित्युक्त्वा शूर्प-
णखा नाम्नः सदृशं शूर्पाकारनखयुक्तमित्यर्थः । रूपमाकारं प्रत्यपद्यत
स्वीचकार अदर्शयदित्यर्थः ॥

३९ । तेन गीतां वनिनः—भूमिं अविनयेन एवै उपाशङ्क्येन कणं गेहेन ।

মৃতী কর্তৃক ব্যাধীর পরিভবের ভাষা আমার প্রতি তোমার এই উপহাস মনে করিও ।
আমি কেমন তাহা দেখিতে পারিইব !

৩৮। এই কথা বলিয়া সে “শূর্ণপথা” এই নামাশ্রয়ণ বিকৃতরূপ ধারণ করিল,
তখন জনকনন্দিনী ভীতা হইয়া পতির কোঁড়ে প্রবেশ করিলেন ।

লক্ষণাঃ প্রথমং শ্রুত্বা কোকিলামম্মুবাदिनीम् ।

शिवाघोरस्वनां पश्चाद्बुबुधे विक्रतेति ताम् ॥ ৩৯

৩৯ অঃ । লক্ষণাঃ প্রথমং কোকিলামম্মুবাदिनीं পশ্যাৎ শিবাঘোরস্বনাং তাং শ্রুত্বা বিকৃতা ইতি
বুধে ॥ বাচ্য—লক্ষণাং ॥

৩৯। লক্ষণাঃ প্রথমং কোকিলামম্মুবাदिनीं পশ্যাৎ শিবাঘদ-
ঘোরস্বনাং তাং শূর্ণপথাং শ্রুত্বা তস্যাঃ স্বনং শ্রুত্বৈতদ্যঃ । সুস্বনঃ শব্দঃ শ্রুত
ইতিবৎ প্রয়োগঃ । বিকৃতা মায়াবিনীতি বুধে বুধবান্ । কৰ্ত্তরি লিট্ ॥

৩৯। লক্ষণাঃ প্রথমং তাহার কোকিলার ভাষা মধুর স্বর শুনিয়াছিলেন, পরে
শূর্ণপথীর ভাষা ঘোরস্বর শুনিয়া তাহাকে মায়াবিনী বলিয়া জানিতে পারিলেন ।

पर्यशालामथ क्षिप्रं विकृष्टासिः प्रविश्य सः ।

वैरूप्यपौनरुक्त्येन भौषणां तामयोजयत् ॥ ৪০

৪০ অঃ । অথ সঃ বিকৃষ্টাসিঃ (সন্) ক্ষিপ্রং পর্যশালাং প্রবিশ্য ভৌষণাং তাং বৈরূপ্যপৌনরুত্যে
ন অয়োজয়ত ॥ বাচ্য—বিকৃষ্টাসিনা তেন ভৌষণা সা অয়োজ্যত ॥

৪০। অথ স লক্ষণাঃ বিকৃষ্টাসিঃ কোশোদ্ভূতখড়্গঃ সন্ ক্ষিপ্রং পর্য-
শালাং প্রবিশ্য । ভৌষণ্যনোতি ভৌষণাম্ । নন্দ্যাদিত্বান্তর্যুঃ কৰ্ত্তরি ।
তাং রাক্ষসীং বৈরূপ্যস্য পৌনরুত্যম্ । লক্ষণয়া হৈগুণ্যম্ । তেন অয়োজয়ত্
যোজিতবান্ । স্বभावत एव विकृतां तां कर्णादिच्छेदेन पुनरतिविकृताम्
अकरोत् इत्यर्थः ॥

৪০। অনন্তর লক্ষণ তৎক্ষণাৎ কোষ হইতে অসি নিকাশিত করিয়া সত্তর পর-
শালায় প্রবেশপূর্বক সেই স্বভাবতঃ বিকৃতা নিশাচরীর নাগা কর্ণ ছেদন করিয়া তাহাকে
আরও ভয়ঙ্কররূপী করিলেন ।

सा वक्रनखधारिण्या वेणुकर्कशपर्वया ।

अङ्गुशाकारयाङ्गुल्या तावतर्जयदम्बरे ॥ ৪১

৪১ অঃ । সা বক্রন (স্থিতা সতী) বক্রনখধারণ্যা বেণুকর্কশপর্বয়া অঙ্গুশাকারয়া অঙ্গুল্যা
তী অতর্জয়ত্ । বাচ্য—তয়া তী অতর্জ্যেতাম্ ॥

৪০। সা, বক্রনখ ধারয়তীতি বক্রনখধারণী তথা বেণুবৎ কর্কশ-

पर्वया अतएव अङ्गुश्र्वाकार इव आकारो यस्याः सा तथा अङ्गुल्या तौ
राधवौ अम्बरे व्योम्नि स्थिता । 'अम्बरं व्योम्नि वाससि' इत्यमरः ।
अतर्जयत् अभत् सयत् 'तर्जं भत् सने' इति धातोश्चौरादिकादनुदात्तेस्वादा-
त्मनेपदेन भाष्यं, तथापि चक्षिडो डित्करणज्जापकानुदात्तेष्वनिमित्तस्य
अनित्यत्वात् परस्मैपदमूहमित्युक्तमाख्यातचन्द्रिकायाम् । तर्जयते भर्त्स-
यते तर्जयतीत्यपि च दृश्यते कविष्विति ॥

प्राप्य चाशु जनस्थानं खरादिभ्यस्तथाविधम् ।

रामोपक्रममाचख्यौ रक्षःप्ररिभवं नवम् ॥४२

४२ अ. । (सा) जनस्थानम् आशु प्राप्य खरादिभ्यः तथाविधं रामोपक्रमं नवं रत्नपरिभवम्
 आचख्यौ च ॥ वाच्य—तथाविधः रामोपक्रमः नवः रत्नपरिभवः आचख्यौ ॥

४२ । सा आशु जनस्थानं प्राप्य खुरादिभ्यो राक्षसेभ्यस्तथाविधं
स्वाङ्गच्छेदात्मकम् उपक्रम्यत इत्युपक्रमः । कर्मणि घञ् प्रत्ययाः । रामस्य
कर्त्तरूपक्रमः रामोपक्रमं रामेणादावुपक्रान्तमित्यर्थः । 'उपज्ञोपक्रमं
रामेणादावुपक्रान्तमित्यर्थः । 'उगजोपक्रमं तदाद्याचिस्थामायाम्' इति
कौवत्वम् । तत् नवं रक्षसां कर्मभूतानां परिभवम् आचख्यौ च ॥

৪১ ৪২। তখন সেই বক্রনধারিণী শূর্ণগথা বংশবৎ কর্কশ পর্কবিশিষ্ট অঙ্কুশা-
কার অঙ্গুলিদ্বারা অম্বরতল হইতে রাম-স্নানক্ষেত্রে উর্জ্জন করিল এবং সত্তর জনস্থানে গমন
করিয়া খর-দৃশ্যের নিকট এই অভিনব রাক্ষসপরিভব জ্ঞাপন করিল।

मुखावयवलूनां तां नैर्ऋता यत् पुरा दधुः ।

रामाभियायिनां तेषां तदेवाभूदमङ्गलम् ॥ ४३

४२ अ. । नैर्ऋताः सुखावयवतूनां तां पुरः दधुः (इति) यत् तत् एव रामाभिर्यागिनां तेषाम्
अमङ्गलम् अभूत् ॥ वाच्य—नैर्ऋतैः सुखावयवतूनां सा पुरो दधे । अमङ्गलम् अभवि ॥

४३। नैऋता राक्षसाः । 'नैऋतो यातुरक्षसो' इत्यमरः । सुखा-
वयवेषु कर्णादिषु लूनां छिन्नां तां पुरो दधुः अग्रे चक्रुः इति यत् तदेव
रामाभियायिनां राममभिद्रवतां तेषाममङ्गलम् अभूत् ॥

৪৩। রামের সহিত যুদ্ধাভ্যাসকালে রাক্ষসগণ নাসাকর্ণবাহিত শূর্ণগণকে যে অশ্রু
করিয়া গমন করিয়াছিল, ইহাই তাহাঙ্গিরের অমঙ্গলসূচক ইহ্মা ছিল।

उदायुधानापततस्तान् दृष्टान् प्रेक्ष्य राघवः ।

निदधे विजयाशंसां चापि सीताञ्च लक्ष्मणो ॥४४॥

४४ अ. । उदायुधान् आपततः इमान् तान् प्रेक्ष्य राघवः चापे विजयाशंसां लक्षणे सीतां च निदधे । वाच्य—राघवेण विजयाशंसा, सीता च निदधे ॥

४४ । उदायुधान् उद्यतायुधान् आपतत आगच्छतः इमांस्तान् खरा-
दीन् प्रेक्ष्य राघवः चापे विजयस्य आशंशाम् आशां लक्षणे सीतां च
निदधे । सीतारक्षणे लक्षणं नियुज्य स्वयं युद्धाय संनद्ध इति भावः ॥

४४ । राघव उद्यतायुध गर्हित मेहे ब्राह्मणगणक आगिते देखिना गीतार ब्रह्मण-
तार लक्षण एव विजयाशंसा श्रीरामानेन संस्थापित करिनेन ।

एको दाशरथिः कामं यातुधानाः सहस्रशः ।

ते तु यावन्त एवाजौ तावांश्च ददृशे स तैः ॥ ४५

४५ अ. । दाशरथिः एकः यातुधानाः कामं सहस्रशः (सन्ति) । तैः सः आजौ ते (यातु-
धानाः) यावन्त एव तावान् च ददृशे । वाच्य—एकेन दाशरथिना, यातुधानैः तैः यावन्तः भूयते ।
ते तं तावन्तं ददृशुः ॥

४५ । दाशरथिः रामः एकोऽद्वितीयः । यातुधानाः कामं सहस्रशः
सन्तीति शेषः । तैर्यातुधानैस्तु सः रामः आजौ ते यातुधाना यावन्तः
यावत्संख्यका एव तावान् तावत्संख्यकांश्च ददृशे ॥

४५ । राम एकान्ती, ब्राह्मण गणक गणक ; किछ दूकडूमिते तांशारा यतञ्जनि
आजिवाहिनि, तांशारा तांशारेण समानसंख्याक रामहे देखिते जागिन ।

असज्जनेन काकुत्स्थः प्रयुक्तमथ दूषणम् ।

न चक्षमे शुभाचारः स दूषणमिवात्मनः ॥ ४६

४६ अ. । अथ शुभाचारः सः काकुत्स्थः असज्जनेन प्रयुक्तं दूषणम् (दूषणाख्यम्) आत्मनः
(दूषणम्) इव, न चक्षमे । वाच्य—काकुत्स्थेन शुभाचारेण तेन ॥

४६ । अथ शुभाचारः रणे साधुचारी सदृष्टस्तथ सः काकुत्स्थः अस-
ज्जनेन दुर्जनेन रक्षोजनेन च प्रयुक्तं प्रेषितमुच्चारितं च दूषणं दूषणाख्यं
राक्षसम् आत्मनो दूषणं दोषमिव न चक्षमे न सेहे प्रतिकर्त्तुं प्रवृत्त
इत्यर्थः

४६ । अनन्तर शुभाचाराराधन काकुत्स्थ राम, असज्जन-कोर्षित निज दूषणर तारा
ब्राह्मण दूषणक कमा करिनेन ना ।

तं शरैः प्रतिजग्राह खरत्रिशिरसौ च सः ।

क्रमशस्ते पुनस्तस्य चापात् समपिबोद्धव्यः ॥ ४७

४७ अ. । सः तं खरत्रिशिरसौ च शरैः प्रतिजघाह । क्रमशः (प्रयुक्ताः अपि) तस्य ते (शराः) पुनः चापात् समम् इव उद्ययुः ॥ वाच्य—तेन सः खरत्रिशिरसौ च प्रतिजघाह । तैः समम् उद्ययै ॥

४७ । स रामः तं दूषणं खरत्रिशिरसौ च शरैः प्रतिजघाह प्रतिजहार इत्यर्थः । क्रमशो यथाक्रमम् प्रयुक्ता अपीति शेषः । तस्य ते शराः पुनश्चापात् समं युगपदिव उद्ययुः अतिलघुहस्तात्वादिति भावः ॥

४९ । त्रिनि मेहे दूषणं, खर एव खनिश्राटक शरानिकर शरा मशर करिनेन, तीशर शरबाण पर्यायक्रम अयुक्त हहेलेउ तथन मने हहेते नाभिण—येन शरागन हहेते उशारा एककालेते निःश्रुत हहेतेछ ।

तैस्त्रयाणां शितैर्बाणैर्यथापूर्व्वं विशुद्धिभिः ।

आयुर्देहातिगैः पीतं रुधिरन्तु पतन्निभिः ॥ ४८

४८ अ. । देहातिगैः यथापूर्व्वविशुद्धिभिः शितैः तैः बाणैः त्रयाणाम् आयुः (पीतं) रुधिरं तु पतन्निभिः पीतम् ॥ वाच्य—देहातिगाः यथापूर्व्वविशुद्धयः शिताः ते बाणाः पतन्निभः पीतवन्तः ॥

४८ । देहमतीत्य भित्वा गच्छन्तीति देहातिगाः तैः, यथास्थिता पूर्व्वविशुद्धिर्येषां तैः, अतिवेगत्वेन देहभेदात् प्रागिव रुधिरलेपरहितैरित्यर्थः । शितैस्तीक्ष्णैस्तेर्बाणैः त्रयाणां खरादीनाम् आयुः पीतं, रुधिरन्तु पतन्निभिः पीतम् ॥

४८ । तीशर नाभिण शरगकन जे राकमजद्वेन शरीरे विक हहेरा ताशामेन आयु धीग करिण । तन्पर पक्षिग ताशामेन रुधिर पान करिण । मेहे नकन शर एकन वेगे राकमशरीरे भेद करिण ये, उशारा पूर्व्वव विमुक्तावहाहरे रहिरा गेण,—उशामेन गाळे विन्मुयाजउ शोभिण लभ करिण ना ।

तस्मिन् रामशरोत्कृत्ते बले महति रक्षसाम् ।

उत्थितं ददृशेऽन्यच्च कबन्धेभ्यो न किञ्चन ॥ ४९

४९ अ. । तस्मिन् रामशरोत्कृत्ते महति रक्षसां बले उत्थितं कबन्धेभ्यः अन्यच्च किञ्चन न ददृशे ॥ वाच्य—(जनाः न ददृशुः) ॥

४९ । तस्मिन् रामशरैः उत्कृत्ते क्षिप्ते महति रक्षसां बले उत्थित-मुत्थानक्रियाविशिष्टं प्राणिनां कबन्धेभ्यः शिरोहीनशरीरेभ्यः । ‘कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्च्छकलेवरम्’ इत्यमरः । अन्यच्च अन्यत् किञ्चन न ददृशे । कबन्धेभ्य इत्यत्र ‘अन्यारात्—’ इति पञ्चमी । निःशेष इतिमत्यर्थः ॥

४० । रावणमरुद्भिः सैव विभूत राक्षस-सेनां यथा मशूचितं कवकगणं भिन्न आरं
किङ्क्रे भग्निकृत् हरेण न ।

सा बाणवर्षिणं रामं योधयित्वा सुरद्विषाम् ।

अप्रबोधाय सुष्वाप गृध्रच्छाये वरूथिनी ॥ ५० ॥

५० अ. । सा सुरद्विषां वरूथिनी बाणवर्षिणं रामं योधयित्वा गृध्रच्छाये अप्रबोधाय सुष्वाप ॥
वाच्य—तथा वरूथिनी । सुषुप्ते ॥

५० । सा सुरद्विषां वरूथिनी सेना, बाणवर्षिणं रामं योधयित्वा
युद्धं कारयित्वा गृध्राणां छाया गृध्रच्छायम् । 'छाया वाहुष्ये' इति
लघुत्वम् । तस्मिन् अप्रबोधाय अप्रबोधाय सुष्वाप ममारित्थः । अत्र
सुरतन्त्रान्तकान्तासमाधिर्ध्वन्यते ॥

६० । मुरध्वेनी राक्षसदेष्टु शत्रवर्गो एकाको रामेन सहितं युद्धं करिष्यात् गृध्रदिगेन
गच्छन्नात्र चित्रनिजितं हरेण ।

राघवास्त्रविदोर्णानां रावणं प्रति रक्षसाम् ।

तेषां शूर्पणखैवैका दुष्प्रवृत्तिहराभवत् ॥ ५१ ॥

५१ अ. । एका शूर्पणखा एव रावणं प्रति राघवास्त्रविदोर्णानां तेषां रक्षसां दुष्प्रवृत्तिहरा
भवत् ॥ वाच्य—एकया शूर्पणखया एव दुष्प्रवृत्तिहरया अभूयत ॥

५१ । एका शूर्पणखानि यस्याः सा शूर्पणखा । 'पूर्वपदात् संज्ञा-
याम्—' इति शत्वम् । 'मखमुखात् संज्ञायाम्' इति ङोप्प्रतिषेधः ।
सैव रावणं प्रति राघवास्त्रैर्विदोर्णानां हतानां तेषां रक्षसां खरादोनां
दुष्प्रवृत्तिं वार्तां हरति प्रापयतीति दुष्प्रवृत्तिहरा अभवत् । 'हरते-
रनुसमनेऽच्' इत्यच्प्रत्ययः ॥

६१ । से युद्धं एकमेवात्र राक्षसं अवनिष्टे ब्रह्मिण नो, त्वन एकमात्रं शूर्पणखे
राघवास्त्रविदोर्णं राक्षसदिगेन निधनवांसी रावणके आपन करिष्य ।

नियहात् स्वसुराप्तानां बधाच्च धनदानुजः ।

रामेण निहितं मेने पदं दशसु मूर्धसु ॥ ५२ ॥

५२ अ. । धनदानुजः स्वसुः नियहात् आप्तानां बधाच्च रामेण दशसु मूर्धसु पदं निहितं
मेने ॥ वाच्य—धनदानुजेन ॥

५२ । असुः शूर्पणखायाः नियहात् अङ्गच्छेदात् आप्तानां बन्धूनां
खरादोर्णां बधाच्च कारणात् धनदानुजो रावणः, रामेण दशसु मूर्धसु पदं
पादं निहितं मेने ॥

୧୨ । ଉଗ୍ରନୀର ନିଗ୍ରହ ଓ ବାକ୍ସବର୍ଗେର ନିଧନବାଢ଼ା ଧ୍ରବଣ କରିବା କୃତବ୍ୟାଶୁକ ବାବନ ମନେ କରିନ, ଗ୍ରାମ ଡାହାଣ ମନେ ମନ୍ତ୍ରକରେ ମହାପାତ କରିବାଦେନ ।

ରକ୍ଷସା ଯୁଗରୂପେଣ ବସ୍ତ୍ରଧିତ୍ବା ସ ରାଘବୌ ।

ଜହାର ସୀତାଂ ପଦ୍ମୋନ୍ଦ୍ରପ୍ରୟାସଚ୍ଚ୍ୟବିସ୍ମିତ: ॥ ୫୩

୫୩ ଅ: । ଯ: ଯୁଗରୂପେଣ ରକ୍ଷସା ରାଘବୌ ବସ୍ତ୍ରଧିତ୍ବା ପଦ୍ମୋନ୍ଦ୍ରପ୍ରୟାସଚ୍ଚ୍ୟବିସ୍ମିତ: (ସନ୍) ସୀତାଂ ଜହାର ॥ ବାଚ୍ୟ—ପଦ୍ମୋନ୍ଦ୍ରପ୍ରୟାସଚ୍ଚ୍ୟବିସ୍ମିତେନ, ତେନ ସୀତା ଜହେ ॥

୫୩ । ସ ରାଘବ: ଯୁଗରୂପେଣ ରକ୍ଷସା ମାରୀଚେନ ରାଘବୌ ବସ୍ତ୍ରଧିତ୍ବା ପ୍ରତାର୍ଥ, ପଦ୍ମୋନ୍ଦ୍ରସ୍ତ୍ର ଜଟାୟୁସ: ପ୍ରୟାସେନ ଯୁଦ୍ଧରୂପେଣ ଚ୍ୟବିସ୍ମିତ: ସଂଜ୍ଞାତବିସ୍ମିତ: ସନ୍, ସୀତାଂ ଜହାର ॥

୧୩ । ଅନନ୍ତର ବାବନ ଯୁଗରୂପଧାରୀ ମାରୀଚ ଦ୍ଵାରା ବାବନଲଗ୍ନକେ ପ୍ରତାର୍ଜିତ କରିବା ଦୈବେଶୌକ ହସ୍ତ କରିନ, ଉତ୍ତମ ମନ୍ତ୍ରାବଳୀ ଜଟାୟୁ ଚେତେ କଳ୍ପକାଳେର ଅଳ୍ପ ବାବନେର ବିସ୍ତ୍ର ଉପଶିତ ହେବାଦେନ ।

ତୌ ସୀତାନ୍ଵେଷିଣୌ ଗୃଧ୍ରଂ ଲୁନପଚ୍ଛମପଶ୍ୟତାମ୍ ।

ପ୍ରାଣେର୍ଦଶରଥପ୍ରୌତେରନ୍ତୁ ଶ୍ଵଂ କଣ୍ଠବର୍ତ୍ତିଭି: ॥ ୫୪

୫୪ ଅ: । ସୀତାନ୍ଵେଷିଣୌ ତୌ ଲୁନପଚ୍ଛଂ କଣ୍ଠବର୍ତ୍ତିଭି: ପ୍ରାଣେ: ଦଶରଥପ୍ରୌତେ: ଅନ୍ତୁ ଶ୍ଵଂ ଅପଶ୍ୟତାମ୍ ॥ ବାଚ୍ୟ—ସୀତାନ୍ଵେଷିଣାଂ ତାଭ୍ୟାଂ ଲୁନପଚ୍ଛ: ଅନ୍ତୁ: ଶ୍ଵଂ: ଅପଶ୍ୟତ ॥

୫୪ । ସୀତାନ୍ଵେଷିଣୌ ତୌ ରାଘବୌ ଲୁନପଚ୍ଛଂ ରାଘବେନ ହିସ୍ତପଚ୍ଛଂ କଣ୍ଠ-ବର୍ତ୍ତିଭି: ପ୍ରାଣେ:, ଦଶରଥପ୍ରୌତେର୍ଦଶରଥସଂଖ୍ୟସ୍ତ୍ଵ ଅନ୍ତୁ ଶ୍ଵଂ କଣ୍ଠେର୍ବିସ୍ମୃତ ଗୃଧ୍ରଂ ଜଟାୟୁସମ୍ ଅପଶ୍ୟତାଂ ଦୃଢ଼ବନ୍ତୌ । ଦୃଶେର୍ଲଙ୍ଘି ରୂପମ୍ ॥

୧୪ । ଉତ୍ତମ ଗ୍ରାମ ଓ ଲକ୍ଷ୍ମଣ ମୌଡ଼ାବ ଅପେକ୍ଷା କରିତେ କରିତେ ହିସ୍ତମଳ ମନ୍ତ୍ରାବଳୀ ଜଟାୟୁକେ ଦେଖିତେ ପାରିଲେନ; ତତ୍କାଳେ ଜଟାୟୁ ସେନ ବର୍ଣ୍ଣାଗତଦ୍ଵାରା ଗ୍ରାମା ମନରଥେର ମୋହନିକ୍ଷେପ ହେତେ ଶୁଦ୍ଧ ହେଲେନ ।

ସ ରାଘବହତାଂ ତାଭ୍ୟାଂ ବଚସାଚ୍ଚ ମୈଥିଲୀମ୍ ।

ଆତ୍ମନ: ସୁମହତ୍କର୍ମଂ ବ୍ରଣୈରାବେଦ୍ୟ ସଂସ୍ଥିତ: ॥ ୫୫

୫୫ ଅ: । ଯ: ରାଘବହତାଂ ମୈଥିଲୀଂ ତାଭ୍ୟାଂ ବଚସା ଆଚ୍ଚ, ଆତ୍ମନ: ସୁମହତ୍କର୍ମଂ ବ୍ରଣୈ: ଆବେଦ୍ୟ ସଂସ୍ଥିତ: ॥ ବାଚ୍ୟ—ରାଘବହତା ମୈଥିଲୀ ଆତ୍ମାୟନ ତେନ, ସଂସ୍ଥିତମ୍ ॥

୫୫ । ଯ: ଜଟାୟୁ: ରାଘବହତାଂ ମୈଥିଲୀଂ ତାଭ୍ୟାଂ ରାମଲକ୍ଷ୍ମଣାଭ୍ୟାମ୍ । ‘କ୍ରିୟାସଂହତମପି କର୍ତ୍ତବ୍ୟମ୍’ ଇତି ସମ୍ପ୍ରଦାନତ୍ବାଦ୍ଵାତୁର୍ଥୀ । ବଚସା ବାଗ୍ଵତ୍ତ୍ଵା ଆଚ୍ଚ । ଆତ୍ମନ: ସୁମହତ୍କର୍ମଂ ଯୁଦ୍ଧରୂପଂ ବ୍ରଣୈରାବେଦ୍ୟ ସଂସ୍ଥିତ: ନୃତ: ।

৫৫। সেই পক্ষিরাজ জটায়ু “বাবল জন জনন্মিনীকে অপহরণ করিয়াছে” এই কথা
শ্রাম ও লক্ষণ সমীপে কীৰ্ত্তন করিলেন এবং ভগাশি (যুদ্ধকৃত) প্রদর্শন দ্বারা নিজের
যুদ্ধরূপ মণ্ডল কার্য নিবেদনপূর্বক পঞ্চম প্রাপ্ত হইলেন ।

তথ্যোস্তস্মিন্ নবীভূতপিতৃব্যাপত্তিশোকযোঃ ।

পিতরীবাগ্নিসংস্কারাত্ পরা বহুতিরে ক্রিয়াঃ ॥ ৫৬

৫৬ অঃ। নবীভূত-পিতৃব্যাপত্তিশোক যোঃ তথ্যোঃ তস্মিন্ পিতরি ইব অগ্নিসংস্কারাত্ পরাঃ ক্রিয়াঃ
বহুতিরে ॥ বাচ্য—পরামিঃ ক্রিয়ামিঃ বহুতি ॥

৫৬। ব্যাপত্তিঃ মরণম্ । নবীভূতঃ পিতৃব্যাপত্তিশোকো তথ্যোস্তৌ তথ্যোঃ
রাঘবযোঃ তস্মিন্ যজ্ঞে পিতরোব অগ্নিসংস্কারাদগ্নিসংস্কারমারম্য পরা
ভক্তরাঃ ক্রিয়া বহুতিরে অবতন্ত । তস্য পিতৃবদৌর্দ্ধদেহিকং চক্রতুরিত্যর্থঃ ।

৫৬। জটায়ু কলংবর পরিত্যাগ করিলে শ্রামলক্ষণের পিতৃবিয়োগশোক যেন
পুনরাব নবীভূত হইয়া উপস্থিত হইল এবং তাঁহারা পিতার জ্ঞান জটায়ুর অগ্নিসংস্কারাদি
ঔর্দ্ধদেহিক ক্রিয়াক্রম সম্পাদন করিলেন ।

বধনির্ধূতশাপস্য কবম্বস্যোপদেশতঃ ।

সুমূৰ্চ্ছং সখ্যং রামস্য সমানব্যসনে হরৌ ॥ ৫৭

৫৭ অঃ। বধনির্ধূতশাপস্য কবম্বস্য উপদেশতঃ রামস্য সমানব্যসনে হরৌ সখ্যং সুমূৰ্চ্ছং ॥
বাচ্য—সখ্যেন সুমূৰ্চ্ছং ॥

৫৭। বধেন রামজনে নির্ধূতশাপস্য দেবভুবং গতস্য কবম্বস্য
রাজ্যবিশেষস্য উপদেশতঃ রামস্য সমানব্যসনে সমানাপদি সখ্যার্থিনীত্যর্থঃ ।
হরৌ কপৌ সুগ্রীবে । ‘শুকাঙ্কিকপিভেকেষু হরির্না কপিলে ত্রিষু’ ইত্যমরঃ ।
সখ্যং সুমূৰ্চ্ছং বহুধে ॥

৫৭। শ্রাম যে কবন্ধ নামক এক রাক্ষসকে বিনাশ করিয়াছিলেন, সেই শাপমুক্ত
কবন্ধের উপদেশানুসারে তিনি সমগ্র-খড্গজন স্ত্রীস্বত্রে সহিত মিত্রতা করিলেন ।

স হত্বা বালিনং বীরস্ত্যদে চিরকাঙ্ক্ষিতং ।

ধাতোঃ স্থান দ্বাদেশং সুগ্রীবং সন্যবেশয়ত্ ॥ ৫৮

৫৮ অঃ। বীরঃ সঃ বালিনং হত্বা চিরকাঙ্ক্ষিতং ত্যদে ধাতোঃ স্থানে আদেশম্ ইব সুগ্রীবং
সংবেশয়ত্ ॥ বাচ্য—তেন বীরেণ আদেশ ইব সুগ্রীবঃ সন্যবেশয়ত্ ॥

৫৮। বীরঃ স রামঃ বালিনং সুগ্রীবাশ্রয়ং হত্বা চিরকাঙ্ক্ষিতে ত্যদে
বালিস্থানে ধাতোঃ স্থানে আদেশমিব আদেশভূতং—ধাত্বন্তরমিবৈত্যর্থঃ ।

सुयोर्व संन्यवेशयत् स्थापितवान् । यथा 'अस्तेभूः' इत्यस्तिधातोः स्थाने
आदेशो भूधातुरस्ति कार्यमग्रेषं समभिधत्ते तद्वदिति भावः । आदेशो
नाम शब्दान्तरस्य स्थाने विधीयमानं शब्दान्तरमभिधीयते ।

६८ । अन्तरं वीरं त्रामं वागीदेकं वधं करिष्यामि शत्रुहाने आपत्तेर्नाम आत्रं चित्राकाङ्क्षितं
वागीरं शाने शूरीवदेकं मन्त्राशनं करिष्यामि ।

इतस्ततश्च वेदेहोमन्वेष्टुं भर्तृ-चोदिताः ।

कपयश्चेरुर्भर्तृस्य रामस्येव मनोरथाः ॥ ५६

५६ अः । कपयः भर्तृचोदिताः (सन्तः) भर्तृस्य रामस्य मनोरथा इव इतस्ततः वेदेहोम्
अन्वेष्टुं चेदः ॥ वाच्य—भर्तृचोदितैः कपयिभिः मनोरथैरिव चेदे ॥

५६ । वेदेहोम् अन्वेष्टुं मार्गितुं भर्ता सुयोर्वेष चोदिताः प्रयुक्ताः
कपयः हनुमत्प्रमुखाः । भर्तृस्य विरहातुरस्य रामस्य मनोरथाः कामा
इव । इतस्ततश्चेरुः नानादेशेषु बभ्रमुषः ।

६९ । कपौश्च शूरीवकर्तृक आदिष्टे वानप्रगण, विरहात्तत्र रात्रिम् मनोरथेन
आत्रं चित्राकाङ्क्षितं गीतारं अत्यन्तं कष्टं विचरणं आरब्धं करिष्यामि ।

प्रवृत्तावुपलब्धायां तस्याः सम्पातिदर्शनात् ।

मारुतिः सागरं तीर्थं संसारमिव निर्म्ममः ॥ ६०

६० अः । मारुतिः सम्पातिदर्शनात् तस्याः प्रवृत्ती उपलब्धायां निर्म्ममः संसारम् इव सागरं
तीर्थं ॥ वाच्य—मारुतिना सागरः निर्म्ममेव संसार इव तीर्थः ॥

६० । सम्पातिर्नाम जटायुषो ज्ञायान् भ्राता तस्य दर्शनात् तन्मुखा-
दिति भावः । तस्याः सोतायाः प्रवृत्तौ वार्त्तायाम् । 'वार्त्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्तः'
इत्यमरः । उपलब्धायां ज्ञातायाम् सत्याम् । मारुतस्यापत्यं पुमान्
मारुतिः हनुमान् । सागरम् । ममेत्येतदव्ययं ममतावाचि तद्रहितो
निर्म्ममो निःस्पृहः संसारम् अविद्याबन्धनमिव तीर्थं ततार । तरतेः
कर्त्तरि क्तः ।

७० । ममताहीनं वाक्छिन्नं वक्रपं निर्म्मले मन्त्राश्रितं मन्त्रं
जानकोरं वार्त्ता अवगतं शृङ्गा शृङ्गान् उक्त्वा मोग्रं उद्धीर्णं हरेत् ।

दृष्टा विचिन्वता तेन लङ्कायां राक्षसीवृता ।

जानको विषवल्लीभिः परीतेव महीषधिः ॥ ६१

६१ अः । लङ्कायां विचिन्वता तेन विषवल्लीभिः परीता महीषधिरिव राक्षसीवृता जानकी
दृष्टा । वाच्य—विचिन्वन् स राक्षसीवृता जानकीं विषवल्लीभिः परीता महीषधिमिव दृष्टवान् ॥

৬১। লঙ্কায়াং রাবণরাজধান্যাং বিচিন্ত্যতা মৃগয়মাণেন তেন মাৰ-
তিনা, রাজসোমিহঁতা জানকী, বিধবসন্তোমিঃ পরীতা পরিহৃতা মলৌষধিঃ
সম্ভাবনী লতেব দৃষ্টা ।

তস্যৈ মৰ্ত্তুরভিচ্ছানমঙ্গুলীযং দদৌ কপিঃ ।

প্রত্নতমিবাশ্রুণৈস্তদানন্দাশ্রুবিবৃদ্ধিঃ ॥ ৬২

৬২ অঃ। শ্রুণ্যেঃ তদানন্দাশ্রুবিবৃদ্ধিঃ প্রত্নতমিবা কপিঃ মৰ্ত্তুঃ অভিচ্ছানম্ অঙ্গুলীযং তস্যৈ
দদৌ ॥ বাচ্য—কপিনা দদৌ ॥

৬২। কপিঃ হনুমান্ মৰ্ত্তুঃ রামস্য সম্বন্ধি অভিচ্ছানং প্রত্নমভিচ্ছান-
সাধকমঙ্গুলীযম্ জর্মিকাম্ । ‘অঙ্গুলীযকর্মিকাম্’ ইত্যমরঃ । ‘জিহ্বা-
মূলান্ধুলেষ্টিঃ’ ইতি ছপ্রত্যয়ঃ । তস্যৈ জানক্যৈ দদৌ । কিংবিধমঙ্গুলীযম্ ?
শ্রুণ্যেঃ শ্রোতলেঃ তস্যা আনন্দাশ্রুবিবৃদ্ধিঃ প্রত্নতমিবা স্থিতম্ । মৰ্ত্ত-
মভিচ্ছানদর্শনাদানন্দবাক্যো জাত ইত্যর্থঃ ।

৬১—৬২। অনন্তর ইহমান্ লঙ্কাপুরে অব্বেষণ করিতে করিতে বিবলতাং পরিবেষ্টিত
মহৌষধির গ্রাম জানকীকে দেখিয়া রামের অভিচ্ছানমৃচ্ছক অঙ্গুলীযক তাঁহার হস্তে
প্রদান করিল। তখন জানকীর স্মৃতিতন আনন্দাশ্রুবিন্দুই যেন মেঘে অঙ্গুলীযকের
অঙ্গুলগণন করিল।

নির্বাণ্য প্রিয়সন্দেহৈঃ সীতামচ্ছবধোদ্ধতঃ ।

স দদাৎ পুরৌ লঙ্কাং লণসোদারিনিয়হঃ ॥ ৬৩

৬৩ অঃ। সঃ প্রিয়সন্দেহৈঃ সীতাং নির্বাণ্য অচ্ছবধোদ্ধতঃ লণসোদারিনিয়হঃ (সন্) লঙ্কা পুরৌ
দদাৎ ॥ বাচ্য—অচ্ছবধোদ্ধতেন লণসোদারিনিয়হেণ তেন পুরৌ লঙ্কা দেৎ ॥

৬৩। স কপিঃ প্রিয়স্য রামস্য সন্দেহৈর্বাচিকৈঃ সীতাং নির্বাণ্য অচ্ছ-
বিত্বা অচ্ছস্য রাবণকুপারস্য বধেণ উদ্ধতঃ দৃষ্টঃ সন্ লণং সোদাঃ পরে নিবৃ-
জিতঃ কপ্তুঃ নিগ্রহো বাধা ব্রহ্মাস্ত্রম্বরূপা যেন স তথোক্তঃ সন্, লঙ্কা
পুরৌ দদাৎ অসৌচকার ।

৬৩। ইহমান্ শ্রিয়সংবাদবারা গৌড়াংক সাধনঃ করিল এবং অক্ষনামক রাক্ষসের
বধসাধন করিয়া সাতিশয় উদ্ধত হইয়া উঠিল, তখন মেঘে ইহমান্ কণকালের লণ
হস্তবিত্তের নিগ্রহ সঙ্ করিয়া লঙ্কাপুরী ভগ্নসাৎ করিল ।

প্রত্নমভিচ্ছানরতম্ রামায়াদর্শয়তৃ কৃতী ।

হৃদয়ং স্বয়মায়াতং বৈদেহ্যা হুব মূর্ত্তিমত্ ॥ ৬৪

६४ अः । कृती स्वयम् आवातं मूर्तिमत् वेदेत्या दृढयमिव (स्थितम्) प्रत्यभिज्ञानरत्नं च
रामाय नददर्शयत् ॥ वाच्य—कृतिना नददर्शयत ॥

६४। कृतो कृतकृत्यः कपिः स्वयमायातं मूर्त्तिमहैदेष्ट्या हृदयमिव स्थितं तस्या एव प्रत्यभिज्ञानरत्नञ्च रामाय भद्रं यत् ।

৬৪। হুমায়ূন এইরূপে কৃতকার্য হইয়া সাক্ষাৎ জানকীর হৃদয়স্বরূপ তবীর প্রত্যভিজ্ঞানরত্ন রামচন্দ্রকে প্রদর্শন করাইল।

स प्राप हृदयन्यस्तमणिस्पर्शनिमौलितः ।

अपयोधरसंसर्गां प्रियालिङ्गननिर्वृतिम् ॥ ६५

६५ अः । हृदयव्यसनापिस्पृशनिमोलितः सः अपयोधरसंभर्गा प्रियालिङ्गननिर्हतिं प्राप ॥
वाच्य—हृदयव्यसनापिस्पृशनिमोलितेन तेन अपयोधरसंभर्गा प्रियालिङ्गननिर्हतिः प्रापे ॥

६५ । हृदये वक्षसि न्यस्तस्य कृतस्य मणेः अभिज्ञानरत्नस्य स्वर्गेन
निमोलितः मोहितः स रामः । अविवक्ष्यमानः पयोधरसंसर्गः स्तनस्पर्शः
यस्यास्तां तथाभूतां प्रियाया आलिङ्गनेन या निर्वृतिरानन्दस्तां प्राप ।

৬৫। রামচন্দ্র তখন সেই জানকীপ্রস্তুত প্রত্যাভিজ্ঞান-মণি হৃদয়ে ধারণ করিয়া স্পর্শমুখে একান্ত অধীর হইলেন এবং কণকালের জ্ঞাত স্তনস্পর্শমুখ প্রিয়তমার আলিঙ্গন-মুখ অনুভব করিলেন।

श्रुत्वा रामः प्रियोदन्तं मेने तत्सङ्गमोत्सुकः ।

महार्णवपरिच्छेपं लङ्कायाः परिखालघुम् ॥ ६६

६६ अ. । रामः प्रियोदन्तं चैवा तत्सङ्गमोत्सुकः (सन्) लङ्कायाः मङ्गार्वपरिच्छेपं परिखालव्यु
मेने ॥ वाच्य—सङ्गमोत्सकेन रामेण मङ्गार्वपरिच्छेपः परिखालव्यु, मेने ॥

६६। प्रियाया उदन्तं वार्ताम् । 'उदन्तः साधुवार्तयोः' इति विश्वः ।
श्रुत्वा तस्याः सीतायाः सङ्गमे उत्सुको रामः, लङ्कायाः सम्बन्धो यः
महार्णव एव परिच्छेपः परिवेष्टः तम् परिखाललुः दुर्गवेष्टनवत् सुतरं मेने ।

৬৬। রায়, সীতার কুশলসংবাদ শ্রবণ করিয়া তাঁহার সহিত সন্মিলনে সমুদ্রক
হইলেন এবং লঙ্কাবেষ্টনকারী মহাসাগরকে পরিধারিত্রায় অনায়াসে পার হইবার উপযুক্ত
মনে করিলেন।

स प्रतस्थेऽरिनाशाय हरिसैन्यैरनुद्धतः ।

न क्षीवलं भुवः पृष्ठे व्योम्नि सम्बाधवर्त्तिभिः ॥ ६७

६७ ब । सः केवलं भुवः पृष्ठे न, व्योमि (अ), मध्याधवर्णिभिः हरिसैन्यैः अनुवृत्तः (सन्)
अग्निनाशाय प्रतस्थे । वाच्य—अनुवृत्तेन तेन राज्ञेय प्रतस्थे ॥

૬૭ । કેવલમેકં મુવઃ પૃષ્ઠે મૂતલે ન, કિન્તુ ઓન્નિ ચ સમ્બાધવર્તિભિઃ
સહ્વટગામિભિર્ઘરિસેન્યૈઃ કપિબલૈઃ અનુદ્રુતઃ અન્વિતઃ સન્, સઃ રામઃ અરિ-
નાશાય પ્રતચ્ચે ચચાલ ।

૭૧ । તિનિ ખટ્વિનાશવાસનાય તથા હૈટેટ નિર્ગત હૈટેન, વાનરસેનગ્રગ
ઠાંહાર પશ્ચાત્ પશ્ચાત્ ઠગિન ; એ સકલ સેનગ્ર કેવલ હૂતલે નહે, આકાશમંડલે
જાન નહુન હૈન ના ।

નિવિષ્ટમુદધેઃ કૂલે તં પ્રપેદે વિભીષણઃ ।

એહાદ્રાક્ષસલક્ષ્મ્યાવ બુદ્ધિમાવિશ્ય ચોદિતઃ ॥ ૬૮

૬૮ અઃ । વિભીષણઃ રાક્ષસલક્ષ્મ્યા સ્નેહાત્ બુદ્ધિમ્ આવિશ્ય ચોદિત ઇવ (સન્) સદધેઃ કૂલે
નિવિષ્ટં તં પ્રપેદે ॥ વાચ્ય—વિભીષણેન ચોદિતેન નિવિષ્ટઃ સઃ પ્રપેદે ॥

૬૮ । સદધેઃ કૂલે નિવિષ્ટં તં રામં વિશેષેણ ભીષયતે શત્રૂનિતિ
વિભીષણો રાવણાનુજઃ । રાક્ષસલક્ષ્મ્યા એહાદ્રુદ્ધિં કર્તવ્યતાજ્ઞાનમ્
આવિશ્ય ચોદિતઃ પ્રણોદિત ઇવ પ્રપેદે પ્રાપ્તઃ ।

૭૮ । અનુદ્ર રામ મારગથી સેનાગરિવેષ કરિલેન, એ અવસરે વિભીષણ
અગિરા ઠાંહાર નિકટ ઉપશિત હૈલેન ; તથા મને હૈન યેન મેહવન્તઃ રાક્ષ-
સનોઈ વિભીષણેર વુદ્ધિ આશ્રય કરિયા ઠાંહાકે શ્રેય કરિયાહિલેન ।

તસ્મૈ નિશાચરૈશ્વર્યં પ્રતિશુશ્રાવ રાઘવઃ ।

કાલે खलु समारब्धाः फलं बध्नन्ति नौतयः ॥ ૬૯

૬૯ અઃ । રાઘવઃ તસ્મૈ નિશાચરૈશ્વર્યં પ્રતિશુશ્રાવ । કાલે સમારબ્ધાઃ નૌતયઃ ફલં બધ્નન્તિ
खलु ॥ વાચ્ય—રાઘવેણ પ્રતિશુશ્રુવે । સમારબ્ધાભિઃ નૌતિભિઃ બધ્યતે ॥

૬૯ । રાઘવઃ તસ્મૈ વિભીષણાય । ‘પ્રત્યાહ્વાં મુવઃ પૂર્વસ્ય કર્ત્તા’
इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । નિશાચરૈશ્વર્યં રાક્ષસાધિપત્યં પ્રતિશુશ્રાવ પ્રતિ-
જ્ઞાતવાન્ । તથાહિ—કાલે અવસરે સમારબ્ધાઃ પ્રક્રાન્તા નૌતયઃ ફલં
बध्नन्ति गृह्णन्ति जनयन्तीत्यर्थः, खलु ।

૭૯ । રાઘવ ધાર્મિક વિભીષણકે રાક્ષસ-રાજા પ્રજ્ઞાન કરિલેન વગિરા અકીકાર
કરિલેન ; કળતઃ નાતિ યથાકાલે અયુક્ત હૈલેનૈ કળદારક હૈશ થાકે ।

स सेतुं बन्धयामास प्लवगैर्लवणात्मसि ।

रसातलादिवोन्मर्गं शेषं स्वप्राय शार्ङ्गिणः ॥ ૭૦

૭૦ અઃ । સઃ લવણાત્મસિ પ્લવગૈઃ શાર્દ્ધિણઃ સ્વપ્રાય રસાતલાન્ સન્મર્ગં શેષમ્ ઇવ સેતું બન્ધયા-
માસ ॥ વાચ્ય—સન્મર્ગઃ શેષ ઇવ તેન સેતુઃ બન્ધયામાસ ॥

७० । सः रामः । लवणं क्षारम् अम्भो यस्य असौ लवणाम्भाः
तस्मिन् लवणाब्धौ प्लवगैः प्रयोज्यैः । शङ्किणो विष्णोः स्वप्राय शयनाय
रसातलात् पातालात् उन्मग्नम् उत्थितं शेषमिव स्थितम् सेतुं बन्धयामास ।

१० । रामः स्वानन्देन वानरैः सह नन्दनसहितः एकं प्रवृत्तं करिष्यति इति मनः,
एकस्मिन् मने इहेतु मागिन—एते नानावर्णं नन्दनसहितं (नानावर्णं वानरान्) इहेतुं मनुष्यं
उत्थानं करिष्यामि ।

तेनोत्तोर्यं पथा लङ्कां रोधयामास पिङ्गलैः ।

द्वितीयं हेमप्राकारं कुर्वद्भिरिव वानरैः ॥ ७१

७१ अः । तेन पथा उत्तोर्यं पिङ्गलैः (अत एव) द्वितीयं हेमप्राकारं कुर्वद्भिः इव (स्थितैः)
वानरैः लङ्कां रोधयामास ॥ वाच्य—(रामेण) लङ्कां रोधयामासि ॥

७१ । रामस्तेन पथा सेतुमार्गेण उत्तोर्यं सागरमिति शेषः । पिङ्गलैः
सुवर्णवर्णैः अत एव द्वितीयं हेमप्राकारं कुर्वद्भिरिव स्थितैः वानरैः लङ्कां
रोधयामास ।

११ । रामः प्रवृत्तः उत्तोर्यं इहेतुं नन्दनसहितः कष्टिगन्तुं वानरान् लङ्कां गच्छेत् अथवा
करिष्यति, उभयं बोधः इहेतु—यन् एव वानरवर्णं वानरान् लङ्कां गच्छेत् अथवा एकस्मिन् मने
निश्चितं इहेतुं ।

रणः प्रवृत्ते तत्र भीमः प्लवगरक्षसाम् ।

दिग्विजृम्भितकाकुत्स्थपौलस्त्यजयघोषणः ॥ ७२

पादपाविद्धपरिघः शिलानिष्पिष्टमुद्गरः ।

अतिशस्त्रनखन्यासः शैलरुग्णमतङ्गजः ॥ ७३

७२—७३ अः । तत्र प्लवगरक्षसां भीमः दिग्विजृम्भितकाकुत्स्थपौलस्त्यजयघोषणः पादपाविद्ध-
परिघः शिलानिष्पिष्टमुद्गरः अतिशस्त्रनखन्यासः शैलरुग्णमतङ्गजः रणः प्रवृत्ते ॥ वाच्य—भीमेन
दिग्विजृम्भित...घोषणेन...परिघेण...मुद्गरेण अतिशस्त्रनखन्यासेन शैलरुग्णमतङ्गजेन रणेन प्रवृत्ते ॥

७२ । तत्र लङ्कायां प्लवगानां रक्षसाञ्च भीमः भयङ्करः दिग्विजृम्भितं
काकुत्स्थपौलस्त्ययोः रामरावणयोः जयघोषणं जयशब्दो यस्मिन् स
तथोक्तः रणः प्रवृत्ते प्रवृत्तः । 'अस्त्रियां समरानीकरणाः कलहविग्रहौ'
इत्यमरः ।

७३ । किम्विधो रणः—पादपैः वृक्षैराविद्धा भग्नाः परिघा लौहबद्ध-
काष्ठानि यस्मिन् सः तथोक्तः । 'परिघः परिघातनः' इत्यमरः । शिलानि-
ष्पिष्टाः चूर्णिता मुद्गरा अयोधना यस्मिन् स तथोक्तः । 'द्रुघणे मुद्गरघनौ'

गरुडापातविस्मिष्टमेघनादास्त्रबन्धनः ।

दाशरथ्योः क्षणक्षेशः स्वप्नवृत्त इवामभवत् ॥ ७६

७६ अः । गरुडापातविस्मिष्टमेघनादास्त्रबन्धनः क्षणक्षेशः दाशरथ्योः स्वप्नवृत्तः इव अभवत् ॥
वाच्य—गरुडापातविस्मिष्टमेघनादास्त्रबन्धनेन क्षणक्षे शेन स्वप्नवृत्तेन इव अभूयत ॥

७६ । गरुडस्ताक्ष्यः तस्य आपातेन आगमनेन विस्मिष्टं मेघनादस्य इन्द्रजितः अस्त्रेण नागपाशेन बन्धनं यस्मिन् सः तथोक्तः, क्षणक्षेशः दाशरथ्योः रामलक्ष्मणयोः स्वप्नवृत्तः स्वप्नावस्थायां भूत इव अभवत् ॥

१७ । एकदिन मयरे राम उ लक्ष्मण रावण उभय मेघनादेर नागपाशेन आवद्ध हन, किञ्च गरुडेर आगमने ये वक्षन् उग्ररु हर्षेण गिराहिमः, उभयौ ते वक्षन् तीक्ष्णमेर वप्रवृद्धादेर मदन कणकालेर कञ्च क्लेशकर हर्षेणहिम ।

ततो बिभेद पौलस्त्यः शक्त्या वक्षसि लक्ष्मणम् ॥

रामस्त्वनाहतोऽप्यासीद् विदीर्णहृदयः शुचा ॥ ७७

७७ अः । ततः पौलस्त्यः शक्त्या लक्ष्मणं वक्षसि बिभेद । रामः तु अनाहतः अपि शुचा विदीर्णहृदयः आसीत् ॥ वाच्य—पौलस्तेन लक्ष्मणः बिभेद । अनाहतेनापि रामेण विदीर्णहृदयेन अभूयत ॥

७७ । ततः पौलस्त्यो रावणः शक्त्या कासूनामकेन आयुधेन । 'कासू-सामर्थ्ययोः शक्तिः' इत्यमरः । लक्ष्मणं वक्षसि बिभेद विदारयामास । रामस्तु अनाहतोऽपि अहतोऽपि शुचा शोकेन विदीर्णहृदय आसीत् ॥

१९ । अनन्तर एकदिन रावण शक्तिधारी लक्ष्मणेन वक्षःह्म भेद करेन, उग्रकाले राम अनाहत हर्षेण उ मोटक तीक्ष्ण रुद्रं विदीर्ण हर्षेणहिम ।

स मारुतिसमानोतमहौषधिहतव्यथः ।

लङ्कास्त्रीणां पुनश्चक्रे विलापाचार्य्यकं शरैः ॥ ७८

७८ अः । सः मारुतिसमानोतमहौषधिहतव्यथः (सन्) पुनः शरैः लङ्कास्त्रीणां विलापाचार्य्यकं चक्रे ॥ वाच्य—मारुति समानोतमहौषधिहतव्यथेन तेन ॥

७८ । सः लक्ष्मणः मारुतिना मरुत्सुतेन हनूमता समानोतया महौषध्या । सञ्जीवन्या हतव्यथः सन्, पुनः शरैः लङ्कास्त्रीणां विलापे परिदेवने । 'विलापः परिदेवनम्' इत्यमरः । आचार्य्यकम् आचार्य्यकम् । 'योपधात् गुरुपोत्तमाद् वुञ्' इति वुञ् । चक्रे । पुनरपि राक्षसान् जघानेति व्यज्यते ॥

१८ । गवननन्वन हन्मान् कर्षूक आनोत महोगविवाशः । नन्नेनैव बाधां श्वौष्ठ उ हहेन
एनः तिन पुनराश नरदाशः वाकसगणः क विनाप करिषा तशोश पद्मोगणः विनाप निष्का
मिरेत नागिनेन ।

स नादं मेघनादस्य धनुश्चेन्द्रायुधप्रभम् ।

मेघस्येव शरत्कालो न किञ्चित्पर्य्यशेषयत् ॥ ७६

७६ अः । सः शरत्कालः मेघस्य इव, मेघनादस्य नादम् इन्द्रायुधप्रभं धनुश्च किञ्चित् (अपि)
न पर्य्यशेषयत् ॥ वाच्य—तेन शरत्कालेन नादः पर्य्यशेषयत् ॥

७६ । सः लक्ष्मणः, शरत्कालो मेघस्येव, मेघनादस्य इन्द्रजितः नादं
सिंहनादम् । अन्यत्र गर्जितं च । इन्द्रायुधप्रभं शक्रधनुःप्रभं धनुश्च
किञ्चिदल्पमपि न पर्य्यशेषयत् नावशेषितवान् । तमवधीदित्यर्थः ॥

१९ । शरत्कालेन येनैव मेघगर्जनं च हेमधनुः विगृह्य हर, तिनो उक्ता मेघ-
नादेन नादं च हेमधनुःगर्जनं च हेमधनुः विगृह्य अवशिष्टं राशिनेन न ।

कुम्भकर्णः कपीन्द्रेण तुल्यावस्थः स्वसुः कृतः ।

रुरोध रामं शृङ्गैव टङ्कच्छिन्नमनःशिलः ॥ ८०

८० अः । 'कपीन्द्रेण स्वसुः तुल्यावस्थः' कृतः कुम्भकर्णः टङ्कच्छिन्नमनःशिलः शृङ्गो इव रामं
रुरोध ॥ वाच्य—कपीन्द्रः कुम्भकर्णं तुल्यावस्थं कृतवान् । टङ्कच्छिन्नमनःशिलेन शृङ्गिणा इव
(तेन) रामः रुरोधे ॥

८० । कपीन्द्रेण सुग्रीवेण स्वसुः शूर्पणखाया तुल्यावस्थः नासाकर्ण-
च्छेदेन सदृशः कृतः । कुम्भकर्णः टङ्केन शिलाभेदकशस्त्रेण छिन्ना मनः-
शिला रक्तवर्णधातुविशेषः यस्य स तथोक्तः । 'टङ्कः पाषाणभेदनः' इति,
'धातुर्मनःशिलाघट्टः' इति च अमरः । शृङ्गो शिखरोव, रामं रुरोध ॥

८० । अनन्तरं वानरराजं शृङ्गैव कुम्भकर्णं नासाकर्णच्छेदेन तांशके उन्नीय तस्मिन्
शूर्पणखाया अशृङ्गं करिरेत तथैव टङ्काद्विनिर्मितं मनःशिलायां शृङ्गं च पर्य्युत्तमं
कुम्भकर्णं रावणस्यैव अवरोधं करिरेत ।

अकाले बोधितो भ्राता प्रियस्वप्नो वृथा भवान् ।

रामेषुभिरितीवासौ दीर्घनिद्रां प्रवेशितः ॥ ८१

८१ अः । प्रियस्वप्नः भवान् भ्राता अकाले वृथा बोधितः इति इव अतो रामेषुभिः दीर्घनिद्रां
प्रवेशितः ॥ वाच्य—भ्राता प्रियस्वप्नं भवान् बोधितवान् । रामेषुभः अमुं दीर्घनिद्रां प्रवेशितवन्तः ॥

८१ । प्रियस्वप्नः इष्टनिद्राः अनुजः भवान्, वृथा भ्राता रावणेन अकाले
बोधितः इतीव असौ कुम्भकर्णः रामेषुभिः रामवाणैः दीर्घनिद्रां मरणं

प्रवेशितः गमितः । यया लोकेषु इष्टवस्तुविनाशात् दुःखितस्य ततोऽपि भूयिष्ठमुपपाद्यते तद्वदिति भावः ॥

८१ । “कृषि आरौव निजास्थिर, उश्रीव जाठा ममानन वृथा अकाले तामात्र जागरित करिशाहे” रामायण एव कथा वनिशाहे येन ताहाटक चित्रनिजात्र अडिडूत करिण ।

इतराण्यपि रक्षांसि पेतुर्वानरकोटिषु ।

रजांसि समरोत्थानि तच्छोणितनदीष्विव ॥ ८२

८२ अ. । इतराणि रक्षांसि अपि वानरकोटिषु समरोत्थानि रजांसि तच्छोणितनदीषु इव पेतुः ॥
वाच्य—इतरेः रक्षोभिः समरोत्तेः रजोभिः पेतुः ॥

८२ । इतराणि रक्षांसि अपि वानरकोटिषु, समरोत्थानि रजांसि तेषां रक्षसां शोणितनदीषु रक्तप्रवाहेषु इव, पेतुः निपत्य मृतानीत्यर्थः ॥

८२ । मयरोत्थित धूम्रान् येषम निजाचरगणैर शोणित नदीते पठित इहेत नागिन, उज्ज्वल राक्तमगणव असंथा वानरोत्प्रेतव उतर पठित इहेता प्रागगाग करिण ।

निर्ययावथ पौलस्त्यः पुनर्युद्धाय मन्दिरात् ।

अरावणमरामं वा जगदद्येति निश्चितः ॥ ८३

८३ अ. । अथ पौलस्त्यः अद्य जगत् अरावणम् अरामं वा इति निश्चितः (यन्) पुनः युद्धाय मन्दिरात् निर्ययी ॥ वाच्य—अरावणेन अरामेण वा जगता (भूयते) । इति निश्चितेन पौलस्त्येन निर्यये ॥

८३ । अथ पौलस्त्यो रावणः । अद्य जगत् अरावणं रावणशून्यम् अरामं रामशून्यं वा भवेदिति निश्चितो निश्चितवान् । कर्त्तरि क्तः । विजयमरणयोरन्यतरनिश्चयवान् पुनर्युद्धाय मन्दिरात् निययी निर्जगाम ॥

८३ । अनन्तर “आल मरा अरावण वा रामशेन इहेवे” एकरुप निश्चय करिशा रावण युक्तनिमित्त पुन इहेतु निजाक इहेण ।

रामं पदातिमालोक्य लङ्केश्च वरूथिनम् ।

हरियुग्यं रथं तस्मै प्रजिघाय पुरन्दरः ॥ ८४

८४ अ. । रामं पदातिं लङ्केशं च वरूथिनम् अवलोक्य पुरन्दरः हरियुग्यं रथं तस्मै प्रजिघाय ॥
वाच्य—पुरन्दरेण प्रजिघ्ये ॥

८४ । पादाभ्यामततीति पदातिः । तं पादचारिणं रामम् । वरूथो रथगुप्तिः । ‘रथगुप्तिर्वरूथो ना’ इत्यमरः । अत्र वरूथेन रथो लक्ष्यते । वरूथिनं रथिनं लङ्केशं च आलोक्य पुरन्दरः इन्द्रः । युगं वहन्तीति युग्या

रथाश्वाः । 'तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्' इति यत्प्रत्ययः । हरियुग्यं कपिल-
वर्णाश्वम् । 'शुक्राहिरुपिमेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु' इत्यमरः । रथं
तस्मै रामाय प्रजिघाय प्रहितवान् ॥

८४ । अनन्तरं शूराणां समूहे रामके पादघातो ऽ रावणके त्रधाक्रुदं दक्षिणं । रामेन
निमित्तं अश्ववयुक्तं एकं रथं श्रेयणं करिणम् ।

तमाधूतध्वजपटं व्योमगङ्गोर्मिवायुभिः

देवसूतभुजालम्बो जैत्रमध्यास्त राघवः ॥ ८५

८५ अः । राघवः देवसूतभुजालम्बो (मन्) व्योमगङ्गोर्मिवायुभिः आधूतध्वजपटं कैवं तम्
अध्यास्त ॥ वाच्य—देवसूतभुजालम्बना राघवेण आधूतध्वजपटः जैत्रः सः अध्यास्तः ॥

८५ । राघवः व्योमगङ्गोर्मिवायुभिराधूतध्वजपटम्, मार्गवशादिति
भावः । जैता एव जैत्रो जयनशीलः । तं जैत्रम् । जैत्रशब्दात् तृन्न्तात्
'प्रज्ञादिभ्यश्च' इति स्वार्थेऽणप्रत्ययः । तं रथं देवसूतभुजालम्बो मातलि-
हस्तावलम्बः सन् अध्यास्तं अधिष्ठितवान् । आसेलङ् ॥

८६ । अनन्तरं राघवः देवसूतभुजालम्बो मातलिं हस्तधारणं करिष्यति । आकाशं गन्तारं तत्रैवा-
स्थितं शत्रोरणे कल्पितध्वजकेतनं मेहे करिष्यति । तथैवावोक्षणं करिणम् ।

मातलिस्तस्य माहेन्द्रमामुमोच तनुच्छदम् ।

यत्रोत्पलदलकैर्व्यमस्त्राण्यापुः सुरद्विषाम् ॥ ८६

८६ अः । मातलिः माहेन्द्रं तनुच्छदं तस्य मामुमोच । यत्र सुरद्विषाम् अस्त्राणि उत्पलदल-
कैर्व्यं आपुः ॥ वाच्य—मातलिना माहेन्द्रः तनुच्छदः मामुमुचे । अस्त्रैः आपुः ॥

८६ । मातलिः इन्द्रसारथिः माहेन्द्रम् । तनुः छाद्यतेऽनेन इति तनुच्छदो
वर्मा । 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' इति घः । तं तस्य रामस्य मामुमोच
आसञ्जयामास । यत्र तनुच्छदे सुरद्विषामस्त्राणि उत्पलदलानां यत् क्लृप्तं
नपुंसकत्वं तदापुः ॥

८७ । ये वर्ये अस्त्रनिर्गते शत्रुनिर्गते ऽ उपलभ्यमाने स्त्राणि विफलं इव, मातलि
मेहे अलङ्घ्ये हेतुवर्षावारां रावणस्य शत्रोरं आवृत्तं करिष्यति निगमनम् ।

अन्योन्यदर्शनप्राप्तविक्रमावसरं चिरात् ।

रामरावणयोर्युद्धं चरितार्थमिवाभवत् ॥ ८७

८७ अः । चिरात् अन्योन्यदर्शनप्राप्तविक्रमावसरं रामरावणयोः युद्धं चरितार्थम् इव अभवत् ॥
वाच्य—अन्योन्यदर्शनप्राप्तविक्रमावसरेण चरितार्थेन इव युद्धेन अभूयत ॥

८७ । चिरादन्योन्यदर्शनेन प्राप्तविक्रमावसरं रामरावणयोर्युद्धं योधनं चरितार्थं सफलम् अभवदिव । प्राक्पराक्रमावसरदौर्बल्यात् विफलस्य अद्य तल्लामात् साफल्यम् उत्प्रेक्ष्यते ॥

८७ । राम उ रावण परस्परं साक्षात्कारे विक्रमप्रकाशेन अवसरं प्राप्तं इति वदन् वचनं “राम-रावणयोर्युद्धं” एव कथायां चरितार्थं इहेन ।

भुजमूर्द्धोरुवाहुल्यादेकोऽपि धनदानुजः ।

ददृशे ह्यथप्रापूर्वं मातृवंश इव स्थितः ॥ ८८

८८ अः । अथप्रापूर्वः एकः अपि (सन्) धनदानुजः भुजमूर्द्धोरुवाहुल्यात् मातृवंशे स्थितः इव ददृशे ॥ वाच्य—(जनाः) एकमपि धनदानुजम् अथप्रापूर्वं स्थितं ददृशुः ॥

८८ । यथाभूतः पूर्वं यथापूर्वः । सुप्सुपेति समासः । यथापूर्वं न भवतीति अथप्रापूर्वः । निहतबन्धुत्वाद्रक्षःपरिवारशून्य इत्यर्थः । अतएव एकोऽपि सन् धनदानुजो रावणः । भुजाश्च मूर्द्धानश्च उरवः पादाश्च भुज-मूर्द्धोरु । प्राण्यङ्गत्वाद्द्वन्द्वैकवद्भावः । तस्य बाहुल्याद्बहुत्वाद्देतोः । तद्बहुत्वे यादवः — ‘दशास्यो विंशतिभुजश्चतुष्पान्मातृमन्दिरे’ इति । मातृवंशे मातृसम्बन्धिनि वर्गे स्थित इव ददृशे दृष्टो हि । ‘वंशो वेणौ’ कुले वर्गे इति विश्वः । अत्र रावणमातुः रक्षोजातित्वात्तद्वर्गो रक्षोवर्ग इति लभ्यते । अतश्चैकोऽप्यनेकरक्षःपरिवृत इति लक्ष्यत इत्यर्थः ॥

८८ । भुजमूर्द्धोरुवाहुल्यात् रावण एकाको इहेनेन क्व, चरण उ मरुत्वाद्देतोः साक्षात्परिवेष्टितेव इति परिगणित इहेन ।

जेतारं लोकपालानां स्वमुखैरर्चितेश्वरम् ।

रामस्तुलितकैलासमरातिं बहुमन्यत ॥ ८९

८९ अः । रामः लोकपालानां जेतारं स्वमुखैः अर्चितेश्वरं तुलितकैलासम् अरातिं बहु मन्यत ॥ वाच्य—रामेण जेता अर्चितेश्वरः तुलितकैलासः अरातिः मन्यत ॥

८९ । लोकपालानाम् इन्द्रादीनां जेतारम् । ‘कर्तृकर्मणोः कृति’ इति कर्मणि षष्ठी । स्वमुखैः स्वशिरोभिः अर्चितेश्वरं तुलितकैलासम् उत्क्षिप्तकृदादिं तमेवं शौच्यवीर्यसत्त्वसम्पन्नं महावीर्यम् अरातिं शत्रुं रामो गुणप्रादित्वाज्जे तव्योत्कर्षस्य जेतुः स्वोत्कर्षहेतुत्वाच्च बहु अमन्यत साधु मद्विक्रमस्यार्थं पर्याप्तो विषय इति बहुमानमकरोदित्यर्थः । बहु इति क्रियाविशेषणम् ॥

८९ । ये रावण इन्द्रादिनालकपालागणक युद्धे पराजित, त्रीन मरुत्वाद्देतोः जेतारं

মহাদেবকে অসন্ন ও ভূধবৈর্য প্রভাব ঠেকানোর জন্য উৎসাহিত করিয়াছিল, অতঃপর রাাম মনসে তাহার প্রতি প্রতিশ্রুতি মনোমত প্রকাশন করিলেন ।

तस्य स्फुरति पौलस्त्यः सीतासङ्गमशंसिनि ।

निचखानाधिकक्रोधः शरं सव्येतरे भुजे ॥ ৫০

৫০ শ্রীঃ । অধিকক্রোধঃ পৌলস্ত্যঃ স্ফুরতি সীতাসঙ্গমশংসিনি তস্য সব্যেতরে ভুজে শরং নিচখান ॥
বাচ্য—অধিকক্রোধে পৌলস্ত্যে শরঃ নিচখানে ॥

৫০ । অধিকক্রোধঃ পৌলস্ত্যঃ স্ফুরতি স্পন্দমানে অতএব সীতামঙ্গম-
শংসিনি তস্য রামস্য সব্যঃ ইতরো যস্মাত্ সব্যেতরে দক্ষিণে । ‘ন বহুদ্রোহী’
ইতীতরশব্দস্য সর্বনামসংজ্ঞাপ্রতিষেধঃ । ভুজে শরং নিচখান নিখাতবান্ ॥

৫০ । রামের যে দক্ষিণ কর স্ফুরিত হইল। সীতামঙ্গম স্পৃষ্ট করিতেছিল, একান্ত
ক্রোধবশতঃ রাবণ সেই দক্ষিণ করে একটি শর নিক্ষেপ করিল ।

रावणस्यापि रामास्तो भित्त्वा हृदयमाशुगः ।

विवेश भुजमाख्यातुमुरगेभ्य इव प्रियम् ॥ ৫১

৫১ শ্রীঃ । রামাস্তঃ আশুগঃ রাবণস্য হৃদয়ং ভিত্ত্বা উরগেভ্যঃ প্রিয়ম্ আখ্যানুম্ ইব ভুবং বিবেশ ॥
বাচ্য—রামাস্তে আশুগে মূঃ বিবিষে ॥

৫১ । রামেনাস্তঃ ক্লিস্তঃ আশুগো বাণঃ । বিশ্ববসোঽপত্যং পুমান্
রাবণঃ । বিশ্ববঃশব্দাদপত্যেঽর্থো অণ-প্রত্যয়ে সতি ‘বিশ্ববসো বিশ্ববণরবণৌ’
ইতি রাবণাদেশঃ । তস্য রাবণস্যাপি হৃদয়ং বক্ষো ভিত্ত্বা বিদাঢ্য । উরগেভ্যঃ
পাতালবাসিভ্যঃ প্রিয়ম্ আখ্যানুমিব, ভুবং বিবেশ ॥

৫১ । তখন রামনিষ্কৃষ্ট মারক ও রাবণের হৃদয় ভেদ করিয়া যেন মর্পগণকে তাহার
নিধনরূপে অশ্রম সংবাদ জ্ঞাপন করিবার জন্য ভূগর্ভে প্রবিষ্ট হইল ।

वचसैव तथोर्वाक्यमस्त्रमस्त्रेण निघ्नतोः ।

अन्योन्यजयसंरम्भो बह्वधे वादिनोरिव ॥ ৫২

৫২ শ্রীঃ । বাক্যং বচসা ইব অস্ত্রম্ অস্ত্রেণ নিঘ্নতোঃ তথোঃ বাদিনোঃ ইব অন্যোন্যজয়সংরম্ভঃ
বহুধে ॥ বাচ্য—অন্যোন্যজয়সংরম্ভে বহুধে ॥

৫২ । বাক্যং বচসৈব অস্ত্রমস্ত্রেণ নিঘ্নতোঃ প্রতিকূর্বন্তোস্তথো রাম-
রাবণয়োঃ, বাদিনোঃ কথকয়োরিব, অন্যোন্যবিষয়ে জয়সংরম্ভো বহুধে ॥

৫২ । তখন তাহার উভয়ের মধ্যে বাক্যবাক্য বাক্য এবং অস্ত্রবাক্য অস্ত্র
প্রতিসংহার চণ্ডিতে থাকিলে পরস্পর জিগীষাশীল বাহিরের দ্বারা তাহার দিকচোটে
পরস্পর বর্জিত হইতে লাগিল ।

विक्रमव्यतिहारेण सामान्याभूद्वयोरपि ।

जयश्रीरन्तरा वेदिर्मत्तवारणयोरिव ॥६३॥

६३ अ. । जयश्रीः विक्रमव्यतिहारेण द्वयोः अपि अन्तरा वेदिः मत्तवारणयोः इव सामान्या अभूत् ॥ वाच्य—जयश्रीया वेद्या सामान्यया चभावि ॥

६३ । जयश्रीः विक्रमस्य व्यतिहारेण पर्यायक्रमेण तयोर्द्वयोरपि अन्तरा मध्ये । अव्ययमेतत् । वेदिः वेद्याकारा भित्तिः मत्तवारणयोरिव सामान्या साधारणा अभूत् नत्वन्व्यतरनियतेत्यर्थः । अत्र मत्तवारणयोरित्यत्र च 'अन्तरान्तरेण युक्ते' इति द्वितीया न भवति । अन्तराशब्दस्योक्तरीत्या अन्यत्वान्वयात् । मध्ये कामपि भित्तिं कृत्वा गजौ योधयन्तीति प्रसिद्धिः ॥

२७ । युद्धशले मत्तमात्रमन्तरं मध्यावर्त्तौ वेदौ (यक्रण काशान्तरं निवृत्त अधिकृत इव ना, उक्तं पर्यायक्रमेण जयश्रीरन्तरा वेदिर्मात्रं उक्तमन्तरेण जयश्रीं तूनाक्रमं दर्शयति ।

कृतप्रतिकृतप्रतीतैस्तयोर्मुक्तां सुरासुरैः ।

परस्परशरव्राताः पुष्पवृष्टिं न सेहिरे ॥६४॥

६४ अ. । कृतप्रतिकृतप्रतीतैः सुरासुरैः तयोः मुक्तां पुष्पवृष्टिं परस्परशरव्राताः न सेहिरे ॥ वाच्य—परस्परशरव्रातैः मुक्ता पुष्पवृष्टिः न सेहिरे ॥

६४ । कृतं स्वयमस्त्रप्रयोगः प्रतिकृतं परकृतप्रतीकारः ताभ्यां प्रतीतैः सुरासुरैः यथासंख्यं तयोः रामरावणयोः मुक्तां पुष्पवृष्टिं, द्वयीम् इति शेषः । परस्परं शरव्राताः न सेहिरे । अहमेवालं किं त्वयेति चान्तराल एव इतरेतरवाणवृष्टिः इतरेतरपुष्पवृष्टिम् अवारयत् इत्यर्थः ॥

२८ । शरशरगणं तांशान्तरं अक्षयशरगणं च अतिकारमर्शनेन लीलं इहेन पुष्पवृष्टिं करिणेन, किञ्च वीरशरगणं अक्षयशरगणेन उहः अवक्रुक् इति शरगणं मत्तं इहेन, शरगणं शरगणं येन तांशं मत्तं करिणेन पारिण ना ।

अयःशङ्कुचितां रक्षःशतघ्नीमथ शत्रवे ।

हृतां वैवस्वतस्येव कूटशाल्मलिमक्षिपत् ॥६५॥

६५ अ. । अथ रक्षः अयःशङ्कुचितां शतघ्नीं हृतां वैवस्वतस्य कूटशाल्मलिम् इव शत्रवे अक्षिपत् ॥ वाच्य—रक्षसा अयःशङ्कुचिता शतघ्नीं हृतां कूटशाल्मलिरिव अक्षिप्यत ॥

६५ । अथ रक्षो रावणः अयसः शङ्कुभिः कीलैः चितां कीर्णां शतघ्नीं लौहकण्टकीलितयष्टिविशेषाम् । 'शतघ्नी तु चतुस्ताला लौहकण्टक-सञ्चिता । यष्टिः' इति केशवः । हृतां विजयलब्धां वैवस्वतस्य अन्तकस्य कूटशाल्मलिमिव, शत्रवे राघवाय अक्षिपत् क्षिप्तवान् । कूटशाल्मलिरिव कूटशाल्मलिरिति व्युत्पत्त्या वैवस्वतगदायाः गौणीसंज्ञा । कूटशाल्मलिर्नाम

एकमूलप्रकृतिः कष्टकोवृक्षविशेषः । 'रोचनः कूटशास्मलिः' इत्यमरः ।
तत्सादृश्यञ्च गदायाः अयःशङ्कुचितत्वात् अनुसन्धेयम् ॥

राघवो रथमप्राप्तां तामाशाञ्च सुरद्विषाम् ।

अर्द्धचन्द्रमुखैर्बाणैश्चिच्छेद कदलीमुखम् ॥ ६६

६६ अः । राघवः रथम् अप्राप्तां तां सुरद्विषाम् आशां च, अर्द्धचन्द्रमुखैः बाणैः कदलीमुखं चिच्छेद ॥ वाच्य—राघवेण अप्राप्ता सा (शतघ्नी) आशा च चिच्छिदे ॥

६६ । राघवः रथम् अप्राप्तां तां शतघ्नीं सुरद्विषां रक्षसाम् आशां विजयतृष्णाञ्च । 'आशा तृष्णा दिशः प्रोक्ता' इति विश्वः । अर्द्धचन्द्र इव मुखं येषां तैः बाणैः कदलीवत् सुखं यथा तथा चिच्छेद । अथवा कदल्या-
मिव सुखम् अङ्गेशः यस्मिन् कर्मणि तदिति विग्रहः ॥

२६—२७ । राक्षसराज रावण समराज्येन गदांश्च शीघ्रं विजयनकृत् मोहभङ्गनिष्ठि
भतघ्नी रात्रेण अति निकृण कस्मिन् ; राम एव भतघ्नी रात्रेण समीपे आगच्छेत् ना आगच्छेत्
राक्षसराजस्य कदाचित् मरिचि अर्द्धचन्द्रमुखं बाणैश्च कदलीवत् शीघ्रं विजयतृष्णाञ्च
उह्यन् कस्मिन् कस्मिन् ।

अमोघं सन्दधे चास्मै धनुष्येकधनुर्धरः ।

ब्राह्ममस्त्रं प्रियाशोकशल्यनिष्कर्षणौषधम् ॥ ६७

६७ अः । एकधनुर्धरः प्रियाशोकशल्यनिष्कर्षणौषधम् अमोघं ब्राह्मम् अस्त्रम् अस्मै च धनुषि
सन्दधे ॥ वाच्य—एकधनुर्धरेण सन्दधे ॥

६७ । एकः अद्वितीयः धनुर्धरः रामः प्रियायाः शोकम् एव शल्यं तस्य
निष्कर्षणम् उद्धारकं यत् औषधं तत् अमोघं ब्राह्मं ब्रह्मदेवताकम् अस्त्रम्
अभिमन्त्रितं बाणम् अस्मै रावणाय च, तद्बधार्थमित्यर्थः, धनुषि सन्दधे ॥

२१ । अनन्तरं अस्त्रोत्तरं धनुर्धरं रामं, रावणके मर्यादं कस्मिन् मोहान् मोहकं
उद्धारकं मर्यादं चरुणं अमोघं ब्रह्मं मर्यादं कस्मिन् ।

तद्व्योम्नि शतधा भिन्नं ददृशे दीप्तिमन्मुखम् ।

वपुर्महोरगस्येव करालफणमण्डलम् ॥ ६८

६८ अः । व्योम्नि शतधा भिन्नं दीप्तिमन्मुखं तत् (वस्त्रं) करालफणमण्डलं महोरगस्य वपुः
इव ददृशे । वाच्य—ददृशुः (जनाः) ।

६८ । व्योम्नि शतधा भिन्नं प्रसृतं, दीप्तिमन्ति मुखानि यस्य तत्
अस्त्रास्त्रम् । करालं भीषणं तुङ्गं वा फणमण्डलं यस्य तत्तथोक्तम् ।
'करालो दन्तुरे तुङ्गे करालो भीषणेऽपि च' इति विश्वः । महोरगस्य शेषस्य
वपुर्विव, ददृशे दृष्टम् ॥

৯৮। তখন সেই প্রদীপ্তমুখ ব্রহ্মাণ্ড আকাশমণ্ডলে শতধা ভিন্ন হইয়া ভীষণ কণা-
মণ্ডলানীল নাগরাজ বায়ুক্রিয় শরীরের দ্বারা পরিসংকীর্ণ হইতে লাগিল।

তেন মন্বপ্রযুক্তেন নিমেষাৰ্দ্ধাৎপাতযত্ ।

স রাবণশিরঃপঙ্ক্তিমজ্জাতব্রণবেদনাম্ ॥৬৬

৬৬ অ:। স: মন্বপ্রযুক্তেন তেন (অর্থাৎ) অজ্ঞাতব্রণবেদনা রাবণশিরঃপঙ্ক্তি' নিমেষাৰ্দ্ধাৎ
অপাতযত্ ॥ বাচ্য—তেন অজ্ঞাতব্রণবেদনা রাবণশিরঃপঙ্ক্তি: অপাতযত্ ॥

৬৬। স রামো মন্বপ্রযুক্তেন তেন অস্ত্রেণ অজ্ঞাতব্রণবেদনাম্ অতি-
শীঘ্রাৎ অননুভূতব্রণদু:খাং রাবণশিরঃপঙ্ক্তি' নিমেষাৰ্দ্ধাৎ অপাতযত্
পাতযামাস ॥

৯৯। তিনি মন্বপ্রযুক্ত ব্রহ্মাণ্ড দ্বারা অর্ধনিমেষমধ্যে রাবণের মস্তকশ্রেণী পাতিত
করিলেন, এতই শীঘ্র উহা সম্পাদিত হইল যে, রাবণ শিরঃস্থদমনকণ্ড অণুমাণ্ডে বেদনা
অনুভব করিল না।

বালার্কপ্রতিমেবাপ্সু বৌচিভিন্না পতিষ্যত: ।

ররাজ রত্ন:কাযস্য কণ্ঠচ্ছ্বেদপরম্পরা ॥১০০

১০০ অ:। পতিষ্যত: রত্ন:কাযস্য কণ্ঠচ্ছ্বেদপরম্পরা বৌচিভিন্না অপ্সু বালার্কপ্রতিমা ইব
ররাজ ॥ বাচ্য—কণ্ঠচ্ছ্বেদপরম্পরয়া বৌচিভিন্নয়া বালার্কপ্রতিময়া ইব রেজি ॥

১০০। পতিষ্যত আসন্নপাতস্য রত্ন:কাযস্য রাবণকণ্ঠেবরস্য । ছিद्यন্ত
ইতি ছেদা: স্ফুটাদা: । কণ্ঠানাং যে ছেদা: তेषাং পরম্পরা পঙ্ক্তি:, বৌচিभि:
ভিন্না নানাভূতা অপ্সু বালার্কস্য প্রতিমা প্রতিবিম্বমিব ররাজ । অর্কস্য
বালবিশেষণম্ আরুণ্যসিদ্ধার্থমিতি ভাব: ॥

১০০। নবোদিত সূর্য্যাকিরণ জলের উপর পতিত হইয়া তরঙ্গদ্বারা বেক্ষণ বিভিন্ন
হয়, স্নানস্রোত রাবণের শরীর ভূতলে পতিত হইবার পূর্বে তদীয় মস্তকশ্রেণীও যেন
রঞ্জন নোভাধারণ করিল।

মহতাং পশ্যতাং তস্য শিরাंसি পতিতান্যপি ।

মনো নাতিবিশ্বাসাশ্চ পুনঃসন্ধানশঙ্কিনাম্ ॥১০১

১০১ অ:। পতিতানি তস্য শিরাंसি পশ্যতাম্ অপি পুনঃ সন্ধানশঙ্কিনাং মহতাং মন: ন অতি-
বিশ্বাস ॥ বাচ্য—মনসা ন অতিবিশ্বাসে ॥

১০১। পতিতানি তস্য রাবণস্য শিরাंसি পশ্যতামপি পুনঃসন্ধান-
শঙ্কিনাং, পূর্ব্বে তথা দর্শনাদিতি ভাব: । মহতাম্ অমরাণাম্ । মহতী
পবনামরৌ' ইত্যমর: মনো ন অতিবিশ্বাসাশ্চ অতিবিশ্বাসং ন প্রাপ ॥

১০১। সেই স্নানস্রোত রাবণের মস্তকসকল ভূতলে পতিত দেখিবার পূ-বার
মিলনানুভব .দৃষ্টান্তের মত সম্পূর্ণ বিশ্বাস করিল না।

अथ मदगुरुपक्षैर्लीकपालद्विपाना-
मनुगतमलिवृन्दैर्गण्डभित्तौर्विहाय ।
उपनतमणिवन्धे मूर्ध्नि पौलस्त्यश्वोः
सुरभि सुरविमुक्तं पुष्पवर्षं पपात ॥१०२॥

१०२ अ. । अथ मदगुरुपक्षैः अलिवृन्दैः लोकपालद्विपानां गण्डभित्तौः विहाय अनुगतं सुरभि सुरविमुक्तं पुष्पवर्षम्, उपनतमणिवन्धे पौलस्त्यश्वोः मूर्ध्नि पपात ॥ वाच्य—अनुगतं सुरभिणा सुरविमुक्तेन पुष्पवर्षं पति ॥

१०२ । अथ मदेन गजगण्डसञ्चारसंक्रान्तेन गुरुपक्षैः भारायमाण-
पक्षैः अलिवृन्दैः लोकपालद्विपानाम् पेरावतादीनां गगनवर्तिनां गण्ड-
भित्तौः विहाय अनुगतम् अनुद्भूतं सुरभि सुगन्धि । 'सुरभिश्चम्पके स्वर्णे
जातोफलवसन्तयोः । गन्धोत्पले सौरभेय्यां सल्लकीमातृभेदयोः ॥ सुगन्धौ
च मनोज्ञे च वाच्यवत् सुरभि स्मृतम् ॥' इति विश्वः । सुरविमुक्तं पुष्प-
वर्षम् उपनतः आसन्नः मणिवन्धः राज्याभिषेकसमये भावी यस्य तस्मिन्
पौलस्त्यश्वोः रामस्य मूर्ध्नि पपात । इदमेव राज्याभिषेकसूचकमिति भावः ॥

१०२ । अनन्तरं रावणविजितां रामां चन्द्रमण्डपेन उपरि आसन्नराज्याभिषेकशुभ-
श्रवणं कृत्वा पठितं ह्येन तथैव मन्त्रिगणैश्च गणैश्च समवायि यथावे तां राजा-
पकण्ठे अङ्गिकूल तां ह्येन गणैश्च परित्राग करिषां ये कृत्वा मण्डपेन उपरि अङ्गिकूल
नागिन ।

यन्ता हरेः सपदि संहतकामुक्कज्य-
मापृच्छा राघवमनुष्ठितदेवकार्यम् ।
नामाङ्गरावणशराङ्कितकेतुयष्टि-
मूर्ध्नि रथं हरिसहस्रयुजं निनाय ॥१०३॥

१०३ अ. । हरेः यन्ता सपदि संहतकामुक्कज्यम् अनुष्ठितदेवकार्यं राघवम् आपृच्छ नामाङ्ग-
रावणशराङ्कितकेतुयष्टिं हरिसहस्रयुजं रथम् ऊढं निनाय ॥ वाच्य—यन्ता नामाङ्गरावणशराङ्कित-
केतुयष्टिः हरिसहस्रयुक् रथः निन्ये ॥

१०३ । हरेः इन्द्रस्य यन्ता मातलिः सपदि संहतकामुक्कज्यम् अनुष्ठितं
देवकार्यं रावणबधरूपं येन तं राघवमापृच्छा साधु यामोति आमन्त्र्या,
नामाङ्गैः नामाक्षरचिह्नैः रावणशरैः अङ्किता चिह्निता केतुयष्टिः ध्वजदण्डो
यस्य तम् । हरीणां वाजिनां सहस्रेण युज्यत इति हरिसहस्रयुक् तम् ।
'यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु । हरिः' इत्युभयतापि अमरः ।
रथम् ऊढं निनाय नीतवान् ॥

१०७। रघुकूलजितक रामचन्द्र एहेकणे सुत्रकारा मण्णानन करिषा उक्कणां श्रीर
नराजनेन षण् डेय्याऽन करिनेन, मातलिउ तथन रामचन्द्रेर निकटे विनाम महेस
रावणेन नामाहित नरकागच्छिउ क्षयशठिमण्ण महेस अचरूक रथ महेस आकाशपथे
गमन करिनेन ।

रघुपतिरपि जातवेदोविशुद्धां प्रगृह्य प्रियां
प्रियसुहृदि विभीषणे सङ्गमय्य श्रियं वैरिणः ।
रविसुतसहितेन तेनानुयातः ससौमित्रिणा
भुजविजितविमानरत्नाधिरूढः प्रतस्थे पुरीम् ॥ १०८

इति श्रीमहाकविकालिदासकृतौ रघुवंशे रावणवधो नाम

द्वादशः सर्गः ॥ १२ ।

१०८ अः । रघुपतिः अपि जातवेदोविशुद्धां प्रियां प्रगृह्य, प्रियसुहृदि विभीषणे वैरिणः श्रियं
सङ्गमय्य रविसुतसहितेन ससौमित्रिणा तेन अनुयातः भुजविजितविमानरत्नाधिरूढः (सन्) पुरीं
प्रतस्थे ॥ वाच्य—अनुयातेन भुजविजितविमानरत्नाधिरूढेन रघुपतिना पुरीं प्रतस्थे ॥

१०८ । रघुपतिरपि जातवेदसि अग्नौ विशुद्धां जातशुद्धिं प्रियां सीतां
प्रगृह्य स्वीकृत्य । प्रियसुहृदि विभीषणे वैरिणो रावणस्य श्रियं राज्य-
लक्ष्मीं सङ्गमय्य सङ्गतां कृत्वा । गमेर्यन्ताल्लापप्रत्ययः । 'मितां ह्रस्वः'
इति ह्रस्वः, 'त्यपि लघुपूर्वात्' इति णेरयादेशः । रविसुतसहितेन सुप्रोव-
युक्तेन ससौमित्रिणा सलक्ष्मणेन तेन विभीषणेनानुयातोऽनुगतः सन् ।
विमानं रत्नमिव विमानरत्नमिति उपमितसमासः । भुजविजितं यद्विमान-
रत्नं पुष्पकं तदारूढः सन् । पुरीम् अयोध्यां प्रतस्थे । 'समवप्रविभ्यः
स्थः' इत्यात्मनेपदम् । अत्र प्रस्थानक्रियाया अकर्मकत्वेऽपि तदङ्गभूतो-
द्देशक्रियापेक्षया सकर्मकत्वम् । अस्ति च धातूनां क्रियान्तरोपसर्जनक-
स्वार्थामिधायकत्वम् । यथा 'कुसूलान् पचति' इत्यादौ आदानक्रियागर्भः
पाको विधीयत इति ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसुरिविरचितया सञ्जीवनी-

समाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे

महाकाव्ये रावणवधो नाम द्वादशः सर्गः ॥ १२

१०८ । अनन्तर रामउ अग्निपत्रौकात्र विष्णुका अत्रितया आनकोके अहण करिषा
प्रियसुहृदं विभीषणके राकमराजलक्ष्मी समर्पणपुर्खुड लक्षण, सुश्रीव उ विभीषण समन्ति-
वाहारे श्रीरघूत्रविजित विमाने आत्रोहण करिषा अवोधातिभूथे वाङ्मा करिनेन ।

द्वयोदशः सर्गः ।

अथात्मनः शब्दगुणं गुणज्ञः

पदं विमानेन विगाहमानः ।

रत्नाकरं वीक्ष्य मिथः स जायां

रामाभिधानो हरिरित्युवाच ॥ १

१ अ. । अथ गुणज्ञः सः रामाभिधानः हरिः शब्दगुणम् आत्मनः पदम् विमानेन विगाहमानः (सन्) रत्नाकरम् वीक्ष्य मिथः जायाम् इति उवाच ॥ वाच्य—गुणज्ञेन विगाहमानेन तेन रामाभिधानेन हरिणा जाया ऊचे ।

तुलै लोक्ष्यशल्योद्धरणाय सिन्धोश्चकार बन्धं मरणं रिपूणाम् ।

पुण्यप्रणामं भुवनाभिरामं रामं विरामं विपदामुपासे ॥

१ । अथ प्रस्थानानन्तरम् जानातीति ज्ञः । 'इगुपध'—इत्यादिना कप्रत्ययः । गुणानां ज्ञः गुणज्ञः । रत्नाकरादिवर्ण्यैश्वर्यगुणाभिज्ञ इत्यर्थः । स रामाभिधानो हरिः विष्णुः, शब्दो गुणो यस्य तच्छब्दगुणम् आत्मनः स्वस्य पदं विष्णुपदम् आकाशमित्यर्थः । 'वियद्विष्णुपदम्' इत्यमरः । 'शब्दगुणमाकाशम्' इति तार्किकाः । विमानेन पुष्पकेण विगाहमानः । रत्नाकरं वीक्ष्य मिथो रहसि । 'मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि' इत्यमरः । जायां पत्नीं सीतामिति वक्ष्यमाणप्रकारेणोवाच । रामस्य हरिरित्यभिधानं निरंकुशमहिमद्योतनार्थम् । मिथोऽग्रहणं गोष्ठीविश्रम्भन सूचनार्थम् ॥

वैदेहि पश्यामलयाद्विभक्तं मत्सेतुना फेनिलमम्बुराशिम् ।

छायापथेनेव शरत्प्रसन्नमाकाशमाविष्कृतचारुतारम् ॥ २

२ अ. । (३) वैदेहि ! आ मलयात् मत्सेतुना विभक्तं फेनिलम् अम्बुराशिं छायापथेन (विभक्तम्) शरत्प्रसन्नम् आविष्कृतचारुतारम् आकाशम् इव पश्य ॥ वाच्य—वैदेहि ! विभक्तः फेनिलः अम्बुराशिः, छायापथेन विभक्तः शरत्प्रसन्नः आविष्कृतचारुतारः आकाश इव त्वया दृश्यताम् ॥

२ । हे वैदेहि ! सीते ! आ मलयात् मलयपट्यन्तम् । 'पञ्चम्यपाङ्परिमिः' इति पञ्चमा । पदद्वयं चैतत् । मत्सेतुना विभक्तं द्विधा-

कृतम् । अत्यायतसेतुना इत्यर्थः । हर्षाधिक्याच्च मद्रुप्रहणम् । फेनिलं फेनवन्तम् । 'फेनादिलञ्च' इति इलच्प्रत्ययः । क्षिप्रकारी चायमिति भावः, अम्बुराशिं, छायापथेन विभक्तं शरत्प्रसन्नम् आविष्कृतचास्तारम् आकाशमिव पश्य । मम महानयं प्रयासः त्वदर्थं इति हृदयम् । छायापथो नाम ज्योतिश्चक्रमध्यवर्त्ती कश्चित्तिरश्चीनोऽवकाशः ॥

१—२ । अनन्तरं षण्णवन्तं नाशत्रयोदशमस्तु तं ब्राम्नामधारी हरिः, पूष्पकरत्वं आत्राहण-पूष्पकं निर्धनं आकाशपथे श्रवणकालेन रङ्गाकरके निरौकणं करिष्याति श्रित्तमा गीताकं कहिलेन,—(ह देवदेहि !) ऐ देव, छात्रापथवारा निर्धनं तत्रकापरिपूर्णं शरत्काशीनं अत्रमत्र आकाशमत्र छात्र आश्रय निर्धितं गेदुवारा विडक्तं हृदयं केनराविद्विषाविडक्तं जगतिषु मग्नरत्नेन विधा विडक्तं हृदयं ब्रमणीयं गीता धारण करिष्याहे ।

गुरोरियक्षोः कपिलेन मेध्ये रसातलं संक्रमिते तुरङ्गे ।

तदर्थमुर्वीमवदारयद्भिः पूर्वेः किलायं परिवर्द्धितो नः ॥ ३

१ अः । यियक्षोः गुरोः मेध्ये तुरङ्गे कपिलेन रसातलं संक्रमिते (सति) तदर्थम् उर्वीम् अवदारयद्भिः नः पूर्वेः अयं परिवर्द्धितः किल ॥ वाच्य—उर्वीमवदारयन्तः नः पूर्वे (पुद्गाः) इमं परिवर्द्धितवन्तः ॥

३ । यियक्षोः यष्टुमिच्छोः । यजेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । गुरोः सगरस्य मेध्ये अश्वमेधाहं तुरङ्गे ह्ये कपिलेन मुनिना रसातलं संक्रमिते सति । तदर्थमुर्वीमवदारयद्भिः खनद्भिः नोऽस्माकं पूर्वेः बृद्धैः सगरसुतैः अयं समुद्रः परिवर्द्धितः किल । किलेति पेटिह्ये । अतो नः पूज्य इति भावः । यद्यपि तुरङ्गहारी शतक्रतुः तथापि तस्य कपिलसमीपे दर्शनात् स एवेति तेषां भ्रान्तिः । तन्मत्तैव कक्का कपिलेन इति निर्दिष्टम् ॥

० । बहर्षि कपिल, ब्रह्मार्थी सगरराजेन अति पवित्र अश्वमेधेन अश्वं गृहेषु पाठान-तले अवेष्ट करिणे आमादेशेन पूर्यपूर्य सगरतनयगण गेहे ब्रह्मैव तुरङ्गमेन अवधेन जगत् पृथिवी वनन करिष्या एहे मागत्र संवर्द्धित करिष्याहेन ।

गर्भं दधत्यर्कमरीचयोऽस्माद्विष्टवृद्धिमचाश्रुवते वसूनि ।

अविन्धनं वङ्गिमसौ विभर्त्ति प्रह्लादं ज्योतिरजन्यनेन ॥ ४

४ अः । अर्कमरीचयः अस्मात् गर्भम् दधति, अयं वसूनि विष्टवृद्धिम् अश्रुवते, असौ अविन्धनं वङ्गिं विभर्त्ति । अनेन प्रह्लादं ज्योतिः अजनि ॥ वाच्य—अर्कमरीचिभिः गर्भः धीयते, वसुभिः विष्टभिः अश्रुते । अश्रुता अविन्धनः वङ्गिः धियते । अयं प्रह्लादं ज्योतिः अजीजनत् ॥

४ । अर्कमरीचयः अस्मादग्नेः अपादानात् गर्भम् अम्मयं दधति । वृष्ट्यर्थमित्यर्थः । अयमर्थो दशमसर्गो 'ताभिः गर्भः—इत्यत्र स्पष्टीकृतः ।

अयं लोकोपकारीति भावः । अत्राब्धौ वसूनि धनानि । 'धने रत्ने वसु स्मृतम्' इति विश्वः । विवृद्धिम् अशु वते प्राप्नुवन्ति सम्पद्धानित्यर्थः । असी आप इन्धनं दाह्यं यस्य तदाहकं वह्निं विमर्त्ति । अपकारेऽप्याश्रितं न त्यजति इति भावः । अनेन प्रह्लादनम् आह्लादकं ज्योतिश्चन्द्रः अजनि जनितम् । जनेर्ण्यन्तात् कर्मणि लुङ् । सौम्य इति भावः ॥

४ । निवाकर-राश्यामृष्टं दे० इहेतेहे जल आकर्षण करण गर्भधारण कर, हेहातेहे रज्जुनिष्ठ परिर्वर्तित इहेतेहे, एहे मागरेहे वाङ्मानन वहन करितेहे एवं हेहा इहेतेहे आह्लादकर स्थाकर समुद्धृत इहेतेहे ।

तां तामवस्थां प्रतिपद्यमानं
स्थितं दश व्याप्य दिशो महिम्ना ।
विष्णोरिवास्यानवधारणीय-
मौदक्त्या रूपमियत्तया वा ॥ ५

५ अः । तां ताम् अवस्थां प्रतिपद्यमानं महिम्ना दश दिशः व्याप्य स्थितं विष्णोः इव अस्य रूपम् ईदृक्त्या इयत्तया वा अनवधारणीयम् ॥ वाच्य—(न अवधारयेयुः जनाः)

५ । तां तामनेकाम् । 'नित्यवीप्सयोः' इति वीप्सायां द्विरुक्तिः । अवस्थाम् अक्षोभाद्यवस्थाम् । विष्णुपक्षे सत्त्वाद्यवस्थाम् । प्रतिपद्यमानं भजमानं महिम्ना दश दिशो व्याप्य स्थितं विष्णोः इव अस्य रत्नाकरस्य रूपं स्वरूपमुकरोत्या बहुप्रकारत्वाद् व्यापकत्वाच्च ईदृक्त्या इयत्तया वा प्रकारतः परिमाणतश्च अनवधारणीयं दुर्निरूपम् ॥

६ । सत् रज्जुतमः प्रवृत्ति विविध अवस्थापन्न सर्वव्यापी विष्णुः यैरूप अरूप वर्णन वा हेतुता करा यात्र ना, यत्र महिमा क्षारा अस्फोडनीयता । प्रवृत्ति अवशासम्पन्न दशदिग-व्यापी एहे महार्णववत् उज्ज्वल रूपनिरूपण वा हेतुता ह्य ना ।

नाभिप्ररूढाम्बुरुहासनेन
संस्तूयमानः प्रथमेन धात्रा ।
अमुं युगान्तोचितयोगनिद्रः
संहृत्य लोकान् पुरुषोऽधिगते ॥ ६

६ अः । युगान्तोचितयोगनिद्रः पुरुषः लोकान् संहृत्य नाभिप्ररूढाम्बुरुहासनेन प्रथमेन धात्रा संस्तूयमानः (सन्) अमुं अधिगते ॥ वाच्य—युगान्तोचितयोगनिद्रेण पुरुषेण संस्तूयमानेन, असी अधिगम्यते ॥

६ । युगान्ते कल्पान्ते उचिता परिचिता योगः स्वात्मनिष्ठेव निष्ठेव निष्ठा यस्य स पुरुषो विष्णुः लोकान् संहृत्य । नाभ्यां प्रकटं यदम्बुहृदं पद्मं तदासनेन तन्नाभिकमलाश्रयेण प्रथमेन धात्रा दत्तादीनामपि स्त्रिया पितामहेन संस्तूयमानः सन् अमुम् अधिशेते अमुस्मिन् शेते इत्यर्थः । कल्पान्तेऽपि अस्तीति भावः ॥

७ । आग्निपुरुष भगवान् विष्णुः अग्निकाले निधिलोकक संहारपूर्वकः शीघ्रं नाडि-मण्डल इहेते उचिंत कर्मणः आगनेन समागमनं प्रथम-विधाताः ऋतुर्धुं कर्तुं संहृत इहेता योनिनिष्ठा आश्रय करतः ईशरहे क्रोडः शयन करिष्याहिमेन ।

पक्षच्छिदा गोत्रभिदात्तगन्धाः शरण्यमेनं शतशो महीधराः ।
नृपा इवोपप्लविनः परेभ्यो धर्मीत्तरं मध्यममाश्रयन्ते ॥ ७

७ अः । पक्षच्छिदा गोत्रभिदा आत्तगन्धाः महीधराः शतशः शरण्यम् एनं परेभ्यः उपप्लविनः नृपा धर्मीत्तरं मध्यमम् इव आश्रयन्ते ॥ वाच्य—आत्तगन्धैः महीधरैः एष शरण्यः, उपप्लविभिः नृपैः धर्मीत्तरः मध्यमः (नृपालः) इव आश्रयते ॥

७ । पक्षच्छिदा गोत्रभिदा इन्द्रेण । उभयत्र 'सत्सृद्धिष'—इत्यादिना कृिप् । आत्तगन्धाः हृतगर्वाः अभिभूता इत्यर्थः । 'गन्धो गन्धक आमोदे लेशे मन्धन्मर्ग'योः' इति विश्वः । 'आत्तगर्वोऽभिभूतः स्यात्' इत्यमरः । मही धारयन्तीति महीधराः पर्वताः । मूलविभुजादित्वात् कप्रत्ययः । शतं शतं धनशः । शरण्यं रक्षणममर्थम् एनं समुद्रम् । परेभ्यः शत्रुभ्यः उपप्लविनो भयवन्तो नृपाः धर्मीत्तरं धर्मप्रधानं मध्यमं मध्यम-भूपालमिव आश्रयन्ते । 'अरेष विजिगोषोऽथ मध्यमो भूत्यनन्तरः' इति कामन्दकः । आर्त्तबन्धुरिति भावः ॥

१ । नृपगण येन शक्त इहेते तीत इहेता धर्मपरायण मयाहेत आश्रय लप्तेन, शत शत महीधर उतकपः परतपकफ्फदी देवराज कर्तुं पराभूत इहेता ईशरहे गर्डे आश्रय ग्रहण करिष्याहिम ।

रसातलादादिभवेन पुंसा भुवः प्रयुक्तोदहनक्रियायाः ।

अस्याच्छमन्मः प्रलयप्रवृत्तं मुहूर्त्तवक्त्राभरणं बभूव ॥ ८

८ अः । आदिभवेन पुंसा रसातलात् प्रयुक्तोदहनक्रियायाः भुवः प्रलयप्रवृत्तम् यस्य अच्छम् अश्वः मुहूर्त्तवक्त्राभरणं बभूव ॥ वाच्य—प्रलयप्रवृत्तेन अच्छेन अश्वमा मुहूर्त्तवक्त्राभरणेन बभूव ॥

८ । आदिभवेन पुंसा आदिहराहेण रसातलात् प्रयुक्तोदहनक्रियायाः कृतोदहरणक्रियायाः । विवाहक्रिया च व्यज्यते । भुवो भूदेवतायाः प्रसवे

પ્રવૃત્તમ્ અસ્યાચ્ચેરચ્છમ્ અમ્નઃ મુદ્ધર્ત્તં વક્ત્રાભરણં લજ્જારક્ષણાર્થં મુખાવગુપ્તઠનં
વમ્બુઃ । તદુક્તમ્ — ‘ઉદ્ધતામિ વરાહૈણ ક્ષણેન યતવાહુના’ इति ॥

૮ । આદિપૂરુષ ભગવાન્ વરાહદેવ યતન રમીતન હૈતે વચ્ચક્રાર ઉકાર કરેન,
તથન હૈશર ઇલગ્નકાલસંસ્કૃતિ અતૌવ કૌત ઇલગ્નમિ મુદ્ધર્ત્તે અજ્ઞ ઐ વચ્ચક્રાર મુખ-
મગ્ન અવગુપ્તરૂપે શોઝા પાઈચાહિન ।

મુખાર્પણેષુ પ્રકૃતિપ્રગલ્ભાઃ સ્વયં તરજ્ઞાધરદાનદત્તઃ ।

અનન્યસામાન્યકલત્વવૃત્તિઃ પિવત્યસૌ પાયયતે ચ સિન્ધુઃ ॥૬

૬ અ. । અનન્યસામાન્યકલત્વવૃત્તિઃ તરજ્ઞાધરદાનદત્તઃ અસૌ મુખાર્પણેષુ પ્રકૃતિપ્રગલ્ભાઃ સિન્ધુઃ
સ્વયં પિવતિ પાયયતે ચ ॥ વાચ્ય — અનન્યસાધારણકલત્વવૃત્તિના તરજ્ઞાધરદાનદત્તેણ અમુના સિન્ધુઃ
પૌચતે પાયતે ચ ॥

૮ । અન્યેષાં પુંસાં સામાન્યા સાધારણા ન ભવતીતિ અનન્યસામાન્યા
કલત્વેષુ વૃત્તિર્ભોગરૂપા યસ્ય સ તથોક્તઃ । હમમેવાર્થે પ્રતિપાદયતિ —
તરજ્ઞાદિવ અધરસ્તસ્ય દાને સમર્પણે દત્તચતુરઃ અસૌ સમુદ્રઃ મુખાર્પણેષુ
પ્રગલ્ભા સચ્ચાદિપ્રેષણં વિના પગલ્ભા દૃષ્ટાઃ સિન્ધુઃ નદોઃ । ‘સિન્ધુઃ સમુદ્રે
નયાં ચ’ इति विश्वः । સ્વયં પિવતિ પાયયતે ચ । તરજ્ઞાધરમિતિ શેષઃ । ‘ન
પાદમ્યાહ્ય’—इत्यादिना पिवतेत्यन्तान्नित्यं परस्मैपदनिषेधः । ‘गति-
बुद्धिप्रत्यवसानाथ’—इत्यादिना सिन्धुना कर्मत्वम् । दम्पत्योः युगपत्पर-
स्परधरपानमनन्यसाधारणमिति भावः ॥

૯ । દેવ, એ સરિત્પતિર પ્રિયામહોઃ અનન્નસાધારણ, કેનના તરજ્ઞક્રૂપ અધર-
સ્થાપાદે નીનપૂર્ણ એ નાગર શ્રોષ મુખાર્પણે તરજ્ઞીકે પ્રગ્નતિત કરિશા અન્ન ઠાશોદર
અધરસ્થા પાન કરિતેહે એવ ઠાશાદિગકે પાન કરાઈતેહે ।

સસત્વમાદાય નદૌમુખામ્નઃ

સમ્મૌલયન્તો વિવ્રતાનનત્વાત્ ।

અમૌ શિરોભિસ્તિમયઃ સરન્ધ્રૈ-

રૂઢ્વૈ વિતન્વન્તિ જલપ્રવાહાન્ ॥ ૧૦

૧૦ અ. । અમૌ તિમયઃ વિવ્રતાનનત્વાન્ સસત્વં નદૌમુખામ્નઃ આદાય સમ્મૌલયન્તઃ (સન્નાઃ)
સરન્ધ્રૈઃ શિરોભિઃ જલપ્રવાહાન્ રૂઢ્વૈ વિતન્વન્તિ ॥ વાચ્ય — અમૌભિઃ તિમિભિઃ સમ્મૌલયન્તિઃ જલ-
પ્રવાહાઃ વિતન્વન્તે ॥

૧૦ । અમૌ તિમયો મત્સ્યવિશેષાઃ । તદુક્તમ્ — ‘અસ્તિ મત્સ્યસ્તિમિ-
ર્નામ યતયોજનમાયતઃ’ इति । વિવ્રતાનનત્વાદ્ વ્યાક્તમુલ્લેખાદેતીઃ ।

আননং বিবৃত্যেত্যর্থঃ । সসত্বং মত্স্যাদিপ্রাণিসংহিতং নদৌমুখান্য আদায়
সম্মীলয়ন্ত: চক্ষুপুটানি সঙ্কুচয়ন্ত: সন্ত: সরস্বতী: শিরোমি: জলপ্রবাহান্
জঙ্ঘং বিতন্বন্তি । জলয়ন্তকৌড়াসমাধি: ব্যজ্যতে ॥

১০। ঐ দেখ, তিমিরশুভগণ অশ্রান্ত সংশ্রুত নদীসকলস্থলেন জল গ্রহণ করিয়া
এক একবার মুখ মুদ্রিত, আবার কখন মুখ ব্যাপান করিয়া সঙ্কুচিত বন্ধু হারা উহা
উর্ধ্বে ক্রোশ করিতেছে ।

মাতঙ্গনকৈ: সহসৌত্পতঙ্গির্মিন্ভান্ দ্বিধা পশ্য সমুদ্রফোনান্ ।
কপোলসংসর্পিতয়া য এষাং ব্রজন্তি কর্ণচক্ষণচামরত্বম্ ॥ ১১

১১ অ: । সহসা উত্পত্তি: মাতঙ্গনকৈ: দ্বিধা মিন্ভান্ সমুদ্রফোনান্ পশ্য । যে এষাং কপোল-
সংসর্পিতয়া কর্ণচক্ষণচামরত্বম্ ব্রজন্তি ॥ বাচ্য—ত্বধা দ্বিধা মিন্ভা: সমুদ্রফোনা: দৃশ্যমানা: ।
যৈ: ব্রজ্যতে ॥

১১। সহসৌত্পতঙ্গি: মাতঙ্গনকৈ: মাতঙ্গাকারৈ: গ্রাহ্যৈ: দ্বিধা মিন্ভান্
সমুদ্রফোনান্ পশ্য । যে ফোনা এষাং জলমাতঙ্গনক্রাণাং কপোলেষু সংসর্পিতয়া
সংসর্পণেন হেতুনা কর্ণেষু চক্ষণং চামরত্বং ব্রজন্তি ॥

১১। আরও দেখ—মাতঙ্গাকৃতি জলচরসকল মহা উপত্যিত হওয়ায় দ্বিধা বিভক্ত
সমুদ্রের কেনরাণি জলকরিকুলের কপোলস্থলে সংশ্রুত হইয়া কর্ণকাল কর্ণস্থলে চামরের
শোভা পাইতেছে ।

বেলানিলায় প্রসূতা মুজঙ্গা মহৌর্মিবিষ্ফূর্জযুনির্বিংশেষা: ।
সূর্য্যাশুসম্পর্কসমুদ্বরাগৈর্ব্যজ্যন্ত এতে মণিभि: ফণস্খ্যৈ: ॥ ১২

১২ অ: । বেলানিলায় প্রসূতা: মহৌর্মিবিষ্ফূর্জযুনির্বিংশেষা: এতে মুজঙ্গা: সূর্য্যাশুসম্পর্কসমুদ্ব-
রাগৈ: ফণস্খ্যৈ: মণিभि: ব্যজ্যন্তে ॥ বাচ্য—সূর্য্যাশুসম্পর্ক-সমুদ্বরাগা: ফণস্খা: মণয়: প্রসূতান্
মহৌর্মিবিষ্ফূর্জযুনির্বিংশেষান্ এতান্ মুজঙ্গান্ ব্যজ্যন্তি ॥

১২। বেলানিলায় বেলানিলং পাতুমিত্যর্থ: । ‘ক্রিয়ার্থোপপদ’—ইত্যা
দিনা চতুর্থী । প্রসূতা নির্গতা মহৌর্মীণাং বিষ্ফূর্জযু: উদ্রেক: । ‘ত্বিতো-
যুচ্’ ইত্যযুচ্প্রত্যয়: । তস্মান্নির্বিংশেষা: দুর্ঘ হমেদা এতে মুজঙ্গা: সূর্য্যাশুসম্প-
র্কেণ সমুদ্বরাগৈ: প্রবৃদ্ধকান্তিभि: ফণস্খ্যৈ: মণিभि: ব্যজ্যন্তে ভ্রাজ্যন্তে ॥

১২। প্রিয়ে ঐ দেখ,—ভুজঙ্গগণ ভীতভূমির সমীরণ-সেবনকৃত প্রধাবিত হইতেছে,
ইহাতে সাগরের উত্তাল তরঙ্গের সহিত উহাদের শরীরের কিছুমাত্র ভেদ নাকিত
হইতেছে না; কেবল কণামণ্ডলিত মণিসমূহ অকণকিরণে প্রদীপ্ত হওয়াতেই উহা-
দিগকে সর্প বলিয়া জানা যাইতেছে ।

তবাধরস্পর্জিষু বিদ্রুমেণু পর্য্যস্তমেতৎ সহসৌর্মিবেগাত্ ।
জঙ্ঘাঙ্কুরপ্রোতমুখং কথঞ্চিৎ ক্লেশাদপক্রামতি যঙ্কযুথম্ ॥ ১৩

୧୨ ଅ. । ତସ୍ୟ ଅଧରସ୍ୟର୍ଦ୍ଧିଷୁ ବିଦ୍ରୁମିଷୁ ସହସ୍ରା ଜର୍ମିବିଗାତ୍ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତମ୍ ଜର୍ଦ୍ଧାଦୁରୀତମୁଖମ୍ ଏତତ୍
ଅବଧୂୟଂ କଥଞ୍ଚିତ୍ କ୍ଳେଶାତ୍ ଅପକ୍ରାମତି ॥ ବାଚ୍ୟ—ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତେନ ଜର୍ଦ୍ଧାଦୁରୀତମୁଖେନ ଏତେନ ଅବଧୂୟେନ
ଅପକ୍ରାମ୍ୟତେ ॥

୧୩ । ତବାଧରସ୍ୟର୍ଦ୍ଧିଷୁ ଅଧରସଦୃଶିଷୁ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ବିଦ୍ରୁମିଷୁ ପ୍ରବାଲିଷୁ
ସହସ୍ରୋର୍ମିବିଗାତ୍ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତମ୍ ପ୍ରୋତ୍ତମମ୍ ଜର୍ଦ୍ଧାଦୁରୈଃ ବିଦ୍ରୁମପ୍ରରୈଃ ପ୍ରୀତମୁଖମ୍ ସ୍ବୂତ-
ବଦନମ୍ ଏତତ୍ ଅହ୍ନାନାଂ ଯୁଥଂ ବ୍ରହ୍ମନ୍ କଥଞ୍ଚିତ୍ କ୍ଳେଶାଦପକ୍ରାମତି ବିଲମ୍ବ୍ୟା-
ପସରତି ଇତ୍ୟର୍ଥଃ ॥

୧୩ । ପ୍ରିୟେ ! ଅଧରସ୍ୟ ଅଧରରାଗମନ୍ତ୍ରଣ ରକ୍ତବର୍ଣ୍ଣ ଅବାଗମନ୍ତୋ ବୌଦ୍ଧିବେଗେ
ମହତୀ ଉଦ୍ଧିତ ହୃଦ୍ରେ ଶ୍ରୀବାନେର ଉନ୍ମୁଖ ଅକ୍ଷୁରନିକରେ ଉଦ୍ଧାମେର ଯୁଥ ଗ୍ରସିତ ହଃସ୍ମିନ୍
ସେନ ଅତିକଟ୍ଠେ ବହିର୍ଗତ ହୃଦେତେ ॥

ପ୍ରବ୍ରତ୍ତମାତ୍ରେଣ ପର୍ଯ୍ୟାସି ପାତୁମାବର୍ତ୍ତବିଗାତ୍ ଭ୍ରମତା ଘନେନ ।

ଆଭାତି ଭୂୟିଷ୍ଠମୟଂ ସମୁଦ୍ରଃ ପ୍ରମଥ୍ୟମାନୋ ଗିରିଣେବ ଭୂୟଃ ॥ ୧୪

୧୪ ଅ. । ପର୍ଯ୍ୟାସି ପାତୁଂ ପ୍ରବ୍ରତ୍ତମାତ୍ରେଣ ଆବର୍ତ୍ତବିଗାତ୍ ଭ୍ରମତା ଘନେନ ଅୟଂ ସମୁଦ୍ରଃ ଭୂୟଃ ଗିରିଣା
ପ୍ରମଥ୍ୟମାନଃ ଇବ ଭୂୟିଷ୍ଠମ୍ ଆଭାତି ॥ ବାଚ୍ୟ—ପ୍ରମଥ୍ୟମାନେନ ଘନେନ ସମୁଦ୍ରେଣ ଆଭାସ୍ୟତେ ॥

୧୫ । ପର୍ଯ୍ୟାସି ପାତୁଂ ପ୍ରବ୍ରତ୍ତ ଏବ ପ୍ରବ୍ରତ୍ତମାତ୍ରେଣ ନ ତୁ ପୀତବାନ୍ ତେନ ;
ଆବର୍ତ୍ତବିଗାତ୍, 'ସ୍ୟାଦାବର୍ତ୍ତୋଽଭ୍ରମାଂ ଭ୍ରମଃ' ଇତ୍ୟମରଃ, ଭ୍ରମତା ଘନେନ
ଅୟଂ ସମୁଦ୍ରୋ ଭୂୟଃ ପୁନରପି ଗିରିଣା ମନ୍ଦ୍ରେଣ ପ୍ରମଥ୍ୟମାନ ଇବ ଭୂୟିଷ୍ଠମ୍
ଅତ୍ୟନ୍ତମାଭାତି ॥

୧୫ । ସେବଗ୍ନ ଜନନୀନେ ପ୍ରବ୍ରତ୍ତ ହୃଦ୍ରେମାତ୍ରହି ମହତୀ ମାଗ୍ନେର ଆବର୍ତ୍ତେ ସ୍ବର୍ଣ୍ଣାଗ୍ରମାନ
ହଃସ୍ମିନ୍ ସେନ ହୃଦେତେ,—ଆବାସେ ସେନ ମନ୍ଦର-ପର୍ବତଦ୍ବାରା ମାଗ୍ନେ ସଞ୍ଚିତ ହୃଦେତେ ॥

ଦୂରାଦ୍ୟସ୍ତକ୍ରନିଭସ୍ତ ତନ୍ବୌ ତମାଳତାଲୀବନରାଜିନୀଳା ।

ଆଭାତି ବେଳା ଲବଣାମ୍ବୁରାଶିର୍ଧାରାନିବଦ୍ଧେବ କଳଙ୍କରେଷା ॥ ୧୫

୧୫ ଅ. । ଅୟସ୍ତକ୍ରନିଭସ୍ତ ଲବଣାମ୍ବୁରାଶିଃ ଦୂରାତ୍ ତନ୍ବୌ ତମାଳତାଲୀବନରାଜିନୀଳା ବେଳା ଧାରାନିବଦ୍ଧା
କଳଙ୍କରେଷା ଇବ ଆଭାତି ॥ ବାଚ୍ୟ—ତନ୍ବା ତମାଳତାଲୀବନରାଜିନୀଳୟା ବେଳୟା ଧାରାନିବଦ୍ଧା
କଳଙ୍କରେଷା ଇବ ଆଭାସ୍ୟତେ ॥

୧୬ । ଅୟସ୍ତକ୍ରନିଭସ୍ତ ଲବଣାମ୍ବୁରାଶିଃ ଦୂରାତ୍ ତନ୍ବୌ ଅପ୍ତତ୍ବେନ ଅବଭାସ-
ମାନା ତମାଳତାଲୀବନରାଜିଭିଃ ନୀଳା ବେଳା ତୌରଭୂମିଃ ଧାରାନିବଦ୍ଧା ଚକ୍ରା-
ନ୍ବିତା କଳଙ୍କରେଷା ମାଲିନ୍ୟରେଷିବ ଆଭାତି । 'ମାଲିନ୍ୟରେଷାନ୍ତୁ କଳଙ୍କ-
ମାତୁଃ' ଇତି ଦଶଢ଼ୀ ॥

୧୬ । ଦୂର ହୃଦେତେ ଅସ୍ତକ୍ରମେ ପ୍ରତୀକ୍ଷ୍ୟମାନ ତମାଳ ଓ ତାଲୀବନଶ୍ରେଣୀତେ ନୀଳବର୍ଣ୍ଣାତ
ବେଳାଭୂମି ସେନ ଲୋହଚକ୍ରମନ୍ତ୍ରଣ ଲବଣଜଗନ୍ନାଶିର ଧାରାବାହିକ କଳଙ୍କରେଷାର ଶ୍ରୀ
ଲୋଭା ପାରିତେ ॥

वैलानिलः कैतकरेणुभिस्ते सम्भावयत्याननमायताच्च ।

मामक्षमं मण्डनकालहानेर्वैतौव विम्बाधरंबद्धदृष्ट्याम् ॥ १६

१६ अ. । (हे) आयताच्च ! वैलानिलः कैतकरेणुभिः ते आननं सम्भावयति । विम्बाधर-
बद्धदृष्ट्यां मां मण्डनकालहानिः अक्षमं वेत्ति इव ॥ वाच्य—वैलानिलेन सम्भाव्यते । तेन विम्बाधर-
बद्धदृष्ट्याः अक्षमः अहं विद्ये ॥

१६ । हे आयताच्च ! 'वैला स्यात् तीरनोरयोः' इति । वैला-
निलः कैतकरेणुभिः ते आननं सम्भावयति । किमर्थमित्यपेक्षायाम्
उत्प्रेक्ष्यते—विम्बाधरे बद्धदृष्ट्यां मां मण्डनेन आभरणक्रियया कालहानिः
विलम्बः तस्या अक्षमम् असहमानम् । कर्मणि षष्ठा । कालहानिमसह-
मानं वैतौव वेत्ति किम् ? नो चेत् कथं सम्भावयेदित्यर्थः ॥ ५

१७ । आश्रतनयने ! तीरभूमिः समीपेण तोमारं विशाखरपात्ने बद्धदृष्ट्यां ७
दृष्टगपरिधानार्थं कालविलम्बं मष्टं करिते आभात्के एकान्तं असमर्थं जानिष्ये वैन
केतक-कूष्मरेणुं शरां तोमारं मुखमण्डलं विमण्डितं करितेच्छे ।

एते वयं सैकतभिन्नशुक्ति-

पर्यस्तमुक्तापटलं पयोधेः ।

प्राप्ता मुहूर्त्तेन विमानवेगात्

कूलं फलावर्जितपूगमालम् ॥ १७

१७ अ. । एते वयं सैकतभिन्नशुक्तिपर्यस्तमुक्तापटलं फलावर्जितपूगमालं पयोधेः कूलं विमान-
वेगात् मुहूर्त्तेन प्राप्ताः ॥ वाच्य—एतेः अस्माभिः प्राप्ताम् ॥

१७ । एते वयं सैकतेषु भिन्नाभिः स्फुटिताभिः शुक्तिभिः पर्यस्तानि
परितः क्षिप्तानि मुक्तानां पटलानि यस्मिन् तत् तथोक्तं फलैरावर्जिता आन-
मिताः पूगमाला यस्मिन् तत् पयोधेः कूलं विमानवेगात् मुहूर्त्तेन प्राप्ताः ॥

१९ । हे प्रिये ! आम्नां वेगगामौ विमानादोद्गते मुहूर्त्तमधो एह मागवतीरे
उपनीतं हरेणाम्, एतान् निकृताग्रं भूमिने विमोर्णं शुक्तिं हरेते निगडितं मुहूर्त्तान्
हरेतुतः विस्मिन् ७ पूगश्रेणौ कनकतरे अदन्तं हरेण रश्मिच्छे ।

कुरुष्व तावत् करभोरु पश्चा-

न्मार्गे मृगप्रेक्षिणि दृष्टिपातम् ।

एषा विदूरौभवतः समुद्रात्

सकानना निष्पततौव भूमिः ॥ १८

१८ अ.। (६) करभोर ! (६) मृगप्रेक्षिणि ! तावत् पश्चात् मार्गे दृष्टिपातं कुरुष्व ।
एषा सकानना भूमिः विदूरीभवतः समुद्रात् निष्पतति इव ॥ वाच्य—(त्वया) दृष्टिपातः क्षिप्यताम् ।
सकाननया एतया भूम्या निष्पतत्या इव भूयते ॥

१८ । 'मणिवन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः' इत्यमरः । करभ इव ऊरु यस्याः सा करभोरः । 'ऊरुत्तरपदादौपम्ये' इत्युङ् । तस्याः सम्बुद्धिः, हे करभोर ! मृगवत् प्रेक्षत इति विग्रहः । हे मृगप्रेक्षिणि ! तावत् पश्चात् मार्गे लङ्घिताध्वनि दृष्टिपातं कुरुष्व । एषा सकानना भूमिः विदूरीभवतः समुद्रात् निष्पतति निष्क्रामतीति । विदूरशब्दात् विशेष-निष्ठात् चिः ॥

१८ । अग्नि करभोर मृगाक्षि ! एकवार पश्चादधिक दृष्टिनिर्गम कर, देखिये,—आमरा सागर इहेते यत दूरे गिग्रा पड़ितेछि, बोध इहेतेछे,—कानन-भूमिओ येन ततई समुद्र इहेते निर्गत इहेतेछे ।

क्वचित् पथा सञ्चरते सुराणां

क्वचिह्नानां पततां क्वचिच्च ।

यथाविधो मे मनसोऽभिलाषः

प्रवर्तते पश्य तथा विमानम् ॥ १९

१९ अ.। विमानं मे मनसो अभिलाषः यथाविधः तथा प्रवर्तते—क्वचित् सुराणां क्वचित् पततां क्वचित् घनानां च पथा सञ्चरते—पश्य ॥ वाच्य—यथाविधेन अभिलाषेण भूयते । तथा विमानेन प्रवर्तते..., सञ्चर्यते । त्वया दृश्यताम् ॥

१९ । हे देवि ! विमानं पुष्पकं मे मनसोऽभिलाषो यथाविधस्तथा प्रवर्तते पश्य । क्वचित् सुराणां पथा सञ्चरते । क्वचित् घनानां क्वचित् पततां पक्षिणाञ्च पथा सञ्चरते । 'समस्तृतोयायुक्तात्' इति सम्पूर्वात् चरतेरात्मनेपदम् ॥

१९ । श्रिये ! आवार देख,—एई विमान आमार अभिलाषाङ्गरूप कथन देव-पथे, कथन मेवपथे, आवार कथन बिहगपथे गमन करितेछे ।

असौ महेन्द्रद्विपदानगन्धिस्त्रिमार्गगावौचिविमर्दशीतः ।

आकाशवायुर्दिनयौवनोत्थानाचामति स्नेदलवान्मुखे तौ ॥ २०

२० अ.। महेन्द्रद्विपदानगन्धिः त्रिमार्गगावौचिविमर्दशीतः असौ आकाशवायुः दिनयौवनोत्थान् स्नेदलवान् ते मुखे आचामति ॥ वाच्य—महेन्द्रद्वीपदानगन्धिना त्रिमार्गगावौचिविमर्दशीतेन अमुना आकाशवायुना दिनयौवनोत्थान् स्नेदलवान् आचाम्यन्ते ॥

২০। মহেন্দ্রদ্বিপদানগম্বিঃ হেরাৱতমদগম্বিঃ । ত্রিভিমার্গৈঃ গচ্ছতি
ইতি ত্রিমার্গগা গজা । ‘তদ্বিতার্থ’—ইত্যাদিনোত্তরপদসমাপঃ । তস্যা
বীচীমাং বিমর্দেন সম্যকোণ জীতঃ অসৌ আকাশবায়ুঃ দিনশীৱনোত্থান
মধ্যাক্ষসম্ভৱান্ তে মুখে স্বেদলবান্ আচামতি হরতি । অনেন সুরপথ-
সম্ভারো দর্শিতঃ ॥

২০। এই দেখ,—স্বর্গগজার তরঙ্গসম্পর্কে সুশীতল হেরাবত-মদগম্বি আকাশগম্বীরণ
তোমার আননসংলগ্ন মধ্যাক্ষকানসমুত্ত শ্বেদবিন্দু অপনয়ন করিতেছে ।

করেণ বাতায়নলম্বিতেন স্পৃষ্টস্বযা চণ্ডি কুতূহলিন্যা ।

আমুশ্বতীবাভরণং দ্বিতীয়মুদ্ভিন্নবিদ্যুৎকলয়ো ঘনস্ते ॥ ২১

২১ অঃ । (হে) চণ্ডি ! কুতূহলিন্যা ত্বয়া বাতায়নলম্বিতেন করেণ স্পৃষ্টঃ উদ্ভিন্নবিদ্যুৎক-
লয়ঃ ঘনঃ তে দ্বিতীয়ম্ আভরণম্ আমুশ্বতি ইব ॥ বাচ্য—স্পৃষ্টেণ উদ্ভিন্নবিদ্যুৎকলয়েণ ঘনেণ
আমুশ্বতে ইব ॥

২১। হে চণ্ডি ! কোপনে । ‘চণ্ডস্বত্যন্তকোপনঃ’ ইত্যমরঃ ।
কুতূহলিন্যা বিনোদায়িন্যা ত্বয়া কত্র্যা, বাতায়নে গবাচ্চে লম্বিতেন অব-
স্থাসিতেন করেণ স্পৃষ্টঃ উদ্ভিন্নবিদ্যুৎকলয়ঃ ঘনঃ, তে দ্বিতীয়মাভরণং বলয়ম্
আমুশ্বতীৱ অর্পয়তীৱ । চণ্ডি ইত্যনেন কোপনশীলত্বাৎ ভীতঃ চিত্রং
ত্বাং মুশ্বতি মেঘ ইতি ধ্যন্যতে ॥

২১। হে কোপনে ! কুতূহলবশতঃ যোগেন তুমি বিমানের গবাংকদেপে কর
প্রসারণ করিবা মেঘ স্পর্শ করিতে উদ্রত হইয়াছ, অমনি বিদ্যুৎবলস্বধারী মেঘ যেন
তোমার করে দ্বিতীয় আভরণ পবিত্রান করাইয়া দিতেছে ।

অমৌ জনস্থানমপোড়বিঘ্নং

মত্বা সমারম্ভনবোটজানি ।

অধ্যাসতে চৌরমৃতো যথাস্বং

চিরোজ্জিতান্যাশ্রমমণ্ডলানি ॥ ২২

২২ অঃ । অমৌ চৌরমৃতঃ জনস্থানম্ অপোড়বিঘ্নং মত্বা সমারম্ভনবোটজানি চিরোজ্জিতানি
আশ্রমমণ্ডলানি যথাস্বম্ অধ্যাসতে ॥ বাচ্য—অমৌভিঃ চৌরমৃতঃ অধ্যাসন্তে ॥

২২। অমৌ চৌরমৃতঃ তাপসা জনস্থানম্ অপোড়বিঘ্নম্ অপাস্তবিঘ্নং
মত্বা জ্ঞাত্বা সমারম্ভা নবা উটজাঃ পর্ণশালা যেষু তানি । ‘পর্ণশালো-
টজোঃস্কিয়াম্’ ইত্যমরঃ । চিরোজ্জিতানি রাজসভয়াদিত্যর্থঃ । আশ্রম-
মণ্ডলানি আশ্রমবিভাগান্ যথাস্বং স্বমনতিক্রম্য অধ্যাসতেঃধিতিষ্ঠন্তি ॥

୨୨ । ପ୍ରିୟ ! ଐ ଦେବ—ଜୀବଦାସୀ ଅବିମଳକ ବାଂଞ୍ଚନାମୟ ଜନହୀନକେ ନିରାପମ୍ ଜାନିଷା ଚିତ୍ରପବିତ୍ରାଞ୍ଚ ଆଶ୍ରମେ ଯ ଯ ବାଞ୍ଚନାହୀନେ ଆଦାର ନୂତନ ନୂତନ ପର୍ବକୁଜୀର ନିର୍ଦ୍ଦୀପପୂର୍ବକ ସ୍ଵପ୍ନେ ନାମ କରିଡେଇନ ।

ସୈଷା ସ୍ଥୂଳୀ ଯତ୍ର ବିଚିନ୍ତ୍ୟତା ତ୍ବାଂ ଭଞ୍ଜଂ ମୟା ନୂପୁରମେକମୁର୍ଦ୍ଧାୟାମ୍ ।
ଅଦୃଶ୍ୟତ ତ୍ବଚ୍ଚରଣାରବିନ୍ଦବିଶ୍ଳେଷଦୁଃଖାଦିବ ବଢ଼ମୌନମ୍ ॥ ୨୩

୨୩ ଷଃ । ଆ ସ୍ଥୂଳୀ ଏଷା, ଯତ୍ର ତ୍ବାଂ ବିଚିନ୍ତ୍ୟତା ମୟା ତ୍ବଚ୍ଚରଣାରବିନ୍ଦବିଶ୍ଳେଷଦୁଃଖାନ୍ତ ଇବ ବଢ଼-
ମୌନମ୍ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ଵାଂ ଅଞ୍ଚମ୍ ଏକଂ ନୂପୁରମ୍ ଅଦୃଶ୍ୟା ॥ ବାଚ୍ୟ—ଏତଦା ତଦା ସ୍ଥୂଳା ଧୃତେ । ବିଚିନ୍ତ୍ୟନ୍ ଅଞ୍ଚମ୍
ଅପସ୍ୟମ୍ ॥

୨୩ । ମା ପରୀକ୍ଷାମୁନା ସ୍ଥୂଲ୍ୟେଷା ଦୃଶ୍ୟତ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ଯତ୍ର ସ୍ଥୂଳାଂ ତ୍ବାଂ
ବିଚିନ୍ତ୍ୟତା ଅବିଦ୍ୟତା ମୟା, ତ୍ବଚ୍ଚରଣାରବିନ୍ଦାତ୍ମିନ୍ଦେନ ଯୋ ବିଶ୍ଳେଷୋ ବିଦ୍ୟୋଗ-
ସ୍ତେନ ଯଦ୍ଦୁଃଖଂ ତସ୍ମାଦିବ ବଢ଼ମୌନଂ ନିଃସଞ୍ଚୟମ୍ । ଉର୍ଦ୍ଧ୍ଵାଂ ଅଞ୍ଚମେକଂ ନୂପୁରଂ ମଞ୍ଜୁରୀଃ ।
'ମଞ୍ଜୁରୀ ନୂପୁରୋଽସ୍ଥିୟାମ୍' ଇତ୍ୟମରଃ । ଅଦୃଶ୍ୟତ ଦୃଶ୍ୟମ୍ । ହେତୁତ୍ପ୍ରେକ୍ଷା ॥

୨୩ । ପ୍ରିୟ ! ଦେବ ଦେବ—ଏହି ମୋହି ବନସ୍ତ୍ରୀ, ସେବାନେ ତୋମାକେ ଅଦୃଶ୍ୟ କରିଡେ
କରିଡେ ଭୂତଳେ ପତିତ ଏକଜି ନୂପୁର ଦେଖିଡେ ଆହେଷାଞ୍ଜିନାମ, ତତ୍ତନ ଆମାର ଗଲେ
ହେଷାଞ୍ଜିନ ଯେନ ଡେହା ତୋମାର ଚରଣକମଳ ହେଡେ ଅନିତ ହେଷା ଦୁଃସବନତହି ମୋନାବ-
ଳସନ କରିଷାଞ୍ଜିନ ।

ତ୍ଵଂ ରଜସା ଭୀରୁ ଯତୋଽପନୋତା ତଂ ମାର୍ଗମେତା, କ୍ରପୟା ଲତା ମେ ।
ଅଦୃଶ୍ୟନ୍ ବକ୍ତୃମଗକ୍ତବ୍ୟଥ୍ୟଃ ଶାଖାଭିରାବର୍ଜିତପଲ୍ଲବାଭିଃ ॥ ୨୪

୨୪ ଷଃ । (ହେ) ଭୀରୁ ! ତ୍ଵଂ ରଜସା ଯତଃ ଅପନୋତା ତଂ ମାର୍ଗମ୍ ବକ୍ତୃମ୍ ଅଗକ୍ତବ୍ୟଥ୍ୟଃ ଏତା ଲତାଃ
ଆବର୍ଜିତପଲ୍ଲବାଭିଃ ଶାଖାଭିଃ କ୍ରପୟା ମେ ଅଦୃଶ୍ୟନ୍ ॥ ବାଚ୍ୟ—ରଜଃ ତ୍ଵାମ୍ ଅପନୋତବାନ୍ ଏତାଭିଃ
ଅଗକ୍ତବକ୍ତୃଭିଃ ଲତାଭିଃ ସ ମାର୍ଗଃ ଅଦୃଶ୍ୟତ ॥

୨୪ । ହେ ଭୀରୁ ଭୟଶାଳୀ ! 'ଜଙ୍ଗତଃ' ଇତ୍ୟୁକ୍ତ । ତତୋ ନଦୀତ୍ଵାତ୍
ସମ୍ବହୌ କ୍ରାନ୍ତଃ । ତ୍ଵଂ ରଜସା ଶାବଣେନ ଯତୋ ଯେନ ମାର୍ଗେଂ । ସାର୍ବବିଭକ୍ତିକ-
ସ୍ତସିଃ । ଅପନୋତା ଅପହୃତା ତଂ ମାର୍ଗେଂ ବାଗିନ୍ଦ୍ରିୟାଭାବାତ୍ ବକ୍ତୃମ୍ ଅଗକ୍ତବ୍ୟଥ୍ୟ
ଏତା ଲତା ବୌଦ୍ଧଃ । ଆବର୍ଜିତା ନମିତାଃ ପଲ୍ଲବାଃ ପାଣିସ୍ଥାନୋଦାଃ ଯାଭିଃ
ତାଭିଃ ଶାଖାଭିଃ ସ୍ଵାଦୟବନ୍ଧୁନାଭିଃ କ୍ରପୟା ମେ ଅଦୃଶ୍ୟନ୍, ହସ୍ତଚ୍ଚେଷ୍ଟା
ଅସୁବ୍ୟସ୍ତିଅର୍ଥଃ । 'ଶାଖା ପ୍ରସାନ୍ତରେ ଭୁଜ' ଇତି ବିଷୟଃ । ଲତାଦାନାମପି
ଜ୍ଞାନମଧ୍ୟେବ । ଗଦୁକ୍ତଂ ମନୁନା—'ଅନ୍ତଃସଂଜ୍ଞା ଭବନ୍ତ୍ୟେତେ ସୁଖଦୁଃଖସମ-
ନ୍ବିତାଃ' ଇତି ॥

୨୪ । ଅଗ୍ନି ଭୀରୁ ! ନିଶାଚର ବନାନେ ତୋମାକେ ସେ ପଥ ଦିଶା ଅପହରଣ କରିଷାଞ୍ଜିନ,
ମୋହି ପଥସ୍ଥିତ ଗଜାବଳ ବାଞ୍ଚନାବା ତାହା ବନିଡେ ଅଗମ୍ୟ ହେଲେ ଆମାର ପ୍ରତି କରୁଣା
ପ୍ରକାଶ କରିଷା ଅବନତ ପଲ୍ଲବଦ୍ଵାରା ଐ ପଥ ଦିଶା ଦିଶାଞ୍ଜିନ ।

मृग्यश्च दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षा-
स्तवागतिञ्चं समबोधयन्माम् ।
व्यापारयन्त्यो दिशि दक्षिणस्या-
मुत्पक्ष्मराजीनि विलोचनानि ॥ २५

२५ अः । मृग्यः च दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षाः उत्पक्ष्मराजीनि विलोचनानि दक्षि-
णस्यां दिशि व्यापारयन्त्यः तव अगतिञ्चं मां समबोधयन् ॥ वाच्य—दर्भाङ्कुरनिर्व्य-
पेक्षाभिः व्यापारयन्तीभिः मृग्यैभिः अगतिञ्चः अहं समबोध्यम् ।

२५ । दर्भाङ्कुरेषु भक्ष्येषु निर्व्यपेक्षा निस्पृहाः मृग्यः मृगाङ्गना च
उत्पक्ष्मराजीनि विलोचनानि दक्षिणस्यां दिशि व्यापारयन्त्यः प्रवर्तयन्त्यः
सत्यः तवागतिञ्चं गत्यनभिज्ञं मां समबोधयन् । दृष्टिचेष्टया त्वन्नतिम-
बोधयन् इत्यर्थः

२६ । मृगौगण कुशाङ्कुरैश्च प्रति स्पर्शहीन इहेषा पञ्चपङ्क्ति उन्मोचनपूर्वकं मित्र
निज नयन दक्षिणदिक् पातित करिषा आकाशपथे क्षौद्र गतिर अनभिज्ञ आमात्रे
येन पथ वनिष्ठा दिशाङ्गि ।

एतद्गिरिर्मात्यवतः पुरस्तादाविर्भवत्यम्बरलेखि शृङ्गम् ।

नवं पयो यत्र घनैर्मया च त्वद्विप्रयोगाशु समं विस्मृष्टम् ॥ २६

२६ अः । मात्यवतो गिरिः अम्बरलेखि एतत् शृङ्गं पुरस्तात् आविर्भवति । यत्र
घनैः नवं पयः, मया च त्वद्विप्रयोगाशु समं विस्मृष्टम् ॥ वाच्य—अम्बरलेखिना शृङ्गेण
आविर्भूयते । घनाः (विस्मृष्टवन्तः), अहञ्च विस्मृष्टवान् ॥

२६ । मात्यवतो नाम गिरिरम्बरलेखि अभ्रङ्गवं शृङ्गमेतत् पुरस्तादप्ये-
वाविर्भवति । यत्र शृङ्गे घनैर्मघैः नवं पयः, मया त्वद्विप्रयोगेण यदशु तच्च
समं युगपद्विस्मृष्टम् । मेघदर्शनात् वर्षतुल्यमशु विमुक्तमिति भावः ॥

२७ । ऐ देश, मयूथश्च मांलावान् पर्वतेश्च एक शृङ्ग आकाशं स्पर्श करिषा आवि-
र्भूत इहेषाहे, ऐ स्थाने मेघगणैश्च नूतनजलधारा ७ तामात्र विव्रह्मनिज मयौघ
अण्विन्मू एककालेनै पतित इहेषाङ्गि ।

गन्धश्च धाराहतपल्वलानां

कादम्बमर्षीद्गतकेसरश्च ।

स्निग्धाश्च केकाः शिखिनां बभूवु-

र्यस्मिन्नसद्धानि विना त्वया मे ॥ २७

२७ अः । यस्मिन् धाराहृतपल्लवानां गन्धः च अर्द्धोन्नतकेसरं कादम्बं च स्निग्धाः शिखिनां केकाः च (एतानि) त्वया विना मे असह्यानि बभूवुः ॥ वाच्य—
गन्धेन, अर्द्धोन्नतकेसरेण, कादम्बेन, स्निग्धाभिः केकाभिः एतेः असह्यैः बभूवै ॥

२७ । यस्मिन् शृङ्गे धाराभिः वर्षधाराभिः आहतानां पल्लवानां गन्धश्च । अर्द्धोन्नतकेसरं कादम्बं नौपकुसुमं च । स्निग्धाः मधुराः शिखिनां वर्हिणाम् । 'शिखिनौ वर्हिवर्हिणौ' इत्यमरः । केकाश्च । त्वया विना मे असह्यानि बभूवुः । 'नपुंसकमनपुंसकेन' इति नपुंसकैकशेषः ॥

२९ । ऐ शान्तेर वषाकापीन मलिनधारासिद्धि पञ्चलस्र गक, अर्द्धशृङ्गे कदम्बकूश्म एवम् मयूरगणेर मधुर केकावतः ; तोमार विरहे एहे सकल आमार एकाञ्च अमश ह्येष्टाहिल ।

पूर्वानुभूतं स्मरता च यत्

कम्योत्तरं भीरु ! तवोपगूढम् ।

गुहाविसारीणातिवाहितानि

मया कथञ्चित् घनगर्जितानि ॥ २८

२८ अः । हे भीरु ! यत् पूर्वानुभूतं कम्योत्तरं तव उपगूढं स्मरता मया गुहा-
विसारीणि घनगर्जितानि कथञ्चित् अतिवाहितानि ॥ वाच्य— स्मरन् अहम् अति-
वाहितवान् ॥

२८ । किञ्च हे भीरु ! यत् शृङ्गे पूर्वानुभूतं कम्योत्तरं कम्यप्रधानं
तवोपगूढम् उपगूढनं स्मरता मया गुहाविसारीणि घनगर्जितानि कथञ्चित्
अतिवाहितानि, स्मारकत्वेन उद्घोषकत्वात् क्लेशेन गमितानीत्यर्थः ॥

२८ । अग्नि भग्नशाले ! एहे शैलशृङ्गे पूर्वानुभूत तोमार सेहे सकल
आनिजन श्रवण करिषा गुहागामौ मेघगर्जन आनि अतिकष्टे मश करिषाहिलाम् ।

आसारसिक्तचित्तिवाप्ययोगान्मामक्षिणोद्यत् विभिन्नकोशैः ।

विडम्ब्यमाना नवकन्दलैस्ते विवाहधूमारुणलोचनश्रीः ॥ २९

२९ अः । यत् विभिन्नकोशैः नवकन्दलैः आसारसिक्तचित्तिवाप्ययोगात् विड-
म्ब्यमाना ते विवाहधूमारुणलोचनेश्रीः माम् अक्षिणोत् ॥ वाच्य—विडम्ब्यमानया
विवाहधूमारुणलोचनश्रिया अहं अक्षीये ॥

२९ । यत् शृङ्गे विभिन्नकोशैः विकसितकुड्मलैः नवकन्दलैः कन्दलो-
पुष्पैः अरुणवर्णैः आसारेण धारासम्पातेन । 'धारासम्पात आसारः' इत्य-
मरः । सिक्तायाः क्षितेः वाप्यस्य धूमवर्णस्य योगात् हेतोः विडम्ब्यमाना
अनुक्रियमाणा ते विवाहधूमेन अरुणा लोचनश्रीः । सादृश्यात् समर्थमाणा
इति शेषः । माम् अक्षिणोत् अपीडयत् ॥

২৯। এই পক্ষতর্জনের বিকসিত নূতন কদলীকুশুমসমূহ, নবজলধারাসিক্ত ভূমি হইতে উৎখিত ধূমবর্ণ বাষ্পের সহিত মিশ্রিত হওয়ায় [পরিণয়কালে ছতাননের ধূমধারা অরণ্য বর্ণ ভনীয়া নয়নকাস্তির অনুরূপ করিয়া আমাদের নিতান্ত সন্তোষিত করিয়াছিল।

উপান্তবানীরবনোপগূড়ান্যালক্ষ্যপারিপ্লবসারসানি ।

দূরাবতীর্ণা পিবতীৱ খেদাদমূনি পম্পাসলিলানি দৃষ্টিঃ॥৩০

৩০ অ:। উপান্তবানীরবনোপগূড়ানি আলক্ষ্যপারিপ্লবসারসানি অমূনি পম্পা-সলিলানি দূরাবতীর্ণা মে দৃষ্টি: খেদাত্ পিবতি ইব ॥ বাচ্য—দূরাবতীর্ণায়া দৃষ্ট্যা পীযন্তে ॥

৩০। উপান্তবানীরবনোপগূড়ানি পার্শ্ববস্তুলবনচ্ছদানি আলক্ষ্য ইপ্রদৃশ্যা: পারিপ্লবা: চঞ্চলা: সারসা যেষু তানি অমূনি পম্পাসলিলানি পম্পাসরোজলানি দূরাবতীর্ণা মে দৃষ্টি: অতএব খেদাত্ পিবতীৱ। ন বিচ্ছাতুমুত্সহত ইত্যর্থ: ॥

৩০। দূর হইতে অবতীর্ণ মদীয় দৃষ্টি যেন অবতরণ ক্রোধবশত: চতুর্দিকে বেষ্টনবৎ পরিবৃত্ত দ্রেষ্য প্রতীয়মান চপল সারসসমাকুল পম্পাসরোবরসলিল পান করিতেছিল।

অত্রাবিযুক্তানি রথাজ্জনাঙ্গা-

মন্যোন্যদত্তোত্পলকৈসরাণি ।

দ্বন্দ্বানি দূরান্তরবর্তিনা তে

ময়া প্রিয়ে সস্পৃহমীচ্ছিতানি ॥৩১

৩১ অ:। (হে) প্রিয়ে! অত্র অন্যোন্যদত্তোত্পলকৈসরাণি অবিযুক্তানি রথাজ্জনাঙ্গা দ্বন্দ্বানি তে দূরান্তরবর্তিনা ময়া সস্পৃহম্ ইচ্ছিতানি ॥ বাচ্য—দূরান্তরবর্তীণ্যহম্ ইচ্ছিতবান্ ॥

৩১। অত্র পম্পাসরসি অন্যোন্যস্মৈ দত্তোত্পলকৈসরাণি অবিযুক্তানি রথাজ্জনাঙ্গা দ্বন্দ্বানি চক্রবাকমিযুণানি তে তব দূরান্তরবর্তিনা দূরদেশ-বর্তিনা ময়া হে প্রিয়ে! সস্পৃহং সাভিলাষমীচ্ছিতানি। তদানীং ত্বাম-স্মার্ষমিত্যর্থ: ॥

৩১। হে প্রিয়ে! আমি যখন তোমা হইতে অতীতের অবস্থান করিতেছিলাম, তখন ঐ পম্পাসরোবরে চিরসম্মিলিত চক্রবাকমিথুনের পরস্পর পক্ষাংশবদান সতৃষ্ণ-নয়নে নিরীক্ষণ করিতাম।

ইমাং তটাকলতাশ্চ তন্বী'

স্তন্যভিরামস্তবকাভিনয়াম্ ।

त्वत्प्राप्तिबुद्ध्या परिरब्धुकामः

सौमित्रिणा साश्वरहं निषिद्धः ॥३२

३२ अः । (किञ्च) स्तनाभिरामस्तवकाभिनम्रां तन्वीम् इमां तटाशोकलतां त्वत्प्राप्तिबुद्ध्या परिरब्धुकामः अहं सौमित्रिणा साश्वः निषिद्धः ॥ वाच्य—सौमित्रिः परिरब्धुकामं साश्व मां निषिद्धवान् ॥

३२ । किञ्च, स्तनवदभिरामाभ्यां स्तवकाभ्याम् अभिनम्रां तन्वीमिमां तटाशोकस्य लताम् अतः त्वत्प्राप्तिबुद्ध्या त्वमेव प्राप्तेति भ्रान्त्या परिरब्धुम् आलिङ्गितुं कामो यस्य सः अहं सौमित्रिणा लक्ष्मणेन साश्वः निषिद्धः । नेयं सीतेति निवारितः । परिरब्धुकाम इत्यत्र 'तुमः काममनसोरपि' इति वचनात् मकारलोपः ॥

३२ । छन्दस्र श्राय मनोरम स्तनक क्षारा अवनत ए त्रीरश्चित क्रीण अटोकातक निरीक्षण करिशा 'तोमाके पाईलाम' एहे विवेचनाय यथन उद्देशके आनिजन करिते उद्देश्य हहेताय, एथन लक्षण 'ए जीडा नहे' वनिशा आमाके नियेष करित एव ३९काले नयनकले आमाय वक्तुःश्ल मिळु हहेत ।

अमूर्विमानान्तरलम्बिनीनां

श्रुत्वा खनं काञ्चनकिङ्किणीनाम् ।

प्रत्युद्ब्रजन्तीव खमुत्पतन्त्यो

गोदावरीसारसपङ्क्तयस्त्वाम् ॥ ३३

३३ अः । विमानान्तरलम्बिनीनां काञ्चनकिङ्किणीनां खनं श्रुत्वा खम् उत्पतन्त्यः अम्बूः गोदावरीसारसपङ्क्तयः त्वां प्रत्युद्ब्रजन्ति इव ॥ वाच्य—उत्पतन्तीभिः अम्बूभिः गोदावरीसारसपङ्क्तिभिः त्वं प्रत्युद्ब्रज्यसे इव ॥

३३ । विमानस्य अन्तरेषु अवकाशेषु लम्बन्ते याः तासां काञ्चन-किङ्किणीनां खनं श्रुत्वा खयूथशब्दभ्रमात् खम् आकाशम् उत्पतन्त्यः अम्बूः गोदावरीसारसपङ्क्तयः त्वां प्रत्युद्ब्रजन्तीव ॥

३३ । गोदावरीतीवर्तामौ एहे मातसश्रौ, विमानमथाविनिश्चित अर्गकिङ्किणीय त्रव अवग करिशा आकाशपथे उथित हहेया येन तोमाइहे अत्राद्गमन करितेहे ।

एषा त्वया पेशलमध्यायापि घटाम्बुसंवर्द्धितबालचूता ।

आनन्दयत्युन्मुखकृष्णसारा दृष्टा चिरात् पञ्चवटी मनो मे ॥३४

३४ अः । पेशलमध्याया अपि त्वया घटाम्बुसंवर्द्धितबालचूता उन्मुखकृष्णसारा

চিরাৎ দৃষ্টা এষা পঞ্চবটী মে মনঃ আনন্দয়তি ॥ বাচ্য—ঘটাম্বুসংবর্ধিতবাল-
চূতয়া উন্মুক্তজাগসারয়া দৃষ্টয়া এতয়া পঞ্চবত্যা আনন্দয়তি ॥

২৪। পেশলমধ্যয়াপি भाराक्षमयाপি इत्यर्थঃ । ত্বয়া ঘটাম্বুभिঃ
সংবর্ধিতা বালচূতা যস্যাঃ সা । উন্মুক্তা অক্ষদভিমুখাঃ ত্বৎসংবর্ধিতা
এব লক্ষণসারা যস্যাঃ সা চিরাৎ দৃষ্টা এষা পঞ্চবটী মে মনঃ আনন্দয়তি
আহ্লাদয়তি । পঞ্চবটীশব্দঃ পূর্বমেব ব্যাখ্যাতঃ ॥

৩৪। ভোমার কটীদেশে মাটিশয় স্নকুমার ইহেলেও তুমি কলস দ্বারা মলিন সেচন
করিয়া যে স্থানের নবজাত সহকার তরুগণকে সংবর্ধিত করিয়াছিলে এবং যেখানে
কুম্বসার যুগগণ উর্জযুগ ইহেয়া আমাদিগের প্রতি দৃষ্টিপাত করিতেছে, বহুকালের পর
সেই পঞ্চবটী দর্শন করিয়া আমার মন আনন্দরসে আগ্রত ইহেতেছে ।

অত্রানুগোদং মৃগয়ানিষত্তস্তরঙ্গবাতেন বিনীতখেদঃ ।

রহস্বদুৎসঙ্গনিষসমূহী স্মরামি বানীরগৃহেষু সুমঃ ॥ ২৫

২৫ অঃ । অত্র অনুগোদং মৃগয়ানিষত্তঃ তরঙ্গবাতেন বিনীতখেদঃ রহঃ তদুৎসঙ্গ-
নিষসমূহী (মন্) বানীরগৃহেষু সুমঃ স্মরামি ॥ বাচ্য—মৃগয়ানিষত্তেন বিনীত-
খেদেন তদুৎসঙ্গনিষসমূহী সুমং স্মর্যতে ॥

২৫। অত্র পঞ্চবটয়াম্ । গোদা গোদাবরী তস্যাঃ সমীপে অনুগোদম্ ।
'অনুর্দ্যুতময়া' ইতি অব্যয়ীভাবঃ । মৃগয়ায়া নিষত্তঃ তরঙ্গবাতেন
বিনীতখেদঃ । রহো রহমি । অত্যন্তসংযোগে দ্বিতীয়া । ত্বদুৎসঙ্গনিষস-
মূহী মন্ অহং বানীরগৃহেষু সুমঃ স্মরামি । বাক্যার্থঃ কৰ্ম । সুম ইতি যত্ন
তত্ স্মরামীত্যর্থঃ ॥

৩১। হে প্রিয়ে! আমি যুগযা ইহেতে অতিনিষৃত ইহেয়া গোদাবরীর তরঙ্গ-
সম্পর্কে শীতলমৌরগ দ্বারা যুগযাজনিত শ্রম অগনধনপূর্বক এই পঞ্চবটীবনের নির্জন
বেতসগৃহে ভোমার কোড়দেশে মন্তক রাখিয়া নে শয়ন করিতাম, এক্ষণে তাহা আমার
বেশ স্মরণ ইহেতেছে ।

ভ্রূমেদমাত্রৈণ পদান্মঘোনঃ

প্রভংশয়াং যো নহুধং চকার ।

তস্যাবিলাস্মঃপরিগৃহিহেতো-

ভৌমো মুনেঃ স্থানপরিগ্রহোऽয়ম্ ॥ ২৬

২৬ অঃ । যঃ ভ্রূমেদমাত্রৈণ নহুধং মঘোনঃ পদাত্ প্রভংশয়াচ্চকার, আবিলাস্মঃ-
পরিগৃহিহেতোঃ তস্য মুনেঃ ভৌমঃ অর্থং স্থানপরিগ্রহঃ (দৃশ্যতে) ॥ বাচ্য—যেন নহুধঃ
প্রভংশয়াচ্চক্রি, ভৌমেণ অনেন স্থানপরিগ্রহেণ ভূয়তে ॥

३६ । यो मुनिर्भूमेदमात्रेण भ्रूभङ्गमात्रेणैव नहुषं राजानं मघोनः पदात् इन्द्रत्वात् प्रभ्रंशयाच्चकार प्रभ्रंशयति स्म । आविलाभः परिशुद्धिहेतोः कलुषजलप्रसादहेतोः तस्य मुनेः अगस्त्यस्य । अगस्त्योदये शरदि जलं प्रसीदति इत्युक्तं प्राक् । भूमो भवो भौमः स्थानपरिग्रहः आश्रमोऽयं दृश्यंत इति शेषः । भौम इत्यनेन दिव्योऽपि अस्ति इत्युक्तम् । परिगृह्यत इति परिग्रहः । स्थानमेव परिग्रह इति विग्रहः ॥

पौराणिकी वार्त्ता ।—पुरा क्तिन असुरपीडितः पलायमानः शचोपतिः हिमवतो गुह्यमाश्रित्य आत्मानं जुगोप, तदानीं देवाः स्वर्गराज्यपरिरक्षणार्थं भूमण्डलात् नरहेवं नहुषमारोपयामासुः, स्वर्गराज्ये अधिष्ठितः स तदानीं शचीं लब्धकामः ताम् आहूतवान्, सा च कथमहं मानुषस्य पत्नी भविष्यामीति भयात् वैपमाना नहुषं प्रत्यवदत् —“राजन् ! ब्राह्मणवाह्मिणेन यानेन विना भवतः सकाशे गन्तुं कथमपि नालमस्मी” ति, श्रुत्वेदं मदनवशगो राजा नहुषः यदा अगस्त्यादीन् तत्कार्य-लक्षणार्थं प्रवर्णयितुमारभे तदा स मुनिरगस्त्यः शापेन तं पुनस्त्रिदशालयतः पातयामास ॥

३७ । यिनि ऊढज्जो गाढेइ राजा नहुषक इच्छापद इहेते पत्रिज्जहे करिशाद्धिमेन, योइत्र उदये गगिल निर्गल इव, ए मेहे मरुसि अगच्छाव भूषेइत्ति एहे आश्रमपद भूषिणोऽत्र इहेतेछे ।

वेताग्निधूमाग्रमनिन्द्यकीर्त्ते-

स्तस्येदमाक्रान्तविमानमार्गम् ।

प्रात्वा हविर्गन्धि रजोविमुक्तः

समश्नुते मे लघिमानमात्मा ॥ ३७

३७ अः । अनिन्द्यकीर्त्तेः तस्य आक्रान्तविमानमार्गं हविर्गन्धि वेताग्निधूमाग्रं प्रात्वा रजोविमुक्तः मे आत्मा लघिमानं समश्नुते ॥ वाच्य—रजोविमुक्तेन आत्मना लघिमा समश्नुते ॥

३७ । अनिन्द्यकीर्त्तेः तस्य अगस्त्यस्य आक्रान्तविमानमार्गं, हविर्गन्धोऽस्य अस्तीति हविर्गन्धि, त्रय एव वेता अग्नित्रयम् । ‘अग्नित्रयमिदं वेता’ इत्यमरः । पृषोदरादित्वादेत्वम् । वेतान्नेर्धूमाग्रमिदं प्रात्वा प्राप्ताय रजसोगुणाद्धिमुक्तो मे मम आत्मा अन्तःकरणं लघिमानं लघुत्वगुणं समश्नुते प्राप्नोति ॥

३९ । अनिन्द्यकीर्त्ति मेहे मरुसिर्वा ईपडादि अग्निज्जत्तरे आकाशम्पन्नो इविर्गन्धि धूमनिथा आडाण करिशा आश्रव अहःकरणं रजोविहीन इउपाय येन विमुक्ततां प्राप्ति इहेतेछे ।

एतन्मुनेर्मानिनि शातकर्णेः

पञ्चाप्सरो नाम विहारवारि ।

आभाति पर्यन्तवनं विदूरा-

न्मेघान्तरालक्षामिवेन्दुविम्बम् ॥ ३८

३८ अः । (हे) मानिनि ! शातकर्णैः पञ्चाप्सरो नाम पर्यन्तवनम् एतत् विहार-
वारि विदूरात् मेघान्तरालक्षम् इन्दुविम्बम् इव आभाति ॥ वाच्य—पञ्चाप्सरो
नाम्ना पर्यन्तवनेन एतेन विहारवारिणा मेघान्तरालक्षेण इन्दुविम्बेन इव आभायते ॥

३८ । हे मानिनि ! शातकर्णेर्मुनिः सम्बन्धि पञ्चाप्सरो नाम पञ्चाप्सर
इति प्रसिद्धम् । पञ्च अप्सरो यस्मिन्निति विग्रहः । पर्यन्तेषु वनानि
यस्य तत् पर्यन्तवनम् एतद्विहारवारिक्रीडासरो विदूरात्, मेघानामन्तरे
मध्ये आलक्ष्यम् ईषदृश्यम् । 'आ ईषदर्थेऽभिव्याप्ती' इत्यमरः । इन्दु-
विम्बमिव आभाति ॥

३८ । अग्नि नानिनि ! हे ये शातकर्णि मुनिर अक्षांश्चर नामक विश्वरूपोवन्न
परिदृष्टे इहेतेच्छे, उत्तुर्दिक् काननद्वारा परिवेष्टित इवैवाय उशे येन दूर इहेते
मेषाच्छन्न क्रेशं प्रतीक्षमान स्वार्थविशेष श्राय शोभा पाहेतेच्छे ।

पुरा स दर्भाङ्कुरमात्रवृत्तिश्चरन् मृगैः सार्द्धं मृषिर्मघोना ।

समाधिभीतेन किलोपनीतः पञ्चाप्सरोयौवनकूटबन्धम् ॥ ३९

३९ अः । पुरा दर्भाङ्कुरमात्रवृत्तिः मृगैः सार्द्धं चरन् सः ऋषिः समाधिभीतेन
मघोना पञ्चाप्सरोयौवनकूटबन्धम् उपनीतः ॥ वाच्य—समाधिभीतेः मघवा दर्भा-
ङ्कुरमात्रवृत्तिं चरन्तम् ऋषिं पञ्चाप्सरोयौवनकूटबन्धम् उपनीतवान् ॥

३९ । पुरा पूर्वस्मिन् काले दर्भाङ्कुरमात्रवृत्तिः तन्मात्राहारः मृगैः
सार्द्धं सह चरन् स ऋषिः समाधिः तपसो भीतेन मघोना इन्द्रेण पञ्चानाम्
अप्सरसां यौवनम् । 'तद्वितार्थ'—इत्यादिनोत्तरपदसमासः । तदेव कूट-
बन्धं कपटयन्त्रमुपनीतः । 'उन्माथः कूटयन्त्रं स्यात्' इत्यमरः । किलेति
ऐतिह्ये । मृगसाहचर्यात् मृगवदेव बद्ध इति भावः ॥

३९ । पूर्वकाले एहे शातकर्णि मुनि गृगगणसह विचरण उ कुशाङ्कुर मात्र आशर
करिषा तपशा करेन, ईशर समाधिर्भने तीत इहेषा देवराज इक्ष पाँछी
अप्सरार यौवनरूप कूटयन्त्र विस्तार करिषाछिलेन ।

तस्यायमन्तर्हितसौधभाजः प्रसक्तसङ्गीतमृदङ्गघोषः ।

वियङ्गतः पुष्पकचन्द्रशालाः क्षणं प्रतिशृणुमुखराः करोति ॥ ४०

४० अः । अन्तर्हितसौधभाजः तस्य अयं प्रसक्तसङ्गीतमृदङ्गघोषः वियङ्गतः
(सन्) पुष्पकचन्द्रशालाः क्षणं प्रतिशृणुमुखराः करोति ॥ वाच्य—अनेन प्रसक्तसङ्गीत-
मृदङ्गघोषेण वियद्गतेन क्रियन्ते ॥

४० । अन्तर्हितसौधभाजः जलान्तर्गतप्रासादगतस्य तस्य शातकणैः
अयं प्रसक्तः सन्तनः सङ्कोतमृदङ्गघोषो वियदगतः सन् पुष्पकस्य चन्द्रशालाः
शिरोमृहाणि । 'चन्द्रशाला शिरोमृहम्' इति जलायुधः । क्षणं प्रतिश्रुतिः
प्रतिध्वानैः सुखरा ध्वनतीः करोति । 'स्तो प्रतिश्रुत्प्रतिध्वाने' इत्यमरः ॥

४ । सन्धति मलिनासुर्गत आमाने अधिष्ठित मेहे क्षयि शोडकर्ण मउत मृदङ्ग
ममथर ७ नम्रशुक्र मकोतध्वनि करितेऽह्म, ईशर ए ध्वनि आकाशगामौ इहेरा कणकान
गुण फलधर दूडागृह भूथरित करितेऽह्म ।

हविर्भुजामेधवतां चतुर्णां मध्ये ललाटन्तपसप्तसप्तिः ।

असौ तपस्यत्यपरस्तपस्वी नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्तः ॥४१

४१ अः । नाम्ना सुतीक्ष्णः चरितेन दान्तः असौ अपरः तपस्वी एधवतां चतुर्णां
हविर्भुजाम् अमीनां मध्ये ललाटन्तपसप्तसप्तिः (सन्) तपसप्रति ॥ वाच्य—नाम्ना
सुतीक्ष्णेण दान्तेन असुना अपरेण तपस्विना ललाटन्तपसप्तसप्तिना तपसप्रति ॥

४१ । नाम्ना सुतीक्ष्णः सुतीक्ष्णनामा चरितेन दान्तः सौम्योऽसौ
अपरः तपस्वी एधवताम् इन्धनवताम् । 'काष्ठं दार्विन्धनन्धेधः' इत्यमरः ।
चतुर्णां हविर्भुजाममीनां मध्ये ललाटं तपतीति, ललाटन्तपः सूर्यः ।
'असूर्यललाटयोर्दृशितपोः' इति खड्गप्रत्ययः, 'अरुर्हिषत्'—इत्यादिना
सुमागमः । ललाटन्तपः सप्तसप्तिः सप्ताश्वः सूर्यो यस्य स तथोक्तः सन्
तपस्यति तपस्यति । 'कर्मणो रोमन्यतपोभ्यां वर्त्तिचरोः' इति क्यञ् ।
'तपसः परस्मैपदं च' इति वक्तव्यम् ॥

४१ । शिष्टे । ए मेध आर एक तपस्वी सूर्याभिपूथ इहेर चूर्द्धिके अज्जलिउ
हउतान चतुष्टेःप्रर मधो आशानपूर्ति ७ तपश करितेऽह्म, ईशर नाम वटे सुडौक,
किञ्च हेनि शोडकरित ।

अमुं सहासप्रहितेक्षणानि व्याजार्द्धसन्दर्शितमेखलानि ।

नालं विकर्तुं जनितेन्द्रशङ्कं सुराङ्गनाविभ्रमचेष्टितानि ॥४२

४२ अः । सहासप्रहितेक्षणानि व्याजार्द्धसन्दर्शितमेखलानि सुराङ्गनाविभ्रम-
चेष्टितानि जनितेन्द्रशङ्कम् अमुं विकर्तुं न अलं (बभूवः) ॥ वाच्य—जनितेन्द्र-
शङ्कम् अमुं व्याजार्द्धसन्दर्शितमेखलैः सहासप्रहितेक्षणेः सुराङ्गनाविभ्रमचेष्टितैः
विकर्तुं नालं (भूयते) ॥

४२ । जनितेन्द्रशङ्कं तपसेति शेषः । अमुं सुतीक्ष्णं सहासं प्रहि-
तानि ईक्षणानि दृष्टयो येषु तानि, व्याजेन केनचिन्निषेण । 'पुंस्त्वर्द्धे'
समेऽशक्ते' इति विश्वः । अर्द्धम् ईषत् सन्दर्शिता मेखला येषु तानि सुरा-
ङ्गनामाम् इन्द्रप्रेषितानां विभ्रमा विलासा एव चेष्टितानि विकर्तुं खल-
यितुमलं समर्थानि न बभूवुरिति शेषः ॥

४२ । ईद्वारं तपश्चार्जनेन भक्तिं इदं श्रुत्वा तपोऽपि तत्रैव भगवता-
गणैः श्रेयसं करेण, किञ्च उद्देशेन हाउषूक कटाक्षपातं च हन्यते चर्चनार्जुन
वेधनाभासार्जनेन शक्तिं विनागच्छेत् । ईद्वारं योगेन कर्तव्यं नमश्च नहि ।

एषोऽक्षमालावलयं मृगाणां कण्डूयितारं कुशसूचिलावम् ।
सभाजने मे भुजमूङ्गबाहुः सव्येतरं प्राध्वमितः प्रयुङ्क्ते ॥ ४३

४२ अ. । ऊर्ध्वबाहुः एषः अक्षमालावलयं मृगाणां कण्डूयितारं कुशसूचिलावं सव्येतरं भुजं मे
सभाजने इतः प्राध्वं प्रयुङ्क्ते ॥ वाचा—ऊर्ध्वबाहुना एतेन अक्षमालावलयः कण्डूयिता कुशसूचि-
लावः सव्येतरः भुजः प्रयुज्यते ॥

४३ । ऊर्ध्वबाहुः एषः सुतीक्ष्णः अक्षमालैव वलयं यस्य तं मृगाणां
कण्डूयितारं, कुशा एव सूचयस्तां लुनातीति कुशसूचिलावः तम् । 'कर्म-
खण्ड' इत्यण् । एभिर्विशेषैः जयशालत्वं भूतदया कर्मक्षमत्वञ्च
द्योत्यते । सव्यादिनरं दक्षिणं भुजं मे मम सभाजने सम्माननिमित्ते ।
'निमित्तात् कर्मयोगे' इति ममसो । इतः प्राध्वं प्रकृतानुकूलवन्धं प्रयुङ्क्ते ।
'आनुकूल्यार्थं प्राध्वम्' इत्यमरः । अव्ययञ्च एतत् ॥

४० । ऐ तस्य, ऐ उक्तावाह तन्त्रोत्तरे ये हस्तवारा भुजगणैः कण्डूयन एव कृ-
च्छेदन व्यापारं गम्भीरं इह, अक्षमालावलयधारी मेरे मक्षिणहस्त आश्रय एति
सम्मानार्जनं वना ऐहिकेन शयुक्त इहेतेछे ।

वाचंयमत्वात् प्रणतिं ममैष कम्पेन किञ्चित् प्रतिगृह्य मूर्ध्नः ।
दृष्टिं विमानव्यवधानमुक्तां पुनः सहस्रार्चिषि सन्निधत्ते ॥ ४४

४४ अ. । एषः वाचंयमत्वात् मम प्रणतिं किञ्चित् मूर्ध्नः कम्पेन प्रतिगृह्य विमानव्यवधानमुक्तां
दृष्टिं पुनः सहस्रार्चिषि सन्निधत्ते ॥ वाचा—एतेन विमानव्यवधानमुक्ता दृष्टिः सन्निधीयते ॥

४४ । एष सुतीक्ष्णः । वाचं यच्छनोति वाचंयमो मौनव्रती ।
'वाचि यमो व्रते' इति खच्प्रत्ययः 'वाचंयमपुनन्दरो च' इति सुम् । तस्य
भावः तस्मात् मम प्रणतिं किञ्चित्मूर्ध्नः कम्पेन प्रतिगृह्य विमानेन व्यवधानं
तिरोधानं तस्मात्मुक्ताम् । 'अपेतापादमुक्तपतितं'—इत्यादिना पञ्चमोसमासः ।
दृष्टिं पुनः सहस्रार्चिषि सूर्यं सन्निधत्ते । सम्यग्धत्त इत्यर्थः । अन्यथा
अक्षमालप्रसङ्गात् ॥

४४ । ऐ भूनि मोनव्रती वनिश जेवन् यत्ककम्पेन वारा आश्रय एतस्य एव
कविश विमान-वावधानं निश्चूक शीघ्रं दृष्टिं पुनराश्रयार्थमुत्तरेन कृत्वा करिरेहन ।

अदः शरण्यं शरभङ्गनाम्न-
स्तपोवनं पावनमाहितानेः ।

४७ । धारा निर्भरधाराः । यद्वा धारया सातत्येन स्वनोद्धारि दरी एव सुखं यस्य सः, शृङ्गं शिखरं विषाणञ्च, यस्याग्रे लग्नः अम्बुद एव वणपङ्क्तौ वप्रक्रीडासक्तपङ्क्तौ यस्य सः, असौ चित्रकूटः हे बभ्रुरगात्रि ! उद्यतानताङ्गि ! 'बभ्रुरं तूद्यतानतम्' इत्यमरः । दृप्तः ककुद्गान् हृषभ इव मे चक्षुर्वध्नाति न अन्यासक्तं करोति ॥

४९ । याशत्र कन्दरूपयुक्ते निपठित निर्वर्षात्राश्वनिरूप त्रय ऋत इहेषेहे, निर्वर्षरूप विषाणेत्र अग्रभाग कलधररूप वप्रक्रीडात्र कर्म मरुतं ररिशाहे ; हे बभ्रुरगात्रि ! हे पेश, चित्रकूटपर्वत प्रसिद्ध त्रयदेव काश आमार वृष्टि आकृष्टे करिउहे ।

एषा प्रसन्नस्तिमितप्रवाहा

सरिद्विदूरान्तरभावतन्वौ ।

मन्दाकिनौ भाति नगोपकण्ठे

मुक्तावलौ कण्ठगतैव भूमेः ॥ ४८

४८ अः । प्रसन्नस्तिमितप्रवाहा विदूरान्तरभावतन्वौ मन्दाकिनौ (नाम) एषा सरित् नगोपकण्ठे भूमेः कण्ठगता मुक्तावली इव भाति ॥ वाच्य—प्रसन्नस्तिमितप्रवाहया विदूरान्तरभावतन्वा-मन्दाकिन्या एतया सरिता कण्ठगता मुक्तावल्या इव भायते ॥

४८ । प्रसन्नो निर्मलः स्तिमितो निःस्पन्दः प्रवाहो यस्याः सा विदूरस्थान्तरस्थ मध्यवर्त्यवकाशस्य भावात् तन्वो दूरदेशवर्त्तित्वात् तनुत्वेनावभासमाना मन्दाकिनौ नाम काचित् चित्रकूटनिकटगा एषा सरित् नगोपकण्ठे भूमेः कण्ठगता मुक्तावलीव भाति । अत्र नगस्य शिरस्त्रं तदुपकण्ठस्य कण्ठत्वञ्च गम्यते ॥

४८ । हे पेश, चक्रजगता उ शिरप्रवाहा श्रुतमन्त्रि मन्दाकिनौ, चित्रकूटमन्त्रिहित कृत्रिण दर्शनं मुक्तामानात्र काश आभा पाहेउहेहेन ; एवम अति दूरवर्त्तो वगिषा उहा अति शृङ्गेर काश पत्रिमन्त्रित इहेउहे ।

अयं सुजातोऽनुगिरं तमालः प्रबालमादाय सुगन्धि यस्य ।

यवाङ्कुरापाण्डुकपोलशोभी मयावतंसः परिकल्पितस्ते ॥ ४९

४९ अः । अनुगिरम् अयं सुजातः तमालः (दृश्यते) यस्य सुगन्धि प्रबालम् आदाय मया ते यवाङ्कुरापाण्डुकपोलशोभी अवतंसः परिकल्पितः ॥ वाच्य—सुजातम् इदं तमालं (पश्यति) । यवाङ्कुरापाण्डुकपोलशोभिनम् अवतंसम् अहं कल्पितवान् ॥

४९ । गिरिः समीपेऽनुगिरम् । 'गिरिश्च सेनकस्य' इति समासान्त-दृष्टप्रत्ययः । सुजातः स तमालोऽयं दृश्यते । यस्य तमालस्य शोभनो

गन्धो यस्य तत् सुगन्धिः । 'गन्धस्व—'इत्यादिनेकारः समासान्तः । प्रबालं पल्लवमादाय मया ते यवाङ्कुरवदापाण्डौ कपोले शोभते यः सोऽव-
र्तसः परिकल्पितः ॥

४७ । ऐ चिङ्कटैर निरुटे अङ्गुष्ठस्य उग्रानुत्तरं निरुक्कितं दृष्टेष्टेष्टे, उद्गारं
अङ्गुलिं पल्लवमदेषां आशिं तेषां गवःकुरैर उग्रं धवनकांश्च कपोलैरेव कर्तव्यं
वर्णनं करिष्याहिनाम् ।

**अनियहतासविनीतसत्त्वमपुष्पलिङ्गात् फलबन्धिवृक्षम् ।
वनं तपःसाधनमेतद्वेराविष्कृतोदयतरप्रभावम् ॥ ५०**

५० । अनियहतासविनीतसत्त्वम् अपुष्पलिङ्गात् फलबन्धिवृक्षम् आविष्कृतोदयतरप्रभावम्
अवेः तपःसाधनम् एतत् वनम् ॥ वाच्य—अनियहतासविनीतसत्त्वेन फलबन्धिवृक्षेण आविष्कृतो-
दयतरप्रभावेण तपःसाधनेन एतेन वनेन (भूयते) ॥

५० । अनियहतासा दण्डमयरहिता अपि विनीताः सत्त्वा जन्तवो
यस्मिंस्तत् । अपुष्पलिङ्गात् पुष्परूपनिमित्तं विनैव फलबन्धिनः फल-
आहिणो वृक्षा यस्मिंस्तत् । अतएवाविष्कृतोदयतरप्रभावं अत्र मुनेस्तपसः
साधनं वनमेतत् ॥

५० । ऐ णस्य अङ्गुलिनिशं अङ्गुलप्रमाणमङ्गुलं उपायनं, अङ्गुलं अङ्गुलं प्रमाणं
विश्रुतं दृष्टेष्टेष्टे आङ्गुलं धारणं करिष्याष्टे एतत् एतानकारं उक्तमङ्गुलं प्रमाणं
वा उदरेष्टेष्टे कलं अत्रैव करिष्याष्टे ।

**अत्राभिषेकाय तपोधनानां
सप्तर्षिहस्तोद्भूतहेमपद्मम् ।
प्रवर्तयामास किलानसूया
त्रिस्रोतसं त्र्यम्बकमौलिमालाम् ॥ ५१**

५१ अः । अत्र अनसूया सप्तर्षिहस्तोद्भूतहेमपद्मं त्र्यम्बकमौलिमालां त्रिस्रोतसं तपोधनानाम्
अभिषेकाय प्रवर्तयामास किल ॥ वाच्य—अनसूया सप्तर्षिहस्तोद्भूतहेमपद्मा त्र्यम्बकमौलिमाला
त्रिस्रोताः प्रवर्तयामास ॥

५१ । अत्र वने अनसूया अत्रिपत्नी । सप्त च ते ऋषयश्च सप्तर्षयः ।
'दिकसंख्येयं संज्ञायाम्' इति तत्पुरुषसमासः । तेषां हस्तैः उद्भूतानि हेम-
पद्मानि यस्यास्तां त्र्यम्बकमौलिमालां हरशिरःस्त्रजं त्रिस्रोतसं भागोरथीं
तपोधनानाम् ऋषीणामभिषेकाय स्नानाय प्रवर्तयामास प्रवाहयामास ।
किलेति ऐतिह्ये ॥

৫১। মন্ত্রবিগ্নেণ ব্রহ্মেণ বীর্ষাঃ কনককমল উচ্ছ্রাণন করন এবং যিনি মন্ত্রব্রহ্ম
নিরোয়ানাবরূপ ; অজিগন্তো অনন্ত্যঃ সূনিগ্নেণ অতিবেক সাধনকন্য মেহে মন্ত্যাকিনৌকে
এইখানেই অবস্থিত করিবাহিগ্নে ।

বীরাসনৈর্জয়সাধনৈঃ-
সমী সমাধ্যাসিতবেদিমধ্যাঃ ।
নিবাতনিষ্কম্পতয়া বিভান্তি
যোগাধিরূঢ়া ইব শাখিনোঽপি ॥ ৫২

৫২ অঃ । বীরাসনৈঃ ধ্যানজুগাম্ সৃষীণাং সমাধ্যাসিতবেদিমধ্যা সমী শাখিনঃ অপি নিবাত-
নিষ্কম্পতয়া যোগাধিরূঢ়াঃ ইব বিভান্তি ॥ বাচ্য—সমাধ্যাসিতবেদিমধ্যৈঃ যোগাধিরূঢ়ৈরিব সমীমিঃ
শাখিমিঃ বিভায়েতি ॥

৫২। বীরাসনৈর্জয়সাধনৈঃ । ধ্যানং জুগাম্ সেবন্ত ইতি ধ্যানজুগঃ
তৈষাং তৈরুপবিষ্টা ধ্যায়তামৃষীণাং সম্বন্ধিনঃ সমাধ্যাসিতবেদিমধ্যাঃ । ইদং
বীরাসনস্থানোন্ময়ম্ । সমী শাখিনঃ অপি নিবাতনিষ্কম্পতয়া যোগাধিরূঢ়া
ইব ধ্যানভাজ ইব । ধ্যায়ন্তঃ অপি নিশ্চলাঙ্গা ভবন্তি । বীরাসনে বশিষ্ঠঃ
—‘একপাদমথৈকক্লিন্ বিন্যস্যোরুণি সংস্থিতম্ । ইতরক্লিন্ স্থিতা চান্য’
বীরাসনমুদাহৃতম্ ॥’ ইতি ॥

৫২। যে দেশে, বীরাসন বরুনপুর্কক অধিগণ ধ্যানপরাশর ইহাঃ ব্রহ্মিগ্নে, উহা-
নিগ্নে অধাভিত বৈশ্বাধিত বৃক্ষগণে যেন বায়ুর অভাবে হিরণ্যব অবলম্বন করিয়া
যোগাক্রম সূনিগ্নেণ জায় নোতা পাইতেছে ।

ত্বয়া পুরস্তাদুপযাচিতো যঃ
সৌঃ যং বটঃ শ্যাম ইতি প্রতীতঃ ।
রাশির্মণৌনামিব গারুড়ানাং
সপদ্মরাগঃ ফলিতো বিভাতি ॥ ৫৩

৫৩ অঃ । ত্বয়া পুরস্তাত্ যঃ উপযাচিতঃ, শ্যাম ইতি প্রতীতঃ সঃ অর্থং বটঃ ফলিতঃ (সন্)
সপদ্মরাগঃ গারুড়ানাং মণৌনাং রাশিঃ ইব বিভাতি ॥ বাচ্য—ত্বং যম্ উপযাচিতবটো । শ্যাম ইতি
প্রতীতেন তেন বটেণ মণেন ফলিতেন (সত্য) সপদ্মরাগেণ রাশিবেণ বিভায়েতি ॥

৫৩। ত্বয়া পুরস্তাত্ পূর্বং য উপযাচিতঃ প্রার্থিতঃ । তথ্যচ রামায়ণে
—‘ন্যযোধং তমুপস্থায় বৈদেহীং বাক্যমব্রবৌত্ । নমস্তেঽস্তু মহাত্মন্যে পারযে
ব্রতং পতিঃ ॥’ ইতি । শ্যাম ইতি প্রতীতঃ স বটোঃ ফলিতঃ সন্ সপদ্ম-
রাগো গারুড়ানাং মণৌনাং মরকতানাং রাশিরিব বিভাতি ॥

६० । हे द्विषे ! मूर्खे तूभि वाह्यं निकटं शीघ्रं चतौष्ठेति चित्रं जनः प्रार्थनां करिष्यादिति । ये मेव, तेनैव अर्थात् आमवते वृष्टिगोष्ठं इहेतेह ; एते उक्तवत् कर्मत इत्यत्र पञ्चरागमश्चतुर्विधवत्पञ्चरागं नौमकाश्चमिति चतौष्ठेति चित्रं गोष्ठं पाहेतेह ।

क्वचित् प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलैर्मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा ।

अन्यत्र माला सितपङ्कजानामिन्दौवरैरुत्खचितान्तरेव ॥ ५४

५४ अ. । क्वचित् प्रभालेपिभिः इन्द्रनीलैः अनुविद्धा मुक्तामयी यष्टिः इव । अन्यत्र इन्दौवरेः उत्खचितान्तरा सितपङ्कजानां माला इव ॥ वाचा—अनुविद्धया मुक्तामया यष्टा इव, उत्खचितान्तरया मालया इव विभायते ॥

५४ । 'क्वचित्—'इत्यादिभिस्तुभिः श्लोकैः प्रयागे गङ्गायमुनासङ्गमं वर्णयति—क्वचिदिति । हे अनवद्याङ्गि ! यमुनातरङ्गैर्भिन्नप्रवाहा व्यामिश्रौचा गङ्गा जाङ्गवौ विभाति, त्वं पश्य । केव, क्वचित् प्रदेशे प्रभया लिम्पन्ति सन्निहितमिति प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलैरनुविद्धा, सह गुम्फता मुक्तामयी यष्टिरिव हारावलिरिव विभाति । अन्यत्र प्रदेशे इन्दौवरैर्नीलोत्पलैरुत्खचितान्तरा सह ग्रथिता सितपङ्कजानां पुण्डरीकाणां मालैव विभातीति सर्वत्र सम्बन्धः ॥

क्वचित् खगानां प्रियमानसानां कादम्बसंसर्गवतीव पङ्क्तिः ।

अन्यत्र कालागुरुदत्तपत्रा भक्तिर्भुवश्चन्दनकल्पितेव ॥ ५५

५५ अ. । क्वचित् कादम्बसंसर्गवती प्रियमानसानां खगानां पङ्क्तिः इव । अन्यत्र कालागुरुदत्तपत्रा भुवः चन्दनकल्पिता भक्तिः इव ॥ वाचा—कादम्बसंसर्गवत्या पङ्क्त्या इव, कालागुरुदत्तपत्रया चन्दनकल्पितया भक्त्या इव ॥

५५ । क्वचित् कादम्बसंसर्गवती नीलहंससंस्पृष्टा प्रियं मानसं नाम सरो येषां तेषां खगानां राजहंसानां पङ्क्तिरिव । 'राजहंसास्तु ते चञ्च-चरणैर्लौहितैः सिताः' इत्यमरः । अन्यत्र कालगुरुणा दत्तपत्रा रचित-मकरिका भुवश्चन्दनकल्पिता भक्तिरिव ॥

क्वचित् प्रभा चान्द्रमसी तमोभिश्छायाविलीनैः श्वलीकृतेव

अन्यत्र शुभ्रा शरदभलेखा रन्ध्रेष्विवालक्ष्यनभःप्रदेशा ॥ ५६

५६ अ. । क्वचित् छायाविलीनैः तमोभिः श्वलीकृता चान्द्रमसी प्रभा इव । अन्यत्र रन्ध्रेषु चालक्ष्यनभःप्रदेशा शुभ्रा शरदभलेखा इव ॥ वाचा—श्वलीकृतया चान्द्रमस्या प्रभा इव । चालक्ष्यनभःप्रदेशा, शुभ्रा शरदभलेखा इव (विभायते) ॥

५६ । क्वचित् छायास्तु विलीनैः स्थितैस्तमोभिः श्वलीकृता कर्तुरो-

জ্ঞাতা চান্দ্রমসী প্রভা চন্দ্ৰিকেব । অন্যত্র রম্যুপ্বালক্ষ্যনমঃপ্রদেশা যুজ্বা
শরদভলেক্ষা শরদে ঘণড়্‌ক্তিবিব ॥

কুচিচ্চ কৃষ্ণোরগভূষণেব মস্মাক্ষরাগা তনুরীশ্বরস্য ।

পশ্যানবদ্যাক্তি বিভাতি গজা ভিন্নপ্রবাহা যমুনাतरङ्গৈ: ॥৫৩

৫৩ অ: । কুচিচ্চ কৃষ্ণোরগভূষণা মস্মাক্ষরাগা ইশ্বরস্য তনু: ২৮। যমুনাतरङ्গৈ: ভিন্ন-
প্রবাহা গজা বিভাতি, (২) অনবদ্যাক্তি ! (৩) পশ্য ॥ বাচ্য—কৃষ্ণোরগভূষণা মস্মাক্ষ-
রাগা তন্ময়া ২৮, ভিন্নপ্রবাহা গজা বিভাতি । তথা দৃশ্যতাম্ ॥

৫৩ । কুচিচ্চ কৃষ্ণোরগভূষণা মস্মাক্ষরাগা ইশ্বরস্য তনুরিব বিভাতি ।
শেষো ব্যাখ্যাত: । কলাপকম্ ।

৫৪—৫৭ । হে অনিন্দিতগাজি ! দেখ রেখ, গজাশ্রবাহ যমুনা তরঙ্গে সজত
ইহা—কোথাও সমুদ্রল ইন্দ্রনীলমণিধার। প্রথিত মুকুর্শারের স্রাব কোথাও বা
নীলোৎপলে খচিত শেতকমলমালার স্রাব ; কোনস্থলে নীলহংসপংক্তিগম্বিত মানসপ্রিয়
রাজহংসপ্রেরিত স্রাব, অত্র কোনস্থলে কাশাঙ্কুরচিত পত্রাবলী সহিত কুমির ভক্তি-
চক্ষনভিলকরণার স্রাব ; কোনস্থানে ছায়াশ্রিত অককারে শবলীকৃত জ্যোৎস্নার স্রাব,
কোথাও বা স্থানে স্থানে নীল নভোমণ্ডলমণিনী শারদীয় বিষল মেঘমালার স্রাব ;
আবার কোনও স্থানে যেন কৃষ্ণভূষণকৃত ভঙ্গরাগলিত ভগবান্ কুপতির তরঙ্গ স্রাব
গোভা পাইতেছে ।

সমুদ্রপল্লোজলসন্নিপাতে পূতাत्मनामत्र ক্রিলাভিষেকাত্ ।

তচ্চাববোধেন বিনাপি ভূয়স্তনুত্যাং নাস্তি শরীরবন্ধ: ॥৫৮

৫৮ অ: । অত্র সমুদ্রপল্লো: জলসন্নিপাতে অভিষেকাত্ পূতাत्मনাং তনুত্যাং তচ্চাববোধেন বিনা
অপি ভূয়: শরীরবন্ধ: নাস্তি ক্রিলা ॥ বাচ্য—শরীরবন্ধে ন নুযত ॥

৫৮ । অত্র সমুদ্রপল্লোগৈকায়মুনয়োর্জলসন্নিপাতে সঙ্কমেঃসমিষেকাত্
জ্ঞানাত্ পূতাत्मনাং তনুত্যাং শুদ্ধাत्मনাং তচ্চাববোধেন তচ্চজ্ঞানেন বিনাপি
প্রারম্ভশরীরত্যাগানন্তরং ভূয়: পুন: শরীরবন্ধ: শরীরযোগো নাস্তি ক্রিলা । অন্যত্র
জ্ঞানাৎ সক্তি: । অত্র তু জ্ঞানাৎ সক্তিরিত্যর্থ: ॥

বাঁহারা এহে সমুদ্রপল্লো গজা ও যমুনার মঙ্গলস্থলে অত্যাগাহনপূর্বক তত্ত্বজ্ঞান করেন,
সেই পূতাত্মানিষ্টেব তত্ত্বজ্ঞানলিঙ্গই পুনর্জন্ম নিবৃত্তি ইহা দেখা থাকে ।

পূরং নিষাধাধিপতেরিদং তদ্-

যস্মিন্ ময়া মৌলমণি' বিহায় ।

জটাসু বদ্ধাশ্বরুদত্ সুমন্ত:

কৈকেয়ি কামা: ফলিতাস্তবেতি ॥ ৫৯

५९ अः । निषादाधिपतेः तत् पुरम् इदं, यस्मिन् मया मौलिमणिं विहाय जटासु वद्धासु (सतीषु) सुमन्त्रः । (हे) कैकेयि ! तव कामाः फलिताः इति चरुदत् ॥ वाचा—तेन पुरेण चनेन (भूयते), सुमन्त्रेण । कामैः फलितैः (चभूयत) इति चरुदत्त ॥

५८ । निषादाधिपतेर्गृहस्य तत् पुरमिदम् । यस्मिन् पुरे मया मौलिमणिं विहाय जटासु वद्धासु रचितासु सतीषु सुमन्त्रः 'हे कैकेयि ! तव कामा मनोरथाः फलिताः सफला जाताः' इत्यरुदत् । 'रुदिर् अन्यविमोचने' इति धातोरुक् ॥

६० । आसि येषां तेन मन्त्रकर्मणि प्रविष्टाश्चतुर्मुखं कर्तुं वाक्येन करिणो गन्तव्यं त्रयञ्च ब्रह्मण करिणो करिणो बलिशश्चिन्तेन,—“इति कैकेयि ! तेषां गन्तव्यं मन्त्रेण निष्कृतेन” अत्रे निषादाधिपति उत्तरं नम्रं गृहे इहेतेह ॥

पयोधरैः पुण्यजनाङ्गनानां निर्विष्टहेमाम्बुजरेणु यस्याः ।

ब्राह्मं सरः कारणमाप्तवाचो बुद्धेरिवाव्यक्तमुदाहरन्ति ॥ ६०

६० अः । आप्तवाचः बुद्धेः अव्यक्तम् इव पुण्यजनाङ्गनानां पयोधरैः निर्विष्टहेमाम्बुजरेणु ब्राह्मं सरः, यस्याः कारणम् उदाहरन्ति ॥ वाचा—आप्तवाग्भिः उदाक्रियते ॥

६० । पुण्यजनाङ्गनानां यक्षस्त्रीणां पयोधरैः स्तनैर्निर्विष्ट उपभुक्तो हेमाम्बुजरेणुर्यस्य तत् । तत्र ताः क्रोडंतीति व्यज्यते । ब्रह्मण इदं ब्राह्मम् । 'नस्तद्विते' इति टिलोपः । ब्राह्मं सरो मानसाख्यं यस्याः सरयुः । बुद्धेर्महत्तत्त्वस्य अव्यक्तं प्रधानमिव कारणम् । आप्तस्य वाच आप्तवाचो वेदाः । यद्वा बहुब्रीहिणा मुनयः । उदाहरन्ति प्रचक्षते ॥

जलानि या तौरनिखातयूपा वहत्ययोध्यामनु राजधानीम् ।

तुरङ्गमेधावभृतावतीर्णैरिच्छाकुभिः पुण्यतरोक्तानि ॥ ६१

६१ अः । तौरनिखातयूपा या तुरङ्गमेधावभृतावतीर्णैः इच्छाकुभिः पुण्यतरोक्तानि जलानि अयोध्यां राजधानीम् अनु वहति ॥ वाचा—तौरनिखातयूपा यथा उच्यते ॥

६१ । यूपाः संस्कृतः पशुबन्धनार्थं दारुविशेषः । तौरनिखातयूपा या सरयुः तुरङ्गमेधा अश्वमेधास्तेषु अवभृताथमेवावतीर्णैरवरुद्धैः इच्छाकुभिः इच्छाकुगोत्रापत्नैः पूर्वैः । तद्गजत्वादणो लुक् । पुण्यतरोक्तानि अतिशयेन पुण्यानि कृतानि जलानि अयोध्यां राजधानीं नगरीमनु समीपे । तथा लक्षित-येत्यर्थः । अनुशब्दस्य 'लक्षणे त्यम्भूत—' इत्यादिना कर्मप्रवचनीयत्वात् तद्व्योमे हितोया । वहति प्रापयति ॥

यां सैकतोत्सङ्गमुखोचितानां

प्राण्यैः पयोभिः परिवर्जितानाम् ।

सामान्यधात्रीमिव मानसं मे

सम्भावयत्युत्तरकोशलानाम् ॥६२

६२ अः । यां मे मानसं (कर्तृ) सैकतोत्सङ्गमुत्तुचितानां प्राज्यैः पयोभिः परिवर्द्धितानाम् उत्तरकोशलानां सामान्यधात्रीम् इव सम्भावयति ॥ वाच्य—मानसेन या सामान्यधात्रीव सम्भाव्यते ॥

६२ । यां सरयू मे मानसं कर्तृ, सैकतं पुलिनम् तदेवोत्सङ्गः, तत्र यत् सुखं तत्तुचितानां, प्राज्यैः प्रभूतैः पयोभिः अम्बुभिः क्षीरैश्च । 'पयः क्षीरं पयोम्बु च' इत्यमरः । परिवर्द्धितानां पुष्टानाम् उत्तरकोशलानामुत्तरकोशलेश्वराणां सामान्यधात्रीं साधारणमातरमिव सम्भावयति 'धात्री जनन्यामलकी वसुमत्युपमातृषु' इति विश्वः ॥

सियं मदीया जननीव तेन मान्येन राज्ञा सरयूर्वियुक्ता ।

दूरे वसन्तं शिशिरानिलैर्मां तरङ्गहस्तैरुपगूहतीव ॥ ६३

६३ अः । मान्येन राज्ञा वियुक्ता सा इयं सरयूः मदीया जननी इव दूरे वसन्तं मां शिशिरानिलैः तरङ्गहस्तैः उपगूहति इव ॥ वाच्य—मान्यः स राज्ञा मदीया जननीम् इव ताम् इमां सरयू वियुक्तावान् । यथा वसन् चक्षुः उपगूह्यते ॥

६३ । मदीया जननी कौसल्येव मान्येन पूज्येन तेन राज्ञा दशरथेन वियुक्ता सेयं सरयूः दूरे वसन्तं प्रोष्य आगच्छन्तमित्यर्थः, मां पुत्रभूतं शिशिरानिलैस्तरङ्गैरेव हस्तैः उपगूहतीव आलिङ्गतीव ॥

७०—७० । अथैव । वीहारा चर्चकमगरणू यक्षरमवीगणेर उन्नयुगले मंगलं हृदये थाके, अकृति धेकण महत्तुष्टर कारण, मेहेकण महर्विगण मानममरोवरके वीहारा उन्नयुगलान बलिता थाकेन ; वीहारा तीरकुम्भिते यक्षौघ युगमकल निथात रक्षित्वाछे, वीहारा अगशवाह राजधानी अवोधार उन्नयुगल निथात अवाहित, हेक्काकुवःनौगण अश्वमेधाछे अवजुतत्रानेर निमित्त अवतरण करिषा वीहारा अल ममधिक पावज करिषाछेन ; अवोधावावीरी वीहारा सिकतामय क्रोडदण्डे अवस्थानपूर्वक परम श्रवणोक्त करिषा वीहारा अचूत परःपाने संवर्द्धित हहेतेछेन, एवम् आमार मते विनि सकलेनहे धात्रीरूपे परिगणित ; ए देव, मदीय जननीर आर पूजा मेहे मयू राजा मन्त्रथ कर्तुं विरहित हहेरा वनवास हहेते अतिनिवृत्त पूजेर आर आमाके श्नीतल मनीषणसम्पूक्त उन्नयुगल करिषा वीहारा आनिजन करिषेछेन ।

विरक्तसन्ध्याकपिशं पुरस्ताद्ध्यतो रजः पार्थिवमुज्जिहीते ।

शङ्के हनूमत्कथितप्रवृत्तिः प्रत्युद्गतो मां भरतः ससैन्यः ॥६४

६४ अः । विरक्तसन्ध्याकपिशं पार्थिवं रजः पुरस्तात् ध्यतः उज्जिहीते (ततः) हनूमत्कथित-

प्रवृत्तिः भरतः ससैन्यः (सन्) मां प्रतुङ्गतेः (इति) शङ्के ॥ वाच्य—विरक्तसन्ध्याकपिशेन पार्थिवेन रजसा चटुङ्गायते ।—...प्रवृत्तिना भरतेन ससैन्येन सता प्रतुङ्गतेन इति तथा शङ्कते ।

६४ । विरक्ता अतिरिक्ता या सन्ध्या तद्वत् कपिशं ताम्रवर्णं पृथिव्या इदं पार्थिवं रजो धूलिः पुरस्तादग्रे यतो यस्मात् कारणादुज्जिहीते उद्गच्छति, तस्मात् हनूरस्यास्तीति हनूमान् । 'शवादीनाञ्च' इति दीर्घः । तेन कथिता प्रवृत्तिरस्मदागमनवार्त्ता यस्मै स भरतः ससैन्यः सन् मां प्रतुङ्गते इति शङ्के तर्कयामि । 'शङ्का भयवितर्कयोः' इति शब्दाणवः । अत्र यत्तदोनि त्यसम्बन्धात् तच्छब्दलाभः ॥

७४ । ऐ मेथ, मन्मथे श्र्याकिङ्गणरज्जिष्ठ म्काकात्त्रे ग्राम कपिशवर्ण पार्थिव मृज्जान उड्डोने इहेतेछे; ईशाते मने ह्य, उरत हनुमानेर मृथे आमात्रेण आगमनवार्त्ता विदिष्ठ इहेथ मनेछे आमादिगेर अड्डागमन करितेछे ।

अद्धा श्रियं पालितसङ्गराय

प्रत्यर्पयिष्यत्यनघां स साधुः ।

हत्वा निवृत्ताय मृधे खरादीन्

संरक्षितां त्वामिव लक्ष्मणो मे ॥६५॥

६५ अः । साधुः सः (भरतः) पालितसङ्गराय मे अनघां संरक्षितां श्रियं, लक्ष्मणः खरादीन् हत्वा निवृत्ताय (मे संरक्षिताम् अनघां) त्वाम् इव प्रत्यर्पयिष्यति अद्धा ॥ वाच्य—साधुना तेन अनघा श्रीः, लक्ष्मणेन संरक्षिता त्वमिव प्रत्यर्पयिष्यते ॥

६५ । किञ्च । साधुः सज्जनः, स भरतः । 'साधुर्वाद्धंषिके चारौ सज्जने चापि वाच्यवत्' इति विश्वः । पालितसङ्गराय पालितपितृप्रतिज्ञाय मे महामनघामदोषां भोगाभावादनुच्छिष्टां किन्तु संरक्षितां श्रियम् । मृधे गुह्ये खरादीन् हत्वा निवृत्ताय मे लक्ष्मणः संरक्षितामनघां त्वामिव प्रत्यर्पयिष्यति अद्धा सत्यम् । 'सत्ये त्वद्वाञ्छसा द्वयम्' इत्यमरः ॥

७६ । आशि ममरे खरादि राक्षसगणके निहत करिष्या अतिनिवृत्त इहेने, लक्ष्मण येरुण तौमाके आमात्र करे अतार्पण करिष्याछिन, एऊ न ऐ साधु उरत मतामताइ आमाके पितार आदेशपाजनपुर्सक अतार्पुत्त देथिष्या अश्छेते राजानञ्चौ अमान करिषेव ।

असौ पुरस्कृत्य गुरुं पदातिः पञ्चादवस्थापितवाहिनीकः ।

हृद्वै रमात्यैः सह चौरवासा मामर्घ्यपाणिर्भरतोऽभ्युपैति ॥६६॥

६६ अः । पदातिः चौरवासाः असौ भरतः पश्चात् अवस्थापितवाहिनीकः (सन्) गुरुं पुरस्कृत्य हृद्वैः अमात्यैः सह अर्घ्यपाणिः (सन्) मां अभ्युपैति ॥ वाच्य—अमुना पदातिना चौरवाससा भरतेन अवस्थापितवाहिनीकेन अर्घ्यपाणिना (सता) अहम् अभ्युपेये ॥

६६ । असौ पदातिः पादचारी चीरवासा वल्कलवसनो भरतः पश्चात्
पृष्ठभागेऽवस्थापिता वाहिनी सेना येन स तथोक्तः तम् । 'तद्युतश्च' इति
कप् । गुरुं वशिष्ठं पुरस्कृत्य वृद्धैरमात्यैः सह अर्घ्यपाणिः सन् मामभ्युपैति ।

७७ । ऐ मथ, छोत्रधारी भद्र ७ गच्छाद्भाग्येनैकगण मन्त्रागणनपूर्वकं कृत्वा
वशिष्ठेनैवैक अर्थे करिष्ये वृद्ध अर्घ्यागणनसह अर्घ्याहृत्य पादचारे आगमनं करिष्येते ।

पित्रा विस्मृष्टां मदपेक्षया यः श्रियं युवाप्यङ्कगतामभोक्ता ।

इयन्ति वर्षाणि तथा सहोग्रमभ्यस्यतीव व्रतमासिधारम् ॥६७॥

६७ अः । यः पित्रा विस्मृष्टाम् अङ्कगताम् अपि श्रियं युवा (अपि) मदपेक्षया अभोक्ता (सन्)
इयन्ति वर्षाणि तथा (श्रिया स्त्रिया च) सह उग्रम् आसिधारं (नाम) व्रतम् अभ्यस्यति इव ॥ वाच्य—
येन युनापि अभोक्ता (सता) अभ्यस्यते ॥

६७ । यो भरतः पित्रा विस्मृष्टां दत्ताम् अङ्कमुत्सङ्गं च गतामपि यां
श्रियं युवापि मदपेक्षया मद्भक्ता अभोक्ता सन् । 'न लोक—' इति षष्ठी-
निषेधः । इयन्ति वर्षाणि एतावतो वत्सरान् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।
तथा श्रिया सह । स्त्रियेति च गम्यते । उग्रं दुश्चरमासिधारं नाम
व्रतमभ्यस्यतीव वत्सयतीव । 'युवा युवत्या सार्धं यन्मुग्धभर्तृवदाचरेत् ।
अन्तर्निवृत्तसङ्गः स्थादासिधारव्रतं हि तत्' इति यादवः । इदञ्चासिधारा-
चक्रमणतुल्यत्वादासिधारव्रतमित्युक्तम् ।

७१ । ऐ भारत युवा हृदयां प्रवृत्तं अङ्कगतं ब्राह्मणो आभारं अपेक्षया
उपेक्षां ना करिष्ये एते चतुर्दश वत्सरान् जाह्नवं महीतं येन अति कठोरं
आसिधारं उग्रं गमनं करिष्येते ।

एतावदुक्तवति दाशरथौ तदीया-

मिच्छां विमानमधिदेवतया विदित्वा ।

ज्योतिष्पथादवततार सविस्मयाभि-

रुद्धीक्षितं प्रकृतिभिर्भरतानुगाभिः ६८

६८ अः । दाशरथौ एतावत् उक्तवति (सति) विमानं (कर्तुं) तदीयाम् इच्छाम् अधिदेवतया
विदित्वा सविस्मयाभिः भरतानुगाभिः प्रकृतिभिः उद्दीक्षितं (सन्) ज्योतिष्पथान् अवततार ॥ वाच्य—
विमानेन उद्दीक्षितेन अवतरे ॥

६८ । दाशरथौ रामे एतावदुक्तवति सति विमानं पुष्पकं कर्तुं,
तदीयां रामसम्बन्धिनीमिच्छां अधिदेवतया मिषेण विदित्वा तत्प्रेरितं
सदित्यर्थः । सविस्मयाभिर्भरतानुगाभिः प्रकृतिभिः प्रजाभिः उद्दीक्षितं
सन् ज्योतिष्पथादाकाशादवततार ॥

୩୮ । ରାମ ଏହିରୂପ ବଳିତେଜନ, ଏମନ୍ତ ସମୟ ବିମାନ ଅଧିମେବତାଦ୍ୱାରା ଡାକାର
ସନୋତାବ ଜାନିତେ ପାରିଷା ଆକାଶମଧ୍ୟ ହେତେ ଅବତରଣ କରିଣ ; ତତ୍କାଳେ ତରତର
ଅଶ୍ରୁଗାମୀ ଅଜାଗଣ ଓର୍ଜ୍ଜ୍ୱସ୍ଥ ହେବା ମଦିଅନ୍ତେ ଓ ବିମାନ ନିରୀକ୍ଷଣ କରିତେ ଗାଗିଣ ।

ତस्ମାତ୍ ପୁର:ସରବିभीଷଣदर्शितेन

सेवाविचक्षणहरीश्वरदत्तहस्तः ।

यानादवातरददूरमहीतलेन

मार्गेण भङ्गिरचितस्फटिकेन रामः ॥୬୯

୬୯ ଅ: । ରାମ: ସେବାବିଚକ୍ଷଣହରୀଶ୍ୱରଦତ୍ତହସ୍ତ: (ସନ୍) ପୁର:ସରବିଭୀଷଣଦର୍ଶିତେନ ଅଦୂରମହୀତଲେନ
ଭଞ୍ଜିରଚିତସ୍ଫଟିକେନ ମାର୍ଗେଣ ତସ୍ମାତ୍ ଯାନାତ୍ ଅବାତରତ୍ ॥ ବାଚ୍ୟ—ସେବାବିଚକ୍ଷଣହରୀଶ୍ୱରଦତ୍ତହସ୍ତେନ ରାମେଣ
ଅବାତର୍ଯ୍ୟତ ॥

୬୯ । ରାମ: ସେବାୟାଂ ବିଚକ୍ଷଣ: କୁଶଳୋ ହରୀଶ୍ୱର: ସୁଗ୍ରୀବସ୍ତେନ ଦତ୍ତୋ
ହସ୍ତୋ ହସ୍ତାବଲମ୍ବୋ यस୍ୟ ତାଦୃଶ: ସନ୍ । ସ୍ଥଳଜତ୍ୱାତ୍ ପୁର:ସରୋ ବିଭୀଷଣ-
ସ୍ତେନ ଦର୍ଶିତେନ ଅଦୂରମାସନ୍ନଂ ମହୀତଳଂ यस୍ୟ ତେନ ଭଞ୍ଜିଭି: ବିଚ୍ଛିନ୍ତିଭି: ରଚିତ-
ସ୍ଫଟିକେନ ସୋପାନପର୍ବ୍ୟଂ ମାର୍ଗେଣ ତସ୍ମାଦ୍ ଯାନାତ୍ ପୁଷ୍ପକାଦବାତରତ୍ ଅବତୀର୍ଣ-
ୱାନ୍, ତରତେଲଂ ॥

୭୦ । ତଥେନ ରାମଃ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣାଦିପୁରୀ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣାଦିପୁରୀ କରଣାଦିନ କରଣାଦିନ ମଧୁସୂଦନଂ ବିଭୀଷଣ-
ଆଦର୍ଶିତ କୃତଜ୍ଞମନ୍ତ୍ରିତ ସନୋତାକାରେ ଶ୍ଫଟିକଚିତ ସୋପାନପର୍ବ୍ୟଂଦ୍ୱାରା ବିମାନ
ହେତେ ଅବତରଣ କରିତେନ ।

इक्ष्वाकुवंशगुरवे प्रयतः प्रणम्य

स भ्रातरं भरतमर्घ्यं परिग्रहान्ते ।

पर्यश्रुस्वजत मूर्धनि चोपजघ्नौ

तद्भक्त्यपोद पितुराज्यमहाभिषेके ॥୭୦

୭୦ ଅ: । ସ: ପ୍ରୟତ: ଇକ୍ଷ୍ୱାକୂଂଶଗୁରୱେ ପ୍ରଣମ୍ୟ ଅର୍ଘ୍ୟପରିଗ୍ରହାନ୍ତେ ପର୍ଯ୍ୟଶ୍ରୁ: (ସନ୍) ଭ୍ରାତର୍ଂ ଭରତମ୍
ଅସ୍ୱଜତ ତଦ୍ଭକ୍ତ୍ୟପୋଦପିତୁରାଜ୍ୟମହାଭିଷେକେ ମୂର୍ଦ୍ଧନି ଓପଜଗ୍ନୌ ଚ । ବାଚ୍ୟ—ତେନ ପ୍ରୟତେନ ପର୍ଯ୍ୟଶ୍ରୁଷା (ରାମେଂ)
ସଭାତା ଭରତ: ଅସ୍ୱଜ୍ୟତ । ଓପଜଗ୍ନେ ॥

୭୦ । ପ୍ରୟତ: ସ ରାମ: ଇକ୍ଷ୍ୱାକୂଂଶଗୁରୱେ ବଶିଷ୍ଠାୟ ପ୍ରଣମ୍ୟ ନମସ୍କୃତ୍ୟ
ଅର୍ଘ୍ୟସ୍ୟ ପରିଗ୍ରହ: ସ୍ୱୀକାରସ୍ତସ୍ୟାନ୍ତେ ପର୍ଯ୍ୟଶ୍ରୁ: ପରିଗତାନନ୍ଦବାନ୍ତ: ସନ୍
ଭ୍ରାତର୍ଂ ଭରତମସ୍ୱଜତ ଆଲିଙ୍ଗତ । ତସ୍ମିନ୍ ରାମେ ଭକ୍ତ୍ୟା ଅପୋଦ: ପରିହୃତ:
ପିତୁରାଜ୍ୟମହାଭିଷେକୋ ଯେନ ତସ୍ମିନ୍ ମୂର୍ଦ୍ଧନି ଓପଜଗ୍ନୌ ଚ । 'ପ୍ରା' ଗନ୍ଧୋପାଦାନେ
ଲିଡି ରୂପମ୍ ॥

୭୦ । ରାମ କୃତଜ୍ଞେ ଅବତରଣ କରିଣ ଅର୍ଘ୍ୟମେ ଇକ୍ଷ୍ୱାକୂକୂଳଶ୍ଚକ୍ତ ବଶିଷ୍ଠେକେ ଅଗାମ

करिणेन ; परं क्रमे ढरतथैतत् अर्थाग्रहणं च हर्षाश्रमभूतेन उरतटेकं आनिज्जनं
वदित्वा चोर्ध्वं अति उक्तितावयवतः प्राच्याडिषके पराधुषं उरतेतं मलकाज्ञां
करिणेन ।

श्मश्रुप्रवृद्धिजनिताननविक्रियांश्च

मृक्षान् प्ररोहजटिलानिव मन्त्रिष्वहान् ।

अन्वग्रहीत् प्रणमतः शुभदृष्टिपातै-

वार्त्तानुयोगमधुराक्षरया च वाचा ॥७६॥

७६ अः । श्मश्रुप्रवृद्धिजनिताननविक्रियांश्च (अतएव) प्ररोहजटिलान् मृक्षान् इव (स्थितान्)
प्रणमतः मन्त्रिष्वहान् च शुभदृष्टिपातैः वार्त्तानुयोगमधुराक्षरया वाचा च अन्वग्रहीत् ॥ वाच—तेन
श्मश्रुप्रवृद्धिजनिताननविक्रियाः प्ररोहजटिलाः मृक्षाः प्रणमतः मन्त्रिष्वहान् अन्वग्रहितवन् ।

७७ । श्मश्रूणां मुखरोम्भां प्रवृद्ध्या संस्काराभावादतिवृद्ध्या जनिता
आननेषु विक्रिया विकृतिर्येषां तान् अतएव प्ररोहैः शाखावलम्बिभिः अधो-
मुखैर्मूलैः जटिलान् जटावतः मृक्षान् न्यग्रोधानिव स्थितान् प्रणमतो
मन्त्रिवृद्धांश्च शुभैः कृपाद्रैर्दृष्टिपातैः वाचं स्यानुयोगेन कुशलप्रश्नेन मधुरा-
क्षरया वाचा चान्वग्रहीत् अनुग्रहीतवान् ॥

७८ । राम एवोह-जटिलं वटतत्परं आश्रयं वदित्वाश्च विकृताननं अगतं वृद्धमग्नि-
शरणं अति अशुक्लं नृष्टिपातपूर्वकं कुशलप्रश्नं च मधुरं मल्लवर्णादिवाक् । अशुक्लं अकानं
करिणेन ।

दुर्जातबन्धुरयमृक्षहरीश्वरो मे

पौलस्त्य एष समरेषु पुरःप्रहर्त्ता ।

इत्यादृतेन कथितौ रघुनन्दनेन

व्युत्क्रम्य लक्ष्मणभूमौ भरतो ववन्दे ॥७९॥

७९ अः । 'अयं मे दुर्जातबन्धुः ऋक्षहरीश्वरः एष समरेषु पुरःप्रहर्त्ता पौलस्त्यः' इति आदृतेन
रघुनन्दनेन कथितौ उभौ भरतः लक्ष्मणं व्युत्क्रम्य ववन्दे ॥ वाच—अनेन दुर्जातबन्धुना ऋक्षहरी-
श्वरेण, एतेन प्रहर्त्ता पौलस्त्येन इति भरतेन ववन्दे ॥

८० । अयं मे दुर्जातबन्धुरापद्रव्युः । 'दुर्जातं व्यसनं प्रोक्तम्' इति
विश्वः । ऋक्षहरीश्वरः सुग्रीवः । एष समरेषु पुरःप्रहर्त्ता पौलस्त्यो
विभीषणः । इत्यादृतेनादरवता । कर्त्तरि कः । रघुणां नन्दनेन रामेण
कथितावुभौ विभीषणसुग्रीवौ लक्ष्मणमनुजमपि व्युत्क्रम्य आलिङ्गनादिभि-
रसम्भाव्य भरतो ववन्दे ॥

१२ । "उल्लूख्यं च वानप्रविशेन अभिपत्तिं गृहे शूरीयं आगत्य विपश्यन्कालेन पश्यन्-

वद्म, आत्र पौनखाननन विडौयन मयवडूमिठे आमात्र मयूथे थकिश्रि वृद्ध क विज्ञा-
हिनन" त्राम एहेकन परिष्ठन थनान करिगे ठरठ, नमनके अडिकन करिशा अथे
सूचीव न विडौयनके वनना करिगेन ।

सौमित्रिणा तदनु संसृजे स चैन-

मुत्थाप्य नम्रशिरसं भृशमालिलिङ्ग ।

रूढेन्द्रजित्प्रहरणब्रणकर्मशेन

क्लिश्यन्निवास्य भुजमध्यमुरःस्थलेन ॥७३॥

७३ अः । तदनु सः (भरतः) सौमित्रिणा संसृजे । नम्रशिरसम् एवम् उल्लाप्य रुढेन्द्र-
जित्प्रहरणब्रणकर्मशेन यस्य उरःस्थलेन भुजमध्यं क्लिष्यन् इव स्रग्मं पालिलिङ्गं च । वाच्य—
सौमित्रिः तं संसृजे । तौ न क्लिष्यता नम्रशिराः एषः पालिलिङ्गे ।

७३ । तदनु सुग्रीवादिवन्दनानन्तरं स भरतः सौमित्रिणा संसृजे
सङ्गतः । 'सृज विसर्गे' दैवादिकात् कर्त्तरि लिट् । नम्रशिरसं प्रणतमेन
सौमित्रिमुत्थाप्य भृशं गाढमालिलिङ्गं च । किं कुर्वन् ? रूढेन्द्रजित्-
प्रहरणब्रणैः कर्मशेन अस्य सौमित्रेरुरःस्थलेन भुजमध्यं स्वकीयं क्लिष्यन्निव
पोड्यन्निव । 'क्लिष्यातिरयं सकर्मकः । 'क्लिष्याति भुवनत्रयम्' इति दर्शनात् ।
ननु रामायणे - 'ततो लक्ष्मणमासाद्य वैदेहीञ्च परन्तपः । अभिवाद्य ततः
प्रीतो भरतो नाम चाग्रवीत् ॥' इति भरतस्य कनिष्ठं प्रतीयते । किमर्थं
ज्यैष्ठमवलम्बा, आर्जवेन श्लोको व्याख्यातः ? सत्यम् । किन्तु रामा-
यणश्लोकार्थः टीकाकृतोक्तः श्रूयताम् । ततो लक्ष्मणमासाद्य—इत्यादि
श्लोके आसादनं लक्ष्मणवैदेह्याः, अभिवादनन्तु वैदेह्या एव । अन्यथा पूर्वोक्तं
भरतस्य ज्यैष्ठं विरुध्यत इति ॥

७३ । अनन्तरं भरतः नम्रशिरसमौले उभयैव हहेन नम्रशिरसौलोकं प्रणतं करि-
गेन ; भरतः उ तौलोकं उथापित करिशा हेनल्लिखितप्रहारकनित उग्रवारं कर्मन कनौ
वक्तुः हन श्रौय वक्तुः हनवारं गात्रतन निपौडनपूर्वक आनिजन करिगेन ।

रामाञ्जया हरिचमूपतयस्तदानीं

कृत्वा मनुष्यवपुरारुहर्गजिन्द्रान् ।

तेषु चरत्सु बहुधा मदवारिधाराः

शैलाधिरोहणमुखान्यपलेभिरे ते ॥७४॥

७४ अः । तदानीं हरिचमूपतयः रामाञ्जया मनुष्यवपुः कृत्वा गजिन्द्रान् आरुहन्, बहुधा
मदवारिधारा चरत्सु तेषु ते शैलाधिरोहणमुखानि उपलेभिरे । वाच्य—हरिचमूपतयि गजिन्द्राः
आरुहन्ति ते ॥

७४ । तदानीं हरिचमूपतयो रामाक्षया मनुष्यवपुः कृत्वा गजेन्द्रान्
आवहन्तुः । बहुधा मदवारिधाराः क्षरत्सु वर्षत्सु तेषु गजेन्द्रेषु ते
कपियूथनाथाः शैलाधिरोहणसुखानि उपलेभिरेऽनुवभूवुः ॥

१४ । वानप्रजनापति शूश्रीव रामेन आदिनेन मनुष्यान्तोर धारण करिष्य हस्तिगृहे
आवरोहण करिष्य, उक्ताज ये गजस्यगणन अत्यन्त मध्यान्ना करित हउवन्न शूश्रीव
पक्षतावरोहणन सूथ अशूठव करिते नागिन ।

सानुप्लवः प्रभुरपि क्षणादाचराणां

भेजे रथान् दशरथप्रभवानुशिष्टः ।

मायाविकल्परचितैरपि ये तदीयै-

नं स्यन्दनैस्तुलितकृत्रिमभक्तिशोभाः ॥७५॥

७५ अः । सानुप्लवः क्षणादाचराणां प्रभुः अपि दशरथप्रभवानुशिष्टः (सन्) रथान् भेजे । ये
(रथाः) मायाविकल्परचितैः अपि तदीयैः स्यन्दनैः तुलितकृत्रिमभक्तिशोभाः न (भवन्ति) ॥ वाच्य—
सानुप्लवेन प्रभुणापि दशरथप्रभवानुशिष्टेन रथाः भेजिरे । यैः तुलितकृत्रिमभक्तिशोभैः भूयते ॥

७५ । सानुप्लवः सानुगः । अभिसारस्त्वनुसरः सहायोऽनुप्लवोऽनुगः'
इति यादवः । क्षणादाचराणां प्रभुर्विभीषणोऽपि प्रभवति अस्मादिति
प्रभवो जनकः दशरथः प्रभवो यस्य स दशरथप्रभवो रामः तेनानुशिष्टः
आह्वतः सन् रथान् भेजे । तानेव विशिनष्टि—ये रथा मायाविकल्परचितैः
सङ्कल्प-विशेषनिमित्तैरपि तदीयैः विभीषणीयैः स्यन्दनैः रथैः तुलितकृत्रिम-
भक्तिशोभाः तुलिता समीकृता कृत्रिमा क्रियया निर्वृत्ता भक्तीनां शोभा येषां
ते तथोक्ता न भवन्ति । तेऽपि तत्साम्यं न लभन्ते इत्यर्थः । कृत्रिमेत्यल
'क्षितः क्त्रुः' इति क्त्रुप्रत्ययः । 'क्त्रेर्मन् नित्यम्' इति ममागमः ॥

१६ । राक्षसराज विभीषणो मांशरथिन् आदिनेन अशूठवगणनह रथे आवरोहण
करिष्येन, तांशर रथ मांशविरोधवारो रचित हरेणो रक्षणातावरो राक्षस-निर्दिष्ट
रथेन मांशनागाते मर्ष हरेण न ।

भूयस्ततो रघुपतिविलसत्पताक-

मध्यास्त कामगति सावरजो विमानम् ।

दोषातनं बुधवृहस्पतियोगदृश्य-

स्तारापतिस्तरलविद्युदिवाभ्रवन्दम् ॥७६॥

७६ अः । ततः रघुपतिः सावरजः (सन्) विलसत्पताकं कामगति विमानं भूयः बुधवृहस्पति-
योगदृश्यः तारापतिः दोषातनं तरलविद्युत् पद्मवन्दम् इव अध्यास्त ॥ वाच्य—सावरजेन रघुपतिना
बुधवृहस्पतियोगदृश्येन तारापतिना अध्यास्त ॥

७६ । ततो रघुपतिः सावरजो भरतलक्ष्मणसहितः सन्, विलसत्-
पताकं कामेनेच्छानुसारेण गतिर्यस्य तद्विमानं भूयः पुनरपि बुधबृहस्पतिभ्यां
योगेन दृश्यो दर्शनीयः तारापतिः चन्द्रो दोषातनम् “सायं चिरं प्राह” —
इत्यादिना दोषाशब्दात् अव्ययात् त्र्युप्रत्ययः तरलविद्युच्चञ्चलतडिदभ्रवृन्द-
मिव अभ्यास्त अधिष्ठितवान् ।

१७ । अनन्तर ग्राम, भवत ७ मन्मथमह गताकां परिशोभित एक कामगामी रथे
ग्रन्थान् आलोचन करिगेन ; तत्काले बोध हईल येन तारापति छल, बुध ७
बृहस्पतिर सहित योगहेतु छलविद्यासमन्वित गगनमण्डलस्थित राजिकालीन जलमय
आलोचन करितेहेन ।

तत्रेश्वरेण जगतां प्रलयादिवोर्वीं

वर्षात्ययेन रुचमभ्रघनादिवेन्दोः ।

रामेण मैथिलसुतां दशकण्ठकृच्छ्रान्

प्रत्युद्धृतां धृतिमतीं भरतो बवन्दे ॥७७॥

७७ अ. । भरतः जगताम् ईश्वरेण प्रलयात् उर्वीम् इव वर्षात्ययेन अभ्रघनात् इन्दोः रुचम् इव
रामेण दशकण्ठकृच्छ्रम् प्रत्युद्धृतां धृतिमतीं मैथिलसुतां बवन्दे ॥ वाच्य—उर्वीम् इव रुक्, इव
प्रत्युद्धृता धृतिमती मैथिलसुता भरतेन बवन्दे ॥

७७ । तत्र विमाने । जगतामीश्वरेण आदिवराहेण प्रलयादुर्वीमिव
वर्षात्ययेन शरदागमेन अभ्रघनात् मेघसङ्घातादिन्दोः रुचं चन्द्रिकामिव रामेण
दशकण्ठ एव कृच्छ्रं सङ्कटं तस्मात् प्रत्युद्धृतां धृतिमतीं सन्तोषवतीं मैथिल-
सुतां सीतां भरतो बवन्दे ॥

११ । अलग्नकाले भगवान् हरि येन आदिवराहरूप धारणपूर्वक जलविमल
वस्त्रधार उद्धार करिग्राहिलेन, शरदकाल यैरूप गातुर मेघावरण उद्घाटन करिग्रा
ज्योत्स्ना अर्काशित करे, उज्ज्वल ग्रामछल राक्सरूप महासङ्कट हहेते ये नीताके
उद्धार करिग्राहिलेन ; भवत वैद्याशानिनी सेह नीताकेबोके अथमे अगम
करिलेन ।

लङ्केश्वरप्रणतिभङ्गदृढव्रतं तद्-

वन्द्यं युगं चरणयोजनकात्मजायाः ।

ज्येष्ठानुवृत्तिजटिलञ्च शिरोऽस्य साधो-

रन्योन्यपावनमभूदुभयं समेत्य ॥७८॥

७८ अ. । लङ्केश्वरप्रणतिभङ्गदृढव्रतं वन्द्यं तत् जनकात्मजायाः चरणयोः युगं,—ज्येष्ठानुवृत्ति-

जटिलं साधोः अथ (भरतस्य) शिरः च,—(इति) उभयं समेत्य अन्योन्यपावनम् अभूत् ॥ वाच—
सङ्केतप्रणतिभङ्गद्वयतेन वन्द्ये न तेन युगेन ज्येष्ठानुष्ठितिजटिलेन शिरसा अन्योन्यपावनेन उभयेन
अभावि ॥

७८ । लङ्केश्वरस्य रावणस्य प्रणतीनां भङ्गेन निरासेन दूढव्रतम्
अखण्डितपातिव्रत्यम् अतएव वन्द्यं तत् जनकात्मजायाः चरणयोर्युगं ज्येष्ठा-
नुवृत्त्या जटिलं जटायुकं साधोः सज्जनस्य अस्य भरतस्य शिरश्च
इत्युभयं समेत्य मिलित्वा अन्योन्यस्य पावनं शोधकम् अभूत् ॥

१८ । विनि रमानेनर अविपातभङ्गे दृढव्रतस्य हरेरा शौर्य पातिव्रता अश्व
राशिवाहिलेन, मेहे मौतार चरणयुगल एव अखण्डित अश्वशक्ति निवक्तन मदानर तत्रतेन
मष्ट ८—एहे उतव एकज मिलित हरेरा प्रमृत्प्रके गविज करिण ।

क्रोशाङ्गं प्रकृतिपुरःसरेण गत्वा
काकुत्स्थः स्तिमितजवेन पुष्पकेण ।
शत्रुघ्नप्रतिविहितोपकार्य्यमार्य्यः
साकेतोपवनमुदारमध्युवास ॥७९

इति श्रीमहाकविकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये दण्डकाप्रत्यागमनो
नाम तयोदशः सर्गः ॥१३

७९ अः । आर्य्यः काकुत्स्थः प्रकृतिपुरःसरेण स्तिमितजवेन पुष्पकेण क्रोशाङ्गं गत्वा शत्रुघ्नप्रति-
विहितोपकार्य्यं मुदारं साकेतोपवनम् अध्युवास ॥ वाच—आर्य्येण काकुत्स्थेन अधूटे ॥

७९ । आर्य्यः पूज्यः काकुत्स्थो रामः प्रकृतयः प्रजाः पुरःसराः यस्य
तेन स्तिमितजवेन मन्दवेगेन पुष्पकेण, क्रोशोऽध्वपरिमाणविशेषः, क्रोशाङ्गं
क्रोशैकदेशं गत्वा शत्रुघ्नेन प्रतिविहिताः सज्जिता उपकार्य्याः पटभवनानि
यस्मिन् तदुदारं महत् साकेतस्य अयोध्याया उपवनमध्युवास अधितष्ठौ ।
'साकेतः स्यादयोध्यायां कोशला नन्दिनी तथा' इति यादवः ॥

इति श्रीमहामहोपाध्याय-कोलाचल-मल्लिनाथसूरि-विरचितया सज्जीवनी
समाख्यया व्याख्यया समेतो महाकवि-श्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे
महाकाव्ये दण्डकाप्रत्यागमनो नाम तयोदशः सर्गः ॥१३

१९ । अनसुत्र आर्या रामस्य अजागणके विमानेन अष्टे राशिवा शौरे शौरे
अर्द्धकोश पथ गमनपूर्वक शौर राजधानी अयोध्याय मनोरम उपवने अक्षयविरचित
पटमण्डपे अवस्थान करिते लागिलेन ।

अश्लेषण सर्ग समाप्त ॥ १३

चतुर्दशः सर्गः ।

भर्तुः प्रणाशादथ शोचनीयं दशान्तरं तत्र समं प्रपन्ने ।

अपश्यतां दशरथी जनन्यौ केदादिवोपपन्नतरोर्व्रतयौ ॥१॥

१ अः । अथ तत्र दाशरथी उपपन्नतरोः क्तिदात् व्रतव्यौ इव भर्तुः प्रयाशात् शोचनीयं दृशान्नं
प्रपन्नं जनव्यौ समम् अपश्यताम् ॥ वाच्य—दाशरथिभ्याम् अदृश्येताम् ॥

सञ्जीवनं मैथिलकन्यकायाः सौन्दर्यं सर्वस्वमहानिधानम् ।

शशाङ्कपङ्केरुहयोः समानं रामस्य वन्दे रमणीयमास्थम् ॥

१। अथ उपवनाधिष्ठानानन्तरं दशरथी रामलक्ष्मणौ, उपपन्नतरोः आश्रयवृक्षस्य 'उपपन्न आश्रये' इति निपातः। छेदात् व्रतत्यौ लते इव, 'वल्ली तु व्रततिलेता' इत्यमरः। भक्तुः दशरथस्य प्रणाशात् शोचनीयं दशान्तरम् अवस्थान्तरम्, 'अवस्थायां वस्तान्ते स्याद्दशापि' इति विश्वः। प्रपन्ने प्राप्ते जनन्यौ कौशल्यासुमित्रे तत्र साकेतोपवने समं युगपदपश्यताम्। दूशेः कर्त्तरि लङ् ॥

১। আশ্রয়ভরু ছিন্ন হইলে লড়া বৈরুপ তুরবহা প্রাপ্ত হয়, রাম লক্ষ্মণ ওজ্ঞপ
স্বামিবিনাশনিবন্ধন সাতিশর শোচনীয় অবস্থাপন্ন জননী কোশল্যা ও স্নমিত্রাকে
অধোধ্যার উপবনমধ্যে সন্দর্শন করিলেন।

उभावुभाभ्यां प्रणतौ हतारौ यथाक्रमं विक्रमशोभिनी तौ ।

विस्पष्टमस्त्रान्वतया न दृष्टौ ज्ञातौ सुतस्पर्शसुखोपलम्भात्॥२

२ अ. : यथाकामं प्रवर्तते इतरो विक्रमशोभिनी तौ उभौ उभाभ्याम् चलाभ्यतया वित्पटं न
हृष्टौ, (किन्तु) सुनर्गस्यसुखापलभ्नात् ज्ञातौ ॥ वाच्य—उभे हृष्टवत्यौ । ज्ञातवत्यौ ॥

२। यथाक्रमं स्वस्वमातृपूर्वकं प्रणतौ नमस्कृतवन्तौ हतारौ हतशत्रुको विक्रमशोभिनी तौ उभौ रामलक्ष्मणौ उभाभ्यां मातृभ्याम् अखैः अभ्रुमिः अन्धतया हेतुना, 'अलमश्च च शोणितम्' इति यादवः । विस्पष्टं न दृष्टौ, किन्तु सुतस्पर्शेन यत् सुखं तस्य उपलम्भादनुभवाज्ज्ञातौ ॥

২। তখন নিহতবীর মহাবলপরাক্রম ভ্রাতৃবধু যথাক্রমে উভয় জনসীকেই প্রণাম করিলেন, কিন্তু বাঙ্গালার তাঁহারা অঙ্গপ্রাণ হওয়ার স্মৃতিরূপে তাঁহাদিগকে দেখিতে পাইলেন না; কেবল স্পর্শরূপধারাই পুত্র বলিরা জানিতে পারিলেন।

आनन्दजः शोकजमश्रु वाष्पस्तयोऽशीतं शिशिरो विभेद ।
गङ्गासरयोर्जलमुष्णतप्तं हिमाद्रिनिख्यन्द इवावतीर्णः ॥३॥

३ अः । तयोः आनन्दजः शिशिरो वाष्पः उष्णतप्तं गङ्गासरयोर्जलम् अवतीर्णः हिमाद्रिनिख्यन्दः इव, शोकजम् अशीतम् अश्रु विभेद ॥ वाच्य—आनन्दजेन शिशिरेण वाष्पेण अवतीर्णेन हिमाद्रि-निख्यन्देन इव विभेद ॥

३ । तयोः मातुोः आनन्दजः शिशिरो वाष्पः शोकजम् अशीतमुष्णमश्रु उष्णतप्तं ग्रीष्मतप्तं गङ्गासरयोः जलं कर्म । अवतीर्णो हिमाद्रेः निख्यन्दो निभ्रर इव विभेद । आनन्देन शोकस्तिरस्कृत इत्यर्थः ॥

३ । हिमालयेन निर्वात्राणि निर्गतिरु हरेण येषन जातुवौ ७ मन्त्रयुव निर्वात्रमन्त्रं जगन्नि शशीतन हन, उज्जप मेहे कोशगा ७ स्मिद्धात्र आनन्दजात शशीतन नवनवन निर्गत हृदयत्र तीर्हादेन नीकाशत्र उक्तता विनष्ट हरेण ।

ते पुत्रयोर्नैर्ऋतश्चस्त्रमार्गानाद्रानिवाङ्गे सदयं स्पृशन्त्यौ ।

अपीप्सितं क्षत्रकुलाङ्गनानां न वीरसूशब्दमकामयेताम् ॥४॥

४ अः । ते पुत्रयोः अङ्गे नैर्ऋतश्चस्त्रमार्गान् आद्रान् इव सदयं स्पृशन्त्यौ क्षत्रकुलाङ्गनानां ईप्सितम् अपि वीरसूशब्दं न अकामयेताम् ॥ वाच्य—स्पृशन्तीभ्यां ताभ्याम् ईप्सितः वीरसूशब्दः नाकाम्यत ॥

४ । ते मातरौ पुत्रयोः अङ्गे शरीरे नैर्ऋतश्चस्त्राणां राक्षसश्चस्त्राणां मार्गान् व्रणान् आद्रान् सरसानिव सदयं स्पृशन्त्यौ क्षत्रकुलाङ्गनानाम् ईप्सितमिष्टमपि वीरसूः वीरमातेति शब्दं न अकामयेताम् । वीरप्रसवो दुःखहेतुरिति भावः ।

४ । अनन्तर तीर्हात्रा मरुत्तुतादेव तनत्रहृदयेन शरीरेन राक्षसश्चस्त्रनिष्ठ कृतचिह्न आर्जवत् स्पर्श करिष्या क्विन्न-कूलकामिनौगत्नेन अतीर्थात् “वीरसूशब्दो” अत्रैव अति मतिमत्र हतामत्र हरेणन ।

क्लेशावहा भर्तुरलक्षणाहं सीतेति नाम स्वमुदीरयन्ती ।

स्वर्गप्रतिष्ठस्य गुरोर्महिष्यावभक्तिभेदेन बधूर्बवन्दे ॥५॥

५ अः । भर्तुः क्लेशावहा अलक्षणा अहं सीतेति स्वं नाम उदीरयन्ती स्वर्गप्रतिष्ठस्य गुरोः महिष्यौ बधूः अभक्तिभेदेन ववन्दे ॥ वाच्य—‘क्लेशावहा अलक्षणा अहं सीता इति उदीरयन्ती बध्वा ववन्देति ॥

५ । आवहति इति आवहा । भर्तुं क्लेशावहा क्लृप्ताकारिणी, अतएव अलक्षणा अहं सीतेति स्वं नाम उदीरयन्ती स्वर्गः प्रतिष्ठा आस्पदं यस्य

ତସ୍ୟ ଶ୍ଵର୍ଗସ୍ଥିତସ୍ୟ ଗୁରୋଃ ଶ୍ଵଶୁରସ୍ୟ ମହିଷ୍ୟୌ ଶ୍ଵଶ୍ରୌ ବଧୂଃ କ୍ଷୁଧା 'ବଧୂଃ କ୍ଷୁଧା
ବଧୂର୍ଜାୟା' ଇତ୍ୟମରଃ । ଅଭକ୍ତିଭେଦେନ ବବନ୍ଦେ । ଶ୍ଵର୍ଗପ୍ରତିଷ୍ଠସ୍ୟ ଇତ୍ୟନେନ ଶ୍ଵଶ୍ରୁ-
ବୈଧବ୍ୟଦର୍ଶନଦୁଃଖଂ ସୂଚିତମ୍ ॥

ଉଚ୍ଛିଷ୍ଟ ବତ୍ସେ ନନୁ ସାନୁଜୋଽସୌ

ବୃତ୍ତେନ ଭର୍ତ୍ତା ଶୁଚିନା ତବୈବ ।

କୃଚ୍ଛ୍ରଂ ମହତୌର୍ଥଂ ଇତି ପ୍ରିୟାର୍ହାଂ

ତାମୂଚତୁଷ୍ଟେ ପ୍ରିୟମପ୍ୟମିଥ୍ୟା ॥୬

୬ ଅ. । ତେ, 'ନନୁ ବତ୍ସେ ! ଉଚ୍ଛିଷ୍ଟ ; ଏହି ସାନୁଜଃ ଭର୍ତ୍ତା ତବ ଏବଂ ଶୁଚିନା ବୃତ୍ତେନ ମହତ୍ କୃଚ୍ଛ୍ରଂ
ତୌର୍ଥଂ' ଇତି ପ୍ରିୟାର୍ହାଂ ତାଂ (ବଧୂଂ) ପ୍ରିୟମ୍ ଏପି ଅମିଥ୍ୟା ଉଚ୍ଚତୁଃ ॥ ବାଚ୍ୟ—'ଉଚ୍ଛିଷ୍ଟତା (ତ୍ଵୟା)
ସାନୁଜେନ ଏସୁନା ଭର୍ତ୍ତା ତୌର୍ଥଂ ଇତି ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟା ପ୍ରିୟମପ୍ୟମିଥ୍ୟା ଉଚ୍ଚେ ॥

୬ । ନନୁ ବତ୍ସେ ! ଉଚ୍ଛିଷ୍ଟ ଅସୌ ସାନୁଜୋ ଭର୍ତ୍ତା ତବୈବ ଶୁଚିନା ବୃତ୍ତେନ
ମହତ୍ କୃଚ୍ଛ୍ରଂ ଦୁଃଖଂ ତୌର୍ଥଂ : ତୌର୍ଥଂ ବାନ୍ ଇତି ପ୍ରିୟାର୍ହାଂ ତାଂ ବଧୂଂ ପ୍ରିୟମପି
ଅମିଥ୍ୟା ସତ୍ୟଂ ତେ ଶ୍ଵଶ୍ରୌ ଉଚ୍ଚତୁଃ । ଉଭୟଂ ଦୁର୍ବଚ୍ଚମିତି ଭାବଃ ।

୬-୭ । ତତ୍ତନନ୍ତର ବଧୂ ବିଦେଶନନ୍ଦିନୀ "ଆଗ୍ନି ପତିର ଶ୍ଵଶ୍ରୁମାସ୍ମିନୀ ଅଞ୍ଜନକର୍ମା ଜୌତା"
ଏହିକ୍ରମ ଯୋଗ ନାମ ଉଚ୍ଚାରଣ କରିବା ଅର୍ଗଗତ ମହୌପତିର ମହିଷବିଷକେ ଭକ୍ତିମହକାରେ ଅର୍ପଣ
କରିଲେନ । ଡାହାଣ—"ହେ ବଂଶଜ । ଶାଂଖ୍ୟାଧାର କର, ତୋମାରହି ମୃତଚରିତ୍ର ଶ୍ରଦ୍ଧାତେ
ଏହି ବ୍ରାହ୍ମଣକ୍ରମ କର ମହାମହତ ହେତେ ଉତ୍ତୋର୍ବ ହେମାଞ୍ଜଳି" ଏହିକ୍ରମ ମତା ଓ ଅଗ୍ନିବାକ୍ୟ
ମୁଖବଦ୍ଧକେ ମାନ୍ୟତା କରିଲେନ ।

ଅଥାଭିଷେକଂ ରଘୁବଂଶକୈତୋଃ ପ୍ରାରବ୍ଧମାନନ୍ଦଜଳୈର୍ଜନନ୍ତୋଃ ।

ନିର୍ବର୍ତ୍ତ୍ୟାମାସୁରମାତ୍ୟବୃଦ୍ଧାସ୍ତୌର୍ଯ୍ୟାହତୈଃ କାଞ୍ଚନକୁମ୍ଭତୋୟୈଃ ॥୭

୭ ଅ. । ଅମାତ୍ୟବୃଦ୍ଧାଃ ଜନନ୍ତୋଃ ଆନନ୍ଦଜଳୈଃ ପ୍ରାରବ୍ଧଂ ରଘୁବଂଶକୈତୋଃ ଅଭିଷେକଂ ତୌର୍ଯ୍ୟାହତୈଃ କାଞ୍ଚନ-
କୁମ୍ଭତୋୟୈଃ ନିର୍ବର୍ତ୍ତ୍ୟାମାସୁଃ ॥ ବାଚ୍ୟ—ଅମାତ୍ୟବୃଦ୍ଧାଃ ପ୍ରାରବ୍ଧଂ ଅଭିଷେକଂ ନିର୍ବର୍ତ୍ତ୍ୟାମାସୁଃ ॥

୭ । ଅଥ ଜନନ୍ତୋରାନନ୍ଦଜଳୈଃ ଆନନ୍ଦବାପ୍ତୈଃ ପ୍ରାରବ୍ଧଂ ପ୍ରକାନ୍ତଂ ରଘୁବଂଶ-
କୈତୋଃ ରାମସ୍ୟ ଅଭିଷେକମ୍ ଅମାତ୍ୟବୃଦ୍ଧାଃ ତୌର୍ଯ୍ୟୋଗେ ଗଢ୍ଗାପ୍ରମୁଖେଭ୍ୟଃ ଆହୂତୈଃ
ଆନୀତୈଃ କାଞ୍ଚନକୁମ୍ଭତୋୟୈଃ ନିର୍ବର୍ତ୍ତ୍ୟାମାସୁଃ ନିଷ୍ପାଦ୍ୟାମାସୁଃ ॥

୧ । ଅଥେନ ଜନନୌବତ୍ତେର ଆନନ୍ଦାଂଶୁବାରାହେ ବସୁବଂଶଭୂଷଣ ବ୍ରାହ୍ମଣେଷ୍ଠ ଆଭିଷେକ ଆରମ୍ଭ
ହେ, ତାହାପର ଗଢାଦିତୌର୍ଯ୍ୟ ହେତେ ଆନୀତ କାଞ୍ଚନକମଳପୂର୍ବ କ୍ଷଣସାରା ବୃଦ୍ଧ ଅମାତ୍ୟଗଣ ଡାହାଣ
ସେହି ବ୍ରାହ୍ମଣାଭିଷେକ ବାପାର ସମ୍ପନ୍ନ କରେନ ।

ସରିତ୍ସମୁଦ୍ରାନ୍ତରସୀଞ୍ଚ ଗତ୍ବା ରତ୍ନକପୌନ୍ଦ୍ରୈକପାଦିତାନି ।

ତତ୍ସ୍ଥାପତନ୍ମୂର୍ଧ୍ନି ଜଳାନି ଜିଞ୍ଘୋର୍ବିନ୍ଧ୍ୟସ୍ୟ ମେଘପ୍ରଭବା ଛ୍ଵାପଃ ॥୮

८ अ. । रक्षःकपीन्द्रैः सरित्समुद्रान् सरसीः च गत्वा उपपादितानि जलानि जिष्णोः तस्य मूर्ध्नि विन्ध्यस्य (मूर्ध्नि) मेघप्रभवाः आपः इव अपतन् ॥ वाच्य—उपपादितैः जलैः मेघप्रभवैः अद्विरिव अपतन् ॥

८ । रक्षःकपीन्द्रैः सरितो गङ्गाद्याः समुद्रान् पूर्वादीन् सरसीः मानसादींश्च गत्वा उपपादितानि उपनीतानि जलानि जिष्णोजयशीलस्य 'ग्लजिस्थश्च ग्लूः' इति ग्लुप्रत्ययः । तस्य रामस्य मूर्ध्नि विन्ध्यस्य विन्ध्याद्रेः मूर्ध्नि मेघप्रभवा आप इव अपतन् ॥

८ । अथान् अथान् ब्राह्मण ७ वानप्रस्थं बह्वृचं मयूखं ७ गृह्यादिषु ग्रन्थेन करिष्ये अहोरात्रं तीर्थवाग्निं आनयन् करिष्याह्निं, उह्ये एककाले अन्नमीनं रात्रौ यत्नकं निपठितं ह्यष्टात्रं विद्यागिरिं च निश्चरे वृष्टिपातेन चात्र अतीवमानं इदं ते नागिन ।

तपस्विवेशक्रिययापि तावद् यः प्रेक्षणीयः सुतरां बभूव ।

राजेन्द्रनेपथ्यविधानशोभा तस्योदितासीत्पुनरुक्तदोषा ॥६

९ अ. । यः तपस्विवेशक्रियया अपि सुतरां प्रेक्षणीयः बभूव, तस्य उदिता राजेन्द्रनेपथ्यविधानशोभा पुनरुक्तदोषा आसीत् ॥ वाच्य—येन प्रेक्षणीयेन बभूव । राजेन्द्रनेपथ्यविधानशोभया उदितया पुनरुक्तदोषया अभूयत ॥

६ । यो रामः तपस्विवेशक्रिययापि तपस्विवेशरचनयापि सुतराम् अत्यन्तं प्रेक्षणीयः तावद्दर्शनीय एव बभूव, तस्य राजेन्द्रनेपथ्यविधानेन राजवेशरचनया उदिता या शोभा सा पुनरुक्तं नाम दोषो यस्याः सा पुनरुक्तदोषा द्विगुणा आसीत् ॥

९ । पूर्वे रामे वनवासं समये तपस्विवेशं रचनां करिष्ये येषु चोत्तिष्ठे ह्यष्टात्रं विद्यागिरिं च निश्चरे वृष्टिपातेन चात्र अतीवमानं इदं ते नागिन ।

स मौलरक्षोहरिभिः ससैन्यस्तूर्यस्वनानन्दितपौरवर्गः ।

विवेश सौधोद्गतलाजवर्षामुत्तोरणामन्वयराजधानीम् ॥१०

१० अ. । सः ससैन्यः तूर्यस्वनानन्दितपौरवर्गः (सन्) मौलरक्षोहरिभिः (सह) सौधोद्गताजवर्षाम् उत्तोरणाम् अन्वयराजधानीं विवेश ॥ वाच्य—तेन रामेण ससैन्येन तूर्यस्वनानन्दितपौरवर्गेण सौधोद्गताजवर्षा उत्तोरणा अन्वयराजधानीं विविशे ॥

१० । स रामः ससैन्यः तूर्यस्वनेः आनन्दितपौरवर्गः सन् मूले भवाः मौलाः मन्त्रिवृद्धास्तैः रक्षोभिः हरिभिश्च सह सौधेभ्य उद्गतलाजवर्षाम् उत्तोरणाम् अन्वयराजधानीम् अयोध्यां विवेश प्रविष्टवान् ॥

୧୦ । ଅନନ୍ତରାମ ଶ୍ରୀଧାନ ଯଜ୍ଞୋ, ବ୍ରାହ୍ମଣ, ବାମନ ଏବଂ ଟେକ୍‌ଗଣ ମହାବିଦ୍ୟାହାର
ମୌରବର୍ଗଟକ ଆନାମିତ କରିବା ଉନ୍ନତତୋଷଣା ଋଷୁକ୍ମରାଜଧାନୀ ଅପୋଧ୍ୟାସ ଘଟେନ କରିଣେନ,
ତୈହାର ଅପେକାଣେ ମୋକ୍ଷତନ ହେତେ ନାକବର୍ଷଣ ଓ ଛୁତନେ ଚୂର୍ଯ୍ୟମକ୍ଷଣ ନିନାମିତ ହେତେ
ନାଗିନ ।

ସୌମିତ୍ରିଣା ସାବରଜେନ ମନ୍ଦମାଧୂତବାଲବ୍ୟଜନୋ ରଥସ୍ଥାଃ ।

ଧୃତାତପସ୍ତୋ ଭରତେନ ସାକ୍ଷାଦୁପାୟସଞ୍ଜାତ ଛବ ପ୍ରବୃଦ୍ଧଃ ॥୧୧

୧୧ ଅ. । ସାବରଜିନ ସୌମିତ୍ରିଣା ମନ୍ଦମ୍ ଆଧୂତବାଲବ୍ୟଜନଃ ରଥସ୍ଥାଃ ଭରତେନ ଧୃତାତପସଃ ପ୍ରବୃଦ୍ଧଃ
ସାକ୍ଷାତ୍ ଉପାୟସଞ୍ଜାତଃ ଛବ (ବିବେଶ) ॥ ବାଚ୍ୟ—ଆଧୂତବାଲବ୍ୟଜନେନ ରଥସ୍ଥେନ ଧୃତାତପସ୍ତେ ଓ ପ୍ରବୃଦ୍ଧେନ
ଉପାୟସଞ୍ଜାତେନ ଛବ (ବିବିଶେ) ॥

୧୧ । ସାବରଜେନ ଶତ୍ରୁଘ୍ନଯୁକ୍ତେନ ସୌମିତ୍ରିଣା ଲକ୍ଷ୍ମଣେନ ମନ୍ଦମାଧୂତେ ବାଲ-
ବ୍ୟଜନେ ଚାମରେ ଯସ୍ୟ ସ ରଥସ୍ଥୋ ଭରତେନ ଧୃତାତପସଃ ଯେନ ଚତୁଷ୍ପୂହୋ ରାମଃ
ପ୍ରବୃଦ୍ଧଃ ସାକ୍ଷାଦୁପାୟାନାଂ ସାମାଦୀନାଂ ସଞ୍ଜାତଃ ସମପ୍ତିରିବ ବିବେଶେତି ପୂର୍ବେଣ
ସମ୍ବନ୍ଧଃ ॥

୧୧ । ତଦନ ଉକ୍ତତ ତୈହାର ମନ୍ତ୍ରକେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟୁଧାନ କରିଣେନ, ଲକ୍ଷ୍ମଣ ଓ ଶତ୍ରୁଘ୍ନ ଶୀଘ୍ର
ଶୀଘ୍ର ଚାମର ବାଜନ କରିତେ ନାଗିନେନ ; ତତ୍‌କାଳେ ଯେନ ହେନ ଯେନ ମାମ ନାନ ଡେନ ନଓ
ଏହି ଉପାୟଚତୁଷ୍ଟେନ ଶତ୍ରୁଘ୍ନ ଧାନ କରିବା ଏକତ୍ର ମନ୍ତ୍ରିଗିତ ହେବାହେ ।

ପ୍ରାସାଦକାଳାଗୁରୁଧୂମରାଜିକ୍ଷ୍ଣୁସ୍ତାଃ ପୁରୋ ବାୟୁବଶେନ ଭିନ୍ନା ।

ବନାନ୍ନିବୃତ୍ତେନ ରଘୁତ୍ତମେନ ମୁକ୍ତା ଶ୍ଵୟଂ ବୈଶ୍ଣବିବାବଭାସେ ॥୧୨

୧୨ ଅ. । ବାୟୁବଶେନ ଭିନ୍ନା ପ୍ରାସାଦକାଳାଗୁରୁଧୂମରାଜିଃ ବନାତ୍ ନିବୃତ୍ତେନ ରଘୁତ୍ତମେନ ଶ୍ଵୟଂ ମୁକ୍ତା
ତସ୍ୟାଃ ପୁରଃ ବୈଶ୍ଵିଃ ଛବ ଆବଭାସେ ॥ ବାଚ୍ୟ—ପ୍ରାସାଦକାଳାଗୁରୁଧୂମରାଜ୍ୟା ଭିନ୍ନତା ମୁକ୍ତତା ବୈଶ୍ଵା ଛବ
ଆବଭାସେ ॥

୧୨ । ବାୟୁବଶେନ ଭିନ୍ନା ପ୍ରାସାଦେ ଯଃ କାଳାଗୁରୁଧୂମଃ ତସ୍ୟ ରାଜିଃ ଶ୍ଵା
ବନାତ୍ ନିବୃତ୍ତେନ ରଘୁତ୍ତମେନ ରାମେଣ ଶ୍ଵୟଂ ମୁକ୍ତା ତସ୍ୟାଃ ପୁରଃ ପୁର୍ବ୍ୟା ବୈଶ୍ଵିରିବ
ଆବଭାସେ । ପୁରାଽପି ପତିବ୍ରତାସମାଧିରୁକ୍ତଃ । 'ନ ପ୍ରୋଷିତେ ତୁ ସଂସ୍କୃର୍ଯ୍ୟାନ୍ନା
ବୈଶ୍ଵିଂ ଚ ପ୍ରମୋଚୟେତ୍' ଇତି ହାରୀତଃ ।

୧୨ । ବ୍ରାହ୍ମଣାନୀ ଅପୋଧ୍ୟାସ ଆମାମ୍ ହେତେ ନିର୍ଗତ କାଳାଗୁରୁଧୂମରାଜି ବାୟୁବଶେନ
ଭିନ୍ନ ହେବାସ୍ତେ ବୋଧ ହେତେ ନାଗିନ, ଋଷୁକ୍ମରାମ ବନ ହେତେ ଉତ୍ତାଗମନ କରିବା ଯେନ ଧରଣ
ବ୍ରାହ୍ମଣାନୀର ବୈଶ୍ଵି ଉତ୍ତାଗମନ କରିବାହେନ ।

ଶ୍ଵଶ୍ରୁଜନାନୁଷ୍ଠିତଚାରୁବେଷାଂ କର୍ଣ୍ଣିରଥସ୍ଥାଂ ରଘୁବୌରପତ୍ନୀମ୍ ।

ପ୍ରାସାଦବାତାୟନଢ଼ମ୍ବ୍ୟବନ୍ଧୈଃ ସାକ୍ଷିତନାର୍ଯ୍ୟୋଽସ୍ମଲିଭିଃ ପ୍ରଣେମୁଃ ॥୧୩

१३ अ. । साकेतनाथः शयूजनानुष्ठितचारुवेषां कर्णोरथस्यां रघुवीरपत्नीं प्रासादवातायनदृष्ट-
वन्तः अञ्जलिभिः प्रणेमुः ॥ वाच्य—शयूजनानुष्ठितचारुवेषां कर्णोरथस्यां रघुवीरपत्नीं साकेत-
नारोभिः प्रणेमे ॥

१३ । श्वध्रूजनैः अनुष्ठितचारुवेषां कृतसौम्यनेपथ्याम्, 'आकल्पवेषी
नेपथ्यम्' इत्यमरः । कर्णोरथः स्त्रीयोग्योऽत्यरथः, 'कर्णोरथः प्रवहणम्'
इति यादवः । तत्रस्थां रघुवीरपत्नीं सीतां साकेतनाथः प्रासादवातायनेषु
दृश्यवन्तः लक्ष्यपुटैः अञ्जलिभिः प्रणेमुः ॥

१० । पूरनाश्रीगण अञ्जनविश्रुति मनाहरदयमशान्ति रघुवीरपत्नीं गौडादपवोदक
निविकामायां सुप्ते गत्या कनिशा आगामगवाकनथ इहेते अञ्जनिवक्त्रनपूर्वक अनाम
कनिशे नागिन ।

स्फुरत्प्रभामण्डलमानसूयं सा बिभ्रती शाश्वतमङ्गरागम् ।
रराज शुद्धेति पुनः स्वपुत्र्यै सन्दर्शिता वङ्गिगतेव भर्त्ता ॥ १४

१४ अ. । स्फुरत्प्रभामण्डलम् मानसूयं शाश्वतम् अङ्गरागं बिभ्रती सा (सीता) भर्ता स्वपुत्र्यै
शुद्धा इति सन्दर्शिता पुनः वङ्गिगता इव रराज ॥ वाच्य—विभ्रत्या तया शुद्धया इति सन्दर्शितया
वङ्गिगतया इव रजे ॥

१४ । स्फुरत्प्रभामण्डलम् आनसूयम् अनसूयया दत्ते शाश्वतं सदा-
तनमङ्गरागं बिभ्रती सा सीता भर्ता स्वपुत्र्यै शुद्धेति सन्दर्शिता पुनवङ्गि-
गतेव रराज ॥

१४ । गौडादपवो अमशान्तिरहित विकसितकाञ्चि चित्तश्री अङ्गरागं पत्नीरेव शान्ति-
पूर्वकं वितुक्ता इहेता येन पूरनाश्री नामकर्तृक अङ्गिपत्नीस्थितार आश्र पूरनाश्रीगणकर्तृक
मकित इहेते नागिनेन ।

वेश्मानि रामः परिवर्हन्ति विश्राण्य सौहार्दनिधिः सुहृद्भ्यः
वाष्पायमाणो वलिमन्निक्षेपतमालेख्यशेषस्य पितुर्विवेश ॥ १५

१५ अ. । सौहार्दनिधिः रामः सुहृद्भ्यः परिवर्हन्ति वेश्मानि विश्राण्य मालेख्यशेषस्य पितुः
वलिमन् निक्षेपतं वाष्पायमानः (सन्) विवेश ॥ वाच्य—सौहार्दनिधिना रामेण वाष्पायमानेन
वलिमन्निक्षेपतः विविशे ॥

१५ । सुहृदो भावः सौहार्दं सौजन्यम् । 'हृद्भगसिन्धवन्ते पूर्वपदस्य'—
इत्युभयपदवृद्धिः । सौहार्दनिधिः रामः सुहृद्भ्यः सुग्रीवादिभ्यः परिवर्ह-
न्ति उपकरणवन्ति वेश्मानि विश्राण्य दत्त्वा, आलेख्यशेषस्य चित्रमाल-
शेषस्य पितुव लिमत् पूजायुक्तं निक्षेपं गृहं वाष्पायमाणो वाष्पमुद्रमन्
विवेश । 'वाष्पोष्मभ्यामुद्रमने' इति क्यङ् प्रत्ययः ॥

१६ । मोक्षनिधिं रामं सुहृद्गणके विविध उपाकरणे सुसज्जं गृहमकलं वितरण

कत्रिंश वांष्ठाकूलगोचने आलक्ष्यामांशवर्णिष्ठे पितात्र पूजामन्त्राग्रसंयुक्त निरुक्तने अवेषं
कत्रिंशेन ।

कृताञ्जलिस्तत्र यदम्ब सत्यान्नाभ्रश्यत स्वर्गफलदागुरुर्नः ।

तच्चिन्त्यमानं सुकृतं तवेति जहार लज्जां भरतस्य मातुः १६

१६ अः । तत्र रामः कृताञ्जलिः (सन्) '(हे) अम्ब ! नः गुरुः यत् स्वर्गफलात् सत्यात् न
अभ्रश्यत, इति यत् तत् चिन्त्यमानं तव सुकृतम्—(इति) भरतस्य मातुः लज्जां जहार ॥ वाचा—
कृताञ्जलिना रामेण गुरुणा, नाभ्रश्यत ॥ चिन्त्यमानेन सुकृतेन लज्जां जह ॥

१६ । तत्र निकेतने कृताञ्जलिः सन् रामः हे अम्ब ! नो गुरुः पिता
स्वर्गः फलं यस्य तस्मात् सत्यान्नाभ्रश्यत न भ्रष्टवानिति यदभ्रंशनं तत्
चिन्त्यमानं विचार्यमाणं तव सुकृतम् । इत्येवंप्रकारेण भरतस्य मातुः
कैकेय्या लज्जां जहार अपानयत् । राज्ञां प्रतिज्ञापरिपालनं स्वर्गसाधन-
मित्यर्थः । भरतग्रहणं तदपेक्षया कैकेय्यनुसरणद्योतनार्थम् ॥

१७ । तथात्र अवेषं कत्रिंश राम अञ्जलिबन्धनपूर्वकं तत्रतमाता कैकेय्यैकैक
लेन—“मातः ! आमादिगणैः पिता ये, स्वर्गफलशून्यं सत्यं इहेते ह्यत इह नाई, मे
केवल आपनारहे, पुत्र्यले मने कत्रिते इहेवे” एवे वनिश ७९काले ठांशत्र लज्जा
अपनोदन कत्रिलेन ।

तथैव सुग्रीवविभीषणादीनुपाचरत्कृत्रिमसंविधाभिः ।

सङ्कल्पमात्रोदितसिद्धयस्ते क्रान्ता यथा चेतसि विस्मयेन १७

१७ अः । सुग्रीवविभीषणादीन् कृत्रिमसंविधाभिः तथा उपाचरत् यथा सङ्कल्पमात्रोदितसिद्धयः ते
चेतसि विस्मयेन क्रान्ताः (भवन्ति) ॥ वाचा—सुग्रीवविभीषणादयः उपाचरन्त । सङ्कल्पमात्रोदित-
सिद्धौ तान् विस्मयः क्रान्तवान् ।

१७ । सुग्रीवविभीषणादीन् संविधीयन्त इति संविधा भोग्यवस्तूनि
कृत्रिमसंविधाभिस्तथा तेन प्रकारेणैव उपाचरत् यथा सङ्कल्पमात्रेण इच्छा-
मात्रेणोदितसिद्धयस्ते सुग्रीवादयश्चेतसि विस्मयेन क्रान्ता आक्रान्ताः ॥

१९ । अतःपरं तानि सुग्रीव उ विजयवाजिकै विविधं भोज्यं वस्त्रं हारां एकरूप
परिचर्यां करिलेन ये, ठांशालेन अडिनाय उल्लेख इवम् । मातुः ७९मयुक्तं निम्न ७९ः१९,
ठांशत्रा मने मने मातृमय विज्ञित इहेलेन ।

सभाजनायोपगतान् स दिव्यान्मुनीन् पुरस्कृत्य हतस्त्र शवोः ।

शुश्राव तेभ्यः प्रभवादि वृत्तं स्वविक्रमे गौरवमादधानम् ॥ १८

१८ अः । सः सभाजनाय उपगतान् दिव्यान् मुनीन् पुरस्कृत्य तेभ्यः हतस्त्र शवोः प्रभवादि
स्वविक्रमे गौरवम् आदधानं वृत्तं शुश्राव ॥ वाचा—तेन आदधानेन युयुवे ॥

१८ । स रामः सभाजनाय अभिवन्दनाय उपगतान् दिवि भवान् मुनीन्
अगस्त्यादीन् पुनस्तूत्य हतस्य शत्रोः रावणस्य प्रभवादि जन्मादिकं स्वविक्रमि
गौरवमुत्कर्षमादधानं वृत्तं तेभ्यो मुनिभ्यः श्रुत्वाव श्रुतवान् । विजितोत्कर्षा-
न्मनुष्यत्वं इत्यर्थः ॥

१८ । राम, तीश्वर प्रति सन्मानप्रदर्शनकृत्य समागत अग्रजानि दिवा कविपुत्र
मन्त्रकार करिनेन एव तीश्वर निकट रावणेर अग्रजि विवरण श्रवण करिशा श्री
बलवीर्येण मोरव अहूढव करिडे नागिनेन ।

प्रतिप्रयातेषु तपोधनेषु सुखादविज्ञातगताईमासान् ।

सीतास्वहस्तोपहृताग्रपूजान् रक्षःकपीन्द्रान्विससर्ज रामः १९

१९ अ. । तपोधनेषु प्रतिप्रयातेषु रामः सुखान् अविज्ञातगताईमासान् सीतास्वहस्तोपहृताग्र-
पूजान् रक्षःकपीन्द्रान् विससर्ज ॥ वाचा—रामेण अविज्ञातगताईमासाः सीतास्वहस्तोपहृताग्रपूजाः
रक्षःकपीन्द्राः विससर्जिरे ॥

१९ । तपोधनेषु मुनिषु प्रतिप्रयातेषु प्रतिनिष्ठत्वं गतेषु सत्सु सुखाद-
विज्ञात एव गतोऽईमासो येषां तान् अनन्तरं सीतायाः स्वहस्तेन उपहृता
दत्ताग्रपूजा उत्तमसम्भावना येभ्यः तान्, एतेन सीतादर्शितशय उक्तः ।
रक्षःकपीन्द्रान् रामो विससर्ज विस्मृतवान् ॥

१९ । अनन्तर तपोधनगण च च शान्तेन प्रतिग्रयन करिनेन राक्षसराज विजीवन ७
कपीज श्रुतीवक मोरार अहूढरचित अहूढकृते उपहार अदाने सन्मानप्रदर्शनपूर्वक
विहार दिनेन ; तीश्वर एवै स्थे कामातिपात करिशाहिनेन, येन अईमान अहूढ
हईनेन ७ ताह जानिडे पात्रेन नाई ।

तच्चात्मचिन्तामुलभं विमानं हृतं सुरारिः सह जीवितेन ।

कौलासनाथोद्वहनाय भूयः पुष्पं दिवः पुष्पकमन्वमंस्त ॥ २०

२० अ. । आत्मचिन्तामुलभं सुरारिः जीवितेन सह हृतं दिवः पुष्पं पुष्पकं विमानं भूयः कौलास-
नाथोद्वहनाय अन्वमंस्त ॥ वाचा—(तेन) अन्वमानि ॥

२० । तच्चात्मचिन्तामुलभं स्वेच्छामात्रलभ्यं सुरारिः रावणस्य जीवि-
तेन सह हृतं दिवः पुष्पं पुष्पवदाभरणभूतं पुष्पकं विमानं भूयः पुनरपि
कौलासनाथस्य कुवेरस्य उद्वहनाय अन्वमंस्त अनुज्ञातवान् मन्थतेलुङ् ।
भूयोद्वहणेन पूर्वमपि एतत् कौवेरमेवेति सूच्यते ॥ ॥

२० । तदनन्तर तिनि श्रुतारि रावणके विमान करिशा तीश्वर जीवनेन सह
मन्थेई ये विमान हरण करिशाहिनेन, अन्नपयान्नता मेई शरीर पुष्पकके एकने
कैलासगति कुवेरके वहनेन कृत पुनराव अश्रयति करिनेन ।

ପିତୁର୍ନିଯୋଗାଦ୍‌ନବାସମେବଂ ନିସ୍ତୀର୍ଥ୍ୟଂ ରାମଃ ପ୍ରତିପତ୍ନରାଜ୍ୟଃ ।
ଧର୍ମାର୍ଥକାମେଷୁ ସମାଂ ପ୍ରପେଦେ ଯଥା ତଥୈବାବରଜିଷୁ ବୃଷ୍ଟିମ୍ ॥ ୧୧

୧୧ ଅ. । ରାମଃ ଏବଂ ପିତୁଃ ନିଯୋଗାତ୍ ବନବାସଂ ନିସ୍ତୀର୍ଥ୍ୟଂ ପ୍ରତିପତ୍ନରାଜ୍ୟଃ (ସନ୍) ଯଥା ଧର୍ମାର୍ଥ-
କାମେଷୁ ତଥା ଏବଂ ଅବରଜିଷୁ ସମାଂ ହସ୍ତିଂ ପ୍ରପେଦେ ॥ ବାଚ୍ୟ—ରାମେଽପି ପ୍ରତିପତ୍ନରାଜ୍ୟେନ, (ସତା) ସମା
ହସ୍ତିଃ ପ୍ରପେଦେ ॥

୧୨ । ରାମଃ ଏବଂ ପିତୁଃ ନିଯୋଗାତ୍ ଶାସନାତ୍ ବନବାସଂ ନିସ୍ତୀର୍ଥ୍ୟଂ ଅନ-
ନ୍ତରଂ ପ୍ରତିପତ୍ନରାଜ୍ୟଃ ପ୍ରାପ୍ତରାଜ୍ୟଃ ସନ୍ ଧର୍ମାର୍ଥକାମେଷୁ ଯଥା ତଥା ଏବଂ ଅବରଜିଷୁ
ଅନୁଜିଷୁ ସମାଂ ହସ୍ତିଂ ପ୍ରପେଦେ, ଅବୈଷ୍ଣବ୍ୟେଽପି ବ୍ୟବହୃତବାନିତ୍ୟର୍ଥଃ ॥

୧୩ । ଏହିକ୍ରମେ ରାମ ଗିଡ଼ାନ୍ତ ନିଶୋଗ୍ରାଶୁନାମେ ବନବାସ ଉଚ୍ଚୌର୍ଦ୍ଧଃ ହୈହା ଶୂନବାସ
ଗ୍ରାହ୍ୟାଶ୍ରମଗୁରୁକ ଧର୍ମ, ଅର୍ଥ ଓ କାମେଽପି ଶ୍ରୀତି ସ୍ବେଚ୍ଛାଦ୍ ଶାସନ କରିଲେନ, ଉତ୍ତର, ଲକ୍ଷ୍ମଣ
ଓ ବାଳମ୍ ଏହି ଅଶ୍ରୁକ୍ଷେତ୍ର ଶ୍ରୀତି ଓ ମେହିକ୍ରମ ମତାନ ବାସହାର କରିତେ ଜାଗିଲେନ ।

ସର୍ବାସୁ ମାତୃଷ୍ଠପି ବତ୍ସଲତ୍ବାତ୍ ସ ନିର୍ବିଶେଷପ୍ରତିପତ୍ତିରାସୀତ୍ ।
ଘଟ୍ଟାନନାପୀତପଯୋଧରାସୁ ନେତା ଚମୁନାମିବ କୃତ୍ତିକାସୁ ॥ ୧୨

୧୨ ଅ. । ସଃ ବତ୍ସଲତ୍ବାତ୍ ସର୍ବାସୁ ମାତୃଷ୍ଠପି, ଚମୁନା ନେତା ଘଟ୍ଟାନନାପୀତପଯୋଧରାସୁ କୃତ୍ତିକାସୁ
ହବ, ନିର୍ବିଶେଷପ୍ରତିପତ୍ତିଃ ଆସୀତ୍ ॥ ବାଚ୍ୟ—ନେତା ନିର୍ବିଶେଷପ୍ରତିପତ୍ତିନା ତେନ ଅଭ୍ୟୁତ ॥

୧୩ । ସ ରାମୋ ବତ୍ସଲତ୍ବାତ୍ ସ୍ନିଗ୍ଧତ୍ବାତ୍ ନ ତୁ ଲୋକପ୍ରତୀତ୍ୟର୍ଥମ୍, 'ସ୍ନିଗ୍ଧସୁ
ବତ୍ସଲଃ' ଇତ୍ୟମରଃ । ସର୍ବାସୁ ମାତୃଷ୍ଠପି ନିର୍ବିଶେଷପ୍ରତିପତ୍ତିଃ ତୁଲ୍ୟସତ୍କାର ଆସୀତ୍ ।
କଥମିବ ? ଚମୁନାଂ ନେତା ଧ୍ୟମୁକ୍ଷଃ ଘଟ୍ଟଭିରାନନଃ ଆପୀତାଃ ପଯୋଧରାଃ ସ୍ଥନା
ଯାସାଂ ତାସୁ କୃତ୍ତିକାସୁ ହବ ॥

୧୪ । ଦେବଜନାମିତି ଘଟ୍ଟାନନ ସେଧନ ଛୁଟି ମୁଖଦ୍ବାରା କୃତ୍ତିକାମି ଯାତୃଗଣେଽପି ଶୁଦ୍ଧ ପାନ
କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟେନ ଶ୍ରୀତି ମତାନ ଶ୍ରୀତିଭାବ ଶ୍ରୀତିକରିଲେନ, ଯାତୃଗଣେଽପି ରାମଓ ଉତ୍ତମ
କୌଣିୟାମି ଯାତୃଗଣେଽପି ମତାନ ମତାବର କରିତେ ଜାଗିଲେନ ।

ତେନାର୍ଥବାନ୍ ଶୋଭପରାଙ୍‌ମୁଖେନ
ତେନ ପ୍ରତା ବିପ୍ଳବମ୍ୟଂ କ୍ରିୟାବାନ୍ ।
ତେନାସ ଲୋକଃ ପିତୃମାନ୍ ବିନେତା
ତେନୈବ ଶୋକାପନୁଦେନ ପୁତ୍ରୀ ॥ ୧୩

୧୩ ଅ. । ଲୋକଃ ଶୋଭପରାଙ୍‌ମୁଖେନ ତେନ ଅର୍ଥବାନ୍ ଆସ । ବିପ୍ଳବମ୍ୟଂ ପ୍ରତା ତେନ କ୍ରିୟାବାନ୍ । ବିନେତା
ତେନ ପିତୃମାନ୍ । ଶୋକାପନୁଦେନ ତେନ (ରାମେଽପି) ଏବଂ ପୁତ୍ରୀ (ଆସ) ॥ ବାଚ୍ୟ—ଲୋକେନ ଅର୍ଥବାତା
କ୍ରିୟାବାତା ପିତୃମତା ପୁତ୍ରୀ ଆସୁତ ॥

२३ । लोको लोभपराङ्मुखेन वदान्तेन तेन रामेण अर्थवान् धनिक आस बभूव । तिष्ठन्तप्रतिरूपकमश्रयमेतत् । विघ्नेभ्यो भयं घ्नता नुदता तेन क्रियावान् अनुष्ठानवान् आस । विनेत्रा नियामकेन तेन पित्रमान् आस, पित्रवन्नियच्छतीत्यर्थः । शोकमपनुदतीति शोकापनुदो दुःखस्य हर्ता तेन, 'तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः' इति कप्रत्ययः । तेन पुत्री पुत्रवान् आस, पुत्रवदानन्दयतीत्यर्थः ॥

२० । त्रिणि अत्र लोडनराष्ट्र इहेषा अजाग्रदक धनवान् ७ विघ्नभय विनाश करिषा क्रियावान् करिषाहिनेन एवः विनय निष्ठा अमानचारो जाहाजेर पित्रकृपा ७ शोकापनोपन करिषा पुत्रकृपा इहेषाहिनेन ।

स पौरकार्याणि समौद्य काले रेमे विदेहाधिपतेदुं हित्वा ।
उपस्थितश्चारुवपुस्तदीयं कृत्वोपभोगोत्सुकयेव लक्ष्मणा ॥२४

२४ अः । सः काले पौरकार्याणि समौच्चा विदेहाधिपतेः दुहित्वा उपभोगोत्सुकया (अतएव) तदीयं चारु वपुः कृत्वा लक्ष्मा इव उपस्थितः सन् रेमे ॥ वाच्य—उपस्थितेन तेन रेमे ॥

२४ । सः रामः कालेऽवसरे पौराणां कार्याणि प्रयोजनानि समीक्ष्य विदेहाधिपतेः दुहित्वा सौतया उपभोगोत्सुकया अतएव तदीयं सौतासम्बन्धि चारु वपुः कृत्वा स्थितया लक्ष्मेः इव उपस्थितः सन्नतः सन् रेमे । 'उपस्थानन्तु सन्नतिः' इति यादवः ॥

२४ । त्रिणि यथाकाले पौरग्रन्थेन कार्याकलाप पर्यावेक्षण करिषा विदेहमन्त्रिणौ गौतम महिष्ठ कौडो करिडेतेन ; उद्वर्धने मने इहेठ धेन, राखनमौ उगटडाग मानमात्र गौतम मनोश्च शत्रोरे आश्रय करिषा रामेन महिष्ठ विहार करिडेतेन ।

तयोर्यथाप्रार्थितमिन्द्रियार्था-

नासेदुषोः सद्यसु चित्रवत्सु ।

प्राप्तानि दुःखान्यपि दण्डक्षेषु

सञ्चिन्तामानानि सुखान्यभूवन् ॥ २५

२५ अः । चित्रवत्सु सद्यसु यथाप्रार्थितम् इन्द्रियार्थान् नासेदुषोः तयोः दण्डक्षेषु प्राप्तानि दुःखानि अपि सञ्चिन्तामानानि सुखानि अभूवन् ॥ वाच्य—प्राप्तेः दुःखैः सञ्चिन्तामानैः सुखैः अभूवन् ॥

२५ । चित्रवत्सु वनवासवृत्तान्तालेख्यवत्सु सद्यसु यथाप्रार्थितं यथेष्टम् इन्द्रियार्थान् इन्द्रियविषयान् शब्दादीनासेदुषोः प्राप्तवतोः तयोः सौतारामयोः दण्डक्षेषु दण्डकारण्येषु प्राप्तानि दुःखान्यपि विरहविला-

ପାନ୍ ଅନ୍ତେଷଣାଦୀନି ସଞ୍ଚିନ୍ତ୍ୟମାନାନି କ୍ଷୟିତ୍ୱମାଣାନି ସୁଖାନି ଅଭୂବନ୍ ।
କ୍ଷାରକାନ୍ତୁ ଚିତ୍ରଦର୍ଶନମିତି ଦ୍ରଫ୍ଟବ୍ୟମ୍ ॥

୧୯ । ଡ଼ାହାରା ଓଡ଼ର ବିଚିତ୍ରଗ୍ରହେ ଅବସ୍ଥାନଶୂର୍ବକ ଯଥାଭିଜ୍ଞାସିତ ଇନ୍ଦ୍ରିୟସ୍ଥାବନକ
ତୋମାରବନ୍ଧ ଓପତୋମ କରନ୍ତା ନକ୍ଷତ୍ରାବତୋମ ମେହି ଅଗନ୍ତା କହେ ବଡ଼େ ଚିତ୍ତା କରନ୍ତେ ନାଗ୍ନି-
ଜେନ, ତଡ଼େ ଡ଼ାହାମିଗେର ଅଧିକତର ସ୍ଥାମ୍ଭତବ ହେତେ ନାଗ୍ନି ।

ଅଧ୍ୟାଧିକକ୍ଷିଗ୍ଧବିଲୋଚନେନ ମୁଖେନ ସୀତା ଶରପାଞ୍ଚୁରେଣ ।

ଆନନ୍ଦଯିତ୍ୱୀ ପରିଣେତୁରାସୀତ୍ ଅନନ୍ତରବ୍ୟଞ୍ଜିତଦୌର୍ହ୍ଦେନ ୧୬

୧୬ ଅ: । ଅଥ ସୀତା ଅଧିକକ୍ଷିଗ୍ଧବିଲୋଚନେନ ଶରପାଞ୍ଚୁରେଣ—(କତଏବ) ଅନନ୍ତରବ୍ୟଞ୍ଜିତଦୌର୍ହ୍ଦେନ
ମୁଖେନ ପରିଣେତୁ: ଆନନ୍ଦଯିତ୍ୱୀ ଆସୀତ୍ ॥ ବାଚ୍ୟ—ସୀତାଆ ଆନନ୍ଦଯିତ୍ୱୀ ଅଭୂୟତ ॥

୧୬ । ଅଥ ସୀତା ଅଧିକକ୍ଷିଗ୍ଧବିଲୋଚନେନ ଅତ୍ୟନ୍ତମୟାଲୋଚନେନ
ଶରବତ୍ ତୃଣବିଶେଷବତ୍ ପାଞ୍ଚୁରେଣ ଅତଏବ ଅନନ୍ତରମ୍ ଅସ୍ବାଗ୍ୟାପାରଂ ଯଥା
ଭବତି ତଥା ବ୍ୟଞ୍ଜିତଂ ଦୌର୍ହ୍ଦେନ ଗର୍ଭୋ ଯେନ ତେନ ମୁଖେନ ପରିଣେତୁ: ପତ୍ୟୁରାମନ୍ଦ-
ଯିତ୍ୱୀ ଆସୀତ୍ ॥

୧୭ । ଅନନ୍ତର ବିପେକ୍ଷନନ୍ଦିନୀର ନୟନବସ୍ତ୍ର ଅଧିକତର ସ୍ପିଷ୍ଠତାବ ସାବନ କରନ୍ତେ, ସୁ-
ଗନ୍ଧନ ଶରତ୍ପତ୍ତେର ଡାଞ୍ଚ ମାତୁର ହେବା ଓଡ଼ିନ; ତିନି ବାକାସାରା ଶକାମ ନା କରନ୍ତେ
ଏହି ମୟତ୍ର ଗର୍ଭଜଳନସାରା ସାମନ୍ତରେ ଅତୀବ ଆନନ୍ଦସାଧିନୀ ହେବାହିତେନ ।

ତାମଈମାରୋପ୍ୟ କ୍ଳାଶାଈୟଞ୍ଚି

ବର୍ଣ୍ଣାନ୍ତରାକ୍ରାନ୍ତପଯୋଧରାୟାମ୍ ।

ବିଲଜ୍ଜମାନାଂ ରହସି ପ୍ରତୀତ:

ପପଞ୍ଚ ରାମାଂ ରମଣୋଽଭିଳାଷମ୍ ॥ ୧୭

୧୭ ଅ: । ପ୍ରତୀତ: ରମଣ: କ୍ଳାଶାଈୟଞ୍ଚି ବର୍ଣ୍ଣାନ୍ତରାକ୍ରାନ୍ତପଯୋଧରାୟା ବିଲଜ୍ଜମାନାଂ ତାଂ ରାମାଂ ରହସି
ଅବସ୍ଥାମ୍ ଆରୋପ୍ୟ ଅଭିଳାଷଂ ପପଞ୍ଚ ॥ ବାଚ୍ୟ—ପ୍ରତୀତିନ ରମଣେନ ଅଭିଳାଷ: ପପଞ୍ଚେ ॥

୧୭ । ପ୍ରତୀତୀ ଗର୍ଭଜ୍ଞାନବାନ୍, ରମୟତୀତି ରମଣ: ପ୍ରିୟାଂ କ୍ଳାଶାଈୟଞ୍ଚି
ବର୍ଣ୍ଣାନ୍ତରେଣ ନୀଲିମ୍ବା ଆକ୍ରାନ୍ତପଯୋଧରାୟା ବିଲଜ୍ଜମାନାଂ ତାଂ ରାମାଂ ରହସି
ଅଈମାରୋପ୍ୟ ଅଭିଳାଷଂ ମନୋରଥଂ ପପଞ୍ଚ । ଏତଦ୍ଧ—‘ଦୌହଦସ୍ୟାପ୍ରଦାନେନ
ଗର୍ଭୋ ଦୋଷମବାପ୍ରୟାତ୍’ ଇତି ଶାସ୍ତ୍ରାତ୍, ନ ତୁ ଲୌକ୍ୟାଦିତ୍ୟନୁସନ୍ଧେୟମ୍ ॥

୧୮ । ସାମନ୍ତ ମୌଡ଼ାର ଚନ୍ଦ୍ରବଦ୍ଧେର ଅଞ୍ଚଳାଗ ନୌମ୍ୟ ଓ ଅବସ୍ଥା କ୍ଳାଶା ଦେଖିବା ଡ଼ାହାର
ଗର୍ଭଜଳନ ଜାନିତେ ପାରିଜେନ ଏବଂ ବିଗଞ୍ଜସାନା ଜାନକୀକେ ନିର୍ଜ୍ଜ୍ଵଳେ ଚୌଢ଼ କୋଢ଼େ
ସାମନଶୂର୍ବକ ଚିତ୍ତାମା କରନ୍ତେନ,—ଅସ୍ତିତ୍ୱେ ! ତୋସାର କୋନ୍ ବନ୍ଧୁତେ ଅଭିଜ୍ଞାବ ହେତେହେ ?

सा दष्टनीवारबलीनि हिंस्रैः सम्बद्धवैखानसकन्यकानि ।

इयेष भूयः कुशवन्ति गन्तुं भागौरथौतौरतपोवनानि ॥ २८

१८। अः। सा हिंस्रोः दष्टनीवारवलीनि सम्बद्धैखानसकन्यकानि कुशवन्ति भागीरथीतीर-
तदीवनानि भूयः गन्तुम् इथेष ॥ वाच्य—तथा ईषे ॥

२८ । सा सीता हिंस्रैः दष्टा नीवारा एव बल्यो येषु तानि । तिथ्यङ्ग-
भिन्नुक्तादिदानं बलिः । सम्बन्धाः कृतसम्बन्धाः कृतसम्बन्धा वैखानसानां
कथ्यका येषु तानि कुशवन्ति भागोरथीतीरतपोवनानि भूयः पुनरपि गन्तु-
मियेष अभिल्लाष ॥

২৮। যে স্থানে হিংস্র জন্তুগণ ভিক্রমিগের তৃপ্তিলাভন জন্তু আনীত খাত্তের
নীবার চরুণ করে, এবং যেখানে বৈখানস কস্তাগণ একত্র সম্মিলিত হইয়া পশুশর
সমীভাব প্রদর্শন করেন, বিদেহনন্নিনী সীতা সেই কৃশসমাকীর্ণ ভাগীরথীতীরস্থিত
তপোবন পুনরায় দর্শন করিবার ইচ্ছা প্রকাশ করিলেন।

तस्यै प्रतिश्रुत्य रघुप्रवीर-

स्तदीप्सितं पाश्व^३चरानुयातः ।

आलोकयिष्यन् मुदितामयोध्यां

प्रासादमभ्र'लिहमारुरोह ॥ २६

इह चः । रघुप्रवीरः तस्यै तत् ईप्सितं प्रतिक्षुत्य पार्श्वरानुयातः (सन्) मुदितान् अयोध्याम्
 आलोकयिष्यान् अर्धलिङ्गं प्रासादम् आरुह्य ॥ वाच्य—रघुप्रवीरेण आलोकयिष्यता रामेण पार्श्वरानु-
 यातेन अर्धलिङ्गः प्रासादः आरुह्य ॥

३८। रघुप्रवीरो रामस्तस्य सीतायै तत् पूर्वोक्तमीषितं मनोरथं
प्रतिश्रुत्य पार्श्वचरैः तत्कालोचितैः अनयातः सन् मुदितां ताम् अयो-
ध्याम् आलोकयिष्यन् अभ्यं लेढीत्यभ्रं लिङ्गम् अभ्यङ्ग्यं प्रासादमारोह ।
'बहाम्ने लिङ्' इति स्वश्रुप्रत्ययः । 'अरुद्धि'पदजन्यस्य मुम्' इति सुमागमः ॥

২০। রঘুধবীর রাগ সীতার অভিলষিত বাক্যে অঙ্গীকার করিয়া অনুচরগণসহ প্রমত্ত অযোধ্যাপুরী সম্বন্ধনমনাসে আকাশম্পর্শী প্রাসাদশিখরে আরোহণ করিলেন।

ऋद्धापणं राजपथं स पश्यन् विगाह्यमानां सरयूञ्च नौभिः ।

विलासिभिश्चाध्यषितानि प्रैरैः पुरोपकण्ठोपवनानि रेमे॥३०

३० अ.। सः सृष्टापत् राजपथं नौभिः विगाह्यमानं सूर्यं च पौरैः विलासिभिः चध्युषितानि
परोपकथ्योपवर्णानि च पश्यन् रेमे ॥ वाच्य—पश्यता तेन रेमे ॥

৩০। স রামঃ ঋত্বাঃ সমৃদ্ধা আপাণাঃ পশ্চাভূময়ো যস্মিন্ স ত'
রাজপথ' নৌমিঃ সমুদ্রবাহিনীমিঃ বিগাছ্যমানাং সরযুশ্চ পৌরৈঃ বিলাসিমিঃ
অপ্খৃষিতানি পুরোপকণ্ঠোপবনানি চ পশ্যন্ রেমি । বিলাসিন্যশ্চ বিলা-
সিনশ্চ বিলাসিনঃ 'পুমান্ স্ত্রিয়া' ইত্যেকশেষঃ ॥

৩০। তিনি অসোধার রাজপথ সকল সমৃদ্ধ আপাণ জলোত্তে সুশোভিত, সরস
নৌকানিকরে পরিপূরিত এবং পুত্রবাসী বিলাসিগণ কর্তৃক নগরগম্বিহিত উপবনসমূহ
অধ্যবিত পেশিয়া গাতিশয় সম্ভাবনাও করিগেন ।

স কিংবদন্তীং বদতাং পুরোগঃ স্বহৃদ্বৎসঃ ।

সর্পাধিরাজোহুমুজোঽপসর্পং পপ্রচ্ছ ভদ্রং বিজিতারিভদ্রঃ ॥ ৩১

৩১ অঃ । বদতাং পুরোগঃ বিশৃঙ্খলঃ সর্পাধিরাজোহুমুজঃ বিজিতারিভদ্রঃ সঃ স্বহৃদ্বৎসঃ
ভদ্রম্ অপসর্পং কিংবদন্তীং পপ্রচ্ছ ॥ বাচ্য—পুরোগেণ বিশৃঙ্খলেন সর্পাধিরাজোহুমুজেন বিজিতারি-
ভদ্রেণ অপসর্পং ভদ্রং কিংবদন্তীং পপ্রচ্ছ ॥

৩১। বদতাং বাসিনাং পুরোগঃ শ্রেষ্ঠো বিশৃঙ্খলঃ সর্পাধিরাজঃ শ্রেষ্ঠঃ ।
তদুদুমুজৌ যস্য স বিজিতারিভদ্রো বিজিতারিশ্রেষ্ঠঃ স রামঃ স্বহৃদ্বৎসম্
ভদ্রম্ ভদ্রং ভদ্রনামকমপসর্পং চরং কিংবদন্তীং জনবাদ' পপ্রচ্ছ । 'অপ-
সর্পশ্বরঃ স্পশঃ' ইতি 'কিংবদন্তী জনশ্রুতিঃ' ইতি চ অমরঃ ॥

৩১। বাগ্মগণের অগ্রণী পুতচরিত বাশকিভূলা বাহবনশাগী নজবিক্রতা বধু-
বীর বাস নিজ চরিতবিশেষ জনশ্রুতি বিদিত ইহেবার লক্ষ ভজনায়ক শুশ্রুতক বিজ্ঞানী
করিগেন ।

নির্বন্ধ্যপৃষ্টঃ স জগাদ সর্বং স্তুবন্তি পৌরাশ্চরিতং ত্বদীয়ম্ ।

অন্যত্র রক্ষোভবনোষিতায়াঃ পরিগ্রহান্মানবদেব দেব্যাঃ ॥ ৩২

৩২ নির্বন্ধ্যপৃষ্টঃ স জগাদ, (হে) মানবদেব ! রক্ষোভবনোষিতায়াঃ দেব্যাঃ পরিগ্রহাত্ অন্যত্র ত্বদীয়
সর্বং 'চরিত' পৌরাঃ স্তুবন্তি ॥ বাচ্য—নির্বন্ধ্যপৃষ্টে ন তেন জগদে । পৌরৈঃ ত্বদীয়ং সৰ্ব্বং 'চরিত' স্তুয়তে ॥

৩২। নির্বন্ধ্যেন আশ্রয়েণ পৃষ্টঃ সোঽপসর্পঃ জগাদ । কিমিতি ? হে
মানবদেব ! রক্ষোভবনে ওষিতায়া দেব্যাঃ সীতায়াঃ পরিগ্রহাত্ স্বীকারাত্
অন্যত্র ইত্যংশে তং বর্জয়িত্বা ইত্যর্থঃ, তদীয়ং সর্বং 'চরিত' পৌরাঃ স্তুবন্তি ॥

৩২। বাস গাতিশয় নির্লক্ষনহকারে জিজ্ঞাসা করিগে ভদ্র সমস্ত নিবেশন করিয়া
বলিল,—নরদেব । পুত্রবাসীরা সর্কাসশব্দে আপনায় চরিত্রের প্রশংসা করে; অপর,
ব্রাহ্মণনিবাসে অবস্থানের পর আপনি গীতাদেবীকে যে গ্রহণ করিয়াছেন, একত্র
আপনাকে নিন্দাও করিয়া থাকে ।

कलत्रनिन्दागुरुणा किलैवमभ्याहतं कीर्त्तिविपर्ययेण ।

अयोधनेनाय इवाभितप्तं वैदेहिबन्धोर्हृदयं विदद्रे ॥ ३३

३३ अ. । एवं कलत्रनिन्दागुरुणा कीर्त्तिविपर्ययेण अभ्याहतं वैदेहिबन्धोः हृदयम् अयोधनेन अभितप्तम् अथ इव विदद्रे किल ॥ वाचा—अभ्याहतेन उदयेन अभितप्तेन अयसा इव विदद्रे ॥

३३ । एवं किल कलत्रनिन्दया गुरुणा दुर्वहेण कीर्त्तिविपर्ययेण अपकीर्त्या अभ्याहतं वैदेहिबन्धोः वैदिहोवल्लभस्य, 'ह्यापोः सन्धाच्छन्दसो-र्वहुलम्' इति ऋत्विः, कालिदास इतिवत् । हृदयम् अयोधनेन अभितप्तं सन्तप्तमय इव विदद्रे विदोर्णम् । कर्त्तरि लिट् ॥

७७ । विनाल नोऽभून्नरैर आघाते उडुष्टं नोऽप्येकं विमलित इय, एकं पवारत्तर अकौर्षिकं उडुत्तरं कनकनिम्बं अरण्ये आहत इहेषा कानकीवल्लभं राघवैरुद्रं कनकं विदोर्णं इहेन ।

किमात्मनिर्वादकथामुपेक्षे

जायामदोषामुत सन्त्यजामि ।

इत्येकपक्षाश्रयविक्रवत्वात्

आसीत् स दोलाचलचित्तवृत्तिः ॥ ३४

३४ अ. । आत्मनिर्वादकथां किम् उपेक्षे ? उत अदोषा (साध्वी) जायां सन्त्यजामि ? इत्येक-पक्षाश्रयविक्रवत्वात् सः दोलाचलचित्तवृत्तिः आसीत् ॥ वाचा—आत्मनिर्वादकथां किम् उपेक्षते ? उत अदोषा जाया सन्त्याज्यते ? दोलाचलचित्तवृत्तिना तेन अभूयत ॥

३४ । आत्मनो निर्वादोऽपवाद एव कथा तां किमुपेक्षे ? उत अदोषा साध्वी जायां सन्त्यजामि ? उभयत्रापि प्रश्ने लट् । इत्येकपक्षाश्रये अन्य-तरपक्षपरिग्रहे विक्रवत्वात् अपरिच्छेत्तृत्वात् स रामो दोला इव चला चित्तवृत्तिः यस्य स आसीत् ॥

७८ । "एवमपि किञ्चिन्निराकरं कथं उपेक्षा करि—अथवा मोक्षशीला पञ्चोक्तैः पत्रित्यागं करि"—एवैकं पक्षपरिग्रहं यथोक्तं कोनौटिके अवलम्बनं करिष्ये, एवै चित्तवृत्तिं यावत् इहेषा रात्रिं चित्तं मोक्षान् आश्रयं एकं इहेन ।

निश्चित्य चानन्यनिवृत्तिं वाचां

त्यागीनं पत्न्याः परिमाणं मेच्छत् ।

अपि स्वदेहात् किमुतेन्द्रियार्थाद्-

यशोधनानां हि यशो गरीयः ॥ ३५

३५ अः । (किञ्च) बाधम् अनन्यनिवृत्ति निश्चित्य पवाः त्यागेन परिमाष्टुं ऐच्छत् । हि (तथाहि) यशोधनानां स्वदेहात् अपि यशः गरीयः, इन्द्रियार्थात् (गरीयः इति) किमु उत ? ॥ वाच्य—तेन परिमाष्टुं ऐष्यत ॥

३५ । किञ्च वाच्यमपवादम्, नास्ति अन्येन त्यागातिप्रित्तोपायेन निवृत्तिः यस्य तदनन्यनिवृत्ति निश्चित्य पत्रात्त्यागेन परिमाष्टुं परिहर्तुमैच्छत् । तथाहि—यशोधनानां पुंसां स्वदेहादपि यशो गरीयो गुरुतरम् इन्द्रियार्थात् स्वक्चन्दनवनितादेरिन्द्रियविषयाद्गरीय इति किमुत वक्तव्यम् ? “पञ्चमी विभक्ते” इत्युभयत्रापि पञ्चमी । सीता चेन्द्रियार्थेऽप्य ॥

३६ । अनन्तरं रामः “अत्र उपाये एवै अपराधं अपनोति उहेवे ना” अनेन चित्तात्तरं पत्र एहेकं चित्तरं करिषी पञ्चोत्ताग्रवादे एवै निम्नं पत्रित्तरं करिते अतिनाचै इहेनेन । यशोधनगणैर हेहिउडोत्राविषयैर उ कथाहे नाहे, उाशत्रा चौर नैर अणैकां उयहे उरुतरं जान करेन ।

स सन्निपात्यावरजान् हतौजा-

स्तद्विक्रियादर्शनलुप्तहर्षान् ।

कौलीनमात्माश्रयमाचचक्षे

तेभ्यः पुनश्चेदमुवाच वाक्यम् ॥ ३६

३६ अः । हतौजाः सः तद्विक्रियादर्शनलुप्तहर्षान् अवरजान् सन्निपात्य आजाश्रयं कौलीनं तेभ्यः आचचक्षे, पुनः इदं वाक्यम् उवाच च ॥ वाच्य—हतौजसा तेन (रामेण) आचचक्षे, इदं वाक्यं च ज्ञेयं ॥

३६ । हतौजा निस्तेजस्कः स रामः तस्य रामस्य विक्रियादर्शनेन लुप्तहर्षान् अवरजान् सन्निपात्य सङ्गमय्य आत्माश्रयं स्वविषयकं कौलीनं निन्दं तेभ्य आचचक्षे, पुनरिदं वाक्यमुवाच च ॥

राजर्षिवंशस्य रविप्रसूतेरुपस्थितः पश्यत कौदृशोऽयम् ।

मत्तः सदाचारशुचेः कलङ्कः पयोदवातादिव दर्पणस्य ॥ ३७

३७ अः । रविप्रसूतेः राजर्षिवंशस्य सदाचारशुचेः मत्तः दर्पणस्य पयोदवातात् इव, कौदृशः अयं कलङ्कः उपस्थितः ॥ वाच्य—कौदृशेन अनेन कलङ्केन उपस्थितेन भूयते दृश्यताम् ॥

३७ । रवेः प्रसूतिर्जन्म यस्य तस्य राजर्षिवंशस्य सदाचारशुचेः सदृष्टतात् शुद्धतात् मत्तो मत्सकाशात्, दर्पणस्य पयोदवातादिव अन्धःकणात् इत्यर्थः, कौदृशोऽयं कलङ्क उपस्थितः प्राप्तः पश्यत ॥

३७—३९ । अनन्तरं विन्धुश्रुतं राम अङ्गनगणैक आस्तानं करिनेन, उाशत्रा

रामसमौपे आगमनपूर्वकं ज्योत्स्नेर अतिमांश्च चित्तविक्रिया सम्पूर्णने विवर्ण इहेषा उपवेशन करिण, तनि श्रौष्य अपवाद विषय तौहादिगके स्थापन करिणन एवः बलिणन,—हे ब्राह्मण ! देख, सज्जन-समोरणसम्पर्के विवर्ण दर्पण येमन गनिन हय उज्जण गूठरित रविप्रश्रुत ब्राह्मविबर्णेशेर आमा इहेते आज कि एक महाकनक उपस्थित !

पौरेषु सोऽहं बहुलोभवन्तमपां तरङ्गेष्विव तैलविन्दुम् ।

सोढुं न तत्पूर्वमवर्णमीशे आलानिकं स्थाणुमिव द्विपेन्द्रः ॥ ३८

३८ अः । सः अहम् अपां तरङ्गेषु तैलविन्दुम् इव, पौरेषु बहुलोभवन्तं तत्पूर्वम् अवर्णं द्विपेन्द्रः आलानिकं स्थाणुम् इव सोढुं न ईशे ॥ वाच्य—तेन मया द्विपेन्द्रेण न ईश्यते ।

३८ । सोऽहम् अपां तरङ्गेषु तैलविन्दुमिव पौरेषु बहुलोभवन्तं प्रसरन्तम्, स एव पूर्वं यस्य तम् । तत्पूर्वमवर्णमपवादम् । 'अवर्णान्तिपनिर्वाद-परीवादापवादवत्' इत्यमरः । द्विपेन्द्रः, आलानमेव आलानिकम् । विनयादित्वात् स्वार्थे ठक् । अथवा आलानं बन्धनं प्रयोजनमस्येत्याला निकम्, 'प्रयोजन' इति ठक् । स्थाणुं स्तम्भमिव, चूतवृक्ष इतिवत् सामान्यविशेषभावादपौनरुक्तं द्रष्टव्यम् । सोढुं न ईशे न शक्नोमि ॥

३८ । बहूनस्तु यैरूप गजराजेश्वर नितास्तु असह इहेषा डेटे, तज्ज १ तरङ्गनिकिण्ठ तैलविन्दुं ज्ञाय प्रजागणमयो विखीर्ण एहे प्रथम अपवाद आगार किछूतेहे सह इहेतेहे ना ।

तस्यापनोदाय फलप्रवृत्तावुपस्थितायामपि निर्व्यपेक्षः ।

त्यच्च्यामि वैदेहसुतां पुरस्तात् समुद्रनेमिं पितुराज्ञयम् ॥ ३९

३९ अः । तस्य अपनोदाय फलप्रवृत्तौ उपस्थितायाम् (सत्याम्) अपि निर्व्यपेक्षः (सन्) वैदेहसुतां पुरस्तात् पितुः आज्ञया समुद्रनेमिम् इव त्यच्च्यामि ॥ वाच्य—निर्व्यपेक्षेण सता, समुद्र-नेमिरिव वैदेहसुता त्यज्यते ॥

३९ । तस्य अवर्णस्य अपनोदाय फलप्रवृत्तौ अपत्योत्पत्तौ उपस्थितायां सत्यामपि निर्व्यपेक्षो निस्पृहः सन् वैदेहसुताम् पुरस्तात् पूर्वं पितुराज्ञया समुद्रनेमिमिव, समुद्रो नेमिरिव नेमिः यस्याः सा भूमिः तामिव त्यच्च्यामि ॥

३९ । आमि पूर्वैः पितांशु निदेशेन यैरूप मांगराजरा शरणीक परिताग करिण-हिनार, एकण उज्जण अपवाद अनोदनकण सखानोपपत्तिर समग्र उपस्थित इहेनेउ ताहाते अशाहीन इहेषा वैदेहौक परिताग करिणते अभिनाय करिणतेहि ।

અવૈમિ ચૈનામનઘેતિ કિન્તુ
 લોકાપવાદો બલવાન્ મતો મે ।
 ક્ષાયા હિ ભૂમેઃ શશિનો મલત્વે-
 નારોપિતા શુદ્ધિમતઃ પ્રજાભિઃ ॥૪૦

૪૦ અ. । એનામ્ અનઘા ઇતિ ચ અવૈમિ, કિન્તુ મે લોકાપવાદઃ બલવાન્ મતઃ । (કુતઃ)
 હિ (યસ્માત્) પ્રજાભિઃ ભૂમેઃ ક્ષાયા શુદ્ધિમતઃ શશિનઃ મલત્વેન આરોપિતા ॥ વાચ્ય—એવા અનઘેતિ
 અવૈયતે, લોકાપવાદેન બલવતા મતેન (ભૂયતે) । પ્રજાઃ ક્ષાયામ્ આરોપિતબલઃ ।

૪૦ । નનુ સર્વથા સાધ્વો ન ત્યાજ્યા ક્યત્ર આહ—એનાં સૌતામ્ અનઘા
 સાધ્વોતિ ચ અવૈમિ, કિન્તુ મે મમ લોકાપવાદો બલવાન્ મતઃ । કુતઃ ?
 હિ યસ્માત્ પ્રજાભિઃ ભૂમેઃ ક્ષાયા પ્રતિવિમ્બં શુદ્ધિમતો નિર્મલસ્ય શશિનો
 મલત્વેન કલલ્લત્વેન આરોપિતા । અતો લોકાપવાદ એવ બલવાનિત્યર્થઃ ॥

૪૦ । આમિ જ્ઞાનિ યે, જ્ઞાનકૌર કોન પાપ નાહે, કિન્તુ જ્ઞાનિના આંશોર
 પક્ષે જલકરૂર રાગિણી વૈષ હરેતેતદેહઃ ; રેશ, જોતેક કૂમિર જોશોતેક નિકળક અજોતેકર
 કલકરૂરે આરોપિત કરિણા થાતેક ।

રજોવધાન્તો ન ચ મે પ્રયાસો

વ્યર્થઃ સ વૈરપ્રતિમોચનાય ।

અમર્ષણઃ શોણિતકાઙ્ગયા કિં

પદા સ્પૃશન્તં દશતિ દ્વિજિહ્વઃ ॥૪૧

૪૧ અ. । (કિન્તુ) મે રજોવધાન્તઃ પ્રયાસઃ વ્યર્થઃ ન ચ (કિન્તુ) સઃ વૈરપ્રતિમોચનાય ।
 અમર્ષણઃ દ્વિજિહ્વઃ પદા સ્પૃશન્તં શોણિતકાઙ્ગયા દશતિ કિમ્ ? । વાચ્ય—રજોવધાન્તેન પ્રયાસેન વ્યર્થેન
 તેન ન ભૂયતે । અમર્ષણેન દ્વિજિહ્વેન સ્પૃશન્ દશતે ।

૪૧ । કિન્તુ મે રજોવધાન્તઃ પ્રયાસો વ્યર્થો ન । કિન્તુ, સ વૈરપ્રતિ-
 મોચનાય વૈરશોધનાય । તથાહિ અમર્ષણો અસહનો દ્વિજિહ્વઃ સર્પઃ પદા
 પાદેન સ્પૃશન્તં પુરુષં શોણિતકાઙ્ગયા દશતિ કિમ્ ? કિન્તુ વૈરનિર્થ્યાતનાય
 ક્યત્ર્યર્થઃ ॥

૪૧ । આંશોર રાજકમવિનાશશ્રદ્ધાન વિકલ હય નાહે, કેનના ઉશ આમિ વૈર-
 નિર્થ્યાતનેર અજાહે કરિણાહિ ; પદાહત ગર્જ રોવાશિત હરેશ યે દશન કરે, તાંશ
 શોણિતનાનાંભિલાયે નહે ।

તદેષ સર્ગઃ કરુણાર્દ્રચિત્તૈ-

ર્ન મે ભવાદ્ધઃ પ્રતિષેધનીયઃ ।

यदर्थिता निहृतवाच्यशल्यान् ।

प्राणान् मया धारयितुं चिरं वः ॥४२

४२ अः । निहृतवाच्यशल्यान् प्राणान् मया चिरं धारयितुं वः अर्थिता यदि (अस्ति) तत् एवः मे सर्गः कर्णाद्रचितैः भवद्भिः न प्रतिषेधनीयः ॥ वाच्य—एतं सर्गं कर्णाद्रचिताः भवन्तः न प्रतिषेधयुः, अर्थितया भूयते ।

४२ । तत् तस्मादेष मे सर्गो निश्चयः, 'सर्गः स्वभावनिर्माणनिश्चया-
ध्यायसृष्टिषु' इत्यमरः । कर्णाद्रचितैः भवद्भिः न प्रतिषेधनीयः । निहृतं
वाच्यमेव शल्यं येषां तान् प्राणान् मया चिरं धारयितुं धारणं कारयितुं
वा युष्माकम् अर्थित्वमिच्छा यदि, अस्तीति शेषः ॥

४२ । आम्हि एहे प्रतिवाचन्या उन्मूलित करिष्य अधिकमिन् जोविठ धाकिव, हेह
यदि तोमात्तेर अभिप्रेत इय, तवे आम्हि वांश निष्ठय करिष्याहि, तोमरा पद्मपत्रवण
हहेशा आम्हार सेहे अथावमात्ते निवेष करिषु ना ।

इत्युक्तवन्तं जनकात्मजायां नितान्तरूक्षाभिनिवेशमौशम् ।

न कश्चन भ्रातृषु तेषु शक्तो निषेद्धमासीदनुमोदितुं वा ॥४३

४३ अः । इत्युक्तवन्तं जनकात्मजायां नितान्तरूक्षाभिनिवेशम् ईशं तेषु भ्रातृषु कश्चन निषेद्धम्
अनुमोदितुं वा शक्तः न आसीत् । वाच्य—केनचन शक्तो न न अभूयत ॥

४३ । इत्युक्तवन्तं जनकात्मजायां विषये नितान्तरूक्षाभिनिवेशम्
अतिक्रूराग्रहम् ईशं स्वामिनं तेषु भ्रातृषु मध्ये कश्चन अपि निषेद्धं निवार-
यितुम् अनुमोदितुं प्रवर्त्तयितुं वा शक्तो नासीत् । पक्षहयस्यापि प्रबल-
त्वादित्यर्थः ॥

४३ । रामेण जनकात्मजा जानकीर एति निष्ठुराचरणे कृतमङ्गल इहेह एहेरूप
कम्भावे आग्रहएकान करिने अग्रजनेर मधो केह तीहार आदनेर निवेष वा
अग्रजोपन करिने मयर्थ इहेनेन ना ।

स लक्ष्मणं लक्ष्मणपूर्वजन्मा विलोक्य लोकत्रयगीतकीर्त्तिः ।

सौम्येति चाभाष्य यथार्थभाषी स्थितं निदेशे पृथगादिदेशः ४४

४४ अः । लोकत्रयगीतकीर्त्तिः यथार्थभाषी लक्ष्मणपूर्वजन्मा सः (रामः) निदेशे स्थितं लक्ष्मणं
विलोक्य (हे) सौम्य इति आभाष्य च पृथक् आदिदेशः ॥ वाच्य—लक्ष्मणपूर्वजन्मा लोकत्रयगीत-
कीर्त्तिना यथार्थभाषिणा तेन स्थितः पृथक् आदिदेशः ॥

४४ । लोकत्रयगीतकीर्त्तिः यथार्थभाषी लक्ष्मणपूर्वजन्मा लक्ष्मणाग्रजः
स रामः निदेशे स्थितमाज्ञाकारिणं लक्ष्मणं विलोक्य 'हे सौम्य ! शुभग !'
इत्याभाष्य च पृथग्भरतशत्रुघ्नाभ्यां निराकृत्य आदिदेश आज्ञापयामास ॥

प्रजावती दोहदशंसिनौ ते

तपोवनेषु स्पृहयालुरेव ।

स त्वं रथौ तद्व्यपदेशनेयां

प्रापय्य वाल्मीकिपदं त्यजेनाम् ॥ ४५

४५ अः । दोहदशंसिनौ ते प्रजावती, तपोवनेषु स्पृहयालुः एव । सः त्वं रथौ (सन्) तद्व्यपदेशनेयाम् एनां वाल्मीकिपदं प्रापय्य त्यज । वाच्य—दोहदशंसिन्या, स्पृहयाल्वा प्रजावत्या भूयते । तेन तया रथिना एषा त्यज्याम् ॥

४५ । दोहदो गभिणोमनोरथः, तत्शंसिनो ते प्रजावतो भ्रातृजाया, 'प्रजावती भ्रातृजाया' इत्यमरः, तपोवनेषु स्पृहयालुरेव सस्पृहैव । 'स्पृह्यिष्टहि'—इत्यादिनालुचप्रत्ययः । सः त्वं रथौ सन् तद्व्यपदेशेन दोहदमिषेण नेयां नेतव्यामेनां सौतां वाल्मीकिः पदं स्थानं प्रापय्य गमयित्वा । 'विभाषाय' इत्ययादेशः । त्यज ॥

४४—४८ । अनन्तर जितेनाकविधातकोष्ठं अजाताशै लक्षणांशक रात्रि, आजावह लक्षणेन निके पृष्टिपात करिष्ये पृथक्काले आदेशं करिष्येन ;—हे गोमा । मौडा गर्भावशाय तपोवनदर्शनेन अभिजाय अकाश करिष्याहेन ; अतएव तुमि रथाराहेन पूर्वक एहे छले मौडाके नहेन वागीकिर तपोवने पत्रिजाग करिष्या आहेन ।

स शुश्रुवान् मातरि भार्गवेण पितुर्नियोगात् प्रहृतं द्विषद्वत् ।

प्रत्यग्रहौदयजशासनं तत् आज्ञा गुरुणां ह्यविचारणीया ॥ ४६

४६ अः । पितुः नियोगात् भार्गवेण मातरि द्विषद्वत् प्रहृतं शुश्रुवान् सः (लक्षणः) तत् अयज-शासनं प्रत्यग्रहोत्, गुरुणाम् आज्ञा अविचारणीया हि ॥ वाच्य—शृणुषा तेन, तत् प्रत्यग्रहोत् । अविचारणीयया आज्ञया भूयते ॥

४६ । पितुर्जमदग्नेः नियोगात् शासनात् भार्गवेण जामदग्न्येन कर्त्ता । 'न लोक' इत्यादिना षष्ठोपतिषेधः । मातरि द्विषतोव द्विषद्वत्, 'तत्र तस्येव' इति वतिप्रत्ययः । प्रहृतं प्रहृष्टं शुश्रुवान् श्रुतवान् । 'भाषायां सदवसश्रुवः' इति क्तसुप्रत्ययः । सः लक्षणः तदयजशासनं प्रत्यग्रहोत् । हि यस्मात्—गुरुणामाज्ञा अविचारणीया ॥

४७ । लक्षणं पुनिषाहिलेन,—परशुराम पिताम आदेशेन शौर्य जननोर शक्रवत् शिरश्छेदन करिष्याहिलेन ; शक्रजनेन आदेशेन अविचारणीय, अक्षय्य तिमि ७ त९काले अक्षेनेन आदेशेन शौकार करिष्येन ।

अथानुकूलश्रवणप्रतीतामवस्तुभिर्युक्तधुरं तुरङ्गैः ।

रथं सुमन्त्रप्रतिपन्नरश्मिमारोप्य वैदेहसुतां प्रतस्थे ॥ ४७

४७ अः । अथ (असी लक्षणः) अनुकूलश्रवणप्रतीतां वेदेहसुताम् अतस्त्रुभिः तुरङ्गैः युक्तधुरं सुमन्त्रप्रतिपन्नरश्मिं रथम् आरोप्य प्रतस्थे ॥ वाच्य—(तेन लक्षणेन) प्रतस्थे ॥

४७ । अथासी लक्षणः, अनुकूलश्रवणेन प्रतीतामिष्टाकर्णनेन तुष्टां वेदेहसुताम् अतस्त्रुभिः अभीरुभिः गर्भिणीवहनयोग्यैः, 'तसिगृध्रिष्टुषि-
क्षिपेः क्तुः' इति क्तुप्रत्ययः । तुरङ्गैः युक्तधुरं सुमन्त्रेण प्रतिपन्नरश्मिं
गृहीतप्रग्रहं रथमारोप्य प्रतस्थे ॥

४९ । अनन्तरं लक्षणं अभीष्टैवाकाश्रवणेन प्रीतिमयी मौतांके निर्भौकं तुरङ्गयोक्तिं
स्वयम्भारवि-पङ्क्तिगणितं रथे आरोहणं करादेशं अग्रगण्यं करिणेन ।

सा नोयमाना रुचिरान् प्रदेशान्

प्रियङ्करो मे प्रिय इत्यनन्दत् ।

नाबुद्ध कल्पद्रुमतां विहाय

जातं तमात्मन्यसिपत्नवृचम् ॥ ४८

४८ अः । सा रुचिरान् प्रदेशान् नोयमाना (सती) मे प्रियः प्रियङ्कर इति अनन्दत् । तम्
आत्मनि कल्पद्रुमतां विहाय असिपत्नवृचं जातं न अबुद्ध ॥ वाच्य—नोयमानया प्रियेण प्रियङ्करेण
(सूर्यते) इति तथा अनन्यत । सः असिपत्नवृचः जातः नाबोधि ॥

४८ । सा सीता रुचिरान् प्रदेशान् नोयमाना प्राप्यमाणा सती मे
मम प्रियः प्रियं करोतीति प्रियङ्करः प्रियकारोति अनन्दत् । 'क्षेमप्रियः
मद्रेऽण्व' इति चकारात् खच्प्रत्ययः । तं प्रियमात्मनि विषये कल्पद्रुमतां
विहाय असिपत्नवृचं जातं नाबुद्ध नास्मासीत् । बुध्यतेर्लुङ्, असिपत्नः
खड्गकाकारदलः कोऽपि अपूर्वा वृत्तविशेषः । 'असिपत्नी भवेत् कोषाकारि
च नरकान्तरे' इति विश्वः । आसन्नघातुक इति भावः ॥

४८ । मौता मनोज्ञश्रवणेन उपनीत इहेया "अश्रितम् आमात्रं जातिमत्र अश्रित
करिषाहेन" ऐहिकं भाविष्य आनन्तित इहेयाहितेन, किञ्च तान् तौहारां अति कलत्रक-
भावं पत्रिताग्नं करिष्याये अनिपत्र—वृत्तभावधारणं करिष्याहेन, इह त्विनि बुद्धिहेतु
पान्तिनेन ना ।

जुगूह तस्याः पथि लक्ष्मणो यत् सव्येतराण स्फुरता तदच्छा ।

आख्यातमस्यै गुरु भावि दुःखमत्यन्तलुप्तप्रियदर्शनेन ॥ ४९

४९ अः । पथि लक्षणः यत् (दुःखं) तस्याः जुगूह, तत् गुरु भावि दुःखम् अत्यन्तलुप्तप्रियदर्शनेन
स्फुरता सव्येतराण अस्या अस्यै आख्यातम् ॥ वाच्य—लक्षणेन जुगूह । आख्यातवत् अस्मि ।

४९ । पथि लक्ष्मणो यदुःखं तस्याः सीताया जुगूह प्रतिमंस्तवान्

तद्गुरु भावि भविष्यद्दुःखम् अत्यन्तलुप्तं प्रियदर्शनं यस्य तेन स्फुरता
सव्येतरिण दक्षिणेन अक्ष्या अस्यै सौतायै आख्यातम् । स्त्रोणां दक्षिणाक्षि-
स्फुरणं दुर्निमित्तमाहुः ॥

४९ । पश्चिमस्थो गमनकालेन लक्षणं ये ह्यथ गौपनं करिषादित्येन, तौशारं दक्षिण
नद्यं स्फुरित इहेशां चत्वारं यत् प्रियेन अपर्जनकाले मेहे तौतौ अमज्जनं श्रुतिं करिषे
नागिन ।

सा दुर्निमित्तोपगताद् विषादात्
सद्यः परिस्नानमुखारविन्दा ।
राज्ञः शिवं सावरजस्य भूयात्
इत्याशशंसे करणैरवाह्यैः ॥ ५० ॥

५० अ. । सा दुर्निमित्तोपगताद् विषादात् सद्यः परिस्नानमुखारविन्दा (सती) सावरजस्य
राज्ञः शिवं भूयात् इति अवाह्यैः करणैः आशशंसे । वाच्य—तथा...विन्द्या. शिवेन भविष्ये ॥

५० । सा सौता दुर्निमित्तेन दक्षिणाक्षिस्फुरणरूपेणोपगतात् प्राप्तात्
विषादात् दुःखात् सद्यः परिस्नानमुखारविन्दा सती सावरजस्य सानुजस्य
राज्ञो रामस्य शिवं भूयादिति अवाह्यैः करणैः अन्तःकरणैः आशशंसे ।
शंसतेः अपेक्षायाम् आत्मनेपदमिष्यते । करणैरिति बहुवचनं क्रियावृत्त्यभि-
प्रायम् । पुनःपुनः आशशंस इत्यर्थः ॥

५० । एहे ह्यनिमित्तजनित विषादेन तत्काले तौशारं मुखकमलं पत्रिपत्रान् इहेशां
गेन, तथेन जानकौ “अश्वजनेन पशितं राजा राशचत्वरं यजन इडेक” मने मने
वारंवारं एहेकालं कामनां करिषे नागिनेन ।

गुरोर्नियोगाद्वनितां वनान्ते
साध्वीं सुमित्रातनयो विहास्यन् ।
अवार्य्यतेवोत्थितवौचिहस्तै-
जङ्गोर्दुहित्रा स्थितया पुरस्तात् ॥ ५१ ॥

५१ अ. । गुरोः नियोगात् साध्वीं वनितां वनान्ते विहास्यन् सुमित्रातनयः पुरस्तात् स्थितया
जङ्गोः दुहित्रा उत्थितवौचिहस्तैः अवार्य्यत इव । वाच्य—विहास्यन् सुमित्रातनयं स्थिता दुहिता
अवार्य्यत् ॥

५१ । गुरोर्ज्येष्ठस्य नियोगात् साध्वीं वनिताम् अत्याज्यामित्यर्थः,
वनान्ते विहास्यन् त्यज्यन् सुमित्रातनयो लक्ष्मणः पुरस्तादये स्थितया

जङ्गोदुं हित्वा जाङ्गव्या उल्लिखितेः बोचिहस्तैः अवार्थ्यत इव । अकार्यं मा
कुर्व इत्यवार्थ्यत इव इत्युत्प्रेक्षा ॥

५१ । अग्निकान्तरं गच्छन् कोष्ठेन निवेशेन जातृजायां माक्षौ मौढादपवौके
वनमन्थे परिताप्य करिषे उल्लिखित इहेन भगवतौ जाङ्गवौ येन तांशोर अग्रवर्तिनी इहेन
उल्लिखित तत्रकल्प करवारा तांशोर निवेश करिषे जागिनैन ।

रथात् स यन्त्रा निगृहीतवाहात्

तां भ्रातृजायां पुलिनेऽवतार्य्य ।

गङ्गां निषादाहृतनौविशेष-

स्ततार सन्ध्यामिव सत्यसन्धः ॥ ५२

५२ अः । सत्यसन्धः सः यन्त्रा निगृहीतवाहात् रथात् भ्रातृजायां तां पुलिने अवतार्य्य निषादा-
हृतनौविशेषः (सन्) गङ्गां सन्ध्याम् इव ततार । वाचा—तेन, निषादाहृतनौविशेषेण सत्यसन्धेन
सन्ध्या इव गङ्गा तेरे ॥

५२ । सत्यसन्धः सत्यप्रतिज्ञः सः लक्षणः यन्त्रा सारथिना निगृहीत-
वाहात् रुद्धाश्वात् रथात् भ्रातृजायां पुलिनेऽवतार्य्य आरोप्य, निषादेन
किरातेन आहृतनौविशेषः आनीतनौकः सन् गङ्गां भागीरथीं सन्ध्यां
प्रतिज्ञामिव ततार । 'सन्ध्या प्रतिज्ञा मर्यादा' इत्यमरः ॥

५२ । अनन्तरं सुप्रसन्न मारुति अथ मन्वशन करिषे गच्छन् जातृपत्नी मौढाके व्रथ
इहेते आरोपित करिषेन एव मन्वप्रतिज्ञा वाञ्छित अतिज्ञा उल्लिखितेन जात्र
निषादाहृतनौकं नौकां आरोप्यपूर्वकं गङ्गां पारं इहेनैन ।

अथ व्यवस्थापितवाक् कथञ्चित्

सौमित्रिरन्तर्गतवाप्यकण्ठः ।

औत्पातिकं मेघ इवाश्मवर्धं

महोपतेः शासनमुज्जगार ॥ ५३

५३ अः । अथ कथञ्चित् व्यवस्थापितवाक् अन्तर्गतवाप्यकण्ठः सौमित्रिः महोपतेः शासनम्,
मेघः औत्पातिकम् अश्मवर्धम् इव उज्जगार ॥ वाचा—व्यवस्थापितवाचा अन्तर्गतवाप्यकण्ठेन
सौमित्रिणा मेघेन इव उज्जगार ॥

५३ । अथ कथञ्चित् व्यवस्थापिता प्रकृतिमापादिता वाक् येन सः,
अन्तर्गतवाप्यः कण्ठो यस्य सः, कण्ठस्तन्मिताश्रित्यर्थः, सौमित्रिः महोपतेः
शासनं मेघः उत्पाते भवम् औत्पातिकम् अश्मवर्धं शिलावर्धमिव, उज्जगार
उल्लिखितवान् । दारुणत्वेन उज्जगार इत्युत्प्रेक्षा ॥

৫৩। তদনন্তর অন্তর্গতবাঞ্ছা কৃৎকণ্ঠ লক্ষণ অতি কষ্টে বাক্য নিঃসরণ করিয়া শেষে যেমন ঔৎপাতিক শিলা বর্ষণ করে, তজ্জন মহৌপতি রাঘবচন্দ্রের আদেশ উদ্ভিন্ন করিলেন ।

ততোঃমিষঙ্কানিলবিপ্রবিজ্ঞা-

প্রম্ভশ্যমানাভরণপ্রসূনা ।

স্বমূর্ত্তিলাভপ্রকৃতিং ধরিত্রীং

লতেব সীতা মহস্যা জগাম ॥ ৫৪

৫৪ অঃ । ততঃ অমিষঙ্কানিলবিপ্রবিজ্ঞা প্রম্ভশ্যমানাভরণপ্রসূনা সীতা লতা ইব, সহস্যা স্বমূর্ত্তিলাভপ্রকৃতিং ধরিত্রীং জগাম ॥ বাচ্য—অমিষঙ্কানিলবিপ্রবিজ্ঞায়া প্রম্ভশ্যমানাভরণপ্রসূনয়া লতয়া ইব সোতয়া স্বমূর্ত্তিলাভপ্রকৃতিঃ ধরিত্রী জগ্মে ॥

৫৪। ততঃ অমিষঙ্কঃ পরামবঃ ‘অমিষঙ্কঃ পরামবঃ’ ইত্যমরঃ, স এবানিলস্লেণ বিপ্রবিজ্ঞা অমিহতা প্রম্ভশ্যমানানি পতন্তি আভরণানি প্রসূনানি চ যस्याঃ সা সীতা লতেব সহস্যা স্বমূর্ত্তিলাভস্য স্বশরীর-লাভস্য স্নোতপ্তেঃ প্রকৃতিং কারণং ধরিত্রীং জগাম । ভূমৌ পপাত ইত্যর্থঃ । স্নোণামাপদি মায়া এব শরণমিতি ভাবঃ ॥

৫৪। অতল বায়ুবেগে পুষ্পাভরণা লতা সেরূপ মহসা ভূতলে পতিত হইলে তদীয় প্রস্থান সকল ইতস্ততঃ বিক্ষিপ্ত হয়, ঐবদেহীও তজ্জন অপমানসূচক রাগের আদেশবাক্য শ্রবণে শীঘ্র জননী অবনৌতে পতিত হইলে তাঁহার অনঙ্গারনিকর ছড়াইয়া পড়িল ।

দুত্বাকুর্বংশপ্রभवः कथं त्वां

त्यजेदकस्मात् पतिगार्यवृत्तः ।

इति क्षितिः संशयितेव तस्यै

ददौ प्रवेशं जननी न तावत् ॥ ৫৫

৫৫ অঃ । দুত্বাকুর্বংশপ্রभवঃ আর্থ্যবৃত্তঃ পতিঃ ত্বাম্ অকস্মাত্ কথং ত্যজীত্ ? ইতি সংশয়িতা ইব তাবত্ জননী ক্ষিতিঃ তস্যৈ প্রবেশং (আক্সানি) ন দদৌ ॥ বাচ্য—দুত্বাকুর্বংশপ্রববেণ, আর্থ্যবৃত্তেন পত্যা কথং ত্বং ত্যজ্যেতাঃ, সংশয়িতয়া জনন্যা ক্ষিত্যা প্রবেশঃ ন দদৌ ॥

৫৫। দুত্বাকুর্বংশপ্রभवঃ মহাকুলপ্রসূতিঃ ইত্যর্থঃ, আর্থ্যবৃত্তঃ সাধু-চরিতঃ পতিঃ ভর্তা ত্বাম্ অকস্মাত্ অকারণাত্ কথং ত্যজীত্ ? অসম্ভা-বিতমিত্যর্থঃ, ইতি সংশয়িতাব সন্দিহানেব তাবত্ ত্যাগহেতুজ্ঞানাবধেঃ প্রাক্ ইত্যর্থঃ । জননী ক্ষিতিস্তস্যৈ সীতায়ৈ প্রবেশম্, আক্সনীতি শेषঃ, ন দদৌ ॥

६८ । “ईकान्तवःशमस्तु विस्तृतश्रितः शनौष पति रात्रि मङ्गला केन तोषादक
परित्याग करिःउत्तेन” श्रितौषदेवी एहेकप मःशमपत्र इहेयाइ वृत्ति, जननी इहेने
उत्काले उाशक केाडे आलष अमान करिनेन ना ।

सा लुप्तसंज्ञा न विवेद दुःखं
प्रत्यागतासुः समतप्यतान्तः ।
तस्याः सुमित्रात्मजयत्नलब्धो
मोहादभूत् कष्टतरः प्रबोधः ॥ ५६

५६ अ. । लुप्तसंज्ञा सा दुःखं न विवेद, प्रत्यागतासुः (सती) अन्तः समतप्यत । तस्याः
सुमित्रात्मजयत्नलब्धः प्रबोधः मोहात् कष्टतरः अभूत् ॥ वाच्य—लुप्तसंज्ञया तथा न विविदे ।
(दुःखं तां) प्रत्यागतासुं समतप्यत् । सुमित्रात्मजयत्नलब्धेन प्रबोधेन कष्टतरेण अभवि ।

५६ । लुप्तसंज्ञा नष्टचेतना मूर्च्छिता सा दुःखं न विवेद, प्रत्यागतासुः
लब्धसंज्ञा सती अन्तः समतप्यत दुःखेन अदृष्टत इत्यर्थः, तपेः कर्मणि लङ्,
कर्मकर्त्तरीति केचित्, तत्र ‘तपस्तपःकर्मकस्य एव’ इति यङ्निग्रहमात् ।
तस्याः सीतायाः सुमित्रात्मजयत्नलब्धः प्रबोधो मोहात्—कष्टतरोऽतिदुःख-
दोऽभूत् । दुःखवेदनासम्भवादिति भावः ॥

६० । नीता अथमे सेतनाशेना इहेया कोन कष्टेरहे अशुभव करिनेन ना, पर-
कपेहे आवात्र मङ्गलाशु इहेया अताशु अशुत्त इहेनेन । सुमित्रात्मनश्च जन्मन ये
यत्नमङ्कारे उाशर सेतना मङ्गातन करिनेन, इहा येन उत्काले उाशर पक्के
असेतनावहा अपेकां कष्टकर इहेया उठिज ।

न चावदद्भर्तुर्वर्णमार्या
निराकरिणोऽर्वाजिनादृतेऽपि ।
आत्मानमेव स्थिरदुःखभाजं
पुनः पुनर्दुष्कृतिनं निनिन्द ॥ ५७

५७ अ. । आर्या (सा सीता) वृजिनात् ऋते अपि निराकरिणोः भर्तुः अवर्णम् न च
अवदत्, (किन्तु) स्थिरदुःखभाजं दुष्कृतिनम् आत्मानम् एव पुनः पुनः निनिन्द ॥ वाच्य—आर्य्या
अवर्णः नीयत । स्थिरदुःखभाजं दुष्कृती आत्मा निनिन्दे ।

५७ । आर्या साध्वी सा सीता वृजिनादृते एनसो विनापि, ‘कलुषं
वृजिनोऽधम्’ इत्यमरः । ‘अन्याराहितर्त्त’—इत्यादिना पञ्चमो । निराक-
रिणोर्निरासकस्य । ‘अलङ्कृञ्—’ इत्यादिनेष्णच् प्रत्ययः । भर्तुर्वर्णमपवादं
न चावदत् नैव भवादीत् । किन्तु स्थिरदुःखभाजमतएव दुष्कृतिनमात्मानं
पुनःपुनर्निनिन्द ॥

६१। माक्षी गौडा पापहीना इहेनेन ये गति ठांशके पत्रिठाप करिशाछेन,
एकउ तनि रांमछेय अति कोनई दोषारोप करिनेन न, परउ छिन्नःपठागिनी
उ इहउतकारिणी बनिषा आपनांकेहे आपनि वारंशवार निष्ठा करिडे नागिनेन ।

आश्वस्य रामावरजः सतीं ता-

माख्यातवाल्मीकिनिकेतमार्गः ।

निघ्नस्य मे भर्तृनिदेशरौच्यं

देवि क्षमस्वेति बभूव नमः ॥ ५८

५८ अः । रामावरजः सतीं ताम् आश्वस्य आख्यातवाल्मीकिनिकेतमार्गः (सन्) निघ्नस्य मे
भर्तृनिदेशरौच्यं (हे) देवि ! क्षमस्व इति नमः बभूव ॥ वाच्य—आख्यातवाल्मीकिनिकेतमार्गं च
रामावरजेन क्षम्यताम् इति नखेण बभूव ।

५८। रामावरजो लक्ष्मणः सतीं साध्वीं तामाश्वस्य आख्यात उपदिष्टो
वाल्मीकेर्निकेतस्याश्रमस्य मार्गं येन स तथोक्तः सन् निघ्नस्य पराधीनस्य
'अधीनो निघ्न आयत्तः' इत्यमरः । मे भर्तृनिदेशेन स्वाम्यनुग्रहा हेतुना
यद्वैश्यं पारुष्यं तत् हे देवि ! क्षमस्व इति नमः प्रणतो बभूव ॥

६८। रामावरज लक्ष्मण माक्षी गौडादेवौके आश्वस्य अश्रमं करिषा महर्षि वांशौकर
उपायनगमनेन पथ अदर्शनपूर्वकं बनिनेन,—“देवि ! आशि पराधीन, अकूर
आकापाननइहू आपनार अति ये ककवावहार करिनाम, ठांश कमा ककन” एहेकप
बनिषा अगत इहेनेन ।

सीता तमुत्थाप्य जगाद वाक्यं

प्रीतास्मि ते साम्यं चिराय जीव ।

विडौजसा विष्णु रिवाग्रजेन

भ्रात्रा यदित्यं परवानसि त्वम् ॥ ५९

५९ अः । सीता तम् उत्थाप्य वाक्यं जगाद । (हे) सौम्य ! ते प्रीता अस्मि, चिराय जीव
यत् विडौजसा विष्णुः इव, अग्रजेन भ्रात्रा त्वम् इत्यं परवान् असि ॥ वाच्य—सीतया जगद्, प्रीतया
भूयते । तया जीव्यतां विष्णुना इव परवता भूयते ।

५९। सीता तं लक्ष्मणमुत्थाप्य वाक्यं जगाद,—किमिति ? हे सौम्य !
साधो ! ते प्रीतास्मि । चिराय चिरं जीव । यत् यस्मात् विडौजसा
इन्द्रेण विष्णुरपेन्द्र इव अग्रजेन ज्येष्ठेन भ्रात्रा त्वमित्यं परवान् पर-
तन्मोऽसि ॥

६९। उधन गौडा ठांशके उवापिठ करिषा कहिनेन—(हे) मोम ! आशि

ढोमार अति लीला इहेबाहि, छुमि होर्षत्रौवी इ०, उपेख देवन हेखेर अशोन, उक्कण छुमि० ढोमार कोठेर अशोन, अउएव ढोमार ए विवेक दोष नाहे ।

श्वश्रू जनं सर्वमनुक्रमेण विज्ञापय प्रापितमत्प्रणामः ।

प्रजानिषेकं मयि वर्त्तमानं सूनोरनुध्यायत चेतसेति ॥ ६०

६० अः । सर्वं श्वश्रू जनम् अनुक्रमेण प्रापितमत्प्रणामः (सन्) विज्ञापय । मयि वर्त्तमानं सूनोः प्रजानिषेकं चेतसा अनुध्यायत इति । वाचा—प्रापितमत्-प्रणामिन (तया) श्वश्रू जनः विज्ञाप्यताम् प्रजानिषेकः मयि वर्त्तमानः अनुध्यायताम् ।

६० । सर्वं श्वश्रू जनमनुक्रमेण प्रापितमत्प्रणामः सन् मत्प्रणाममुक्ते-
त्यर्थः, विज्ञापय । किमिति ? निषिध्यत इति निषेकः मयि वर्त्तमानं
सूनोस्तुत्पुत्रस्य प्रजानिषेकं गर्भं चेतसा अनुध्यायत शिवमस्ति त्विति चिन्तयत
इति ॥

७० । हे नन्धन ! छुमि अक्षमश्रूक यथाक्रमे आमार कउ अणमि जानाहेवा
बनिए,—आमि ये ठांशेनर उनयेर ऐरमकाउ गर्ड धावण करिवाहि, ठांशेरा येन
येन येन सेहे गर्डइ मञ्जांनर कजाणि कामना करेन ।

वाचास्त्वया महचनात् स राजा

वक्त्रौ विशुद्धामपि यत् समक्षम् ।

मां लोकवादश्रवणादहासीः

श्रुतस्य किं तत् सदृशं कुलस्य ॥ ६१

६१ अः । सः राजा त्वया महचनात् वाचाः । समक्षं वक्त्रौ विशुद्धाम् अपि मां लोकवाद-
श्रवणात् अहासीः (इति यत् तत् श्रुतस्य कुलस्य च) सदृशम् किम् ? ॥ वाचा—त्वं तं राजानं
ब्रूयाः । विशुद्धा अहं त्वया अहायिषि ।

६१ । स राजा त्वया महचनात् महचनमिति कृत्वा, ल्यब्लोपे पञ्चमी,
वाचो वक्तव्यः । किमित्यत आह—‘वक्त्रौ’ इत्यादिभिः सप्तभिः श्लोकैः ।
अक्षोः समीपे समक्षम्, विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः, सामोप्यार्थे वा अव्ययीभावे
शरदिति समासान्तष्टच्प्रत्ययः । समक्षम् अग्रे वक्त्रौ विशुद्धामपि मां
लोकवादस्य मिथ्यापवादस्य श्रवणाद्वेतोरहामोरत्याक्षीरिति यत्
तच्छ्रुतस्य प्रख्यातस्य कुलस्य सदृशं किम् ? किन्त्वसदृशमित्यर्थः । यद्वा
श्रुतस्य श्रवणस्य कुलस्य चेति योजना । कामचार्य्यसोति भावः ॥

७१ । छुमि आमार बाकाशुनादे राका रायछक क हेवे,—आपनात्र मयके
आमि अग्निपत्रीकार परिच्छा इहेने० केवल जाकापवाश्रवणे ये आशाके परि-
छाग करिनेन, हेह कि आपनात्र अग्निक् वधुक्केनर अक्षकण कार्य इहेन ?

कल्याणबुद्धेरथवा तवायं न कामचारो मयि शङ्कनीयः ।

ममैव जन्मान्तरपातकानां विपाकविस्फूर्जथुरप्रसङ्गः ॥६२

६१ अः । अथवा कल्याणबुद्धेः तव मयि अयं कामचारः न शङ्कनीयः (किन्तु) मम एव जन्मान्तरपातकानां अप्रसङ्गः विपाकविस्फूर्जथुः ॥ वाचा—त्वम् इमं कामचारं न शङ्केथाः । अप्रसङ्गेन विपाकविस्फूर्जं न भूयते ।

६२ । कल्याणेति अथवा कल्याणबुद्धेः सुधियः तव कर्तुः मयि विषये अयं त्यागो न कामचारः इच्छया करणं नाशङ्कनीयः । कामचारशङ्कापि न क्रियत इत्यर्थः । किन्तु ममैव जन्मान्तरपातकानामप्रसङ्गः विपक्षत-इति विपाकः फलित एव विस्फूर्जथुरशनिनिर्घोषः । 'स्फूर्जथुर्वज्रनिर्घोषः इत्यमरः ॥

७२ । अथवा "आपनि कल्याणशक्ति, आपनि वे सथेच्छातावेर वनवर्द्धो इहेवा आमारके परिताग करिशाहेन; आशि कथनठ एकरा आपका करिते पात्रि ना; हेवा आमार जगाउरकृत अनठ पातकेर धर्खिबह वज्रनिर्घोषकूना फन ।

उपस्थितां पूर्वमपास्य लक्ष्मीं

वनं मया साङ्गमसि प्रपन्नः ।

तदास्पदं प्राप्य तथातिरोषात्

सोढास्मि न त्वद्भवने वसन्ती ॥ ६३

६३ अः । पूर्वम् उपस्थितां लक्ष्मीम् अपास्य मया साङ्गं वनं प्रपन्नः असि, तत् तथा अतिरोषात् त्वद्भवने आस्पदं प्राप्य वसन्ती सोढा न अस्मि ॥ वाचा—प्रपन्नेन भूयते । वसन्त्या मया सोदया न भूयते ।

६३ । पूर्वमुपस्थितां प्राप्तां लक्ष्मोमपास्य मया साङ्गं वनं प्रपन्नोऽसि प्राप्तोऽसि । तत् तस्मात्—तया लक्ष्म्या अतिरोषात् त्वद्भवने आस्पदं प्रतिष्ठाम् । 'आस्पदं प्रतिष्ठायाम्' इति निपातः । प्राप्य वसन्तो अहं सोढा नास्मि ॥

७३ । "गृहे आपनि उपस्थित राखलक्ष्मी परिताग करिशा आमार नहिउ बने प्रपन्न करिशाहेनेन; एकणे समय बुद्धिशा जेहे राखलक्ष्मी आपनार आवाजे आमारके हान नाउ करिते देखिशा रोववणतः येन तांश नह करिते पात्रितेहेन ना ।

निशाचरोपप्लुतभर्तृकाणां तपस्विनीनां भवतः प्रसादात् ।

भूत्वा शरण्या शरणार्थमन्यं कथं प्रपत्ये त्वयि दौष्यमाने ॥६४

६४ अः । निशाचरोपप्लुतभर्तृकाणाम् तपस्विनीनां भवतः प्रसादात् शरण्या भूत्वा त्वयि दीप्यमाने (सति) शरणार्थम् अन्यं कथं प्रपत्स्ये ॥ वाचा—मया शरण्याया अन्यः कथं प्रपत्स्यते ।

६४ । निशाचरैरुपप्लुताः पौडिता भर्तारो यासां ता निशाचरोपप्लुत-भर्तृकाः 'नद्यृतश्च' इति कपप्रत्ययः, तासां तपस्विनीनां भवतः प्रसादाद्-नुग्रहाच्छरण्या शरणसमर्था भूत्वा, अद्य त्वयि दीप्यमाने प्रकाशमाने सत्येव शरणार्थमन्यं तपस्विनां कथं प्राप्स्यामि ॥

७४ । "पूर्वे निशाचरराशौ शशिपतेर अति उपलब्ध करिजे शशिपतेरा आनात्रहे शरण गहेतेन, आमि उरकातेन आपनारहे अशुशहे उरशनिगतेक आश्रय प्रदान करिदा हिनाम ; एकतेने तेने आपनि आखजामान शकिरेते आमि काशर शरणगत हहेव ?"

किंवा तवात्यन्तवियोगमोघे कुर्यामुपेक्षां हतजीवितेऽस्मिन् ।
स्याद्रक्षणीयं यदि मे न तेजस्त्वदीयमन्तर्गतमन्तरायः ॥ ५६

६५ अः । किंवा, तव अत्यन्तवियोगमोघे अस्मिन् हतजीविते उपेक्षां कुर्याम् ? रक्षणीयम् अन्तर्गतं त्वदीयं तेजः मे मम अन्तरायः न स्यात् ॥ वाचा—मया उपेक्षा क्रियेत रक्षणीयेन अन्तर्गतेन त्वदीयेन तेजसा अन्तरायेण न भूयेत ।

६५ । किंवा अथवा ताव सम्बन्धिना अत्यन्तेन पुनःप्राप्तिरहितेन वियोगेन मोघे निष्फलेऽस्मिन् हतजीविते तुच्छजीविते उपेक्षां कुर्यां कुर्यामिव रक्षणीयं रक्षणाहंमन्तर्गतं कुक्षिस्थं त्वदीयं तेजः शुक्रं गर्भ-रूपम् 'शुक्रं तेजोरेतसौ च बीजवीर्यंन्द्रियाणि च' इत्यमरः । मे मम अन्तरायो विघ्नो न स्यात् यदि ॥

७६ । "अस्यति यदि आमार गर्भस्थित अवश्वरूपीय आपनार मखान अवश्वराव ना हहेते, एतेव कि आपनार छिरविराहे अहे निष्कृज कृच्छ्र जीवन धारण करिगाम ?"

साहं तपः सूर्यनिविष्टदृष्टि-

रूढं प्रसूतेश्वरितुं यतिष्ये ।

भूयो यथा मे जननान्तरेऽपि

त्वमेव भर्ता न च विप्रयोगः ॥ ६६

६६ अः । सा अहं प्रसूतेः ऊढं सूर्यनिविष्टदृष्टिः (सती तथाविधं) तपः चरितुं यतिष्ये, यथा भूयः मे जननान्तरे अपि त्वमेव भर्ता, न च विप्रयोगः ॥ वाचा—तथा सूर्यनिविष्टदृष्ट्या मया यतिष्यते । त्वया भर्ता भूयेत । विप्रयोगेण न भूयेत ।

६६ ! साहं प्रसूतरूढं सूर्यनिविष्टदृष्टिः सती तथाविधं तपश्चरितुं यतिष्ये, यथा भूयस्तेन तपसा मे मम जननान्तरेऽपि त्वमेव भर्ता स्याः विप्रयोगश्च न स्यात् ॥

৬৬। “আমি প্রসবাস্তে সূর্যের প্রতি উর্দ্ধদৃষ্টি নিবদ্ধ করিয়া এই বলিয়া তপশ্চরণ করিব যে, জন্মান্তরেও যেন আপনিই আমার আমি হন এবং এইরূপ নিদাক্ষণ বিরহ-যজ্ঞা যেন পুনরায় সহ্য করিতে না হয়।”

नपस्य वणाश्रिमपालनं यत् स एव धर्मो मनुना प्रणौतः ।
निर्वासिताप्येवमतस्त्वयाहं तपस्विसामान्यमवेक्षणीया ॥ ६७

६७ अः । वर्षाश्रमपालनं यत् सः एव ब्रह्मस्य धर्मः मनुना प्रणीतः, अतः त्वया एवम् अहं निर्व्या-
सिता अपि तपस्विसामान्यम् अवेल्लेषाया ॥ वाचा—वर्षाश्रमपालनेन येन तेन एव धर्मैश्च मनुना
प्रणीतेन भूयते । त्वम् एव निर्व्यासितां माम् अवेल्लेषाः ।

६७। वर्णानां ब्राह्मणादीनामाश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनाञ्च पालनं यत्
स एव नृपस्य धर्मो मनुना प्रणीत उक्तः। अतः कारणात् एवं त्वया
निष्कासिता निष्कासिताप्यहं तपस्विभिः सामान्यं साधारणं यथा भवति
तथा श्रव्येक्षणीया। कलत्रदृष्टभावेऽपि वर्णाश्रमदृष्टिः सीतायां
कर्तव्येत्यर्थः ॥

৬৭। “নৃপগণের যে ব্রাহ্মণাদি বর্গ এবং ব্রহ্মচর্যাাদি আশ্রমশালন, ভগবান্ মহা তাহাই ধর্ম বলিয়া প্রণয়ন করিয়াছেন ; অতএব আপনি আমাকে নির্দ্বিগত করিয়াও সামান্য তপস্বিনীবোধেও অবশ্য দৃষ্টি করিবেন।”

तथेति तस्याः प्रतिगृह्य वाचं
रामानुजे दृष्टिपथं व्यतीते ।
सा मुक्तकण्ठं व्यसनातिभारा-
च्चक्रन्द विग्ना कुररीव भूयः ॥ ६८

६८ अः । तस्या वाचं तथेति प्रतिगृह्य रामानुजे दृष्टिपथं व्यतीते (सति) सा व्यसनातिभारान्
मृतकण्ठं विषया कुरुरी इव भूयः चक्रन्द ॥ वाचा—तथा विषया कुरुरी इव चक्रन्दे ।

६८। तथेति तस्याः सीताया वाचं प्रतिगृह्य अङ्गीकृत्य रामानुजे लक्ष्मणे दृष्टिपथं व्यतीते अतिक्रान्ते सति सा सीता व्यसनातिभाराद् दुःखातिरेकात्—मुक्तकण्ठं यथा स्यात् तथा वाग्बुध्येत्यर्थः, विन्ना भीता कुरुरी इव 'उत्क्रोशकुरुरी समौ' इत्यमरः, भूयिष्ठं चक्रन्द चक्रोश ॥

৬৮। অনন্তর লক্ষ্যণ “আমি এ সমস্তই নিবেদন করিব” এই অঙ্গীকার করিয়া দ্বীপথের অতীত হইলে জানকী হৃৎকণ্ঠে উদ্বিগ্ন হইয়া ভীত। কুরুর রক্তাশ্রু পুনরায় মুক্তকণ্ঠে ক্রন্দন করিতে লাগিলেন।

नृत्यं मयूराः कुसुमानि वृक्षा दर्मानुपात्तान् बिजहुर्हरिण्यः ।
तस्याः प्रपन्ने समदुःखभावमत्यन्तमासीदुदितं बनेऽपि ॥ ६६

६६ अः । मयूराः नृत्यं, वृक्षाः कुसुमानि, हरिण्यः उपात्तान् दर्मान् बिजहुः तस्याः समदुःखभावं प्रपन्ने बने अपि अत्यन्तं रुदितम् आसीत् ॥ वाचा—मयूराः नृत्यं, वृक्षाः कुसुमानि, हरिण्योऽपि उपात्ताः दर्माः बिजहुरि अत्यन्तं न रुदितेन अभूयत ।

६८ । मयूराः नृत्यं विजहुस्तात्तवन्तः, वृक्षाः कुसुमानि, हरिण्यः उपात्तान् दर्मान्, इत्यं तस्याः सीतायाः समदुःखभावं प्रपन्ने तुलादुःखत्वं प्राप्ते बने अपि अत्यन्तं रुदितमासीत् । यथा रामगेहेऽपीत्यपिशब्दार्थः ॥

७० । त्वेन मयूराणां नृताः वृक्षा मकम कुरुष्व एव शत्रुनिबन्धनं गृहीतं क्व क्वन पत्रिष्ठान्नं क्विन्नं ; एदेकमे वनमथो मकमे हे हेन गौतां नमः शत्रुव आशु हरेषा अताञ्च त्राशनं क्विन्ते नाग्निन ।

तामभ्यगच्छद् दितानुसारी कविः कुशेधाहरणाय यातः ।
निषादबिह्वलजदर्थनोत्यः श्लोकत्वमापद्यत यस्य शोकः ॥ ७०

७० अः । कुशेधाहरणाय यातः कविः रुदितानुसारी (सन्) ताम् अभ्यगच्छत् निषाद-विह्वलजदर्थनोत्यः यस्य शोकः श्लोकत्वम् आपद्यत ॥ वाचा—यातेन रुदितानुसारिणा कविना सा अभ्यगम्यत । निषादविह्वलजदर्थनोत्ये न शोकेन श्लोकत्वम् आपद्यत ।

७० । कुशेधाहरणाय यातः कविर्वाल्मीकिः रुदितानुसारी सन् तां सीतामभ्यगच्छत् । अभिगमनञ्चक्रे, दयालुतयेत्याह—निषादेति, निषादेन व्याधेन विह्वल्य अलजस्य क्रीडस्य दर्शनेन उत्थः उत्पन्नो यस्य शोकः श्लोकत्वमापद्यत, श्लोकरूपेणावोचदित्यर्थः । स च श्लोकः पद्यते—मा निषाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतोः समाः । यत् क्रीडमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥ इति । तिरस्चामपि दुःखं न सेहे । किमुताम्येषा-मिति भावः ॥

पौराणिकी वार्ता—आसीत् पुरा रत्नाकरो नाम कश्चिद्विद्वान्, स तु दस्युवृत्तिमास्थाय जीवनमया-पयत् । अथैकदा स काननं पश्येत् नृजगत्तदावासादितवान्, आसाद्य च तौ दस्युधर्मतया हनुमिदिव । यदासी तयोः करौ बबन्ध, तदा नारदसमकथयत्—विलुप्तमते ! किं त्वया पापकर्मणा कृतं—दुर्लभे-ऽस्मिन् बिजकुले जम्भ परिगृह्य दूरमासां ब्राह्मणं, किमहो पापाध्यवसायेन रौरवपथं परिचरसि ! रत्नाकरः प्रत्युवाच—मेने तावदियं मे पापप्रवृत्तिः, किन्तु शताभ्यन्तकार्याणि कृत्वा यत् परिवाराचां पोषणं तदन्वदादीनां न दोषावहमिति । उत वा यदर्थमयं मेऽध्यवसायः पापार्जितसार्थलोप-भोगेन तेऽपि पापिनः स्युः, तेन हि तेः साईमहमपि रौरवं गमिष्यामीति न तेषां दुःखावहम् । सुखेति तं देवर्षिरोचत्—भान्तेऽस्मिन् ! संसारंऽस्मिन् पिता वा माता वा पुत्रः कलत्रं वा न कोऽपि लज्जतपापस्य फलं भोचते । अथ यदि ते मद्बचने आस्था न जायते तदा गृहं गत्वा पित्रादीन्

प्रत्येकं पृच्छ, यदि ते पापभागं ग्रहीष्यति तदा यथेष्टमनुष्ठेयताम् । तदाकथं गृहं गत्वा पृच्छतो रत्नाकरस्य तथाविधानुष्ठानजनितपापभारभागं वोढुं कोऽपि न स्वजनः स्वीचकार । तदानीं स पुनर्नारदसमीपमागत्य आत्मनिष्कृत्यै तं शरणमाजगाम । नारदस्तु तं रामनाम्ना अदीक्षयत्, किन्तु रत्नाकरेण एतादृक् पापमाचरितं, यत् जिह्वाजडतया रामनामापि उच्चारयितुं न शक्यते अथ । अथ “मरामरे”ति द्विरुच्चारणेन राम इति सकृत् सञ्जायते इत्यालोच्य देवर्षिः पुनस्तथाविध-“मरा”-मन्त्रेण तं दीक्षयित्वा प्रस्थितः । रत्नाकरोपि बहुशो “मरामरा” इति प्रजपन् वक्षीकेनाहतसर्वाङ्गसंस्थौ । अथ गते बहुतिथे काले देवर्षिः पुनस्तथागत्य निर्विकारः तं तथाविधमालोक्य वक्षीकेनाहतसर्वाङ्गत्वान् तं “वाञ्छीकि”रिति नाच्चा अभिहितवान् । किमस्ती रामनाममाहात्म्यं—पूर्वं यः खलु त्यक्तभूतदय आसीत्, अस्मीमहापापानुष्ठानरततया यः कदाचित् रामनामापि उच्चारयितुमसमर्थः दयालुः स इदानीं क्लृप्तमिथुनहननोद्यतं निषादं “मा निषादं प्रतिष्ठां त्वमगम” इत्यादिश्लोकेन निवारयितु-मशक्यव्यस्यति । तदा नारदः वाञ्छीकेः श्लोकस्फूर्तिमालोच्य तं “आदिकवि”रित्युपाधिनाप्यलक्षकारः । एवं स मुनिर्वाञ्छीकिः श्लोकरचनापथप्रविष्टरूपदिष्ट्य तैवैव तत्तत्तमवता भगवता देवर्षिणा ‘रामायण’ नाम साधु काव्यं प्रणीतवान् । इति ।

१० । बाधविह्वलं क्रोक्षमिथुनं दर्शनेन शीघ्रं उच्छ्वसितं शोकं श्लोकरूपेण परिणतं हृद्ग्रह्णिनः, महे आदिकवि वाञ्छीकि इत्येवमस्मिन् समिन् कृष्णमि आश्रयणं कञ्च विचरणं करिते करिते रोदनं क्षमिन् अश्रुपरेण आश्रित्वा शीघ्रं महीपे उपनोत हृद्गलेन ।

**तमश्च नेत्रावरणं प्रमृज्य सीता विलापाद्विरता बबन्दे ।
तस्यै मुनिर्दोहदलिङ्गदर्शी दाश्वान् सुपुत्राशिषमित्युवाच॥७१**

७१ अः । सीता विलापात् विरता (सती) नेत्रावरणम् अश्रु प्रमृज्य तं बबन्दे । दोहद-लिङ्गदर्शी मुनिः तस्यै सुपुत्राशिषं दाश्वान्, इति उवाच ॥ वाचा—विरतया सीतया स बबन्दे । दोहदलिङ्गदर्शिना दाश्वान् मुनिना इति ऊचे ।

७१ । सीता विलापात् विरता सती नेत्रावरणं दृष्टिप्रतिबन्धकमश्च प्रमृज्य तं मुनिं बबन्दे । दोहदलिङ्गदर्शी गर्भचिह्नदर्शी मुनिस्तस्यै सीतायै सुपुत्राशिषं तत्प्राप्तिहेतुभूतां दाश्वान् दत्तवानिति वक्ष्यमाणप्रका-रिणोवाच । ‘दाश्वान् साहजान् मोढांश्च’ इति कक्षन्तो निपातः ॥

जाने विसृष्टां प्रणिधानतस्त्वां

मिथ्यापवादक्षुभितेन भर्त्ता ।

तन्मा व्यथिष्ठा बिषयान्तरस्य

प्राप्तासि वैदेहि पितुर्निकेतम् ॥ ७२

७२ अः । त्वां मिथ्यापवादक्षुभितेन भर्ता विसृष्टां प्रणिधानतः जाने । (६) वैदेहि । बिषया-न्तरस्य पितुः निकेतं प्राप्ता अस्मि, तत् मा व्यथिष्ठा । वाचा—विसृष्टा त्वं मया ज्ञायसे । प्राप्तया भूयते मा व्यथिष्ट ।

সতাং বিদুর্বা ভবোচ্ছ্বেদকরো জ্ঞানোপদেশাদিনা সংসারদুঃখধ্বংসকারী । ত্বং
পতিদেবতানাং পতিব্রতানাং ধুরি অগ্রে স্থিতা । যেন নিমিত্তেন মমানু-
কম্পয়া অনুগাছা নাসি তৎ কিম্ ন কিঞ্চিদিত্যর্থঃ ॥

৭৪। তোমার স্বস্ত্র ঐশ্বর্যকোর্ডি রাণা মনস্ত্র আবার মণি ছিগেন, তোমার
পিতা জনক জ্ঞানোপদেশ দ্বারা নান্দ্রিগের ভববন্ধন ছিন্ন করেন এবং তুমি পতিব্রত-
দেবতার অঙ্গগণা, অতএব তুমি কেন না আমার অঙ্গকম্পায় পাত্তি হইবে?

তপস্বিসংসর্গবিনোতসত্বে তপোবনে বীতভয়া বসাস্মিন্ ।

ইতো ভবিষ্যত্যনঘপ্রসূতেরপত্যসংস্কারমযো বিধিস্তি ॥ ৩৫

৩৫ অঃ। অস্মিন্ তপস্বিসংসর্গবিনোতসত্বে তপোবনে বীতভয়া বস । ইতঃ অনঘপ্রসূতৈঃ অপত্য-
সংস্কারমযো বিধিঃ ভবিষ্যতি ॥ বাচ্য—বীতভয়া ভবতাম্ । অপত্যসংস্কারমগ্নে বিধিনা
ভবিষ্যতি ।

৩৫। তপস্বিসংসর্গেণ বিনোতসত্বে শান্তজন্মকৌঃস্মিন্ তপোবনে বীত-
ভয়া নির্মীকা বস । ইতোঃস্মিন্ বনেঃনঘপ্রসূতৈঃ সুখপ্রসূতৈঃপত্যসংস্কার-
মযো জাতকর্মাদিক্রুপো বিধিরনুষ্ঠানং ভবিষ্যতি ॥

৭৫। তপস্বীশ্লিগ্নে মনঃসর্গে এই তপোবনস্থিত স্থিত জন্মগণ সন্তানগণ সন্তানভাব
দ্বারা করিত্রাহে, অতএব তুমি নির্ভয়ে এখানে বাস কর, এখানে তুমি বিনা ক্রমে
সন্তান প্রসব করিবে এবং তাহাদের জাতকর্মাদি সংস্কার বচাবিধি সম্পাদিত হইবে ।

অশূন্যতীরাং মুনিসন্নিবেশৈস্তমোপহৃত্বীং তমসাং বগাছ ।

তত্সৈকতোত্সঙ্গবলিক্রিয়াभिः सम्पत्स्यते ते मनसः प्रसादः ॥ ৩৬

৩৬ অঃ। মুনিসন্নিবেশৈঃ অশূন্যতীরাং তমোঃপহৃত্বীং তমসাং (নদীং) বগাছ তত্সৈকতোত্সঙ্গবলি-
ক্রিয়াभिঃ তে মনসঃ প্রসাদঃ সম্পৎস্যতে ॥ বাচ্য—প্রসাদেণ সম্পৎস্যতে ।

৩৬। সন্নিবিশন্তে যেষ্বিতি সন্নিবেশা উটজাঃ, অধিকরণার্থে ঘজ-
প্রত্যয়ঃ । মুনীনাম্ সন্নিবেশৈরুটজৈরাশূন্যতীরাং পূর্ণতীরাং তমসঃ শোকস্য
পাপস্য বা অপহৃত্বীম্ । ‘তমস্তু ক্তোবে পাপে নরকশোকयोঃ’ ইত্যমরঃ ।
তমসাং নদীং বগাছ তত্র স্নাত্বা, বলিক্রিয়াপেচয়া পূর্বেকালতা, তस्याঃ
সংকতোত্সঙ্গেষু বলিক্রিয়াभिरिष्टदेवतापूजाविधिभिस्तৌ মনসঃ প্রসাদঃ
সম্পৎস্যতে ভবিষ্যতি ॥

৭৬। যে দেশে, মুনিগণের নন্দ্রিগেরদ্বারা ভববন্ধন পরিত্যাগ করিয়াছেন, তুমি
এই কল্মষনাশিনী তমসার জলে অবগাহন এবং তাহার পুন্যে অভ্যাসে দেবতার পূজা
কর, তোমার মন সুশান্ত হইবে ।

पुष्पं फलं चार्त्तवमाहरन्तौ

बीजञ्च बालेयमकृष्टरोहि ।

विनोदयिष्यन्ति नवाभिषङ्गा-

मुदारवाचो मुनिकन्यकास्त्वाम् ॥ ७७

७७ अ. । चार्त्तवं पुष्पं फलं च अकृष्टरोहि बालेयं बीजं च आहरन्त्यः उदारवाचः मुनिकन्यकाः नवाभिषङ्गां त्वां विनोदयिष्यन्ति ॥ वाच - आहरन्तीभिः उदारवाग्भिः मुनिकन्यकाभिः नवाभिषङ्गा त्वं विनोदयिष्यसि ।

७७ । ऋतुरस्य प्राप्त चार्त्तवं स्वकालप्राप्तमित्यर्थः । पुष्पं फलञ्च, अकृष्टरोहि अकृष्टक्षेत्रोत्थम् अकृष्टपथ्यमित्यर्थः । बालेये हितं बालेयं पूजायोग्यम्, 'हृदिर्हृपधिवलेर्हृज्' इति ढञ्प्रत्ययः, बीजं नीवारादिधान्यञ्च आहरन्त्य उदारवाचः प्रगल्भगिरो मुनिकन्यका नवाभिषङ्गां नूतनदुःखां त्वां विनोदयिष्यन्ति ॥

११ । मुनिकन्यायां समरोहितं कमलं, पुष्पं एवम् अकृष्ट-पथां पूजायोग्यं नौवारादि धान्यं आहरणं करिष्या उदारवाचो ङोश्वर नवपौकससुखं मनसि विनोद-जन्मादनं करिष्ये ।

पयोघटेराशमबालवृक्षान् संवर्धयन्तोऽवबलानुरूपैः ।

असंशयं प्राक्तनयोपपत्तेः स्तनम्वयप्रौतिमवाप्स्यसि त्वम् ७८

७८ अ. । अवबलानुरूपैः पयोघटेः आशमबालवृक्षान् संवर्धयन्तो त्वं तनयोपपत्तेः प्राक् असंशयं स्तनम्वयप्रौतिम् अवाप्स्यसि ॥ वाच - संवर्धयन्त्या त्वया स्तनम्वयप्रौतिः प्रवाप्स्यते ।

७८ । अवबलानुरूपैः स्वशक्त्यनुसारिभिः पयसामश्रसां घटेः, स्तन्ये-रिति च ध्वन्यते । आशमबालवृक्षान् संवर्धयन्तो त्वं तनयोपपत्तेः प्राक् पूर्वम् असंशयं यथा तथा स्तनं धयति पिवतोति स्तनम्वयः शिशुः, 'नासिकास्तनयोर्धाधेटोः' इति खश्प्रत्ययः, 'अहर्हिषत्' इत्यादिना मुमागमः । तस्मिन् या प्रौतिस्ताम् अवाप्स्यसि । ततः परं सुलभ एव विनोद इति भावः ॥

१८ । तृप्तिं शीघ्रं गाम्भीर्यरूपं मेघनघटं दारं आश्रयं वागपापं सकलं सन्वर्द्धितं करिष्या निश्चये मन्त्रानोप-स्तितं पूर्वैर्हृदयगौ निष्ठं पापनश्वरं शूरेण अश्रुतं करिष्ये पात्रिष्ये ।

अनुग्रहप्रत्यभिनन्दिनीं तां वात्मीकिरादाय दयाद्रचेताः ।

सायं मृगाध्यासितवेदिपार्श्वं त्वमाश्रमं शान्तमृगं निनाय ७९

७८ अः । दयाद्रचेताः वाञ्छीकिः अनुग्रहप्रत्यभिनन्दिनीं ताम् आदाय सायं वृगाध्यासितवेदि-
पादे शान्तमग्नं स्वम् आश्रमं निनाय ॥ वाच्य—दयाद्रचेतसा वाञ्छीकिना (सा) निन्ये ।

७९ । दयद्रचेता वाञ्छीकिः अनुग्रहं प्रत्यभिनन्दतीति तथोक्तां तां
सीताम् आदाय सायं मृगेरध्यासितवेदिपार्श्वमधिष्ठितवेदिप्रान्तं शान्तमग्नं
स्वमाश्रमं निनाय ॥

१० । दयार्द्रशृङ्ग मर्दि वाञ्छीकि एहेकप अनुग्रहवाक्ये प्रत्यभिनन्दिनं करिष्ये
मेहे शौतःपौक्येक एहेनपूरकं माहृमममे शौग आश्रमे महेरा गेहेन, तथन शाङ्-
श्रुताव मुपगन तीहार सखवेदिन पाश्चै ईषविष्टे र'इशाहिन ।

निनिपेयामारा च शोकदीनां तदागमप्रीतिषु तापसीषु ।

निर्विष्टसारां पितृभिर्हिमांशारण्यां कलां दर्श इवौषधीषु ८०

८० अः । शोकदीनां तदागमप्रीतिषु तापसीषु पितृभिः निर्विष्टसारां हिमांशोः अन्त्याम् कलां
दर्शः औषधिषु इव, अर्पयामास च ॥ वाच्य—(तेन वाञ्छीकिना) शोकदीना सा दर्शेन निर्विष्टसारा
अन्त्या कला अर्पयामासि ।

८० । शोकदीनां तां सीतां तस्याः मौताया आगमेन प्रीतिर्शासां
तासु तापसीषु, पितृभिरन्निष्वात्तादिभिर्निर्विष्टसारां भुक्तमारां हिमांशो-
रन्त्यामवशिष्टां कलां दर्शोऽमावास्याकाल औषधीष्विव अर्पयामास च ।
अथ पराशरः—‘पिवन्ति विमलं सोमं विशिष्टा तस्य या कलाः । सुधा-
मृतमयीं पुण्यां तामिन्दोः पितरो मुने ॥’ इति । व्यामश्व—‘अमायान्तु
सदा सोम औषधीः प्रतिपद्यते’ इति ॥

८० । अनन्तर अमावस्या तिथि वेत्रप अग्निषाठानि पित्रुगणैरङ्कुरावनिः छल्लेख
छत्रकला अवशिष्टमूले श्रुतापन करे, उक्तन तीहार आगमने द्वीतिमती अवोपगोनिगैर
रुष्टे शोकमस्तु शौताके श्रुतापन करिनेन

ता इक्षुदीप्तेऽक्षतप्रदीपमास्तीर्णमेध्याजिनतल्पमन्तः ।

तस्यै सपर्यानुपदं दिनान्ते निवासहेतोरुत्तमं वितेहः ॥ ८१

८१ अः । ताः तस्यै सपर्यानुपदं दिनान्ते निवासहेतोः इक्षुदीप्तेऽक्षतप्रदीपम् अन्तः आस्तीर्ण-
मेध्याजिनतल्पम् उत्तमं वितेहः ॥ वाच्य—ताभिः इक्षुदीप्तेऽक्षतप्रदीपं, अन्तः आस्तीर्णमेध्याजिन-
तल्पः, उत्तमः वितेहः ।

८१ । तास्तापस्यः तस्यै सीतायै सपर्यानुपदं पूजानन्तरं दिनान्ते
सायंकाले निवास एव हेतुस्तस्य निवासहेतोः निवासार्थमित्यर्थः ।
‘षष्ठी हेतुप्रयोगे’ इति षष्ठी । ‘इक्षुदो तापसवरुः’ इत्यमरः । इक्षुदीप्ते हेन
क्षतप्रदीपम् अन्तरास्तीर्णं मेध्यं शुद्धमजिनमेतत् तस्य शय्या यस्मिन् तमुत्तमं
पर्यशासां वितेहः ददुः ॥

८१ । तापमप्योग्गणं गौतमं मयुजितं दण्डकारं करिणम् एवम् गायत्र्याकाण्डे हेतु-
तैले अत्रोप प्रज्जालितं करिणं तौहारा वामेन निश्चितं पूतं अग्निनशयागमवितं एकमे
पर्वकृत्तारं प्रदानं करिणम् ।

तत्राभिषेकप्रयत्ना वसन्ती प्रयुक्तपूजा विधिनातिथिभ्यः ।

वन्येन सा वल्कलिनी शरीरं पत्युः प्रजासन्ततये बभार ॥ ८२

८२ अः । तत्र अभिषेकप्रयत्ना वसन्ती विधिना अतिथिभ्यः प्रयुक्तपूजा वल्कलिनी सा पत्युः प्रजा-
सन्ततये वन्येन शरीरं बभार ॥ वाच्य - अभिषेकप्रयत्ना वसन्त्या प्रयुक्तपूजया वल्कलिन्या तथा बभे ।

८२ । तत्र आश्रमिषेकप्रयत्ना वसन्ती प्रयत्ना नियता वसन्ती विधिना
शास्त्रेण अतिथिभ्यः प्रयुक्तपूजा कृतमत्कारा वल्कलिनी सा सीता पत्युः
प्रजासन्ततये सन्तानावच्छेदाय हेतोः वन्येन कन्दमूलादिना शरीरं
बभार पुषोष ॥

८२ । गौता तमस्य धानं अवगाहनं, वदनपरिधानं एवम् विधिपूर्वकं अतिथिगण-
पूजा करिणं अति विज्जालावे अवधानपूर्वकं शरीरं त्राचल्लेख्यं गन्तान्नकारं कञ्च
वञ्च फलमूल द्वारा शरीरं शरीरं दण्डं करिणं करिणम् ।

अपि प्रभुः सानुशयोऽधुना स्यात् ।

किमुत्सुकः शक्रजितोऽपि हन्ता ।

शशंस सीतापरिदेवनान्त-

मनुष्ठितं शासनमग्रजाय ॥ ८३

८३ अः । प्रभुः अधुना अपि सानुशयः स्यात् किम् ? उत्सुकः शक्रजितः हन्ता अपि सीता-
परिदेवनान्तम् अनुष्ठितं शासनम् अग्रजाय शशंस । वाच्य - प्रभुणा सानुशयेन मुयेत किम् ? उत्सुकेन
हन्ता शशंसि ॥

८३ । प्रभुः राजा अधुनापि सानुशयः सानुतापः स्यात् किम् ? इति
काकुः । उत्सुकः शक्रजितः इन्द्रजितो हन्ता लक्ष्मणोऽपि सीतापरि-
देवनान्तं सीताविलापात्मम् अनुष्ठितं शासनम् अग्रजाय शशंस ।

८० । एतदिकं हेतुक्रिय-निश्चयं लक्ष्मणः “एतन्वै किं अत्र त्राचल्लेख्यं यत्नं अत्रोप
उपस्थितं हरिनाहं” एतद्वै विवरं करिणं अत्रोप त्राचल्लेख्यं निकाटे वैवस्वतोविद्योपायं
गन्तुं वृत्तांतं निवेदनं करिणम् ।

बभूव रामः सहसा सद्यः प्लुषारवर्षीव महस्यचन्द्रः ।

कौत्सीनभौतेन गृहान्निरस्ता न तेन वैदेहसुता मनस्तः ॥ ८४

८४ अ. । सहसा सवाप्यः रामः, तुषारवर्षी सहस्रचन्द्रः इव बभूव, कौलीनभीतेन तेन वेदेह-
सुता गृह्णात् निरस्ता न मनसाः ॥ वाच्य—तुषारवर्षिणा सहस्रचन्द्रेणैव सवाप्येण रामेण बभूवे ।
कौलीनभीतः स वेदेहसुतां निरस्तवान् ।

८४ । सहसा मपदि सवाप्यो रामः तुषारवर्षी सहस्रचन्द्र इव बभूव,
अत्यश्रुतया तुषारवर्षिणा पौषचन्द्रेण तुल्योऽभूत् । 'पौषे तैषसहस्रौ द्वौ'
इत्यमरः । युक्तं चेतदित्याह,—कौलीनात् लोकापवादात् भीतेन तेन
रामेण वेदेहसुता सोता गृह्णात् निरस्ता, न मनस्यो मनसश्चित्तात् न
निरस्ता । पञ्चम्यास्तमित् ॥

८४ । तच्छ्रुत्वा रामः तुषारवर्षी पौषचन्द्रेण तुल्योऽभूत् गृह्णात् निरस्ता न मनसाः
केनना, तानि लोकापवादात् भूत इहेधे भोताके गृह्णात् निरस्ता कश्चिन्ना-
हितेन ; किन्तु मोक्षे तैः शत्रु अन्तःकरण इहेते अन्तःरित हन नाहे ।

निगृह्य शोकं स्वयमेव धीमान् वर्णाश्रमावेक्षणजागरूकः ।

स भ्रातृमाधारणभोगमृद्धं राज्यं रजोरिक्तमनाः शशास ॥ ८५

८५ अ. । धीमान् वर्णाश्रमावेक्षणजागरूकः रजोरिक्तमनाः सः स्वयमेव शोकं निगृह्य भ्रातृ-
साधारणभोगम् नृद्धं राज्यं शशास ॥ वाच्य—धीमता, वर्णाश्रमावेक्षणजागरूकेण रजोरिक्तमनसा
तेन, शशासे ।

८५ । धीमान् वर्णाश्रमाणाञ्च अवेक्षणेऽनुसन्धाने जागरूकोऽप्रमत्तः ।
'जागरूकः' इत्युक्तप्रत्ययः । रजोरिक्तमना रजोगुणशून्यचेताः स रामः
स्वयमेव शोकं निगृह्य निरुध्य भ्रातृभिः साधारणभोगं शरीरस्थितिमात्रोप-
युक्तमित्यर्थः, नृद्धं राज्यं शशास ॥

८५ । धीमान् रामस्तु अन्तः लोकापवादात् गृह्णात् वर्णाश्रमावेक्षणजागरूकेण गतत जाग-
रूकः ० रजोरिक्तमनः इहेते अन्तःकरणेन सहित मनान् जागरूकेण गृह्णात् जागरूकेण
करिते जागितेन ।

तामेकभार्यां परिवादभीरोः साध्वीमपि त्यक्तवती नृपस्य ।

वचसि सङ्गृह्य सुखं वसन्ती रेजि सपत्नीरहितेव लक्ष्मीः ॥ ८६

८६ अ. । परिवादभीरोः (अतएव) एकभार्याम् (अपि) साध्वीम् अपि तां त्यक्तवती नृपस्य
वचसि सङ्गृह्य सुखं वसन्ती लक्ष्मीः सपत्नीरहिता इव रेजि ॥ वाच्य—वसन्त्या सपत्नीरहितया इव
लक्ष्म्या रेजि ।

८६ । परिवादभीरोर्निन्दाभीरोः अतएवेकभार्यामपि साध्वीमपि तां
सीतां त्यक्तवती नृपस्य वचसि सङ्गृह्य सुखम् असन्नाथसुखं वसन्ती लक्ष्मीः
सपत्नीरहिता इव रेजि दिदोपे । तस्य स्त्रान्तरपरिग्रहो नाभूदिति भावः ॥

८७। राजा रामचन्द्र लोकापवादनद्वये भौत इहेरा एकमात्र प्रतिप्राणा साक्षी
मोठादेक प्रतिप्राण करिने विप्रविरहित। राजजन्मौ ठाहर बदेक निःसङ्गोदेकर आय
विराज करिटे नागिनेन ।

सौतां हित्वा दशमुखरिपुर्नोपयेमे यदग्यां
तस्या एव प्रतिकृतिसखे यत् क्रतूनाजहार ।
वृत्तान्तेन श्रवणविषयप्रापिणा तेन भर्तुः
सा दुर्वारं कथमपि परित्यागदुःखं विषेहे ॥ ८७

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ सीतापरित्यागे
नाम चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

८७ अः दशमुखरिपुः रामः सौतां हित्वा अन्यां (स्त्रियं) न उपयेमे (इति) यत्, तस्याः
एव प्रतिकृतिसखः (सन्) क्रतून् आजहार (इति) यत्, तेन श्रवणविषयप्रापिणा भर्तुः वृत्तान्तेन
सा दुर्वारं परित्यागदुःखं कथमपि विषेहे ॥ भाष्य—दशसुरिपुषा रामेण अन्या (स्त्री) नोप-
येमे । प्रतिकृतिसखेन सता क्रतवः आजहरे । तथा विषेहे ॥

८७। दशमुखरिपुः रामः सौतां हित्वा त्यक्त्वा अन्यां स्त्रियं न उप-
येमे न परिणीतवानिति यत्, 'उपादयमः स्वीकरणे' इत्यात्मनेपदम्, क्रिञ्च,
तस्याः सौताया एव प्रतिकृतेः प्रतिमाया हिरण्मय्याः संखा प्रतिकृतिसखः
सन् क्रतून् आजहार आहूतवानिति यत् तेन श्रवणविषयप्रापिणा श्रव-
देशगामिना भर्तुर्वृत्तान्तेन वार्त्तया हेतुना सा सौता दुर्वारं दुर्निरोधं
परित्यागेन यत् दुःखं तत् कथमपि विषेहे विसोद्ववती ॥

इति श्रीमहामहोपाध्याय-कोलाचल-मल्लिनाथ-सूरिविरचितया मञ्जीवनो-
पमाख्यया व्याख्यया समेतो महाकवि--श्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे
महाकाव्ये सीतापरित्यागे नाम चतुर्दशः सर्गः ॥ १४

८९। एदिके दशानननिहता राग जानकोदेक प्रतिप्राण करिषा अज रमणीय
पाणिग्रहण करेन नाई एवः तिमः य मोतार अतिकृतिर मध्यागौ इहेरा बज्जसकन
गमापन करिषाहेन, पतिप्राणा मोता लोकापवादन। एहे सकन वृत्तांत खवन करिषा
हनिवार पतिपरित्यागदुःख अति कटे मइ करिटे नागिनेन ।

चतुर्दशः सर्गः समाप्तः ॥ १४

पञ्चदशः सर्गः ।

—(०)—

कृतसौतापरित्यागः स रत्नाकरमेखलाम् ।

बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम् ॥ १

१ अः । कृतसौतापरित्यागः स. पृथिवीपालः रत्नाकरमेखलां केवलां पृथिवीम् एव बुभुजे ।

परिख्यकं गृहस्थानं श्वशुरो यद्वज्रकणाः (१) ।

स्वयमौढादिकं गेहं तस्मै कामाय ते नमः (१) ॥

१ । कृतसौतापरित्यागः स पृथिवीपालो रामो रत्नाकर एव मेखला
यस्यास्ताम् सार्णवामित्यर्थः, केवलां एकामित्यर्थः पृथिवीमेव बुभुजे भुक्त-
वान्, न तु पार्थिवीमित्यर्थः । सापि रत्नखचितमेखला पृथिव्याः
कान्तासमाधिर्यज्यते । रामस्य स्वान्तरपरिग्रही नास्तीति श्लोकाभिप्रायः ॥

२ । पृथिवीपालं रामं च एतेन गौताके प्रतिपाद्यं कश्चिन्न केवलं भागवत्तन्त्र-
प्रतिबोद्धे नान्न करिष्ये नान्नमेन ।

लवणेन विलुप्तज्यास्तामिस्रेण तमभ्ययुः ।

सुनयो यमुनाभाजः शरण्यं शरणार्थिनः ॥ २

२ अः । लवणेन तामिस्रेण विलुप्तज्याः (अतएव) शरणार्थिनः यमुनाभाजः सुनयः शरण्यं
तम् अभ्ययुः ॥

२ । लवणेन लवणाख्येन तामिस्रेण तमिस्राचारिणा रक्षसेत्यर्थः ।
विलुप्तज्या लुप्तयागक्रिया अतएव शरणार्थिनो रक्षणार्थिनो यमुनाभाजो
यमुनातीरवासिनो सुनयः शरण्यं शरणार्हं रक्षणसमर्थं तं रामं रक्षितार-
मभ्ययुः प्राप्ताः । यातेर्लङ् ॥

२ । अनन्तरं अवर्णनायकं निपाठ्य यमुनातीरवासीं विविक्तपत्रं भागवत्तन्त्रं नान्न करिष्ये
इत्येतेन तीक्ष्णं चरणात् इत्येव चरणात् इत्येव चरणात् इत्येव चरणात् इत्येव चरणात्
इत्येव चरणात् इत्येव चरणात् इत्येव चरणात् इत्येव चरणात् इत्येव चरणात्

अवेक्ष्य रामं तं तस्मिन् न भजकः स्वतेजसा ।

वाणाभावे हि शापास्ताः कुर्वन्ति तपसो व्ययम् ॥ ३

३ अः । ते रामम् अवेक्ष्य तस्मिन् स्वतेजसा न भजन्तः, वाणाभावे शापास्ताः तपसः व्ययं
कुर्वन्ति ॥

३ । ते मुनयो राममवेक्ष्य रक्षितारमिति शेषः, तस्मिन् लवणे स्वतेजसा
श्रापरूपेण न प्रजङ्घः । तथाहि—द्राघत इति द्राणः रक्षकः, कर्त्तरि ल्युट् ।
तदभावे श्राप एवास्त्वं येषां ते श्रापास्त्राः सन्तस्तपसो व्ययं कुर्वन्ति ।
श्रापदानात् तपसो व्यय इति प्रसिद्धेः ॥

७ । उपोषनमग्नं ब्राह्मणैकं रक्षककार्यं निरुक्तं देविश्री उरुकांले श्रीर उरुकांवारो
नवणके मन्त्रं करिणेन ना ; केनना रक्षकं अतावेहै मापात्र अद्योग करिशा
मुनिग्नं इःवाक्किउ उगञ्जत्र वाय करिशा थाकेन ।

**प्रतिशुश्राव काकुत्स्थस्तेभ्यो विघ्नप्रतिक्रियाम् ।
धर्मसंरक्षणार्थैव प्रवृत्तिभुं वि शार्ङ्गिणः ॥ ४**

४ अः । काकुत्स्थः तेभ्यः विघ्नप्रतिक्रियां प्रतिशुश्राव । भुवि शार्ङ्गिणः प्रवृत्तिः धर्म-
संरक्षणार्था एव ॥

४ । काकुत्स्थो रामस्तेभ्यो मुनिभ्यो विघ्नप्रतिक्रियां लवणवधरूपां
प्रतिशुश्राव प्रतिजज्ञे । तथाहि—भुवि शार्ङ्गिणो विष्णोः प्रवृत्तिः राम-
रूपेणावतरणं धर्मसंरक्षणमेवार्थः प्रयोजनं यस्याः सा तथैव ॥

७ । काकुत्स्थं ब्राम्भविग्नमग्नौपे विघ्नप्रतिकारार्थं अग्नौकार करिणेन, येदेक
धर्मरक्षणवज्जै उगवान् विष्णु अवनिउले अवतौर्ह इहेश थाकेन ।

**ते रामाय बधोपायमाचख्युर्विवुधद्विषः ।
दुर्जयो लवणः शूलो विशूलः प्रार्थ्यतामिति ॥ ५**

५ अः । ते रामाय विवुधद्विषः बधोपायम् आचख्युः । लवणः शूलो दुर्जयः (किन्तु) विशूलः
प्रार्थ्यताम् अभिगम्यताम् ॥

५ । ते मुनयो रामाय विवुधद्विषः सुरारेलवणस्य बधोपायमाचख्युः ।
लुनातीति लवणः नन्द्यादित्वात् ल्युः । तत्रैव निपातनात् णत्वम् । लवणः
शूलो शूलवान् दुर्जयोऽजयः, किन्तु विशूलः शूलरहितः प्रार्थ्यताम् अभि-
गम्यताम् । 'याज्ञायामभियानि च प्रार्थना कथ्यते बुधैः' इति केशवः ॥

८ । अविग्नं ब्राह्मणैकं निकटे देवदेवौ निशाठत्र लवणैर एहेकं वधोप
वनिशा दिनेन,—इहोत्र इहे वधन भूग थाकिवे उधन एहे अश्वर अतात्र उरुज्ज,
अतएव वरुकांले म्म नून पत्रित्याग करिवे तथनि उहाके मुकार्थ आस्थान करिवे ।

**आदिदेशाथ शत्रुघ्नं तेषां क्षेमाय राघवः ।
करिष्यन्निव नामास्य यथार्थमरिनिग्रहात् ॥ ६**

६ अः । अथ तेषां जेमाय राघवः शत्रुघ्नम् आदिदेश । अस्य नाम अरिनिग्रहात् यथार्थं करिष्यन् इव ॥

६ । अथ तेषां मुनीनां जेमाय जेमकरणाय राघवो रामः शत्रुघ्न-
मादिदेश । अत्रोत्प्रेक्षते—अस्य शत्रुघ्नस्य नाम अरिनिग्रहात् शत्रुघ्न-
नाद्धेतोः, यथाभूतोऽर्थो यस्य तद् यथार्थं करिष्यन्निव, शत्रून् हन्तीति
शत्रुघ्नः । ‘अमनुष्यकर्तृके च’ इति चकारात् ‘क्षतघ्नशत्रुघ्नादयः सिद्धाः’
इति दुर्गसिंहः । पाणिनीयेऽपि बहुलग्रहणाद् यथेष्टसिद्धिः, ‘क्षत्रव्युष्टो
बहुलम्’ इति ॥

७ । अनन्तरं रघुकुलजित् राम मुनिप्रदेशं कुलजकायनां च शत्रुनिगोष्ठनगूर्जक
‘नक्षत्र’ नाम अर्थयुक्तं कविवाचं पश्येत् येन नवमवधेन निमित्तं तीर्थाङ्कं आत्मन
कवित्वेन ।

यः कश्चन रघूणां हि परमेकः परन्तपः ।

अपवाद इवोत्सर्गं व्यावर्तयितुमीश्वरः ॥ ७

७ अः । हि परन्तपः रघूणां मध्ये यः कश्चन एकः अपवादः उत्सर्गम् इव परं व्यावर्तयितुम्
ईश्वरः ॥

७ । रामस्य स्वयमप्रयाणे हेतुमाह—य इति । हि यस्मात् परान्
शत्रून् तापयतीति परन्तपः । ‘हिषत्परयोस्तापेः इति ‘खच्प्रत्ययः । ‘खचि
कृत्स्नः’ इति कृत्स्नः । रघूणां मध्ये यः कश्चन एकः अपवादो विशेषशास्त्रम्
उत्सर्गं सामान्यशास्त्रमिव परं शत्रून् व्यावर्तयितुं बाधितुमीश्वरः समर्थः ।
अतः शत्रुघ्नमेवादिदेशेति पूर्वोक्तान्वयः ॥

१ । अपवादाविधिं येषूप उद्देश्यविधिके वाधा कवित्वे समर्थं ह्य उद्देश्यं रघु-
वन्धोद्देशनेन यथेष्टं ये केह उद्देश्यं ना केन, एकाकोई शत्रुनिगोष्ठने समर्थं, गत्वेन नहि ।

अयजेन प्रयुक्ताशीस्ततो दाशरथी रथी ।

ययौ वनस्थलीः पश्यन् पुष्पिताः सुरभीरभौः ॥ ८

८ अः । ततः अयजेन प्रयुक्ताशीः रथो अभौः दाशरथिः पुष्पिताः सुरभीः वनस्थलीः पश्यन्
ययौ ॥

८ । ततोऽयजेन रामेण प्रयुक्ताशीः क्षताश्वशर्वादौ रथी रथिकोऽभौः
निर्भीको दाशरथिः पुष्पाणि सञ्जातानि यासां ताः पुष्पिताः सुरभीरामोद-
माना वनस्थलीः पश्यन् ययौ ॥

୮ । ଅନନ୍ତର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦ୍ଵାରା ଧନୁର୍ଦ୍ଧର ଅଶ୍ଵ, ଅଶ୍ଵ ଶ୍ରୀମଦ୍ଧର ଆନୁରୋଧ ଶ୍ରୀମଦ୍ଧର ବାହାରେ ବିସ୍ମିତ ହୁଏବାରୁ ଶ୍ରୀମଦ୍ଧର ବନହରୀ ଅବଲୋକନ କରିତେ କରିତେ ଗମନ କରିଗେନ ।

ରାମାଦେଶାଦନୁଗତା ସେନା ତସ୍ୟାର୍ଥସିଦ୍ଧ୍ୟେ ।

ପଞ୍ଚାଦଧ୍ୟୟନାର୍ଥସ୍ୟ ଧାତୋରଧିରିବାଭବତ୍ ॥ ୯

୯ ଅ: । ରାମାଦେଶାତ୍ ଅନୁଗତା ସେନା ତସ୍ୟ ଅଧ୍ୟୟନାର୍ଥସ୍ୟ ଧାତୋ: ପଞ୍ଚାତ୍ ଅଧି: ଥବ୍ ଅର୍ଥସିଦ୍ଧ୍ୟେ ଅଭବତ୍ ॥

୯ । ରାମାଦେଶାଦନୁଗତା ସେନା ତସ୍ୟ ଶତ୍ରୁପ୍ତସ୍ୟ, ଅଧ୍ୟୟନମର୍ଥୋଽଭିଧ୍ୟୋ ଯସ୍ମିନ୍ ତସ୍ୟ, ଧାତୋ: 'ଇଞ୍ଜାଧ୍ୟୟନେ' ଇତ୍ୟସ୍ୟ ଧାତୋ:, ପଞ୍ଚାଦଧିରପସର୍ଗ ଥବ୍, ଅର୍ଥସିଦ୍ଧ୍ୟେ ପ୍ରୟୋଜନସାଧନାୟ ଇତ୍ୟେକତ୍ର, ଅନ୍ୟତ୍ରାଭିଧ୍ୟସାଧନାୟ ଅଭବତ୍ । 'ଅର୍ଥୋଽଭିଧ୍ୟ-
ବୈବସ୍ତୁପ୍ରୟୋଜନନିବୃତ୍ତିଷୁ' ଇତ୍ୟମର: । ଯଥା 'ଇଞ୍ଜିକାବଧ୍ୟୁପସର୍ଗ' ନ ବ୍ୟଭିଚରତି' ଇତି ନ୍ୟାୟେନାଧ୍ୟୁପସର୍ଗ: ସ୍ଵୟମେବାର୍ଥସାଧକସ୍ୟ ଧାତୋ: ସନ୍ନିଧିମାତ୍ରେ ଧିପକରୋତି, ସେନାପି ତସ୍ୟ ତଦ୍ଵାଦିତି ଭାବ: ॥

୧୦ । ଶେଷେ 'ଅଧି' ଉପସର୍ଗ ଅଧ୍ୟୟନାର୍ଥ ଥବ୍ ଧାତୁର ଅଶ୍ଵରଥୋ ଥବ୍, ଉକ୍ତେ ଶ୍ରୀମଦ୍ଧର ନିମେଷେ ଅଶ୍ଵରଥର ଅଭୌତିକାଦିର ଶତ୍ରୁ ସେନାଗଣ ଠାହାର ଅଭ୍ୟୁତ୍ଥାନ କରିଗେନ ।

ଆଦିଷ୍ଠର୍ତ୍ତା ମୁନିଭି: ସ ଗଞ୍ଜ୍ଞଂ ତପତାଂ ବର: ।

ବିରରାଜ ରଥପ୍ରଞ୍ଚୈର୍ବାଲ୍ଵିଲ୍ୟୈରିବାଂଶୁମାନ୍ ॥ ୧୦

୧୦ ଅ: । ରଥପ୍ରଞ୍ଚୈ: ମୁନିଭି: ଆଦିଷ୍ଠର୍ତ୍ତା ଗଞ୍ଜ୍ଞଂ ତପତାଂ ବର: ସ: ବାଲ୍ଵିଲ୍ୟୈ: ଅଂଶୁମାନ୍ ଥବ୍ ବିରରାଜ ॥

୧୦ । ରଥପ୍ରଞ୍ଚୈ: ରଥାଗ୍ରଗାମିଭି:, 'ପ୍ରଞ୍ଚୋଽଗ୍ରଗାମିନି' ଇତି ନିପାତ: । ମୁନିଭି: ପୂର୍ବୋକ୍ତାଦିଷ୍ଠର୍ତ୍ତା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟମାର୍ଗଂ ଗଞ୍ଜ୍ଞଂ ତପତାଂ ଦେଦୋପ୍ୟମାନାନାଂ ମଧ୍ୟେ ବର: ଶ୍ରେଷ୍ଠ: ସ ଶତ୍ରୁପ୍ତ: ବାଲ୍ଵିଲ୍ୟୈର୍ମୁନିଭି: ଅଂଶୁମାନ୍ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଥବ୍ ବିରରାଜ । ତେପି ରଥପ୍ରଞ୍ଚା ଇତ୍ୟନୁସନ୍ଧେୟମ୍ ॥

୧୦ । ଉକ୍ତେ ଅଶ୍ଵରଥେ ଅଶ୍ଵରଥେ ଆଦିଷ୍ଠର୍ତ୍ତେ ଗମନ କରିବା ବାଞ୍ଛା ଶ୍ରୀମଦ୍ଧର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଶ୍ରୀମଦ୍ଧର ଗମନକାରୀ ଅଶ୍ଵରଥେ ଶ୍ରୀମଦ୍ଧର ଶ୍ରୀମଦ୍ଧର କରିଗେନ ।

ତସ୍ୟ ମାର୍ଗବିଶାଦେକା ବଭୂବ ବସତିର୍ଯତ: ।

ରଥସ୍ଵନୋତ୍କଟାଞ୍ଚୈର୍ବାଲ୍ଵିଲ୍ୟୈରିବାଂଶୁମାନ୍ ॥ ୧୧

୧୧ ଅ: । ଯତ: ତସ୍ୟ ମାର୍ଗବିଶାତ୍ ରଥସ୍ଵନୋତ୍କଟାଞ୍ଚୈର୍ବାଲ୍ଵିଲ୍ୟୈରିବାଂଶୁମାନ୍ ଏକା ବସତି: ବଭୂବ ॥

୧୧ । ଯତୋ ଗଞ୍ଜ୍ଞତ: । ଧନୁର୍ଧାତୋ: ଶତ୍ରୁପ୍ତସ୍ୟ: । ତସ୍ୟ ଶତ୍ରୁପ୍ତସ୍ୟ ମାର୍ଗବିଶାତ୍ ରଥସ୍ଵନେ ଉତ୍କଟା ଉଦ୍ୟୋବା ଶ୍ରୀମଦ୍ଧର ଧନୁର୍ଧାତୋ: ତସ୍ୟ ଧନୁର୍ଧାତୋ: ବାଲ୍ଵିଲ୍ୟୈ:

वाल्मीकिसम्बन्धिनि, 'वृक्षाच्छः' इति ह्यप्रत्ययः, तपोवने एका वसतिः रात्रिर्वभूव । तत्रैका रात्रिसुषित इत्यर्थः । वसतो रात्रिवेष्मनोः' इत्यमरः ॥

११। तिमि पथगमन क्रमे एकत्रात्रि वाय्वीकिर उपावने अवधानं करेन, आश्रमे अवेनकाले उाशर वथनके आश्रमह भृगुगण उरकठित हरेषा उठिवाहिन ।

तमृषिः पूजयामास कुमारं क्लान्तवाहनम् ।

तपःप्रभावसिद्धाभिर्विशेषप्रतिपत्तिभिः ॥ १२

१२ अः। क्लान्तवाहनं तं कुमारम् ऋषिः तपःप्रभावसिद्धाभिः विशेषप्रतिपत्तिभिः पूजयामास ॥

१२। क्लान्तवाहनं आन्तयुग्मं तं कुमारं शत्रुघ्नम् ऋषिर्वाल्मीकिः तपःप्रभावसिद्धाभिर्विशेषप्रतिपत्तिभिर्वत्सुष्टसम्भावनाभिः पूजयामास ॥

१२। यशर्षि वाय्वीकि आश्रवाहनं कुमारं भृगुगणके शौर उपाः अठावनिह अठ्ठावय उपाठारवात्रा यथाविधि मरकार करिजेन ।

तस्यामेवास्य यामिन्यामन्तर्वत्नी प्रजावती ।

सुतावसूत सम्पन्नौ कोशदण्डाविव क्षितिः ॥ १३

१३ अः। तस्याम् एव यामिन्याम् अस्य अन्तर्वत्नी प्रजावती क्षितिः सम्पन्नौ कोशदण्डौ इव सुतौ असूत ॥

१३। तस्यामेव यामिन्यां रात्रौ अस्य शत्रुघ्नस्य । अन्तरस्या अस्तीत्यन्तर्वत्नी गर्भिणी । 'अन्तर्वत्नी च गर्भिणी' इत्यमरः । 'अन्तर्वत्पतिवतोणं क इति छीप्, नुगागमश्च । प्रजावती भ्रातृजाया सीता क्षितिः सम्पन्नौ समयो-कोशदण्डाविव सुतौ असूत ॥

१३। यत्रिजौ वेषरूप ममस्त कोश उ म उ अमव करेन, उाशर गर्भवती डाठुनहौ जीता उ उरुप मेहे रात्रिउडेहे हरेषि पूज अमव करिजेन ।

सन्तानश्रवणाद्भ्रातुः सौमित्रिः सौमनस्यवान् ।

प्राञ्जलिर्मुनिमामन्त्रा प्रातयुक्तरथो ययौ ॥ १४

१४ अः। भ्रातुः सन्तानश्रवणात् सौमनस्यवान् सौमित्रिः प्रातः युक्तरथः (सन्) प्राञ्जलिः मुनिम् आमन्त्रा ययौ ॥

२४। भ्रातुः ज्येष्ठस्य सन्तानश्रवणात् हेतोः सौमनस्यवान् प्रीतिमान् सौमित्रिः शत्रुघ्नः प्रातयुक्तरथः सज्जरथः सन् प्राञ्जलिः कृताञ्जलिः मुनि-मामन्त्रा आपृच्छ ययौ ॥

१४ । इतिजातनश्च मन्त्रश्च अष्टाक्षरं मन्त्रानाम्पठित्वैवैव अतीव शीघ्रं इहेमेन एवैव रात्रिं शब्दांश्च इहेमेन युक्तकंश्च भूतिकं अभिवादनपूर्वकं वशांश्चोद्देश्यं अहोमं करिमेन ।

स च प्राप मधूपन्नं कुम्भीनस्याश्च कुक्षिजः ।

वनात् करमिवादाय सत्त्वरशिमुपस्थितः ॥ १५

१५ अः । सः च मधूपन्नं (नाम लवणपुरं) प्राप, कुम्भीनस्याः कुक्षिजश्च वनात् करम् इव सत्त्वरशिम् आदाय उपस्थितः ॥

१५ । स शत्रुघ्नश्च मधूपन्नं नाम लवणपुरं प्राप । कुम्भीनसी नाम रावणस्वसा, तस्याः कुक्षिजः पुत्री लवणश्च वनात् करं बलिमिव सत्त्वानां प्राणिनां राशिमादाय उपस्थितः प्राप्तः ॥

१६ । तस्मिन् नवनेत्रं मधूपन्नं नामकं गुरोरेव उपस्थितं इहेमेन ; कुम्भीनसीनस्याश्च नवनेत्रं उच्यते वन इहेते राक्षससङ्घं प्राणिनिष्ठं आश्रयपूर्वकं गृहे अत्रावृणु इहेमिह ।

धूमधूमो वसागन्धो ज्वालाबभ्रु शिरोरुहः ।

क्रव्याद्गणपरीवारश्चिताग्निरिव जङ्गमः ॥ १६

१६ अः । धूमधूमः वसागन्धो ज्वालाबभ्रुः शिरोरुहः क्रव्याद्गणपरीवारः (अतएव) जङ्गमः चिताग्निः इव (स्थितः) ॥

१६ । किम्भूतो लवणः ? धूम इव धूमः कृष्णलोहितवर्णः 'धूमधूमलो कृष्णलोहिते' इत्यमरः । वसागन्धो हृन्मदीगन्धः सोऽस्यास्तीति, वसागन्धो । 'हृन्मदीस्तु वषा वसा' इत्यमरः । ज्वाला इव बभ्रुवः पिशङ्गाः शिरोरुहाः केशाः, यस्य स तथोक्तः । 'विपुले नकुले विष्णौ बभ्रुः स्यात्पिङ्गले त्रिषु' इत्यमरः । क्रव्यं मांसमदन्तीति क्रव्यादो राक्षसाः, तेषां गण एव परीवारो यस्य स तथोक्तः, अतएव जङ्गमः चरिण्युच्चिताग्निरिव स्थितः । कृष्णानुपले धूमैर्धूमवर्णः, ज्वाला एव शिरोरुहाः, क्रव्यादो गृध्रादय इत्यनुसन्धेयम् ॥

१७ । तेनैव निष्ठांश्च नवनेत्रं वर्णं धूमश्च शब्दं, तांश्च ग्राह्यं प्रकं वशांश्च ज्ञाना, केचनकाप अनमनिष्ठांश्च नृपं पिबन् एवैव ते मांसान्नी राक्षससङ्घं परित्रुत ; तांश्च केचनैवैव वेषं इव वेषं चिह्नानमं मन्त्रं करिहेते ।

अपशूलं तमासाद्य लवणं लक्ष्मणानुजः ।

रुरोध सम्मुखीनो हि जयो रम्भप्रहारिणाम् ॥ १७

१७ अः । लक्ष्मणानुजः अपशूलं तं लवणम् आसाद्य रुरोध । रम्भप्रहारिणां जयः सम्मुखीनः हि ॥

१७ । लक्ष्मणानुजः शत्रुघ्नः अपशूलं शूलरक्षितं तं लवणमासाद्य
हरोध । तथाहि—रन्ध्रप्रहारिणां रन्ध्रप्रहरणशैलानाम्, अपशूलतैवात्र रन्ध्रम्,
जयः सम्मुखीनो हि, सम्मुखस्य दर्शनो हि । 'यथामुखसम्मुखस्य दर्शनः
खः' इति खप्रत्ययः । अधिकारलक्षणार्थस्तु दुर्लभ एव ॥

११ । लक्ष्मणाश्वमज्जत्र, जवणके नूनशौन देविषा उाशके अवरोध करिनेन
वाशत्रा मज्जत्र छिन्नावेशन करिषा अशत्र करेन, विजयनस्यो निःशत्रुस्य उाशत्रेन अङ्कि-
मूषे प्रथम करिषा थाकेन ।

नातिपर्याप्तमालक्ष्य मत्कुक्षेरय भोजनम् ।

दिष्ट्या त्वमसि मे धात्रा भीतेनेवोपपादितः ॥ १८

इति सन्तर्ज्यं शत्रुघ्नं राक्षसस्तज्जिघांसया ।

प्रांशमुत्पाटयामास मुस्तास्तम्बमिव द्रुमम् ॥ १९

१८—१९ पः । राक्षसः, अयं मत्कुक्षेः भोजनं न नातिपर्याप्तम् आलक्ष्य भीतेन इव धात्रा
दिष्ट्या मे त्वम् उपपादितः असि इति शत्रुघ्नं सन्तर्ज्यं तज्जिघांसया प्रांशं द्रुमे मुस्तास्तम्बम् इव,
उत्पाटयामास ॥

१८-१९ । युग्मम् । राक्षसो लवणः, अयं मत्कुक्षेः भुज्यत इति
भोजनम् भोक्ष्यं मृगादिकम् नातिपर्याप्तमनतिसमग्रमालक्ष्य दृष्ट्वा भीतेनेव
धात्रा दिष्ट्या भाग्येन मे त्वमुपपादितः कल्पितोऽसि, इति शत्रुघ्नं सन्तर्ज्यं,
तस्य शत्रुघ्नस्य जिघांसया हन्तुमिच्छया प्रांशमुन्नतं द्रुमं मुस्तास्तम्बमिव
अङ्कशेन उत्पाटयामास ॥

१७—१९ । 'विधाता अथ आयात्र उग्रतरेर उाशत्र अशत्रु देविषा
वोध इव उाशत्र इहेषाई येन आयात्र उाशत्रवेन उाशत्रके अहे नानेन उग्रतरे
करिषाछेन' । राक्षस जवण मज्जत्रके अहेरूपे उर्जन करिषा उाशत्र विनाशवागनाश
मूषाउषेन (मूषा) उाशत्र एक अशत्रु वृक्ष अनानास उग्रतरेन करिषा ।

सौमित्रेर्निशितैर्वाणैरन्तरा शकलौकृतः ।

गात्रं पुष्परजः प्राप न शाखौ गैर्हृतेरितः ॥ २०

२० पः । गैर्हृतेरितः शाखौ अन्तरा निशितैः वाणैः शकलौकृतः (सन्) सौमित्रेः गात्रं न
प्राप, (किन्तु) पुष्परजः (प्राप) ॥

२० । गैर्हृतेरितो रक्षः प्रेरितः शाखौ अन्तरा मध्ये निशितैर्बाणैः
शकलौकृतः सन् सौमित्रेः शत्रुघ्नस्य गात्रं न प्राप, किन्तु पुष्परजः प्राप ॥

२० । मज्जत्रेन शानित अननिकर वात्रा मेहे वृक्ष पथिषधो १७ १८ इहेषा ग्रेन,

ये वृक्ष ऊँहारं चरौत्रं स्पर्शं करिष्ये पात्रिणं ना ; केवम वृक्षेन पूजयन्नागवाजं ऊँहारं
नाम स्पर्शं करिष्याहिम ।

विनाशात् तस्य वृक्षस्य रक्षस्तस्मै महोपलम् ।

प्रजिघाय कृतान्तस्य मुष्टिं पृथगिव स्थितम् ॥ २१

२१ अ. । रक्षः तस्य वृक्षस्य विनाशात् महोपलं पृथक् स्थितं कृतान्तस्य मुष्टिम् इव, तस्मै
प्रजिघाय ॥

२१ ॥ रक्षो लवणस्तस्य वृक्षस्य विनाशाद्धेतोः, महोपलं महान्तं
पाषाणम्, पृथक् स्थितं कृतान्तस्य यमस्य मुष्टिमिव, मुष्टिशब्दो द्विलिङ्गः ।
तस्मै शत्रुघ्नाय प्रजिघाय प्रतिहतवान् ॥

२१ । वृक्षं वार्थं इहेन देशिषां राक्षसं जवनं, अक्षेत्रेण उक्तेन पृथक्भावे अवहित
कृतात्तस्य मुष्टिं आश्रय एकं अंकां शत्रुं निरूपेण करिष्ये ।

ऐन्द्रमस्त्रमुपादाय शत्रुघ्नेन स ताडितः ।

सिकतात्वादपि परां प्रपेदे परमाणुताम् ॥ २२

२२ अ. । सः शत्रुघ्नेन ऐन्द्रम् अस्त्रम् उपादाय ताडितः (सन्) सिकतात्वात् अपि परां
परमाणुतां प्रपेदे ॥

२२ । स महोपलः शत्रुघ्नेन ऐन्द्रम् इन्द्रदेवताकमस्त्रमुपादाय ताडितो-
ऽभिहतः सन् सिकतात्वात् सिकताभावादपि परां परमाणुतां प्रपेदे । यतो-
ऽणुर्नास्ति स परमाणुरित्याहुः ॥

२२ । अक्षेत्रेण उक्तेन अक्षेत्रेण पूजयन्नागवाजं ऊँहारं स्पर्शं करिष्ये
दे, उक्तेन वाणि इहेतेन शत्रुं परमाणुतां निरूपेण करिष्ये ।

तमुपाद्रवदुद्यम्य दक्षिणं दोर्निशाचरः ।

एकतालं द्रवोत्पातपवनप्रेरितो गिरिः ॥ २३

२३ अ. । निशाचरः दक्षिणं दोः उद्यम्य एकतालः उत्पातपवनप्रेरितः गिरिः इव, तं उपा-
द्रवत् ॥

२३ । निशाचरो राक्षसो दक्षिणं दोः, 'ककुद्दोषणी' इति भगवतो
भाष्यकारस्य प्रयोगाद्दोषशब्दस्य नपुंसकत्वं द्रष्टव्यम् । 'भुजबाहु प्रवेष्टो
दोः' इति पुलिङ्गसाहचर्यात् पुंस्त्वञ्च । तथा च प्रयोगः—'दोषं तस्य
तथाविधस्य भजत' इति । सव्येतरं बाहुमुद्यम्य एकतालस्तादात्म्यो वृक्षो
यस्मिन् स एकतालः उत्पातपवनेन प्रेरितो गिरिरिव तं शत्रुघ्नं उपाद्रवत्
अभिद्रुतः ॥

૨૩ । અનુચર નિર્ધાર પશ્ચિમ વાદ ઉદ્દોગન કરિશા ઉપાત્તપરનઠાનિત એકશાલ જાનતકમળપર પર્કતેર શાશ્ર ડાંશર અતિ અધારિત રહેન ।

કાર્ણેન પત્રિણા શત્રુઃ સ ભિન્નહૃદયઃ પતન્ ।

આનિનાય ભુવઃ કમ્પં જહારાશ્રમવાસિનામ્ ॥ ૨૪

૨૪ અ. । સઃ શત્રુઃ કાર્ણેન પત્રિણા ભિન્નહૃદયઃ પતન્ ભુવઃ કમ્પમ્ આનિનાય, આશ્રમવાસિનાં (કમ્પમ્) જહાર ॥

૨૪ । સઃ શત્રુર્લવણઃ કાર્ણેન વૈષ્ણવેન પત્રિણા વાયેન । હત્તશ્ચ રામાયણે—‘એવમેષ પ્રજનિતો વિષ્ણોસ્તેજોમયઃ શરઃ, ઇતિ । ‘વિષ્ણુર્નારાયણઃ કૃષ્ણઃ’ ઇત્યમરઃ । ભિન્નહૃદયઃ પતન્ ભુવઃ કમ્પમ્ આનિનાય આનીતવાન્ । દેહભારાદિત્યર્થઃ । આશ્રમવાસિનાં કમ્પં જહાર, તન્નાશાદક્રુતોભયા બભ્રુવુરિત્યર્થઃ ॥

૨૪ । નક્કરદેવકવંશ દ્વારા નક્કરવંશર શરપ વિશેષ કરિલેન, તે કિતિતલે પતિત રહેલે ડાંશર દેહતારે કુક્ષ્ણ ઉપશ્ચિત રહેલ, કિન્તુ ડાંશર વિનાયે આશ્રમવાસીનેર કુક્ષ્ણ અપનીત રહેલાહિન ।

વયસાં પડ્ક્તયઃ પેતુર્હતસ્યોપરિ વિદ્વિષઃ ।

તત્પ્રતિદ્વન્દ્વિનો મૂર્ધ્નિ દિવ્યાઃ કુસુમવૃષ્ટયઃ ॥ ૨૫

૨૫ અ. । હતસ્ય વિદ્વિષઃ ઉપરિ વયસાં પડ્ક્તયઃ પેતુઃ, તત્પ્રતિદ્વન્દ્વિનઃ મૂર્ધ્નિ દિવ્યાઃ કુસુમવૃષ્ટયઃ (પેતુઃ) ॥

૨૫ । હતસ્ય, વિદેષીતિ વિદ્વિટ્ તસ્ય વિદ્વિષો રાક્ષસસ્યોપરિ વયસાં પત્રિણાં પડ્ક્તયઃ પેતુઃ । તત્પ્રતિદ્વન્દ્વિનઃ શત્રુગ્નસ્ય મૂર્ધ્નિ તુ દિવ્યાઃ કુસુમ-વૃષ્ટયઃ પેતુઃ ॥

૨૫ । તેને તેહ મૃત નક્કર ઉપર પશ્ચિમ નિપતિત રહેલ એવં ડાંશર અતિશયી નક્કરર મૃતકે આકાશ રહેતે કુક્ષ્ણ વૃષ્ટિ રહેતે નાગિન ।

સ હત્વા લવણં વૌરસદા મેને મહૌજસઃ ।

ભ્રાતુઃ સોદર્યમાત્માનમિન્દ્રજિદ્બધશોભિનઃ ॥ ૫૨

૫૨ અ. । સઃ વૌરઃ લવણં હત્વા તદા આત્માનં મહૌજસઃ ઇન્દ્રજિદ્બધશોભિનઃ ભ્રાતુઃ સોદર્યં મેને ॥

૨૬ । સ વૌરઃ શત્રુગ્નો લવણં હત્વા તદા આત્માનં મહૌજસો મહા-વલસ્ય ઇન્દ્રજિદ્બધેન શોભિનો ભ્રાતુર્લક્ષ્મણસ્ય સમાનોદરે શયિતં સોદર્ય-મેકોદરં મેને । ‘સોદરાયઃ’ ઇતિ યત્પ્રત્યયઃ ॥

૨૬ । તેહે વૌર નક્કર લવણકે વધ કરિશા આપનાકે હેલકિવધવેશાહી મહાવલ-પરાકાશ જાતા નક્કરેર મોતર વનિશા મોતરવાશિત મને કરિલેન ।

तस्य संस्तूयमानस्य चरितार्थैस्तपस्त्रिभिः ।

शुशुभे विक्रमोदयं ब्रीडयावनतं शिरः ॥ २७

२७ अ. । चरितार्थैः तपस्त्रिभिः संस्तूयमानस्य तस्य विक्रमोदयं ब्रीडया अवनतं शिरः शुशुभे ॥

२७ । चरितार्थैः कृतार्थैः कृतकार्यैः तपस्त्रिभिः संस्तूयमानस्य तस्य शत्रुघ्नस्य विक्रमेण उदयमुन्नतं ब्रीडया लज्जया अवनतं नम्रं शिरः शुशुभे । विक्रान्तस्य लज्जैव भूषणमिति भावः ॥

२७ । कृतकार्या उपविश्य मङ्कप्रेतं वनरोध्यान् अन्तर्गता कश्चित् बाकिणं विक्रमं वात्रां ऊहात्र जङ्गलं गच्छन् लज्जावनतः अवनतं हर्षेण मोहितं हर्षेण नागिन ।

उपकूलं स कालिन्द्याः पुरीं पौरुषभूषणः ।

निर्ममे निर्म्ममोऽर्थेषु मधुरां मधुराकृतिः ॥ २८

२८ अ. । पौरुषभूषणः अर्थेषु निर्म्ममः मधुराकृतिः सः कालिन्द्याः उपकूलं मधुरां (नाम) पुरीं निर्म्ममे ॥

२८ । पौरुषभूषणः अर्थेषु विषयेषु निर्म्ममो निस्पृहः मधुराकृतिः-सौम्यरूपः स शत्रुघ्नः कालिन्द्याः यमुनाया उपकूलं कूले । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । मधुरां नाम पुरीं निर्म्ममे निर्मितवान् ॥

२८ । विषयनिष्पृह मधुराकृति पूज्यकायकृत्पुत्रं गेहे मङ्कप्रेतं कालिन्द्या उपकूले मधुरां नाम एव पुरीं निर्माणं कश्चिन्नेन ।

या सौराज्यप्रकाशाभिर्बभौ पौरविभूतिभिः ।

स्वर्गाभिष्यन्दवमनं कृत्वेवोपनिवेशिता ॥ २९

२९ अ. । या सौराज्यप्रकाशाभिः पौरविभूतिभिः स्वर्गाभिष्यन्दवमनं कृत्वा उपनिवेशिता इव बभौ ॥

२९ । या पूः, शोभनी राजा यस्याः पुरः सा सुराज्ञी सुराज्ञा भावः सौराज्यं तेन प्रकाशाभिः प्रकाशमानाभिः पौराणां विभूतिभिरैश्वर्यैः, स्वर्गस्वाभिष्यन्दोऽतिरिक्तजनः, तस्य वमनमाहरणं कृत्वा उपनिवेशिता उपस्थापिता इव बभौ । अत्र कौटिल्यः—‘भूतपूर्वमभूतपूर्व’ वा जनपदं परदेशप्रवाहेण स्वदेशाभिष्यन्दवमनेन वा निवेशयेत् इति ॥

२९ । उत्तर राजा राजा पाणिन उच्यते उत्तरांशुप्रेतं जेवर्षा वेपिना गेहे हर्षेण नागिन—एवमर्षं हर्षेण अतिरिक्त लोक आहरणं कश्चिन्नेन उच्यते उपनिवेशेन शान्तं कर्ता हर्षेण ॥

साङ्गञ्च वेदमध्याप्य किञ्चिदुत्क्रान्तशैशवी ।
स्वकृतिं गापयामास कविप्रथमपद्धतिम् ॥ ३३

३३ अ. । किञ्चित् उत्क्रान्तशैशवी (तौ) साङ्गं च वेदम् अध्याप्य कविप्रथमपद्धतिं स्वकृतिं च गापयामास ॥

३३ । किञ्चिदुत्क्रान्तशैशवी अतिक्रान्तवाच्यौ तौ साङ्गञ्च वेदमध्याप्य कवीनां प्रथमपद्धतिम् कवितावोजमित्यर्थः । स्वकृतिं काव्यं रामायणाख्यं गापयामास । गापयते लिट् । शब्दकर्मत्वात् 'गतिबुद्धि—' इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् ॥

७७ । कुमारवत्त कथञ्चिद् देशजनकान् अतिक्रम्य करिजे तानि तांहादिश्रुत्वा मातृदेव अथाश्विन कत्राईश्वर कविपित्रेन अथम मांगानवरूपं अकृतिं त्राशाश्वन काव्यं गानं कत्राईछे नागिजेन ।

रामस्य मधुरं वृत्तं गायन्तौ मातुरयतः ।
तद्वियोगव्यथां किञ्चिच्छिथिलीचक्रतुः सुतौ ॥ ३४

३४ अ. । सुतौ रामस्य वृत्तं मातुः अयतः मधुरं गायन्तौ तद्वियोगव्यथां किञ्चित् शिथिलीचक्रतुः ॥

३४ । तौ सुतौ रामस्य वृत्तं मातुरयतो मधुरं गायन्तौ तद्वियोगव्यथां रामविरहवेदनां किञ्चित् शिथिलीचक्रतुः ॥

७८ । जेई छनवत्त जननीमद्विधाने त्रावत्त मधुरं छत्रितं गानं करिशा तांहाश्वर वावि-विश्रहाश्वर कथञ्चिद् नाचव करिशाहिजेन ।

इतरेऽपि रघोर्वंश्यास्त्रयस्त्रेताग्नितेजसः ।
तद्योगात् पतिवत्नीषु पत्नीध्वासन् द्विसूनवः ॥ ३५

३५ अ. । रघोः वंश्याः त्रेताग्नितेजसः इतरे वयः अपि तद्योगात् पतिवत्नीषु द्विसूनवः आसन् ॥

३५ । रघोर्वंश्या वंशे भवाः, त्रेतेत्यग्नयस्त्रेताग्नयः, तेषां तेज इव तेजो येषां ते त्रेताग्नितेजसः, इतरे रामादन्ये त्रयो भरतादयोऽपि तद्योगात् तेषां योगात् भरतादिसम्बन्धात् पतिवत्नीषु भर्तृमतोषु जीवत्पतिकासु ख्यातिमतीप्सित्यर्थः । 'पतिवत्नी समर्द्धका' इत्यमरः । 'अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्' इति डोप् प्रत्ययो नुमागमश्च । पत्नीषु द्विसूनव आसन् । द्वौ द्वौ सूनू येषां ते द्विसूनव इति विग्रहः, क्वचित् भङ्ग्याशब्दस्य वृत्तिविषये वीप्सार्थत्वं सप्तपर्णादिवत् ॥

৩৫। এদিকে গার্হপত্যাদি অগ্নিযজ্ঞ-ভঙ্গঃ সস্থান তদুৎপাদনকরণে ভরত, লক্ষ্মণ ও শত্রুঘ্ন এই অগ্নি যজ্ঞের নব নব পত্নীতে হুই হুইগৈ করিয়া পূজা করিয়াছিলেন ।

শত্রুঘাতিনি শত্রুঘ্নঃ সুবাহৌ চ বহুশ্রুতে ।

মথুরাবিদেশে সুন্বোর্নিদধে পূর্বজোত্মকঃ ॥ ২৬

২৬ অঃ। পূর্বজোত্মকঃ শত্রুঘ্নঃ বহুশ্রুতে শত্রুঘাতিনি সুবাহৌ চ সুন্বোঃ মথুরাবিদেশে নিদধে ॥

২৬। পূর্বজোত্মকো যথেষ্টপ্রিয়ঃ শত্রুঘ্নো বহুশ্রুতে শত্রুঘাতিনি সুবাহৌ চ তজ্জামকযোঃ সুন্বোর্মথুরা চ বিদেশা চ তে নগর্য্যৌ নিদধে, নিধায় গত ইত্যর্থঃ ॥

৩৬। শত্রুঘ্ন কোষ্ঠভরন বর্ণনে সস্থগত হইয়া অকৃত শত্রুজানসম্পন্ন শত্রুঘাতী ও সুবাহু নামক ভরতের নব নব পত্নী ও বিদেশের আধিপত্য অর্জন করিলেন ।

ভূয়স্তপোব্যযো মা ভূত্বাল্মীকিরিতি সৌত্বগাত্ ।

মৈথিলীতনয়োদ্ধোতনিঃস্পন্দমৃগমাশ্রমম্ ॥ ২৭

২৭ অঃ। সঃ মৈথিলীতনয়োদ্ধোতনিঃস্পন্দমৃগ' বাণীকৈঃ আশ্রমং ভূয়ঃ (অপি) তপোব্যযো ভাষ্যত ইতি অত্যাগাত্ ॥

২৭। সঃ শত্রুঘ্নঃ মৈথিলীতনয়যোঃ কুশলবয়োরুদ্ধোতনিঃস্পন্দমৃগ-গীতপ্রিয়তয়া নিম্নলহরিণ' বাল্মীকিরাশ্রমং ভূয়ঃ পুনরপি তপোব্যযঃ সংবিধান-করণার্থং তপোহানির্মা ভূদिति ইতোঃ, অত্যাগাত্, অতিক্রম্য গত ইত্যর্থঃ ।

৩৭। শত্রুঘ্ন পুনরায় ভাষায় অবহান করিলে তাঁহার আতিশা করিতে পাঁছে বাণীকির ভগ্নাবিষ্ট ঘাটে, একত্রে তিনি জানকীভরতের সন্নিবেশনে নিম্নলহরিণ-সমাকীর্ণ ভগ্নের আশ্রম অতিক্রম পূর্বক গমন করিলেন ।

বশী বিবেশ চাযোধ্যাং রথ্যাসংস্কারশোভিনীম্ ।

লবণস্য বধাৎ পৌরৈরৌচিতোত্ব্যন্তগৌরবম্ ॥ ২৮

২৮ অঃ। বশী লবণস্য বধাৎ পৌরৈঃ অত্যাগৌরবম্ ইচ্ছিতঃ (সন্) রথ্যাসংস্কারশোভিনীম্ অযোধ্যাং বিবেশ চ ॥

২৮। বশী সঃ লবণস্য বধাৎপৌরৈঃ পৌরজনৈরত্যাগ' গৌরবং যস্মিন্ কর্মষি তত্ তথা ইচ্ছিতঃ সন্ রথ্যাসংস্কারৈস্তৌর্যাভিঃ শোভতে যা তামযোধ্যাং বিবেশ চ ॥

৩৮। অসম্ভব বশী শত্রুঘ্ন পথসংস্কার দ্বারা পরিপোষিত অযোধ্যায় প্রবেশ করিলেন, তৎকালে গৌরবন লবণবধকর্তা তাঁহাকে অত্যন্ত গৌরবসংস্কারে নিরীকণ করিতে লাগিল ।

स ददर्श सभामध्ये सभासाङ्गरूपस्थितम् ।

रामं सीतापरित्यागादसामान्यपतिं भुवः ॥ ३६

३६ अ. । स सभामध्ये सभासङ्गः उपस्थितं सीतापरित्यागात् भुवः असामान्यपतिं रामं ददर्श ॥

३८ । स शत्रुघ्नः सभामध्ये सभासङ्गः सभ्यैरुपस्थितं सेवितं सीता-
परित्यागाद्बोऽसामान्यपतिम् असाधारणपतिं रामं ददर्श ॥

३७ । त्विनि उवाच उभरित इहेन मज्जामग्नयेन सेवित मोठाभक्तितागरेषु एकमात्रं पुथिवीत्रये नहि
त्रात्रल्लोकं वर्णनं करिजेन ।

तमभ्यनन्दत् प्रणतं लवणान्तकमग्रजः ।

कालनेमिवधात् प्रीतसुराषाडिव शार्ङ्गिणम् ॥ ४०

४० अ. । अग्रजः लवणान्तकं प्रणतं तं कालनेमिवधान् प्रीतः सुराषाट् शार्ङ्गिणम् इव अभ्यनन्दत् ॥

४० । अग्रजो रामो लवणस्यान्तकं हन्तारं प्रणतं तं शत्रुघ्नं
कालनेमिर्नाम राजसः, तस्य वधात् प्रीतः । सुरं वेगं सहत इति सुरा-
षाडिन्द्रः । 'हृन्दसि सहः' इति णिवः, यद्वा सहतेर्णिचि कृते साहयतेः
क्षिप्, 'अन्येषामपि दृश्यते' इति पूर्वपदस्य दीर्घः 'सहः सादः सः' इति
षत्वम् । शार्ङ्गिणम् उपेन्द्रमिव अभ्यनन्दत् ॥

४० । अनन्तरं हेतु वेक्षणं कालनेमिवधरेषु औठ इहेन विरुत अडिननन करिशाहिजेन, अग्रज
राजसल्लो उड्डरण लवणात्तक अन्तकं मज्जामग्नयेन अडिननन करिजेन ।

स पृष्टः सर्वतो वार्त्तमाख्यद्राक्षे न सन्ततिम् ।

प्रत्यर्पयिष्यतः काले कवेराद्यस्य शासनात् ॥ ४१

४१ अ. । सः पृष्टः (सन्) सर्वतः वार्त्तं राज्ञे आख्यत्, सन्ततिं नाख्यत्, (कुतः) ? काले
प्रत्यर्पयिष्यतः आद्यस्य कवेः शासनात् ॥

४१ । स शत्रुघ्नः पृष्टः सन् सर्वतो वार्त्तं कुशलं राज्ञे रामाय आख्यत्
आख्यातवान् । चक्षिजो लुङ्, 'चक्षिङः ख्याज्' इति ख्याआदेशः,
'अस्यतिवक्षि—' इत्यङ्, 'आतो लोप इति च' इत्याकारलोपः, ख्यातेर्वा
लुङ् । सन्ततिं कुशलवोत्पत्तिं न आख्यत् । कुतः ? कालेऽवसरे प्रत्यर्प-
यिष्यत आद्यस्य कवेर्वाख्योक्तेः शासनात् ॥

४१ । राजा राजसल्लो औहाके कृणलमग्नयेन जिह्वां करिजे त्विनि मज्जामग्नयेन इहे कृणल निवेदन
करिजेन, किन्तु त्वनमोऽभक्तिं विषय किङ्करी बलिजेन वा ; आदिक्वि वाच्योकि चरर आनिशो इवाकाले
औहाके पुत्रव्रतमग्नयेन करिजेन, एतत् त्विनि ए विषय अकाल करिजे निवेध करिशाहिजेन ।

अथ जानपदो विप्रः शिशुमप्राप्तयौवनम् ।

अवतार्याङ्गशय्यास्थं द्वारि चक्रन्द भूपतेः ॥ ४२

४२ अः । अथ जानपदो विप्रः 'अप्राप्तयौवनं' शिशुं भूपतेः द्वारि 'अङ्गशय्यास्थं' (यथा तथा) अवतार्य चक्रन्द ॥

४२ । अथ जानपदे भवं जानपदो विप्रः, कश्चिदिति शेषः, अप्राप्त-यौवनं शिशुम् मृतमिति शेषः, भूपतेः रामस्य द्वारि अङ्गशय्यास्थं यथा तथा अवतार्य अङ्गस्थत्वेनैव अवरोप्य चक्रन्द द्रुक्तीश ॥

४२ । अनन्तरं कौन समये जनपदवासी एक डाकण अश्वशय्योवन एकटी निशेक अवस्था है। तत्र तत्र नाशिशो कोड़े करिना जन्मन करिषे नागिनेन ।

शोचनीयासि वसुधे या त्वं दशरथाच्छ्रुता ।

रामहस्तमनुप्राप्य कष्टात् कष्टतरं गता ॥ ४३

४३ अः । (हे) वसुधे ! शोचनीया असि या त्वं दशरथात् श्रुता रामहस्तमनुप्राप्य कष्टात् कष्टतरं गता ॥

४३ । हे वसुधे ! दशरथात् श्रुता या त्वं रामहस्तमनुप्राप्य कष्टात् कष्टतरं गता सती शोचनीयासि ॥

४३ । "हे वसुधे ! एकडे ठूमि राजा पनरधेर हस्तुत हैशो शोचनीय पनाय उषनीय हैशकिने, तानपत्र मय्यति त्रिधेर हस्तुत हैशो कठे हैतेतु कठेउर पना आश हैशाहे ।"

श्रुत्वा तस्य शुचो हेतुं गोप्ता जिह्वाय राघवः ।

न ह्यकालभवो मृत्युरिच्छाकुपदमस्पृशत् ॥ ४४

४४ अः । गोप्ता राघवः तस्य शुचः हेतुं श्रुत्वा जिह्वाय, हि (यस्मात्) अकालभवः मृत्युः इच्छाकुपदं न अस्पृशत् ॥

४४ । गोप्ता रक्षको राघवस्तस्य विप्रस्य शुचः शोकस्य हेतुं पुत्र-मरणरूपं श्रुत्वा जिह्वाय लज्जितः । कुतः ? हि यस्मात् अकालभवो मृत्युरिच्छाकुपदं पदं राघवं न अस्पृशत् । त्वं जीवति यवीयान् न म्रियत-इत्यर्थः ॥

४४ । अत्रातिशायक राजा त्रिधेर डाकणेर शोककारण अवग करिना लज्जित हैनेन, केनना हेतुगुण अकालमृत्ता हेतुगुणक कथनो अर्थ करे नाहे ।

स मुहूर्त्तं क्षमस्वेति द्विजमाश्रयास्य दुःखितम् ।

यानं सस्मार कौवेरं वैवस्वतजिगीषया ॥ ४५

४५ अ. । सः दुःखितं द्विजं मुहूर्तं क्षमस्व इति आश्रास्य वैवस्वतजिगीषया कीवेरं यानं सञ्चार ॥

४५ । स रामो दुःखितं द्विजं मुहूर्तं क्षमस्व इत्याश्रास्य वैवस्वतस्य अन्तकस्यापि जिगीषया जेतुमिच्छया कीवेरं यानं पुष्पकं सञ्चार ॥

४६ । इति “आगनि गृह्णन्ति अणुका कर्तुम्” इति च द्विजेक एवै कथा यन्निरा आवागमयानां पूर्वक वमके वनं करिष्यति वनं कृतेनैव पुष्पकवत् प्रवृत्तिं करिष्येति ।

आत्तशस्त्रस्तदध्यास्य प्रस्थितः स रघूदहः ।

उच्चचार पुरस्तस्य गूढरूपा सरस्वती ॥ ४६

४६ अ. । सः रघूदहः आत्तशस्त्रः (सन्) तत् अध्यास्य प्रस्थितः । तस्य पुरः गूढरूपा सरस्वती उच्चचार ॥

४६ । स रघूदहो रामः आत्तशस्त्रः सन् तत् पुष्पकमध्यास्य प्रस्थितः । अथ तस्य पुरो गूढरूपा सरस्वती अशरीरा वाक् उच्चचार उद्बभूव ॥

राजन् प्रजासु ते कश्चित् अपचारः प्रवर्त्तते ।

तमन्विष्य प्रशमयेर्भवितासि ततः कृती ॥ ४७

४७ अ. । (हे) राजन् ! ते प्रजासु कश्चित् अपचारः प्रवर्त्तते, तम् अन्विष्य प्रशमयेः, ततः कृती भवितासि ॥

४७ । हे राजन् ! ते प्रजासु कश्चिदपचारो वर्षाधर्मव्यतिरेकः प्रवर्त्तते । तमपचारमन्विष्य प्रशमयेः, ततः कृती कृतकृत्यो भवितासि भविष्यसि ॥

४७—४९ । अनन्तरं त्रयूलुब्धिलक रामः अश्वमेधं पूर्वाक पुष्पकवत् आत्रोहणं करिष्यति । अत्रिष्ठ इहेन, उद्दिष्टं समुत्पन्नं गच्छेत् “राजन् । आपनानां अजागमयथा कोन एक अपचारं यद्विशिष्टं अनुसन्धानं करिष्यति तादृशं नास्तित्वानं कर्तुम्, एवैकं करिष्येति आपनि कृतकार्यं इहेते गतिरिवेन ।” एवैकं एक अप-
त्रोहिणी आकाशवाणी उच्यते इहेन ।

इत्याप्तवचनाद्रामो विनेष्यन् वर्णविक्रियाम् ।

दिशः पपात पत्रेण वेगनिष्कम्पकेतुना ॥ ४८

४८ अ. । इति आप्तवचनात् रामः वर्णविक्रियां विनेष्यन् वेगनिष्कम्पकेतुना पत्रेण दिशः पपात ॥

४८ । इत्याप्तवचनात् रामो वर्णविक्रियां वर्णापचारं विनेष्यन् अपने-
ष्यन् वेगेन निष्कम्पकेतुना पत्रेण वाहनेन पुष्पकेण । ‘पत्रं’ वाहनपक्षयोः
इत्यमरः । दिशः पपात धावति स्म ॥

४९ । राम एवैविविध विषयवाका अवगच्छति । उक्तं गतिं चतुर्दशैव वर्णविकारं विचार्य कानिनात्र
अत्यन्तं वेगवशतः निष्कम्पकताकाङ्क्षितं वरवात्रां चतुर्दशैव अवगच्छति नागिनेन ।

৫১। লোকনিব্ধা রাব তপসায় অনধিকারিতাৎহেতু এতৎগণের অত্যাচারিক সেই শূদ্রের শিরচ্ছেদ কর্তব্য মনে করিয়া শত্রু-গ্রহণ করিলেন।

স তদ্বক্তা হিমক্লিষ্ট-কিঞ্জল্কমিব পঙ্কজম্ ।

জ্যোতিষ্কণাহতশ্মশ্রু কণ্ঠনালাদপাতয়ত ॥ ৫২

৫২ অ:। স: জ্যোতিষ্কণাহতশ্মশ্রু তদ্বক্তা হিমক্লিষ্টকিঞ্জল্ক পঙ্কজম্ ইব, কণ্ঠনালাতু অপাতয়ত ॥

৫২। স রামো জ্যোতিষ্কণৈ: স্কুলিঙ্কৈরাহতানি দগ্ধানি শ্মশ্রুণি যচ্ছ তত্, তস্য বক্তা হিমক্লিষ্টকিঞ্জল্কং পঙ্কজমিব কণ্ঠ এব নালং তস্মাত্ অপাতয়ত ॥

৫২। তিনি অগ্নিকুলিঙ্কৈ দগ্ধাংশ শূদ্রের বদনগুণ নীহারক্ৰিষ্টপরাগ পদ্মের জায় কর্তনাল হইতে পাতিত করিলেন।

কৃতদণ্ড: স্বয়ং রাজা লেভে শূদ্র: সতাং গতিম্ ।

তপসা দুশ্বরেণাপি ন স্বমার্গবিলঙ্ঘিনা ॥ ৫৩

৫৩ অ:। শূদ্র: রাজা স্বয়ং কৃতদণ্ড: (সন্) সতাং গতিং লেভে, দুশ্বরেণ অপি স্বমার্গবিলঙ্ঘিনা তপসা ন (লেভে) ॥

৫৩। শূদ্র: শম্বুক: রাজা স্বয়ং কৃতদণ্ড: কৃতশিষ্ট: সন্ সতাং গতিং লেভে। দুশ্বরেণাপি স্বমার্গবিলঙ্ঘিনা অনধিকারদৃষ্টেনৈত্বর্থ:, তপসা ন লেভে। অত্র মনু:—“রাজমি: কৃতদণ্ডাস্তু কৃৎবা পাপানি মানবা:। নির্মলা: স্বর্গমাযান্তি সন্ত: সুকৃতিনো যথা ॥” ইতি ॥

৫৩। শূদ্রক স্বয়ং রাজা কর্তৃক দণ্ডিত হইবার দয়ক্রম মাধুর্য়গের মনুগতি লাভ করিল, অনধিকারদৃষ্টে শূদ্র তপসাব্রাও তদ্রূপ ফললাভ তাহার ঘটিত না।

রঘুনাথোঽপ্যগস্তোন মার্গসন্দর্শিতাत्मना ।

মহৌজসা সংযুজে শরৎকাল ইবৈন্দুনা ॥ ৫৪

৫৪ অ:। রঘুনাথ: অপি মার্গসন্দর্শিতাत्मনা মহৌজসা অগস্ত্যেণ, ইন্দুনা শরৎকাল ইব সংযুজি ॥

৫৪। রঘুনাথোঽপি মার্গসন্দর্শিতাत्मনা মহৌজসা অগস্ত্যেণ ইন্দুনা শরৎকাল ইব সংযুজি সঙ্কত:। ইন্দাবপি বিশেষণং যোজ্যম্। রঘুনাথ ইত্যত্র চুম্বাদিত্বাশ্বত্বাभाव: ॥

৫৪। রঘুপতি রাগচক্রে পথিমধ্যে মহাতেজা মহর্ষি অগস্ত্যের সহিত সাক্ষাৎকার ঘটিল; তখন মনে হইল যেন বর্ষাপর্গমে শরৎকাল, শীতরশ্মি শশধরের সহিত সূর্য-ভাবে মিলিত হইলেন।

कुम्भयोनिरलङ्कारं तस्मै दिव्यपरिग्रहम् ।

ददौ दत्तं समुद्रेण पीतेनैवात्मनिष्कयम् ॥ ५५

५५ अः । कुम्भयोनिः पीतेन समुद्रेण आत्मनिष्कयम् इव, दत्तं दिव्यपरिग्रहम् अलङ्कारं तस्मै ददौ ॥

५५ । कुम्भयोनिरगस्त्यः पीतेन समुद्रेण आत्मनिष्कयमिव आत्म-
मोचनमूष्यमिव दत्तम्, अतएव परिगृह्यत इति व्युत्पत्त्या परिग्रहः,
दिव्यानां परिग्रहः परिग्राह्य इत्यर्थः, तमलङ्कारं तस्मै रामाय ददौ ॥

५५ । कुम्भसमुद्रं महर्षिः अगस्त्या मांगरके निःशेषवत्पेन पीनं करिणं आश्वनिष्कयस्य
अगस्त्या मांगरके देववाञ्छितं दिव्यं अलङ्कारं अर्पणं करिष्याहि, तत्काले मेहे अलङ्कारं
रामाय अर्पणं करिष्ये ॥

तं दधन्मैथिलीकण्ठनिर्व्यापारेण बाहुना ।

पश्चान्निववृते रामः प्राक् परासुर्द्विजात्मजः ॥ ५६

५६ अः । मैथिलीकण्ठनिर्व्यापारेण बाहुना तं दधत् रामः पश्चात् निववृते, परासुः द्विजा-
त्मजः प्राक् (निववृते) ॥

५६ । मैथिलीकण्ठनिर्व्यापारेण बाहुना तमलङ्कारं दधत् रामः पश्चात्
निववृते निवृत्तः । परासुर्मृतो द्विजात्मजः प्राक् रामात् पूर्वं निववृते ॥

५६ । राम जीतारं कर्णाक्षसम्पर्कशून्यं बाहुते अगस्त्याप्रदत्तं अलङ्कारं ग्रहणं करिष्या
अशेषवत्पेन अर्पणं इहेत्येव, एतदेकं उद्देशं आश्रित्य पूर्वमेव मृतं वाङ्मनसि
मन्त्रित इहेत्युक्तिः ॥

तस्य पूर्वोदितां निन्दां द्विजः पुच्छसमागतः ।

स्तुत्या निवर्त्तयामास त्रातुवैवस्वतादपि ॥ ५७

५७ अः । पुच्छसमागतः द्विजः वैवस्वतात् अपि त्रातुः तस्य पूर्वोदितां निन्दां स्तुत्या निवर्त्त-
यामास ॥

५७ । पुच्छसमागतः पुच्छेण सङ्गतो द्विजो वैवस्वतादन्तकादपि त्रातुः
रक्षकस्य, 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इत्युपादानात् पञ्चमी । तस्य रामस्य
पूर्वोदितां पूर्वोक्तां निन्दां स्तुत्या निवर्त्तयामास ॥

५७ । वाङ्मनसि पूर्वमेव अर्पणं इहेत्येव, एतदेकं उद्देशं आश्रित्य पूर्वमेव मृतं वाङ्मनसि
मन्त्रित इहेत्युक्तिः ॥

तमध्वराय मुक्ताश्वं रक्षःकपिनरेश्वराः ।

मेघाः शस्यमिवाभ्योभिरभ्यवर्षन्प्रायनैः ॥ ५८

৫৮ অঃ। অধ্বরায মুক্তার্থং তং রত্নঃ কপিনরেখরাঃ মেঘাঃ অশ্বোভিঃ শস্যম্ ১৮, উপায়নৈঃ
অশ্ববর্ষণ ॥

৫৮। অধ্বরায অশ্বমেধায় মুক্তার্থং তং রামং রত্নঃ কপিনরেখরাঃ
সুগ্ৰীববিভীষণাদয়ো রাজানশ্চ মেঘা অশ্বোভিঃ শস্যমিব উপায়নৈরশ্ববর্ষণ ॥

৫৮। অনন্তর রাম অশ্বমেধ সম্পাদন মানসে অবাধবিচরণ জন্ত যজ্ঞীয় অশ্বের
বন্ধনমোচন করিলে—মেঘ যেমন শস্যের উপর বারি বর্ষণ করে, তদ্রূপ রাজসেনা
বিভীষণ, কপিরাঙ্ক সূগ্ৰীব এবং অন্যান্য নরনাথগণ বিবিধ উপায়ন দ্বারা তাঁহাকে অভি-
নন্দিত করিলেন।

দিগ্‌ভ্যো নিমন্তিতাস্ত্বৈনমভিজগমুমহর্ষয়ঃ ।

ন ভৌমান্যেব ধিষ্ণাণানি হিত্বা জ্যোতির্ময়ান্যপি ॥৫৯

৫৯ অঃ। নিমন্তিতাঃ মহর্ষয়শ্চ ভৌমানি ধিষ্ণাণানি ন (কিন্তু) জ্যোতির্ময়ানি অপি
(ধিষ্ণাণানি) হিত্বা দিগ্‌ভ্যঃ এনম্‌ অভিজগমুঃ ॥

৫৯। নিমন্তিতা আহুতা মহর্ষয়শ্চ ভূম্যাঃ সম্বন্ধীনি ভৌমানি
ধিষ্ণাণানি স্থানান্যেব ন। ‘ধিষ্ণাং স্থানে গৃহে মেঃস্মী’ ইত্যমরঃ। কিন্তু
জ্যোতির্ময়ানি নক্ষত্ররূপাণি ধিষ্ণাণান্যপি হিত্বা দিগ্‌ভ্যঃ এনং রাম-
মভিজগমুঃ ॥

৫৯। নিমন্তিত মহর্ষি সকল তৎকালে কেবল ভুলোক হইতে নহে, জ্যোতির্গণ
স্থান সকল পরিত্যাগ করিয়া দিগ্‌গন্ত হইতে সেই যজ্ঞে আগমন করিতে লাগিলেন।

উপশল্যনিবিষ্টৈস্তু চতুর্দারমুখী বভৌ ।

অযোধ্যা সৃষ্টলোকেব সত্যঃ পৈতামহী তনুঃ ॥ ৬০

৬০ অঃ। চতুর্দারমুখী অযোধ্যা উপশল্যনিবিষ্টৈঃ তৈঃ সত্যঃ সৃষ্টলোকা পৈতামহী তনুঃ ১৮ বভৌ ॥

৬০। চত্বারি দ্বারাণি এব মুখানি যস্তাঃ সা চতুর্দারমুখী
অযোধ্যা উপশল্যেষু গ্রামান্তেষু নিবিষ্টৈঃ। ‘গ্রামান্ত উপশল্যং স্বাত্’
ইত্যমরঃ। তৈর্মহর্ষিভিঃ সত্যঃ সৃষ্টলোকা পিতামহস্যেয়ং পৈতামহী তনু-
র্মূর্তিরিব বভৌ ॥

৬০। নগরোপাংশু অবস্থিত পূতান্ধা মহর্ষিগণদ্বারা চতুর্দারমুখী অযোধ্যাপুরী
যেহ লোকসৃষ্টিকারিণী পিতামহতনুর আশ্রয় উপশোভিত হইতে লাগিল।

স্নাধ্যস্ত্যাগোঽপি বৈদেহ্যাঃ পত্যুঃ প্রাগ্‌বংশবাসিনঃ ।

অনন্যজানৈঃ সৈবাসীত যস্মাচ্চায়া দ্বিরস্ময়ী ॥৬১

११. अ. ॥ वैद्विज्ञाः स्वर्गः अपि ज्ञाव्यः, यस्मात् प्राग्वश्वसिन्ः अनन्यथानिः पत्युः हिरण्यवी
सा एव जाया आसीत् ॥

॥ ६१ ॥ वैदेह्याख्यांगोऽपि स्नाथ्यो वर्ण्य एव । कुतः ? यस्मात् प्राग्वशः प्राचीनस्थूणः यज्ञशालाविशेषः तद्वासिनः, नास्त्यन्या जाया यस्य तस्य अनन्य-जानेः । 'जायाया निङ्' इति समासान्तो निङादेशः । पत्युः रामस्य हिरण्ययी सीवर्णी । 'दाण्डिनायन—' आदिसूत्रेण निपातः । सा निजैव जाया पत्नी आसीत् । कविवाक्यमेतत् ॥

৬১। রামচন্দ্র প্রাগবংশ নামক যজ্ঞশালায়, বাসকালে অত্র পত্নী পরিগ্রহ না করিয়া বৈদেহীর হিরণ্ময়ী মূর্তি নিৰ্মাণপূৰ্ব্বক ভাৰ্য্যার কাৰ্য্য সম্পাদন করিয়াছিলেন, অতএৱ প্ৰতিকৰ্ত্তক পৰিত্যাগও সীতার পক্ষে শ্লাঘনীয় হইয়াছিল।

विधेरधिकसम्भारस्ततः प्रवृत्ते मखः ।

आसन् यत्र क्रियाविघ्ना राज्ञसा एव रक्षिणः ॥६२

६२ अ. । ततः विधेः अधिकसम्भारः मखः प्रवर्तते । तच्च क्रियाविघ्नाः राक्षसाः एव रक्षिणः
आसन् ॥

६२ । ततो विधेः शास्त्रादधिकसम्भारोऽतिरिच्यमानपरिकरः मखः प्रवृत्ते प्रवृत्तः । यत्र मखे, विहन्यन्त एभिरिति विघ्नाः प्रत्यूहाः । मखे 'यन्नार्थे कविधानम्' इति कः । क्रियाविघ्ना अनुष्ठानविघातकाः राक्षसा एव रक्षिणो रक्षका आसन् ॥

৬২। অনন্তর বিধিবিহিত উপকরণ হইতেও অধিক দব্যসম্ভারদ্বারা রামচন্দ্রের যজ্ঞ অশুভিত হইলে পূর্বে বাহারা যজ্ঞবিঘ্নকারী ছিল, সেই রাক্ষসগণই তাঁহার যজ্ঞ রক্ষা করিতে লাগিল।

अथ प्राचेतसोपज्ञं रामायणमितस्ततः ।

मैथिल्यौ कुशलवौ जगत्तुर्गुचोदितौ ॥ ६३

६३ अ. ॥ अथ मेथिलिषी कुशलवी गुरुबोदिता (सन्ती) प्राचेतसोपज्ञं रामायणम् इतस्ततः
अगतः ॥

६३ । अथ मैथिलेयी मैथिलीतनयौ । 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढक् । कुशलवी
गुरुणा वारमीकिना चोदितौ प्रेरितौ सन्तौ, प्राचेतसः वारमीकिः, उपज्ञायत
इत्युपज्ञा 'ज्ञातसोपसर्गे' इति कर्मणि अङ्प्रत्ययः । प्राचेतसस्योपज्ञा
प्राचेतसोपज्ञम्, प्राचेतसेनादौ ज्ञातमित्यर्थः । 'उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यात्'
इत्यमरः । 'उपज्ञोपक्रमं तदाचिख्यासायाम्' इति नपुंसकत्वम् । अथ्यते

জায়তেঃনেত্বয়নম্, রামস্বায়নং চরিতং রামায়ণং রামায়ণাস্থ্যং কাব্যম্ ।
'পূর্বপদাৎ সংজ্ঞায়াম্' ইতি ণত্বম্ উত্তরাযণমিতিবৎ । ইতস্ততো জগতুঃ ।
গায়তেলিট্ ॥

৬৩। তদনন্তর জ্ঞানকীতনয় লব ও কুশ এই অবসরে গুরু মহর্ষি বাম্বীকির
নিদেশে তৎকৃত রাগাংশে ইত্যন্ত গৌরব করিতে লাগিলেন ।

বৃহৎ রামস্য বাল্মীকিঃ কৃতিস্তৌ কিন্নরস্বনৌ ।

কিং তৎ যেন মনো হর্তুমলং স্যাতাং ন শৃণ্বতাং ॥ ৬৪

৬৪ অ:। রামস্য বৃহৎ, বাল্মীকিঃ কৃতিঃ, তৌ কিন্নরস্বনৌ, (অতএব) তৎ কিম্ ? যেন
শৃণ্বতাং মনঃ হর্তুম্ অলং ন স্যাতাং ॥

৬৪। রামস্য বৃহৎ বর্ষ্যং বস্বিতি শিষ্যঃ । বাল্মীকিঃ কৃতিঃ কাব্যম্,
গেয়মিতি শিষ্যঃ । তৌ কুশলবৌ কিন্নরস্বনৌ কিন্নরকণ্ঠৌ গায়কৌ, পুনরिति
শিষ্যঃ । অতএব তৎ কিম্ ? যেন নিমিত্তেন তৌ শৃণ্বতাং মনো হর্তুমলং
শক্তি ন স্যাতাং । সর্বং সরসমিত্যর্থঃ ॥

৬৪। একে ত রামের চরিত্র, বিশেষতঃ বাম্বীকি-বিত্তিত, তাহাতে আবার
গায়ক লব ও কুশ কিন্নরস্বরশালী; ইহা ভিন্ন আর কোন্ বস্তু শ্রোতৃগণের চিত্ত হরণ
করিতে সমর্থ হইতে পারে ?

রূপে গীতে চ মাধুর্য্যং তয়োস্তজ্জ্ঞৈর্নিবেদিতম্ ।

দদর্শ সানুজো রামঃ শূশ্রাব চ কুতূহলী ॥ ৬৫

৬৫ অ:। তজ্জ্ঞৈঃ নিবেদিতং তয়োঃ রূপে গীতে চ মাধুর্য্যং সানুজঃ রামঃ কুতূহলী (সন্) দদর্শ
শূশ্রাব চ ॥

৬৫। তে জানন্তীতি তজ্জ্ঞাঃ তৈস্তজ্জ্ঞৈরভিগ্নৈর্নিবেদিতং তয়োঃ কুশ-
লবয়ো: রূপে আকারে গীতে চ মাধুর্য্যং রামণীয়কং সানুজো রামঃ কুতূহলী
সানন্দঃ সন্ যথাসংখ্যং দদর্শ শূশ্রাব চ ॥

৬৫। অভিজ্ঞ লোকসকল সেই কুশ ও লবের রূপ ও গীতের মাধুর্য্য বিদিত
হইয়া রাগচক্ষুর নিকটে নিবেদন করিল; অকুজগণসহ রাগ কুতূহলী হইয়া তাহাদিগকে
দর্শন ও তাহাদিগের কৃত গীত শ্রবণ করিলেন ।

তদগীতশ্রবণৈকায়া সংসদশ্চ মুখী বমৌ ।

হিমনিষ্যন্দ্দিনী প্রাতঃ নির্বাতৈব বনস্থলী ॥ ৬৬

৬৬ অ:। তদগীতশ্রবণৈকায়া অশ্রমুখী সংসৎ প্রাতঃ হিমনিষ্যন্দ্দিনী নির্বাতা বনস্থলী
বমৌ ॥

६६ । तयोर्गीतश्रवणे एकाया आसक्ता अश्रुमुखी आनन्दादिति-
भावः । संसत् सभा प्रातः हिमनिष्यन्दिनी निर्वाता वातरहिता वनस्थली
इव बभौ शुशुभे । आनन्दपारवश्यान्निष्यन्दमास्ते इत्यर्थः ॥

७७ । सञ्जीत श्रवणे एकाग्रमना सभां सगच्छ लोक अक्षवर्षण करिते थाकिने
सभा घेन प्रातःकाले श्रिवविगौ पवनविरहिता वनस्थलीं श्राय शौडा पाहेते नागिन ।

वयोवेशविसंवादि रामस्य च तयोस्तदा ।

जनता प्रेक्ष्य सादृश्यं नाक्षिकम्प्यं व्यतिष्ठत ॥ ६७

६७ अ. । जनता वयोवेशविसंवादि तदा तयोः रामस्य च सादृश्यं प्रेक्ष्य नाक्षिकम्प्यं व्यतिष्ठत ॥

६७ । जनता जनानां समूहः । 'ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तुल' इति
तत्प्रत्ययः । वयोवेशाभ्यामेव विसंवादि विलक्षणं तदा तयोः कुशलवयोः
रामस्य च सादृश्यं प्रेक्ष्य नास्ति नाक्षिकम्पो यस्मिन् कर्मणि तदयथा
तथा । नञर्थस्य नञ्बन्धस्य बहुब्रीहिः । व्यतिष्ठत व्यतिष्ठत् । 'समव-
प्रविभ्यः स्तः' इत्यात्मनेपदम् । विस्मयादनिमिषमद्राक्षीदित्यर्थः ॥

७७ । तत्काले, जनसङ्घ मेहे लव ओ कुशेर, रामचन्द्र वयस ओ वेश वातीत
आकारगत मोगापृष्ठ सन्दर्शन करिषा निर्निमेष नञने अवस्थान करिते नागिन ।

उभयोर्न तथा लोकः प्रावीण्येन विसिम्भिये ।

नृपतेः प्रीतिदानेषु वीतस्पृहतया यथा ॥ ६८

६८ अ. । लोकः उभयोः प्रावीण्येन तथा न विसिम्भिये, यथा नृपतेः प्रीतिदानेषु वीतस्पृहतया
(विसिम्भिये) ॥

६८ । लोको जनः उभयोः कुमारयोः प्रावीण्येन नैपुण्येन तथा न
विसिम्भिये न विस्मितवान्, यथा नृपतेः प्रीतिदानेषु वीतस्पृहतया नैस्पृहेण
विसिम्भिये ॥

७८ । नृपति रामचन्द्र-प्रदत्त पारितोषिक ग्रहणे लव ओ कुशेर स्पर्शाहीनताय
लोकै येरूप विम्भित हईशाछिन, उाहादेर सञ्जीत नैपुण्यादि दर्शने तापृष्ठ विम्भ-
प्राप्तु हईल ना ।

गेये को नु विनेता वां कस्य चेयं कृतिः कवेः ।

इति राज्ञा स्वयं पृष्टौ तौ वाल्मीकिमशंसताम् ॥ ६९

६९ अ. । गेये कः नु वां विनेता, इयञ्च कस्य कवेः कृतिः इति राज्ञा स्वयं पृष्टौ तौ वाल्मीकिम्
अशंसताम् ॥

६८ । गेये गीते को नु वां युवयोर्विनेता शिक्षकः, नृशब्दः प्रश्ने 'नु पृच्छायां वितर्के च' इत्यमरः । विनेतारं कविञ्चेत्यर्थः । 'गेये केन विनीतो वाम्' इति पाठे वामिति युष्मदर्थप्रतिपादकमव्ययं द्रष्टव्यम् । तथायमर्थः—केन पुंसां वां युवां गेये गीतविषये विनीतो शिक्षितौ । कर्मणि निष्ठाप्रत्ययः । इयञ्च कस्य कवेः कृतिरिति राज्ञा स्वयं पृष्टौ तौ कुशलवौ वात्समीकिम् अशंसताम् उक्तवन्तौ ॥

७२ । अनन्तर "एहे गीत काशत्र कृत एव० कान् वाञ्छि ईश तोगादिगतक शिक्षा दिशाछेन" इत्यत्र राज्ञा एहेकत्र जिज्ञासा कतिदिन, जव ओ कूष वाञ्छीकित नां निर्देश कतिदिन ।

अथ सावरजो रामः प्राचेतसमुपेयिवान् ।

उरीकृत्यात्मनो देहं राज्यमस्मै न्यवेदयत् ॥ ७०

७० अः । अथ सावरजः रामः प्राचेतसम् उपेयिवान् (सन्) देहम् आत्मनः उरीकृत्य राज्यम् अस्मै न्यवेदयत् ॥

७० । अथ सावरजो रामः प्राचेतसं वात्समीकिमुपेयिवान् प्राप्तः सन् देहमात्मन उरीकृत्य आत्मानं स्थापयित्वेत्यर्थः, राज्यम् अस्मै प्राचेतसाय न्यवेदयत् समर्पितवान् ॥

१० । तदनन्तर अशूजगणसह त्राय वाञ्छीकित समीपे गमन कतिदिन शीघ्र अन्तोर वातीत समस्त राज्या उँहाके अदान कतिदिन ।

स तावाख्याय रामाय मैथिलेयौ तदात्मजौ ।

कविः कारुणिको बभ्रे सीतायाः सम्परिश्रमम् ॥ ७१

७१ अः । कारुणिकः स कविः रामाय तौ मैथिलेयौ तदात्मजौ आख्याय सीतायाः सम्परिश्रमं बभ्रे ॥

७१ । करुणा प्रयोजनमस्य कारुणिको दयालुः । 'प्रयोजनम्' इति ठञ् । 'स्यादयालुः कारुणिकः' इत्यमरः । स कविः रामाय तौ मैथिलेयौ तदात्मजौ रामसुतावाख्याय सीतायाः सम्परिश्रमं स्वीकारं बभ्रे ययाचे ॥

११ । तथेन पत्रम् कारुणिक कवि वाञ्छीक "एहे कूगात्रद्वय जानकीर गर्डमस्तूत,— आपनान्त्रहे भूख" एहेकत्र पत्रिचय अदान कतिदिन मीताके ग्रहण कतिवार अञ्च अनुरोध कतिदिन ।

तातः शुद्धा समक्षं नः स्नुषा ते जातवेदसि ।

दौरात्मप्राद्रक्षसस्तान् नात्रत्याः श्रद्धुः प्रजाः ॥ ७२

७२ अ. । (६) तात ! ते क्षुधा नः समञ्चं जातवेदसि शुद्धा (किन्तु) रक्षसः दीरात्म्यात्
अचक्ष्वाः प्रजाः तां न श्रद्धुः ॥

७२ । हे तात ! ते क्षुधा सोता नोऽस्माकम् अच्छोः समीपं समञ्चम् ।
'अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः' इति समासान्तष्टच् । जातवेदसि वक्त्रो शुद्धा ।
नास्माकमविश्वास इत्यर्थः । किन्तु रक्षसो रावणस्य दीरात्म्यादत्रत्याः
प्रजास्तां न श्रद्धुः न विशश्चसुः ॥

ताः स्वचारित्र्यमुद्दिश्य प्रत्याययतु मैथिली ।

ततः पुञ्चवतीमेनां प्रतिपत्स्ये त्वदान्नया ॥ ७३

७३ अ. । मैथिली स्वचारित्र्यम् उद्दिश्य ताः प्रत्याग्रयतु । ततः पुञ्चवतीम् एनां त्वदान्नया
प्रतिपत्स्ये ॥

७३ । मैथिली स्वचारित्र्यम् उद्दिश्य ताः प्रजाः प्रत्याग्रयतु विश्वासयतु ।
विश्वासस्य बुद्धिरूपत्वात् । 'णौ गमिरबोधने' इति इणो गस्यादेशो
नास्ति । ततोऽनन्तरं पुञ्चवतीम् एनां सोतां त्वदान्नया प्रतिपत्स्ये
स्वीकरिष्ये ॥

१२—१७ । राम उद्विग्नं करिजेन,—हे तात ! आपनार वधू वैदेही आमादेर
समक्षेई अग्निपरीक्षाय विभुद्धा हईयाहेन, किन्तु रामसर्राज रावणेर छुराश्रुता-निबन्धन
अत्रत्य अजागण ठाँहाके पवित्र बलिशा विश्वास करितेहे ना । अतएव एकणे
मैथिली श्रौय चरित्रविषये देई अजागणेर विश्वास उरपादन करुन, तारपर आपनार
निर्देशे तनयसह ठाँहाके ग्रहण करिव ।

इति प्रतिश्रुते राज्ञा जानकीमाश्रमां मुनिः ।

शिष्यैरानाययामास स्वसिद्धिं नियमैरिव ॥ ७४

७४ अ. । राज्ञा इति प्रतिश्रुते (सति) मुनिः आश्रमात् जानकीं शिष्यैः स्वसिद्धिं नियमैः
इव आनाययामास ॥

७४ । राज्ञा इति प्रतिश्रुते प्रतिज्ञाते सति मुनिराश्रमाज्जानकीं शिष्यैः
प्रयोज्यैः स्वसिद्धिं स्वार्थसिद्धिं नियमैस्तपोभिरिव आनाययामास ॥

१४ । राजा रामचन्द्र एहेरूप अतिश्रुत हईले भूनिवर बाबूकि निशमबारा
आश्रमिद्विर श्रौय निवागण द्वारा जानकीके आश्रम हईते आनयन करिजेन ।

अन्येदुरथ काकुत्स्थः सन्निपात्य पुरौकसः ।

कविमाहाययामास प्रस्तुतप्रतिपत्तये ॥ ७५ .

७५ अ. । अथ काकुत्स्थः रामः अन्येद्युः प्रस्तुतप्रतिपत्तये पुरौकसः सन्निपात्य कविम्
आह्वययामास ॥

७५ । अथ काकुत्स्थो रामः अन्येद्युः अन्यस्मिन्नहनि प्रस्तुतप्रतिपत्तये
प्रकृतकार्यानुसन्धानाय पुरौकसः पौरान् सन्निपात्य मेलयित्वा कविं वास्वीकि-
माह्वययामास आकारयामास ॥

१६ । ककुत्श्चकुलतिजक राम अपर एकदिने खानकोर पद्रीकार वञ्च गोरगणके
नयवेत करिषा मुनिवर आभिकवि बाल्मीकिटक आश्वान कराहेनेन ।

स्वरसंस्कारवत्यासौ पुत्राभ्यामथ सीतया ।

ऋचेवोदचिषं सूर्यं रामं मुनिरुपस्थितः ॥ ७६

७६ अ. । अथ असौ मुनिः स्वरसंस्कारवत्या ऋचा उदचिषं सूर्यम् इव पुत्राभ्याम् (उपलक्षितया)
सीतया रामम् उपस्थितः ॥

७६ । अथ स्वर उदात्तादिः संस्कारः शब्दशुद्धिः तद्वत्या ऋचा सावित्र्या
उदचिषं सूर्यमिव, पुत्राभ्यामुपलक्षितया सीतया करणेन उदचिषं रामम्
असौ मुनिरुपस्थित उपतस्थे ॥

१७ । उदात्तादि श्रुतमश्रित श्रुतारा येरूप उरुत्रिंश्रि रवित्र उपासना करिते इव,
उरुप गेहे मुनिवर बाल्मीकि लव, दूष ओ गीतावादी मनोरञ्जनार्थ डेवचो रात्रेवर
निकट उपस्थित इहेनेन ।

काषायपरिवीतेन स्वपदार्पितचक्षुषा ।

अन्वमीयत शुद्धेति शान्तेन वपुषैव सा ॥ ७७

७७ अ. । काषायपरिवीतेन स्वपदार्पितचक्षुषा शान्तेन वपुषा एव सा शुद्धा इति अन्वमीयत ॥

७७ । कषायेण रक्तं काषायम् 'तेन रक्तं रागात्' इत्यण् । तेन परि-
वीतेन संवृतेन स्वपदार्पितचक्षुषा शान्तेन प्रसन्नेन वपुषैव सा सीता शुद्धा
साध्वी इत्यन्वमीयत अनुमिता ॥

१९ । काषायवसनावृता गीता निषट्करणे नयनवपुः समर्पणपूर्वक तथार उपासित
इहेने उाहार अनाथ शत्रौर दर्शने लोकमकल उाहाके पेशिप्राहे पवित्र बनिषा
अश्वमान करिण ।

जनास्तदालोकपथात् प्रतिसंहतचक्षुषः ।

तस्य स्तेऽवाङ्मुखाः सर्वे फलिता इव शालयः ॥ ७८

७८ अ. । तदालोकपथात् प्रतिसंहतचक्षुषः ते सर्वे जनाः, फलिताः शालयः इव, अवाङ्मुखाः
तस्यः ॥

७८ । तस्यः सीतायाः कर्मण आलोकपथात् दर्शनमार्गात् प्रति-

সংহতবস্তুণো নিবর্তিতদৃষ্টয়ঃ তে সৰ্ব্বে জনাঃ ফলিতাঃ শালয় ইব অবাঙ্কসুখাঃ
অবনতসুখাঃ তস্মুঃ ॥

৭৮। তখন অজাগ্রণ নীতা হইতে দৃষ্টি অত্যাঙ্কত করিয়া কনিত মানিবাঙ্কের
হাশি অবনতমণ্ডকে অবস্থান করিতে লাগিল ।

তাং দৃষ্টিবিষয়ে মৰ্ত্তুমনিরাস্থিতবিষ্টিৰঃ ।

কুরু নিঃসংশয়ং বক্সে স্ববৃক্সে লোকমিত্যশাত্ ॥ ৩৫

৩৫ অঃ। নিরাস্থিতবিষ্টিৰঃ মুনিঃ (হে) বক্সে ! মৰ্ত্তুঃ দৃষ্টিবিষয়ে স্ববৃক্সে লোকং নিঃসংশয়ং
কুরু ইতি তাম্ অশাত্ ॥

৩৬। নিরাস্থিতবিষ্টিৰোঃধিচ্ছিতাসনো মুনিঃ বক্সে ! মৰ্ত্তুঃ দৃষ্টিবিষয়ে
সমবৃক্সে স্ববৃক্সে স্বচরিতে বিষয়ে লোকং নিঃসংশয়ং কুরু ইতি তাং সীতামশাত্
শাস্তি স্ম ।

৭৯। পরে মুনিবর বাম্বোঁকি আসনে উপবেশন করিয়া নীতাকে আবেশন করিলেন—
৩৬। তুমি আমিসমক্ষে যৌষ চরিত্রবিষয়ে লোকসকলের সংশয় দূর কর ।

অথ বাল্মৌকিশিষ্যেণ পুণ্যমাবর্জিতং পয়ঃ ।

আচম্যোদৌরযামাস সীতা সত্যাং সরস্বতীম্ ॥ ৫০

৫০ অঃ। অথ বাম্বৌকিশিষ্যেণ আবর্জিতং পুণ্যং পয়ঃ আচম্য সীতা সত্যাং সরস্বতীম্
দৌরযামাস ॥

৫০। অথ বাল্মৌকিশিষ্যেণ আবর্জিতং দত্তং পুণ্যং পয় আচম্য সীতা
সত্যাং সরস্বতীং বাচসুদৌরযামাস উচ্চারয়ামাস ॥

৬০। অনন্তর নীতা বাম্বৌকিশিষ্যসংস্কৃত পবিত্র জল আচমন করিয়া একেপ
মণ্ড্য বাক্য উচ্চারণ করিলেন ।

বাঙ্ক মনঃকৰ্ম্মমিঃ পত্বৌ ব্যমিচারো যথা ন মে ।

তথা বিশ্বম্বরে দেবি মামন্তর্হাতুমর্হসি ॥ ৫১

৫১। বাঙ্ক মনঃকৰ্ম্মমিঃ পত্বৌ মে ব্যমিচারঃ ন যথা, তথা (হে) বিশ্বম্বরে ! দেবি ! মাম্
অন্তর্হাতুম্ অর্হসি ॥

৫১। বাঙ্ক মনঃকৰ্ম্মমিঃ পত্বৌ বিষয়ে মে ব্যমিচারঃ স্ৱাভিলিখ্য ন যথা,
নাস্তি যদি, তথা তর্হি বিশ্বং বিমর্শীতি বিশ্বম্বরা ভূমিঃ 'সংজ্ঞায়াং মৃত'—
ইत्याদিদা স্বচ্প্রত্যয়ঃ, 'অর্হিষত্'—ইत्याদিদা সুমাগমঃ, হে বিশ্বম্বরে !
দেবি ! মাম্ অন্তর্হাতুং গর্হে বাসয়িতুমর্হসি ॥

৬১। হে বিশ্ববিশাঙ্কি ! আমি কাশ, মন কিংবা কাঁধাশ্রাও পতিব্র অতি যদি

कानि कठिनां न कश्चिन्नामि, तदेव हे मेवि ! चात्रादेक तेषां नरैर्ज्ञानं न कर्तुं ।

एवमुक्ते तथा साध्या रन्ध्रात् सद्योभवाद्भवः ।

शातहृदमिव ज्योतिः प्रभामण्डलमुदययौ ॥ ८२

८२ अः । साध्या तथा एवम् उक्ते (सति) सद्योभवात् भुवः रन्ध्रात् शातहृदं ज्योतिः इव, प्रभामण्डलम् उदययौ ॥ ८२

८२ । साध्या पतिव्रतया तथा सीतया एवमुक्ते सति सद्योभवाद्भवो रन्ध्रात् शातहृदं वैद्युतं ज्योतिरिव प्रभामण्डलमुदययौ ॥

८२ । साध्या सीता एकत्र रमिषे मण्डलात् त्रिविध इहेते विश्वविभक्तं त्रय एक एकावयव उद्भव इहेन ।

तत्र नागफणोत्क्षिप्तसिंहासननिषेदुषी ।

समुद्ररशना साक्षात् प्रादुरासीद्वसुधरा ॥ ८३

८३ अः । तत्र नागफणोत्क्षिप्तसिंहासननिषेदुषी समुद्ररशना साक्षात् वसुधरा प्रादुरासीत् ॥

८३ । तत्र प्रभामण्डले नागफणोत्क्षिप्ते सिंहासने निषेदुषी सासीना समुद्ररशना समुद्रमेखला साक्षात्, वसुनि धारयतीति वसुधरा भूमिः, 'खचि क्लृप्तः' इति क्लृप्तः । प्रादुरासीत् ॥

८३ । मेहे एकावयव मध्य इहेते त्रयमेवयवयोः त्रय मण्डलेन मण्डलोना नाग-
वैभवा नागाः धरिणोऽप्येवै एकावयव इहेनेन ।

सा सीतामङ्गमारोप्य भर्तृप्रणिहितेक्षणाम् ।

मा मेति व्याहरत्येव तस्मिन् पातालमभ्यगात् ॥ ८४

८४ अः । सा भर्तृप्रणिहितेक्षणां सीताम् अङ्गं आरोप्य तस्मिन् (भर्तृरि) मा मेति व्याहरति (सति) एव पातालम् अभ्यगात् ॥

८४ । सा वसुधरा भर्तृरि प्रणिहितेक्षणां दत्तदृष्टिं सीतामङ्गमारोप्य तस्मिन् भर्तृरि रामे मा मा इति मा हरेति व्याहरति वदत्येव, व्याहरन्त-
मनाद्वैत्यर्थः, 'षष्ठी चानादरे' इति सप्तमी, पातालमभ्यगात् ॥

८४ । त्विनि चात्रिनिक्षिप्तनेत्रा तन्नामौतादेकौ चैव कोऽपि नृपनृपकं त्रय
वात्रवात्र निवेश करिषे त्रयौ त्रयौ त्रय करिषेन ।

धरायां तस्य संरम्भं सीताप्रत्यर्पणैषिणः ।

गुरुर्विधिवलापेक्षौ शमयामास धन्विनः ॥ ८५

८५ अः । विधिवलापेक्षौ गुरुः सीताप्रत्यर्पणैषिणः धन्विनः तस्य धरायां संरम्भं शमयामास ॥

८५ । सीताप्रत्यर्पणमिच्छतीति तथोक्तस्य धन्विनः प्राप्तधनुस्तस्य रामस्य धरायां विषये संरम्भं विधिवलापेक्षी देवशक्तिदर्शी गुर्वग्नियुक्तः श्रमयामास । अवश्यम्भावी विधिरिति भावः ॥

८६ । मौदारं अद्यानिशनाभिगात्री क्रोधाविष्टे रामे शत्रोः अति शस्त्रास्त्रं करिणेन देवशक्तिमयीं कूलशत्रुं वनिष्ठे तीक्ष्णं क्रोधेन चास्त्रं करिणेन ।

ऋषीन् विसृज्य यज्ञान्ते सुहृदश्च पुरस्कृतान् ।

रामः सीतागतं स्नेहं निदधे तदपत्ययोः ॥ ८६

८६ अः । रामः यज्ञान्ते पुरस्कृतान् ऋषीन् सुहृदश्च विसृज्य सीतागतं स्नेहं तदपत्ययोः निदधे ॥

८६ । रामो यज्ञान्ते पुरस्कृतान् पूजितान् ऋषीन् सुहृदश्च विसृज्य सीतागतं स्नेहं तदपत्ययोः कुशलवयोर्निदधे ॥

८७ । रामे यज्ञसमापनाद्ये समागतं श्रमिसक्तं च शूश्रूषणं च पूजितं करिष्येति निमित्तेन एव तीक्ष्णं मौदारं अद्यानिशनाभिगात्री उन्मथयति अस्त्रं करिणेन ।

युधाजितश्च सन्देशात् स देशं सिन्धुनामकम् ।

ददौ दत्तप्रभावाय भरताय भृतप्रजः ॥ ८७

८७ अः । भृतप्रजः सः युधाजितः सन्देशात् सिन्धुनामकं देशं दत्तप्रभावाय भरताय ददौ ॥

८७ । किञ्च, भृतप्रजः स रामो युधाजितो भरतमातुलस्य सन्देशात् सिन्धुनामकं देशं दत्तप्रभावाय दत्तैश्वर्याय, रामेणेति शेषः, भरताय ददौ ॥

८८ । अनन्तरं अक्षीपालकं रामं उन्नतमातुलं युधाजितेन निमित्तेन उन्नतके विपुलं ऐश्वर्यं अमानपूर्वकं सिन्धुनामकं देशं आधिपत्या प्रदानं करिणेन ।

भरतस्तत्र गन्धर्वान् युधि निर्जित्य केवलम् ।

आतोद्यं ग्राहयामास समत्याजयदायुधम् ॥ ८८

८८ अः । तत्र भरतः युधि गन्धर्वान् निर्जित्य केवलम् आतोद्यं ग्राहयामास आयुधं समत्याजयत् ॥

८८ । तत्र सिन्धुदेशे भरतोऽपि युधि गन्धर्वान् निर्जित्य केवलमेकम् आतोद्यं वीणाम् । 'ततः वीणादिकं वाद्यमानस्यं सुरजादिकम् । वंशादिकन्तु सुषिरं कांस्यतालादिकं घनम् । चतुर्विधमिदं वाद्यं वादि-
त्रातोद्यनामकम् ॥' इत्यमरः । ग्राहयामास, आयुधं समत्याजयत् त्याजित-
वान् । ग्रहित्यज्योर्णन्तयोर्द्विकर्मकत्वं नित्यमित्यनुसन्धेयम् ॥

८८ । तथाच उन्नतं गङ्गसङ्गणके समरे पराजितं करिणेन एव उद्देशादिगणके निरस्तं करिष्येति केवलं वीणां वाद्यं कर्तव्यमेवेति ।

स तक्षपुष्कलौ पुत्रौ राजधान्योस्तदाख्ययोः ।

अभिषिच्याभिषेकाहौ रामान्तिकमगात् पुनः ॥ ८६

८१ अः । सः अभिविक्ताहो तत्पुष्कली, (नाम) पुत्री तदाखायोः राजधान्योः अभिविष्य पुनः
रामान्तिक्म अगात् ॥

८६ । स भरतः, अभिषेकाहौ तच्चपुष्कलौ नाम पुत्रौ तदास्थयोः तच्च-
पुष्कलास्थयोरित्यर्थः । पुष्कलं पुष्कलावत्यां तच्च तच्चशिलायामिति राज-
धान्योर्नगर्थोः अभिषिच्य पुनः रामान्तिकम् अगात् ॥

১২। অনন্তর ভরত তক্ষ ও পুঙ্গব নামক তনয়দ্বয়কে তাঁহাদের নিজ নামচিহ্নিত তক্ষশিলা ও পুঙ্গলাবতী নামক রাজধানীদ্বয়ে অভিষিক্ত করিয়া পুনরায় রামসমীপে আগমন করিলেন।

अङ्गदं चन्द्रवीतुश्च लक्ष्मणोऽप्यात्मसम्भवौ ।

शासनाद् रघुनाथस्य चक्रे कारापथेश्वरौ ॥ ६०

६० अ. । लक्ष्मणः अपि रवनायस्य शमनात् अद्भुतं चन्द्रकेतुं च प्राप्तुमशक्यं कार-
पथेऽसौ वक्रं ॥

८० । लक्ष्मणोऽपि रघुनाथस्य रामस्य शासनादङ्गदं चन्द्रकेतुश्च तदाख्यो
 आत्मसम्भवौ पुत्रौ, कारापथो नाम देशः तस्येश्वरौ चक्रे ॥

২০। লক্ষণও রঘুনাথ বামের আদেশে অঙ্গদ ও হস্তকেতু নামক আত্মসম্বরকে কারাগারের অধীশ্বর করিয়া দিলেন।

इत्यारोपितपुत्रास्ते जननीनां जनेश्वराः ।

भर्तृलोकप्रपन्नानां निवापान् विदधुः क्रमात् ॥ ६१

८१ अ. । इति आरोपितपुत्राः ते जनेश्वरा भर्तृलोकप्रपन्नानां जननीनां क्लृप्तात् निवापान्
विदधुः ॥

८१। इत्यारोपितपुत्राः ते जनिश्वरा रामादयो भर्तृलोकप्रपञ्चानां
स्वर्थातानां जननीनां क्रमात् निष्पापान् आद्यादीन् विदधुः चक्रः ॥

৯১। রামাদি নবনাথগণ স্ব স্ব তনয়দিগকে এইরূপে রাজ্যে প্রতিষ্ঠিত করিয়া পরলোকগত জননীগণের যথাক্রমে ঔর্দ্ধমৈহিক ক্রিয়া সম্পন্ন করিলেন।

उपेत्य मुनिवेशोऽथ कालः प्रोवाच राघवम् ।

रहःसंवादिनौ पश्येदावां यस्तं त्यजेरिति ॥ ६२

६२ अ. । अथ कालः मुनिविशः (सन्) उपेत्य राघवं प्रोवाच । रहस्यवादिनो जावां यः
पश्येत् तं त्यजेः इति ॥

८२ । अथ कालोऽन्तको मुनिवेशः सन् उपेत्य राघवं प्रोवाच, किम् ? इत्याह, रहस्येकान्ते संवादिनौ सम्भाषिणौ आवां यः पश्येत् रहस्यभङ्गं कुर्यादित्यर्थः । तं तज्जरिति ॥

८२ । अनन्तर एक दिन कृताञ्ज मुनिवेश धारणपूर्वक राघवसमीपे आगमन करिष्य बलिनेन—“आमरा उतये निर्व्वेने कोन कथोपकथन करिव, एहे मयसे ये बाकि आमाभिगतक सम्मर्शन करिव, तूमि ताहाके परिताप करिवे” ।

तथेति प्रतिपन्नाय विवृतात्मा नृपाय सः ।

आचख्यौ दिवमध्यास्व शासनात् परमेष्ठिनः ॥ ८३

८३ अः । सः तथेति प्रतिपन्नाय नृपाय विवृतात्मा (सन्) परमेष्ठिनः शासनात् दिवं अध्यास्व (इति) आचख्यौ ॥

८३ । स कालस्तथेति प्रतिपन्नाय नृपाय रामाय विवृतात्मा प्रकाशित-निजस्वरूपः सन् परमेष्ठिनो ब्रह्मणः शासनाद्विमध्यास्व इत्याचख्यौ ॥

८३ । राका रामाख्य “ताहाइ हटेक” बलिषा अत्रोकार करिने कृताञ्ज निष्-मुक्ति परिग्रह करिषा ताहाके बलिनेन,—परमेश्ठी दक्षार मिदनेन तूमि एकपे चर्गे भयन कर ।

विद्वानपि तयोर्द्वास्थः समयं लक्ष्मणोऽभिनत् ।

भीतो दुर्वाससः शापात् रामसन्दर्शनार्थिनः ॥ ८४

८४ अः । द्वास्थः लक्षणः विद्वान् अपि रामसन्दर्शनार्थिनः दुर्वाससः शापात् भीतः (सन्) तयोः समयम् अभिनत् ॥

८४ । द्वास्थो द्वारि नियुक्तो लक्ष्मणो विद्वानपि पूर्व्वज्ञोक्तं जानन्नपि रामसन्दर्शनार्थिनो दुर्वाससो मुनेः शापाद्भीतः सन् तयोः समयं संवादम् अभिनत् विभेद ॥

८४ । हेतावमरे राममर्शनार्थो दुर्वासा तथाय उपस्थित इहेने ताहात्र नापडये कोत हहेषा वारस्थित लक्ष्मण गृहोक्त विवरण विविध धाकिनेन उहेमिनेन वरश्च निवम डक करिनेन ॥

स गत्वा सरयूतीरं देहत्यागेन योगवित् ।

चकारावितथां भ्रातुः प्रतिज्ञां पूर्वजन्मनः ॥ ८५

८५ अः । योगवित् सः सरयूतीरं गत्वा देहत्यागेन पूर्वजन्मनः भ्रातुः प्रतिज्ञाम् अवितथां चकार ॥

८५ । योगविद् योगमार्गवेदी स लक्ष्मणः सरयूतीरं गत्वा देहत्यागेन पूर्वजन्मनो भ्रातुः प्रतिज्ञाम् अवितथां सतां चकार ॥

२६ । अनन्तरं योगेन लक्ष्मण मद्रवृत्तीन् गमनपूर्वकं वेष्टयान् करिष्ये अक्षय-
त्रयच्छेदने प्रतिष्ठां वक्ष्ये करिष्येन ।

तस्मिन्नात्मचतुर्भागे प्राङ्नाकमधितस्थुषि ।

राघवः शिथिलं तस्थौ भुवि धर्मस्त्रिपादिव ॥ ६६

६६ अ. । आत्मचतुर्भागे तस्मिन् प्राक् नाकम् अधितस्थुषि (सति) राघवः भुवि त्रिपात् धर्मः
इव शिथिलं तस्थौ ॥

६६ । चतुर्थो भागश्चतुर्भागः । संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये पूरणार्थत्वं
शतांशवत्, आत्मचतुर्भागे तस्मिन् लक्ष्मणे प्राङ्नाकमधितस्थुषि पूर्वं स्वर्गं
जन्म षि सति राघवो रामः, भुवि त्रिपाद्वर्त्म इव, शिथिलं तस्थौ । पाद-
विकलो हि शिथिलं तिष्ठतीति भावः । त्रेतायां धर्मस्त्रिपादितप्राहुः ।
अङ्घ्रिं च ध्वन्यते ! 'पादा रश्म्याङ्घ्रितुर्यांशाः' इत्यमरः । त्रयः पादा पादचतु-
र्थ्यांशो यस्यासौ त्रिपात् । 'संख्यासुपूर्वस्य' इत्यकारलोपः समासान्तः ॥

२७ । शीघ्रं चतुर्थांशं गेहे जन्मण्येन प्रत्येकं गमनं करिष्ये रामं विनाशं धर्मेण
क्रियं निविज्जतावे वृत्तेन अवधानं करिष्ये नाशितेन ।

स निवेश्य कुशावत्यां रिपुनागाङ्गुशं कुशम् ।

शरावत्यां सतां सूक्तैर्जनिताश्रुलवं लवम् ॥ ६७

उदक् प्रतस्थे स्थिरधीः सानुजोऽग्निपुरःसरः ।

अग्नितः पतिवात्सलयाद् गृहवर्जमयोध्यया ॥ ६८

६७-६८ अ. । स्थिरधीः सः रिपुनागाङ्गुशं कुशं कुशावत्यां निवेश्य सूक्तैः सतां जनिताश्रुलवं
लवं शरावत्यां (निवेश्य) सानुजः अग्निपुरःसरः (सन्) पतिवात्सलयात् गृहवर्जम् अयोध्यया अग्नितः
उदक् प्रतस्थे ॥

६७ ६८ । युग्मम् । स्थिरधीः स रामः रिपव एव नागा गजास्तेषामङ्गुशं
निवारकं कुशं कुशावत्यां पुर्यां निवेश्य स्थापयित्वा, सूक्तैः समौचीनवचनैः
सतां जनिता अश्रुलवा अश्रुलेशा येन तं लवं लवाख्यं पुत्रम् । 'लवो लेशे
विलाशि च छेदने रामनन्दने' इति विश्वः । शरावत्यां पुर्याम् । 'शरादौ-
नाङ्घ्रि' इति शरकुशशब्दयोर्दौर्घः । निवेश्य, सानुजोऽग्निपुरःसरः सन् पतंगौ
भर्त्सरि वात्सल्यादनुरागात् गृहान् वर्जयित्वा गृहवर्जम् । 'द्वितीयायाञ्च'
इति णसुल् । अयं कचिदपरोष्णायामपीष्यते । 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्'
इत्येकाचः शेषतया व्याख्यातत्वात् । परोष्णं त्वरा । अयोध्यया अग्नि-
तोऽनुगतः उदक् प्रतस्थे ॥

२९-३० । अनन्तरं द्वित्रयति वधून् प्रति अत्रिंशत् करोति अङ्गवधं कृष्णं कृष्णं

ବଡ଼ତେ ଏବଂ ବିନି ଅସ୍ତ୍ରଧର ବାକାବିଷ୍ଣୁଙ୍କେ ମାଧୁଗନ୍ଧେର ଅଞ୍ଚଳାତ କରାହେବା ଧାବେନ, ମେହେ
ନବକେ ଏବାବଡ଼ିତେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଓ ଅନୁଗମନେ ହତାଶନକେ ଅଶ୍ରେ କରିବା ଉତ୍ତର ଦିକେ ଗମନ
କରିଲେନ । ଓହ୍ନେ ଯେନ ହେତେ ଜାଗିନ,—ପତିବାଂସନାବଦତ: ଅବୋଧାଓ ସେନ ଗୃହ
ପରିତାଗ କରିବା ଓହ୍ନେର ଅନୁଗମନ କରିଦାହିଲେନ ।

ଜଗତ୍ତ୍ବସ୍ତସ୍ୟ ଚିତ୍ତଜ୍ଞା: ପଦବୀଂ ହରିରାଚ୍ଛସା: ।

କଦମ୍ବମୁକୁଳସ୍ଥୂଳୈରଭିବୃଷ୍ଟାଂ ପ୍ରଜାଶ୍ରୁଭି: ॥ ୧୯

୧୯ ଅ: । ଚିତ୍ତଜ୍ଞା: ହରିରାଚ୍ଛସା: କଦମ୍ବମୁକୁଳସ୍ଥୂଳୈ: ପ୍ରଜାଶ୍ରୁଭି: ଅଭିବୃଷ୍ଟାଂ ତସ୍ୟ ପଦବୀଂ ଜଗତ୍ତ୍ବ: ॥

୧୯ । ଚିତ୍ତଜ୍ଞା ହରିରାଚ୍ଛସା: କଦମ୍ବମୁକୁଳସ୍ଥୂଳୈ: ପ୍ରଜାଶ୍ରୁଭିରଭିବୃଷ୍ଟାଂ
ତସ୍ୟ ରଥସ୍ୟ ପଦବୀଂ ମାର୍ଗଂ ଜଗତ୍ତ୍ବ: । ତେପ୍ୟନୁଜଗ୍ମୁରିତାର୍ଥ: ॥

୧୯ । ରାଘବର ଅଭିପ୍ରାୟେ ଅତିକ୍ଷିପ୍ତ ରାଜ୍ୟ ଓ ବାନର ଶ୍ରଦ୍ଧାଗତ୍ତ୍ବେର କଦମ୍ବମୁକୁଳମୁଖ
ଦୁଇ ଅଞ୍ଚଳବିନ୍ୟାସରା ଅଭିବିକ୍ଷିପ୍ତ ରାମପଦ୍ମର ଅନୁଗମନ କରିନ ।

ଉପସ୍ଥିତବିମାନେନ ତେନ ଭକ୍ତାନୁକମ୍ପିନା ।

ଚକ୍ରେ ବିଦିବନି:ସ୍ତ୍ରେଣି: ସରୟୁରନୁଯାୟିନାମ୍ ॥ ୧୦୦

୧୦୦ ଅ: । ଉପସ୍ଥିତବିମାନେନ ଭକ୍ତାନୁକମ୍ପିନା ତେନ ଅନୁଯାୟିନାଂ ସରୟୁ: ବିଦିବନି:ସ୍ତ୍ରେଣି: ଚକ୍ରେ ॥

୧୦୦ । ଉପସ୍ଥିତଂ ପ୍ରାପ୍ତଂ ବିମାନଂ ଯସ୍ୟ ତେନ, ଭକ୍ତାନୁକମ୍ପିତଂ ଇତି
ଭକ୍ତାନୁକମ୍ପିନା ତେନ ରାମେଣାନୁଯାୟିନାଂ ସରୟୁଃସ୍ଥିଦିବନି:ସ୍ତ୍ରେଣି: ସ୍ବର୍ଗାଧିରୋହ୍ମଣୀ
ଚକ୍ରେ । 'ନି:ସ୍ତ୍ରେଣିସ୍ତ୍ବଧିରୋହ୍ମଣୀ' ଇତ୍ୟମର: ॥

୧୦୦ । ବିମାନାକ୍ରତ୍ତ ଡକ୍ତରମ୍ବଳ ରାମ ସରୟୁକେ ଅନୁଗାମିଗତ୍ତ୍ବେର ସ୍ବର୍ଗାଦ୍ରୋହତ୍ତ୍ବେର ମୋକ୍ଷାନ
କରିବା ଦିଲେନ ।

ଯଦ୍‌ଗୋପ୍ରତରକଲ୍ପୋଽଭୂତ୍‌ ସନ୍ମର୍ଦ୍ଦଂ ଶ୍ଚ ମଞ୍ଜତାମ୍ ।

ଅତସ୍ତଦାତ୍ମୟା ତୌର୍ଥଂ ପାବନଂ ଭୁବି ପପ୍ରଥେ ॥ ୧୦୧

୧୦୧ ଅ: । ଯତ୍‌ ତସ୍ମିନ୍‌ ମଞ୍ଜତାଂ ସନ୍ମର୍ଦ୍ଦଂ: ଗୋପ୍ରତରକଲ୍ପ: ଅଭୂତ୍‌, ଅତ: ତଦାତ୍ମୟା ପାବନଂ ତୌର୍ଥଂ ଭୁବି ପପ୍ରଥେ ॥

୧୦୧ । ଯଦ୍‌ଯଜ୍ଞାତ୍‌ ତତ୍ତ୍ବ ସରୟୁଂ ମଞ୍ଜତାଂ ସନ୍ମର୍ଦ୍ଦଂ: ଗୋପ୍ରତରୋ ଗୋପ୍ରତରଂ
ତତ୍ତ୍ବକଲ୍ପ: ଅଭୂତ୍‌ ଅତସ୍ତଦାତ୍ମୟା ଗୋପ୍ରତରାତ୍ମୟା ପାବନଂ ଶୋଧକଂ ତୌର୍ଥଂ ପପ୍ରଥେ ॥

୧୦୧ । ତତ୍ତ୍ବକାଳେ ସରୟୁତେ ମଞ୍ଜନକାରୀ ଜନଗତ୍ତ୍ବେର ସନ୍ମର୍ଦ୍ଦ ସେନ ଗୋପ୍ରତରତ୍ତ୍ବେର ଅନୁଗମନ
ହେବାହିନ, ଏକକ୍ଷ ଓହ୍ନେ 'ଗୋପ୍ରତର' ନାମେ ପୃଥିବୀର ପବିତ୍ର ତୌର୍ଥ ବନିବା ଶ୍ରଦ୍ଧାତ
ହେବାହିନ ।

ସ ବିଭୁର୍ବିଭୁଧାଂଶେଷୁ ପ୍ରତିପତ୍ନାତ୍ମମୂର୍ତ୍ତିଷୁ ।

ଭିଦଶୌଭୂତପୌରାଣାଂ ସ୍ବର୍ଗାନ୍ତରମକଲ୍ପୟତ୍ ॥ ୧୦୨

१०१ अः । विभुः सः विबुधांशेषु प्रतिपन्नात्ममूर्तिषु (सत्सु) त्रिदशभूतपौराणां स्वर्गान्तरम्
चकल्पयत् ॥

१०२ । विभुः प्रभुः स रामो विबुधानामंशेषु सुग्रीवादिषु प्रतिपन्नात्म-
मूर्तिषु सत्सु त्रिदशभूता देवेभ्यं गता ये पौरास्तेषां नूतनसुराणां
स्वर्गान्तरमकल्पयत् ॥

१०२ । देवांश्च श्रुत्वादि च च मूर्तिं पत्रिग्रहपूजक चर्गे ग्रहन करिणे विदू राय
देवतावापन्न पोरग्रपेयं च च चर्गाश्च निर्दिष्ट करिष्य दिनेन ।

निर्वर्त्यैवं दशमुखशिरश्छेदकार्यं सुराणां
विष्वक्सेनः स्वतनुमविशत् सर्वलोकप्रतिष्ठाम् ।
लङ्कानाथं पवनतनयञ्चोभयं स्थापयित्वा
कीर्त्तिस्तम्भद्वयमिव गिरौ दक्षिणे चोत्तरे च ॥ १०३

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ रामस्वर्गरोहणं
नाम पञ्चदशः सर्गः ॥ १५

१०३ अः । विष्वक्सेनः एवं सुराणां दशमुखशिरश्छेदकार्यं निर्वर्त्य लङ्कानाथं पवनतनयं
च उभयं कीर्त्तिस्तम्भद्वयम् इव दक्षिणे गिरौ च उत्तरे (गिरौ) च स्थापयित्वा, सर्वलोकप्रतिष्ठां
स्वतनुम् अविशत् ॥

१०३ । विष्वक्सेनो विष्णुः एवं सुराणां दशमुखशिरश्छेदकार्यं
निर्वर्त्य निष्पाद्य, लङ्कानाथं विभीषणं पवनतनयं हनूमन्तं चोभयं कीर्त्ति-
स्तम्भद्वयमिव दक्षिणे गिरौ चित्रकूटे चोत्तरे गिरौ हिमवति च स्थापयित्वा,
सर्वलोकप्रतिष्ठां सर्वलोकाश्रयभूतां स्वतनुं स्वमूर्तिम् अविशत् ॥

इति श्रीमहामहोपाध्याय-कोलाचल मल्लिनाथ-सूरिविरचितया सञ्जीवनी-
समाख्यया व्याख्यया समेतो महाकवि—श्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे
महाकाव्ये श्रीरामस्वर्गरोहणं नाम पञ्चदशः सर्गः ॥ १५

१०० । उग्रवान् विष्णु एहैकपे निशाचर नाननेय वधरूप अग्रपेय दित्ताधन
करिष्य लङ्काधिपति विभीषण एव पवनतनय इन्मान् एहै उड्डयके दक्षिणे चित्रकूटे
उ उत्तरे हिमालयपर्वते इहै कीर्त्तिस्तम्भे राय गङ्गापित करिष्य निबिन् लोकेय
आश्रयचरूप अमूर्तिरे पुनराय अवेय करिनेन ।

पञ्चदशः सर्गः समाप्तः । १६

षोडशः सर्गः ।

अथेतरे सप्त रघुप्रवीरा ज्येष्ठं पुरोजन्मतया गुणैश्च ।
चक्रुः कुशं रत्नविशेषभाजं सौभ्रातृमेषां हि कुलानुसारि ॥ १

१ अः । अथ इतरे सप्त रघुप्रवीराः पुरोजन्मतया गुणैः च ज्येष्ठं कुशं रत्नविशेषभाजं चक्रुः सौभ्रातृम् एषां कुलानुसारि हि ॥

वृन्दारका यस्य भवन्ति भृङ्गा मन्दाकिनी यन्मकरन्दविन्दुः ।
तवारविन्दाक्ष ! पदारविन्दं वन्दे चतुर्वर्गं चतुष्पदं तत् ॥

१ । अथ रामनिर्व्वाणान्तरमितरे लवादयः सप्त रघुप्रवीराः, पुरः पूर्वं जन्म यस्य तस्य भावस्तत्ता तथा, गुणैश्च ज्येष्ठं कुशं रत्नविशेषभाजं तत्तच्छ्रेष्ठवस्तुभागिनं चक्रुः । तदुक्तम्—‘जातो जातो यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते ।’ इति । तथाहि—सुभ्रातृणां भावः सौभ्रातृम्, ‘हायनान्त—’ इत्यादिना युवादित्वादन प्रत्ययः । एषां कुशलवादीनां कुलानुसारि वंशानुगतं हि ॥

१ । रामऽञ्ज निर्र्वाणपद आसु रश्मेन पत्र नव अर्जुति अपत्र मल वपुःप्रवीरगण अर्जुनैः च वयोऽर्जुनैः वनिशः कृशक उरुकुष्ठे वृक्षमकरन्द आधिपत्य अर्जुन करिणनः ; केनना जातृवापुनना रश्मेनैव वंशपरम्पराश्रितः ।

ते सेतुवार्त्तागजबन्धमुख्यैरभ्युक्षिताः कर्मभिरप्यबन्धैः ।

अन्योन्यदेशप्रविभागसौमां विलां समुद्रा इव न व्यतीयुः ॥ २

१ अः । सेतुवार्त्तागजबन्धमुख्यैः अबन्धैः कर्मभिः अभ्युक्षिताः अपि ते अन्योन्यदेशप्रविभागसौमां विलां समुद्राः इव न व्यतीयुः ॥

२ । सेतुर्जलबन्धः वार्त्ता कृषिगोरक्षणादिः । ‘वार्त्ता कृष्याद्युदन्तयोः’ इति विश्वः । गजबन्ध आकरेभ्यो गजयन्त्रम्, तं मुख्यं प्रधानं येषां तैरबन्धैः सफलैः कर्मभिरभ्युक्षिताः अतिसमर्था अपीत्यर्थः । ते कुशादयः प्रविभक्त्यन्त इति प्रविभागाः, अन्योन्यदेशप्रविभागानां या सीमा ताम् विलां समुद्रा इव न व्यतीयुर्न अतिचक्रमुः । अत्र कामन्दकः—‘कृषिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरबन्धनम् । खन्याकरधनादानं शून्यानाञ्च निदेशनम् । अष्टवर्गमिमं साधुः स्वयं लब्धोऽपि वञ्चयेत् ॥’ इति ॥

૨ । ઠાંશરા મેટુનિર્થ ૧, આંકર હૈટે કરિગ્રહણ એવં કૃષિ ઓ પત્તપાનન અહુતિ
અથાન અથાન ફનવાન્ કાર્યાકાંઠ અહાતેવ અતિયાજ અહાનાનો હૈટેલેઠ ગાંગર વેરૂપ
ચૌથ ડૌરકૃષિ અતિક્રમ કરે ના,—ઠાંશરાઓ રક્ષણ નિશ નિશ રાઘોર મૌષા
ઉત્તમ્બન કરેન નાંઈ ।

ચતુર્ભુજાંશપ્રભવ: સ તેષાં દાનપ્રવૃત્તેરનુપારતાનામ્ ।

સુરદ્વિપાનામિવ સામયોનિ: ભિન્નોઽષ્ટધા વિપ્રસસાર વંશ: ॥૩

૧ અ: । ચતુર્ભુજાંશપ્રભવ: દાનપ્રવૃત્તિ: અનુપારતાનાં તેષાં સ: વંશ: સામયોનિ: (દાનપ્રવૃત્તિ
અનુપારતાનાં) સુરદ્વિપાનાં (વંશ:) ઇવ, અષ્ટધા ભિન્ન: (સન્) વિપ્રસસાર ॥

૩ । ચતુર્ભુજો વિષ્ણુ:, તસ્યાંશા રામાદય:, તુ પ્રભવા: કારણાનિ યસ્ય
સ તથોક્ત:, દાનં ત્યાગો મદસ્ય । ‘દાનં ગજમદે ત્યાગે’ इति विश्व: ।
પ્રવૃત્તિ: વ્યાપાર: પ્રવાહસ્ય, દાનપ્રવૃત્તેરનુપારતાનાં તેષાં કુશલવાદોનાં સ
વંશ: સામયોનિ: સામવેદપ્રભવો દાનપ્રવૃત્તેરનુપારતાનાં સુરદ્વિપાનાં
દિગ્ગજાનાં વંશ ઇવ અષ્ટધા ભિન્ન: સન્ વિપ્રસસાર વિસ્તૃતોઽભૂત્ । સામયો-
નિરિત્યત્ર પાલકાશ્ચ:—“સૂર્યસ્યાણ્ઠકપાલે હે સમાનીય પ્રજાપતિ: ।
હસ્તાભ્યાં પરિગટહ્વાય સપ્ત સામાન્યગાયત । ગાયતો વ્રહ્મણસ્તસ્માત્ સમુત્-
પેતુર્મંતરજ્ઞા: ॥” इति ॥

૭ । નારાયણેતર અન્નાવહાર ત્રાયઠસ્ય અહુતિ હૈટેત મમુલુટ નાનથર્થે એકાક
અશ્વરુક કૂન નવાનિર તપન સામવેદશાંરપર અહે મિગ્ગજેતર તપનેત જાય આંટ અંરેત
વિઠક હૈરેઃ વિષ્ટુ ટિનાઠ કરિલ ।

अथाहं रात्रे स्तिमितप्रदीपे शय्यागृहे सुप्तजने प्रबुद्ध: ।

कुश: प्रवासस्थकलत्रवेशाम् अदृष्टपूर्वां वनितामपश्यत् ॥ ૪

૪ અ: । અથ અહં રાત્રે સ્તિમિતપ્રદીપે સુપ્તજને શય્યાગૃહે પ્રબુદ્ધ: કુશ: પ્રવાસસ્થકલત્રવેશામ્
અદૃષ્ટપૂર્વાં વનિતામ્ અપશ્યત્ ॥

૪ । અથ અહં રાત્રે રહેરાત્ર:, ‘અહં’ નપુંસકમ્’ इत्येकदेशसमास: । ‘અહ:-
સર્વેકદેશસંસ્થાતપુણ્યાશ્ચ રાત્રે:’ इति समासान्तोऽच् प्रत्यय: । ‘રાત્રાઝાહા
પુંસિ’ इति नियमात् पुंस्त्वम् । અહે રાત્રે નિગ્રીયે સ્તિમિતપ્રદીપે સુપ્તજને
શય્યાગૃહે પ્રબુદ્ધ: ન તુ સુપ્ત: કુશ: પ્રવાસસ્થકલત્રવેશાં પ્રોષિતભર્તૃકાવેશામ્
અદૃષ્ટા પૂર્વ્વમિત્યદૃષ્ટપૂર્વ્વા તામ્ સુપ્સુપેતિ સમાસ: વનિતામપશ્યત્ ॥

૭ । અનહર એકના નિશીથ મયદે મૌપનિશા ડિમિત ઓ આંવામહ મમલુ ડનાક
પનનગ્રહે સ્થલ હૈટેલે, કૂન મહગા અવુહ હૈરેઃ વિરશ્વેવશારિની અદૃષ્ટપૂર્વાં એક વચનીક
મર્ષન કરિલેન ।

सा साधुसाधारणपार्थिववर्द्धः स्थित्वा पुरस्तात् पुरुहूतभासः ।
जेतुः परेषां जयशब्दपूर्वं तस्याञ्जलिं बन्धुमतो बबन्ध ॥ ५

५ अः । साधुसाधारणपार्थिववर्द्धः पुरुहूतभासः जेतुः बन्धुमतः तस्य (कुशस्य) पुरस्तात् स्थित्वा जयशब्दपूर्वम् (यथा तथा) अञ्जलिं बबन्ध ॥

५ । सा वनिता साधुसाधारणपार्थिववर्द्धः सज्जनसाधारणराज्यश्रियः पुरुहूतभासः इन्द्रतेजसः परेषां शत्रूणां जेतुर्बन्धुमतस्तस्य कुशस्य पुरस्तात् स्थित्वा जयशब्दपूर्वं यथा तथा अञ्जलिं बबन्ध ॥

६ । अनन्तरं कर्णौशङ्कति गेहे काशिनौ पृथक्पृथक्भागी साधुजनोपलब्धौ राक्षसीसम्पन्नं शङ्कदिवशी रूपेण जयौपे जयं न च ऐकाग्रपूरकं कृताञ्जलिं प्रोवाच अवहित इहेत्येव ।

अथानपोढागलमप्यगारं छायामिवादशतलं प्रविष्टाम् ।
सविस्मयो दाशरथेस्तनूजः प्रोवाच पूर्वाङ्गविस्मृततल्पः ॥ ६

६ अः । अथ सविस्मयः पूर्वाङ्गविस्मृततल्पः दाशरथीः तनूजः अनपोढागलम् अपि अगारम्, आदर्श-तलं छायाम् इव, प्रविष्टां (तां) प्रोवाच ॥

६ । अथ सविस्मयः पूर्वार्द्धेन शरीरपूर्वभागेन विस्मृततल्पः त्यक्तशय्यो दाशरथेस्तनूजः कुशः अनपोढागलम् अनुवाटितविष्कम्भमपि । 'तद्विष्कम्भो-ऽगलं न ना' इत्यमरः । अगारम् आदर्शम् आदर्शतलं छायामिव प्रतिष्ठां तां वनितां प्रोवाच अवदत् ।

लब्धान्तरा सावरणेऽपि गेहे योगप्रभावो न च लक्ष्यते ते ।
बिभर्षि चाकारमनिर्वृतानां मृणालिनी हैममिवोपरागम् ॥ ७
का त्वं शुभे कस्य परिग्रहो वा किं वा मदभागमकारणं ते ।
आचक्ष्व मत्वा वशिनां रघूणां मनः परस्त्रीविमुखप्रवृत्ति ॥ ८

७—८ अः । सावरणे अपि गेहे लब्धान्तरा, योगप्रभावश्च ते न लक्ष्यते, मृणालिनी हैमम् उप-रागम् इव, अनिर्वृतानाम् आकारं बिभर्षि च । (किञ्च) (हे) शुभे ! त्वं का, कस्य वा परिग्रहः, ते मदभागमकारणं वा किम् ? वशिनां रघूणां मनः परस्त्रीविमुखप्रवृत्तिं मत्वा आचक्ष्व ॥

७—८ । युग्मम् । सावरणेऽपि गेहे लब्धान्तरा लब्धावकाशा त्वमिति शेषः । योगप्रभावश्च ते न लक्ष्यते । मृणालिनी हैमं हिमकृतसुपराग-सुपद्ममिव अनिर्वृतानां दुःखितानामाकारं बिभर्षि च, न हि योगिनां दुःखमस्तीति भावः । किञ्च हे शुभे ! त्वं का, कस्य वा परिग्रहः पत्नी,

ते तव मदभ्यागमे कारणं वा किम् ? वशिनां जितेन्द्रियाणां रघूणां मनः
परस्त्रीषु विषये विसृष्टा-प्रवृत्तिर्यस्य तत् तथाभूतं मत्वा आचक्षु ॥

६—१। तमनन्तर दाशरथितनय धर्मर्षि कृष्ण शयनगृहेर द्वार बद्ध থাকিলেও দর্পণ-
পতিত প্রতিবিম্বের দ্বায় সেই রমণীকে গৃহে প্রবেশ করিতে দেখিয়া বিষমসহকারে
শরীরের পূর্বভাগ উখিত করিয়া কহিলেন,—ভয়ে ! তুমি কল্পনার এই শয়নাগারে
কিভাবে প্রবেশ করিলে ? এক্ষণে তোমার বিশেষ কোন যোগপ্রভাবও পরিলক্ষিত
হইতেছে না, এবং দেখিতেছি,—তুমি নীহারসম্পাতশীর্ণ কমলিনীর দ্বায় অভ্যস্ত
হৃৎকতার ধারণ করিয়াছ ! ।

৮। হে ভূতে ! তুমি কে, কাহার রমণী, আর আমার নিকট তোমার আগমন
করিবার কারণই বা কি ? রঘুবংশীরেরা জিতেন্দ্রিয়, ইহাদের পররমণীতে মন মতত
বিমূৰ্খ; এই সকল অশুধাবন করিয়া নির্ভয়ে আমার এই সকল বাক্যের উত্তর
প্রদান কর ।

तमब्रवीत् सा गुरुणानवद्या
या नौतपौरा स्वपदोन्मुखेन ।
तस्याः पुरः सम्प्रति वीतनाथां
जानीहि राजन्नधिदेवतां माम्

২ অ। সা তম্ ব্রবীত, অনবদ্যা যা স্বপদোন্মুখেন গুরুণা নৌতপৌরা, (হে) রাজন্ ! মাং সম্प्रति
বীতনাথাম্ তস্যাঃ পুরঃ অধিদেবতাং জানীহি ॥

৫। সা বনিতা তং কুশমব্রবীত। অনবদ্যা অদোষা যা পূঃ স্বপদোন্মুখেন
বিষ্ণুপদোন্মুখেন গুরুণা ত্বত্পিতা নৌতপৌরা, হে রাজন্ ! মাং সম্प्रति বীতনাথাম্
অনাথাং তস্যাঃ পুরো নগর্যা অযোধ্যায়া অধিদেবতাং জানীহি ॥

৯। অনিন্দনীয়। মেই কামিনী ক্রমের অবশিষ্ট বাক্য শ্রবণ করিয়া উত্তর করিল
—‘রাজন্ ! আপনার পিতা আপন প্রস্থানকালে দোষপরিশুদ্ধ যে অযোধ্যাপুরীর
অধিবাসিগণকে সঙ্গে লইয়া গমন করিয়াছেন, আমাকে মেই নাথহীনা অযোধ্যার
অধিদেবতা বলিয়া বলিত হউন ।’

वस्त्रौकसारामभिभूय साहं सौराज्यबद्धोत्सवया विभूत्या ।
समयशक्तौ त्वयि सूर्य्यवंश्ये सति प्रपन्ना करुणामवस्थाम् १०

১০ অ। সা অহং সৌরাজ্যবদ্ধোৎসবয়া বিভূত্যা বস্ত্রৌকসারাম্ अभिभूय समयशक्तौ सूर्य्यवंश्ये त्वयि
सति करुणाम् अवस्थाम् प्रपन्ना ॥

૧૦ । સા અહં સૌરાજ્યેન રાજન્વત્યા હેતુના વહોત્સવયા વિભૂત્યા
વલ્લોકસારા અલકા પુરો । ‘અલકા પુરો વલ્લોકસારા સ્યાત્’ इति कोषः ।
अथवा मानसोत्तरशैलशिखरवर्तिनी शक्रनगरौ । ‘वल्लोकसारा शक्रस्य’
इति विष्णुपुराणात् । तामभिभूय तिरस्कृत्य समयशक्तौ त्वयि सूर्यवंशे सति
करुणामवस्थां दीनां दशां प्रपन्ना प्राप्ता ॥

૧૦ । ‘આમિ શ્રરાજ્યેન રાજનન્વતેન ઉત્સવરિકૃતિ ઘાત્રા ઐશ્વર્યાનાનિનો
હૃદયેન્નેન અલકાપુરોત્કેઠ અલિહવ કરિતાય, એન્નેન સમય પ્રભુશક્તિસમ્પન્ન સૂર્યાવંશ-
પ્રત્યવ હવાદ્વન વાક્તિ વિઘ્નમાન થાકિતેઠ વેદ્યમ, આમિ કિ નોઠનોય પ્રપન્ના ઉપનોત
રહેશહિ !

विशीर्णतल्पाट्टशतो निवेशः पथ्यस्तशालः प्रभुणा विना मे ।
विडम्बयत्यस्तनिमग्नसूर्य्य’ दिनान्तमुद्यानिलभिन्नमेघम् ॥ ११

૧૧ અ. । વિશીર્ણતલ્પાટ્ટશતઃ પથ્યસ્તશાલઃ પ્રભુણા વિના મે નિવેશઃ અસ્તનિમગ્નસૂર્ય્યમ્ ઉદ્યાનિલ-
ભિન્નમેઘં દિનાન્તં વિફલ્લયતિ ॥

૧૧ । તલ્પાનિ અટ્ટાલિકાઃ । ‘તલ્પ’ શય્યાદદારેષુ’ इत्यमरः । अट्टानि
गृहभेदाः । ‘अट्टं भक्ते च शुष्के च क्षौमेऽत्यर्थं गृहान्तरे’ इति विश्वः ।
विशीर्णानि तल्पानामट्टानां च शतानि यस्य स तथोक्तः । ‘विशीर्णकल्पाट्ट-
शतो निवेशः’ इति वा पाठः । अट्टाः क्षौमाः ‘स्यादट्टः क्षौममस्त्रियाम्’
इत्यमरः । ईषत् असमाप्तं विशीर्णानि विशीर्णकल्पानि अट्टशतानि यस्य
स तथोक्तः, पथ्यस्तशालः स्तस्तप्राकारः । ‘प्राकारो वरणः शाल’ इत्यमरः ।
प्रभुणा स्वामिना विना एवम्भूतो मे निवेशो निवेशनम् अस्तनिमग्नसूर्य्यम्
अस्ताद्विलोनाकम् उद्यानिलेन भिन्नमेघं दिनान्तं विडम्बयति अनुकरोति ॥

૧૧ । “અટ્ટશૈન દૃઘશય આમાર આવાસેન નત નત ઋટ્ટાલિકા ઉપ્ર એવં પ્રાઠોત્ર
નકલ પતિત રહેશ દિવાવસાને તપનદેવ અસ્તમિત ઓ પ્રતલ વાશુદેવે મેઘગ્ન વિફલ્લ
રહેને નક્કામયરેર થે અવશ્વા દય, યતૌય વાસહવનેર રક્ષણ અવશ્વા દટિશાહે ।”

निशामु भास्वत्कलनूपुराणां

यः सच्चरोऽभूदभिसारिकाणाम् ।

नदन्मुखोल्लाविचितमिषામિ:

स बाह्यते राजपथः शिवाभिः ॥ १२

૧૨ અ. । નિશામુ ભાસ્વત્કલનૂપુરાણાં અભિસારિકાણાં, યઃ રાજપથઃ, સચ્ચરઃ અમૂત,
નદન્મુખોલ્લાવિચિતામિષામિઃ શિવામિઃ સ બાહ્યતે ॥

१२ । निशासु भास्वन्ति दीप्तिमन्ति कलानि अव्यक्तमधुराणि मृगुराणि
यासां तासामभिसारिकाणाम् । 'कान्तार्थिनी तु या याति सङ्केतं साभि-
सारिका' इत्यमरः । यो राजपथः, सञ्चरत्यनेनेति सञ्चरः सञ्चारसाधनम्
अभूत् । 'गोचरसञ्चर'—इत्यादिना घप्रत्ययान्तो निपातः । नदत्सु सुक्तेषु
या उत्त्कास्ताभिर्विचितामिषाभिरन्विष्टमांसाभिः शिवाभिः क्रोड्रीभिः स
राजपथो वाह्यते गम्यते । बहिरन्यो बह्विधातुरस्त्युपदेशः ॥

१२ । "पूर्वे वाधिनोद्योगे अडिसारिकाग्रं ये राजपथं निशा मृगुराणि नृपुत्रेण
मधुरं स्निग्धं करिष्या निर्दये विद्वत् करित एकेन मृगानोरा मन्त्रं ब्रूयतिः स उ उका-
द्यन्तं माहात्म्ये मेहे राजपथं मांसं अश्नुमानं करितेहे ।

आस्फालितं यत् प्रमदाकरायै-
मृदङ्गधीरध्वनिमन्वगच्छत् ।
वन्यैरिदानीं महिषैस्तदम्भः
शृङ्गाहतं क्रोशति दीर्घिकाणाम् ॥ १३

१३ अ. । यत् अम्भः प्रमदाकरायैः आस्फालितं (सत्) मृदङ्गधीरध्वनिम् अन्वगच्छत् तत्
दीर्घिकाणां (अम्भः) इदानीं वन्यैः महिषैः शृङ्गाहतं (सत्) क्रोशति ॥

१३ । यदम्भः प्रमदाकरायैरास्फालितं ताडितं सत् जलक्रोडास्त्रिति
शेषः । मृदङ्गानां यो धीरध्वनिः तम् अन्वगच्छत् अन्वकरोत् । तद्दीर्घिकाणां
अम्भः इदानीं वन्यैर्महिषैः कर्तुंभिः शृङ्गैर्विषाणैराहतं सत् क्रोशति । न तु
मृदङ्गध्वनिमनुकरोतीत्यर्थः ।

१३ । पूर्वे अजकलिकाले दीर्घिकारं ये निम्नजलं प्रमदानिगेरं करान् वात्रा
आस्फालित इहेरा अडित्थंकरं मुदन्तेरं गच्छीरं अन्तेरं अश्नुकरणं करित, आत्र मेहे
विमलमलित वञ्च महिषमश्वेदं मृगवात्रा आश्रुत इहेरा आत्र मेकणं मधुरं वञ्च उन्पापन
करे न ।

वृक्षेशया यष्टिनिवासभङ्गान्मृदङ्गशब्दापगमादलास्याः ।
प्राप्ता दबोत्काहतशेषवर्हाः क्रोडामयूरा वनवर्हिण्यत्वम् ॥ १४

१४ अ. । यष्टिनिवासभङ्गात् वृक्षेशया मृदङ्गशब्दापगमात् अलास्याः दबोत्काहतशेषवर्हाः क्रोडा-
मयूराः वनवर्हिण्यत्वं प्राप्ताः ॥

१४ । यष्टिरेव निवासः स्थानं तस्य भङ्गात् वृक्षे शेरत इति वृक्षे-
शयाः । 'अधिकरणे श्रुतेः' इत्यच् प्रत्ययः । 'शयवासवाशिव्यकालात्'

ઇત્યલુક્ સસન્યાઃ । મૃદક્ષશબ્દાનાં અપગમાત્ પલાસ્યા નૃત્યશૂન્યાઃ દવો-
ડરણ્યવક્ત્રીઃ । ‘દવદાવો વનારન્યવક્ત્રી’ इत्यमरः । તસ્ય ઇલ્લાભિઃ
સ્ફુલિન્નૈર્હંતેભ્યઃ શ્રેષ્ઠાણિ વર્હાણિ યેષાં તે ક્લોઢામયૂરા વનવર્હિણ્યત્વં વનમયૂરત્વં
પ્રાપ્તાઃ ॥

૧૪ । આવાગચઠિ ઉગ્ર હૃદયાય ક્લોઢામયૂરગંગ વુક્ષે નયન ઓ મુગ્ધસ્થનિત્ર અઢાવે
નૃત્ય ગત્રિતાંગ કરિશાહે એવઃ અગ્નિનુનિક્ષે ડાશાપેત્ર કળાપેત્ર કિમ્બેશ મથ્મ હૃદયાય
તાશાત્રા એવન વનમયૂરેત્ર ડાવ યાશ્ચ હૃદયાહે ।

સોપાનમાર્ગેષુ ચં યેષુ રામાઃ નિચ્છિન્નવલ્યચરણાન્ સરાગાન્ ।

સદ્યો હતન્યહુભિરસદિગ્ધં વ્યાઘ્રૈઃ પદં તેષુ નિધીયતે મે ॥ ૧૫

૧૫ અઃ । યેષુ સોપાનમાર્ગેષુ રામાઃ સરાગાન્ ચરણાન્ નિચ્છિન્નવલ્યઃ, તેષુ મે સદ્યઃ હતન્યહુભિઃ
વ્યાઘ્રૈઃ અસદિગ્ધં પદં નિધીયતે ॥

૧૫ । કિચ્ચ, યેષુ સોપાનમાર્ગેષુ રામા રમણ્યઃ સરાગાન્ લાઘારસાર્દાન્
ચરણાન્ નિચ્છિન્નવલ્યઃ, તેષુ મે મમ માર્ગેષુ સદ્યો હતન્યહુભિર્મારિતમૃગૈર્વ્યાઘ્રૈ-
રસદિગ્ધં સ્થિરલિપ્તં પદં નિધીયતે ॥

૧૬ । પૂર્વે પૂરવ્રતમૃગીગળ આચાર યે મયસ્ય મોખાનગપથે અનક મિત્ર ઉગ્રન નિક્ષેપ
કરિત, એકપે ઉધાય શાર્દૂલગળ મૃગવથ કરિશા તાશાપેત્ર ઉચ્ચકથિરનિષ્ઠ પત્તકેપન
કરિતેહે ।

ચિત્રદ્વિપાઃ પદ્મવનાવતીર્ણાઃ કરેણુભિદ્ તમૃણાલભક્ષાઃ ।

નચાહુશાઘાતવિભિન્નકુમ્ભાઃ સંરબ્ધસિંહપ્રહૃતં વહન્તિ ॥ ૧૬

૧૬ । પદ્મવનાવતીર્ણા કરેણુભિઃ દત્તમૃણાલભક્ષાઃ ચિત્રદ્વિપા નચાહુશાઘાતવિભિન્નકુમ્ભાઃ (સન્તઃ)
સંરબ્ધસિંહપ્રહૃતં વહન્તિ ॥

૧૬ । પદ્મવનમવતીર્ણાઃ પ્રવિષ્ટાઃ તથા લિખિતા इत्यर्थः । કરેણુભિઃ
કરિણીભિઃ ચિત્રગતાભિરેવ । ‘કરેણુરિભ્યાં સ્ત્રી નેભે’ इत्यमरः । દત્ત-
મૃણાલભક્ષાચિત્રદ્વિપા શાલેત્ય માતૃજ્ઞાઃ નચા એવાહુશાઃ તેષામ્ શાઘાતૈ-
ર્વિભિન્નકુમ્ભાઃ સન્તઃ સંરબ્ધસિંહપ્રહૃતં ક્રુપિતસિંહપ્રહારં વહન્તિ ॥

૧૭ । ટિહ્નપટે ટિહ્નિત વે મકલ કરેણુ પદ્મવન હૃદેતે અવતીર્ણ હૃદેશા યેન
કરિગપતક મૃણાલપથે અર્પણ કરિત એવઃ યાશાત્રા નિઃશક્રિતે યેન મતત વને વિહરણ
કરિત, એકપે ક્લોધાવિટે મિહગળ કૌવિટવાથે નચાહુત્રેત્ર આઘાતે મેઐ મકલ
આલેખાનિષિત માંતકગળેત્ર કુહ્ત વિનાશ્રણ કરિતેહે ।

સ્તમ્ભેષુ યોષિત્યુતિયાતનાના-

મુત્ક્રાન્તવર્ણક્રમધૂસરાણામ્ ।

स्तनोत्तरीयाणि भवन्ति सङ्गा-

न्निर्मोक्तपद्मः फणिभिर्विमुक्ता ॥१०

१० अ. । उत्क्रान्तवर्णाक्रमधूसराणां स्तम्भेषु योषित्प्रतियातनानां फणिभिः निमुक्ताः निर्मोक्त-
पद्मः सङ्गात् स्तनोत्तरीयाणि भवन्ति ॥

१७ उत्क्रान्तवर्णक्रमा विशीर्णवर्णं विन्यासास्ताश्च धूसराश्च यास्तासां
स्तम्भेषु योषित्प्रतियातनानां स्त्रीप्रतिकृतीनां दारुमयीणां फणिभिर्वि-
मुक्ता निर्मोक्ताः कञ्चुका एव पश्यः । 'समौ कञ्चुकनिर्मोक्तौ' इत्यमरः ।
सङ्गात् सक्तत्वात् स्तनोत्तरीयाणि स्तनाच्छादनवस्त्राणि भवन्ति ॥

११ । कालक्रमेण वर्णविशेषं विलुप्तं हृदयं धूसरांश्चात्र उच्छात्रि विशिष्टं
पादमग्नौ द्योतिरुत्कृतिमग्नौ उग्रं दूषणनिष्कृतं निर्मोक्तं मरुतं पठितं हृदयं
सनादग्नौ कार्यं करिष्ये ॥

कालान्तरश्यामसुधेषु नक्त-

मितस्ततो रुदट्टणाङ्कुरेषु ।

त एव मुक्तागुणशुद्धयोऽपि

हर्म्येषु मूर्च्छन्ति न चन्द्रपादाः ॥१८

१८ । कालान्तरश्यामसुधेषु इतस्ततः रुदट्टणाङ्कुरेषु हर्म्येषु नक्तं मुक्तागुणशुद्धयः अपि (३)
मूर्च्छन्ति अ, ते एव चन्द्रपादाः न मूर्च्छन्ति ॥

१८ । कालान्तरेण कालभेदवशेन श्यामसुधेषु मलिनचूनेषु इतस्ततो
रुदट्टणाङ्कुरेषु हर्म्येषु गृहेषु नक्तं रात्रौ मुक्तगुणानां शुद्धिरिव शुद्धिः
स्वाच्छा येषां तादृशा अपि ततः पूर्वं ये मूर्च्छन्ति स त एव चन्द्रपादा
चन्द्ररश्मयः । पादा रश्यङ्घ्रितूर्यांशा' इत्यमरः । न मूर्च्छन्ति न
प्रतिफलन्तीत्यर्थः ॥

१८ । कालवशेन रात्रिशीतोत्प्रेरकं धूमवर्णं तथा विलुप्तं हृदयं मलिनतां च धूम्रं
करिष्ये ॥ १९ इत्युक्तः । उग्राङ्गं मरुतं उग्रं हृदयं ; उग्राङ्गं रात्रिकालीनं मुक्तां
तां च चन्द्रकिरणं चान्नं नगरमध्यं अतिक्रान्तं हृदयेतेन ॥

आवर्ज्यं शाखाः सदयञ्च यासां

पुष्पाण्युपात्तानि विलासिनोभिः ।

वन्यैः पुलिन्दैरिव वानरैस्ताः

क्लिश्यन्त उद्यानलता मदौयाः ॥१९

१२ अ. । (किञ्च) विलासिनीभिः सदयं शाखाः आबन्ध्यासां पुष्पाणि उपात्तानि ताः मदीया उद्यानलताः, वन्यैः पुलिन्दैः इव वानरैः क्लिश्यन्ते ॥

१६ । किञ्च, विलासिनीभिः सदयं शाखा लतावयवान् आबन्ध्यासां आन-
माद्य यासां लतानां पुष्पाणि उपात्तानि गृहीतानि, ता मदीया उद्यानलताः
वन्यैः पुलिन्दैः म्लेच्छविशेषैरिव वानरैः उभयैरपोत्यथर्थाः, क्लिश्यन्ते
पीड्यन्ते । क्लिभातेः कर्मणि लट् । 'भेदाः किरातशवरपुलिन्दा
म्लेच्छजातयः' इत्यमरः ॥

१७ । पूर्वे विनासिनो कामिनोगण उद्यानस्थित ये लतामूलेष्वन्यथा वन्याश्च तांश्च
आनत कश्चिन्न कृष्णवस्त्रेण कश्चित्, एकत्वेन वस्त्रेण पुनश्च कश्चित् अत्र वानरैश्च आनत गेहे
उपवनगता हिमं विमं कश्चित् एह ।

राजावनाविष्कृतदीपभासः कान्तामुखश्रीवियुता दिवापि ।
तिरस्क्रियन्ते क्लमितन्तुजालैर्विच्छिन्नधूमप्रसरा गवाक्षाः ॥ २०

२० अ. । राजावनाविष्कृतदीपभासः दिवापि कान्तामुख-श्रीवियुता विच्छिन्नधूमप्रसरा गवाक्षाः
क्लमितन्तुजालैः तिरस्क्रियन्ते ॥

२० । राज्ञौ अनाविष्कृतदीपभासः दीपप्रभाशून्या इत्यर्थः, दिवापि
दिवसेऽपि कान्तामुखानां श्रिया कान्ता वियुता रहिताः विच्छिन्नो नष्टो
धूमप्रसरो येषां ते गवाक्षाः क्लमितन्तुजालैर्लूतातन्तुघितानैस्तिरस्क्रियन्ते
छाद्यन्ते ॥

२० । एकत्वेन वस्त्रेण कश्चित् मदीयं गवाक्षं विमं नग्नवस्त्रेण नौगमिषां बहिर्गतं ह्य
ना, दिवातागे वन्यैरुपगतं वृक्षस्थिते गवाक्षेऽपि नोचितं ह्य ना एवं कालवत्
अक्षय्यमनस्युक्तं पवित्रं धूमनिर्गम एतद्वारे ब्रह्म इत्येव अष्टानिर्गमन्ते एव
कालं क्लमिकूलं निरुद्धं उद्धृष्टं विस्तारं कश्चित् एह ।

बलिक्रियावर्जितसैकतानि स्नानीयसंसर्गमनाप्रवन्ति ।

उपान्तवानोरगृहाणि दृष्ट्वा शून्यानि दूये सरयूजलानि ॥ २१

२१ अ. । बलिक्रियावर्जितसैकतानि स्नानीयसंसर्गम् अनाप्रवन्ति, सरयूजलानि शून्यानि
उपान्तवानोरगृहाणि दृष्ट्वा दूये ॥

२१ । 'बलिः पूजोपहारः स्यात्' इति शाश्वतः । बलिक्रियावर्जि-
तानि सैकतानि येषां तानि स्नानीयानि स्नानसाधनानि चूर्णादीनि ।
'कृत्यलुटो बहुलम्' इति करणेऽनीयर् प्रत्ययः । स्नानीयसंसर्गम् अनाप्र-
वन्ति । सरयूजलानि शून्यानि रिक्तानि उपान्तेषु वानीरगृहाणि येषां तानि
च दृष्ट्वा दूये परितप्ये ॥

૨૧। મરચૂર ખૂનિને આર વનિ ઓમલ હચ ના, ઊંશાર બળે પ્રાનપાથન ચૂગદિ
હોવાર મળ્પર્ક નાહે એવર ઊંરશ્વ વેતમકુશ મકન જનમાનવહોન ; એહે મકન અવશ
મન્મર્શન કરિશાઆમિ કુઃચિલ હશેતેહિ ।

તદર્હસીમાં વસતિં વિસૃજ્ય

મામભ્યુ પૈતું કુલરાજધાનોમ્ ।

હિત્વા તનું કારણમાનુષીં તાં

યથા ગુરુસ્તે પરમાત્મમૂર્તિમ્ ॥૨૨

૨૨ અઃ । તે ગુરુઃ, તાં કારણમાનુષીં તનું હિત્વા પરમાત્મમૂર્તિં યથા, તત્ ઇમાં વસતિં વિસૃજ્ય
કુલરાજધાનોં મામ્ અભ્યુ પૈતુમ્ અર્હસિ ॥

૨૨ । તત્ તસ્માત્ ઇમાં વસતિં કુશાવર્તીં વિસૃજ્ય કુલરાજધાનીમ્
અયોધ્યાં મામભ્યુપૈતુમર્હસિ । કથમિવ ? તે ગુરુઃ પિતા રામસ્તાં પ્રસિદ્ધાં
કારણવશાત્ માનુષીં તનું માનુષમૂર્તિં હિત્વા પરમાત્મમૂર્તિં યથા વિષ્ણુ-
મૂર્તિં મિવ ॥

૨૨ હે રાજન્ ! આપનાંર નિતા કાર્યાશ્વરોદે ષેક્રપ માંશ્વરીશૂર્તિ પરિભાગ
કરિશા શૌર વિશ્વશૂર્તિ પરિગ્રહ કરિશાદેહન ,ઉક્ષપ આપનિંક કુનાવતી પરિભાગ કરિશ
૧૦૮૬ રાજધાની અયોધ્યાપૂરોતે અવેશ કરન ।

તથેતિ તસ્યાઃ પ્રણયં પ્રતીતઃ પ્રત્યગ્રહીત્ પ્રાયશ્ચરો રઘૂણામ્ ।

પૂરપ્યભિવ્યક્તસુખપ્રસાદા શરીરબન્ધેન તિરોભભૂવ ॥૨૩

૨૩ અઃ । રઘૂણાં પ્રાયશ્ચરઃ તસ્યાઃ પ્રણયં પ્રતીતઃ (સન્) તથા રૂતિ પ્રત્યગ્રહીત્, પૂઃ અપિ અભિ-
વ્યક્તસુખપ્રસાદા (સતી) શરીરબન્ધેન તિરોભભૂવ ॥

૨૩ । રઘૂણાં પ્રાગ્રહરઃ શ્રેષ્ઠઃ કુશસ્તસ્યાઃ પુરઃ પ્રણયં યાચ્ઞાં પ્રતીતો
દૃષ્ટઃ સન્ તથેતિ પ્રત્યગ્રહીત્ સ્વીકૃતવાન્ । પૂઃ પુરાધિદેવતાપિ અભિવ્યક્ત-
સુખપ્રસાદા સતી રૂટલાભાદિતિ ભાવઃ । શરીરબન્ધેન શરીરયોગેન કરણેન
તિરોભભૂવ અન્તર્દષ્ટે । માનવં રૂપં વિહાય દૈવં રૂપમગ્રહીદિત્યથઃ ।

૨૦ । રઘુવર કૂન 'ઊંશાહે હડેક વનિશ' અશૂન ઈલે ઊંશાર વાલેક અજો કરિલેન ।
ઉથન પૂરવેવોર ચૂધકમળે પ્રમાદિલુ ફૂટિશા ઉઠિન એવર તિનિ માંશ્વરી ઉશ્ પરિભાગ
કરિશા નેવક્રપ ધારણ કરતઃ તથા હશેતે અઠર્હિત હશેલેન ।

તદદ્વૃતં સંસદિ રાત્રિવૃત્તં

પ્રાતર્દિવ્યો નૃપતિઃ શશંસ ।

श्रुत्वा त एनं कुलराजधान्या

साक्षात् पतित्वे वृतमभ्यनन्दन् ॥२४

२४ अ. । वृषतिः तत् अद्भुतं रात्रिद्वयं प्रातः संसदि द्विजेभ्यः शशंस, ते श्रुत्वा एनं कुलराज-
धान्या साक्षात् पतित्वे वृतम् अभ्यनन्दन् ॥

२४ । नृपतिः कुशस्तत् अद्भुतं रात्रिवृत्तं रात्रिवृत्तान्तं प्रातः संसदि
सभायां द्विजेभ्यः शशंस । ते द्विजाः श्रुत्वा एनं कुशं कुलराजधान्याः
साक्षात् स्वयमेव पतित्वे विषये वृतम् अभ्यनन्दन् । पतित्वेन वृतोऽसीत्य-
पूजयन् आभिरिति शेषः । अत्र गार्ग्यः—‘दृष्ट्वा स्वप्नं शोभनं नैव सुप्यात्
पश्चाद्दृष्टो यः सः पाकं विधत्ते । शंसदिष्टं तत्र साधुद्विजेभ्यस्ते चाशोभिः
प्रीणयेयुर्नरेन्द्रम्’ ॥ इदमपि स्वप्नतुल्यमिति भावः ॥

२४ । पत्रदिने अर्धातकाले नृपतिः कुशं राजधान्याः समागतं विषयं समीपे रात्रि-
रम्ये अद्भुतं रात्रिवृत्तं ज्ञापनं करिणेन । तैश्चारा ७९ समुपगम्य अवनम्यैव “कुलराजधानी
अत्र तैश्चारे पतित्वे वृतं करिष्यामि” एवञ्च कुशं आनीक्षादि वारा अभिनमि-
त करिणेन ।

कुशावतीं श्रोत्रियसात् स कृत्वा

यावानुकूलेऽहनि सावरोधः ।

अनुद्रुतो वायुरिवाभवन्दैः

सैन्यैरयोध्याभिमुखः प्रतस्थे ॥२५

२५ अ. । सः कुशावतीं श्रोत्रियसात् कृत्वा यावानुकूले अहनि सावरोधः (सन्) अभवन्दैः
एव सैन्यैः अनुद्रुतः (सन्) अयोध्याभिमुखः प्रतस्थे ॥

२५ । स कुशः कुशावतीं श्रोत्रियेषु छान्दसेषु अधीनां श्रोत्रियसात् ।
‘तदधीनवचने’ इति सातिप्रत्ययः । ‘श्रोत्रियच्छन्दोऽधीते’ इति निपातः ।
‘श्रोत्रियश्छान्दसौ समौ’ इत्यमरः । कृत्वा यावानुकूलेऽहनि सावरोधः
सान्तःपुरः सन् वायुः अन्नवृन्दैरिव सैन्यैरनुद्रुतः अनुगतः सन् अयोध्याभि-
मुखः प्रतस्थे ।

२५ । श्रुतिः कुशं वेपथुं त्र्यम्बकं करे कुशावतीं तत्र गच्छ करिष्यामि अतः पूर-
वर्णिनाग्रजहं च विने तयोध्याभिमुखे गमनं करिणेन । ७९ काले वेपथुना
वेपथुं वायुं अन्नमग्नं करे, एवञ्च एतौ च त्र्यम्बकं तैश्चारा ७९ अन्तः ९ गमनं करिष्ये ।

सा केतुमालोपवना वहङ्गिर्विहारशैलानुगतेव मार्गैः ।

सैना रथोदारगृहा प्रयागे तस्याभवज्जङ्गमराजधानी ॥२६

२६ ७: । केतुमालोपवना सा बृहद्भिः नागेः विहारशैलानुगता इव (स्थिता) रथोदारगृहा सेना तस्य प्रयाणे, जङ्गमराजधानी इव, अभवत् ॥

२६ । केतुमाला एव उपवनानि यस्यः सा बृहद्भिर्नागैर्गजैर्विहारशैलैः क्रीडाशैलैरनुगता इव स्थिता, रथा एव उदारगृहा यस्यः सा, सा सेना तस्य कुशस्य प्रयाणे जङ्गमराजधानी सञ्चारिणी नगरी इव अभवत् बभूव ॥

२७ । सेनागणैश्च गमनकाले क्षत्रज्येष्ठा उज्ज्वलान्, अङ्गुष्ठमात्रमग्नं विशालं नैर्गणैश्च एवैव त्रयमग्नं श्रुत्वा गृहेषु मोक्षायां कश्चिन्मने हरेत् येन ज्ञानं वाञ्छनीयं गमनं करिष्येत् ॥

तेनातपत्रामलमण्डलेन प्रस्थापितः पूर्वनिवासभूमिम् ।

बभौ बलौघः शशिनोदितेन वेलामुदन्वानिव नीयमानः २७

२७ ७: । आतपत्रामलमण्डलेन तेन पूर्वनिवासभूमिं प्रस्थापितः बलौघः (आतपत्रामलमण्डलेन) उदितेन शशिना वेलीं नीयमानः उदन्वान् इव बभौ ॥

२७ । आतपत्रमेव अमलं मण्डलं विभवं यस्य तेन, तेन कुशेन पूर्वनिवासभूमिमयोध्यां प्रति प्रस्थापितो बलौघः आतपत्रवदमलमण्डलेन उदितेन शशिना वेलीं नीयमानः प्राप्यमाणः उदकमस्यास्तीत्युदन्वान् उद्धिरिव बभौ । 'उदन्वानुद्धौ च' इति निपातनात् ॥

२९ । विमल आतपत्रमग्नमग्नित कूण एहेकपे नैर्गणैश्च पूर्वं निवासभूमिं अयोध्यायां श्रेष्ठं करिष्ये नैर्गणैश्च येन छत्रोदरे वेलाभूमिगतं जगत्त्रिंशत् शतं मोक्षायां करिष्ये ॥

तस्य प्रयातस्य वरूथिनीनां पीडामपर्याप्तवतीव सोढुम् ।

वसुन्धरा विष्णुपदं द्वितीयमध्याकरोहेव रजश्छलेन ॥२८

२९ ७: । प्रयातस्य तस्य वरूथिनीनां (कूर्वाणाम्) पीडां सोढुम् अपर्याप्तवती इव वसुन्धरा रजश्छलेन द्वितीयं विष्णुपदं अध्याकरोह इव ॥

२८ । प्रयातस्य प्रस्थितस्य तस्य कुशस्य वरूथिनीनां सेनानां कर्तृणाम् 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्त्तरि पठ्ठी, पीडां सोढुमपर्याप्तवती इव अशक्ता इव वसुन्धरा रजश्छलेन द्वितीयं विष्णुपदं आकाशम् अध्याकरोह इव इत्युत्प्रेक्षा ॥

२८ । कूणश्च ग्रहणकाले वसुधादेवौ नैर्गणैश्च वांशजश्च करिष्ये असमर्थं हरेर्वाहं येन धूमिलमण्डलं नभोमण्डले आरोहणं करिष्ये ॥

उद्यच्छमाना गमनाय पश्चात् पुरो निवेशे पथि च व्रजन्ती
सा यत्र सेना ददृशे नृपस्य तत्रैव सामग्रामतिं चकार ॥२६

२६ अ. । पश्चात् गमनाय पुरः निवेशे उद्यच्छमाना पथि च व्रजन्ती नृपस्य सा सेना यत्र ददृशे
तत्र एव सामग्रामतिं चकार ॥

२६ । पश्चात् कुशावत्याः सकाशात् गमनाय प्रयाणाय तथा पुरोऽग्रे
निवेशे निमित्ते निवेष्टुं चेत्यर्थः । उद्यच्छमाना उद्योगं कुर्वती । 'समो-
दाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे' इत्यस्य सकर्मकाधिकारत्वादात्मनेपदम् । पथि च
व्रजन्ती नृपस्य कुशस्य सा सेना यत्र पश्चात् पुरो मध्ये वा ददृशे तत्रैव
सामग्रामतिं कृत्स्नताबुद्धिं चकार अपरिमिता तस्य सेनेत्यर्थः ॥

२७ । सेनागणैश्च किन्नरैश्च कूर्गावतौ हरेते निष्क्रमणैश्च उपक्रम्य, कश्च अस्मि
नम्रुवभागे अवस्थातेन च वाञ्छा एव अत्र कतकञ्चि नम्रुवभागे गमनं करिष्ये
नागिनः किञ्च मर्शकगण एव अत्र मर्शनं करिष्ये, तांश्चैव नम्रुव भागिना विवेचना
करिष्ये नागिनः ।

तस्य द्विपानां मदवारिसेकात् खुराभिघाताच्च तुरङ्गमाणाम्
रेणुः प्रपेदे पथि पङ्कभावं पङ्कोऽपि रेणुत्वमियाय नेतुः ॥३०

३० अ. । नेतुः तस्य द्विपानां मदवारिसेकात् तुरङ्गमाणां खुराभिघातात् च पथि रेणुः पङ्कभावं
प्रपेदे, पङ्कः अपि रेणुत्वमियाय ॥

३० । नेतुस्तस्य कुशस्य द्विपानां मदवारिभिः सेकात् तुरङ्गमाणानां
खुराभिघाताच्च यथासंख्यं पथि रेणुः रजः पङ्कभावं पङ्कतां प्रपेदे । पङ्कोऽपि
रेणुत्वमियाय ॥ तस्य तावदस्तीत्यर्थः ॥

३० । सेनानाशक नृपति कूटनेत्र मातृशृङ्गणैश्च मलवारि करिष्ये एव अत्र शृङ्गणैश्च
शृङ्गावते पथिमथो धूमिवागं पङ्कतां च पङ्कमकलं कृत् हरेत् धूमिवागं शीघ्रं हरेत् ।

मार्गैषिणी सा कटकान्तरेषु वैन्ध्येषु सेना बहुधा विभिन्ना ।
चकार रेवेव महाविरावा बहुप्रतिसृजन्ति गुहामुखानि ॥३१

३१ अ. । वैन्ध्येषु कटकान्तरेषु मार्गैषिणी (अतएव) बहुधा विभिन्ना महाविरावा सा सेना
रेवा इव गुहामुखानि बहुप्रतिसृजन्ति चकार ॥

३० । वैन्ध्येषु विन्ध्यसम्बन्धिषु कटकान्तरेषु नितम्बावकाशेषु,
'कटकोऽस्ती नितम्बोऽग्रेः' इत्यमरः । मार्गैषिणी मार्गावलोकनी अतएव
बहुधा विभिन्ना महाविरावा दीर्घशब्दा सा सेना रेवा इव नम्रंदा इव,

‘रेवा तु नर्मदा सांमोद्भवा मेखलकन्यका’ इत्यमरः । गुहामुखानि बद्धप्रति-
स्रन्ति प्रतिध्वानवन्ति चकार अकरोत् ॥

७१ । विद्यापर्वतस्य मांशुपर्वतस्य पश्चाद्वर्षो जनागण बहुधा विभिन्न इहेषा महा कनक-
कण्ठिष्ठ कण्ठिष्ठ देवा नमोत्र आत्र अश्वमेधमकण अतिश्वनित करिषाहिन ।

स धातुभेदारुणयाननेमिः प्रभुः प्रयाणध्वनिमिश्रतूर्यः ।

व्यलङ्घ्यद्विन्ध्यमुपायनानि पश्यन् पुलिन्दैरुपपादितानि ३२

३२ अ. । धातुभेदारुणयाननेमिः प्रयाणध्वनिमिश्रतूर्यः सः प्रभुः पुलिन्दैः उपपादितानि उपाय-
नानि पश्यन् विन्ध्यं व्यलङ्घयत् ॥

३२ । धातूनां गैरिकादीनां भेदेन अरुणा याननेमि रथचक्रधारा यस्य,
प्रयाणे ये ध्वनयः श्वेद्वहेषादयः तन्मिश्राणि तूर्याणि यस्य, एवम्बिधः
स प्रभुः कुशः पुलिन्दैः किरातैरुपपादितानि सभर्षितानि उपायनानि पश्यन्
विन्ध्यं व्यलङ्घयत् ॥

७२ । तौश्वर उषःपर्वतस्य अश्वमेधस्य तैरिकादि धातु भेदे करिषा कनकवर्ण एव तूर्य-
निनामे तैरिकागणस्य गमन शक्त मिश्रित इहेषा गण । एहेकपे नरपति कुश पुनिकनक
अश्वमेध उषःपर्वतः न दर्शन करिष्ठ करिष्ठ विद्यागिरि अतिक्रम करिष्ठे नागिनेन ।

तीर्थे तदीये गजसेतुबन्धात् प्रतीपगामुत्तरतोऽस्य गङ्गाम् ।

अयत्नबालव्यजनौबभूवुर्हंसा नभोलङ्घनलोलपक्षाः ॥३३

३३ अ. । तदीये तीर्थे गजसेतुबन्धात् प्रतीपगां गङ्गाम् उत्तरतः अस्य नभोलङ्घनलोलपक्षाः हंसाः
अयत्नबालव्यजनौबभूवुः ॥

३३ । तदीये वैन्ध्ये तीर्थेऽवतारे गजा एव सेतुस्तस्य बन्धाद्धेतोः
प्रतीपगां पश्चिमवाहिनीं गङ्गाम् उत्तरतोऽस्य कुशस्य नभोलङ्घनेन लोलपक्षा
हंसा अयत्नेन बालव्यजनौबभूवुः चामराणि अभवन् । अभूततद्भावे चिवः ॥

७३ । कुश रथन विद्यापर्वतस्य अवतरणपथे इहो धारा मेतु अश्वत करिषा पश्चिम-
वाहिनी गङ्गा पार इत, उषःकाले हरमगण अवनत पक्ष सक्षानपूर्वक कणकाल तौश्वर
अश्वमेधकालित चांश्वरस्य कार्या करिषाहिन ।

स पूर्वजानां कपिलेन रोषात् भस्मावशेषीकृतविग्रहाणाम् ।

सुरालयप्राप्तिनिमित्तमम्बुस्त्रोतसं नौलुलितं ववन्दे ॥३४

३४ अ. । सः कपिलेन रोषात् भस्मावशेषीकृतविग्रहाणां पूर्वजानां सुरालयप्राप्तिनिमित्तं नौलु-
लितं त्रैलोक्यसम् अम्बुः ववन्दे ॥

୩୪ । ସ କୁଶଃ କପିଳେନ ମୁନିନା ରୋଷାତ୍ ଭକ୍ଷାଦଶେଷୀକୃତା ବିପ୍ରହା ଦେହା
 ଯେଷାଂ ତେଷାଂ ପୂର୍ବଜାନାଂ ବୃଦ୍ଧାନାଂ ସାଗରାଣାଂ ସୁରାଳୟସ୍ୟ ସ୍ବର୍ଗସ୍ୟ ପ୍ରାସାଦୌ ନିମିତ୍ତଂ
 ନୌର୍ଭିରୁଲିତଂ କ୍ଷୁଭିତଂ ତ୍ରିସ୍ରୋତସ ଇଦଂ ତୈ ସ୍ରୋତସଂ ଗାଙ୍ଗମମ୍ମୋ ବବନ୍ଦେ ॥

୩୪ । ଉଦନ ନରନାଥ କୁଶ କପିଳକୋପାନେ ଉଦ୍ଭୀତ ପୂର୍ବପୁରୁଷ ସାଗରଗଣେଷ ସ୍ବ-
 ଲୋକନାଭେଷ କାରଣ ଲୋକାଧାରୀ ଆତ୍ମାଘିତ ସ୍ବତତ୍ରଜିନୌକେ ଅଗିମାତ କରିଲେନ ।

ଦ୍ରବ୍ୟଧ୍ବନଃ କୈଶ୍ଚିଦହୋଭିରନ୍ତେ

କୂଳଂ ସମାସାଦ୍ୟ କୁଶଃ ସରୟାଃ ।

ବିଦିପ୍ରତିଷ୍ଠାନ୍ ବିତତାଧ୍ବରାଣାଂ

ଯୁପାନପश्यच्छତଶୋ ରଘୁଣାମ୍ ॥ ୩୫ ॥

୩୫ ଅ । ଇତି କୈଶ୍ଚିତ୍ ଅହୋଭିଃ ଅଧ୍ବନଃ ଅନ୍ତେ କୁଶଃ ସରୟାଃ କୂଳଂ ସମାସାଦ୍ୟ ବିତତାଧ୍ବରାଣାଂ
 ରଘୁଣାଂ ବିଦିପ୍ରତିଷ୍ଠାନ୍ ଶତଶଃ ଅପश्यନ୍ ॥

୩୫ । ଇତି କୈଶ୍ଚିତ୍ ଅହୋଭିରଧ୍ବନୋଽନ୍ତେଽବସାନେ କୁଶଃ ସରୟାଃ କୂଳଂ
 ସମାସାଦ୍ୟ ବିତତାଧ୍ବରାଣାଂ ବିସ୍ତୃତମକ୍ଷାନାଂ ରଘୁଣାମ୍, ବିଦିଃ ପ୍ରତିଷ୍ଠାସ୍ପଦଂ ଯେଷାଂ
 ତାନ୍ ଯୁପାନ୍ ଶତଶଃ ଅପश्यନ୍ ॥

୩୫ । ନରପତି କୁଶ ଏହିକ୍ରମେ କବେକ ଦିବ୍ୟେଷ୍ଠ ପଥ ଆତିକ୍ରମ କରିବା ମନ୍ତ୍ରପୁରୀ
 ଉପନୀତ ହେଲେନ । ତିନି ତଥାସ୍ତ ଉପସ୍ଥିତ ହେବା ଦେଖିଲେନ, — ନିଶ୍ଚିତ ସଂକ୍ଷୀପ୍ତାନକାରୀ
 ଯୁଧିଷ୍ଠିର ରାଜ୍ୟଗଣେଷ ବେଦିଆତିଷ୍ଠିତ ଶତ ଶତ ଯୁଧିଷ୍ଠିର ନିଧାତ ରହିଆଛେ ।

ଆଧୂୟ ଶାଖାଃ କୁସୁମଦ୍ରୁମାଣାଂ

ସ୍ପୃଷ୍ଟା ଚ ଶୀତାନ୍ ସରୟୂତରଙ୍ଗାନ୍ ।

ତଂ କ୍ଳାନ୍ତସୈନ୍ୟଂ କୁଳରାଜଧାନ୍ୟାଃ

ପ୍ରତ୍ୟୁଜ୍ଜଗାମୋପବନାନ୍ତବାୟୁଃ ॥ ୩୬ ॥

୩୬ ଅ । କୁଳରାଜଧାନ୍ୟାଃ ଉପବନାନ୍ତବାୟୁଃ କୁସୁମଦ୍ରୁମାଣାଂ ଶାଖାଃ ଆଧୂୟ ଶୀତାନ୍ ସରୟୂତରଙ୍ଗାନ୍
 ସ୍ପୃଷ୍ଟା ଚ କ୍ଳାନ୍ତସୈନ୍ୟଂ ତଂ ପ୍ରତ୍ୟୁଜ୍ଜଗାମ ॥

୩୬ । କୁଳରାଜଧାନ୍ୟା ଉପବନାନ୍ତବାୟୁଃ କୁସୁମଦ୍ରୁମାଣାଂ ଶାଖା ଆଧୂୟ
 ଶିଷ୍ଟତ୍ବା, ସୁରଭିମନ୍ଦଶ୍ଚେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଶୀତାନ୍ ସରୟୂତରଙ୍ଗାନ୍ ଚ ସ୍ପୃଷ୍ଟା, ଅନେନ
 ଶୈତ୍ୟୋକ୍ତିଃ । କ୍ଳାନ୍ତସୈନ୍ୟଂ ତଂ କୁଶଂ ପ୍ରତ୍ୟୁଜ୍ଜଗାମଃ ॥

୩୬ । ଉତ୍କଳେ କୁଳରାଜଧାନୀ ଅବୋଧାର ଉପବନବାୟୁ ମଧୁଃ ଉତ୍କଳମନ୍ତ୍ରକେ ଶୋଭନ
 ଏବଂ କୁଶିତ ଉତ୍କଳାଧୀ କଳ୍ପିତ କରିବା ପଥଆଦି ଦେଖିଗଣପରିବୃତ ନୂପତି କୁଶକେ
 ଆଶ୍ୱାସନ କରିନ ।

अथोपशल्ये रिपुमग्नशल्यस्तस्याः पुरः पौरसखः स राजा ।
कुलध्वजस्तानि चलध्वजानि निवेशयामास बली बलानि ३७

३७ अ. । अथ रिपुमग्नशल्यः पौरसखः कुलध्वजः बली सः राजा चलध्वजानि तानि बलानि
तस्याः पुरः उपशल्ये निवेशयामास ॥

३७ । अथ रिपुषु मग्नं शल्यं शङ्कुः शरो वा यस्य सः, 'शल्यं' शङ्कुं
शरे वंशे' इति विश्वः । पौराणां सखा पौरसखः, कुलस्य ध्वजश्चिह्नभूतो
बली स राजा चलाश्चलन्तो वा ध्वजा येषां तानि, बलानि सैन्यानि
तस्याः पुरः पुर्व्या उपशल्ये ग्रामान्ते, 'ग्रामान्त उपशल्यं' स्यात्' इत्यमरः ।
निवेशयामास ॥

३७ । अनन्तरं शङ्कुविद्योने गोरत्रिंशत् रजवान् कुलध्वजे नृपतिं कुलध्वजं ध्वजम्
शोभितं जनगणैकं राजधानौ अयोध्यां प्रास्तुतां गच्छितं करिणम् ।

तां शिल्पिसङ्घाः प्रभुणा नियुक्ता-

स्तथागतां सम्भृतसाधनत्वात् ।

पुरं नवीचक्रुरपां विसर्गात्

मेघा निदाघग्लपितामिवोर्वीम् ॥३८

३८ अ. । प्रभुणा नियुक्ताः शिल्पिसङ्घाः सम्भृतसाधनत्वात् तां तथागतां पुरं मेघाः अपां विसर्गात्
निदाघग्लपिताम् उर्वीम् इव नवीचक्रुः ॥

३८ । प्रभुणा नियुक्ताः शिल्पिनां तक्षादीनां सङ्घाः सम्भृतसाधनत्वात्
मिलितोपकरणत्वात् तां तथागतां, शून्यामित्यर्थः । पुरम् अयोध्यां, मेघा
अपां विसर्गात् जलसेकात् निदाघग्लपितां ग्रीष्मतप्ताम् उर्वीमिव नवीचक्रुः
परिपूरयाञ्चक्रुः ॥

३८ । मेघगणं घनं वाग्निदर्वणं द्वात्रा निदाघतापितं गृध्रिवीर्यं नूतनावहापन्नं करे,
उत्कणं नृपतिनिष्कृतं निद्रिगणं अहूय उपकटनवांशं मेघे श्रद्धनाशेन अयोध्यां नगरोत्क
नूतनं करिणं दृग्निम् ।

ततः सपथ्यां सपशूपहारां पुरः पराङ्गप्रतिमागृहायाः ।

उपोषितैर्वास्तुविधानविद्विनिर्वर्त्तयामास रघुप्रवीरः ॥३९

३९ अ. । ततः रघुप्रवीरः पराङ्गप्रतिमागृहायाः पुरः उपोषितैः वास्तुविधानविद्विः (प्रयोज्यैः)
सपशूपहारां सपथ्यां निर्वर्त्तयामास ॥

३९ । ततो रघुप्रवीरः कुशः प्रतिमा देवताप्रतिकृत्यः, अर्चया इत्यर्थः ।

पराङ् प्रतिमागृहायाः प्रशस्तदेवतायतनायाः पुरः उपोषितैः वास्तुविधान-
विद्भिः प्रयोज्यैः पशूपहारैः सहितां सपशूपहारां सपथ्यां निर्वर्त्तयामास
कारयामास । अत्र प्यन्तात् णिच् पुनरित्यनुसन्धेयम् । अन्यथा वृते-
रकर्मकस्य करोत्यर्थत्वे कारयत्यर्थाभावप्रसङ्गात् । भवितव्यं वृतेरप्यन्तकर्ता
प्रयोज्यत्वेन तन्निर्देशात् प्रयोगान्तरस्थापेक्षितत्वात् ॥

७७ । तदनन्तरं रघुश्चतौरं कृत्वा अयोध्यां सूत्रशतं देवाश्चतुर्न उपोषितं वास्तु-
विधानं वाङ्मनसा वा । पशूपहारं सपथ्यां पशूनां विधिं सम्पन्नितं करिजेन ।

तस्याः स राजोपपदं निशान्तं कामीव कान्ताहृदयं प्रविश्य ।
यथाहमन्यै रनुजीविलोकं सम्भावयामास यथाप्रधानम् ॥४०॥

४० अ. । सः तस्या राजोपपदं निशान्तं कामी कान्ताहृदयमिव प्रविश्य अन्यैः (निशान्तैः)
अनुजीविलोकं यथाप्रधानं यथाहं सम्भावयामास ॥

४० । स कुशस्तस्याः पुरः सम्बन्धि राजोपपदं राजशब्दपूर्वं निशान्तं
राजभवनमित्यर्थः । 'निशान्तं भवनोपसोः' इति विश्वः । कामी
कान्ताहृदयमिव प्रविश्य, अन्यैर्निशान्तैरनुजीविलोकम् अमात्यादिकं
यथाप्रधानं मान्यानुसारेण यथाहं यथोचितं तत्तदुचितगृहैरित्यर्थः
सम्भावयामास ॥

४० । नन्वत्रति कृत्वा, कामी वाङ्मनसा वाङ्मनसा अवेत्तैश्च अयोध्या-राज्येन
अविष्टे इहैवा अथान अथान अमातावर्गके रक्षावाङ्मनसा वाङ्मनसा अथान करिजे
यथाप्रधानं मान्यानुसारेण यथोचितं तत्तदुचितगृहैरित्यर्थः ।

सा मन्दुरासंश्रयिभिस्तुरङ्गैः शालाविधिस्तम्भगतैश्च नागैः ।
पूराबभासे विपणिस्थपण्या सर्वाङ्गनद्धाभरणेव नारी ॥४१॥

४१ अ. । विपणिस्थपण्या सा मन्दुरासंश्रयिभिः तुरङ्गैः शालाविधिस्तम्भगतैः नागैः च सर्वाङ्ग-
नद्धाभरणा नारी इव आबभासे ॥

४१ । विपणिस्थानि पण्यानि क्रयविक्रयार्हवस्तूनि यस्याः सा,
'विपणिः पण्यवीथिका' इत्यमरः । सा पूरयोध्या मन्दुरासंश्रयिभिस्तुरङ्ग-
शालासंश्रयशीलैः, 'वाजिशाला तु मन्दुरा' इत्यमरः । 'जिह्वक्षि'—इत्यादिना
इतिप्रत्ययः । तुरङ्गैश्चैः शालासु गृहेषु ये विधिना स्थापिताः स्तम्भास्तान्
गतैः प्राप्तेर्नागैश्च सर्वाङ्गेषु नद्धानि आभरणानि यस्याः सा नारी इव
आबभासे ।

४१ । विपणिस्थितं वस्तुनौकृतं वस्त्रं पण्यं यथा तन्निर्माणं तेषां पूर्यो निर्वर्त्तयामास

अथनामाहित अथ ७ छन्दनिरक्त गङ्गप्रणीतानां आउरुणकृषित रमणीयानां शोभा
पादिते नागिन ।

वसन् स तस्यां वसतौ रघूणां पुराणशोभामधिरोपितायाम् ।
न मैथिलियः स्पृहयाम्बभूव भर्तुर् दिवो नाप्यलक्ष्मेश्वराय ॥४२

४२ अ. । सः मैथिलियः पुराणशोभाम् अधिरोपितायां तस्यां रघूणां वसतौ वसन् दिवः भर्तुर्
अलक्ष्मेश्वराय अपि न स्पृहयाम्बभूव ॥

४२ । स मैथिलियः कुशः पुराणशोभां पूर्वशोभाम् अधिरोपितायां तस्यां
रघूणां वसतौ अयोध्यायां वसन् । दिवो भर्तुर् देवेन्द्राय तथा अलक्ष्मेश्वराय
कुवेराय अपि न स्पृहयाम्बभूव, तावपि न गणयामास इत्यर्थः । स्पृहे-
रोप्सितः' इति सम्प्रदानत्वात् चतुर्थी । एतेन अयोध्याया अन्यनगरातिशयित्वं
गम्यते ।

४२ । एतद्विरुद्धं पुनरात्र पूर्वशोभां अयोध्यायां शोभा सम्प्राप्तिः इहेन मैथिलीजनैः
महीपति कुश तथापि वागं करिष्यात् त्रैलोक्यं वनं धनवावती एतं कुवेरववनं अलक्ष्मेश्वरी
अष्टि ७ रौद्रं इहेन ।

अथास्य रत्नग्रथितोत्तरीय-

मेकान्तपाण्डुस्तनलम्बिहारम् ।

निःश्वासहार्यांशुकमाजगाम

घर्म्मः प्रियावेशमिवोपदेष्टुम् ॥४३

४३ अ. । अथ अस्य रत्नग्रथितोत्तरीयम् एकान्तपाण्डुस्तनलम्बिहारं निःश्वासहार्यांशुकं प्रियावेशम्
उपदेष्टुम् इव घर्म्मः आजगाम ॥

४३ । कुशस्स कुमुद्वतीसङ्गमं प्रस्तौति—अथेति । अथ अस्य कुशस्य
रत्नैर्मुक्तामणिभिर्ग्रथितानि उत्तरीयाणि यस्मिन् तम् एकान्तम् अत्यन्तं
पाण्डुः स्तनयोर्लम्बिनो हारा यस्मिन् तं, निःश्वासहार्याणि अतिसूक्ष्माणि
अंशुकानि यत् तम्, एवं शीतलप्रायं प्रियाया वेशं नेपथ्यम् उपदेष्टुम् इव
घर्म्मो प्रीष्ट आजगाम ।

४३ । अनन्तरं अवनीपति कुशस्य रमणीयगङ्गे शूकाग्रिग्रथित उच्छ्रितैः धारण,
पाण्डुवर्णं स्तनमण्डलं हारणप्रधानं एवम् निःश्वासमोदने मङ्गलगीतं अति सूक्ष्मं वनं धारण
अच्छ्रितं वेशविज्ञानं विषयः उपदेष्टुं प्रदानं करिष्यात् अथैवेन शीतलकालं आगिष्या
मय्यङ्कितं इहेन ।

अगस्त्यचिह्नादयनात् समीपं दिगुत्तरा भास्वति सन्निवृत्ते ।
आनन्दशीतामिव बाष्पवृष्टिं हिमस्रुतिं हैमवतीं ससर्ज ॥४४

४४ अः । अगस्त्यचिह्नात् अयनात् भास्वति समीपं सन्निवृत्ते (सति) उत्तरा दिक्, आनन्दशीतां बाष्पवृष्टिम् इव, हैमवतीं हिमस्रुतिं ससर्ज ॥

४४ । अगस्त्यश्चिह्नं यस्य तस्मात् अयनात् मार्गात् दक्षिणायनात् भास्वति समीपं सन्निवृत्ते सति, उत्तरा दिक् आनन्दशीतां बाष्पवृष्टिमिव हैमवतीं हिमवत्सम्बन्धिनीं हिमस्रुतिं हिमनिष्यन्दं ससर्ज । अत्र प्रोषित-प्रियासमागमसमाधिर्गम्यते ।

४४ । मिवाकत्र अगस्त्याचिह्निष्ठं दक्षिणदिक् इहेत्त उद्वाराग्रं अवगहन करिण उद्वारदिक् आनन्द शशीतम अक्षयुत्तरं आत्र उद्वारकन वर्धन करिण नागिन ।

प्रवृद्धतापो दिवसोऽतिमात्र-
मत्यर्थमेव क्षणदा च तन्वी ।
उभौ विरोधक्रियया विभिन्नौ
जायापतौ सानुशयाविवास्ताम् ॥४५

४५ अः । अतिमात्रं प्रवृद्धतापो दिवसः अत्यर्थमेव तन्वी क्षणदा च उभौ विरोधक्रियया विभिन्नौ सानुशयौ जायापतौ इव आस्ताम् ॥

४५ । अतिमात्रं प्रवृद्धतापो दिवसः, अत्यर्थमेव अनल्पं तन्वी कृशा क्षणदा च इत्येतावुभौ, विरोधक्रियया प्रणयकलहादिना विरोधाचरणेन विभिन्नौ सानुशयौ सानुतापौ जायापतौ दम्पतौ इव आस्ताम् । तयोरपि तापकार्श्यसम्भवात् तत्संदृशावभूतामित्यर्थः ।

४५ । उद्वाराग्रं दिवसं उद्वारा अतिमात्रं वर्द्धित इहेन, यामिनी अतासु क्रौण इहेन गेन ; उधन दिवस-वृक्षो उद्वारे येन अगस्त्यकलहात्रा विरोधाचरण करिण मन्त्रिण आत्र अश्रुतापानने मधु इहेत्त नागिन ।

दिने दिने शैवलवन्त्यधस्तात् सोपानपर्वाणि विमुञ्चदम्भः ।
उद्दण्डपद्मं गृहदौर्घिकाणां नारो नितम्बद्वयसं बभूव ॥४६

४६ अः । दिने दिने शैवलवन्ति अधस्तात् सोपानपर्वाणि विमुञ्चन् (अत एव) उद्दण्डपद्मं गृहदौर्घिकाणाम् अम्भः नारो नितम्बद्वयसं बभूव ॥

४६ । दिने दिने प्रतिदिनं शैवलवन्ति अधस्तात् यानि सोपानानां पर्वाणि भङ्ग्यस्तानि विमुञ्चन्, अत एव उद्दण्डपद्मं गृहदौर्घिकाणामम्भः

नारीनितम्बः प्रमाणमस्य नारीनितम्बद्वयसं वभूव । विहारयोग्यमभूदित्यर्थः ।
'प्रमाणे द्वयसच्' - इति द्वयसच् प्रत्ययः ।

४७ । द्वित्वे द्वित्वे गृहदोषिकार ढेनवानमकल निश्चित मोपानलनौ पत्रिताग
करिते नागिन, कमलेश मृगानमउ डे.क वागिशा उठिन; एहेकपेन कम कम
दोषिकावागि नागोनिउधेर ममपत्रिशाग हहेशा उठिन ।

वनेषु सायन्तनमल्लिकानां विजृम्भणोद्गमिषु कुट्मलेषु ।

प्रत्येकनिक्षिप्तपदः सशब्दं संख्यामिवैषां भ्रमरश्चकार ॥४७॥

४७ अः । वनेषु विजृम्भणोद्गमिषु सायन्तनमल्लिकानां कुट्मलेषु सशब्दं प्रत्येकनिक्षिप्तपदः भ्रमरः
एषां संख्यां चकार इव ॥

४७ । वनेषु विजृम्भणेन विकासेन उद्गमिषु उद्गतसौरभेषु 'गन्धस्य'
—इत्यादिना समासान्त इकारादेशः । सायन्तनमल्लिकानां कुट्मलेषु सशब्दं
यथा तथा प्रत्येकमेकैकस्मिन् निक्षिप्तपदः मकरन्दलोभादित्यर्थः । भ्रमर
एषां कुट्मलानां संख्यां गणनां चकार इव ॥

४७ । काननवक्ष्य मात्रुन मल्लिकाकुशममकल अक्षु टित हहेशा मोरुत विकिरण
करिते अगिरुन अठोक कुशमेहे पदनिक्षेपपूर्वकं शुन शुन ध्वनि करिशा येन
ताशेनर संख्या गणना करिते नागिन ।

स्वेदानुविद्धाद्रं नखक्षताङ्गे

भूयिष्ठसन्दृष्टशिखं कपोले ।

च्युतं न कर्णादपि कामिनीनां

शिरोषपुष्पं सहसा पपात ॥ ४८ ॥

४८ अः । स्वेदानुविद्धाद्रं नखक्षताङ्गे कामिनीनां कपोले भूयिष्ठसन्दृष्टशिखं (अत एव) कर्णात्
च्युतम् अपि शिरोषपुष्पं सहसा न पपात ॥

४८ । स्वेदानुविद्धम् आद्रं नूतनं नखक्षतम् अङ्गो यस्य तस्मिन् कामिनीनां
कपोले भूयिष्ठमत्यर्थं सन्दृष्टशिखं संश्लिष्टकेशरम् अत एव कर्णात् च्युतमपि
शिरोषपुष्पं सहसा न पपात ॥

४८ । निरोधकूश्म कामिनीगणेश कर्ण हहेते अलिउ हहेनेउ नूतन नखक्षतचिह्नित
येनकलमिउ कपोलनेने उधेर केनर मंगम हहेनाते उधे। आत्र महमा पतित हहेते
ममर्ष हहेन ना ।

यन्मप्रवाहैः शिशिरैः परोतान् रसेन धौतान् मलयोद्भवस्य ।

शिलाविशेषानधिगम्य निन्यर्धारागृह्णन्वातपमृद्धिमन्तः ॥४९॥

४८ अः । ऋद्धिमन्तः धारागृहेषु शिशिरैः यन्त्रप्रवाहैः परीतान् मलयोद्भवस्य रसेन धौतान् शिला-
विशेषान् अधिशय्य आतपं निन्युः ॥

४९ । ऋद्धिमन्तो धनिकाः धारागृहेषु यन्त्रधारागृहेषु शिशिरैर्यन्त्र-
प्रवाहैर्यन्त्रसञ्चारितसलिलपूरैः परीतान् व्याप्तान् मलयोद्भवस्य रसेन
चन्दनोदकेन धौतान् क्षालितान् शिलाविशेषान् मणिमयासनानि अधिशय्य
तेषु शयित्वा आतपं निन्युरातपपरिहारं चक्रुः ॥

४९ । मयूक्तिमन्त्र वाक्किणं यन्त्रमकङ्कितं शूचीतल मणिमलं जम्बुकं श्रुतिचम्पनम-
धौतं शिलावृत्तं मणनं करिषा आतपं तपं निवारणं करिषेत् नागिन ।

स्नानाद्रमुक्तेष्वनुधूपवासं विन्यस्तसायन्तनमल्लिकेषु ।

कामो वसन्तात्ययमन्दवीर्यः केशेषु लेभे बलमङ्गनानाम् ॥५०॥

५० अः । वसन्तात्ययमन्दवीर्यः कामः स्नानाद्रमुक्तेषु विन्यस्तसायन्तनमल्लिकेषु अनुधूपवासम्
अङ्गनानां केशेषु बलं लेभे ॥

५० । वसन्तस्य आत्मसहकारिणोऽत्ययेन अतिक्रमेण मन्दवीर्यो-
ऽतिदुर्बलः कामः स्नानाद्राश्च ते मुक्ताश्च धूपसञ्चारणार्थमित्यर्थः । तेषु
अनुधूपवासं धूपवासानन्तरं विन्यन्ताः सायन्तनमल्लिका येषु तेषु अङ्गनानां
केशेषु बलं लेभे । तैरुद्दीपित इत्यर्थः ।

५० । वसन्तागमे अङ्गनागणैश्च उन्मूकं धूपगङ्गे शूवाजितं मङ्गलं मङ्गलिकुम्भ-
विभक्तिं केशपात्रेण विनाम्रप्रदाय यन्त्रवीर्या अनङ्गं उन्मूकितं हरेत् नागिन ।

आपिञ्जराबद्धरजःकणत्वात्

मञ्जर्युदारा शुशुभेऽर्जुनस्य ।

दग्ध्वापि देहं गिरिशेन रोषात्

खण्डीकृता ज्येव मनोभवस्य ॥ ५१ ॥

५१ अः । बद्धरजःकणत्वात् आपिञ्जरा उदारा अर्जुनस्य मञ्जरी देहं दग्ध्वा अपि रोषाद् गिरिशेन
खण्डीकृता मनोभवस्य ज्या इव शुशुभे ॥

५१ । बद्धरजःकणत्वात् व्याप्तरजःकणत्वात् आपिञ्जरा उदारा द्राघी-
यसी अर्जुनस्य ककुभृक्षस्य 'इन्द्रद्रुः ककुभोऽर्जुनः' इत्यमरः । मञ्जरो,
देहं दग्ध्वापि रोषात् गिरिशेन गिरिस्तास्य निवासत्वेन गिरिशः तेन
लोमादित्वाच्छप्रत्ययः । गिरौ शेत इति विग्रहे तु 'गिरौ शेतेडः' इत्यस्य
छन्दसि विधानात् लोके प्रयोगानुपपत्तिः स्यात् । तस्मात् पूर्वोक्तमेव
विग्रहवाक्यं न्याय्यम् । खण्डीकृता मनोभवस्य ज्या मौर्वी इव शुशुभे ॥

६१ । पराङ्गपूर्णं अर्जुनपूष्पं जेयं भिन्नवर्णं स्त्रीर्यमञ्जरी, हरकोपाननेन तन्नीडूतं
मननेन चतुर्कृतं यश्च त्रैलोक्यं शान्तं शोभां प्राप्तेन नागिन ।

मनोज्ञगन्धं सहकारभङ्गं

पुराणशीधुं नवपाटलञ्च ।

सम्बध्नाता कामिजनेषु दोषाः

सर्वे निदाघावधिना प्रमृष्टाः ॥ ५२

५२ अः । मनोज्ञगन्धं सहकारभङ्गं पुराणशीधुं नवपाटलञ्च सम्बध्नाता निदाघावधिना कामि-
जनेषु (विषये, सर्वे) दोषाः प्रमृष्टाः ॥

५२ । मनोज्ञगन्धमिति सर्वत्र सम्बध्यते । सहकारभङ्गं चूतपल्लव-
खण्डं, पुराणं वासितं शेरतेजनेनेति शीधुः इक्षुरसप्रकृतिकः सुराविशेष-
स्तम् 'शीडो धुक' इत्युणादिसूत्रेण 'शीङ् स्वप्ने' इत्यस्माद्धातोः धुक-
प्रत्ययः । 'पकैरिक्षुरसैरस्त्री शीधुः पकरसः शिवः' इति यादवः । नवं
पाटलायाः पुष्पं पाटलं च सम्बध्नाता संघट्टयता निदाघावधिना ग्रीष्मकालेन
'अवधिस्त्ववधाने स्यात् सोमि काले बिलेऽपि चे'ति विश्वः । कामिजनेषु
विषये सर्वे दोषास्तापादयः प्रमृष्टाः परिहृताः ॥

६२ । मनोहरगन्धं चूतपल्लव, अवाप्ति प्ररातन शीधु (मधु) उ नून पाटलपूष्प
प्रकृति मनोरम वस्तु मकल, वाचना करिषा निदाघकाल येन कामिजनेन निकट शीघ्र
आतङ्गतां प्रदानकृतं अतरोध इहेतुं प्रकृति प्राप्तेनागिन ।

जनस्य तस्मिन् समये विगाढे बभूवतुर्द्वौ सविशेषकान्तौ ।

तापापनोदक्षमपादसेवौ स चोदयस्थौ नृपतिः शशी च ॥ ५३

५३ अः । तस्मिन् समये विगाढे (सति) जनस्य द्वौ सविशेषकान्तौ बभूवतुः, तापापनोदक्षम-
पादसेवौ उदयस्थौ सः नृपतिः शशी च ॥

५३ । तस्मिन् समये ग्रीष्मे विगाढे कठिने सति जनस्य द्वौ सविशेषं
सातिशयं यथा तथा कान्तौ बभूवतुः । कौ द्वौ ? तापापनोदे क्षमा योग्या
पादयोरङ्घ्रयोः पादानां रश्मिनां च सेवा ययोस्तौ उदयस्थौ अभ्युदयस्थौ
स नृपतिः शशी च ॥

६३ । औश्वेय एवन्विधं गाढतरं आर्द्धीव इहेतुं तत्काले केवलमात्रं अत्रापन्नमेव
छत्रमां उ नरपति कूलेन छत्रपयुगल एहे इहेति वस्तु मानवगणेषु मन्त्रापशंरक इहेवाहिन ।

अथोर्मिलोलोन्मदराजहंसे

रोधोलतापुष्पबहे सरयाः ।

विहर्तुमिच्छा वनितासखस्य

तस्याम्भसि ग्रीष्ममुखे बभूव ॥ ५४

५४ अः । कर्मिलोलोन्मदरागसि रोधोलतापुष्पवद् ग्रीष्ममुखे सरथा अम्भसि तस्य वनितासखस्य विहर्तुम् इच्छा बभूव ॥

५४ । अथ ऊर्मिषु लोलाः सतृष्णा उन्मदा राजहंसा यस्मिन् तस्मिन्, 'लोलश्चलसतृष्णयोः' इत्यमरः । रोधोलतापुष्पाणां वह्ने प्रापके, पचाद्यच् । ग्रीष्मेषु मुखे सुखकरे सरथा अम्भसि पयसि तस्य कुशस्य वनितासखस्य वनिताभिः सहेत्यर्थः । विहर्तुमिच्छा बभूव ॥

५४ । उन्मदरागं नरपतिं कृत्वा उन्नतविहारीं चक्रेण उन्नतं राजहंसगणगणार्कौर्णं, तीक्ष्णतां जालान्तरं कृत्वा नरपतिगणार्कौ औन्नत्यं-अथ उन्नतं नरपतिगणं कामिनीगणं समुत्तिराशत्रे विहारे कर्त्तव्यं अत्र अतिगाय करिणम् ।

स तीरभूमौ विहितोपकार्यमाप्तायिभिस्तामपकृष्टनक्राम् ।

विगाहितुं श्रीमहिमानुरूपं प्रचक्रमे चक्रधरप्रभावः ॥ ५५

५५ अः । चक्रधरप्रभावः सः तीरभूमौ विहितोपकार्याम् आनायिभिः अपकृष्टनक्रां तां श्रीमहिमानुरूपं विगाहितुं प्रचक्रमे ॥

५५ । चक्रधरप्रभावो विष्णुतेजाः स कुशस्तीरभूमौ विहितोपकार्या यस्यास्ताम् आनायो जालमेषामस्तीति आनायिनो जालिकाः, 'जालमानायः' इति निपातः । 'आनायः पुंसि जाल' स्यात्' इत्यमरः । तैरपकृष्टनक्राम् अपनीतग्राहां तां सरयू श्रीमहिम्नोः सम्पत्प्रभावयोरनुरूपं योग्यं यथा तथा विगाहितुं प्रचक्रमे । अत्र कामन्दकः—'परितापिषु वासरेषु पश्यन् तटलेखास्थितमाप्तसैन्यचक्रम् । सुविशोद्धितनक्रमीजालं व्यवगाहेत जलं सुहृत्समेतः ॥' इति ॥

५५ । विष्णुतेजा अर्थावधानौ नरपतिं कृत्वा, उन्नतविहारेण उन्नतं कर्त्तव्यं जालान्तरं कृत्वा नरपतिगणार्कौ कृत्वा शिखरं अत्र नरपतिगणं कर्त्तव्यं उन्नतं नरपतिगणं विहारे अर्थावधानं कर्त्तव्यं अत्र उन्नतं कर्त्तव्यम् ।

सा तीरसोपानपथावतारादन्योन्यकैयूरविघट्टिनौभिः ।

सनूपुरक्षोभपदाभिरासौदृढिग्नहंसा सरिदङ्गनाभिः ॥ ५६

५६ अः । सा सरित् तीरसोपानपथावतारात् अन्योन्यकैयूरविघट्टिनौभिः सनूपुरक्षोभपदाभिः अङ्गनाभिः उद्विग्नहंसा आसीत् ॥

५६ । सा सरित् सरयूस्तो रसोपानपथेन अवतारात् अवतरणात्

अन्योन्यं केयूरविचट्टिनोभिः सज्जद्वाङ्मदसङ्घर्षिणीभिः सनूपुरक्षीमाणि सनू-
पुरखललनानि पदानि यासां ताभिरङ्गनाभिर्हेतुभिर्हृदिग्नहंसा भीतहंसा
आसीत् ॥

६७ । तीर हरेके मोगानगणे अवतरणकाले कुलकागिनोगणेत्र गत्रन्तर अवतरणपर्यन्तकाले ७ छत्रगणित
नूपुरस्थानिके मन्त्रविहारी हरमण्डली उपेक्ष्य हरेत्रा उदित ।

परस्परामुक्षयतत्पराणां
तासां नृपो मञ्जनरागदर्शी ।
नौसंश्रयः पार्श्वगतां किराती-
मुपात्तबालव्यजनां बभाषे ॥ ५७

५७ अ. । नौसंश्रयः परस्परामुक्षयतत्पराणां तासां मञ्जनरागदर्शी नृपः पार्श्वगताम् उपात्त-
बालव्यजनां किरातीं बभाषे ॥

५७ । नौसंश्रयः परस्परं अभ्युक्षणे सेचने तत्पराणामासक्तानां तासां
स्त्रीणां मञ्जने रागोऽभिलाषस्तद्दर्शी नृपः पार्श्वगताम् उपात्तबालव्यजनां
गृहीतचामरां किरातीं चामरग्राहिणीं बभाषे । 'किरातस्तु द्रुमान्तरि ।'
'स्त्रियां चामरवाहिन्यां मत्स्यजाल्यन्तरे हयोः ।' इति केशवः ॥

पश्यावरोधैः शतशो मदीयैर्विगाह्यमानो गलिताङ्गरागैः ।
सन्ध्योदयः साभ्र इवैष वर्णं पुष्यत्यनेकं सरयूप्रवाहः ॥ ५८

५८ अ. । गलिताङ्गरागैः मदीयैः शतशः अवरोधैः विगाह्यमानः एषः सरयूप्रवाहः साभ्रः सन्ध्योदयः
इव अनेकं वर्णं पुष्यति, पश्य ॥

५८ । गलिताङ्गरागैर्मदीयैः शतशोऽवरोधैर्विगाह्यमानो विलोच्यमान
एष सरयूप्रवाहः साभ्रः समेषः सन्ध्योदयः सन्ध्याविर्भाव इव, अनेकं नानाविधं
वर्णं रक्तपोतादिकं पुष्यति पश्य । वाक्यार्थः कर्म ॥

६९—८५ । महिलाकुल मणिले अवतीर्ण हरेत्रा गत्रन्तरेण नरोत्तरे खलनेके एकच्छत्रगण हरेलेन ।
अथन नोकाङ्ग नरगति कुल खलविहारे उहादिनेन अमृताग मन्मर्षन करिषा छात्रराखनवात्रिणी पार्श्ववर्षिणी
एक किन्नाडनरगणिक कहिलेन,—उत्तर । ये पेश, मन्त्रप्रवाह आनात्र नठ नठ अलःपूर-महिलागणेत्र
अवरोधेन अलगाववात्रा वेषवानामननकृठ मङ्गाकालेन छात्र विविध वर्ण धारण करिषाछे ।

विलुप्तमनःपुरमुन्दरीणां यदञ्जनं नौलुलिताभिरद्भिः ।
तद्वध्नतीभिर्मदरागशोभां विलोचनेषु प्रतिमुक्तमासाम् ॥ ५९

५८ अः । नौलुलिताभिः अङ्गिः अन्तःपुरसुन्दरीणां यत् अञ्जनं विलुप्तम्, तत् विलोचनेषु, मन्दरागबोभे वृक्षतोभिः (अङ्गिः) आसां प्रतिमुक्तम् ॥

५९ । नौलुलिताभिः नौलुभिताभिः अङ्गिः अन्तःपुरसुन्दरीणां यत् अञ्जनं कज्जलं विलुप्तं हृतं तत् अञ्जनं विलोचनेषु नयनेषु मन्देन या रागशोभा तां वध्नतोभिर्घटयन्तोभिः अङ्गिः आसां प्रतिमुक्तं प्रत्यर्पितम् । प्रतिनिधि-दानमपि तत्कार्थ्यं कारित्वात् प्रत्यर्पणेवेति भावः ॥

६० । नौकायां आलोडितं जलरानि अवगाहनकाले पुरनाशेनैव येषु कज्जलरागं विलुप्तं करिषा-हिन, उदयनिरवर्ते ठांशानिगेर नयने मन्दरागजनिता शोभा शम्पाननं करिषेहे ।

एता गुरुश्रोणिपयोधरत्वादात्मानमुद्धोदुमशक्रुवत्यः ।

गाढाङ्गदैर्बाहुभिरप्सु बालाः क्लेशोत्तरं रागवशात् प्लवन्ते ॥ ६०

६० अः । गुरुश्रोणिपयोधरत्वात् आत्मानम् उद्धोदुम् अशक्रुवत्यः एताः बालाः गाढाङ्गदैः बाहुभिः अप्सु क्लेशोत्तरं (यथा तथा) रागवशात् प्लवन्ते ॥

६० । गुरु दुर्वहं श्रोणिपयोधरं यस्य आत्मन इति विग्रहः । गुरु-श्रोणिपयोधरत्वात् आत्मानं शरीरम् उद्धोदुम् अशक्रुवत्य एता बाला गाढाङ्गदैः श्लिष्टाङ्गदैर्बाहुभिः क्लेशोत्तरं दुःखप्रायं यथा तथा रागवशात् क्रीडाभिनवेश-पारतन्त्र्यात् अप्सु प्लवन्ते तरन्ति ॥

६० । ए ममल वरणी नित्यं उ गङ्गाधरं पुत्रपुत्रेण शीघ्रं शरीरवहने अमर्षं हरेणैव जलनिहाते एकं अश्रुगच्छत् केसुवृषितं बाहूपांशं शरीरं अतिकष्टे मञ्जरी करिषेहे ।

अमौ शिरोषप्रसवावतंसाः

प्रभंशिनो वारिविहारिणीनाम् ।

पारिप्लवाः स्तोतसि निम्नगायाः

शैवाललोलान् क्ललयन्ति मौनान् ॥ ६१

६१ अः । वारिविहारिणीनाम् प्रभंशिनः निम्नगायाः स्तोतसि पारिप्लवाः अमौ शिरोषप्रसवावतंसाः शैवाललोलान् मौनान् क्ललयन्ति ॥

६१ । वारिविहारिणीनाम् आसां प्रभंशिनो भ्रष्टा निम्नगायाः स्तोतसि पारिप्लवाश्चलाः । 'चञ्चलं तरलञ्चैव पारिप्लवपरिप्लवे' इत्यमरः । अमौ शिरोषप्रसवा एव अवतंसाः कर्णभूषाः शैवाललोलान् जलनीलीप्रियान् ।

‘जलनीली तु शैवालम्’ इत्यमरः । मीनान् क्लयन्ति प्रादुर्भावयन्ति । शैवाल-
प्रियत्वात् शिरोषेषु शैवालभ्रमात् प्रादुर्भावयन्तोत्तरार्थः ॥

७१। वात्रिविहात्रिणी वयवीगणैर कर्णद्वैत मित्रीवद्वयैर कर्णद्वयैर मयूह नदीजनयवाहैर पठित इति
नैवानलानां नौनगण उहा उक्कन करिउ आगिरा अठात्रिउ हरेउछे ।

आसां जलास्फालनतत्पराणां
मुक्ताफलस्पर्द्धिषु शौकरेषु ।
पयोधरोत्सर्पिषु शीर्य्यमाणाः
संलक्ष्यते न क्षिदुरोऽपि हारः ॥ ६२

६२ अः । जलास्फालनतत्पराणाम् आसां मुक्ताफलस्पर्द्धिषु पयोधरोत्सर्पिषु शौकरेषु शीर्य्यमाणाः
हारः (अतएव) क्षिदुरः अपि न संलक्ष्यते ॥

६२। जलस्य आस्फालने तत्पराणाम् आसक्तानाम् आसां स्त्रीणां मुक्ता-
फलस्पर्द्धिषु मौक्तिकानुकारिषु पयोधरेषु स्तनेषु उत्सर्पन्ति उत्पतन्ति ये तेषु
शौकरेषु शोकराणां मध्ये शीर्य्यमाणो गलन् हारः अतएव क्षिदुरः स्वयं
क्षिदुरोऽपि न संलक्ष्यते । ‘विदिभिदिच्छिदेः कुरच्’ इति कुरच्प्रत्ययः । शोकर-
संसर्गाच्छिन्न इति न ज्ञायत इति भावः ॥

७२। मणिनाफलने एकद्व कनूरुळ कामिनीगणैर मयूहधनमयैर मुक्ताफलविनिमी कलकणैर मयूह
मुक्ताहारैर हिर उ अजित हरेउउ उहा मज्जित हरेउछे ना ।

आवर्त्तशोभा नतनाभिकान्ते-
भङ्गो भुवां द्वन्द्वचरास्तनानाम् ।
जातानि रूपावयवोपमाना-
न्यदूरवर्त्तीनि विलासिनौनाम् ॥ ६३

६३ अः । विलासिनौनां रूपावयवोपमानानि अदूरवर्त्तीनि जातानि । नतनाभिकान्तेः आवर्त्तशोभा
भुवां भङ्गः स्तनानां द्वन्द्वचराः ॥

६३। विलासिनौनां विलसनशालानां स्त्रीणाम् । ‘वौ कषलसकत्य-
स्तम्भाः’ इति धिनुप्रत्ययः । रूपावयवानामुपमेयानां यानि उपमानानि
लोकप्रसिद्धानि तानि अदूरवर्त्तीनि अन्तिकगतानि जातानि । कस्य किमुप-
मानमित्यत्राह ?—नतनाभिकान्ते निम्ननाभिः शोभाया आवर्त्तशोभा । ‘स्यादा-

वर्तोऽन्धसां भ्रमः' इत्यमरः । भ्रुवां भङ्गस्तरङ्गः स्तनाणां हन्धचराचक्रवाकाः,
उपमानमिति सर्वत्र सम्बध्यते ॥

७० । मठनाडित गहिर आर्वर्णोत्तार, ऊठल्लेन गहिर उन्नतल्लोत्तार एवर् पन्नाधर लोत्तार गहिर
उन्नतल्लोत्तार नन्त—पन्नाधर एवम् उन्नतल्लोत्तार एवम् अहं विनासिनो रघुवीर्येण गहिरिहै रघिराह ।

तीरस्थलीवर्हिभिरुत्कलापैः प्रस्निग्धषेकैरभिनन्द्यमानम् ।
श्रोत्रेषु सम्मूर्च्छति रक्तमासां गीतानुगं वारिमृदङ्गवाद्यम् ॥६४

६४ अः । उत्कलापैः प्रस्निग्धषेकैः तीरस्थलीवर्हिभिः अभिनन्द्यमानं रक्तं गीतानुगं आस
वारिमृदङ्गवाद्यं श्रोत्रेषु सम्मूर्च्छति ॥

६४ । उत्कलापैरुच्चवर्हिः प्रस्निग्धा मधुराः केका येषां तैस्तीरस्थलीषु
स्थितैर्वर्हिभिर्ययूरैरभिनन्द्यमानं रक्तं आव्यं गीतानुगं गीतानुसारि आसां
स्त्रीणां सम्बन्धि वारि एव मृदङ्गस्तस्य वाद्यं वाद्यध्वनिः श्रोत्रेषु सम्मूर्च्छति
व्याप्नोति ॥

७१ । उन्नतल्लोत्तार एवम् उन्नतल्लोत्तार एवम् अहं विनासिनो रघुवीर्येण गहिरिहै रघिराह ।

सन्दष्टवस्त्रेष्ववलानितम्बे ध्विन्दुप्रकाशान्तरितोडुतुलाः ।
अमौ जलापूरितसूत्रमार्गा मीनं भजन्ते रशनाकलापाः ॥६५

६५ अः । सन्दष्टवस्त्रेषु अवलानितम्बेषु इन्दुप्रकाशान्तरितोडुतुलाः अमौ जलापूरितसूत्रमार्गाः
रशनाकलापाः मीनं भजन्ते ॥

६५ । सन्दष्टवस्त्रेषु जलसेकात् संस्निष्टांशुकेषु अवलानां नितम्बेषु
अधिकरणेषु इन्दुप्रकाशेन ज्योत्स्नान्तरिताति आवृतानि यानि उडूनि नक्ष-
त्राणि तत्तुल्याः सुक्तामयत्वादिति भावः । अमौ जलापूरितसूत्रमार्गाः निखला
इत्यर्थः । रशना एव कलापा भूषाः । 'कलापो भूषणे वर्हे' इत्यमरः ।
मीनं निःशब्दतामित्यर्थः, भजन्ते ॥

७२ । अहं विनासिनो रघुवीर्येण गहिरिहै रघिराह ।

एताः करोत्पौडितवारिधारा
दर्पात् सखीभिर्वदनेषु सिक्ताः ।

वक्रोतराग्रैरलकैस्तरुण्य-

स्रृणारुणान् वारिलवान् वमन्ति ॥ ६६

६६ अ. । दर्पात् करोत्योद्धितावारिधाराः सखीभिः वदनेषु सिक्ताः एताः तरुण्यः वक्रोतराग्रैः
अलकैः स्रृणारुणान् वारिलवान् वमन्ति ॥

६६ । दर्पात् सखोजनं प्रति करैरुत्प्लुक्ता उत्सारिता वारिधारा
याभिस्ताः स्वयमपि पुनस्तथैव सखीभिर्वदनेषु सिक्ता एतास्तरुण्यो वक्रोत-
राग्रैर्जलसेकात् ऋज्वयैरलकैः करणैश्चूणैः कुङ्कुमादिभिः अरुणान् वारि-
लवान् उदकविन्दून् वमन्ति वर्षन्ति ॥

७७ । जे प्रथ, एक कात्रिनो मनीष अति गरुअकान्गूरुअक करणवपारा उहात्र मनीषे मनिज-
निकेण कराले जे मनीष आरात्र उहात्र मूथे जलमेक करिउछे । ऐक्रेण कात्रिनोण अवज्ज अलकाऐ
मनीष कूङ्कुमादिपू-ण अरणवर्ण जलकण मकल वर्षण करिउछे ।

उदम्भकेशस्रुतपत्रलेखो

विश्लेषिमुक्ताफलपत्रवेष्टः ।

मनोज्ञ एव प्रमदामुखाना-

मम्भोविहाराकुलितोऽपि वेशः ॥ ६७

६७ अ. । उदम्भकेशः स्रुतपत्रलेखः विश्लेषिमुक्ताफलपत्रवेष्टः मम्भोविहाराकुलितः अपि प्रमदा-
मुखानां वेशः मनोज्ञः एव ॥

६७ । उदम्भा उद्गृष्टाः केशा यस्मिन् सः, स्रुतपत्रलेखः क्षतपत्ररचनः,
विश्लेषिणो विस्त्रंसिनो मुक्ताफलपत्रवेष्टाः मुक्तामयताड्ड्या यस्मिन् सः,
एवमम्भो विहाराकुलितोऽपि प्रमदामुखानां वेशो नेपथ्यं मनोज्ञ एव । रम्याणां
बिभ्रतिरपि श्रियं तनोति इति भावः ॥

७९ । अमदागणेर केनवकन निधिन, मुखकमलर गज्जरठन। विगुण्ठ एवंग मुक्ताफलर वेष्टेन सकल
पत्रिजडे हईराछे ; ऐक्रेण खगविहारे उहादिगैर केनरठन। छिन्न छिन्न हईलेउ उहादिगैर मोठार
गुनठ। हन्न नाई ।

स नौविमानादवतौय्यं रेमे विलोलहारः सह ताभिरप्सु ।

स्वम्भावलग्नोद्धृतपद्मिनोकः करेणुभिर्वन्य इव द्विपेन्द्रः ॥ ६८

६८ अ. । सः नौविमानात् अवतौय्यं विलोलहारः (सन्) ताभिः सह, करेणुभिः (सह) स्वम्भा-
वलयोद्धृतपद्मिनोकः वन्यः द्विपेन्द्रः इव अप्सु रेमे ॥

६८ । स कुशो नौर्विमानमिव नौविमानम् । उपमितसमासः ।

तस्मादवतीर्थं विलोलहारः सन् तामिः स्त्रीभिः सह करिणुभिः सह स्नान्धाव-
लम्ना उद्धृतपद्मिनी उत्पाटितनलिनो यस्य स तथोक्तः सन् । 'सद्युतश्च'
इति कप्रत्ययः । वन्यो द्विपेन्द्र इव अण् रुमे ॥

७८ । यशोपति कृष्ण किरातवर्णीक एहेक्षण कहिवा बरु नोका हहेते अवतरनपुर्खक वत्त मांछन
पेन्नण उन्न नित नलिनोके अक्षणेन धारण करिवा करिणीय सहित विहार करे, पेहेक्षण वक्कःएले हाववटि
आन्वानित करुतः कात्रिनीगणेर सहित विहार करिते आरुत्त करिनेन ।

ततो नृपेणानुगताः स्त्रियस्ता
भ्राजिष्णुना सातिशयं विरेजुः ।
प्रागेव मुक्ता नयनाभिरामाः
प्राप्येन्द्रनीलं किमुतोन्मयूखम् ॥ ६६

६६ अ. । ततः भ्राजिष्णुना नृपेण अनुगताः ताः स्त्रियः सातिशयं विरेजुः प्रागेव मुक्ताः नयना-
भिरामाः उन्मयूखम् प्राप्य किमुत ?

६६ । ततो भ्राजिष्णुना प्रकाशनशीलेन । 'भुवश्च' इति चकारादि-
ष्णुच् । नृपेण अनुगताः सङ्गतास्ताः स्त्रियः सातिशयं यथा तथा विरेजुः ।
प्रागेव इन्द्रनीलयोगात् पूर्वमेव केवला अपीत्यर्थः । मुक्ता मणयो नयना-
भिरामाः उन्मयूखमिन्द्रनीलं प्राप्य किमुत, अभिरामा इति किमु वक्तव्य-
मित्यर्थः ॥

७० । अश्वपतिगण गोपयान नरपति कृष्णेर सहित मिलित हहेवा माडिअन्न नोडा पाईते नागिन ;
बुद्धा निजेइ नरनयनोरस, ठाहाते आवार उच्चन ईजनीलवपितर सहित मणुत्त हहेने वे अपूर्ख नोडा
धारण करिने, ठाहाते आर वैरिज्या कि ?

वर्णोदकैः काञ्चनशृङ्गमुक्तैस्तमायताक्षयः प्रणयादसिञ्चन् ।
तथागतः सोऽतितरां बभासे सधातुनिष्यन्द इवाद्रिराजः ७०

७० अ. । आयताक्षः तं काञ्चनशृङ्गमुक्तैः वर्णोदकैः प्रणयात् असिञ्चन् तथागतः सः सधातु-
निष्यन्दः अद्रिराजः इव अतितरां बभासे ॥

७० । तं कुशमायताक्षः काञ्चनस्य शृङ्गे सुक्तानि तैर्वर्णोदकैः कुङ्कुमा-
दिवर्णद्रव्यसहितोदकैः प्रणयात् स्नेहात् अमिञ्चन् । तथागतस्तथा स्थितः
वर्णोदकसिक्त इत्यर्थः । स कुशः सधातुनिष्यन्दो गैरिकद्रव्ययुक्तोऽद्रिराज इव
अतितरां बभासे अत्यर्थं चकासे ॥

১০। অনন্তর বিশালমোচনা অঙ্গনাগণ প্রণয়তরে স্ববর্ণশ্রুতিঃস্বত কুসুমাদি বারিধারায় কুশেয় শরীর অভিষিক্ত করার তিনি পৈত্রিকাদি ধাতুভ্রমসংস্কৃত গিরিরাজের স্তায় অভিষাক্ত শোভা ধারণ করিলেন।

तेनावरोधप्रमदासखेन विगाहमानेन सरिद्वरां ताम् ।

आकाशगङ्गारतिरप्सरोभिर्वृतो मरुत्वाननुयातलोलः ॥ ७१

७१ अ. । अवरोधप्रमदाख्येन तां सरिद्वरां विनाहमानेन तेन साक्षाद्वगङ्गारतिः अप्सरोभिः
 हतः मरुत्वान् अनुयातलीलः (अभूत्) ॥

७० । अवरोधप्रमदासखेन अन्तःपुरसुन्दरीसहचरेण तां सरिद्धरां सख्युं
विगाहमानेन तेन कुशेन आकाशगङ्गायां रतिः क्रीडा यस्य सोऽप्सरमिर्हृत
आहतो मरुत्वान् इन्द्रः अनुयातलोलोऽनुकृतञ्चोः, अभूदिति शेषः, इन्द्रमनु-
कृतवानित्यर्थः ॥

৭১। তৎকালে তিনি অন্তঃপুররসগীণের সহিত সন্নিহবরা সরযুতে অবগাহন করিতে মন্ডাকিনীর
 স্রোতে অঙ্গরাগণপরিবৃত দেবরাজের স্থায় শোভা ধারণ করিলেন।

यत् कुम्भयोनेरधिगम्य रामः कुशाय राज्येन समं दिदेश ।

तदस्य जैत्राभरणं विहर्तुरज्ञातपातं सलिले ममञ्ज ॥ ७२

७९ अ.। यत् रामः कुम्भयोनिः (अगस्तात्) अधिगम्य कुशाय राज्येन समं दिदेश, सलिले विहङ्गुः
अस्य तत् जैवभरणं अज्ञातपातं (सत्) ममञ्च ॥

७२ । यदाभरणं रामः कुम्भयोनिरगस्त्यादधिगम्य प्राप्य कुशाग्र राज्येन
समं हिदेश ददौ राज्यसममूल्यमित्यर्थः । सलिले विहृत्तुः क्रीडितुरस्य
कुशस्य तत् जैत्राभरणं जयश्रीलम् आभरणम् अज्ञातपातं सत् ममज्ज
बबोह ॥

৭২। রাবচন্দ্র মহর্ষি অগস্ত্যের নিকট যে দিবা স্নান করণ প্রাপ্ত হইরাছিলেন, তাঁহা রাজ্যের সহিত কুলকে অর্পণ করেন; জনবিহারকালে সেই ক্রমশীল অলঙ্কার তাঁহার অজ্ঞাতসারে জনসম্মুখে খলিত হইয়াছিল।

ज्ञात्वा यथाकाममसौ सदारस्तीरोपकार्य्यां गतमात्र एव ।

दिव्येन शून्यं बलयेन बाहुमपोदनेपथाविधिर्ददर्श ॥ ७३

ॐ नमः । अस्मी सदस्यः (सन्) यथाकामं ज्ञात्वा तीरोपकार्यां गतमात्र एव अपोदनेपथाविधिः
दिव्येन वलयेन गन्धं वाक्च ददर्श ॥

७३ । असौ कुशः सदारः सन् यथाकामं यथेच्छं ज्ञात्वा विगाद्य

तीरे या उपकार्या पूर्वाक्ता तां गतमात्रो गत एव अपोदनेपथ्यविधिरक्षतप्रसाधन
एव दिव्येन बलयेन शून्यं बाहुं ददर्श ॥

१७। यदीति रूपं अङ्गिवाश्वत्थं कनकौघं। मयोननपूर्वकं भूतनाशोभनम् पटनञ्च। अत्रेव
कन्निकेन; उद्योत एवम् कन्निकायां रत्नाणि पत्रिधानं कन्निकां गूर्त्तरे उद्योतं यन्मन्त्रं वाहं निरीक्ष्य
कन्निकेन ।

जयश्रियः संवननं यतस्त-

दामुक्तपूर्वं गुरुणा च यस्मात् ।

सेहेऽस्य न भ्रंशमतो न लोभात्

स तुल्यपुष्पाभरणो हि धीरः ॥ ७४

७४ अः । यतः तत् जयश्रियः संवननं, यस्मात् स गुरुणा आमुक्तपूर्वम्, अतः अस्य भ्रंशं सेहे
लोभात् न, हि धीरः सः तुल्यपुष्पाभरणः ॥

७४ । यतः कारणात् तदाभरणं जयश्रियः संवननं वशीकरणम् ।
'वशक्रिया संवननम्' इत्यमरः । यस्माच्च गुरुणा पित्रा आमुक्तपूर्वं पूर्वम्
आमुक्तं, धृतमित्यर्थः । सुषुपेति समासः । अतो हेतोरस्य आभरणस्य भ्रंशं
न सेहे लोभात् । कुतः ? हि यस्मात् धीरो विद्वान् स कुशस्तुल्यानि पुष्पाणि
आभरणानि च यस्य सः, पुष्पेषु इव धृतेषु आभरणेषु निर्माह्यबुद्धिं
करोतीत्यर्थः ॥

१८। लोचहीनं धीरं मन्त्रिदम्पत्यं कृपेन कृशमात्तनं उ उद्योतनं उद्योतं हिन; केवलं सेहे अलङ्कार-
एवात्र अलङ्कारो बलीकृत इव एव उद्योतं पित्रा गूर्त्तरे उद्योतं पत्रिधानं कन्निकेन; अहे मन्त्रं कान्तेन विनि
अ अलङ्कारविनाशं मन्त्रं कन्निकेन पत्रिधानेन न ।

ततः समान्नापयदाशु सर्वानानायिनस्तद्विचये नदीषान् ।

बन्ध्यश्चमास्ते सरयूं विगाह्य तमूचुरम्भानमुखप्रसादाः ॥ ७५

७५ अः । ततः नदीषान् सर्वान् आनायिनः तद्विचये आशु समान्नापयत्, ते सरयूं विगाह्य
बन्ध्यायमाः अस्मान्मुखप्रसादाः (सन्तः) तम् ऊचुः ॥

७५ । ततः नद्यां स्नान्ति कौशलेनेति नदीषाः तान् । 'सुपि' इति
योगविभागात् कप्रत्ययः, 'निनदीभ्यां स्नातेः कौशले' इति षत्वम् । सर्वान्
आनायिनो आल्लिकान् तस्य आभरणस्य विचयेऽन्वेषणे निमित्ते
आशु समान्नापयत् आदिदेश । ते आनायिनः सरयूं विगाह्य विलोकाय

वन्धवमा विफलप्रयासाः तथापि तद्गतिं ज्ञात्वा अन्तानमुखप्रसादाः सञ्जीव-
मुखाः सन्तः तं कुशमूचः ॥

कृतः प्रयत्नो न च देव लब्धं
ममं मयस्याभरणोत्तमं ते ।
नागेन लौल्यात् कुमुदेन नून-
मुपात्तमन्तर्द्दवासिना तत् ॥ ७६

७६ अः । (६) देव । प्रयत्नः कृतः, पयसि ममं ते आभरणोत्तमं न च लब्धं, (किन्तु) तत्
अन्तर्द्दवासिना कुमुदेन नागेन लौल्यात् उपात्तं नूनम् (वितर्कं) ॥

७६ । हे देव । प्रयत्नः कृतः, पयसि ममं ते आभरणोत्तमं न च लब्धम् ।
किन्तु तत् आभरणं अन्तर्द्दवासिना कुमुदेन कुमुदाख्येन नागेन पद्मगेन
लौल्यात् लोभात् उपात्तं गृहीतम् । नूनमिति वितर्कः ॥

१८—१७ । अनन्तरं ग्रहीपति कृष्ण अविगच्छे नदीकले मङ्गलनिर्गुण ज्ञानकोषी
शिवप्रपन्नके अलङ्कार अश्रुमङ्गलार्थ आदेश करिनेन ; तांशरा मरुभूकले मङ्गलनिर्गुणक
विष्णुप्रपन्न इहेश कृष्णचित्ते राकाके कहिन,—अनेक चेहे । करिनाम कोनकचेहे
आपनात्र मलिनकटे उरुकटे अलङ्कार प्राप्त इहेनाम न । हे देव ! आमादेश अश्रुमान
हर—मरुभूजनिर्गुणकोषी कृष्णनाग गोत्रप्रवण इहेश एहे अलङ्कारवत् अपहरण करिनाहे ।

ततः स कृत्वा धनुराततज्यं धनुर्धरः कोपविलोहिताक्षः ।
गारुत्मतं तीरगतस्तरस्त्री भुजङ्गनाशाय समाददेऽस्त्रम् ॥ ७७

७७ अः । ततः धनुर्धरः कोपविलोहिताक्षः तरस्त्री सः तीरगतः (सन्) धनुः आततज्यम् कृत्वा
भुजङ्गनाशाय गारुत्मतम् अस्त्रं समाददे ॥

७७ । ततो धनुर्धरः कोपविलोहिताक्षः तरस्त्री बलवान् स कुशः तीरगतः
सन् धनुराततज्यम् अधिज्यं कृत्वा भुजङ्गस्य कुमुदस्य नाशाय गारुत्मतं
गारुह्यैषताकम् अस्त्रं समाददे ॥

११ । अनन्तरं ग्रहीपतिराकाश धनुर्धारी कोपलोहितलोचन मरुप्रति कृष्ण मरुनागने
आ आदेश करिना मरुभूकले उरुनोत इहेनेन एव कृष्णनागेश विनाशवागनाग
प्रपन्न इहेन करिनेन ।

तस्मिन् ऋदः संहितमात्र एव क्षोभात् समाविद्धतरङ्गस्तः ।
रोधांसि निघ्नन्नवपातमग्नः करीव वन्यः परुषं ररास ॥ ७८

७८ अ. । तस्मिन् संहितमात्रे एव क्रदः क्षोभात् समाविष्टतरङ्गहस्ताः रोधांसि निघ्नन् अवपातमधः
वन्यः करो इव पक्ष्मं ररास ॥

७८ । तस्मिन् अस्त्रे संहितमात्रे सति एव क्रदः क्षोभाच्चेतोः समाविष्टाः
सङ्घटितास्तरङ्गा एव हस्ता यस्य स रोधांसि निघ्नन् पातयन् अवपाते गज-
ग्रहणगते मज्जः पतितः । 'अवपातसु हस्त्यर्थे गतं मज्जस्तृणादिना' इति
यादवः । वन्यः करो इव पक्ष्मं घोरं ररास दध्वान् ॥

१८ । अत्रगकान् कत्रिवांशज इव मरकाडित इहेन उठिन एव उन्नतकण कन्ननान्न-
गुर्लक उन्नतकृमि निपाडित कन्नतः विवन्नमथा निपाडित कन्नोन्नतान् उन्नत नार्डना
कन्नते नागिन ।

तस्मात् समुद्रादिव मथ्यमानात्

उद्धृत्तनक्रात् सहसोन्ममज्ज ।

लक्ष्मोव सार्धं सुरराजवृक्षः

कन्यां पुरस्कृत्य भुजङ्गराजः ॥ ७९

७९ अ. । मथ्यमानात् समुद्रात् इव उद्धृत्तनक्रात् तस्मात् (क्रदात्) लक्ष्म्या सार्धं सुरराजवृक्षः
इव कन्यां पुरस्कृत्य भुजङ्गराजः सहसा उन्ममज्ज ॥

७९ । मथ्यमानात् समुद्रादिव उद्धृत्तनक्रात् क्षुभितयाहात् तस्मात् क्रदात्
लक्ष्म्या सार्धं सुरराजस्य इन्द्रस्य वृक्षः पारिजात इव कन्यां पुरस्कृत्य
भुजङ्गराजः कुमुदः सहसा उन्ममज्ज ॥

१२ । उन्नत नागत्रयमहनाकाटन येकण नन्नोन्नतमहित कन्नवृक्ष मधुचित इहेनाहिन,
उन्नत कृष्णनाग एव कन्नवृक्ष कन्न नहेन महे कृष्णवृक्षकोण इव इहेते महना उन्नत
इहेन ।

विभूषणप्रत्युपहारहस्तमुपस्थितं वीक्ष्य विशाम्पतिस्तम् ।

सौपर्णमस्त्रं प्रतिसञ्जहार प्रक्षेप्यनिर्वन्धरुषो हि सन्तः ॥ ८०

८० अ. । विशाम्पतिः विभूषणप्रत्युपहारहस्तम् उपस्थितं तं वीक्ष्य सौपर्णम् अस्त्रं प्रतिसञ्जहार,
सन्तः प्रक्षेप्य निर्वन्धरुषः हि ॥

८० । विशाम्पतिर्मनुजपतिः कुशः 'हौ विशौ वैश्वमनुजौ' इत्यमरः ।
विभूषणं प्रत्युपहारति प्रत्युपयतोति विभूषणप्रत्युपहारः, कर्णमस्त्रम् ।
विभूषणप्रत्युपहारो हस्तो यस्य तं उपस्थितं प्राप्तं तं कुमुदं वीक्ष्य सौपर्णं
गावत्मतम् अस्त्रं प्रतिसञ्जहार । तथाहि—सन्तः प्रक्षेप्य नन्नेषु अनिर्वन्ध-
रुषः अनियमकोपा हि ॥

८० । पृथिवीपति कृष्ण तांशके कृष्णशङ्खे मयूषश्चित् देविषा गंहाशङ्खे अतिगंहाशं करिणेन ; केनना माधुमिणेर कोष विनञ्च उ चरणाथो वाक्त्रि अति कणाठ चित्रहाथी ह्य ना ।

त्रैलोक्यनाथप्रभवं प्रभावात् कुशं द्विषामङ्कुशमस्त्रविद्वान् ।
मानोन्नतेनाप्यभिवन्द्य मूर्ध्ना मूर्ध्नाभिषिक्तं कुमुदो बभाषे ॥८१॥

८१ अः । अस्त्रविद्वान् कुमुदः त्रैलोक्यनाथप्रभवं (अतएव) प्रभावात् द्विषाम् अङ्कुशं मूर्ध्नाभिषिक्तं कुशं मानोन्नतेन अपि मूर्ध्ना अभिवन्द्य बभाषे ॥

७१ । अस्त्रं विद्वान् अस्त्रविद्वान्, 'न लोक'—इत्यादिना षष्ठीसमास-निषेधः । 'द्वितीया श्रित'—इत्यत्र गम्यादीनामुपसंख्यानात् द्वितीयेति, योगविभागाद्वा समासः । गारुडास्त्रमहिमाभिन्न इत्यर्थः । कुमुदः त्रयो लोकास्त्रैलोक्यम्, चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे ष्यञ्प्रत्ययः । त्रैलोक्यनाथो रामः प्रभवो जनको यस्य तम्, अतएव प्रभावात् द्विषामङ्कुशं निवारकं मूर्ध्नाभिषिक्तं राजानं कुशं मानोन्नतेन अपि मूर्ध्ना अभिवन्द्य प्रणम्य बभाषे ॥

अवैमि कार्य्यान्तरमानुषस्य
विष्णोः सुताख्यामपरां तनुं त्वाम् ।
सोऽहं कथं नाम तवाचरेय-
माराधनौयस्य धृतेर्विघातम् ॥ ८२ ॥

८२ अः । त्वाम्, कार्य्यान्तरमानुषस्य विष्णोः सुताख्याम् अपरां तनुम् अवैमि, सः अहं माराधनौयस्य धृतेः विघातं कथं नाम आचरेयम् ॥

८२ । त्वाम्, ओदनान्तरस्तण्डुल इतिवत् कार्य्यान्तरः कार्य्यार्थः । 'स्यानाम्नी-यान्यतादर्थ्यरन्धान्त्येषु चान्तरम्' इति शाश्वतः । स चासी मानुषश्चेति तस्य विष्णोः रामस्य सुताख्यां पुत्रसंज्ञामपरां तनुं मूर्तिमवैमि । 'आत्मा वै पुञ्जना-मासि इति 'श्रुतेरित्यर्थः । स जानन् अहम् माराधनौयस्य उपास्यस्य तव धृतेः प्रीतेः 'धृ प्रीतो' इति धातोः स्त्रियां क्तिन् । विघातं कथं नाम आचरेयम्, असम्भावितमित्यर्थः ॥

८१—८२ । गारुडाश्रयतावत् कृष्णनाभं त्रिलोकनाथं रामायणं विपकविज्ञो गंहाशङ्खे कृष्णके मादोन्नतवृत्तकक्षाशङ्खे अतिवाहनपूरकं कहिल,—राजन् । आग्नि आपनाके कृत्वाश्रयणवत् नरदेवशक्ति उगवान् विद्वत् तनयगणकं देहाश्रयं बलिना जानि, आपनि आवात्र पूजनोऽयं अतएव आग्नि विद्वत्ते आपनान् विरागं उपासनं करिष्ये गार्हो ह्येव ? ।

कराभिघातोत्थितकन्दुकीय-
मालोक्य बालातिकृतूहलेन ।
ऋदात् पतज्ज्योतिरिवान्तरिक्षा-
दादत्त जैत्राभरणं त्वदीयम् ॥ ८३

८३ अः । कराभिघातोत्थितकन्दुका इयं बाला अतिकृतूहलेन अन्तरिक्षात् ज्योतिः इव ऋदात् पतत् त्वदीयं जैत्राभरणम् मालोक्य आदत्त ॥

८३ । कराभिघातेन उत्थित कण्डू^१ गतः कन्दुको यस्याः सा, कन्दुकार्थं म^२ कण्डू^३ पश्यन्तीत्यर्थः । इयं बाला अतिकृतूहलेन अतःप्रन्तकौतुकेन अन्तरिक्षात् ज्योतिर्नक्षत्रमिव 'ज्योतिर्भद्योतदृष्टिषु' इत्यमरः । ऋदात् पतत् त्वदीयं जैत्राभरणम् मालोक्य आदत्त अग्रहणात् ॥

तदेतदाजानुविलम्बिना ते ज्याघातरेखाकिणलाञ्छनेन ।
भुजेन रक्षापरिधेण भूमेरुपैतु योगं पुनरंसलेन ॥ ८४

८४ अः । तत् एतत् आजानुविलम्बिना ज्याघातरेखाकिणलाञ्छनेन भूमेः रक्षापरिधेण अंसलेन ते भुजेन पुनः योगम् उपैतु ॥

८४ । तदेतत् आभरणम् आजानुविलम्बिना दीर्घेण ज्याघातेन या रेखा रेखाकाराः ग्रन्थयस्तासां किणं चिह्नं तदेव लाञ्छनं यस्या तेन, भूमेः रक्षायाः परिधेन रक्षागं लेन, 'परिधौ योगभेदास्त्रमुदगरेऽगं लघातयोः' इत्यमरः । अंसलेन बलवता ते भुजेन पुनर्योगं सज्जतिम् उपैतु । एतौ विशेषणैर्महाभाग्य-शौर्यधुरन्धरत्वबलवत्त्वादि गम्यते ॥

इमां स्वसारश्च यवौयसौ मे
कुमुदतौ नार्हसि नानुमन्तुम् ।
आत्मापराधं नुदतौ चिराय
शुश्रूषया पार्थिव पादयोस्ते ॥ ८५

८५ अः । (इ) पार्थिव । ते पादयोश्चिराय शुश्रूषया आत्मापराधं नुदतौ इमां मे यवौयसौ स्वसारं च कुमुदतौ अनुमन्तुं न अर्हसीति ॥

८५ । किञ्च, हे पार्थिव ? ते तव पादयोश्चिराय शुश्रूषया परिचर्यया 'शुश्रूषा श्रोतुमिच्छायां परिचर्याप्रदानयोः' इति विश्वः । आत्मापराधं आभरणपङ्कणरूपं नुदतौ, परिजिहीर्षन्तीमित्यर्थः 'आशंसायां भूतवच'

इति चकाराहर्त्तमानार्थे शब्दप्रत्ययः । 'आच्छीनद्योर्नु' इत्यस्य वैकल्पिकत्वात् नुमभावः । इमां मे यवीयसीं कनिष्ठां स्वसारं भगिनीं कुमुदतीम् अनुमन्तुं न चाहंसीति अहंस्थे वेत्यर्थः ॥

૬૦—૬૧ । વધન યોદનશ્ચાવરુપના એકે વાનિકા ક્રોડાનમયે એકા કમ્બુક ઉદે ઉત્કલિષ્ઠ કરિયા ઉત્કલિષ્ઠ દૃષ્ટિપાત કરિટેહિન, તથા અસ્ત્રીક હૃદયે નિપતિત નક્ષત્રેર ક્ષાય દુષ્કૃતીર હૃદયે પતિત આપનાર એકે અશ્વત્થા આકરણ નર્પન કરિયા કોટુહલ વપતઃ ગ્રહણ કરિયા હિન । હે રાજન્ ! આપનાર ગ્રાધાતરેષાય કિપનાહિત આવાશનહિત પૃથિવોરુપનેર અર્ગળચક્રણ ઇત્યુ ભૂચક્રણે પુનરાય એકે આકરણ મિનિત હૃદય । હે રમ્બુકલતિલક ! એકળે આપનાર આર્થના—આપનાર કનિષ્ઠા ડગિની કુમ્બુ-વતીકે ટિરકાન ડરોય ટરણત્ક્રિયાવારા અલકારગ્રહણ અપરાધ પરિહાર કરિટે અશ્વત્થ કરન ।

इत्युच्चिवानुपहृताभरणः क्षितीशं

स्नाध्यो भवान् स्वजन इत्यनुभाषितारम् ।

संयोजयां विधिवदास समेतबन्धुः

कन्यामयेन कुमुदः कुलभूषणेन ॥ ૬૧

૬૧ અ: । इति ऊच्चिवान् उपहृताभरणः कुमुदः (हे कुमुद !) भवान् स्नाध्यः स्वजन इत्यनु-
भाषितारं क्षितीशं समेतबन्धुः (सन्) कन्यामयेन कुलभूषणेन विधिवत् संयोजयामास ॥

૬૧ । इति पूर्वश्लोकोक्तम् ऊच्चिवान् उक्तवान्, ब्रुवः कसुः । उपहृता-
भरणः प्रत्यपिताभरणः कुमुदः, हे कुमुद ! भवान् स्नाध्यः स्वजनो बन्धुः,
इत्यनुभाषितारम् अनुवक्तारं क्षितीशं कुशं समेतबन्धुर्युक्ताबन्धुः सन्, कन्या-
मयेन कन्यारूपेण कुलयोर्भूषणेन विधिवत् संयोजयामास । न केवलं
तदीयमेव किन्तु स्वकीयमपि भूषणं तस्मै दत्तवानिति ध्वनिः । धाम्-
प्रत्ययानुप्रयोगयोर्व्यवधानन्तु प्रागेव समाहितम् ॥

૬૦ । નાગરાજ કુમ્બ આકરણ પ્રદાનપૂર્વક એકરુપ કરિલ, નરપતિ રૂપ તાહાર
પ્રતિ પ્રમદ્ય હૃદયે વાનિકન.—૬૧ ભૂચક્રણ । ડોમાર મહિત મથક વધન હૃદય
જાણાર વિષય મલ્લેશ નારે ; તથા કુમ્બનાગ વક્તૃત્વનેર મહિત મથકેત હૃદયે ઉત્ક-
લનેર ભૂચક્રણ ચોય ડગિની કુમ્બવતીકે રૂપનેર કરે સમર્પણ કરિલન ।

तस्याः स्पृष्टे मनुजपतिना साहचर्य्याय हस्ते

माङ्गल्योर्णावलयिनि पुरः पावकस्योच्छिखस्य ।

दिव्यस्तूर्य્યધ્વનिरुदચरद्वाग्नुवानો दिगन्तान्

मन्धोदयं तदनु ववृषुः पुष्पमाश्रय्य मेघाः ॥ ૬૨

८० चः । मनुजपतिना साहचर्याय माङ्गल्योर्वावलयिनि सत्ताः इत्ये उच्यते पावकस्य पुरोऽप्ये स्पृष्टे (सति) दिग्गन्तान् व्यनुवान् दिव्यस्तूर्यध्वनिरुदचरत् उत्थितः । तदनु साहचर्यमेषाः नभोदशं पुष्पं वव्रुः ॥

८१ । मनुजपतिना कुशेन साहचर्याय सहधर्मोच्चरणायेत्यर्थः । माङ्गल्या मङ्गले साधुर्या ऊर्णा मेषादिलोम 'ऊर्णा मेषादिलोमि स्यात्' इत्यमरः । अत्र लक्षण्या तन्निमित्तं सूत्रमुच्यते । तथा वलयिनि वलयति तस्याः कुमुदतया हस्ते पाणौ उच्छिखस्य उदञ्चिषः पावकस्य पुरोऽप्ये स्पृष्टे गृहीति सति दिग्गन्तान् व्यनुवानः व्यनुवान् दिव्यस्तूर्यध्वनिरुदचरत् उत्थितः । तदनु साहचर्या भङ्गुता मेषाः गन्धेन उदयम् उत्कटं पुष्पं पुष्पाणि, ज्वाताभिप्राये-
षैकवचनम् । वव्रुः । साहचर्यशब्दस्य रौद्रं तृयममी त्रिषु । चतुर्दश' इत्यमर-
वचनात् त्रिलिङ्गत्वम् ॥

८१ । अनन्तरं यशोपति कुश एकज १५३१ कविवाच निमित्त उद्गतनिधानां नो
इतान्नेन मयत्क नाजिक उर्णा निवद्ध कुम्भरतीरं करं स्पर्शं करिणं दिग्विवापी दृष्ट-
ध्वनि निनापित इहेन एवः बद्ध मेघवृक्ष ममूषित इहेन इति कुम्भरुडि करिणं
नाजिन ।

इत्थं नागस्त्रिभुवनगुरोरौरसं मैथिलेयं
लब्ध्वा बन्धुं तमपि च कुशः पञ्चमं तच्चकस्य ।

एकः शङ्खां पिढवधरिपोरत्यजह्वै नतेया-

च्छान्तव्यालामवनिमपरः पौरकान्तः शशास ॥ ८८

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ कुमुद्वतौ-

परिणयो नाम षोडशः सर्गः ॥ १६

८८ चः । इत्थं नागः त्रिभुवनगुरोः पौरसं मैथिलेयं बन्धुं लब्ध्वा कुशः अपि तच्चकस्य पञ्चमं तं
बन्धुं लब्ध्वा । एकः पिढवधरिपोः वनतेयात्, शङ्खान् चत्यजत, अपरः शान्तव्यालाम् अवनिं (अतएव)
पौरकान्तः (सन्) शशास ॥

८८ । इत्थं नागः कुमुदः त्रयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनम्
'तद्वितार्थ'—इत्यादिना तत्पुरुषः । अदन्तद्विगुलंऽपि पात्राद्यन्तत्वात्-
पुंसकत्वम् । 'पात्राद्यन्तैरनेकार्थो द्विगुलंश्चानुसारतः' इत्यमरः । तस्य
गुरुः रामः तस्यौरसं धर्मपत्नीजं पुत्रम् । 'पौरसो धर्मपत्नीजः' इति याज्ञ-
वल्क्यः । मैथिलेयं कुशं बन्धुं लब्ध्वा, कुशोऽपि च तच्चकस्य पञ्चमं पुत्रं तं
कुमुदं बन्धुं लब्ध्वा, एकस्तयोरन्यतरः कुमुदः पिढवधेन रिपोर्वनतेयात्

ମହାତ୍ । ଶୁକ୍ଷା ବୈଷ୍ଣବାଂଶିନ କୁସ୍ତେନ ତମାଜିତକୌର୍ଯ୍ୟାଦିତି ଭାବ: । ଶଙ୍ଖାଂ ଧ୍ୟୟାମ୍
ଅତୀକ୍ଷୟାମ୍ । ଅପର: କୁସ୍ତ: ଶ୍ରାନ୍ତବ୍ୟାସାଂ କୁସୁଦାନ୍ତୟା ସୋତସର୍ପଂ ଧ୍ୟୟାମ୍ ଅବନିମ୍ ଅତ
ଏବ ପୌରକାନ୍ତ: ପୌରପ୍ରିୟ: ସନ୍ ଶ୍ରୀମାତ୍ ।

ଇତି ଶ୍ରୀମହାମହୋପାଧ୍ୟାୟ-କୋଳାଚଳ-ମଞ୍ଜିନାଥ-ସୂରିବିରଚିତୟା ସଂସ୍କୃତ-
ସମାସ୍ୟୟା ସ୍ତୋତ୍ରାୟା ସମେତା ମହାକାବି—ଶ୍ରୀକାଳିଦାସକୃତା ରଘୁବଂଶୀ
ମହାକାବ୍ୟେ କୁସୁଦତ୍ତପରିଣୟୋ ନାମ ଘୋଡ଼ଘ: ସର୍ଗ: ॥ ୧୬

୮୮ । ଏହିକ୍ରମେ ନାମଗ୍ରାଣ କୁସୁଦ ଗିନୋକଞ୍ଚକ ନୃପବର ରାୟଚକ୍ରେର ଓରମ ଓ ପତିବ୍ରତା-
ଶ୍ରୀମତୀ ମୌତାର ମର୍ତ୍ତ୍ୟାନ୍ତ କୁଶଳେ ବହୁକ୍ରମେ ଲାଭ କରିବା ଦୁର୍ଲ୍ଲଭକୃତାଙ୍କ ମନୁଷ୍ୟ ହୃଦେ
କହା ମରିତାମ୍ କରିନ; ଏକାନ୍ତରେ ରାଜା କୁଶଳ ଓ ଶକ୍ତିର ମନୁଷ୍ୟ କୁଶଳେ ବହୁକ୍ରମେ
ଆଣ୍ଡ ହେବା ଦୁର୍ଲ୍ଲଭତର ନିବାରଣ ମୂର୍ଖକ ମୂର୍ଖବିମାନେ କରିତେ ନାମିତେନ ।

ଘୋଡ଼ଘ ସର୍ଗ ମହାତ୍ ॥ ୧୬

सप्तदशः सर्गः

अतिथिं नाम काकुत्स्थात् पुत्रमाप कुमुदती ।

पश्चिमाद्यामिनीयामात् प्रसादमिव चेतना ॥ १

१ अः । कुमुदती काकुत्स्थात् अतिथिं नाम पुत्रं चेतना पश्चिमात् यामिनीयामात् प्रसादम् इव प्राप ॥

नमो रामपदाब्धोजं रेणवो यत्र सन्ततम् ।

कुर्वन्ति कुमुदप्रीतिमरण्यगृहमेधिनः ॥

१ । कुमुदती काकुत्स्थात् कुशात् अतिथिं नाम पुत्रम् चेतना बुद्धिः पश्चिमात् अन्तिमात् यामिन्या रात्रेर्यामात् प्रहरात् । 'ह्यौ यामप्रहरो समौ' इत्यमरः । प्रसादम् वैशद्यं इव प्राप । ब्राह्मे सर्वेषां बुद्धिवैशद्यं भवतीति प्रसिद्धिः ॥

२ । बुद्धिं यैरूपं यामिनोर ऋषयः याम इहेते अमापद्यन् नाड कर, मेहेरूपं नाग्र-
ब्राह्मणिनो ब्राह्मणश्चैव कृष्णवती महांनाक कृष्णर उन्नत अतिथिं नाम एकं नृप नाड
करिणेन ।

सः पितुः पितृमान् वंशं मातुश्चानुपमद्युतिः ।

अपुनात् सवितुर्वीभौ मार्गावुत्तरदक्षिणौ ॥ २

१ । अः । पितृमान् अनुपमद्युतिः सः पितुः मातुः च वंशं सविता उत्तरदक्षिणौ उभौ मार्गौ इव अपुनात् ॥

२ । पितृमान् प्रशंसार्थं मतुप् । सुशिक्षित इत्यर्थः । अनुपमद्युतिः, सवितुश्च इदं विशेषणम् । सोऽतिथिः पितुः कुशस्य मातुः कुमुदत्याश्च वंशं सविता उत्तरदक्षिणौ उभौ मार्गौ इव अपुनात् पवित्रीकृतवान् ॥

३ । अक्षयमशक्तिं निवाकर यैरूप उन्नत च मन्त्रिण एहे उन्नतमिह पवित्र करिणेन,
अक्षयमशक्तिं निवृत्तान् अतिथिं यैरूपं निवृत्तं यावृत्त एहे उन्नतमिह पवित्र करिणेन ।

तमादौ कुलविद्यानामर्थमर्थविदांवरः ।

पश्चात् पार्थिवकन्यानां पाणिमयाह्वयत् पिता ॥ ३

१ अः । अर्थविदांवरः पिता तम् आदौ कुलविद्यानाम् अर्थम्, पश्चात् पार्थिवकन्यानां पाणिमयाह्वयत् ॥

১। অর্থান্ শব্দার্থান্ দানসংগ্রহাদিহিত্যাপ্রয়োজনানি চ বিদিত্বা
ত্বচ্চবিদঃ, তেবাং বরঃ শ্রেষ্ঠঃ পিতা কুশঃ তন্ অতিথিম্ আদৌ প্রথমং কুশ-
বিদ্যানাম্ আত্মীশিকোব্যয়ীবার্তাদৃষ্টনোতিনাম্ অর্থম্ অমিথিয়ন্ অশ্নাভ্যয়ত্
অব্যয়ত্ । পশ্চাত্ পাণ্ডিৎকন্যানাং পাণ্ডিম্ অশ্নাভ্যয়ত্ স্ত্রীকারিত্বান্
ভদ্রবাভ্যয়দিত্বর্থঃ । যদৃষ্ট্বান্নাস্থ্য সর্বত্র দ্বিকণ্মাত্মমশ্নীত্বং প্রাপ্তং ॥

৩। অর্থবিত্তগণের শ্রেষ্ঠ কুশ অথমে আশ্রয় অতিথিকে কুশগুরুগণের আশীর্বাদী,
বেশভর, বাকী এবং পণ্ডিতের সমুচিত শিক্ষা প্রদান করাইয়া পরে রাজকল্যাণের
পাণিগ্রহণ করাইলেন ।

জাত্যস্তু নাভিজাতেন শূরঃ শ্রীয্যবতা কুশঃ ।

অমন্যতৈকমাত্মানমনেকাং বশিমা বশী ॥৪

৪ অঃ । জাত্যঃ শূরঃ বশী কুশঃ অভিজাতেন শ্রীয্যবতা বশিমা তেন বশম্ আত্মানন্, অমেকম্
অমন্যত ॥

৪। জাতী ভবো জাত্যঃ কুলীনঃ শূরো বশী কুশীঃ অভিজাতেন কুলীনেন
'অভিজাতঃ কুলীনঃ স্মাতৃ' ইত্যমরঃ । শ্রীয্যবতা বশিমা তেন অতিথিনা
করণেন একম্ আত্মানম্ একো ন ভবতীত্যনেকস্তম্ অমন্যত । সর্বগুণ-
সামগ্র্যাদাক্রম্যাক্রম্য এষ রূপান্তরমসংস ইত্যর্থঃ ॥

৪। মহাকুলপ্রসূত বীরপ্রগণা জিতেন্দ্রিয় নরপতি কুশ কোলীকম্পন্ন লৌক্যপালী
শূরীর অতিথিকে আপনাত্তর সর্বগুণে গুণবান দেবিশ্রী নিজেরই রূপান্তর বশিত্ত
মনে করিলেন ।

স কুলোচিতমিন্দ্রস্ব সাহাযকসুপেয়িবান্ ।

জঘান সমরে দৈত্যং দুর্জয়ং তেন আবধি ॥৫

৫ অঃ । সঃ কুলোচিতম্ ইন্দ্রস্ব সাহাযকম্ সুপেয়িবান্ (৫ন) সমরে দুর্জয়ং দৈত্যং জঘান, তেন
অবধি অ ॥

৫। স কুশঃ কুলোচিতং কুলাভ্যাসম্ ইন্দ্রস্ব সাহাযকং 'সংস্কারিত্ব'
'সৌখ্যাতৃ' ইত্যাদিনা বুজ্ । সুপেয়িবান্ দ্রাক্ষঃ সন্ সমরে নামতোঃ স্তম্ভ
দুর্জয়ং দৈত্যং জঘান অবধীত্ । তেন দৈত্যেন অবধি ভঁতব 'কতি. অ' ইতি
ভনৌ বধাদেয়ঃ ।

৫। অনেকর কুশ কুলপ্রদাশুনারে সমরে ইন্দ্রের সাহায্যার্থ গমন করিয়া দুর্জয়
দৈত্যকে নিহত করেন এবং তিনিও সেই দৈত্যহন্তে নিহত হইল ।

तं स्वसा नागराजस्य कुमुदस्य कुमुदतौ ।

अन्वगात् कुमुदानन्दं शशाङ्कमिव कौमुदी ॥६॥

६ अ. । कुमुदस्य नागराजस्य स्वसा कुमुदतौ कुमुदानन्दं शशाङ्कं कौमुदी इव तम् अन्वगात् ॥

६ । कुमुदस्य नाम नागराजस्य स्वसा कुमुदतौ कुमुदपत्नी कुमुदानन्दं शशाङ्कं कौमुदी ज्योत्स्ना इव तं कुशम् अन्वगात् । कुशसु. कुः पृथ्वी तस्या सुतु प्रीतिः सैव आनन्दो यस्येति कुमुदानन्दः । धरानन्दन स्वय-
मानन्दतौत्वर्थः ॥

७ । ज्योत्स्ना यत्र कुशानन्वगात् अन्वगात् अश्रुग्रसन कत्र, नागनाथभगिनी
रुश्रुतौ उक्तं यत्र पति कृत्वा अश्रुग्रसन करिमेन ।

तयोर्दिवस्पतेराशौदेकः सिंहासनाईभाक् ।

द्वितीयापि सखी शच्याः पारिजातांशभागिनी ॥७॥

७ अ. । तयोः एकः दिवस्पतेः सिंहासनाईभाक्, द्वितीया अपि शच्याः पारिजातांशभागिनी
सखी आसीत् ॥

७ । तयोः कुशकुमुदयोर्मध्ये एकः कुशो दिवस्पतेः इन्द्रस्य सिंहा-
सनाईं सिंहासनैकदेशं तस्मात् आसीत्, द्वितीया कुमुदतौ शच्या इन्द्राख्याः
पारिजातांशस्य भागिनी आदिषो 'संपुत्र' इत्यादिना भजेर्चिनुष् प्रत्ययः ।
सखी आसीत् । कस्मादित्वात् दिवस्पतिः साधुः ॥

९ । उंशोत्तर उंशोत्तर मशो एकमेव विपिनोत्तर अर्द्धमनतांशो हरेमेन एव
अनन्ता कुशपुत्रौ मशो मशो हरेषा गोविषाउ कुशपुत्र अर्द्धमनतांशो हरेमेन ।

तदात्मसम्भवं राज्ये मन्त्रिबुद्धाः समादधुः ।

स्मरन्तः पश्चिमामाज्ञां भर्तुः संयामयायिनः ॥८॥

८ अ. । संयामयायिनः भर्तुः पश्चिमां आज्ञां स्मरन्तः मन्त्रिबुद्धाः तदात्मसम्भवं राज्ये
समादधुः ॥

८ । संयामयायिनः संयामं यास्यतः, यावत्समाधेयं विनिः । 'यकी-
नीर्भविष्यदधमर्णयोः' इति षष्ठोनिषेधः । भर्तुः स्वामिनः कुशस्य पश्चिमाम्
अन्तिमाम् आज्ञां त्रिपर्यये पुत्रोऽभिविष्यत्य इत्येवं स्मरन्तो मन्त्रिबुद्धा-
स्तदात्मसम्भवं अतिथिं समादधुर्निदधुः ॥

९ । उन्नततः वृद्ध अज्ञातः मन्त्रिबुद्धाः उन्नतः अन्तिमं आदेशं दत्तं करिमा
उन्नतः उन्नतः अतिथिं आदेशं अतिथिं करिमां यावत् करिमेन ।

ते तस्य कल्पयामासुरभिषेकाय शिल्पिभिः ।

विमानं नवमुद्देदि चतुःस्तम्भप्रतिष्ठितम् ॥८॥

८ अ. । ते तस्य अभिषेकाय शिल्पिभिः उद्देदि चतुःस्तम्भप्रतिष्ठितं नवं विमानं कल्पयामासुः ।

९ । मन्त्रिणस्तस्य अतिथेः अभिषेकाय शिल्पिभिः उद्देदि उन्नत-
वेदिकं चतुःस्तम्भप्रतिष्ठितं चतुर्षु स्तम्भेषु प्रतिष्ठितं नवं विमानं मन्त्रपं
कल्पयामासुः कारयामासुः ॥

९ । मन्त्रिण उद्देश्य अतिथेकाय मन्त्रिण वारा उन्नत वेदिमण्डित उन्नतवेदि
उपगम्य अतिष्ठित एक नूतन गेटमण्डप निर्माण कराहेणेन ।

तत्रैनं हेमकुम्भेषु सम्भृतैस्तोयंवारिभिः ।

उपतस्थुः प्रकृतयो भद्रपौठोपवेशितम् ॥१०॥

१० अ. । प्रकृतयः तत्र भद्रपौठोपवेशितम् एनं हेमकुम्भेषु सम्भृतैः तोयंवारिभिः उपतस्थुः ।

१० । तत्र विमाने भद्रपौठे पौठविशेषे उपवेशितम् एनम् अतिथिं हेम-
कुम्भेषु सम्भृतैः संभृतैस्तोयंवारिभिः करणैः प्रकृतयः मन्त्रिणः उपतस्थुः ॥

१० । अवागम्य सहे मन्त्रपण्यो उन्नतपौठोपगम्य उपवेशिते अतिथेक अतिथेक
करिवात्र कञ्च स्वर्णकुम्भस्थित औषधजन गह्वरा मन्त्रपण्यो दहेन ।

नदद्भिः स्निग्धगम्भोरं तूर्य्यराहतपुष्करैः ।

अन्वमीयत कल्याणं तस्याविच्छिन्नसन्तति ॥११॥

११ अ. । राहतपुष्करैः स्निग्धगम्भोरं नदद्भिः तूर्य्यः तस्य अविच्छिन्नसन्तति कल्याणम् अन्वमीयत ।

११ । आहतं पुष्करं मुखं येषां ते, 'पुष्करं' करिहस्तायै वाक्काभाङ्ग-
मुखेऽपि च' इत्यमरः । 'स्निग्धं' मधुरं गम्भोरं नदद्भिस्तूर्य्यस्तस्य अतिथिः
अविच्छिन्नसन्तति अविच्छिन्नपारम्पर्य्यं कल्याणं भावि शुभम् अन्वमीयत
अनुमितम् ॥

११ । उन्नतपुष्करं मुखं मधुरं गम्भोरं अतिथिः तस्य अविच्छिन्न-
अवाह कल्याणनि कर विधाविध करारुत नागम ।

दूर्वायवाङ्कुरस्रव-त्वगभिन्नपुटोत्तरान् ।

आतिष्ठहैः प्रयुक्तान् स भजे नौराजनाविधौन् ॥१२॥

१२ अ. । सः दूर्वायवाङ्कुरस्रवत्वगभिन्नपुटोत्तरान् आतिष्ठहैः प्रयुक्तान् नौराजनाविधौन् भजे ॥

१२ । सः अतिथिः, दूर्वाय यवाङ्कुराश्च स्रवत्वग्वश्च अभिन्नपुटोत्तरान्

पक्षपाद उन्नरादि प्रधानादि जेषु तान्, अभिज्ञपुडादि सधूमपुष्पाद्यौति
वेचित् । कमलानौल्यन्ते । छातिषु ये वृद्धास्तः प्रयुक्तान् नौराजना-
विधीन् मेजे ॥

१२ । वृक्ष जातिगण पूजा, वराह, वटोत्तर, चक्र एवम् मय पञ्चरात्रां तौरात्र
नौराजनाविधि सम्पादन करिते नागिनेन ।

पुरोहितपुरोगास्तं जिष्णुं जैत्रैरथर्वभिः ।

उपचक्रमिरे पूर्वमभिषेक्तुं द्विजातयः ॥१३॥

१२ अ. । पुरोहितपुरोगाः द्विजातयः जिष्णुं तं जैत्रैः चवर्त्यभिः पूर्वम् अभिषेक्तुम् उपचक्रमिरे ॥

१३ । पुरोहितपुरोगाः पुरोहितप्रमुखा द्विजातयो ब्राह्मणा जिष्णुं
अथर्वास्तं तम् अतिथिं जैत्रैर्जयशीलेः चवर्त्यभिर्मन्त्रविशेषैः करणैः पूर्वम्
अभिषेक्तुम् उपचक्रमिरे ॥

१३ । पुरोहितप्रमुख विजगण अथमे जयगाथेन अथर्ववेदोक्त मन्त्रां जयनील
अतिथिं अतिथेक क्रिया आरम्भ करिनेन ।

तस्मैवमहता मूर्ध्नि निपतन्तो व्यरोचत ।

सम्यग्मभिषेकश्रीर्गङ्गे व निपुरदिषः ॥१४॥

१४ अ. । तस्य मूर्ध्नि सम्यग्-निपतन्तो अथममहता मभिषेकश्रीः निपुरदिषः (मूर्ध्नि) निपतन्तो
गङ्गा इव व्यरोचत ॥

१४ । तस्य अतिथेर्मूर्ध्नि सम्यग् निपतन्तो अथममहता महाप्रवाहा
अभिषेकश्रीर्गङ्गेन इत्यभिषेका क्रमम्, स एव श्रीः, यद्वा तस्य श्रीः सम्यग्-
निपुरदिषः शिवस्य मूर्ध्नि निपतन्तो गङ्गा इव व्यरोचत । त्रयाणां पुराणां
हेतीति विग्रहः ॥

१४ । तद्वैव मन्त्रके मन्त्रे निपतित एवम् वारिधारा येन जिपूरादि इत्यत्र मन्त्रके
नितित गङ्गा प्रवाहेन श्री गङ्गा नोक्ता धारण करिण ।

सूयमानः क्षणे तस्मिन् अलक्ष्यत स वन्दिभिः ।

प्रवक्ष्य इव पण्यं न्यः सारङ्गैरभिनन्दितः ॥१५॥

१५ अ. । तस्मिन् क्षणे वन्दिभिः सूयमानः सः प्रवक्ष्यः सारङ्गैः अभिनन्दितः पण्यः इव
अलक्ष्यत ॥

१५ । तस्मिन् अथैभिषेकश्रीः वन्दिभिः सूयमानः सः प्रतिभिः

प्रवृत्तः प्रवृत्तवान् कारीरि तः । अतएव सारङ्गेचातकीरभिनन्दितः पञ्चमो
मेष इव अक्षयत ॥

१८। वेचनानां नृपतिरु हरेण ताडक वेक्षण ताहार अङ्गिनन्वन करे, उक्कण
वन्निगणउ ताहार उडिवाण करिउते नागिन ।

तस्य सम्पन्नपूताभिः ज्ञानमद्भिः प्रतीच्छतः ।

ववृधे वैद्युतस्याग्ने वृष्टिसेकादिव द्युतिः ॥१६

१६। सम्पन्नपूताभिः पतिः ज्ञानं प्रतीच्छतः तस्य वृष्टिसेकात् वैद्युतस्य अपिः इव द्युतिः
ववृधे ।

१६। सम्पन्नेः पूताभिः शुद्धाभिरग्निः ज्ञानं प्रतीच्छतः कुर्वतस्तस्य,
वृष्टिसेकात् विद्युतोऽयं वैद्युतः तस्य अविश्वनस्य अग्नेः इव द्युतिर्ववृधे ॥

१७। अतिथिं यवपूत उक्क मज्जेण अडिबिउ हरेण वर्षाकानोन देवशउ वस्ति
ऊत्र अधिकउत्र अगौल हरेणन ।

स तावदभिषेकान्ते ज्ञातकेभ्यो ददौ वसु ।

यावतैषां समाप्येरन् यज्ञाः पर्याप्तदक्षिणाः ॥१७

१७। सः अभिषेकान्ते ज्ञातकेभ्यः तावत् वसु ददौ यावता एषां पर्याप्तदक्षिणाः यज्ञाः
समाप्येरन् ॥

१७। सः अतिथिः अभिषेकान्ते ज्ञातकेभ्यो गृहस्थेभ्यस्तावत् तावत्
परिमाणं वसु धनं ददा यावता वसुना एषां ज्ञातकानां पर्याप्तदक्षिणाः
समप्यदक्षिणा यज्ञाः समाप्येरन् । तावद्ददवित्वन्वयः ॥

१८। तिन अडिवेक-मयाननाउ ताडक उक्कणगणके अहेरण धन दान करिजेन
ये उक्कण ताहारिगेण त्रिपकिण वर यज्ज निरुहिउ हरे ।

ते प्रीतमनसस्तस्मै यामाशिश्वमुदरेयन् ।

सा तस्य कर्मनिष्ठं तैर्दूरं पश्चात् कृता फलेः ॥१८

१८। प्रीतमनसः ते तस्मै याम् आशिश्वम् उदरेयन्, सा तस्य कर्मनिष्ठं तैः फलेः दूरं
पश्चात् कृता ॥

१८। प्रीतमनसो ज्ञातकाः तस्मै अतिथये याम् आशिश्वम् उदरेयन्
पश्चाद्वरन्, सा आशिश्वस्य अतिथेः कर्मनिष्ठं तैः पूर्वपुण्यनिष्पन्नेः फलेः
साक्षात्प्राप्तिर्दूरं दूरतः पश्चात्कृता । स्वफलदानस्य तदानोमनवकायात्
काकान्तरादौ चर्च न चकारत्यर्थः ॥

तं धूपाभ्यान्कीशान्तं तोयनिर्वृत्तपाणयः ।

पाकल्पसाधने स्तै स्तैरुपसिद्धः प्रसाधकाः ॥२२

२२ अ. । तोयनिर्दिष्टपावयः प्रसाधकाः धूपाभ्यामनैश्चान्नं त तैः तैः काकल्यसाधनैः उपसीदुः ॥

२२। तोयेन निर्णितपाण्यः क्षालितहस्ताः प्रमादका अलङ्कारो
भूपेन गन्धद्रव्यभूपेन आश्यानकेशान्तं शोधितकेशपाशान्तं तम् अतिथिं तैस्तैः
आकलयन् नैपथ्यस्य साधनेर्गन्धमाख्यादिभिः उपसेदुः उपतस्युः। अल-
ङ्कारित्वार्थः ॥

तेऽस्य मुक्तागुणीव्रह्मं मौलिमन्तर्गतस्रजम् ।

प्रत्युपुः पद्मरागेण प्रभामण्डलशोभिना । २३

॥ १ ॥ ते तुमानुचोत्तमम् चमनंतच्छत्रम् अस्य मौलिं प्रभामकलशोभिना ॥ छत्रादीषु ब्रह्म ॥

२३ । ते प्रसाधका मुक्तागुणेन मोक्षिकसरेण उदहम् उदहम् चान्त-
गंतककम् चक्य चतिथेमौलिं धम्मिकं प्रभामण्डलशोभिना पद्मरागेण
माचिकेन प्रत्नपुः, प्रत्युक्तं चक्रः ॥

২২—২৩। প্রসাধকগণ সলিলধারা কর প্রকালন করিয়া গন্ধমালা প্রভৃতি
 শ্রবসেবা দ্রব্যাবারা ধূপোস্তাপে শুভকেশ অতিথির বেশ রচনা করিয়া দিল এবং তাঁহার
 মুক্তাপ্রৌঙ্গমুদাসিত মালাবেষ্টিত সংবত কেশ-কলাপ উজ্জ্বল পদ্মরাগমণিনিখচিত
 করিল।

चन्दनेनाङ्गरागसु मृगनाभिसुगन्धिना ।

समाप्य ततश्चक्रुः पत्रं विन्यस्तरोचनम् ॥२४

१४ अ. । (विप्र) अथनाभिस्तुनभिनानन्दनेन अङ्गरायं समापय्य ततः विमलरोचनं वरं
अपहृत् ॥

२४ । किञ्च, मृगनाभ्याः कस्तूरिकाया सुगन्धिना चन्दनेन चक्ररागम्
चक्रविशेषम् समाप्य समाप्य ततः समन्तरं विन्यस्ता गोरौचना यस्मिन्
तत् चक्रं समरचक्रं चक्रः ।

২৪। অনন্তর কতুরীশু বাসিত চন্দনদ্বারা তাঁহার অঙ্গদ্বাণ সন্মাদন করিয়া পোরোচনাধারা পদ্মাবলী রচনা করিয়া দিল।

शामुक्ताभरणः स्रग्वी हंसचिह्नदुकूलवान् ।

आसीदतिथयंप्रेक्ष्यः स राज्यश्रीवधूवरः ॥२५॥

२६ अः । आमुक्तामरः सख्यो हंसचिह्नदुक्खवान् राज्यश्रीधरः सः अतिशयेन ह्यः आसीत् ॥

२५। आमुक्ताभरणः आसज्जिताभरणः, सज्जोऽस्य सन्तोति सज्जम् ।

‘अस्मायामिधास्तजो विनिः’ इति विनिप्रत्ययः । ‘इहाश्चिह्नमस्वेति ईसचिह्नं’ यददुकूलं तद्वान् । अत्र बहुव्रीहिषा एवार्थसिद्धेर्मतुवानर्थकोऽपि सर्व-
धनीत्यादिवत् कर्माधारयादपि मत्वर्थोयं प्रत्ययमिच्छन्ति, एवमन्यत्रापि
द्रष्टव्यम् । राज्यञ्चोरिव बहुव्रीहोक्ता तस्या वरो वीक्षा । ‘बभूः क्त्वा नवीक्षा
स्त्रो वरो जामातृषिङ्गयोः’ इति विश्वः । सोऽतिथिः अतिथयेन प्रेक्षो
दर्शनीय आसीत् । वरोऽप्येवंविशीषणः ॥

२६ । मागाशत्रो नरगति अतिथि ममूत्र आउत्रण ७ हरगठिष्ठ भवेत्त्र भविधान
कत्रिवा वधु राजनश्रीत्र भविणेतोत्र जात्र अत्रवर्नन हरेत्र ठीरेणन ।

नेपथ्यदर्शिनश्चाया तस्यादर्शे हिरण्मये ।

विरराजोदिते सूर्ये मेरी कल्पतरोरिव ॥ २६

२६ अः । हिरण्ये आदर्शे नेपथ्यदर्शिना तस्य जाया उदिते सूर्ये मेरी कल्पतरोः (जाया)
इव विरराज ॥

२६ । हिरण्ये सौम्ये आदर्शे दर्पणे नेपथ्यदर्शिना वैभवं पश्यतस्तस्य
अतिथेऽन्याया प्रतिविम्बम् उदिते सूर्ये दर्पणकक्षे मेरी यः कल्पतरुस्तस्य
जाया इव विरराज । तस्य सूर्यसंक्रान्तिविम्बस्य सम्भवात् भिरावित्युक्तम् ॥

२७ । सुवर्णमयं दर्पणं यौत्र वेणविन्यासं दर्पणकाले अतिथिः अतिविष उन्नयो
भठित हरेत्र सूर्योदयकाले सुप्रेत-पर्सतठित कन्नतकन्न अतिष्ठात्रोत्र न्यात्र भोठित
हरेत्ठ नागिन ।

स राजककुदव्ययपाणिभिः पार्श्ववर्त्तिभिः ।

ययावदौरितालोकः सुधर्मानवमां सभाम् ॥ २७

२७ अः । सः राजककुदव्ययपाणिभिः पार्श्ववर्त्तिभिः (जनेः) उदौरितालोकः सुधर्मानवमां
समां ययौ ॥

२७ । स. अतिथिः राजककुदानि राजचिह्नाणि ह्यवचामरादोनि ।
‘प्राधान्ये राजचिह्ने च वृषाङ्गे ककुदोऽस्त्रियाम्’ इत्यमरः । तेषु व्यासाः
पाणयो येषां तेः, पार्श्ववर्त्तिभिर्जनैरुदौरितालोकं सञ्चारितजयशब्दः,
‘बालोको जयशब्दः स्यात्’ इति जनायुधः । सुधर्माया देवसभायां सम-
वसाम् अग्न्यां समामास्थानो ययौ । ‘स्यात् सुधर्मा देवसभा’ इत्यमरः ॥

२९ । अनन्तरं अशुभवर्णं ह्यव उभयशशि राजचिह्नं राजगणपूर्वकं अत्र भवेत् उन्नयन
कत्रिवा ठीर्हाव पार्श्वे नाटः गवन कत्रिठ नागिन । अहैकणं ठिनि नवमकाङ्क्षा गठोत्र
उभयठित हरेणन ।

वितानसहितं तत्र भेजे पैटकमासनम् ।

चूडामणिभिरुदृष्ट-पादपीठं महीचिताम् ॥ २८

२८ अ. । तत्र वितानसहितं महीचितां चूडामणिभिः उदृष्टपादपीठं पैटकम् आसनं भेजे ॥

२८ । तत्र सभायां वितानेन उल्लोचेन सहितम् । 'अस्त्री वितान-
मुल्लोचे' इत्यमरः । महीचितां राज्ञां चूडामणिभिः शिरोरत्नैः उदृष्टम्
उल्लिखितं पादपीठं यस्य तत् पितुरिदं पैटकम् । 'ऋतष्ठङ्' इति ठङ्-
प्रत्ययः । आसनं सिंहासनं भेजे ॥

२८ । त्रिनि प्रेममतामपुनः राज्ञमन्तरं मयनपूरुषं अथतः मृगतिवर्णने चूडामणिवर्णने त्रैवाङ्गित पाद-
पीठमयुक्तं उल्लोचनगतिमोहितं पैटुकं मिश्रमने मयागीम हरेलेन ।

शुशुभे तेन चाक्रान्तं मङ्गलायतनं महत् ।

श्रीवत्सलक्षणं वक्षः कौस्तुभेनेव कौशवम् ॥ २९

२९ अ. । तेन च आक्रान्तं श्रीवत्सलक्षणं महत् मङ्गलायतनं कौस्तुभेन (आक्रान्तम् श्रीवत्स-
लक्षणम्) कौशवं वक्षः इव शुशुभे ॥

२९ । तेन च आक्रान्तं, श्रीवत्सो नाम गृहविशेषः, तल्लक्षणं 'श्रीवत्स-
रूपम्' 'श्रीवत्सनम्यावर्त्तादिविच्छेदा बहवो द्वयोः' इति सज्जनः । महत्
अधिकं मङ्गलायतनं मङ्गलगृहसमारूपं कौस्तुभेन मणिना आक्रान्तं श्रीवत्स-
लक्षणं, कौशवस्य इदं कौशवं वक्ष इव शुशुभे ॥

२९ । त्रिनि मिश्रमने उगवमन करिने श्रीवत्सनामकं गृहं मङ्गलमयं मङ्गलमयं येन श्रीवत्स-
लक्षितं कौशवमणिमोहितं केनववक्त्रे स्त्रियं मोहा पाहिडे नानिल ।

बभौ भूयः कुमारत्वादधिराज्यमवाप्य सः ।

रेखाभावादुपाखुदः सामग्रामिव चन्द्रमाः ॥ ३०

३० अ. । सः कुमारत्वात् भूयः अधिराज्यम् अवाप्य, रेखाभावात् सामग्राम् उपाखुदः चन्द्रमा
इव बभौ ॥

३० । सोऽतिथिः कुमारत्वात् बाल्यात् भूयो यौवराज्यम् अवाप्य एव
अनन्तरम्, अधिराजस्य भावः अधिराज्यं महाराज्यम् अवाप्य रेखाभावात्
अर्द्धेन्दुत्वमवाप्य एव सामग्रामुपाखुदः पूर्णतां गतः चन्द्रमा इव बभौ इति
व्याख्यातम् । तदपि यौवराज्याभावनिस्यये ज्ञाय एव ॥

३० । राजकुमार अतिथि बाल्यवने यौवराज्या प्राप्त हरेत्राङ्गिनेन, उदमन्तर अधिराज्या नात करिना
अर्द्धेन्द्रेण रेखाभावे पूर्णताप्राप्त मनधरेण स्त्रियं मोहित हरेडे नानिलेन ।

प्रसन्नमुखरागं तं स्मितपूर्वाभिभाषिणम् ।

मूर्त्तिमन्तममन्यन्त विश्वासमनुजौविनः ॥ ३१

३१ अ. । प्रसन्नमुखरागं स्मितपूर्वाभिभाषिणं तम् अनुजौविनः मूर्त्तिमन्तं विश्वासम् अमन्यन्त ॥

३१ । प्रसन्नो मुखरागो मुखकान्तिर्यस्य तं स्मितपूर्वं यथा तथा अभिभाषिणम् आभाषणशीलं तम् अतिथिम् अनुजौविनो मूर्त्तिमन्तं विग्रहवन्तं विश्वासं विस्त्रम्भम् अमन्यन्त । 'समौ विश्वासविस्त्रम्भौ' इत्यमरः ॥

३१ । अनुजौवौ जनपदस्येष्टे प्रसन्नमुखकान्तिं त्रितयस्कृतौ यदौपति अतिथिम् मूर्त्तिमान् विश्वासेन शान्तं मनः कर्तुं नागिन ।

स पुरं पुरुहूतश्रीः कल्पद्रुमनिभध्वजाम् ।

क्रममाणश्चकार द्यां नागेनैरावतीजसा ॥ ३२

३२ अ. । पुरुहूतश्रीः सः कल्पद्रुमनिभध्वजां पुरम् ऐरावतीजसा नागेन क्रममाणः द्यां चकार ।

३२ । पुरुहूतश्रीः सोऽतिथिः कल्पद्रुमाणां निभाः समाना ध्वजा यस्यास्तां पुरम् अयोध्याम् ऐरावतस्य भोज इव भोजो बलं यस्य तेन नागेन कुञ्जरेण क्रममाणश्चरन् । 'अनुपसर्गाद्वा' इति वैकल्पिकमात्मनेपदम् । द्यां चकार । स्वर्गलोकसदृशीं चकारेत्यर्थः । 'द्यौः स्वर्गसुरवर्त्मनोः' इति विश्वः ॥

३२ । पुरुहूतश्रीराज अतिथिः ऐरावतकुलं वनशीलो गजराज आनन्दपूर्णक इत्युक्तः जयं कर्त्तुं कलत्रपूजं स्वर्गलोकमलङ्कृतं राजधानीं अयोध्यां देवपुरं प्रपन्नं कर्त्तुं कुलितम् ।

तस्यैकस्योष्कृतं ह्रस्वं मूर्ध्नि तेनामलत्विषा ।

पूर्वराजवियोगौघां कृत्स्नस्य जगतो हृतम् ॥ ३३

३३ अ. । तस्य एकस्य मूर्ध्नि ह्रस्वं उष्कृतम्, अमलत्विषा तेन कृत्स्नस्य जनतः पूर्वराज-वियोगौघां हृतम् ॥

३३ । तस्य एकस्य मूर्ध्नि ह्रस्वं उष्कृतम् उन्नमितम्, अमलत्विषा तेन ह्रस्वेण कृत्स्नस्य जगतः पूर्वराजस्य कुशस्य वियोगेन यत् औघां सन्तापः तत् हृतं नाशितम् । अत्र कृत्स्नमनसन्तापहरणलक्षणयोः कारण-

কার্য্য'যোর্মি'বদেয়ত্বাদসঙ্কতিরলঙ্কার: । তদুক্তম্—'কার্য্য'কারণযোর্মি'বদেয়ত্বো
স্বত্বসঙ্কতি:' ইতি ॥

৩৩। সেই অধিষ্ঠিত নরপতি অতিথির মন্তকোপরি বিদ্যুত মিরলকাঙ্ক্ষি আভগজ—পূর্নরাজগণের
বিরহজনিত জগতের সবুজ সন্ধান অগনৌত করিল।

ধূমাগ্নে: শিখা: পশ্চাদ্ উদয়াদংশবো রবে: ।

সৌতীত্য তেজসাং বৃত্তি' সমমেবোত্থিতো গুণৈ: ॥ ৩৪

৩৪ অ:। অগ্নে: ধূমান্ পশ্যাৎ শিখা: রবে: উদয়াৎ (পশ্যাৎ) অংশব: স: তেজসাং তস্মিন্
অতীত্য গুণৈ: সমম্ এব উত্থিত: ॥

৩৪। অগ্নে ধূমাৎ পশ্যাৎ অনন্তরমিত্যর্থ:। শিখা জ্বালা:,
রবে উদয়াৎ পশ্যাৎ অনন্তরম্ অংশব: উচ্চিষ্টন্ত ইতি শ্রেণ:। সৌতীতি-
স্তেজসাম্ অন্যাदीনাং বৃত্তি' স্বभावমতীত্য গুণৈ: সমং সহ এব উত্থিত:
উদিত:। অপূর্বমিদমিত্যর্থ:।

৩৪। ধূমোকাগ্নের পর অনলের নিখা নির্গত হয়, অতীকর উদ্ভিত হঠাৎ কিরণরাশি বহির্গত হয়;
কিন্তু অতিশি উজ্জ্বলিতগের এই যতাবসিদ্ধ গুণগায় অতিক্রম করিয়া এককালে সমস্ত গুণের সহিত
অভ্যুদয় লাভ করিলেন।

তং প্রৌতিবিশদৈর্নৈবৈরন্বয়: পৌরযোষিত: ।

শরত্ সন্নৈ জ্যোতির্মি'বি'বাবর্থ্য' ইব ধ্রুবম্ ॥ ৩৫

৩৫ অ:। শরত্ সন্নৈ: জ্যোতির্মি: বিবাবর্থ্য: ধ্রুবম্ ইব পৌরযোষিত: প্রৌতিবিশদৈ: নৈবৈ: তম্
অন্বয়: ॥

৩৫। পৌরযোষিত: প্রৌত্যা বিশদৈ: প্রসন্নৈর্নৈবৈ: করণৈস্তম্ অতিথিম্
অন্বয়: অনুজগম্:। সতৃষ্টিপ্রসারমদ্রাচ্যুরিত্যর্থ:। কথমিব? শরদি
প্রসন্নৈ জ্যোতির্মি'র্নৈবৈ'বি'বাবর্থ্যো' রাত্রয়ো ধ্রুবমিব। ধ্রুবপাশবদ্ধত্বাৎ
তারাচক্রস্য ইত্যর্থ:।

৩৫। শরৎকালের বাসিনী বেগন প্রসন্নভাবকারণ নেত্রযাত্রী ক্রবতারা দর্শন করে, পূরনারীগণ তদ্রূপ
শীতপ্রকৃতি-লোচনে অতিথিক মনর্শন করিতে লাগিল।

অযোধ্যাদেবতাশ্চ নৈ'প্রশস্তায়তনার্চিতা: ।

অনুদধ্য রনুধ্যে যং সান্নিধ্যৈ: প্রতিমাগতৈ: ॥ ৩৬

৩৬ অ:। প্রশস্তায়তনার্চিতা: অযোধ্যাদেবতা: চ অনুদ্যেয়ম্ এনম্ প্রতিমাগতৈ: সান্নিধ্যৈ:
অনুদধ্য: ॥

३६ । प्रशस्तेषु प्रायतनेषु आलयेषु अर्चिता अयोध्यादेवतासानुध्येनम्
अनुपाद्यम् एनम् अतिथिं प्रतिमागतैः अर्चासंक्रान्तैः सान्निध्यैः सन्निधानैः
अनुदध्युः अनुजगृहः । 'अनुध्यानमनुग्रहः' इत्युत्पलमास्त्रायाम् । तदनु-
ग्रहनुज्ञा सन्निदधुरित्यर्थः ॥

७७ । अयोध्यां देवतासकल एनम् आगतने अर्चित इहेन यत्र अतिथीते अर्चानपूर्वक
अनुग्रहयोगा अतिथिर उताध्याने अगृह इहेनेन ।

यावन्नाश्यायते वेदिरभिषेकजलाप्नुता ।

तावदेवास्य वेलान्तं प्रतापः प्राप दुःसहः ॥ ३७

३७ अ. । अभिषेकजलाप्नुता वेदिः यावत् न आश्यायते तावत् एव अस्य दुःसहः प्रतापः
वेलान्तं प्राप ॥

३७ । अभिषेकजलैः आप्नुता सिक्ता वेदिः अभिषेकवेदिः यावत् न
आश्यायते न शुष्यति । कर्त्तरि लट् । तौवदेव अस्य राज्ञो दुःसहः प्रतापो
वेलान्तं विलापयन्तं प्राप ॥

७९ । अतिषेककले मिकु ठांशिर अतिषेकवेदी उक्क इहेते न इहेतेइ ठांशिर दुःसह अताप
मांगरठोर गर्वाञ्ज गमन करिण ।

वशिष्ठस्य गुरोर्मन्त्राः सायकास्तस्य धन्विनः ।

किन्तत् साध्यं यदुभये साधयेयुर्न सङ्गताः ॥ ३८

३८ अ. । गुरोः वशिष्ठस्य मन्त्राः धन्विनः तस्य सायकाः उभये सङ्गताः (सन्तः अस्य) यत्
न साधयेयुः तत् साध्यं किम् ? ॥

३८ । गुरोर्वशिष्ठस्य मन्त्राः, धन्विनस्तस्य अतिथेः सायकाः, इत्युभये
सङ्गताः सन्तः यत् साध्यं न साधयेयुस्तत् तादृक् साध्यं किम् ? न
किञ्चिदित्यर्थः तेषामसाध्यं नास्त्येति भावः ॥

७९ । उक्क मरुर्षि वशिष्ठेर मन्त्रवण एवम् पत्रुर्कात्री सेइ अतिथिर मरुकाण—एहे उमम् विजित इहेने
ठांशिरैर कान कार्पाइ जमाथा छिण न ।

स धर्मस्यसखः शश्वदर्थिप्रत्यर्थिनां स्वयम् ।

ददर्श संशयच्छेद्यान् व्यवहारानतन्द्रितः ॥ ३९

३९ अ. । धर्मस्यसखः अतन्द्रितः सः शश्वत् अर्थिप्रत्यर्थिनां संशयच्छेद्यान् व्यवहारान् स्वयं ददर्श ॥

३९ । धर्मं तिष्ठन्तीति धर्मस्थाः सभ्याः । 'राज्ञा सभासदः कार्यार्थी
रिपौ मित्रे च ये समाः' इत्युक्तलक्षणाः, तेषां सखा धर्मस्यसखः, तत्सहित

इत्यर्थः । अतन्द्रितोऽनन्तसः स नृपः शश्वत् अन्वहमित्यर्थः । अर्थिनां साध्वर्षवतां प्रत्यर्थिनां तद्दिरोधिनाञ्च संशयच्छेद्यान् संशयाद्धेतोश्चेद्यान् परिच्छेद्यान् सन्दिग्धत्वात् अवश्यनिर्णयानित्यर्थः । व्यवहारान् कृत्वादानादिविवादान् स्वयं ददर्श अनुसन्दधौ, ननु प्राड्विवाकमेव नियुक्तवानित्यर्थः । अत्र याज्ञवल्क्यः—‘व्यवहारान् नृपः पश्येद्दिहद्भिर्ब्राह्मणैः सह’ इति ।

७२ । त्रिनि सतत धर्मनिष्ठ सत्तागणे परिशुद्ध इहेरा अतिमिन आलगा परिशुद्धा पूर्वक अर्ध-
अर्धार्धनिष्ठ संनमरअशुद्ध अवगानिर्णय अर्धार्धनिष्ठ विवाह सकल अत्र गर्भवेक्षण करिउत्त ।

ततः परमभिव्यक्त-सौमनस्यनिवेदितैः ।

युयोज पाकाभिमुखैर्भृत्यान् विज्ञापनाफलैः ॥ ४०

४० अ. । ततः परं भृत्यान् अभिव्यक्तसौमनस्यनिवेदितैः पाकाभिमुखैः विज्ञापनाफलैः युयोज ॥

४० । ततः परं व्यवहारदर्शनानन्तरं भृत्यान् अनुजीविनः अभिव्यक्तं सुखप्रसादादिभिर्हृदैः स्फुटीभूतं यत् सौमनस्यं स्वामिनः प्रसन्नत्वं तेन निवेदितैः सूचितैः पाकाभिमुखैः सिद्धाभ्युखैर्विज्ञापनानां विज्ञप्तोनां फलैः प्रेषितार्थैर्युयोज योजयामास । अत्र वृहस्पतिः—‘नियुक्तः कर्मनिष्पत्तौ विज्ञप्तौ च यदृच्छया । भृत्यान् धनैर्मानयंस्तु नवोऽप्यक्षोभ्यतां व्रजेत् ॥’ इति । कविश्च वक्षति—अक्षोभ्य इति । अत्र सौमनस्यफलयोजनादिभिरुपस्य वृक्षसमाधिष्वन्यत् इत्यनुसन्धेयम् ॥

४० । कृतागतं तीर्थात्क विविध संवाप अर्धान करिले अरहातादि दर्शननेत्र पत्र त्रिनि तारापिनके
आनातिरिक्त अत्र धन धान करिउत्त । ७२काले तीर्थात् भूषिकागादि चिह्नं चित्तअसन्नता सवाक् अशुचित
इहेरा पारितोषिक धानरूप कल कलिग्राहे, इहा अशुचित अशुचित इहेत ।

प्रजास्तद्गुणान् नद्यो नभसेव विवर्जिताः ।

तस्मिंस्तु भूयसीं वृद्धिं नभस्ये ता इवाययुः ॥ ४१

४१ अ. । तद्गुणान् नभसा नद्यः इव विवर्जिताः प्रजाः तस्मिन् तु नभस्ये ताः इव भूयसीं वृद्धिं आययुः ॥

४१ । प्रजास्तस्य अतिथेर्गुणान् पित्रा कुशेन नभसा आवणमासेन नद्य इव विवर्जिताः । तस्मिन् अतिथौ तु नभस्ये भाद्रपदे मासे ता इव नद्य इव भूयसीं वृद्धिम् अभ्युदयम् आययुः । प्रजापोषणेन पितरम् अतिश्रयितवानित्यर्थः ॥

४४ अ. । इत्थम् अनुवासरं प्रकृतिषु जनितरागासु (सतीषु) सः नवः अपि, दृढमूलः द्रुमः इव अक्षोभ्यः आसीत् ॥

४४ । इत्थम् अनुवासरम् अन्वहं प्रकृतिषु प्रजासु जनितरागासु सतीषु च स राजा नवोऽपि दृढमूलो द्रुम इव अक्षोभ्योऽप्रष्टव्य आसीत् ॥

४४ । ऐहिकेण अकृतिषु तैश्चर्येण अतिथिषु अश्रुतं हरेरेण नागिनः ; नूतनं राजगणे अतिष्ठितं हरेणेन तानि पृच्छन् महोरारश्च तानि प्रकर्षं हरेण उठिनेन ।

अनित्याः शत्रवो वाच्या विप्रकृष्टाश्च ते यतः ।

अतः सोऽभ्यन्तरान्नित्यान् षट् पूर्वमजयद्रिपून् ॥४५

४५ अ. । यतः ते वाच्याः शत्रवः अनित्याः विप्रकृष्टाय, अतः सः अभ्यन्तरान् नित्यान् षट् रिपून् पूर्वम् अजयत् ॥

४५ । यतो वाच्याः शत्रवः प्रतिवृत्ता अनित्याः, द्विषन्ति स्निह्यन्ति चेत्यर्थः । किञ्च, ते वाच्या विप्रकृष्टा दूरस्थाश्च, अतः सोऽभ्यन्तरान् अन्तर्-वेत्तिनो नित्यान् षट् रिपून् कामक्रोधादोन् पूर्वम् अजयत् । अन्तःशत्रुजये वाच्या अपि न दुर्जया इति भावः ॥

४५ । वाङ्मनसं मनिसु, कात्रणं तैश्चर्यं दूरश्च ; एषश्च तानि अन्तर्गते अश्रुतं हरेण नागिनि निष्ठां त्रिषु लभ्य करिनेन ।

प्रसादाभिमुखे तस्मिन् चपलापि स्वभावतः ।

निकषे हेमरेखेव श्रीरासीदनपायिनी ॥४६

४६ अ. । स्वभावतः चपला अपि श्रीः प्रसादाभिमुखे तस्मिन् निकषे हेमरेखा इव, अनपायिनी आसीत् ॥

४६ । स्वभावतश्चपला चञ्चलापि श्रीः प्रसादाभिमुखे तस्मिन् नृपे निकषे निकषोपले हेमरेखा इव अनपायिनी स्थिरा आसीत् ॥

४६ । चञ्चलपला कर्मणां प्रवृत्तिः अमन्यवत् नम्रगतिः अतिथिषु निकटे निरवशतरे श्वर्गत्रेयश्च तानि अचलां त्रिनेन ।

कातर्यं केवला नीतिः शौर्यं श्वापदचेष्टितम् ॥

अतः सिद्धिं समेताभ्यामुभाभ्यामन्वियेष सः ॥ ४७

४७ अ. । केवला नीतिः, कातर्यं, शौर्यं श्वापदचेष्टितम्, अतः सः समेताभ्याम् उभाभ्यां सिद्धिम् अन्वियेष ॥

४७ । केवला शौर्यं वर्जिता नीतिः, कातर्यं भीरुत्वम्, शौर्यं केवल-मित्यनुपपन्ननीयम्, केवलं नीतिरहितं शौर्यं श्वापदचेष्टितम् व्याघ्रादि-

मन्त्रः प्रतिदिनं तस्य बभूव सह मन्त्रिभिः ।

स जातु सेव्यमानोऽपि गुप्तहारो न सूच्यते ॥५०॥

५० अः । तस्य प्रतिदिनं मन्त्रिभिः सह मन्त्रः बभूव, सेव्यमानः अपि गुप्तहारः सः जातु न सूच्यते ॥

५० । तस्य राज्ञः प्रतिदिनं मन्त्रिभिः सह मन्त्रो विचारो बभूव । स मन्त्रः सेव्यमानः अपि अन्वहम् आवर्त्यमानोऽपि जातु कदाचिदपि न सूच्यते न प्रकाशयते । तत्र हेतुः—गुप्तहार इति । संवृतेष्वाकारादिज्ञानमार्ग इत्यर्थः ॥

५० । তিনি প্রতিদিন যজ্ঞগণের সহিত যজ্ঞা করিতেন ; এই যজ্ঞা প্রত্যক্ষ পর্যাটোচিত হইলেও জগতভাব ও বাহ্যিক আকৃতি প্রকৃতি পরিষ্কৃষ্ট না হওয়ায় কখনও প্রকাশ পাইত না ।

परेषु खेषु च क्षिप्तैरविज्ञातपरस्परैः ।

सोऽपसर्पैर्जजागार यथाकालं स्वपन्नपि ॥ ५१ ॥

५१ अः । यथाकालं स्वपन् अपि सः परेषु खेषु च क्षिप्तैः अविज्ञातपरस्परैः अपसर्पैः जजागार ॥

५१ । यथाकालम् उक्तकालानतिक्रमेण स्वपन् अपि सः अतिथिः परेषु शत्रुषु खेषु स्वकीयेषु च मन्त्रादितोर्थेष्विति शेषः । क्षिप्तैः प्रक्षिप्तैरविज्ञाताः परस्परं येषां तेः, अन्योन्याविज्ञातैरित्यर्थः । अपसर्पैस्वरैः, 'अपसर्पस्वरः स्पर्शः' इत्यमरः । जजागार बुद्धवान् । चारमुखेन सर्वमन्त्रासौदित्यर्थः । अत्र कामन्दकः—'चारां विचारयेत् तीर्थस्वात्मनश्च परव्य च । पाषण्डादीनविज्ञातानन्योन्यमितरैरपि ॥' इति ॥

५१ । স্বপক্ষে বা পরপক্ষে তিনি যে সকল চর নিযুক্ত করিতেন, তাঁহারা পরস্পর পরস্পরকে জানিতে পারিত না, অতএব তিনি যথাকালে নিদ্রিত হইলেও চরদ্বারা জাগরক থাকিতেন ।

दुर्गाणि दुर्ग्रहाण्यासंस्तस्य रोदुरपि द्विषाम् ।

न हि सिंहो गजास्कन्दौ भयाद्गिरिगुहाशयः ॥ ५२ ॥

५२ अः । द्विषां रोदुः अपि तस्य दुर्गाणि दुर्ग्रहाणि आसन्, गजास्कन्दौ सिंहः भयात् गिरिगुहाशयः न हि ॥

५२ ॥ द्विषां रोदुः रोधकस्य अपि न तु स्वयं रोध्यस्येत्यर्थः । तस्य राज्ञो दुर्ग्रहाणि परैर्दुर्घर्षाणि दुर्गाणि महौदुर्गादीनि आसन् । न च निर्भीकस्य किं दुर्गरिति वाच्यमित्यर्थान्तरन्यासमुखेनाह—न हीति । गजान् आस्कन्दति हिनस्तीति गजास्कन्दौ सिंहः भयाच्चेतोः, गिरिगुहाय

शेते इति गिरिगुहाशयो नहि । किन्तु स्वभावत एवेति शेषः । 'अधि-
करणे शेते; इत्यच्प्रत्ययः । अत्र मनुः—'धन्वदुर्गं महीदुर्गमवदुर्गं वाच्यं-
मेव वा । नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत् पुरम् ॥' इति ॥

६२ । भक्ष्यगणैश्च अवरत्राशकांश्च नृपतिः अतिथिश्च दूर्गपकनं दूर्गतिष्ठया हिन,
तिष्ठिते भक्ष्यगणैश्च दूर्गं निर्माणं करितेन, एतेन नष्टः ; केनना इति हस्तः मिः
कथनं भक्ष्यगणैश्च अतिथिश्च नष्टः कथनं ना ।

भव्यमुख्याः समारम्भाः प्रत्यवेक्ष्या निरत्ययाः ।

गर्भशालिसधर्माणस्तस्य गूढं विपेचिरे ॥ ५३

५३ अः । भव्यमुख्याः प्रत्यवेक्ष्याः (अतएव) निरत्ययाः गर्भशालिसधर्माणः तस्य समारम्भाः गूढं
विपेचिरे ॥

५३ । भव्यमुख्याः कल्याणप्रधानाः न तु विपरीताः, प्रत्यवेक्ष्या
एतावत् कृतमेतावत् कर्त्तव्यमित्यनुसन्धानेन विचारणीयाः अतएव
निरत्ययाः निर्बाधाः गर्भेऽभ्यन्तरे पच्यन्ते ये शालयः तेषां सधर्माणः अति-
निगूढा इत्यर्थः । 'धर्मादनित् केवलात्' इत्यनित्प्रत्ययः समासान्तः ।
तस्य राज्ञः समारम्भस्त इति समारम्भाः कर्माणि गूढमप्रकाशं विपेचिरे
फलित्वा इत्यर्थः । 'फलानुमेयाः प्रारम्भाः' इति भावः ॥

६० । तांश्च मया कर्षणात्प्राप्तितं विप्रविप्रहितं सुभक्तजनकं कार्याकाशं गर्भं
सुभक्तं शालिगणैश्च अतिगूढतां निरूप्यते ।

अपथेन प्रवृत्तं न जातूपचितोऽपि सः ।

वृद्धौ नदौमुखेनैव प्रस्थानं लवणाम्भसः ॥ ५४

५४ अः । सः उपचितः अपि (सन्) जातु अपथेन न प्रवृत्ते, लवणाम्भसः वृद्धौ (सत्यां) नदी-
मुखेन एव प्रस्थानम् ॥

५४ । सः अतिथिः उपचितोऽपि वृद्धिं गतोऽपि सन् जातु कदाचिदपि
अपथेन कुमार्गेण न प्रवृत्ते न प्रवृत्तः, न मर्यादां न जहावित्यर्थः तथा-
हि—लवणाम्भसो लवणसागरस्य वृद्धौ पूरोत्पीडे सत्यां नदौमुखेनैव नदी
प्रवेशमार्गेणैव प्रस्थानं निःसरणम्, न तु अन्यथेत्यर्थः ॥

६४ । मांशमलिनं यक्ष्ण उच्छ्रितं हरेण तां विपक्षगामो ना हरेः । नदीमुखे
अश्ववितं हरे, तक्ष्णं तनि एकाञ्च अत्राश्वगामो हरेः कदाचिदपि कूपक्षगामो हरे नाहरे ।

कामं प्रकृतिवैराग्यं सद्यः शमयितुं क्षमः ।

यस्य कार्यः प्रतीकारः स तन्नैवोदपादयत् ॥ ५५

५५ अ. । प्रकृतिवैराग्यं सद्यः कामं श्रमयितुं क्षमः सः यस्य प्रतीकारः कार्यः, तत् नैव उद-
पादयत् ॥

५५ । प्रकृतिवैराग्यं प्रजाविरागं, दैवादुत्पन्नमिति शेषः । सद्यः
कामं सम्यक् श्रमयितुं प्रतिकर्तुं क्षमः शक्तः स राजा यस्य प्रकृतिवैराग्यस्य
प्रतीकारः कार्यः कर्त्तव्यः, अनर्थहेतुत्वादित्यर्थः । तत् वैराग्यं न उद-
पादयत् । उत्पन्नप्रतीकारादनुत्पादनं वरमिति भावः । अत्र कौटिल्यः—
“क्षीणाः प्रकृतयो लोभं लुब्धा यान्ति विरागताम् । विरक्ता यान्त्यभिमित्रं
वा भर्त्तारं भ्रन्ति वा स्वयम्” । तस्मात् प्रकृतीनां विरागकारणानि न
उत्पादयेदित्यर्थः ॥

६१ । तैवां कथनं प्रकृतिगुणैश्च विरागं श्रमयितुं हहेन तानि जहाइ तांश
अनन्ति करितेन, किं वे विरागैश्च अतीकारं करिते हहेवे, तानि श्रमं प्राणांश्च
तांश उपादनं करितेन न ।

शक्येष्वेवाभवद्वाता तस्य शक्तिमतः सतः ।

समीरणसहायोऽपि नाश्वःप्रार्थी दवानलः ॥ ५६

५६ अ. । शक्तिमतः सतः तस्य शक्येषु एव याता अभवत्, समीरणसहायः अपि दवानलः अश्वः-
प्रार्थी न ।

५६ । शक्तिमतः शक्तिसम्पन्नस्यापि सतस्तस्य राज्ञः शक्येषु शक्ति-
विषयेषु स्वस्मात् हीनबलेषु एव विषये याता दण्डयाता अभवत्, न तु
समधिकेषु इत्यर्थः । तथाहि—समीरणसहायोऽपि दवानलः अश्वःप्रार्थी
जलान्वेषी न, दग्धमिति शेषः । किन्तु वृषकाष्ठादिकमेवान्विष्यतीत्यर्थः ।
अत्र कौटिल्यः—‘समज्यायोभ्यां सन्दधीत हीनेन विगृह्णीयात्’ इति ॥

६७ । तानि श्रमं प्रकृत्यङ्गि-जम्भं हहेने वातांके पञ्चाङ्गित करिते श्रमं
हहेतेन, एहेन वाक्त्रि सहितहे दूक करितेन ; कात्रण दवानलं समीरणसहायं पाहेने
वृषाङ्गिकहे अवेवण करिषा वाते, कदाच जलेन निकटे गमनं करे न ।

न धर्ममर्थकामाभ्यां बबाधे न च तेन तौ ।

नार्थं कामेन कामं वा सोऽर्थेन सदृशस्त्रिषु ॥ ५७

५७ अ. । सः अर्थकामाभ्यां धर्मं न बबाधे, तेन च तौ न, अर्थं कामेन कामं वा अर्थेन न
(बबाधे), (किन्तु) त्रिषु सदृशः ॥

५७ । स राजा अर्थकामाभ्यां धर्मं न बबाधे न नाशितवान् । तेन
धर्मेण च तौ अर्थकामौ न । अर्थं कामेन कामं वा अर्थेन न बबाधे ।

एकत्रैव आसक्तो न अभूदित्यर्थः । किन्तु त्रिषु धर्मार्थकामेषु सदृश-
सुखवृत्तिः, अभूदित्यर्थः ॥

१० । राजा अतिथि कथनं अर्थं च कामधारा धर्मैश्च, धर्मधारा अर्थं च कामेश्च
एवं कामना धारा अर्थेश्च विरा अर्थधारा कामनाश्च अवहेना कर्त्तव्यं नाहे । तानि
धर्म, अर्थ च कामना एव तिनतीते दुःखत्रय आगच्छन्ति ।

हीनान्यनुपकर्तृणि प्रवृद्धानि विकुर्वते ।

तेन मध्यमशक्तीनि मित्राणि ॥ स्थापितान्यतः ॥ ५८

५८ अः । मित्राणि हीनानि अनुपकर्तृणि विकुर्वते, (अतः) प्रवृद्धानि तेन मध्यमशक्तीनि
स्थापितानि ।

५८ । मित्राणि हीनानि अतिक्षीणानि चेत् अनुपकर्तृणि अनुप-
कारीणि । प्रवृद्धानि अतिसमृद्धानि चेत् विकुर्वते विकृष्टं चेष्टते, अप-
कुर्वेत इत्यर्थः । 'अकर्मकाश्च' इत्यात्मनेपदम् । अतः कारणात् तेन
राज्ञा मित्राणि सुहृदः, 'मित्रं सुहृदि मित्रोऽर्के' इति विश्वः । मध्यम-
शक्तीनि न अतिक्षीणोच्छ्रितानि यथा तथा स्थापितानि ॥

६८ । हीनशक्तीनां वाक्त्रि महित शिब्रताय कोन उपकार नाहे; अत्रह अति-
महत् वाक्त्रि महितं वक्त्रताय कूफन फलिता थाके; अत्रह तानि यथावत्वाक्त्रिगणेश
महित शिब्रता करितेन ।

परात्मनोः परिच्छिद्य शक्त्यादीनां बलाबलम् ।

यथावेभिर्बलिष्ठस्येत् परस्मादास्त सोऽन्यथा । ५९

५९ अः । सः परात्मनोः शक्त्यादीनां बलाबलं परिच्छिद्य एभिः परस्मात् बलिष्ठः स्येत् ययौ,
अन्यथा न (ययौ) ॥

५९ । शक्तेषु एव अभवत् यात्रा' इत्यादिनोक्तमर्थं' सोपस्कारमाह—
परेति सः अतिथिः परात्मनोः शत्रोरात्मनश्च शक्त्यादीनां शक्तिदेशकालादीनां
बलाबलं न्यूनाधिकभावं परिच्छिद्य निश्चित्य एभिः शक्त्यादिभिः परस्मात्
शत्रोर्बलिष्ठः स्वयमतिशयेन बलवान् चेत्, बलशब्दात् मतुवन्तादिष्ठन्
प्रत्ययः, 'विष्मत्पोर्लुक्' इति मतुपो लुक् । ययौ यात्रां चक्रे । अन्यथा
अबलिष्ठस्येत् आस्त अतिष्ठत् न ययौ इत्यर्थः । अत्र मनुः—“यदा मन्येत
भावेन हृष्टं पुष्टं बलं स्वकम् । परस्य विपरीतं चेत् तदा यायादरौन्
प्रति ॥ यदा तु स्यात् परिक्षीणो बाहनेन बलेन च । तदासीत् प्रयत्नेन
शमकैः शान्त्वयस्वरीन् ॥” इति ॥

६० । तानि शक्त्योः आगनाश्च वनवौर्षाश्च नूनाधिका बुद्धिश्च शक्त्योः इहेते

आपनाके अधिक बलशाली मने करिने सेहैरूप शक्कर सहित युद्धवाजा करितेन ;
नतुवा ताहार विपरीत देखिल युद्ध हहेते काष्ठ थाकितेन ।

कोशेनाश्रयणीयत्वामति तस्यार्थसंग्रहः ।

अम्बुगर्भो हि जीमूतश्चातकैरभिनन्द्यते ॥ ६०

६० अः । कोशेन आश्रयणीयत्वं (भवति) । तस्य अर्थसंग्रहः, हि अम्बुगर्भः जीमूतः चातकैः
अभिनन्द्यते ॥

६० । कोशेन अर्थचयेन आश्रयणीयत्वं भजनीयत्वं, भवतीति शेषः ।
इति हेतोस्तस्य राज्ञः कर्तुः अर्थसंग्रहः, न तु लोभादित्यर्थः । तथाहि —
अम्बुगर्भे यस्य सः अम्बुगर्भः, जीवनस्य जनस्य मृतः पटवन्धो जीमूतो
मेघः । ‘मूङ् बन्धने’ पृषोदरादित्वात् साधुः । चातकैरभिनन्द्यते
सेव्यते । अत्र कामन्दकः—“धर्महेतोस्तथार्थाय भूत्यानां रक्षणाय च ।
आपदर्थञ्च संरक्ष्यः कोशो धर्मवता सदा ॥” इति ॥

७० । कोशे परिपूर्ण थाकिनेहे सकले वनोद्धृत हय, एवञ्च तनि अर्थसंग्रह
करितेन ; बहेतु छातकगण जनपूर्ण मेघेनहे सेवा करिवा थाके ।

परकर्मापहः सोऽभूदद्यतः खेषु कर्मसु ।

आवृणोदात्मनो रग्ध्रं रग्ध्रेषु प्रहरन् रिपून् ॥ ६१

६१ अः । सः परकर्मापहः (सन्) खेषु कर्मसु उद्यतः अभूत्, रिपून् रन्ध्रेषु प्रहरन् आत्मनः
रन्ध्रम् आवृणोत् ॥

६१ । स राजा परिषां कर्माणि सेतुवात्तादीनि अपहन्तीति परकर्मा-
पहः सन्, ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते’ इत्यपिशब्दसामर्थ्यादन्तेर्ङप्रत्ययः । खेषु
कर्मसु उद्यतः उद्युक्तः अभूत् । किञ्च, रिपून् रग्ध्रेषु प्रहरन् आत्मनो
रन्ध्रं व्यसनादिकमावृणोत् संवृतवान् । अत्र मनुः—“नास्य छिद्रं परो
विद्यात् विद्याच्छिद्रं परस्य तु । गूहेत् कूर्मं इवाङ्गानि रक्षेद्विवर-
मात्मनः ॥” इति ॥

७१ । तनि सर्वांगे शक्कर कार्यो विग्रह उपपादन करिवा तपनसुत्र निजे उपयुक्त
हहेतेन एव ताहादेर छिद्रावेषण करिवा अहार करितेन ; परञ्च निजेर छिद्र
सर्कना अछन्न राखितेन ।

पित्रा संवर्द्धिता नित्यं कृतास्तः साम्परायिकाः ।

तस्य दण्डवतो दण्डः स्वदेहान्न व्यशिष्यत ॥ ६२

৬২ অ. । দৃষ্টবতঃ তস্য পিতা নিত্যং সংবর্হিতঃ ক্রতাস্ত্রঃ সাম্বরাযিকঃ দৃষ্টঃ স্বদেহাত্ ন ব্যশিষ্যত ॥

৬২ । দৃষ্টো দমঃ সৈন্যং বা, তদ্বতো দৃষ্টবতঃ দৃষ্টসম্মতস্য তস্য রাজ্ঞঃ পিতা ক্রমেণ নিত্যং সংবর্হিতঃ পুত্রঃ ক্রতাস্ত্রঃ শিচ্চিতাস্ত্রঃ, সম্বরাযো যুদ্ধম্, 'যুদ্ধায়ত্যোঃ সম্বরাযঃ' ইত্যমরঃ । তমর্হতীতি সাম্বরাযিকঃ, 'তদর্হতি' ইতি ঠকপ্রত্যয়ঃ । দৃষ্টঃ সৈন্যং, 'দৃষ্টো যমে মানম্ভে লগুড়ি দমসৈন্যযোঃ' ইতি বিশ্বেদঃ । স্বদেহাত্ ন ব্যশিষ্যত ন অভিষ্যত । স্বদেহেঃপি বিশেষণানি যোজ্যানি, মূলবলং স্বদেহমিব অরুচ্যদিত্যর্থঃ ॥

৬২ । শাস্ত্রম্ভৌগতি অতিথি, তদ্বতঃ পিতা ক্রতকর্ষক নিত্য সংবর্হিত শিক্তিতাজ্ঞ সমরনিপুণ মৈত্রগণকে স্বীয় শত্রুর ইহেতে অভিন্ন জ্ঞান করিতেন ।

সর্পস্যেব শিরোরত্নং নাস্ত্য শক্তিত্রয়ং পরঃ ।

স চকর্ণং পরস্মাত্তদয়স্কান্ভ ডবাযমম্ ॥ ৬৩

৬৩ অ. । সর্পস্য শিরোরত্নম্ ইব অস্য শক্তিত্রয়ং পরঃ ন চকর্ণং সঃ (তু) পরস্মাত্ তত্ অয়স্কান্ভ আযসম্ ইব (চকর্ণং) ॥

৬৩ । সর্পস্য শিরোরত্নমিব অস্য রাজ্ঞঃ শক্তিত্রয়ং পরঃ শত্রুর্ন চকর্ণং । স তু পরস্মাত্ শত্রুরত্নম্ শক্তিত্রয়ম্ অয়স্কান্ভো মণিবিশেষঃ আযসং লৌহবিকারমিব চকর্ণং ॥

৬৩ । তদ্বতঃ শত্রুগণ ভুক্তকর মন্তকস্থিত মণিরাজ্য উপহার প্রভাবজ, মন্ত্র ৩ উৎসাহক এই শক্তিজয় আকর্ষণ করিতে পারে নাই, কিন্তু অয়স্কান্ভ মণি নেমন লৌহক আকর্ষণ করে, তজ্জন তিনি শত্রুর শক্তিজয় আকর্ষণ করিয়াছিলেন ।

বাণীধ্বিষ স্রবন্তীষু বনেষুপবনেষ্বিষ ।

সার্থাঃ স্বৈরং স্বকীয়েষু চেরুর্বেশ্মস্বিবাট্রিষু ॥ ৬৪

৬৪ অ. । স্রবন্তীষু বাণীষু ইব উপবনেষু ইব বনেষু অত্রিষু স্বকীয়েষু বৈশ্মসু ইব সার্থাঃ স্বৈরং চেরুঃ ॥

৬৪ । স্রবন্তীষু নদীষু বাণীষু দৌর্ধিকাশু ইব 'বাণী তু দৌর্ধিকা' ইত্যমরঃ । বনেষু অরণ্যেষু উপবনেষু আরামেষু ইব । 'আরামঃ স্নাতু-পবনম্, ইত্যমরঃ । অত্রিষু স্বকীয়েষু বৈশ্মসু ইব সার্থা বণিক্ প্রভৃতয়ঃ স্বৈরং স্বেচ্ছয়া চেরুস্বরন্তি স্ম ॥

৬৪ । অতিথির শাসন সময়ে বণিক্গণ স্বেচ্ছাজীতে দৌর্ধিকার জায়, নিবিড় অরণ্যে উচ্চানের জায় এবং পর্বতে নিবস্তবনের জায় স্বেচ্ছাশূন্যে বিচরণ করিত ।

तपो रक्षन् स विघ्नेभ्यस्तस्करेभ्यश्च सम्पदः ।

यथास्वमाश्रमैश्चक्रे वर्णैरपि षडंशभाक् ॥ ६५

६५ अ. । विघ्नेभ्यः तपः तस्करेभ्यः सम्पदः च रक्षन् सः आश्रमेः वर्णैः (च) यथास्वं षडंश-
भाक् चक्रे ॥

६५ । विघ्नेभ्यः तपो रक्षन्, तस्करेभ्यः सम्पदश्च रक्षन्, स राजा
आश्रमेः ब्रह्मचर्यादिभिः वर्णैरपि ब्राह्मणादिभिश्च यथास्वं स्वमनतिक्रम्य
षडंशभाक् चक्रे यथाक्रममाश्रमैस्तपसां वर्णैः सम्पदाश्च षष्ठांशभाक् कृत
इत्यर्थः । षष्ठोऽंशः षडंशः संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये पूरणार्थत्वमुक्तं प्राक् ॥

७१ । त्रिनि शिष्ट इहेते तपश्चा ७ उच्चर इहेते धनरक्षा करितेन एव हेतोर
परिवर्ते वृत्त्यादि आश्रमचतुष्टये स्थित व्राकणादि वर्णचतुष्टयेन निकटे यथायोग्य
तीक्ष्णित्वेन उपास्त्रित तपश्चा ७ शब्दाणि सम्पद्वेन षष्ठांश करकूपे ग्रहण करितेन ।

खनिभिः सुषुवे रत्नं चेतैः शस्यं वनैर्गजान् ।

दिदेश वेतनं तस्मै रक्षासदृशमेव भूः ॥ ६६

६६ अ. । भूः तस्मै रक्षासदृशम् एव वेतनं दिदेश, खनिभिः रत्नं चेतैः शस्यं वनैः गजान् सुषुवे ॥

६६ । भूभूमिः तस्मै राज्ञे रक्षासदृशं रक्षणानुरूपमेव वेतनं भृतिं
दिदेश ददौ । कथम् ? खनिभिः आकरैः । 'खनिः स्त्रियामाकरः
स्यात्' इत्यमरः । रत्नं माणिक्यादिकं सुषुवे अजोजनत, चेतैः शस्यं,
वनैर्गजान् वृत्तिनः सुषुवे ॥

७१ । तत्काले वक्ष्या आकरजनकले रत्न, केवलमूर्ते शब्द एव वननिष्ठे इत्यो
उपपन्न करिष्या तीक्ष्ण रक्षणकांक्षेन अक्षरान् वेतन अदान करित ।

स गुणानां बलानाञ्च षष्ठां षण्मुखविक्रमः ।

बभूव विनियोगज्ञः साधनौघेषु वस्तुषु ॥ ६७

६७ अ. । षण्मुखविक्रमः सः षष्ठां गुणानां बलानां च साधनौघेषु वस्तुषु विनियोगज्ञः बभूव ।

६७ । षण्मुखविक्रमः स राजा षष्ठां गुणानां सन्धिविग्रहादीनां
बलानां मूलभूत्यादीनाञ्च साधनौघेषु वस्तु साध्येषु अर्थेषु, विनियोगं
जानातीति, विनियोगस्य च इति वा, विनियोगज्ञः, कर्मविवक्षायां
उपपदसमासः, 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्ययः । शेषविवक्षायां षष्ठी-
समासः, 'इगुपध'—इत्यादिना कप्रत्ययः । बभूव । 'इदमत्र प्रयोक्तव्यम्'
इत्यादि अज्ञासौदित्यर्थः ॥

७१ । कर्त्तिःकञ्जद्वया पत्राङ्कयमानौ विनिर्देशयितुं अतिथिं मन्त्रविशेषाणि ह्यत्र ७१
एवम् नृणः कृत्वाणि ह्यत्र वन एवै उडध्वजं यथोपयुक्तं ज्ञानेनै निदेशात् करिञ्चन ।

इति क्रमात् प्रयुञ्जानो राजनीतिं चतुर्विधाम् ।
आतीर्थादप्रतीघातं स तस्याः फलमानशे ॥ ६८

६८ अ. । इति चतुर्विधां राजनीतिं क्रमात् प्रयुञ्जानः सः आतीर्थात् तस्याः फलम् अप्रतीघातम्
आनशे ॥

६८ । इति चतुर्विधां, सामाद्युपायैरिति शेषः । राजनीतिं दण्ड-
नीतिं क्रमात् सामादिक्रमादेव प्रयुञ्जानः, स राजा आतीर्थात् मन्त्राद्य-
ष्टादशात्मकतीर्थपर्यन्तम् । 'योनौ जलावतारे च मन्त्राद्यष्टादशस्वपि ।
पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं स्यात् इति जलायुधः तस्याः नीतिः फलम्
अप्रतीघातम् अप्रतिबन्धं यथा तथा आनशे प्राप्तवान् । मन्त्रादिषु
समुद्दिश्य य उपायः प्रयुज्यते स तस्य फलति इत्यर्थः ॥

७२ । नृपतिः अतिथिं अष्टैकपेन चतुर्विधं राजनीतिं यथाक्रमेण निदेशात् करिञ्च-
न्यादि अष्टौवशं विषये विना वांशं फलमात्रं करिञ्चाहिमेन ।

कूटयुद्धविधिज्ञेऽपि तस्मिन् सन्मार्गयोधिनि ।
भेजेऽभिसारिकावृत्तिं जयश्रीवैरगामिनौ ॥ ६९

६९ अ. । कूटयुद्धविधिज्ञेऽपि सन्मार्गयोधिनि तस्मिन् वैरगामिनौ जयश्रीः अभिसारिकावृत्तिं
भेजे ॥

६९ । कूटयुद्धविधिज्ञेऽपि कपटयुद्धप्रकाराभिज्ञेऽपि सन्मार्गेण योधिनि
धर्मयोद्धरि तस्मिन् अतिथौ वैरगामिनौ जयश्रीः अभिसारिकावृत्तिं भेजे ।
'कान्तार्थिनी तु या याति संज्ञेतं साभिसारिका' इत्यमरः । जयश्रीः
तमन्विष्य आगच्छदित्यर्थः ॥

७० । त्रिणि कण्टकयन्त्राणौ ज्ञानिनेऽत्राङ्गशूकं करिञ्चन एवम् वैरगामिनौ
जयश्री अभिसारिकावृत्तिं अवलम्बनं करिञ्चनं येषां तैश्चैव जयश्रीः आगमनं करिञ्चनं ।

प्रायः प्रतापभग्नत्वादरीणां तस्य दुर्लभः ।

रणो गन्धर्वपश्येव गन्धभिन्नान्यदन्तिनः ॥ ७०

७० अ. । अरीणां प्रतापभग्नत्वात् तस्य गन्धभिन्नान्यदन्तिनः गन्धविपक्ष इव प्रायः रणः दुर्लभः ॥

७० । अरीणां सर्वेषामपि प्रतापेन अतितेजसा एव भग्नत्वात् तस्य
राजः, गन्धेन मन्दगन्धेन एव भिन्ना भग्नान्ये दन्तिनो येन तस्य

गन्धद्विपस्य इव प्रायः प्रायेण रणो दुर्लभः । खलर्थयोगेऽपि शीघ्रविवक्षायां
षष्ठीमिच्छन्ति इत्युक्तम् ॥

१० । मन्त्रादी मातृजेन मन्त्रके येन गच्छेन अथ इत्थी भग्नोऽनाह इहेषा
पराचूथ इव, उक्तं विक्रमवाता भग्नमाहम भग्नगणेश ईश्वर महित युक्त इहर्षण्ड
इहेषाहिन ।

प्रवृद्धौ ह्यीयते चन्द्रः समुद्रोऽपि तथाविधः ।

स तु तत्समवृद्धिश्च न चाभूत्ताविव क्षयी ॥ ७१

७१ अः । प्रवृद्धौ (सत्वां) चन्द्रः ह्यीयते, समुद्रः अपि तथाविधः, सः तु तत्सम-
वृद्धिः च, तौ इव क्षयी न अभूत् ॥

७१ । प्रवृद्धौ सत्वां चन्द्रो ह्यीयते । समुद्रोऽपि तथाविधः चन्द्रवदेव
प्रवृद्धौ ह्यीयते । 'प्रवृद्धः' इति वा पाठः । स राजा तु ताभ्यां चन्द्रसमुद्राभ्यां
समावृद्धिर्यस्य सः तत्समवृद्धिश्च अभूत् । तौ चन्द्रसमुद्रौ इव क्षयी,
'जिहृक्षि' इत्यादिना इति प्रत्ययः । न अभूत् ॥

१० । राजा अतिथिं छत्रं च समुद्रं शान्तिं वृद्धिं प्राप्तुं इहेतेन, किञ्च वृद्धिं अति-
थानिवक्तुं छत्रं च समुद्रं येन कथं प्राप्तुं इहेषा थाके, तिन तौशदिनेन नात्र कदाचि
कौण्ठां प्राप्तुं न नार्हे ।

सन्तस्तस्याभिगमनादत्यर्थं महतः कृशाः ।

उद्धेरिव जीमूताः प्रापुर्दातृत्वमर्थिनः ॥ ७२

७२ अः । अत्यर्थं कृशाः (अतएव) जर्छिनः सन्तः महतः तस्य अभिगमनात्
उद्धेः (अभिगमनात्) जीमूताः इव दातृत्वं प्रापुः ॥

७२ । अत्यर्थं कृशा दरिद्रा अतएव अर्थिनो याचनशीलाः सन्तो
विहांसः महतः तस्य राज्ञः अभिगमनात् उद्धेः अभिगमनात् जीमूता
इव दातृत्वं प्रापुः । अर्थिषु दानभोगपर्याप्तं धनं प्रयच्छतीत्यर्थः

११ । येष येन जननि इहेते जनग्रहण करिषा तांश पुनराय वर्षण करे, उक्तं
दरिद्रं मायु अर्थिगण सेहे सदायत्र अतिथिं निकटे प्राप्तुं नातिरिक्त अर्थं प्राप्तुं इहेषा
तांश दानं धारा आपनारा दाता नामे थात इहेषाहिन ।

स्तूयमानः स जिह्वाय स्तुत्यमेव समाचरन् ।

तथापि ववृधे तस्य तत्कारिद्वेषिणो यशः ॥ ७३

७३ अः । सः स्तुत्यम् एव समाचरन् (अतएव) स्तूयमानः (मन्) जिह्वाय,
तथापि तत्कारिद्वेषिणः तस्य यशः ववृधे ॥

७३ । स राजा सुखं स्तोत्रार्चमेव यत् तदेव समाचरन् अतएव स्तूयमानः सन् जिह्वाय ललज्ज । तथापि क्षीणत्वेऽपि तत्कारिणः स्तोत्रकारिणो हेष्टोति तत्कारिहेषिणः तस्य राज्ञो यशो वल्लभे । गुणाढ्यास्य सतः पुंसः सुतो लज्जेव भूषणम् इति भावः ॥

७३ । তিনি স্থিতিবাদের উপযুক্তকার্য্য করিতেন, কিন্তু কেহ প্রশংসা করিলে সাতিশয় লজ্জিত হইতেন; তথাপি স্থাবরবিধিষ্ট অতিথির যশ সর্বত্র পরিব্যাপ্ত হইয়াছিল ।

दुरितं दर्शनेन घ्नन् तत्त्वार्थेन नुदंस्तमः ।

प्रजाः स्वतन्त्रयाश्चक्रे शश्वत् सूर्य्य इवोदितः ॥ ७४

७४ अः । (सः) उदितः सूर्य्यः इव दर्शनेन दुरितं घ्नन् तत्त्वार्थेन तमः नुदन् शश्वत् प्रजाः स्वतन्त्रयाश्चक्रे ॥

७४ । स राजा उदितः सूर्य्य इव दर्शनेन दुरितं घ्नन् निवर्त्तयन् । तथाच स्मर्यते - “अग्निचित् कपिला सती राजा भिक्षुर्माहोदधिः । दृष्टमात्राः पुनन्ये ते तस्मात् पश्येत नित्यशः ॥” इति । तत्त्वस्य वस्तुतत्त्वस्य अर्थेन समर्थनेन प्रकाशेन च तमोऽज्ञानं ध्वान्तञ्च नुदन् शश्वत् प्रजाः स्वतन्त्रयाश्चक्रे स्वाधीनाश्चकार ॥

७४ । তিনি সমুদিত সূর্য্যের ন্যায় দর্শনদ্বাৰ্ণে অজ্ঞানগণের পাপকল্প করিতেন এবং বস্তুতত্ত্বের অংশদ্বারা তাহাদিগের অজ্ঞানান্ধকার দূর করিতেন; এইরূপে অতিথি প্রজাগণকে স্বাধীনে আনিয়ন করিয়াছিলেন ।

इन्दोरगतयः पद्मे सूर्य्यस्य कुमुदेऽंशवः ।

गुणास्तस्य विपक्षेऽपि गुणिनो लेभिरेऽन्तरम् ॥ ७५

७५ अः । इन्दोः अंशवः पद्मे अगतयः सूर्य्यस्य (अंशवः) कुमुदे (अगतयः) गुणिनः तस्य गुणाः विपक्षे अपि अन्तरं लेभिरे ॥

७५ । इन्दोः अंशवः पद्मे अगतयः प्रवेशरहिता इत्यर्थः । सूर्य्यस्य अंशवः कुमुदे अगतयः, गुणिनः तस्य गुणान् विपक्षे शत्रौ अपि अन्तरम् अवकाशं लेभिरे प्रापुः ॥

पराभिसन्धानपरं यद्यप्यस्य विचेष्टितम् ।

जिगीषोरश्वमेधाय धर्म्यमेव बभूव तत् ॥ ७६

७६ अः । अश्वमेधाय जिगीषोः अस्य विचेष्टितं यद्यपि पराभिसन्धानपरं, (तथापि) तत् धर्म्यम् एव बभूव ॥

৩৬। অশ্বমেধায় জিগীষো: অস্ব বিচেष्टিতং দিগ্বিজয়রূপং যদ্যপি
পরামিসম্ভানপরং শতুবন্ধনপ্রধানং তথাপি তত্ ধর্ম্যং ধর্মান্দনপেতমিষ । ‘ধর্ম-
পথ্যর্থন্যায়াদনপেতং’ ইতি যত্ প্রত্যয়: । বমূব । ‘মন্ত্রপ্রভাবোক্তাঙ্ক-
শক্তিभि: পরান্ সন্দেহ্যত্’ ইতি কৌটিল্য: ।

৭৫—৭৬। কমনে চক্রকিরণের গতি নাই এবং কুমুদেও দিবাকরকিরণ প্রবেশ
করে না; কিন্তু গুণশালী রাজা অতিথির গুণনিচয় কি স্বপক্ষ কি দিপক্ষ সর্বত্রই
অবাধে প্রবেশলাভ করিত; এমন কি, অশ্বমেধের জন্য দিগ্বিজয়ভিলাষী মহাপতি
শক্রপীড়নও ধর্মসম্রত হইয়াছিল।

এবমুদয়ন্ প্রभावेण शास्त्रनिर्दिष्टवर्त्मना ।

वृषेव देवो देवानां राज्ञां राजा बभूव स: ॥ ৩৩

৩৩ অ:। যৎ শাস্ত্রনির্দিষ্টবর্ত্মনা প্রভাবেণ উদয়ন্ স: বৃষা দেবানাং দেব: ইব
রাজা রাজা বমূব ।

৩৩। एवं शास्त्रनिर्दिष्टवर्त्मना शास्त्रोपदिष्टमार्गेण प्रभावेण कोश-
दण्डजेन तेजसा । ‘स प्रभाव: प्रतापस्य यत्तेज: कोशदण्डजम्’ इत्यमर: ।
उदयन् उदयुञ्जान: स: वृषा वासवो देवानां देवो देवदेव इव राज्ञां राजा
राजराजो बभूव ॥

৭৭। ইহা যেমন দেবগণের দেব, তদ্রূপ নৃপতি অতিশি বিধিবোধিত পথে
প্রবর্তিত থাকিয়া স্বীয় প্রভাবদ্বারা রাজগণের ও রাজা হইয়াছিলেন।

पञ्चमं लोकपालानामूचु: साधर्म्ययोगत: ।

भूतानां महतां षष्ठमष्टमं कुलभূभृताम् ॥ ৩৮

৩৮ অ:। (তং) সাধর্ম্ম্যযোগত: লোকপালানাং পঞ্চমং মহতাং ভূতানাং ষষ্ঠং কুল-
ভূম্বতাম্ অষ্টমম্ জচু: ॥

৩৮। তং রাজানমিতি শ্রেষ: । সাধর্ম্ম্যযোগত: যথাক্রমং লোকসংরক্ষণ-
পরোপকারমুদ্বারণরূপসমানধর্ম্মত্ববলাৎ লোকপালানাং ইন্দ্রাদীনাং চতুর্থা
পঞ্চমম্ জচু: । মহতাং ভূতানাং পৃথিব্যাদীনাং পঞ্চানাং ষষ্ঠম্ জচু: ।
কুলভূম্বতাং কুলাচলানাং মইন্দ্রমলয়াদীনাং সমানাম্ অষ্টমম্ জচু: ॥

৭৮। সমান গুণবত্তাহেহু তাঁহাকে লোকে ইন্দ্রাদি চতুর্লোকপালের পঞ্চম, পৃথিবী
আদি পঞ্চভূতের ষষ্ঠ এবং ইন্দ্র মলয়াদি মণ্ডকুলাচলের ষষ্ঠ বনিয়া নির্দেশ করিত।

दूरापवर्जितच्छत्रैस्तस्यान्नां शासनापिताम् ।

दधु: शिरोभिर्भूपाला देवा: पौरन्दरीमिव ॥ ৩৯

৬৬ অঃ । ভূপালাঃ শাসনাপিতা তস্য আত্মা দেবাঃ পৌরন্দরীম্ (আত্মাম্)
 ইব দূরাপবর্জিতচ্ছত্রেঃ শিরোমিঃ দধুঃ ॥

৬৭ । ভূপালাঃ শাসনেষু অর্পিতাম্ উপন্যস্তাং তস্য রাজ্ঞ আত্মা
 দেবাঃ পৌরন্দরীম্ ঐন্দ্রীম্ আত্মাম্ ইব দূরাপবর্জিতচ্ছত্রেঃ দূরাৎ পরিহৃতা-
 নপত্রৈঃ শিরোমিঃ দধুঃ ॥

৭০ । সুরগণ যেকণ সুররাজ পুরন্দরের আত্মাশাশন করেন, তদ্রূপ স্বর্গ-
 পূর ইহেতু মন্তকস্থিত আতপত্র পরিভাগপূর্বক ছত্রশৈল মন্তকে তাঁহার আত্ম-
 প্রতিশাশন করিতেন ।

ঋত্বিজঃ স তথানর্চং দক্ষিণাভিমর্মহাক্রতৌ ।

যথা সাধারণীভূতং নামাস্য ধনদস্য চ ॥ ৮০

৮০ অঃ । সঃ মহাক্রতৌ ঋত্বিজঃ দক্ষিণাভিঃ তথা আনর্চং, যথা অস্য ধন-
 দস্য চ নাম সাধারণীভূতম্ ॥

৮০ । স রাজা মহাক্রতৌ অশ্বমেধে ঋত্বিজো যাজকান্ দক্ষিণাভিঃ
 তথা আনর্চং অর্চয়ামাস । অর্চতঃ ভৌবাদিকাৎ সিদ্ । যথা অস্য
 রাজ্ঞো ধনদস্য চ নাম সাধারণীভূতম্ একীভূতম্ । উভয়োরপি ধনদ-
 সঙ্গী যথা স্নাতৃ তথৈত্বর্থঃ ॥

৮০ । তিনি অশ্বমেধযজ্ঞে যাজিকগণকে এতই প্রচুর দক্ষিণাদান করিয়াছিলেন
 যে, তৎকাল্য তিনিও কুবেরের তুল্য নিখাত ইহেগ্রাছিলেন ।

ইন্দ্ৰাদৃষ্টির্নিয়মিতগদোদ্রে কবৃत्तिर্যমোঽভূত্

যাদোনাথঃ শিবজলপথঃ কর্ম্মণে নৌচরণাম্ ।

পূর্বাণেদী তদনু বিদধে কোষবৃদ্ধি' কুবের-

স্তস্মিন্ দৃণ্ডোপনতচরিতং মেজিরে লোকপালাঃ ॥ ৮১

ইতি ঐরঘুবংশে মহাকাব্যে কালিদাসকৃতৌ অতিথিচরিতবর্ণনো

নাম সপ্তদশঃ সর্গঃ । ॥ ১৩

৮১ অঃ । ইন্দ্ৰাৎ দৃষ্টিঃ অভূত্, যমঃ নিয়মিতগদোদ্রে কবৃत्तिঃ (অভূত্) যাদো-
 নাথঃ নৌচরণাং কর্ম্মণে শিবজলপথঃ (অভূত্) তদনু পূর্বাণেদী কুবেরঃ 'কোষবৃদ্ধি'
 বিদধে, (ইতং) লোকপালাঃ স্তস্মিন্ (বিষয়ে) দৃণ্ডোপনতচরিতং মেজিরে ॥

৮১ । ইন্দ্ৰাৎ দৃষ্টিরভূত্, যমো নিয়মিতা নিবারিতা গদস্য রোগস্য
 উদ্রেক এব দৃষ্টির্যেন সঃ অভূত্ । যাদোনাথো বরুণো নৌচরণাং নাবিকানাং

কৰ্ম্মণে সস্কারায় শিবজলপথ: সুচরজলমার্গ: अभूत् । तदनु पूर्वापेक्षी
रघुरामादिमहिमाभिन्नः कुवेरः कोषवृद्धिं विदधे । इत्थं लोकपालः
तस्मिन् रात्रि विषये दण्डोपनतस्य शरणागतस्य चरितं वृत्तिं भेজिरे ।
“दुर्बलो बलवत्सर्वौ विरुद्धाच्छङ्कितादिभिः । वर्त्तेत दण्डोपनतो भर्त्तव्येव-
मवस्थितः ॥” इति कौटिल्यः ॥

इति श्रीमहामहोपाध्याय-कोलाचल-मल्लिनाथ-सूरिविरचितया सञ्जीवनी-
समाख्यया व्याख्यया समेतो—महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे
महाकाव्ये अतिथिचरितवर्णनो नाम समदशः सर्गः ॥ १७

৮১। দেবরাজ ইচ্ছ তাঁহার রাজ্যে প্রচুর পারিবারিক, যমরাজ শ্রীড়ার উদ্দেশ্যে
নিবারণ এবং জনাধিপতি দরুণ নোকাবিহারিগণের অসংখ্যজন্য জলপথ নিরাপদ
করিতেন। কুবের রঘুপ্রভৃতি পূর্নিতন মহাবীর রাজগণের মহিমা স্মরণ করিয়া
তাঁহার কোষাগার পূর্ণ রাখিতেন; এইরূপে লোকপালগণ শরণাগতের ন্যায় তাঁহার
কার্য্য করিয়াছিলেন।

अष्टादशः सर्गः ।

ॐ ॐ ॐ

स नैषधस्यार्थपतेः सुतायामुत्पादयामास निषिद्धशत्रुः ।

अनूनसारं निषधान्नगेन्द्रात् पुत्रं यमाहुर्निषधाख्यमेव ॥ १

१ अः । निषिद्धशत्रुः सः नैषधस्य अर्थपतेः सुतायां निषधात् नगेन्द्रात् अनून-
सारं पुत्रम् उत्पादयामास, यं निषधाख्यम् एव आहुः ।

यत्पादपांसुसम्पर्कादहत्यासोदपांसुला ।

कारुण्यसिन्धवे तस्मै नमो वैदेहिभ्यध्वे ॥

१ । निषिद्धशत्रुः निगारितरिपुः सः इतिथिः नैषधस्य निषधदेशा-
धीश्वरस्य अर्थपतेः राज्ञः सुतायां निषधात् निषधाख्यात् नगेन्द्रात् पर्वतात्
अनूनसारम् अनूनबलं पुत्रम् उत्पादयामास । यं पुत्रं निषधाख्यं निषध-
नामकम् एव आहुः ॥

२ । शत्रुविजयी नृपति अतिथिः, निषधपति अर्थपतिर उन्नतगण गर्भे नगत्राज
निषधेन कृत्य मातृवांन् "निषध" नाम्ने एक पुत्र उद्गमन करेन ।

तेनोक्तवीर्येण पिता प्रजायै कल्पिष्यमाणेन ननन्द यूना ।

सुवृष्टियोगादिव जीवलोकः शस्येन सम्पत्तिफलोन्मुखेन ॥२

१ अः । सुवृष्टियोगात् सम्पत्तिफलोन्मुखेन प्रसेन जीवलोकः इव उरुवीर्येण
(अतएव) प्रजायै कल्पिष्यमाणेन तेन यूना पिता ननन्द ॥

२ । उरुवीर्येण अतिपराक्रमेण अतएव प्रजायै लोकरक्षणार्थं
कल्पिष्यमाणेन तेन यूना निषधेन पिता अतिथिः सुवृष्टियोगात् सम्पत्ति-
फलोन्मुखेन शस्येन जीवलोक इव ननन्द जहर्ष ॥

३ । सुवृष्टिर्वर्षेण अष्टमकल फलान्मुत्त हरेण जीवलोक यैरूप मस्तुत्र गात्र करे,
उत्क्रम अतिथि अलुप्तपराक्रमशाली युवा निषधके अजात्रकणकना निष्कृत करिनेन
अहैरूप निष्कृत करिना आह्लासित हरेणेन ।

शब्दादिनिर्विशयं मुखं चिराय

तस्मिन् प्रतिष्ठापितराजशब्दः ।

कौमुदतेयः कुमुदावदातै-

द्यामर्जितां कर्मभिरारुरोह ॥ ३

१ अः । कौमुदतेयः शब्दादिमुखं निर्विश्वं चिराय तस्मिन् प्रतिष्ठापित-
राजशब्दः (सन्) कुमुदावदातेः कर्मभिः अर्जितां वाम् आररोह ॥

२ । कुमुदत्वा अपत्यं पुमान् कौमुदतेयः अतिथिः शब्दादि शब्द-
स्यर्थादि मुखं सुखसाधनं विषयवर्गं निर्विश्वं उपभुज्य चिराय तस्मिन् निष-
धाख्ये पुत्रे प्रतिष्ठापितराजशब्दो दत्तराज्यः सन् कुमुदावदातेः निर्मलैः
कर्मभिः अश्वमेधादिभिः अर्जितां सम्पादितां यां स्वर्गम् आररोह ॥

३ । अनसुत्रं कूम्बघोडनस्र अतिथिं सुखसाधनं अश्वमेधादि विषयस्य उपभोगं
कस्मिन् शीघ्रं तस्य निषधस्र अति आकाशं अर्जनपूर्वकं अश्वमेधादि विषयं कर्मणः
वर्गवाप्ये अयनं कस्मिन् ।

पौत्रः कुशस्यापि कुशेशयाज्ञः ससागरां सागरधीरचेताः ।

एकातपत्रां भुवमेकवीरः पुरार्गलादीर्घभुजो बुभोज ॥ ४

४ अः ॥ कुशेशयाज्ञः सागरधीरचेताः एकवीरः पुरार्गलादीर्घभुजः कुशस्य पौत्रः
अपि ससागराम् एकातपत्रां भुवं बुभोज ॥

४ । कुशेशयाज्ञः शतपत्रलोचनः । 'शतपत्रं कुशेशयम्' इत्यमरः ।
सागरधीरचेताः ससुद्रगन्धोरचित्त एकवीरः असह्यशूरः पुरस्य अर्गला
कपाटविश्वम्भः, 'तद्विष्णुर्गर्गलं न ना' इत्यमरः । तद्विष्वभुजः कुशस्य
पौत्रो निषधोऽपि ससागराम् एकातपत्रां भुवं बुभोज पात्रयामाम । 'भुजो
ऽनयने' इत्युक्तेः परस्मैपदम् ॥

४ । अर्जुनलोचनं सागरतूनां धीरचित्तं सुद्रगन्धोर अर्जुनस्य नाभौ सुदीर्घबाहू
अविभीक्ष्णं वीरं कूम्बघोडं निषधो एकच्छत्रो समागतां धरित्रीं लोकं पावनं कस्मिन्
नागिनेन ।

तस्यानलौजास्तनयस्तदन्ते वंशश्रियं प्राप नलाभिधानः ।

यो नडलानीव गजः परेषां बलान्यमृद्भान्नलिनाभवत्तुः ॥ ५

५ अः । अनलौजाः नलभिधानः तस्य तनयः तदन्ते वंशश्रियं प्राप ।
नलिनाभवत्तुः यः गजः नडलानि इव, परेषां बलानि अमृद्भात् ॥

५ । अनलौजा नलाभिधानो नलाख्यस्तस्य निषधस्य तनयः तस्य
निषधस्य अन्ते अवसाने वंशश्रियं राज्यलक्ष्मीं प्राप । नलिनाभवत्तो
यो नलः गजो नडलानि नडपायल्लानि इव 'नडपावाड्डुलच्' इति
डलच्प्रत्ययः । परेषां बलानि अमृद्भात् अमर्दं ॥

६ । अनसुत्रं कस्मिन् अर्जुनस्य अतिथिं निषधस्र अर्जुनस्य नाभौ सुदीर्घबाहू अनल-

ଏତ “ନଳ” ଶାଢ଼ୀରାଶି ଗାଢ଼ କରିଲେନ ; ଗନ୍ଧରାଶି ସେକ୍ଷେ ନଳବନ ଉପ୍ପ କରେ, ଅନ୍ନବିନ୍ୟସନ
ନଳଓ ଉଦ୍ଧାପ ଗ୍ରହମାନ ବିସର୍ଜିତ କରିବାହିଲେନ ।

ନଭଃସ୍ବରୈର୍ଗୀତୟଶାଃ ସ ଲେଧି

ନଭଃସ୍ତଲକ୍ଷ୍ୟାମତନୁଂ ତନୁଜମ୍ ।

କ୍ଷ୍ୟାତଂ ନଭଃ ଶବ୍ଦମଧ୍ୟେନ ନାମ୍ନା

କାନ୍ତଂ ନମୋମାସମିବ ପ୍ରଜାନାମ୍ ॥ ୬

୬ ଅ. । ନଭଃସ୍ବରୈଃ ଗୀତୟଶାଃ ସଃ ନଭଃସ୍ତଲକ୍ଷ୍ୟାମତନୁଂ ନଭଃଶବ୍ଦମଧ୍ୟେନ ନାମ୍ନା
କ୍ଷ୍ୟାତଂ ନମୋମାସମ୍ ଇବ ପ୍ରଜାନାଂ କାନ୍ତଂ ତନୁଜଂ ଲେଧି ॥

୭ । ନଭଃସ୍ବରୈଃ ଗନ୍ଧର୍ବାଦିଭିଃ ଗୀତୟଶାଃ ସଃ ନଳଃ ନଭଃସ୍ତଲକ୍ଷ୍ୟାମତନୁଂ
ନଭଃଶବ୍ଦମଧ୍ୟେନ ନାମ୍ନା ଆକ୍ଷ୍ୟାତମ୍ ନଭଃଶବ୍ଦସଂସ୍ପର୍ଶକମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ନମୋମାସ-
ମିବ ଆବଣମାସମିବ ପ୍ରଜାନାଂ କାନ୍ତଂ ପ୍ରିୟଂ ତନୁଜଂ ପୁତ୍ରଂ ଲେଧି ॥

୮ । ତତ୍କାଳେ ବିଶାଳବିହାରୀ ଗନ୍ଧର୍ବଗଣ ନରପତି ନିଷଦେବ କୌଣ୍ଡିନୀଶା କୌର୍ତ୍ତନ କରିତେ
ଗାଗିନ, ତିନି ଆକାଶଭୂମି ଆଗଳ କଳେବର ଏକ ତନୟ ଗାଢ଼ କରିଲେନ ; ଆକାଶେର
ନିଷଦେବ ନାମ ଇହିତେ ନିଷଦତନୟ “ନାଭ” ନାମେ ବିଖ୍ୟାତ ଇହିଲେନ ଏବଂ ଏ ତନୟଓ ଆବଣ-
ବାତମେର ବାସିନୀଗାତ୍ର ଶାସ୍ତ୍ର ଅଭ୍ୟାସେନ ଅତୀବ ପ୍ରିୟମାଧନ କରିବାହିଲେନ ।

ତସ୍ମୈ ବିଷ୍ଣୁଃସ୍ତରକୌଶଳାନାଂ ଧର୍ମୋତ୍ତରାସ୍ତତ୍ ପ୍ରଭବେ ପ୍ରଭୁତ୍ବମ୍ ।

ଋଗୈରଜର୍ଥ୍ୟଂ ଜରାସାପଦିଷ୍ଟମଦେହବନ୍ଧାୟ ପୁନର୍ବବନ୍ଧ ॥ ୭

୭ ଅ. । ଧର୍ମୋତ୍ତରଃ ପ୍ରଭବେ ତସ୍ମୈ ତତ୍ ଉତ୍ତରକୌଶଳାନାଂ ପ୍ରଭୁତ୍ବମ୍ ବିଷ୍ଣୁଃ ଜରାସା
ପଦିଷ୍ଟଂ ଋଗୈଃ ଅଜର୍ଥ୍ୟଂ ପୁନଃ ଅଦେହବନ୍ଧାୟ ବବନ୍ଧ ॥

୮ । ଧର୍ମୋତ୍ତରଓ ଧର୍ମପ୍ରଧାନଃ ସ ନଳଃ ପ୍ରଭବେ ସମର୍ଥାୟ ତସ୍ମୈ ନଭଃସେ ତଦୁତ୍ତର-
କୌଶଳାନାଂ ପ୍ରଭୁତ୍ବମ୍ ଆଧିପତ୍ୟଂ ବିଷ୍ଣୁଃସ୍ତ ଦତ୍ତ୍ବା ଜରାସା ଜରାସା ପଦିଷ୍ଟଂ ବାହ୍ୟେ
ସିକ୍ଷିତମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ଋଗୈଃ ଅଜର୍ଥ୍ୟଂ ତେଃ ସହ ସଂଗ୍ରହମ୍ । ‘ଅଜର୍ଥ୍ୟଂ ସଂଗ୍ରହମ୍’
ଇତି ନିପାତଃ । ପୁନରଦେହବନ୍ଧାୟ ପୁନର୍ଦେହସଂସ୍ଥାନିପ୍ରାପ୍ତୟେ ବବନ୍ଧ । ମୋକ୍ଷାର୍ଥ
ସଂଗ୍ରହ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅଦେହବନ୍ଧାୟେତ୍ୟତ୍ର ପ୍ରସଂଜ୍ୟପ୍ରତିଷେଧେଽପି ନ ଉଚ୍ୟତେ ॥

୯ । ଧର୍ମଶିଳା ନରପତି ନଳ ସ୍ତ୍ରୀପାତ୍ରା ଉନୟେର ଇଚ୍ଛା ଅପୋଧାତ୍ର ଆଧିପତ୍ୟ ନାଶ
କରିବା ଶୁକ୍ତିଗାଢ଼ କାମନାସ୍ତେ ବୃଦ୍ଧକାଳୋଚିତ ସନ୍ତୋଷ ଆଶ୍ରୟପୂର୍ବକ ଶୁଣ୍ଠଗଣସହ ବିଚରଣ
କରିତେ ଗାଗିଲେନ ।

ତେନ ଦ୍ବିପାନାମିବ ପୁଣ୍ଡରୀକୋ

ରାଜ୍ଞାମଜୟୋଽଜନି ପୁଣ୍ଡରୀକଃ ।

शान्ते पितर्याहृतपुण्डरीका

यं पुण्डरीकाक्षमिव श्रिता श्रीः ॥ ८

८ अ. । तेन द्विपानां पुण्डरीकः इव राज्ञाम् अजय्यः पुण्डरीकः (पुत्रः) अजनि, पितरि श्रान्ते (सति) आहृतपुण्डरीका श्रीः पुण्डरीकाक्षम् इव श्रिता ॥

८। तेन नभसा द्विपानां पुण्डरीको दिग्गजविशेष इव राज्ञाम् अजय्यो जेतुम् अशक्यः । 'अजय्यजय्यौ शब्दार्थे' इति निपातनात् भाषुः । पुण्डरीकः पुण्डरीकाक्ष्यः पुत्रः अजनि जनितः । पितरि श्रान्ते स्वर्गते सति आहृत-पुण्डरीका गृहीतश्चेतपद्मा श्रीः यं पुण्डरीकं पुण्डरीकाक्षं विष्णुम् इव श्रिता ॥

८। नृपति नाड दिग्गजविशेष इव राज्ञाम् अजय्यो जेतुम् अशक्यः । 'अजय्यजय्यौ शब्दार्थे' इति निपातनात् भाषुः । पुण्डरीकः पुण्डरीकाक्ष्यः पुत्रः अजनि जनितः । पितरि श्रान्ते स्वर्गते सति आहृत-पुण्डरीका गृहीतश्चेतपद्मा श्रीः यं पुण्डरीकं पुण्डरीकाक्षं विष्णुम् इव श्रिता ॥

स क्षेमधन्वानममोघधन्वा पुत्रं प्रजाक्षेमविधानदक्षम् ।

क्ष्मां लभयित्वा क्षमयोपपन्नं वने तपः क्षान्ततरश्चचार ॥ ९

९ अ. । अमोघधन्वा सः प्रजाक्षेमविधानदक्षं क्षमया उपपन्नं क्षेमधन्वानं पुत्रं क्ष्मां लभयित्वा क्षान्ततरः (सन्) वने तपः चचार ॥

९। अमोघं धनुर्यस्य सः अमोघधन्वा । 'धनुषश्च' इत्यनङ्गादेशः समासान्तः । स पुण्डरीकः प्रजानां क्षेमविधाने दक्षं क्षमयोपपन्नं क्षान्तियुक्तं क्षेमं धनुर्यस्य तं क्षेमधन्वानं नाम पुत्रम् । 'वा संज्ञायाम्' इत्यनङ्गादेशः । क्ष्मां लभयित्वा प्रापय्य । लभेर्गत्ययैत्वात् द्विकर्मकत्वम् । क्षान्ततरः अत्यन्तसहिष्णुः सन् वने तपश्चचार ॥

९। अवार्थकायुक्तं पुण्डरीकं प्रजाक्षेमविधाने निपुणः क्षमया उपपन्नं क्षेमधन्वानं नाम सः अमोघधन्वा । 'धनुषश्च' इत्यनङ्गादेशः समासान्तः । स पुण्डरीकः प्रजानां क्षेमविधाने दक्षं क्षमयोपपन्नं क्षान्तियुक्तं क्षेमं धनुर्यस्य तं क्षेमधन्वानं नाम पुत्रम् । 'वा संज्ञायाम्' इत्यनङ्गादेशः । क्ष्मां लभयित्वा प्रापय्य । लभेर्गत्ययैत्वात् द्विकर्मकत्वम् । क्षान्ततरः अत्यन्तसहिष्णुः सन् वने तपश्चचार ॥

अनीकिनीनां समरेऽग्रयायी तस्यापि देवप्रतिमः सुतोऽभूत्
व्यश्रूयतानीकपदावसानं देवादि नाम त्रिदिवेऽपि यस्य ॥ १०

१० अ. । तस्य अपि समरे अनीकिनीनाम् अग्रयायी देवप्रतिमः सुतः अभूत्, अनीकपदावसानं देवादि यस्य नाम (देवानौकः इति) त्रिदिवे अपि व्यश्रूयत ॥

१०। तस्य क्षेमधन्वनः अपि समरे अनीकिनीनां चमूनाम् अग्रयायी

દેવપ્રતિમ દ્વન્દ્વાદિકલ્પઃ સુતઃ અભૂત્ । અનોકપદાવસાનમ્ અનોકશબ્દાન્તં
દેવાદિ દેવશબ્દપૂર્વં યસ્ય નામ દેવાનોક ઇતિ નામધેયં ત્રિદિવે સ્વર્ગે અપિ
અચ્ચૂયત વિચ્યુતમ્ ॥

૧૦ । ભૂમિપાન ક્ષેમધન્વાર દેવજૂના એક તનત્ર જગે, ટાંહાર નામ “દેવાનોક”
એ દેવાનોક સમરે મૈઘગધેર અગ્રગામી હૈવેન એવં દેવલોકે૭ હૈશર નામ
વિષ્ણુ હૈત ।

પિતા સમારાધનતત્પરેણ પુત્રેણ પુત્રી સ યથૈવ તેન ।

પુત્રસ્તથૈવાત્મજવત્સલેન સ તેન પિત્રા પિત્રમાન્ બભૂવ ॥૧૧

૧૧ અઃ । સઃ પિતા સમારાધનતત્પરેણ તેન પુત્રેણ યથૈવ પુત્રી બભૂવ, તથૈવ સઃ
પુત્રઃ આત્મજવત્સલેન તેન પિત્રા પિત્રમાન્ બભૂવ ॥

૧૧ । સ પિતા ક્ષેમધન્વા સમારાધનતત્પરેણ શુશ્રૂષાપરેણ તેન પુત્રેણ
યથૈવ પુત્રો બભૂવ, તથૈવ સઃ પુત્રો દેવાનોકઃ આત્મજવત્સલેન તેન પિત્રા પિત્ર-
માન્ બભૂવ । લોકે પિતૃત્વપુત્રત્વયોઃ ફલમનયોરેવ આસીદિત્યર્થઃ ॥

૧૧ । ક્ષેમધન્વા યેમન પિતૃકૃત્રાપરાયણ દેવાનોકેક પ્રાપ્ત હૈશા પરમસ્થી
હૈશાહિલેન, તદ્ગત તનત્ર દેવાનોક૭ પૂત્રવંસન પિતાર ક્ષેશ આપનાકે પિતૃમાન્
બભિન્ના મને કરિશાહિલેન ।

પૂર્વસ્તયૌરાત્મસમે ચિરોદા-

માત્મોદ્ભવે વર્ણચતુષ્ટયસ્ય ।

ધુરં નિધાયૈકનિધિર્ગુણાનાં

જગામ યજ્ઞા યજમાનલોકમ્ ॥ ૧૨

૧૨ અઃ । ગુણાનામ્ એકનિધિઃ યજ્ઞા તયોઃ પૂર્વઃ આત્મસમે આત્મોદ્ભવે ચિરોદા
વર્ણચતુષ્ટયસ્ય ધુરં નિધાય યજમાનલોકં જગામ ॥

૧૨ । ગુણાનામેકનિધિર્યજ્ઞા વિધિવદિષ્ટવાન્, તયોઃ પિતૃપુત્રયોર્મધ્યે
પૂર્વઃ પિતા ક્ષેમધન્વા આત્મસમે સ્વતુલ્યે આત્મોદ્ભવે પુત્રે દેવાનોકે ચિરોદા
ચિરધૃતાઃ, વર્ણચતુષ્ટયસ્ય ધુરં રક્ષાભારં નિધાય યજમાનલોકં વૃષ્ટલોકં
નાકં જગામ ॥

૧૨ । ગુણનિધિ યાગ્નીલ ભૂમિપતિ ક્ષેમધન્વા આચરૂના તનત્રેર ઇતિ બ્રાહ્મણાનિ
વર્ણચતુષ્ટયેર ચિરધૃત રક્ષાભાર અર્પણપૂર્વક સૂર્યલોકે પ્રશ્ન કરિલેન ।

वशी सुतस्तस्य वशंवदत्वात्
स्वेषामिवासीत् द्विषतामपीष्टः ।
सक्तद्विविमानपि हि प्रयुक्तं
माधुर्यमीष्टे हरिणान् ग्रहीतुम् ॥ १३

१३ अः । तस्य वशी सुतः वशंवदत्वात् स्वेषाम् इव द्विषताम् अपि इष्टः आसीत्
हि (तथाहि) प्रयुक्तं माधुर्यं सक्तं विविमान् अपि हरिणान् ग्रहीतुम् ईष्टे ॥

१३ । तस्य देवानौकस्य वशी समर्थः सुतः अहीनगुर्नामिति वक्ष्य-
माणनामकः वशं वशकरं मधुरं वदतीति वशंवदः । 'प्रियवशे वदः खच्च'
इति खच्चप्रत्ययः । तस्य भावस्तत्त्वम् तस्मात् । इष्टवादित्वात् । स्वेषा-
मिव द्विषताम् अपि इष्टः प्रियः आसीत् । अर्थादेव अनौकनिर्धारणं
लभ्यते । तथाहि—प्रयुक्तमुच्चारितं माधुर्यं सक्तदेकवारं विविमान्
भीतान् अपि हरिणान् ग्रहीतुं वशीकर्त्तुम् ईष्टे शक्नोति ॥

१० । देवानौकेन "अहीनः" नाम्नं क्लितेन्द्रिय एक तनय जगज्जगत् करे,
हस्तिगण एकवारं तीक्ष्णोष्ठ इष्टेनैव माधुर्यात्वेन वेधन पुनराय दमोद्धृत इव, उज्ज्वल
तिनिष्ठ प्रियवशतात्वेन अजनगणैर आग्र शक्रनिर्गणैः प्रियतर इष्टेनाहितेन ।

अहीनगुर्नाम स गां समयामहीनबाहुद्रविणः शशास ।

यो हीनसंसर्गपराङ्मुखत्वात् युवापानर्थैर्व्यसनैर्विहीनः ॥ १४

१४ अः । अहीनबाहुद्रविणः हीनसंसर्गपराङ्मुखत्वात् युवा अपि व्यसनेः
असनेः विहीनः यः अहीनगुः नाम, सः समयां गां शशास ॥

१४ । अहीनबाहुद्रविणः समयभुजपराक्रमः । 'द्रविणं काश्चनं
विश्वं द्रविणञ्च पराक्रमः' इति विश्वः । हीनसंसर्गपराङ्मुखत्वात् नोच-
संसर्गविमुखत्वात् हेतोः युवा अपि अनर्थैः अनर्थकरैः व्यसनैः पानयता-
दिभिः विहीनो रहितो योऽहीनगुर्नाम स पूर्वीक्तो देवानौकसुतः समयां
सर्वां गां भुवं शशास ॥

१४ । भुजवीर्यमप्यत्र देवानौकतनय अहीनः युवा इष्टेनैव नोचसंसर्गविमुखताहेतु
अनर्थकरं मद्यपानादि काम-क्रान्दय वासननिवृत्त इष्टेना समयां पृथिवीराजा नाम्नं
करिष्यदित्येन ।

गुरोः स चानन्तरमन्तरज्ञः पुंसां पुमानाद्य इवावतीर्णः ।

उपक्रमैरखलितैश्चतुर्भिश्चतुर्दिगीशद्यतुरो बभूव ॥ १५

१५ अ.। पुंसाम् अन्तरङ्गः चतुरः सः गुरोः अनन्तरम् अवतीर्णः आद्यः
पुमान् इव अस्त्वलितैः चतुर्भिः उपक्रमैः चतुर्दिगौशः बभूव ॥

१५। पुंसाम् अन्तरङ्गो विशेषज्ञः चतुरो निबुधः सः अज्ञानगुह्य
गुरोः पितुरनन्तरम् अवतीर्णो भुवं प्राप्त आद्यः पुमान् विष्णुरिव अस्त्वलितैः
अप्रतिहतैः चतुर्भिः उपक्रमैः सामान्यपादैः। 'सामादिभिरुपक्रमैः'
इति मनुः। चतुर्दिगौशः चतसृषां दिशामोशो बभूव ॥

१६। जनक देवानौकेन देशेन मानवगणेषु विशेषतः अतिनिष्ठः अश्विनश्च
विष्णुश्च आत्रि अष्टमः अवनितेन अवतीर्ण इत्येव आदिभिरुपक्रमैः विष्णुश्च आत्रि अष्टमश्च
नामादि उपक्रमैः चतुर्दिगौशः अश्विनश्च इत्येव अष्टमश्च

तस्मिन् प्रयाते परलोकयात्रां

जैतर्थादीनां तनयं तदीयम् ।

उच्चैःशिरस्त्वाज्जितपारियात्रं

लक्ष्मीःसिधेवे किल पारियात्रम् ॥ १६

१६ अ.। अरीणां जैतरि तस्मिन् परलोकयात्रां प्रयाते (सति) उच्चैःशिर-
स्त्वात् जितपारियात्रं पारियात्रं तदीयं तनयं लक्ष्मीः सिधेवे किल ॥

१६। अरीणां जैतरि तस्मिन् अज्ञानगौ परलोकयात्रां प्रयाते प्राप्ते
सति उच्चैःशिरस्त्वात् उन्नतशिरस्त्वात् जितः पारियात्रः कुलशैलविशेषो
येन तं पारियात्रं पारियात्राख्यं तदीयं तनयं लक्ष्मीः राज्यलक्ष्मीः
सिधेवे किल ॥

१७। अनन्तरं शक्रजिज्ञो अश्विनश्च वर्षे गन्धः करिणे उन्नत उन्नत पाद्विषाजः श्वेद
उन्नतमण्डकपत्रा पाद्विषाजः नामक कुलाश्वके अतिक्रम करिणेन एव राजलक्ष्मी
उन्नत उन्नत आश्रय करिणाहिलेन ।

तस्याभवत् सूनुरुदारशीलः

शिलः शिलापटुविशालवज्राः ।

जितारिपक्षोऽपि शिलीमुखैर्यः

शालीनतामत्रजदोऽडमानः ॥ १७

१७ अ.। तस्य उदारशीलः शिलापटुविशालवज्राः शिलैः स्तुतः अभवत् । यः
शलीमुखैः जितारिपक्षः अपि ईड्यमानः (सन्) शालीनतान् अत्रजत् ॥

१७। तस्य पारियात्रस्य उदारशीलो मन्त्रावतः 'शिलं स्वभावे मन्त्रे'

इत्यमरः । शिलापट्टविशालवत्ताः शिलः शिलाख्यः सूनुर्मभवत् । यः
सूनुः शिलोमुखे बाणैः । 'अनिबाणौ शिलोमुखौ' इत्यमरः । जितारि-
पक्षः अपि । ईडामानः स्तुमानः सन् शालोनताम् अष्टृष्टतां लज्जाम्
अव्रजत् अगच्छत् 'स्यादष्टृष्टे तु शालोनः' इत्यमरः । 'शालोनकौपौने
अष्टृष्टाकार्ययोः' इति निपातः ॥

११ । महाराष्ट्र पारिवारिक उद्धारकविद्युत् शिवाजीराजेन नाम एक तनय जन्मग्रहण करेन, तिमि शरद्वारा अत्रिपक्ष पत्राजित करिजेन एव
केश ईश्वरक प्रभसा करिजेन तिमि अतीव मज्जित हईजेन ।

तमात्मसम्पन्नमनिन्दितात्मा

कृत्वा युवानं युवराजमेव ।

सुखानि सोऽभुङ्क्त सुखोपरोधि

वृत्तं हि राज्ञामुपरुहवृत्तम् ॥ १८

१८ अः । अनिन्दितात्मा सः आत्मसम्पन्नं युवानं तं युवराजं कृत्वा एव सुखानि
अभुङ्क्त, हि (यस्मात्) राज्ञां वृत्तं सुखोपरोधि (अतएव) उपरुहवृत्तम् ॥

१८ । अनिन्दितात्मा अगर्हितस्वभावः स पारियात्रः आत्मसम्पन्नं
बुद्धिसम्पन्नम् 'आत्मा यत्नो धृतिर्विद्धिः स्वभावो वद्व्य वस्य च' इत्यभयव्यापि
अमरः । 'युवानं तं शिलं युवराजं कृत्वा एव सुखानि अभुङ्क्त । न
त्वकृत्वा इति एवकाराद्यः । किमर्थं युवराजगण्डकरणमित्याशङ्क्य अथवा
सुखोपभोगो दुर्लभ इत्याह — सुखोपरोधोति । हि यस्मात् राज्ञां वृत्तं
प्रजापालनादिरूपं सुखोपरोधि बहुनत्वात् सुखप्रतिबन्धकम् । अतएव
उपरुहवृत्तं, कारादिवह्नपट्टगमित्यर्थः । उपरुहस्य स्वयन्मूढभारस्य च
सुखं नास्तीति भावः ॥

१८ । नरपतिगण वद्विध कार्याभारहतु काराकण्डर शिर अथभोगे एकाव
वकिठ इन, एउव अनिन्दितयजन पारियात्र मद्रु क्रिसम्पन्न युग तनय शिगके यो-
राज्ये अविशिक करिया अरु शान्तिप्रदये निरत हईजेन ।

तं रागबन्ध्ववितृप्तमेव भोगेषु सौभाग्यविशेषभोग्यम् ।

विलासिनीनामरतिक्षमापि जरा वृथा मत्सरिणी जहारा ॥ १९

१९ अः । रागबन्धुर्भोगेषु अविटृप्तम् एव (सन्तम्) विलासिनीनां सौभाग्य-
विशेषभोग्यं तम् अरतिक्षमा अपि (अतएव) वृथा मत्सरिणी जरा जहारा ।

१९ । रागं बध्नन्तीति रागबन्धनः रागप्रवर्त्तका इत्यर्थः, तेषु भोगेषु

विषयेषु अविलम्बमेव सन्तं, किञ्च, विलासिनोनां भोक्तृणां सौभाग्य-
विशेषेण सौन्दर्यातिशयेन हेतुना भोग्यं भोगार्हं 'चजोः कु घिण्यतोः' इति
कुत्वम् । तं पारियात्रं रतिक्षमा न भवतीति अरतिक्षमा अपि अतएव
वृथा मत्सरिणी रतिक्षमासु विलासिनीषु इत्यर्थः । जरा जहार वशीचकार ॥

१९ । अशूरागमसूत्रं भोगसूत्रे अतृप्तं मोक्षार्थाहेतुं वनवीगणेर मयाक् उपभोगा
नवगतिं शिलेर अति कामिनीदिगेर रतिदर्शनं मन्त्रिणी इहेवाहे येन जरा औक्षके
एकेवाने वशीभूतं करिष्य कर्णिन ।

उन्नाभ इत्युद्गतनामधेय-

स्तस्यायथार्थोद्गतनाभिरन्ध्रः ।

सुतोऽभवत् पङ्कजनाभकल्पः

कृतस्त्रस्य नाभिर्नृपमण्डलस्य ॥ २०

२० अ. । तस्य उन्नाभ इति उद्गतनामधेयः अयथार्थोद्गतनाभिरन्ध्रः, पङ्कजनाभ-
कल्पः, कृतस्त्रस्य नृपमण्डलस्य नाभिः, सुतः, अभवत् ॥

२० । तस्य शिलाख्यस्य उन्नाभ इत्युद्गतनामधेयः प्रसिद्धनामा यथार्थं
यथा तथा उद्गतं नाभिरन्ध्रं यस्य सः गम्भीरनाभिरित्यर्थः । तदुक्तम्—'स्वरः
सर्वं च नाभिश्च गाम्भीर्यं त्रिषु शस्यते' । पङ्कजनाभकल्पो विष्णुसदृशः
कृतस्त्रस्य नृपमण्डलस्य नाभिः प्रधानम् । 'नाभिः प्रधाने कस्तूरीमदेऽपि
क्षिप्तदीरितः' इति विश्वः । सुतः अभवत् । 'अच् प्रत्यन्वपूर्वात् साम-
लोन्ः' इत्यत्राजिति योगविभागादुन्नाभपञ्चनाभादयः सिद्धाः ॥

२० । अनन्तरं भूपाल शिलेर पञ्चनाभकूपा गडोदनाभिश्चरन्पुत्रं निधिनं नृप-
मण्डलेन अथान "उन्नाभ" नामे एक विधातुं पूज्यं अग्रगण्यं करिणेन ।

ततः परं वज्रधरप्रभावस्तदात्मजः संयति वज्रघोषः ।

बभूव वज्राकरभूषणायाः पतिः पृथिव्याः किल वज्राणाम् ॥ २१

२१ अ. । ततः परं वज्रधरप्रभावः संयति वज्रघोषः वज्राणाम् तदात्मजः वज्राकर-
भूषणायाः पृथिव्याः पतिः बभूव किल ॥

२१ । ततः परं वज्रधरप्रभाव इन्द्रतेजाः संयति संग्रामे वज्रघोषो-
ऽशनितुल्यध्वनिः वज्राणामो नाम तस्य उन्नाभस्य आत्मजो वज्राणां होर-
काणामाकराः खनय एव भूषणानि यस्याः तस्याः पृथिव्याः पतिः बभूव
किल ॥ वज्रं त्वस्त्रो कुलिशश्चक्रयोः । मणिमेदे रत्नमेदेऽप्यशना-
घातं नान्तरं । इति केशवः ॥

२१ । तदनन्तरं वज्रधर इन्द्रकुला प्रतापानी, मन्त्रे वज्रनिनाभी उन्नाडितमत्र “वज्र-
गात्र” शैत्रक-धनिभूषणा वज्रमतीर अधिपति इहेनेन ।

तस्मिन् गते द्यां सुकृतोपलब्धां तत्सम्भवं शङ्खगमर्णवान्ता ।

उत्खातशत्रुं वसुधोपतस्ये रत्नोपहारैरुदितैः खनिभ्यः ॥२२

२१ अः । तस्मिन् सुकृतोपलब्धां द्यां गते (सति) : उत्खातशत्रुं शङ्खं तत्स-
म्भवं अर्णवान्ता वसुधा खनिभ्यः उदितैः रत्नोपहारैः उपतस्ये ॥

२२ । तस्मिन् वज्रगात्रे सुकृतोपलब्धां सुधर्मार्जितां द्यां स्वर्गं गते सति
उत्खातशत्रुं उद्धृतशत्रुं शङ्खं नाम तत्सम्भवं तदात्मजम् अर्णवान्ता
वसुधा खनिभ्य आकरेभ्य उदितैः उत्पन्नैः रत्नोपहारैः उत्कृष्टवस्तुसमर्पणैः
उपतस्ये सिषेवे । जाती जाती यदुत्कृष्टं तद्भद्रमभिधीयते इति
भरतविश्वी ॥

२२ । वज्रगात्र अर्कोय पुण्यावले स्वर्गलाभ करिण मनागत्रा धरित्रीमेवो उद्गुज
शङ्खनिहन्ता महीपति शङ्खगके आकरोत्पन्न रत्नोपहारधारि लेवा करिते लागिनेन ।

तस्यावसाने हरिदश्वधामा पित्वां प्रपेदे पदमश्विरूपः ।

वेलातटेषूपितसैनिकाश्वं पुराविदो यं व्युषिताश्वमाहुः ॥१३

१३ अः । तस्य अवसाने हरिदश्वधामा विश्वरूपः पित्वां पदं प्रपेदे । वेलातटेषु
उपितसैनिकाश्वं यं पुराविदः व्युषिताश्वम् आहुः ॥

१३ । तस्य शङ्खगस्य अवसाने अन्ते हरिदश्वधामा सूर्यतैजाः
अश्विनोरिव रूपम् अस्य इत्यश्विरूपोऽतिसुन्दरः तत्पुत्र इति शेषः ।
पित्वामिति सम्बन्धिपदसामर्थ्यात्, पित्वां पदं प्रपेदे । वेलातटेषु उषिता
निविष्टाः सैनिका अश्वान् यस्य तम्, अन्वर्थनामानमित्यर्थः । यं पुत्रं
पुराविदो वृद्धा व्युषिताश्वम् आहुः ॥

२० । नम्रपति शङ्खगैर अवगान इहेले अश्विनौकूमारसमूहं सुन्दरं सूर्यातेजः-
मन्त्रं तदीयं पूज्यं पङ्कजपदं प्राप्य हन, हेनि सागरतीरे सेना उ अश्वमकल मन्त्रिवेनित
करिनाहिनेन एवञ्च पुरातद्विदग्ध इहेलके “व्युषिताश्वं” वलिना आह्वान करितेन ।

आराध्य विश्वेश्वरमीश्वरेण

तेन क्षितेर्विश्वसहो विजज्ञे ।

पातुं सहो विश्वसखः समयां

विश्वभरामात्मजमूर्तिरात्मा ॥ २४

२४ अः । तेन क्षितेः ईश्वरेण विश्वेश्वरम् आराध्य विश्वसहः (नाम) विश्वसखः समयां विश्वभरां पातुं सहः आत्मजमूर्तिः आत्मा विजज्ञे ॥

२४ । तेन क्षितेरोश्वरेण व्युषिताश्वेन विश्वेश्वरं काशीपतिम् आराध्य उपास्य विश्वसहो नाम विश्वसखः समयां सर्वां विश्वभरां भुवं पातुं रक्षितुं, सहत इति सहः क्षमः, पचात्यच् । आत्मजमूर्तिः पुत्नरूपो आत्मा स्वयमेव, 'आत्मा वै पुत्ननामासि' इति श्रुतेः । विजज्ञे सुषुवे । विपूर्वो जनिर्गर्भविमोचने वर्तते । यन्माह भगवान् पाणिनिः—'स मां विजायते' इति ॥

२४ । भूतिं वूषितां विश्वेश्वर आश्रितं करिष्ये अश्वं कदनिनामने समर्थ—
विश्वेन यथा "विश्वसह" नाम्ने एकं तनयं उरुणादनं करिष्येन ।

अंशे हिरण्याक्षरिपोः स जाते

हिरण्यनाभे तनये नयज्ञः ।

द्विषामसह्यः सुतरां तरूणां

हिरण्यरेता इव सानिलोऽभूत् ॥ २५

२५ अः । नयज्ञः सः हिरण्याक्षरिपोः अंशे हिरण्यनामे तनये जाते (सति) तरूणां सानिलः हिरण्यरेताः इव द्विषां सुतराम् असह्यः अभूत् ॥

२५ । नयज्ञो नोतिज्ञः स विश्वसहः हिरण्याक्षरिपोर्विष्णोरंशे हिरण्यनाभे नाम्नि तनये जाते सति तरूणां सानिलो हिरण्यरेता इव द्विषां सुतरामसह्यः अभूत् ॥

२५ । अनित्येन साक्षात् अनन्यं यत्कदाचित् अमशं इहेषा उरु, उरुणं नोतिविनाशेन विश्वसहस्रं हिरण्याक्षरिपोर्विष्णोरंशे जातं "हिरण्यनाभं" तनयेन तेषां अत्रातिगणनेन पक्षे एकांशं अमशनीयं इहेषा उरुणि ।

पिता पितृणामनृणस्तमन्ते

वयस्यनन्तानि सुखानि लिप्सुः ।

राजानमाजानुविलम्बिबाहुं

कृत्वा कृतौ वल्कलवान् बभूव ॥ २६

२६ अः । पितृणाम् अनृणः (अतएव) कृतौ पिता अन्ते वयसि अनन्तानि सुखानि लिप्सुः आजानुविलम्बिबाहुं तं राजानं कृत्वा वल्कलवान् बभूव ॥

२६ । पितृणाम् अनृणः निवृत्तपितृकृण इत्यर्थः । 'प्रजया पितृभ्यः

इति श्रुतेः । अतएत कृती कृतकृत्य इत्यर्थः । पिता विश्वसहः अन्ते वयसि
वार्धके अनन्तानि अविनाशानि सुखानि लिप्सुः मुमुक्षुरित्यर्थः । आजानु-
विलम्बिबाहुं दीर्घबाहुं, भाग्यसम्पन्नमिति भावः । तं हिरण्यनाभं राजानं
कृत्वा वल्कलवान् बभूव । वनं गत इत्यर्थः ॥

२७ । अजानां कृती विश्वसह पूजनादेव पित्र्येण हरेते मृत्युं च आद्यात् कृत-
कृत्यं यत्नं करिष्यन्नेव यत्नं अनन्तरं स्वनाडकामनां आकांक्षान्विताम् श्रित्वा नाडके
राजपदे अतिष्ठितं करिष्यन्नेव यत्नं यत्नं धारणपूर्वकं वनप्रयत्नं करिष्यन्नेव ।

कौशल्य इत्युत्तरकौशलानां

पत्युः पतङ्गान्वयभूषणस्य ।

तस्यौरसः सोमसुतः सुतोऽभू-

न्नेत्रोत्सवः सोम इव द्वितीयः ॥ २७

२७ अः । उत्तरकौशलानां पत्युः पतङ्गान्वयभूषणस्य सोमसुतः तस्य द्वितीयः सोमः इव नेत्रोत्सवः
कौशल्यः इति औरसः सुतः अभूत् ॥

२७ । उत्तरकौशलानां पत्युः पतङ्गान्वयभूषणस्य सूर्यवंशाभरणस्य
सोमसुतः सोमं सुतवतः यत्नवत् इत्यर्थः । 'सोमे सुजः' इति क्तिप् । तस्य
हिरण्यनाभस्य द्वितीयः सोमः चन्द्र इव नेत्रोत्सवो नयनानन्दकरः कौशल्य
इति प्रसिद्ध औरसो धर्मपत्नीजः सुतः अभूत् ॥

२७ । सूर्यावशङ्कृषण अवश्यापति याज्ञनौक श्रित्वा नाडकेन नयनानन्दकरं द्वितीय
नयनदेवराजं याज्ञ "कोनजा" नाट्ये एक उग्रपुत्रं जगद्विजयं करिष्यन्नेव ।

यशोभिराब्रह्मसभं प्रकाशः स ब्रह्मभूयं गतिमाश्रयाम ।

ब्रह्मिष्ठमाधाय निजेऽधिकारे ब्रह्मिष्ठमेव स्वतनुप्रसूतम् ॥ २८

२८ अः । आब्रह्मसभं यशोभिः प्रकाशः सः ब्रह्मिष्ठं स्वतनुप्रसूतम् ब्रह्मिष्ठम् एव निजं अधिकारं
आधाय ब्रह्मभूयं गतिम् आश्रयाम ॥

२८ । आ ब्रह्मसभाया आब्रह्मसभं ब्रह्मसदनपर्यन्तम्, अभिविधाव-
स्थयीभावः । यशोभिः प्रकाशः प्रसिद्धः स कौशल्यः अतिशयेन ब्रह्मवन्तं
ब्रह्मिष्ठं ब्रह्मविदमित्यर्थः । ब्रह्मशब्दात् मतुवन्तादिष्टन्प्रत्यये 'विष्मत्तोलुक्'
इति मतुपो लुक्, 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । ब्रह्मिष्ठं ब्रह्मिष्ठाख्यं स्वतनु-
प्रसूतं स्वात्मजमेव निजे स्वकीये अधिकारे प्रजापालनकृत्ये आधाय निधाय,
ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं तदेव गतिस्थानम् आश्रयाम, सुतः अभूदित्यर्थः ।
'स्वादब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वम्' इत्यमरः । भुवो भावे क्वप् ॥

୨୪ । ସମ୍ପ୍ରଦାୟଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମଜାତା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅକାମ୍ୟମାନ କୋଟିମା ଓଷ୍ଠିଏ “ବନ୍ଧିତ” ନାମକ ବ୍ରହ୍ମଜାତ ଉନବିଠିକେ ନିବିଷାଦେ ଶ୍ରୀତିଷ୍ଠିତ କରିବା ବ୍ରହ୍ମଜାତ କରିମେନ ।

ତस्ମିନ୍ କୁଳାପିଢ଼ିନିମେ ନିପିଢ଼ି
 ସମ୍ୟକ୍ ମହିଁ ଶାସତି ଶାସନାହ୍ମାମ୍ ।
 ପ୍ରଜାଶ୍ଚିରଂ ମୁପ୍ରଜସି ପ୍ରଜେଶେ
 ନନନ୍ଦୁରାନନ୍ଦଜଳାବିଳାସ୍ୟଃ ॥ ୨୬

୨୬ ଅ. । କୁଳାପିଢ଼ିନିମେ ମୁପ୍ରଜସି ତସିନ୍ ପ୍ରଜେଶେ ଶାସନାହ୍ମା ମହିଁ ନିପିଢ଼ି ସମ୍ୟକ୍ ଶାସତି (ସତି) ଆନନ୍ଦଜଳାବିଳାସ୍ୟାଃ ପ୍ରଜାଃ ଶିରଂ ନନନ୍ଦୁଃ ॥

୨୬ । କୁଳାପିଢ଼ିନିମେ କୁଳଶିଖରତୁଲ୍ୟେ, ‘ଶିଖାସ୍ତାପିଢ଼ିଶିଖରୌ’ ଇତ୍ୟମରଃ । ମୁପ୍ରଜସି ସତ୍ସନ୍ତାନବତି ‘ନିତ୍ୟମସିଚ୍ ପ୍ରଜାମେଧୟୌ’ ଇତ୍ୟସିଚ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟଃ । ତସିନ୍ ପ୍ରଜେଶେ ବ୍ରହ୍ମଜାତେ ଶାସନାହ୍ମା ଶାସନଚିହ୍ନା ମହିଁ ନିପିଢ଼ି ନିର୍ବାଧଂ ଯଥା ଯଥା ସମ୍ୟକ୍ ଶାସତି ସତି ଆନନ୍ଦଜଳାବିଳାସ୍ୟାଃ ଆନନ୍ଦବାତ୍ପାକୁଳନେତ୍ରାଃ ପ୍ରଜାଶ୍ଚିରଂ ନନନ୍ଦୁଃ ॥

୨୭ । ବ୍ରହ୍ମଜାତୁରା ଅକାମ୍ୟମାନ ବନ୍ଧିତ ଓଷ୍ଠିଏ ମାନନଚିହ୍ନିତ ଗୁଣିତେ ମହାକୃତ୍ତେ ମାନନ କରିତେ ଶ୍ରୀତିଷ୍ଠିତ ଆନନ୍ଦାଦ୍ୱାରା ଅମ୍ଭୁତନେତ୍ର ଓଷ୍ଠିଏ ଅକାମ୍ୟମାନ ବହୁକାଳ ଶ୍ରୀତିଷ୍ଠିତ କରିବାହିନ ।

ପାତ୍ରୀକୃତାତ୍ମା ଗୁରୁସେବନେନ ସ୍ପଷ୍ଟାକୃତିଃ ପତ୍ରଥେନ୍ଦ୍ରକୃତୋଃ ।
 ତଂ ପୁତ୍ରିଣାଂ ପୁଷ୍କରପତ୍ରନେତ୍ରଃ ପୁତ୍ରଃ ସମାରୋପୟଦସଂସ୍ଥାମ୍ ॥ ୩୦

୩୦ ଅ. । ଗୁରୁସେବନେନ ପାତ୍ରୀକୃତାତ୍ମା ପତ୍ରଥେନ୍ଦ୍ରକୃତୋଃ ସ୍ପଷ୍ଟାକୃତିଃ ପୁଷ୍କରପତ୍ରନେତ୍ରଃ ପୁତ୍ରଃ ତଂ ପୁତ୍ରିଣାଂ ଅସଂସ୍ଥାଂ ସମାରୋପୟତ୍ ॥

୩୦ । ଗୁରୁସେବନେନ ପିତାଦିଶୁଶ୍ରୂଷୟା ପାତ୍ରୀକୃତାତ୍ମା ଯୋଗ୍ୟକୃତାତ୍ମା, ‘ଯୋଗ୍ୟ-
 ଭାଜନଯୋଃ ପାତ୍ରମ୍’ ଇତ୍ୟମରଃ । ପତ୍ରଥେନ୍ଦ୍ରକୃତୋଃ ଗୁରୁତ୍ୱଧ୍ୱଜସ୍ତେ ସ୍ପଷ୍ଟାକୃତିଃ
 ସ୍ପଷ୍ଟବସୁଃ । ତତ୍ସ୍ୱରୂପ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ‘ଆକୃତିଃ କଥିତା ରୂପେ ସାମାନ୍ୟବପୁଷ୍ଠୋରପି’
 ଇତି ବିଷୟଃ । ପୁଷ୍କରପତ୍ରନେତ୍ରଃ ପଦ୍ମଦଳାକ୍ତଃ ପୁତ୍ରଃ ପୁତ୍ରାନ୍ତ୍ୟୋ ରାଜା । ଯଦ୍ୱା
 ପୁତ୍ରଶବ୍ଦ ଆବର୍ତ୍ତନୋପ୍ୟଃ । ପୁତ୍ରଃ ପୁତ୍ରାନ୍ତ୍ୟଃ ପୁତ୍ରଃ ସୁତଃ, ତଂ ବ୍ରହ୍ମଜାତଂ ପୁତ୍ରିଣାମସ-
 ସଂସ୍ଥାଂ ସମାରୋପୟତ୍, ଅସଂସ୍ଥାଂ ଚକାରିତ୍ୟର୍ଥଃ ॥

୩୦ । ବନ୍ଧିତେର “ଗୁରୁ” ନାମକ ଏକ ଗୁରୁ ଅଗ୍ରଗଣ୍ୟ କବିରାଜ, ତିନି ଗିତା ଶ୍ରୀତିଷ୍ଠି
 ଶ୍ରୀତିଷ୍ଠିନେର ମେବାଦ୍ୱାରା ଆମ୍ଭମାନଙ୍କେ ପୋଷାପାତ୍ର କରିବାହିନେନ, ଓଷ୍ଠିଏର ଆକାର ବିଷ୍ଣୁ
 ତୁଳା ହିନ ଏବଂ ମେହି ପୁଷ୍କରୀକନୟନ ଗୁରୁ, ଗିତା ବନ୍ଧିତେର ଗୁରୁବାନ୍ଧିନେର ଅଗ୍ରଗଣ୍ୟ
 କରିବାହିନେନ ।

वंशस्थितिं वंशकरेण तेन सम्भाव्य भावी स सखा मघोनः ।
उपस्मृशन् स्पर्शनिवृत्तलौत्यस्त्रिपुष्करेषु त्रिदशत्वमाप ॥३१॥

३१ अ. । स्पर्शनिवृत्तलौत्यः (अतएव) मघोनः सखा भावी सः वंशकरेण तेन वंशस्थितिं सम्भाव्य त्रिपुष्करेषु उपस्मृशन् त्रिदशत्वम् आप ॥

३१ । स्मृशन्त इति स्पर्शा विषयाः, तेभ्यो निवृत्तलौत्यः निवृत्तलौत्याः अतएव मघोन इन्द्रस्य सखा मित्रं भावी भविष्यन्, स्वर्गं जिगमिषुः इत्यर्थः । स ब्रह्मिष्ठो वंशकरेण वंशप्रवर्त्तकेन पुत्रेण वंशस्थितिं कुलप्रतिष्ठां सम्भाव्य सम्पाद्य त्रिषु पुष्करेषु तीर्थविशेषेषु, 'दिक्मङ्गे संज्ञायाम्' इति समासः । उपस्मृशन् स्नानं कुर्वन् त्रिदशत्वं देवभूयमाप ॥

७० । विषयवागनाविमूढ, देववाक् श्रेष्ठत्र भावी अत्र, अत्रिष्ठे, वंशप्रवर्त्तकं पुत्रवादां योश्च वंशप्रवर्त्तकं त्रिदशं करिष्ये अर्गकायनांशं पुत्रवर्त्तके अवगाहनपूर्वकं देवभूयमाप करिष्येति ।

तस्य प्रभानिर्जितपुष्परामं पौष्यान्तिथौ पुष्यमसूत पत्नी ।
तस्मिन्नपुष्यन्न दिते समग्रां पुष्टिं जनाः पुष्य इव द्वितीये ॥३२॥

३२ अ. । तस्य पत्नी पौष्या तिथौ प्रभानिर्जितपुष्परामं पुष्यम् असूत, द्वितीये पुष्ये इव तस्मिन् उदिते (सति) जनाः समग्रां पुष्टिम् अपुष्यन् ॥

३२ । तस्य पुष्पाख्यस्य पत्नी पौष्यां पुष्यनक्षत्रयुक्तायां पौर्णमास्यां तिथौ । 'पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी' इत्यमरः । 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इत्यणप्रत्ययः, 'टिड्ढाणञ्'—इत्यादिना ङीप् । प्रभया निर्जितः पुष्परामो मणिविशेषो येन तं पुष्यं पुष्याख्यम् असूत । द्वितीये पुष्ये पुष्यनक्षत्र इव तस्मिन् उदिते सति जनाः समग्रां पुष्टिं वृद्धिमपुष्यन् ॥

७२ । नक्षत्रं पुष्यं पत्नी पूर्णिमा तिथिरेव पुष्पाग्रमणि अपेक्षां अधिकं अश्लेष "पुष्या" नामक एकं तन्त्रं अगव करिष्येति । द्वितीये पुष्याग्रमणिरेव अश्लेष पुष्याग्र उदिते अश्लेष गविर्गव अश्लेषनात् करिष्येति ।

महीं महेच्छः परिकीर्य्य सूनौ
मनौषिणे जैमिनयेऽर्पितात्मा ।
तस्मात् सयोगादधिगम्य योग-
मजन्मनेऽकल्पत जन्मभीरुः ॥ ३३ ॥

३३ अ. । महेच्छः जन्मभीरुः (सः) सूनौ महीं परिकीर्य्य मनौषिणे जैमिनये अर्पितात्मा (सन्) संयोगात् तस्मात् योगम् अधिगम्य अजन्मने अकल्पत ॥

३३ । मदेच्छो महाशयः, 'महेच्छसु महाशयः' इत्यमरः । जन्मभोक्तः संसारभोक्तः स पुनः सूनौ महीं परिकीर्त्य विस्तृत्य मनीषिणे ब्रह्मविद्याविदुषे जैमिनये मुनयेऽर्पितात्मा शिष्यभूतः सन्नित्यर्थः । सयोगाद्योगिनः तस्मात् जैमिनेयौगं योगविद्यामधिगम्य अजन्मने जन्मनिवृत्तये मोक्षाय अकल्पत सम-पद्यत । कृपेः सम्पद्यमाने चतुर्थी वक्तव्या । सुक्त इत्यर्थः ॥

३३ । उक्तादिनामौ ग्रहीपति पूनर्जन्म जित इहेषा पूनरुत्तं ब्राह्मणं अर्पयन्करत ब्रह्मउच्चैवि पत्रययोगी कैमिनिसमौपे नौकाश्वनपूजक पूनर्जन्मनिवृत्तिर अन्त योश्रविना आश्र इहेषा पूजितां कर्तुमेन ।

ततः परं तत्प्रभवः प्रपेदे ध्रुवोपमेयो ध्रुवसन्धिरुर्वीम् ।
यस्मिन्नभूज्यायसि सत्यसन्धे सन्धिध्रुवः सन्नमतामरीणाम् ॥३४

३४ अः । ततः परं तत्प्रभवः ध्रुवोपमेयः ध्रुवसन्धिः उर्वीं प्रपेदे । ज्यायसि सत्यसन्धे यस्मिन् सन्नमताम् अरीणां सन्धिः ध्रुवः अभूत् ॥

३४ । ततः परं स पुण्यः प्रभवः कारणं यस्य स तत्प्रभवः तदात्मज इत्यर्थः । ध्रुवेण औत्तानपादिना उपमेयः, 'ध्रुव औत्तानपादिः स्यात्' इत्यमरः । ध्रुवसन्धिः उर्वीं प्रपेदे । ज्यायसि श्रेष्ठे सत्यसन्धे सत्यप्रतिज्ञे यस्मिन् ध्रुवसन्धौ सन्नमताम् अनुष्ठतानामित्यर्थः । अरीणां सन्धिध्रुवः स्थिरोऽभूत् । ततः सार्थकनामा इत्यर्थः ॥

३४ । अनन्तर धर्माणां पुरातनप्र अवतूना "अवमन्त्रि" वक्ष्याम आधिपत्य नां कर्तुमेन ; मताश्रितिक नृपतिश्रेष्ठ मेहे अवमन्त्रि निकट अशक्त शङ्कगणेर गति कर्मां कर्तुं इह नाहे ।

सुते शिशावेव सुदर्शनाख्ये दर्शात्ययेन्दुप्रियदर्शने सः ।
मृगायताक्षौ मृगयाविहारौ सिंहादवापद्विपदं नृसिंहः ॥३५

३५ अः । मृगायताक्षः नृसिंहः सः दर्शात्ययेन्दुप्रियदर्शने सुदर्शनाख्ये सुते शिशौ (सति) एव मृगयाविहारौ (मन्) सिंहात् विपदम् अवापत् ॥

३५ । मृगायताक्षौ नृसिंहः पुरुषश्रेष्ठः स ध्रुवसन्धिदर्शात्ययेन्दुप्रिय-दर्शने प्रतिपञ्चन्द्रनिभे सुदर्शनाख्ये सुते शिशौ सति एव मृगयाविहारौ मन् सिंहात् विपदं मरणम् अवापत् । व्यसनासत्तिरनर्थावहेति भावः ॥

३५ । ग्रहीपति अवमन्त्रि अतिपद् उत्तमं आश्र शिष्यवर्धन "वृषवर्धन" नाट्य एक पूज्य उरुपद् इहेमेन ; वृषवाविहारौ श्रविणमन पूज्यश्वरं अवमन्त्रि पूज्य नैमवा-वहातेहे मिहरेर श्रेष्ठ इहेमेन। मन्वय करेन ।

स्वर्गामिनस्तस्य तमैकमत्यादमात्यवर्गः कुलतन्तुमेकम् ।

अनाथदीनाः प्रकृतोरवेक्ष्य साकेतनाथं विधिवच्चकार ॥३६॥

३६ अ. । स्वर्गामिनः तस्य अमात्यवर्गः अनाथदीनाः प्रकृतोः अवेक्ष्य कुलतन्तुम् एकं तन् ऐक-
मत्यात् विधिवत् साकेतनाथं चकार ॥

३६ । स्वर्गामिनः स्वर्गातस्य तस्य भ्रवसन्धेरमात्यवर्गः अनाथा नाथ-
दीना अतएव दीनाः शोच्याः प्रकृतोः प्रजा अवेक्ष्य कुलतन्तुं कुलावलम्बनम्
एकमद्वितीयं तं सुदर्शनम् ऐकमत्यात् विधिवत् साकेतनाथम् अयोध्याधीश्वरं
चकार ॥

३७ । अनन्तर अयोध्यावर्ग अजाग्रद्वर दीनदत्ता दर्शन करिष्ये ऐकमत्यात् अनाथनपूजक
शृत नृपतिर कूलेन अवलम्बन श्रद्धा मेहे निष्ठान्नम श्रद्धानेक विधिपूर्वक अयोध्या
अधिपति करिष्येन ।

नवेन्दुना तन्नभसोपमेयं शवैकसिंहेन च काननेन ।

रघोः कुलं कुटुम्बलपुष्करेण तोयेन चाप्रौढनरेन्द्रमासीत् ३७

३७ अ. । अप्रौढनरेन्द्रं तत् रघोः कुलं नवेन्दुना नभसा शवैकसिंहेन काननेन च कुटुम्ब-
लपुष्करेण तोयेन च उपमेयम् आसीत् ॥

३७ । अप्रौढनरेन्द्रं तत् रघोः कुलं नवेन्दुना बालचन्द्रेण नभसा
व्योम्ना । शवः शिशुरेकः सिंहे यस्मिन् । 'पृथुकः शवकः शिशुः' इत्य-
मरः । तेन काननेन च, कुटुम्बलं कुटुम्बलावस्थं पुष्करं पङ्कजं यस्मिन् तेन तोयेन
उपमेयमुपमातुमर्हमासीत् । नवेन्द्राद्युपमानेन तस्य वर्द्धिष्णुताश्रीय्यश्री-
मत्त्वानि सूचितानि ॥

३८ । मेहे निष्ठ-नृपतिपानिष्ठ वृषुकुम्ब नवोपिष्ठ अन्धशरणाडित भ्रमनेन छात्र,
एकमात्र निश्चयकरणाडित अत्रणोर छात्र एवम् कर्मकरणाडित नजिनेन छात्र
गतिमन्न शोभा-धारण करिन् ।

लोकेन भावी पितुरेव तुल्यः

सम्भावितो मौलिपरिग्रहात् सः ।

दृष्टो हि वृण्वन् कलभप्रमाणो-

ऽप्याशाः पुरोवातमवाप्य मेघः ॥ ३८

३८ अ. । सः मौलिपरिग्रहान् पितुः तुल्यः एव भावी लोकेन सम्भावितः, (तथाहि) कलभ-
प्रमाणः मेघः पुरोवातम् अवाप्य आशाः वृण्वन् दृष्टो हि ॥

३८ । स बालो मौलिपरिग्रहात् किरीटस्त्रीकाराच्चेतोः पितृसुख्यः
पितृसरूप एव भावो भविष्यति लोकेन जनेन सम्भावितस्तर्कितः । तथाहि—
कलभप्रमाणः कलभमात्रोऽपि मेघः पुरोवातमवाप्य आशा दिशो वृष्वन्
गच्छन् दृष्टो हि ॥

७८ । तेहि किरीटधारी शिशु राजा स्वधर्मनटेक सम्मर्शन करिषा अजावुन्म बटेन बटेन
विभर्क करिषे नागिन,—ईनिठ ऊयनः पिठ्ठुना अडावनामो वहेदेन ; केनना,
कनडअमाण वेवण समोरवेर माहापो पिक मकन आवुत करिषा थाटेक ।

तं राजवीथ्यामधिहस्ति यान्तमाधोरणालम्बितमग्रावेशम् ।

षड्वर्षदेशीयमपि प्रभुत्वात् प्रैक्षन्त पौराः पितृगौरवेण ॥३९॥

३९ । राजवीथ्याम् अधिहस्ति यान्तम् आधोरणालम्बितम् अग्रावेशं षड्वर्षदेशीयम् अपि तं
पौराः प्रभुत्वात् पितृगौरवेण प्रैक्षन्त ॥

३९ । राजवीथ्यां राजमार्गे अधिहस्ति हस्तिनि । विभक्त्यर्थेऽव्ययी-
भावः । यान्तं गच्छन्तम् हस्तिनमारुह्य गच्छन्तमित्यर्थः । आधोरणालम्बितं
शिशुत्वात् सादिना गृह्येतम् अग्रावेशम् उदारनेपथ्यं षड्वर्षाणि भूतः
षड्वर्षः । 'तद्वितार्थ'—इत्यादिना समासः । तमधीष्टो भूतो 'भूतो
भावोऽधिकारे चित्तवति नित्य'मिति तद्वितस्य लुक् । ईषदसमाप्तः षड्वर्षः
षड्वर्षदेशीयः । 'ईषदसमाप्तो'—इत्यादिना देशीय प्रत्ययः । तं षड्वर्ष-
देशीयमपि बालमपि तं 'सुदर्शनं' पौराः प्रभुत्वात् पितृगौरवेण प्रैक्षन्त । पितरि
यादृग्गौरवं तादृशेनैव ददृशुरित्यर्थः ॥

७९ । स्वधर्मं यथेन मज्झन् राजवेण परिधारणपूर्वकं इत्थिगृहे आत्रोदण करिषा
राजपथे बहिर्गतं वहेतेन, तथेन इत्थिपकगण शिशु-निवकन उहात्र इत्थधारण करिषा
थाकित किड तनि वहेवसोत्र शिशु इहेलेण धर्मकगण उहात्र अजुवणणे उहात्रेक
उमोत्र गितार आत्र मयानमहाकरे धर्मन करिषु ।

कामं न सोऽकल्पत पैटकस्य सिंहासनस्य प्रतिपूरणाय ।

तेजोमहिम्ना पुनरावृतात्मा तद्व्याप चामीकरपिञ्जरेण ॥४०॥

४० अ. । सः पैटकस्य सिंहासनस्य कामं प्रतिपूरणाय न अकल्पत, चामीकरपिञ्जरेण तेजोमहिम्ना
पुनः आवृतात्मा (सन्) तत् व्याप ॥

४० । सः सुदर्शनः पैटकस्य सिंहासनस्य कामं भूम्यक् प्रतिपूरणाय न
अकल्पत । बालत्वाद् व्याप्तं न पर्याप्त इत्यर्थः । चामीकरपिञ्जरेण कनक-
गौरेण तेजोमहिम्ना पुनस्तेजःसम्पदा तु आवृतात्मा विस्तारितदेहः सन् तत्
सिंहासनं व्याप व्याप्तवान् ॥

४० । निवृत्तिनिवृत्तौ तौ शत्रोश्च कृत्वा हिम बलिना तं नि समस्त सिंहासनं गमा-
कृते आच्छादितं करिते पादेन नाहं, तथापि शत्रुर्गोत्रं तदीयं काञ्चिदप्युक्तं वा तौ
परिव्याप्तं दृष्ट्वा हिम ।

तस्मादधः किञ्चिद्विवावतीर्णावसंसृशन्तौ तपनीयपीठम् ।
सालत्तकौ भूपतयः प्रसिद्धैर्ववन्दिरे मौलिभिरस्य पादौ ॥ ४१

४१ अ. । तस्मात् अधः किञ्चिद्विवावतीर्णौ तपनीयपीठम् असंसृशन्तौ सालत्तकौ अस्य पादौ
भूपतयः प्रसिद्धैः मौलिभिः ववन्दिरे ॥

४१ । तस्मात् सिंहासनात् अपादानात् अधः अधोदेशं प्रति किञ्चिद्विवा
अवतीर्णौ ईषत्तम्यौ तपनीयपीठं काञ्चनपीठम् असंसृशन्तौ अल्पकत्वात् अभ्यासौ
सालत्तकौ लाक्षारससिक्तौ अस्य सुदर्शनस्य पादौ भूपतयः प्रसिद्धैः उन्नतैः
मौलिभिः मुकुटैः ववन्दिरे प्रणम्युः ॥

४१ । कृपाजगत् अथोत्पत्तेः देवः शत्रुमानं शत्रुपादपीठं लभ्यते अथ अलङ्कारजित
तदीयं चरन्वृत्तं आपनान्निपत्रं उन्नतमुकुटं अवनतं करिष्य वन्दनां करितेन ।

मणौ महानील इति प्रभावा-
दल्पप्रमाणेऽपि यथा न मिथ्या ।
शब्दो महाराज इति प्रतीत-
स्तथैव तस्मिन् युयुजेऽर्भकेऽपि ॥ ४२

४२ अ. । अल्पप्रमाणे अपि मणौ प्रभावात् महानीलः इति शब्दः यथा मिथ्या न, तथैव अर्भके
अपि तस्मिन् प्रतीतः महाराजः इति (शब्दः न मिथ्या) युयुजे ॥

४२ । अल्पप्रमाणेऽपि मणौ इन्द्रनीले प्रभावात् तजिष्ठत्वाद्देतोः महानील
इति शब्दः यथा मिथ्या निरर्थकः न, तथैव अर्भके शिशवापि तस्मिन् सुदर्शने
प्रतीतः प्रसिद्धः महाराज इति शब्दो न मिथ्या युयुजे ॥

४२ । कर्णामात्रं दृष्ट्वा नो न विदिते महानीलं न च अद्योगं करिष्ये येषु न नो न च
निदर्शकं ह्य न, उक्तं उपाधिक्यवन्तः तेनैव निवृत्तं नृपतिर अति शक्तिः 'महाराज' न च
अयुक्तं दृष्टेनैव तां निदर्शकं ह्य न ।

पर्यन्तसञ्चारितचामरस्य
कपोललीलोभयकाकपक्षात् ।
तस्याननादुच्चरितो विवाद-
स्त्रिखाल विलासपि नार्णवानाम् ॥

४२ अः । पर्यन्तसञ्चारितचामरस्य तस्य कपोललीलोभयकाकपक्षात् आननात् उच्चरितः
विवादः अर्थवानां वेलासु अपि न चखाल ॥

४३ । पर्यन्तयोः पार्श्वयोः सञ्चारिते चामरे यस्य तस्य बालस्य सम्बन्धिनः
कपोलयोर्लीलो उभौ काकपक्षौ यस्य तस्मात् आननादुच्चरितो विवादो वचनम्
अर्थवानां वेलासुपि न चखाल, शिशोरपि तस्य आज्ञाभङ्गो नासीदित्यर्थः ।
अपलसंसर्गोऽपि महान्तो न चलन्तीति ध्वनिः । उभयकाकपक्षादित्यत्र
'वृत्तिविषये उभयपुत्र इतिवदुभयशब्दस्थाने उभयशब्दप्रयोगः' इत्युक्तं
प्राक् ॥

४७ । निष्ठु महीपति क्षणनेत्र उडग्रपार्श्वे चाश्वत्थवनकान्ते उभौय प्रकुलेने
निषण्णक विमण्डित दृष्ट्याय ये मूषेत्र अमूर्ख शोभा इहेग्राहिन, जेहे मूष इहेते
निःश्रुत वाक्य ममूत्रेन वेला पर्याप्त मूषिनीत्र कोनहानेहे वार्ध इहेत ना ।

निष्ठुत्ताजाम्बूनदपट्टशोभे न्यस्तं ललाटे तिलकं दधानः ।

तेनैव शून्यान्यरिसुन्दरीणां मुखानि स स्मेरमुखश्चकार ॥४४॥

४४ अः । निष्ठुत्ताजाम्बूनदपट्टशोभे ललाटे न्यस्तं तिलकं दधानः स्मेरमुखः सः अरिसुन्दरीणां
मुखानि तेन एव शून्यानि चकार ॥

४४ । निष्ठुत्ता जाम्बूनदपट्टशोभा यस्य तस्मिन् धृतकनकपट्टशोभे
ललाटे न्यस्तं तिलकं दधानः स्मेरमुखः स्मितमुखः स राजा अरिसुन्दरीणां
मुखानि तेनैव तिलकेनैव शून्यानि चकार । अखिलमपि शत्रुवर्गम् अवधो-
दिति भावः ॥

४४ । जेहे श्रितवसन नरनाथ वानक स्वर्गविनिमित्त पट्टेनोडित गणाट्टेन ब्राह्म-
डिगक धारण करिग्रा अकृष्णरौगनेत्र मूषात्रविम्ब डिगकविशौन करिग्राहिनैन ।

श्रीरौप्यपुष्पाधिकसौकुमार्यः

खेदं न यायादपि भूषणेन ।

नितान्तगुर्वीमपि सोऽनुभावा-

ङ्कुरं धरित्रया विभराम्बभूव ॥ ४५ ॥

४५ अः । श्रीरौप्यपुष्पाधिकसौकुमार्यः (अतएव) सः भूषणेन अपि खेदं यायात् (एवभूतः)
सः नितान्तगुर्वीम् अपि धरित्रयाः धुरम् अनुभावात् विभराम्बभूव ॥

४५ । श्रीरौप्यपुष्पाधिकसौकुमार्यः कोमलाङ्ग इत्यर्थः । अतएव सः
राजा भूषणेनापि खेदं श्रमं यायात् गच्छेत् । एवभूतः सः नितान्तगुर्वी-

मपि धरित्रया धुरं भुवो भारम् अनुभावात् सामर्थ्यात् विभराम्भूव
बभार । 'भीष्मोभूद्भुवां भुवश्च' इति विकल्पादाम्प्रत्ययः ॥

४६ । शिरीषकूश्म इहेतेऽ अधिकतरं शूकभारं वाङ्कूमारं । भूषणभारवहनं क्लेशं
अभूत्तव करितेन, किञ्च दूतारं अतीव शूकतरं इहेतेऽ शीघ्रं प्रभाववलेन अनारिणः
तांशं वहनं करिते नमर्थं इहेत्वाहिनेन ।

न्यस्ताक्षरामक्षरभूमिकायां

कार्त्तस्त्रेण गृह्णाति लिपिं न यावत् ।

सर्वाणि तावच्छ्रुतवृद्धयोगात्

फलान्युपायुङ्क्त स दण्डनीतेः ॥ ४६

४६ अः । अक्षरभूमिकायां न्यस्ताक्षरां लिपिं कार्त्तस्त्रेण यावत् न गृह्णाति, स तावत् श्रुतवृद्ध-
योगात् सर्वाणि दण्डनीतेः फलानि उपायुङ्क्त ॥

४६ । अक्षरभूमिकायाम् अक्षरलेखनस्थले न्यस्ताक्षरां रचिताक्षर-
पङ्क्तिरेखान्यासां लिपिं पञ्चाशद्वर्णात्मिकां मातृकां कार्त्तस्त्रेण यावत् न
गृह्णाति, स सुदर्शनस्तावत् श्रुतवृद्धयोगात् विद्यावृद्धसंसर्गात् सर्वाणि
दण्डनीतेः दण्डशास्त्रस्य फलानि उपायुङ्क्त अन्वभूत् । प्रागेव बह्वफलस्य
तस्य पश्चादभ्यस्यमानं शास्त्रं संवादार्थमिव अभवदित्यर्थः ॥

४७ । तीक्ष्णं सम्यक् वर्णपरिचयं ना इहेतेऽहं जानीष्व् अमात्यगणैश्च मांशोऽस्य त्विनि
समर्थं वदन्तीति अत्रायं करिष्याहिनेन ।

उरस्यपर्याप्तनिवेशभागा प्रौढोभविष्यन्तमुदीक्षमाणा ।

सञ्जातलज्जेव तमातपत्रच्छायाच्छलेनोपजुगूह लक्ष्मीः ॥ ४७

४७ अः । उरसि अपर्याप्तनिवेशभागा प्रौढोभविष्यन्तम् उदीक्षमाणा लक्ष्मीः सञ्जातलज्जा इव
तम् आतपत्रच्छायाच्छलेन उपजुगूह ।

४७ । उरसि अपर्याप्तो निवेशभागो निवासावकाशो यस्याः सा,
अतएव प्रौढोभविष्यन्तं वर्द्धिष्यमाणमुदीक्षमाणा प्रौढवपुष्यान् भविष्यतीति
प्रतीक्षमाणा लक्ष्मीः सञ्जातलज्जा इव साक्षादालिङ्गितुं लज्जिता इव तं
सुदर्शनमातपत्रच्छायाच्छलेन उपजुगूह आलिलिङ्ग । छत्रच्छाया लक्ष्मी-
रूपेति प्रसिद्धिः । 'प्रौढाङ्गनायाः प्रौढपुरुषालाभे लज्जा भवतीति ध्वनिः ॥

४९ । राजलक्ष्मी तीक्ष्णं अग्रंस्तं नक्षत्रं आश्रयान् आश्रयं ना इहेत् तीक्ष्णं
धौम्यं प्रतीक्षां करिते नागिनेन ॥ १९९ मन्त्रं विना लज्जावन्तः आतपत्रच्छाया-
च्छलेन तीक्ष्णं आनिजनं करिते धौम्येन ।

अनश्रुवानेन युगोपमानमावहमौर्वीकिणलाञ्छनेन ।

अस्पृष्टखङ्गतसरुणापि चासीद्रक्षावती तस्य भुजेन भूमिः ॥ ४८

४८ अ. । युगोपमानम् अनश्रुवानेन आवहमौर्वीकिणलाञ्छनेन अस्पृष्टखङ्गतसरा च अपि तस्य भुजेन भूमिः रक्षावती आसीत् ॥

४८ । युगोपमानं युगसादृश्यमनश्रुवानेन अप्राप्नुवता । आवहो मौर्वी-
किणो ण्याघातयन्निरेव लाञ्छनं यस्य तेन, अस्पृष्टः खङ्गत्सरः खङ्ग-
मुष्टिर्येन तेन, 'सरः खङ्गादिमुष्टौ स्यात्' इत्यमरः । एवंविधेनापि च तस्य
सुदर्शनस्य भुजेन भूमिः रक्षावती आसीत् । शिशोरपि तस्य तेजः तादृगित्यर्थः ॥

४८ । ठांशत्र डूङ्गवष आबिः आषाउच्छिष्ट ह्य नाहे, करः अङ्गाशुष्टि स्पर्श करे
नाहे किंवा बाहूङ्गनः युगप्रमाणता आश ह्य नाहे ; उवाणि नेहे बाहूङ्गा वङ्ग
करा करिशाहिनेन ।

न केवलं गच्छति तस्य काले

ययुः शरीरावयवा विवृद्धिम् ।

वंश्या गुणाः खल्वपि लोककान्ताः

प्रारम्भसूक्ष्माः प्रथिमानमापुः ॥ ४९

४९ अ. । काले गच्छति (सति) तस्य केवलं शरीरावयवाः विवृद्धिं न ययुः, (किन्तु) वंश्याः
लोककान्ताः प्रारम्भसूक्ष्माः तस्य गुणाः अपि प्रथिमानम् आपुः खलु ।

४९ । काले गच्छति सति तस्य केवलं शरीरावयवा एव विवृद्धिं
प्रसारं न ययुः किन्तु वंशे भवाः वंश्या लोककान्ता जनप्रियाः प्रारम्भे आदौ
सूक्ष्मास्तस्य गुणाः शौथी दार्थादयोऽपि प्रथिमानं पृथुत्वमापुः खलु ॥

४९ । कालक्रमेण केवलं ठांशत्र शरीरे ये वृद्धि पाहेवाहिन एमन नय, जनप्रियाश्च
वंशप्रमाणतां अर्था लोका अङ्गति ये सकल युग ठांशत्र शरीरे प्रवृत्तावे
अवस्थित हिन, ठांशत्राः क्रमः वृद्धिप्राप्त इहेवाहिन ।

स पूर्वजन्मान्तरदृष्टपाराः

स्मरन्निवाक्लेशकरो गुरुणाम् ।

तिस्रस्त्रिवर्गाधिगमस्य मूलं

जयाह विद्याः प्रकृतौश्च पित्र्याः ॥ ५०

५० । सः पूर्वजन्मान्तरदृष्टपाराः स्मरन् एव गुरुणाम् पक्लेशकरः (सन्) त्रिवर्गाधिगमस्य मूलं
तिस्रः विद्याः पित्र्याः प्रकृतौ च जयाह ॥

५० । सः सुदर्शनः पूर्वस्मिन् जन्मान्तरे जन्मविशेषे द्रष्टवाराः स्मरन्निव
गुरुणाम् चक्षुःशकरः सन् त्रयाणां धर्मार्थकामानां वर्गस्त्रिवर्गः तस्य अधि-
गमस्य प्राप्ते मूलं तिष्ठो विद्याः त्रयीवार्त्तादण्डनोतीः पितृयाः पित्र-
सम्बन्धिनीः प्रकृतीः प्रजासु जग्राह स्वायत्तीचकार । अत्र कौटिल्यः—
'धर्मो धर्मो' त्रय्याम्, अर्थानर्थो' वार्त्तायां, नयानर्थो दण्डनोत्थाम्' इति । अत्र
दण्डनोतिः नयद्वारा काममूलमिति द्रष्टव्यम् । आन्वोक्षिका अनुपादानं
त्रयन्तर्भावपक्षमाश्रित्य । यथाह कामन्दकः—“त्रयी वार्त्ता दण्डनोतिस्त्रिस्तो
विद्या मनोर्मताः । त्रय्या एव विभागोऽयं येन सान्वोक्षिकी मता” ॥ इति ॥

६० । अक्षयनक्षत्रं शुक्लं जग्राह तत्र ये सकल विद्यां प्राप्तवन्ति हिमेन, अक्षय-
जिबर्गनाः उग्र निर्वर्णनक्षत्रं मेहे सकल येन उद्दिष्टं भूतिपथे उद्दिष्टं इहेते नाग्नि एव
तिनि नैपृक्क अक्षयिभूतेक श्रवणे जानयेन करिणेन ।

व्यूह स्थितः किञ्चिदिवोत्तरार्द्धमुन्नद्धचूडोऽश्वितसव्यजानुः ।
आकर्ण्यमाकृष्टसबाणधन्वा व्यरोचतास्त्रेषु विनीयमानः ॥ ५१ ॥

५१ अः । अक्षयु विनीयमानः उत्तरार्द्धं किञ्चित् इव व्यूह स्थितः उन्नद्धचूडः अश्वितसव्यजानुः
आकर्ण्यमाकृष्टसबाणधन्वा (सन्) व्यरोचत ।

५१ । अस्त्रेषु धनुर्विद्यायां विनीयमानः शिचमाणः अतएव उत्तरार्द्धं
पूर्वकायं किञ्चिदिव व्यूह विस्तार्य स्थितः उन्नद्धचूडः ऊर्ध्वम् उत्कृष्टं
वदनेशः अश्वितम् आकृष्टितं सव्यं जानु यस्य सः आकर्ण्यमाकृष्टं सबाणं
धनुर्धन्वा वा येन स तद्योक्तः सन् व्यरोचत अशोभत ॥

६१ । त्रिनि शस्त्रविद्यां निष्काशने उर्ध्वं केनचन, अत्रोत्तरं पूर्वार्द्धविष्टं उ
वाग्नां कृष्टि करिष्यं यथेन मन्त्र मन्त्राग्ने आकर्षण करिणेन, तथेन उद्दिष्टं एक
अक्षयिभूते नोडा इहेत ।

अथ मधु वनितानां नेत्रनिर्वेशनीयं
मनसिजतरुपुष्पं रागबन्धप्रबालम् ।
अकृतकविधि सर्वाङ्गीणमाकल्पजातं
विलसितपदमाद्यं यौवनं स प्रपेदे ॥ ५२ ॥

५२ अः । अथ स वनितानां नेत्रनिर्वेशनीयं मधु रागबन्धप्रबालं मनसिजतरुपुष्पं अकृतकविधि
सर्वाङ्गीणमाकल्पजातम् आद्यं विलसितपदं यौवनं प्रपेदे ॥

५२ । अथ सः सुदर्शनो वनितानां नेत्रैः निर्वेशनीयं भोग्यं नेत्रपेयम्
इत्यर्थः । 'निर्वेशो भूतिभोगयोः' इत्यमरः । मधु क्षौद्रं, रागबन्धः अनु-
रागसन्तानम् एव प्रबालः पक्षवो यस्य, तं मनसिज एव तरुस्तस्य पुष्पं

पुष्पभूतम्, अकृतकविधि अकृतस्मसम्पादनं, सर्वाङ्गं व्याप्नोतीति सर्वाङ्गीयम् । 'तत्सर्वादेः'—इत्यादिना खप्रत्ययः । आकल्पजातम् आभरण-समूहभूतम्, आर्यं विलसितपदं विलासस्थानं यौवनं प्रपेदे । विशिष्ट-मधुपुष्पाकल्पजातविलासपदत्वेन यौवनस्य चतुर्हाकरणात् सविशेषणमाला-रूपकमेतत् ॥

६२ । अनन्तरं त्रिणि कामिनोग्रणेर नयनान्धिराग्रं यक्षुरङ्गण, अशूत्राग्रवक्त्ररङ्गणं पद्मव-गम्पन्न, यदनांठव-उत्तरं कूक्ष्यरङ्गणं, मर्काजवाग्री, शठावजाठ, आन्तरगङ्गण, एकमात्रं विनागहनं यौवनं आशुं हरेत्तेन ।

प्रतिकृतिरचनाभ्यो दूतिसन्दर्शिताभ्यः

समाधिकतररूपाः शुद्धसन्तानकामैः ।

अधिविविदुरमात्यैराहतास्तस्य यूनः

प्रथमपरिगृह्यते श्रीभुवौ राजकन्याः ॥ ५३

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ वंशानुक्रमो

नाम अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

५२ अ. । दूतिसन्दर्शिताभ्यः प्रतिकृतिरचनाभ्यः समाधिकतररूपाः, शुद्धसन्तानकामैः अमात्यैः आहताः राजकन्याः यूनः तस्य प्रथमपरिगृह्यते श्रीभुवौ अधिविविदुः ॥

५३ । दूतिभिः कन्यापरोक्षणार्थं प्रेषिताभिः सन्दर्शिताभ्यो दूति-सन्दर्शिताभ्यः, प्रतिकृतीनां तूलिकादिलिखितकन्याप्रतिमानां रचनाभ्यो विन्यासेभ्यः, 'पञ्चमो विभक्ते' इति पञ्चमो । समाधिकतररूपाः चित्र-निर्माणादपि रमणोयनिर्माणा इत्यर्थः । शुद्धसन्तानकामैः अमात्यैः आहताः आनीताः राजकन्याः यूनस्तस्य सुदर्शनस्य सम्बन्धिन्यौ प्रथमपरि-गृह्यते श्रीभुवौ अश्व भूष ते अधिविविदुरधिविद्वे चक्रुः । आत्मना सपत्नीभावं चक्रुरित्यर्थः । 'कृतसापत्नीकाध्युदाधिविद्वे' इत्यमरः ॥

इति श्रीमहामहोपाध्याय-कोलाचल-मल्लिनाथ-सूरिविरचितया सञ्जीवनी-

समाख्यया व्याख्यया समेतो महाकवि—श्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे

महाकाव्ये वंशानुक्रमो नाम अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

६० । यक्षिण तन्नीयं मन्त्रकामनाय दूतिसन्दर्शितं चित्रितं व्रजनीं अतिकृतिं हरेत्तेन अधिकतरं शूत्रगौ राजकन्या आनयनं करिष्येन, मेहे राजनन्दिनौ अभिनव यौवनगम्पन्नं राजकुमारं सुदर्शनं अद्वयम्नौ हरेत् । अथमं परिगृह्यते राजनम्नौ ७. वशकुरारं गणप्रीठाव अवगहनं करिष्याहिनेन ।

ऊनविंशः सर्गः ।

अग्निवर्णमभिषिच्य राघवः स्वे पदे तनयमग्नितेजसम् ।
शिश्रिये श्रुतवतामपश्चिमः पश्चिमे वयसि नैमिषं वशी ॥ १

१ अः । श्रुतवताम् अपश्चिमः वशी राघवः पश्चिमे वयसि स्वे पदे अग्नितेजसं तनयम् अग्निवर्णम् अभिषिच्य नैमिषं शिश्रिये ॥

मनसो मम संसारबन्धमुच्छेत्तुमिच्छतः ।
रामचन्द्रपदाभोजयुगलं निविडायताम् ॥

१ । श्रुतवतां श्रुतसम्पन्नानाम् अपश्चिमः प्रथमो वशी जितेन्द्रियो
राघवः सुदर्शनः पश्चिमे वयसि वार्द्धके स्वे पदे स्थाने अग्नितेजसं तनयम्
अग्निवर्णम् अभिषिच्य नैमिषं नैमिषारण्यं शिश्रिये श्रुतवान् ॥

१ । जानिग्रन्थेन अक्षरगणान् ब्रह्मवन्मन्त्रव किंतेजस्य ब्राह्मणं सुदर्शनं अग्नितेजसं तनयम्
अग्निवर्णम् अभिषिच्य नैमिषं नैमिषारण्यं शिश्रिये श्रुतवान् ॥

तत्र तीर्थसलिलेन दीर्घिकास्तल्पमन्तरितभूमिभिः कुशैः ।
सौधवासमुटजेन विस्मृतः सञ्चिकाय फलनिस्पृहस्तपः ॥ २

२ अः । तत्र तीर्थसलिलेन दीर्घिकाः, अन्तरितभूमिभिः कुशैः तल्पम्, उटजेन सौधवासं विस्मृतः
सः फलनिस्पृहः (सन्) तपः सञ्चिकाय ॥

२ । तत्र नैमिषे तीर्थसलिलेन दीर्घिकाः विहारवापीः, अन्तरित-
भूमिभिः कुशैस्तल्पं शय्याम्, उटजेन पर्णशालया सौधवासं विस्मृतः,
विस्मृतवान् सः । कर्त्तरि क्तः । फले स्वर्गादिफले निस्पृहस्तपः सञ्चिकाय
सञ्चितवान् ॥

२ । तत्र तीर्थसलिलेन दीर्घिकाः, अन्तरितभूमिभिः कुशैः तल्पम्, उटजेन सौधवासं विस्मृतः
सः फलनिस्पृहः (सन्) तपः सञ्चिकाय ॥

लब्धपालनविधौ न तत्सुतः खिदमाप गुरुणा हि मेदिनी ।
भोक्तमेव भुजनिर्जितद्विषा न प्रसाधयितुमस्य कल्पिता ॥ ३

३ अः । तत्सुतः लब्धपालनविधौ खेदं न आप, हि (यस्मात्) भुजनिर्जितद्विषा गुरुणा मेदिनी अस्य भोक्तुम् एव कल्पिता प्रसाधयितुं न ॥

३ । तत्सुतः सुदर्शनपुत्रः अग्निवर्णो लब्धपालनविधौ लब्धस्य राज्यस्य पालनकर्त्तव्ये खेदं न आप, अक्लेशेन अपालयत् इत्यर्थः । कुतः ? हि यस्मात् भुजनिर्जितद्विषा गुरुणा पित्रा मेदिनी अस्य अग्निवर्णस्य भोक्तुमेव कल्पिता, प्रसाधयितुं न । प्रसाधनं कण्टकशोधनम् अलङ्कृति-
ध्वन्यते । तथाच—‘यथालङ्कृता नीता युवतिः केवलमुपभुज्यते’ तद्वदिति भावः ॥

७ । अग्निवर्णं राजाश्रयं हरेण उपांगनेन कोनं कष्टं अशुभं करेन नाहे, काश्यप उपांगनं जनकं स्पर्शनं निजभूजवलेन भक्षकं निर्धूलं करिष्ये केवलं उपांगनाश्रयं उपांगनाश्रयं पृथिवीं अश्विनं करिष्ये शिवाङ्गिनेन ; कोनं कष्टं उपांगनं करिष्ये हरेण, अश्विनं किङ्करे त्विनि शशिना वान नाहे ।

सोधिकारमभिकः कुलोचितं काञ्चन स्वयमवर्त्तयत् समाः ।
सन्निवेश्य सचिवेष्वतःपरं स्त्रीविधेयनवयौवनोऽभवत् ॥ ४

४ अः । अभिकः सः कुलोचितम् अधिकारं काञ्चन समाः स्वयम् अवर्त्तयत्, अतःपरं सचिवेषु सन्निवेश्य स्त्रीविधेयनवयौवनः अभवत् ॥

४ । अभिकः कामुकः ‘अनुकामिकाभीकः कमिता’ इति निपातः । ‘कम्पः कामयिताभीकः कमनः कामनोऽभिकः’ इत्यमरः । सः अग्निवर्णः कुलोचितम् अधिकारं प्रजापालनं काञ्चन समाः कतिचित् वत्सरान् स्वयम् अवर्त्तयत् अकरोत् । अतःपरं सचिवेषु सन्निवेश्य निधाय स्त्रीविधेयं स्त्र्यधीनं नवयौवनं यस्य सः अभवत् । स्त्र्यासक्तः अभूदित्यर्थः ॥

४ । उपांगनाश्रयं अग्निवर्णं करिष्ये कश्यप उपांगनं करिष्ये शिवाङ्गिनेन । अश्विनं किङ्करे त्विनि शशिना वान नाहे ।

कामिनीसहचरस्य कामिनस्तस्य वैश्वसु मृदङ्गनादिषु ।
ऋद्धिमन्तमधिकर्द्धिततरः पूर्वमुत्सवमपोहदुत्सवः ॥ ५

५ अः । कामिनीसहचरस्य कामिनः तस्य मृदङ्गनादिषु वैश्वसु अधिकर्द्धितः उत्तरः उत्सवः ऋद्धिमन्तं पूर्वं उत्सवम् अपोहत् ॥

५ । कामिनीसहचरस्य कामिनस्तस्य मृदङ्गनादिषु मृदङ्गनादवत्सु वैश्वसु अधिकर्द्धितः पूर्वस्मादधिकसम्भार उत्तर उत्सवः ऋद्धिमन्तं साधन-
सम्पन्नं पूर्वं उत्सवम् अपोहत् अपानुदत् । उत्तरोत्तरमधिका तस्मिन्सम्भार-
परम्भारा वृत्तेत्यर्थः ॥

८। সেই বিনাশী অধিবর্ণ সতত কাশ্মিনীজননসংসর্গে কাণাভিগাত করিতে লাগিলেন, তাঁহার মূৰ্দ্ধনাব্যভিষিক্তানিত গৃহে উত্তরোত্তর সমধিক মনুষ্যসংখ্যা উৎপত্তি তদীয় পূৰ্ণপুরুষগণের অতিমুখ উৎসব সকলও সমাচ্ছাদিত হইয়া গেল।

इन्द्रियार्थपरिशून्यमक्षयः सोढमेकमपि स क्षणान्तरम् ।

अन्तरेव विहरन् दिवानिशं न व्यपैक्षत समुत्सुकाः प्रजाः ॥ ६

৬। ইন্দ্রিয়ার্থপরিশূন্য একমু পি ক্ষণান্তরং সৌদুম্ অক্ষয়ঃ সঃ দিবাশিশম্ অন্তঃ এব বিহরন্ সমুৎসুকাঃ প্রজাঃ ন ব্যপৈক্ষত ॥

৬। ইন্দ্রিয়ার্থপরিশূন্য শব্দাদিবিষয়রহিতমেকমপি ক্ষণান্তরং অক্ষ-
মেদং সৌদুম্ অক্ষয়ঃ সঃ অম্মিবর্ণঃ দিবাশিশম্ অন্তরেব বিহরন্
সমুৎসুকা দর্শনাকাঙ্ক্ষিণীঃ প্রজা ন ব্যপৈক্ষত ন অপেক্ষিতবান্ ॥

৬। তিনি নিরন্তর অস্তঃপুরমধ্যে বিশার করিতেন এবং ভোগ্যবস্ত্র উপভোগ
ব্যতিরেকে ক্ষণকালও অতিক্রম করিতে পারিতেন না ; এমন কি, তদীয় বর্ণনবানগনায়
সমাগত অঙ্গাগণের কথা একবারও মনে করিতেন না ।

गौरवाद्यदपि जातु मन्त्रिणां दर्शनं प्रकृतिकाङ्क्षितं ददौ ।

तद्ववाक्षविवरावलम्बिना केवलेन चरणेन कल्पितम् ॥ ७

৭। জাতু মন্ত্রিণাং গৌরবাত্ প্রকৃতিকাঙ্ক্ষিতং যত্ অপি দর্শনং দদৌ, তত্ গবাশ্ববিবরা-
বলম্বিনা কেবলেন চরণেন কল্পিতম্ ॥

৭। জাতু কদাচিত্ মন্ত্রিণাং গৌরবাত্ গুরুত্বাচ্ছেতোঃ মন্ত্রিবচনা-
মুরোধাদিত্যর্থঃ । প্রকৃতিভিঃ প্রজাভিঃ কাঙ্ক্ষিতং যত্ অপি দর্শনং দদৌ
তত্ অপি গবাশ্ববিবরাবলম্বিনা কেবলেন চরণেन চরণমাত্রেষ কল্পিতং
সম্পাদিতম্ । ন তু সুখাবলোকনপ্রদানেন ইত্যর্থঃ ॥

৭। যদি বা কখন সম্মানার্থে মন্ত্রিগণের অনুরোধে অঙ্গাগণের অতিবিত্ত বর্ণন-
শান করিতেন, তাহাও কেবল গবাশ্ববাহে চরণব্রজিত করিয়া তদ্বাহে সম্পন্ন
করিতেন, অঙ্গাগণ তাঁহার মুখ কখনও দেখিতে পারিত না ।

तं कृतप्रणतयोऽनुजीविनः कोमलात्मनखरागरूपितम् ।

भेजिरे नवदिवाकरातपस्य दृपङ्कजतुलाधिरोहणम् ॥ ८

৮। কোমলাঙ্গনস্বরূপিতম্ (অতএব) নবদিবাকরাতপস্য দৃপঙ্কজতুলাধিরোহণম্ তম্
অনুজীবিনঃ কৃতপ্রণতঃ (সমঃ) ভেজিरे ॥

৮। কোমলেন সূদুলেন আঙ্গনস্বাণাং রাগিণীকুলেণ রূপিতং কুরিতম্ ।

অতএব নবদিবাকরাতপে ন সৃষ্টং ব্যাসং যত পঙ্কজং তস্য তুলাং সাম্যমধি-
রোহতি প্রাপ্নোতীতি তুলাধিরোহণম্ তং চরণম্ অনুজীবিনঃ কৃতপ্রণতয়ঃ
কৃতনমস্কারাঃ সন্তো ভেজিরে সিধেবিরে ॥

৮। অকুজৌবিশণ বালাতপশ্লষ্ট কমলেন ভাষ্য কোমল নখরাগরজিত তনৌষ চরণে
প্রণামপূর্বক ভজনো করিত ।

যৌবনোন্নতবিলাসিনীস্তনচৌমলোলকমলাশ্চ দৌর্ধিকাঃ ।

গূড়মোহনগৃহাস্তদম্বুभिः स व्यगाहत विगाढमन्मथः ॥৬

২ অঃ । বিগাঢ়মন্মথঃ সঃ যৌবনোন্নতবিলাসিনীস্তনচৌমলোলকমলাঃ তদম্বুभिঃ গূড়মোহন-
গৃহাঃ চ দৌর্ধিকাঃ ব্যগাহত ॥

৯। বিগাঢ়মন্মথঃ প্রৌঢ়মদনঃ সৌম্নিবর্ণী যৌবনে ন হেতুনা উন্নতানাং
বিলাসিনীস্তনানাং চৌমেণ আঘাতেন লোলানি চঞ্চলানি কমলানি যাসাং
তাঃ । তদম্বুभिঃস্তাসাং দৌর্ধিকাণামম্বুभिঃ গূড়ানি অন্তরিতানি মোহন-
গৃহাণি সুরতভবনানি যাযু, তাশ্চ দৌর্ধিকা ব্যগাহত । স্ত্রীभिঃ সহ
দৌর্ধিকাসু বিজহারিত্যর্থঃ ॥

১০। কাশ্মীর্যন্ত অশ্বিনবর্ষ যখন কাশ্মীরগণসহ দৌর্ধিকাসমিজে বিহার করিতে
লাগিলেন, তখন প্রমদাগণের উন্নত কূটকূটধারা জল আনোড়িত হওয়ায় কমলদল
চঞ্চল হইতে লাগিল । এই সকল দৌর্ধিকাসমিজে যথো যে সকল গূঢ় সুরতগৃহ নির্মিত
হইয়াছিল, তাহাও তাঁহাদের বিহারক্রোড়া সম্পাদিত হইতে ।

तत्र सेकहतलोचनाञ्जनैर्धौतरागपरिपाटलाधरैः ।

अङ्गनास्तमधिकं व्यलोभयन्नर्पितप्रकृतकान्तिभिर्मুखैः ॥১০

১০ অঃ । তত্র অঙ্গনাঃ সেকহতলোচনাঞ্জনৈঃ ধৌतरাগपरिपाटलाधरैः (অতএব) অর্পিত-
প্রকৃতকান্तिभिঃ (এবম্মু তৈঃ) মুখৈঃ তন্ম অধিকং ব্যলোভয়ন্ ॥

১০। তত্র দৌর্ধিকাঈকানাঃ সেকেন হৃতং লোচনাঞ্জনং নেত্রকল্ললং যेषাং
তৈঃ । রম্যতেনেতি রাগঃ রাগদ্রব্যং লাস্তাদিরাগস্য পরিপাটলোঙ্ক-
গুণঃ । 'গুণে শুক্লাদয়ঃ পু'সি' ইত্যমরঃ । ধৌতো রাগপরিপাটলো যेषাং তে
তথোক্তাঃ অধরা যेषাং তৈঃ । নিবৃত্তসাক্ষমিকরাগেরিত্যর্থঃ অতএব অর্পিত-
প্রকৃতকান্तिभिঃ অবিব্যস্তিতস্বামাবিকরাগেরিত্যর্থঃ । এবম্মুতৈঃ মুখৈঃ
তমগ্নিবর্ণমধিকং ব্যলোভয়ন্ প্রলোভিতবত্যঃ ॥

১০। জলবিহারকালে জলসেচনহেতু অবলাকুলের লোচনকল্লল ত্রি অধররাগ
বিশেষ হওয়াতে এই জল পাটনবর্ণ ধারণ করিয়াছিল, সুরতরাগ হওয়াতে প্রমদাগণের
বদনমণ্ডলের প্রকৃতলোভা সম্পর্কনে নরপতি অধিকতর প্রলোভিত হইয়াছিলেন ।

प्राणकान्तमधुगन्धकर्षिणोः

पानभूमिरचनाः प्रियासखः ।

अभ्यपद्यत स वासितासखः

पुष्पिताः कमलिनोरिव द्विपः ॥ ११

११ अः । प्रियासखः सः प्राणकान्तमधुगन्धकर्षिणोः पानभूमिरचनाः वासितासखः द्विपः पुष्पिताः कमलिनीः इव अभ्यपद्यत ॥

११ । प्रियासखः सः अग्निवर्णः प्राणकान्तेन प्राणतर्पणेन मधुगन्धेन कर्षिणोः मनोहारिणोः, रच्यन्त इति रचनाः पानभूमय एव रचनाः, रचिताः पानभूमय इत्यर्थः । वासितासखः करिणीसङ्घचरः । 'वासिता स्त्रीकरिण्योश्च' इत्यमरः । द्विपः पुष्पिताः कमलिनोरिव अभ्यपद्यत अभिगतः ॥

११ । करो वक्रण करिणीदृष्टां दृष्ट्या विकसित कमलमल उभयोः करे, राजा अग्निवर्ण उल्लसन् नारीगणमश्नन् रचितं पानभूमये अभ्यपद्यन् वासितासखः मधुगन्धं मधुगन्धं पानं करितेन ।

सातिरेकमदकारणं रहस्तेन दत्तमभिलेषुरङ्गनाः ।

ताभिरप्यापहृतं सुखासवं सोऽपिबत् वकुलतुल्यदोहदः ॥ १२

१२ अः । अङ्गनाः रङ्गः सातिरेकमदकारणं तेन दत्तं सुखासवम् अभिलेषुः, वकुलतुल्यदोहदः सः अपि ताभिः उपहृतम् (सुखःसवं) अपिबत् ॥

१२ । अङ्गनाः रङ्गो रङ्गसि सातिरेकस्य सातिशयस्य मदस्य कारणं तेन अग्निवर्णेन दत्तं सुखासवम् अभिलेषुः । वकुलेन तुल्यदोहदः तुल्याभिलाषः 'अथ दोहदम् । इच्छाकाङ्क्षा स्पृहेहा दट्' इत्यमरः । वकुलद्वयस्य अङ्गनामव्याप्यत्वात् तुल्याभिलाषित्वम् । सोऽपि ताभिः अङ्गनाभिः उपहृतं दत्तं सुखासवम् अपिबत् ॥

१२ । महिमागन् महातिशयस्य निदानकृतं महोपतिशयस्य मूलागव निर्जनेन अतिनाथं करित, वकुलेन आश्रय अतिनाथो महोपतिः तादृशनिर्गमं मूलमग्नं पानं करितेन ।

अङ्गमङ्गपरिवर्त्तनोचिते तस्य निन्यतुरगून्यतामुभे ।

वक्त्रकी च हृदयङ्गमस्त्रना वल्गुवागपि च वामलोचना ॥ १३

१३ अः । हृदयङ्गमस्त्रना वक्त्रकी च, वल्गुवाक् वामलोचना अपि च अङ्गपरिवर्त्तनोचिते उभे तस्य अङ्गम् अयत्यन्ता निन्यतुः ॥

१३ । अङ्गपरिवर्त्तनोचिते उल्लङ्घविहारार्थे समे तस्य अग्निवर्णस्य अङ्गम् अशून्यतां पूर्णतां निन्यतुः ? के समे ? हृदयङ्गमस्त्रना मनोहरध्वनिः वल्लकी वीणा च, वल्गुवाक् मधुरभाषिणी वामलोचना कामिन्यपि च । हृदयं गच्छतीति हृदयङ्गमः । 'खच् प्रकरणे गमेः सुपुत्रयसंख्यानात्' इति खच्प्रत्ययः । अङ्गाधिरूपितयोः वीणावामाङ्घ्योः वाद्यगीताभ्याम् अरंस्तेत्यर्थः ॥

१० । मधुरनादिनी वीणा ७ बहुभाषिणी लक्ष्मिना—एहे इहेते उ९मत्र विशदार्थ निरुत्तर तांशत्र क्रोड विराजित थाकित, छिनि क्रोडाधिरूपित वीणा र क्षनि ७ काशिनौर गीतप्रवणे सुथासु ७व करितेन ।

स स्वयं प्रहृतपुष्करः कृती लोलमाल्यवल्लयो हरन्मनः ।

नर्त्तकीरभिनयातिलङ्घिनीः पार्श्ववर्त्तिषु गुरुष्वलज्जयत् ॥१४

१४ अः । कृती स्वयंप्रहृतपुष्करः लोलमाल्यवल्लयः मनः हरन् सः अभिनयातिलङ्घिनीः नर्त्तकी गुरुषु पार्श्ववर्त्तिषु (सत्सु) अलज्जयत् ॥

१४ । कृती कुशलः स्वयंप्रहृतपुष्करो वादितवाद्यमुखो लोलानि माल्यानि वलयानि च यस्य स तथोक्तः मनो हरन् नर्त्तकौनामिति शेषः । सोऽग्निवर्णः अभिनयातिलङ्घिनीः अभिनयेषु खलु नन्तीरित्यर्थः । नर्त्तकीः विलासिनीः 'शिल्पिनि ष्वुन्' इति ष्वुन्प्रत्ययः । 'पिङ्गौरादिभ्यश्च' इति ङीष् । 'नर्त्तकौलासिके समे' इत्यमरः । गुरुषु नाट्याचार्य्येषु पार्श्ववर्त्तिषु समीपस्थेषु सत्सु एव अलज्जयत् लज्जाम् अगमयत् ॥

१४ । नर्त्तकीगण नृता करिते थाकिले कलाविद्यादुष्मन अधिर्ष अश्व नमय ७ भाग्य आत्मोन्नित करत वामावादन करिषा तांशदिगेर छिन्न हरण करितेन, उ९काले तांशत्रा अभिनय निग्रय इहेते अनित इ०याय पार्श्ववर्ती नाट्याचार्यागणेर गमके लज्जाशील इहेत ।

चारु नृत्यविगमे च तन्मुखं खेदभिन्नतिलकं परिश्रमात् ।

प्रेमदत्तवदनानिलः पिबन्नत्यजीवदमरालकेष्वरौ ॥१५

१५ अः । (किञ्च) चारु नृत्यविगमे परिश्रमात् खेदभिन्नतिलकं तन्मुखं प्रेमदत्तवदनानिलः पिबन् अमरालकेष्वरौ अत्यजीवत् ॥

१५ । किञ्च, चारु सुन्दरं नृत्यविगमे लास्यावसाने परिश्रमात् नर्त्तनप्रयासात् खेदेन भिन्नतिलकं विशीर्णतिलकं तन्मुखं नर्त्तकीमुखं प्रेम्णा दत्तवदनानिलः प्रवर्त्तितमुखमारुतः पिबन् अमराणामलकायाश्च ईश्वरौ इन्द्रकुवेरौ अत्यजीवत् अतिक्रम्य अजीवत् । ततोऽत्युत्कृष्टजीवित आसीदित्यर्थः । इन्द्रादेरपि दुर्लभमोदयं सौभाग्यमिति भावः ॥

১৫। নৃত্যাবসানে আঁখিনিবন্ধন নর্দকৌণেরে মুখ হইতে মন্ম মন্ম ব্বেদবিন্দু নির্গত হইয়া তাঁহাদের তিনকাবলী বিনুশু করিত। মহোপতি তখন প্রেমবশে তাঁহাদের স্ফটিকবরনে স্বীয় মুখসমোরণ ওদান করিতে করিতে তাঁহাদিগের মুখচূষন করিয়া আশনাকে অমরাবতী ও অনকাপুরীর অধীশ্বর ইল্ল এং কুবের অপেক্ষাও অধিকতর সৌভাগ্যশালী মনে করিতেন।

তস্য সাবরণদৃষ্টসম্বয়: কাম্যবস্তুষু নবেষু সঙ্গিন: ।

বল্লভাভিরুপসৃষ্ট্য চক্ৰি্রে সামিভুক্তবিষয়া: সমাগমা: ॥১৬

১৬ অ:। উৎসৃষ্ট্য নবেষু কাম্যবস্তুষু সঙ্গিন: (সত:) তস্য সাবরণদৃষ্টসম্বয়: সমাগমা: বল্লভাভি: সামিভুক্তবিষয়া: চক্ৰি্রে ॥

১৬। উপসৃষ্ট্য অন্যত্র গত্বা নবেষু নূতনেষু কাম্যবস্তুষু শব্দাদিষু ইন্দ্রিয়ার্থেষু সঙ্গিন আসক্তিমত: সতস্তস্য সাবরণা: প্রচ্ছিন্না: দৃষ্টা: প্রকাশ্য সম্বয়: সাধনানি যেষু তে সমাগমা: সঙ্কমা: বল্লভাভি: প্রেমসীমি: সামিভুক্তবিষয়া অর্জ্যপভুক্তেন্দ্রিয়ার্থাশক্ৰি্রে। যথেষ্টং ভুক্তম্বেত তর্হি অয়ং নি:সৃষ্ট: সন্ অস্মত্সমোপং ন আয়াস্যতীতি ভাব:। অত্র গোনর্হীয: “সম্বির্জিবিধ:—সাবরণ: প্রকাশ্য। সাবরণো ভিক্ষুকা-দিনা, প্রকাশ: স্বয়মুপেত্য কেনাপি” ইতি। ‘ইত: স্বয়মুপসৃষ্ট্য বিশেষার্থং’ তত্র স্থিতোন্মুপজাপং স্বয়ং সম্ব্যে:’ ইতি বাসায়ন:। অন্যত্র গতং কথঞ্চিৎ সম্ব্যায় পুনরনুপগমায়ার্জ্যপভোগেন অনিষ্টত্বল্ণং চক্ৰুরিত্যর্থ: ॥

১৬। ২য়দাগল, অজ্ঞত গমন করিয়া নূতন নূতন কাগ্যবস্তুতে আশঙ্ক ভূপতিকে কখন অপ্রত্যাবে কখনো ব্যক্তভাবে সন্ধানপূরক আনয়ন করিয়া উপভোগ্য বিষয় সকল অর্জ্যপভোগ করাইত। ‘যথেষ্ট উপভোগে নিসৃষ্ট হইয়া ইনি আগাদিগের নিকটে আর আসিবেন না’ এই আশঙ্কাই তাঁহারা ঐরূপ করিত।

অঙ্কলৌকিসলয়ায়তর্জনং ভূবিমঙ্ককুটিলম্ বীচিতম্ ।

মেখলাভিরসকৃচ্ছ বস্মনং বস্ময়ন্ প্রণয়িনীরবাপ স: ॥ ১৭

১৭ অ:। স: প্রণয়িনী: বস্ময়ন্ অঙ্কলৌকিসলয়ায়তর্জনং ভূবিমঙ্ককুটিলং বীচিতম্, অসকৃন্ মেখলাভি: বস্মনং ব অবাপ ॥

১৭। স: অনিবর্ণ: প্রণয়িনী: প্রেমসীর্বস্ময়ন্ অন্যত্র গচ্ছন্ অঙ্কল: কিসলয়ানি তেষাময়াণি তৈ: তর্জনং ভূর্জনং ভূভেদেণ কুটিলং বক্রং বীচিতং বীচ-ণম্ অসকৃৎ মেখলাভি: বস্মনম্ অবাপ। অপরাদিনো দণ্ডা ইতি ভাব: ॥

১৭। নৃপতি অজ্ঞত রমণীর নিকটে গমন করিয়া প্রণয়িনীদিগকে বন্ধন করিতেন, একজ্ঞ তাঁহারাও অঙ্কল-কিসলয়াঁ দ্বারা তর্জন, ভূভেদাদি কুটিল নিরীক্য এবং মেখলানিগড় দ্বারা বাঁধবার ঐশাংক বন্ধন করিত।

तेन दूतिविदितं निषेदुषा पृष्ठतः सुरतवाररात्रिषु ।

शुश्रुवे प्रियजनस्य कातरं विप्रलम्भपरिशङ्किनो वचः ॥ १८

१८ अः । सुरतवाररात्रिषु दूतिविदितं पृष्ठतः निषेदुषा तेन विप्रलम्भपरिशङ्किनः प्रियजनस्य कातरं वचः शुश्रुवे ॥

१८ । सुरतस्य वारो वासरः तस्य रात्रिषु दूतीनां विदितं यथा तथा पृष्ठतः प्रियजनस्य पञ्चाङ्गाग्रे निषेदुषा तेन अग्निवर्णनं विप्रलम्भपरिशङ्किनो विरहशङ्किनः प्रियञ्चासौ जनस्य प्रियजनः तस्य कातरं वचः प्रियानने मां पाहि इत्येवमादि दीनवचनं शुश्रुवे ॥

१८ । त्रिणि पर्यायागते सूत्रत्राजे विरहशङ्किनो श्रेयसौ पञ्चाङ्गाग्रे दूतीनां छातमात्रे अवस्थानपूर्वकं शिवायुक्ते “आगांके व्रता क्व” हेडादि कातवाक्ये अवगच्छतेन ।

लौल्यमेत्य गृहिणीपरिग्रहावर्त्तकीष्वसुलभासु तदपुः ।

वर्त्तते स्म स कथञ्चिदालिखन्नङ्गलोचरणमन्नवर्त्तिकः ॥ १९

१९ अः । गृहिणीपरिग्रहात् नर्त्तकीषु अमुलभासु (सतीषु) लौल्यम् एव अङ्गलोचरणमन्नवर्त्तिकः सः तदपुः आलिखन् कथञ्चित् वर्त्तते स्म ॥

१९ । गृहिणीपरिग्रहात् राज्ञोभिः समागमात् हेतोः नर्त्तकीषु वेश्यासु असुलभासु दुर्लभासु सतीषु लौल्यम् औत्सुक्यम् एव प्राप्य अङ्गुल्योः चरणेन स्वेदनेन सन्नवर्त्तिको विगलितशलाकः सः अग्निवर्णस्तामां नर्त्तकीनां वपुस्तदपुः आलिखन् कथञ्चित् वर्त्तते स्म अवर्त्तत ॥

१९ । त्रिणि वचनं ग्रहियौगं मन्त्रिवांशरे थाकिट्टेन, उचन नर्त्तकीभिरेव इति तांशरे उच्यते अत्रिणे तांशमिरेण मञ्छागे वक्षत इहेतेन ; उचकाले तांशरे विरहे अथौर इहेता चेदाप्रुत अङ्गुलि इहेते अत्रिणि चित्रशलाका वात्रा तांशमिरे अत्रिकृति चित्रित कर्तत अत्रिकटे धैर्याधारण कट्टिटेन ।

प्रेमगर्वितविपक्षमत्सरादायताञ्च मदनाग्नमहोदितम् ।

निन्युक्तसवविधिच्छलेन तं देव्य उज्झितरुषः कृतार्थताम् २०

२० अः । प्रेमगर्वितविपक्षमत्सरात् आयतात् मदनाच्च देव्यः उज्झितरुषः (सत्यः) तम् उल्लवविधिच्छलेन कृतार्थतां निन्युः ॥

२० । प्रेम्णा स्वविषयेण प्रियस्य अनुरागेण हेतुना गर्दिते विपक्षे सपत्न्यजने मत्सरात् वैरात् आयतात् प्रवृत्तात् मदनाच्च हेतोः देव्यो राज्ञ उज्झितरुषः त्यक्तरोषाः सत्यस्तं महोदितम् उल्लवविधिच्छलेन महोत्सव-

कर्मव्याजेन कृतः अर्थः प्रयोजनं येन स कृतार्थः तस्य भावस्तप्तां निवृत्तः ।
मदनमहोत्सवव्याजात् नीतेन तेन स्वप्नोत्तरं कारयामासुरित्यर्थः ॥

२० । महिषीश्वर अनङ्गजानांश्च ईनात् इहैवा महिषीश्वरिणः प्रेमनाते गर्हितं अमना-
गणैश्च अति क्रोधात् । ७ इहैव त्रैलोक्यं परिश्रान्तपूर्वकं मदनमहोत्सव-राजपट्टेन महाराजके-
न आनयनं करिष्या आनयनादेन अतीक्ष्णिकं करिष्या नष्टेन ।

प्रातरेत्य परिभोगशोभिना

दर्शनेन कृतखण्डनव्यथाः ।

प्राञ्जलिः प्रणयिनौः प्रसादयन्

सोऽदुनोत् प्रणयमन्यरः पुनः ॥२१॥

२१ अ. । सः प्रातः एव परिभोगशोभिना दर्शनेन कृतखण्डनव्यथाः प्रणयिनौः प्राञ्जलिः
प्रसादयन् (तथापि) प्रणयमन्यरः (सन्) पुनः अदुनोत् ॥

२१ । सः अग्निवर्णः प्रातरेत्य आगत्य परिभोगशोभिना दर्शनेन
हेतुना दृष्टेर्लान्तात्तुष्ट । कृता खण्डनव्यथा यासां ताः तथोक्ताः खण्डिता
इत्यर्थः । तदुक्तम्—‘ज्ञातेऽन्यासङ्गविक्रमे खण्डितेष्वपि कथायिता’ इति ।
प्रणयिनौः प्राञ्जलिः प्रसादयन् तथापि प्रणयमन्यरः प्रणयेन नर्त्तकीगतेन
मन्यरः अलसः अत्र गिथिलप्रयत्नः सन् इत्यर्थः । पुनरदुनोत् पर्यथापयत् ॥

२१ । अग्निवर्णं प्रजापतकाले गृहे आगमनं करित्वे अपरं रमणीयं उपलब्धं गच्छि-
मन्मनं करिष्या महिषीश्वर! अभिमनिनो इहेतेन ; उच्यते त्विना कृताञ्जलिपूते विनय-
वावशेन उद्दिष्टं गेन वाथा दूरं करिष्येतेन ; किञ्च अग्रेगतिशया अमर्षनं करिष्या
पुनरात्र श्रवणं वाचिह इहेतेन ।

रूपकौर्त्तितविपक्षमङ्गनाः प्रत्यभैत्सुरवदन्य एव तम् ।

प्रच्छदान्तगलिताश्रुबिन्दुभिः क्रोधभिन्नवल्लयैर्विवर्त्तनैः ॥ २२ ॥

२२ अ. । अङ्गनाः रूपकौर्त्तितविपक्षम् तम् अवदन्यः एव प्रच्छदान्तगलिताश्रुबिन्दुभिः क्रोध-
भिन्नवल्लयैः विवर्त्तनैः प्रत्यभैत्सुः ॥

२२ । रूपे कौर्त्तितो विपक्षः सपत्नजनो येन तं, तमग्निवर्णम् अव-
दन्य एव त्वया गोत्रस्वत्वनं कृतमित्यनुपालम्भमाना एव प्रच्छदस्य आस्त-
रणपटस्य अन्ते मध्ये गलिता अश्रुबिन्दवो येषु तैः, क्रोधेन भिन्नानि
भङ्गानि वल्लयानि येषु तैः विवर्त्तनैः पराग्विलम्बैः प्रत्यभैत्सुः प्रति-
चक्रुरित्यर्थः ॥

२२ । नृपति श्रवणेन कथनं तेन रमणीयं नाम उद्गादनं करित्वे अङ्गनांश्च

वाक्यानां न कत्रिशां गार्धगत्रिवर्धनपूर्वक अक्षजले यथा मिष्ठ कत्रिष्ठ; एतन्
क्रोधभवे त्रिशक्तिगत्र वनत्र हर्ष इहेषा वाहेत एव त्रिशत्रा त्रिशत्रेक उर्ध्वना कत्रिष्ठ ।

क्षुप्तपुष्पशयनान् लतागृहानेत्य दूतिकृतमार्गदर्शनः ।
अन्वभूत् परिजनाङ्गनारतं सोऽवरोधभयवेपथूत्तरम् ॥ २३

२३ अ. । सः दूतिकृतमार्गदर्शनः (सन्) क्षुप्तपुष्पशयनान् लतागृहान् एव अवरोधभयवेपथूत्तरं
परिजनाङ्गनारतम् अन्वभूत् ॥

२३ । सः अग्निवर्षी दूतिभिः कृतमार्गदर्शनः सन् क्षुप्तपुष्पशयनान्
लतागृहान् एव अवरोधादन्तःपुरजनाङ्गयेन यो वेपथुः कम्पस्तदुत्तरं तत्
प्रधानं यथा तथा परिजनाङ्गनारतं दासीरतम् अन्वभूत् । परिजनश्च
असौ अङ्गना च इति विग्रहः । अत्र डोवन्तस्यापि दूतीशब्दस्य कन्दो-
भङ्गभयात् क्लृप्तत्वं कृतम् । 'अपि माघं म ' कुर्याच्छन्दोभङ्गं त्यजिह्वराम्'
इत्युपदेशात् ॥

२३ । यथेति त्रिशक्तिगत्रेण कुर्यात्तथाभाविष्ठ कताकुले आग्निसा
त्रिशक्तिगत्रेण सहित विशत्र कत्रिष्ठेन, एतन् अत्रःपुत्रकाग्नित्रिशक्तिगत्रेण उर्ध्वे त्रिशत्र कलेन
कल्पित इहेत ।

नाम वल्लभजनस्य ते मया प्राप्य भाग्यमपि तस्य काङ्क्षते ।

लोलुपं ननु मनो ममेति यं गोवविस्त्रलितमूचुरङ्गनाः ॥ २४

२४ अ. । मया ते वल्लभजनस्य नाम प्राप्य तस्य भागम् अपि काङ्क्षते । ननु मम मनः लोलुपम्
इति गोवविस्त्रलितम् अङ्गनाः ऊचुः ॥

२४ । मया ते वल्लभजनस्य प्रियजनस्य नाम प्राप्य तन्नाम्ना अङ्गनां
लब्ध्वा तस्य त्वल्लभजनस्य यद्भाग्यं, तत् परिहासकारणम् इति शेषः ।
तदपि काङ्क्षते । ननु वत मम मनो लोलुपं गृध्र इति अनेन प्रकारेण
गोत्रे नान्नि विस्त्रलितं स्त्रलितवन्तं तम् अग्निवर्षम् ऊचुः । 'गोत्रं
नान्नि कुलेऽचले' इति यादवः । तन्नामलाभे सति तद्भाग्यमपि काङ्क्षिणी
मनः अहो ढष्णेति सीम्न गृध्रमुपालभन्त इत्यर्थः ॥

२४ । यशेति त्रिशक्तिगत्रेण कुर्यात्तथाभाविष्ठ कताकुले आग्निसा
त्रिशक्तिगत्रेण सहित विशत्र कत्रिष्ठेन, एतन् अत्रःपुत्रकाग्नित्रिशक्तिगत्रेण उर्ध्वे त्रिशत्र कलेन
कल्पित इहेत ।

चूर्णवभ्रु लुलितस्रगाकुलं छिन्नमेखलमलतंकाङ्क्षितम् ।

उत्थितस्य शयनं विलासिनस्तस्य विभमरतान्यपावणोत् ॥ २५

২৫ অ:। চূর্ণবম্বু লুলিতস্নগাকুলং ছিন্নমেখলম্ অলক্তকাঙ্কিতং শয়নং (কণ্) উল্লিতস্য
বিলাসিনঃ তস্য বিভ্রমরতানি অপাঠণোত ॥

২৫। চূর্ণবম্বু চূর্ণৈঃ ব্যানতকরণৈঃ অধোমুখাবস্থিতায়াঃ স্ত্রিয়া:
চিকুরগলিতৈঃ কুঙ্কুমাदिभिः बम्बु पिङ्गलं 'बम्बु' स्यात् पिङ्गले त्रिषु 'इत्य-
मरः। लुलितस्नगाकुलं करिपदाख्यबन्धे स्त्रिया भूमिगतमस्तकतया
पतिताभिः लुलितस्नग्भिः आकुलं, छिन्नमेखलं हरिविक्रमकरणैः स्त्रिया
उच्छ्रितैकचरणत्वात् गलितमेखलम्, अलक्तकाङ्कितं धेनुकबन्धे भूतल-
निहितकान्ताचरणत्वात् लाचारागरूपितं शयनं कर्त्तृ, उल्लितस्य शयना-
दिति भावः। विलासिनस्तस्य अग्निवर्णस्य विभ्रमरतानि लीलारतानि
सुरतबन्धविशेषानित्यर्थः। अपाठणোत् स्फुटीचकार। व्यानतादीनां लक्षणं
रतिरहस्ये—“व्यानतं रतमिदं प्रिया यदि स्यादधोमुखचतुष्पदाकृतिः।
तत्कटिं समधिरुद्धं वल्लभः स्याद्वृषादिपशुसंस्थितस्थितिः ॥ भूगतस्तन-
भुजास्यमस्तकामुन्नतां स्वयमधोमुखौ स्त्रियम्। क्रामति स्वकरकण्ठमेहने
वल्लभे करिपदं तदुच्यते ॥ योषिदेकचरणे समुल्लिते जायते हि हरि-
विक्रमाह्वयः। न्यस्तहस्तयुगला निजे पदे योषिदेति ऋटिरुद्वल्लभा ॥
अग्रतो यदि शनैरधोमुखी धेनुकं वृषवदुन्नते प्रिये ॥” इति ॥

২৫। অগ্নিবর্ণ যখন শয্যা ইহেতে গাঢ়োখান করিতেন, তখন তাঁহার শয্যার
কোনস্থে অমলকটিক, কোথাও ছিন্নকাণ্ডী, কোথাও কুঙ্কুমের পিঙ্গলভাগ, কোনস্থে
বা বিনুনিত শাণ্ড্য প্রভৃতি তনৌর বিবিধ রতিগোলা বাজু করিত।

স স্বয়ং চরণারাগমাদধে যোষিতাং ন চ তথা সমাহিত: ।

লোভ্যমাননয়ন: স্নগাংশুকৈর্মেখলাগুণপদৈর্নিতম্বিभि: ॥ ২৬

২৬ অ:। স: স্বয়ং যোষিতাং চরণারাগম্ আদধে, (কিঞ্চ) স্নগাংশুকৈ: নিতম্বিभि: মেখলাগুণ-
পদৈ: লোভ্যমাননয়ন: (সন্) তথা সমাহিত: ন (আদধে) ॥

২৬। স: অগ্নিবর্ণ: স্বয়মেব যোষিতাং চরণयो: रागं लाचारसमादधे
अर्पयामास। किञ्च, स्रगांशुकै: प्रियाङ्गस्पर्शादिति भावः, नितम्विभि:
नितम्वबद्धि: मेखलागुणपदै: जघनै: 'पञ्चान्नितम्व: स्त्रीकट्या: क्लीवे तु
जघनं पुर:' इत्यमरः। लोभ्यमाननयन आकृष्यमाणदृष्टि: सन्, तथा
समाहितोऽवहितो न आदधे, सम्यक् रागरचना स्यादिति भावः ॥

২৬। তিনি অশ্লিষ্ট রমণীগণের চরণ অলক্তভাগে রঞ্জিত করিতেন, কিঙ্ক যখন
তাঁহার মন তাহারিগণের প্রতি আকৃষ্ট ইহেত, তখন আর রাগরচনাও মন স্থির
থাকিত না।

चुम्बने विपरिवर्त्तिताधरं हस्तरोधि रसनाविघट्टने ।

विघ्नितेच्छमपि तस्य सर्वतो मन्मथेभ्यनमभृद्धधूरतम् ॥२७

२७ अः । चुम्बने विपरिवर्त्तिताधरं रसनाविघट्टने हस्तरोधि सर्वतः विघ्नितेच्छं बधूरतं तस्य मन्मथेभ्यनम् अभूत् ॥

२७ । चुम्बने प्रवृत्ते सति विपरिवर्त्तिताधरं परिहृतोष्ठं रसनाविघट्टने श्रम्भिविस्त्रंसने प्रसक्ते सति हस्तं रुणद्धि वारयतीति हस्तरोधि इत्थं सर्वतः सर्वत्र विघ्नितेच्छं प्रतिहतमनोरथमपि बधूनां रतं सुरतं तस्य अग्निवर्णस्य मन्मथेभ्यनं कामोद्दीपनम् अभूत् ॥

२९ । त्रिनि रमणीगणेर मूथचूषने उद्युत इहेले तांशत्रा मूथ परिवर्द्धित करित, वञ्चाकर्षणे प्रवृत्त इहेले तांशत्र इष्टव्राथ करित—एहेकूपे तांशत्रा नृपतिर अभिनाय-पूत्रणेर विघ्न आचरण करिते थाकिले उद्वा येन मदनवहिर ईकनश्चरूप इहेत ।

दर्पणेषु परिभोगदर्शिनी-

नर्मपूर्वमनुपृष्ठसंस्थितः ।

छायया स्मितमनोज्ञया बधू-

क्लीनिमौलितमुखीश्चकार सः ॥२८

२८ अः । सः दर्पणेषु परिभोगदर्शिनीः बधूः नर्मपूर्वम् अनुपृष्ठसंस्थितः (सन्) स्मितमनोज्ञया छायाया क्लीनिमौलितमुखोः चकार ।

२९ । सः अग्निवर्णी दर्पणेषु परिभोगदर्शिनीः सम्भोगचिह्नानि पश्यन्तीः बधून् नर्मपूर्वं परिहासपूर्वम् अनुपृष्ठं तासां पृष्ठभागे संस्थितः सन् स्मितेन मनोज्ञया छायाया दर्पणगतेन स्वप्रतिविम्बेन क्लीनिमौलितमुखीः लज्जावन्तमुखीश्चकार, तमागतं दृष्ट्वा लज्जिता इत्यर्थः ॥

२८ । विनागिनीगण वथन दर्पणप्रतिविषे श्वर उपलोगागिह् दर्शन करित, रात्रा तथन तांशत्रेण पञ्चाभावेण आगिशा उपस्थित इहेतेन, तथन तांशत्रा नृपतिर मूथश्रम मनोरम आकर्षकायागत दर्शने लज्जावन्तमुखी इहेत ।

कण्ठसक्तमृदुवाहुबन्धनं न्यस्तपादतलमग्रपादयोः ।

प्रार्थयन्त शयनोत्थितं प्रियास्तं निशात्ययविसर्गचुम्बनम् ॥२९

२९ अः । प्रियाः शयनोत्थितं तं कण्ठसक्तमृदुवाहुबन्धनम् अग्रपादयोः न्यस्तपादतलं निशात्यय-विसर्गचम्बनं प्रार्थयन्त ॥

२८ । प्रियाः शयनादुत्थितं तमग्निवर्णं कण्ठसक्तं कण्ठार्पितं मृदु-
बाहुबन्धनं यस्मिन् तत् अग्रपादयोः स्वकीययोर्न्यस्ते पादतले यस्मिन् तत्
निशात्यये विसर्जो विसृज्य गमनं, तत्र यत् सुख्यं तत् प्रार्थयन्त ।
'दुष्टाच्'—इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् । अत्र गोनर्दीयः—“रतावसाने यदि
सुख्यनादि प्रयुज्य यायान्मदनोऽस्य वासः” इति ॥

२९ । निशावसाने अननोपति अग्निवर्णं यथेन शयापव्रितागं कश्चित्तेन, विनागिनौ-
गणं तथेन कोमलं बाह्यापव्रितागं तौशारं कर्षदेषं आवक्षं च चरणैरुपेन चरणं विञ्चलं
कश्चिन्ना तौशारं मुखदूषनं कायनां कश्चित् ।

प्रेक्ष्य दर्पणतलस्थमात्मनो

राजवेषमतिशक्रशोभिनम् ।

पिप्रिये न स तथा यथा युवा

व्यक्तलक्ष्म परिभोगमण्डनम् ॥ ३० ॥

३० अः । युवा सः अतिशक्रशोभिनं दर्पणतलस्थम् आत्मनः राजवेषं प्रेक्ष्य
तथा न पिप्रिये, यस्या व्यक्तलक्ष्म परिभोगमण्डनम् (प्रेक्ष्य) ॥

३० । युवा सः अग्निवर्णः अतिशक्रं यथा तथा शोभमानम् अतिशक्र-
शोभिनं दर्पणतलस्थं दर्पणसंक्रान्तम् आत्मनो राजवेषं प्रेक्ष्य तथा न पिप्रिये
न तुतोष, यथा व्यक्तलक्ष्म प्रकटचिह्नं परिभोगमण्डनं प्रेक्ष्य पिप्रिये ॥

३० । युवा मृपति अग्निवर्णः, दर्पणतले स्पर्शहेतुस्य मञ्जोगचिरुत्तरं लूषणे आपनान्ते
विबुधितं मेधिशो वेरूपं श्रुतिशोभं कश्चित्तेन, वृत्तिं वा इच्छाशोभाविनिमित्तं
शोभं राजवेषं दर्शनं कश्चिन्ना उच्चपं श्रुतिशोभं इहेतेन ना ।

मित्र कृत्यमपदिश्य पार्श्वतः प्रस्थितं तमनवस्थितं प्रियाः ।

विद्म हे शठ पलायनच्छलान्यञ्जसेति रुद्रधुः कचग्रहैः ॥ ३१ ॥

३१ अः । मित्रकृत्यम् अपदिश्य पार्श्वतः प्रस्थितम् अनवस्थितं तं प्रियाः हे शठ !
पलायनच्छलानि अञ्जसा विद्म इति कचग्रहैः रुद्रधुः ॥

३१ । मित्रकृत्यं सुहृत्कार्यम् अपदिश्य व्याजोक्त्य पार्श्वतः प्रस्थितम्
अन्यतो गन्तुमुद्भुक्तम् अनवस्थितम् अवस्थातुमक्षमं तम् अग्निवर्णं प्रियाः हे
शठ ! हे गूढविप्रियकारिन् ! 'गूढविप्रियकच्छुः' इति दशरूपके । तव
पलायनस्य छलानि अञ्जसा तत्त्वतः 'तत्त्वे त्वद्वाञ्छसा इयम्' इत्यमरः ।
विद्म जानीमः । 'विदो लटो वा' इति वैकल्पिक आदेशः । इति उक्तेति
शेषः । कचग्रहैः क्रुशाकर्षणैः रुद्रधुः । अत्र गोनर्दीयः—“ऋतुस्नाताभिगमने
मित्रकार्यं तथापिदि । त्रिष्वेतेषु प्रियतमः क्षन्तव्यो वारगम्यया ॥” इति

ଅଳ୍ପସା ବିରକ୍ତଲକ୍ଷଣପ୍ରସ୍ତାବି ବାକ୍ୟାୟନ:—ମିତ୍ରକ୍ତବ୍ୟ ଚାପଦିଷ୍ଟାନ୍ୟତ୍ର ଶୈତେ' ଇତି ॥

୩୧ । ଅଳ୍ପସାକାର୍ଯ୍ୟାଞ୍ଜଳି ଅଗ୍ନିବର୍ଣ୍ଣ ସ୍ଥାନ ପାର୍ଶ୍ବଦିଶ ହେତେ ଅଂଶାନୋଦାତ ହେତେନ ତଥନ ପ୍ରସନ୍ନାଗ୍ନି "ହେ ଶଠି ! ଆମରା ତୋମାର ମନାସନେର ଛଳ ବୁଦ୍ଧିତେ ପାରିସାହି" ଏହିକ୍ରମ ବାରିସା କେଶବାସ ଶ୍ରବଣପୂର୍ବକ ଠାଣିକେ ଅବଗ୍ରୋଧ କରନ୍ତି ।

ତସ୍ୟ ନିର୍ଦୟରତିଶ୍ରମାଳସା: କଞ୍ଚୁସୂତ୍ରମପଦିଷ୍ୟ ଯୋଷିତ: ।

ଅଧ୍ୟଶ୍ରେତ ବ୍ରହ୍ମଜୁଜ୍ଞାନ୍ତରମଧ୍ୟଶ୍ରେତ ପିବରସ୍ତନବିଲୁପ୍ତଚନ୍ଦନମ୍ ॥ ୩୨

୩୨ ଅ: । ନିର୍ଦୟରତିଶ୍ରମାଳସା: ଯୋଷିତ: କଞ୍ଚୁସୂତ୍ରମ୍ ଅପଦିଷ୍ୟ ପିବରସ୍ତନବିଲୁପ୍ତ-
ଚନ୍ଦନମ୍ ତସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଜୁଜ୍ଞାନ୍ତରମଧ୍ୟଶ୍ରେତ ॥

୩୨ । ନିର୍ଦୟରତିଶ୍ରମେଣ ଅଳସା ନିଷ୍ପେଷା ଯୋଷିତ: କଞ୍ଚୁସୂତ୍ରମ୍ ଆଲି-
ଞ୍ଜନବିଶେଷମପଦିଷ୍ୟ ବ୍ୟାଜୀକ୍ତବ୍ୟ ପିବରସ୍ତନାଭ୍ୟାଂ ବିଲୁପ୍ତଚନ୍ଦନମ୍ ପ୍ରସ୍ତୁତାଞ୍ଜୁରାଗଂ
ତସ୍ୟ ଅଗ୍ନିବର୍ଣ୍ଣସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଜୁଜ୍ଞାନ୍ତରମଧ୍ୟଶ୍ରେତ ବକ୍ତା: ସ୍ଥଳେ ଶ୍ରେତେ ସ୍ମ । କଞ୍ଚୁସୂତ୍ର-
ଲକ୍ଷଣନ୍ତୁ—'ଯା: କୁର୍ବନ୍ତି ବକ୍ତାସି ବଲ୍ଲଭସ୍ୟ ସ୍ତନାଭିଘାତଂ ନିବିଡ଼ିତପଗୁହାତ୍ ।
ପରିଶ୍ରମାର୍ଥଂ ଶନକୈର୍ବିଦଗ୍ଧାସ୍ତାତ୍ କଞ୍ଚୁସୂତ୍ରଂ ପ୍ରଦନ୍ତି ସନ୍ତ: ॥' ଇଦମେବ ରତି-
ରହସ୍ୟେ, ସ୍ତନାଲିଞ୍ଜନମିତ୍ୟୁକ୍ତମ୍ । ତଥାଚ—'ଉରସି ଚ ପ୍ରିୟମୁଚ୍ଚୈରାଦିଶନ୍ତୀ
ବରାଞ୍ଜୀ ସ୍ତନଯୁଗମୁପଧନ୍ତି ଯତ୍ ସ୍ତନାଲିଞ୍ଜନମ୍' ତତ୍' ଇତି ॥

୩୨ । ରାଜାର ନିର୍ଦୟ ରତିଶ୍ରମେଣ ଅଳସା ନିଷ୍ପେଷା ଅଂଶାନୋଦାତ ହେତେନ ତଥନ ପ୍ରସନ୍ନାଗ୍ନି
ଞ୍ଜଳି ଠାଣିକେ ବିଶାଳ ବାହିନିଶିଷ୍ଟେ ବକ୍ତା: ସ୍ଥଳେ ଶ୍ରେତେ, ତଥନ ଉପାଦେୟ ସ୍ତନ ଶ୍ରବଣପୂର୍ବକ
ଆବାଦେ ଠାଣିକେ ଅବଗ୍ରୋଧ କରନ୍ତି ।

ସଞ୍ଜମାୟ ନିଶି ଗୁଢ଼ଚାରିଣାଂ ଚାରଦୂତିକଥିତଂ ପୁରୋଗତା: ।

ବସ୍ତ୍ରଧିଷ୍ଠାସି କୁତସ୍ତମୋତତ: କାମୁକେତି ଚକ୍ରପୁଷ୍ପମଞ୍ଜନା: ॥ ୩୩

୩୩ ଅ: । ସଞ୍ଜମାୟ ନିଶି ଗୁଢ଼ଚାରିଣାଂ ଚାରଦୂତିକଥିତଂ (ତମ୍) ଅଞ୍ଜନା: ପୁରୋଗତା:
(ସଞ୍ଜ:) (ହି) କାମୁକ ! ତମୋତତ: (ସନ୍) କୁତ: ବସ୍ତ୍ରଧିଷ୍ଠାସି ଇତି ଚକ୍ରପୁ: ॥

୩୩ । ସଞ୍ଜମାୟ ସୁରତାର୍ଥେ ନିଶି ଗୁଢ଼ମଞ୍ଜନାତଂ ଚରତି ଇଦଂ ଗୁଢ଼ମଞ୍ଜନା-
ତୋତି ଗୁଢ଼ଚାରି ତଂ ଚାରଦୂତିକଥିତଂ, ଚରନ୍ତୋତି ଚାରା ଗୁଢ଼ଚାରିଣ୍ୟ:, 'ଜ୍ୱଳନ୍ତି
'କସନ୍ତେଷ୍ଠ୍ୟୋ ଣ:' ଇତି ଣପ୍ରତ୍ୟୟ: । ଚାରାସ୍ତ ତା: ଦୂତୟସ୍ତ ଚାରଦୂତୟ:, ତାଭି:
କଥିତଂ ନିବେଦିତଂ ତମାଗ୍ନିବର୍ଣ୍ଣମ୍ ଅଞ୍ଜନା: ପୁର: ଅଗ୍ରେ ଗତା: ଅବବ୍ରହ୍ମମାର୍ଗା:
ସତ୍ୟ ଇତ୍ୟର୍ଥ: । ହେ କାମୁକ ! ତମସା ପ୍ରତୋ ଗୁଢ଼: ସନ୍ କୁତୋ ବସ୍ତ୍ରଧିଷ୍ଠାସିତି
ପ୍ରପାଳାଭ୍ୟେତି ଶେଷ:, ଚକ୍ରପୁ:, ସ୍ବାବାସଂନିନ୍ଦ୍ୟାରିତ୍ୟର୍ଥ: ॥

୩୩ । ତିନି ସ୍ଥାନ କୋନ ରମଣୀର ମ ମର୍ଗକାମନାସ୍ତ୍ର ରଞ୍ଜନୀତେ ଅଞ୍ଜନଭାବେ ବ୍ରତିଗୁହେ
ଗମନ କରନ୍ତି, ତଥନ ଅପର ରମଣୀରା ଗୁଢ଼ନଗୀ ଦୃତିଦ୍ୱାରା ଏ ମଂବାସ ବିସିତ ହେବା

ঊঁহার মন্থে অবস্থান করত পথপ্রদর্শনপূর্বক “হে কামুক । আমাদিগকে বঞ্চিত করিয়া কোথায় গিয়া গোপনে যামিনীবাগন করিবে” এইরূপ বলিয়া ঊঁহাকে আকর্ষণ-পূর্বক স্বয়ং গৃহে আনয়ন করিত ।

যোষিতামুড়পতেরিবার্চিষাং স্পর্শনির্বৃতিমসাববাপ্রবন্ ।

আরুরোহ কুমুদাকরোপমাং রাত্রিজাগরপরো দিবাশয়: ॥ ৩৪

৩৪ অ: । উড়পতে: অর্চিষাম্ ইব যোষিতাং স্পর্শনির্বৃতিম্ অবাপ্রবন্, রাত্রি-জাগরপর: দিবাশয়: অসৌ কুমুদাকরোপমাং প্রাপ ॥

৩৪ । উড়পতেরিন্দোরর্চিষাং ভাসামি । ‘জ্বালাভাসোর্নপু’স্বর্চি:’ ইত্য-মর: । যোষিতাং স্পর্শনির্বৃতিং স্পর্শসুখমবাপ্রবন্ । কিন্তু, রাত্রিষু জাগর-পর: দিবা দিবসেযু শেতে স্থপিনোতি দিবাশয়: . ‘অধিকরণে শেতে:’ ইত্যু-প্রত্যয়: । অসৌ অগ্নিবর্ণ: কুমুদাকরস্য উপমাং সাদৃশ্যমারুরোহ প্রাপ ॥

৩৪ । অগ্নিবর্ণ হিমাশ্রিত রক্তজ্বালার দ্যায় সুখকর রমণীগণের স্পর্শসুখ অনুভব করিয়া যামিনীবাগে আগরিত ও দিবাভাগে নিদ্রিত থাকিয়া কুমুদাকরের অনুকরণ করিয়াছিলেন ।

বেণুনা দশনপীড়িতাধরা

বীণয়া নখপদাঙ্কিতোরব: ।

শিল্পকার্য্য উভয়েন বেজিতা-

স্তং বিজিহ্মনয়না ব্যলোভয়ন্ ॥ ৩৫

৩৫ অ: । দশনপীড়িতাধরা: নখপদাঙ্কিতোরব: বেণুনা বীণয়া (চ) উভয়েন বেজিতা: শিল্পকার্য্য: তং বিজিহ্মনয়না: (মত:) ব্যলোভয়ন্ ॥

৩৫ । দশনৈ: পীড়িতাধরা দষ্টাষ্টা: । নখপদৈ: নখচতৈ: অঙ্কিতো-রব: চিহ্নিতোক্তজ্ঞা:, ব্রণিতাধরুত্বাদ্ভমা ইত্যর্থ: । তথাপি বেণুনা বীণয়া চেতুম্ভয়েন । অধরোরূপোড়াকারিণেষ্ঠ: । বেজিতা: পংড়িতা: শিল্পং বেণুবোণাবাদ্যাদিকং কুর্বন্তোতি শিল্পকার্য্যো গায়িকা: । ‘কর্ম্মণ্যু, ইত্যণ্ । ‘টিড্ঢাণজ্’—ইত্যাदिना डोप् । তং বিজিহ্মনয়না: কুটিল-দৃষ্টয়: সত্য:, স্ং চেষ্টতং জানন্নপি তথা ন: পোড়য়তোতি স্বাভিপ্রায়ং পশ্যন্ত্য ইত্যর্থ: ব্যলোভয়ন্ । তথাবিধালীকনমপি তস্যাকর্ষকমেবামুদিতি ভাব: ॥

৩৫ । তিনি অধরদ্বারা নর্ভকগণের অধরদংশন ও নখদ্বারা বক্ষঃস্থল বিক্ষত করিতেন; কিন্তু ঊঁহার দষ্টে-অধরদ্বারা বেণুগান ও ক্ষত বক্ষঃস্থলে বীণা শ্রাবন এই উভয় কার্য্যে নিতান্ত ক্রুদ্ধ হইলেও কুটিল-কটাক্ষবিক্ষেপ করিয়া ঊঁহার প্রতি অমুরাগপ্রদর্শন করত ঊঁহারমন অগহরণ করিত ।

अङ्गसत्त्ववचनाश्रयं मिथः स्त्रीषु नृत्यमुपधाय दर्शयन् ।

स प्रयोगनिपुणैः प्रयोक्तृभिः सञ्जघर्षं सह मित्रसन्निधौ ॥३६॥

३६ अ. । अङ्गसत्त्ववचनाश्रयं नृत्यम् मिथः स्त्रीषु उपधाय दर्शयन् सः मित्र-
सन्निधौ प्रयोगनिपुणैः प्रयोक्तृभिः सह सञ्जघर्षं ॥

३६ । अङ्गं हस्तादि, सत्त्वमन्तःकरणं, वचनं गेयञ्च अश्रयः कारणं
यस्य तदङ्गसत्त्ववचनाश्रयम् । आङ्गिकसात्त्विकवाक्विक रूपेण त्रिविधम्
इत्यर्थः । यथाह भरतः—‘सामान्याभिनयो नाम त्रेते वागङ्गसत्त्वजः’
इति । नृत्यमभिनयं मिथो रक्षसि स्त्रीषु नर्तकीषु उपधाय निधाय दर्शयन्
सः मित्रसन्निधौ सहचरसमच्चं प्रयोगे अभिनये निपुणैः कृतिभिः प्रयोक्तृभिः
अभिनयार्थप्रकाशकैः नाट्याचार्यैः सह सञ्जघर्षं संघर्षं कृतवान् । संघर्षः
पराभिमवेष्टा ॥

३७ । त्रिनि निर्जने नर्तकौशलेन विविध आङ्गिक नाटिके ७ नाट्यिक अभिनये
निका निष्ठा यथन सूक्ष्मगणनमेकं तांशानिगैर वात्रा उद्देश्यं पञ्चैकप्रदर्शनं करितेन,
तथन आङ्गिककलाकुशल नाट्याङ्गिगणनेन सहितं तांशान् विभक्त्यन्तरेण उपस्थित
हरेत् ।

अंसलम्बिकुटजार्जुनस्रजस्तस्य नीपरजसाङ्गरागिणः ।

प्रावृषि प्रमदवर्हिणेष्वाभूत् कृत्रिमाद्रिषु विहारविभ्रमः ॥३७॥

३७ अ. । प्रावृषि अंसलम्बिकुटजार्जुनस्रजः नीपरजसाङ्गरागिणः तस्य प्रमद-
वर्हिणेषु कृत्रिमाद्रिषु विहारविभ्रमः अभूत् ॥

३७ । इतः प्रभृति तस्य कृत्रिमाद्रिषु विरचितविहारप्रकारमाह—
अंशेति । प्रावृषि अंसलम्बिन्यः कुटजानामर्जुनानां ककुभाणाञ्च स्रजो यस्य
तस्य । नोपानां कटम्बकुसुमानां रजसा अङ्गरागिणः अङ्गरागवतस्तस्य
अग्निवर्णस्य प्रमदवर्हिणेषु उन्मत्तमयूरेषु कृत्रिमाद्रिषु विहार एव विभ्रमो
विलासः अभूत् अभवत् ॥

३७ । राज्ञा अग्निवर्णं वर्णाश्रमगमे कूटज ७ अर्जुनपुष्पैर मालाधारण एवम् कदम्ब-
कुशमेव परागधारा अङ्गरागमपानन करिष्या मत्तमयूरेषु विरचितं कृत्रिमपक्षिते विहार
करितेन ।

वियहाच्च शयने पराङ्मुखी-

नानुनेतुमबलाः स तत्त्वरे ।

आचकाङ्ग घनशब्दविक्रवास्ता

विहृत्य विशतीर्भुजान्तरम् ॥ ३८

३८ अः । स विग्रहात् च शयने पराङ्मुखीः अवलाः अनुनेतुं न तत्त्वरे, घन-
शब्दविक्रवाः, विवृत्य भुजान्तरं विशतीः ताः आचकाङ्क्ष ।

३८ । प्रवृषीत्यनुषज्जने । सः अग्निवर्णी विग्रहात् प्रणयकलहात्
शयने पराङ्मुखीवला अनुनेतुं न तत्त्वरे न त्वरितवान् । किन्तु घन-
शब्देन घनगर्जितेन विक्रवाः चक्रिताः अतएव विवृत्य स्वयमेवाभिमुखीभूय
भुजान्तरं विशतीः प्रविशन्तीः 'आच्छीनद्योर्मुम्' इति नुम्विकल्पः । ता
अवला आचकाङ्क्ष । स्वयंयहादेव साम्ना स्वयमेच्छदित्यर्थः ॥

७८ । एहे मय्ये तिमि अणयकलशहेतुं पंवाङ्गुशान्तिनौ कर्मिणौगणके असून-
वात्रा असन्न करितेन राशे इहेतेन ना ; किन्तु मेषेन घनगर्जनेन एकासु विदासु
इहेता ताशारा शयःइहे पार्श्वविवर्तनपूर्वक ताशोन वक्त्रःश्रुतेन अतएवनेन आकाङ्क्षा करित ।

कार्तिकीषु सवितानहर्म्यभाग्=

यामिनीषु ललिताङ्गनासखः ।

अन्वभुङ्क्त सुरतश्रमापहां

मेघमुक्तविषदां स चन्द्रिकाम् ॥ ३९

३९ अः । कार्तिकीषु यामिनीषु सवितानहर्म्यभाक् ललिताङ्गनासखः सः सुर-
तश्रमापहां मेघमुक्तविषदां चन्द्रिकाम् अन्वभुङ्क्त ॥

३९ । कार्तिकस्येमाः कार्तिक्यः, 'तस्येदम्' इत्यण् । तासु यामि-
नीषु निगासु । शरद्रात्रिषु इत्यर्थः । सवितानानि उपरि वस्त्रावृतानि
हर्म्याणि भजतीति सवितानहर्म्यभाक् । भजेर्षिर्वप्रत्ययः । हिमवारणार्थं
सवितानमुक्तम् । ललिताङ्गनासखः स अग्निवर्णः सुरतश्रमापहां मेघमुक्ता
चासौ विषदा च तां बहुलग्रहणात् सविशेषणसमासः । चन्द्रिकामन्व-
भुङ्क्त ॥

७९ । नक्षत्राणि कथनं रमणीगणसह छद्मातपसूनाभित इत्याहुतेन आलोचनपूर्वक
पारमोय रज्ज्वेन सूनिर्गल कोट्यां सेवन करिषा सूत्रतन्त्रम अपनयन करितेन ।

सैकतञ्च सरयूं विवृण्वतीं

श्रीणिविम्बमिव हंसमेखलम् ।

स्वप्रियाविलसितानुकारिणीं

सौधजालविवरैर्व्यलोकयत् ॥ ४०

४० अः । हंसमेखलं संकतं श्रीणिविम्बम् इव विवृण्वतीं स्वप्रियाविलसितानु-
कारिणीं सरयूं च सौधजालविवरैः व्यलोकयत् ॥

४० । किञ्च, हंसा एव मेखला यस्य तत् सैकतं पुलिनं श्रोणिर्विम्ब-
मिव विवृण्वतीम् अतएव स्वप्रियाविलसितानि अनुकरोतीति तद्विधां सरयूं
सौधस्य जालानि गवाक्षाः त एव विवराणि तैर्व्यलोकयत् ॥

४० । हंसरूपं मेखलादीमे षोडशित ये मयू, तैः कतकानि निवृत्तिविस्तारपूर्वक
तांशत्र अग्नौगणेत्र विनामाशूकादिनी इष्ट्याहिल, महीपति अग्निर्ण गवाक्षद्वारेत्र
मया दिवा तांश मन्दर्पन करिरेन ।

मर्मरैरगुरुधूपगन्धिभिर्व्यक्तहेमरश्मनेस्तमेकतः ।

जङ्घुरायथनमोक्षलोलुपं हैमनैर्निवसनैः सुमध्यमाः ॥ ४१

४१ अः । मर्मरैः अगुरुधूपगन्धिभिः व्यक्तहेमरश्मनैः हैमनैः निवसनैः सुमध्यमाः
युक्तः आयथनमोक्षलोलुपं तं जङ्घुराचक्षुः ॥

४१ । मर्मरैः संस्कारविशेषात् शब्दायमानैः 'अथ मर्मरः । स्वनिते
वस्त्रवर्णानाम्' इत्यमरः । अगुरुधूपगन्धिभिः व्यक्तहेमरश्मनैः लोभ्यात्
लक्ष्यमाणकनकमेखलागुणैः हैमनैः हेमन्ते भवैः 'सर्वत्राण च तलोपश्च'
इति हेमन्तशब्दादणप्रत्ययस्तलोपश्च । निवसनैः अंशुकैः सुमध्यमाः
स्त्रिय एकतो नितम्बैकदेश आयथनमोक्षयोर्नीवोवन्धविस्त्रंसनयोः लोलुपम्
आसक्तं तं जङ्घुराचक्षुः ॥

४१ । अथमात्रा मर्मरैगण अर्थरक्षनिगम्पत्र अङ्कुर धूपगन्धि रक्षाकालोचित वसन
परिधान करिषा वस्त्राश्चिमाचने लोलुप नृपतिर मन हरण करित ; तङ्काले वसनेत्र
मया इहेते मेहे विनामिनीगणेत्र हेममय कांक्षी परिणक्ति इहेत ।

अर्पितस्तिमितदीपदृष्टयो गर्भवेश्मसु निवातकुक्षिषु ।

तस्य सर्वसुरतान्तरक्षमाः सान्नितां शिशिररात्रयो ययुः ॥ ४२

४२ अः । निवातकुक्षिषु गर्भवेश्मसु अर्पितस्तिमितदीपदृष्टयः सर्वसुरतान्तर-
क्षमाः शिशिररात्रयः तस्य सान्नितां ययुः ॥

४२ । निवाताः वातरहिताः कुक्षयोऽभ्यन्तराणि येषां तेषु गर्भवेश्मसु
गृहान्तर्गृहेषु अर्पिताः दत्ताः स्तिमिताः निवातत्वात् निश्चला दीपा एव
दृष्टयो याभि स्ताः, अत्र अनिमिषदृष्टित्वं च गम्यते । सर्वसुरतान्तरक्षमाः
तापस्वेदापनोदनत्वात् दीर्घकालत्वाच्च सर्वेषां सुरतान्तराणां सुरतभेदानां
क्षमाः क्रियाहर्षाः शिशिररात्रयस्तस्य अग्निवर्धस्य सान्नितां ययुः । विविक्त
कालदेशत्वात् यथेच्छं विजहारित्यर्थः ॥

४२ । वातहीन अन्तराकार्येण उपयोगी शीतवायुमिनी मकल महीमणमकारविवरहित
अन्तर्गृहमन्त्रा दीपकान् अर्पित दृष्टि मकार करिषा नृपति अग्निवर्धेण अन्तर्गृहमन्त्रा मकल
अपान करित ।

दक्षिणेन पवनेन सम्भृतं प्रेक्षा चूतकुसुमं सपल्लवम् ।

अग्वनैषुरवधूतविग्रहास्तं दुरुत्सहवियोगमङ्गनाः ॥ ४३

४३ अः । अङ्गनाः दक्षिणेन पवनेन सम्भृतं सपल्लवं चूतकुसुमं प्रेक्षा अवधूत-
विग्रहाः (सत्यः) दुरुत्सहवियोगं तम् अग्वनैषुः ॥

४३ । अङ्गनाः दक्षिणेन पवनेन मलयानिलेन सम्भृतं जनितं सपल्लवं
चूतकुसुमं प्रेक्षा अवधूतविग्रहाः त्यक्तविरोधाः सत्यो दुरुत्सहवियोगं दुःसह-
विरहं तम् अग्वनैषुः । तद्विरहमसहमानाः स्वयमेव अनुनीतवत्य इत्यर्थः ॥

४३ । मलनागण मण्यमाकृतञ्जनित नवपल्लवशोभित चूतकुसुम मन्मथन करिषा कणश्
परित्यागपूरक विद्यागविधुव वसूवाधिपति अधिवर्णके अग्रं अग्रं अग्रं कवित ।

ताः स्वमङ्गमधिरोप्य दोलया

प्रेक्ष्यन् परिजनापबिह्वया ।

मुक्तरञ्जु निविडं भयच्छलात्

कण्ठबन्धनमवाप बाहुभिः ॥ ४४

४४ अः । ताः स्वम् अङ्गम् अधिरोप्य परिजनापबिह्वया दोलया मुक्तरञ्जु
(यथा तथा) प्रेक्ष्यन् भयच्छलात् बाहुभिः निविडं कण्ठबन्धनम् अवाप ॥

४४ । ताः अङ्गनाः स्वम् अङ्गं स्वकीयमुत्सङ्गमधिरोप्य परिजनेन अप-
बिह्वया सम्प्रेषितया दोलया मुक्तरञ्जु त्यक्तदोलासूत्रं यथा तथा प्रेक्ष्यन्
चालयन् भयच्छलात् पतनभयमिषात् बाहुभिः अङ्गनाभुजैः निविडं कण्ठ-
बन्धनम् अवाप प्राप । खयं अङ्गान्नेषुसुखमन्वभूदित्यर्थः ॥

४४ । द्विनि अमदागणके निज क्रोडे आरः पणपूरक तांशदिगके दोलाबन्धु
परित्याग करिते आदेश मित्रा परिजनद्वारा ए दोला मण्यनित करिणे तांशरा
उपच्छले दोला परित्यागपूरक बाहुताद्वारा तांशर २७ दृष्टरूपे आनिजन करित ।

तं पयोधरनिषिक्तचन्दनै-

मौक्तिकययितचारुभूषणैः ।

ग्रीष्मवेषविधिभिः सिधेविरै

आणिलम्बिमणिमेखलैः प्रियाः ॥ ४५

४५ अः । प्रियाः पयोधरनिषिक्तचन्दनैः मौक्तिकययितचारुभूषणैः ओम्बिल-
म्बिमणिमेखलैः ग्रीष्मवेषविधिभिः तः सिधेविरै ॥

४५ । प्रियाः पयोधरेषु स्तनेषु निषिक्तम् उक्षितं चन्दनं येषु तैः, मौक्तिकैः ग्रथितानि प्रोतानि चारुभूषणानि येषु तैः, मुक्ताप्रायाभरणैः इत्यर्थः । शोणिलम्बिन्यो मणिमेखलाः मरकतादिमणियुक्तकटिसूत्राणि येषु तादृशैः ग्रीष्मवेषविधिभिः उष्णकालोचितनेपथ्यविधानैः शीतलोपायैः इत्यर्थः । तम् अग्निवर्णं सिधेविरं ॥

४६ । निषाधमिने तमोय अग्निरौगं उन्मृगणे च्छननेपेन, नि उषमेने मणमान काको अत्रान एव योकावहण मनोहर अलङ्कार धारण प्रकृति औ. प्राचित देशविश्राज करिशा ठांशर सेवा करित ।

यत् स लग्नसहकारमासवं रक्तपाटलसमागमं पपौ ।

तेन तस्य मधुनिर्गमात् कृशश्चित्तयोनिरभवत् पुनर्नवः ॥४६

४६ अः । सः लग्नसहकारं रक्तपाटलसमागमम् आसवं पपौ (इति) यत्, तेन मधुनिर्गमात् कृशः तस्य चित्तयोनिः पुनः नवः अभवत् ॥

४६ । सः अग्निवर्णो लग्नः सहकारश्चूतपल्लवो यस्मिन् तं रक्तपाटलस्य पाटलकुसुमस्य समागमो यस्य तम् आसवं मद्यं पपौ इति यत्, तेन आसवपानेन मधुनिर्गमात् वसन्तापगमात् कृशो मन्दबोध्यस्तस्य चित्त-योनिः कामः पुनर्नवः प्रबलः अभवत् ॥

४७ । एहे समये महीपति अग्निवर्णं रक्तपाटलकुसुमे सुशोभितं सहकारपल्लवयुक्तं आसवपानं करिशा वसन्तापगमे निताञ्ज कृश मनोभवके येन पुनरात्र नवीन करिशा तुनिरेन ।

एवमिन्द्रियसुखानि निर्विशन्नन्यकार्यविमुखः स पार्थिवः ।

आत्मलक्षणनिवेदितानृतूनत्यवाहयदनङ्गवाहितः ॥ ४७

४७ अः । अनङ्गवाहितः अन्यकार्यविमुखः सः पार्थिवः एवम् इन्द्रियसुखानि निर्विशन् आत्मलक्षणनिवेदितान् ऋतून् अत्यवाहयत् ॥

४७ । एवमनङ्गवाहितः कामप्रेरितो अन्यकार्यविमुखः स पार्थिवः इन्द्रियाणां सुखानि सुखकराणि शब्दादीनि निर्विशन् अनुभवन् आत्मनो लक्षणेः कुटजस्रग्धारणादिचिह्नैः निवेदितान् अयम् ऋतुः इदानीं वर्तत इति ज्ञापितान् ऋतून् वर्षादीन् अत्यवाहयत् अगमयत् ॥

४७ । एहेरूपे अनङ्गकर्मी सेहे कामपरायण नृपति अग्निवर्णं मदनैव अवर्तमान इन्द्रियसुखे आसक्त थाकिश श्रीर श्रीरधुत कुटजमालादि चिह्नानां निवेदित ऋतुसकल अतिवाहित करिलेन ।

तं प्रमत्तमपि न प्रभावतः
शेकुराक्रमितुमन्यपार्थिवाः ।
आमयस्तु रतिरागसम्भवो
दक्षशाप इव चन्द्रमक्षिणोत् ॥ ४८

४८ अः । प्रमत्तम् अपि तं प्रभावतः अन्यपार्थिवाः आक्रमितुं न शेकुरः रतिरागसम्भवः आमयः
तु दक्षशापः चन्द्रम् इव अक्षिणोत् ॥

४८ । प्रमत्तं व्यसनासक्तमपि तं नृपं प्रभावतः अन्यपार्थिवा आक्र-
मितुम् अभिवितुं न शेकुर्न शक्ताः । रतिरागसम्भव आमयो व्याधिसु-
क्षयरोग इत्यर्थः । दक्षस्य दक्षप्रजापतेः शापः चन्द्रमिव अक्षिणोत् अकर्श-
यत् । शापोऽपि रतिरागसम्भव इति । तत्र दक्षः किल अन्याः स्वकन्या
उपेक्ष्य रोहिण्यामेव रममाणं राजानं सोमं शशाप । स शापस्य अद्यापि
क्षयरूपेण तं क्षिणोतीत्युपाख्यायते ॥

४८ । पक्ष्मण उर्ध्वादेक एतादृशं वासननिवृत्तं पेशिषां उर्ध्वं प्रवृत्तं प्रवृत्तमिह
आक्रमणं करिते माहमी इव नाहं, किञ्च तच्छ्रमं पक्ष्मणादेव उर्ध्वं क्षीमं प्रवृत्तं तौषण
कश्चिन्नोर्ध्व उर्ध्वदेक एतद्वद्वत् करिष्यां केनिल ।

दृष्टदोषमपि तन्न सोऽत्यजत् सङ्गवस्तु भिषजामनाश्रवः ।
खादुभिस्तु विषयैर्हृतस्ततो दुःखमिन्द्रियगणो निवार्यते ॥ ४९

४९ अः । भिषजाम् अनाश्रवः सः दृष्टदोषम् अपि तत् सङ्गवस्तु न अत्यजत्, (तथाहि)
इन्द्रियगणः खादुभिः विषयेः हृतः त (चत्) ततः दुःखं निवार्यते ॥

४९ । भिषजां वैद्यानामनाश्रवो वचसि न स्थितः । 'वचने स्थित
आश्रवः' इत्यमरः । अविधेय इत्यर्थः । स दृष्टदोषमपि रोगजननादिति
शेषः । तत् सङ्गस्य वस्तु सङ्गवस्तु स्त्रोमद्यादिकं सङ्गजनकं वस्तु न अत्यजत् ।
तथाहि—इन्द्रियगणः खादुभिः विषयैः हृतस्तु हृतस्तु ततस्तेभ्यो
विषयेभ्यः दुःखं कृच्छ्रेण निवार्यते यदि, वार्यतेति शेषः । दुस्त्यजाः खलु
विषया इत्यर्थः ॥

४९ । तिनि चिकित्सकगणेषु निषेधे कर्णपात करितेन ना एवम् रमणी ७ श्रवा-
गच्छागेषु मोषदन्तन करिष्यां उर्ध्वं प्रतिभाग करिते पात्रिगेन ना । वस्तुतः—
इन्द्रियगण रमणीय विषयवारा एकवार आकृष्टे इहेने उर्ध्वदिगके उर्ध्व इहेते निवृत्त
करा निताञ्ज क्लेशकर इहेषा पाके ।

ତସ୍ୟ ପାଞ୍ଜୁବଦନାଲ୍ପଭୂଷଣା
 ସାବଲମ୍ବଗମନା ମୃଦୁକ୍ତନା ।
 ରାଜଯଜ୍ଞପରିହାନିରାୟୟୌ
 କାମଧାନସମବସ୍ଥୟା ତୁଳାମ୍ ॥ ୫୦

୫୦ ଅ: । ତସ୍ୟ ପାଞ୍ଜୁବଦନା ଅଲ୍ପଭୂଷଣା ସାବଲମ୍ବଗମନା ମୃଦୁକ୍ତନା ରାଜଯଜ୍ଞପରିହାନି: କାମଧାନ-
 ସମବସ୍ଥୟା ତୁଳାମ୍ ଆୟୟୌ ॥

୫୦ । ତସ୍ୟ ରାଜ: ପାଞ୍ଜୁବଦନା ଅଲ୍ପଭୂଷଣା ପରିମିତାଭରଣା ସାବଲମ୍ବ
 ଦାସାଦିହସ୍ତାବଲମ୍ବସଂହିତ' ଗମନ' ଯस्यां ସା ସାବଲମ୍ବଗମନା ମୃଦୁକ୍ତନା
 ହିନସ୍ବରା ରାଜ: ସୋମସ୍ୟ ଯଜ୍ଞା ରାଜଯଜ୍ଞା ଜ୍ଞୟରୋଗ: ତେନ ଯା ପରିହାନି:
 ଜ୍ଞୋଷାବସ୍ଥା ସା, କାମଧାୟତେ ବିଷୟାନ୍ ଇଚ୍ଛତି କାମଧାନ:, କର୍ମେଷିଞ୍ଜନ୍ତାତ୍
 ଶାନଚ୍, 'ଅନିତ୍ୟମାଗମଶାସନମ୍' ଇତି ସୁମାଗମାଭାବ: । ଏତଦେବ ଅଭିପ୍ରେତ୍ୟ
 ଉକ୍ତ' ବାମନେନାପି—'କାମଧାନଶବ୍ଦ: ସିଦ୍ଧୋଽନାଦିଷ୍' ଇତି । ତସ୍ୟ ସମବସ୍ଥୟା
 କାମୁକାବସ୍ଥୟା ତୁଳା' ସାମ୍ୟମାୟୟୌ ପ୍ରାପ, କାଳଜ୍ଜତୋ ବିଶେଷାଽବସ୍ଥା ।
 "ବିଶେଷ: କାଳିକୋଽବସ୍ଥା' ଇତ୍ୟମର: ॥

୫୦ । ଠାହାର ବୃଥସଂଗୁଳ ମାତୁର୍ବ ଧାରଣ କରିବ, ଆଡ଼ରାମପରିଧାନେ କଠି ତିରୋହିତ
 ହେବ, କର୍ତ୍ତବ୍ୟର କୌଣ ହେଉଅ ଆଗିଲ ଏବଂ ଯାହା ଅବଳମ୍ବନ ଡିଗ୍ ଠାହାର ଆମ୍ଭ ଗମନାଗମନେର
 ମାର୍ଗରା ଦିଶିବ ନା । ଏହିକ୍ରମେ ଯଦ୍ବା ରୋଗେ କଷ୍ଟପ୍ରାପ୍ତ ହେଉଅ ତାହା କାମଧାନେର ତୁଳା ଅବସ୍ଥା
 ମାତ୍ର କରିବେନ ।

ଘ୍ୟୋମ ପଶ୍ଚିମକଳାସ୍ଥିତେନ୍ଦୁ ବା
 ପଞ୍ଜଶିଖମିବ ଘର୍ମପଲ୍ବଳମ୍ ।
 ରାଜ୍ଞି ତତ୍କୁଳମଭୂତ ଜ୍ୟୋତୁରେ
 ବାମନାର୍ଚ୍ଚିରିବ ଦୀପଭାଜନମ୍ ॥ ୫୧

୫୧ ଅ: । ରାଜ୍ଞି ଜ୍ୟୋତୁରେ (ସତି) ତତ୍ କୁଳ ପଶ୍ଚିମକଳାସ୍ଥିତେନ୍ଦୁ ଘ୍ୟୋମ ବା, ପଞ୍ଜଶିଖ ଘର୍ମପଲ୍ବଳମ୍
 ଇବ, ବାମନାର୍ଚ୍ଚି: ଦୀପଭାଜନମ୍ ଇବ ଅଭୂତ ॥

୫୧ । ରାଜ୍ଞି ଜ୍ୟୋତୁରେ ସତି ତତ୍କୁଳ' ରଘୁକୁଳ' ପଶ୍ଚିମକଳାୟା' ସ୍ଥିତ
 ଇନ୍ଦୁ: ଯସ୍ମିନ୍ ତତ୍ କଳାବସିଷ୍ଠେନ୍ଦୁ ଘ୍ୟୋମ ବା ଘ୍ୟୋମ ଇବ । ବାଶବ୍ଦ ଇଦାର୍ଥେ ।
 ଯଥାହ ଦଣ୍ଡ଼ି—'ଇବସଦ୍ ବାୟଥାଶବ୍ଦଈ' ଇତି । ପଞ୍ଜଶିଖ ଘର୍ମପଲ୍ବଳମିବ
 ବାମନାର୍ଚ୍ଚି: ଅଲ୍ପଶିଖି' ଦୀପଭାଜନ' ଦୀପପାତ୍ରମିବ ଅଭୂତ ॥

୫୧ । ଯଦ୍ବାପତି କଷ୍ଟକାତର ହେବେ ମେହେ ରଘୁକୁଳ କଳାବାଜୀବସିଦ୍ଧେ ନ୍ୟସ୍ତବସ୍ତୁ ଆକାଶ-
 ସଂଗୁଳେର ଜ୍ଞାପ, ପଞ୍ଜାବସିଦ୍ଧେ ନିମାଧପଦ୍ମେର ଜ୍ଞାପ ଏବଂ ଅଗ୍ନିଧାନସଂହିତ ନିର୍ଦ୍ଦୋଷାବସ୍ଥ
 ପ୍ରକାଶପାତ୍ରେର ଜ୍ଞାପ ଅଭିଧ୍ୟମାନ ହେବେ ଜାଗିବ ।

বাড়মেষ দিবসেযু পার্থিব: কৰ্ম সাধয়তি পুত্রজন্মনে ।

দ্ব্যদর্শিতরূজোঃস্য মন্নিষ: শশ্বদূচুরঘশঙ্কিনী: প্রজা: ॥৫২

৫২ অ: । বাড়ম্ এষ: পার্থিব: দিবসেযু পুত্রজন্মনে কৰ্ম সাধয়তি ইতি অদর্শিতরূজ: (সন্ত:)
অস্য মন্নিষ: অঘশঙ্কিনী: প্রজা: শশ্বত্ জচু: ॥

৫২ । বাড়' সত্যম্ এষ: পার্থিব: দিবসেযু পুত্রজন্মনে পুত্রোদ্যার্থ' কৰ্ম
জপাদিক' সাধয়তি দ্ব্যেবম্ অদর্শিতরূজো নিগূহিতরোগা: সন্ত: অস্য
রাজ্ঞো মন্নিষ: অঘশঙ্কিনী: ব্যসনশঙ্কিনী: প্রজা: শশ্বত্ জচু: ॥

৫২ । পৃথিবীপতি অগ্নিবর্ণের যজ্ঞিগণ অনিষ্টোৎকর্ষিনী প্রজাদিগকে “রাজা এক্ষণে
মস্তানোৎপাদনের জন্য দিবসে কোন দৈবকার্যের অকুষ্ঠান করিতেছেন” এইরূপ বলিয়া
উদ্ভাৱণী গৌড়া গোপন করিতেছেন ।

স ত্বনেকবনিतासखोऽपि सन्

पावनौमनवलोक्य सन्ततिम् ।

वैद्ययत्नपरिभाविनं गदं

न प्रदीप इव वायुमत्यगात् ॥ ৫৩

৫৩ অ: । স: তু অনেকবনিताসখ: (সন্) অপি পাবনৌ সন্ততিম্ অনবলোক্য বৈদ্যযত্নপরি-
ভাবিন' গদং প্রদীপ: বায়ুম্ ইব ন অত্যগাৎ ॥

৫৩ । স তু অগ্নিবর্ণ: অনেকবনিताসখ: সন্ অপি পাবনৌ পিতৃ-
মোচনী' সন্ততিম্ অনবলোক্য পুত্রমনবাণ্য' ত্যর্থ: । বৈদ্যযত্নপরিভাবিন'
গদং রোগ' প্রদীপো বায়ুমিব ন অত্যগাৎ ন অতিচক্ৰাম, মমারেত্যর্থ: ॥

৫৩ । নৃপতি অনেক বনিতাগণের কুলপাবন পুত্রের মূৰ্ছাশ্রম করিতে না
পারিয়া চিকিৎসার অসাধ্য মনে করিয়া রোগে বাতাহত প্রদীপের স্তায় হেঁয়লীনা সংবরণ
করিলেন ।

तं गृह्योपवन एव सङ्गताः

पश्चिमक्रतुविदा पुरोधसा ।

रोगशान्तिमपदिश्य मन्त्रिणः

सम्भृते शिखिनि गूढमादधुः ॥ ৫৪

৫৪ অ: । পশ্চিমক্রতুবিদা পুরোধসা সঙ্গতা: মন্নিষ: গৃহ্যোপবনে এষ রোগশান্তিম্ অপদিশ্য
নং সম্ভৃতে শিখিনি গূঢ়ম্ আদধু: ॥

५४ । पश्चिमक्रतुविदा अन्धेष्टिविधिज्ञेन पुरोधसा सङ्गताः समिताः
मन्त्रिणो गृहोपवन एव गृहाराम एव । 'आरामः स्यादुपवनम्' इत्य-
मरः । रोगशान्तिमपदस्य शान्तिकर्म व्यपदिश्य तम् अग्निवर्णं सन्धृते
समिद्धे शिखिनि अग्नौ गूढम् अपकाशम् आदधुर्निदधुः ॥

५४ । अयाताग्रं अल्लेष्टिक्रिशाडिञ्ज पुरोहितेन सहितं पत्रार्घ्यं करिष्यात् रोग-
शान्तिवापनार्थेन तांशकं गृहोपवने आनयनपूर्वकं गोपनेन राज्ञार भवमेव अङ्गित
अग्निं ते दत्तं करिष्येन ।

तैः कृतप्रकृतिमुख्यसंग्रहेराशु तस्य सहधर्मचारिणी ।

साधु दृष्टशुभगर्भलक्षणा प्रत्यपद्यत नराधिपश्चियम् ॥ ५५

५५ अः । आशु कृतप्रकृतिमुख्यसंग्रहेः तैः मन्त्रिभिः साधु दृष्टशुभगर्भलक्षणा तस्य सहधर्मचारिणी
नराधिपश्चियं प्रत्यपद्यत ॥

५५ । आशु शीघ्रं कृतं प्रकृतिमुख्यानां पौरजनप्रधानानां संग्रहः
सन्निपातनं यैः तादृशैः तैः मन्त्रिभिः साधु निपुणं दृष्टशुभगर्भलक्षणा
परोक्षितशुभगर्भचिह्ना तस्य अग्निवर्णस्य सहधर्मचारिणी नराधिपश्चियं
प्रत्यपद्यत राजलक्ष्मीं प्राप ॥

५५ । अनङ्गुरं यज्ञिग्रहं सङ्गुरं प्रधानं प्रधानं गुरुरग्नौर्गवके आनयनपूर्वकं पत्रोक्ता
करिष्यात् अतामदृष्टे उक्तं गर्जनक्षणां तदोत्र प्रधानां यज्ञियौके राजलक्ष्मीं अर्पणं करिष्येन ।

तस्यास्तथाविधनरेन्द्रविपत्तिशोका-

दुष्णे विलोचनजलैः प्रथमाभितप्तः ।

निर्वापितः कनककुम्भमुखोज्झितेन

वंशाभिषेकविधिना शिशिरेण गर्भः ॥ ५६

५६ अः । तस्याविधनरेन्द्रविपत्तिशोकात् दुष्णैः विलोचनजलैः प्रथमाभितप्तः तस्याः गर्भः
कनककुम्भमुखोज्झितेन शिशिरेण वंशाभिषेकविधिना निर्वापितः ॥

५६ । तथाविधया नरेन्द्रविपत्त्या यः शोकः तस्मात् दुष्णैः विलोचन-
जलैः प्रथमाभितप्तः तस्याः गर्भः कनककुम्भानां मुखैः धारैः उज्झितेन
शिशिरेण शौतलेन वंशाभिषेकविधिना लक्षणया अभिषेकजलेन निर्वापितः
आप्यायितः ॥

५६ । यहीपतिर विरहजनित शोकोऽङ्गुलिले राजमहिषीर गर्तं अथयत् सङ्गु-
हैल वटे, किञ्च पत्रे आवार वंशोचितं ह्वर्गकलमनिःशृतं नीतलं अतिवेकवारिवारा
तां निर्वापितं दहेन ।

তং ভাবার্থং প্রসবসময়াকাঙ্ক্ষিণীনাং প্রজানা-
মন্তর্গুদং ক্ষিতিরিব নমোবোজমুষ্টিং দধানা ।

মৌলৈ: সার্ধং স্থবিরসচিবৈর্হেমসিংহাসনস্থা

রাজ্ঞৌ রাজ্ঞা বিধিবদশিষদ্বতুরব্যাহতাজ্ঞা ॥ ৫৩

ইতি শ্রীরঘুবংশে মহাকাব্যে কালিদাসকৃতৌ অগ্নিবর্ণা-

শৃঙ্খারবর্ণনং নামৈকোনবিংশ: সর্গ: ॥ ১৫

৫৩ অ: । প্রসবসময়াকাঙ্ক্ষিণীনাং প্রজানাং ভাবার্থং ক্ষিতি: অন্তর্গুদং নমোবোজমুষ্টিম্ ইব তং (যমং) দধানা হেমসিংহাসনস্থা অব্যাহতাজ্ঞা রাজ্ঞৌ মৌলৈ: স্থবিরসচিবৈ: সার্ধং ভক্তু: রাজ্যং বিধিবৎ অজিষত্ ॥

৫৩ । প্রসবো গর্ভমোচনম্ । ফলম্ বিবক্ষিতম্ । ‘স্বাদুত্যাতে ফলে
পুষ্যে প্রসবো গর্ভমোচনে’ ইত্যমর: । তস্য য: সময়: তদাকাঙ্ক্ষিণীনাং
প্রজানাং, ভাবার্থং ভাবায় ভূতয় ইত্যর্থ: । ‘ভাবে লীলাক্রিয়াষেটামূল্য-
মিপ্রায়জন্তুषু’ ইতি यादব: । ক্ষিতি: অন্তর্গুদং নমোবোজমুষ্টিমিব আবণ-
মাসি উন্নং যথা ধত্তে তদিত্যর্থ: । মুষ্টিশব্দো দ্বিলিঙ্গ: । ‘পল্লীকৌ
মুষ্টিমুস্ককৌ’ ইতি यादব: । অন্তর্গুদমন্তর্গতং তং গর্ভং দধানা হেমসিংহা-
সনস্থা অব্যাহতাজ্ঞা রাজ্ঞৌ মৌলৈ: মূলে ভবৈ: মূলাদাগতৈর্বা শাস্তৈরিত্যর্থ: ।
স্থবিরসচিবৈ: ব্রহ্মামাত্যৈ: সার্ধং ভক্তু: রাজ্যং বিধিবৎ বিধ্বং যথাশাস্ত্রম্
ইত্যর্থ: । অর্হাষিৎ বতিপ্রত্যয়: । অশিষত্ শাস্তি স্ম । ‘সর্তিশাস্ত্র-
র্তিভ্যস’ ইতি স্লেহলু: । ‘শাস ইদল্হলো:’ ইতোকার: ॥

ইতি শ্রীমহামহোপাধ্যায়-কোলাচল-মল্লিনাথ-সুরিবিরচিতয়া সম্প্রদায়-নো-

সমাখ্যয়া ব্যাখ্যয়া সমেতো মহাকবি—শ্রীকালিদাসকৃতৌ রঘুবংশে

মহাকাব্যে অগ্নিবর্ণাশৃঙ্খারো নাম জনবিংশ: সর্গ: ॥ ১৫

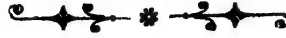
৫৭ । বসুধা বেক্রম আবণমাংস উল্ল বোজমুষ্টি গর্ভে ধারণ করন, একজন রাজ-
মহিষী এসবকাজাগেকৌ একাগ্রণের যত্ননার্থ অন্তর্গত গর্ভধারণ করিয়া সূর্যবংশ
জিহাদনে আটরাইনপূরক কুলপরম্পরাগত আটীন মন্ত্রিগণের সহিত অশ্রুতিহৃতভাবে
বথাবিধি আশ্রিত্রাজ্য পালন করিতে লাগিলেন ।

উনবিংশ সর্গ সমাপ্ত ॥ ১০

রঘুবংশ: সম্পূর্ণ: ।

रघुवंशीय-प्रश्नावली ।

प्रथम परीक्षा—१८२३ ।

काव्यस्य प्रथमपत्रम् ।

समयः १२—४ । पूर्णसंख्या—१०० ।

- १ । वक्तृबोद्धव्यावसरनिर्द्देशपूर्वकं व्याख्यायतामधस्तनश्लोकः
पुरुषायुषजीविन्यो निरातङ्गा निरीतयः । ८
यन्मदीयाः प्रजास्तस्य हेतुस्तद् ब्रह्मवर्चसम् ॥
(क) “पुरुषायुषं”, “ब्रह्मवर्चसम्” इत्यनयोः वैयाकरणौ टीका
क्रियताम् ; प्रथमश्लोके का नाम ईतयः ? ३+२=५
(ख) “प्रजा” इत्यस्य का व्युत्पत्तिरर्थश्च ? २
- २ । तात्पर्यमेषामधस्तनानां सरलसंस्कृतभाषया लेख्यम्
(क) स्थाणुदग्धवपुषस्तपोवनं प्राप्य दाशरथिरात्तकाम्युक्तः । १२
विग्रहेण मदनस्य चारुणा सोऽभवत् प्रतिनिधिर्न कर्मणा ॥
(ख) अपि स्वदेहात् किमुतेन्द्रियार्थात् यशोधनानां हि यशोगरीयः ।
(ग) असञ्जनेन काकुत्स्थः प्रयुक्तमथदूषणम् ।
(घ) अधोरेखपदयोः सविग्रहाः समासा लिख्यन्ताम् ।
“स्वदेहात्” इत्यत्र, “असञ्जनेन” इत्यत्र च का विभक्तिः ? ४
- ३ । अधस्तनयोर्वङ्गार्थः क्रियताम् । ८
“दृढभक्तिरिति ज्येष्ठे राज्यदृष्ट्या पराङ्मुखः ।
मातुः पादस्य भरतः प्रायश्चित्तमिवाकरोत् ॥
(ख) तदन्यतस्तावदन्यकार्योगुर्वर्थमाहर्तुमहं यतिषे ।
स्वस्त्रस्तु ते निर्गलिताम्बुगर्भं शरद्वनं नादति चातकोऽपि ॥
(ग) ‘ज्येष्ठे’ इत्यस्य प्रकृतिप्रत्ययौ लेख्यौ ।
“ते” इत्यत्र कथं का विभक्तिः ?
- ४ । रामपरशुरामयोः कथोपकथनं सरलसंस्कृतभाषया लिख्यताम् । ५

१८२४

काव्यस्य प्रथमपत्रम् ।

- १ । व्याख्यायतामधस्तनौ श्लोकौ १४
(क) “ईप्सितं तदवज्ञानाद् विद्धि सागं लमात्मनः ।
प्रतिवभ्राति हि श्रेयः पूज्यपूजा व्यतिक्रमः ॥”

- (ख) तामर्पयामास च शोकदीनाम्
तदागमप्रोतिषु तापसीषु ।
निर्विष्टसारां पितृभिर्हिमांशो-
रन्थां कलां दर्शद्वौषधिषु ॥
- (ग) प्रथमे श्लोके कं प्रति कस्योक्तिः, “ईप्सित”,
“अयेः” इत्यनयोः प्रकृतिप्रत्ययौ निर्दिश्यौ ।
“आत्मनः” इत्यत्र वैयाकरणौ टोका क्रियताम् ।

४

२ । वङ्गानुवादः क्रियताम् ।

- (क) सानुप्लवः प्रभुरपि क्षणदाचराणाम्
भेजे रथान् दशरथ प्रभवानुशिष्टः ।
मायाविकल्परचितेरपि ये तदौघै-
नस्यन्दनेस्तुलितकृत्रिमभक्तिशोभा ॥
- (ख) तैस्त्रयाणां शितैर्वाणैर्यथापूर्वं विशुद्धिभिः ।
आयुर्देहातिगैः पीतं रुधिरन्तु पतत्रिभिः ॥
- (ग) अधोरेखपदेषु सविग्रहः समासः कार्यः ।
- (घ) प्रथमे श्लोके “अपि” इत्यस्य अर्थः कीदृशः ॥
- (ङ) द्वितीयश्लोके वाच्यपरिवर्त्तनं कार्यम् ।
- (च) “प्रभव”, “सिद्धय”, पतत्रिभिः इत्येषां का
व्युत्पत्तिः, के च तदर्थाः ?
- ३ । तात्पर्यं संस्कृतभाषया लिख्यताम् ।
- (क) अप्यसुप्रणयिणां रघोः कुले,
न वदन्त्यत कदाचिदर्थिता ।
- (ख) “पञ्चानामपिभूतानामुत्कर्षं पुपुषुर्गुणाः ।
नवे तस्मिन् महीपाले सर्वं नवमिवाभवत् ॥”
- (घ) निर्जितेषु तरसा तरस्विनाम्
शत्रुषु प्रणतिरेव कीर्त्तये ।
- (ङ) प्रथमांशे “व्यहन्यत” इत्यस्य पदपरिचयः कार्यः
“व्यहन्यत” इत्यस्य मूलधातोः लोट-लङ्-लिट्-
लृट् मध्यमपुरुषेषु कीदृशानि रूपाणि ?
- (च) द्वितीयांशे कानि पञ्चभूतानि ; के च गुणाः ?
- (छ) “शत्रुषु प्रसतिरेव कीर्त्तये” इत्यस्यार्थं यथा यथा
प्रकाशयितुं शक्नोति श्रीमान् तथा तथा वाक्य-
रचनां संस्कृतभाषया करोतु ।
- ४ । हरपाब्धयोः कथोपकथनं सरलसंस्कृतभाषया-लिख्यताम् ।

४

१६

६

२

३

८

१८२५

काव्यस्य प्रथमपत्रम् ।

अधस्तनानां त्रयः श्लोकाः व्याख्यायन्ताम् ।

सर्वेषां वक्तृबोद्धव्यावसरास्य निर्णया ।

१५

(क) नूनं मत्तः परं वंश्याः पिण्डविच्छेददर्शिनः ।

न प्रकासभुजः आह स्त्रिधासंग्रहतत्पराः ॥

(ख) भक्त्या गुरौ मय्यनुकम्पया च

प्रोतास्मि ते पुत्र वरं हृणोष्व ।

न केवलानां पयसां प्रसूति-

मवेहि मां कामदुघां प्रसन्नाम् ॥

(ग) गुरोरियं यक्षोः कपिलेन मेघा

रसातलं संक्रमिते तुरङ्गे ।

तदर्थमुर्वीमवदारयदुभिः

पूर्वैः किलायं परिवर्द्धितो नः ॥

(घ) प्रथमे श्लोके “नूनं” इत्यस्य कीदृशः अर्थः ?

“मत्त” इत्यस्य किं पाक्षिकं पदम् ?

४

(ङ) द्वितीये श्लोके वाच्यपरिवर्त्तनं कार्यम् ।

“कामदुघां” इत्यस्य व्युत्पत्तिरर्थं लिख्यताम् ।

“ते”, “पायसां” इत्यनयोः कथं का विभक्तिः ?

“ते” इत्यस्य यावन्तः अर्थाः सम्भवन्ति एकैकं वाक्यं

रचयित्वा तान् प्रदर्शय ।

३ + २ + २ + १० = १७

(च) चतुर्थं श्लोके काचित् पौराणिकी वार्ता चेदस्ति

लिख्यताम् ।

“यियक्षो” इति साध्यताम् । “रसातलं” इत्यस्य कीदृक्पद-

परिचयः ? “किल” इत्यस्य कः अर्थः ?

३ + १ + २ + १ = ७

२ । तात्पर्यमनयोः संस्कृतभाषया लिख्यताम् ।

(क) अमर्षणः शोणित काङ्क्षया किं

पदा सृशन्तं दशति द्विजिह्वः ॥

(ख) खातमूलमनिलो नदीरयै

पातयत्यपि मृदुस्तटद्गुमम् ॥

(ग) अधोरेखपदस्य का सार्थकता ?

२

२ । अधस्तनानां दयोरनुवादः क्रियताम् ।

१२

(क) सहि प्रथमजे तस्मिन्नकृत औपरिग्रहे ।

परिषत्तारमात्मानां मेने स्वीकरणादुभयः ॥

- (ख) तवोदकोर्त्ति खशुरः सखा मे
सतां भवोच्छेदकरः पिता ते ।
धुरिस्थिता त्वं पतिदेवतानां
किं तन्न येनासि ममानुकम्पया ॥
- (ग) मन्दोत्कण्ठयाः क्षतस्तेन गुरौ ।
फलेन सहकारस्य पुण्योद्गम इव प्रजाः ॥
- (घ) प्रथमे श्लोके को नाम “परिवेत्ता”, “भुव” इत्यत्र
कथं का विभक्तिः ? द्वितीये “मम” इत्यत्र ग्रन्थाः काचित्
विभक्तिः भवितुमर्हति चेत् लिख्यताम् ।
“फलेन” इत्यत्र कथं तृतीया ?

१४

१८२६

काव्यस्य प्रथमपत्रम् ।

- १ । वक्तृवोदव्यावसरनिर्देशं पूर्वकं व्याख्याक्रियताम् : —
- (क) प्रणीपात प्रतोकारः संरम्भो हि महात्मनाम् ॥
- (ख) पथः श्रुतेर्दृश्यितार ईश्वराः
मलिनं सामाददते न पद्धतिम् ॥
- (ग) तस्मान्मुच्ये यथा तात संविधातुं तथाहंसि ।
इक्ष्वाकुनां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः ॥
- (घ) तृतीयेऽश्लोकांशे “पथ” इत्यत्र कथं का विभक्तिः ? “आददते”
इत्यत्र “आददति” इत्येवं व्यवहारः साधुरसाधुर्वा सकारणं
लिख्यताम् । चतुर्थे श्लोके “मुचेर”, “दुरापे”, इत्यनयोः पदपरिचयः
क्रियताम् ।
- २ । निम्नोक्त श्लोकद्वयस्य सरलसंस्कृत भाषया लिख्यतामर्थः—
- (क) तामभ्यगच्छद्गुदितानुसारी
कविः कुशेभाहरणाय यातः ।
निषादविद्वान्तज दर्शनोत्थः
श्लोकत्वमापद्यत यस्य श्लोकः
(क) तृतीयेऽश्लोके कविः कः ? श्लोकस्य कोट्यः ? चतुर्थे च श्लोकांशे
“यत्”, “सा” इत्यनयोः भिन्नलिङ्गत्वे कासङ्गतिः ? अधोलिख्योः
सविग्रहः समासः कोट्यक् ?
- ३ । अनुवादः क्रियताम्—
- (क) ईप्सितं तदवज्ञानादविधिं सागं लमात्मनः ।
प्रतिबध्नाति हि त्रयेः पूज्यपूजा व्यतिक्रमः ॥

- (ख) दधतो मङ्गलक्ष्मी वसानस्य च वल्कले ।
ददृशुर्विस्मितास्तस्य मुखरागं समं जनाः ॥
- (ग) द्वितीये श्लोके वाचपरिवर्त्तनं क्रियताम् ।
तृतीये श्लोके कं प्रति कस्य उक्तिः ?
(घ) “ईप्सित”, “वसान”, इत्यनयोर्मूलधातोः
लट्-लृट्-लुङ्-लिट्-मध्यमपुरुषे कानिरूपाणि ?
- ४ । श्रीमदधीत काव्योक्त व्यक्ति विशेषाणां “अपर्णा”
“रघु”, “अज”, इत्येवं नामानि कथं व्युत्पादितानि ?

१८१७

काव्यस्य प्रथमपत्रम् ।

- ‘उपस्थितां पूर्वमपास्य लक्ष्मीं वनंमया सार्द्धमसि प्रपन्नः ।
तदास्पदं प्राप्य तयातिरोषात्, सोढास्मि नत्वद् भवने वसन्तो ।’
‘अतोऽयमश्वः कपिलानुकारिणः पितृस्वदीयस्य मया नृहारितः
अलं प्रयत्नेन तवात्र मा निधाः पदं पदव्यां सगरस्य सन्ततेः ॥
- (क) अनयोः श्लोकयोः वक्तृबोद्धव्यवसरं निर्द्देशपुरःसरं व्याख्या
कार्या ।
- (ख) ‘प्रयत्नेन’ इत्यत्र कथं तृतीया ‘प्रपन्नः’ इत्यस्य पदपरिचयः
क्रियताम् ।
- (ग) द्वितीय श्लोकस्य वाचपरिवर्त्तनं विधेयं । अस्ति चेदत्र काचित्
पौराणिकी वार्त्ता लिख्यताम् । अपहृरितः निधाः इत्यत्र
अस्ति चेत् व्याकरण वैशेष्यं लिख्यतां तत् कौटुशम् ?
अतः कौटुशम् ?
- २ । दधतो मङ्गलक्ष्मी वसानस्य च वल्कले ।
ददृशुर्विस्मितास्तस्य मुखरागं समं जनाः ॥
- (क) सरल संस्कृत भाषयास्य तात्पर्यं लिख्यताम् ।
- (ख) वल्कले इत्यत्र कथं का विभक्तिः ? “समम्” इत्यस्य कति-
विधोऽर्थः ? श्रीमद्भिरवगतः ? प्रत्येकमुदाहरणमुपन्यस्यताम् ।
“वसानस्य” इत्यत्र शानप्रयोगः साधुरसाधुर्वा समर्थताम् ॥

अधस्तनौ श्लोको व्याख्यायेताम् :—

- ३ । अथवा कृतवाग्द्वारे वंशेऽस्मिन् पूर्वसूरिभिः ।
मणौ वज्रं समुत्कीर्णं सूत्रस्येवास्ति मे गतिः ॥
वत्सोत्सूकापि स्तिमिता सपर्यगां प्रत्यग्रहीत् सेतिननन्दतुष्टौ
भक्तोपपन्नेषु हि तद्विधानां प्रसादचिह्नानि पुरः फलानि ॥
- (क) प्रथमे श्लोके अथवा द्वितीये अपि इत्यनयोरर्थः कौटुशः ?

४ । अनेन श्लोकद्वयेन यद् यदुक्तं सञ्ज्ञेयतस्तत् स्वरचित संस्कृत भाषया लिख्यताम् :—

सद्य एव सुकृतां हि पचते कल्पवृक्ष फलधर्म्मं काङ्क्षितम् ॥”

लङ्केश्वर प्रणतिभङ्गदृढव्रतन्तद्वन्द्यं युगं चरणयोजनकामजायाः
न्ये छानुवृत्ति जटिलञ्च शिरोऽस्य साधरन्योन्यपावन मभूदुभयं-
समेत्य ?

(क) अधोरेखयोः समासः लिख्यन्ताम् ।

कल्पवृक्षफलस्य धर्म्मः; कीदृशः ?

(ख) प्रथमश्लोके पचते इत्यस्य व्याकरण लिपिस्तावत्

क्रियताम् । “सुकृताम्” इत्यत्र कथं का विभक्तिः ?

(ग) द्वितीय श्लोके किं नाम वृत्तम् ? किंवा तस्य लक्षणम् ?

५ । सिंहेन दिलीपस्य कथोपकथनं स्वरचितसंस्कृत भाषया सञ्ज्ञेयतो लिख्यताम् ।

१८१८

काव्यस्य प्रथमपत्रम् ।

१ । न किलानुययुस्तस्य राजानो रक्षितुर्धृशः

व्यावृत्ता यत् परस्वेभ्यः श्रुतौ तत्करता स्थिता ॥

हरियंथैकः पुरुषोत्तमः स्मृतो महेश्वरस्तत्रैव एव नापरः ।

तथा विदुर्न्मां मुनयः शतक्रतुं द्वितीयगामी नहि शब्द एष नः ॥

(क) उद्धृतश्लोकौ व्याख्यायेताम् ।

(ख) प्रथमश्लोके ‘परस्वेभ्यः’ इत्यत्र कथं का विभक्तिः ।

द्वितीयः श्लोकः कदा केन कं प्रति किमुद्दिश्य उक्तः ?

“विदुः” इत्यस्यास्ति चेद्वृत्तान्तरं किन्तत् ।

२ । अधस्तनयोः प्रथमस्य श्लोकस्य मातृभाषयानुवादः, द्वितीय

श्लोकस्य तात्पर्यं सरलसंस्कृतभाषया लिख्यताम् ।

क्षत्रजातमपकारवैरि मे तच्चिद्वत्य बहुशः शमंगतः ।

सुसप्तं इव दण्डघटनाप्रीषितोऽस्मि तव विक्रमश्रवात् ॥

दृढभक्तिरिति न्येष्टे राज्यदृष्ट्यापराङ्मुखः । मातुः पापस्य भरतः

प्रायश्चित्तमिवाकरोत् ॥

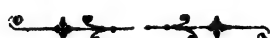
(क) प्रथम श्लोकस्य वक्तृबोद्धव्यावसरा निर्णेतव्याः ।

प्रथमश्लोकेऽस्ति चेत् काचित् पौराणिकी वार्त्ता लिख्यताम् ।

(ख) “क्षत्रजातम्” ‘शम’ इत्यनयोः कथं का विभक्तिः ?

- (घ) 'निहता' इत्यस्य मूलप्रकृतेः लोट् पञ्चमी गी (लङ्, अस्तनी घी) मध्यमपुरुषैक वचनयोः 'क्त' 'तस्य' प्रत्यययोश्च कौटुशानि रूपाणि ? अघोरिखानां सविग्रहाः समासा लिख्यन्ताम् ।
- ३ । व्याख्यान्यन्तामधस्तनाः—
 गुरोर्विवक्षोः कपिलेन मेध्ये रसातलं संक्रमितेतुरङ्गे ।
 तदर्थं सुर्वीमवदारयद्भिः पूर्वैः किलायं परिवर्द्धितो नः ॥
 सर्वत्र नो वास्तमवेहि राजन् नाथे कुतस्त्वया शुभं प्रजानां ।
 सूर्ये तपत्यावरणाय दृष्टे कल्पे त लोकास्य कथं तमिस्त्रा ॥
 काले खलु समारब्धा फलं वध्नन्ति नौतयः ॥
- (क) प्रथम द्वितीययोः श्लोकयोर्वक्तृबोद्धव्यौनिर्द्देश्यौ ।
 प्रथम श्लोके का पौराणिकी कथा । विवक्षोः इति कथं निष्पन्नं ?
- (ख) द्वितीय श्लोके तपति, इत्यस्य कौटुशः पद परिचयः ?
 तृतीयांशे 'काले' इत्यस्य किमुपयोगित्वम् ? द्वितीय श्लोके सूर्ये
 'आवरणाय' दृष्टेः इत्येतेषु कथं का वीभक्तिः ?
- ४ । अधस्तनैर्यद् यदुक्तं तत्सारः संस्कृतभाषया लिख्यताम्,
 गृहीत प्रतिमुक्तस्य स धर्मविजयी नृपः ।
 श्रियं महेन्द्र नाथस्य जहार नतु मेदिनीम् ।
 ह्याया हि भूमेः शशिनोऽमलत्वे नारोपिता शुद्धिमतः प्रजाभिः ॥
 अलौक सामान्य मचिन्तयहेतुकां द्विषन्ति मन्दाच्चरितं महात्मनाम् ।
 स्थातुं नियोक्तुर्नहि शक्यमात्रे विनाश्य रक्ष्यं स्वयमचतेन ॥
- (क) 'गृहीतप्रति मुक्तस्य' 'धर्मविजयी' इत्यनयोः कौटुशाः समासाः ?
 'अचतेन' इत्यत्र कथं तृतीया ?
- ५ । वशिष्ठ-दिलीपस्य कथोपकथनं संक्षेपतः स्वकीयसंस्कृतभाषया लिख्यताम् ।

रघुवंशका हिन्दी भाषानुवाद ।

पहेला सर्गः ।

- १ । शब्द और अर्थ के पूरा ज्ञान प्राप्त होनेके लिये शब्द और अर्थ के बराबर मिला-हुआ जगतके मातापितारूप पार्वती और परमेश्वरकी मैं प्रणाम करता हूँ ।
- २ । कहां सूर्यसे उत्पन्न हुआ वंश और कहां मेरी थोड़े समझ-सकनेवाली बुद्धि । मैं ऐसा मूर्ख हूँ कि जो समुद्र पार होना बहुत ही मुश्किल है वैसा समुद्र मैं वेड़ासे पार होने चाहता हूँ ।
- ३ । कवियों जिस यशको प्राप्त हो सकते हैं मैं मूर्ख जो के भी वैसा यश प्राप्त होने चाहता हूँ । ज'चे पुरुषसे लभ्य फल नोचनेके कोशिश करनेसे बीना जैसे चिढ़ाया जाता है मैं भी लालचके वज्रसे वैसे चिढ़ाया जाऊंगा ।
- ४ । या बरमासे छिद्र किये हुये मणिमें सूत जैसे घुस जाता है मैं भी पूर्व पण्डितों के बतलाये हुये राहसे रघुवंश में वैसे ही घुसूंगा ।
- ५-८ । जो लोग जन्मसे ही शुद्ध थे, अपनी अभिलाषा पूर्ण होनातक नही निवृत्तहोनेवाले थे, जिन्होंने समुद्र पर्यन्त पृथ्वीको पालन किया जिनका रथ स्वर्ग पर्यन्त जाता था, जिन्होंने अग्निमें यथाविधि हवन किया, प्रार्थियोंकी अभिलाषा पूरा करनेकी जो लोग कभी नही नाराज थे, जिनसे अपराधियोंकी वाजिब सजा मिलता था, जिनका ठीक समयपर निंदसे उठनेका आदत था, दान देनेके लिये जो लोग धन इकट्ठा किये थे, सत्यके लिये थोड़ी बात बोलनेका जिनका आदत था, यश प्राप्त होनेके लिये जो लोग दिग्विजय करते थे वंशरक्षा करना ही जिनका वराह करनेका कारण था, लड़कपणमेंही जिनका विद्याभ्यास पूरा हो गया था युवावस्थामें जोलोग विषयको भोगकरनेवाले थे, बुढ़ापेमें

जिन्होंने सुनीयोंकी वृत्ति अवलम्बन की थी और अन्तमें जो लोग योगबलसे अपना शरीर त्यागकरनेवाले थे मैं वैसा गुणोंसे विभूषित रघुकुलोद्भव राजाओंका वंश वर्णन करूँगा मेरोवर्णनकरनेवाली शक्ति थोड़ी होनेसे भी उनके गुणों मेरे कानमें पड़चुके मुझको ये नादानोंके काममें उभाड़ दिया ।

१० । मैं चाहता हूँ कि भला और बुरा समझसकनेवाले पण्डित लोग मेरे इस प्रबन्धको सुनेंगे । क्योंकि सोनिका सच्चाई या झूठापन अग्निसे ही मालुम होता है ।

११ । प्राचीन समयमें पण्डितोंके मान्य वैवस्वत नामके मनु थे । वेदोंमें प्रणवके तरह राजाओंमें वे आदि थे ।

१२ । और समुद्रमें चन्द्रमाके तरह मनुके पवित्र वंशमें दिलीप नामके पवित्रतर राजा जन्मलिये थे ।

१३ । उनको चौड़ी छाति वृषके बराबर कन्धे, घुटना पर्याप्त लम्बे हाथ और शास्त्रके वृक्ष के समान उंचा शरीर देखते ही मालुम होता कि मानों विपत्तियोंको रक्षाके लिये स्वयं क्षात्रधर्म अपना काम हासिल करनेके योग्य शरीर धारण करके पृथिवीमें जन्म ग्रहण किया ।

१४ । वे सबसे अधिक बलवान थे और सवतेजोंको दवानेवाले और शरीरसे पृथ्वीको आक्रमण करके पर्वतोंके राजा मेरुके समान विराज करते थे ।

१५ । उनका आकारके बराबर बुद्धि थी, बुद्धिके अनुरूप शास्त्रज्ञान था, और वे शास्त्रज्ञान के अनुसार कामशुरूकरनेवाले थे । और शुरू जैसे होता था फल भी वैसेही निकलता था ।

१६ । भयदेनेवाले जलजन्तुयों और उनके साथ ही साथ रत्न रहनके कारणसे समुद्र जैसे मनुष्योंका अनभिभवनीय और अभिगम्य होता है वैसाही राजा दिलीपभी कठोर और कमनीय गुणोंसे सेवकोंके अप्रुथ और अभिगम्य थे ।

१७ । बहादुर सारथिसे चलाये हुए रथका चक्र जैसे अथनेमिसे तनकभरभी नहीं हिलता है राजा दिलीपके शासनमें प्रजाभी मनुप्रचलित राहसे जरासभो बाहर नहीं गयी ।

१८ । प्रजाओंके कल्याणके ही लिये उन्होंने उनसे कर लिया जैसे कि हजारगुण वरसानेके लिये सूर्य पृथिवीसे पानीखिंचता है ।

रघुवंशका हिन्दी भाषानुवाद ।

- १९ । उनको सेना केवल शोभाके लिये थी । शास्त्रकी तीक्ष्ण बुद्धि और धनुषमें चढ़ाई छोरी अपना प्रयोजन सिद्धकरनेवाली थी ।
- २० । उनका विचार और इन्द्रियोंके भावों कोइ नहीं समझ सकता था । पूर्व जन्मके संस्कारके तरह केवल फलसे ही उनका काम मनुष्योंके समझमें आता था ।
- २१ । वे निर्भय होके आत्मरक्षा करनेवाले थे, अरोगी होके धर्मकी भजन करते थे, लोभ छोड़के धन कमाते थे और अनासक्त होके सुखको भोग करते थे ।
- २२ । वे ज्ञानी होके भी जास्तो बात नहीं बोलते थे शक्तिरहते भी क्षमा करनेवाले थे, और दान करके कभी घमंड नहीं करते थे ।
- २३ । विषयमें अनासक्त विद्याओंके पार देखनेवाले और धर्ममें रुचि रखनेवाले राजा दिलीपको जराके विना बुढ़ापा आया था ।
- २४ । प्रजाओंकी नीति सिखलानेके और भरण पोषण करणके कारण से राजा दिलीपही उनके पिता थे । उनके पिताभी केवल जन्मदेनेवाले थे ।
- २५ । मगराई छोड़ानेकेलिये वे अपराधियोंको सजा दते थे, पुत्रोत्पत्ति के लिये व्याह्र किये थे । राजा दिलीपका अर्थ और काम धर्म स्वरूप ही थे ।
- २६ । पृथ्वीसे कर वसूल करके इन्द्रकी प्रीतिके लिये उन्होंने यज्ञ किया इन्द्रनेभी आकाशसे पानी वरसा । ऐसे एक दुसरेकी सम्पद देके दोनोंने दोनों लोकोंको पालन किया ।
- २७ । रक्षाकरनेवाले उनके यज्ञको दुसरे कोइ राजा नहीं प्राप्त होने सके । क्योंकि उनके राजमें चोरी खालि नाममें ही था काममें नहीं ।
- २८ । रोगीकी औषधी के तरह सज्जन शत्रु होनेसेभी उनका प्यारा था और दुष्ट प्यारा होने से सांपने काटी अङ्गुलीके तरह त्याग किया जाता था ।
- २९ । विधाताने मानी पञ्चमहाभूतोंके सामग्रीयोंसे उनको बनाया था । इस लिये उनके गुणों केवल दुसरेकी भलाई के लिये थे ।
- ३० । समुद्रका तौर उनके राजका दिवार के समान था और समुद्र था खाँड़के बराबर । इसमें दुसरे कोइ राजाकी प्रभुता नहीं थी । समुचा पृथ्वीको उन्होंने एक पूरीके समान शासन किया ।

- ३१ । यज्ञकी पत्नी दक्षिणा वैसी मगधवंशजा दयादाक्षिणादि गुणयूक्ता सुदक्षिणा नामवाली उनकी पत्नी थी ।
- ३२ । यद्यपि उनकी और भी बहुतही राणियां थी तथापि उस बुद्धिमती राणी और राजलक्ष्मी ये दोनोंसे ही राजा अपनेको कलत्रवान मानते थे ।
- ३३ । राजा स्वरूपयोग्या पत्नी सुदक्षिणासे पुत्रोत्पत्तिके लिये समुत्सुक होके कब पुत्र होगा इसी चिन्तासे समय बिताते थे ।
- ३४ । पुत्रोत्पत्तिके विधानके लिये उन्होंने राज्यभार अपने हाथसे उतारकर मंत्रियोंके हाथ पर सौंपा ।
- ३५ । इसके बाद पुत्रलाभ करनेको कामनासे प्रजापतिकी पूजा करके वे दोनों पतिपत्नी गुरु वशिष्ठके आश्रमको चले ।
- ३६ । वर्षाके मेषके उपर विजली और ऐरावतके तरह मुलायिम और गभीर शब्दकरनेवाले रथके उपर राजा और राणी सवारी हुए थे ।
- ३७ । आश्रमकी पीड़ा न हो इस लिये साथमें थोड़ीही सेना लिए थे । परन्तु अपने तेजके प्रभावसे मालुम पड़ा कि बहुतही सेनासे घिरे हुए ।
- ३८ । चलनके समय ये दोनों कुनेसे सुखदेनेवाली शालवृक्षके गंदक गंधवाली फुलोंके परागको उड़ानेवाली और बनके वृक्षोंको थोड़ासा कंपाने वाली हवासे सेवित हुए थे ।
- ३९ । रथके चक्केके अवाज सुनकर उंचेमें मुह उठाये हुए मोरेंसे दो प्रकार सुन्दर षड़ज शब्द करते थे ।
- ४० । राजा और राणीका सुन्दर सुरत देखकर जिन मृगके जोड़ोंका डर कुट गया था और जिनको दृष्टि रथमें बंधो हुईथी उनके नैनमें राजा और राणी एक दुसरेके नैन को समानता देखते थे ।
- ४१ । लंघार बांधके बिना थंमके जानेवाले और सुन्दर शब्द करनेवाले सारसोंको देखते हुए वे जाते थे ।
- ४२ । अपनी अभिलाषाकी सफलता जतानेवाली हवाको अनुकूलतासे घीड़ोंके खुरसे उठाई हुई धुरिसे उनके पगड़ी और बाल नहीं हुएगए ।

- ४३ । कोई स्थानमें अपने खासके बराबर सरोवरके कमलोंका सुगन्ध सुंघते थे ।
- ४४ । फिन कहीं यक्षखंभके चिन्हवाले अपने दिये हुए ग्रामोंसे ब्राह्मण लोंग आके आशीर्वाद करते थे उन्होंने भी अर्घ्यादिकोंसे ब्राह्मणोंकी पूजा की ।
- ४५ । तुरंत ब्रजा हुआ घृत ले कर खड़े हुए बुढ़े घोसोंसे वन्य वृक्षोंका नाम पुछते पुछते वे जाते थे ।
- ४६ । चैत्रीय पौर्णमासी के रातके चन्द्र और चित्राके तरङ्ग पवित्र वेष्ट धारण करके जानेवाले उनको कैसी शोभा हुई थी ।
- ४७ । पण्डितोपम प्रियदर्शन राजा दिलीप जगह जगहपर सुदक्षिणाको वसुश्रीका नाम बतलाते बतलाते कितना राह चले आये थे ये उनको मालुमही नहीं पड़ा ।
- ४८ । दुर्लभ यशवाले राजा दिलीपके घोड़े थक गये । और वे शामकी महर्षि वशिष्ठके आश्रमको पंहुचे थे ।
- ४९ । उस समय कुश, समिधा और फल लेके दूसरे वनसे लोटे हुए तपस्त्रियोंसे आश्रम परिपूर्ण था ।
- ५० । ऋषिपत्नीयोंके सन्तान के बराबर नीवार धान्यके भागपानेवाले कुटीरका द्वार अटक करनेवाले मृगोंसे आश्रम भरा हुआ था ।
- ५१ । भालवालका जल पानकरनेवाले पक्षीयोंके विश्राम के लिये वृक्षोंमें पानों सौंचकर मुनिकन्याएं दूसरे जगहपर चली जाती थी ।
- ५२ । आश्रमके आंगनमें धूपसे सुखा हुआ नीवार धान्य इकट्ठा किया गया था और इसके बगलमें सो करके हरिणी जुगाली करते थे ।
- ५३ । सो आश्रम जलती हुई आगके बतानेवाले पवनसे उठाए हुए होमकी गन्धसे मिले हुए धुआँसे आते हुए अतिथिको पवित्र करता था ।
- ५४ । तब राजा दिलीपने घोड़ोंको विश्राम देनेके लिये सारथिको आज्ञा दी । और अपने रथसे उतरा राणीको भी उतारा ।
- ५५ । शिष्टाचारसम्पन्न जितेन्द्रिय मुनियोंने रक्षाकरनेवाले पण्डित राजाको रात्रीके साथ सत्कार किया ।
- ५६ । इसके बाद महर्षिकी संध्याविधिके अन्तमें राजा दिलीपने स्वाहा महित अग्निके बराबर पौछे बैठे हुई अरुन्धतिके साथ वशिष्ठको देखा ।

- ५७ । राजा और राखी गुरु और गुरुपत्नीके चरणोंमें गिर पड़े उन्होंनेभी उनको आशीर्वाद किया ।
- ५८ । अतिथि सत्कारसे रथमें आनेका कष्ट दूर होनेके बाद वशिष्ठने राजासे राज्यको कुशल पुंछी ।
- ५९ । तब दुषमनके देशीका जीतनेवाला और भला बात बोलनेवाला राजा गुरुको ये अर्थयुक्त वाक्य बोलने लगे ।
- ६० । हे भगवन् आप जिसकी दैवी और मानुषी अशान्तिको हरण करनेवाले हैं उसके राज्यके सातों अंगोंमें कुशल जरूर ही होगा ।
- ६१ । मन्त्र बनानेवाले आपके मन्त्रके प्रभावसे मेरे दुषमनी तो दूरसे ही शान्त हैं । इस लिये निशानवेधनेयोग्य मेरे बाण बिलकुल बेकार है ।
- ६२ । हे होता, आपने अग्निमें यथायोग्य हवन किये हुये घृतादि जलधारा के रूपसे परिणत होकर मेरे राजमें अनाद्यष्टिके कारणसे सुखते हुए धान्यको ताजा करता है ।
- ६३ । आपके ब्रह्मतेजसे ही मेरी प्रजा बिना डरसे शौ वरस तक जीती है ।
- ६४ । आपके ऐसे ब्रह्मपुत्र गुरुजी जब मेरे हितके लिये सोचते हैं तब मैं क्यों नहीं निरापद रहूंगा और मेरी सम्पदा क्यों नहीं बिच्छूदरहित होगी ।
- ६५ । परन्तु आपको बधूके गर्भसे आत्मानुरूप पुत्र नहीं होनेके कारणसे रत्नप्रसू सङ्गीपा पृथ्वी भी मुझको चैन नहीं देती है ।
- ६६ । मेरी मृत्युके बाद पिण्ड नहीं मिलेगा ये डरसे मेरे पिछलांग आहमें इच्छानुसार नहीं भोजन करके अन्न सञ्चय करके राखते हैं ।
- ६७ । मेरे पीछे जल मिलना मुष्किल जान कर वे अपने श्वासीसे गरम पानी पीते हैं ।
- ६८ । यद्यपि मैं यज्ञादि करके पवित्र हुं तथापि पुत्र नहीं होनेके कारण से मैं आधा प्रकाशमान और आधा अप्रकाशमान लोकालोक पर्यंतके तरह रहता हुं ।
- ६९ । तप दान वर्गैरहका पुण्य परलोकमें सुख देता है । परन्तु पवित्र वंशका पुत्र इस लोक और परलोक दोनोंमें सुखदेनेवाले है ।
- ७० । हे विधातः अपुत्रक मुझको प्रेमसे सींचे हुए निष्फल आश्रम वृक्षके समान देखके आप क्यों नहीं दुःख पार्ते हैं ।

- ७१ । बिना नहा हुआ हाथीका बध्नस्तम्भ जैसे उसको तकलीफ देता है मेरा पितृ ऋण भी मुझको वैसे ही तकलीफ देता है ।
- ७२ । हे गुरो मैं जैसे इस दुःखसे कुटकारा पाउंगा आप वैसे कीजिये । क्योंकि इच्छाकु वंशियोंके कठिन कार्योंकी सिद्धि आप ही के अधीन है ।
- ७३ । राजाको ये बात सुनकर महर्षि वशिष्ठ सोई मछलियोंवाला सरोवर के तरङ्ग थोड़ा समयके लिये ध्यान लगाये हुए बैठे थे ।
- ७४ । विशुद्धात्मा ऋषिने ध्यानसे राजाका सन्तान नहीं होनेका कारण देखा और पोछे राजाको बोलने लगा ।
- ७५ । हे वत्स एक मर्तवे जब तुम स्वर्गसे इन्द्रकी सेवा करके पृथ्वीको लौट आते थे तब तुम्हारे राहमें कल्पवृक्षकी छायामें सुरभी बैठो थी ।
- ७६ । ऋतुस्नाता राणीको याद करके पतिधर्मलोप होनेके डरसे तुमने उनका परिक्रमादि योग्य सत्कार नहीं किया ।
- ७७ । तब उन्होंने तुमको ये शाप दिया कि मेरा सत्कार बिना किये जाते तुम्हारा सन्तान मेरो सन्तानको सेवा किये बिना नहीं होगा ।
- ७८ । हे राजन् आकाशगङ्गाके प्रवाहमें खेलते हुए दिग्गजोंके हत्थासे ये शाप नहीं तुम्हें न तुम्हारे सारथिने सुना ।
- ७९ । उनको अनादर करनेसे तुम्हारा मनोरथ नहीं सिद्ध होता है । पूज्योंकी पूजा नहीं करनेसे कल्याणको रुका जाता है ।
- ८० । वे सुरभी अभी बहुत समयके लिये यज्ञ करनेवाले वरुण की हवि देनेके लिये सापीसे छिरे हुए हारवाले पातालमें ठहरते हैं ।
- ८१ । उनकी कन्याको उनके स्थानपर मानके उनको पूजा करो । उन्होको प्रसन्नतासे तुम्हारा मनोरथ पूर्ण होगा ।
- ८२ । इतने बोलते बोलते ही उनको आहुतिको सिद्ध करनेवाली नन्दिनी नामकी गार्ई वनसे लौट आई ।
- ८३ । नये पक्षका समान पाटल रंगवाली नन्दिनीके शिरपर सफेद बालोंका चंदा रहनेके कारणसे वे नये चंद्रमासे सुशोभिता संध्या देवोके तरङ्ग मान्रूम देती थी ।
- ८४ । अपने बछड़ेको देखकर उनके कुण्डके बराबर ऐनसे यज्ञसे भी पवित्र और थोड़ासा गरम दुध निकल कर पृथ्वीको भिजाता था ।
- ८५ । उनके खुरोंसे उड़ी हुई धुरि नगीचे खड़े हुए राजाके शरीरमें लगकर उनकी तीर्थस्नानकी पवित्रता देती थी ।

- ८६ । शुभाशुभ कारण जाननेवाले ऋषि पुण्यदर्शना नन्दिनीको देखकर राजाका मनोरथ पूर्ण होनेवाला जानकर उनको बोलने लगे ।
- ८७ । हे राजन् तुम जानो कि अपना मनोरथ तुरन्त पूर्ण होगा क्योंकि नाम लेते ही कल्याणी नन्दिनी आ गयी है ।
- ८८ । तुम वनकी कन्दमूलादि खाकर निरन्तर नन्दिनीकी सेवा करके अभ्याससे विद्याके तरह इनको खुशी करनेका कोशिश करो ।
- ८९ । वे चलनेसे तुम चलोगे, खड़ा रहनेसे खड़ा रहोगे बैठनेसे बैठोगे और पानी पीनेसे पानी पीयोगे ।
- ९० । ये वधूभी शृङ्ग देह और चित्तसे नन्दिनीकी पूजा करेगी । सबेरे नन्दिनी जानेके समय उनके साथ तपोवनको सीमातक जायगी और शामको लौटनेके समय आगे जाके प्रेमसे लेते आयगी ।
- ९१ । नन्दिनी प्रसन्न नहीं होने तक ऐसे उनको पूजा करो । तुम्हारा विघ्न दूर हो जायगा । अपने पिताके बराबर सत्पुत्रवालोंमें तुम अग्रणी ठहरेगी ।
- ९२ । देशकालके हाल जाननेवाले शिष्यने अपनी स्त्रीके साथ गुरुकी आज्ञापालन की ।
- ९३ । विद्वान्, सत्यवादी, प्रियभाषी ब्रह्मपुत्र वशिष्ठने रातकी सोनेके लिये राजाको आज्ञा दी ।
- ९४ । तपके प्रभावसे वशिष्ठजी राजभोग्य वस्तु भी राजाको दे सकते परन्तु व्रतपालन करनेके कारण राजाके खाने और सोनेके लिये केवल वन्य चीजोंका इन्तेजाम किया ।
- ९५ । तब राजाने पतिव्रता राणीके साथ गुरुने दिखाई हुई पर्णकुटीमें सोके रातको बीता । और सबेरे विद्यार्थियोंके अध्ययनके अवाज सुन कर जाना कि रात बीत गई ।

दूसरा सर्ग ।

- १ । रात बीतनेके बाद राणी सुदक्षिणाने गन्धमास्यसे नन्दिनीकी पूजा की । और बछड़ेका दुध पीना होनेसे प्रजाओंकी रक्षा करनेवाले राजाने वनकी जानेके मतलबसे गार्हका बांध खुला ।

- २ । श्रुतिके अथ के पीछे जैसे स्मृति चलती है वैसे ही पतिव्रताओंकी अग्रगण्या राणी सुदक्षिणा नन्दिनीके खुरसे उठी हुई पवित्र धुरिवाले राहसे उनके पीछे पीछे चली ।
- ३ । यशःसौरभमण्डित दयावान राजा दिलीप राणीको लौटाकर चारोसमुद्रके तरह चारोथर्नावाली गोरूपधारिणी पृथ्वीके समान सुरभी की कन्या नन्दिनी की रक्षा करने लगे ।
- ४ । व्रतके कारण नन्दिनीके पीछे चलनेवाले राजाने अपने सेवकोंको विदा कर दिया । उनके शरीरकी रक्षाके लिये दूसरोंके मददका जहरत नहीं था । क्योंकि मनुवंशोयाँ आपहो आपकी रक्षा कर सकते हैं ।
- ५ । सम्राट दिलीप सुखादु ढणोंके ग्रास देके शरीर खुजलायके, मशकोंकी निवारण करके और अपनी इच्छाके अनुसार चलने देके नन्दिनी की सेवा करने लगे ।
- ६ । धेनु खड़ी होनेसे राजा भी खड़े रहते चलनेसे चलते, बैठनेसे बैठते और पानी पीनेसे पानी पीते—ऐसे छाया के तरह वे उनके पीछे चलने लगे ।
- ७ । राजाके छत्र चामरादि नहीं रहनेसे भी तेजकी विशेषतासे राज-लक्ष्मीयुक्त मालुम देते थे । और बाहर प्रगट नहीं परन्तु भीतर स्थित मदवाले हाथीके तरह इनकी शोभा हुई थी ।
- ८ । राजा दिलीप लतासे अपने केश बंधके और धनुषमें शर संयोग करके मुनिकी धेनुको रक्षाके व्याजसे मानों वनके दुष्ट जनावरोंकी सजा देनेके लिये विचरते थे ।
- ९ । किनारेके वृक्षों उन्मत्त पक्षियोंके शब्दके व्याजसे अनुचर रहित वरुणके समान राजाकी जय मचाते थे ।
- १० । राजधानीमें चलनेके समय पौरकन्याएं जैसे महाराजके शिरपर लाज वर्षण करती थी वैसे ही पवनसे हिलतो हुई लतार्योनि वनमें तेजस्वी राजाकी फुलसे सत्कार किया ।
- ११ । महाराजके हाथमें धनुष रहते भी उनके हृदयकी दया प्रगट जानकर हरिणीएं अपने नेत्रकी विशालता का फल प्राप्त हुई ।
- १२ । वेणु वंशके छिद्रमें घुमा हुआ वायुके शब्दसे जो अवाज होता था इसमें राजा अपने यशकी गाथा सुनते थे ।
- १३ । पर्वतके भ्रंगणोंके जलके कणोंसे मिला हुआ वृक्षोंकी कंपानेवाला फुलके गन्धसे भरा हुआ वायु छत्र रहित धूपसे स्नान पवित्र राजा दिलीपकी सेवा करने लगा ।

- १४ । रक्षाकरनेवाले राजा दिलोप वनमें प्रवेश करनेसेही बिना वर्षासे दावाग्नि शान्त हो गई । फल और फुल की बहुत छिड़ हुई और प्रवल पशुओंने दुर्बल की पीड़ा देना छोड़ दीई ।
- १५ । नये पत्तीकी तरह ताँवाके रंगके सूर्यको प्रभा और सुनि की गाई इधर उधर घुमते हुए दिशाओंको पवित्र करके संध्याके समय अपने स्थानपर चली ।
- १६ । पृथ्वीके अधिपति दिलोप यज्ञ पितृ और आश्रित्य की साधन-भूता नन्दिनीके पीछे पीछे चले । नन्दिनी भी राजासे युक्त होकर विधिसे मिली हुई मात्तात् श्रद्धाके तरह शोभा पाती थी ।
- १७ । राजा कीचसे लपटे हुए सुकरोँसे और घोंमलेके और जानेवाले मोरोंसे व्यास हरिणोंसे भरा हुआ हरित् घास पूरे वनको शोभा देखते देखते चले ।
- १८ । अपने पुष्ट ऐनके भारसे नन्दिनी और शरीरके भारसे राजा दिलोप आश्रमको लौटनेका राह शोभित किये थे ।
- १९ । वशिष्ठको धेनुके पीछे आते हुए वनसे लौटनेवाले राजाकी सुदक्षिणा उपासे हुआँको नेत्रसे देखती थी ।
- २० । सामने खड़ी हुई सुदक्षिणा और पीछे आते हुए राजा ये दोनोंके बीचमें चलते हुई नन्दिनी दिन और रातके बीचकी शामके तरह मालुम देती थी ।
- २१ । सुदक्षिणाने हाथमें अर्घ्यपात्र लेकर नन्दिनीको प्रणाम और प्रदक्षिण करके अपने मनोरथ सिद्धके द्वारके समान उनकी शृङ्गोंके मध्यभागकी पूजा की ।
- २२ । बछड़े के लिये उत्सुक होके भी नन्दिनीने राणीकी पूजा ग्रहण की । इससे राजा और राणी दोनों प्रसन्न हुए । क्योंकि भक्तोंसे महानुभावोंका सत्कार ग्रहण करना मनोरथ पूर्ण होनेका निशान है ।
- २३ । बाहुबलसे दुषमनोकी जय करनेवाले राजा दिलोपने गुरु और गुरुपत्नीका चरण वन्दन करके और संध्या वन्दनादि समाप्त करके दुहनेके बाद फिर भी सुई हुई गाईकी सेवा की ।
- २४ । रक्षक राजा दिलोप और राणी सुदक्षिणाने नन्दिनीके पास दोपक और पूजाका द्रव्य रखा । नन्दिनीके-सोनेके बाद वे भी सो गये पीछे सबेरे नन्दिनी निदसे उठनेसे वे भी उठे थे ।
- २५ । दीन का पालन करनेवाले राजा दिलोप सम्मान पानेके निमित्त इसी चालसे एकविंश दिन बीताये ।

- २६ । बाईसवें दिन नन्दिनीने अपने सेवककी भक्ति जानने के लिये गंगाके किनारेका छोटे घासवाली हिमालयकी गुफामें प्रवेश किया ।
- २७ । राजाने सोचा कि कोई हिंसक पशु किसी चालसे नन्दिनीको नहीं आक्रमण कर सकता । इस लिये निश्चिन्त होके वे पर्वतकी शोभा देखने लगे । इतनेहीमें एक सिंहने नन्दिनीको आक्रमण किया ।
- २८ । जैसे रासकी खींच कर सारथि घोड़ेको ठिक राहपर ले जाता है वैसे ही गुफामें रुकनेके कारण बड़े शब्दवाले गार्डेके उकाराने दुखियोंके उपर दयाकरनेवाले राजाको उसी तरफ खींचा ।
- २९ । धनुर्हारी राजाने लाल रंगवाली गाइके उपर सिंहकी गेरुके पर्वतके उपर फुलोंसे भरा हुआ लोभेके वृक्षके समान देखा ।
- ३० । तब सिंहके समान शीघ्र चलनेवाले, भुजबलसे शत्रुओंको जयकरने वाले शरणागत की रक्षाकरनेवाले राजाने नन्दिनीको ऐसी अवस्थामें देखकर अपने को अपमानित समझा और सिंहको मारणेके लिये तरकससे बाण निकाला ।
- ३१ । बाण फेंकनेके मतलबसे जब राजा तरकससे बाण उठाने चाहे तब उनके दहिने हाथकी अंगुली बाणकी पुंछहोमें अटक रही । चित्रमें लिखा हुआ बाण काढ़नेके कोशिश करता हुआ हाथके समान उनका हाथ बिलकुल बेकार हो गया । उनके नखकी प्रभासे कंक पंख सुशोभित हुआ ।
- ३२ । ऐसे हाथ रोक जानेके कारण महाराज बहुत क्रुद्ध हुआ और सामने खड़े हुए अपराधिकी सजा देनेका इख्तियार नहीं होनेसे मंत्र और औषधियोंसे कीले हुए सांपके तरह जलने लगे ।
- ३३ । नन्दिनीको पकड़नेवाला सिंह मनुवंशकी ध्वजा, अपनी अचानक अवस्थासे विस्मित सिंहसमान बलवान राजा दिलीपकी मनुष्यकी बोलीसे प्रचंभा करके बोलने लगे ।
- ३४ । हे राजा तुम वृथा अम मत करो । मेरे उपर अस्त्र चलानेसे भी ये बेकार होगा । क्योंकि पवन वृक्षको उखाड़ सकता है परन्तु पर्वतको नहीं हिलाने सकता ।
- ३५ । मैं अष्टमूर्ति भगवान शिवजीका नौकर हूँ । और निकुम्भका मित्र । मेरा नाम कुम्भोदर । शङ्करने कृपा करके मेरे पिठके उपर पैर धरके उसकी पवित्र करके कैलास पर्वतके तरह सफेद रंगवाले बैलके उपर चढ़ते हैं ।

- ३६ । आगे जो देवदारुका वृक्षको देखते हो शिवजीने उसको अपने पुत्र माना । यह कार्तिककी माता भवानीजीके स्नानके समान सोनेके कुंभसे छिटाया हुआ जलका स्वाद जानता है ।
- ३७ । एक रोज एक बनैले हाथीने कानपटो खुजलाते हुए इसकी छाल रगड़ डाली । तब पर्वतराजकी कन्या पार्वती जी असुरोंके अस्त्रसे काटे गये कार्तिकके तरह इसकी लिये शोच करने लगे ।
- ३८ । तबसे बनैला हाथीयोंको डर दिखलानेके लिये सिंहका आकार देकर शिवजीने मुक्तों ये पर्वतकी गुफामें कायेम किया उन्हीकी आज्ञासे मैं सामने आये हुए जनावरोंको खाके जिन्दा रहता हूँ ।
- ३९ । भगवान शंकरजीकी इच्छासे मेरे भोजनके लिये ये गाई यहाँ आई है । राहु जैसे चंद्रमाकी सुधा पान करके तृप्त होता है मैं भी भुक्के समय इसको लोड़ पोके वैसे तृप्त हुँगा ।
- ४० । तुम नाचार हो । इस लिये लज्जाको त्याग करके निवृत्त हो । तुमने गुरुसे शिष्यकी योग्य भक्ति दिखालायी । शस्त्रसे जिसकी रक्षा नहीं की जा सकती है उसके लिये शस्त्रधारोंकी यशकी हानी नहीं होती ।
- ४१ । सिंहका इस प्रकार गर्वित वचन सुनकर राजाने जब समझा कि शिवजीके प्रभावसे अपना अस्त्र बेकार हुआ तब अपनेमें अवज्ञा ढोली की ।
- ४२ । इसके पहले राजाका अस्त्र कभी नहीं बेकार हुआ । वज्र छोड़नेकी उद्यत वज्रपाणि इन्द्रका वज्र महादेवकी दृष्टिसे रुक जानेसे इन्द्रका जैसा हालत हुआ था राजा भी वैसे हालतमें पड़के सिंहकी बोलने लगे ।
- ४३ । हे मृगेन्द्र मेरे जो बोलनेका है सो बोलनेसे हास्यके योग्य होता है क्योंकि शक्तिहीन होनेके कारण आज मैं नन्दिनीकी रक्षा नहीं कर सकता हूँ परन्तु आप प्राणियोंके हृदयका भाव जानते हैं इससे मैं आपसे कहता हूँ ।
- ४४ । विश्वकी सृष्टि, रक्षा और नाशकरनेवाले शिवजी मेरे पूज्य हैं तथापि अग्निमें होम करनेवाले मेरे गुरुकी ये गाभीकी मेरे सामने नष्ट होनेवाली देखकर मैं आपसे नहीं बैठ सकता हूँ ।
- ४५ । इस कारण आप प्रसन्न होकर मेरे देहसे अपनी सुधाकी निवृत्ति

- कोजिये और महर्षिकी गाभीकी छोड़ दीजिये । दिन बीतनेसे ही इसके वछड़ेकी उत्कांठा बढ़ेगी ।
- ४६ । ये बात सुनकर शिवजीके पास रहनेवाले सिंहने दांतोंकी प्रभासे पर्वतकी गुफाके अंधकार दूर करके हंसकर राजाको बोला ।
- ४७ । हे महाराज तुम पृथ्वीका एकछत्र सामित्व और तुम्हारे कान्तिमान शरीर बहुत थोड़ेके लिये त्याग करनेकी राजी हुआ । इससे मुझे मालूम होता कि तुम मूर्ख हो ।
- ४८ । और अगर तुम प्राणियोंके उपर दयासे अपने शरीर त्याग करने चाहते हो तब देखो कि तुम्हारे शरीरसे केवल एक गाईकी रक्षा होती है । परन्तु तुम्हारे प्राण बचनेसे सर्वदा असंख्य प्राणियोंको बचाने सकोगे ।
- ४९ । तुम्हारे गुरुको सिर्फ एकहीठो गाइ है । ये मरनेसे गुरुजी क्रुद्ध होगा बोलके अगर तुम डरते हो तब घड़ेसे ऐनवाली करोड़ गाईं देकर तुम उनको शान्त कर सकोगे ।
- ५० । इस लिये तुम सुख लाभके हेतु अपने बलवान देहकी रक्षा करो । क्योंकि ऋद्धिसहित राजपदहीकी इन्द्रपद बोला जाता है । दोनोंमें भेद इतनाही है कि राजपद पृथ्वीमें और इन्द्रपद स्वर्गमें होता है ।
- ५१ । इतना बोलकर सिंहके चुप होनेके बाद पर्वतनिभी गुफामें उठे हुए उसके प्रतिशब्दके जंचे आवाजसे मानों प्रीतिसे राजाको यही बात बोली ।
- ५२ । शिवजीके अनुचरकी यह बात सुनकर राजाने फिर उनकी कहा और कहते समय सिंहसे आक्रान्त हुई नन्दिनी राजाके और कातर दृष्टिपात करनेके कारण उनके हृदयमें दया औरभी बढ़ गई ।
- ५३ । विपदसे जो रक्षा करता है उसीकी क्षत्रिय बोला जाता । इसी अर्थसे क्षत्रिय नाम जगतमें प्रसिद्ध है । अगर मैं वह नामके विपरीत कर्म करूंगा तब मेरे राज्यसे ही क्या काम और ये कलुषित प्राणीसे ही क्या काम ।
- ५४ । और दूसरी गाईअंकि देनेसेभी मुनिके क्रोधकी शान्ति कैसे हो सकती है । ये नन्दिनीकी सुरभीसे कम मत समझो । तुम केवल शिवजीके प्रभावसे उनकी आक्रमण कर सके हो ।
- ५५ । इस लिये मेरे देहरूप मौलसे इसकी रक्षा करना मेरा कर्तव्य है जिससे तुम्हारा पारण भी ठिकसे होगा मुनिकी क्रिया भी सुप्त नहो होगी ।

- ५६ । तुम भी इतना कष्ट सहके ये देवदारु वृक्षको रक्षा करते हो । तुम जानते हो कि रक्षा करनेके वस्तुको नष्ट करके स्वयं अक्षत देहसे स्वामीके सामने नहीं खड़ा हुआ जा सकता ।
- ५७ । और मैं यदि तुम्हारे मतमें मारनेके अयोग्य मालुम होता हुं तब मेरे यशरूपी अपार्थिव देहकी रक्षा कीजिये । क्योंकि निश्चय विनाश होनेवाले इन शरीरोंमें मेरे ऐसे लोगोंकी इच्छा नहीं होती है ।
- ५८ । परस्पर आलापसे ही वन्धुता होती है । हम दोनोंको वनमें मिलनेसे वन्धुता हो गई । इस लिये हे शिवानुचर वन्धुको प्रार्थना 'बिफल करना' तुम्हारा उचित नहीं होगा ।
- ५९ । सिंहने 'ऐसाही हो' बोलनेसे राजा दिलीपने हथियार छोड़कर सिंहके निमित्त मांसके पिण्डकी समान अपना शरीर अर्पण किया ।
- ६० । सिंह अभी मेरे उपर क्रुद्ध पड़ेगा इस प्रतीक्षासे और झुकाये हुए प्रजाओंके पालन करनेवाले राजाके उपर विद्याधरीने क्रोड़ ई पुष्पवृष्टि गिरी ।
- ६१ । इसके बाद "हे वत्स उठ" ऐसा अमृतको समान वचन सुनकर राजाने मुह उठाके देखा कि सिंह नहीं था और अपनी जननीके तरह ऐसे दुध टपकानेवाली धेनु उनके सामने खड़ी रही ।
- ६२ । राजाको विस्मित देख कर नन्दिनी बोलने लगी—मैंने मायासे तुम्हारी परीक्षा ली । ऋषिके प्रभावसे कालभी मुझको नहीं मार सकता है सिंहकी क्या बात ।
- ६३ । तुम्हारी शुभभक्ति और मेरे और दयासे मैं तुम्हारे उपर प्रसन्न हुआ हुं । तुम मुझसे बर मांगो । मुझको केवल दुध देनेवाली मत समझो । मैं प्रसन्न होनेसे मनोरथको भी पूर्ण करती हुं ।
- ६४ । प्रार्थना पूरी करके अर्थियोंका मान देनेवाले और अपने मुजबलसे वीर पदवी पानेवाले राजा दिलीपने सुदक्षिणाके गर्भसे वंशविस्तार करनेवाला कीर्तिमान पुत्र की प्रार्थना की ।
- ६५ । नन्दिनीने 'तथास्तु' बोलके पुत्रार्थी राजाको बर दान दिया और राजाको कहा कि हे पुत्र तुम पक्षके दोनोंमें मेरा दुध दुहकर पोयो ।
- ६६ । राजाने कहा हे मातः बहड़ेके पीने और महर्षिकी होमक्रियाके पीछे महर्षिकी आज्ञा लेकर स्वपालित पृथ्वीके षष्ठांशके तरह मैं आपका दुध पीऊंगा ।

- ६७ । राजा को ऐसी बात सुनकर धेनुकी प्रीति और भी बढ़ी । और हिमालयकी गुफासे निकल कर राजाके आगे आगे आश्रमकी चली ।
- ६८ । राजाओंके राजा दिलीपका मुह हर्षसे चन्द्रमाको समान हो गया था । उन्होंने मानी पुनर्कृतिसे नन्दिनीकी प्रसन्नताकी बात पहेली गुरुजीकी पोछे सुदक्षिणाको सुनाया ।
- ६९ । पवित्रस्वभाव, साधुओंका पालन करनेवाले राजाने गुरुको आश्रमाकर बछड़ेके पीने और होमविधिके पोछे नन्दिनीके दुधको पिया मानी अपने शुभ्र यशकी उपभोग किया ।
- ७० । ऐसे व्रत और पारण समाप्त होनेके बाद पर रोज सबेरे जितेन्द्रिय वशिष्ठने राजा और राणीको आशौर्वाद देके उनको बिदा किया ।
- ७१ । होमकी अग्नि, वशिष्ठ, अरुन्धती और बछड़ेके साथ नन्दिनीकी प्रदक्षिण करके मंगलाचारके कारण अधिक प्रभावयुक्त राजा अपने राज्यके और चले ।
- ७२ । सहनशोल राजा धर्मपत्नीके साथ मिठा आवाज करनेवाले बेरोकटोक चलनेसे सुख देनेवाले रथमें सवारी होके चले । मालुम पड़ा कि वे आपने पूर्ण मनोरथमें सवारी हुए ।
- ७३ । बहुत रोज तक नहीं देखनेके कारण प्रजा लोग बहुत व्यथ थे । पुत्रके व्रतसे क्षीण-तनु राजाको नवोदित चन्द्रमाकी समान वे अदृष्ट नेत्रोंसे देखने लगे ।
- ७४ । इन्द्रकी समान ऐश्वर्यशाली राजाने प्रजाओंसे अभिनन्दित होके भंडियोंवाले नगरमें प्रवेश किया । और उन्होंने आपने वासुकिकी समान बलवाली भुजाओंमें फिर राज्यभारको धारण किया ।
- ७५ । दिशाओंने जैसे अत्रिके नेत्रसे उत्पन्न हुए चन्द्रमाको धारण किया, गंगाजीने जैसे अग्निसे त्याग किये हुए शिवतेजको धारण किया महिषोंने भी वैसे ही अष्ट लोकपालोंके महाप्रतापसे पूर्ण राजकुलके मंगलनिदान गर्भधारण किया ।

तीसरा सर्गः ।

- १ । तब सुदक्षिणाने पतिके मनोरथ पूर्ण करनेवाले, इच्छाकु वंशकी संततिके मुख्य कारण, सहलीयोंके नेत्रका आनन्द देनेवाले—प्रकाश होनेवाले चन्द्र किरण या दीवालीको समान गर्भलक्षण धारण किया ।
- २ । शरीर दुबला होनेके कारण सुदक्षिणा समुचा जेवर नहीं पहरने सकी और उनका मुह लोभ्रपुष्पकी समान पीला हो गया था । वे थोड़े नक्षत्रोंवाली और क्षीणप्रभा चन्द्रमासे सुशोभिता प्रातःकालकी रात्रि को समान देखो गई ।
- ३ । ग्रीष्मके बाद मेघोंके बिन्दुओंसे छिड़के हुए वनके उथले कुंडोंको सुंघकर जैसे हथीकी तृप्ति नहीं होती है वैसे ही राणीके मिट्टीको गन्धवाले मुहको एकान्तमें सुंघकर राजाको तृप्ति नहीं हुई ।
- ४ । इन्द्र जैसे स्वर्गको भोगते हैं उनके पुत्र भी वैसे समुचा पृथ्वीको भोगेगा मानों इसी कारणसे राणी दूसरे रसोंको छोड़कर मिट्टीको खाने लगी ।
- ५ । मगधराज-नन्दिनी लज्जासे कुछ नहीं मंगती थी । कोनसा वस्तुयोंके उनका जकूरत है राजा दिलीप राणीको सहोलियोंसे ऐसी बात पछते थे ।
- ६ । गर्भके कारण दुःखदेनेवाले हालतमें पड़कर राणी सुदक्षिणाने राजासे जब जो वस्तु मांगी थी राजाने तबही उनके लिये सो चोज हाजिर किया । क्योंकि धनुर्हारी राजा दिलीपकी स्वर्गमें भी कीड़ चोज मिलना दुर्लभ नहीं था ।
- ७ । क्रमसे गर्भदुःखकी बिताकर पुराने पत्ते गिर जाने पर नये पत्तोंवाली लताको समान पुष्टावयवा सुदक्षिणाकी शोभा हुई थी ।
- ८ । कुछ दिन बाद सुदक्षिणाके परिपुष्ट और नीलेमुखवाले दोनों स्तन भीरों बैठे हुए कमलकलीकी शोभाको लज्जित किया था ।
- ९ । गर्भवती महिषीको राजा दिलीपने समुद्रोंसे घिरी हुई रत्नवाली पृथ्वीकी समान, अन्दरमें निर्मल जल धारण करनेवाली सरस्वती नदीकी समान और अग्निगर्भा श्रमोकी समान देखा ।
- १० । महाराज दिलीपने प्रियाके अनुराग, हृदयकी उदारता, अपने

- भुजबलसे जितो हुई सम्मदा और पुत्रीतृप्ति इन सबोंके अनुरूप धूमसे पुंसवनादि किया ।
- ११ । राणीके मन्दिरको गये हुए राजा लोकोपालोंके अंश धारण किये गर्भके भारसे आसन छोड़नेमें कष्टपानेवाली, अभ्यर्थनाके लिये हाथ उठानेकी हाथ शिथिल होनेवाला और चंचल नेत्रवाली राणीको देखकर बहुत आनन्दित हुए ।
- १२ । बालचिकित्सा कुशल वैद्योंसे गर्भ पुष्ट होता देखकर प्रसन्नमुख राजाने सुदक्षिणाको मेघसे घिरे हुए आकाशकी समान देखा ।
- १३ । प्रभाव, उत्साह और मन्त्र ये त्रिसाधना शक्तिके उत्पन्न हुई अक्षय सम्मदा की समान इन्द्राणी तुल्य सुदक्षिणाने उर्च स्थानमें स्थित पांच ग्रहसे युक्त अतएव सोभाग्यवान होनेवाले पुत्रकी प्रसव किया ।
- १४ । कुमारके जन्मके समय दिशा प्रसन्न हुई, सुखदायक वायु बहने लगे, होमाग्निने दक्षिणमुखवाली शिखासे हवि ग्रहण की । उस समय सबही शुभसूचक हुए थे क्योंकि ऐसे महात्माओंका जन्म लोकके कल्याणके लिये हो होता है ।
- १५ । स्तिकाशय्याके चारों और फैले हुए कुमारके तेजरे अर्द्धरात्रिके निखल दीपावली मन्दज्योति हो के चित्रमें लिखे हुए के तरह मालुम देने थे ।
- १६ । अमृतकी समान कुमारके जन्मका समाचार सुनानेवाले अन्तःपुर-चारों सेवकके लिये मात्र तिनवस्तु राजाको अर्पण थी एक चन्द्रमाकी समान शोभादेनेवाला छत्र दूसरे दोनों चामर ।
- १७ । पवनरहित स्थानके कमल की समान निखल नेत्रोंसे पुत्रके मुख देखनेवाले राजाने चन्द्रमाके दर्शनसे समुद्रके तरह आपने आनन्दको नहीं रोक सका ।
- १८ । तपोवनसे आकर पुरोहित वशिष्ठने दिलीपके कुमारका संस्कार किया । इसके बाद खानसे निकलनेपर श्राणयंत्रसे निर्मल किये हुए रत्नके तरह कुमारकी शोभा और भी बढ़ गई ।
- १९ । कानोंका सुखदेनेवाले मंगलके बाजोंका आवाज और नटीओंका नाच केवल राजा दिलीपके घरमें ही नहीं परन्तु आकाशमें भी हुआ था ।
- २० । राजा दिलीपके राजमें ऐसा कोई कौदो नहीं था जिसकी पुत्रजन्मके आनन्दसे कैदसे छूटकारा दे सकते । वे केवल आपही पितृ ऋणसे मुक्त हुए थे ।

- २१। ये बालक शस्त्रके और शत्रु-समुद्रके अन्तको प्राप्त होगा ऐसा समझके धातुके अर्थको जाननेवाले राजा दिलीपने पुत्रका 'रघु' नाम रक्खा ।
- २२। सर्वसम्पत्तिमान पिताके यत्नसे चन्द्रमामें सूर्यकी किरण प्रवेश करनेसे जैसी उनकी वृद्धि होती है रघुके सुन्दर अंगोंकी भी वैसी वृद्धि होने लगी ।
- २३। कार्तिकके जन्मसे शिवपाँतीकी समान, जयन्तके जन्मसे इन्द्र शचीकी ममान रघुके जन्मसे दिलीप और सुदक्षिणा प्रसन्न हुए थे ।
- २४। चकवा चकवीकी समान राजा और राणोंके एकको दूसरेकी और आकर्षणकरनेवाला जो प्रेम था सो पुत्र होनेके कारण नहीं घटके और भी बढ़ा था ।
- २५। कुमार जब धाईका सिखलाया हुआ वचन बोलने लगा, उसकी अंगुली पकड़कर चलने लगा और वह प्रणाम करनेसे प्रणाम करने लगा तब पिताका आनन्द बहुतही बढ़ा ।
- २६। कुमारको गोदमें बैठानेसे राजाको मालुम होता कि अपने चमड़ेमें अमृत वर्षणे लगा, और इसके आनन्दसे आँखों मुद जाता । बहुत दिन बाँद राजाने पुत्रके स्पर्शसुखको जाना ।
- २७। अपनी दूसरी मूर्ति सत्वगुणके आधार विष्णुसे ब्रह्माके तरह मर्यादाके पालनकरनेवाले राजाने इस पुत्रसे अपने वंशकी स्थितिवाला माना ।
- २८। चूड़ाकर्मके पीछे कुमारने हिलता हुआ शिखावाला अपने उमरके मन्त्री पुत्रोंसे मिल कर नदीके मुहसे समुद्रमें प्रवेश करनेकी समान अक्षीरोंकी सिखकर उससे शब्द शास्त्रमें प्रवेश किया ।
- २९। रघुके उपनयन होनेके पीछे पण्डित आचार्योंलोग उनको विद्याभ्यास कराने लगे । इनका श्रम भी सफल हुआ । क्योंकि क्रिया सुपात्रमें प्रपुत्र होनेसे फलवती होती है ।
- ३०। प्रबल धीशक्ति सम्पन्न कुमार रघु क्रमसे चारों समुद्रोंकी समान चारों विद्याओंको पार हुआ जैसे कि वेगवान घोड़ीसे सूर्य दिशाओंको पार होता है ।
- ३१। पवित्र मृगके च'की ओढ़कर वह अपने पितासे ही मन्त्रसहित अस्त्रविद्या सिखने लगा क्योंकि उसके पिता केवल अद्वितीय राजा ही नहीं थे परन्तु अद्वितीय धनुषधारी भी थे ।
- ३२। बछड़ेके बैलपनको प्राप्त होनेके तरह, पाढ़ेकी गजेन्द्रताकी

- प्राप्त होनेके तरह शैशव बीतनेके बाद रघुका यौवन आनेसे उसने भी गम्भीर सुन्दर शरीरको प्राप्त हुआ ।
- ३३ । उसका गोदान-संस्कार हो जानेके बाद राजा दिलीपने उनका व्याह्र दिया उनसे मिलकर राजकन्या अश्वकार दूर करनेवाली चन्द्रमाको पाकर दत्त कन्याओंकी समान शोभित हुई ।
- ३४ । लुएकी भुजवाली, चौड़ी छाती और विशाल कंधेवाली रघुने शरीरकी विपुलतासे पिताकी भी जिता परन्तु नम्रताके कारण नीचा ही था ।
- ३५ । बहुत रोजसे धारण किये प्रजापालनके भारकी घठानेकी इच्छासे राजा दिलीपने स्वभाव और विद्यासे नम्र रघुको यौवराज्यमें अभिषिक्त किया ।
- ३६ । शोभारूपी लक्ष्मी जैसे पुराने कमलसे नये कमलमें जाती है राज-लक्ष्मी भी वैसे ही राजारूपी मुख्य स्थानसे निकलकर युवराज रघुको प्राप्त हुई ।
- ३७ । वायुकी सहायतासे अग्निको समान, शरत समयकी सहायतासे सूर्यकी समान, गण्डस्थलके मदसे हाथीकी समान राजा दिलीप रघुकी सहायतासे अत्यन्त दुःसह हो गये थे ।
- ३८ । इन्द्रकी समान राजा दिलीपने पीछे चलते हुए अधीन राज-कुमारोंके साथ रघुको होमके घोड़ेकी रक्षामें नियुक्त करके निनान्वे यज्ञकी समाप्त किया ।
- ३९ । इसके उपरांत फिर यज्ञ करनेको इच्छासे राजा दिलीपने घोड़ेको छोड़ा । तब इन्द्रने अट्टश्र होकर रक्षा करनेवालोंके सामनेसे हो उस घोड़ेको हरण किया ।
- ४० । रघुकी सेना इसमें विस्मित हो कर खड़ी रही । उसी समय विख्यात प्रभाववाली नन्दिनी अपनी इच्छासे वहां जाके हाजिर हुई ।
- ४१ । साधुओंसे पूजित राजा दिलीपके पुत्र नन्दिनीके अंगसे निकले हुए जलसे (मुत्र या पसीना) अपने नेत्रोंको धो करके अतीन्द्रिय वस्तुओंको देखनेमें समर्थ हुआ ।
- ४२ । तब राजपुत्र रघुने देखा कि पर्वतोंके पक्ष काटनेवाले इन्द्र रथकी रक्षीसे बंधी हुए और सारथिसे चपलता रोके जाते हुए घोड़ेको पूर्व दिशामें ले जाते थे ।
- ४३ । तब उस घोड़ेका पुरि करनेवालेका बिना पलकका सौ सौ आँख

और हरदिया घोड़े से उनको इन्द्र जान कर आकाशतक पहुँचनेवाला गम्भीर शब्द से रघु ने उनको कहा ।

४४ । हे देवराज यज्ञ के भाग लेनेवालों में पण्डित लोग आपही को सबसे बड़े मानते हैं । सो आप मेरे पिताकी क्रिया को लोप करनेकी इच्छा क्यों करते हैं ।

४५ । आप दिव्य दर्शी तोनों लोकके अधिपति हैं । यज्ञके विघ्न करनेवालोंको आपही सजा देनेवाले हैं । सो आप अगर स्वयंही धार्मिकोंके कर्मको नष्ट कीजियेगा तब धर्म क्रिया विलुप्त हो जायगी ।

४६ । इस कारण हे देवेन्द्र महा यज्ञके मुख्य अंग इस घोड़ेको छोड़ देना आपको उचित है । वेदमार्ग प्रदर्शक आप ऐसे महात्माओं अपवित्र राहसे कभी नहीं चलते हैं ।

४७ । देवराज इन्द्र ने रघुका इस प्रकार गर्वित बचन सुनकर रथको घुमाया और उनको कहा ।

४८ । हे क्षत्रियकुमार तुमने जो कहा यह सच ही है । परन्तु यशः प्राप्ति पुरुषोंको उचित है कि शत्रु से अपने यशकी रक्षा करें । तुम्हारे पिता यज्ञ से मेरे यशको अतिक्रम करने चाहते हैं ।

४९ । जैसे केवल नारायणको पुरुषोत्तम बोला जाता है, शिवजीको महेश्वर कहता है वैसे केवल सुभक्तीको शतक्रतु (सौ यज्ञ करनेवाला) बोला जाता है । हमारे तीनोंका यह नाम दूसरे किसीसे नहीं ग्रहण किया जा सकता है ।

५० । इस लिये ऋषि कपिलके दृष्टान्तके अनुसार मैंने तुम्हारे पिताके घोड़ेको हरण किया । ये घोड़ेको छोड़ानेका कोशिश करके तुम सगरके पुत्रोंके राहसे मत चलो ।

५१ । इसके बाद घोड़ेको रक्षाकरनेवाले भयरहित रघु ने हंस कर इन्द्र से बोला जब आपकी ऐसी इच्छा है तब शस्त्र ग्रहण कीजिये । सुभक्ती जोते बिना आप कभी घोड़ेको नहीं ले जाने सकीयेगा ।

५२ । इन्द्र से ऐसा बोलके वह रघु मुह उँचा करके और घनुषमें बाण चढ़ाके दक्षिणा पैर सामने और बाँयां पीछे रखके खड़े हुए थे । मालुम पड़ा कि शिवजी स्वयं अपने शरीर फैलाके खड़े हुए ।

५३ । पर्वतके तोड़नेवाले इन्द्रभी रघुके खंभेको समान बाणसे छातोमें चोट पाके अत्यन्त क्रोधित हुए । और नये मेघमें चमकनेवाले अपने धनुषमें उन्होंने बाण चढ़ाया ।

- ५४ । भयदेनेवाले असुरोंके खून पीनेवाला वह बाण रघुके हृदयमें प्रवेश करके मारने पहले न पीये हुए मनुष्यके खूनको कुतूहलसे पीने लगा ।
- ५५ । कार्तिककी समान पराक्रमी रघुने भी ऐरावतके आघात करने-वाले कठिन अंगुलीवाले और शचोके पत्र रचनासे शोभित इन्द्रके हाथमें अपने नामवाला बाणको गाड़ दिया ।
- ५६ । मौरके पंखसे शोभित दूसरे बाणसे रघुने इन्द्रकी बज्रके चिह्न-वाला ध्वजको काट डाला । देवकुलकी राजलक्ष्मीका केश बलसे काटनेसे इन्द्रका जैसा क्रोध होता है रघुके उपर भी वे वैसे क्रोधित हुए ।
- ५७ । जोतनेकी इच्छा करनेवाले दोनों बोरोंके सर्पको समान उपर और नीचे जानेवाले बाणोंसे भयानक युद्ध होने लगा । और उनके सेनाओं निर्लिप्त होके युद्धको देखने लगे ।
- ५८ । मेघ जैसे अपनेसे उत्पन्न हुई अग्नि (बिजली) को नहीं बुझा सकता है उस प्रकार इन्द्र भी अपने अंशसे उत्पन्न हुए रघुको नहीं निवारण कर सके ।
- ५९ । इसके बाद रघुने इन्द्रके हरिचन्दन चर्चित मणिबन्धमें अर्धचन्द्रा-कृति बाण गाड़कर मथते हुए सागरकी समान घोर शब्द करने-वाले धनुषको डोरीको काटा ।
- ६० । इन्द्रने अधिकतर क्रोधसे धनुषको त्याग करके प्रबल शत्रुका नाश करनेकी इच्छासे पर्वतोंके पंख उखाड़ने योग्य चमकते हुए बज्रको ग्रहण किया ।
- ६१ । हृदयमें उस बज्रका चोट पाकर रघु अपने सेनाओंके आंसुके साथ पृथ्वीमें गिर पड़ा परन्तु एक निमेषमेंही उस व्यथाको हटा कर सेनाओंके हर्ष शब्दके साथ उठके खड़ा हुआ ।
- ६२ । इन्द्र इस प्रकार कठोर शस्त्र चलानेसे भी रघु युद्ध करने ही लगा । उनका पराक्रम देखके इन्द्र बहुत सन्तुष्ट हुए । क्योंकि गुण सभी स्थानमें समादृत होता है ।
- ६३ । तब इन्द्रने प्रगट बोला कि पर्वतोंपर भी नहीं रुकनेवाले मेरे बज्रको तुम्हारे सिवाय दूसरे किसोने नहीं सहा । इस लिये मैं तुम्हारे उपर प्रसन्न हूँ । छोड़के छोड़कर तुम्हारी जो इच्छा है सो मांगो ।
- ६४ । राजकुमार रघु तबकससे एकठो बाण निकालते थे । उसके सोनेके पुंखोंकी प्रभासे अपनी अंगुली चमकती थी । इन्द्रकी

- बात सुनकर रघुने उस बाणको फिर तहकसमें रखकर सुन्दर वचनसे इन्द्रको कहा ।
- ६५ । हे प्रभो आप यदि जरूर ही छोड़े को नहीं छोड़ियेगा तब अजस्र यज्ञ दीक्षामें उद्योगी मेरे पिताको विधिपूर्वक ये यज्ञपूर्ण करनेका फल दीजिये ।
- ६६ । और यज्ञमें ब्रती होनेके कारणसे शिवजीके एक भंशके बराबर दुसरेका अनभिगम्य पारिषदोंसे घिरे हुए मेरे पिताको आपहीके दूतसे ये संवाद सुनाइए ।
- ६७ । मातलि-सारथि इन्द्र रघुको 'तथास्तु' बोलके अपने स्थानपर चले गये । सुदक्षिणा-पुत्र रघु भी अति प्रसन्न नहीं होकर राज-सभाको गये ।
- ६८ । रघुके पंहुचनेके पहले ही ये खबर इन्द्रके दूतसे राजा दिलीपको मिला । वे पुत्रको अभिनन्दित करके वज्रके घावसे चिह्नित हाथमें अपने हाथ मलने लगे और आनन्दसे राजाका हाथ अवश्य ही गया ।
- ६९ । जिनकी आज्ञा सर्वत्र पालन की जाती है सो राजा दिलीपने स्वर्ग प्राप्त होनेको इच्छासे सौदियोंकी पंक्तियोंकी समान यज्ञकी निनान्वे पंक्ति पूरी की ।
- ७० । इसके बाद विषयोंसे निवृत्त होके युवा पुत्रके हाथमें यथाविधि राज्यभार सौंपकर सुदक्षिणाके साथ राजा दिलीपने तपोवनके वृक्षकी छायाकी आश्रयकी ग्रहण किया । क्योंकि इन्हींकु वंशीयका यह ही धर्म था ।

चौथा सर्ग ।

- १ । वे रघु पितासे मिला हुआ राज्य प्राप्त होकर शामके समयके सूर्यके तेजको प्राप्त हुई अग्निकी समान शोभित हुए ।
- २ । विपन्न राजाओंके हृदयमें दिलीपके समयसे ही जो अग्नि धधकती थी रघुको सिंहासनमें स्थित सुनकर सो सधूम प्रज्वलित हुई ।
- ३ । लोग जैसे मुह उंचा करके आनन्दसे इन्द्रधनुको देखते हैं रघुकी प्रजा भी संततिके साथ आनन्दसे उनके अभ्युदयको देखने लगे ।

- ४ । गजेन्द्रगामी रघु पिताके सिंहासनको चढ़नेकी समयसेही शत्रुओंके उपर चढ़ाई हुए ।
- ५ । सम्नाटके पटमें दोक्षित होनेपर उनका प्रभाव ऐसा बढ़ गया कि मालुम होने लगा स्वयं लक्ष्मी देवी अप्रगट रहके उनके शिरपर कमल छत्र धारण करके उनकी सेवा करने लगी ।
- ६ । देवी सरस्वती भी बन्धियोंके मुहसे रघुका यशोगान करके उनका सेवन करने लगी ।
- ७ । मनु आदि राजाओंसे भोग की हुई पृथ्वी रघुके शासनमें नयी की समान अनुरक्ता हुई ।
- ८ । यथायोग्य दण्ड देनेके कारणसे रघुने अनति शीतोष्ण दक्षिण पवनकी समान प्रजाओंको आनन्द दिया ।
- ९ । जैसे आमका फल खानेसे लोग मौलको भूल जाते हैं वैसे ही अधिक गुणयुक्त रघुको प्राप्त होकर प्रजा दिलोपके वियोगके दुःख को भूल गयी ।
- १० । नीति जाननेवाले मंत्रियोंने नये राजाको सत् और असत् दोनों राह बतलाया परन्तु उन्होंने पहला पक्षको ही स्वीकार किया ।
- ११ । पाँच महाभुतोंके गुण भी उत्कर्षताको प्राप्त हुए । मानों नये राजाके राजमें सब चीज नयी हो गयी ।
- १२ । जैसे आनन्द देनेसे चन्द्रका नाम और ताप देनेके कारणसे तपनका नाम सफल हुआ वैसेही प्रजारंजन करनेके कारणसे उनका राजा नाम सफल हुआ ।
- १३ । उनके नेत्र कान तक फैले हुए थे । परन्तु सूक्ष्म शास्त्रज्ञानसे ही उनके नेत्रका कार्य सम्पन्न होता था ।
- १४ । सर्वत्र शान्ति रहनेके कारणसे वे स्वस्थ थे इतने ही में द्वितीय राजलक्ष्मीकी समान शरत ऋतु आया ।
- १५ । वर्ष जानिके कारणसे हल्के हुए भेड़ोंसे सुक्त हुआ सूर्यका आकाश-पथ निर्मल हुआ । और सूर्यका और रघुका प्रताप साथ ही साथ चारों तरफ फैल गया ।
- १६ । इन्द्रने वर्षाके धनुषको सन्हाला और रघुने जयकरनेवाले धनुषको धारण किया । क्योंकि वे दोनों प्रजाके हितके लिये एक दुसरेके वाद धनुष धारण करनेवाले थे ।
- १७ । श्वेतकमलका छत्र और फुले हुए काशपुष्प का चामरवाले शरत ऋतुने रघुका अनुकरण किया परन्तु उनकी राजलक्ष्मीकी नहीं प्राप्त हो सका ।

- १८ । उस समय प्रशस्त नेत्रवाले लोगों रघु की सुहृद् की शोभा और शरत समयके चन्द्र की शोभा देख कर समान प्रसन्न हुए ।
- १९ । उनके यश की प्रभा हंसी की ओणी, ताराएँ और कुमुद से भरे हुए सरोवर में छा रही थी ।
- २० । शालिधान्य की रक्षा करने वाली किसानी भाँ ईँख की छाया में बैठके रघु के बालकपण के इन्द्रविजय वगैरह काम के गुणों की गाने लगी ।
- २१ । मझा प्रभावशाली अगस्त्य नक्षत्र के उदय से जल निर्मल हुआ और प्रवल प्रतापशाली रघु से पराजित होने की शंका से उनके शत्रुओं का मन मलिन हुआ ।
- २२ । मदीयत बड़े कुबवाले नदी का तट तोड़ने वाली बैली ने उनके पराक्रम के खेल का अनुकरण किया ।
- २३ । मद की समान उग्र गंधवाले सप्तपर्ण के फूल के गंध की सुंध कर उनके हाथियों ने दूसरे बनैला हाथियों की मद का गंध समझ कर ईर्ष्या से अपने शरीर के सात स्थानों से मद बहाया ।
- २४ । नदीयों का जल सुखा के और मार्गों को कोच रहित करके शरत ऋतु ने रघु का उत्साह आने के पहले ही दिग्विजय के लिये यात्रा करने को उनको उत्तेजित किया ।
- २५ । घोड़ों के नोराजनारूप मंगल कर्म में यथाविधि अग्नि में हवन करने के बाद होमाग्नि ने दक्षिण की ओर उठो हुई ज्वाला से आहुति को ग्रहण किया मानी अपनी शिखारूप हाथ से रघु को जय प्रदान किया ।
- २६ । निवास दुर्गों और प्रान्त दुर्गों की रक्षा करके रघु ने अपने को पीछे रहते हुए शत्रुओं से निरापद किया । बाद के प्रकार की सेना के साथ दिग्विजय की इच्छा से प्रस्थान किया ।
- २७ । वृद्ध पौरुषोयाँ रघु के उपर लाजों का वर्षण करने लगी । मालुम हुआ कि क्षीर सागर के लहरें मन्दर पर्वत के आघात से उठे हुए जल के कणों विष्णु के उपर वर्षने लगे ।
- २८ । इन्द्र की समान बलवान रघु बायु से हिलती हुई ध्वजाओं से शत्रुओं को ताड़न करते हुए पहले पूर्व दिशा को चले ।
- २९ । वे रथ से उठो हुई धुरि से आकाश की भूमि को समान और मेघ के बराबर हाथियों से भूमि को आकाश की समान करने चले ।
- ३० । सबसे पहले प्रताप, इसके बाद शब्द, तब धुरि और सब के पीछे रथ ऐसे चारों अंग से रघु को सेना जाने लगी ।
- ३१ । रघु ने अपनी शक्ति से मरुभूमि से भी पानी उठाया नावों से पार

होने योग्य नदीयोंको सुगमतासे पार होने योग्य किया और
वृक्षोंको काटकर वनोंको साफ किया ।

३२ । बहुत बड़ो सेनाके प्रवाहको पूर्व सागरकी और लेजानेवाले वे
रघु, शिवजीको जटासे निकली हुई गङ्गाजीको सागरकी और
लेजानेवाले भगीरथको समान मालुम पड़ा ।

३३ । हाथी जैसे राहके किसी वृक्षको उखाड़के किसीको फलहीन करके
और किसीको तोड़के अपना मार्ग साफ कर लेता है रघुने भी
राजाओंकी ऐसी हालत करके अपना मार्ग साफ कर लिया ।

३४ । जयशील रघु पूर्वदिशके राजाओंको जितकर तालके वनसे श्याम
समुद्रके किनारमें आ पहुँचा ।

३५ । सुन्नदेशके राजाओंने नदीके वेगसे वेतकी समान रघुसे अपनी
आत्माकी रक्षा की ।

३६ । बंगालके राजाओं नावोंसे रघुके साथ लड़ने को उद्यत हुए । परन्तु
रघुने बलसे उनको उखाड़ कर गङ्गाके प्रवाहके बीचमें अपना
जयस्तम्भ गाड़ा ।

३७ । कलम किया हुआ धान जैसे बहुत फलसे नत होता है वैसे
पहले उखाड़ कर फिर जमाये हुए बंगालके राजाओंने रघुके
चरणोंपर शिर नत करके बहुत धनसे उनका सत्कार किया ।

३८ । वह रघु हाथियोंके पुलसे कपिशा नदी पार होके उत्कल देशियोंने
दिखाये हुए मार्गसे कलिंग देशके तरफ चले ।

३९ । माहुत जैसे गंभीरवेदी हाथीके शिरपर अंकुश मारता है रघुने
वैसे महेन्द्र पर्वतपर अपना प्रताप चलाया ।

४० । हाथिपर सवारो होके आये हुए कलिंग राजने अस्त्रोंसे रघुको
रोका मालुम पड़ा कि पंख काटनेको उद्यत हुए इन्द्रके उपर
पर्वतोंने पत्थर बरसाया ।

४१ । उन्होंने मेघसे बादलकी समान शत्रुओंकी अस्त्रवृष्टि को सहा ।
मानों मंगलस्नान करके जयश्रीको प्राप्त हुआ ।

४२ । रघुकी सेनाओंने पानभूमिकी रचना करके ताम्बूल के पत्तेसे
नारियालका आसव को पान किया—मानो शत्रुओंके सफेद यशकी
पी लिया ।

४३ । धर्मविजयी राजा रघुने महेन्द्रनाथको कैद करके पोछे उनको
मुक्त किया । उन्होंने उनको राजलक्ष्मीको हरण किया—
पृथ्वीकी नहीं ।

४४ । इसके बाद विना श्रमसे जयपानेवाले रघु सुपारीके वृक्षोंसे भरे

हुए समुद्रतटसे जिस दिशाको अगस्त्य नक्षत्र उदित होता है उसी दक्षिण दिशाको चले ।

४५ । उन्होंने जलबिहार करते हुए अपने सेनाओंके उपभोगसे और हाथियोंके मदसे कावेरी नदीको मानों पति समुद्रको शंका योग्य किया ।

४६ । जयकरनेकी इच्छा करनेवाले रघुके सेनाओंने थोड़ासा आगे चलकर मारोच वनमें विचरण करनेवाले हरियल पक्षियोंसे भरा हुआ मलय पर्वतके तराईमें कुछ दिन वास किया ।

४७ । उस समय घोड़ोंके खुरोंसे चुर्णित हुई इलायचियोंकी रज तुल्य गंधवाले मतवाले हाथियोंके गंडखलमें संलग्न हुई ।

४८ । सर्पके वेष्टनसे चन्दनके वृक्षोंमें जो लकीर पड़ा था रघुके हाथियों उन्हेंमें बंधे गये थे । यह बांध ऐसा कसा हुआ था कि हाथियोंने पैरकी जिंजिरको तोड़ डाला परन्तु गलेका बांध नहीं खोल सका ।

४९ । दक्षिणायनमें सूर्यका तेज भी मन्द हो जाता है परन्तु दक्षिण दिशामें जानेवाले रघुका तेज पाण्ड्य देशवासीयों नहीं सह सके ।

५० । पाण्ड्य देशीय राजाओंने ताम्रपर्णी नदी और समुद्रके संगम स्थलमें जितने मोती इकट्ठा किया था उस सबही रघुके चरणमें शिर नत करके दे दिया मानों इकट्ठे किये हुए अपने यशको डाल दिया ।

५१-५२ । दुःसह विक्रमशाली रघुने किनारेपर चन्दन लगे हुए मलय और ददुर ये दो पर्वतोंको उस दिशाके दो स्तनके समान भोग करके सञ्च पर्वतको अतिक्रम किया । समुद्र उससे दूर चले जानेसे उस सञ्च पर्वत पृथ्वीकी नंगे नितम्बकी समान मालुम पड़ा ।

५३ । रघुकी सेनाओंका प्रवाह जय करते हुए पश्चिम दिशाको चले । मालुम पड़ा कि परशुरामके बाणसे दुर हटाया हुआ समुद्र फिर आके सह्य पर्वतसे मिला ।

५४ । रघुके डरसे भगतो हुई केरल देशकी स्त्रियोंके बालमें रघुकी सेनाओंकी धुरि कुंकुमसा लगी ।

५५ । मुरलानदीको और से आते हुए पवनसे उड़ाई हुई केतकीके फुलोंकी रज रघुकी सेनाओंके कवचोंमें आकर गिरनेके कारणसे बिना चेष्टासे ही उनका सुगन्ध का काम हो गया ।

५६ । चलनेके समय घोड़ोंके कवचोंके शब्दसे तालके वनका शब्द ठप गया ।

- ५७ । भौरे पुत्राग वृक्षोंको छोड़ कर खलुर वृक्षोंके कंधोंमें बंधे हुए हाथियोंके मदसे सुगंधित गण्डस्थलमें टुट पड़े ।
- ५८ । परशुरामकी प्रार्थनासे सागरने उनके वासके लिये स्थान दिया परन्तु पश्चिम दिशाके राजाओंके व्याजसे रघुको भेट दी ।
- ५९ । रघुने अपने मतवाले हाथियोंके दातोंसे खोदे हुए त्रिकुट पर्वतके पत्थरको जयका स्तम्भ किया ।
- ६० । योगी लोग जैसे तत्त्वज्ञानका आश्रय लेके इन्द्रियका दमन करते हैं रघुभी वैसे स्थलपथसे पारसीओंको जीतनेको चले ।
- ६१ । बादल जैसे अचम्भेमें कमलोंके उपर चमकती हुई बालातपकी प्रभाको मलिन कर देता है रघुनेभी वैसे ही शराव पीनेके कारण यवनीयोंके मुहमें चमकती हुई प्रभाको पयमाल किया ।
- ६२ । पश्चिम देशके सवार यवनोंके साथ रघुका भारी संग्राम हुआ जिसमें केवल धनुषके आवाजसे ही शत्रु और मित्र मालुम पड़ा क्योंकि धुरिसे तामाम अधार हो गया था ।
- ६३ । रघुने भक्त नामके शस्त्रसे काटे हुए यवनोंके दाढ़ीवाले शिरोसे मधुमक्खियोंसे भरे हुए महालाको समान पृथ्वीकों शोभित किया ।
- ६४ । बचे हुए यवनों अपने शिरको पगड़ी उतार कर रघुके पैरोंमें शरण लिये क्योंकि महात्माओंका क्रोध विनयसे ही शान्त होता है ।
- ६५ । रघुके सैनिकों दाखोंसे घिरो हुई जमीन पर चर्मआसन बिछाके शराव पीके लड़ाईके अमको मिटाने लगे ।
- ६६ । इसके पीछे अपने किरणसे पृथ्वीके रसको खींचनेवाले सूर्यकी समान बाणोंसे उत्तर दिशाके राजाओंको जीतनेके लिये रघु उस तरफ चले ।
- ६७ । रघुके घोड़े काश्मीरमें प्रवाहित होनेवाले सिन्धु नदके किनारे लोटनेसे अम रहित होके कुंकुमके केसर लगे हुए अपने कंधोंको भाङ्गने लगे ।
- ६८ । उत्तर देशके रहनेवाले हुए लोगोंके उपर रघुने इतना पराक्रम दिखलाया कि उनको स्त्रियोंने अपने पतिके शोकसे गालमें थप्पड़ मारते मारते गालको लाल कर दिया ।
- ७९ । काश्मीर देशके राजाओं रघुके पराक्रमको नहीं सहने सके । और वे रघुके हाथियोंके बांधनेसे झुंके हुए आखरोटके वृक्षोंके साथ झुंके गये ।

- ७० । कोशलेखर रघुके पास काखीजोंके दिये हुए अच्छे घोड़े और बहुत ही सोनेकी भेंट आने लगी । तथापि उनका घमंड नहीं हुआ ।
- ७१ । इसके बाद रघु अपने सेनाओंके साथ हिमालयके उपर चढ़े । घोड़ोंके खुरोसे उठी हुई रजोंसे हिमालयके शिखरकी बहुत ही मालुम पड़ा ।
- ७२ । सेनाओंके गर्जनसे गुफाओंमें सोते हुए तुल्य बलवाले सिंहोंका डर नहीं लगा वे केवल गरदन घुमाके उनको देखने लगे ।
- ७३ । बायुने भोज पत्तोंके मर्मर शब्द, वासोंके छिट्का मिठा शब्द और गंगाके कणोंसे युक्त होके उनका सेवन किया ।
- ७४ । रघुके सैनिकों नमरुकी छायामें हरिणोंकी नाभिके गन्धसे सुगन्धित शिलाओंके उपर बैठके विश्राम करने लगे ।
- ७५ । देवदारु वृक्षोंमें बंधे हुए हाथियोंके गलेके जिंजिरमें प्रतिबिम्बित होनेके कारण अधिक दौसिमान ओषधियां रातको रघुके बिना तेलके प्रदीप की समान हुई ।
- ७६ । रघु जिस जिस स्थानको छोड़के गये वहांके देवदारु वृक्षोंकी छाल उनके हाथियोंके गलेके जिंजिरके रगड़नेसे उठ गयी । किरात लोगोंने यह देख कर उनके हाथियोंकी जचाईका अनुमान किया ।
- ७७ । वहांके पहाड़ियोंके साथ उनका घोर संग्राम हुआ । जिसमें बाण और पथरोंकी रगड़से आग निकलने लगी ।
- ७८ । रघुने बाणोंसे उत्सव सङ्केत नामवाले पहाड़ियोंकी उत्सव हीन करके किन्नरोंको अपनी शक्तिके गानमें नियुक्त किया ।
- ७९ । पहाड़ियों भेंटके साथ रघुके पास आनेके बाद रघुने हिमालय का धन और हिमालयने रघुका बलकी समझा ।
- ८० । हिमालयमें अक्षय कीर्त्ति रखके और रावणसे उठाया हुआ कैलास पर्वतकी मानों शरम देनेके ही लिये छोड़ आके रघु हिमालयसे उतरा ।
- ८१ । रघुके लौहित्य नद पार होनेके बाद हाथियों वधे हुए कालागुरु वृक्षोंके साथ प्राग्व्योतिष देशका राजा कांपने लगे ।
- ८२ । वह राजा रघुके सैनिकोंमें उठी हुई आकाश तक छा गई धुरिसे ही डर गया । फिर उनकी शक्तिकी सहनेकी क्या बात ।
- ८३ । कामरूपके राजाने जिस मद चुभानेवाले हाथियोंसे दुसरे राजाओंकी रोका अभी उस हाथियोंकी भेंटसे रघुको प्रसन्न किया ।

- ८४ । उस राजाने सोनेकी पीढ़ीके अधिदेवतारूप रघुके चरणोंकी छायाकी रत्नरूपी फुलोंसे पुजा की ।
- ८५ । जयकरनेवाले रघु राजाओंको जीतरक्त उनके छत्रसे रक्षित शिरोमें अपने रथसे उठो हुई धुरि लगाते हुए लौटे ।
- ८६ । उन्होंने विश्वजित् नामक यज्ञ करके दक्षिणामें सर्वस्व दान कर दिया । वर्षनके हो लिये मेघ जलका संचय करता है ।
- ८७ । यज्ञ समाप्त होनेके बाद रघुने बड़े सत्कारसे जोते हुए राजाओंका दुःखको दूर किया । उनको स्त्रीयां उनके भदर्शनसे बहुत कातर हुई थी । इस लिये रघुने उनको बिदा किया ।
- ८८ । राजा लोग जानिके समय रघुके ध्वज, बष और छत्रसे अंकित चरणोंमें प्रणत हुए । उस समय उनके शिरोकी मालासे गिरे हुए परागोंसे रघुका चरणों शोभित हुए ।

पांचवां सर्ग ।

- १ । विश्वजित नामक यज्ञमें सर्वस्व दान करनेके पीछे ऋषि वरतन्त्रुके शिष्य कौत्स गुरुदक्षिणाके निमित्त धन मांगनेके लिये रघुके पास आये थे ।
- २ । अमूल्यस्वभाव यज्ञको प्रभासे दीप्तिदेनेवाले अतिथियोंका सत्कार करनेवाले रघु सुवर्णप्रात्र नहीं रहनके कारण मृत्तिका पात्रमें अर्घ्य लेके उस वेदपढ़नेवाले अतिथिका सत्कार करनेको उनके सामने गये ।
- ३ । शास्त्रज्ञ, यज्ञके धनियोंके अग्रणी और कर्मकुशल रघुने यथाविधि ऋषिकी पूजा की । बाद ऋषि आसनपर बैठनेके पीछे हाथ जोड़ कर उनसे बोला ।
- ४ । हे तौत्साबुद्धिवाले ! जोवलोंग जैसे सूर्यसे चैतन्यकी प्राप्त होते हैं उसी चालसे आपने जिनसे सब प्रकारके ज्ञानोंको लाभ किया मंत्रबनाने वालोंमें मूल्य आपका उन गुरुका कुशल है तो ?
- ५ । महर्षिके शरीर, मन, और वचनसे साधन किया हुआ तप—जिससे इन्द्रका धैर्य भो छुट जाता है—किसी विघ्नसे नष्ट नहीं होता है तो ?
- ६ । आत्मवालादि बांधनेके प्रयत्नोंसे अपने सन्तानकी समान बढ़ाये

- हुए अम दूरकरनेवाले आश्रम वृद्धोंका हवा वगैरहसे कोई अनिष्ट नहीं होता है तो ?
- ७ । यज्ञक्रियाके कुशोक्तों भी खानेसे प्रेमके कारण जिन मृगशिशुओं नहीं हटाया दिया जाता और ऋषियोंके अंशमें ही जिनका नाभिनाल छिन्न होता है उन मृगशिशुओंका कुशल है तो ?
- ८ । जिस तीर्थजलमें आपलोग स्नान करते हैं, जिससे आपलोग पिब-पुरुषोंका तर्पण करते हैं और जिसके किनारेकी उच्छका छटवां हिस्सा राजाके लिये रक्खा जाता है उस तीर्थ जलका कोई विघ्न नहीं होता है तो ?
- ९ । जिस नीवार धान्यसे आपलोगोंके अतिथियोंका सत्कार होता है और जिससे आपलोगोंके शरीरकी रक्षा होती है ग्रामके दण-खानेवाले पशुओं आके उस धान्यको तो नहीं खा लेते हैं ?
- १० । महर्षिने प्रसन्नचित्तसे आपको अध्ययन कराके अपने घरकी जानकी आज्ञा दी है तो ? क्योंकि गृहस्थाश्रमके लिये आपका यह ही उचित समय है ।
- ११ । पूजनीय आपके केवल आगमनसे ही मेरा मन प्रसन्न नहीं होता है । आपकी आज्ञा पालन करनेके लिये मैं उत्सुक हो रहा हूँ । कहिये क्या आप अपने गुरुकी आज्ञासे वा खयं ही मुझको कृतार्थ करनेको आये है ।
- १२ । मिट्टीके अर्घ्यपात्रसे जो वरतन्तुके शिथके समझमें आया था कि रघुने सर्वस्व दान कर दिया । इस लिये रघुकी उदार वाणी सुनकर भी अपनो अर्थ प्राप्तिके विषयमें निराश होकर उन्होंने रघुको बोला ।
- १३ । हे राजन ! आप सर्वथा मेरे कुशल जानिये । आप ऐसे स्वामीके राजमें प्रजाओंका अमंगल कैसे हो सकता है । क्योंकि सूर्यके तपनेपर अधकार कैसे लोगोंको दृष्टिको रोक सकता है ।
- १४ । हे महाभाग ! पूजनीयके प्रति भक्ति दिखलाना आपके कुलोचित कर्म है । उस भक्तिसे आपने आपके पूर्वपुरुषोंको भी अतिश्रम किया । परन्तु मेरा यह दुर्भाग्य है कि मैं दुःसमयमें आपके पास याचक बनकर आया हूँ ।
- १५ । हे नरेन्द्र ! अरण्यवासियोंके शय्य तोड़नेके बाद संभ्रमात्र शेष रहै हुए नीवारकी समान आप सत्पात्रमें सर्वस्व दान करके शरीर मात्रसे स्थित हो के शोभित होते हैं ।
- १६ । आप चक्रवर्ती राजा हो कर यज्ञमें सर्वस्व दानकरके निर्धन

ताको प्राप्त हुआ यह आपका योग्य ही है । क्योंकि देवताओंसे पीए हुए चन्द्रमाको कलाका क्षय वृद्धिसे अधिक शोभा देता है ।

१७ । मेरी दूसरी प्रार्थना नहीं है । इस कारण मैं गुरुदक्षिणाके लिये दूसरे किसीके पास जाता हूँ । आपका कल्याण हो । शरत ऋतुके जलरहित मेघसे चातक भी जल को याचना नहीं करता है ।

१८ । ऐसा बोलकर चल जानेकी इच्छा करनेवाले ऋषिको रोक कर राजाने कहा है भगवन ! आप गुरुको कौन चीज दोजियेगा और कितने दोजियेगा सो कहिये ।

१९ । इसके बाद पंडित ब्रह्मचारी कौत्सने निर्भिमान, यथाविधि यज्ञ करनेवाले, वर्ण और आश्रमकी रक्षाकरनेवाले राजाको कहा ।

२० । मेरे विद्याध्ययन समाप्त होनेके बाद मैंने गुरुको दक्षिणाके लिये प्रस्ताव किया । परन्तु गुरुजीने पहले मेरी गुरुभक्तिको ही दक्षिणा मानो ।

२१ । बाद मेरे निर्बन्धसे क्रोधित होके मेरी दरिद्रताको नहीं सोचके गुरुने कहा कि चौदह विद्यार्थीके अनुसार चौदह करोड़ धन सुम्मे ला दो ।

२२ । आपके मृत्यु अर्घ्यपात्रसे मेरे समझमें आ गया कि आपका केवल प्रभु ये नामही रह गया—आपके हाथमें धन कुछ ही नहीं है । मेरी गुरुदक्षिणाभी बहुत है । इस लिये मैं आपसे कुछ नहीं मांग सकता हूँ ।

२३ । वेदज्ञाननेवालोंके अग्रणी ब्राह्मण इतने ही बोलनेसे चन्द्रकी समान सुन्दर, पापसे रहित इन्द्रियोंके दमन करनेवाले और पृथ्वीके अद्वितीय अधीश्वर रघुने फिर उनकी बोला ।

२४ । शास्त्रका पारगामो ब्राह्मण गुरुदक्षिणाके लिये धन को याचना करके रघुसे विफलमनोरथ होके दूसरे दातासे मांगनेकी गया मेरे लिये एसी निन्दा न हो ।

२५ । हे पूज्य आप मेरी पवित्र और चौड़ी अग्निशालामें चौथी अग्निकी समान स्थित हो के दो दिन सबुर कोजिये । इसके बीचमें मैं आपका अर्थ सिद्ध करनेकी चेष्टा करता हूँ ।

२६ । 'तथास्तु' बोलके ब्राह्मणने प्रसन्न होके रघुको अमोध प्रतिज्ञाकी स्वीकार की । रघुने पृथ्वीकी धनहीन देखकर कुबेरसे धन आहरण करनेकी इच्छा की ।

२७ । वशिष्ठके मंत्र पढ़े हुए जलके प्रभावसे रघुके रथकी गति वायुके

संख्या मेघकी [समान समुद्र, आकाश और पर्वतमें न रुकने-वाली थी ।

२८ । रघुने कुबेरको एक मामुली सामन्त राजाको समान समझ कर उनको जीतनेकी इच्छा की । और युद्ध यात्राके पहले रातको शयनसे भरे हुए रथमें सो के रातको बोता ।

२९ । रघुकी यात्राके समयमें आश्चर्य्य हुए कोषरक्षकीने उनको खबर दिया कि कोषागारमें आकाशसे पुष्पवृष्टि होने लगी ।

३० । वज्रसे काटे हुए सुमेरुकी चूड़ाकी समान दीप्तिदेनेवाले सुवर्ण की वृष्टि हुई । कुबेरसे लड़नेको जानेके पहलेही उनसे जो धन मिला उसका तामाम ही रघुने कौत्सको दे दिया ।

३१ । अयोध्यावासियों गुरुदक्षिणासे अधिक लेनेको नाराज कौत्स और प्रार्थनासे अधिक देनेको तैयार रघु ये दोनोंकी ही प्रशंसा करने लगे ।

३२ । इसके बाद सैकड़ों जटों और घोडेपर तामाम धन लादके जाते हुए ऋषिके चरणोंमें प्रणाम किये हुए राजाको हाथसे छु कर ऋषिने कहा ।

३३ । हे राजन ! पृथ्वी अगर धर्ममें स्थित राजाओंका अभीष्ट पूरा करे तब इसमें कुछ आश्चर्य्य नहीं है । परन्तु आपका प्रभाव अचिन्तनीय है क्योंकि स्वर्गने भी आपकी इच्छा पूरा की ।

३४ । आपने सर्व प्रकार मंगलको प्राप्त किया इस लिये आपको आशीर्वाद देना फलुल है । तथापि मैं यह आशीर्वाद देता हूँ कि जैसे आपके पिताने आपको प्राप्त किया वैसे ही आपभी एक गुणवान पुत्रको प्राप्त कोजिये ।

३५ । ब्राह्मण राजाकी आशीर्वाद देकर गुरुके पास गये । जीवलोक जैसे सूर्यके प्रभावसे आलोक की प्राप्त होता है राजानेभी वैसे ऋषिके आशीर्वादसे शीघ्र पुत्रको प्राप्त हुआ ।

३६ । महिषोने ब्रह्मा सुहृत्तमें कार्तिककी समान पुत्रको प्रसव किया । इस कारण ब्रह्माके नामके अनुसार रघुने उस पुत्रका नाम अज रखा ।

३७ । वही रूप, वही तेज, वही शक्ति और वही स्वाभाविक उदारतासे कुमार रघुके बराबर हुआ था जैसे कि एक दीपसे प्रज्वलित दूसरा दीप समान तेजवान होता है ।

३८ । कुमार अजने आचार्योंसे यथाविधि विद्याभ्यास किया और नव-यौवन प्राप्त होनेके कारण उनकी बहुत शोभा हुई थी । धीरा

कन्या जैसे पिताको अनुमतिके बिना अपने अभिलषित पुरुषको नहीं ब्याह करतो है वैसे ही राजलक्ष्मी कुमारको राजपदमें वरण करनेकी इच्छा करके भी रघुको आज्ञाके लिये प्रतीक्षा करती थी ।

३८ । इसके बाद विदर्भ देशके राजा भोजने अपनी बहिन हनुमतीके स्वयंवरमें अजकी बुलानेकी इच्छासे रघुके पास दूतको भेजा ।

४० । रघुने भोजके साथ सम्बन्ध आघातके योग्य और कुमारको विवाहके योग्य जानकर सेनाके साथ कुमारको विदर्भकी राजधानीको भेजा ।

४१ । मार्गमें कुमारके विश्रामके स्थानों राजाके योग्य वस्त्रके ढेरसे और ग्रामवासियोंके लिये हुए भेंटोंसे उपवनके विहारस्थानोंके, तुष्य हो गये थे ।

४२ । कुमार बहुत दूर तक आ पहुँचे । उनकी सैनिकों बहुत हयराण हुए थे और उनकी ध्वजाओं धुरिसे छागयी थी । उन्होंने जलके कणोंवाले और वायुसे कंपते हुए नक्तमाल तृत्तोंवाले नर्मदाके तटमें अपने सौनिकोंको विश्रामके लिये टहराया ।

४३ । उस समय नदीके जलसे एक वनैला हाथी उठा । मद धो जानेके कारण उसका गण्डस्थल निर्मल हुआ था । वह हाथी जहाँ उबा था सो पहलेसे ही मालुम पड़ा । क्योंकि मदके गन्धवाला जलके उपर भौंरों उछ रहे थे ।

४४ । उसके दाँतोंको धातु धो जानेसे भी पर्वतमें आघातके कारण दाँतोंके चिह्नसे मालुम पड़ा कि वह ऋक्षवान पर्वतमें वप्रक्रीड़ा करनेवाला था ।

४५ । वह हाथी नदीके तरंगोंको भेद करता हुआ सुँडकी फेलाके और सकुडन करके मारों अपने गलेके जिंजिरके तोडनेकी इच्छासे तटकी और आता था ।

४६ । पर्वतकी समान शरीरवाला वह हाथी छातीसे सिवारकी मंजरीकी खिंचता हुआ तटमें आ पहुँचा । परन्तु उसके शरीरके हिलानेसे तटके उपर जल पहलेही उठ गया था ।

४७ । नहानेके कारणसे उस अद्वितीय हाथीके गण्डस्थलसे क्षणभरके लिये मद गिराणा बन्ध हुआ था । परन्तु अजके पलाज हाथियों को देखके वह फिर मदसे शोभित हुआ ।

४८ । सप्तच्छद वृक्षके दुधकी समान उग्रगन्धवाले उस मदको सुंधकर रघुके हाथियों माइतोंके यत्नकी व्यर्थ करके दौड़ने लगे ।

- ४८ । हाथियोंकी भागते हुए देखके घोड़े भी अपने बांध तोड़ तोड़ कर भागने लगे—इस लिये रथों भी भाग गये । सैनिकों स्त्रीयोंकी रत्नामें व्यय हो रहे । ऐसे क्षणमात्रमें ही सो हाथो कटकको व्याकुल कर दिया ।
- ५० । वनैला हाथी राजाभीका अवध्य है शास्त्रमें ऐसा सुने हुए राज कुमारने हाथीको लौटानेकी इच्छासे धनुषको थोड़ासा खिंचकर उसके शिरपर बाण मारा ।
- ५१ । बाणसे विह्वल होके हो वह हाथीके रूपको छोड़कर भारी तेजवाला और आकाशमें चलनेके योग्य शरीरकी प्राप्त हुआ । अजके सैनिकों विस्मित होके उसको देखने लगे ।
- ५२ । इसके बाद उस बाग्नो दिव्यपुरुषने अपने प्रभावसे प्राप्त हुए कल्प वृक्षके फूलों अजके उपर वर्षण करके और अपने दांतोंको प्रभासे वक्षःस्थलके मोतियोंके हारकी दीप्ति वड़ाके कुमारको बोला ।
- ५३ । मुझको गन्धर्वराज प्रियदर्शनका पुत्र जानिये । मेरा नाम प्रियंवद । घमंडके कारण मतङ्ग ऋषिके शापसे मैं हाथिपन की प्राप्त हुआ ।
- ५४ । मेरे प्रणामके बाद बिनतिसे ऋषि प्रसन्न हुए थे । क्योंकि शीतलता हो जलका धर्म है । अग्निको उष्णतासे ही केवल जल गरम होता है ।
- ५५ । तब वह तपोनिधि मुझसे बोले कि इच्छाकु वंशीय अज जब लोहेके मुहवाले बाणसे तुम्हारे कुम्भको विदी करेगा तब तुम अपने शरीरको प्राप्त हओगे ।
- ५६ । बहुत कालसे मैं तुम्हारे दर्शनकी आशासे था । तुमने अपनी शक्तिसे मुझको शापसे मुक्त किया । अगर अब मैं तुम्हारा प्रत्युपकार नहीं करूंगा तो मेरे ये दिव्य शरीरको प्राप्ति व्यर्थ होगी ।
- ५७ । हे सखे ! तुम मुझसे सम्मोहन नामक गाधर्व अस्तको ग्रहण करो । इसका प्रयोग और प्रतिसंहारके लिये अलग अलग मंत्र है । इसका प्रभावसे इसके प्रयोग करनेवाले को शत्रुका वध किये बिना ही जयलाम होता है ।
- ५८ । इसके लेनेमें शरम मत करो । क्योंकि तुमने प्रहार करके भी मेरी और दया दिखायी । अभी कठोर होके मेरी प्रार्थनाको नामनजूर मत करो ।
- ५९ । चन्द्रकी समान सुन्दर अस्त्रीको जाननेवाले अजने 'तथासु'

- बोलके नर्मदाके पवित्र जलसे आचमन करके उत्तरकी दिशाकी
और मुहकर आपसे मुक्त हुए गन्धर्वसे अस्त्रको ग्रहण किया ।
- ६० । ऐसे दैवकी संयोगसे मार्गमें उनको मित्रता हुई । बाद एक कुबेरके
चैत्ररत नामके उद्यानकी चले दुसरे अच्छे राजासे शासन किये
हुए विदर्भ देशको गये ।
- ६१ । अज नगरके किनारेमें पहुँचनेके बाद प्रसन्न हुए राजा भोज
चन्द्रमासे बढ़ी हुई तरंगीवाले समुद्रकी समान आगे जाकर
उनसे मिले ।
- ६२ । नम्रताके साथ आगे चलनेवाले राजा भोजने अजको पुरमें प्रवेश
कराके और प्रसन्नतासे उनकी अपने अनुचर वगैरह भोग्य वस्तुयों
प्रदान करके ऐसा सत्कार किया कि दर्शकोंको मालुम पड़ा कि
विदर्भराज मेहमान और अज उस घरके स्वामी है ।
- ६३ । प्रणती राजपुरुषों रघुके प्रतिनिधि अजको एक सुन्दर राजभवनमें
ले चले । उसके द्वारके वेदीपर जलसे भरे हुए घड़ो सज्जित
थे । वे उसमें बालकपनसे यौवनावस्थाको प्राप्त हुए कामदेवको
समान वास करने लगे ।
- ६४ । स्वयंवरमें विभिन्न देशके राजाओंको इकट्ठा करनेवाली वह
श्रेष्ठकन्याके पानके लिये इच्छाकरनेवाले अजके नैनमें निद्रा पतिके
अभिलाष नहीं जाननेवाली स्त्रीकी समान बहुत देरसे आयी ।
- ६५ । समान उमरवाले मिठा गानगानेवाले सुतोंके पुत्रों सबेरे सुतिके
गानसे अजकी निद्रासे उठाया—उनके कानोंके कुण्डलसे पीवर
कंधेमें दाग पड़ा था और बिछीनके रगड़नेसे अंगराग लुप्त हो
गिया था ।
- ६६ । हे बुद्धिमानोंके अग्रगण्य ! रात बीत गई शय्यात्याग कीजिये ।
विधाताने संसारके भारको भाग करके आपके और आपके पिताके
उपर अर्पण किया आपके पिताने एक भागको ग्रहण किया दुसरे
भागको आप ग्रहण कीजिये ।
- ६७ । आपको निद्रावश देखके आपहो के प्रति अनुरागको उपेक्षा करके
खण्डिता नायिकाको समान लक्ष्मी जिस चन्द्रसे चित्तविनोदन
करती थी वह चन्द्र भी अस्तमित होनेवाला है ।
- ६८ । चंचल पुतलीवाले आपके नेत्रों और अन्दरमें भौंरोंसे शोभित
कमल ये दोनों साथ ही साथ विकसित होके एक दुसरेको
तुल्यता को प्राप्त होगा ।
- ६९ । प्रभात वायु आपके स्वांसके स्वाभाविक सुगन्धका प्राप्त होनेको

- इच्छासे वृक्षोंके डालियोंसे शिथिल फूलोंको हटाने करता है और सूर्यको किरणोंसे शोभित कमलोंसे मिलता है ।
- ७० । हारके निर्मल मोतियोंकी समान ओसकी बुँदे लाल चन्दरवाले वृक्षोंके पत्तेपर गिरनेके कारण आपके दातोंसे शोभित मुख का शोभा धारण किया है ।
- ७१ । तेजोनिधि सूर्यका उदय नहीं होने तक अरण्यने अंधरको दूर किया । अतएव हे वीर आप स्वयं संग्राममें अग्रगामी होनेसे क्या आपके पिता शत्रुओंको निधन करेंगे ।
- ७२ । आपके हाथियों दोनों और लौटकर निंदसे उठते हैं । उनके बांधनेके जिंजिरोके खिंचनेके आवाज होता है । उनके दोनों दातों नई धूपके संयोगसे पहाड़के टूटे हुए गरुके टुकड़ोंकी समान चमकते हैं ।
- ७३ । हे कमलनेत्र ! बड़े कपड़े के डेरोंमें बंधे हुए पारस देशके घोड़े निंदसे उठकर चाखनेके लिये दिये हुए सैन्धवके पत्थरकी मुखके भाफसे मलिन करते हैं ।
- ७४ । उपहार दी हुई फूलोंकी माला ज्ञान होती है, दोपमी आपने तेजको प्रगट नहीं कर सकते है, पिंजरेमें बंधे हुए यह सुगा भी हमारी बातका अनुकरण करता है ।
- ७५ । राज हंससे जगाये हुए सुप्रतीक नामक देवताओंका हाथी जैसे गंगाके रेतवाले तटसे उठता है कुमार अज भी सतपुत्रोंके गानोंकी सुनकर निंदसे उठे ।
- ७६ । इसके बाद शास्त्रानुसार प्रातःकालकी क्रियाकी समाप्त करके सुन्दर पलकोंवाले कुमार अज परिचारकोंसे रचे हुए सुन्दर वेश परिधानकरके स्वयंवर सभाकी चले ।

दुग्धारवा सर्ग ।

- १ । यज्ञके विघ्न दूर करनेके लिये विश्वामित्रने आपके राजा दशरथसे काकपक्षवाले रामको मांगा । क्योंकि तेजस्वी पुरुषोंका उमर तेजसे ही निश्चय होता है ।
- २ । बहुत कष्टसे मिले हुए रामको पंडितोंकी सेवाकरनेवाले राजाने

- लक्ष्मणके साथ सुनिको दिया । प्राणकी याचना भी रघुवंशीयोंसे कभी नहीं व्यर्थ होती है ।
- ३ । जब राजाने सुनिके साथ अपने पुत्रोंको विदाके लिये शहरके मार्गोंको सजानेकी आज्ञा दी तब ही पवनका सखा वादलने फुलोंके साथ जल बरसाके वह आज्ञा पालन की ।
- ४ । पिताकी आज्ञा पालनकरनेकी राजी धनुषधारी दोनों भाई पिताके चरणोंमें गिरे । राजाके आसूयोंभी प्रणाम करनेवाले पुत्रोंके उपर गिरो ।
- ५ । पिताके आसूयोंसे थोड़ासा भीजे हुए शिखीवाले दोनों धनुषधारी विश्वामित्रके पोछे चलने लगे और पौरवासियों मार्गके तोरण तब तक उनको देखने लगे ।
- ६ । ऋषिने केवल लक्ष्मणके साथ रामको मांगा । इस लिये राजाने भी उनको केवल आशीर्वाद ही दिया उनके साथ सेना नहीं दिया । क्योंकि राजाका आशीर्वाद ही पुत्रोंकी रक्षा करनेमें समर्थ था ।
- ७ । माताओंके चरणोंमें प्रणाम किये हुए वे दोनों तेजोनिधि सुनिके मार्गको प्राप्त हो के सूर्यके मार्गको प्राप्त हुए चैत्र वैशाखको समान शोभित हुए ।
- ८ । तरंगके समान चंचल भुजवाले उनकी चंचल गति उड्डय और भिद्य नदीयोंके वर्षाऋतुको चंचल गतिको समान शोभित हुई ।
- ९ । ऋषिको सिखाई हुई बला और अतिबलाविद्याके प्रभावसे मणिकुण्डित भूमिमें चलने योग्य वे दोनों माताके अंकमें बैठे हुए के समान राहमें नहो थकित हुए ।
- १० । वाहनपर सवारी होके चलने योग्य भाईके साथ राघव पिताके मित्र पुराविद ऋषिके कहे हुए प्राचीन कथारूपी वाहन पर सवारो होनेके कारण राहमें पैरोंके उठानेको भी नहीं जानते हुए ।
- ११ । सरोवरोंने मीठे जलसे, पक्षियोंने कानोंका सुख देनेवाले शब्दोंसे, हवाने सुगंधी फुलोंको रजसे और वादलने छायासे उनकी सेवा की ।
- १२ । तपस्त्रियोंने उन दोनोंके दर्शनसे ऐसा आनन्द पाया जैसा कमलोंसे शोभित सरोवर या अम मिटानिवाले तृत्तोंके दर्शनसे कभी नहीं पाया ।
- १३ । धनुषधारी वह राम शिवजीके भक्त किये हुए कामदेवके तपोवन

- को प्राप्त होकर अपने सुन्दर शरीरसे कामदेवके समान हुए कर्मसे नहीं ।
- १४ । विश्वामित्रसे विदित हुई शपथस्ता ताड़काके शून्य किये हुए मार्गमें मिट्टीमें धनुषका कीटी टेकके वे दोनोंने मानों लीलासे ही धनुषमें लोरी चढ़ाई ।
- १५ । इसके बाद उनके धनुषका शब्द सुनकर अंधिरी रातकी समान वर्णवालो और हिलते हुए कपालके कुण्डलवाली ताड़का बगलियोंके साथ घनो घटाके समान प्रगट हुई ।
- १६ । वह ताड़का भारी वेगसे राहके छत्तोंको हिलाके सुंदंका वस्त्र ओढ़के, और भयंकर शब्दकरके श्मशानमें उटे हुए बबुलेके समान रामचन्द्रको तिरस्कार करने लगी ।
- १७ । एक भुजारूपी लाठी उठाके और कमरमें पुरुषोंकी आंतोंकी मेखला पिंधके आतो हुई उसको देखके रामचन्द्रने स्त्रीकी मारने की घृणा और बाणकी साथ ही साथ छोड़ा ।
- १८ । रामचन्द्रके बाणने ताड़काके पत्थरके समान कठिन छातीमें जो छिद्र किया सो मानो राक्षसोंके देशमें पहले प्रवेश न किये हुए कालके गमनका द्वारस्वरूप हुआ ।
- १९ । बाणसे टूटी हुई छातीवाली ताड़काने केवल उस वनकी ही नहीं कम्पित किया परन्तु रावणकी राजलक्ष्मीको भी कम्पित की ।
- २० । वह राक्षसी मन्मथरूपो रामके बाणसे छातीमें बिंधी हुई गन्धयुक्त रुधिररूपो चन्दनसे लिप्त होके प्राणेश्वरके पास चली ।
- २१ । इसके बाद ताड़काके बध करनेवाले रामचन्द्रने अपनी शक्तिसे प्रसन्न किये हुए मुनिस राक्षसोंके बधकरनेके योग्य मन्त्रयुक्त अस्त्र पाया मानो सूर्यसे सूर्यकान्तमणि काठकी जलानेवाले तेजकी प्राप्त हुआ ।
- २२ । इसके बाद रामचन्द्र ऋषिसे सुने हुए वामनके पवित्र आश्रमकी जाकर अपने पहले जन्मकी चेष्टा न स्मरण करके भी उत्कण्ठित हुए ।
- २३ । तब ऋषि अपने छात्रोंसे इकट्ठा की हुई पूजाकी सामग्रीवाले, नये पत्तोंकी अंजली बंधे हुए छत्तोंसे युक्त देखनेके लिये मुह उठाये हुए भृगोवाले अपने आश्रममें पहुँचे ।
- २४ । दशरथके दोनों पुत्रों दीक्षासंस्कृत मुनिको बाणोंसे विघ्नोसे रक्षा करने लगे मानो सूर्य और चन्द्रमा एकके पीछे दूसरे अंधकारसे पृथ्वीकी रक्षा करने लगे ।

- २५ । इसके बाद बंधुजीवके फूलके बराबर खूनके बड़े बड़े दागवाले वेदीको देखकर सब व्यापारोंको छोड़ें हुए और विकंकतकी स्त्रुचा त्याग किये हुए याजकों को भारो आश्चर्य मातुम हुआ (वे घावझाय गये) ।
- २६ । तुरन्त ही रामचन्द्रने तूणोरसे बाण निकाल कर और मुह उंचा कर आकाशमें गिधोंके पंखोंसे हिलतो हुई ध्वजावाली निशाचरीको सेनाको देखा ।
- २७ । उनमें यज्ञका पयमाल करनेवालोंके दो अधिपति थे । रामचन्द्रने ये दोनोंको ही निशाना किया । क्योंकि महाभुजगमें बल दिखानेवाला गरुड़ छोटे सर्पों में कभी प्रवृत्त नहीं होता है ।
- २८ । अस्त्रज्ञ रामचन्द्रने धनुषमें तीक्ष्ण वेगवाले वायव्य अस्त्रको चढ़ाया जिससे पर्वतके बराबर भारी ताड़कापुत्र मारीच को सुखे पत्तेके समान गिरा दिया ।
- २९ । सुबाहु नामका दुसरा राक्षस मायासे जहां जहां जाने लगा कुशल रामचन्द्रने तहां तहां उसको तीक्ष्ण बाणसे टुकड़े टुकड़े करके आश्रमसे बाहर फिंकके पत्तियोंको बांट दिया ।
- ३० । इस प्रकार विघ्न दूर करनेवाले उस रामलक्ष्मण की ऋत्विजोंने अभिनन्दित करके मौनव्रत ऋषि विश्वामित्रके यज्ञकी यथाविधि पूर्ण किया ।
- ३१ । यज्ञके पीछे स्नान किये हुए ऋषिने प्रणाम करनेमें हिलते हुए शिखीवाले दोनों भाईयोंको आशीर्वाद करके कुशासे चीरी हुई हथेलीवाले हाथसे छुआ ।
- ३२ । यज्ञका संकल्प करनेवाले राजा जनकने विश्वामित्रको निमंत्रण भेजा । वह जितेन्द्रिय ऋषि मिथिला पुरको जानेके समय जनक के धनुषकी वातके कुतुहलसे राम और लक्ष्मणको भी ले चले ।
- ३३ । वे तीनों शामको गौतमके आश्रमको पहुँचे जहां ऋषिस्त्री क्षणमात्रके लिये इन्द्रकी भार्या बनी थी । उन्होंने आश्रमके वृक्षके नीचे वास करके रातकी बीताया ।
- ३४ । पतिके शापसे शिलाके रूप प्राप्त हुई अहल्या रामचन्द्रके चरणोंको रजकी छपासे फिर अपने सुन्दर मनुष्य शरीरको प्राप्त हुई ।
- ३५ । राम और लक्ष्मणके साथ आये हुए सुनिकी मिथिलापति अर्थ और कामके सहित देहधारी धर्मके बराबर पूजाकी सामग्री लेकर आगे जाकर मिला ।
- ३६ । स्वर्गसे पृथ्वीमें आये हुए दो पुनर्वसूके बराबर उस दोनों भाईयों

को विदेहवासियों मानो नेत्रोंसे पान करने लगे और निमेषको भी विघ्न समझने लगे ।

३७ । यज्ञ कर्मका अनुष्ठान समाप्त होनेके बाद कालको जाननेवाला ऋषि विश्वामित्रने रामचन्द्रके धनुष देखनेको उत्काण्ठाकी बात जनकसे बोली ।

३८ । प्रसिद्ध कुलमें जन्म लिये हुए बालकका सुन्दर शरीर देखकर और धनुषके नमनाकी कठिनता सोचकर राजा जनक कन्याके धनुष-भंगरूप मोल को प्रतिज्ञासे दुःखी हुए ।

३९ । तब उन्होंने सुनिसे बोला हे भगवन बड़े हाथियों बहुत कष्टसे जो काम करते हैं उस काममें बच्चे हाथीको चेष्टा जरूर हो व्यर्थ होगी यह सोचकर मेरा जोश नहीं आता है ।

४० । हे भगवन इस धनुषने बहुत ही धनुषधारी राजाओंकी शरम दिया । वे राजाओं धनुष चालानेसे कठिन चमड़ेवाले अपने भुजाओंको धिकार दे के लौट गये ।

४१ । तब ऋषिने राजाको कहा इनका बल सुनिये अथवा बातसे क्या । पर्वतमें वज्रके बराबर यह आपके धनुषमें अपनी शक्ति दिखायगा ।

४२ । ऋषिका वचन सुनकर राजा का विश्वास हुआ कि शिखीवाले रामचन्द्रकी शक्ति चिनगारी मात्रमें ही अग्निके जलनेवाले शक्तिके बराबर होगी ।

४३ । तब इन्द्रने मेघोंको तेजोमय धनुष प्रगट करनेकी आज्ञाकी समान राजा जनकने सेवकोंको अपने धनुषकी लानेके लिये आज्ञा दी ।

४४ । रामने सोते हुए सर्पराजके समान उस भयंकर धनुषको देखकर अङ्गण किया जिस धनुषने शिवने भागते हुए यज्ञमृगके पोंछे चलनेवाला बाणको छोड़ा ।

४५ । रामने अर्चभंसे देखते हुए सभासदोंके सामने उस धनुषमें काम-देवके कोमल पुष्प धनुषके बराबर विना श्रमसे हो गुणको युक्त किया ।

४६ । रामके बहुत जोरसे खिंचनके कारण वज्रके समान भीषण शब्दसे टूटे हुए उस धनुषने मानो महाक्रोधी परशुरामको मालुम करा दिया कि क्षत्रवंश फिर भो उठे हुए ।

४७ । तब जनकने शिवजीके धनुषमें मालुम की हुई शक्तिवाले अभिनन्द्य रामको योनिसे न उत्पन्न हुई कन्याको लक्ष्मीके समान निवेदन किया ।

४८ । सत्यप्रतिज्ञ राजा जनकने रामचन्द्रके लिये योनिसे न उत्पन्न हुई

कन्याको तेजस्वी तपोनिधि विद्यामित्रके सामने अग्निसाक्षीके समान दिया ।

- ४८ । महानेजस्वी मिथिलापतिने यह प्रार्थनासे अपने पूजनीय पुरोहित को राजा दशरथके पास भेजा कि इस निमित्तके कुलकी कन्याको बधूरूपसे ग्रहण करना सेवक भावमें स्वीकार कीजिये ।
- ५० । राजा दशरथ पुत्रके अनुरूप बधू खोजते थे—और अनुकूल बोलनेकी योग्य ब्राह्मण भी उनके पास पहुँचा । क्योंकि पूण्यात्माओंकी इच्छा कल्पतरुके फलके समान बहुतही जसदोसे पकती है ।
- ५१ । इन्द्रके सखा राजा दशरथ ब्राह्मणकी पुजा करनेकी बाद उससे जनकका सन्देशा सुनकर सेनाओंको धुरिसे सूर्यके किरणोंकी आच्छादन करके चले ।
- ५२ । राजा दशरथ सेनासे मिथिलाके उपवनके वृक्षोंकी पीड़ित करके मिथिलाको घेरते हुए पंहुचे । स्त्रो जैसे पतिके कठिन आखिंजन को सहती है वह पुरो भी प्यारकी घेरको वैसे ही सहन करती हुई ।
- ५३ । वरुण और इन्द्रके समान आचारवान दोनों राजाने मिलकर अपने ऐश्वर्यके अनुरूप पुत्र और कन्याके विवाहको उत्सवकी सम्पन्न किया ।
- ५४ । रामचन्द्रने पृथ्वीकी कन्या सीताको और लक्ष्मणने उनकी छोटी बहिन जनककी कन्या उर्मिलाको व्याह किया । भरत और शत्रुघ्नने जनकके छोटे भाई कुशध्वजकी कन्याएं माण्डवी और श्रुतकौतिको व्याह किया ।
- ५५ । तब वे चारों कुमारों नववधूओंके साथ युक्त होके फलसिद्धिसे युक्त साम दान भेद और दण्डके समान शोभित हुए ।
- ५६ । राजकुमारीआं कुमारीसे मिलनेके कारण दोनों कृतार्थताको प्राप्त हुए । उनका समागम प्रत्यय और प्रकृतिके मेलके तरह हुआ ।
- ५७ । इस प्रकार चारों पुत्रोंके विवाहके पोछे पुत्रवत्सल राजा दशरथ अपनी पुरीके तरफ लौटे । राजा जनक भी तिनदिनके राह तक उनके साथ चल कर मिथिलाको वापस चले ।
- ५८ । नदीका प्रवाह जैसे तटको अतिक्रम करके किनारेकी जमीनका पीड़न करता है उसी चालसे एकदिन राहमें दशरथके ध्वजरूप वृक्षोंको कंणनिवाले पवनने उनकी सेनाको क्षोभ दिया ।
- ५९ । सूर्य भयानक परिवेश मंडलसे बंधा हुआ गरुड़से मारे गये सांपकी कुण्डलीमें शिरसे गिरी हुई मणिके बराबर मालुम पड़ा ।

- ६० । दिशाभी श्येनके पाँखोंके समान धूसर भलकोंको धारण करके, शामके समयका मेघरूप लाल कपड़े पहनके और धुरिसे युक्त होके रजस्रला स्त्रीके समान दखनेकी अयोग्य हुई ।
- ६१ । सूर्य जिस दिशामें थे उसी दिशाका आश्रय कर गीधरी मानो क्षत्रियोंके शोणितसे पिष्टतर्पण करनेवाले परशुरामके भोजनके ही लिये शब्द करने लगे ।
- ६२ । काम जाननेवाले राजा दशरथने उल्टा हवा वगैरह कु-शकुन देखकर शान्ति विधानके लिये कुलगुरु वशिष्ठको बोलाया उन्होंने भी 'मंगल होगा' कह कर राजाके दुःखको दूर किया ।
- ६३ । तब सिपाहियोंके सामने अर्चभेमे एक तेजकी राशि प्रगट हुई । सिपाहियोंने अपने आँखोंको ठककर देखा कि उस तेजीराशिने एक पुरुषकी मूर्ति धारण की ।
- ६४ । वह पुरुष पिताका चिन्ह यज्ञोपवीत और माताका चिन्ह तेजवांला धनुष धारण करके चन्द्रसे युक्त सूर्य और सर्पसे युक्त चन्दन वृक्षके समान शोभित हुए ।
- ६५-६६ । जिन्होंने क्रोधसे कठोर मर्यादा तोड़नेवाले पिताकी आज्ञासे कांपती हुई माताका शिर काटके पहले घृणा और पोछे पृथ्वीको जैता वे मानो दहिने कानमें एकवीस दानोंको रुद्राक्षकी माला धारण करके क्षत्रिय कुलके एकवीस बार विनाश करनेकी गिनती-को धारण करके शोभित हुए ।
- ६७ । पिताके वधसे क्रोधित क्षत्रवंशके विनाशकी प्रतिज्ञा किये हुए परशुरामको देखके अपना बुढ़ापन और पुत्रोंका लड़कपनके कारण राजा दशरथ बहुत दुःखी हुए थे ।
- ६८ । अपना पुत्र और कठोर शत्रु, ये दोनोंका एकही 'राम' नाम उनको साँप और हारके रत्नके बराबर प्यारा और मर्यंकर मालुम पड़ा ।
- ६९ । 'अर्घ्यम्' 'अर्घ्यम्' ऐसा कहनेवाले राजाके और नहीं देखकर परशुरामने जिस तरफ राम थे उस तरफ क्षत्रियोंके वंशपर लगी हुई अग्निकी शिखाके बराबर तीक्ष्णपुतलीवाली दृष्टि लगायी ।
- ७० । बाद युद्ध करनेकी इच्छाकरनेवाले परशुराम एक मुझीमें धनुषको पकड़के और दूसरेमें बाणको स्थापन करके निर्भय रामचन्द्रको बोलने लगे ।
- ७१ । क्षत्रजाति मेरे पिताके वधसे मेरे शत्रु बना है । मैं एकवीस बार उनको मारके अभी शान्त हुआ हूँ । परन्तु अभी तुम्हारे विक्रमको बात सुनकर दण्ड कुप्रानेसे साँपके बराबर क्रोधित हुआ हूँ ।

- ७२ । पहले दुसरे किसी राजासे न झुकाया हुआ जनकके धनुषको तुमने तोड़ डाला । इससे मैं अपना वीर्यशृंगको टूटा हुआसा मानता हूँ ।
- ७३ । पहले 'राम' यह शब्दसे केवल सुभक्तोंको समझा जाता । अभी तुम्हारे उदयसे दुसरेमें प्राप्त हो कर मुझे लज्जित करता है ।
- ७४ । पर्वतका भेद करनीयोग्य अस्त्रका धारण करनेवाले सुभक्तों दो शत्रु बराबर है—एक कामधेनुके बछड़ेका हरण करनेवाले कार्तवीर्यार्जुन और दुसरे मेरो कीर्तिकारण करनेके उद्यत तुम ।
- ७५ । तुमको जय किये बिना क्षत्रियोंका वध करनेवाला पुरुषार्थसे मुझे अच्छा नहीं लगता है । अग्निको वही महिमा है जो समुद्रमें भी सुखा लणके बराबर प्रज्वलित होता है ।
- ७६ । तुमने जो हरधनुषको तोड़ा है भगवान विष्णु ने उसके सारको पहले ही हरण किया था । नदीके वेगसे जड़ खुदे हुए लकड़को हल्लो हवा भी उखाड़ सकती है ।
- ७७ । परन्तु अभी लड़ाई का जरूरत नहीं है । तुम मेरे इस धनुषमें गुण चढ़ाके बाणके साथ खिंचो इसहीमें मालुम होगा कि तुम मेरे भुजवलवाले हो और इसहीसे मैं तुमसे जीता हुआ सा रहूंगा ।
- ७८ । और अगर मेरो चमकतो हुई फरसेको धारसे तर्जित होके तुम डर गया हो तब झुटा ज्याके चिन्हसे कठिन अंगुलीवाले हाथोंसे अञ्जली बांधके मुझसे अभयके प्रार्थना करो ।
- ७९ । भीमदर्शन परशुरामके ऐसे बोलनेके बाद हासके हीठ कांपित करके धनुषका ग्रहण कर रामने उनकी बातका जबाब दिया ।
- ८० । पूर्व जन्ममें धारण किये हुए धनुषको प्राप्त होके वह अत्यन्त शोभित हुए । नया मेध आपही सुन्दर है । इन्द्रधनुषसे मिलने से इसकी शोभा और भी बढ़ेगा ये क्या बड़ी बात है ।
- ८१ । बाद जब रामचन्द्रने धनुषको एक कोटो जमिन पर रख कर उसमें ज्या चढ़ाई तबही परशुराम धूमशेष अग्निके समान प्रभाहीन हो गये ।
- ८२ । एक दुसरेके सामने खड़े हुए बढ़ते हुए तेजवाले रामको और घटते हुए तेजवाले परशुरामको दिनके अन्तमें चन्द्रमा और सूर्यके तरह आदमियों देखने लगे ।
- ८३ । कार्तिकके समान कपालु रामचन्द्रने परशुरामको पराक्रमहीन और अपने बाणको अमोघ देखकर परशुरामको बोला ।

- ८४ । मुझको पराभव करनेके लिये उद्यत आपको ब्राह्मण जानके निर्दयतासे आपको प्रहार करनेकी इच्छा नहीं करता हुं । अब कहिये कि मेरे ये बाणसे आपको गतिकी या आपके यज्ञसे सिद्ध किये स्वर्गकी रास्ताको रोकुंगा ।
- ८५ । तब परशुरामने जबाब दिया कि ऐसा मत समझिये कि मैंने आपको पुरातन पुरुष नहीं जाना । पृथ्वीमें जन्म लिये हुए आपके वैष्णव तेज देखनेको इच्छासे ही मैंने आपको क्रोधित किया है ।
- ८६ । मेरे पिताके शत्रुओंको मारनेवाले और सागर पर्यन्त पृथ्वीको ब्राह्मणोंको देनेवाले मेरी आपसे पराजयमो मेरे लिये बढ़ाईके योग्य है ।
- ८७ । हे अष्ट मतिमान् ! पवित्र तीर्थमें जानेकी इच्छा करनेवाले मेरी गतिकी मत रोकिये । भोगसे रहित होनेके कारण स्वर्ग प्राप्ति नहीं होनेसेभी मेरा दुःख नहीं होगा ।
- ८८ । 'ऐसाही हो' बोलके रामचन्द्रने पूर्वमुख हो के बाण को छोड़ा । इस बाणने पुण्यवान परशुरामके स्वर्गपथ को रोका ।
- ८९ । रामचन्द्रने भी "क्षमा कीजिये" ऐसा बोल कर परशुरामके चरण का ग्रहण किया । क्योंकि जीते हुए शत्रुओंसे नम्र होना वीरोंकी कीर्तिको बढ़ानेवाला है ।
- ९० । परशुरामने कहा मातृपक्षसे मिला हुआ रजोगुण त्याग कराके आपने मुझको जो पिताके सत्वगुण को प्राप्त कराया इससे दण्डके रूपसे मुझको अनुग्रह हो किया ।
- ९१ । हे राघव देवकार्य साधन करनेके लिये जन्म धारण किये हुए आपको जय हो । मैं चलुं । लक्ष्मणके साथ श्रीरामचन्द्रको ऐसा बोलके परमुराम अन्तर्धान हुए ।
- ९२ । उनके जानेके बाद दशरथने विजयो पुत्रको आलिङ्गन किया और स्नेहसे माना अपने पुत्रका फिर जन्म हुआ । दावानलसे भुलसे हुए वृक्षके उपर वर्षाके बराबर शोच करनेवाले राजा की सन्तोष हुई ।
- ९३ । बाद महादेवके समान राजा दशरथने मार्गमें सेवकोंके रचे हुए पटमंडपमें कुछ रात बीता कर अयोध्यामें प्रवेश किया । तब जानकीका दर्शन करनेवाली स्त्रियोंके नेत्रोंसे गवाक्षोंको कमलों से भरे हुए मालुम पड़ा ।

बारहवां सर्ग ।

- १ । विषयोंको भोग करनेके बाद अन्तिम दशाको प्राप्त होके राजा दशरथ प्रभात समयके प्रदीपके समान निर्वाणके समीप पहुँचे ।
- २ । जराने कैकेयीके डरसे श्वेत केशके छलसे राजाके कानके पास जाकर उनको कहा कि “रामचन्द्रको यौवराज्य दीजिये” ।
- ३ । पानीकी नाली जैसे बगोचेके छत्तोंकी प्रसन्न करती है यह अभिषेककी बातने भी पुरवासियोंको वैसे ही प्रसन्न किया था ।
- ४ । कुटिलस्वभावा कैकेयीने रामके अभिषेकके लिये इकट्ठे किये हुए सामग्रीयोंको दशरथको गरम आंसुयोंसे दूषित करी थी ।
- ५ । छष्टिसे सौँची हुई भूमिके बिलमें बैठे हुए दो साँपके बराबर उस क्रोधित कैकेयी पतिकी आज्ञा ग्रहण कर दो बरकी उगलती हुई ।
- ६ । एकसे रामचन्द्रके लिये चौदह वर्षका वनवास और दुसरेसे अपने पुत्रके लिये अपनेकी विधवारूपी फल देनेवाली राजलक्ष्मीकी मांगी ।
- ७ । रामचन्द्रने पहले रोते हुए राजलक्ष्मीकी और पीछे आनन्दसे ‘बनकी जाओ’ पिताकी यह आज्ञा स्वीकार की ।
- ८ । रेशमी वस्त्र और वृक्षकी छाल ये दोनों समान आनन्दके साथ पहने देखकर प्रजाओंकी आश्चर्य मालुम पड़ा ।
- ९ । पिताके सत्यका पालन करनेके लिये रामचन्द्रने सीता और लक्ष्मणके साथ दण्डकारण्यमें प्रवेश किया मालुम हुआ हर साधु-पुरुषके हृदयमें प्रवेश किया ।
- १० । पुत्र वियोगसे कातर राजा दशरथने पूर्व अभिषापको स्मरण करके निश्चय किया कि अपना प्राणकी परित्याग करना ही उचित है ।
- ११ । प्रवास गये हुए कुमारों और मरे हुए राजा वाला उस राज्य छिद्र देखनेमें समर्थ शत्रुयोंके प्रलोभनका द्रव्य हुआ ।
- १२ । इसके बाद मामाके घरमें रहनेवाले भरतकी रोती हुई प्रजाओंने आंसु रोकके बोलाया ।
- १३ । पिताकी इस प्रकार मृत्युकी बात सुनकर भरत केवल अपनी मातासे नहीं बिमुख हुआ परन्तु राजलक्ष्मीसे भी ।
- १४ । बनके रहनेवालोंके दिखाये हुए रामचन्द्रके निवासस्थानकी वृक्षोंकी देखकर आंसु त्याग करते हुए भरत सेनाके साथ रामकी पीछे चले ।

- १५। भरतने चित्रकूटमें स्थित रामचन्द्रको पिताके मृत्युकी बात सुनाकर राजलक्ष्मीको भोगनेकेलिये लौटनेकी प्रार्थना की ।
- १६। रामचन्द्रकी लक्ष्मीको न स्वीकार करनेपर भरतने पृथ्वीको स्वीकार करनेमें अपनेको परिवर्त्ता माना ।
- १७। मृत पिताको आज्ञासे वनमें भाये हुए रामचन्द्रको लौटानेकी समर्थ नहीं होके भरतने राज्यकी अधिदेवता बनानेके लिये रामचन्द्रका खड़ाज मांगा ।
- १८। 'ऐसा ही हो' कह कर बिदा किये हुए भरत अयोध्यामें प्रवेश नहीं करके नन्दीग्रामसे राज्यको धातिके तरह पालन करने लगे ।
- १९। बड़े भाईके प्रति दृढ़ प्रेमके कारण राज्य तृष्णासे विमुख भरत माताके पापका प्रायश्चित्त करने लगे ।
- २०। शान्तस्वभाव रामचन्द्रभी लक्ष्मण और सीताके साथ वनका फलमूल खाके युवावस्थामें वृद्धकी वृत्तिकी अवलम्बन करके रहने लगे ।
- २१। किसी समय रामचन्द्र अपने प्रभावसे क्षीण की हुई छायावाले वृक्षके आश्रयसे थोड़ासा श्रमित होनेके कारण सीताके अंकमें सोये थे ।
- २२। उस समय जयन्त नामके कौएने रामके उपभोग चिह्नको दोष समझ कर जानकीके स्तनको नखसे फाड़ दिया ।
- २३। सीताको चेष्टासे जगाये हुए रामचन्द्रने उस कौएके उपर इषोका अस्त्र चलाया । कौएने एक आंख देकर प्राणको बचाया ।
- २४। राम अयोध्याके निकट होनेके कारण भरत फिर न आ जाय इस डरसे डल्बण्डित मृगीवाले चित्रकूटको छोड़के गया ।
- २५। वर्षाके नक्षत्रोंमें सूर्यके समान वह रामचन्द्र बीच बीचमें सुनियोंका आतिथ्यको स्वीकार करते करते दक्षिण दिशाको चले ।
- २६। उनके पीछे चलती हुई जानकीजी कैकेयिकी निषेध की हुई राजलक्ष्मीके समान मालुम पड़ी ।
- २७। ऋषि अत्रि की स्त्री अनुसूयाके दिये हुए सुगन्धित अंगरागसे सीताने वनको ऐसे सुगन्धित किया कि भीरीं फुलोंको छोड़कर गुंजन करते हुए चारों तरफ चलने लगे ।
- २८। राहु जैसे चन्द्रके मार्गको रोकता है ग्रामके समान काळा विराध नामके राक्षसने भी वैसे ही रामचन्द्रके मार्गको रोका ।
- २९। उस दैत्यने राम और लक्ष्मण ये दोनोंके बीचसे जानकीकी सावन और भादोंके बीचमेंसे वर्षाको अवग्रहके समान हरण किया ।

- ३० । राम और लक्ष्मणने उसको मारकर अपवित्र गन्धसे आश्रमको दूषित न करे इस कारण उसको पृथ्वीमें गाड़ दिया ।
- ३१ । इसके बाद मर्यादारक्षक रामचन्द्र ऋषि भगवत्की आज्ञासे विंध्याचलके समान भागे नहीं बढ़कर पंचवटीमें स्थित हुए ।
- ३२ । गरमीसे पीड़ित सर्पिणी जैसे चन्द्रनके वृक्षके पास जाती है वैसे ही कामपीड़िता रावणकी बहिन शूर्पनखा रामचन्द्रके पास आई ।
- ३३ । उस राक्षसी सीताके सामनेही अपना वंशका वर्णन करके रामचन्द्रको व्याहृके लिये वरण किया । क्योंकि स्त्रीयोंकी प्रवल कामपीड़ा समयका विचार नहीं कर सकती है ।
- ३४ । वृषके समान कंधेवाले रामने कामपीड़िता शूर्पनखाको कहा “हे वाले ! मैं स्त्रीवाला हूँ । तुम मेरे छोटे भाईको भजन करो ।”
- ३५ । तब वह लक्ष्मणके पास गयो । परन्तु पहले बड़े भाईके पास जानेवालो उसको लक्ष्मणने भी नहीं स्वीकार की । इसके बाद वह फिर रामके पास आके दोनों किनारोंके और जानेवालो नदीके समान हुई ।
- ३६ । जानकीके हास्यने उसको और भी क्रोधित किया जैसे हवा न होने कारण समुद्रको चन्द्रमाका उदय क्षोभित करता है ।
- ३७-३८ । उसने सीताको कहा “इस उपहासका फल तुमको थोड़े देरसे ही मिलेगा । हरिणी जैसे वाघिनोको उपहास करता है तुने भी मुझको वैसे ही किया । मेरे और देख ।” ये कह कर शूर्पनखाने अपने योग्य रूपका धारण किया । सीताने डरसे रामके गोदमें प्रवेश किया ।
- ३९ । लक्ष्मणने पहले उसके कोकिलाके समान मिठा अवाज और पीछे गीधरके समान घोर अवाज सुनके उसको मायाविनी समझा ।
- ४० । इसके बाद लक्ष्मणने पर्णशालामें प्रवेश करके तलवारसे उसका नाक और कान काटके उसको और भी कुरूपिणी बना दो ।
- ४१-४२ । वह कुटिल नखवाली, वांसके समान कठिन परोवाली अंकुशके समान उंगलोवाली आकाशमें जाके उन दोनों भाईओंकी तर्जन करने लगी । और तुरन्तही जनस्थानमें जाके खर दूषणके पास रामचन्द्रसे राक्षसोंके पराभवकी बात कहने लगी ।
- ४३ । रामके साथ युद्ध करने को जानके समय राक्षसी उस नाक कान

काटो हुई को भागे रखकर चले यह ही उनके भ्रमंगलका कारण हुआ ।

४४ । अश्व उठाके आते हुए राक्षसोंको देख कर रामचन्द्रने सीताको रक्षाको भार लक्ष्मणके हाथपर सौंपा और विजय को भ्रवसा अपने धनुषमें रखो ।

४५ । राम अकेला और राक्षसों थे हजारों । परन्तु राक्षसोंने वे जितने थे रामको भी उतने ही देखा ।

४६ । तब अच्छे आचारवाले रामने दुष्टोंकी उच्चारण को हुई बात जैसे अपने दूषणकी तरह नहीं सह जाती वैसे ही दूषण राक्षसके और दया नहीं दिखायी ।

४७ । उन्होंने बाणोंसे खरदूषण और त्रिशिराकी वध किया । उनके बाणों एकके पीछे दुसरा निकला था । परन्तु मालुम पड़ा कि एक ही साथ निकला ।

४८ । शरीरको वेधकर पहले के बराबर निकले हुए तीक्ष्ण बाणोंने उन तीनोंकी आयु पो ली । पीछे पक्षीयोंने लोहक पीया ।

४९ । रामके बाणोंसे कटी हुई राक्षसोंको सेनामें रुंढोंके शिवाय और कुछ ही न मालुम पड़ा ।

५० । देवताओंका वेष करनेवाले राक्षसोंकी सेना रामसे युद्ध करके गिर्धोंके दहनेको छायामें फिर न उठनेके कारण सोई थी ।

५१ । राक्षसोंमें एक भो नहीं बचा । रावणके पास उनको हाल शूय नखाने ही बतलायी थी ।

५२ । बहिनका ताड़न और सुहृदोंके वधकी बात सुनकर रावणने सभभा कि रामचन्द्रने उसके दर्शों शिरमें लाथ मारा ।

५३ । तब रावणने मृगरूपी राक्षस मारीचसे राम और लक्ष्मणको धोका देकर जानकोको हर ले गया था । उस समय पक्षौराज जटायुसे रावणका युद्ध होनेके कारण उसका कुछ विघ्न हुआ था ।

५४ । सीताको ठूँदते हुए राम लक्ष्मणोंने पंख काटे गये जटायुको देखा । वह काँठगत प्राण पक्षौराज भी दशरथके ऋणसे मुक्त हुआ ।

५५ । जटायुने उनको कहा कि 'रावणने सीताको हरण किया' बाद घावोंसे अपने बड़े पराक्रमकी मालुम कराके वह मर गया ।

५६ । जटायुके मृत्युसे राम और लक्ष्मणको पितृशोक नयासा मालुम हुआ । उन्होंने पिताको नाई जटायुका अग्निहोत्रादि कार्य किया ।

- ५७ । रामने कबन्ध नामके एक राक्षसको मारा । और श्रापसे मुक्त हुए उसीके सलाहके अनुसार अपने दुखका भाग लेनेवाले सुग्रीवके साथ उन्होंने मित्रता की ।
- ५८ । और रामने वालिको बधकर धातुके स्थानमें आदेशके तरह बहुत दिनसे इच्छा करनेवाले उस स्थानमें सुग्रीवको बैठाया ।
- ५९ । बन्दोंरोंके राजा सुग्रीवको आज्ञासे बन्दरों व्याकुल रामके मनोरथके समान सीताके ढुंढनेके लिये चारों ओर चले ।
- ६० । इच्छारहित लोग जैसे संसाररूप सागरको पार होता है वैसे ही हनुमानजी संपातिके मुहसे सीताका समाचार सुनके समुद्रको पार हुआ ।
- ६१ । इधर उधर घुमते घुमते हनुमानजीने विषवेलीसे घिरी हुई महीषधिके समान राक्षसीयोंसे घिरी हुई सीताजीको देखा ।
- ६२ । तब उन्होंने रामचन्द्रके निशानकी भंगुठी सीताको दी । सीताने अपने आनन्दकी आसुयोंकी बुंदोंसे उसका ग्रहण किया ।
- ६३ । प्यारे संदेशोंसे हनुमानने सीताको शान्त किया । तब रावणके पुत्र अक्षकुमारका बध करके कुछ उद्धत होके क्षणभरके लिये इन्द्रजितसे हरकर अन्तमें लङ्काको जरा दिया ।
- ६४ । ऐसे कृतकार्य होके हनुमानने सीताका प्रत्यभिज्ञान रामचन्द्रको ला दिया मानों सीताका हृदय रामचन्द्रके पास आ पहुँचा ।
- ६५ । रामचन्द्र उस चिन्हको छातीमें लगाके बहुत व्याकुल हुए । और क्षण भरके लिये प्यारीके बिना स्तनके स्पर्शवाले आलिङ्गनके सुखको प्राप्त हुए ।
- ६६ । सीताके मंगल समाचार सुनके रामचन्द्र उनसे मिलनेके व्याकुल हुए और लङ्काको घेरनवाले समुद्रको खार्कै समान तुच्छ मानता हुआ ।
- ६७ । शत्रु के विनाशके लिये वे वहाँसे निकले । वानरोंकी सेना भी उनके पीछे चलने लगी । केवल पृथ्वीमें नहीं परन्तु आकाशमें भी उनके लिये स्थान नहीं था ।
- ६८ । रामचन्द्र समुद्रके किनारेमें पहुँचनेके बाद विभोषण मानों राक्षस लक्ष्मीसे प्रेरित होके उनसे मिले ।
- ६९ । रामचन्द्रने प्रतिज्ञा की कि धर्मात्मा विभोषणको राक्षसीका राज्य दे दिया जायगा । वास्तवमें नीति ठिक समयपर युक्त होनेसे ही फल देती है ।
- ७० । वानरोंके सैनिकोंसे रामचन्द्रने चार समुद्रमें एक पुल बनवाया

था । उसको देखके मालुम पड़ा कि नारायणके शयनके लिये शेष नागने रसातलसे शिर उठाया ।

●१ । उस पुलसे समुद्रको पार होके पीले बानरोसे रामचन्द्रने लङ्काको घेर लिया मालुम पड़ा कि लङ्काके चारों ओर दुसरे सोनेका दिवार बना गया ।

●२-३ । वहाँ बानरो और राक्षसोंका भारी युद्ध होने लगा । और चारों तरफ राम और रावणके जय शब्दसे ध्वनित होने लगा । वृक्षोंसे परिघ और पत्थरोंसे सुन्नर तोड़े जाते थे । राक्षसोंके शास्त्रोंके आघात चोटसे बानरोंके तल्य और भी भयानक था । पत्थरोंके चोटसे हाथीयों भी मारे जाते थे ।

●४ । इसके बाद एक रोज सीता रामचन्द्रका काटा हुआ शिर देखके व्याकुल हुई । त्रिजटाने 'ये राक्षसोंकी माया' ऐसा समझाके उनको सचेत किया ।

●५ । अपने प्यारे जीते है जानके सीताने व्याकुलताको छोड़ी । परन्तु पहले पतिको मृत्युको सत्य जानके भी अपने नही मर गई इस कारण लज्जित हुई ।

●६ । एक रोज राम और लक्ष्मण रावणके पुत्र मेघनादके नागपाशसे बंधे गये थे । उसी समय गरुड़के आनेसे वे मुक्त हुए । इस लिये उस बंधनका क्षणभरका क्षेश उनको संप्रावस्थाके समान मालुम पड़ा ।

●७ । रावणने शक्तिसे लक्ष्मणके हृदयको विदीर्ण किया । रामचन्द्रका हृदय बिना आघातसे केवल शोकसे ही विदीर्ण हुआ ।

●८ । हनुमानको लाई हुई औषधिसे लक्ष्मणकी व्यथा दूर होनेके बाद वे फिर राक्षसोंका विनाश करके उनको स्त्रियोंका विलाप शिखाने लगे ।

●९ । शरत् ऋतुके समय जैसे मेघका शब्द और इन्द्रधनुष नही मालुम होते है वैसे ही लक्ष्मणने भी मेघनादके आवाज और धनुषका कुछ भी शेष नही रक्खा ।

●१० । बाद सुयोधने कुम्भकर्ण का नाक और कान काट के अपनी बहिन शूर्पनखाके समान उसका हाल किया तब टंकसे कटे मनसिलके पर्वतके समान कुम्भकर्णने रामचन्द्रको रोका ।

●११ । 'निद्राप्रिय तुमको तुम्हारे भाईने अकालमें निंदसे उठाया' ऐसा बोल कर रामके वाणने फिर उसको चिरनिद्रामें अभिभूत किया ।

- ८२ । लड़ाईमें उठो धूरि जैसे राक्षसोंके शोषित रूपो नदीमें गिरने लगी
वे भी वैसेही बन्दरोके उपर चढ़ाई होके मरने लगे ।
- ८३ । तब रावण आज पृथ्वी रामरहित वा रावण रहित होगी ऐसा
निश्चय करके मन्दिरसे निकले ।
- ८४ । रामको जमिनपर खड़े और रावणकी रथपर सवारी देखके इन्द्रने
रामके लिये सुनहरी घोड़े जुते हुए एक रथको भेजा ।
- ८५ । बाद रामचन्द्र इन्द्रके सारथी मातलिका हाथ पकड़कर आकाश-
गंगाकी लहरोंके वायुसे हिलते हुए ध्वजावाले उस जयदेनेवाले
रथपर चढ़े ।
- ८६ । मातलीने रामको उस कवच पहिनाया जिससे असुरोंका बाण
कमलदलके समान बिफल होता है ।
- ८७ । बहुत रोज बाद राम और रावणके दर्शनसे पराक्रम दिखलानेका
मौका मिलनेके कारण राम और रावण का युद्ध ये बात
सफल हुई ।
- ८८ । रावण एक होनेसे भी हाथ पैर और शिरोंकी बहुलतासे राक्षसीसे
घिरे हुए सा मालुम पड़ा ।
- ८९ । जिसने लोकपालोंको जिता, अपने शिरसे शिवजीको पूजा की,
और कैलास पर्वतको उठाया शत्रु होनेसे भी रामचन्द्रने उनका
समादर किया ।
- ९० । सीताके साथ मेल जतानेवाले रामचन्द्रके कंपनी हुए रहने हाथमें
रावणने क्रोधसे बाण मारा ।
- ९१ । उस समय रामसे छोड़ा हुआ बाण भी रावणके छातीको भेद
करके मारने सापोंको प्यारे खबर पंहुचानेके लिये पातालमें प्रवेश
कर गया ।
- ९२ । बातसे बातकी और अस्त्रसे अस्त्रकी काटनेवाले उन दोनोंमें
वादीयोंके समान लड़ाई होने लगी ।
- ९३ । लड़नेवाले दो मत्त हाथीयोंके बीचमें रक्खो गयो मीठके समान
पराक्रमके उलट पलट होनेके कारण जयलक्ष्मीको उन दोनोंके
किसीने न प्राप्त हुई ।
- ९४ । अस्त्रप्रहार और इसके प्रतिकारोंसे सन्तुष्ट देवताओंने और असुरोंने
वर्षण किये हुए फुलों उनकी बाण सृष्टिसे रोक जानेके कारण
उनके उपर न गिरने सके ।
- ९५ । तब रावणने अपने बलसे प्राप्त हुई यमराजके कूटशास्त्रको

नामकी गदाके समान लोहेकी कीलीसे खचित शतघ्नी नामका
अस्त्र रामकी मारा ।

८६ । रथके पास आनेके पहलेही रामचन्द्रने अर्धचन्द्राकृति बाणसे उस
अस्त्रकी राक्षसोंकी जयको आशके साथ केलेके पेड़के समान
काट डाला ।

८७ । सीताके शोकरूपी शल्यको निकालनेके औषधीरूप ब्रह्मास्त्र
अद्वितीय धनुर्धारी रामचन्द्रने रावणको मारा ।

८८ । उस दीप्तिदेनेवाला ब्रह्मास्त्र आकाशमें सौ टुकड़ोंमें भिन्न होके
भयाङ्क फणमण्डलवाले शेषनागके शरीरके समान मालुम हुआ ।

८९ । उस मंत्रयुक्त ब्रह्मास्त्रसे रामचन्द्रने क्षणभरमें ही रावणके शिरोको
काट डाला । इतने ही जल्दीमें उस काम खतम हुआ कि
रावणकी कुछ ही कष्ट न सहने पड़ा ।

१०० । रावणके गिरते हुए देखके शिरोकी पार्श्व तरंगोंसे अलग की हुई
जलमें प्रभातके सूर्यकी प्रतिमाके समान शोभित हुई थी ।

१०१ । गिरते हुए शिरोको देखके भी फिर जुड़ जानेके डरसे देवताओंके
मनमें पूरा विश्वास न हुआ ।

१०२ । इसके बाद देवताओंने रावणको जितनेवाले रामके शिरमें
राज्याभिषेक सूचित करनेवाले फुलोंकी वृष्टि की । उस समय
मदसे भारी हुए पंखोंवाले भौरोने हाथियोंके गण्डस्थलको
छोड़कर फुलोंका अनुगमन किया ।

१०३ । ऐसे देवताओंका कार्य सम्पन्न करके रामचन्द्रने धनुषका गुण
मोचन किया । मातलि भी रामचन्द्रसे विदा लेके रावणके नामसे
अंकित बाणके चिन्हवाले ध्वजका झंडावाले हजार घोड़ोंका रथ
लेके आकाशमें चले ।

१०४ । इसके बाद रामचन्द्र अग्निसे शुद्ध अपनी प्यारी पत्नी सीताका
ग्रहण कर विभीषणकी राक्षसोंकी राजलक्ष्मीको दे कर सुग्रीव,
विभीषण और लक्ष्मणके साथ अपने भूजके बलसे जोते हुए
बिमानपर सोवारी होकर चले ।

तेरहवां सर्ग ।

- १ । गुणके जाननेवाले राम नाम धारण किये हुए विष्णु पुण्यकरछमें सीवारी होके आकाशसे जानेके समय एकान्तमें सोताकी बोलने लगे ।
- २ । हे वेदेहि ! देखो छायापथसे भिन्न किये हुए सुन्दर तारिवाले शरत् समयके आकाशके समान मैंने बने हुए सेतुसे मलयपर्वत तक भिन्न किये हुए फेनवाले समुद्रकी कैसी शोभा हुई ।
- ३ । यज्ञमें दीक्षित राजा सगरके यज्ञके घोड़ेको लेके महर्षि कपिल पातालमें घुस जानेके बाद पृथ्वीको खोदले हुए मेरे पूर्वपुरुषोंने इसको बढ़ाया ।
- ४ । सूर्यकी किरण इससेही जलको खिंचती है, रत्न इसहीमें बढ़ता है, यहही समुद्र जलको मिटानेवाली वाड़व-अम्बोंको धारण करता है और इसीसेही सुन्दर चन्द्रमाका जन्म हुआ है ।
- ५ । सत्त्व रजः और तमकी अवस्थाकी प्राप्त होनेवाला भगवान विष्णुका स्वरूप नहीं वर्णन किया जा सकता है । वैसेही अपनी महिमा दशो दिशाओंमें व्याप्त होके रहनेवाले समुद्रका रूप या नाप वर्णन नहीं किया जा सकता है ।
- ६ । प्रलयके समयमें भगवान विष्णु लोकोका संहार करके अपने नाभिसे उत्पन्न हुए कमलपर बैठनेवाले ब्रह्माकी स्तुतिकी प्राप्त होके इसीमें सोये थे ।
- ७ । शत्रुओंसे भयभीत राजाओं जैसे धर्मात्मा राजाका आश्रय लेते हैं वैसे सैकड़ों पर्वतोंने पंख काटनेवाले इन्द्रके डरसे समुद्रका आश्रय लिया है ।
- ८ । जिस समय भगवानने वराहका रूप धारण करके पातालसे पृथ्वीका उद्धार किया उस समय इस समुद्रका निर्मल जल क्षण-भरके लिये पृथ्वीका घुंघट हुआ था ।
- ९ । नदीयोंका उपभोग करनेवाले तरङ्गरूपी अधर दान करनेमें चतुर थे समुद्र स्वभाव प्रगल्भ होनेके कारण सुख अर्पण करनेवाली नदीयोंको स्वयं पीता है और पीलाता है ।
- १० । हे प्यारी देखो तिमि मछलियों दुसरे मछलीयोंके नदीके संगमके स्थानमें गले तक पानि पीके मुह बन्द करके छिद्रवाले शिरोसे उस जलको उपर फेंकते हैं ।
- ११ । और भी हाथिके समान शरीरवाले मगर मछलियोंसे भाग किये

हुए समुद्रके किनोको देखो । उस फेन उनके गालमें फैल कर क्षणभरके लिये उनके कानमें चामरकी शोभा देता है ।

१२ । किनारीकी हवाका सेवन करनेके लिये निकले हुए बड़ो तरङ्गके समान शरीरवाले सर्पों केवल उनकी फणोंमें धारणकी हुई सूर्य किरणसे चमकतौ हुई मणिसे जान पड़ते हैं ।

१३ । तुम्हारे अधरके समान लाल प्रवालीमें तरंगके चोटसे फेंका हुआ शंखोंका ढेर उठ रहा है । प्रवालीके अंकुरोंसे उनके मुह गुंथ जानेके कारण मानों वे बहुत कष्टसे निकलते हैं ।

१४ । पानी पीनेकी प्रवृत्त हुए मेघों आवर्तके वेगसे घुमनेके कारण ऐसा मालुम होता है कि समुद्र फिर भी मन्दार पर्वतसे मथित होते हैं ।

१५ । खारो समुद्रकी बेला दूरसे मालुम होनेके कारण सूक्ष्म और तमाल ताल वनीसे घिरे हुए स्थित रहनेके कारण चक्रमें स्थित कलंक रेखाके समान शोभा देतो है ।

१६ । हे आयताक्ष ! सैकतकी हवा केतकीकी रेणुओंसे तुम्हारे मुखकी रचना करतो है मानों तुम्हारे कंदुरीके समान लाल अधरमें मेरी दृष्टा बढ़नेके कारण और तुम्हारे सिंगारक ममय बीतानेमें मुझे असमर्थ जानके ही हवाने वैसा किया ।

१७ । क्षणभरमें ही विमानसे हमलोग समुद्रके किनारमें आ पंहुचे हैं । देखो हिंया रेतमें फाटी हुई सीपियोंके मोतियों अधर उधर फैले हुए हैं और सुपारीके वृक्षों फलके भारसे झुके रहे हैं ।

१८ । हे करभोर, हे मृगलोचन, देखो मालुम होता है कि यह वनभूमि मानों दूर रहते हुए सागरसे निकलतौ हुई ।

१९ । मेरी इच्छाके अनुसार यह विमान कभी देवतार्थोंके कभी मेघोंके और कभी पक्षीयोंके मार्गसे चलता है ।

२० । ऐरावतके मदकी गन्धवाली आकाशगङ्गाकी तरंगोंसे शीतल यह आकाश वायु दुपहरके धूपसे निकली हुई तुम्हारे मुहके पसीनाको सुखाती है ।

२१ । हे कोपने ! कुतूहलसे तुम मेघोंकी पकड़नेके लिये खिड़कीसे हाथ फैलाती है । तब चमकतौ हुई बिजलीके कंकनवाला मेघ मानों तुम्हारे हाथके लिये दुसरा कंकनसा होता है ।

२२ । यह है राक्षसीसे भरा हुआ जनस्थान । चौरधारी ऋषियों अभी इस स्थानकी विपन्नहीन जानके अपने आश्रममें नये पक्षोंका कुटीर बनाके सुखसे वास करते हैं ।

- २३ । ये वह स्थान है जहां तुमको ढुंढते हुए मैंने पृथ्वीमें पड़े हुए तुम्हारे पैरके नूपुरको देखा । मालुम हुआ तुम्हारे पैरके वियोगके दुःखसे कातर होके वह नूपुर मौन होके रहा ।
- २४ । हे भीरु, राक्षसने जिस मार्गसे तुमको हरण करके ले लिया था उस मार्गकी लताएं बातसे बोलनेमें असमर्थ होने पर भी अबनत पक्षवोंसे मुझको उस मार्ग बतलाया था ।
- २५ । मृगीया कुशके भंक्रुर खानेको इच्छा छोड़के अपने उंचे पलकी-वाले नेत्र दक्षिण दिशाके तरफ घुमाके मुझको तुम्हारे गमन पथको बता रही थी ।
- २६ । देखो माल्यवान पर्वतको चुड़ा दिखाई पड़ती है । वहां मेघोंके नवीन जलके साथ तुम्हारे वियोगके कारण मेरे आंसुओंकी बुंद गिर पड़ी थी ।
- २७ । उस स्थानमें वर्षाके जलकी धारासे छिड़को हुई पोखरीकी गन्ध, आधे फुले हुए कदम्बके फूलों और मौरीके मिठा शब्द तुम्हारे विरहके कारण मुझको बिलकुल असह्य मालुम पड़ा ।
- २८ । हे भयशैले ! इस पर्वतके शृङ्गमें तुम्हारे कांपने सहित आलिंगन को स्मरण करके मैंने गुहा तक पहुंचे हुए मेघके गर्जनकी बहुत कष्टसे सहा ।
- २९ । इस पर्वतमें फुले हुए कन्दलोके फूलोंने नई जलधारासे सौंघी हुई भूमिकी भाफके साथ मिलके विवाहके समयमें धुमसे आहत तुम्हारे लाल नेत्रकी शोभा धारण करके मुझको व्याकुल किया था ।
- ३० । बहुत दूरसे फैली हुई मेरी दृष्टि वानौर वनोंसे घिरे हुए, थोड़ासा मालुम पड़ते हुए और चंचल सारसीसे भरे हुए पम्पा सरोवरका जल मानों क्लान्तिसे पी रही है ।
- ३१ । हे प्यारी ! मैं जब तुमसे बहुत दूर था उस समय मैंने इस सरोवरके परस्पर पराग देते हुए मिले हुए चकवा चकवोंके बड़ी क्लान्तसासे देखे थे ।
- ३२ । इसके तोरके अशोक वृक्षको स्तनके सदृश सुन्दर फूलोंके गुच्छोंसे भुके हुए देखके तुम्हारी प्राप्तिके खेयालसे आलिंगन करनेमें उद्यत मुझको लक्ष्मण रोकता था । उस समय मेरे नेत्रोंसे आंसु गिरतौ हुई ।
- ३३ । गोदावरीके तीरके रहनेवाले सारसी विमानमें भुलते हुए सोनेके घुंघुरावोंका शब्द सुनके आकाशमें उड़कर मानों तुमझीकी प्रत्यक्ष-गमन कर रहे हैं ।

- ३४ । हे प्यारो बहुत रोज बाद पञ्चवटीको देख कर मेरे मनमें बहुत आनन्द हो रहा है । इस स्थानमें तुमने अपने सुन्दर कम्बरमें रखे हुए घड़ोंके जलसे सहकार वृक्षको सिंचन किया था । देखो पालित मृगों सुह उंचा करके हमको देख रहे हैं ।
- ३५ । हे प्यारो ! मेरा याद होता है कि मैं मृगयासे लौटके गोदावरीके तीरमें तरंगसे शीतल हवासे तुमको निवृत्त करके एकान्तमें तुम्हारे गोदमें शिख रख कर सोता था ।
- ३६ । जिन्होंने मौड़के मरोड़नेसे ही नहुषकी इन्द्रके पदसे भ्रष्ट किया था और जिनके उदयसे मैला जल निर्मल होता है उस ऋषि अवस्थका आश्रम मालुम पड़ रहा है ।
- ३७ । अग्निहोत्रीकीर्ति उन महर्षिको अग्नित्रयजन्य धुम शिखाका आग्राण करके मेरे आत्मा रजोगुणसे विमुक्त होके लघुताको प्राप्त होते हैं ।
- ३८ । हे मानिनि ! महर्षि शतकर्णके काननसे घिरे हुए पञ्चाक्षर नामके विहार सरोवर दूरसे मेघोंके बीचमें देखते हुए चन्द्रके प्रतिबिम्बके समान मालुम होता है ।
- ३९ । पूर्वकालमें दभीकुर मात्र भोजन करते हुए और मृगोंके साथ फिरते हुए इन ऋषिके तपके डरसे इन्द्रने उनको पांच अप्सरोंके कटाक्षरूप यन्त्रसे विह्वल किया था ।
- ४० । जलके भीतर मन्दिरमें रहनेवाले वे ऋषि मृदंगकी ध्वनि सुन रहे हैं । उस ध्वनि आकाशमें शब्दित हो कर पुष्पकके उपरके मन्दिरोंकी गुंजारती है ।
- ४१ । और भी देखो सुतोच्छ नामके उदार चरित्र दूसरे ऋषि चारों तरफ जलती हुई अग्नियोंके बीचमें अवस्थान करके सूर्यसे शिर तपके तप कर रहे हैं ।
- ४२ । इनके तपके प्रभावसे भीत इन्द्रने तप भंगके लिये अप्सराओंको भेजा था । परन्तु उनका सुसकान सहित कटाक्ष और व्याजसे आवे दिखाए हुए दांतों इनके तपको नहीं भंग करने सका ।
- ४३ । उपर भुजा उठाये हुए एक तपस्वी रुद्राक्षको माला धारण करनेवाली मृगोंके शरीर खुजलानेवाली और कुशके तोड़नेवाली दाहिनी भुजा मेरे सत्कारके लिये हिलाते हैं ।
- ४४ । वह मौनी होनेके कारण अपना शिर थोड़ासा हिलाके मेरे प्रणामके स्वीकार करके विमानके आनेसे कुटो हुई दृष्टि फिर सूर्य मण्डलमें लगाते हैं ।
- ४५ । अग्निहोत्री शरभंगमुनिका शरणयोग्य और पवित्र आश्रम मालुम

देता है। उन्होंने बहुत कालकी समाधिसे अग्निकी प्रीति साधन करके पोछे अपना शरीर अग्निको ही समर्पण किया था ।

४६। उनके बहुत फलदेनवाले वृक्षों अभी छायासे पक्षियोंका अम दूर करके उनके पुत्रके योग्य काम कर रहे हैं ।

४७। देखो उंचे अंगवाले चित्रकूट पर्वत घमंडी बैलके समान शोभा धारण करके मेरे नेत्रका अभिराम हुआ है। धारा बहनेके कारण गुफाओंसे शब्द निकलता है और इसकी चूड़ोंमें क्रीड़ाके बीचके समान मेघ लगा रहा है ।

४८। निर्मल और बहुत धीरेसे बहनेवाली दूरसे देखनेके कारण पतली मन्दाकिनी नदी पहाड़के नीचे पृथ्वीके गलेमें मोतियोंकी मालाकी समान दिखाई पड़ती है ।

४९। पर्वतके समीप एक सुन्दर तमाल वृक्ष है। इसका सुगन्धि पत्ता लेकर मैंने तुम्हारे जबके अंकुरके समान थोड़ासा पोला कपोलको सुन्दर दिखानेवाले कर्णफल बनाया था ।

५०। यह देखो ऋषि अत्रिका तपोवन। यहां जनावरों बिना दण्डके भयसे हो शान्त हैं। वृक्षों बिना फलसेहो फल देते हैं ।

५१। सप्तर्षियों अपने हाथसे जिससे सोनेके कमलोंकी उखाड़ते हैं और जो शिवजीके शिरकी मालास्वरूप मुनियोंके ज्ञानके निमित्त अनुसूयाने उस जाह्नवीको यहां बहलाया है ।

५२। तुमने पहले जिस वट वृक्षकी पुजा की थी वह श्याम वट मालुम पड़ रहा है। फलित होनेसे वह पद्मरागके साथ मरकतकी शोभा दे रही है ।

५३। ऋषियों वीरासन लगाके बैठे हैं। इनके बीचमें स्थित वृक्षों हवाके अभावसे उनहीके बराबर स्थिर होके रहा है ।

५४-५७। हे प्यारी देखो कहीं चमकती हुई इन्द्रनीलमण्डिसे गुंथी हुई मुक्ताकी मालाके समान, कहीं नील कमलसे मिला हुआ सफेद कमलके समान, कहीं नील हंसीके साथ मानस सरोवरके प्रिय राजहंसीकी श्रेणीके समान कहीं कालाशुरुकी पत्र रचन की गई भूमिकी भक्ति चन्दन तिलक रचनाके समान, कहीं छायामें स्थित हुए अश्वकारकी कबरीको हुई चन्द्रमाकी प्रभाके समान, कहीं नील आकाश दिखानेवाले शरतके मेघके समान और कहीं क्षणसर्प विभूषित शिवजीके समान यमुनाके साथ मिली हुई गङ्गाकी शोभा पाती है ।

- ५८ । इस गङ्गा यमुनाके संगममें स्नान करनेवाले शरीर धारण करनेवाले विना तत्वज्ञानके ही मोक्षको प्राप्त होते हैं ।
- ५९ । निषादपति गुह्यको पुरीको देखो । वहां शिरको मणि उतार कर जटा बांधने पर “कैकेयी अभी तुम्हारी इच्छा पूरा हुई” कह कर सुमंत्र रोया था ।
- ६०-६१ । जिसके स्वर्णपद्मकी रज यक्षस्त्रियोंके स्तनोंमें संलग्न होती है महत्वके कारण प्रकृतिके समान ऋषियोंने जिसको मानस सरोवरकी उत्पत्तिका स्थान बतलाया, जिसके तटमें यक्षके खंभे गाड़े हुए हैं, जिसके जलको धारा अयोध्याके किनारेसे बहती है, अश्वमेध यज्ञके अन्तमें इक्ष्वाकुके वंशके राजाभीने स्नान करके जिसके जलको अधिक पवित्र किया, अयोध्याके निवासियों जिसके गोदमें रहनेके सुखका उपभोग करके और जिसका जल पीके संवर्धित हुए हैं, मैं जिसको सबको धात्रीके समान मानता हूँ देखीं मेरी जननीके समान वह सरयू नदी राजा दशरथसे विरहित होके वनवाससे लौटे हुए पुत्रके समान मुझको अपनी ठंडी हवावाली तरंगरुपी हाथीसे आलिङ्गन करती है ।
- ६४ । भागे देखो सूर्यको किरणोंसे लाल सांभके रंके समान घुरि उड़ रही है । खरादि राज्ञसीका विनाश करके लौटनेके बाद लक्ष्मणने जैसे तुमको मेरे हाथपर सौंपा था वैसे पिताके सत्वका पालन करके लौटे हुए मेरे हाथमें साधु भरतभी न हुई हुई राज-लक्ष्मीको मेरे हाथपर सौंपेंगे ।
- ६६ । सेनाभीको पीछे और गुरु वशिष्ठको भागे रख कर चीरधारी भरतःहाथमें अर्घ्य लेके सचीवोंके साथ आ रहे हैं ।
- ६७ । युवा होनेपर भी मेरे और भक्तिके कारण पिताको दी हुई राज-लक्ष्मीका उपभोग न कर भरतने कठिन असिधार व्रत साधन किया ।
- ६८ । रामचन्द्रके ऐसा बोलनेके बाद विमान अधिदेवतापणसे उनकी इच्छाको जानकर आकाशसे उतरा । भरतके पीछे आनेवाले सैनिकों विस्मित हो के उस विमानको देखने लगे ।
- ६९ । तब रामचन्द्र सेवामें चतुर सुग्रीवका हाथ पकड़कर विभोषणको दिखाई और पृथ्वीमें रकखी गई स्फटिक मणिको सीढ़ीके मार्गसे विमानसे उतरे ।
- ७० । उन्होंने पहले ही इक्ष्वाकुके वंशीयके गुरु वशिष्ठको प्रणाम करके भरतके दिये हुए अर्घ्यको ग्रहण किया । बाद आनन्दको आंसू

भरकर भरतके साथ शत्रुपक्षको आलिङ्गन किया और बड़े भारीके और प्रेमके कारण राज्यका ग्रहणमें विमुख भरतके शिरको सूँघा ।

७१ । जटा बढ़ाये वटके वृक्षके समान टाँढी और मुहोंसे भरे हुएके कारण मुहका रूप बदले हुए बड़े मत्त्रियोंकी और अनुकूल दृष्टि फैलाके प्रभ और मधुर बाणों पुच्छके रामचन्द्रने उनके उपर कृपा दिखायी ।

७२ । यह रौख और वानरीके राजा सुग्रीव मेरे विपदके मित्र है और यह पुलस्त्य तनय विभीषणने युद्धके समय मेरे सामने खड़ा होके मेरे लिये युद्ध किया रामचन्द्र ऐसा कह कर ये दोनोंका परिचय देनेके बाद भरतने लक्ष्मणको छोड़ कर पहले इन दोनोंको नमस्कार किया ।

७३ । बाद भरत लक्ष्मणके पास आनेपर लक्ष्मणने उनको प्रणाम किया । तब भरतने उनको उठाके इन्द्रजितके वाणके घाववाली छातीमें अपनी छाती मिलायी ।

७४ । रामचन्द्रको आज्ञासे वानरीके सेनापतिभी मनुष्यके शरीर धारण करके हाथोंपर चढ़े । हाथियोंके मदको धारा निकलनेके कारण उनको मालुम हुआ कि पर्वतपर चढ़े ।

७५ । रामचन्द्रके आदेशसे राजसाधिपति विभीषण दुसरे रथपर चढ़े । वह मायासे रचित होनेसे भी रामचन्द्रके रथको तुल्यता नहीं प्राप्त हुई ।

७६ । अनन्तर राम भरत और लक्ष्मणके साथ ध्वजा पताकासे शोभित कामचारो रथमें चढ़े । इनको देखके मालुम हुआ कि बुध और वृहस्पतिके साथ चन्द्र विजली चमकते हुए मेघोंमें चढ़े ।

७७ । आदि वराहके रूपसे भगवानने जैसे पृथ्वीको जलसे उद्धार किया, शरद ऋतु जैसे चन्द्रमाको मेघसे मुक्त करके प्रगट करता है वैसे रामचन्द्रने राजसरूपो महा संकटसे सीताका उद्धार किया । भरतने पहले उस धैर्यशालिनी सीताको प्रणाम किया ।

७८ । सीताके जिस चरणोंमें प्रणाम करके रावनने उनके पातिव्रत्यका नहीं नाश करने सका, उन चरणों और बड़े भारीके दृष्टान्तके अनुसार जटा बढ़ाया हुआ भरतका शिर मिलाके एकने दुसरेको पवित्र किया ।

७९ । रथका वेग घटाया गया । अनन्तर रामचन्द्र प्रजापतिको रथके आगे रक्ल कर आधकोस चल कर रामचन्द्रने शत्रुपक्षके सजाए हुए डेरोंवाले अयोध्याके बड़े बागमें प्रवेश किया ।

चौधवां सर्ग ।

- १ । आश्रय वृक्षके काट जानेसे लताके समान पतितके मर जानेसे शीघ्रनीय दयाको प्राप्त हुई कौशल्या और सुमित्राको राम-लक्ष्मणने देखा ।
- २ । शत्रुओंके विनाश करनेवाला पराक्रमशील दोनों भाईयोंने मातायोंको प्रणाम किया । आंसुसे दृष्टि रोक जानेके कारण मातायोंने केवल स्पर्शसे पुत्रसुखका अनुभव किया ।
- ३ । हिमालयके निर्भरके जलसे जैसे गङ्गा और सरयूका जल शीतल होता है वैसे कौशल्या और सुमित्राके आनन्दकी आंसुयोंने निकलनेके कारण शोकसे उत्पन्न हुई आंसुओंके गरमोंको ठंडा कर दिया ।
- ४ । दोनों माताएं पुत्रोंके शरीरमें राक्षसोंके अस्त्रके चिन्ह गीलोंके समान दयासे स्पर्श करके स्त्रियोंकी स्त्रियोंकी ईर्ष्या करती हुई 'वीर पुत्र प्रसव करनेवालो' पदवीको न मांगता हुई ।
- ५ । बाद "पतिका क्षोभ देनेवाली मैं अलक्षणा सोता हूँ" इस प्रकार अपना नाम उच्चारण करके बधू सीताने मरे हुए महिपतिको दोनों राणियोंकी समान भक्तिसे प्रणाम किया ।
- ६ । बैठो उठो । तुम्हारे पवित्र चरित्रके हो प्रभावसे राम और लक्ष्मण मर्यादसे उत्तीर्ण हुए । ऐसा प्यारा और सत्यवचन बोलके उन्होंने प्यारी बधूको उठायो ।
- ७ । पहले माताओंके आनन्दको आंसुओंसे रामके अभिषेकका काम शुरू हुआ । पोछे तीर्थोंसे लाये हुए सोनेके घड़ोंके जलसे बड़े मंत्रियों अभिषेक करने लगे ।
- ८ । बड़े बड़े राक्षसों और बानरों बहुत नदी, सागर और पुष्करोंसे बहुत तीर्थोंके जल लाये थे । मेघसे उत्पन्न हुए जलकी धारा जैसे विन्ध्य पर्वतके शिरमें गिरती है तीर्थ जलभी वैसे ही रामके शिरमें गिरने लगा ।
- ९ । पहले वनवासमें तपस्वीके वेशमें रामचन्द्रको जैसी शोभा हुई थी अभी राजवेशमें इससे अधिक शोभा हुई ये बोलना फलुल है ।
- १० । तब रामचन्द्रने प्रधान सचिवों बानरों राक्षसों और सैनिकोंके साथ पुरवासियोंका आनन्द देके उन्हें तोरण्याली रघुवंशीयोंको राजधानी अयोध्यामें प्रवेश किया । उस समय मन्दिरोंसे खोलकी वर्षा और नीचे तुरहियोंको ध्वनी होने लगी ।

- ११ । भरतने कृत्र धारण किया, लक्ष्मण और शत्रुघ्न चमर व्यजन करने लगे । मालुम हुआ कि साम, दान, दण्ड और भेद शरीर धारण करके दृक्छे हुए है ।
- १२ । प्रासादसे कालागुरुके धुएँ निकलके हवासे भिन्न होने लगी । मानों बनसे लौटे हुए रघुरायन राजधानी को वेशीकी मुक्त किया ।
- १३ । सासूझीसे सुन्दर सिंगार की हुई सीताको कर्णारिथमें बैठी हुई देख कर अयोध्याकी स्त्रीयोंने प्रासादके भरोखेसे प्रणाम किया ।
- १४ । चमकती हुई प्रभावाला, अगुसूयाका दिया हुआ अंगरागसे जानकी ऐसी शोभित हुई कि मालुम पड़ा वे स्वामोसे नियुक्त होके आत्मशुद्धिकी परीक्षा देनेकी फिर अग्निमें प्रवेश करती हुई ।
- १५ । मित्रताके सागर रामचन्द्रने सुसज्जित गृहमें मित्रोंके रहनेका स्थान देके चित्रमात्र शेष रहे हुए पिताके गृहमें रोते हुए प्रवेश किया ।
- १६ । वहाँ जाकर उन्होंने हाथ जोड़कर कैकेयीको “मातः पिता केवल आपहीके पुण्यसे स्वर्गफल देनेवाले सत्यसे न अष्ट हुए” कहकर उनकी लज्जाको हटाया ।
- १७ । बाद सुग्रीवादि मित्रोंके खानेके लिये ऐसा सामग्री दिया कि दृच्छासे हो अभिलषित वस्तु मिलनेवाले वे आश्चर्यसे दब गये ।
- १८ । रामचन्द्रने अभिनन्दनके लिये आये हुए देवर्षियोंका सत्कार किया । और उनसे रावणके जन्मका समाचार सुनकर अपनी शक्तिको महिमा समझने सका ।
- १९ । देवर्षियोंके अपने स्थानपर चल जानके बाद रामचन्द्रने राक्षसाधिपति और वानराधिपतियोंको बिदा किया । सीताने अपने हाथसे उनकी भेंट दिया । ऐसे आनन्दसे उन्होंने समय बीताया कि आधा महीना बिना खेयालसे हो काट गया था ।
- २० । रावणके प्राणके साथ जिस पुष्पक विमानकी रामचन्द्रने लाया था अभिलाषासे ही तुरंत प्राप्त होनेवाले उस विमानकी कुबेरके चढ़नेके लिये भेजा ।
- २१ । रामचन्द्रने पिताकी आज्ञासे बनवाससे लौटके राज्यके भारका ग्रहण किया । उस समय वे धर्म अर्थ और कामके प्रति जैसे समदर्शी थे भाईयोंके प्रति भी वैसे ही समदर्शी हुए थे ।
- २२ । सेनापति कार्तिकेय जैसे के मुखोंसे दुध पीते हुए माताश्रीमें

तुल्य सत्कार करनेवाले थे रामचन्द्रभी कौशल्यादि माताओंमें वैसे तुल्य प्यारकरनेवाले हुए थे ।

- २३ । स्वयं लोभरहित होके उन्होंने प्रजाको धनवान और विघ्नदूर करनेके कारण क्रियाशील बनाया । विनय सिखानेके कारण उनके पिताके समान और शोक दूर करके उनके पुत्रके बराबर हुए ।
- २४ । वै ठिक समय पौरलोनोंका कार्य देखकर सीताके साथ क्रीड़ा करते थे । उनको देखके मालुम हुआ कि राज्यलक्ष्मी सीताके शरीरमें प्रवेश करके रामके साथ खेल रही थी ।
- २५ । दोनोंने बनवासके चित्रसे शोभित सुन्दर गृहमें अवस्थान करके भोज्य वस्तुओंका उपभोग करके बनवासके कष्टको जितनाही मनमें लाया उतनाही अधिक सुख भोग किया ।
- २६ । तब सीता अधिक सुन्दर नेत्रोंवाले और शरके समान पीले कङ्कके बिना गर्भ जतानेवाले मुहसे पतिका अधिक आनन्द देनेवाली हुई ।
- २७ । रामचन्द्रने सीताके शरीरको दुबला और कुचाग्रके नीलरंवाले देख कर उनके गर्भको जाना । और लज्जावती सीताको एकान्तमें अपने गोदपर बैठके पुछा कि सुम्मे वोली कौन चीज तुम्हारे प्यारा है ।
- २८ । सीताने उस गंगातटके तपोवनमें फिर जानेकी इच्छा को जहाँ क्रूर जनावरो नीवारसे प्राण धारण करते थे और तापस कन्याओं सीतासे सखीपन दीखाती थी ।
- २९ । रघुवीर सीताके लिये उनकी इच्छा पूरा करनेकी प्रतिज्ञा करके सेवकोंके साथ अयोध्यापुरीको देखनेकी इच्छासे आकाशके कुनेवाले महलपर चढ़े ।
- ३० । धनसे पूर्ण दुकानों, नावोंसे भरी हुई सरयू, नगरके विलासियोंसे सेवित नगरके नगीचेके बगीचोंको देखकर वे बहुत प्रसन्न हुए थे ।
- ३१ । वाग्मयोंके श्रेष्ठ शुद्ध चरित्रवाले शेषके समान जंघा और भुजवाले शत्रुका दमन करनेवाले रामने भद्रक नामक दूतसे अपने चरित्रके सम्बन्धमें लोकचर्चा पुछी ।
- ३२ । बहुत पुछनेके बाद उसने कहा कि हे नरनाथ राक्षसके घरमें रहनेवाली सीताके ग्रहणको छोड़ कर सब विषयमें हो प्रजालोग आपको प्रशंसा करते हैं ।

- ३३ । बड़े लोहेकी हातुड़ीके चाटसे गरम लोहेके समान स्त्रीनिन्दाकी बात सुनके रामका हृदय विदोर्ण हुआ ।
- ३४ । 'अभी क्या अपयशकी बातका ख्याल न करूँ क्या निर्दोष पत्नीको त्याग करूँ' ऐसी चिन्तामें उनका हृदय झुलेके समान हिलने लगा ।
- ३५ । इस कलङ्कको दूसरे किसी उपायसे नहीं मिटा जा सकता है ऐसा सोचके रामने पत्नीका त्याग करना ही उचित समझा । क्योंकि यशोधनलोग अपने देहसे भी यशको प्यारा समझते हैं इन्द्रियके विषयको तो कुछ बात ही नहीं ।
- ३६ । अनन्तर तेजहोन रामने भाईश्रीको बोलाया । रामके चित्त-विकार देखके वे विषय हाँके बैठे । तब रामचन्द्रने उनके पास अपवादको बात कही ।
- ३७ । सजल वायुसे दर्पण जैसा मलिन होता है अशुद्धाचार मुझसे भी पवित्र सूर्यवंश वैसे अपवित्र होनेवाला है ।
- ३८ । गजराज जैसे प्रथम बछनको नहीं सह सकता है मैं भी इस प्रथम कलङ्कको नहीं सह सकता हूँ । जलमें गिरी हुई तेलकी बुँद जैसे तरंगोंमें फैलती है मेरा कलङ्क भी प्रजाश्रीके बोचमें वैसे फैल रहा है ।
- ३९ । मैंने पहले जैसे पिताकी आज्ञासे राज्यका त्याग किया था अपवादको हटानेके लिये अभी सीताका त्याग करूँगा ।
- ४० । मैं जानता हूँ कि सीताका कुछ पाप नहीं है । परन्तु लोकाप-बाद कठिन मानना पड़ता है । देखो पृथ्वीको छायाको लोग चन्द्रका कलङ्क समझते हैं ।
- ४१ । मेरे राक्षसविनाशका अम व्यर्थ नहीं हुआ है वह बैर हटानेके लिये था क्रोधी साँप पैरोंसे कुते हुए मनुष्यको काटता सो खून पीनेके लिये नहीं ।
- ४२ । इस शीलको हटाकर मैं कुछ दिन जोता रहूँ यदि तुम्हारी ऐसी इच्छा हो तब मेरे और कृपा करके मुझको इस कार्यसे निवृत्त होनेके लिये मत कहो ।
- ४३ । रामचन्द्रके ऐसे बोलनेके बाद भ्राताश्रीने उनको बातका न अनुमोदन किया न समर्थ भी किया ।
- ४४ । तब त्रिभुवनमें विख्यात यशवाले, सत्य बोलनेवाले लक्ष्मणके अग्रज रामने लक्ष्मणके और देखकर अलग करके उनको बोलाया ।

- ४५ । मनोरथ रखनेवाली तुम्हारी भाभी निश्चय तपोवन देखनेकी इच्छा करती है । सो तुम उसी बहानेसे उनको ले के बाबूजीकी आयुष्मके पास छोड़के आओ ।
- ४६ । लक्ष्मण जानते हुए कि पिताकी आज्ञासे परशुरामने माताका शिर काट डाला । गुरुकी आज्ञा विचारके योग्य नहीं यह जानकर लक्ष्मणने भी उस बात का ग्रहण किया ।
- ४७ । यह अभिलषित बात सुननेसे प्रसन्न हुई सीताको न छोड़े जुते सुमन्त्रके राम पकड़े हुए रथमें बैठा लेकर चले ।
- ४८ । सीता अभिलषित प्रदेशमें आकर रामने मेरा अभीष्ट पूरा किया समझके प्रसन्न हुई । परन्तु उन्होंने ये बात जान पड़ी नही कि रामचन्द्रने कल्पवृक्षपत्र छोड़के असिपत्रके भावका ग्रहण किया ।
- ४९ । राहमें लक्ष्मणने सीतासे जो दुःखकी बात छिपायी थी प्यारके दर्शन नहीं मिलनेके उस शकुन सीताके पड़कते हुए दाहिने नेत्रने बता दिया ।
- ५० । उस कुशकुनके कारण उनका मुह मलीन हो गया और वे कामना करने लगे कि भाईयोंके साथ रामकी कुशल हो ।
- ५१ । बड़े भाईको आज्ञासे सती माभोजी बनान्तमें छोड़नेमें उद्यत लक्ष्मणके आगे बहतो हुई गङ्गाजो मानों अपने तरंगरूपी भुजा उठाके उनको रोकने लगे ।
- ५२ । अनन्तर सुमन्त्रके रोके हुए रथसे सीताको किनारेपर उतारकर केवटसे लाई हुई नावसे गङ्गाको अपनी प्रतिज्ञाके समान उतर गये ।
- ५३ । बाद आसूरीसे कंठकी रोके हुए लक्ष्मणने उत्पाती मेघसे पत्थरकी वर्षाके समान राजाकी आज्ञा सुनायी ।
- ५४ । तब प्रवल वायुसे पृथ्वीपर गिरी हुई लताके फूलों जैसे टुट जाते हैं सीताभी वैसे हो अपनी माता पृथ्वीपर गिरी और उनके गहने फिँके गये ।
- ५५ । इच्छाकुर्वंशोय शुद्धचरित्र राम तुमको क्यों छोड़ेंगे मानों इस संशयसे जननी पृथ्वीने उनको ग्रहण नहीं किया ।
- ५६ । मूर्च्छित हो जानेके कारण सीता पहले कुछ कष्टको नही समझने सकी । फिर संज्ञाको प्राप्त होके मनमें अत्यन्त दुःखी हुई । लक्ष्मणकी चेष्टासे प्राप्त हुई संज्ञा मूर्च्छासे भी अधिक कष्ट देने लगी ।

- ५७ । सीताने अपराधके बिना ही त्यागकरनेवाले स्वामीको निन्दा नहीं को । परन्तु पूर्व जन्ममें किये हुये पापके कारण दुःखपानेवाले आत्माका ही निन्दा करने लगी ।
- ५८ । लक्ष्मणने उन सतीको आश्वासन देकर वात्स्योकीके आश्रमका मार्ग दिखाकर कहा “हे देवि ! मैं पराधीन हूँ । प्रभुकी आज्ञा पालन करनेके कारणसे आपके और कठोर हुआ । मुझे क्षमा कीजिये ।” ऐसा कहकर वे सीताके पैर पर गिरे ।
- ५९ । सीताने उनको कहा “मैं तुम्हारे उपर प्रसन्न हूँ । उपेन्द्र जैसे इन्द्रका अधीन है तुमभी वैसे ही रामका अधीन हो । इस लिये तुम्हारा कुछ अपराध नहीं है । तुम बहुत काल तक जीवो ।”
- ६० । सासुरीको मिरा प्रणाम देकर कहो कि वे मुझमें स्थित अपने पुत्रके गर्भका कुशल ध्यान करें ।
- ६१ । मेरे औरसे राजाको कहोगे कि अपने नेत्रोंके सामने अग्नि परीक्षासे शुद्ध मुझको त्यागना क्या विख्यात रघुवंशके योग्य हुआ ।
- ६२ । वा पण्डित आपने जो मुझको इच्छासे त्याग किया ऐसा सोचना उचित नहीं है । यह मेरे जन्मान्तरके पापका प्रवल उदय है ।
- ६३ । पहले आप राजलक्ष्मीको त्याग करके मेरे साथ बनको गये थे । सो अभी प्रतिष्ठाके साथ आपके घरमें रहती हुई मुझको उन्होंने नहीं सहा ।
- ६४ । पहले राजसौ ऋषियोंके उपर अत्याचार करते हुए उनकी स्त्रियां मेरे शरण लेती थी । मैंने भी आपहीको छपासे उनकी आश्रय दिया । अभी क्या आपके रहते हुए मैं उनका आश्रय ग्रहण करूँगी ।
- ६५ । इस समय गर्भवती विघ्न नहीं रहनेसे क्या मैं इस अपमानित जीवनको धारण करती ?
- ६६ । प्रसवके बाद मैं सूर्यमें दृष्टि लगाके यह तप करूँगी जिससे फिर जन्ममें आपही मेरे स्वामी हो परन्तु यह वियोग न पड़े ।
- ६७ । मनुने ऋषियोंके लिये वर्णाश्रमको रक्षाको ही धर्म नियत किया । इस लिये आपने त्याग की हुई मैं तपस्विनोके समान देखने योग्य हूँ ।
- ६८ । मैं ऐसा निवेदन करूँगा ऐसा बोलकर लक्ष्मणके चल जानेके बाद सीता अति दुःखसे कंठ खोलकर डरी हुई कुररीके समान फिर रोने लगी ।

- ६८ । सीताके शोकसे बनमें सब कोइका शोक हुआ । मौरोंने नाचना, वृक्षोंने फुलों और मृगोंने मुहमें लो हुई घास छोड़ दी ।
- ७० । व्याधके वेधे हुए श्रौचमिथुनको देखके जिनका शोक श्लोकके रूपसे निकल गया था उन आदिकवि वाल्मीकि कुश समिधाके संग्रहके लिये गये हुये बनमें रोनेका शब्द सुनके उस तरह चले ।
- ७१ । सीताने रोना छोड़कर नेत्रोंके टाकनेवाला आंसूयोंकी पीछ कर उनको प्रणाम किया । उन्होंने भी गर्भका चिह्न देखकर 'सुपुत्रो हो' ऐसा आशोर्वाद देकर कहा—
- ७२ । हे वैदेहि मिथ्या अपवादके डरसे तुम्हारे स्वामीने तुमको त्याग किया । तुम पिताके दूर स्थित हुए घरको प्राप्त हुई है ऐसा जानके व्याकुल मत हो ।
- ७३ । रावणके विनाशसे पृथ्वीको निष्कण्टक करनेवाले, सत्य प्रतिज्ञावाले और अपनी वड़ाई न करनेवाले होनेपर भी तुम्हारे उपर अकस्मात् अन्याय करनेमें उद्यत रामके उपर मेरा क्रोध हुआ ।
- ७४ । तुम्हारे श्वशुर वड़े कीर्त्तिमान राजा दशरथ मेरे मित्र थे तुम्हारे पिता माधुर्षीका जन्ममरण मिटानेवाले है, तुम भी पतिव्रताओंकी अग्रणी हो, सो तुम क्यों मेरी कृपाके योग्य न होगी ।
- ७५ । भयरहित होके तुम इस बनमें रहो । यहां तपस्वीयोंके साथ रहनेके कारण पशुयों शान्तभावको प्राप्त हुए हैं । विना क्लेशसे तुम्हारे पुत्र प्रसव होगा । और उसका जातकर्मादि यथाविधि सम्पन्न होगा ।
- ७६ । इस तमसाका तीर मुनियोंके कुटियोंसे भरा हुआ है । पाप दूर करनेवाले इसके जलमें स्नान करके इसके किनारे इष्टदेवताके पूजनसे तुम्हारे मनमें प्रसन्नता आयगी ।
- ७७ । मुनियोंकी कन्याएं ऋतुसम्बन्धी फूल और फल तथा बीए विना उपजे हुए नीवार आहरण करके और मिठा वचन बोलके तुम्हारे शोक पाये हुए मनको शान्त करेगी ।
- ७८ । तुम अपनी शक्तिके अनुसार जलके घड़ोंसे छोटे वृक्षोंको सेचनकर अवश्यही पुत्रोत्पत्तिके पहले दुधपानकरनेवाले पुत्रमुखका अनुभव करोगी ।
- ७९ । सीताने कृतज्ञताके साथ इस अनुग्रहका ग्रहण किया । कल्याणुक्त चित्तवाले ऋषिने उनको लेकर सांभके समय अपने आश्रम को प्राप्त किया । उस समय शान्त मृगों यज्ञवेदोंके पास बैठे थे ।

- ८० । बाद अमावस्या जैसे चन्द्रमाकी अन्तिमकला औषधियोंको अर्पण करती है वैसेही ऋषिने सीताको तपस्विनीयोंके हाथमें सौंपा । वे भी सीताके आगमनसे प्रसन्न हुई थी ।
- ८१ । तपस्विनीयोंने सीताका यथायोग्य सत्कार करके सन्धासमय उनके रहनेके लिये झिंगोटके तेलसे उजाला की हुई मृगचर्मके बिछोने बिछी हुई पर्णशाला दी ।
- ८२ । वहां तमसाके जलमें स्नान करती हुई यथाशास्त्र अतिथियोंकी पूजा करती हुई और छालके वस्त्र पहती हुई वह जानकी पतिका वंश रखनेके लिये कन्द मूलसे अपने शरीर की रक्षा करने लगी ।
- ८३ । प्रभु क्या अभीतक नहीं पकृताते हैं इस प्रकार उत्कण्ठ किये लक्ष्मणने भी सीताके विलाप पर्यन्त आज्ञा पूरी करनेका समाचार अग्रजको सुनाया ।
- ८४ । यह सुनकर उस समय आंसू भरे हुए रामचन्द्र ओस वर्षानेवाले पौषके चन्द्रमाके समान हुए । क्योंकि उन्होंने लोकापवादसे ही सीताको घरसे बिदा किया मनसे नहीं ।
- ८५ । बुद्धिमान, वर्णाश्रम पालन करनेमें जागरूक रजोगुणरहित वह राम शोकको रोककर भाईयोंके साथ ऋद्धिमान राज्यका पालन करने लगे ।
- ८६ । कलङ्कके डरसे पतिव्रता स्त्रीका त्याग करनेवाले राजा रामचन्द्रके हृदयमें अतिसुखसे निवास करती हुई राजलक्ष्मी निःसपत्नीके समान शोभित हुई ।
- ८७ । दशाननका विनाश करनेवाले रामचन्द्रने सीताका त्याग करनेके पोछे दुसरो पत्नीको नहीं व्याह्र किया और सीताकीही मूर्तिसे यज्ञादि सम्पन्न किया इस वृत्तान्त सुनके वे कठिन पतिपरित्याग दुःख भी किसी प्रकार सहने लगी ।

